

ચંદ્રકાન્ત

ભાગ ૩ એ

અ. મ. ગાંધી

૧૯૧૦

"ગુજરાતી" (પ્રા. રા. ગાંધી, ગાંધી, ગાંધી, ગાંધી, ગાંધી)

सुभाषचंद्र बोस

(सुभाषचंद्र बोस)

सं. २७२७९ विमान

सं. २७२७९ विमान

सं. २७२७९ विमान

હુણાધિશ્ચ ચિકિત્સયતાં પ્રતિદિનં મિશ્રૌષધં મુખ્યતાં
 સ્વાદ્વજં ન તુ યાચ્યતાં વિધિવશાદપ્રાપ્તેન સંતુલ્યતામ્ ।
 ક્ષીતોષ્ણાદિ વિષયતાં ન તુ દયાવાક્યં સમુચાર્યતા-
 મૌદાક્ષીન્યમભીક્ષ્યતાં જનકુપાનૈર્દુર્યમુત્સુલ્ભ્યતામ્ ॥ ૬ ॥

પ્રતિદિવસ મિશ્રાનક્રમી ઔષધનું ભોજન કરીને હુણાર્થી
 બાધિની ચિકિત્સા કરે (ઉપચાર કરે); સ્વાદિષ્ઠ અન્નની
 ચાચના નહિ કરે, પરંતુ દેવવશાત્ જે મળે તેટલાથી જ સંતુષ્ટ
 રહે; ઠાઠ વડા વગેરે દૂધ કઃખોને સહન કરે; રૂચા વાક્યનો
 ઉચ્ચાર મા કરે; સંસારના વિષયો ઉપર હઠાસીનતાની હઠ્ઠા રાખે;
 મનુષ્યાના ઉપર અનુગ્રહ કે નિગ્રહ (રાજ કે દ્વેષ) મા કરે. ૬

સ્કાંતે સુશ્વમાસ્પતાં પરતરે ચેતઃ સમાધીયતાં
 પૂર્ણાત્મા સુસમીક્ષ્યતાં જગદિદં તદ્વાધિતં દશ્યતામ્ ।
 પ્રાક્ષમં પ્રવિકાપ્યતાં ચિત્તિવકાન્નાપ્યુત્તરૈઃ શ્લિષ્યતાં
 પ્રારબ્ધં ત્વિહ મુજ્યતામથ પરબ્રહ્માત્મના સ્થીયતામ્ ॥ ૭ ॥

એકાંતમાં સુખિથી બેસે; માથા થપી પર એવા બ્રહ્મવિરે
 ચિત્તનું સમાધાન કરી પૂર્ણાત્માનું સારી રીતે અવલોકન કરે;
 આત્માવિના આ જગત્ વગેરે કંઈ નથી એવી દ્રષ્ટિ કરે;
 આત્માના જ્ઞાનબળવડે પૂર્વના કર્મનું પ્રવિલાપન કરે; ઉત્તર કર્મની
 સાથે સંબંધ નહિ કરે; પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ કરે અને
 પરબ્રહ્મસ્વરૂપ વિષે સ્થિતિ કરીને રહે. ૭

કિં મધુના કિં વિધુના કિં મુષયા કિં ચ વસુધયાડસિલયા ।
 વદિ દ્વદયહારિચરિતઃ પુલ્લવઃ પુનરેતિ નયનચોરયનમ્ ॥ ૮ ॥

એનું ચરિત્ર દહ્યહારી છે, એવા પરમ પુરુષનું જો પુનઃ આ
 નેત્રને કશું ન થાય તો મધુ, વિધુ, મુષા અને સહસ્ર વસુધાની શી
 આવશ્યકતા છે ? સર્વ તુલ્ય છે. ૮

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।

૧. બંધારણ સભાના ઘડવૈયાઓ

હિંદ પર રાજ્ય ચલાવવા માટે ઘડાયેલું બંધારણ, હિંદી બંધારણ સભામાં આખરી આકાર લઇ રહ્યું છે. કોંગ્રેસ નેતાઓએ આ બંધારણ, બંધારણ સભા સમક્ષ પેશ કર્યું છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થશે કે આ બંધારણ ઘડનારાઓ કોણ છે ? શું આમ જનતાના તેઓ સાચા પ્રતિનિધિ છે ? દેશની આઝાદીની લડત આજે ધધાવવા માટે ગામડાંઓના લાખો અને કરોડો કિસાનોએ, શહેરોના લાખો કામદારોએ તથા ગઢવાલી અને નાવિક બળવાના સૈનિકોએ અને સંખ્યાબંધ સામાન્ય ર્ષો પુરૂષોએ પોતાના લોહી વહાવ્યાં છે, ભયાનક ગુલ્મો વેડ્યા છે અને અનેક કુરબાનીઓ કરી છે. આજે જ્યારે હિંદના ભાવિ બંધારણના ઘડતરની વાતો ચર્ચા રહી છે ત્યારે એ પ્રશ્ન પૂછવો જરૂરી છે કે શું આ આમ જનતાના પ્રતિનિધિઓ એ બંધારણ ઘડી રહ્યા છે ?

સાફ સાફ કહેવું પડશે કે નહિ જ. આમ જનતાને, જનતાના ૮૭ ટકા વિભાગનો એમાં રજા માત્ર અવાજ નથી. માત્ર ૧૩ ટકાના પ્રતિનિધિઓ એટલે ઉપલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ બંધારણ સભામાં બેઠા છે અને એમને કાલે એવું બંધારણ ઉપલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ બંધશે. જનતાએ તો માત્ર એને સ્વીકારવાનું જ રહેશે.

બંધારણ સભામાં કોણ છે ?

વાત આટલેથી જ નથી અટકતી. જનતાના ૧૩ ટકાએ પણ બંધારણ સભામાંના પ્રતિનિધિઓને સીધી રીતે ચૂંટ્યા નથી. રખેને સીધી ચૂંટણી દ્વારા જનતાના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઇ આવે એ ડરે સીધી ચૂંટણીથી એમને બંધારણ સભામાં મોકલવામાં આવ્યા નથી. માત્ર પ્રાંતિક ધારાસભાઓના મુકીબર સભ્યોએ એમને ચૂંટી કાઢ્યા છે.

અને રજવાડાંઓને ખુશ કરવા માટે તો આ નાટક પણ પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે. બંધારણ સભાના લગભગ અર્ધાં અર્ધ (૪૦ ટકા) સભ્યો દેશી રાજ્યોમાંથી આવે છે. એમાંથી અર્ધાં તદ્દન બેગસ ધારાસભાઓ દ્વારા આડકતરી રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

આમ સાફ રીતે દેખી શકાય એમ છે કે બંધારણ સભાનું ઘડતર એવું કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી એ રજવાડાંઓ અને ઉપલા વર્ગોનું હિમ્મત્કાર જ બની રહે. મોટા ભાગની જનતાનો એમાં કશો અવાજ નથી; એને તો માત્ર નિર્ણયનો અમલ કરવાનો રહે છે.

ચન્દ્ર કાન્ત

(તૃતીય વિભાગ)

ચતુર્થ પ્રવાહ-હિમગિરિની પર્ણકુટી

પીઠિકા : - મહાત્મા દર્શન

શ્રિયો દોલાલોલા વિષયજરસાઃ પ્રાન્તવિરસાઃ

વિષદ્રેહં દેહં મહરપિ ધનં મૂરિનિધનમ્ ।

વૃહચ્છોકો લોકઃ સતતમલ્લા દુઃસલ્લહા-

સ્તયાપ્યસ્મિન્ધોરે પથિ વત રતા ઇન્ત કુધિયઃ ॥

લક્ષ્મી કોલાના જેવી ચંચળ છે, વિષયના રસો પરિભ્રામે નીરસ છે, સરીર વિપત્તિનું ઘર છે, પુષ્કળ સંપત્તિ મોટું મરણ છે, લોક મોટા શોકથી ભરપૂર છે અને અવળાઓ નિત્ય બહુ દુઃખ કેનારી છે, તોપણ અરે! અજ્ઞાની પુરુષો આ સંસારના ઘોર માર્ગમાં રચ્યાપચ્યા જ રહે છે.

બાળયોગી

પૂર્ણાનન્દ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીસર્વેશ્વર પ્રભુની લીલા અપાર છે,

વિચિત્ર છે, આશ્ચર્યમય છે, આનન્દદાયિની છે. આ

અમત્કૃતિ અધિકારી જનોને, ઠામેઠામ ને ક્ષણેક્ષણે દૃષ્ટિઓચર થાય છે.

પ્રાતઃકાળ ! અલૌકિક પ્રભાત ! આનંદી પ્રભાત ! સૂર્યનારાયણ દેવ પ્રકાશ્યા છે; કમળો પ્રકુલિત થયાં છે; મનુષ્યો સ્નાન કરવામાં, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવામાં અને જપ તપ કરવામાં તત્પર થઇ ગયાં છે;

ગુજરાત વિધાનસભા
ગુજરાતી કોલેજીયલ બેંક
૨૭૨૨૧

(૪)

લોકોની હેતરપીડી

બ્રિટિશ કોમીન્ટે મિશનના સભ્યોથી માંડીને તે છેક પંડિત નહેરૂ અને કોંગ્રેસી નેતાઓએ જનતાના આ અધિકાર પર ચૂકવામાં આવેલા પ્રહારને ન્યાયી ગણાવ્યો છે; કારણ કે પુખ્ત મતાધિકાર દ્વારા ચૂંટણી કરવામાં આવે તો બહુ સમય ચાલ્યો જાય એવું એમનું માનવું છે. પરંતુ એ જાણવું જરૂરી છે કે વર્તમાન બંધારણ સભાની ચૂંટણીને આજે ત્રણ વરસ થવા આવ્યા (૧૯૪૬ના જુલાઈમાં ચૂંટણી થઈ હતી) અને એ દરમિયાન માત્ર ૯૦ દિવસ જ તેમણે કામ કર્યું. એથી એક વાત સાફ બને છે કે પુખ્ત મતાધિકારની ચૂંટણી માટે આખું એક વરસ ચાલ્યું જાત તો પણ આ બંધારણ સભાએ પીતાવેલા સમય જોતાં એ સમય લાંબો ગણાત નહિ.

ખરું પૂછો તો બંધારણ સભાનું બિનલોકશાહી ધડતર સમયના અભાવે નથી કરવામાં આવ્યું; પરંતુ, આમ જનતાને પોતાના દેશનું બંધારણ ધડવાનો અધિકાર નહિ આપવા માટે કરવામાં આવ્યું છે.

૨. સૂચિત બંધારણનું ધ્યેય

લોકોને શું નહિ મળે ?

સૂચિત બંધારણના ચોથા ભાગમાં રાજ્ય નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે. એમાં કલમ ૨૯માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

“કોઈ પણ કોર્ટ આ ભાગમાં જણાવેલી કલમોનો અમલ કરાવી શકશે નહિ.” વાત સાફ છે કે રાજ્ય નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતોના અમલ માટે રાજ્ય જવાબદાર રહેતું નથી અને જનતાને એ કલમોનો અમલ કરાવવાનો કોઈ અધિકાર રહેતો નથી.

આથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થશે કે આ કલમોમાં એવું શું છે કે હિંદનું ભાવિ રાજ્ય એના મૂળભૂત બંધારણમાં પણ એનો અમલ કરવાની જવાબદારીનો સાફ ઇન્કાર કરે છે ? કલમ ૨૯-૩૮માં વિગતે એનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાં, નાગરિકોનો ગુજરાન ચલાવવાનો અધિકાર, જીવન વેતન, કામનો અધિકાર અને બેઠકોમાં રાહત, મોટી ઉંમરે પેન્શન, મફત પ્રાથમિક કેળવણી, સારો ખોરાક અને જીવન બોરણને ઉંચે લાઈ જવાના અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અને આ કલમોનો અર્થ જ જનતાની સાચી આજ્ઞા, સોવિયેત સંઘ અને જન લોકશાહી (પૂર્વ યુરોપના દેશો)નાં બંધારણોમાં આ અધિકારોને મૂળભૂત અધિકારો ગણવામાં આવ્યા છે અને એના અમલ કરવાની જવાબદારી રાજ્યની જ રહે છે. પરંતુ હિંદના બંધારણમાં એમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પણ અમલમાં ચૂકવાની કાયદેસરની જવાબદારી સ્વીકારવામાં આવી નથી.

મધુરો પવન વાહી રહ્યો છે; દેવળોમાં ઘંટાનાદ ઘનનન ઘનનન ઠરી રહ્યો છે. ઓ સમયે, અવિમુક્ત વારાણસી ક્ષેત્રમાં ‘જય શંભો,’ ‘હર હર શંભો’નો મંગલધ્વનિ ગળું રહ્યો છે; હરિપાદોદકી ભાગીરથીને કિનારે, ઇશ્વરીલીલા પૂર્ણપણે પ્રકાશિત થઈ રહી છે; નિર્મળ પ્રભાત સમયે પૂર્વ દિશામાંથી બાળસૂર્યનાં કુમળાં કિરણો, તરણુતારિણી, અધ-મોદ્ધારિણી, પાપહારિણી ભાગીરથીના દક્ષિણોત્તર લાંબા વિસ્તારવાળા તટને સુપ્રકાશિત કરી રહ્યાં છે; અનેક રાજ મહારાજાઓ, ગૃહસ્થો અને પ્રતાપી પુરુષોએ અપાર દ્રવ્ય ખર્ચીને બંધાવેલા ગંગાના સુદૃઢ ને સોહામણુ ઘાટો, વિચિત્ર વસ્ત્રાલંકાર સજેલાં સ્ત્રી પુરુષોથી ભરપૂર થઈ ગયા છે; સ્થળે સ્થળ, વિદ્વાન્ વિપ્રોથી ભણાતા સ્નાનના સંકલ્પો ને પ્રયોગોથી ગાળુ રહ્યું છે; ભાવિકજનો વિધિપૂર્વક સ્નાનદાનાદિક કરી રહ્યાં છે; શ્રદ્ધાળુ ને ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યો સ્નાનાદિકથી પવિત્ર થઈને જળ-સન્નિધિ બેસી, એકાગ્ર મને પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક જપ, તપ, ઇશ્વર-સ્તવનાદિક ઠમોં કરે છે; અને સ્નાન માટે જળમાં ઉતરેલાં, તેમ જ ઘાટપરનાં મનુષ્યોમાં વારંવાર ‘જય ગંગે! હર હર ગંગે! પાપહારિણી! ભવતારિણી! અધમોદ્ધારિણી! જય જાહ્નવી!’ ઇત્યાદિ ગર્જનાઓ સહર્ષ થયા કરે છે. કેઇ કેઇ સ્થળે વિપ્રવૃંદો તટ નિકટ બેસી, પદ, ક્રમ, જટા, ઘન, ઇત્યાદિ વેદવિકૃતિઓનો, મધુર અને કર્ણ પાવન ઘોષ કરી રહ્યા છે. ઘણા પહોળા પટમાં ગંભીરપણે વહન કરતી શ્રીમતી ગંગાનાં નિર્મળ અને પાવન જળપર અનેક નાની મોટી સુશોભિત નૌકાઓ આમથી તેમ આવજવ કરી રહી છે; તેમાં બેઠેલાં મનુષ્યો ગંગાના પ્રત્યેક ઘાટની અલૌકિક લીલાને આનંદ સાથે નિહાળે છે; પ્રત્યેક સુશોભિત ઘાટ ઉપરના કિનારાપર આવી રહેલા ને બહુ ઊંચી જાતિના પાપાણુથી મોટા શિદ્ધપશાશ્વનિપુણ પુરુષોના હાથથી બંધાયેલા અતિ ભવ્ય સુદૃઢ ગગનચુંબિત સુંદર પ્રાસાદો-મહાલયો શોભી રહ્યા છે; સૂર્યભિબંધી પેઠે પ્રકાશી રહેલાં અસંખ્ય સુવર્ણ શિખરોવાળાં શિવાલયો તથા બીજાં દેવમંદિરો ઘણે દૂર સૂધી સંભળાતા ‘જય જય શંભો! હર હર શંભો! જય પાર્વતીપતે!’ ઇત્યાદિ પરમ પવિત્ર શબ્દોથી, શંખધ્વનિઓથી, ઘણુ ઘણુ તથા ઘંટાના નાદોથી તથા હુંદુભિઓની ગર્જનાઓથી ગાળુ ઉઠ્યાં છે; અતિ મનોહર અને સુકોમળ એવી ભેરવી રાગણીનો મધુર સુસ્વર છવાઈ રહ્યો છે; અને તેની પાછળ પાછળ મધુર આલાપ કરી રહેલી નોબતો વાગી રહી છે.

એ જ કલમો (૨૯-૩૮) માં “અવામને નુકશાનકારક એવા મૂડીના તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોના એકીકરણને રોકવાની” રાજ્યની જવાબદારીનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે. દુકંમો આથી મૂડીવાદીઓ જનતાના શોષણ દ્વારા નફાના ગંજ ખડકયા કરશે અને વધુ ને વધુ કારખાનાંઓ અને મિલોને ઉત્તરોત્તર તેઓ એમના અંકૂશ હેઠળ લાવશે. અને આ રીતે મૂડી અને ઉદ્યોગો પર પોતાની મજબૂત પકડ જમાવી શકશે. અર્થાત મૂડીભર ધનપતિઓ એકીગ ને ઉત્પાદનના વર્તુળમાં ઇજ્જતશાહી સ્થાપી શકાશે.

વળી, આ કલમોમાં ‘ઉત્તમ પ્રકારે જનતાનું હિત થઈ શકે એ માટે જનતાની સાધન સંપત્તિની માલિકી તથા અંકૂશ ને ઉત્પાદન વહેંચણી’ કરવાની જવાબદારીમાંથી રાજ્યને મુક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આનો સાદ્ અર્થ એ છે કે હિંદમાં ઇજ્જતશાહી મૂડીવાદી શોષણને બંધારણ ખુલ્લો પરવાનો આપે છે અને બેશરમ રીતે જાહેર કરે છે કે દેશની મૂડી અને સાધન સંપત્તિ મૂડીભર મૂડીવાદીઓ પોતાના હાથમાં લાવવાનો પ્રયાસ કરે અને જન હિતને નુકશાન પહોંચાડે એની સામે કાયદેસરનો કોઈ બાધ નથી.

કોંગ્રેસનાં વચનો અને અમલ

પરંતુ ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસે જનતાને ઉપરના વ્યવહાર કરતાં જુદા જ વચનો આપ્યાં હતાં. કોંગ્રેસના ‘ચૂંટણી જાહેરનામા’માં સાદ્ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે:

“હિંદના સૌથી મહત્વનો અને તત્કાળ જરૂરિયાતનો પ્રશ્ન એ છે કે જનતાની કોંગ્રેસિયલ દૂર કરવામાં આવે ને એનું જીવન ધોરણ ઉંચું લાવવામાં આવે.”

આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવા કોંગ્રેસે કાર્યક્રમ સચવ્યો હતો અને એનું “ધ્યેય જનતાને કાયદા પહોંચાડવાનું હતું તથા એનું આર્થિક, સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક ધોરણ ઉંચું લાવવાનું હતું: એકારી દૂર કરવાની હતી અને વ્યક્તિના દરજ્જાને ભવ્ય બનાવવાનો હતો.” એ ઉપરાંત વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે: “ધણી ક્ષેત્રોમાં સામાજિક વિકાસને આગે ધપાવવા સંકલન કરવામાં આવશે તથા યોજનાઓ ઘડશે; વ્યક્તિઓ અને જુથોના હાથમાં મૂડી અને સત્તાનું એકીકરણ રોકવામાં આવશે; સમાજને નુકશાન કરતાં સ્થાપિત દિતોના વિકાસને અટકાવવામાં આવશે; ખાણો, વાહન વ્યવહાર, ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો, જમીનની વહેંચણી, ઉદ્યોગો અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ખીજા વિભાગો પર સામાજિક અંકૂશ લાવવામાં આવશે...” (કોંગ્રેસ ઇલેક્શન મેનિફેસ્ટો ૧૯૪૫-૪૬, પાનું ૫)

પરંતુ આજે આ બધી જાહેરાતો અને વચનોને કચરાની ટોપલીમાં ફગાવી દેવામાં આવ્યાં છે. કોંગ્રેસના નેતાઓ બેશરમ રીતે એમના બંધારણમાં જનતાને કહે છે કે એમનું રાજ્ય એમના જીવન ધોરણને ઉંચું લાવવા માટે, એકારીને દૂર કરવા માટે, તથા જમીન અને ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવા માટે

આજનો દિવસ પવિત્ર પર્વણીનો છે. આ કારણથી નિત્ય કરતાં સર્વત્ર વિશેષ આનંદ છવાઈ રહ્યો છે. પ્રતિદિવસ ગંગાપર સ્નાનાદિક માટે નહિ આવી શક્તાં એવાં વ્યવસાયી કિંવા અશક્ત ક્ષેત્રવાસી મનુષ્યો પણ આજે ચાહીને સ્નાન તથા દર્શનાર્થે ચાલ્યાં આવે છે. વિદેશી યાત્રાળુઓ પણ ઘણાંક દૃષ્ટિએ પડે છે. સૌ કરતાં મણિકર્ષિ-કાના ઘાટ પર મનુષ્યોની લીડ વધારે મચી રહી છે. એવે પ્રસંગે ત્યાં એક ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો.

ઘાટના ઉપલા માર્ગમાં ચાલતાં લોકો એકાએક પરસ્પરમાં “અહો, ચલો, હટો, હટો,” એમ બોલતાં ખસીને કોરે થવા માંડ્યાં. સૌ આશ્ચર્યથી જોવા માંડ્યાં કે, એ વળી શું છે? એટલામાં શ્રીવિશ્વેશ્વરના મંદિર ભણીથી આવતી એક સુંદર તેજસ્વી કિશોરમૂર્તિ દૃષ્ટિએ પડી. એનું અદ્ભુત સ્વરૂપ અને અપ્રતિમ તેજ જોતાં જ સર્વને આનંદાશ્ચર્ય સાથે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. જેણે એકવાર એના ભણી જોયું, તેને તો ત્યાંથી ખીજી દિશા ભણી જોવાનું મન જ થયું નહિ! એનું રૂપ, વિદ્યુત સરખી ચમકતી ચાલ, બહુ નાનું વય છતાં એણે ધારણ કરેલો તીવ્ર ત્યાગ, એનું તપસ્તેજ અને અતિ મનોહર વેશ, એ બધું જોઈ, સ્વાભાવિક જ આશ્ચર્ય પામેલાં લોકો પરસ્પર અનેક વાતો કરવા લાગ્યાં:- “અહો! આ બાળયોગી ક્યાંથી આવ્યો હશે? શું એનું સૌંદર્ય! અંગો અંગનું આટલું બધું સૌંદર્ય છતાં એનાથી આ કઠિન યોગ કેમ વેઠાતો હશે? આટલી લઘુ વયમાં એને આવો પરમ વૈરાગ્ય કેમ પ્રાપ્ત થયો હશે? એનાં માતૃપિતા, જેમને આવો રત્નરૂપ પુત્ર હશે, તેમનાથી એને વિયોગ કેમ વેઠાતો હશે? શું એ પોતાનાં માતૃપિતાને તીવ્ર વિરાગથી ટળવળતાં મૂકીને વેરાગી થયો હશે, કે જન્મથી જ એ યોગીરૂપે ઉત્પન્ન થયો હશે? અથવા તો પરમયોગીશ્વર શંકર પોતે જ આ પુણ્ય પર્વણીને દિવસે આ બાળયોગીને રૂપે ભાવિક જનોનું કલ્યાણ કરવાને અને શ્રીમતી ભાગીરથીના તટપર વિહાર કરવાને પધાર્યા હશે; એનું સર્વાંગ, ભસ્મથી ચર્ચેલું છતાં, એની સુવર્ણસરખી કાંતિ તે માંહેથી કેવી પ્રકાશી નીકળે છે! એના ચંદ્રસરખાં સુપ્રકાશિત, પરન્તુ બાહ્યવયની તપશ્ચર્યાને લીધે સહજ કરમાયલા ઠમળસરખાં કોમળ મુખની છબી અતિ અદ્ભુત છે; એની વાંકી ભૂકુટીવાળાં તથા કમળની પાંખડી સરખાં નેત્ર, નમણી નાસિકા, મરક મરક થતા પરવાળા સરખા લાલ હોઠ, તીવ્ર તપશ્ચર્યાને લીધે કિંચિત્ કરમાયલા ગાલોપરની ગુલાબી ઝાંઘ, તે

અથવા સ્થાપિત હિતોનો સામનો કરવા માટે જવાબદાર નથી. કોંગ્રેસનાં લક્ષ્યો એમના સંકેદ સ્વરૂપમાં રજૂ થઈ ગયાં છે. સાફ સાફ રીતે જોઈ શકાય છે કે આ લક્ષ્યો જનતા પર આધારવામાં આવેલી છેતરપીંડી સિવાય બીજું કશું નથી.

આમ, જનતાને મૂળભૂત અધિકારો આપવાનો કોંગ્રેસી રાજ્ય ઈન્કાર કરે છે, છતાંયે આ અધિકારોને રાજ્યના મુખ્ય સિદ્ધાંતો તરીકે શબ્દોમાં અપનાવે છે ત્યારે જનતાની ફર મરફરી સિવાય એ બીજું કશું નથી. ફક્ત દોઢ વરસના એના રાજ્ય દરમિયાને આજના રાજકર્તાઓએ એમના મુખ્ય સિદ્ધાંતોની જનતાને બરાબર રીતે બતાવે કરાવી દીધી છે. એમની રાજ્ય નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો દ્વારા તેઓએ રાષ્ટ્રીયકરણનો ઈન્કાર કર્યો છે; લુદ્ધ પહેલાંનું જીવન ધોરણ આપવાનો પણ તેઓએ ઈન્કાર કર્યો છે; જનતાનાં ખોરાક, કપડાં, તંદુરસ્તી અને કેળવણીના બોગે લપકરી અને કારોબારી ખર્ચ એકામ રીતે વધાર્યો છે, માલદારો પરના કરવેરા ઘટાડ્યા છે અને ગરીબ જનતા પર કરવેરા વધાર્યા છે. આ રીતે ખાત્રી કરાવી આપી છે કે રાજ્ય નીતિના આવા મુખ્ય સિદ્ધાંતો કાયદેસર રીતે અમલ કરવાની બેગવાઈ વિના જનતાની છેતરપીંડી કરવા તથા તેના અધિકારો છીનવી લેવાની યુક્તિઓ સિવાય બીજું કશું નથી.

આમ વાત સાફ અને છે કે બંધારણનું ધ્યેય જીવન ધોરણ આપવાનું નથી. તંદુરસ્તી, કેળવણી અને જનતાને આરામ આપવાનું નથી; કે ન તો એનું ધ્યેય સખ્યાબંધને બોગે થતું મુઠ્ઠીભર લોકોના હાથમાં મૂકીને એકા-કરણ શેકવાનું છે.

બંધારણનું ધ્યેય

તો પછી બંધારણનું મુખ્ય ધ્યેય શું છે ? કોંગ્રેસ નેતાઓએ ઉઘાડે છેગ એની બહારના કરવાની હિંમત કરી નથી. પરંતુ બંધારણનું ધ્યેય અને નીતિ નીચેના થોડાક મામલાઓ પરથી સ્પષ્ટ બની જાય છે.

(૧) કલમ ૨ જણાવે છે કે : “કોઈ પણ મૂકી સ્થાવર કે જંગમ, પછી એ વેપારમાં શેકાયેલી હોય કે ઉદ્યોગમાં શેકાયેલી હોય એને બહાર હેતુ માટે લઈ શકાશે નહિ.”—અને જો એમ કરવું હશે તો પહેલાં વળતર આપવું પડશે. એટલે કે મૂકીવાદીઓ, જમીનદારો, રજવાડાંઓ અને સ્થાપિત હિતોને ઉદ્યોગમાંથી નફો મેળવવાની અને જમીનમાંથી ગણાત લેવાની કાયદેસરની છટ રહેશે. અલગત રાજ્ય એમના આ સાધનો લઈ લેશે તો આ લોકોને વળતર રૂપે અગાઉથી મોટી રકમો આપશે અને એ પછી આ વધુ પડતા બોગ હેઠળ દબાવેલા સાધનોનું પોતે “રાષ્ટ્રીય કરણ” કહ્યું છે એવું બહાર કરશે !

સ્થાપિત હિતોને મળેલો શોપણનો આ પરવાનો છે. અને એશરમ રીતે કોંગ્રેસ નેતાઓએ આ પરવાનાને ‘જનતા’ના મૂળભૂત અધિકાર તરીકે બંધારણમાં ઉમેર્યો છે. હકીકતે શરમને નેવે મૂકીને તેઓએ મૂળભૂત ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણને

પર ઝુકી રહેલી મૂળમાં શ્યામ, પરંતુ છેડાના લાજમાં કિંચિત્ ભરી જણાતી મસ્તકની વિશાળ જટા—એ સર્વ વસ્તુ ગમે તેવાં મનુષ્યને પણ મોહ પમાડે તેવી છે. એનાં અતિ કોમળ હાથપમનાં તળિયાં તો બહુ ગુલાબનાં ફૂલ સરખાં જ લાલ છે, છતાં નિઃશંકપણે તે આ પાષાણમય ભૂમિમાં અડવાણે પગે વિચરી રહ્યા છે! આવી સુકોમળતા છતાં તેણે શરીરપર કામળીની બીડી કંથા એાદી છે! રે એ એનાથી કેમ ખમાતી હશે! હાથમાંનું આ કમંડલ અને બગલમાંની મૃગછાલાને પણ તે કેવી રીતે ઊંચકી શકે છે? કમળના નાળ જેવા ગૌર કંઠમાં સોહાવેલી પેલી મોટા મણકાની અક્ષમાળા પણ આને રાયરૂપ જ થઈ પડેલી જણાય છે!”

આવી રીતે પરસ્પર અનેક વાતો કરી રહેલાં લોકોની બારી ભીડ-માંથી થઈને તે અદ્ભુત મૂર્તિ મણિકર્ણિકાના એક અતિ સુંદર એવારા-પર જઈ ઊભી રહી. ઊંચી જાતના આરસપહાણથી રચેલો તે એવારો-જેની બંને બાજુએ સુંદર બેઠકો આવેલી છે, ત્યાં પોતાની મૃગછાલા બિછાવી, તેની પાસે કમંડલ મૂકીને તે બાળયોગી, ‘જય ગંગા મૈયા’ એમ બોલતો, બે હાથ બેઠી ઠટ ઠટ એવારાનાં પગથિયાં ઉતરી, છેક પ્રવાહની પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. તેણે ઘણાં મંજુલ અને પવિત્ર પદ્ય- (શ્લોક)વડે, શ્રીભાગીરથી ગંગાની પ્રાર્થના કરીને તેનાં પવિત્ર જળને વંદન કર્યું. પછી તેના પુણ્યરૂપ જળનું આચમન કર્યું; તે પછી પાછા પ્રેમસહિત પ્રણામ કરીને, ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને પોતાની અદ્ભુત કાંતિથી મનુષ્યમાત્રનાં ચિત્તને આકર્ષણ કરતો તે યોગી, પોતાના બિછાવેલા આસનપર આવીને બેઠો. તે વેળાએ એ કંઈ સ્મરણ કરતા હોય, તોમ તેના એાષ હાલી રહ્યા હતા; છતાં સૌને મોહ પમાડનારી દૃષ્ટિવડે તે એમર મનુષ્યોની ભીડમાં આંખ ફેરવી ફેરવીને જોયા કરતો હતો. એનું જીવું સાહજિક નહોતું, પણ સામિપ્રાય અને સહારણ હતું; પરંતુ મર્ય-લોકનાં માનવીઓ વર્તી શકે નહિ, તે માટે તેણે સંભાળ રાખી હતી.

તે યોગીને એક ઠેકાણે બેઠેલો જોઈને, લોકોનાં ટોળેટોળાં તેની આગળ એકઠાં થવા માંડ્યાં. જોતજોતાંમાં ત્યાં એટલી બધી ભીડ થઈ ગઈ કે, ગંગામાં સ્નાન કરવા ઉતરનારને કે સ્નાન કરીને પાછાં ફરનારને માર્ગ મળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. એ અદ્ભુત મૂર્તિ આગળથી કોઈને ખસવું જ ગમતું નહોતું. ઠઠાચ કેટલાકો અગત્યનાં કામને લીધે કે ભીડથી બહુ ચઢાવાના લયને લીધે, પરાણે ખસી નીકળવા હતા; તો તેથી બમણા ત્યાં એકઠા થવા હતા. એટલામાં મધ્યાહ્ન કાળ થવા

રોકવા માટે અને સ્થાપિત હિતોને વિકસાવવા માટે આ પગલું લીધું છે.

આ 'મૂળભૂત અધિકાર' બ્રિટિશ અને બીજા પરદેશી મૂડીવાદીઓને પણ આપવામાં આવ્યો છે. અમાનુષી શોષણ અને ઉઘાડે છોગ લૂંટ દ્વારા બ્રિટિશ મૂડીવાદીઓએ હિંદના અર્થતંત્રને કુદિત કર્યું છે. અને કદબી ન શકાય એવી કંગાળ દશામાં જન્મતાને મૂડી દીધી છે. આ લૂંટને "આઝાદ" હિંદના અધારણુમાં કાયદેસર ગણવામાં આવી છે અને એ લૂંટલી મિલકત પર એમની માલિકીને (બ્રિટિશરો તથા બીજા પરદેશી મૂડીવાદીઓ) દેશના મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ગણવામાં આવી છે. અને વળી, અધારણુ, અમેરિકનો તથા બ્રિટિશ મૂડીવાદીઓને અગાઉથી વચન આપે છે કે તેઓ એમની મૂડી હિંદમાં રોકવા માગતા હોય તો એમની મૂડીનું રક્ષણ હિંદનો રાજકર્તા વર્ગ અવશ્ય કરશે.

(૨) કલમ ૯૨ (૩) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે: "હિંદ સરકારને જે દેવાં તથા વ્યાજો વગેરે ભરવાનું હશે" એ રાજ્યના મહેસુલમાંથી ફરજિયાત રીતે ચૂકવવામાં આવશે અને પાલમેન્ટ પણ એના પર મત આપી શકશે નહિ.

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે આ દેવાં કઈ પ્રકારનાં છે કે જેની ચૂકવણી માટે આટલી ઇતેન્નરી અધારણુમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે? આ દેવાં બ્રિટિશરોના શાશન દરમિયાન હિંદી સરકારે દમનરાજ ચલાવવા માટે કર્યાં હતાં. હિંદને શુભામ અનાવવા માટે કરવામાં આવેલા દેવાને વ્યાજ સહિત ભરપાઈ કરવાનું "આઝાદ" હિંદનું અધારણુ વ્યાજબી દરોએ છે !

વળી, રેલ્વે અંગેની વાર્ષિક રકમ પર નજર કરો. બ્રિટિશ શાહીવાદીઓએ અહીંની સાધન સંપત્તિના આસાનીથી ફાયદો ઉઠાવવા માટે તથા હિંદ પર પોતાના લશ્કરી રાજના સકંજનું મજબૂત અનાવવા માટે હિંદમાં રેલ્વે શરૂ કરી હતી. આ રેલ્વેઓ દ્વારા તેઓએ એસુમાર નફો લાંસલ કર્યો હતો. બ્રિટિશ શાહીવાદીઓએ રેલ્વેમાં જેટલી મૂડી રોકી હતી એનાથી ક્યાંયે વધારે તેઓએ લોકા પાસે વસુલ કરી હતી. છતાંયે એ મૂડી તો દેવાં રૂપે આજે ય ચાલુ જ છે. આજે એના વ્યાજ પેટે દર વર્સે ૨૬ કરોડ રૂપિયા હિંદની આવકમાંથી મૂડી રોકવા-વાળાઓને આપવા પડે છે. કોંગ્રેસ મુચ્ચિત અધારણુમાં એવો નિયમ અનાવવામાં આવ્યો છે કે હિંદી જનતાએ દર સાલ આ રકમ ચૂકવવી જરૂરી છે અને મધ્યસ્થ ધારાસભા પણ એમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકશે નહિ.

સરકાર "ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ફાઇનન્સ કોર્પોરેશન" વગેરે દ્વારા સરકારી અને વપારી મુડીઓની 'મિશ્ર' પેઢીઓ ખોલી રહી છે. આમાં મૂડીવાદી નફાખોરોને ઓછામાં ઓછી કમાણીની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે. પરંતુ નબળા મેનેજમેન્ટ, એઇમાની અથવા તો કોઇ બીજી નિષ્ફળતાઓને કારણે આ સંસ્થાઓ સાથે નફી કરવામાં આવેલી ઓછામાં ઓછી કમાણી મુડીવાદીઓને

આવ્યો; માથે તડકો થયો; ઘાટપરનાં ટકોરખાનાંઓમાંથી હુંદુભિઓના કડિંગ્ધિમ્ કડિંગ્ધિમ્ શબ્દો થવા લાગ્યા; બહુધા મોટું થયું જોઈ લોકોની ભીડ પણ ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી; સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તે બાળયોગીને વંદન કરી કરીને સ્થાંથી જવા માંડ્યાં.

પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ ઘણીક વાતમાં બહુ કોમળ તથા શ્રદ્ધાળુ હોય છે, તેથી એક સ્ત્રીએ, હાથ જોડીને તે બાળયોગીને વિનવિ કરી કે, “મહારાજ! ભિક્ષાનો સમય થઈ ગયો છે, તો કૃપા કરી પ્રસાદ લેવાને પધારી અમારાં ઘરને પાવન કરો તો અમારું મોટું ભાગ્ય!” પણ તે યોગીએ પોતાનો નૂતન યોગ હોવાને લીધે કોઈને પણ ઘેર નહિ જવાનો અને વસ્તીની બહાર જ પડાવ રાખવાનો પોતાનો કઠિન નિયમ જણાવ્યો. તેનાં અમૃતતુલ્ય વચન સાંભળીને એ સ્ત્રીએ કોઈ જાતની આભડછેટ ન અડે, તેવી નિર્લેપ સામગ્રી શુદ્ધપણે ત્યાં જ લઈ આવવાનું પૂછ્યું, જે તે યોગીએ માન્ય કર્યું.

તુરત જ તે સ્ત્રી પોતાની એક સખીની સાથે ઉતાવળી ઉતાવળી પોતાનાં ઘર તરફ ચાલી. માર્ગમાં તેણીએ પોતાની સખીને કહ્યું; “બહેન! આ બાળ બ્રહ્મચારીના સંબંધમાં તું શું ધારે છે? શું તેનું અદ્ભુત રૂપ! શો તેનો ત્યાગ! કેવી તેની અવસ્થા! તેનું વય તદ્દન નાનું છે. હવે તેના કુમળા મુખપર કિચિત્ દોરો પણ ફૂટયો નથી; પણ એટલામાં તો શું તેનું તપસ્તેજ ભાગ્ય જ પરમ છે!”

એ સાંભળી તેની સખી બોલી; “બહેન! આપણે તે બાળ તપસ્વીને તમારા ભર્તાના આગમન વિષે પ્રશ્ન કરીશું? શું તે વયે નાનો છતાં, નૂતન યોગી છતાં, આગમ નિગમ જાણતો હશે? ભૂત ભવિષ્ય જાણવાની તેનામાં શક્તિ આવી હશે?”*

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું; “યોગીઓની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવાનો નથી. મેં ઘણીકવાર સાંભળ્યું છે કે, ઘણાક યોગીઓ બહુ લાંબું આયુષ્ય ભોગવતાં, પોતાનું શરીર બહુ જીર્ણ થઈ જવાથી, તે વૃદ્ધ શરીર તજી દઈને ઇચ્છામાં આવે તેવું નવીન બાલશરીર ધારણ કરી શકે છે—યોગબળવડે પોતાના જૂના દેહમાંથી નીકળીને બીજા કોઈના મૃત્યુવશ થયેલા સુંદર અને બાળવયના દેહમાં પોતાના આત્માને પ્રવેશ કરાવે છે; અને પછી આનંદે જગતમાં વિચરે છે. આ ક્રિયાને પરકાયાપ્રવેશ કહેવામાં આવે છે.† માટે બહેન! યોગીઓના

* પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનમ્ । પા. યો. ૩. ૧૬.

† વચ્ચકારણશૈથિલ્યાત્પ્રવારસંવેદનાદ્ ચિત્તસ્ય પરચરીરાવેશ્ચ ॥ પા. યો. ૩. ૧.

નહિ મળે તો હિંદી જનતાએ રાજ્યની આવક દ્વારા એ રકમ મુડીવાદી નફાખોરોને આપવાની રહેશે.

મુડીવાદી ઉદ્યોગોને મળજીત બનાવવા તથા મુડીવાદીઓને અમુક નફા આપવાની બાંહેધરીને કારણે સરકાર પર જે દેવું થશે, અને જમીનદારો અને રજવાડાંઓને વળતરને નામે જે બોંડ અપાશે—એ બંધાનો બોજ હિંદની ભૂમ્મી જનતા પર હંમેશા માટે લદાયેલો રહેશે. બંધારણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “આઝાદ” હિંદમાં દેશી અને વિદેશી મુડીવાદીઓ, બોંડ લાંસલ કરનારાઓ જમીનદારો ને ખીજા બેઠાખાઉ શોષક વર્ગોને શોષણ કરવાની આઝાદી મળશે.

બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ સાથે જોડાણ

(૧) આ રીતે બ્રિટિશ શાહીવાદીઓને (હિંદના લગભગ અર્ધાં અથવા એથી વધુ ઉદ્યોગ પર જેઓ વચસ્વ ધરાવે છે) હિંદ પરના એમના આર્થિક વચસ્વની રક્ષા કરવાની બંધારણીય બાંહેધરી આપ્યા પછી એ વાત એકદમ મહત્વ હિત બની ગય છે કે હિંદ માત્ર દેખાવ પૂરતું “આઝાદ” રહે કે અંગ્રેજોના કોમનવેલ્થમાં રહે. પરંતુ હિંદનું બંધારણ ઘડનારાઓ શાહીવાદી બ્રિટન પાસે એટલી હદ સુધી નાકલીટી ખેંચી રહ્યા છે. કે તેઓ “આઝાદી”ના ઉપરના દેખાવનો પણ અંત આણવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. બંધારણ સભાની પહેલી બેઠકમાં પસાર થયેલા હેતુઆત્મ દરાવમાં એ ભાવના જાહેર કરવામાં આવી હતી કે હિંદ “સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર” રાજ્ય બનવું જોઈએ. પરંતુ હવે બંધારણના ખરડામાં એવી સલાહ આપવામાં આવી છે કે “સ્વતંત્ર” શબ્દને બદલીને એને સ્થાને “લોકશાહી” શબ્દ રાખવામાં આવે કે જેથી બ્રિટનના શાશક વર્ગના કોમનવેલ્થમાં હિંદને શામેલ થવામાં કોઈ મુશ્કેલી આવે નહિ.

અલબત્ત, એથી લોકોના રોષના કારણે સ્વાતંત્ર્ય શબ્દને બેશરમ રીતે કાઢી નાખવાની ચાલને એમને છોડી દેવી પડે એવી સિધ્ધિ ઉભી થાય તોય આજના હિંદનો રાજકર્તા વર્ગ શાહીવાદી રથ સાથે હિંદને જોતરાવવાના ખીજા રસ્તાઓ બોળી કાઢશે.

૮મી નવેમ્બરે બંધારણ સભામાં ભાષણ કરતાં પંડિત નહેરુએ આ મુદ્દા પર ચોખવટ કરી હતી. બ્રિટન સાથે હિંદે જોડાવું જોઈએ એવી “ઈચ્છા” વ્યક્ત કરીને એમણે કહ્યું હતું કે આ જોડાણ “બંધારણથી પર હશે.”

એટલે કે હિંદને બંધે બંધારણમાં સત્તાવાર રીતે સ્વતંત્ર પ્રજનસત્તાક તરીકે જાહેર કરવામાં આવે પરંતુ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ સાથે હિંદને જોડવાની બીજી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ તો ચાલુ જ છે.

દેશી રાજ્યો પર રજવાડાંઓને ઠાકી બેસાડવામાં આવ્યા

(૪) બંધારણના ચોથા પ્રકરણમાં પ્રાંતોના લોકોને પ્રતિનિધિ સરકાર, ચૂંટણી વગેરે સ્વાયત્ત શાસનના મર્યાદિત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ દેશી

અદ્ભુત યોગબળ આમળ તેમની અવસ્થાનો કે વચનો વિચાર કરવા જેવું નથી. ભલે તારી ઈચ્છા હશે તો આપણે એકાંત મળવાં તેને પ્રાર્થના કરીશું.”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતી બંને સ્ત્રીઓ ઘેર જઈ પહોંચી, અને પોતાનાં માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ દૂર લઈ જતાં ચાલકાય નહિ તેવો ફલાહાર લઈને બહુ ઉતાવળથી ગંગાતટે પાછી આવી. આ વેળાએ સઘળી ભીડ મટી ગઈ હતી; કેાઈ પણ મનુષ્ય તે બાળયોગીની પાસે નહોતું. એકલો પડેલો તે તપસ્વી એકાગ્રચિત્તે પોતાના ઇષ્ટ-આરાધ્ય વિષયનું મનન કરી રહ્યો હતો. પેલી સ્ત્રીઓએ, નમનપૂર્વક આણેલી સામગ્રી બાળયોગીને અર્પણ કરી. વસ્ત્રથી બાંધેલી તે સામગ્રીને છોડી, ગંગાજળવડે પ્રોક્ષણ કરીને તે બાળયોગી આસપાસ જોવા લાગ્યો. તેના આસનની બેડમાં જ એક સ્વચ્છ ને વિશાળ ગંભીર દેખાયો. વૃષ્ટિ થતી હોય, ઘણો વાપ પડતો હોય, કે ઉગ્ર વાયુ વહતો હોય, તે વેળા ગંગા-તટપર બેસી, જપ તપ કરતા લોકોને નિશ્ચિતપણે બેસીને પોતાનું ધર્મકૃત્ય સાધવાને સારું, ગંગાના પ્રત્યેક ઘાટની ઉપર ઘણું કરીને એવા અનેક ગંભીરો બાંધેલા છે. જપ, તપ, ધ્યાન, સ્મરણ, ભોજન ઇત્યાદિ કાર્યો એકાંતમાં કરવામાં આવે તો જ નિરુપદ્રવ્યપણે થાય. આ પ્રમાણે તે તપ-સ્વીએ પણ પેલા ગંભીરમાં જઈને, ભોજન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને તે પેલી સ્ત્રીઓએ આપેલું ફલાહારનું પોટકું લઈને ત્યાં આગળ જઈ બેઠો. પણ પ્રભુનું સ્મરણ કરી જેવો આસ બરવા બય છે, તેવું જ જાણે તેના મનમાં કેાઈ મોટું દુઃખ આવી ઉભું હોય, તેવી રીતે તેની મુખમુદ્રા બહુ ઉદાસ થઈ ગઈ. તંનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યાં, પરંતુ મોટા પરિશ્રમથી પોતાની ભૂમિને દબાવી દઈ, ભક્ત્ય પદાર્થોને વારંવાર નમન કરીને તેણે જે ભાવ્યું તે પ્રાશન કરી લીધું અને ગંગાના જળથી હસ્ત મુખ પ્રક્ષાલન કરી, જળ પીને પાછો તે આસનપર આવી બેઠો.

પછી તે સ્ત્રીઓમાંની એકે હાથ જોડીને પૂછ્યું; “યોગિરાજ ! ભોજન કરવા બેસતાં આપ એટલા બધા ઉદાસ અને શોકાતુર કેમ થઈ ગયા ? શું સામગ્રી લાવવામાં અમારી કંઈ ભૂલ થઈ છે ? કિંવા આપને ન રુચે કે દુઃખરૂપ થઈ પડે એવો કેાઈ અભોજ્ય પદાર્થ એમાં આપને દેખાયો ? જે હોય તે, અપરાધ ક્ષમા કરી, આપ અમને જણાવો. અમે અજ્ઞાત અબળાઓ-સંસારી માયાનાં જીવ છીએ, વાત વાતમાં અમારે હાથે અનેક અપરાધો થવાનો સંભવ છે; તેથી કુપા કરીને જે કારણ હોય તે કહો.”

રાજ્યોને આ અધિકારો કે કલમો લાગુ પડશે નહિ (કલમ ૧૨૮). દેશી રાજ્યોના ૮ કરોડ લોકોને “આઝાદ” હિંદમાં પણ અધારણીય અધિકારો મળશે નહિ. એક યા બીજા સ્વરૂપે જૂલમી અને બેઠાખાઉ રજવાડાંઓ લોકોની ખાંધ પર બેઠેલા જ રહેશે અને કોંગ્રેસ સરકારે આપેલી તકો અને સત્તાઓના ઉપયોગ લોકો પર તેઓ બિન પ્રતિનિધિ અથવા તો અર્ધ પ્રતિનિધિ અને અર્ધ સામંતી રાજ્યતંત્ર ઠોકો બેસાડવામાં કરશે. આ રજવાડાંઓ હેઠળ કચડાતી જનતાએ એમને ક્યારે પણ ધુળ બેગા કરી શકે એમ છે પરંતુ કોંગ્રેસે ઘડેલું અધારણુ એમની મદદ આવે છે.

માલદારો અને ગરીબોને સમાન ધોરણે લાવવાની રીત !

(૫) કલમ ૨૫૬ (૨)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “કોઈ પણ વ્યક્તિએ રાજ્ય અથવા યુનિસિપાલિટી કે જીલ્લા સમિતિ વગેરેને ધંધા રોજગાર પર કરવેરા આપવાની રકમ રૂ. ૨૫૦ થી વધુ હશે નહિ” ટુંકમાં ગરીબ પાનવાળા વચ્ચે અને કરોડપતિ વેપારી વચ્ચે કરવેરામાં ૨૫૦ થી વધુ ફરક પડશે નહિ. “આઝાદ” હિંદમાં ગરીબ અને માલદાર વચ્ચેના મતભેદો મીટાવવાના કોંગ્રેસે શોધી કાઢેલા તરીકાના આ છે નમુનો !

બ્રિટિશ ખાંધીયાઓ ચાલુ રહેશે

(૬) કલમ ૨૮૩માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અધારણુ પહેલાં ઉંચા હોદ્દાઓ વાળી નોકરીને જે નિયમો લાગુ પડતા હતા એ તમામ નિયમો હવે પછી પણ ચાલુ રહેશે. (અહીં એ વાતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે સત્તા, પગાર, નોકરી વગેરે અંગેના આ નિયમો બ્રિટિશરોએ ઘડી કાઢ્યા હતા અને એનો મુખ્ય હેતુ એ દ્વારા ખાંધીયાઓનો એક વર્ગ પેદા કરવાનો હતો. ‘આઝાદ’ હિંદમાં પણ એ પૂરાણી રીત રસમ ચાલુ રહેશે.) આ ઉપરાંત પબ્લીક સર્વીસ કમિશન અંગે પણ ૨૮૫ કલમમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે પબ્લીક સર્વીસ કમિશનના અર્ધા સભ્યો દસ વરસ જુના સરકારી નોકરો હોવા જોઈએ. એટલે કે છેક ગુલામ માનસ ધરાવતા અને માલદારોના મસ્કા લાઇને ‘યોગ્ય કાબેલીયત’ ધરાવતા અનેલા અને લોકો પર દમન ચલાવી શાહીવાદીઓનું સર્ટીફિકેટ મેળવી ચૂકેલા માણસો આઝાદ હિંદના કરોખારી ખાતા માટેના અમલદારોની પસંદગી કરશે. આથી બ્રિટિશ શાહીવાદની અસર રાજ્યતંત્ર પૂર ચાલુ રહેશે, રાજ્યતંત્રના એક એક અંગમાં માલદારો પ્રત્યે ગુલામ માનસ, આમ જનતા પ્રત્યે ધિક્કાર અને લાંચ રજ્યતની નીરંકૂશ અને બેશરમ બદી ચાલુ રહેશે.

હિંદી-શાહીવાદી મૂડીવાદી સાંસ્થાનિક રાજ્ય

ઉપરના ઉદાહરણો બોધા પછી અધારણુનો મૂળ ઉદ્દેશ સાફ બની જાય છે. અધારણુનો ઉદ્દેશ હિંદી-બ્રિટિશ મૂડીવાદી હિંદોની રક્ષા કરવા માટે તથા

તે સ્ત્રીઓનાં આવાં નમ્ર વચન સાંભળી, યોગિરાજ બોલ્યો; “સાધ્વીઓ ! ચિંતા મા ઠરો; તમારો કંઈ અપરાધ નથી. ઉદાસીનતા થઈ આવવાનું કારણ સહજ હતું. એવી ઉદાસીનતા મને વારંવાર થઈ આવે છે.” એમ કહેતાંની સાથે જ તેણે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. આ વેળાએ તે સ્ત્રીઓને તેનું કારણ પૂછવા પુનઃ ઉત્કંઠા થઈ; પરંતુ એવા નિઃસ્પૃહ તપસ્વીઓ સાથે વધારે પડપૂછ કરવામાં માલ નથી, એમ સમજીને તેઓ મૌન ધરી રહી. પણ જે કારણ મટી તેઓ ખાસ આવી હતી, તે પ્રશ્ન તો ગમે તેમ કરીને પણ પૂછવો જ જોઈએ એમ ધારી, ધૈર્યપૂર્વક તેમાંની એક સ્ત્રીએ હાથ જોડીને પ્રશ્ન કર્યો.

એક સ્ત્રી બોલી; “યોગિદેવ ! જો આપની આજ્ઞા હોય તો અમારે એક વિનંતિ કરવાની છે.”

યોગી બોલ્યા; “ભલે, સુખેથી કરો.”

એક સ્ત્રીએ કહ્યું; “મહારાજ ! અમે બંને સખીઓ બ્રાહ્મણકન્યા છીએ. આ વારાણસીપુરીમાં અમારું કુળ ઊંચું અને પવિત્ર ગણાય છે. અમારાં માતૃપિતાનાં અને સસરાનાં કુળોમાં આપ સરખા મહાત્માઓના આશીર્વાદથી અને સંપૂર્ણ લગવત્કૃપાથી, હમણાં સ્વધી સૌ વાતે પરમ સુખ હતું; સૌ આનંદે દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં, પરંતુ તેટલામાં મારાં કંઈન પ્રારબ્ધને યોગે, એક મોટું સંકટ આવી પડ્યું. મારા સસરાજીને રૂપગુણયૌવનસંપન્ન એક જ પુત્ર હતો; તેને પોતાનું સર્વ કાર્ય સોંપી દઈને તે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નિશ્ચિન્તપણે પરમાર્થસાધનમાં તત્પર થયા. મારાં માતૃપિતાને પણ સંતતિમાં માત્ર હું એક કન્યા જ છું! મને યોગ્ય પતિ મળેલો જોઈ, પોતાને કૃતકૃત્ય માનતાં મારા માતૃપિતાને પોતાના સર્વસ્વમાં આ પુત્રી અને જમાઈ જ છે, એમ સમજીને તેઓ દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. હું પણ મારા ભાગ્યવાન સ્વામીની સેવામાં અંગીકૃત થયેલી હોવાથી મને પરમ ભાગ્યવતી જ માનતાં હતાં. પરંતુ પૂર્વજન્મનો મારાં ભાગ્યનો કોઈ કપરો લેખ જોવામાં આવવાથી, મારા તરફથી કોઈ જાતનો અપરાધ ન છતાં, તેમ મારાં સાસુ સસરા તરફથી પણ કારણ બનેલું ન હોવા છતાં, કોણ જાણે શાએ કારણથી, મારા સ્વામિનાથ એકાએક, એક રાત્રે, મને શય્યામાં સૂતેલી જ મૂકીને, ગૃહ, કુટુંબ તથા આ પવિત્ર કાશીપુરીનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. એ વાતને આજે લગભગ છ માસ થવા આવ્યા છે. ધણીક રીતે ઠામોઠામ ને ગામોગામ શોધ કરવા છતાં પણ તેમને

હિંદના શોષણને ચાલુ રાખવા માટે રાજ્યને મુખ્ય હથિયાર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાનો છે; તથા શક્ય તેટલે અંશે બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ સાથે હિંદને જોડી દઇ શાહીવાદી-મૂડીવાદી સંયુક્ત વર્ચસ્વ પર મહોર મારવાનો છે, સાથે સાથે એનો હેતુ બ્રિટિશ કરતાં વધુ નાકાતવાન ડોલરીયા શાહીવાદને હિંદના શોષણ માટે આકર્ષવાનો છે.

અંધારણનો ખીજો એક ઉદ્દેશ રજવાડાંઓને દેશી રાજ્યોની જનતાની લોક ક્રાંતિના બુવાળમાંથી અચાવી લેવાનો છે. તથા આગે ધપતા ખેત ક્રાંતિના જૂવાળમાંથી જમીનદારોની ધન દોલતની દિકાજન કરવાનો છે. જનતા સામે અંધારણ દ્વારા શાહીવાદી-મૂડીવાદી-સામંતી જોડાણ કરવાનો અંધારણ ઘડનારાઓનો ઉદ્દેશ છે અને હિંદી-શાહીવાદી-મૂડીવાદી સાંસ્થાનિક રાજ્ય ઉભું કરવાનો છે.

આ અંધારણ પાસેથી આ સિવાય કોઈ ખીજ આશા રાખી શકાય નહિ. આ શરતો પર જ કોંગ્રેસ નેતાઓએ બ્રિટિશ શાહીવાદીઓ સાથે સમાધાન કર્યું હતું કે જેથી હિંદી જનતાની આગે ધપતી ક્રાંતિકારી ચળવળને ખાળવા તેઓ સંયુક્ત મોરચો રચી શકે. આજે આ શરતોનો અમલ વ્યવહારમાં થઈ રહ્યો છે.

૩. રાજ્યનું માળખું

મૂડીવાદી-સાંસ્થાનિક રાજ્યનું અંધારણ એવું બનાવવામાં આવ્યું છે કે જેમાં સામાન્ય જનતા કદી પણ સત્તા પર આવી શકે નહિ; ઉલ્ટાનું એ રાજ્ય તે જનતા પર જ વર્ચસ્વ ભાગવે.

અંધારણ સભાની ચૂંટણી માટે સમય નથી એવું બાંધનું કાઢી જનતાને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો ન હતો. પરંતુ હવે તો અંધારણ અનુસારની ચૂંટણીમાં એવું બાંધનું કાઢી શકાશે નહિ. એટલા ખાતર માંડ માંડ એ વાતનો અંધારણમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે પાંચ વરસમાં એક વાર રજ અથવા એથી વધુ મોટી ઉંમરના માણસોને મધ્યસ્થ અને પ્રાંતોની નીચલી ધારાસભાની ચૂંટણી માટે મતાધિકાર મળશે.

પરંતુ જ્યાં ધન દોલત અને સત્તા મુઠ્ઠીબર સ્થાપિત હિતોના હાથમાં હોય ત્યાં પુખ્ત મતાધિકારનો અર્થ માલદારો માટે જ લોકશાહી સિવાય ખીજું કશું થતો નથી. કારણ કે કાન્સ, ઇંગ્લાંડ ને અમેરિકા જેવા અંધારણીય રીતે “આગળ વધેલા” મૂડીવાદી દેશોમાં પણ પુખ્ત મતાધિકારના મતનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જે શરતો પૂરી પાડવાની હોય છે એ બતાવે છે કે ગરીબ લોકોને એનાથી મોટો ગેરફાયદો થાય છે અને માલદારો માટે મતો હાંસલ કરવાનું એથી આસાન બને છે. ઉપલો રાજકર્તા વર્ગ આ વિગતો અને શરતો પર પ્રકાશ પાડવા હેતો નથી, અને એને ‘નજીવી વિગતો’ કહી એના પર ઢાંકપિછોડો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આ વિગતોનું આરીકાઠથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો માલુમ પડી જશે કે

પત્તો મળતો નથી. મારાં સાસુ સસરા તો મહાખેદ પામીને કેટલાક દિવસ અગ્નિનો પણ ત્યાગ કરીને બેઠાં હતાં; અને મારાં માતપિતાની પણ એ જ દશા હતી. હજુ પણ તેઓ એ વાતના સ્મરણથી સદાય શોકાતુર જ રહે છે. મારાં તન મનની કેવી સંકટમય સ્થિતિ છે, તેનું તો હું આપની આગળ વર્ણન પણ કરી શકું તેમ નથી. હે યોગિરાજ! હે બાળતપસ્વિ! આપે તો બાલ્યાવસ્થામાં જ સંસાર ત્યજી દીધો છે, એટલે મારા જેવી પતિવિયોગિની તરુણ અબળાના વિરહદુઃખનો આપને અનુભવ ન હોય, તથાપિ આપના તપોબળ તથા યોગબળના પ્રતાપે, અમારા જેવા સંસારી જીવોનું સંકટ દૂર કરી નાંખવું, એ કંઈ આપને મોટી વાત નથી. મહારાજ! હે દયાળુ! હું પતિવિયોગા-નલથી તમ થયેલીનો કોઈ રીતે ઉદ્ધાર થાય એવી કૃપા કરો. આપ સરખા સંતોનો અવતાર તો અમારા સરખાં દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે જ હોય છે.”

તે સ્ત્રી આ પ્રમાણે યોગિરાજને વિનંતિ કરતી હતી, પણ તેની આ પ્રાર્થના સાંભળવાપર, બાળયોગીનું લક્ષ જ ન હોતું. તે સ્ત્રીનું પેલું—“હે મહારાજ! મારા તન મનની કેવી સંકટમય સ્થિતિ છે, તેનું તો હું આપની આગળ વર્ણન પણ કરી શકું તેમ નથી”—એ વાક્ય સાંભળતાં જ, બાળયોગીની પ્રકૃતિ બહુ વિલક્ષણ થઈ ગઈ. તે યોગીનું હૃદય એકદમ ભરાઈ આવ્યું, તેનું સુખારવિન્દ જાંખું પડી ગયું; તે ગદ્ગદ થઈ ગયો; નેત્રમાં જળ ભરાઈ આવ્યો. આવી અવસ્થાને લીધે કેટલીકવાર સૂધી તો તેઓ કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ, પણ ઘણા પરિશ્રમે પોતાનાં મનની બાંધને દબાવીને તેણે ઉત્તર આપ્યું; “હું સુવ્રતા! જગતમાં દુઃખી મનુષ્યો ઘણાં હોય છે; પણ તેમાં દુઃખીને દુઃખીનો સમાગમ થાય છે, ત્યારે તેઓ ખરેખર પાપાનાં દુઃખના બિભર પૂરેપૂરા બહાર કાઢે છે. ધૈર્ય ધર! આ તારાં દુઃખની વાત સાંભળીને મારી કેટલીક કથા અને જમતી વેળાની ઉદાસીનતાનું કારણ પણ હું તને કહીશ. હે તરુણિ! આ જગતમાં સૌથી મોટામાં મોટું બંધન પ્રીતિબંધન છે. પ્રીતિબંધનમાંથી એકાએક છૂટી શકવાને સમય પુરુષો પણ નિર્બળ થઈ જાય છે, તો પછી એવાં બંધનને કારણે વગર જ સહજમાં તોડીને કોઈ જૂદું થઈ જાય, એ નહિ માનવા જેવું છે. કહણ વાંસને કોરી કાઢનારો જમર ઘણા પ્રેમબંધનને લીધે જ કમળના સુકુમાર કોશમાં બંધાયેલો જાય છે, એ કેવું પ્રેમબંધન! પરંતુ એવાં સુદૃઢ પ્રીતિનાં બંધ,

ગરીબો પર એક પછી એક એમ અનેક અંદૂશો મૂકવામાં આવ્યા છે. ગરીબોને ધારાસભાની ચૂંટણી અંગે મતાધિકારનું પ્રમાણપત્ર (રહેવાની જગ્યાનું પ્રમાણપત્ર વગેરે), પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓની ચૂંટણીની રીતોની વિગતો એમને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે. સભાઓ ભરવાની મુશ્કેલી તો હોય જ છે કેમકે મોટા સભાગૃહો એમને માટે હોતા નથી અને લાઉડસ્પીકર, ગાડીઓ વગેરે તેઓ ભાડે કરી શકતા નથી. જૈનિક પત્રો મૂડીવાદીઓના હાથમાં હોય છે; સરકાર અને માલદાર વર્ગોના હાથમાં રેડીયો પરનો અંદૂશ હોય છે—આમ અનેક અવરોધો અંગે લેનિન લખે છે કે “ગરીબો પરના અંદૂશો, અપવાદો, સગવડતાના અભાવો એને અવરોધો સામાન્ય લાગશે, ખાસ કરીને જેણે પોતાની નજરે આ જોયું નથી અને જેનો કચડાયેલ વર્ગની સામુદાયિક જીંદગી સાથે નજીકનો સંબંધ નથી એને એવું દેખાશે. પરંતુ આ અવરોધો ગરીબ લોકોને રાજકારણમાંથી લોકશાહીમાં સક્રિય ભાગ લેવાથી દૂર રાખે છે અને એને એ દેવમાંથી હારેલી મૂકે છે.”

પરંતુ અમરિકા યા બ્રિટિશ શાહીવાદીઓની નકલ કરતા હિંદી મૂડીવાદીઓને તો ગરીબો પર આ પ્રકારના અંદૂશો ઠોક્યા પછી પણ સલામતી લાગતી નથી. એટલે તેઓએ આરે તરફથી મતાધિકાર પર પ્રહાર કર્યો છે અને એવી ખિન લોકશાહી શરતો લગાડી છે કે જેથી સામાન્ય જનતા કદી પણ ઉપલા વર્ગનો અધારણીય રીતે અસરકારક સામનો કરી શકે નહિ. દાખલા તરીકે કલમ ૬૭ અને ૧૪૯માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

(૧) પુખ્ત મતાધિકારનો લક્ષ ભોગવવાનો અધિકાર બ્રિટિશ હિંદ તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશના લોકોને મળશે. કુલમાં દેશી રાજ્યોના આઠ કરોડ લોકોને પુખ્ત મતાધિકારનો અધિકાર આપવાની અધારણ અલ્લિધરી આપતું નથી. મધ્ય યુગના ખ્યાલ ધરાવતા રાજવીઓ દેશી રાજ્યોની જનતાને એ અધિકાર આપશે તો જ એ અધિકાર એમને મળશે.

(૨) પુખ્ત મતાધિકાર માટે ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૨૧ નું ધોરણ રાખીને યુવાનોના વિશાળ વર્ગને મતાધિકારના દેવમાંથી આકાન રાખવામાં આવ્યા છે, જે કે કોંગ્રેસના અધારણમાં પણ ઓછામાં ઓછી ઉંમરનું ધોરણ ૧૮ રાખવામાં આવ્યું છે. આ યુવાનો ભલે શાહીવાદીઓની જેલ સાબન કરે, ભલે એ કોંગ્રેસ નેતાઓના આક્રમણમાં મદદગાર અને પરંતુ એમને મનનો અધિકાર આપી શકાય નહિ. રખેને યુવાન વધુ ક્રાંતિકારી અને ઓછો રૂઢીચૂસ્ત હોવાને કારણે પ્રત્યાઘાતી રાજકર્તા વર્ગ સામે મયદાને પડે. એ વાતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે સોવિયેત સંઘ, જે ક્રાસ્નાવાક્રિયા વગેરે લોકશાહી દેશોમાં મતાધિકાર માટે ઓછામાં ઓછી ઉંમરનું ધોરણ ફક્ત ૧૮ રાખવામાં આવ્યું છે.

(૩) પાર્લામેન્ટની નીચલી ધારાસભામાં વધુમાં વધુ ૫૦૦ સભ્યો ચૂંટાશે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે (કલમ ૬૭). એટલે કે ૬ લાખની વસ્તી દીઠ એક

નને પણ ચિત્તવિક્ષેપ ક્ષણભરમાં તોડી નાંખે છે. ચિત્તવિક્ષેપ પ્રીતિને વિષે અસંતોષ ઉપજાવે છે, અને એથી પ્રીતિનું સુદૃઢ બંધન આપોઆપ નિર્ભંગ થઈ જઈને તૂટી જાય છે. તું કહે છે કે, તારો ભર્તા અર્ધરાત્રે. કશા કારણ વગર જ તારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો છે! આશ્ચર્ય! એમ બને નહિ. એમ થવાનું કારણ, મારા ધારવા પ્રમાણે તું જ છે. તારી તરફથી કંઈક અસંતોષ થવાથી જ તારો પતિ તને ત્યજીને ચાલ્યો ગયેલો હોવો બેઠ્યો.”

એ સાંભળીને પેલી સ્ત્રી બોલી; “મહારાજ! આપ કહો છો તો ભલે; પણ છેવટ સુધીમાં અમારા બંને વચ્ચે કોઈ બંધનનો અસંતોષ મારા જીવામાં આવ્યો નથી; તેમ તેમની મનોવૃત્તિને કોઈ પણ વાતે મેં કદી પણ દૂભવી નથી; તેમની મનોવૃત્તિ બહુને હું સદા તે પ્રમાણે જ અનુસરતી હતી. મારા પતિ મારાં પ્રત્યેક કામથી સદાય પ્રસન્ન રહેતા હતા, પણ મારા હૃતભાગ્યે, કોણ જાણે કેમ—”

તેનું એ વાક્ય પૂરું થતાં પહેલાં જ બાળયોગી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા; “સાધ્વી! કેમ શું! મારા માનવામાં એ વાત નથી આવતી, તેનું કારણ તું સાંભળ. સ્ત્રીઓ સંસારની માયાનાં પુતળાં સરખી છે અને તે માયાના પ્રપંચને જ વશ વર્તે છે. તેથી, સ્ત્રી ગમે તેવી સુશીલા હોય, તોપણ કોઈ વેળા માયિક આવેશને લીધે પોતાના સ્ત્રીધર્મને જીવી જઈને અન્યથા આચરે છે અને તે અન્યથા આચરણનું બ્યારે ફળ ભોગવે છે, ત્યારે ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. પરંતુ તેથી ફળ શું? એ માટે મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ.”

પતિવ્રતાખ્યાન-પતિસેવાતત્ત્વ

ક્ષણભર યોગિરાજ મૌન ધરી, ચિત્તને સ્થિર કરી, નાસિકાના અથ્ર ભાગ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને બેઠા પછી બોલ્યા; “હે દ્વિજપુત્રી! તારા જ સરખી હૃતભાગીણી અને પતિવિયોગિની સ્ત્રીની એક વાત હું તને કહું છું, તે સાંભળ. એ સ્ત્રી તારી પેઠે ઉચ્ચ કુળની બ્રાહ્મણી છે, ધનવાન માતૃપિતાની કન્યા છે. સાસરામાં, પિયરના જેવી ધન-સંપત્તિ ન છતાં, માત્ર વિદ્યા અને વિનયસપન્નતા બેઠીને જ તેને પરજીવવામાં આવી છે. તેનો પતિ સુશીલ, વિદ્વાન, દયાળુ, ધર્મિષ્ઠ, ભગવચ્ચરણમાં પ્રીતિમાન, માયાળુ અને રૂપયૌવનથી સંપન્ન છે. એ સ્ત્રી પરણીને સાસરે ગયા પછી થોડા જ વખતમાં તેના સાસુ સસરા, થોડે થોડે અંતરે મરણ પામ્યાં; તેથી ઘરમાં તે અને તેનો સ્વામી બે જ

પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે. સાફ દેખી શકાય એવી વાત છે કે સામાન્ય જનતાના ઉમેદવાર માટે આવડા મોટા વિસ્તારની ચૂંટણીનો ખર્ચો કરવો એ લગભગ અશક્ય વાત છે. આતું ધોરણ અપનાવવામાં આ રાજકર્તાઓએ તો ખ્રિષ્ટશરોને પણ આંટી દીધા છે. ૮૦ લખરની વસ્તી દીઠ એક પ્રતિનિધિની ચૂંટણીનું ધોરણ તેઓએ અપનાવ્યું છે. પરંતુ આપણો રાજકર્તા વર્ગ તો ઉપલા વર્ગના ઉમેદવારોને વધુ સફળતા અપાવવા માંગે છે. પ્રાંતિક ધારાસભાઓના નીચલા ગુણોમાં પણ કેટલાયે દાખલાઓમાં એ લાખ લોકો દીઠ એક પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે (કલમ ૧૪૯).

સ્થાપિત હિતોની ઉપલી ધારાસભા

૪૪) સ્થાપિત હિતોના વર્ચસ્વને વધુ ગ્વેરથી ટકાવી રાખવા માટે મધ્યમાં ઉપલી ધારાસભા (કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટસ) રચવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આમાં ૨૨૫ સભ્યો હશે. આ સભ્યોની ચૂંટણી કરવાનો લોકોને અધિકાર નથી.

આ ૨૨૫ માંથી “ સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન અને સામાજિક સેવા ” ના કાર્યમાં અનુભવી એવા ૧૨ લોકોની પ્રમુખ નીમણુંક કરશે. સાફ વાત છે કે સ્થાપિત હિતોની ભાટાઇ કરનાર વિભાગમાંથી આ લોકોને પસંદ કરવામાં આવશે.

કમિશનરના પ્રાંતોમાંથી એ સભ્યોને પસંદ કરવામાં આવશે. એ કામ પણ પ્રમુખ કરશે.

ખીજા ૧૭૫ સભ્યો દેશી રાજ્યોની ભોગસ ધારાસભાઓમાંથી આવશે. રજવાડાં અને એમના હોસ્તોના વર્ચસ્વવાળી આ ધારાસભાઓમાંથી આવતા આ સભ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ રજવાડી હિતોની રક્ષા કરવા માથાં પછાડશે.

આકીના ૧૩૬ની ચૂંટણી પ્રાંતોની નીચલી સભાઓ કરશે. સીધી ચૂંટણી કરવામાં આવે તો તે સ્થાપિત હિતોના ખુલ્લા પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાતા તથા લાંચ શસ્ત્રખોરી અને લોકશાહી વિરોધી નીતિને કારણે નામચીન અનેલા માણસો માટે ચૂંટાવું મુશ્કેલ અને; એટલે આ આડકતરી ચૂંટણીનો તરીકો અપનાવવામાં આવ્યો છે. વળી, લઘુમતિ પક્ષોનો અથવા નીચલા વર્ગોનો કોઈ પ્રતિનિધિ રખેને ચૂંટાઇ આવે એટલા ખાતર સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વની ચૂંટણી પ્રથાને પણ તિલાંજલી અપવામાં આવી છે. બહુમતિ પક્ષ ધારાસભામાંની પોતાની સાદી બહુમતિના ગ્વેરે સ્થાપિત હિતોના ચૂસ્ત વફાદાર-નફાખોરો, કાળા બમ્મરીયાઓ, જમીનદારો, મૂડીવાદીઓ અને એમના નામીયા ખાંધીયાઓને આસાનીથી ચૂંટી કાઢશે.

આમ, સ્થાપિત હિતોની આ ઉપલી ધારાસભા વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નીચલી ધારાસભા પર ઠોકરી ખેસાડવામાં આવી છે અને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે એક પણ ખીલ (નાણાંકીય બિલ સિવાય) બંને ધારાસભાની સંમતિ વિના અથવા બંને સભાઓની સંયુક્ત સભામાં બહુમતિના સ્વીકાર વિના કાયદો બની શકશે નહિ (કલમ ૮૮). નાણાંકીય બિલ અંગે ઉપલી ધારાસભા એમાં ઠીલ

રહ્યાં. તે સ્ત્રી સ્વભાવે ઘણી જ માયાળુ, શાંત, પતિવ્રતા અને ગૃહધર્મમાં કુશળ છે. સાસુ સસરાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તે સ્ત્રીએ ઘરનો તમામ કાર્યભાર ઉઠાવી લીધો ને પ્રથમથી ચાલતા આવેલા વ્યવહારમાં કોઈ પણ જાતની ખામી આવવા દીધી નહીં; કારણ કે તેને નાની વયથી જ તેનાં સુશીલ માતૃપિતાએ, ગૃહસંસારની ઉત્તમ પ્રતિની કેળવણી આપી હતી, તેથી તે સ્ત્રી, સ્ત્રીધર્મમાં બહુ જ કુશળ છે.

“સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને સંસારરથનાં ચક્ર બેવાં છે. જેમ એક ચક્રથી (પૈડાથી) રથ આગળ ચાલતો નથી, પરંતુ તેને બન્ને ચક્રોની જરૂર પડે છે, તેમ જ સંસારવ્યવહાર પણ સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેના પરસ્પર સહાયકપણાથી સારી રીતે ચાલે છે. વ્યવહારનું બંધારણ યોગ અને ક્ષેમ એ બે વિષયોને આધારે ટકી રહેતું છે. યોગ કહેતાં પરિશ્રમ કરીને વસ્તુને સંપાદન કરવી તે. એ કામ મુખ્યત્વે કરીને પુરુષને માટે જ નિર્માણ થયેલું છે. ક્ષેમ કહેતાં મેળવેલી વસ્તુનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો તે. આ કામ બહુધા સ્ત્રીજાતિને માટે જ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉભય કાર્ય કે જેના ઉપર અર્થશાસ્ત્રનો તમામ આધાર રહેલો છે, તેવું મહત્વભર્યું કાર્ય સ્ત્રી પુરુષ એમ ઉભયની સહાયતાથી જ પાર પાડી શકાય છે. તેમાં પણ યોગ કરવા કરતાં ક્ષેમ કરવામાં વધારે ડહાપણની જરૂર છે અને તે કામ સ્ત્રીના અધિકારનું છે. સચ્ચરિત્રશાળી સ્ત્રી આ કાર્ય પૂર્ણ કુશળતાથી કરે છે; અને જે સ્ત્રી વ્યવહારકુશળ હોય છે, તે પોતાના પતિનાં કુળને ઉન્નતિમાં આણે છે. સાસુ સસરાની સેવા કરવી, પોતાને જે કંઈ ઘરેલુંજાદું તથા અન્નપાન મળતું હોય તેટલા ઉપર સંતોષ રાખવો, પોતાને ત્યાં આવનારાં સગાં સંબંધીઓનો સારી રીતે સત્કાર કરવો, વાતચીત કરતી વખતે પ્રસન્ન મુખથી વાતચીત કરવી, પારકા કુળજામાં પડવું નહિ, પરંતુ પોતાથી બને તો સારી સમજણ આપીને તેનું સમાધાન કરવું, બીજાં વસ્ત્રો કે જેમાંથી અંગો દેખાય તેવાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહિ, પરંતુ સઘળાં અંગો ઢંકાય તેવાં વસ્ત્રો પહેરવાં, બિચે સાદે બોલવું નહિ, ખડખડાટ હસવું નહિ, દરરોજ પ્રભાતમાં પતિના ઊઠ્યા પૂર્વે ઊઠવું અને પછી પોતાનાં છોકરાંને ઊઠાડી, આંખ, મોઢું ઘોળને વડીલોની પાસે પ્રણામ કરવા મોકલવાં; કારણ કે તેમ કરવાથી છોકરાંઓ વિવેકી બને છે તથા વૃદ્ધોના આશીર્વાદથી તેઓના આયુષ્યમાં વધારો થાય છે; અનાજ વગેરે ખોરાકની બાત જ તપાસ કર્યા કરવી; વસ્ત્રો, સુંવાળા ગથવા

કરાવી શકશે પરંતુ આખરી સત્તા નીચલી ધારાસભાને રહે છે.

ઉપલી ધારાસભાને મળેલી આવી સત્તા પરથી આસાનીથી એ વાત સમજી શકાય એમ છે કે નીચલી ધારાસભા કદાચ કોઈ લોકશાહી નિર્ણય લે તો એને ફગાવી દેવા અથવા એના પર અંકુશ આણવા ઉપલી ધારાસભા રચવામાં આવી છે. અને આ સભા મારફત સ્થાપિત હિતોને આગળ ધપાવતા પગલાઓ ને કાયદાઓને આગળ ધપાવવામાં આવશે અને એ મારફત બેદાખાઉ વર્ગોનું વચ્ચે-સ્વ રાજ્ય તંત્ર પર વધુ મજબુત કરવામાં આવશે.

(૫) પશ્ચિમ બંગાળ, મુંબઈ, મદ્રાસ, યુક્ત પ્રાંત, પૂર્વ પંજાબ, અને ગિલ્હાર જેવા પ્રાંતોની નીચલી સભાઓ પર પણ ઉપલી સભાઓ ઠોકવામાં આવી છે. અહીંયાં નીચલી ધારાસભામાં દર એક લાખે એક માણસ ચૂંટાશે પરંતુ ધારાસભામાં ૩૦૦ થી વધારે સભ્યો નહિ હોય. ઉપલી સભાની સભ્ય સંખ્યા નીચલી સભા કરતા ચોથા ભાગની હશે. દાખલા તરીકે પશ્ચિમ બંગાળમાં નીચલી સભામાં ૧૦૦ સભ્યો હશે તો ઉપલી સભામાં ૫૫ સભ્યો હશે. આમાંથી ત્રીજા ભાગને એટલે કે ૧૮ને સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વના ધોરણે નીચલી સભા ચૂંટી કાઢશે. બીજા અર્ધો અર્ધ એટલે કે ૨૭ની નીમણુંક થશે. કેન્દ્રની માફક પ્રાંતોમાં આ નિમા-યેલા ગૃહસ્થો મૂડીવાદી સંસ્કારની ઉપાસના કરવાવાળા લોકો હશે. હજી સુધી એ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી કે કોણ આ ૨૭ની નીમણુંક કરશે પરંતુ ખનતા સુધી પ્રાંતિક ગવર્નર હશે. અને સમજી શકાય એવી વાત છે કે સ્થાપિતો કહેશે એવા માણસોને જ આ ગવર્નર નીમશે. અને બાકીના દસ પણ ગવર્નર નીમશે કલમ (૧૫૦). મનસ્વી રીતે ઠોકી બેસાડવામાં આવેલી ઉપલી ધારાસભાના આ સભ્યો નીચલી સભા પર સ્થાપિત હિતોની રખેવાળી કરવા ચોકી પહેરે કરશે. આ ગૃહસ્થોને નીચલી ધારાસભાની માફક દર પાંચ વરસે બદલી શકાશે નહિ. એમાંનો ત્રીજો ભાગ ત્રણ વરસ સુધી રહેશે, બીજો ત્રીજો ભાગ છ વરસ સુધી રહેશે અને બાકીનો ત્રીજો ભાગ નવ વરસ સુધી રહેશે (કલમ ૧૫૧).

ચૂંટણીના સિધ્ધાંતોને ફગાવી દેવામાં આવ્યા

૧૯૪૫-૪૬ની કોંગ્રેસની ચૂંટણી બહેરાતથી વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે “પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે ધારાસભાઓ ચૂંટાશે.” આજે આ વચનને ઉપલી ધારાસભાની બિન લોકશાહી રચના કરીને બેશરમ રીતે ઠોકરે મારવામાં આવ્યું છે. વળી, દિલ્હી, અજમેર-મારવાડ અને કુર્ગ જેવા કમિશનરના પ્રાંતોને બંધારણના ચૂંટણીના નિયમો લાગુ પડશે નહિ. દિલ્હી સંઘના પ્રમુખ મનસ્વી રીતે એમની પસંદગી કરશે (કલમ ૨૧૨).

દેશી રાજ્યો

દેશી રાજ્યોના કરોડો લોકોનું ભાવિ લોહીચૂસ રજવાડાંઓ, નવાબો,

તો બડાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પહેરવાં, પરંતુ મેલાં, ગંધાતાં અને વાસ મારતાં પહેરવાં નહિ-દરરોજ ધોયેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં વગેરે સ્ત્રીઓનો વ્યવહારધર્મ બહુ ઉત્કૃષ્ટ ને ઉન્નતિમાં આણનાર છે.

“ગૃહરાજ્યની શોભાનો ને સ્વચ્છતાનો સર્વ આધાર પુરુષ કરતાં પણ સ્ત્રીના ઉપર વધારે છે. સ્ત્રીએ ઘરના કામકાજમાંથી પરવાયાં પછી પતિ-સેવામાં તત્પર થવું. પતિ બહારથી કાર્યથી પરવારી સાયંકાળે ઘેર આવે ત્યારે તેને પીવાને પાણી અને બેસવાને આસન આપવું; ભોજન કરવા બેસે ત્યારે નવ નવી રસોઇ બનાવીને બેઠે પીરસવી અને તે વખતે દુઃખની અથવા તો પોતાનાં ઘરેલુંગાઠાં વગેરેની વાતો કરીને પતિને ઠંડાળો આપવો નહિ. એવી પતિસેવા એ જ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે. વ્રત, ઉપવાસ તથા બીજાં સર્વ ધર્મકૃત્યો પતિની સેવાથી જ સફળ થાય છે. સ્ત્રીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી, સાવિત્રી વગેરે સતી સ્ત્રીઓ પોતાના ધરમાં હજારો દાસીઓ છતાં પણ બેઠે જ પતિસેવામાં રાતદહાડો તત્પર રહેતી હતી. એટલું જ નહિ પરંતુ પતિના દુઃખમાં ભાગ લેવા માટે સતી સ્ત્રીઓ રાજ્યસુખનો એકદમ ત્યાગ કરીને રામ સાથે વનવાસ વેડવાનો પણ અંગીકાર કર્યો હતો; વીરપત્ની દ્રૌપદીએ પણ પાંડવોની પાછળ છાયાની પેઠે વનમાં રખડી રજળીને તેઓના દુઃખમાં ભાગ લીધો હતો. સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય ધર્મનું પવિત્ર ચરિત્ર તેઓ આ જગતમાં લાંબા વખત માટે મૂકી ગઈ છે. સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય ધર્મને લીધે જ મોટામોટા મુનીશ્વરો પણ સ્ત્રીઓનાં ચરણની પવિત્ર રજને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓને સર્વ ધર્મમાં પતિસેવા, એ જ મુખ્ય ધર્મ છે અને તેમાં તેનું પરમ કલ્યાણ સમાયલું છે. હે સાધ્વીઓ! આવો પતિ-વ્રતાનો ધર્મ સાંભળીને તમારા મનમાં કદાચ શંકા થશે કે, નિઃસ્વાર્થપણે પોતાના કુધાદિક તજ દઈને સેવા કેમ થઈ શકે? અર્થ વગરની સેવાનું પ્રયોજન શું? તેનો ખુલાસો સાંભળો. પોતે પોતાનાં મનથી પોતાના સંવ્યની સેવાના અર્થે સ્વસુખાદિકનો ત્યાગ કરવાથી તે સુખાદિક નાશ પામતાં નથી, પણ ઉલટાં વૃદ્ધિ પામે છે. વધારે તો શું, પણ એ સેવા પોતે જ સર્વોગે સુખરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું પરિણામ પરમ અવિનાશી સુખ આપનારું નીવડે છે. સેવા બે કે દેખીતી સંવ્યને જ સુખ કરનારી છે, પણ તેમાં સેવકનાં સર્વ સુખોનો સમાવેશ થાય છે. તાત્પર્ય એટલું જ સમજવાનું કે-જેમ ભક્તાજન પોતાના સંવ્ય શ્રીહરિને સારું ઉત્તમોત્તમ સ્વાદિષ્ટ સામગ્રી સિદ્ધ કરીને, તેમને નિવેદન કરે

રાજન અને મહારાજાઓ (આ સદગૃહસ્થોને હવે રાજપ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ વગેરેના બિરહો આપવામાં આવ્યા છે) ના હાથમાં સુપ્રદ કરાયું છે. પ્રાંતોમાં તો લોકોને થોડા ઘણા હક્કો પણ આપવામાં આવ્યા છે; નીચલી ધારાસભાની ચૂંટણી, પ્રધાન મંત્રીની રચના વગેરે લોકોના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. પરંતુ બંધારણમાં આ કાયદાઓ દેશી રાજ્યોની જનતાને આપવામાં આવ્યા નથી.

કોંગ્રેસ નેતાઓ ઉપલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ છે. એમના દ્વારા હિંદના ઉપલા વર્ગોએ સ્થાપિત હિંદોની જાવણીને મજબૂત બનાવવા રજવાડાંઓ સાથે સમાધાન કર્યું છે. રાજપ્રમુખ વગેરેના હોદ્દાઓ આપીને તેઓએ રજવાડાંઓને દેશી રાજ્યો પર જીંદગી ભર સુધી વિશાળ સત્તાઓ આપી છે અને દેશી રાજ્યોનું આંતરિક માળખું “આઝાદ” હિંદના બંધારણથી તદ્દન અળગું રાખ્યું છે.

પ્રમુખની ચૂંટણી

હિંદી સંઘના પ્રમુખને હિટલરી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે: આ પ્રમુખની ચૂંટણી જનતા કરશે નહિ.

મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યો અને પ્રાંતોની નીચલી સભાના સભ્યો એની વરણી કરશે (કલમ ૪૩). સૂચિત બંધારણ દ્વારા જે પ્રગ્નકાય ચૂંટણી કરવામાં આવે તો સ્થાપિત હિંદોનો ઉમેદવાર આસાનીથી ચૂંટાય આવે એમ છે. પરંતુ હિંદના રાજકર્તા વર્ગને એટલી જોગવાઈ પૂરતી લાગી નથી. પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાનાર માણસ માત્ર સ્થાપિત હિંદોને સામાન્ય પ્રતિનિધિ જ નહિ હોવો જોઈએ પરંતુ સ્થાપિત હિંદોની રાજકર્તા ટોળાંની પસંદગીનો માણસ હોવો જોઈએ. એટલે તેઓએ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં જુદી રીત દાખલ કરી છે. અમેરિકામાં જેમ રૂઝવેલ્ટની ચૂંટણીમાં બન્યું, એવું તેઓ હિંદમાં બનવા દેવા માગતા નથી. મોટા માલદારોની રાજકર્તા ટોળાંની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રૂઝવેલ્ટ ત્રીજા વખત ચૂંટાય આવ્યો હતો એવું હિંદમાં ન બને એવો આ બંધારણનો ઉદ્દેશ છે.

સૂચિત બંધારણમાં પ્રાંતિક ગવર્નરની ચૂંટણી પ્રગ્નકાય મતદાન દ્વારા થવી જોઈએ એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ‘લોકશાહી’ તરફનું આવું કદમ નહિ સહી શકાયથી સુધારો લાવવામાં આવ્યો છે કે હિંદી સંઘના પ્રમુખ ગવર્નરની પસંદગી કરશે. પ્રાંતિક ધારાસભા ગવર્નર તરીકે ચાર જાણના નામ પેશ કરશે. એમાં જેના પર ઠીક લાગે તેના પર પ્રમુખ પોતાનો કળશ ટોળશે. આ સુધારો સ્વીકારવામાં આવશે એવું જણાય છે.

આમ, તરેહ તરેહની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ મારફત પ્રગ્નકાય મતાધિકારને ફગાવી દેવામાં આવ્યો છે. આ તો એને બિનઅસરકારક કરવામાં આવ્યો છે. અને રાજ્યતંત્રનું માળખું સ્થાપિત હિંદોની આજ્ઞા અનુસાર રચવામાં આવ્યું છે.

છે, પણ પછી તેનો પુણ્યરૂપ પ્રસાદ પોતાના સ્નેહી સજ્જનો સાથે જમીને પોતે પરમ સુખનો અનુભવ કરે છે. એમાં સામગ્રી સિદ્ધ કરીને, સેવ્યભાવથી શ્રીહરિને સમર્પણ કરવાનું ગણિત કળ તેને જ મળે છે અને તેથી જે આનંદ થાય છે, તેની બલિહારી શું ગાઉ ? મેં માત્ર સેવાનાં ઐહિક સુખનું જ-એટલે કે સેવા સ્વતઃ સુખરૂપ છે તેનું જ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેવી જન્મપર્યંત કરેલી સમસ્ત સેવાનું કળ તો એટલું બધું અમૂલ્ય છે, કે જેનું વર્ણન મારી જીભે થઈ શકે તેમ નથી.”

એટલું કહીને પુનઃ તે બાળયોગી બોલ્યા; “મન, વાણી અને કાયા, એ ત્રણે સાધનોથી જે પોતાના સ્વામીની સેવા કરે, તે જ ખરો સેવક, અને તે જ ખરી સતી ! જે સ્ત્રીનું આ વૃત્તાંત મેં તને કહેવાનો આરંભ કર્યો છે, તે સર્વાંશે તો નહિ, પરંતુ બહુ અંશે પતિવ્રતા છે. તેણે પોતાના દેવરૂપ સ્વામીને સેવાથી બહુ બહુ પ્રકારે સંતુષ્ટ કીધા હતા. અંતઃકરણમાં તેને જ તે પોતાનું સર્વસ્વ, પોતાનું દૈવત અને પોતાનો પ્રભુ માનતી હતી; આત્મા કરતાં પણ તેને અધિક પ્રિય ગણતી હતી. મનસા, વાચા, કર્મણુ સદા તેને જ સંતુષ્ટ રાખવા મથતી. તે પતિનાં સુખે સુખી અને આનંદે આનંદી હતી. પતિને કંઈ પણ ઓછું લાગે, તેવું પોતાનાં મુખથી તે બોલતી નહિ. તે સદા જ, અતિ હિતકારી ને સાચી છતાં બહુ પ્રિય લાગે એવી મંજુલ વાણી વદતી. શરીર પણ રાત્રિ દિવસ સ્વામિસેવામાં જ તેણે નિયત કરી દીધેલું હતું. સ્વામીની આજ્ઞાનું અસખલિત પાલન કરવું, એને તે પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજતી હતી. પોતાના પિતાને ત્યાં સધનતા હોવાથી ત્યાં તેણે અનેક રાજસી વૈભવો ભોગવેલા, એટલે તેની મનોવૃત્તિઓ બહુ રમેગુણી થયેલી હતી; તથાપિ પરમ સત્ત્વશીલ અને ઋષિધર્મ પાળતા એવા પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીનો નિત્ય સહવાસ થતાં તે સર્વાંગે બદલાઈ ગઈ હતી-સત્ત્વગુણી થઈ હતી. પોતાના સ્વામીની પેઠે યદચ્છાલાભસંતુષ્ટ-જે મળે કે જે હોય, તેમાં સંતોષ માનીને તે વ્યવહાર ચલાવતી હતી.

“હા, સાધ્વીઓ ! તમે જાણો છો કે, ધરસંસારમાં કોઈ વસ્તુ વગર તે ચાલે ? તેમાં જોઈતી કોઈ વસ્તુ દ્રવ્યાવતા શું મળે છે ? સંસારમાં ડગલે ડગલે દ્રવ્યની અત્યાવશ્યકતા પડે છે. દ્રવ્ય વગર ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો, એ ભાંગેલાં પૈરાંથી ગાડું ચલાવ્યા સરખું છે. તે પ્રસંગે જે હોય તેમાં જ સંતોષ માનીને રહેવું, એ સામાન્ય પુરુષ કિંવા પ્રાકૃત વિલાસેચ્છુ સ્ત્રીથી બને એમ નથી. એવા વ્યવહારથી તો સદસદિચાર

૪. કેન્દ્ર અને પ્રાંતો

ચૂંટણી જાહેરાતમાં કોંગ્રેસે વચન આપ્યું હતું કે “આ (હિંદનું) બંધારણ સમવાય હોવું જોઈએ અને (પ્રાંતોને) સ્વાયત્ત શાસન મળવું જોઈએ.” કોંગ્રેસે એ વચન પણ આપ્યું હતું કે તમામ શેષ સત્તાઓ પ્રાંતોને રહેશે અને ભાષાવાર પ્રાંતોની રચના થશે.

પ્રાંતો-શોષણના અકાળો

પરંતુ બધાં ય વચનોની જે દશા થઈ એમ આ વચનને પણ સત્તા હાથમાં આવ્યા પછી કોંગ્રેસી નેતાઓએ કચરાની ટોપલીમાં ફાળવી દીધું છે. સ્વાયત્ત તંત્ર આપવાને બદલે એકે એક ખરી સત્તા પર તેઓએ પ્રહાર કર્યો છે. અખિલ હિંદના મૂડીવાદીઓએ સારા મે હિંદનું શોષણ કરવા માટે “મજબૂત” કેન્દ્ર રચવાની યોજના ધરી છે.

પ્રાંતોનું મુખ્ય કાર્ય કરવેરાઓ ઉઘરાવવાનું અને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું છે. જમીન, જંગલ અને થોડાક વધારે ક્ષેત્રો સિવાય બાકીની જે “સત્તાઓ” પ્રાંતોને આપવામાં આવી છે એ બીજા દેશોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને મળતી સત્તાઓ જેવી છે (શીડ્યુલ ૭ સ્ટેટસ લીસ્ટ).

કેન્દ્ર-શોષણનું ધામ

પરદેશ સાથેના વ્યાપાર, જહાન, વાહન વ્યવહાર, સંરક્ષણ, સંરક્ષણ ઉદ્યોગો, આવક વેરો, તમાકુ વેરો, ચલણી નાણું અને રીઝર્વ બેંક પર કેન્દ્રનો અંકુશ રહેશે. બેંકોંગ, ઈન્સોયરન્સ, ટોડક એક્સચેન્જ, પેટ્રોલ, ખાણો અને રેલ્વે પર પણ એનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. ટ્રેડીંગ કારપોરેશનોને એક બીજા સાથે ભેળવી દેવાની, એ અંગે ધારા ધોરણો ધડવાની અથવા એને બંધ કરવાની તમામ સત્તા કેન્દ્રના હાથમાં રહેશે. આનો અર્થ એ કે ઉદ્યોગો અને નફાખોરી અંગેનો તમામ દોર કેન્દ્રના હાથમાં રહેશે અને અખિલ હિંદના કેન્દ્ર દ્વારા અખિલ હિંદના મૂડીવાદીઓ—તાતાઓ અને બિરલાઓ—હિંદનું શોષણ કરશે.

અત્યાર સુધી કોંગ્રેસે હંમેશા માંગણી કરી હતી કે શાળાની નિકાસ જહાન તની આવકનો મોટો ભાગ શાળા ઉગાડનારા પ્રાંતોને જવો જોઈએ. પરંતુ સત્તા પર આવ્યા પછી કોંગ્રેસ નેતાઓએ આ માંગણીને લાત મારી છે અને જાહેર ક્યું છે કે જ્યાં સુધી પાલિમેન્ટ એ અંગે બીજું નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી એટલે કે બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે પરિસ્થિતિ હતી એ ચાલુ રહેશે (ફલમ ૨૫૪).

પ્રાંતોના સ્વાયત્ત શાસનને ઠોકરે મારવામાં આવ્યું

પરંતુ અખિલ હિંદના મૂડીવાદીઓને આથી સંતોષ નથી એટલે બંધારણને છેડે એક તદ્દન નવો ભાગ જોડવામાં આવ્યો છે. આમાં કેન્દ્ર માટે વિશાળ

વાન વિવેકી ને વૈરાગ્યશીલ દંપતી જ વર્તી શકે છે. તે સ્ત્રીને પતિ તો સૌ વાતે યોગ્ય જ હોતો; પરંતુ તેની સ્ત્રીનું મન વ્યવહારના વૈભવ ભોગવવાને સમર્થ-આતુર બનતું. કોઈ કોઈવાર પોતાના દ્રવ્યહીન લૂખા ગૃહસંસારથી તે સ્ત્રી બહુ જ કંટાળતી અને સ્ત્રીસ્વભાવને વશ થઈ પોતાને ઉભરો સ્વામીની આગળ કોઈ કોઈ દિવસ ખાલી પણ કરતી. સ્વામી બહુ બહુ દૃષ્ટાંતોથી અને સિદ્ધાંતોથી તેને સમજાવી શાંત કરતો, અને કહેતો કે, “હિ સાધ્વી! આપણે સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે માત્ર ઘર સંસાર ભોગવવામાં જ આપણા આ ઉત્તમ જન્મનું સાર્થકય સમજવાનું નથી; પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરીને આ જન્મમરણરૂપ ભવસાગરમાંથી તરી જવા માટે, મહાન્ પુરુષાર્થ કરવાનો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “બ્રાહ્મણ્ય તુ દેહોઽયં શ્વકામાય નેષ્યતે । જ્ઞાનાય તપસે ચૈવ પ્રેત્યાનંત્યસુખાય ॥” અનેક જન્મોના પુણ્યના પ્રભાવે મળેલું આ બ્રાહ્મણ્યનું ખોળિયું હૃદય વિષય ભોગવવા માટે નિર્માણ થયું નથી, પરંતુ તે તો જ્ઞાન અને તપ માટે તથા મરણ પછી મોક્ષ માટે નિર્માણ થયું છે-” ત્યારે તું વ્યર્થ ચિંતા શાને કરે છે? તું લક્ષ્મીની લાલસા શા સારું કરે છે? એ સ્ત્રી તો સર્વ સુખ-કલ્યાણનો નાશ કરી, મોહમાં નાંખીને ખસી જતારી છે. માટે લક્ષ્મીને તજી લક્ષ્મીપતિનું સ્મરણ કર, જેથી આપણું શીઘ્ર કલ્યાણ થાય, અને આ સંસારરૂપ રઘવાયા અવગ્રહનો અંત આવી જાય!” સ્વામીના માન માટે તુરત તો તે સ્ત્રી સર્વ મનોવૃત્તિઓને ઉપરથી દબાવી દેતી; પણ અંદરથી તેનું મન વાળ્યું વળતું નહિ. આવું ઘણીકવાર થતાં તેના સ્વામીને બહુ ખેદ થતો ને સંસારની માયામાં લચીપચી રહેલી સ્ત્રીના સહવાસથી પોતાના ઉભય લોકને બગાડશે અને પોતાના પરમાર્થ લાભમાં અંતે પથ્થર પડશે, માટે હવે શીઘ્ર નિઃસંગ થઈ જવું, એવો તેને નિશ્ચય થયો હોવો જોઈએ ને તેથી એક દિવસે પ્રાતઃકાળે તે પતિવ્રતાએ, તેનો સ્વામી સ્નાન સંધ્યાથી પરવારી શિવપૂજન કરવા સારું નગરથી થોડેક દૂર આવેલા શિવાલય પ્રતિ જવાને ઘરમાંથી નીકળ્યો, તે વેળા કહ્યું, ‘વહેલા પધારજો.’

ત્યારે તેણે કિચિત્ દસવા સાથે ઉત્તર દીધું; “તારે દ્રવ્યની બહુ અપેક્ષા છે, તો તે પૂર્ણ કરવા માટે મારો વિચાર છે કે, ‘હું ભગવાન શંકરને પ્રાર્થના કરીશ. એ કારણથી મને આવતાં વિલંબ થાય તો તારે ગભરાવું નહિ.’ એટલું કહીને તે પવિત્ર પુરુષ યથેચ્છપણે ચાલ્યો ગયો. તે ફરીને આજ દિન સુધી પાછો આવ્યો જ નથી.”

સત્તાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. એમાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કેન્દ્રને પ્રાંતો માટે વેપાર ધંધાને અંગે કાયદાઓ કરવાની સત્તા રહેશે. આ કાયદાની રૂએ કાલસા, લોખંડ, પોલાદ, અખરખ, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મિલો, કાગળ, ખાદ્ય પદાર્થો, પેટ્રોલ, પેટ્રોલની બનતી ચીજો, મોટર ગાડી વગેરેના સ્પેર પાર્ટ્સ વગેરે ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન, એની વહેંચણી અને પૂરવઠા પર કેન્દ્ર સત્તા ધરાવી શકશે. આનો અર્થ કે પ્રાંતોની મોટા ભાગની તમામ ચીજો પર તાતાઓ, ખીરલાઓ અને દાલનીયાઓની સીધી પકડ આવશે.

મધ્યસ્થ તંત્રને આ બધી સત્તાઓ આપ્યા પછી, લીસ્ટમાં રહી ગયેલી બાકીની શેષ સત્તાઓ અંગે ભવિષ્યમાં કોઈ સવાલ ઉભો થાય તો એ અંગે નિર્ણય કરવાની આખરી સત્તા કેન્દ્રને રહેશે. આમ શેષ સત્તાઓ પ્રાંતોને મળશે એવું અપાયેલું વચન ફગાવી દેવામાં આવ્યું છે. વળી, એની સાથે સાથે “વિભાગીય ઘટકો (પ્રાંતો)ને વધુમાં વધુ સ્વતંત્રતા મળે એ માટે સામાન્ય અને જરૂરી સમવાય (કેન્દ્રીય) સત્તાઓ ઓછામાં ઓછી સંખ્યામાં આવશે” એવા વચનને પણ ઠાકરે મારવામાં આવ્યું છે.

એક કલમ દ્વારા તો આ બધા પર છોડું ચડાવે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કેન્દ્રની ઉપલી ધારાસભાની બે તૃતીયાંશ બહુમતિની સંમતિથી પ્રાંતોના કોઈ પણ ક્ષેત્ર પરની સત્તા કેન્દ્ર હાંસલ કરી શકશે ને એ અંગે પોતે કાયદાઓ ઘડી શકશે.

ભાષા

સૌ કોઈ જાણે છે કે ભાષાવાર પ્રાંતોની પુનઃરચનાના પ્રશ્નની શી વહે થઈ છે. બંધારણ સભાના પ્રમુખે નીમેલા કમિશને ભાષાવાર પ્રાંતોની રચનાના પ્રશ્નને ઉઘાડી દીધો છે. બ્રિટિશરોને પગલે ચાલી બંધારણ સભાએ તમામ ભાષાઓની સમાનતાના સિદ્ધાંતને, બહુ કિંમતી લોકશાહી અધિકારને ઠાકરે માર્યો છે અને નક્કી કર્યું છે કે પાલમિન્ટનું કામકાજ હિંદી અથવા અંગ્રેજીમાં ચલાવવામાં આવશે. વાત સાફ છે કે કોંગ્રેસ નેતાઓ હિંદીને રાજભાષા તરીકે ઠોકી બેસાડવા મંગે છે. તમામ ભાષાઓના સમાનતાના સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર અને હિંદીને ફરજિયાત રીતે રાજભાષા તરીકે ઠોકી બેસાડવાનું પરિણામ એજ આવશે કે રાજ્યની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવામાં આમ જનતા માટે એક નવી મુશ્કેલી ઉભી થશે. હિંદીને રાજ ભાષા બનાવવાથી કરોડો બિન-હિંદી બોલતા લોકોનો દેશની મુખ્ય તથા ખીજ સંસ્થાઓમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર ખુંચવાઈ જશે. આથી બિન-હિંદી વિસ્તારોમાં સામાન્ય જનતાને રાજ્યની પ્રવૃત્તિથી દૂર રાખવા માટે આ એક નવો અંકુશ ઉમેરાશે અને રાજ્ય સત્તા ઉપલા વર્ગના લણેલા ગણેશ થોડા મુઠ્ઠીભર લોકોના હાથમાં રહેશે. એ ઉપરાંત એનાથી ખીજ ભાષાઓ કચડાશે અને મહેનતકશ જનતાને છેતરવાનું એ

અહીં સુધીનો વૃત્તાંત કહેતાં કહેતાં પુનઃ તે બાળયોગીનાં નેત્ર જળથી ભરાઈ આવ્યાં, કંઠ ગળગળો થઈ ગયો, પરંતુ મનોવૃત્તિને મહાકળે દબાવીને તે બોલ્યો; “બુઓ; આ સ્ત્રીસ્વભાવનો મહિમા! આમાં કેનો વાંક? તે સ્ત્રી તો અઘાપિપર્યંત એમ જ કહે છે કે, મેં મારા સ્વામિનાથને ચત્કિચિત્ પણુ દૂભવ્યા નથી, પણુ કોણ જાણે એમના મનમાં શુંએ આવ્યું હશે, કે જેથી તે ચાલ્યા ગયા છે! પરંતુ તે સ્ત્રીને મનમાં તો એવો અનિવાર્ય પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે, મેં અભાગણીએ હાથે કરીને જ મારા પતિનો સદાનો વિયોગ ંહોરી લીધો છે, એમાં એ મહાપુરુષનો કશો પણુ વાંક નથી.” અસ્તુ.

સ્વામીના ગયા પછી, નિત્યનિયમ પ્રમાણે હમણાં ઘેર આવશે, એમ સમજીને તે સ્ત્રી રૂડી રીતે સર્વ રસોઈ તૈયાર કરીને પતિની વાટ જોતી બેઠી. મધ્યાહ્ન વીતી ગયો, અપરાહણ વેળા થઈ, સંધ્યાકાળ પણુ મટી ને રાત્રિ પડી. તોય તેના સ્વામી આવ્યા નહિ. તે સ્ત્રી બહુ ચિન્તાતુર થઈ ગઈ. તેના મનમાં મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો, હૃદય બહુ વ્યાકુળ થઈ ગયું. પોતાના સ્વામીના સ્નેહીઓ, જેઓ તેનો નિત્ય સત્સમાગમ કરવા આવતા, તેઓ દ્વારા તેણે શિવાલય અને ખીજાં અનેક સ્થાનોમાં તે મહાત્માની શોધ કરાવી, પણુ તેનો પત્તો મળ્યો જ નહિ. પછી મહાશોકાકુલ થઈને તે ગાઢ સ્વપ્ને રુદન કરવા લાગી. તેનું કલ્પાંત સાંભળી, એકઠાં થયેલાં કેટલાંક સગાં સ્નેહીઓએ ને આટોશી પાટોશીઓએ, બહુ બહુ રીતે સમજાવીને તેને ધીરજ આપી, પણુ તેનું મન કેમ વળે? અંતરનો ઘા કેમ સહન થઈ શકે? રાંધ્યાં રજક રહ્યાં, સઘળું અન્ન ગાયને ખવરાવી દઈ, તે રાત્રિ તે સ્ત્રીએ નિરાહારમાં ગાળી કાઢી. ખીજે દિવસે પણુ ભોજન કર્યું નહિ. ત્રીજે દિવસે પણુ સ્વામિવિયોગના શોકથી ભોજન વિના રુદનમાં જ વ્યતીત કર્યો. લોકોએ તેને ઘણીક રીતે સમજાવી, પણુ તે એકની બે થઈ નહિ. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કહી બતાવ્યો કે, ‘પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને જમાવ્યા વિના કદી જમતી નથી, પોતાના સ્વામી વિના એકલી રહી શકતી નથી, માટે જ્યારે મને મારા સ્વામીનાં દર્શન થશે, ત્યારે જ હું ભોજન કરીશ.’ લોકોએ કહ્યું, ‘તું કહે છે તેવો જ સતી સ્ત્રીનો ધર્મ છે, પરંતુ અન્નસમાન પ્રાણ છે, તેવાં અન્નનો ત્યાગ કરવાથી થોડા જ દિવસમાં મરણશરણુ થવું પડે છે. સ્વેચ્છાથી ચાલ્યો ગયેલો તારો સ્વામી ક્યારે આવશે, એનો કેમ નિશ્ચય થઈ શકશે? તું કયાંસુધી નિરાહાર રહેશે?

હથિયાર બનશે. આમ હિંદીને ફરજિયાત રીતે રાજભાષા તરીકે ઠોકી બેસાડવાનો નિર્ણય જનતાની લડત પર પ્રહાર કરવાનો છે; માટે એ સામે હિંદી ને બિન-હિંદી ભાષા બોલતા મહેનતકશોએ અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ અને લડી લેવું જોઈએ.

૫. પોલિસ રાજ

આવું પ્રત્યાઘાતી રાજ્ય, લોકોને છેતરવાની એની અનેક ચાલખાણઓ છતાં પણ લોકોમાં શેષ પેદા કર્યા વિના રહેવાનું નથી. હિંદી-શાહીવાદી મૂડીવાદીઓ અને એમના “રાષ્ટ્રીય” આગેવાનો એ બાણ છે કે લોકોનો જુવાળ આગળ ધપતો જશે અને લોકો એમના રાજ્ય તંત્ર સાથે અથગમણમાં આવશે; એમની અનેક ચાલખાણઓ લોકોના જુવાળને રોકી શકશે નહિ અને જનતાને છેતરી શકશે નહિ.

એટલા ખાતર તો જનતાને સત્તાથી સાત ગાઉ દૂર રાખ્યા છતાં પણ મૂડીવાદીઓને સ્થાપિત હિંદોની સલામતિ અંગે વિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે તેઓએ આખરે છઠે ચોક લોકશાહીનો દંભ છોડી દીધો છે અને બંધારણમાં એવી કલમો ઘડી છે કે જે એમના નમ્ર પોલિસ રાજ અને એકામ આપખુદીને ખુલ્લી પાડે છે.

મૂળભૂત અધિકારોના ખરડામાં હડતાળ અને પીકેટીંગ કરવાના અધિકારને માન્ય કરવામાં આવ્યો નથી. આનો અર્થ એ કે, એકે એક હડતાળ ગેરકાયદે થઈ શકશે, ને પોલિસ અને કાયદાની મદદથી મૂડીવાદી શોષણ સામેની કામદારોની લડત આપખુદ દમનથી કચડી શકાશે. પણ વાત આટલેથી જ નથી અટકતી. આવા પગલાંને છોડી ચડાવે એનું કલમ ૧૭ (૨)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે: “જનહર હિંદ માટે ફરજિયાત કામ લેવામાં રાજ્યને કોઈ રોકી શકશે નહિ.” એટલે કે ગમે ત્યાં ગંભીર હડતાળ પડશે કે સરકાર તરત જ માલદારોના હિંતનું રક્ષણ કરવા બદલ પડશે અને આ કલમનો ઉપયોગ ‘જનહર હિંદ’ના નામે અવશ્ય કરશે.

હથિયારો રાખવાનો પરવાનો જનતાને આપવામાં આવ્યો નથી. બ્રિટિશરોએ સારી યે જનતાને નિશસ્ત્ર બનાવી હતી અને ફક્ત એના લશ્કર, પોલિસ ને વફાદારોને શસ્ત્રસજ્જ બનાવ્યા હતા. તેઓ જનતા પરનું એમનું તીવ્રરુદ્ધ રાજ્ય એ રીતે ચલાવવા માંગતા હતા. ભવિષ્યમાં હિંદી-શાહીવાદી વર્ગો પણ એ જ કરવા માંગે છે. તેઓ એમના લશ્કર અને પોલિસ, એમના ફાસીસ્ટ “રાષ્ટ્રીય” સંરક્ષણ દળ, એમના મૂડીવાદી ખાંધીયાઓ, જમીનદારો, આઈ. એન. ટી. યુ. સી. અને એવી ખીજ સંસ્થાઓના ગુંડાઓને હથિયાર આપશે; નિશસ્ત્ર આમ જનતાના શેષને કચડી નાખવા હથિયારોનો ઉપયોગ તેઓ આ રીતે કરશે.

કેટલાક એવું માને છે કે અહિંસામાં માનતી કોંગ્રેસ ન તો ભૂતકાળમાં

આહાર વિના આ કળિયુગમાં મનુષ્યથી જીવિત ધારણ કરી શકાય નહિ. પૂર્વે થઈ ગયેલી સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ તથા દ્વાપરયુગની મહાસતીઓનું અનુકરણ કરવાનો આગ્રહ મૂકી દઈ, કાલાંતરે પણ તારા સ્વામીને મળવાની આશા હોય, તો હઠને પૂરી કરી તેને મળવાનો જ પ્રયત્ન કર. સ્વામી વિના ભોજન કરતાં તારો નિયમભંગ થતો હોય તો ફક્ત આહાર કર; અને તે પણ નિત્ય મધ્યાહ્ન સમય વીચા પછી એટલે ત્રીજા અથવા ચોથા પ્રહરમાં આહાર કરીશ તો સ્વામીના ભોજન કર્યા પૂર્વે ભોજન કરવાના દોષથી તું મુક્ત થઈશ. વિદેશ ગયેલા સ્વામીની સ્ત્રીએ નિત્ય મધ્યાહ્ન કાળ વીચા પછી ભોજન કરવું, એમ શિષ્ટ જનોએ કહેવું છે.’ સગાં સમ્બન્ધીઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું અને પોતાના સ્વામીનાં મુખથી પણ એવાં જ વચનો, પૂર્વે તેણે ઘણીવાર સાંભળેલાં હોવાથી, તેણે સૌનું કહેવું સચ માન્યું. એથે દિવસે તેણે ફક્ત આહાર કર્યો.

“તે દિવસથી નિત્ય મધ્યાહ્ન વીચા પછી, તે સ્ત્રી માત્ર એકવાર ફક્ત આહાર જ કરે છે. તેણે શરીરપરથી સોમાગ્ય શણગાર સિવાય બીજા બધા શણગાર કાઢી નાંખ્યા છે. શયન પણ માત્ર એક જ વાજ ભૂમિપર પાથરીને કરવા માંડ્યું છે. નિત્યપ્રતિ સ્વામીની જ જખનામાં અને સ્મરણમાં તેણે જેમ તેમ કરી છ માસ ગાળ્યા; પરંતુ સ્વામીનું દર્શન થયું નહિ. હવે તેના મનની વિહ્વલતાનો પાર રહ્યો નહિ. દિનપ્રતિદિન સ્વામિવિયોગ તેને વિશેષ સાલવા માંડ્યો. પરમાત્મા અને સ્વામી વિના અન્યનું તેને સ્મરણ કે મનન નહોતું; તે જ સર્વસ્વ હતું.” તેના સ્વામીનો એક અતિ પ્રિય મિત્ર, આવો પ્રકાર જોઈને બહુ ચિંતાતુર થઈ ગયો. તેણે પોતાના એ વિદેશી મિત્રની ગાઢ સંગતથી ને સેવાથી ઘણી નિપુણતા મેળવી હતી તેથી તેણે એ વેળાએ ધીરજ ધરી, તેના આત્માને બહુ સંતોષ આપીને કહ્યું: ‘હે બહેન! હવે તું ઘેરે રાખ. તારા સ્વામી મને મારા આત્મા કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે, તેથી તેની શોધ કરવા માટે હું પોતે જઈશ; અને પ્રભુકૃપાએ ગમે તેમ કરી, ગમે ત્યાંથી પણ તેને શોધી કાઢીને તારો સમાગમ કરાવીશ. એ માટે હું અત્યારથી જ સર્વ અંહિક સુખોનો ત્યાગ કરું છું ને તીવ્ર તપોયોગ ધારણ કરું છું-જે યોગ, મારા પ્રિય મિત્રનો સમાગમ થશે ત્યારે જ ઉતારીશ; નહિ તો તપશ્ચર્યાવડે આ દેહને તજી દઈને પરલોકમાં તેની વાટ જોઈશ.’ એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી બીજે જ દિવસે તે દૃઢ મનનો પ્રેમાળ મિત્ર તૈયાર થયો ને તે સ્ત્રીના સ્વામીની શોધ માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

કે વર્તમાનમાં લોકોને હથિયારો આપવાની વાતો કરી શકે. પરંતુ કેમિસની અહિંસાના દંભ અંગે સર્ચમાં પણ વિના એ વાત સ્પષ્ટ રીતે ખતાવી શકાય એમ છે કે પોતાની ચૂંટણી જાહેરાતમાં ભવિષ્યના બંધારણના મૂળભૂત અધિકારમાં એવી કલમ દાખલ કરવાનું કેમિસે વચન આપ્યું હતું કે “દરેક શહેરોને હથિયારો રાખવાનો હકક હશે;” સાફ રીતે જેઈ શકાય એમ છે કે આ વચન એક ધોખાખાજ હતી.

વાણી, મિલન અને વિચારો જાહેર કરવાના સ્વાતંત્ર્યના વચનને પણ ઠોકરે મારવામાં આવ્યું છે. મૂળભૂત નાગરિક અધિકારોમાં અખબારી સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, અને વાણી સ્વાતંત્ર્યને પણ ફગાવી દેવામાં આવ્યું છે. કલમ ૧૩ (૩)માં એવી વાત કરવામાં આવી છે કે “આ બાબતો અંગે આજના કોર્ટ પણ કાયદાના અમલી કાર્યને વાંધો આવવા દેવામાં આવશે નહિ.” અથવા તો ભવિષ્યમાં મુક્ત વાણી અને અખબારી સ્વાતંત્ર્ય સામે “રાજ્યને કાયદો બનાવનાં” કોઈ રોકા શકશે નહિ. આપણા આજના રાજકર્તાઓએ જનતાના અવાજ અને અખબારી સ્વાતંત્ર્યને સંપૂર્ણ રીતે કચડી નાખવા ક્ષિતિશરોની આખાદ નકલ કરી છે. ક્ષિતિશરોએ ઘડેલી ૧૨૪ આર્ટ. પી. સી. કલમ, પ્રેક્ષ (ઈમરજન્સી) એક્ટ, વર્ગ વિગ્રહના ખ્યાલો પ્રસરાવવા પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદાઓ વગેરેને તેઓએ અપનાવી લીધા છે. આજના ‘વર્તમાન’ કાયદાઓ જનતાના અવાજને કચડી રાખવાનું જરૂરી રાખશે અને જનતાના ગણગણાટને સાવ ચુપ કરી દેવા મુંબઈ ગુંડા ધારો, પશ્ચિમ બંગાળ સક્ષામતિ ધારો વગેરે નવા કાયદાઓની નવી ખેડીઓ ઠોકવામાં આવશે. ભવિષ્યના હિંદ માટેના સુચિત બંધારણમાં સ્વાતંત્ર્ય અને મૂળભૂત અધિકારોનો આવો અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે.

મિલન, સભા અને દેખાવો કરવાના અધિકારોનો ઈન્કાર

વાણી અને અખબારી સ્વાતંત્ર્યની માફક ‘વર્તમાન કાયદા’ઓ (૧૪૪મી કલમ, કક્કુ વગેરે જેવા કાયદાઓ) દ્વારા મિલન, સભા અને દેખાવો કરવાના અધિકારોને કચડવામાં આવશે અને ભવિષ્યમાં એ અધિકારોને કોઈ કાયદા દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે ખૂંચવી લઈ શકાશે; કારણકે રાજ્યને એવો કાયદો ઠોકી ‘મેસાડવાનો’ અધિકાર છે. [કલમ ૧૩, (ક)]

યુનિયનો તથા એસોશિયનો બાંધવાના અધિકારોનો ઈન્કાર

આજના અથવા ભવિષ્યના કોઈ કાયદા દ્વારા આ અધિકાર પર તરાપ મારી શકાશે. આનો અર્થ એ કે કોઈ પણ કાયદેસરની સંસ્થા પર પ્રહાર કરવા ક્રિમિનલ લો એમેન્ડ મેન્ટ એક્ટનો ઉપયોગ થઈ શકશે. કારણ કે આ કાયદા હેઠળ

“પ્રથમ તેણે દક્ષિણ દિશામાં નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, ચંદ્રભાગા, કૃષ્ણા, કાવેરી ઇત્યાદિ સર્વ પવિત્ર સરિતાઓપરનાં તીર્થો અને ગ્રંથક, ઋષ્યશૃંગ, કાંચીપુરી, રામેશ્વર ઇત્યાદિ ક્ષેત્રો જોયાં. તે પ્રત્યેક ક્ષેત્રના વાટ ઘાટમાં ફરી ફરીને તેણે પોતાના મિત્રને શોધ્યો. પશ્ચિમમાં ગિરનાર, પ્રભાસ, દ્વારિકા, નારાયણસર આદિ ક્ષેત્રો જોઈ વળીને ત્યાંથી સિદ્ધકેત્ર મધુપુરી, હરિદ્વાર, કેદાર, બદરિકાશ્રમ અને ગંગોત્રી સુધીનાં સ્થાનો સારી પેઠે શોધ્યાં. પછી ત્રિવેણી (પ્રયાગ), અયોધ્યા અને બીજાં અનેક તીર્થો શોધ્યાં, પણ પોતાના પ્રાણુસખાની ક્યાંઈ પણ લાજ મળી નહિ, ત્યારે થાકીને તેણે અરણ્યોમાં તથા પર્વતોમાં આવેલી તપસ્વીઓની ગુફાઓ ને ઋષિઓના આશ્રમો શોધવાનો વિચાર કર્યો.”

“પ્રથમમાં સૌથી મોટું ક્ષેત્ર વારાણસી, કે જે મુક્તિપુરી ગણાય છે, અને આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ, તેમ જ જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ પણ, તેને મોક્ષ સાધન કરવા યોગ્ય સ્થાન સમજીને ત્યાં નિવાસ કરે છે, તેથી બહુ સાવધપણે તેને શોધતો શોધતો તે વિયોગી યોગી અહીં આવ્યો છે. આ પુણ્ય જળ વહન કરતી સ્વર્ગની સીડી સરખી શ્રીમતી ભાગીરથીના સઘળા ઘાટ તથા ક્ષેત્રમાં વસતા મહાત્મા પુરુષોનાં પ્રત્યેક સ્થાન તે જોઈ વળ્યો છે; પણ પોતાના પ્રિય પ્રાણુ-સખાનો પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે અંતે થાકી, નિરાશ થઈને ઘણા મોટા વમજમાં પડેલો તે, પ્રસિદ્ધ એવા મણિકર્ણિકાના ઘાટપર, પોતાના સરખી દુઃખિયારી બે દ્વિજપુત્રીઓ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરતો અહુણું બેઠો છે !” આ છેલ્લાં વાક્યો બોલતાં બોલતાં એ બાળયોગીની સ્થિતિ પુનઃ ઘણી દુઃખમય થઈ ગઈ.

એ વેળા પેલી બે સ્ત્રીઓની પણ એ જ દશા હતી. તે તે વળી એટલા મોટા અગ્નિમાં પડી ગઈ કે, ‘અહા ! જે વિયોગિનીઓની આપણે વાત સાંભળી, તેના પતિને શોધવા માટે જ જેણે યોગ ધારણ કરેલો છે, એવો તેનો મિત્ર તે શું આ પોતે જ !!! અહો ! શી તેની ધીરતા, કેવી તેની સાચી મંત્રી ને કેવો તેનો ઉન્નત પ્રેમ ! ધન્ય છે એવા મિત્રને, કે જેણે પોતાના એક મિત્રને શોધી કાઢવા સારુ આખાં આયુષ્યને ભોગ આપવાનો સંકલ્પ કીધો છે; અને પોતે પોતાના સુકામળ દેહને તીવ્ર તપશ્ચર્યાવડે, તેમ જ તીર્થ તીર્થ, ગામે ગામ, ને ઠામે ઠામ ભટકીને શોધવાના મોટા પરિશ્રમવડે, કદ દઈ રહ્યો છે.’

તહોમતો પૂરવાર કરવાની કોઇ ફરજ સત્તાવાળાઓ પર મૂકવામાં આવી નથી. એટલે જે સંસ્થાઓ સ્થાપિત હિતોનો વિરોધ કરતી હશે એનું ગળું ટુપવાનું કામ આ કાયદા મારફત જારી રહેશે. અને ભવિષ્યમાં જરૂર ઉભી થશે તો આનાથી વધુ કડક કાયદાઓ ધડવામાં આવશે.

કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વિના જેલમાં પુરી શકાશે નહિ— એવા સૌથી અગત્યના મૂળભૂત અધિકાર પર પ્રહાર

રાજકર્તા વર્ગની નીતિનો વિરોધ કરનાર શહેરીઓને કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વિના અટકાયતમાં રાખી શકાશે; કારણ કે ૧૫મી કલમ અનુસાર કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વિના જેલમાં પૂરી શકાય એવો કાયદો ભવિષ્યમાં નહિ થઇ શકે, એવું કહેવામાં આવ્યું નથી. બંધારણ પેશ કર્યા પહેલાં પણ આવા કાયદાઓ ધડવાનું કામ એ કોંગ્રેસ સરકારની મુખ્ય બંધારણીય પ્રવૃત્તિ બની ગઇ છે. બંધારણ ખાત્રી આપે છે કે આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેશે.

ગવર્નરને ખાસ સત્તા

વળી, પ્રાંતોમાં ધારાસભાની બેઠક ચાલુ ન હોય ત્યારે ગવર્નરને કોઇ પણ આપત અંગે ફતવાઓ બહાર પાડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. ધારાસભાની બેઠક શરૂ થયા પછી કે અઠવાડિયા સુધી આ ફતવાઓનો અમલ જારી રહી શકશે (કલમ ૧૮૭). હિંદી સંઘના પ્રમુખ પણ ફતવાઓ બહાર પાડી શકશે (કલમ ૧૦૨). હિંદી જનતા એ વાત આપાદ રીતે જાણે છે કે જનતાની આજાદી પર પ્રહાર કરવા જ સામાન્ય રીતે ફતવાઓ બહાર પાડવામાં આવે છે. આથી ભવિષ્યના હિંદુનું ચિત્ર બદલાવાનું નથી.

આ બધા દમનકારી પગલાંઓ અસાધારણ સંજોગો માટે નથી પણ સામાન્ય સંજોગો માટે છે. હિંદી-શાહીવાદી રાજ્યના નાગરિકોને સામાન્ય સંજોગોમાં પણ પોલિસ રાજ હેઠળ જીવવું પડશે અને હુમલાવાતા રોપનો થોડો બખડાટ પણ પોલિસના દંડથી કચડવામાં આવશે.

પ્રમુખને હિટલરી સત્તા

પરંતુ આટલા બધા દમનકારી પગલાંઓ લીધા પછી પણ રાજકર્તા વર્ગને એ પૂરતુ લાગતું નથી. હિંદી જનતાની વધતી જતી જગૃતિ અને એના ક્રાંતિકારી મિશ્નજનને તેઓ પહેંચાને છે. એટલે તેઓએ એને કચડવા “ગંબીર કટોકટી”ના નામે નસ આપખુદી અને રાક્ષસી ફૂરતા આચરવાની જોગવાઈઓ બંધારણમાં તૈયાર રાખી છે.

કલમ ૧૮૮ અનુસાર પ્રાંતના ગવર્નરને લાગે કે ગંબીર કટોકટી ઉભી થઇ છે તો એ પ્રાંતિક ધારાસભાની તમામ સત્તાઓને રદ કરી શકશે અને

એટલામાં પોતાનાં મનને મોટા બળથી વારીને ધીરજથી તે તપસ્વી પાછો બોલી ઉઠયો; “ભુવો! આ તમારા સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું પરિણામ! તમારી પણ તે મારા મિત્રની પેઠે કોઈ જાતની બલ હશે જ કે જેને પરિણામે તમે ભટ્ટાવિયોગિની થયેલ છો. અસ્તુ. હવે તેને સારું મનમાં બહુ પશ્ચાત્તાપ ન કરતાં પ્રભુની ક્ષમા માગો; સ્વસ્થપણે વ્રત આચરો; કલ્યાણ ઇચ્છો; મનઃકામના સફળ થશે. પતિવિયોગિની સુશીલ સ્ત્રીઓ ઇન્દ્રિયદમનવ્રત આચરે છે. પતિ એ જ સ્ત્રીનું દેવતા, પતિ એ જ ગુરુ, પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણામ્. પતિ એ જ સ્ત્રીનું સર્વસ્વ છે. શંકરથી અને વિષ્ણુથી પણ સ્ત્રીને તો પોતાનો પતિ જ અધિક છે. જે સ્ત્રી, લક્ષ્મી જેમ શ્રીહરિની સેવા કરે છે, તેમ પોતાના પતિની પ્રભુ-ભાવથી તત્પર થઈને સેવા કરે છે, તે લક્ષ્મીની પેઠે પોતાના પ્રભુરૂપ પતિની સાથે શ્રીહરિના લોક(વેંકુઠ)માં વસીને આનંદ પામે છે. યા પતિ હરિભાવેન ભજેચ્છીરિવ તત્પરા । હર્યાત્મના હરેલોકે પત્યા શ્રીરિવ મોદતે ॥ લક્ષ્મીજી, જેમ હરેશંકરે વિષ્ણુને ભજે છે, તેમ જે સ્ત્રી, સાવધાન થઈ, પોતાના પતિને ઇશ્વરરૂપ માનીને તેની જ સેવા કરે છે, તો લક્ષ્મીજી અને વિષ્ણુ જેમ પરલોકમાં આનંદ ભોગવે છે, તેમ તે સ્ત્રી પણ, વિષ્ણુરૂપ થયેલા પોતાના પતિની સાથે પરલોકમાં આનંદ ભોગવે છે. એવા પતિનો વિયોગ પામેલી કયી સ્ત્રી એકલી છતાં સુખ વૈભવ ભોગવવાની કામના કરે? સ્ત્રીએ તો સર્વ વસ્તુ પતિની પ્રસાદીરૂપે જ વાપરવાની છે; અર્થાત્ પતિને નિવેદન કર્યા વગરની વસ્તુ તે અપ્રસાદી છે, ને તેનો ઉપયોગ પતિવ્રતાઓ કરતી નથી. આવા નિયમવાળી પતિવ્રતાઓને પ્રભુની કૃપાથી પતિવિયોગ થતો નથી; અને કર્મસંયોગે કદાચ થયો, તો તેવડે આપોઆપ ઇન્દ્રિયદમનવ્રત સધાવાથી, શ્રીહરિ પ્રસન્ન થઈ, તેઓનો વિયોગ સદાને માટે દૂર કરે છે. મારા મિત્રની સ્ત્રીએ એવા જ પ્રકારનું વ્રત આચર્યું છે, અને તેના બળથી મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે, શ્રીહરિ પરિણામે અવશ્ય મને મારા મિત્રની ભેટ કરાવશે. ભગવત્કૃપાએ અને તેનાં સૌભાગ્યના બળથી, તે મુમુક્ષુ મિત્ર, અદ્યાપિ કુશળ પણ હશે જ, એવું મને અનુમાન થાય છે. પણ તે સાથે આશ્ચર્યસહિત સંદેહ પણ એટલો જ મોટો થાય છે, કે જેનો મારા મનને ઉત્તર મળી શકતો નથી. મારા મિત્રની અપરાધની સ્ત્રી, પોતાના પતિના વિયોગથી કેવળ જામિત ચિત્તની અને શોકસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલી હોવાથી ગાંડા સરખી થઈ ગઈ છે. મેં પણ તેના વિયોગથી પ્રાણપાંપણ માટે નિશ્ચય

પોતાને ફાવે એ રીતે રાજ કરી શકશે. પરંતુ પ્રાંતિક ગવર્નરે આ અંગે હિંદી સંઘના પ્રમુખને એ અડવાડિયામાં ખબર આપવાની રહેશે અને એ પછી પ્રમુખને યોગ્ય લાગે તે એ કરશે. પ્રાંતની કોઇ પણ સત્તા કે સત્તાઓ તે લઇ શકશે અને મધ્યસ્થ ધારાસભાને અથવા પોતે પસંદ કરેલા અમલદારને કે અમલદારોને એ સત્તાઓ આપી શકશે (કલમ ૨૭૮).

આ જોગવાઈઓ ઉપરાંત એથી ૫ વધુ સરમુખત્યારી સત્તાઓ પ્રમુખ ધરાવી શકશે. પ્રમુખ પ્રગ્નકીય રીતે ચૂંટાયો નથી છતાં પણ એ આમ કરી શકશે. એને લાગશે કે “યુદ્ધ અથવા આંતરિક હિંસા”ને કારણે ગંભીર કટોકટી ઉભી થઇ છે તો એ અંગે એ જાહેરાત કરશે અને નીચે જણાવેલા કોઇ પણ પગલાં ભરી શકશે.

(૧) પ્રાંત અથવા પ્રાંતોની તમામ સત્તા એ કેન્દ્રના હાથમાં લઈ શકશે (કલમ ૨૭૬); રેવન્યુ પરનો પ્રાંતનો અધિકાર રદ કરી શકશે.

(૨) નજીવા નાગરિક અધિકારો પર પણ એ પ્રહાર કરી શકશે, હાઇ કોર્ટમાં હેબીઅસ કોર્પસ અરજી કરવાનો અધિકાર પણ ખૂંચવી શકશે. (કલમ ૨૭૬ અને ૨૮૦)

(૩) પ્રાંત અથવા પ્રાંતોના બંધારણને એ અભેદાઈ પર ચલાવી શકશે (કલમ ૨૭૮).

(૪) મધ્યસ્થ ધારાસભાના નિર્ણય દ્વારા પ્રાંત અથવા પ્રાંતોની કોઇ પણ તમામ સત્તાઓ એ વખતની સરકારને અથવા એના અમલદારોને સોંપી શકાશે એટલે કે મધ્યસ્થ ધારાસભાની બહુમતિ કટોકટીને નામે બંધારણીય ધારણાને જ નાણુદ કરી શકશે. (કલમ ૨૭૬ (બ) વી).

કટોકટીની આ જાહેરાત પછી પ્રમુખના હાથમાં આ સરમુખત્યારી સત્તાઓ ૬ મહિનાઓ સુધી રહી શકશે એ માટે મધ્યસ્થ ધારાસભાની સંમતિની એને જરૂરત રહેશે નહિ. અને પાર્લામેન્ટ દર વરસે એક વાર એ અંગે નિર્ણય લઇને એ કટોકટીનો સમય ત્રણ વરસ સુધી લંબાવી શકશે. (કલમ ૨૭૫).

હકીકતે આ સરમુખત્યારી જાહેરાતને અમલમાં લાવવા ‘યુદ્ધ અથવા આંતરિક હિંસા’ની જરૂરત રહેવાની નથી. પ્રમુખને લાગશે કે “તત્કાલમાં કટોકટીનો ભય ઉભો થવાનો છે” તો એ કટોકટીની જાહેરાત કરશે અને સરમુખત્યાર બની શકશે. (કલમ ૨૭૫ (ક)).

આજે લગભગ તમામ પ્રાંતોમાં સરકારી પાપોને ઢાંકવા માટે કટોકટીના ભયના બનાવટી યોદ્ધા હેઠળ સલામત ધારાઓ અને દમનકારી પગલાંઓ અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યા છે. આ બંધારણ અનુસારના ભવિષ્યના હિંદમાં સ્થાપિત હિતોના રક્ષણ અર્થે આ કટોકટીની કલમોનો એવો જ અથવા એથી ૫ વધુ ધુરો ઉપયોગ થશે.

ઠયોં છે, ને કોઈ પણ સ્થળે મને ચેન પડતું નથી; ત્યારે આટઆટલો લાભો કાળ એકલવાઈ સ્થિતિમાં ગાળ્યા છતાં, તેને પોતાને એ વિયોગદુઃખ કંઈ નહિ લાગતું હોય ? એ મહાવિરહાગ્નિ તેનાથી કેમ સહન થઈ શકતો હશે ? તેની દાસીરૂપ નિરપરાધિની અળખાને-એક પ્રેમપાત્ર શિષ્ય અથવા દાસરૂપ મિત્રને, તે તદ્દન વિસરી ગયો !! કૌતક ! તેનાં પ્રત્યેક કાર્યસમયે, તેની પ્રત્યેક મનોવૃત્તિને અધીન થઈ, તેની સેવામાં ક્ષણે ક્ષણ તત્પર રહેનાર એવા તેના સ્વજનનું પણ તેને સ્મરણ નહિ થતું હોય ? તેને, ક્ષણે ક્ષણ ને એકે એક કાર્યમાં સેવા કરનારની અપેક્ષા રહેતી, ત્યારે શું હવે તેવે પ્રસંગે પણ તેને પોતાનું કોઈ પ્રેમી જન નહિ સાંભરતું હોય ? અથવા શું પ્રવાસે નીકળ્યા પછી તેનું અતિ દયાળુ ને પ્રેમાળ અંતઃકરણ, અણુછાજતી કઠોરતાને પામ્યું હશે ? હે વિશ્વનાથ ! હે જગદીશ્વર ! કોણ જાણે આપને શું ગમતું હશે !”

એ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં મોટા નિઃશ્વાસ સાથે પાછો શોધાકુલ થઈ ગયેલો તે તાપસ, ત્યાંથી ઊભો થયો; અને “હે સાધ્વીઓ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, તમારું કલ્યાણ થાઓ; હું ઊઠીશ. મારા પ્રાણપ્રિય શિરમ્હત્ર મિત્રવર્યની શોધ સારુ આગળ વધીશ !” એટલું કહી શ્રામતી ભાગીરથી ગંગાને વંદન કરીને તે બાળચોગી ત્યાંથી તત્કાળ ચાલ્યો ગયો. અનેક વિચારોના વમળમાં પડેલી પેલી વિપ્રકન્યાઓ પણ, તે યોગીને તથા ગંગાને વંદન કરીને, અનેક પ્રકારની વાતો કરતી કરતી પોતાને ઘેર ગઈ. એ દિવસ પછી પુનઃ તે તપસ્વી કોઈ વાર પણ ત્યાં દૃષ્ટિએ પડ્યો નહિ.

૬. આ પ્રત્યાઘાતી બંધારણને ફાડીને ફગાવી દેા જનતાના સાચા લોકશાહી રાજ્ય માટે લડત કરેા

હિંદનું આ ભાગિ બંધારણ એ ગુલામીનું બંધન છે.

આ બંધારણ દ્વારા જે રાજ્ય ઉભું થશે એ સ્થાપિત હિંદોનું રાજ્ય હશે અને તે સંપૂર્ણપણે લોકશાહી વિરોધી હશે. તેમાં આપવામાં આવેલો મતદાનનો હક્ક અને ધારાસભા મંડળો જનતાને માત્ર ઠગવા માટે છે. કદાચ જનતા, નીચલી ધારાસભા માટે પોતાના સાચા પ્રતિનિધિઓને બહુમતિ સંખ્યામાં ચૂંટી મોકલે તો યે, આ પ્રતિનિધિઓને સ્થાપિત હિંદો પર પ્રહાર પીંઝવાનો અને જનતાનાં હિંદોને આગળ કરવાનો કોઈ હક્ક હશે નહિ. કારણ રાજ્યના એક મૂળભૂત કાયદા તરીકે, બંધારણમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ગમે તે પક્ષ સત્તામાં આવે તો યે, તેને સ્થાપિત હિંદોની જમીન, ઉદ્યોગો, યા તો કોઈ પણ પ્રકારની ખીજ મિલકત જપ્ત કરવાનો કે તેને રાષ્ટ્રની માલિકાની બનાવવાનો કોઈ અધિકાર રહેશે નહિ [કલમ ૨૪ (૨)]. આ બંધારણ હેઠળ જમીન ખેડનારા ખેડકાને જમીન મેળવવાની બંધી કરવામાં આવી છે, દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓને નિઝામ અને રાજ-પ્રમુખોને હકાલપટ્ટી આપવાની મનાઇ દૂરમાવવામાં આવી છે. પરદેશી મૂડીદારોના અસ્તિત્વ અને તેમના વર્ચસ્વનો અંત આણવાની યે સત્તા જનતાના હાથમાં નહિ હોય; કારણ કે પરદેશી મૂડીદારોના શોષણના હક્કને અબાધિત અધિકાર તરીકે બંધારણમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. વધુ એાછા પ્રમાણમાં જનતાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર કોઈ પણ લોકપ્રિય પક્ષ ધારાસભામાં (પાર્લામેન્ટમાં) બહુમતિ મેળવે તો યે, બ્રિટિશોએ કરેલા કરજ ઉપરનું વ્યાજ, તાતાઓએ કરેલા કરજ ઉપરનું વ્યાજ, રેલ્વેને આપવામાં આવેલા મોટા ઉપર વ્યાજ રૂપે ખંડણી, 'મિશ્રીત' મૂડીદારી કંપનીઓને અપાતી નફાની રકમો, આ બધું રાજ્યને પોતાની તિજોરીમાંથી ભરવાનું રહેશે. ધારાસભાને તેના પર મત આપવાનો કોઈ અધિકાર હશે નહિ.

ધંધા પરના કરની ઓછામાં ઓછી મર્યાદા રૂ. ૨૫૦ આંકવા જેવી નાનામાં નાની બાબતથી માંડીને તે બ્રિટિશોએ ઉભા કરેલા નોકરશાહી તંત્ર, યથાવત ચાલુ રાખવાની બાબત સુધ્યાં આ બંધારણમાં એટલી ઝીણવટપૂર્વક નક્કી કરવામાં આવી છે કે, આ બનાવટી ચૂંટણી તંત્ર ઉભું કર્યા પછી યે ગમે તે પક્ષ સત્તામાં આવે તો પણ, રાજ્યનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રત્યાઘાતી જ રહેવા પામે.

બંધારણમાં આ ચૂંટણી-તંત્રને ય ખતમ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યનો સંપૂર્ણ કાબુ સ્થાપિત હિંદો અને તેના શાહીવાદી માલેકાના હાથમાં મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. એ માટે હુસબેાર, જૂલમી અને પ્રખંદ્રોહી નોકરશાહીનો, રાજ્યના લશ્કર અને પોલિસ તંત્રનો, ખાસ પસંદ કરેલા માણસોની બનેલ

મહાત્માનું માહાત્મ્ય

પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તરિદમવિપર્યાસિતરસં

રહસ્યં સાધૂનામતપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥

સાધુ પુરુષોને કાચિક આપાર બહુધા પ્રિય થઈ પડે તેવો હોય છે, તેની વાણીનો નિયમ એટલે વાગ્વ્યાપાર પણ વિનયવડે મધુર હોય છે; અર્થાત્ અસત્ય બોલી જવાના ભયથી સાધુ પુરુષો બહુધા વિનયવડે મધુર એવું મિત ભાષણ કરે છે. તેની બુદ્ધિ પણ સ્વાભાવિક રીતે કલ્યાણી હોય છે, તથા તેનો પરિચય-સંગ પણ નિર્દોષ હોય છે. આ પ્રમાણે જીવનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં અવિચ્છિન્ન સ્વભાવવાળું, દંભ-રહિત અને વિશુદ્ધ-પ્રમાદાદિક કોઈ વિનાનું સત્પુરુષોનું રહસ્ય વિજયી થાય છે.

—મમમમમમમમ—

કુરુક્ષેત્રમાં સૂર્યપર્વ

—મમમમમમમમ—

એકવાર ઘણાંક ભાવિક યાત્રાળુ મનુષ્યોનો મોટો સંઘ જતો હતો, તેની આસપાસ કોઈ પુણ્યક્ષેત્ર નજીકમાં ન હોવાથી સમજાતું નહોતું કે, તેઓ ક્યાં અને શ્વાને માટે જાય છે? માર્ગમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો પરસ્પર પૂછવા લાગ્યા કે, ‘અહીંથી હવે કુરુક્ષેત્ર કેટલું દૂર હશે; અને આપણે બરાબર પર્વને સમયે ત્યાં પહોંચી શકીશું કે નહિ?’ તેનાં વચન સાંભળીને તેઓમાંના એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું: ‘હે ભાઈ! ચિન્તા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. ક્ષેત્રમાં તો આપણે આજે સન્ધ્યાકાળે પહોંચીશું, ને સૂર્યપર્વ તો હજી આવતી કાલે મધ્યાહ્ન પછી છે, પણ તે પૂર્વે આપણે પર્વ વેળાએ જે જે કરવાનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે, તે તે વાતની બરાબર તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.’ એ સાંભળીને કેટલાકો પુનઃ પૂછવા લાગ્યા, ‘પિતાજી! પર્વણીમાં કયી કયી ક્રિયાઓ આવશ્યક છે, તે અમને કૃપા

ઉપલી ધારાસભાને અને આડકતરી રીતે પસંદ કરેલા તેમજ સરમુખત્યારી સત્તાઓ ધરાવતા રાજ્યના પ્રમુખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એ જ પ્રમાણે, આ બંધારણમાં, પોતાના હક્કો માટે હિલચાલ કરવા શ્રમજીવી જનતા અને કમ્પ્રાઇસેલા મધ્યમ વર્ગના અધિકારનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે; યુનિયનો બનાવવાનો અને હડતાળ પર જવાનો તેમનો હક્ક નકારવામાં આવ્યો છે; સ્થાપિત હિતોના અભ્યાસો સામે પોતાનું સ્વરક્ષણ કરવા શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો તેમનો અધિકાર નાકબુલવામાં આવ્યો છે.

અને આખરમાં, કેસ ચલાવ્યા વિના જોલમાં બંધ કરવાની શિક્ષા પર બંધારણની કાયદેસરની મહોર મારવામાં આવી છે, તથા સ્થાપિત હિતોને મરજીમાં આવે ત્યારે, ખુદ બંધારણને ઠેળે ઉડાવી ફતવાઓ દ્વારા રાજ કરવાની સત્તા—અમર્યાદ સરમુખત્યારી આપવામાં આવી છે. આ રીતે જનતાના હિંદને એક પ્રકારનું વિશાળ ક્રેદખાનું આ બંધારણ દ્વારા બનાવી દેવામાં આવ્યું છે.

આમ, આ બંધારણના ફાટીને ફૂર્યા ઉડાવી દીધા સિવાય અને એ બંધારણ દ્વારા નિર્માણ થનારા રાજ્યને જમીનદોસ્ત કયાં સિવાય જનતા પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી શકશે નહિ અને ત્યાં સુધી તે પોતાના મૂળભૂત હક્કો મેળવી શકશે નહિ. અત્યારે જ્યારે નવી દિલ્હીમાં “જીહાદગર” બંધારણના ઘડતરનું નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે ત્યારે બહાર જનતાનો અસંતોષ બઢી રહ્યો છે. આપણે સત્તાધારી વર્ગ એ જોઈને કંપી રહ્યો છે. એથી જ તે ચર્ચાને અટપટ સમેટવા લાગ્યો છે, આ પ્રત્યાઘાતી બંધારણને ધોરણે જલ્દી ચૂંટણી કરવાની તૈયારી પાછળ મડ્યો છે. ચૂંટણીની ગાજવીજ ઉભી કરીને બંધારણના પ્રત્યાઘાતી સ્વરૂપને ઢાંકવા તે મથી રહ્યો છે, અને અહીં મોટું થઇ જાય એ પહેલાં, કોઈ પણ ઉપાયે સત્તાના આસને આવી જવાની વેતરણમાં પડ્યો છે. એક વાર સત્તામાં આવ્યા પછી, જનતાની લોકશાહી લડતોને દાબી દેવાનાં તમામ જરૂરી સાધનો તેના હાથમાં આવી ગયાં હશે એવું તે માને છે.

જનતાના સાચા લોકશાહી રાજ્યનું સ્વરૂપ

જનતા સત્તાધારી વર્ગનું ખરું સ્વરૂપ અડપભેર સમજવા લાગી છે, પણ એ બોધપાઠ પચાવવાનો વેગ તેણે હજી વધારવો જોઈએ. તેણે સંગઠિત થઈને આ બંધારણ સામે મક્કમ લડત ઉપાડવી જોઈએ. તેણે આ બંધારણના ચીરચીરા ઉડાવી દેવાની માંગ ઉડાવવી જોઈએ અને લોકશાહી બંધારણ તથા જનતાના સાચા ગ્રન્થસત્તાકની સ્થાપનાની લડત શરૂ કરવી જોઈએ. જનતાના સાચા ગ્રન્થસત્તાક રાજ્યનો પાયો નીચેની ભૂમિકા પર ઉભો થવો જોઈએ.

(૧) ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય સાથેનો સંબંધ સંપૂર્ણપણે ખતમ કરી ખરેખરી સંપૂર્ણ આઝાદીની ઘોષણા કરવી.

કરીને જણાવો.' પેલા વૃદ્ધે કહ્યું; 'સઘળી ક્રિયાઓ ને કર્મો, તેના કર્તાની સ્થિતિ ને શક્તિના પ્રમાણમાં કરવાનાં છે. મુખ્યત્વે ઠરી કરવાનાં કર્મ-પર ૬૯ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ તથા ઈશ્વરપરાયણતા હોવી જોઈએ. એ જ કર્મ, કર્મ કરનારાઓને અત્યાવશ્યક ને ફલપ્રદ છે. સૂર્યગ્રહણનો જ્યારથી સ્પર્શ થાય ત્યારથી મુક્ત થવા સુધીનો કાળ તે પર્વ અથવા પુણ્યકાળ ગણાય છે. તેટલા કાળમાં જે જે કર્મ (સત્કર્મ ક્રિવા અસત્કર્મ) કરવામાં આવે છે, તેનું ફળ અનન્તગણું થાય છે. માટે, તીર્થસ્નાન, ઈશ્વરાર્ચન, ધ્યાન, જપ, સ્મરણ, દાન ઇત્યાદિ કર્મો જે કેવળ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે જ કરવાનાં છે તે, તે પર્વ વેળા અવશ્ય કરવાનાં છે. ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બીજાં સર્વ તીર્થો કરવાં કુરુક્ષેત્રને વિષે જ સૂર્યપર્વનો યોગ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં કરેલાં પુણ્યકર્મની ગણના થઈ શકે નહિ. એટલા જ માટે, ઘણે ઘણે દ્વરથી શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો, મહાત્મા મુનિઓ, તપસ્વીઓ, યોગીઓ અને સાધુઓ, સૂર્યપર્વનો યોગ સાધવા માટે અતિમહા કષ્ટ-સંકટ વેઠીને પણ કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે. આવે પ્રસંગે જિજ્ઞાસુઓને અનાયાસે જ ઘણુંક મહાત્માઓનાં દર્શનનો લાભ પણ મળે છે. આ સમયે પણ એવો લાભ મળવાનો સંભવ છે. વળી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, કોઇએક મહાપુરુષ, કે જેણે ઘણુંક તીર્થો ઉપર લોકોપકારાર્થે મોટા વિસ્તારવાળી ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ, વાવો, ફુવાઓ, ઘણા મોટા ખર્ચવાળાં અન્નસત્રો, સદાપ્રતો અને ભવ્ય દેવમંદિરો, અપાર દ્રવ્ય ખર્ચી ખર્ચીને ખંધાવ્યાં છે; ઘણુંક અનાથ દરિદ્રીઓનાં હારિદ્ર્ય દૂર કરી નાંખ્યાં છે; અસંખ્ય લોકોપકારનાં તથા ધર્મનાં કાર્યો ચાલુ કર્યાં છે. એવો મહાપુરુષ, આ પર્વસમયે ત્યાં આવી સત્પાત્ર પ્રાદ્ધણીને અસંખ્ય સુવર્ણનું દાન આપનાર છે. એથી ભિક્ષુકોની પણ ત્યાં ભારે ભીડ થશે.' પછી ગ્રહણ વેળાએ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળ, વૃદ્ધ આદિકથી શું થઈ શકે? શું ન થઈ શકે? ઇત્યાદિક ધર્મો સંબંધી વાતચીત કરતા કરતા, સ્વાસ્થ્યસમયે તેઓ, પવિત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યા.

રાત્રિ વીતી. પ્રાતઃકાળ થયો. જેમ જેમ સૂર્યગ્રહણનો સમય સમીપ આવતો ગયો, તેમ તેમ અસંખ્ય મનુષ્યોની મેદની ચોમૈશના પ્રદેશોમાંથી આવી આવીને ત્યાં એકઠી થવા લાગી. ઘણુંક ઋષિઓ, વપસ્વીઓ, સાધુઓ, મહાત્માઓ, પ્રાદ્ધણો, રાજાઓ, વૈશ્યો, ધનાઢ્યો, ભિક્ષુકો અને ચંદ્રો, એમ સર્વ વર્ણનાં શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી પુરુષોના સમૂહો, તીર્થસ્નાન કરવા માટે તત્પર થયાં. સૌ, પર્વસમયની વાટ ભેટા

(૨) કમદારો, મહેનતકશ કિસાનો અને કચ્છાયેલ મધ્યમ વર્ગનું પ્રતિ-
નિધિય ધરાવતી લોકશાહી સરકારની સ્થાપના કરવી. એ સરકાર બ્રિટિશ-અમેરિકી
શાહીવાદ સાથેની ભાગિયાગીરીનો વિરોધ કરશે અને શાંતિ તેમજ તમામ રાષ્ટ્રોની
આઝાદી માટે મથતાં લોકશાહી રાષ્ટ્રો સાથે દોસ્તી કરશે.

(૩) પુષ્ત મતાધિકાર અને સમ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વને ધોરણે ધરાયેલું
બંધારણ અમલમાં આણશે. એ બંધારણમાં સામાન્ય જનતાને સંપૂર્ણ આઝાદી
અને લોકશાહીની બાહેધરી આપવામાં આવશે અને તેના મૂળભૂત આર્થિક
અધિકારોને માન્ય કરવામાં આવશે.

(૪) લઘુમતિના ન્યાયી અને લોકશાહી હક્કો બંધારણમાં માન્ય કર-
વામાં આવશે; લઘુમતિની ભાષા અને સંસ્કૃતિને સમાન ગણવામાં આવશે તથા
તેને રક્ષણ આપવામાં આવશે. ક્રોમ, જાતિ અને ધર્મના ભેદભાવના ધોરણે થતા
અન્યાયો તેમજ અપાતી સગવડોને કાયદાથી રદ કરવામાં આવશે અને એનો
ભંગ કરનારને સજા કરવામાં આવશે.

(૫) રાષ્ટ્રીય ઘટકોને, અલગ થવાના અધિકાર સહિત આત્મનિર્ણયનો
હક્ક રહેશે. હિંદી સંઘ મરજિયાત એકતાના ધોરણે ઉભું થયેલું રાજ્ય હશે અને
ભાષાભાષી પ્રાંતોને સ્વાયત્ત સત્તા આપવામાં આવશે.

(૬) દેશી રાજ્યોમાં રજવાડાંશાહી અને સામંતી રાજવ્યવસ્થાનો નાશ
કરવામાં આવશે અને સંપૂર્ણ લોકશાહીની સ્થાપના થશે.

(૭) આદીવાસીઓ અને અન્ય પછાત લોકોને આર્થિક, સાંસ્કૃતિક ને
રાજકીય દમનમાંથી મુક્તિ મળશે. તેમને સંપૂર્ણ લોકશાહી હક્કો અને એના વિકાસ
માટે ઝડપી તથા પૂરતી રાજ્યની મદદ મળશે કે જેથી, આગળ વધેલાં રાષ્ટ્રીય
ઘટકોની બંધારણમાં આવવા તે ઝડપથી પોતાનો વિકાસ કરી શકે. મોટા પ્રમાણમાં
આદીવાસી વસતી ધરાવતા અને એક સળંગ પ્રદેશવાળા વિસ્તારોના લોકોને પ્રાદે-
શિક સ્વાયત્તતા આપવામાં આવશે. તેઓ પ્રાંતોની અંદર રહીને પોતાના સ્વાયત્ત
ઘટકની રચના કરી શકશે અને એ પ્રદેશના સામાન્ય કારોબારમાં તથા ખાસ
કરીને, પ્રાદેશિક મહત્વની આર્થિક તેમજ સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં એ પ્રદેશોની અંદર
તેમને પૂરેપૂરી સત્તા રહેશે. આવા વિસ્તારો કે પ્રાંતોના લોકોને, જનતાના લોક-
શાહી નિર્ણય અનુસાર હિંદી રાજ્યમાંથી અલગ પડવાનો અધિકાર રહેશે.

(૮) શ્રમજીવી જનતાનાં હિતોની દૃષ્ટિએ, હિંદી સંઘ અને પાકિસ્તાન
વચ્ચે પરસ્પર આર્થિક મદદ માટે સહકાર કરવામાં આવશે. શાહીવાદી દરમ્યાન-
ગીરી અને પરદેશી આક્રમણ સામે લડકરી અને રાજકીય દોસ્તી સ્થાપવામાં
આવશે. અને બ્રિટિશ-અમેરિકી જૂથ સામે લોકશાહી રાષ્ટ્રોના સહકારમાં સાચી
લોકશાહી પરદેશ નીતિ અપનાવવામાં આવશે.

તરફર બેઠા. જ્યોતિર્વિદો જ્યોતિઃસાગરને આધારે રચેલા અનેક યંત્રો માંડા સૂર્યચક્ષુ ધણી સૂર્યમંદિરથી જોઈ રહ્યા. કેટલાક પંડિતો ગ્રહણ એ શું છે, શાથી થાય છે ને તેનો સ્પર્શથી તે મુક્ત થવા સુધીનો કાળ એટલો બધો પુણ્યપ્રદ શા માટે ગણ્યો હશે, ઇત્યાદિ વિષયની સપ્રમાણ વાતો કરી રહ્યા હતા. એટલામાં સૂર્યગ્રહણ થયું. યંત્રોદ્વારા જોઈ જ્યોતિષીઓએ ગ્રહસ્પર્શ થયો એવું જણાવ્યું. પ્રભુનાં પવિત્ર નામની મોટી જયગર્જના સાથે લોકો પોતપોતાનાં ઇષ્ટ કર્મો કરવા તત્પર થઈ ગયાં. સર્વ જનો તીર્થમાં ઉતર્યાં. વિધિયુક્ત સ્નાન થવા માંડ્યું. કેટલાકો જળમાં જપ કરવા લાગ્યા. કેટલાક બહાર નીકળી વચ્ચ બઢલીને એકાગ્ર મનથી ઇશ્વરસ્મરણ કરવા સારુ આસનોપર બેસી ગયા.

આ વેળાએ એ મહાતીર્થપર અતિ ગમ્ભીર અને શાંતિરૂપ ઇશ્વરલીલા વિસ્તરી રહી હતી. ગ્રહણ મુક્ત થતાં જ સર્વ જનોએ પુનઃ સુશ્લિસ્નાન કર્યું, અને ગ્રહણ વેળા સંકલ્પી રાખેલાં હિરણ્ય, વચ્ચ, અન્ન, ધેનુ આદિકનાં સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને વિધિવત્ દાન આપવા માંડ્યાં. આ વેળાએ, માર્ગમાં આવતા જે યાત્રાળુ બ્રાહ્મણો, જે મહાદાનેશ્વરીના સંબંધમાં વાતો કરતા હતા, તે મહાપુરુષે પશુ પોતાનો સંકલ્પી રાખેલો સુવર્ણરાશિ વિપ્રોને વહેંચવા માંડ્યો.

કુબેર ભંડારી જેવા એ પુરુષે, તે ક્ષેત્રપર મોટો ખર્ચ કરી એક ઘણો સુશોભિત મંડપ બાંધ્યો હતો. તેમાં બ્રાહ્મણોને બોલાવી આસન-પર બેસાડી વિધિવત્ પૂજન કરીને તે દાન આપતો હતો. એક બાળુ દાનમંડપ હતો, બીજી મેર ઘણી વિશાળ ભૂમિમાં સર્વ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ-દિક ભિક્ષુકોને માટે રસોડાં બાંધી. તેમાં અખૂટ પકવાન્ન સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવવા માંડી. આખી તીર્થભૂમિમાં નિમંત્રણ કરાવ્યું હતું કે, સર્વ યાત્રાવાસી જનોએ કૃપા કરી અવશ્ય આ પ્રભુમુક્તાને ઉતારે ભોજન કરવા પધારવું. એક તરફ મંડપમાંથી બ્રાહ્મણો, ઉપાડી શકે તેટલું સુવર્ણ લઈ દાતા યજમાનને શુભ આશીર્વાદ દેતા અને તેના નામનો જય જયકાર કરતા નીકળતા હતા; બીજી તરફથી સ્નાનશુદ્ધ બનીને ભોજનાર્થે રસોડા ભણી સંકડો લોકો જતાં હતાં.

યાત્રાળુઓની ભીડ બીજે દિવસે ઓછી થવા માંડી. ઘણે દૂરના યાત્રાળુઓ, પુનઃ પુનઃ આ પુણ્યક્ષેત્રમાં ક્યાંથી આવી શકાશે એમ ધામી, કેટલાક દિવસ રહેવાનો ઠરાવ કરી, મુકામ નાંખીને પડ્યાં હતાં. એમાંનો ઘણો ભાગ બહુ બહુ દૂરનાં આશ્રમો, તીર્થો, ગુહાઓ વગેરેમાં

(૨૪)

(૯) કોઈ પણ જનતા વગતર વિના જમીનદારીની નાશુદી અને નારને જમીન. જમીનદારી પદ્ધતિની નાશુદીનો અર્થ એ કે મેદાખાઉ જમીનદારોની ખાસ જમીન જમ કરવી અને ગણોત્તિયા તથા ભાગે ખેડનારાઓને જમ આપવી. ગામડાંની જનતા પરનું ફેવું ખતમ કરવું અને શાહુકારી વ્યાજખોરો અંત આણવો. ખેત-મજૂરોને જીવવા પૂરતી રોજી આપવી.

(૧૦) ખેંકા, ઉઘોંગો, પાલનવ્યવહારનાં સાધનો, ચાના યગીચાર ખાણો, વગેરેની અંદરની પરદેશી મૂડીને રાજ્યે જપ્ત કરવી અને આ ઉઘોંગે રાષ્ટ્રની માલિકીના ખતાવવાં.

(૧૧) મોટા મોટા ઉઘોંગો, મોટી ખેંકા અને ઇન્ડ્યુસ્ટ્રી કંપનીએ રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું; કામદારોના તેના પર કાયુ સ્થાપવો; કામદારોને જીવવા પૂરો રોજી, આદ કલાકનો દિવસ વગેરેની ખાત્રી આપવી.

(૧૨) હિંદની સાધન સામગ્રીના વિકાસ માટે આર્થિક યોજના ઘડવી અને અગત્યના તમામ આર્થિક ક્ષેત્રોમાંથી મોટા મૂડીદારોને દૂર કરવા. જે ઉઘોંગો ખાનગી માલિકીના હોય તેના નફાઓ પર અંકુશ.

(૧૩) તમામ દર્મનકારી કાયદાઓ રદ કરવા.

(૧૪) રાજ્યના નોકરશાહી વહીવટી તંત્રને દૂર કરવું તે એની જગ્યાએ લોકોએ ચૂંટેલા અમલદારો ધરાવતા લોકશાહી વહીવટી તંત્રની સ્થાપના કરવી; જે વહીવટી તંત્રનું લોક-સમિતિઓ માર્ગદર્શન કરશે.

(૧૫) જનતાનું સારું લોકશાહી સૈન્ય ઉભું કરવું.

(૧૬) મફત શિક્ષણ અને પ્રાથમિક દૂરબિયાત શિક્ષણનો હક્ક આપવો.

(૧૭) સ્ત્રીઓને સમાન લોકશાહી અધિકાર આપવો.

વસનારા ઋષ્યાદિક મહાત્માઓનો હતો. તેઓનું કર્તવ્ય, કેવળ ઇશ્વર-સ્મરણ, તત્ત્વવિચાર, આત્મશોધન અને ભગવદ્ગુણવર્ણનશ્રવણાદિક જ હતું. તેઓમાંનું કોઈ ભોજન કરવાની કે દાન લેવાની દોડધામમાં દૃષ્ટિએ પડતું નહોતું.

સર્વ બ્રાહ્મણાદિક ભિક્ષુકોને ભોજનદાનાદિકથી સંતુષ્ટ કરી રહેલો તે દાનદક્ષ, ક્ષેત્રમાં ઠામેઠામ ને મુકામે મુકામે ફરી ફરીને, કોઈ સંત-અભ્યાગત-અન્નાર્થી-દ્રવ્યાર્થી-યાત્રાળુની શોધ કરવા લાગ્યો, કે કોઈ રહી ગયું તો નથી. એની પાસે અખૂટ દ્રવ્ય હતું. તેનો આવો સદુપયોગ કરવાની તેની કામના હતી. એ કામના સંપૂર્ણ કરી મોટી નામના થાય એવી પણ તેની કામના હતી. તે માનતો હતો કે, આ કાર્યથી પરોપ-કારરૂપે અપાર પુણ્ય થાય છે અને તીર્થમાં ધર્માર્થે એકઠા થયેલા આવા અસંખ્ય જનસમૂહમાંથી, ધર્મરાજના રાજસૂયયજ્ઞમાં જેમ શુક-દેવળ આવી ચડ્યા હતા, તેમ કોઈ એકાદ ભગવત્પ્રિય મહાત્મા આવી ચડે, તો તેનાં દર્શનનો અલભ્ય લાભ પણ મળે ને મોટો વૈભવ આપી દે. તેનો આ બીજો મનોરથ હતો સુધી ફલીભૂત થયો નહોતો.

મહાત્માનાં દર્શન

ક્ષેત્રમાં ફરતાં ફરતાં એક સ્થળે એક અશ્વત્થ વૃક્ષનાં મૂળ આગળ બેઠેલા એક વૃદ્ધ જટાધારી મનુષ્ય તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેની આકૃતિ વૃદ્ધ છતાં અતિ કાંતિમાન, ભવ્ય અને તેજસ્વી હતી; પ્રભાવશ્રી ઝળહળી રહી હતી. તે અદ્વિતીય, પરમ તત્ત્વરૂપ, કિયારહિત, શાંત, નિર્દોષી, નિરંજન જણાતા હતા; તે બંધ-મોક્ષરહિત જ હતા; જેમ નટ, વેશ ધારણ કર્યો હોય ત્યારે જુદો જણાય છે ને તેના ત્યાગ પછી જુદો જણાય છે, છતાં તે પુરુષ જ છે, તેમ આ મહાત્મા સિદ્ધ પુરુષ, જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્મવેત્તા જ હોય તેવા છતાં, નૂતન વેશ ધારણ કરીને નટની પેઠે કેઈ કાર્ય કરવાને પધાર્યા હોય તેમ, ત્યાં આવીને બેઠેલા જણાતા હતા; તેમનું મુખ, કામનારહિત જણાતું હતું; તે શુભ કે અશુભ, સુખ કે દુઃખ, પ્રિય કે અપ્રિય, એ સર્વથી રહિત હતા; અસંગ હતા; આનંદમૂર્તિ હતા; અવિનાશી જેવા હતા-અવિનાશી જ હતા; ઉપાધિરહિત હતા; તે સ્વયં એકલા જ હતા-તેની પાસે એક કમંડલુ અને વ્યાઘ્રાંબરવિના બીજું કશુંય નહોતું; આખે શરીરે તેણે વિભૂતિ-રૂપ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં; લજ્જાસંરક્ષણાર્થ વલ્કલની ટોપીન પહેરેલી હતી; દૃષ્ટિ પોતાની નાસિકાની અણીપર બેઠી, કેવળ શાંતપણે સ્વસ્તિ-

કાસનવડે, બંને હાથ ઘુંટણપર મૂકીને બેઠેલા હતા; મુખ બીડેલું હતું; પણ અંદરથી ઠંઠ પૂર ઝડપમાં હાલી રહેલો હતો—તેમાં કોઈ પ્રકારનો નિશ્ચિત ધ્વનિ થતો હતો.

એને બેઠાં અતિ પૂજ્ય ભાવથી તે દાનદક્ષ કેટલીકવાર સુધી હાથ જોડીને બિભો રહ્યો. પરંતુ તે જટાધારી વૃદ્ધ મહાપુરુષે ઊંચું જોયું નહિ. પછી છેક આગળ જઈ નીચા નમીને તેણે કહ્યું; “હે અવધૂત ! હે યોગિન ! હે મહાપુરુષ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું; ક્ષણભર પ્રાર્થના કરવા ઈચ્છું છું.”

દાનદક્ષનાં તે વચન સાંભળીને તે મહાપુરુષે બહુ શાંતપણે ઊંચું જોયું; પછી ગંભીર વાણીથી આશીર્વાદ દઈને કહ્યું; “પ્રાર્થના કોના પ્રતિ કરી શકાય ? પ્રાર્થના સાંભળીને પ્રાર્થેલું કરવાને જે સમર્થ છે, તેને જ પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે. આ જીવ તો તેના અપાર વિસ્તારવાળા સામ્રાજ્યમાંનો એક રંક છે; માટે તેના યોગ્ય જે કંઈ કહેવાનું હોય તે ભલે કહે !”

આણું વિલક્ષણ અને કેવળ અભિમાનરહિત ઉત્તર સાંભળી, વિસ્મય પામેલો એ દાનદક્ષ, પુનઃ હાથ જોડીને બોલ્યો; “મહારાજ ! મારે પ્રાર્થના કરવાની એટલી જ છે કે, આપ કૃપા કરી, આ સેવકના સ્થાનપર ભોજન કરવા પધારો; અને શરીરસુખાર્થે વસ્ત્રદ્રવ્યાદિક જે કંઈ કામના હોય તે માગી લ્યો; પરમભાગ્ય સમજીને આ સેવક, આપની આગળ નમ્રતાથી આ પ્રાર્થના નિવેદન કરવા તત્પર બિભો છે.”

એનાં ઉત્તરમાં તે દિગંબરે કહ્યું; “હે ધર્મવીર ! તું શું બોલ્યો ? તું મહારાજ કોને કહે છે ? મહારાજ કોણ છે ? જે મહારાજ હોય તેને શી ન્યૂનતા હોય કે જેથી બીજા કોઈની પાસેથી અન્નવસ્ત્રાદિકની ઇચ્છા રાખે ? મહારાજ તો તેને જ જાણુ કે મારા, તારા, રંકથી તે રાય ને કીડીથી તે કુંજરાદિ સર્વ પ્રાણીના, સર્વ જગતના, તેમ જ એવાં અસંખ્ય જગત જેમાં સમાયલાં છે એવા આખા વિશ્વના ઉપર, જેની પ્રબળ સત્તા વ્યાપી રહેલી છે. હું તો તે મહારાજના અનંત રાજ્યમાંનો એક નિકુટ રંક છું. રંકની સ્થિતિ પણ રંક જ ! રંક જન ઘણી મોટી ઉપાધિને કેમ ઉપાડી શકે ?”

આણું ગૂઢ ઉત્તર સાંભળીને બહુ વિચારમાં પડી ગયેલો તે દાન-શૂર પુનઃ બોલ્યો; “હે મહાત્મન ! હું મૂર્ખ પામર પ્રાણી, આપનાં આ ગૂઢ ભાષણને ઠ્યાંથી સમજી શકું ? પણ એટલું તો મેં અવશ્ય

જાણી લીધું છે કે, આપ કોઈ શરણાગતનું કલ્યાણ કરનાર મહાપુરુષ છો; અને તેથી આપનાં આવાં અલબ્ય દર્શન પામી, હું મહાભાગ્યવાન છું. હે મહાત્મા! આ પાવનતીર્થને વિષે મારી પાસેથી અન્નપાનાદિકનો પણ સ્વીકાર કરીને આપ મને વધારે ભાગ્યશાળી કરો!”

એના ઉત્તરમાં દ્વિગંબર વળી બોલ્યા; “જળાશયમાં જઈને વૃથા જળ રેડવા કરતાં વૃક્ષના મૂળમાં રેડાં ગંગામાં ગંગાજળ રેડ્યા કરતાં, વિષથી ભરપૂર દેહને, તે જળનું સ્નિચન કરી, પાવન ને અમર કર! તૃપ્તિને જળ પાવું એ જળનો સદુપયોગ છે. ભોજનથી તૃપ્ત થયેલાને જમવાનો આગ્રહ કરવા કરતાં એક ગ્રાસ પણ કોઈ ક્ષુધિતને જમાડવામાં આવે તો તે ભોજનનો સદુપયોગ! જમેલાને જમાડવાનો તું શા માટે આગ્રહ કરે છે?”

દાનદક્ષ બોલ્યો; “હે મહાપુરુષ! આપ ક્યારે અને ક્યાં જમ્યા છો? હમણાં જો ભોજનની ઇચ્છા ન હોય તો, આપને ન્યારે ક્ષુધા બાધ કરે ત્યારે ભોજન સારું પધારો! આજ્ઞા કરો ત્યારે ભોજન-સામગ્રી હું અહીં લઈ આવું.”

દ્વિગંબરે ઉત્તર દીધું; “ભાઈ! શું કહું? પૂર્વે ઘણાક કાળ હું જમી જમીને થાક્યો, પણ અનિવાર્ય ક્ષુધા દિન પ્રતિ દિન વધારે જ પ્રબળ થતી ગઈ. અંતે તે મહારાજે મને રંકને પરમ કૃપા કરીને પોતાના એક પ્રિય સેવકદ્વારા અમૃતભોજન જમાડ્યું, અને મારી ક્ષુધા તત્ક્ષણે સદાને માટે શાંત થઈ ગઈ છે! હવે મને ભોજનની જરાએ અપેક્ષા નથી.”

આવું ચમત્કૃતિ ભરેલું ભાષણ સાંભળી, ચક્રિત થયેલો તે દાનદક્ષ, પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘અવશ્ય આ કોઈ ખરો ભગવત્પ્રિય મહાત્મા છે-રે પરમ યોગી અને સદ્ગુરુપદવીને યોગ્ય પુરુષ છે. આવો પુરુષ જેને ત્યાં એક ગ્રાસ પણ અન્ન જમે, તેને સહ-આવધિ બ્રહ્મભોજનનું કૃપા પ્રાપ્ત થાય; પણ ભાગ્ય ક્યાંથી કે એ મારું નિમત્રણ સ્વીકારે!’ આવા વિચારથી તેણે પુનઃ આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા માંડી; ત્યારે તે દ્વિગંબરે તેને કહ્યું; “ભાઈ! તારી એવી પ્રબલ જ ઇચ્છા હોય તો મને જમાડવા કરતાં, જેની ક્ષુધા અતિશય વૃદ્ધિ પામીને મહાગ્રાસ ઉપજાવે એવી છે, એવી પૈત્રી ભિક્ષુકીને જમાડ. એ બિચારી ભોજનની ઇચ્છાથી જ સંવત્ર ભટક્યા કરે છે.”

આશા ભિક્ષુકીનું આખ્યાન

તે મહાત્માના કહેવા પ્રમાણે સામેના માર્ગપર દૃષ્ટિ કરતાં તે તરફથી એક સ્ત્રી આવતી દાનદક્ષની દૃષ્ટિએ પડી. દૂરથી તે કોમળ, મોહક અને સુંદર શરીરવાળી હતી, પણ તે સ્ત્રી નજીકમાં આવી ત્યારે બહુ દયામણી અવસ્થામાં આવી પડેલી હોય તેવી જણાઈ. તીવ્ર ક્ષુધાને લીધે તેનું શરીર ઘણું જ કુશ થઈ ગયું હતું, આંખો ઊડી જતી રહી હતી, પેટ વાંસા સાથે ચોંટી બેઠું હતું, ડાયાં મળી ગયાં હતાં, મુખેથી જેમ તેમ કરતાં બોલી શકતી હતી, -તે પણ માત્ર ‘હું-ભૂ-ખી-છું-રે-બહુ-ભૂ-ખી છું, કૃપા કરી કોઈ ખવરાવો,’ એટલું જ બોલી શકતી હતી. મહાત્માની આજ્ઞા થઈ હતી, અને એ સ્ત્રીની પણ સ્થિતિ ખરેખરી તવી જ દયાજનક હતી, તેથી તે દાનચર તત્કાળ મહાત્માને વન્દન કરીને ઊભો થયો, અને તે ભિખારણુ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યો; “બાઈ! તું મારી સાથે ચાલ, મારે ઉતારે હું તને યથેચ્છ ભોજન કરાવીશ.”

તે સાંભળી તે મહાત્માએ કહ્યું; “ઓ ધર્મકર્મવીર! જ્યારે તારી ધૃષ્ટિ એને જમાડવાની જ છે, ત્યારે પછી તેની સ્થિતિ તો તું જોઈ રહ્યો છે, કે ક્ષુધાતુરતાથી તેનામાં ચાલવાની પણ શક્તિ રહી નથી, તો પછી તારે ઉતારે તે કેમ આવી શકે? તું પોતે જ જઈને ભોજન અહીં લઈ આવ.”

એ સાંભળી ‘તથાસ્તુ’ કહીને તે સ્ત્રીને ત્યાં જ બેસવાનું જણાવી દાનદક્ષ, તત્કાળ પોતાના મુકામ તરફ ચાલ્યો અને પોતાના રસોડામાં અપાર અન્ન રંધાઈ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી સર્વ પ્રકારની પકવાનાદિક સામગ્રી, બે સેવકો પાસે ઉપડાવી, થોડીક વારમાં ત્યાં લઈ આવ્યો અને તેણે તે તત્કાળ તે ક્ષુધિત સ્ત્રીની આગળ મૂકી દીધી.

તે સામગ્રી જોઈને તે સ્ત્રી બોલી; ‘બાઈ! હું તો જમીશ નહિ.’

દાનચરે પૂછ્યું; “શા માટે? શું એમાં કોઈ જાતની આલસછેટ થઈ છે? એવી ઠશી શંકાનું કારણ નથી; કેમકે હું જાતે જઈને શુદ્ધપણે તે ઉપડાવી લાવ્યો છું-લાવનારા આ બંને, સ્નાન કરી શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણો છે.”

તે ભિખારણુ બોલી; ‘એવું કંઈ કારણ નથી; પણ હું તો ઘણી બખાળવી ભિખારણુ છું, માટે આટલી સામગ્રીથી મારી તૃપ્તિ થશે નહિ. મારે તો પુષ્કળ આહાર જોઈશે. મને પેટપૂર જમાડવાની જો તારી ધૃષ્ટિ હોય તો જ હું જમું. સાંભળ; મારી ક્ષુધા અતિ પ્રબળ છે. તેને અત્યાર

સુધી મેં જેમ તેમ કરીને દબાવી રાખી છે, પણ જ્યારે હું આહાર કરવા માંડીશ, ત્યારે તે શાંત થવાને બદલે બહુ જ પ્રજ્જ્વલિત થાય છે.’

દાનશૂર બોલ્યો, ‘કંઈ ચિન્તા નહિ. તું નિશ્ચિન્તપણે જમવા બેસ; તારે જોઈયે તેટલી ભોજનસામગ્રી હું અહીં તારી આગળ જ બેઠા બેઠા આ બ્રાહ્મણો પાસે મંગાવી આપીશ.’

તે ભિખારણે કહ્યું; ‘હે અન્નદાતા ! હમણું જ એ બ્રાહ્મણોને બીજું અન્ન લેવા મોકલ, કે જેથી હું જમી ન રહું, તે પહેલાં તેઓ લઈને આવી પહોંચે. મારી આગળ પીરસેલું જમી રહું, તેટલામાં જો બીજું અન્ન આવી પહોંચશે નહિ, તો મારાથી ધીરજ ધરી શકાશે નહિ. જોતજોતામાં મારી સ્થિતિ ક્ષુધાપીડાને લીધે અત્યંત દુઃખદાયી થઈ પડશે. માટે સાંભળ, મને જમાડતાં વિવંશ થશે તો, મારામાં જે મોટામાં મોટો દુર્ગુણ છે, તે આટલો જ છે કે, મને જમાડનારને જ હું ખાઈ જાઉં છું. આ શરતનો સ્વીકાર હોય તો જ હું જમીશ.’

તે ભિખારણનાં એવાં વચન સાંભળી દાનદક્ષ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. ચાર મનુષ્ય તૃપ્ત થાય, એટલું અન્ન તો તે સ્ત્રી આગળ મૂકેલું હતું; છતાં હજી તે બીજું પૂર્વથી મંગાવી રાખવાનું કહે છે, ને તે પણ ખાઈ જવાની ઇચ્છા રાખે છે; જાણે મારી પાસે અન્નનો તોટો હોય તેમ, મને ખાઈ જવા કહે છે; એ કેવું કૌતક ! પણ ‘ભૂખ્યો જાણે હું ધરાઈશ નહિ, ને ધરાયો જાણે હું ખાઈશ નહિ.’ એ કહેતી પ્રમાણે, એ અતિશય ભૂખી હોવાથી જ આમ બોલે છે ! ખાઈ ખાઈને એ કેટલુંક ખાશે ? આવું ધારીને તે દાનવીર હસવા લાગ્યો, તોપણ તે સ્ત્રીના મનના સમાધાનાર્થે તેણે તે બ્રાહ્મણોને બીજું અન્ન લેવાને મોકલ્યા અને અહીં તેને જમવા બેસાડી.

ભિખારણે તત્ક્ષણે ભોજનપાત્ર પોતાની પાસે ખેંચી લીધું અને મોટા મોટા ગ્રાસથી પેટમાં એવું ચોરવા માંડ્યું કે, પેલા બ્રાહ્મણો તો હજી રસોડાં સુધી પહોંચ્યા નથી, તેટલામાં તો પાત્રમાંનું સઘળું અન્ન તે સ્વાદા કરી ગઈ અને પછી દાનદક્ષની સામે અત્યાતુરતાથી જોવા લાગી ! તે બોલી, ‘અધ્યા ઓ મૂઠ ! હું તને નહોતી કહેતી કે, મારે આટલે અન્ન ચાલશે નહિ; લાવ, લાવ, અરેરે ! મારી ક્ષુધા મને બહુ પીડે છે; હવે મારાથી રહેવાનું નથી. ખવાડ, જમાડ, તૃપ્ત કર ! જ્યાં સુધી હું ભૂખી હતી, ત્યાંસુધી કંઈક ઠીક હતું; પણ હવે તો મારા પેટમાં દાહ થવા લાગ્યો છે. હવે જો અન્ન આવતાં વિવંશ થશે તો તે

મારાથી સહન થઇ શકશે નહિ.’ પણ એટલામાં દાનદક્ષના સેવકો અન્ન લઇને આવ્યા. લાવેલું ભોજન ભાણામાં પીરસાવતાં તેણે પુનઃ તેઓને આજ્ઞા કરી કે; ‘રે ભાઓ! દોડો! ઉતાવળા બાળો! આ કરતાં પણ વધારે અન્ન લઇને સત્વર પાછા આવો.’ વળી સેવકો અન્ન લઇને સત્વર પાછા વળ્યા નહોતા, એટલામાં તો અહીં સઘળું સ્વાહા થઈ ગયું! આ બેઠને અત્યાશ્ચર્ય પામેલા દાનદક્ષે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, “સેવકો! બીજાં પચાસ મનુષ્યોની પાસે, તેમનાથી ઉપડાય, તેટલું અન્ન ઉપડાવીને જલદી અહીં લાવો!”

સેવકોએ ધણીની આજ્ઞાનુસાર ક્ષણવારમાં પકવાન્નનો ઢગલો કરી દીધો; અને દાનદક્ષે તે સ્ત્રીને કહ્યું; “કેમ બાઈ! હવે તો તૃપ્ત થઈશ કે નહિ?”

તે બોલી; “અરે ભાઈ! તૃપ્ત થવાનું શું પૂછે છે? વિલંબ ન કરતાં આ સેવકોને પાછા મોકલ ને વગર અટકે બીજું અન્ન મંગાવ; કેમકે ભોજન કરવાથી મારી બુખ ઉઘડી છે; હવે તે મારા સ્વાધીનમાં રહેવી બહુ જ દુઃકર છે!” એટલું કહીને તે પાછી પેટમાં હોમવા મંડી પડી; અને ભેતભેતમાં લાવેલું સર્વાન્ન સ્વાહા કરી ગયું! એ બેઠ દાનદક્ષ આશ્ચર્યથી ચમકી ઉઠ્યો.

તે ચિન્તા કરવા લાગ્યો કે, ‘હવે તે આની બુખ કેમ ઓલવાશે અને શું થશે?’ પણ એટલામાં ઘણાક સેવકો અન્નના ટોપલે ટોપલા ડાંચકીને આવ્યા, અને ઉપરાઉપરી પેલી ભિખારણને પીરસવા લાગ્યા. ભિક્ષુકી પણ બીજી બાબુથી સપાટાબંધ પેટમાં ચોરવા લાગી. એક મેરથી થોડાબંધ અન્ન આવે છે, બીજી મેરથી દાનદક્ષની આજ્ઞાથી નહું અન્ન જથાબંધ રંધાતું બંધ છે, અને રંધાતાં વાર લાગે છે, પણ તેને સ્વાહા કરતાં વિલંબ થતો નથી!

થોડાક સમયમાં રસોડામાંનું રાંધેલું અને રાંધવા માટે તૈયાર રાખેલું સર્વ અન્ન સમાપ્ત થઈ ગયું; અને સેવકોએ આવી દાનદક્ષને દીનતાથી કહ્યું કે, “મહારાજ! આપ તો ‘અન્ન લાવો, અન્ન લાવો’ એવી આજ્ઞા જ કર્યા બાળો છો, પરંતુ હવે અન્ન છે ક્યાં કે લાવીએ? રાંધનારાઓ પણ થાક્યા, લાવનારાઓ થાક્યા, ને અન્ન પણ ખૂટી ગયું! ભંડારમાં જે સીધાં તૈયાર કરી રાખેલાં હતાં, તે પણ સઘળાં રંધાઈને અહીં આવી ગયાં છે; કોઠારમાં કે રસોડામાં અન્નનો દાણો સરખો પણ નથી. રહ્યા સહ્યા કોઈ બિચારા ગરીબ ભિક્ષુકો અન્નાર્થે આવે છે, તેઓ પણ તદ્દન નિઃશ્વાસ નાંખીને વિમુખ બંધ છે. હે મહારાજ! જુઓ તો ખરા, આ રાક્ષસી તો હજી ‘લાવો લાવો’જ

કર્યા કરે છે. એ કુલ્યા અનેક ગરીબોને રહાવે છે! એ લિખારડી કોણ છે ને ક્યાંથી આવી છે?”

સેવકનું એ બોલવું સાંભળી દાનદક્ષે કંઈ; “ભાઈઓ! જામે તેમ થાય, પણ જેને નિમંત્રણ હઈને જમવા બેસાડ્યું તેને ભૂખ્યું કેમ રખાય? તમારામાંથી થોડાક શહેરમાં જાઓ અને જે ખર્ચ થાય, તે આપીને મળે તેટલું સીધું લાવી, રસોડામાં રાંધવું શરૂ કરો. બીજા ભિક્ષુકોને પણ વિમુખ જવા દેશો નહિ, તેમ અહીં આ ભિક્ષુકીને પણ જોઈએ તેટલું મોકલાવ્યા કરો.”

આજ્ઞા થતાં જ, સેંકડો સેવકો દોડ્યા. આખા શહેરમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં, ઘરેઘર ને હાટેહાટ ફરી વળ્યા; અને જ્યાંથી જેટલું મળ્યું તેટલું સીધું, ખમણા ત્રમણા દામ આપીને લઈ આવ્યા. રસોડું ચાલતું થયું. આટો, ઘી, ખાંડ, ગોળ, સાકર અને બીજાં સર્વ પ્રકારનાં શાક પાકાદિકનાં સાહિત્યના બાબતુપર મોટા ડુંગરો કરી દીધા. પછી સેવકો મોટા ટાપલા ભરી ભરીને પેલી ભિક્ષુકી આગળ જળના રેલા માફક, તે અન્ન પીરસવા લાગ્યા. આખા દેશને જમવાને નિમંત્રણ કર્યું હોય, તો પણ જેટલું ન જોઈએ, તેટલું અન્ન ખાઈ જવા છતાં હજી પણ તે લિખારણ ‘લાવો લાવો’ જ કરવા લાગી. જેટલું પીરસવામાં આવ્યું, તે સર્વ તે સ્વાદા જ કરી ગઈ! એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે કે, હજી તેનું પેટ જરા પણ ભરેલું જણાતું નહોતું.

આવી અદ્ભુતતા જાણી તેને જોવાને ઘણાંક મનુષ્યોની ત્યાં મેદની ભેગી થઈ, પણ તે લિખારણનો અતિ આહાર જોઈ, દાનદક્ષ મોટી ચિન્તામાં પડ્યો કે, ‘હવે કેમ થશે? આસપાસનાં ગામડાંઓમાંનું પણ સઘળું અન્ન કોઠારમાં આવી ગયું છે ને તેમાંથી પણ અડધું તો તે ખાઈ ગઈ છે, તો બાકીનું ખાતાં શી વાર? અરે! આ કૃત્યારૂપ કોણ છે? હું તો જાણતો હતો કે, એ કોઈ ગરીબ ભિક્ષુકી હશે, તે ખાઈ ખાઈને કેટલુંક ખાશે? પણ એણે તો આટો આંક વાળ્યો! નિશ્ચય, આ કોઈ સાધારણ લિખારણ નથી, પણ કોઈ અદ્ભુત કારણ-રૂપ કૃત્યા જણાય છે; કેમકે આ અપાર અન્ન ખાધું, તો પણ એનું પેટ જરાએ ઊંચું આવ્યું નથી. હજી તો એ જેવી ને તેવી જ દકાળવી જણાય છે ને મોવડીપેરે બે હાથે પેટમાં ચોરે છે અને આગળ કરતાં પણ વધારે ભૂખી દેખાય છે! હર! હર! કોણ જાણે હવે શું થશે? લજ્જા કેમ રહેશે?’ આવા વિચારમાં દિઃમૂઠ થઈ ગયેલા દાનથરે, અધીર થઈ જઈને તેને પૂછ્યું; “ખાઈ! આવી પ્રચંડ લુધાવાળી તું

કોણ છે? શું તું ક્ષુધા દેવી જઠરાગ્નિની દેવતા છે કે સર્વનો નાશ કરનારી મૃત્યુની દેવતા છે?”

ભિખારણું કુટુમ્બ

દાનશૂર એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે, એટલામાં તો નાનાં મોટાં પાંચ બાળકો, જે માર્ગેથી ભિખારણુ આવી હતી, તે માર્ગેથી જ દોડી આવ્યાં અને “મા! મા! તું નિર્દય અમને બાળકોને ભૂખ્યાં મૂકીને એકલી અહીં આવીને ખાવા બેસી ગઈ કે?” એમ કહેતાં તેની પાસે આવી તેનાં ભેગાં બેસીને તેઓ પણ ચડપોચડપ ખાવા મંડી પડ્યાં. હવે તો પૂછવું જ શું? ભિખારણુ એકલીએ આટલો મોટો ઘાણુ વાળ્યો હતો તો તેના સરખાં હવે બીજાં પાંચ ભેગાં થયાં તેમના આહારમાં કમીના શી હોય!?

છોકરાંઓનાં શરીર પર હાથ ફેરવી, રાજી થઈને તે ભિખારણુ બોલી; “હે ભોજનદાતા! હવે અન્ન માટે વિલંબ ન થાય તેની તજવીજ કર, અને ઝટ પીરસાવ, એટલે હું કોણ છું તે તને કહું.”

આગળ કરતાં ચોગણું અન્ન લાવી લાવીને સેવકો પીરસતા હતા, પણ ભાણામાં બાણે પીરસાયું જ ન હોય, તેમ જોતજોતામાં સઘળું સફા ચટ થઈ જતું હતું. ખૂબ ખાધા પછી, ભિખારણુ કિચિત્ અવકાશ લઈને બોલી; “હે ભોજનદાતા! હું કોઈ પણ ઠેકાણેથી તૃપ્તિ નહિ પામેલી એવી બહુ ભુખાળવી અને ભૂખ પૂરી કરવા માટે દેશેદેશ, ગામે ગામ, મનુષ્યે મનુષ્ય અને લોકે લોકમાં ભટકનારી ભિક્ષુકી છું. મારું નામ આશા ભિક્ષુકી છે.* હું વારંવાર મોટમોટા દેવો, દેવુઓ, મુનિઓ, તપસ્વીઓ, મહારાજાઓ, રાજાઓ, કંગાલ તથા ધનાઢ્યોની આગળ ભટક્યા કરું છું, પણ મારી ક્ષુધા કોઈ તૃપ્ત કરી શકતું નથી. હું ઘણાક કાળથી જેવી ને તેવી જ ભુખાળવી-દકાળવી-મોવડી રહેલી છું; મને તૃપ્ત કરવાને કોઈ પ્રયત્ન કરે છે, તો તે અંતે થાકી જાય છે; કેમકે હું જેમ જેમ ખાતી જાઉં છું, તેમ તેમ મારી ક્ષુધા શાંત થવાને બદલે ઊલટી વિશેષ પ્રદીપ્ત થતી જાય છે. તે દિવસમાં જેટલી વધે છે, તેનાથી વધારે તીવ્ર થઈને પ્રહરમાં વધે છે ને તેનાથી વધારે તીવ્ર થઈ ઘડીમાં વધે છે; ઘડીથી વધારે તીવ્ર થઈ પળમાં વધે છે; પળથી વધારે તીવ્ર થઈ વિપળમાં વધે છે ને વિપળમાં વધે છે તેનાથી વિશેષ તીવ્ર થઈ નિમેષમાં વધે છે, એવી મારી ક્ષુધા છે. એમ છતાં પણ જેઓ મને પોષવાનો જ પ્રયત્ન ચાલુ રાખે છે, તેઓ અંતે મારા પોષણમાં નિર્ભળ થઈ પડવાથી, હું દુષ્ટા સ્વયં તેનો જ ભક્ષ

* આશાયા વે દાસાસ્તે દાસાઃ સન્તિ સર્વલોકસ્ય । આશા યેષાં દાસી તેષાં દાસાયતે લોકઃ ॥

કરી જઈ છું! અત્યંત વધી પડેલી ક્ષુધાને લીધે, મારાથી તેમ કચ્ચા વિના રહેવાતું નથી. હું ભિક્ષુકી છતાં મારાપર દયા કરીને મારું પોષણ કરવા તત્પર થએલા ઘણા જનોને આજ સુધીમાં હું ખાઈ ગઈ છું. એમ કરવાથી મને પાપ લાગતું નથી, કેમકે પ્રભુએ મને તેવી જ સરણ છે. આ પછવાડેથી આવેલાં બાળકો મારી જ પ્રિય પ્રજા છે. આ લોભલાલ, આ કામશંકર ને આ મોહસિંહ છે. એ ત્રણ મારા પુત્રો છે. આ તૃણાંગારી ને લોલુપતા બહેન, એ બે મારી પુત્રીઓ છે. એ વિના બીજી પ્રજા પણ મારે છે, જે અહીં આવી નથી. હવે હું કુટુંબસહ થઈ છું, મારે મારે ઘણું ખાવાનું જોઈશે; તેની તું જેમ અને તેમ તૈયારી કરાવ. જો મારી ક્ષુધા મટશે નહિ તો હું તને જ ખાઈ જઈશ!!” એટલું કહીને તે પાછી શિરાવવા મંડી પડી.

થોડીકવાર પછી સેવકોએ આવી દાનદક્ષને જણાવ્યું કે, “મહારાજ! હવે સર્વ અન્ન પૂરું થઈ જવા આવ્યું છે, અને બીજું આટલામાં મળી શકે તેમ નથી. એટલું હતું તેટલું છેલ્લેટલું લાવીને તેનાં ભાણામાં પીરસીએ છીએ; અને હવે એક જ ઘણું બાકી છે, તે રંધાઈ રહ્યા પછી લાવીશું; પણ તે લાવીશું, એટલે પછવાડે એક તિલ માત્ર પણ અન્ન રહેશે નહિ.”

આ સાંભળીને દાનદક્ષ મોટી ચિંતામાં પડ્યો કે, ‘હવે કરવું શું? આ તો મને કોઈ મહાદુસ્તર પાડા આવી વળગી. અન્ન ખૂટ્યું છે ને આની ભૂખ લડકી છે! એણે કહ્યું તે જ પ્રમાણે હોય તો પછી નિશ્ચે મારું હવે આવી જ બન્યું: એ હવે મને જીવતો મૂકશે નહિ.’ આવા ભયંકર વિચારોમાં તે લીન થઈ ગયો હતો, એટલામાં સેવકો છેલ્લે ઘણું લૂઠીલાટીને ત્યાં લઈ આવ્યા અને ભિખારણુના ભાણામાં પીરસી દીધા! હવે દાનદક્ષની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. જો કે તેની પાસે દ્રવ્યની ખોટ નહોતી, ઈચ્છામાં આવે તેટલું દ્રવ્ય તે ખર્ચો શકવાને સમર્થ હતો, તેમ તેનું અંતઃકરણ પણ તે પ્રમાણે પરમ ઉદાર હતું; પરંતુ એક મોટી અડચણ હતી તે એ જ હતી કે, આસપાસના ગામોમાં જર એ અન્ન નહતું-સઘળેથી અન્ન આણ્યું હતું તેથી ખૂટી ગયું હતું. દૂર દેશથી અન્ન આવે ક્યારે, રંધાય ક્યારે અને ભિક્ષુકીને પીરસાય ક્યારે, કે તની ક્ષુધા શાંત થાય? અધૂરામાં પૂરું રાત દિવસ કામ કરવાને લીધે તણે નિયત કરેલા સેવકો પણ તદ્દન થાકી ગયા હતા.

થોડીક પળમાં પીરસેલું અન્ન પણ એહિયાં ઠરી જઇને તે ભિક્ષુકીએ ઊંચું નેચું. મ્હોટું બગાસું ખાધું, જે નેઈ દાનદક્ષ અમકયો! પછી તે દાનદક્ષને કહેવા લાગી, “હું ભોજનદાતા! કૃપા કરી અન્ન લાવ, આ મારાં છોકરાં ભૂખે ટળવળે છે ને હું પણ હવે વધારે સમય ક્ષુધા સહન કરી શકું તેમ નથી.”

દાનદક્ષ બોલ્યો; “બાઈ! હવે તો ક્ષમા કર. હજી પણ તારી તીવ્રતર ક્ષુધા ને શાંત થઇ ન હોય તો થોડીકવાર બેસ, કે જેથી અન્નાદિક સામગ્રી દૂર ગ્રામાંતઃથી મંગાવીને એકઠી કરી શકાય અને તારે માટે રંધાવી શકાય. જરા શાંત થા. મારા સેવકોને મોકલું છું.”

એ સાંભળતાં જ મહાવિકરાળ થઈ જઈને તે ભિખારણ બોલી: “હું! અલ્યા હૈ! શાંતિ કેવી ને અવકાશ શો? મેં તને પ્રથમ જ નહોતું કહ્યું કે, ‘તું મને તૃપ્ત કરી શકે તો જ જમાડજે’? અરે ત્રાહિ! ત્રાહિ! ત્વરા કર! ત્વરા કર. હવે મારાથી રહી શકાતું નથી. મારા પેટમાં લાહે લાગી છે ને આ મારાં બાળકોની પણ એ જ દશા થઈ પડી છે. ત્વરા કર, ત્વરા કર. સત્વર અન્ન પીરસ, નહિ તો મારો સ્વભાવ મારા વશમાં રહે તેમ નથી! મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હું તારોજ આહાર કરીશ!”

એમ કહેતાં કહેતાં તો તેનું શરીર અતિશય ઊંચું, ને બહુ જ વિકરાળ બની ગયું. તેની આકૃતિ ભયંકર ભાસવા માંડી. માથાના કેશ સિંહની કેશવાળીની પેઠે ઉભા થઈ ગયા, વિકરાળ દંતુશળ સરખી દોડો અને વીજળી સરખી જીભ, મ્હોંની બહાર નીકળી આવી અને તે મોટા આવેશથી એકાએક ઉભી થઈ, મ્હોં ફાટીને ‘ખાઉ ખાઉ’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારવા તથા પેટ કુટવા લાગી. એ સાથે તેનાં બાળકો પણ મોટા પ્રોંટ શરીરવાળાં બની જઈ, મ્હોં ફાટી ફાટીને ‘ખાઉ ખાઉ’ કરતાં આમ તેમ દાનદક્ષની ચારેમેર દોડવા લાગ્યાં. આંત્રિ ભય પામેલા અને જીવિતની પણ શંકામાં આવી પડેલાં સર્વ મનુષ્યો તથા દાનદક્ષનાં સેવકાદિકો નાસાનાસ કરવા લાગ્યાં. આંત્રિ કર અને વિકરાળ બની ગયેલી તે આશા ભિખારણ, મોટા આવેશથી, ભયંકર મુખ ફાટીને દાનદક્ષની સામે ધસી ગઈ! એટલે તે બિચારો મોટી ખૂમ પાડી જીવ લઇને નાઠો. અહો! સજ્જનને શી વિપદ? શી દેવગતિ?*

*આશેવ રાક્ષસી પુંસામાશેવ વિષવહરી । આશેવ જીર્ણમદિરા ધિગાશા સર્વદોષમ્ ॥

અર્થ—આશા એ પુરુષોને રાક્ષસીસમાન, વિષની વેલી સમાન તથા હર્ષ મદિરા સમાન છે. સર્વ દોષોની ભૂમિરૂપ એ આશાને ધિક્કાર પરા.

આશા-તૃષ્ણાના દાસોની એ જ ગતિ છે. પરમાર્થવીર દાનદક્ષની વૈરણ થઈને તે ભિખારણુ તેનો જ આહાર કરવાને, તેની પાછળ પડી.

પોતાનાં બાળકો સહિત પ્રચંડ ભુખાળવી, જેમ જેમ આહાર કરે, તમ તેમ વધારે આહારની ઈચ્છાવાળી ભિખારણુ આશા, દાનશૂરની પછવાડે દોડી. તેનાથી કોઈ પણ રીતે છૂટવાને અર્થે તે વીર, ક્ષેત્રવાસી લોકોના સમૂહમાં જઈને ભરાયો. ત્યાં પણ તે જઈ પહોંચી અને તેની સાથે ધીજ સર્વને પણ ભક્ષણ કરી જવાનો ભય આપવા માંડી.

એ લોકોએ ભય પામીને ત્વજેદેકં કુલસ્યાર્થં (એક જણને માટે આખા કુળનો નાશ થતો હોય તો તે એકનો ત્યાગ કરવો) એ ન્યાયથી, દાનદક્ષનો ત્યાગ કર્યો; કેમકે તેઓ સર્વ મળીને પણ તે રાક્ષસીનું નિવારણ કરી શકે તેમ નહોતું.

તે જમ પાડીને કહેતી હતી કે; “રે, રે! ઓ આશાવંતા! તું નાસભાગ શાને કરે છે? તું જઈ જઈને કેટલેક જઈશ? સ્વર્ગમાં વા પાતાળમાં જઈને સંતાપશ, તો પણ હું તને છોડીશ નહિ! કેમકે સર્વ લોકમાં મારી નિર્ભયપણે ગતિ છે: સર્વ લોક મને સારી પેઠે જાણે છે. શાસ્ત્રોમાં ને પુરાણોમાં પણ હું પ્રસિદ્ધ છું. જેને જેને મારી સાથે પ્રસંગ પડ્યો છે, તેઓ તો મારું નામ પણ લેતા નથી; ઊલટું મારે નામે ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકાર કરે છે. તું દીન-એક કુદ્ધક પ્રાણી-કયાં જવાનો છે? અરે! ઓ ઊભો રહે, ઊભો રહે! મને એક છેલ્લો કોળિયો ભરવા દે.”

તેનું આવું બોલવું સાંભળીને મહાભય પામેલો તે દાનશૂર, કેવળ સ્તબ્ધ બની ગયો, અને કયાં જવું? શું કરવું? એને માટે મોટી વિમાસણમાં પડ્યો.

લોકો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, “જોયું? ગુણના ભાઈ દોષ, ધર્મ કરતાં ધાડ! દયા ડાકણ થઈ પડે છે, ને તેના કરનારને જ ખાય છે, તેનું આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત! આ બિચારો પુણ્યાત્મા અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ, તે દુષ્ટા ભિખારણુને ભૂખી જાણીને ખવરાવવા માંડ્યો, તેનું આ ફળ! જોયું! અરે! એ રાંડે ખાધું છે પણ કેટલું? આખા દેશનું અન્ન એ રંડા એકલી જ ખાઈ ગઈ! હર! હર! અને હજી પણ ભૂખી હોવાથી પોતાના અન્નદાતાને જ ખાવા તૈયાર થઈ છે! શું કરીએ? એ મહા-ભયંકર કૂર રાક્ષસી છે, ત્યાં કોઈનું શું ચાત્રે?”

જેમ દુર્વાસા મુનિ, અંબરીષના કોપમાંથી છૂટવા માટે નાઠા ને તેની પાછળ સુદર્શન પટ્ટું હાંતું, તેમ જ દાનદક્ષની પાછળ તે લિખારણ પડી; અને કોઈ પણ સ્થળે રક્ષણ ન મળવાથી દુર્વાસા મુનિને, કોને શરણે જઈ રક્ષણ માગવું, આવો વિચાર થયો હતો, તેમ જ દાનદક્ષ નાસતાં નાસતાં વિચાર કરવા લાગ્યો. તે મન સાથે બોલ્યો: ‘અરે! આ દુષ્ટ કૃત્યા મને ક્યાંથી વળગી? હું તો પેલા સંત-યોગી મહાત્માને ભોજનનું નિમંત્રણ કરવા ગયો હતો; તેણે ભોજન લેવાની યોજાખી ના પાડવા છતાં, હું બહુ આશ્રહ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે મહાત્માએ મને આ બુખી લિખારણ દેખાડી. મેં એવી આશા રાખી કે, મારા જેવું કોઈએ કીધું નથી એવું નામ ઠાકું! પરંતુ હાય! વ્યર્થ આશા! વ્યર્થ ગર્વ! મારાં કસ્ટ્યાં મને જ નડ્યાં! અરે! મેં હજારો ને લાખો બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં અને અસંખ્ય સુવર્ણ આપ્યું તેનું શું આ જ ફળ? છેવટે આ રાક્ષસીને જ હાથે મરણ! હર હર! વળી એવા મહાન પુરુષના દર્શનનો પણ મને આ જ લાભ? ના, એમાં મારી જ બલ છે. મેં તે મહાત્માને, ગર્વગાંઠો બની, જે અત્યાશ્રહ ઠસ્યો હતો, એ જ બહુ ખોટું હતું. ગર્વગંજને આજે મારો ગર્વ તોડ્યો છે; એ જ ગર્વગંજન મારું શરણ છે. એવા મહાત્માઓનું કર્તવ્ય બહુ ગહન તથા સામર્થ્ય અપાર હોય છે. આ સઘળો પ્રકાર તેમની સમક્ષ જ બન્યો છે, છતાં તેમને મૂકીને હું બીજે ક્યાં નાસીને જઈશ? તેઓ જો મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હશે, તો રક્ષણ કરશે, નહિતર રક્ષણનો ઉપાય તો મને અવશ્ય બતાવશે. ચાલ, હું તેમને જ શરણે જાઉં!’ આવો નિશ્ચય કરી, મુનિ દુર્વાસા પેરે, પાછો ફરીને તે દાનશૂર, પેલા મહાત્મા બાળી આવ્યો; અને ‘ત્રાહિ! ત્રાહિ!’ કરતો તેમનાં અરણ્યમાં મસ્તક મૂકીને પડ્યો.

એ દિગંબર યોગી મહાત્મા-જેઓ આ સઘળો પ્રકાર અથથી તે ઇતિ સુધી બેઠા બેઠા જોયા કરતા હતા, તેમણે તે આશાવંત દાનવીરને હવે તદ્દન નિરુપાય, નિઃસહાય તેમ જ નિઃસાધન થઈ ગયેલો, ને પોતાને શરણે આવેલો જોઈને ઠહું; ‘હો દાનશૂર! આટલો બધો દુઃખી કેમ થાય છે? દાન દેવામાં તું હમણાં સુધી અત્યંત શૂરવીર હતો, તે આ ક્ષણે કેમ આમ કાયર થઈ નીચે મુખે પડ્યો છે? તો હજારો અને લાખો બ્રાહ્મણો જમાડ્યા છે, અનેક મનુષ્યોનાં અનેક સંકટો દૂર કીધાં છે, અનેક સંતોને સંતુષ્ટ કીધા છે, અનેક અન્નછત્ર સ્થાપ્યાં છે, અનેક

વાવ, કુવા, તળાવ રચાવ્યાં છે ને આટલી એક લિખારણુને ભૂખી કાઢે છે, એ શું? દાનશૂરને એ વાત યોગ્ય છે?”

દાનદક્ષ બોલ્યો; “કૃપાનાથ! હું બલ્યો; હું અપરાધી છું; અજ્ઞાત છું; હું પામર, દાનશૂર કેમ હોઈ શકું? કૃપા કરો! કૃપા કરો! આ મહાભયમાંથી મને મુક્ત કરો. એ લિક્ષુકી નથી, પરંતુ ભયંકર ભક્ષકી છે. તે મને ભક્ષ કરી જવા ઇચ્છે છે; માટે તેનાથી મને બચાવો. હું આપને શરણુ છું. મેં આપને જે ભોજનનો અત્યાગ્રહ કરવારૂપ અપરાધ કર્યો છે, તેની હું વારંવાર ક્ષમા માગું છું.”

પછી તે મહાત્મા, જે અત્યાર સુધી બધું જોયા કરતા હતા, તેણે દાતાની પછવાડે દોડી આવતી લિક્ષુકીને, બ્રુકુટીના ભંગથી અને આંખના પલકારામાં જ દાતાથી દૂર ઊભી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પછી દાનશૂરને ઊઠાડી બેઠો કરી, ધીરજ આપીને કહ્યું; “હિ ઋષિપુત્ર! ચિંતા મા કર! કલ્યાણ કરનારનું કદી અકલ્યાણ થતું નથી; મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે, નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ । ‘હે તાત! કલ્યાણકર્તાની કોઈ દિવસ અસદ્ગતિ થતી નથી,’ પરંતુ સારું કે નરસું કરવાના હેતુમાં જ માત્ર દ્વેર છે. જે કાર્ય, સમજીને કરવામાં આવતું નથી, તે પરિણામે હુઃખરૂપ થઈ પડે છે. આ લિક્ષુકીએ તને પ્રથમથી જ ચેતાવ્યો હતો કે, તું મને પૂરેપૂરી તૃપ્ત કરી શકે તો જ ભોજન કરાવજે, પણ તે વાત તારા લક્ષમાં રહી નહિ—તેના કહેવાનું રહસ્ય તું સમજ્યો નહિ. તેનું જ આ પરિણામ છે. તોપણ તારે માટે હું પ્રતો પ્રયત્ન કરીશ.”

એટલું કહીને યોગીન્દ્રે તે ભૂખી લિખારણુને કહ્યું; “કેમ રે! તું કેમ આટલો મોટો દ્રંદ્ર મચાવી રહી છે? તારા પર ઉપકાર કરનારા પર અપકાર કરવા તું તત્પર થઈ છે, એ કેટલું બધું અનર્થરૂપ છે? તને પ્રતિકૂલ વર્તતાં લગ્ન નથી આવતી?”

એ સાંભળીને તે બોલી; “મહારાજ! હું જાણું જ છું કે, એ વદન ઊલટું ને જગતના ન્યાયે પાપરૂપ છે; પણ શું કરું? મારી જગત્પ્રસિદ્ધ ક્ષુધા એટલી બધી તો પ્રબળ છે કે, મને પોષવાને જે ક્ષણભર ઇચ્છા કરે છે, તેમાં તે સફળ ન થતાં જ, હું તેને જ ખાઈ જાઉં છું! પ્રકૃતિથી જ તેમ કર્યા વિના મારાથી રહી શકાતું નથી. જ્યારે મારા ભક્ષ્યરૂપ એ બ્રાહ્મણને આપે શરણુ લીધેલો છે, ત્યારે હવે એનાપર મારું બળ ચાલી શકે તેમ નથી. પરંતુ હે દેવ! મારી ક્ષુધા મને અતિ અસહ્ય થઈ પડી છે. તે દૂર-તીવ્ર

હુધાના ત્રાસથી નાસીને હું પણ આપને જ શરણે આવી છું ! આપ સમર્થ, કૃપા કરીને મારી વધી પડેલી હુધાને અખૂટ ભક્ત્ય આપીને તૃપ્ત કરો ?” એમ બોલતી ભિખારણુ પણ તે યોગીન્દ્રનાં ચરણમાં પડી !

પછી મહાત્માએ તેને આશ્વાસન આપી, પોતાની સામે બેસાડીને કહ્યું; “જરા શાંત થા ! વિચાર કર ! હું તો એક અક્રિયન સાધુ છું, તારી હુધા શાંત કરવાને મારી પાસે અત્રાદિક કશા પદાર્થો નથી. આ કમંડલુમાં થોડુંક જળ છે, તે તારે ભ્રમ્યે તો ભલે લે. ઘેર આવેલા અતિથિનું યથાશક્તિ સન્માન કરવું, એવો સનાતન ધર્મ હોવાથી મારી પાસે જે કંઈ તૈયાર છે, તે હું તારા સમક્ષ સાદર કરું છું. લે, અંજલિ માંડ !”

એ સાંભળી તુરત જ ભિક્ષુકીએ પોતાના બંને હાથવડે અંજલિ કરી; ત્યારે તે મહાત્માએ ‘ૐ તત્સદ્ગુણધર્મણમસ્તુ’ એમ કહેતાંની સાથે જ કમંડલુમાંથી પવિત્ર જળ તે ભિક્ષુકીની અંજલિમાં રેડ્યું. અંજલિ ભરાઈ ગઈ. મોઢે માંડી માત્ર એક જ ઘુટડાથી તે જળ ભિક્ષુકી પી ગઈ. તે પછી મોટા આનંદાશ્ચર્યપૂર્વક તે યોગિરાજનાં ચરણમાં નમી પડી, અને આનંદાવેશમાં પાછી ઊભી થઈ નાચવા ને તાળીઓ પાડવા લાગી તથા કહેવા લાગી કે; ‘અહો ! ધન્ય ધન્ય આ મહાત્મા યોગીશ્વરના અતુલ પ્રતાપને ! ધન્ય તેમની અદ્ભુત શક્તિને ! મારી જે કૃતાંત કાળના સરખી કરાલ હુધાને આજ પર્યન્ત કોઈ જ શમાવી શક્યું નહોતું, તેને આ કૃપાળુ યોગીશ્વરે એક ક્ષણ માત્રમાં એક જ અંજલિ જળવડે તૃપ્ત કરી દીધી છે ! અહો ! તે શું સામાન્ય જળ હતું ? નહિ નહિ, તે તો સાક્ષાત્ અમૃત હતું ! ના રે ના, એને અમરોનાં અમૃતની ઉપમા પણ આપી શકાય નહિ; કેમકે અમૃત તો ઇંદ્રાદિ અમરોએ મને પૂર્વે ઘણુંએ પાયું હતું, પરંતુ તેથી તો હું જરાએ તૃપ્ત થઈ નહોતી; અને આ અમૃત ! અહા ! આ અદ્ભુતામૃત તો માત્ર એક અંજલિ પીતામાં જ મારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું. હવે તો હું સારી પેઠે તૃપ્ત થઈ-સહાને માટે તૃપ્ત થઈ-અને તે સાથે આ મારાં બાળકો પણ તૃપ્ત થઈ ગયાં !’ અહો !”*

* તે ધન્યા મુવિ પરમાર્થનિશ્ચિતેહાઃ શેવાસ્તુ જમનિલયે પરિજમન્તિ ।

અર્થ—‘જેઓ પરમાર્થ વસ્તુને માટે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યાં કરે છે, તેઓ પૃથ્વીપર ભાગ્યશાળી ગણાય છે, બાકીના તો જમરૂપી અંધારી કોટડીમાં ભટક્યા જ કરે છે

એમ બોલતાં બોલતાં તેની આકૃતિ વિકરાળ મટી જઈને કેવળ શાંત અને સૌમ્ય બની ગઈ; અને તે પેલા દાનદક્ષ બ્રાહ્મણ-પુત્રને કહેવા લાગી કે, “હે ઋષિપુત્ર! તારું કલ્યાણ થાયો. તારું અપાર અન્ન ભક્ષી જવા છતાં ઊલટી હું છેવટે તને જ ભક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ આ મહાત્મા મુનીશ્વરે મને અમૃત્ય સંતોષામૃત પાઈને અત્યંત તૃપ્ત કરી દીધી છે;* માટે હવે હું તૃણારહિત થઈ છું ને મારાં સ્થાન પ્રત્યે જઈ છું. મારા અપરાધને ક્ષમા કર!” એમ કહી, મહાત્માનાં ચરણમાં વંદન કરીને તે ભિખારણ કુટુંબસહિત ત્યાંથી વિદાય થવાને તત્પર થઈ!

આવો પ્રકાર જોઈ અત્યંત સાનન્દાશ્ચર્ય પામેલો તે દાનદક્ષ બ્રાહ્મણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર! આ મહાપુરુષની કેવી અકળ કૃતિ છે! ક્ષણવાર પહેલાં જે ભયંકર રાક્ષસી મારું ભક્ષણ કરી જવાની તૈયારીમાં હતી, અને જે હજારો નાહ, પરંતુ લક્ષાવધિ પકવાન્નોથી પણ ધરાઈ નહોતી, તે આ યોગીન્દ્રના પ્રતાપવડે માત્ર એક અંજલિભર જળથી જ તૃપ્ત થઈ, અને મારી ક્ષમા માગીને પોતાની મેળે જ શાંતપણે જવાને તત્પર થઈ છે, એ તે મહાપુરુષનું કેટલું બધું અમાનુષી કૃત્ય!’

‘અહા! ધન્ય છે એવા યોગીશ્વરને! વિનાશ અને અભય, એ બન્ને વસ્તુનું સામર્થ્ય પ્રભુએ એમને જ આપેલું છે! એ મહાપુરુષ અવશ્ય આ જગતમાં સદ્ગુરુ કરવા જેવા છે. એમનાં દર્શનનો લાભ મારા લાગ્યોદયથી જ મળ્યો. રે! પુનઃ મળવો દુર્લભ જ! હવે તો સર્વથા એમને શરણે રહીને મારે કૃતકાર્ય થવું જોઈએ. મારો ઘણા દિવસનો મનોરથ આજે પ્રભુએ સફળ કર્યો.’ આવા વિચારથી તે, ‘સદ્ગુરુદેવ! સદ્ગુરુદેવ!’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો ઊભો થઈને, તે મહાત્માને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરવા લાગ્યો.

તે મહાત્માએ તેને આશ્વાસનપૂર્વક બેસાડ્યો અને શાંત કીધો. પછી મહાપુરુષ કિચિત્ બોલ્યા; “દ્વિજપુત્ર! હવે સાવધ થા; આ પ્રાપંચિક (સંસારમાં રહેલી) આશા ભિખારણ જાય છે તેને જો, અને ઈચ્છા હોય તો સ્વાગત કર!”

મહાત્માનાં વચન સાંભળી તે બોલ્યો; “કૃપાનાથ! હવે શા ભોગ લાગ્યા છે, કે હું એનું સ્વાગત કરું? આટલું બધું વીત્યા છતાં જો

* સન્તોષ એવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

કહાય હું એનો પુનઃ આદર કરું તો પછી મારા સરખો મૂર્ખ કોણ ગણાય? જે કોઈ તેને આદર આપશે, તે મૂર્ખ ગણશે ને મારી પેઠે જીવિતના વિનાશની સીમામાં જ આવી પડશે. પ્રભો! મને એવો આશીર્વાદ આપની કનેથી મળવો જોઈએ કે, પુનઃ કોઈ પણ કાળે એ પ્રાપ્ત્યિક દુર્મુખીનું દર્શન જ ન થાય.”

મહાત્મા બોલ્યા: “એમ કેમ? એ તો સાક્ષાત્ આશા છે-એ પુણ્યકૃણની આશા છે-સાંસારિક સુખની આશા છે-કીર્તિની આશા છે-હમણાં સુધી તો એનાપર તારી અપાર પ્રીતિ હતી, અને ક્ષણમાં આટલો બધો અભાવ? અપ્રીતિ? અધુના તે અસંખ્ય સુવર્ણનું દાન આપ્યું, તે પણ પરલોકનાં અનેક સુખભોગની આશાના ઉદ્દેશથી જ; અસંખ્ય બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં, તે પણ મહાપુણ્ય અને કીર્તિની આશાથી જ; ઘણા ઘણા યજ્ઞો કીધા, તે પણ એ આશામાં ને આશામાં જ કે, મારી સર્વ લોકમાં નામના થશે, કે મારા જેવું કોઈએ કર્યું નથી. વળી એ દાન મનઃકામના પૂર્ણ કરશે! એ આશાના મીલન માટે છેવટે સ્વયં તેને જ તે અપાર અન્ન ખવરાવ્યું, તે પણ એ અપાર પુણ્યની આશાથી જ! અને અધુના તેનો તિરસ્કાર કાં? પણ હા, આશા એ તો આશા જ! તે વ્યર્થ કલ્પિત નિરાશામાં પરિણામે હડસેલી દેનારી છે. તથાપિ એ આશા વિના તો કશુંય થઈ શકતું નથી, માટે એનો ત્યાગ શી રીતે કરી શકીશ?”

એ સાંભળીને તે બોલ્યો; “કૃપાનાથ! ત્યારે શું કોઈ પણ કાર્યની આશા અથવા કામના તેનું આ જ ફળ?”

મહાત્મા બોલ્યા; “હા. સંસારસુખની-સ્વર્ગસુખની આશા-તૃષ્ણા-કામના-લોભનું એ જ ફળ છે. જોઈ કેની, એ આશાની મૂર્તિમતી દેવતા?”

દાનદક્ષ બોલ્યો; “એને સેવવાનું ફળ એ જ હોય તો એ મહા-કષ્ટકારી છે, એનો આશ્રય કરવો એ સર્વથા દુઃખરૂપ જ!”

મહાત્મા બોલ્યા; “હા. એટલા માટે જ મહા પુરુષોનું વચન છે કે-આશા હિ પરમં દુઃખં નિરાશા પરમં સુખમ્ ॥ (આશા પરમ દુઃખરૂપ છે અને નિરાશા પરમ સુખરૂપ છે). તેથી કોઈ પણ મુમુક્ષુ જન એ સાંસારિક-માયિક-આશાને આશ્રય આપતો નથી. એ આશાનો ભક્ષ્ય કેટલો ભયંકર છે-કેવો અપાર છે, તે તે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. જેમ જેમ ખાતી જાય છે, તેમ તેમ ક્ષુધા વધતી જાય છે. એ જ પ્રમાણે સઘળાં કાર્યોમાં એની સ્થિતિ સમજવી. ધનાદિકના સંબંધમાં-સુખાદિકના સંબં-

ધર્મા-જેણે આશાને આશ્રય આપ્યો, અર્થાત્ ધનની-કીર્તિની-સ્વર્ગાદિ લોકની-આશા જેને ઉત્પન્ન થઈ, તેની પણ અંત એ જ દશા છે. જેમ તેમ કરીને શતમુદ્રા (સો રૂપિયા) એકડી કરી, એટલે પછી સહસ્રની આશા ઉત્પન્ન થાય છે; તે જ્યાંસુધી પૂરી ન થાય ત્યાંસુધી ચિત્તને કિંચિત્ પણ સુખ થતું નથી. પણ સહસ્રમુદ્રાની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્ત સદા મહાદુઃખ ને ઉદ્વેગમાં જ રમણુ ભ્રમણુ કર્યા કરે છે. ભાગ્યવશાત્ સહસ્રમુદ્રાની પ્રાપ્તિ થઈ, તો પછી અનુક્રમે અચુત (દશ હજાર) ને લક્ષ મુદ્રાની આશા તેની સંગે જ જન્મે છે! અને તે ન મળી ત્યાંસુધી મહા દુઃખ જ રહે છે. લક્ષ મળતાં કોટિની આશા ને કોટિ મળતાં અર્બુદની આશા જન્મે છે! એમ કરતાં અપાર દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તોએ ઉત્તરોત્તર આશા વધતી જ જાય છે, પણ સંતોષ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે સત્તાની ને સુખાદિકની આશા પણ છે,* તે પણ પરિણામે મહા દુઃખરૂપ જ છે. તેટલા માટે જ મહાપુરુષો તેને ક્ષણભર પણ આશ્રય ન આપતાં. પરમ સુખરૂપ એવા સંતોષનો જ આશ્રય કરે છે. આ આશા, એ એક નહીં જેવી છે. તં મનોરથના જળવાળી છે, તૃણાતરંગથી આકુળવ્યાકુળ છે, રાગરૂપી ગ્રાહવાળી છે, વિતર્ક-વિહંગો સહિત વહે છે, ધૈર્યદ્રુમનો નાશ કરવાવાળી છે, મોહના આવર્તથી તરવી અતિ દુસ્તર છે, અતિ ઊંચા ચિન્તાતટની વચ્ચે દોડે છે ને અતિ ગહન છે, જેના પારને કદી પણ પહોંચી શકાતું નથી. હે દાનશૂર! તેને તરી ગયેલા તો વિશુદ્ધ મનવાળા યોગીશ્વરો જ છે, જે તેની-આશાની પાર ઊતરી, સત્ય આનન્દ અનુભવે છે.† એટલું કહી ‘ૐ નમો નારાયણાય!’ બોલી તે મહાત્માએ ચાલી નીકળવા તત્પર થયેલી આશાને કહ્યું; “ઓ ભિક્ષુકી! જા તારે સ્થાને સુખેથી. આજ પછી ભગવાનના સેવકો અને શરણાગતોને પીડા કરીશ નહિ. સંસારમાં લગ્યાપગ્યા કુટિલો ભલે તારો આશ્રય કરે, ભલે તેઓને તું પજવ!”

* નિઃસ્વોડ્વ્યેકશતં શતી દશશતં સાંડગ્રીહ લક્ષં શતં

લક્ષેશઃ ક્ષિતિરાજતાં ક્ષિતિપતિશ્ચક્રેશતાં વાન્હતિ ।

ચક્રેશઃ સુરરાજતાં સુરપતિર્બ્રહ્માસ્પદં વાન્હતિ

બ્રહ્મા વિષ્ણુપદં હરિઃ શિવપદં તૃણાવધિં કો ગતઃ ॥

† આશા નામ નદી મનોરથજાલા તૃણા તરંગાકુલા રાગગ્રાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્વંસિની । મોહાવર્તસુદુસ્તરાતિગહના પ્રોતુક્કચિન્તાતટી તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥

એ સાંભળી એ આશા ભિક્ષુકી તત્કાળ કુટુંબસહ ત્યાંજ અદૃશ્ય થઇ ગઇ!

જિજ્ઞાસા

આ સઘળા પ્રકારથી અતિ આનંદાશ્ચર્ય પામેલા તે બ્રાહ્મણના મનમાં સચોટ આઘાત થયો. તેનું વિસ્મૃત જ્ઞાન જાગૃત થયું. 'રે! મારા સર્વ કર્મનું આ ફળ? મેં શું કીધું? જન્મ જ એળે ગુમાવ્યો; હું કોણ?' પુનઃ તે પોતાના મનમાં દૃઢપણે માનવા લાગ્યો કે; 'ખરેખર, જેનાં દર્શન દેવતાઓને પણ હુલ્લભ હોય એવા જ આ કોઈ ભગવત્પ્રિય મહાત્મા છે. મને મારાં પૂર્વ સકૃતવડે એનાં દર્શનનો અલભ્ય લાભ મળ્યો છે, તે હવે મારે પ્રમાદથી ખોઈ નાંખવો ન જોઈએ.' આવા વિચારથી તે અત્યંત નમ્ર અંતઃકરણપૂર્વક વારંવાર તેમનાં ચરણમાં પ્રણામ કરવા લાગ્યો અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, "હે કૃપાળો! હે સદ્ગુરુ ભગવન! હું સર્વથા આપને શરણે છું, આપેજ મને આ ક્ષણિક-નાશવંત દેહમાં જીવિતદાન આપ્યું છે, તો હવે જીવન્મુક્તિદાન પણ આપીને મને કૃતાર્થ કરો."

મહાત્મા દિગંબરે કહ્યું—“જીવન્મુક્તિદાન એ કંઈ સામાન્ય વસ્તુ નથી; એ તો સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર એવું જ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન-પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે. એ જ્ઞાન કંઈ સહજ નથી, કે માર્ગમાં પડ્યું નથી—તે તો તેના જ્ઞાતા એવા મહાન તત્ત્વ-દર્શીઓ ને મુનિવરોની પાસેજ હોય છે. ઇચ્છા હોય તો તેવા સમર્થ પુરુષો પાસે જ; તેમને પ્રણામ કરી મોટા ગ્રેમથી તેમની સેવા કર, એટલે તેઓ કૃપા કરીને તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.”*

દાનદક્ષ બોલ્યો; “હે અનુગ્રહરૂપ! એવા જ્ઞાતા અને તત્ત્વદર્શી મુનીશ્વર સાક્ષાત્ આપ જ છો. મારાં મહદ્ભાગ્યથી મને આપનાં અનાયાસે દર્શન થયાં છે, તો પછી હું અન્યત્ર શા માટે ભટકું? મનસા, વાચા ને કર્મણા માત્ર હું આપનેજ શરણે છું, કૃપા કરો! કૃપા કરો!”

દિગંબરે ઉત્તર દીધું; “તેવા મહાત્મા મુનીશ્વરોનો હું દીન સેવક છું; અને અતિ દૂર પ્રદેશમાં વસું છું. માત્ર આજની રાત્રિ જ મારે આ પુણ્યક્ષેત્રમાં નિર્ગમવી છે.

* તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા । ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ॥”

અર્થ—તું પ્રણિપાતથી, પરિપ્રશ્નથી તથા સેવાથી તે જ્ઞાનને જાણ. તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે,

મહાત્માનાં એવાં વચન સાંભળી, દાતા, તુરત તેમની આજ્ઞા માગીને ઊભો થયો અને પ્રણામ કરીને બોલ્યો; “કાલે આ શરણાગત સેવકને આપની સાથે લઈ જવા કૃપા કરો. પ્રાતઃકાલે હું આપનાં ચરણ સમીપ અવશ્ય આવીશ.” એવી પ્રાર્થના કરી દાનદક્ષ પોતાના સ્થાનપર આવ્યો.

સ્થાનમાં તે પોતે એકલો જ હતો, પણ આ દાનપુણ્યના મોટા સમારંભ નિમિત્તે કામકાજ સારું સંકટો કામચલાઉ સેવકો તેણે રાખ્યા હતા, તેઓને એકઠા કરીને પ્રત્યેકનું ઠરાવેલું વેતન ચૂકવી આપવા ઉપરાંત પોતાની પાસેનું બાકી વધેલું સઘળું સુવર્ણ તેઓને વહેંચી આપ્યું, ને આખી રાત્રિમાં સઘળું કામકાજ આટોપી લઈ, પ્રાતઃકાળ થતાં ચાલી નીકળવા માટે તે તત્પર થઈ ગયો.

સદ્ગુરુશોધન-શિષ્યપરીક્ષા

એ દાતા પુરુષ જે કે અતિ મોટો ધનાઢ્ય હતો, છતાં તેની પાસે નહિ કોઈ માણસ, નહિ કોઈ સેવક, કે નહિ કશો સરસામાન! તે ક્યાંનો નિવાસી છે, તેની પણ કોઈને ખબર ન હોતી. તે એટલેટલું અથાગ દ્રવ્ય ક્યાંથી લાવતો હતો અથવા ક્યાં રાખતો હતો, તે પણ કોઈ જાણી શકતું નહોતું.

માત્ર પહેરેલાં ને ઓઢેલાં વસ્ત્ર સાથે જ જેમનો તેમ તે પોતાનો આશ્રમ છોડી ચાલી નીકળ્યો. તે જાતે ઋષિપુત્ર અને વેદવેત્તા છતાં તીવ્રવ્રતધારી હતો, તેથી બહુ તેજસ્વી લાગતો હતો. પોતાના મુકામેથી નીકળીને થોડીક વારમાં તે પૂર્વના અશ્વત્થ વૃક્ષ આગળ આવ્યો અને જે મહાત્માનાં ચરણસ્પર્શ માટે અતિ ઉત્કંઠિત હતો, ત્યાં આવી તે મહાત્માને ઉત્કંઠિત દૃષ્ટિ વડે ચોમેર જોવા લાગ્યો, તો ત્યાં કોઈજ જણાયું નહિ! પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિ કરી, પણ તેને કાંઈ દૃષ્ટિગોચર થયું નહિ. એ સમયે તેને બ્રહ્માંડ તૂટી પડવા જેટલો મોટો ખેદ થયો. અત્યંત નિરાશાથી નિઃશ્વાસ નાંખતો તે અશ્વત્થની ચોમેર પુનઃ પુનઃ જોવા લાગ્યો; પરંતુ ત્યાં કોઈ પણ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહિ. માત્ર ત્યાં થઈને એક નાનો માર્ગ જતો હતો, તેપર મનુષ્યનાં જેવાં પગલાં દેખાયાં. તે ઘણાં સુશોભિત અને અનેક સુચિહ્નોવાળાં હતાં. તેણે અનુમાન કર્યું કે, ‘અવશ્ય આ જ તે મહાપુરુષનાં ચરણચિહ્નો છે; તે આ માર્ગે થઈને ગયેલા હોય એમ લાગે છે; મારે પણ એ માર્ગે જ જવું. સદ્ગુરુને અનુસરવું પછવાડે પછવાડે જવું) એ શિષ્યનો ધર્મ છે. તે મારા જીવિતના

હાતા હોવાથી, તેમ જ મેં તેમને અંતઃકરણવડે ગુરુ માનેલા હોવાથી, હું તેમની પછવાડે જઈને તેમને મળું. પણ એ મહાપુરુષ મને મૂકીને કેમ ચાલ્યા ગયા હશે? હા, કામનારહિત-નિઃસ્પૃહ પુરુષને શિષ્ય એ પણ એક ઉપાધિરૂપ છે; કારણ મહાત્માઓ કેવળ નિઃસંગપણે વર્તનારા હોય છે. એટલા જ માટે તે પરમ સંસિદ્ધિને પામેલા જ્ઞાનયોગી છતાં, મારી આગળ પોતાનું હીનત્વ વર્ણન કરતા હતા ને પોતાને સર્વ મહાત્માઓના સેવક તરીકે જણાવતા હતા. મહાત્મા પુરુષો સ્વમુખે પોતાની જ્ઞાનસત્તાનું કે વડાઈનું વર્ણન કરતા જ નથી. તે મહાપુરુષ મને એક નવી ઉપાધિરૂપ સમજીને જ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયેલા છે! ભલે ગયા, પરંતુ હું તો ગમે તેમ કરીને પણ તેમને શોધી કાઢીશ. એ જ ગુરુ! એ જ પ્રભુ! એ જો જ્ઞાનોપદેશ કરશે તો જ હું આ દેહને ધારણ કરીશ’-એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે એ પગલાંની નિશાની નિશાનીએ ચાલવા લાગ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં તે પગલાંને પોતાના પગ કોઈ રીતે ન જ અડકે, તેની તે બહુ જ સંભાળ રાખતો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પગલાં-માંથી વારંવાર ધ્રુજ લઈ પ્રેમથી પોતાને માથે ચરાવતા હતા. પુનઃ તે મન સાથે કહેવા લાગ્યો કે, ‘અરે! મેં સાંભળેલું છે કે નાસ્તિક તત્ત્વ ગુરોઃ પરમ્ । ગુરુ કરતાં શ્રેષ્ઠ કોઈ તત્ત્વ નથી, અને સદ્ગુરુનો સમાગમ ઘણો દુર્લભ છે; છતાં હું તેમની આગળથી દૂર ગયો, એ જ મેં મોટી ભૂલ કરી છે. સ્થાનકપર જે થવાનું હત તે થાત. તેમાં મને શી હાનિ થવાની હતી? મારું હતું શું કે જવાનું હતું? મેં અજ્ઞાતે, હાથે કરીને જ આપો-આપ આવી મળેલું અમૃત, છાશના રક્ષણની ખટપટમાં, પીધા વિના ગુમાવ્યું છે. મને જ્યારે ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થયા, ત્યારે કહ્યું હતું કે, થોડાક સમયમાં તને એક મહાત્માનાં દર્શન થશે, તેમની પાસેથી તું જ્ઞાનસિદ્ધિ સંપાદન કરજે. અહો! તે મહાત્મા એ જ! અહો! મારી મૂઢતા કેવી કે હાથમાં આવેલાં રત્નને મેં ગુમાવ્યું. બાલિશતાથી જ મેં મળેલી તક એળે ગુમાવી દીધી છે.’

આવા વિચારોમાં તે કેટલીકવાર સુધી પગલે પગલે ચાલ્યો ગયો. તેની દૃષ્ટિ પગલાંપર જ હતી, મન ગુરુનાં દર્શનપર હતું; તેથી કેટલે દૂર નીકળી આવ્યો છે ને કેવા સ્થાનમાં આવી ચડ્યો છે, તેનું તેને ભાન જ રહ્યું નહોતું. થોડીકવારે એને સંજ્ઞા આવી કે, હું એક મોટા દુર્ગમ અરણ્યમાં આવી ચડ્યો છું. કેમકે થોડુંક આગળ જતાં પેલાં પાદચિહ્નો તદ્દન હુમ થઈ મયાં, ને માર્ગ પણ વિચિત્ર દેખાયો.

અરણ્યમાંની ઝાડી એટલી બધી તો ગીચ અને વિકટ હતી કે, તેમાં થઈને ચાલવું બહુ જ કઠિન હતું. કોઈ મોટા ધોરી માર્ગ તો તેમાં હોય જ શાનો, પણ અનેક નાના નાના ને આડાઅવળા લાગ્યા તૂટ્યા શેરડાઓ જણાતા હતા-નાનાં મોટાં પશુઓની આવબવ માટેના તે શેરડાઓ હતા.

તે દાનદક્ષ-ઋષિપુત્ર અનેક પીડા સહન કરતો કરતો એક શેરડે થઈને આગળ વધ્યો. ને આમ તેમ પગલાં શોધતો આગળ ને આગળ જવા લાગ્યો. પણ જા્ય ક્યાં ? જેમ જેમ આગળ જતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે વધારે ગુંચવાડામાં પડતો ગયો. ઉત્તરોત્તર અરણ્ય વિકટ આવતું હતું. આડા અવળા શેરડાઓપર ફરવાથી પોતે ક્યાં થઈને ક્યાં દિશાએથી આવ્યો તે પણ ભૂલી ગયો. એકવાર ભૂલ્યો, પાછો ફર્યો, થાકી ગયો. અરણ્યમાંથી બહાર પાછા નીકળી જવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ફાળ્યો નહિ. તેને દિશા સૂઝી નહિ. તે ગુંચવાઈ ગયો. ભટકતાં ભટકતાં મધ્યાહ્ન વીતી; સાંજ પડવા આવી; તેને ક્ષુધા પણ બહુ લાગી. પણ ‘સદ્-ગુરુની ભેટ થયા વિના આહાર જ કરવો નથી.’ એવો નિશ્ચય કરીને તે આગળ ને આગળ ચાલવા લાગ્યો. રાત્રિ નજીક આવી; વિકરાળ વનપશુઓ ચોમેર દોડાદોડ કરવા લાગ્યાં; અનેક ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા; સૂર્યના અસ્તની સાથે અન્ધકારનું બળ વધવા માંડયું; રાત્રિ પડી; એક મોટા વૃક્ષના થડમાં તે જઈને બેઠો. તેની પડોશમાં જ અનેક વ્યાઘ્ર, વરુ, રીંછઆદિ પ્રાણીઓ ચીસો પાડતાં હતાં; તેના શબ્દો હૃદયને કમ્પાવતા હતા; પણ જિજ્ઞાસુ ઋષિપુત્રે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ‘કાં તો સદ્ગુરુ મળે છે, ને કાં તો પ્રાણ જાય છે. દેહં પાતયમિ, કિંવા કાર્યં સાધયમિ. ‘સદ્ગુરુનાં પુનર્દર્શન થયા વિના દેહ ધારણ કરવો નથી;’ આવા વિચારમાં તે સદ્ગુરુ મહાત્માનું જેવું શરીર જોયું હતું, તેવી મૂર્તિનું જ સતત ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. મન સંગે તે વારંવાર, ‘હિ સદ્ગુરો ! હિ ગુરુદેવ !’ ઇત્યાદિક શબ્દોવડે વાત કરવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં કૂર વ્યાઘ્રાદિક પશુઓ તેની આગળ થઈને વારંવાર ફાળો ભરતાં પસાર થતાં હતાં, પરંતુ ગુરુસ્મરણમાં તલ્લીન થયેલો દાતા, અસ્ખલિત સ્મરણના બળથી કિંચિત પણ ભય પામ્યો નહિ. તેને ભયનો વિચાર થયો નહિ. તે કંપ્યો પણ નહિ, અજંખ્યો પણ નહિ. જાણે સમર્થ ગુરુ પોતે જ તેની રક્ષા કરવાને પાસે ઊભા હોય, એવા અડગપણાથી તે સ્મરણ કરતો હતો. વનપશુઓ પણ એને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં, જાણે તે તેમનો સ્વજાતીય જ

હોય, એવી રીતે તેની ઉપેક્ષા કરીને ચાલ્યાં જતાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં તેણે તે આખી રાત્રિ વ્યતીત કીધી.

[નર્મળ પ્રભાત થતાં જ તેણે પાછું ભટકવું ચાલુ કીધું. જળનું પણ ઠંડાણું ન હતું કે જેથી તે સ્નાન સંધ્યાદિક પણ કરે. ઝાડીમાંથી ક્વચિત્ સૂર્યનારાયણ દેખાવા લાગ્યા, એટલે તેમને પ્રણામ કરી મનોમય (સમંત્ર) સ્નાન અને મનોમય જ સંધ્યા વંદનાદિ કર્મ કરી લીધું અને પાછા પંથે પડ્યો. તે આખો દિવસ મહાત્મા મળ્યા નહિ, અને તેણે અન્ને ગ્રહણ કર્યું નહિ. પૂર્વ દિવસ, આશા ભિક્ષુકીની ખટપટમાં પૂરો થઈ ગયો હતો, તેથી તેનાથી અન્ન લેવાયું નહોતું; બીજો દિવસ અરણ્યમાં ગયો, ને આજે પણ ત્યાં જ. એમ ત્રણ દિવસ ક્રુધા, તૃષ્ણા, ચિંતા ને પરિશ્રમથી બહુ થાકી ગયેલો તે, અંધારું થતાં એક વૃક્ષ તળે જઈને બેઠો અને આતશય ચિંતામગ્ન થઈ મોટા નિઃશ્વાસયુક્ત પોતાના મન સાથે અનેક પ્રકારે મનન કરવા લાગ્યો:-“હું કોણ? મારો દેશ કયાં? મારી સ્ત્રી કયાં? મારું કુટુંબ કયાં? રે! હું કયાં હતો? કેવી સ્થિતિમાં હતો! શું કરતો હતો? અત્યારે કયાં છું? અહો! જેઓ મારાં હતાં, તેઓમાંનું કોઈ અત્યારે મારા દુઃખમાં ભાગ લેનાર નથી. સત્ય છે કે જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી. પોતાનો સંગી પોતે જ છે. અહા! જેમને મેં અંતઃકરણથી મારા પરમ દૈવતરૂપ ગુરુ માન્યા કે, જે દૈવત સંસારરૂપ અપાર સંકરોના સાગરમાંથી ખેંચી કાઢનાર ગણાય છે, તે પણ મારા સંગી ન જ થયા. અહો! આ મહાસંકટમાંથી હવે હું કોની સહાયતાથી તરીશ? મારું અખૂટ દ્રવ્ય આ વેળાએ શા કામનું? જેની સહાયતાથી હું શતાવાધ મનુષ્યો પાસે મારી સેવા કરાવતો, ને રાજાઓથી પણ ન બને તેવાં મોટાં કાર્ય કરી શકતો, તે ધન પણ શું તેના સમગ્ર બળથી મને અત્યારે આ સંકટમાંથી મુક્ત કરી શકે તેમ છે? નહિ. હર હર! હે ગુરુત્તમ! શું હું અધિકારી નથી? હું અસંસ્કારી છું, માટે આપ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા? અરે! આપનાં દર્શન માત્ર ગમે તેવા અનધિકારીને પણ અધિકારી બનાવે છે, તો પછી આ અનધિકારી જીવને પણ આપની સેવાનો અધિકારી કરો! મને પાત્ર કે અપાત્ર કરવો, એ આપના જ હાથમાં છે. હું આપનો શિષ્ય થવાથી આપને ઉપાધિ વધે એ વાત ખરી; તો પણ તે ઉપાધિરૂપ કષ્ટ મારા કથ્યાણાર્થ વેઠીને પણ મને તારવો, એ શું આપનો ધર્મ નથી? પરોપકારાય સર્તાં વિમુક્તયઃ । એ વચન પ્રમાણે આપના સરખા સત્પુરુષોની

વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થ જ હોય છે, તો પછી મને કાં તારો નહિ ? આવા વિચારો કરતો કરતો તે અત્યંત પરિશ્રમને લીધે, બેસી નહિ શકવાથી, એ જ વૃક્ષની નીચે ઢળી પડ્યો, અને અતિ નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં થોડીકવારે નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

પરોક્ષ કૃપાનુભવ

અતિ શ્રમિત થવાને લીધે દાનવીરને ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ. આખી રાત્રિ એક નિમિષવત્ કેમ વીતી ગઈ, તેનીએ તેને ખબર પડી નહિ. અરુણોદય થવાની તૈયારી હતી, એટલામાં અકસ્માત્ તે જાગૃત થઈ ગયો. જેવો તે હર્ષભેર નેત્ર ઉઘાડી, આગસ મરડીને બેઠો થવા જાય છે, તો તેણે પોતાના શરીરપર અતિ સુંવાળું ને વિચિત્ર રંગવાળું વ્યાઘ્રાંબર ઓઢાડેલું જોયું !! તે અતિ વિસ્મય પામ્યો; “જય ગુરુદેવ ! ધન્ય ગુરુદેવ !” એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો તે, તે વ્યાઘ્રાંબરને વારવાર પોતાના હૃદય સરસું ચાંપવા ને વંદન કરવા લાગ્યો, અને હર્ષથી બોલ્યો; “અહો ! કેવો પરમ તત્ત્વનો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર ! હે કૃપાળુ ! મને આજના સ્વપ્નમાં આપ આવીને ઓઢાડી ગયા હતા, એજ આ વ્યાઘ્રાંબર છે ! પેલા અશ્વત્થ નીચે બિછાવીને આપ બેઠા હતા, તે જ આ વ્યાઘ્રાંબર છે ! મહાત્મા જનનો શરણાગતપર કેટલો બધો વાત્સલ્યભાવ ! હું અજ્ઞાત સમજતો હતો કે, આપ મને ત્યજીને ચાલ્યા ગયા છો; પણ ના, આપ મારી સાથે જ છો-સમીપ જ છો-અપરોક્ષ છો, તેમ પરોક્ષ પણ છો. હે કરુણાળુ દેવ ! મને સ્વપ્નમાં જેવી કૃપા કરી, તેવી પ્રત્યક્ષ ક્યારે કરશો ? હે દીનવત્સલ ! આપના કૃપાપ્રસાદથી મારા સર્વ શ્રમનો પરિહાર થઈ ગયો છે; હવે હું આપના ચરણસમીપ આવવા તત્પર છું. જય દીનવત્સલ ! જય ગુરુદેવ !” એવા ઉચ્ચાર સાથે નવીન ઉત્સાહ અને નવા ચૈતન્યથી યુક્ત થયેલો તે દાનદક્ષ, ગુરુપ્રસાદરૂપ વ્યાઘ્રચર્મને શરીરપર ઓઢીને આગળ ચાલવાને તત્પર થયો.

અહો ! ઇશ્વરી લીલાનો શો અદ્ભુત ચમત્કાર ! પોતે સૂતો હતો, તે વૃક્ષ નીચેથી ચાલતાં તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે કઈ તરફ ચાલવું ? પણ એટલામાં તેના જમણા હાથ ભણી એક સ્વચ્છ પત્રદંડો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો-બે દિવસમાં તે પત્રથી કયાંય તેના જોવામાં આવી નહોતી. તેના પર કોઈ કોઈ સ્થળે ભાગ્યાં તૂટ્યાં પાદચિન્હો પણ દેખાવા લાગ્યાં; તે જોઈને તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેની સઘળી યુવવણુ મટી ગઈ, અને તે પગથીએ પગથીએ ત્વરાથી આગળ ચાલવા માંડ્યો.

પોતાને શરીરે ઓઢેલા વ્યાઘ્રાંબરમાં જાણે કોઈ અપૂર્વ સિદ્ધિ હોય, તેની પેઠે તે મુહૂર્તમાત્રમાં ઘણાંક લાંબો માર્ગ ચાલી ગયો. થોડે દૂર જતાં માર્ગ વચ્ચે નિર્મળ અને કમળનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલાં જળને વહન કરતી એક સરિતા આવી. બહુ પ્રસન્ન ચિત્તે તેમાં વિધિવત્ સ્નાન સંધ્યાદિ કરી લઈને પાછો તે માર્ગે પડ્યો. તે ઘણી ત્વરાથી ચાલતો હતો. ઉત્તરોત્તર માર્ગ બહુ સ્પષ્ટ, તેજસ્વી ને અસંખ્ય જાતિનાં પુષ્પિત વૃક્ષોથી છવાય ગયેલો આવવા લાગ્યો. માર્ગમાં અનેક સુપઠ્ઠ ફળો ભોંયપર પડેલાં હતાં તથા વૃક્ષોપર પણ લટકતાં હતાં, પરંતુ દૃઢ મનવાળા દાતા ઋષિપુત્રે, તેને હાથ પણ અડકાડ્યો નહિ. મધ્યાહ્ન થતાં સુધીમાં ઘણીક નદીઓ, વનો ને નાના મોટા પર્વતો ઓળંગી ગયા પછી, કોઈ દિવ્યભૂમિ સરખો પ્રદેશ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

સિદ્ધાશ્રમ

શુદ્ધ સ્ફટિક અથવા રોષ્ય સરખા શુભ્ર બાળપથી આરંભાદિત થયેલાં ગગનચુંબિત શિખરોવડે, સુવર્ણ, રજત, તામ્રાદિક અનેક ધાતુઓ તથા મીણમાણિક્યાદિ રત્નોવડે, અઢાર ભાર વનસ્પતિ અને અમૂલ્ય એવી સર્વ પ્રકારની દિવ્યોપધવડે, અતિ નિર્મળ, શીતળ અને અમૃત-સમાન જાગના નિરંતર વહી રહેલા અસંખ્ય પવિત્ર પ્રવાહોવડે, અસંખ્ય મહોન્મત્ત ગજ, સિંહ, વ્યાઘ્ર, મૃગાદિ વનના પશુઓવડે, સંસારને અમાર માનનારા મહાન્ ઋષિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો અને તપસ્વીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ એવી અતિ નવપદ્ધિવિત વૃક્ષઘટાઓથી સુશોભિત અનેક દિવ્ય ગુહાઓ તથા આશ્રમોવડે, દેવ, ગન્ધર્વ, કિન્નર અને અપ્સરાદિ ગણોને કીડા કરવાના સ્થાનરૂપ અનેક વનોવડે ને કમલવેષિત સરોવરોવડે તથા અનેક ઇશ્વરી લીલાઓનું, ધર્મરહસ્યનું તેમ જ દૃઢ ભક્તિ-ભાવનું દર્શન કરાવનારાં કલ્યાણકારક અનેક તીર્થોદિકોવડે, અત્યંત સમૃદ્ધિમાન બની રહેલા એવા પર્વતરાજ હિમાલયની, ઘણા વિસ્તારવાળી તળેટીનો પુણ્ય પ્રદેશ તે હતો. ઉત્તરોત્તર આનંદના પૂરમાં વહેતો દ્વિજપુત્ર તે ભૂમિપર ચાલ્યો. તે અતિ વિચિત્ર ઇશ્વરી લીલાઓને જોતો જોતો ઊંચે ચડવા લાગ્યો. પર્વતરાજપરથી ઊતરતા અસંખ્ય મોટા સ્રોત-પ્રવાહો, સમગ્ર ભૂમિને પાવન કરતી જગત્પાવિની ગંગાને મળે છે. તેઓના મૂળ આગળની સૃષ્ટિરચના બહુ જ વિચિત્ર ને આનંદપ્રદ છે. ખરી મુમુક્ષુ અવસ્થાને પામેલો એવો તે દાતા દ્વિજપુત્ર, થોડીક વારમાં એ સ્થાનને પણ વટાવીને આગળ વધ્યો, કે અતિશય

રમ્ય અને સ્ફાટિક સરખી ઉજ્જવલ દિવ્યભૂમિ આવી. પર્વતરાજના ઘણાં દૂર દૂરનાં ને અરક્ષી હંકાવાને લીધે રૂપા સરખાં લાગતાં ગગન-ચુંબિત શિખરોને જોઈ, અતિ વિસ્મય પામેલો તે વારંવાર સર્વ દિશા-ઓમાં પોતાની દૃષ્ટિને ફેરવવા લાગ્યો. તે ઇશ્વરી માયાની મહત્તાને વિચાર કરવા લાગ્યો. જરાક ચંભીને તે સ્થળની રચના નિહાળવા લાગ્યો. અનેક વૃક્ષઘટાઓથી કોઈ કોઈ સ્થળે કેવળ અન્ધકાર જેવું જણાતું હતું; કોઈ કોઈ સ્થળે લીલા રંગને ગાલીચો પાથર્યો હોય, એમ હરિયાળી ભૂમિને લીધે ભાસ થતો હતો; દૂર દૂર ઝમકઝમ ઝમકઝમ થતાં ઝર-ણાંઓ વહેવાનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો; કાળાં મૃગો નિશ્ચિન્તપણાંથી ચરી રહ્યાં હતાં; સુગંધ પ્રસરી રહ્યો હતો; સંસારી મનુષ્યનું મગજ તર થઈ જતું હતું; સંસાર વિસરી જવાતો હતો-તેનો વિયોગ આનંદમાં બદલાઈ જતો હતો. મહાત્મા જોનાનું એ સ્થળ પરમ પવિત્ર છે. જ્ઞાનની-વિરાગની-સંસારત્યાગની-રસની-પ્રેમની-લીલાની એમ સર્વ સ્થિતિ સંપૂર્ણ સર્વોંશે ત્યાં અનુભવાય છે.

આવાં દિવ્ય સ્થળપર થઈને દાનદક્ષ આગળ વધે છે. ઊંચે-વધારે ઊંચે-હજી પણ વધારે ઊંચે-તેથી પણ વધારે ઊંચે-તે ચડ્યો જાય છે. એટલામાં કેટલેક દૂરથી એક અતિ સુશોભિત વૃક્ષઘટા તેની દૃષ્ટિએ પડી. તેની પગથી પણ તેણી મેર જ વળતી હતી. ચાલ્યો ચાલ્યો ત્યાં આગળ તે ગયો. તે એક અતિ નવપલ્લવિત રમ્ય વાટિકા હતી. તેના દ્વાર આગળ જ તેનો માર્ગ પણ પૂરો થતો હતો. તે ક્ષણભર શ્રંખ્યો; તેણે અંદર જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એ અતિ વિસ્તારવાળી વનિકાનાં દ્વાર આગળ એક મોટો વિકરાળ સિંહ બેઠેલો હતો. તેને જોતાં જ મોટા ભયથી તે દ્વિજપુત્ર કેવળ સ્તબ્ધ સરખો બની ગયો; માંહે જવાની કે ત્યાંથી પાછા ખસવાની તેનામાં હામ જ રહી નહિ. કેટલીકવાર બુધી તેનાથી એક પગડું આધું-પાછું ભરાયું નહિ. તે સિંહ પણ ત્યાંથી ખસ્યો કે ઊભો થયો નહિ. ક્ષણભર વિચારના વમળમાં પડ્યો રહ્યો, પછી મનમાં, “હે ગુરુદેવ ! હવે મારે શું કરવું ? આપની કૃપાથી અહીં સુધી તો હું નિર્વિઘ્ને આવ્યો; પણ અત્યારે મારા માર્ગમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિત્તરૂપ આ કૂર પ્રાણીને મારે કેવી રીતે નિવારવું ?” એવો વિચાર કરે છે, એટલામાં તો તે વનિકામાંથી એક એવા પ્રકારનો અપરિચિત શબ્દ થયો, કે તે સાંભળતાં જ સિંહ બહુ જ શાંતપણે ત્યાંથી બીજી બાજુએ થઈને બહાર ચાલ્યો ગયો; અને આનંદાશ્ચર્યથી દ્વિજપુત્રે અંદર પ્રવેશ કીધો.

અંદર જઈને જુએ છે તો અનેક વિચિત્ર પુષ્પસ્તબ્દો, વૃન્દાવનો અને અસંખ્ય જાતિનાં દિવ્ય વૃક્ષો ખીલી રહ્યાં હતાં. તેઓપર વિવિધ જાતિના પક્ષિગણો મધુર મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. વાટિકાના મધ્ય ભાગમાં અતિ સુશોભિત વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા કિનારાઓવાળું, અને સ્કટિક સરખા નિર્મળ જળથી ભરેલું એક દિવ્ય સરોવર આવેલું હતું-તેમાં ખીલેલાં વિચિત્ર ઈમળપુષ્પોની શોભા મનને હરણ કરતી હતી. તેના સુંદર કિનારાથી થોડેક છેટે એક નાની પર્ણકુટી જોવામાં આવી-તે કેવળ વૃક્ષની નીચે લતાઓથી જ બાંધેલી હતી, છતાં પણ અતિ રમ્ય હતી. તેના દ્વાર આગળ જઈને જોતાં દ્વિજપુત્રના આનન્દનો પાર રહ્યા નહિ! જેના પુણ્યરૂપ દર્શનાર્થે તે આટલો બધો પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો, તે જ શાંતપણે બેઠેલા સમર્થ પ્રભુનાં તેને દર્શન થયાં. તત્કાળ મોટા હર્ષના ઉમળકાથી ‘જય ગુરુદેવ!’ ‘ધન્ય ગુરુદેવ!’ એવો ધ્વનિ કરતાંની સાથે તે તેમનાં ચરણારવિન્દમાં જઈ પડ્યો; તેણે પ્રેમાશ્રુવટે તેમનાં પવિત્ર પાદપદ્મો ભીંજવી દીધાં. તેની શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને તે યોગીશ્વરે તેને હાથ ઝાલીને બેઠો કર્યો, અને આશ્વાસનપૂર્વક હૃદયે ચાંપી પોતાની સામે બેસાડ્યો. તે બે ત્રણ દિવસોનો ભૂખ્યો હતો, માટે તત્કાળ પોતે બોલ્યા; “વત્સ! આ આશ્રમ બહાર જઈ તારી ઈચ્છામાં આવે તેવાં સુપકવ રૂંખો પ્રાશન કરીને કુધાને શાંત કર.”

દાનદક્ષ ક્ષણભર વિચાર કરીને બોલ્યો; “કૃપાનાથ! આપનાં ચરણારવિન્દનાં અલભ્ય દર્શન પામી આજે મારી સર્વ કુધા ને તૃષ્ણા આપોઆપ જ શાંત થઈ ગઈ છે; પણ આપની આજ્ઞા છે તો ભલે હું બહુ છું;” એમ કહી તે આશ્રમ બહાર ગયો ને થોડીક વારમાં ઘણાંક સ્વાદિષ્ટ રૂંખો લઈ આવીને તેણે ગુરુવરને નિવેદન કર્યાં. યોગીશ્વર તેની શ્રદ્ધા અને વિવેક જોઈને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેમાંથી કેટલાંક તેને ખાવા આપ્યાં; જે એકાંતે બેસીને ભક્ષણ કરતાં તે અતિશય તૃપ્ત થઈ ગયો. જળની આજ્ઞા થતાં સરોવરમાંથી જળ પી આવ્યો, અને પાછો ઢંડવત્ પ્રણામ કરી, તેમનાં ચરણસમીપ બેઠો. કુરુક્ષેત્રથી આજ સુધીમાં પોતે જોયેલા અદ્ભુત ચમત્કારોવડે દાતા દ્વિજપુત્ર, આ યોગેશ્વરને સાક્ષાત્ ઈશ્વરાંશ જ માનવા લાગ્યો; તે તેમના મુખમાંથી નીકળતાં અમૃત સમાન મધુર વચનોની અનિવાર્ય પ્રેમથી ચાતકની પેઠે વાટ જોવા લાગ્યો.

પરમોપદેશ

મહાત્મા યોગીશ્વર અંતર્યામીપણે તે બ્રાહ્મણની વ્રતિને જાણી ગયા. તે બોલ્યા; “હે વત્સ! અનેક સંસારસુખોને ત્યજી ઘણાંક સંકટોને પરિણામે આ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલો તું, પરમ તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ છે એમ મેં જાણ્યું. તારું કલ્યાણ થાયો; તારાપર તે તત્ત્વપતિ કૃપા કરો. હે તાત! પરમ કૃપાળુ સર્વેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞા એવી છે કે, તેના સંબંધી તત્ત્વનું જ્ઞાન, જ્ઞાતાએ તેના જિજ્ઞાસુને આપવું. પણ તે પૂર્વે, વિચાર કરવો કે, તે તે વસ્તુનો અધિકારી વા પાત્ર છે કે નહિ? પાત્ર વિના આપેલી વસ્તુ નષ્ટ કે બ્રહ્મ થઈ જાય છે, અથવા તો તેના ગ્રાહકને નષ્ટ બ્રહ્મ કરી નાંખે છે; અર્થાત્ તેનો પ્રતિકૂલ પ્રયોગ થાય છે, કિંવા તે વસ્તુ વ્યર્થ જાય છે. હે પુત્ર! જ્ઞાન એ શબ્દનો અર્થ, જાણવું, ઓળખવું, સમજવું એવો થાય છે. જેવો અર્થ જ્ઞાનનો છે, તેવોજ વિદ્યાનો છે. કોઈ પણ પદાર્થને ખરી રીતે જાણવો-ઓળખવો તે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન છે. તે જ પ્રમાણે આપણે પોતે કોણ છીએ? ક્યાંથી આવ્યા છીએ? ક્યાં છીએ? શા માટે આવ્યા છીએ? ક્યાં જવાના છીએ? કલ્યાણ વાત યથાર્થપણે જાણવી, તે સ્વાત્મજ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન બીજાં સર્વ જ્ઞાનોનું તથા સર્વ વિદ્યાઓનું તાત્પર્ય છે. એ જ્ઞાન જેને યથાર્થપણે પ્રાપ્ત થયું, તેને બીજાં સર્વ જ્ઞાનો અશેષપણે પ્રાપ્ત થયાં, એમ સમજવું. પણ એ જ્ઞાન જેમ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમ પ્રાપ્ત કરવું, એ પણ સર્વ કરતાં દુષ્કર છે. એ જ્ઞાનનું યથાર્થ વિવેચન થવાને માટે જ જગતમાં સર્વ વેદો, વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રો પ્રકટ થયેલાં છે. સઘળાં વિવેચનોને પરિણામે તેઓએ એટલે વૈદિક ગ્રંથોએ જગતના સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સૌથી મોટામાં મોટી એવી આજ્ઞા કરી છે કે, આ અપાર દુઃખરૂપી માયાના પ્રપંચમાં મચેલા જીવે, તેમાંથી મુક્ત થવા માટે, માયાના પતિને શરણે જવું-પછી સ્મરણ મનનથી તેનું પરોક્ષ દર્શન કરવું.* એ દર્શનમાં લીન થતાં અપરોક્ષ દર્શન થશે ને તે પછી તદ્દ્રૂપ થવ. એમ થવાથી તે કૃપા-સાગર તેમાંથી તેના ઉદ્ધાર કરીને પોતાના અપાર સુખનો ભોક્તા કરશે. હે ઋષિપુત્ર! એ આજ્ઞા સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે, સર્વ જ્ઞાનોનું દોહન છે, સર્વ કર્તવ્યોનું કર્તવ્ય છે અને સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય છે. મારી પણ તારા પ્રત્યે એ જ આજ્ઞા છે કે, તું તેને જાણ, જો અને તદ્દ્રૂપ થા.”

આ છેલ્લા શબ્દો તે મહાત્માના મુંખમાં હતા, એટલામાં એક

* મામેવ ચે પ્રપંચતે માયામેતાં તરંતિ તે ।

ભારી ગર્જના થઈ, જે સાંભળતાં દ્વિજપુત્ર ચમકી ઊઠ્યો. તેને ધીરજ આપી યોગિરાજે કહ્યું; “વત્સ! બહીશ મા, એ કોઈ ભયનું આગમન નથી. અત્ર ભય કેવું? પણ એ ગર્જના આપણને આવશ્યક સ્વચના છે. એ ગર્જના આ અરણ્યવાસી સિંહની છે, જે આપણને સંધ્યાસમય થવા આવ્યો હોવાથી અન્ય કાર્ય સમાપ્ત કરી, નિત્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું સ્વયં છે. હે વત્સ! એ સિંહ પોતાની સ્વાભાવિક કૂરવા ને હિંસાને વશ થઈ, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર સરખો ભગવદ્દીય બનેલો છે, અને તે પોતાની મેળે જ આવીને આ આશ્રમનું રક્ષણ કરે છે. તેને પોતાની ગુહામાં જવાનો સમય થયો હોવાથી તે તત્પર થયો હશે એમ લાગે છે.”

એટલામાં તો પૂછડી હલાવતો ને ગેલ કરતો તે મૃગરાજ પર્ણ-શાળા આગળ આવ્યો, અને મુખ નીચું નમાવી ઊભો રહ્યો. તેને જોઈ યોગિરાજ બોલ્યા; “વત્સ! તારે આહાર કરવાનો સમય થયો છે, જા; આ દ્વિજપુત્ર આજથી તારો સહવાસી થયો છે, તેની સાથે બ્રાતૃભાવથી વર્તજે.” એ સાંભળી તુરત તે મૃગપતિ, પર્ણશાળાની પ્રદક્ષિણા કરીને દ્વિજપુત્ર પ્રતિ પ્રેમદ્રષ્ટિ ફેંકી, ત્યાંથી ચાલતો થયો અને મહાત્મા યોગિરાજ પણ દ્વિજપુત્રને સાથે લઈ પર્ણકુટીની બહાર નીકળ્યા અને આશ્રમની વિચિત્ર રમ્ય વૃક્ષલતાઓમાં ફરતાં ફરતાં સરોવરપર ગયા. ત્યાં દ્વિજપુત્રે સંધ્યાવંદન કર્યું; યોગિરાજ પણ પરમાત્મસ્વરૂપની ધ્યાનરૂપ સંધ્યા કરવા બેઠા.

દ્વિજપુત્ર સંધ્યાવંદન કરી રહીને તેની સમાધિમાં ગુરુચરણવિષે પ્રણામ કરવા ગયો, તો ગુરુને તેણે કાષ્ટ કિંવા પાપાણની પ્રતિભાવત સ્થિર થઈ ગયેલા જોયા! તે સમજી ગયો કે, તેઓ ધ્યાનસ્થ છે; તેથી તેમના જાગૃત થવાની વાટ જોતો તે ત્યાં જ બેઠો. ક્ષણ થઈ, ઘડી થઈ, પ્રહર થઈ ગયો, છોક આખી રાત્રિ વીતી ગઈ, તોપણ તે તો તેમના તેમ જ રહ્યા! શિષ્ય પણ આખી રાત્રિ તેમની સમ્મુખ જ બેસી રહ્યો. પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે દેહકૃત્યથી શુદ્ધ થઈને પાછો તે ત્યાં જ આવી બેઠો, ને તેમણે કહેલા ઉપદેશનું મનન કરવા લાગ્યો. ગુરુને એ દિવસ પણ સમાધિમાં જ ગયો. બીજી રાત્રિ પણ એમ જ ગઈ; તો પણ શિષ્ય કર જોડી તેમની સમ્મુખ જ બેસી રહ્યો હતો. તેટલા સમયમાં તેણે કશો આહાર કર્યો નહોતો; કેમ કે હવે તે પોતાને સેવકધર્મનો અધિકારી સમજતો હતો. પોતાના સેવ્ય એવા ગુરુદેવની આજ્ઞા વિના કે તેમને નિવેદન કર્યા વિના મારાથી કશું કર્મ થઈ શકે નહિ, એમ

તેનો નિશ્ચય હતો. પણ તે વેળાએ તે, પર્ણકુટીમાંથી, આગળના ચોગાનમાંથી, આશ્રમના માર્ગોમાંથી ને સરોવરના તટોપરથી, સાંધ-પ્રાતઃ બંને વેળા કચરો વાળી નાંખવો, તુળસી, મોગરા, ગુલાબ, ઈત્યાદિ છોડવાઓને જળ સીંચવું તથા પક્ષીઓના પાડવાથી, તેમ જ ઘણા પાકી જવાથી નીચે ખરી પડેલાં ફળોને વીણી એકઠાં કરવાં, ઈત્યાદિ પરિચર્યા કરવી ચૂક્યો નહોતો. જેવું એણે શિષ્યવ્રત ધારણ કર્યું હતું, તે જ પ્રમાણે પેલા સિંહની પણ સ્થિતિ હતી. યોગીશ્વર સમાધિ-માંથી જાગ્યા નહિ, ત્યાંસુધી તે પણ આશ્રમના ઝાંપા આગળથી ખસ્યો નહિ. તે થોડી થોડીવારે માંહે આવીને ગુરુવર્યનાં દર્શન કરી જતો હતો.

ત્રીજે દિવસે યોગિરાજની સમાધિ ઊતરી. ત્રણ ત્રણ દિવસોથી પોતાના બંને શિષ્યો ક્ષુધિત છતાં સેવામાં તત્પર છે, તે જોઈ બહુ પ્રસન્ન થઈને તેમણે તત્કાળ બંનેને યથેચ્છ ફલાહાર કરવાની આજ્ઞા કરી. દિવજ-પુત્રે પોતે જે ઓળખતો હતો, તે જાતિનાં ફળો લાવી ગુરુને નિવેદન કર્યાં; સિંહ પણ વંદન કરીને ગયો. શિષ્યના પ્રસાદ ધરાવેલાં ફળો જોઈ, યોગિરાજ બોલ્યા, “પુત્ર ! અત્યારે તો તું ભલે એ ફળો ભક્ષણ કર, પણ પછી અવકાશ મળતાં હું તને આશ્રમમાંથી ને આ અરણ્યમાંના પર્વતોમાંથી એવા પ્રકારનાં ફળો તથા મૂળો ઓળખાવીશ, કે જે એકવાર ભક્ષણ કરવાથી દિવસોના દિવસો કિંવા મહિનાના મહિનાઓ સુધી કશા પણ આહાર વગર તૃપ્તિ રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ શરીરમાંથી બળ-તેજ કિંચિત્ પણ ન ઘટતાં જેવું ને તેવું જ તે ચાલુ રહે છે.”

સ્વરૂપાવલંબન

શિષ્ય ફલાહાર કરી તૃપ્ત થઈને પાછો ગુરુસમીપ આવી કર જોડીને બેઠો અને પ્રજ્ઞામપૂર્વક પૂછવા લાગ્યો કે, “હિ નાથ ! આપે મને આજ્ઞા કરી કે, માયાના પ્રપંચમાં ફસેલા પ્રાણીએ માયાના પતિનો આશ્રય કરવો, પરંતુ તેમાં હું બરાબર સમજી શક્યો નથી. કૃપાનિધાન ! મને ઠંડો કે, માયા તે શું ? માયાનો પ્રપંચ તે શું ? ને માયાપતિ એ કોણ ?”

મહાત્મા બોલ્યા; “વત્સ ! એ વસ્તુઓ જાણવા જેવી છે. તારાં નેત્રો-વડે દેખાતું એવું આ સર્વ જગત્-જેમાં પૃથ્વી, આકાશ, અહો, નક્ષત્રો, દેવો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને જીવંત સર્વ જાતિના પ્રાણીઓના તથા પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે, એ સર્વ-માયાનો પ્રપંચ (વિસ્તાર) છે. પ્રપંચ એટલા માટે છે કે, એ વાસ્તવિક નથી, પણ અસત્ય

છે-નાશવંત છે, છતાં સત્ય જેવું લાગે છે. તે સઘળો પ્રપંચ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી એ માયાનો પ્રપંચ કહેવાય છે. સઘળા અસત્ય-નાશવંત પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાની, તેમ જ તેઓને સત્ય સ્વરૂપવાન બનાવવાની કોઈથી નહિ ટાળી શકાય એવી અદ્ભુત શક્તિ જેનામાં છે, તે માયા. એ માયાને વિષ્ણુની-વિશ્વપતિની મોહનમૂર્તિ પણ કહે છે.* એ મૂર્તિનાં દર્શનથી, સંસારી જીવો-જેની મોહિનીમાં પડી જઈને સુખ, દુઃખ, અહંતા, મમતા વગેરેનો અનુભવ કરે છે તે માયા; અર્થાત્ માયા પોતાનું રૂપ બતાવી-માયામય ભાવ દેખડાવી, અનિત્યમાં નિત્યતા અને અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો ભાસ કરાવીને, જીવને ભૂલાવે છે. માત્ર ભક્તયોગી જનો જ માયાની મોહિનીમાં લપટાતા નથી; કારણ કે તેમણે ચિત્તવૃત્તને વશ કરેલી હોય છે. માયાનું સ્વરૂપ અજ્ઞાન છે, એટલે માયા અજ્ઞાન-રૂપ છે એમ જાણજે. માયાના અજ્ઞાનપણમાં લૌકિક અનુભવ પ્રમાણ છે. મત્ર, તત્ર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં જે ઇંદ્ર ચમત્કાર જોવામાં આવે છે અને તે જોવાથી જે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને માયા કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાન અને માયા એ બંને પર્યાય શબ્દો જ છે; પરંતુ જ્યાં અજ્ઞાન ઘટી શકે નહિ ત્યાં માયા જાણવી. માયા અને અજ્ઞાન વસ્તુતઃ એ એક જ છે. જે માયા પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું આવરણ કરીને જ્ઞાનની વિરોધી થાય છે, તે માયા અજ્ઞાન એવે નામે કહેવાય છે. આવી માયા સત્ય તથા અસત્યથી વિલક્ષણ છે, તેથી તેને અનિર્વચનીયા કહેવામાં આવે છે. એ માયા જ્ઞાને કરીને નિવૃત્ત થાય છે. એટલા માટે ચિત્તશુદ્ધિ કરી, વાસનાઓથી દૂર રહીને, પરમાત્માનાં સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો એ, જે જીવને મુક્તિની ઇચ્છા છે, તેનો ધર્મ છે. પરમાત્મા પોતે માયાના પતિ છે. સર્વ તેને અધીન છે. તેની આજ્ઞા વિના માયાથી એક પાંદડું પણ હલાવી શકાતું નથી. તે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ કે જેને સૌ ભગવાન, પ્રભુ, ઈશ્વર અને આખા જગતના પતિ કે પિતાને નામે ઓળખે છે, તેના વશમાં એ માયા છે. એની સહાયતાથી જ, માયાએ આ સઘળો પ્રપંચ ઊભો કર્યો છે, એટલા માટે તે માયાનો પતિ છે. હે બ્રહ્મપુત્ર! વિચાર કર, કે એ માયાનો પ્રપંચ કેમ મિથ્યા છે અને માયા પોતે કેમ જડ છે-પરંતંત્ર છે, ને સર્વ સત્તાધીશ તો માત્ર ચૈતન્યરૂપ એવો માયાપતિ

* માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાત્રયવમૃતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥

જ છે. એ માયાને તરી માયાપતિને શરણે થવું, એ જ પ્રાણીનું જન્મ્યાનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે.”

શિષ્ય બોલ્યો; “શુરુવર્ધ! તે માયાપતિ કેવો છે, ક્યાં છે, તેને શરણે કેવી રીતે થવું?”

મહાત્મા બોલ્યા; “તાત! એને જેવો કલ્પીએ તેવો તે છે. આ આખા જગત્ જેવો તે છે. આખું જગત્, માયા સાથે તે સમર્થ માયાપતિનો એકાંશ મળવાથી જ, પ્રકાશિત થયું છે;* તેથી તે સમગ્રપણે આખા જગદ્ગ્રુપ છે-ચૈતન્યરૂપ છે. પરથકી પર એવો તે અત્યંત અલક્ષ્ય (લક્ષમાં પણ ન આવી શકે તેવો) છે. તો પણ તે માયાપતિ અનંત શક્તિમાન્ હોવાથી શરણાગત વા સેવક-ભકતજન તેને જેવો ધારે તેવો તે પ્રતીત થાય છે. (૨) તે ક્યાં છે, એમ જ્યારે તું પૂછે છે, ત્યારે મારે કહેવું જોઈએ કે, એ જ્યાં ન હોય એવું એક અણુમાત્ર ઠામ પણ ખાલી નથી. તે સભરો છે. જલે વિષ્ણુઃ સ્થલે વિષ્ણુર્વિષ્ણુઃ પર્વતમસ્તકે । જ્વાલामાલાકુલે વિષ્ણુઃ સર્વં વિષ્ણુમયં જગત્ ॥ એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. સઘળે જ સ્થળે-ભૂમિ, આકાશ, પાતાળ ને આખા બ્રહ્માંડમાં તે એક સરખો સુઘટ્ટ વ્યાપીને રહેલો છે. એવડો મોટો તે છે, છતાં તેની અતિ અદ્ભુત શક્તિ તું જો, કે તે કોઈની પણ દૃષ્ટિએ પડતો નથી! અહા! તે પરમ કૃપાળુની અચિંત્ય કરણીને કોણ વર્ણવી શકે તેમ છે?” એ છેલ્લા શબ્દો બોલતાંની સાથે તે યોગીશ્વરનાં નેત્રો પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ આવ્યાં, ઠંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો!!

કેટલીકવારે પોતાના પ્રેમાવેશને આવરીને વળી તે મહાત્મા બોલ્યા; “વિપ્ર! હવે એને શરણે કેવી રીતે થવું, તે સાંભળ: મનથી, વચનથી, કાયાથી-સર્વ રીતે તેને અધીન થવું; એ મારો રક્ષક, એ જ મારો તારક, એ જ પિતા, એ જ પ્રભુ, એ જ પૂજ્ય અને પ્રારંભમાં હું તેનો સેવક છું; અને પછી, તે તે હું, અને પછી હું ને તે એક જ, એવી દૃઢ ભાવના ઠરીને રહેવું, એ તેને શરણ થવું છે. એ પાવત્ર ભાવના સદા સર્વદા જગૃત રહે, ભૂલાઈ કે શિથિલ થઈ જાય નહિ, તે માટે બહુ જ પ્રયત્નથી નિત્ય તેનું મનન થવું જોઈએ. પણ પુત્ર! એ મનન એમ ને એમ નિરાધાર થઈ શકતું નથી. તેને માટે કંઈક આલંબન જોઈએ, કે જેના આધારે મનન દૃઢ થાય.”

* એકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।

આલંબનની રીત

એ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં, સંવ્યાસમય થયો. સરોવર પર સંધ્યા-વંદન કરી ગુરુ અને શિષ્ય પર્ણકુટીમાં આવ્યા. રાત્રિ થતાં સર્વત્ર શાંતિનું રાજ્ય સ્થપાયું. ગુરુદેવે તે સચ્ચિષ્ય પ્રતિ પુનઃ કહ્યું: “પ્રિય પુત્ર! પેલા દર્ભાસનને અહીં લાવી, ને ઉપર મારા સમ્મુખ બેસ; પેલા કમડલુ-માંથી આલંબન કરી, તારી શક્યતુસાર પ્રાણાયામવડે ચિત્તને સ્થિર કર.” શિષ્યે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી યોગીશ્વર બોલ્યા; “વત્સ! નિત્ય ગાયત્રીજપ વેળાએ તું જેવું તેજોમય સૂર્યબિમ્બનું ધ્યાન ધરે છે, તેવું અતુલ સ્વચ્છ તેજ જ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે—અન્ય કશી જ વસ્તુ નથી, એમ બંને નેત્રો મીંચીને તારા મનવડે જો. સૂર્યબિમ્બનું તેજ એ પ્રભુનું શરણ ઇચ્છનાર સાધકને ઉદાહરણરૂપ છે. જગતમાંના સઘળાં તેજો—અગ્નિ, વિદ્યુત, તારાગણ, ચંદ્ર ઇત્યાદિ સર્વ તેજસ્વી પદાર્થોનાં તેજો કરતાં સૂર્યબિમ્બનું તેજ ઉત્કૃષ્ટ છે. એના કરતાં અધિક પ્રકાશ-વાળું તેજ જગતમાં બીજું કોઈ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. બીજાં સર્વે તેજોની પેઠે એ તેજ પણ સર્વના પ્રભુ-માયાપતિનું આપેલું હોવાથી, વાસ્તવિક જોતાં માયાપતિનું જ છે; એટલા માટે માયા-પતિના અગોચર-અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ઓળખવા ઇચ્છનારે, પ્રથમ એ અતુલ તેજનું જ ધ્યાન ધરવાનું છે. માટે હે દ્વિજ! પ્રથમ તારું ચિત્ત સારી પેઠે સ્થિર થવાને તું કેટલાક સમય સુધી તેનું જ ધ્યાન ધર. એ મારા પ્રભુનું—મારા સ્વામીનું—અકળ-અચિન્ત-નીય સ્વરૂપ છે એવું જાણીને તેને, મનોમય પદાર્થો અર્પણ કર; અને હાથ જોડી સેવકની પેઠે નમ્ર થઈને પ્રણામ કર, શુદ્ધ ભાવથી પ્રાર્થના કર, કે હું આપનો છું, મારાપર કૃપા કરો. અંતઃકરણને સ્વસ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરીને અખંડ વૈભવવાળા આત્માને જો, બંધનને કાપી નાખ, અને સંસારના દુર્ગંધને ત્યાગ કર. સઘળી ઉપાધિથી રહિત બની, સચ્ચિદાનંદરૂપ બની જા—આ અધમ આત્માને શુદ્ધ બનેલો જો. એમ જોવાથી તને પાછો સંસાર ભોગવવો પડશે નહિ.”

એટલું કહીને ઘણી વાર સુધી મૌન ધરી રહેલા તે મુનિ પુનઃ બોલ્યા: “પણ ભાઈ! એવી ભાવના માત્ર ઉપર ઉપરની જ હોય તો કશું ફળ નથી. પ્રભુનો આશ્રય તો બીજા સર્વ આશ્રયો છોડી દઈને અનન્યપણે કરવો જોઈએ. પોતાનાં બળનો, ભાગ્યનો, ધનનો, વિદ્યાનો, સિદ્ધિ આદિક ઐશ્વર્યનો, તપનો, પુણ્યનો કે સ્વજન આદિ કોઈનો પણ

આશ્રય હોય ત્યાં સુધી ભગવદાશ્રય દૃઢ થતો નથી-અંતઃકરણ પૂરેપૂરું પરબ્રહ્મને વિષે લીન થતું નથી. માટે બીજા સર્વ આશ્રયો છોડી દઈને તું તે કૃપાળુને શરણ થા.* એમ કરતાં તારો અધિકાર વધશે, એટલે હું તને તે અનંતરૂપ બ્રહ્મના અતિ મનોહર પ્રેમસાગર લલિત સ્વરૂપનું અવલંબન કરાવીશ, કે જેવડે તે કૃપાળુ પ્રેમમૂર્તિને વિષે તને પ્રેમળ ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે-સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થશે અને તે પછી તેનો તારા-પર અનુગ્રહ થવાને વિલંબ લાગશે નહિ. હે દ્વિજન્મા ! રૂપરહિત એવા બ્રહ્મ-માયાપતિનાં અનંત રૂપો કલ્પીને ઉપાસના થઈ શકે છે. જેને જેવી રુચિ હોય તેવું રૂપ તે કલ્પે. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે અનેક માર્ગો છે. તેમાં કોઈ સહેલા હોઈને કાલાંતરે ફળ આપનારા છે, તો કોઈ કઠિન-દુષ્કર હોઈને થોડા સમયમાં ફળ આપનારા છે. તારે માટે આ સરલ માર્ગ મેં યોગ્ય ધાર્યો છે, તેનો તું નિત્ય અભ્યાસ કર.” પછી ઘણીકવાર સુધી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિચારીને, તેમણે શિષ્યને પોતાના આસનપર જવાની આજ્ઞા કરી ને તે પોતે સમાધિમાં બેઠા.

જટામાંને મણિ

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગુરુવર્યને ધ્યાનસ્થ જ જોયા, ત્યારે શિષ્ય પણ સ્નાનસંધ્યા આટોપી પર્ણકુટીની બહાર બેસીને ગુરુએ ઉપદેશેલા ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. એક ગયો, બે ગયા, ને ત્રીજો દિવસ પણ ગયો. ચોથે દિવસે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યા ત્યારે ગુરુની સમાધિ ઊતરી. શિષ્ય પણ આહાર નિદ્રા તજીને તેમની સમ્મુખ જ તેજોમય જ્યોતિનું ધ્યાન ધરતો બેઠો છે તે જોઈને, મહાત્માએ તેને ફલાહાર કરવાની આજ્ઞા કરી. શિષ્ય ફલાહાર કરીને પાછો ગુરુની સમ્મુખ આવી બેઠો, એટલે ગુરુ બોલ્યા; “પુત્ર ! આજે તો ચાલ; હું તને આપણે માટે પરમાત્મા-પ્રભુએ ભરી રાખેલા આહાર ભંડાર દેખાડું; કારણ, આ પ્રમાણે વારંવાર તારે ક્ષુધા વેઠવી પડે છે એ યોગ્ય નહિ. યોગના અભ્યાસીએ તો નિદ્રા, જાગરણ, આહાર, વિહાર ને બીજું સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં સર્વ કાળ નિયમિત રહેવું જોઈએ-અનિયમિત રહેનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી.”† એમ કહેતાંની સાથે યોગેન્દ્ર પ્રભુ ઊભા થયા, ને શિષ્યને સાથે લઈ આશ્રમની બહાર આવ્યા. ત્યાં પેલો સિંહ બેઠેલો હતો. તેણે ઊભા થઈ તત્કાળ તેમને વંદન કર્યું. તેને

* સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

† અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ।

આશીર્વાદ દઈ તેઓ આશ્રમની બાજુએ થઈને તેની પછવાડે આવેલી પર્વતકંદરાઓ તરફ ચાલ્યા. ત્યાંની વૃક્ષઘટા, જલનાં ઝરણો, તેની અપાર ઊંડી ગયેલી ખોલણોમાં પડતી ધારાઓ, અનેક કુંજો, ગુફાઓ આદિ જોઈને શિષ્ય ચકિત થઈ ગયો. જલનાં ઝરણોથી જે અનેક મોટા કરાડાઓ પડ્યા હતા, તેમાં ઊઘાડાં થયેલાં કેટલાંક મૂળિયાં દેખાડીને મહાત્માએ કહ્યું; “આ મૂળને અગ્નિમાં શેકીને ભક્ષણ કરવાથી એક માસ પર્યંત ક્ષુધા લાગતી નથી. પછી બીજાં જૂદાં જૂદાં દેખાડીને કહ્યું; “આનું ભક્ષણ કરવાથી એ માસ તૃપ્તિ રહે છે, આ કંદ ત્રણ માસ સુધી તૃપ્તિ આપે છે, આ દિવ્ય કંદનું ભક્ષણ કરનાર યોગીને છ માસ પર્યંત બીજા કશા આહારની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ લાલ રંગનું કંદ અપૂર્વ પુષ્ટિ આપનારું છે; આ શ્વેત મૂળ બહુજ સ્વાદિષ્ટ ને શાંતિકર છે.” એમ જૂદાં જૂદાં કંદમૂળો બતાવી એમાંનાં કેટલાંક કંદમૂળો તેની પાસે ખોદી લેવરાવીને તે પાછા આશ્રમ તરફ વળ્યા.

માર્ગમાંના એક ઝરણુમાં તે કંદમૂળ ધોવરાવી પાસેની એક સુંદર સ્ફટિક શિલા ઉપર પોતે બેઠા, પછી કહેવા લાગ્યા કે, “હિ દાનદક્ષ ! આવા પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન જેઓને પ્રભુએ અખૂટ આપ્યાં છે, તેઓ બીજાં લૌકિક ભોજનની શા માટે ઇચ્છા કરે ?” એ સાંભળી દાનદક્ષ બહુ હર્ષિત થઈ, દંડની પેઠે લાંબો થઈ તેમનાં ચરણમાં વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો. અહીંયાં એક ચમત્કાર બન્યો. દંડની પેરે તે નમવા ગયો, એવામાં તેના મસ્તકપરની કેશની ગુંડી છૂટી ગઈ; જેમાંથી એક કાષ્ઠની દાબડી નીકળી પડી. એ જોતાં જ મહાત્મા બોલ્યા, “એ શું છે ?”

શિષ્યે કહ્યું; “કૃપાનાથ ! એમાં એક મણિ છે.”

મહાત્માએ કહ્યું; “તારી પાસે મણિ કયાંથી ? લાવ જોઉં કેવો છે ?”

દાનવીરે તે દાબડી તેમના હાથમાં મૂકી, જે ઉઘાડીને જોતાં જ અતિ સુંદર તેજસ્વી મણિ તેમાંથી નીકળ્યો, તેને જોઈ મહાત્મા બોલ્યા; “શું આવા એક ચક્રચક્રતા પાષાણના ઠકડાને તું પ્રેમથી જીવની પેઠે મસ્તકમાં ધૂપાવી મૂક્યો છે ! ભગવત્પ્રાપ્તિના યોગની લાક્ષણિક રાખનાર મનુષ્યે આ કુલલક વસ્તુમાં શામાટે પ્રીતિ રાખવી જોઈએ ? આવા, તેમજ આ કરતાં પણ વધારે સુંદર પાષાણો તો સામેની કંદરામાં જોઈએ તેટલા પડેલા છે. પરંતુ તેનો શો અર્થ ?” એમ કહેતાંની સાથે તે કંદરાને જાણે, કાંકરો નાંખીને બતાવતા હોય તેમ, તે મણિને મહાત્માએ, તેણીમેર ફેંકી દીધો ! જે અસંખ્ય વૃક્ષો તથા કોતરોની દુર્ગમ જગ્યામાં

કોણે જાણે ક્યાં જઈ પડ્યો, તે જાણાયું પણ નહિ. થયું. પોતાનો વહાલામાં વહાલો તથા અનેક કળો ભોગવી મેળવેલો, સર્વસ્વ ધનરૂપ અમૂલ્ય મણિને સહજમાં ફેંકી દીધેલો જોઈને, દ્વિજપુત્ર એકાએક મૂર્છા ખાઈને પડ્યો; કેમકે, તેને અઘાપિ પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

અર્થીને અર્થલંગથી, કામીને કામનાશથી, ને આશાબદ્ધને આશા-લંગ થવાથી, જે દુઃખ સ્વાભાવિક થવું જોઈએ, તે સઘળાથી એ મહા-તુભાવ યોગિરાજ જાણીતા હતા. કેટલીકવાર સુધી તેની આકસ્મિક સ્થિતિ જોતાં, તે શાંતપણે બેસી રહ્યા, પણ પછી તે વધારે અસાવધ ન થઈ જાય માટે, તેમણે પાસેના ઝરણામાંથી જળ લાવી તેનાં નેત્રોપર છાંટયું; ને હાથ ફેરવી ઢંઢોળી તે તેને બેઠો કરવા લાગ્યા. ઘણીકવારે શુદ્ધિમાં આવી તે બેઠો, ત્યારે રુદન કરવા લાગ્યો. તેને આશ્વાસન આપીને મુનિ બોલ્યા; “પુત્ર! હું જાણતો હતો કે, તું સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ સંસારથી વિરક્ત થઈને, મોટો અધિકાર લઈને અહીં આવ્યો છે ને પરબ્રહ્મનું શરણ ઈચ્છે છે. પણ તારી તો હજી સઘળી સંસારવાસના જેવી ને તેવી જ ઉંચ છે. બ્રાન્તિના સમયમાં જે કંઈ અસત્ય પદાર્થોપર પ્રેમ ચોંટ્યો હોય, તેવો પ્રેમ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ન જ થાય, પણ તને તેવો પ્રેમ થાય છે, તેથી જાણું છું કે, હજી તું બ્રાંતિમાં જ છે. એક ન્હાના પાષાણના ટુકડા સારું ગતપ્રાણવત્ થઈ ગયો ત્યારે પર-માત્મા કિંવા ગુરુને સારું દેહાર્પણ શી રીતે કરી શકશે? શું તારી બાહ્ય ભાવના દેખાય છે તે માત્ર ઉપરની જ છે?”

ઋષિપુત્ર બહુ કચવાઈને બોલ્યો; “કૃપાનાથ! આપ કહો છો તેમ એ કંઈ સાધારણ પાષાણનો ટુકડો નહોતો! એ તો ઘણો અમૂલ્ય અને અપાર ધનરૂપ-અખૂટ દ્રવ્યના મહાનિધિરૂપ સ્પર્શમણિ હતો. એ મણિ ભગવાન શંકરે પ્રસન્ન થઈને મને આપેલો હતો. એનામાં એવો અદ્ભુત ગુણ હતો કે, તામ્ર લોહ ઇત્યાદિ કુત્સિત ધાતુને પણ સ્પર્શ કરતાં માત્રમાં તે સુવર્ણ કરી દેતો હતો. તેના યોગથી જ હું આજ પર્યંત અપાર સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરીને ઘણાંક ધર્મકાર્યો કરતો હતો ને ભગવત્પ્રીત્યર્થ દ્રવ્ય ખર્ચતો હતો. એવા અમૂલ્ય ગુણને લીધે જ એનું નામ સ્પર્શ-મણિ હતું. એવા મણિઓ જગતમાં ઠેરઠેર હોતા કે મળતા નથી, કવચિત્ કોઈ મહાપુણ્યવાન રાજાના ભંડારમાં કે આપ સરખા કોઈ મહાન યોગીશ્વરની પાસે હોય, એમ સાંભળવા માત્ર છે. એટલા માટે એને ખોવાયેલો જોઈ મને અપાર ખેદ થાય છે.”

એ સાંભળી યોગિરાજે પૂછ્યું; “તને એ મણિ શંકરની પાસેથી કેવી રીતે મળ્યો હતો?”

દાનદક્ષે હાથ જોડીને કહ્યું; “પ્રભો! નિર્ધનતાથી કંટાળી, હું મારું ગૃહ, ગૃહિણીને સોંપીને અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં મેં મારા ઉપાસ્ય દેવ શંકરને પ્રસન્ન કરવા તપ આરંભ્યું. છ માસના અસ્ખલિત પર્ણાશન* વ્રતથી આશુતોષાં લગવાન શંકર પ્રસન્ન થયા. એક દિવસે એક અતિ બાલવયના જટિલે મારી આગળ આવી, અકસ્માત્ મારું નામ લઈને કહ્યું; ‘હે દ્વિજપુત્ર! તારું નામ સુવિચારશર્મા છે છતાં તું વગર વિચારે. શા માટે કાયાને કળે છે?’ મેં કહ્યું; ‘મહારાજ! નિર્ધનતાના દુઃખથી પીડાયેલો એવો હું, અખૂટ દ્રવ્યની ઇચ્છાથી લગવાન શંકરને ઉપાસું છું.’ જટિલે કહ્યું, ‘અચિંત્ય તત્ત્વરૂપ શંકરની ઉપાસના કુલ્લક અને નાશવંત એવા દ્રવ્યને અર્થે કોઈ કરતું નથી. એની ઉપાસના તો અકામપણે, માત્ર મોક્ષની ઇચ્છાથી જ કરવી યોગ્ય છે.’ મેં કહ્યું, ‘મહારાજ! સંસારની અનેક પ્રબળ કામનાઓ પૂરી થયા વિના કિવા નિર્મળ થયા વિના, અકામપણું શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? મારું માનવું એવું છે કે, જે સદાશિવ અકામ છે, તે જ પૂર્ણકામ પણ છે. માટે તે કૃપાળુ મારી અકામ તથા સકામ એવી સર્વ વાસનાઓને સક્ષ્ણ કરો. એવું સાંભળીને તે બટુકરૂપ જટિલે મારા હાથમાં એક મણિ આપીને કહ્યું; ‘લે, અખૂટ ધનના ભંડારરૂપ આ સ્પર્શમણિ છે. એ સ્પર્શમાત્રથી લોહાદિક ધાતુને પણ સુવર્ણરૂપ કરી દે છે.† તેનાવડે તારી સર્વ કામનાઓ—સકામ વાસનાઓને પૂર્ણ કર. અકામપણું તો મોક્ષનું સાધન હોવાથી સદ્ગુરુના સેવનવડે પ્રાપ્ત થાય છે; માટે કોઈ મહાક્ષેત્ર વિષે તને કોઈ તત્ત્વવિત મહાત્માનો સમાગમ થશે, તેની સેવા કરીને તે સંપાદન કરજે.’ ગુરુવર્ય! એટલું કહિતાંની સાથે તે બાળ બ્રહ્મચારી ત્યાં જ અંતર્હિત થઈ ગયા: અને હું તે મણિ લઈને ધર્મકાર્ય કરતો તીર્થાટન કરવા લાગ્યો—એવી જિજ્ઞાસાથી કે કોઈ ક્ષેત્રમાં મને સદ્ગુરુદેવનાં દર્શન થાય; એટલે તેમનો કૃપાપ્રસાદ મેળવીને હું નિશ્ચિતપણે ઘેર જાઉં.”

એટલું કહીને પુનઃ તે બેલ્યો; “કૃપાનાથ! એવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલો અમૂલ્ય મણિ ખોવાઈ જવાથી મને ખેદ થયો છે. મારી સંસારવાસના

* પર્ણાશનવ્રત એટલે માત્ર વૃક્ષોપરથી પોતાની મેળે ખરી પડેલાં પાંદડાં જ ખાઈને ઉપવાસ કરવો. † અટ પ્રસન્ન થઈ જનારા.

‡ અયઃ સ્પર્શે લપ્તં વ્રજતિ સદસા હેમપદવીમ્ ।

માટે આપ કહો છો તે ઠીક; પણ એ મણિના દ્રવ્યમાંથી મેં મારા દેહ-સખાથેં ચત્કિચિત્ પણ ઉપયોગ કર્યો નથી. અઘાપિપર્યંત માત્ર ધર્મ-થેં જ કર્મ કર્યા કરું છું. છતાં એવો મણિ, કે જે કેવળ સદ્ધર્મના સાધનરૂપ હતો, તેના જવાથી મારા જેવા ક્ષુદ્રક વિચારના જીવને કેમ સંતાપ ન થાય?" એમ કહીને તે પુનઃ રુદન કરવા લાગ્યો.

અતીવ દયાળુ તે મહાત્માએ જોયું કે, એ જીવની મનોવૃત્તિ કેવળ લૌકિક કે વિષયી તો નથી જ; તે પૂર્ણ ધાર્મિક વૃત્તિની છે; મુમુક્ષુ છે; માટે એનો સંતાપ દૂર કરવો જોઈએ. એવા વિચારથી તત્કાલ તે ઊભા થયા અને દાનવીરનો હાથ આડીને ઊભો કરતાં બોલ્યા; “પ્રિય પુત્ર! ચિંતા કરીશ મા-ચાલ આપણે તે મણિને જોઈએ.”

મણિશોધન-ચિદ્ગુહા

ગુરુ અને શિષ્ય દ્વિમાલયની ઘટાવાળી કંદરા ભણી ચાલ્યા; બહુ ખડખડા માગેથી ત્યાં ગયા. આગળ જતાં એક મોટું કોતર આવ્યું. ઘણીજ સાવધતાથી એમાં ઊતરવાનું હતું. તેમાં ઊતરવા માંડ્યું તો ઉત્તરોત્તર અંધારું આવવા માંડ્યું. ઘણાક દૂર, ઊંડાણમાં ને અંધારામાં ઊતરતાં એક બાંકાં સરખું બારણું આવ્યું. તે બહુ જ સાંકડું હોવાથી માંહે પેસવું ઘણું જ કઠિન હતું. મહાત્મા મુનિવર તો જોતજોતામાં પેસી ગયા; પણ શિષ્ય શરીરને બહુ બહુ સંકોચવા છતાં પણ તેમાં પેસી શક્યો નહિ ત્યારે, મહાત્માએ તેને નેત્રો મીંચીને માયાપતિનું ધ્યાન ધરવાની આજ્ઞા કરી. તેમ કરતાં જ તે સહજમાં અંદર પ્રવેશ કરી શક્યો. અંદર તો કોઈ અલૌકિક નવી જ સૃષ્ટિ સરખો આનંદ જણાતો હતો. એ સ્થાન એક મોટી ગુપ્ત ગુહા હતી. તેમાં આગળ જતાં સુંદર પ્રકાશ આવ્યો. અનેક દિવ્ય જાતિનાં વૃક્ષો તથા ચોમેરની શિલાઓમાંથી ઝરીને એકઠાં થતાં ત્યાંનાં નિર્મળ જલસમૂહની શોભા બહુ આનંદ આપતી હતી. ચોમેરથી અસંખ્ય નાનાં નાનાં ઝરણો ઝમ ઝમ ઝમ કરતાં વહીને નીચાણમાં વહેતાં હતાં, ને ત્યાંથી એક સરોવરમાં એકઠાં થઈ, એક મોટા પ્રવાહરૂપે પર્વતના કોતરમાં અત્રોપ થઈ જતાં હતાં. સર્વ ભૂમિ પાષાણમય જ હતી; પરંતુ આ ગુહાના પાપાણે કંઈ વિલક્ષણ ને તેજોમય હતા. એક સુંદર વૃક્ષ નીચે બેસીને ગુરુ મહારાજ બોલ્યા; “પુત્ર! પેલા ઝરણમાં ઊતરી તેને તળીએથી એક બોબો ભરી કાંકરા લઈ આવ.”

શિષ્યજળમાં ઊતર્યો. જળમાં સઘળે મોટામોટા કાંકરા જ હતા, તેથી તુરત મોટો બોબો ભરીને તે બહાર નીકળ્યો; અને બોબામાંના કાંકરાને

જેતાં આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. ખોખામાં, સાધારણ ઝરણ કે નદીમાં હોય છે તેવા કાંકરા નહિ, પરંતુ પોતાના સ્પર્શમણિને પણ અંખા પાડી દે એવા તેજસ્વી અને મનોહર કાંકરા હતા. તે લાવીને તેણે ગુરુદેવની સન્નિધિ મૂક્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું; “પુત્ર! એમાંથી તારો સ્પર્શમણિ ઓળખીને ઉપાડી લે અને પછી બીજા સઘળા કાંકરા પાછા ઝરણમાં નાંખી દે.” શિષ્ય એક એક કાંકરાને પારંવાર હાથમાં લઈ લઈને જોવા લાગ્યો, તો તે બધાય સ્પર્શમણિઓ જ હતા; એકેકને જુલાવી દે તેવા તેજસ્વી હતા. વિસ્મય પામેલો તે બ્રહ્મબાળ કશું ઉત્તર દઈ શક્યો નહિ.

પુનઃ મહાત્માએ તેને બીજા ઝરણમાંથી ખોખો ભરી કાંકરા લાવવાની આજ્ઞા કરી. બીજા ખોખામાં આવેલા કંકર તો વળી એથી પણ અપાર તેજસ્વી હતા, અને તે પણ બધા સ્પર્શમણિઓ જ હતા. ત્રીજા ઝરણમાંથી પણ એક ખોખો મંગાવ્યો. એમાંના કંકર તો આશ્ચર્યજનક જ હતા. એના અદ્ભુત તેજથી તો એક ટસે સામું પણ જોઈ શકાતું નહોતું. એ ત્રણે ઢગલા દેખાડીને તે મહાત્મા બોલ્યા; “હે દાનદક્ષ! હે સુવિચારશર્મા! પૂર્ણ વિચાર કરીને, તારો જ કિંવા તારા સરખો જ મણિ હોય તે તું એમાંથી ઉપાડી લે.” આશ્ચર્યમગ્ન થયેલો શિષ્ય બહુ ગુંચવાયાથી કશું ઉત્તર દઈ શક્યો નહિ; તેમ મણિએ લઈ શક્યો નહિ. ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું; “ભાઈ! આ બધા સ્પર્શમણિઓ છે; પણ તેઓની ભૂતિઓ પૃથક્ પૃથક્ છે. આ તું પ્રથમ લાવ્યો તે મણિઓ સ્પર્શમાત્રથી લોહાદિ ધાતુને સુવર્ણ કરે છે; આ બીજા ઢગલામાંના મણિઓ માંથી સ્વાભાવિક સુવર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે; આ છેલ્લા ઢગલામાંના મણિઓ તો એ સર્વ મણિઓનું મૂળ છે; કેમકે એમનો સ્પર્શ થવાથી સાધારણ પાષાણ પણ મણિ થઈ જાય છે; એવા અસંખ્ય મણિઓના ભંડારરૂપ આ ચિદ્ગુહા છે. પરંતુ એ નાશવંત કંકરના સંગ્રહથી પરમાર્થની સાધના જેને કરવી છે, તેને એ મહાન અંતરાયરૂપ છે. એવા કંકરમાં કોણ લોભાય? એ શા ખપમાં આવે? એ મણિસંગ્રહ કયા ભયથી ઉગારે? સદસદ્ વસ્તુનો વિચાર કરનાર વિનયસંપન્ન પ્રાણી, સતને ત્યજી, અસતપર પ્રેમ, ક્રિયા કલ્યાણ માટે એ મણિનો સંગ્રહ કરી કરે? વિચાર કર. જે વેળાએ તું પેલા વિકટ જંગલમાં ગુંચવાયો હતો, તારું જીવિત પણ શંકામાં આવી પડ્યું હતું, ત્યારે તારો સ્પર્શમણિ તારી પાસે જ હતો, છતાં તેણે તને શી સહાય કરી હતી? એ દેહાંત સંકટમાંથી બચવાનો કશો ઉપાય તેણે સૂચવ્યો હતો?

સંકટમાંથી બચાવવું કે સહાય કરવી તો રહી, પણ ઉલટો એ તો બળે કરીને બંધન કરાવનાર પદાર્થ છે. માયાનાં મૂળ તત્ત્વોમાંનો એ મુખ્ય છે, તેમ જ રમેશુણી પદાર્થોમાં પણ અગ્રગણ્ય છે. રમેશુણનો સ્વભાવ માયાપ્રપંચની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. તું તો કેવળ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો મનુષ્ય છે, માટે જ એ મણિના દ્રવ્યમાંથી કેવળ ધર્મકાર્યો જ કરતો હતો અને એ પુણ્યના પ્રતાપે જ તને ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ છે, એ નિશ્ચે જાણુ. પરંતુ રાજસી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના હાથમાં જો એ મણિ આવ્યો હોત તો તે તેનો ઉપયોગ અસંખ્ય દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરી, તેવડે અનેક પ્રકારના વિષયોપભોગો ભોગવવામાં જ મહત્તા માનત અને તેવડે અસંખ્ય દુષ્કૃતોનો ડુંગર ઊભો કરત; વા વિષયોપભોગમાં જ લચ્ચો પરચો રહી, આયુષ્ય પૂરું કરી સત્કર્મહીન એવો તે, યમને સ્વાધીન થાત. અને તમેશુણી મનુષ્યનું શું થાત? એવો અમૂલ્ય મણિ મળવાથી તત્કાળ જ નરકમાં પડત; કારણ કે તે પોતાની અજ્ઞાનતાને યોગે ઊલટું જ આચરણ કરત. હવે દુરાચરણનું કૃણ નરકવાસ છે; અર્થાત તારી પણ તેવી રમેશુણી કે તમેશુણી પ્રકૃતિ હોત તો, તું પણ એ જ દશાને પામત. પૂર્વજન્મના સંસ્કારને યોગે તારી પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક છે, તે પણ ઘણા સમય સુધી રાજસી પદાર્થોના સેવનથી રમેશુણી થાત; પરિણામે તમેશુણી પણ થાત; કેમકે માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રાપંચિક પદાર્થોનો સંગ, એ પ્રાણીને ઉત્તરોત્તર તેની ઉત્તમ સ્થિતિને અધોગતિમાં જ ઊતારનાર છે. આવા અનર્થમૂલક છતાં એ પદાર્થો માયિક હોવાથી માયાના પ્રપંચની પેઠે જ નાશવંત છે, અનિત્ય છે, ચપલ છે, સુદૃઢ બંધનરૂપ છે. વળી અશાંત, ભયરૂપ, માયાપતિનો આશ્રય થવામાં આડે આવનારા, વાસનાઓની વૃદ્ધિ કરનારા અને પરિણામે મહાદુઃખદાયક પણ એ જ છે. માટે હે પુત્ર ! અનિત્ય, નાશવંત, જડ અને અનર્થમૂલક એવા ક્ષુલ્લક માયિક મણિનો, મહાત્માઓ કે જ્ઞાની જનો, જેઓ માયાના પ્રપંચથી છૂટવાને યત્ન કરનારા હોવાથી યતિ કહેવાય છે, તેઓ કાંદે પણ આશ્રય કરતા નથી. અહો ! પરમ અભયપ્રદ, શરણ્ય, અવિનાશી, પરમ તત્ત્વરૂપ, આનંદમય અને સર્વાર્થ પૂર્ણ એવા સાક્ષાત્ ચૈતન્યમણિ સર્વેશ્વર ભગવાન્ માયાપતિનો સદાશ્રય મૂકીને એ ક્ષુલ્લક જડ મણિનો કોણ આશ્રય કરે? કયો જ્ઞાની જીવ, પરમ આનંદરસના અમૃતને ત્યજીને સંસારી પદાર્થોમાં રમણ કરે? અત્યંત સુખ આપનાર પ્રત્યક્ષ ચન્દ્રપ્રકાશ છાડીને, ચિત્રમાં ચિત્રેલા ચન્દ્રને જોવાથી કોણ મૂઢ આનંદ પામે ?

મિથ્યા પદાર્થોના ભોગથી તૃપ્તિએ થતી નથી ને દુઃખની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. જેમ શ્રીમતી ભગવત્પાદોદકી ભાગીરથીને કિનારે ઊભેલો કોઈ તરસ્યો દુર્મતિ મનુષ્ય, જળ પીવા માટે કિનારે કૂવો ખોદવા કે શોધવા પ્રયત્ન કરે, તેવી જ રીતે સર્વ વાતે અનુકૂળતા મળ્યા છતાં પરમ કલ્યાણકારક ચિન્તામણિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન મૂકી દઈ, કયો ભાગ્ય-હીન દુર્મતિ મનુષ્ય આવા જડ મણિ તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરે? સારાસાર-વિચારહીન મંદમતિનાં દર્શન પણ મહાપાપરૂપ છે. તેનો તો જેમ બને તેમ સત્વર સંગ તજવો, એ સન્મતિનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અને હે શિષ્ય! ચૈતન્યમણિ તો સર્વ અર્થો, સર્વ કામનાઓ, સર્વ આશાઓ, સર્વ વિદ્યાઓ, સર્વ શક્તિઓ, સર્વ ચમત્કૃતિઓ, સર્વ સુખો, સર્વોત્તમ જ્ઞાન, સમગ્ર શાંતિ, સર્વ પુરુષાર્થો અને સર્વ શ્રી સંપત્તિઓનો સામટો સમુદ્ર-રે મહાસમુદ્ર છે. એ સકલ ચમત્કૃતિવાળી અને અઘટિત ઘટના ચાતુર્ય-વાળી મહામાયાનો પતિ છે, મોક્ષનો સ્વામી છે, ભક્તિનો ભૂપ છે, ભવનું ભંજન કરનારો છે, શરણાગતનો ત્રાતા છે, દુષ્ટને દુઃખદ છે, સંતને સુખદ છે, અગણિત ગુણકાર છે, આનંદસાગર છે, ઘટઘટવાસી છે, સદા અવિનાશી છે, સત્ય છે, નિત્ય છે, સારમાં સાર છે, અકળ છે, અપાર છે, અચિન્ત્ય છે ને પરમ દયાવંત છે. વળી અગમ્ય છે, અગોચર છે, અકથ છે, છતાં ગમે તેવા અનિવાર્ય ભય-દુઃખમાંથી શરણાગતનું અવશ્ય રક્ષણ કરનાર પણ એ જ છે; વળી સર્વનો સાક્ષી છે, ભયને પણ ભયરૂપ તથા અભયનો દાતા છે; સદા ન્યાયી ને સર્વમાં સરખો છે અને વધારે શું કહું? એનું અશેષ વર્ણન કોઈથી પણ થઈ શકે તેવું નથી. સર્વ રીતે એની જ પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરવો, એ મનુષ્યનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. એના વિના ખીજું સર્વ મિથ્યા અને દુઃખરૂપ છે.”

આ સર્વ સદ્બોધ એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલો દ્વિજપુત્ર, સંશયથી નિર્મુક્ત થવાને લીધે બહુ આનંદ પામી, તે મહાત્માનાં ચરણોમાં નમી પડ્યો ને બોલ્યો: “હે પ્રભો! હે ગુરુવર્ય! હે ચૈતન્યનિધે! હે દયાસિંધો! આપની કૃપાથી હવે હું સમજ્યો. મારું અજ્ઞાનપડળ ખસી ગયું, ને સાર શું તથા અસાર શું, તે મેં જોયું. આપના અતુલ પ્રભાવને મેં જાણ્યો.”

પછી ગુરુવર્યે પ્રેમપૂર્વક તેને બેઠો ઠરી પોતાના હૃદય સાથે ચાંપ્યો, ને અનેક આશીર્વાદો આપી પોતે ઊભા થયા. બહુ સંતુષ્ટ થયેલા તે દ્વિજપુત્રે, પેલા ત્રણે મણિપુંજે જ્યાંથી લાવ્યો હતો, ત્યાં જ પાછા નાંખી દીધા; ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા ગુરુદેવ તેને સાથે લઈ ત્યાંથી નીકળી આશ્રમ ભણી ચાલ્યા.

ચિન્મણિદર્શન

આશ્રમપ્રતિ આવતાં આવતાં સંધ્યાસમય થઇ ગયો. તુરત જ તેમણે સંધ્યોપાસના કરી લીધી. પછી ગુરુ અને શિષ્ય બંને જણ, સ્વસ્થ ચિત્તે પર્ણશાળામાં આવીને બેઠા. ઘણીક રાત્રિ થતાં સુધી શિષ્યે એ પૂજ્યપાદની સેવા કરી. જ્યારે સર્વંત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઇ, ત્યારે તે કૃપાળુ મહાત્મા બોલ્યા; “હે દ્વિજપુત્ર! હવે તું હસ્તપાદ પ્રક્ષાલન કરીને પેલા દર્ભાસનપર બેસી જા, આચમન પ્રાણાયામ કરીને ચિત્તને સ્થિર કર, અને હું ઠહું તે સાંભળ.”

શિષ્ય તે પ્રમાણે સ્થિર થઇને બેઠો. પછી મહાત્મા બોલ્યા; “હે તાતા! મેં તને પ્રથમ કહેલું છે કે, માયાપતિનું સ્વરૂપ જેવું આપણે કલ્પીએ તેવું છે. એનો અર્થ એવો છે કે, એ પરમ પુરુષનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કોઇથી નહિ જાણી શકાય એવું, કિંવા નહિ કલ્પી શકાય એવું-અકલ અને અચિન્ત્ય છે. માટે તે કશા પણ આધાર વિના કેવી રીતે લક્ષ્યમાં આવી શકે? કેવી રીતે તેનાપર મન સ્થિર થઈ શકે? તેટલા માટે તેનું અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ કલ્પવું પડે છે; અને જે જે કલ્પના આપણે કરી શકીએ, તે તેમ સર્વવ્યાપક અને સકલ સત્તાધીશની સત્તાથી બહારની હોઈ શક્તી નથી. તેની સત્તામાં જ આપણું મન, ને આપણી કલ્પના પણ છે. તો પછી તેનું આપણે જે સ્વરૂપ કલ્પીએ, તેવો હોવાની પણ તેની સત્તા છે, માટે જ મેં તને એમ કહ્યું છે કે, ‘આપણે જેવું કલ્પીએ તેવું તેનું સ્વરૂપ છે.’ પણ એમ મનમાં આવે તેવી કલ્પના કરવા કરતાં, કંઇક આધારપૂર્વક કલ્પના થાય તો તે ઉત્તમ. આ જગતમાં જ્યારે જ્યારે અધર્મ અને અધર્મીઓ વધી પડે છે, ને ધર્મપર પ્રહાર કરવા માંડે છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મ, જે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું સાધન હોવાથી, ભગવાન માયાપતિને અતિ પ્રિય છે, તેનું રક્ષણ કરવા સારુ તે કૃપાળુ પોતે જ જગતમાં પ્રકટ થાય છે, અને ધર્મનું સંરક્ષણ કરી, અધર્મનો તથા અધર્મીઓનો ઉચ્છેદ કરે છે.* એવું ઘણીકવાર બને છે ને તે તે વેળાએ તે સમર્થનું જેવું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું સ્વરૂપ તેની ઉપાસનાને માટે સાધકો પોતાનાં અંતઃકરણમાં દૃઢ કરી રાખે છે. વળી માયાની સાથે રહીને એ માયાપતિ જગદ્રૂપે થયેલા છે; તેમાં રંકથી રાય, કીડીથી કુંજર, પરમાણુથી

* यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! । अम्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सज्जाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

મૈત્ર, ને સૂક્ષ્મ જન્તુથી બ્રહ્મદેવપર્યંત સર્વરૂપે તે પોતે જ છે; અર્થાત્ જગદ્રૂપ થવાની સાથે એ જગતના નિયંતારૂપે પણ તે જ થયેલો છે. માટે સમગ્ર જગદ્રૂપે-વિશ્વરૂપે જ તેને ન ભલુ શકાય તો જગતના નિયંતારૂપે ભજવો. કેટલાક સાધકો એ નિયંતૃસ્વરૂપની પણ ઉપાસના કરે છે.”

એટલું કહીને તે મહાત્મા પુનઃ બોલ્યા; “હે દ્વિજપુત્ર! મેં તને જે તેજઃપુંજનું ધ્યાન કરવાનું બતાવ્યું છે, તે તો વળી આ હમણું બતાવ્યાં, તે બંને સ્વરૂપો કરતાં વિલક્ષણ છે. તે તો અશરીરી છે; અને તેમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક મન સ્થિર થઈ જાય તો અતિ શ્રેષ્ઠ । પરમ કલ્યાણ । પણ શરીરવાનને અશરીરી સ્થિતિનું અવલોકન બહુ કઠિન થઈ પડે છે, માટે જેપર મન તત્કાલ સ્થિર થઈ જાય, ને પરમ ભક્તિવડે જેનું સદા સ્મરણ કરાય, એવું તે માયાપતિનું શરીરી સ્વરૂપ આજે હું તને બતાવીશ. નેત્રો મીંચીને તારી કલ્પનાદષ્ટિવડે જે સર્વત્ર મહાતેજોભાસ તું જુએ છે, તે આભાસને વિષે ખૂબ સ્થિર થઈને જ, કે તેના મધ્યભાગમાં એક બહુ વિસ્તૃત અને સપાટ ભૂમિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે ભૂમિ નવા અને લીલા રંગના તૃણાંકુરોથી છવાયેલી હોવાથી હારિત રંગી દેખાય છે. તેમાં થોડે થોડે અંતરે અનેક જાતિનાં સુપુષ્પોના સ્તબકો આવી રહેલા છે. તેના મધ્યમાં એક સુંદર નવ-પદ્મવિત કદમ્બવૃક્ષ બહુ ગોળ, ઘટાદાર અને સુપુષ્પિત વિરાલ રહ્યું છે. તેની છાયામાં બહુ શ્વેત રંગની યુવાન અને હૃષ્ટપુષ્પ તથા સુવર્ણનાં ઝાંઝરો તથા ઘટાઓ વગેરેથી શણગારેલી સવત્સા ધેનુઓનું મોટું વૃન્દ ઊભેલું છે. તે કુમળા તૃણાંકુરો ચરે છે. તેઓની મધ્યમાં અતિ દિવ્ય વસ્ત્રાલંકાર સજેલી નવયૌવનસંપન્ન બાલાઓ તથા કિશોર વયનાં સુંદર ચપળ બાળકો, હાથમાં નાની નાની છડીઓ-ગેંડીઓ વેણુઓ લઈને ઊભેલાં છે. એ સર્વની વચ્ચે કદંબ તરુનાં મૂળ પાસે એક અતિ સુલલિત મેઘ સરખી શ્યામ કાંતિવાળો, કામદેવને પણ લજાવે તેવો સૌન્દર્યવાન મહાતેજસ્વી બાળક ઊભેલો છે. એનું વય છથી આઠ વર્ષોની માંહેનું છતાં એની છબી એટલી બધી મનોહર છે કે, પેલાં સર્વ બાળકો, બાળાઓ ને ધેનુઓ તેને મૂંઝી કોરે ખસતાં નથી. એનાં ચરણોમાં મણિજડિત ઝાંઝરો, ઈટપર પીતાંબરનો કછોટો, તેનાપર સુવર્ણકિંકણીયુક્ત મેખલા અને કંઠમાં અતિ દિવ્ય તેજોમય મણિમાણિક્યની માળાઓ છે. તેની બાંહે મણિના તેજસ્વી

બાળુખંધો અને પહાંચાઓમાં દિવ્ય મણિકંકણો છે. તેણે સુવર્ણની કિનારીયુક્ત પીતાંબરને પિછોડો ખસે નાંખેલો છે. તેના ચંદ્રસમા સુપ્રકાશિત અને કમળસમા સુકોમળ મુખારવિંદની શોભાનો તો પાર જ નથી. પ્રવાલસરખો અધરોષ્ઠ, સુંદર ગોળ બંને ગંડસ્થલો, સુંદર નમણી નાસિકા, કમળ સરખાં વિશાળ મંજુલ નેત્રો, બંને કણોમાં પહેરેલાં મણિજડિત કુંડલો, મસ્તકપરથી લલાટપર ને ચોમેર ઝુકી પડેલી સુંદર શ્યામ સુંવાળા કેશોની આંકડીઓ, વિશાળ લાલ-માંતું કેસર કસ્તૂરીનું તિલક ઇત્યાદિ, સર્વથી તેનું મુખારવિંદ લાવણ્યના પ્રવાહ-મુક્તામાળાની ઝાંઝ સરખું દીસે છે. એના મસ્તકપર ઘણું તેજસ્વી, મણિમાણિક્યથી જડેલા સુવર્ણના કિરીટપર, સુંદર મયૂર-ચન્દ્રકાઓનો મનહર સુકુટ શોભી રહ્યો છે. તે પોતાના બંને કોમળ કરકમળોવડે મનોહર સ્વરવાળી બંસીને અધર આગળ ધારણ કરી તેમાં શ્વાસ પૂરી રહ્યો છે, ને તેમાંથી નીકળતા મહામધુર સ્વરવડે તેની આસપાસ ઊભેલાં સર્વ તદ્દાકાર બની રહ્યાં છે.”

એટલું કહીને તે યોગિરાજ કેટલીકવાર સુધી શાંત રહ્યા. શિષ્યને પણ સ્થિર થઈ ગયેલો જોઈ તે પાછા બોલ્યા; ‘એ બાલક-એ મહા-મનોહર અદ્ભુત બાલક-સામાન્ય પ્રાકૃત બાલક નથી. એ આ સમસ્ત વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ-સકળ બ્રહ્માંડ-અરે આવાં અનન્ત બ્રહ્માંડોને સ્વામી, સર્વનો ઇશ્વર, પ્રપંચથી પર, ને માયાનો-મહામાયાનો પતિ છે. એ મહામાયાનો પતિ હોવાથી તે માયાના બનેલા પ્રાપંચિક જગતનો અને તેમાં રહેલ મારો તથા તારો પણ પતિ-સ્વામી છે, એમ અહુણાં જાણુ; તથાપિ તું તેને સ્વામીરૂપે જાણતો નથી, માટે અત્યા-રથી તેમને ઓળખી લે, કે એ જ તારો સ્વામી છે. એના સેવકરૂપે તારે હાલની સ્થિતિમાં રહેવાનું છે. તારા સર્વ ભાવો તું તેમને અર્પણ કર, કેમકે સઘળું એમની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થયું છે. આ દૃશ્ય પદાર્થમાં તારું પોતાનું કંઈ જ નથી. તું પોતે પણ એમાંથી-એનામાંથી જ થયો છે, એટલે એ તદ્રૂપ જ છે, રે એ જ છે. પણ પ્રપંચમાં ફસેલો હોવાથી તે વાત તું તદ્દન જ ભૂલી ગયો છે. એના સદા સહવાસથી પાછું તારું સત્ય સ્વરૂપ તું સંપાદન કરી લે. એ માયા ને માયાનો પ્રપંચ ઇત્યાદિ સર્વ પરિણામે નાશવંત છે. પણ માત્ર એ તારો સ્વામી જ સદા સર્વદા અવિનાશી છે; એના વગરનું સર્વ નાશવંત છે, દુઃખદ છે, અકલ્યાણ-કારી છે. એ જ ચૈતન્યમણિ ! એ જ તારા હૃદયરૂપ અંધારા ઓર-

હામાં અજવાળું કરશે. તારો પેલો જટામાંનો કે ગુફામાંનો નાશવંત મણિ શા કામનો ? આ જ ખરો ચન્દ્રકાન્તમણિ ! એના અંજનથી, તારા અવિદ્યા-અજ્ઞાન-પટો નાશ પામશે. પ્રપંચમાં પડીને પાપાણુરૂપ થઈ ગયેલો તું, આ ચૈતન્યરૂપ ચન્દ્રકાન્તમણિના સ્પર્શથી સાક્ષાત્ સ્પર્શમણિ જ થઈ જઈશ. એ જ તને શીતલ કરશે-તારાં નેત્રો ખોલશે-પ્રકાશ આપશે-અંધકાર નસાડશે. માટે એ મહાચૈતન્ય સ્પર્શમણિરૂપ તારા સ્વામીનાં ચરણારવિદ્ધમાં પૂર્ણ પ્રેમથી પ્રણામ કરવારૂપે સ્પર્શ કર; અને હાથ બેડીને તેની પારંચર્યામાં ઊભો રહે. તારી સર્વ પ્રિય વસ્તુઓ તથા સર્વ સુખનાં સાધનો તું આ જ ક્ષણથી એના પાદારવિદ્ધમાં અર્પણ કરીને તેની પ્રસાદીરૂપે જ ગ્રહણ કરજે, એની આજ્ઞામાં જ રહેજે-એની આજ્ઞા વિના કશું જ ઠરીશ નહિ. મિથ્યા નાશવંત સ્પર્શ-મણિને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે તું જ્યારે તારા મસ્તકમાં રાખતો હતો, ત્યારે આ ચૈતન્યરૂપ સ્પર્શમણિને તારાં હૃદયને વિષે રાખવાનો છે. તે જડ પારસને, લોહાદિક જડ ધાતુઓ સાથે ઘસીને તેજસ્વી-(સુવર્ણ) કરી દેતો હતો, તે પ્રમાણે આ ચૈતન્ય પારસને તારાં મન તથા મનો-વૃત્તિરૂપ મલિન જડ ધાતુઓને ઘસી તેજસ્વી ચૈતન્ય સરખી કરવાની છે. એ જડ પારસમણિને જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે જ તું સંભાળતો, પણ આ પારસને તો પ્રતિદિન અને ક્ષણે ક્ષણ સંભાળ્યા કરજે; કેમ કે એ જડ પારસ કોઈ ચોરી લે અથવા હરણુ કરી લે ત્યારે જ તારી પાસેથી જાય એવો હતો, પણ આ ચૈતન્ય પારસ તો વારંવાર સંભાળી રાખીએ નહિ, કિંવા અખંડ દૃષ્ટિ તેના ભણી રાખીએ નહિ, તો આપો આપ ચાલ્યો જાય તેવો ચપળ છે. પણ હા ! જો અંતઃકરણ-પૂર્વક તેની સાથે પૂર્ણ પ્રીતિ બંધાઈ, એટલે તે તને મૂકીને ક્યાંય જઈ શકશે નહિ; ઊલટી સદા સર્વદા તે તારી સંભાળ લીધા કરશે અને સમગ્ર સંકટસમૂહથી ને અજ્ઞાનતિમિરથી દૂર જ તને સુપ્રકાશિત રાખશે. એ જડ પારસનો તું સ્વામી હતો, પરંતુ આ ચૈતન્ય પારસ તો તારો સ્વામી છે. તારે નચિંતાઈ જ રાખવી કે, તારા જડ પારસના રક્ષણની તું કાળજી રાખતો, પણ આ તો ઊલટું તારું રક્ષણ તેને માથે આવેલું છે. તે તારું, મારું અને આખી સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હે દાનદક્ષ ! પ્રથમ જડ પારસ તારી પાસે હતો, પણ તું ધનાઢ્ય ન હોતો. ખરો ધનાઢ્ય તો હવે તું થયો; માટે આ ચૈતન્યધનની સારી રીતે સંભાળ રાખજે; અને પ્રીતિથી તેનું સતત સેવન કરજે.’

એ પ્રમાણે ચૈતન્યધનનો ભંડાર પોતાના સુપાત્ર શિષ્ય આગળ ખુલ્લો મૂકીને પછી તે સદ્ગુરુ પોતાના મનમાં ચિત્તમરણ કરતા શાંત-પણે બેઠા, અને તે દ્વિજ પુત્રને, ચૈતન્યમણિનાં સ્વરૂપને વિષે સમાધિ લાગી ગઈ. સ્વરૂપાનંદમાં તટ્વીન થઈ ગયેલો તે, ઘણીકવાર સુધી બોલ્યો પણ નહિ; પણ પછી “જય પ્રભો ! જય જય ગુરુદેવ !” એમ બોલતો એકાએક ઊભો થઈ, અતિ આનંદની ધૂનમાં પડી ગયો.

પછી સદ્ગુરુદેવ તેને ઊભો રાખી પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને બોલ્યા; “બાપ ! તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે તું ભાગ્યશાળી થયો, અનાથ મટી સનાથ થયો, ને તે પૂર્ણકામ, કોટીકામ, પરમ પરમાત્માની કૃપાથી તને તેનાં ધ્યાનરૂપ ચૈતન્યમણિ પ્રાપ્ત થયો. હવે તેને સતત સંભાળી રાખી તેનો ખરો ઉપયોગ કરવાનો તારે આરંભ કરવો જોઈએ. એની સંભાળ તો હું પૂર્વાપર કહી ગયો તે પ્રમાણે, એનાપર પૂર્ણ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ દૃઢ થવાથી, ને તેવડે એનાપર અખંડ દૃષ્ટિ રાખવાથી રહે છે. એ બે વાત કદી ન ભૂલાય, તેને માટે બહુ સાવધ થવાનું છે. એ અખંડ દૃષ્ટિ કયા નેત્રોવડે રાખવાની છે તે તું સમજ્યો ?”

શિષ્ય વિચારમાં પડ્યો. તેણે અજ્ઞાનપણું દર્શાવ્યું ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા; “તેં હમણું જ સ્વરૂપ જોયું તે શાવડે ?”

શિષ્યે કહ્યું: “કૃપાનાથ ! એ તો મનવડે જોયું. અને હા, હવે હું સમજ્યો કે એનાપર અખંડ દૃષ્ટિ પણ મનવડે જ રાખવી.”

સદ્ગુરુ બોલ્યા: “જેમ દૃષ્ટિ મનોમય નેત્રોવડે જ રાખવાની છે, તેમ પ્રેમ પણ મનવડે જ રખાય છે. તું સારી પેઠે સમજ્યો હોઈશ, કે એ સર્વેશ્વર પ્રભુ માયાપતિને શરણ થવાનું ને તેની સેવા કરવાનું મુખ્ય સાધન મન છે. પણ તું જાણતો નહિ હોય કે એ મન માયાના પ્રપંચમાં લદ્દખદ હોવાથી ઘણું હઠીલું, ચપળ, ઉન્મત્ત અને ભારે જોરાવર છે. વળી એ સાથે જડ હોવાથી સ્વભાવે નીચ અને મલિન પણ છે. માટે કોઈ પણ સાધકે પ્રથમ તેને શુદ્ધ, સ્થિર ને પોતાને સ્વાધીન કરવાની આવશ્યકતા છે.”*

* અર્જુનને પણ મનના અતિ ચંચળપણા વિશે સંકા થઈ હતી. (ગી. ૬-૩૪) चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रसाधि बलवद्दृढम् । तस्याहं निर्ग्रहं मन्ये बायोरिव सुदुष्करम् ॥ શ્રીકૃષ્ણે તેનો ઉપાય બતાવ્યો હતો. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૬-૩૫.) असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥

એ સાંભળી શિષ્ય બોલ્યો; “કૃપાનાથ! ત્યારે એનો શો ઉપાય હશે?”

સદ્ગુરુ બોલ્યા; “પુત્ર! સર્વ વસ્તુઓના ઉપાયરૂપ મેં તને એ ચૈતન્યરૂપ સ્પર્શમણિ આપ્યો છે, તેના ઉપયોગથી તું ધારીશ તે કાર્ય કરી શકીશ. પેલી ચિદ્ગુહામાં જે ત્રણ પ્રકારના સ્પર્શમણિઓ તેં જોયા, તેમાંના પ્રત્યેકનો પ્રભાવ જુદો જુદો હતો. એમાં છેલ્લો સ્પર્શમણિપુંજ સૌથી વધુ તેજસ્વી ને સર્વોત્તમ ગુણવાળો હતો. બીજાઓને મૂકી દઈ, માત્ર એમાંના એક જ ઠંકરનું જે અર્થો ગ્રહણ કરે, તેના સર્વ અર્થો-પેલા ત્રણે પુંજવાળા મણિઓથી થનારા સઘળાં કાર્યો, માત્ર એ એકલાથી જ સધાઈ શકે તેમ છે; કારણ કે, સર્વોત્તમ સ્પર્શમણિ સાધારણ પાષાણને પણ સ્પર્શમાત્રથી સ્પર્શમણિ કરી દે તેવો છે, અને બીજાઓ તો માત્ર ધાતુને જ સુવર્ણ કરી દેનારા છે. તેવી રીતે મેં આ ચૈતન્યસ્પર્શમણિ તને સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ આપ્યો છે, કે જેવડે તારાં સઘળાં કાર્યો સધાશે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માયાપતિની ચૈતન્યમય દિવ્યમૂર્તિરૂપ સર્વોત્તમ સ્પર્શમણિનું ઘર્ષણ થવાથી તું પોતે મલિનતારહિત ચૈતન્યમય સ્પર્શમણિ થઈ જઈશ; અને તારું મન કે જે જડ પાષાણવત્ છે, તે પણ વારંવાર તે મહામણિની સાથે ઘસવાથી સ્પર્શમણિરૂપ થશે; અને પછી અતિ મલિનતા તથા કઠોરતાને પ્રાપ્ત થયેલી લોહપિત્તલાદિક ધાતુઓરૂપ તારી મનોવૃત્તિઓ તથા મનોવિકારો, તે તારા ઉજ્જવલ અને પવિત્ર બનેલા મનોમય સ્પર્શમણિ સાથે ઘસાઈ ઘસાઈને ઉજ્જવલ નિર્મળ સુવર્ણ સરખા થઈ જશે. એમ થશે ત્યારે જ તારું કાર્ય પૂર્ણ થયું, ને તને મળેલા દિવ્ય ચૈતન્યમણિનો તેં યથાર્થ ઉપયોગ કર્યો એમ કહેવાશે; ત્યારે જ તું પૂરો ભાગ્યવાન અને અખૂટ ચૈતન્યમણિના આગારનો સ્વામી થઈશ. પછી તે ચૈતન્યમણિ કહી તારી પાસેથી ખસશે જ નહિ, તું અને તારું મન પણ તેની પાસેથી ખસશે નહિ, અર્થાત્ એ ને તું એકરૂપ થઈ જશે. પછી સદા સર્વદા અખંડ સુખ, અખંડ પ્રીતિ, અખંડ પ્રેમ, અખંડાનંદ ને અખંડ જ્ઞાનરૂપ અતુલિત ઐશ્વર્યનો તું ભોક્તા થઈશ.”

એ સાંભળી શિષ્ય પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે; “હો કૃપાસિંધો! આપે આપેલા એ ચૈતન્યમણિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી, મારાં મન તથા મનોવૃત્ત્યાદિકને શુદ્ધ સુવર્ણરૂપ કરવાનું આપ કૃપા કરી બતાવીને સેવકને પૂર્ણ કૃતાર્થ કરો.”

સદ્ગુરુજીએ કહ્યું; “આપ ! હા, હું એ પ્રકારને અવશ્ય જણાવીશ, પણ તે કંઈ એક ઘડીમાં કે એક દિવસમાં જણાવી શકાય તેમ નથી; એને માટે તો લાંબો સમય જોઈશે. આજે રાત્રિ ઘણી ગઈ છે. તું શ્રમિત પણ બહુ થયો છે, તેથી જરા વિશ્રામ લે; તારા સ્વામીની સેવામાં તત્પર થા; પછી નિશ્ચિન્તપણે હું તને સર્વ પ્રકાર જણાવવાને આરંભ કરીશ.”

એક નૂતન શિષ્ય

બીજે દિવસે દ્વિજપુત્ર પોતાનાં પ્રાતરાહ્નિકનાં કર્મથી નિવૃત્ત થઈ, ગુરુચરણમાં વંદન કરવા ગયો, ત્યારે મુનીશ્વરે તેને આશીર્વાદ દઈને કહ્યું; “પુત્ર ! પેલા કાલે આપણે લાવ્યા છીએ, તેમાંનું એક શ્વેત કંદ તું લઈને યથેચ્છ ભક્ષણ કર; પછી સ્વસ્થ ચિત્તે હું કહું તે શ્રવણ કરજે.”

ગુરુની આજ્ઞા થતાં શિષ્ય ત્યાંથી ઊઠવા બળ્ય છે, એટલામાં આશ્રમમાં કંઈ પદસંચાર સંભળાવાથી તેણે આશ્રમદ્વારભણી જોયું, તો કોઈ આશ્રમમાં આવતું દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે ગુરુદેવને જણાવતાં જણાવતાં તો એક અતિ અદ્ભુત સુંદર કિશોર મૂર્તિ, ઘણી ચપલ ચાલથી, પળકુટીના દ્વાર આગળ આવીને ઊભી રહી. તે મૂર્તિ, “ગુરુર્વાય નમો નમઃ” એવો ઉચ્ચાર કરવા સાથે તે યોગિવરનાં ચરણોમાં અતુલ હવેથી નમી પડી.

એ અદ્ભુત મૂર્તિનું સ્વરૂપ અતિ મનોહર હતું, તેના મસ્તક પર સુંદર જટાજૂટ શોભી રહ્યો હતો. તેના સર્વાંગે ભસ્મ ને ગળાંથી ચરણ સુધી તેણે એક મોટા વ્યાઘ્રાંબરનો ઝલો પહેરેલો હતો. તેના એક હાથમાં જલનું કમંડલુ ને બીજા હાથની બગલમાં કૃષ્ણાંજન હતું. આરંભાયલી શરદ્ ઋતુનાં આછાં આછાં વાદળથી ઢંકાયેલા ચંદ્રસમાન તેના ભસ્મથી ઢંકાયેલા મુખારવિંદપર શ્મશ્રુકેશો ઊગ્યા નહોતા, તેથી જ્ઞાનારને અનુમાન થતું હતું કે, તે કોઈ પંદર સોળ વર્ષોની અંદરનો બાલક છે. તેને જ્ઞેતાં જ, યોગિરાજ જાણે તેને ઓળખતા જ હોયની તેમ બોલી ઊઠ્યા: “હે ધર્માર્થપૂર્ણપ્રેષિત !* તું અમરગિરિથી આવ્યો ? ત્યાં મુનિ ધર્માર્થપૂર્ણ પ્રસન્ન છે ?” એ સાંભળી, યોગીશ્વરના અન્તર્યામીપણાં માટે આશ્ચર્ય પામીને તેણે તટાક્ષ “હા કૃપાનાથ ! મુનિવર ધર્માર્થપૂર્ણજી કુશળ અને સુપ્રસન્ન છે, ને તેમણે આપને પરમ પ્રેમાવેશથી પ્રણામ કહ્યા છે,” એમ કહેતાંની સાથે બીજાવાર દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

* ધર્માર્થપૂર્ણ નામના ગુરુએ મોકલેલો.

ગુરુવર્યે તેને ઊઠાડી આશીર્વાદ આપી સામે બેસાડીને કહ્યું: “હે છદ્ધલિંગ!* તારું કલ્યાણ થાય્યો; તારું આગમન સફલ થાય્યો. તારા આવવાની હું બે દિવસો પૂર્વે વાટ જોતો હતો, છતાં તને મોડું થયું, તો કંઈ ચિંતા નહિ. લગવદ્વિચ્છા બલવતી છે.† પણ મહાત્મા મુનિ ધર્માર્થપૂર્ણે તને શી આજ્ઞા કરી છે, તે મને કહે.”

ગુરુદેવનાં એ વચનો સાંભળી, છદ્ધલિંગ બોલ્યો; “પ્રભો! મારી મનોવૃત્તિને યથાર્થ જાણી લઇ, મહાત્મા મુનિવરે મને કૃપા કરી, આપની પાસે આવવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે, ‘તું જે જ્ઞાન ઇચ્છે છે, ને જેવા જ્ઞાનનો તને અધિકાર છે, તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે સ્થળે જવાથી તને મળશે; કેમકે ત્યાં તેવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા સારુ એક દ્વિજપુત્ર, એ પૂજ્યપાદ મુનિવર પાસે આવેલો છે, ને તેને ઉપદેશ કરવાનો તેઓ હમણાં જ આરંભ કરવાના છે; તેઓ મારા પરમપ્રેમી છે, માટે હું તને તેમની પાસે મોકલું છું.’ એટલી આજ્ઞા કરીને તેમણે મને આ એક દિવ્ય ગુટિકા આપી, અને જણાવ્યું કે, ‘એ ગુટિકાને મસ્તકમાં રાખીને જવાથી તું અગમ્ય સ્થળમાં પણ નિર્ભયપણે સત્વર ચાલી શકીશ, ને જ્યાં જવું છે તે સ્થાન પ્રત્યે આપો-આપ જઈ પહોંચીશ’ અને હે દેવેન્દ્ર! એ જ પ્રમાણે એમની આપેલી ગુટિકાના ચમત્કારિક પ્રભાવથી, મને આજે આપનાં પુણ્યરૂપ દર્શન થયાં છે; હવે હું પૂર્ણ કૃતાર્થ થયો છું; આપને શરણે છું. જેમ આ ઋષિપુત્રને આપે અપત્યરૂપ માનીને વાસલ્ય ઠર્યું છે તેમ મને પણ ગાણીને આપની અમૂલ્ય સેવાનો લાભ આપો. આ ઋષિપુત્રને આપ પૂજ્ય છો, ને મારે તો આપ તથા આપના પદ્મશિષ્ય હોવાથી એ ઋષિપુત્ર પણ પૂજ્ય છે; માટે આપની સમસ્ત સેવાનો અધિકાર હવે કૃપા કરી મને જ આપશો.”

એટલી પ્રાર્થના કરીને પુનઃ છદ્ધલિંગ ઠર જોડી બોલ્યો; “કૃપાનાથ! હું તો માત્ર આપની સેવાથી જ કૃતાર્થ થઈશ, કેમ કે મારો અધિકાર માત્ર સેવાનો જ છે; જ્ઞાનશ્રવણનો નથી. જ્ઞાનશ્રવણ તો સુબુદ્ધિ, સદ્વિચાર, સદ્વાચરણ, તપ ઇત્યાદિથી સંપન્ન જીવનું જ કર્તવ્ય છે. પણ એ સર્વથી હીન અજ્ઞાત એવા મજ સરખા પ્રાણીનું કર્તવ્ય તો માત્ર સદ્ગુરુસેવન જ છે. તે લાભ આપના કૃપાળુ ચરણારવિદમાંથી મને મળશે, એવી પૂર્ણ આશા છે.”

* એ તેનું નામ.

† બલીયસી કેવલમીશ્વરેન્દ્રા ।

આ સઘળું સાંભળી રહેલા તે મહાત્મા યોગીશ્વર, એ છદ્ધલિંગ કોણ છે ? ક્યાંથી આવેલો છે ? તેની કેવી વૃત્તિ છે ? તેનો કેટલો અધિકાર છે ? તે શું ઇચ્છે છે ? ઇત્યાદિ સર્વ પોતાના યોગબળથી જાણતા હતા; તેથી તેની એવી નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળી તે બહુ પ્રસન્ન થયા, ને બોલ્યા કે: “તારું કલ્યાણ થાઓ. આ દ્વિજપુત્રમાં ને તારામાં મને કશું અંતર નથી. તારું નિર્મળ અને સત્ત્વરીત તપસ્વી અંતઃકરણ જ, તારાં મહદ્ભાગ્યોદયનું મૂળ છે. તારા પવિત્ર ધૈર્યને અને શુદ્ધ મનોભાવને ધન્ય છે. હવે તમે બંને શિષ્યો મિત્રભાવથી રહો, ને અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને અલભ્ય એવું ભગવત્સંબંધી-પરમપુરુષસંબંધી જ્ઞાન સંપાદન કરો. પ્રથમ તમને વારંવાર ક્ષુધા બાધ ન કરે, એટલા માટે (દ્વિજપુત્ર ભણી દૃષ્ટિ કરીને) પેલાં કંદમૂળોનું યથેચ્છ ભક્ષણ કરો.”

એ આજ્ઞા થતાં જ દ્વિજપુત્ર ઊઠીને કંદમૂળો ગુરુની પાસે લઈ આવ્યો. તેમણે બંનેને નિર્વિકાર બુદ્ધિ આપનારાં તથા લાંબા કાળપર્યંત તૃપ્તિ આપનારાં કંદમૂળો વહેંચી આપ્યાં. જે લઈને ભક્ષણ કરવા સારુ તે બંને શિષ્યો આશ્રમમાંના સરોવરપર ગયા.

જ્ઞાનકથન

બીજે દિવસે મહાત્મા યોગીશ્વરે કૃપા કરી બંને શિષ્યોને સમ્મુખ બેસાડ્યા. પછી તેમણે પૂર્ણાનંદપૂર્ણ પુરુષોત્તમ સર્વેશ્વર એવા વ્યાપક પરબ્રહ્મનું ધ્યાન-સ્મરણરૂપ મંગલાચરણ કરી, તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવા માટે સર્વોત્તમ પ્રકારનું કથન કરવાનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીને જન્મ સાથે જ અત્યાવશ્યક ઈર્તવ્ય શું છે તે કહ્યું; પછી માયાના સર્વ પદાર્થોનો મનમાંથી ત્યાગ કરીને, મનને ભગવાનનું અનન્ય શરણાગત કરવું, એવો સિદ્ધાંત કહી સંભળાવ્યો. એ મન અદૃશ્ય અને સર્વમાં વ્યાપક છતાં ગૂઢ, પણ સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને શરણે સદા સર્વદા અનન્ય ભાવથી શી રીતે રહે, અને માયાના પદાર્થોથી વિરક્ત શી રીતે બને, એ વાત સર્વ ઈરતાં કઠિન હોવાથી અને સમજણમાં ઝટ લઈને ઊતરી શકે તેવી નહિ હોવાથી, તેને વિસ્તારથી તેમણે પોતાના શિષ્યોને પૃથક્કરણપૂર્વક કહેવા માંડી; માયા કોણ, એનો વિસ્તાર, એના છલ, જીવ કોણ, આત્મા એ શું, એની કેટલી સત્તા, પરમાત્મા કોણ, એને કેમ ઓળખવો, એ માટે શાં શાં સાધનો કરવાં, જીવની સેના, જીવનો સ્વભાવ, જીવનું માયિક ને અમાયિક બલ, બલાબલથી જીવની પરાધીનતા, પરમાત્માનું શોધન-જ્ઞાન, એનું

નિર્લેપપણું-શુદ્ધતા, એનું સામર્થ્ય-સામ્રાજ્ય, તત્ત્વબલ, મનુષ્યની મૂર્ખતા, સંતોનું મહત્ત્વ, ચૈતન્યપ્રાપ્તિ માટે શરીરની અને હૃદયની રક્ષા, માયિક નિર્માયિક પદાર્થો, પરલોક, મૃત્યુ, જીવની અખંડતા, પ્રાણ-ચેતના, ચૈતન્યકલા, યમમાર્ગ, માયાના વિયોગથી માયિક જીવને થતાં દુઃખો, અભિમાનની નીચતા, માનસિક નરકો, સ્થૂલ દુઃખ ઇત્યાદિનું વર્ણન કરવારૂપે જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવીને પછી મનુષ્યનું મન તથા મનોવૃત્તિઓને ભગવદ્રૂપ મણિના સ્પર્શ તથા ઘર્ષણથી કેવી રીતે સુવર્ણરૂપ કરી દેવાં તેનો પ્રકાર, ઘણાં સ્પષ્ટ અને દીર્ઘ એવાં, અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો આપી, અને સિદ્ધાંતોથી સ્કુટ કરીને તેઓને સમજાવ્યા.

ઘણા લાંબા સમય સુધી નિત્ય નિયમપૂર્વક મહાત્મા સદ્ગુરુની પાસેથી શ્રવણ કરેલા ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનવડે, બંને શિષ્યો કેવળ ચન્દ્ર-કાન્ત-મણિરૂપ બની ગયા અને પૂર્ણ કૃતાર્થતાપૂર્વક વારંવાર ગુરુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરવા લાગ્યા. જ્ઞાનોપદેશની સમાપ્તિના આનંદમાં-હર્ષસિધ્ધિ વિષે નિમગ્ન થયેલા બંને શિષ્યોને અંતિમ મંગલાચરણરૂપે ગુરુદેવે પોતે ઉપદેશેલા ચૈતન્યરૂપ સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ કરવાનું, એટલે કે તે ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું; અને પોતે પણ તે કૃપાળુ પ્રભુના મંગલસ્વરૂપના ધ્યાનમાં સમાધિસ્થ બની ગયા.

શિષ્યોના વાર્તાલાપ

—***—

અહિમિવ જનયોગં સર્વદા વર્જયેયઃ કુળપમિવ સુનારીં ત્યક્તુકામો વિરાગી ।

વિષમિવ વિષયાન્યો મન્યમાનો દુરંતાન્ જયતિ પરમહંસો મુક્તિમાવં સમેતિ ॥

અર્થ—જે વૈરાગ્યશીલ પુરુષ, સદાય સર્પની પેઠે મનુષ્યસંગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, શબની પેઠે સુંદર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છે છે તથા પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયોને વિષસમાન માને છે, તે પરમહંસ, વિજય મેળવે છે તથા મુક્તિને પામે છે.

સૂક્ષ્મ બિન્દુ ૧ હું - યથાલાભસંતોષ

—***—

મહાત્મા યોગિરાજની સમાધિ કંઈ સાધારણ સમાધિ નહોતી. શિષ્યોને—પરમ અધિકારી શિષ્યોને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો યથાર્થ ઉપદેશ કરતાં કરતાં તેમનું અંતઃકરણ સંપૂર્ણ સમાધાન પામી ગયું હતું. એ અવસ્થામાં તેમને નિત્ય કરતાં વધારે અહોરાત્ર વીતી ગયાં, તો પણ તેઓ જાગૃત થયા નહિ. એ પ્રસંગે તે બંને શિષ્યો એ સમર્થ ગુરુવર્યની પાસેથી, પરમ લાભ-સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનલાભ મેળવી કૃતાર્થ થયા હતા. તેઓ, એ અવકાશના સમયમાં, પોતે સંપાદન કરેલાં તત્ત્વસંબંધી અનેક પ્રશ્નોત્તરો કરીને જ્ઞાનવિનોદ કરતા હતા.

પ્રસંગ નીકળતાં છન્નલિંગ દ્વિજપુત્રે સુવિચારશર્માને પ્રશ્નયું; “સુહૃદ્વર્ય! આપણા ગુરુ મહારાજે પેલા ઋષિદેવનો ઇતિહાસ કહેતાં સ્વયંયું હતું કે ‘તે મહાત્માએ અધ્યયન કરી રહેલા પોતાના શિષ્યોને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જવાની, ને ત્યાં જઈ ધર્મયુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની આજ્ઞા કરી, અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિકનું અધ્યયન કરી રહેલા દ્વિજપુત્રોએ બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિને અંતે ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને પોતાને ઘેર જવું, અને ત્યાં સમાવર્તન સંસ્કાર કરી, કુલીન અને સદ્ગુણી કન્યા સાથે વિવાહ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમી થવું; પછી ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કરેલાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગૃહસંસાર ચલાવવો—એવો સનાતન ધર્મ કહ્યો

છે.* આપણું પણ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ અધ્યયન સમાપ્ત થઈ ગયું છે; શું આપણને પણ હવે ગુરુવર્ય પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરશે ?”

સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “હે બ્રાત ! એ વાત સત્ય છે કે, ગુરુ પાસે અધ્યયન કરી રહેલા બ્રહ્મચારીએ ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને ઘેર જવું, ને ત્યાં વિધિવત્ ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો. આપણું પણ આ જ્ઞાનાધ્યયન પૂરું થયું છે, ઘેર જવાની હવે આજ્ઞા મળશે એ સંભવિત છે, તથાપિ આપણું અધ્યયન આટલેથી જ પૂરું થયું હોય એમ હું સમજતો નથી. આપણે જો કે વાચિક જ્ઞાન-શ્રવણ જ્ઞાન ગુરુદેવ પાસેથી મેળવ્યું છે, તથાપિ તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન અવશેષ છે; તે થયા વિના વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ કેમ થાય ? વિજ્ઞાન એટલે અનુભવજન્ય જ્ઞાન.”

છન્નલિંગે કહ્યું; “મનન, નિદિધ્યાસનાદિક તો ઘેર ગયા પછી પણ થઈ શકશે, તેમ ધારીને ગુરુદેવ કહાય આપણને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરશે, તો કેમ કરીશું ?”

સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “ગુરુદેવની આજ્ઞા તેવી થશે તો તે શિરસાવંધ જ ગણવી પડશે; એમાં શી હાનિ છે ? જેમાં શિષ્યનું સદા હિત જ સમાયતું હોય એવી જ આજ્ઞા સદ્ગુરુ કરે છે, છતાં તેઓ કદાચ કોઈ કારણને લીધે સ્વેચ્છાનુસાર તેથી વિપરીત આજ્ઞા કરે, તો પણ તેને વંધ ગણીને અનુસરવું, એ જ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે. તે આજ્ઞા ગમે તેવી વિપરીત હોય તો પણ શિષ્યનું તો તેને અનુસરવાથી પરિણામે હિત જ થાય છે. ગુરોરાજ્ઞા સદા કાર્યા મનોવાકકાયકર્મભિઃ એટલે મન, વાણી, શરીર અને કમવડે કરીને શિષ્યે સદા ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. પણ વારુ, ગુરુ મહારાજ ઘેર જવાની આજ્ઞા કરે તો તેમાં તને શી અડચણ છે?”

છન્નલિંગે કહ્યું; “અડચણ તો કંઈએ નથી. પણ આવા સ્થાનમાંથી હવે મને ઘેર જવું રુચતું નથી. ઘર એ જ સંસાર, સંસાર એ જ ઘર. ઘર એ કેવળ કારાગૃહરૂપ છે. તેમાં ફસાવું, એવો મારો મનોદય નથી. હું લગ્ન કરનાર નથી, તો પછી આવા કૃપાળુ ગુરુચરણને વિયોગ શા માટે

* બુદ્ધો તૈત્તિરીય ઉપનિષદ શિક્ષાધ્યાય-ત્રયમા શિક્ષાવલ્લી, એકાદશ અનુવાક વેદં અનુચ્ય આચાર્યઃ અન્તેવાસિનં અનુશસિત । ...પ્રજાતંતું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । વગેરે.

વેદાનધીત્ય વેદો વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ।

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવધેત ॥ ૩૧૪॥

ગુરુણાનુમતઃ ક્ષાત્વા સમાવૃત્તો યથાવિધિ ।

ઉદ્ગ્રહેત દ્વિજો માર્યો સર્વર્ણો લક્ષણાન્વિતામ્ ॥ મનુઃ-મ. ૩ શ્લો. ૨-૪.

કરવો? જેને વિવાહ ન કરવો હોય તેવો બ્રહ્મચારી, ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કરી રહ્યા પછી પણ જન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને ગુરુચરણની સેવા કરતો, સદા તેમની પાસે જ રહે, એવો ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે, નહિ વારુ?”

એ સાંભળી દ્વિજપુત્ર દાનદક્ષ બોલ્યો; “એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે ખરી, તથાપિ આપણા સરખા શિષ્યોના સંબંધમાં તેમ નથી. તે આજ્ઞા તો જે દ્વિજપુત્ર યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર પામીને તુરત જ વેદાધ્યયન કરવાને ગુરુ પાસે રહે છે તેને અંગે છે અને આપણે તો સમાવર્તનાદિ કરી ચૂકેલા ગૃહસ્થાશ્રમી છીએ; તથા આરંભના અધ્યયનાર્થે નહિ પણ અંતિમ અધ્યયનાર્થે એટલે વેદને અંતે કયેલા એવા જ્ઞાનના અધ્યયનાર્થે આવેલા છીએ. હવે કહો, સંસાર એ પરમ દુઃખરૂપ છે, એમ સારી રીતે અનુભવ્યા છતાં, પુનઃ પાછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની ઇચ્છા કેમ જ કરીએ? સંસારના તાપથી તપેલા પુરુષને શાંતિદાયક શીતળ સ્થાન માત્ર આ અનુપમ જ્ઞાનપ્રદ સદ્ગુરુદેવનાં ચરણકમળો જ છે, તો તે પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ દુઃખરૂપ સંસારની વાંચ્છના સ્વપ્ને પણ કયો મૂર્ખ જન કરે?”

છન્નલિંગે અતિ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું; “શું આપ ગૃહસ્થાશ્રમી છો? શું ગૃહસ્થાશ્રમનો અકાળે ત્યાગ કરીને અહીં આવ્યા છો?”

સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “હા બંધુ! હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું નહિ પણ હતો. જ્યારે સારી રીતે સમજવામાં આવ્યું કે, મહાત્માઓ કહે છે અને કહી ગયા છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ એ જ નરદેહધારીને એક લોઢાની બેડી સરખો છે, પરમ અકલ્યાણરૂપ અધોગતિને માર્ગે મોઢલનાર છે; ત્યારથી તેનાથી ઉદાસ થઈ ગયો હતો, અને તે બેડી તોડવાને આતુર થઈ રહ્યો હતો. ભગવદ્વિચ્છાથી મારો પગ તેમાંથી ખસી ગયો. કેટલાક સમય પછી તે બેડીમાં સખત રીતે ફસાવાનો પ્રસંગ નજીક આવ્યો, પણ તેટલામાં આ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવના સમાગમથી, તેમાંથી સહજમાં છૂટી ગયો છું. હવે હું કેવળ નિશ્ચિત અને નિરાશાથી આનંદમગ્ન છું, તે પુનઃ સંસારમાં કેમ લપટાઉં?”

સુવિચારશર્માનું આવું બોલવું સાંભળીને છન્નલિંગ પોતાના મનને વારી રાખવાને ઘણાય પ્રયત્ન કરતો જણાયો, છતાં તેની મુખમુદ્રા વદન મ્હાન પડી ગઈ. આંખમાંનાં થોડાંક ઝળઝળીયાં સાથે તેનાથી નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો. આમ થવાનું કારણ કંઈ સમજાતું નહોતું, છતાં

એટલી સમજ પડતી હતી કે, પોતાની કોઈ ભતની દુઃખાતી વા ઉભરાઈ આવતી લાગણીને બહાર ન જણાવા દેવાને તે પ્રયત્ન કરે છે. સુવિચારશર્માએ એ બેઠને એવું અનુમાન કયું કે, ‘એણે જ્ઞાન-શ્રવણના આવેશમાં ‘લગ્ન નથી કરવું’ એવી પ્રતિજ્ઞા મારી આગળ પ્રસિદ્ધ કરી, છતાં સંસારથી ઉપરમ નહિ પામેલો એવો કોઈ ઉછરતો જીવ એ છે ને મારી વાત સાંભળીને હવે પછી પોતાનું કેમ થશે, એ ચિંતવનથી તેની પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી વૃત્તિઓ અન્તરમાં લડી રહી છે, તેનું આ બહિર્દર્શન છે.’ અસ્તુ: એ ગમે તેમ હો! થોડીક વારે સ્વસ્થ બની જઈને છત્રલિંગ બોલ્યો; “આપ નિશ્ચિત અને આનંદમગ્ન છો તો ભલે, પણ આપની ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ બેડી છૂટી ગઈ, ને વળી તેમાં સખત ફસાઈ પડવા પ્રસંગ આવ્યો હતો ઇત્યાદિ ગાંભિર વાતોમાં મને કંઈ સમજણ પડી નહિ, તો તે ક્ષમા કરી મને સ્પષ્ટપણે સમજાવશો કે, એ વચનોમાં ભાવાર્થ શો છે? આપ મારા વડીલ બંધુ ગુરુસમાન છો, હું આપના કર્નિષ્ઠ બંધુસમાન વા સેવકસમાન છું; વળી મારી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવાની ગાંભિર ઇચ્છા છે, તેથી હું આપને મારા પૂર્વના નિશ્ચયથી ઊલટું પૂછું છું એમ નહિ, પણ માત્ર એક ન્યાયને માટે જ પૂછું છું કે, ગુરુ મહારાજે આજ પર્યંત આપણને જે જ્ઞાન સંભળાવ્યું તેમાં તો ઘણાંક દૃષ્ટાંતો અને સિદ્ધાંતોથી એવું જ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ જ્ઞાન સંપાદન કરવું, એ સુખસાધ્ય ને શ્રેયસ્કર છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ, પુરુષને, એક ઘણા શત્રુઓવાળા રાજનગરની આસપાસ બાંધેલા મહા દૃઢ દુર્ગ જેવો છે, છતાં આપ તેને એક બેડી-લોઠાની બેડીરૂપે કેમ વર્ણવો છો?”

સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “પ્રિયબંધુ! તું શુદ્ધ બુદ્ધિમાન છે ને તેથી ગુરુ મહારાજે અર્પણ કરેલા જ્ઞાનામૃતને યથાર્થ પાત્ર પણ છે; અને તેથી જ તારા પૃછેલા પ્રશ્નોનો હું બહુ પ્રીતિપૂર્વક સર્વિસ્તર ઉત્તર આપીશ. ગૃહસ્થાશ્રમ, એ જ્ઞાન સંપાદન માટે નિર્ભય સાધનદુર્ગ છે ખરો, પણ તે યથાર્થ હોય તો જ. જેવો તેવો-રુઝ્યો કુટ્યો ગૃહસ્થાશ્રમ પોતે પોતાના રૂપને જ શોભાવનારો કે સફળ કરનારો હોતો નથી, તો પછી જ્ઞાન સાધનરૂપ કેમ થઈ શકે? હું ગૃહસ્થાશ્રમી હોતો ખરો, પણ મારો તે ગૃહસ્થાશ્રમ બેઠએ તેવો ન છતાં, જ્ઞાન સંપાદન માટે સાધનરૂપ થવાને બદલે અંતરાયરૂપ થઈ પડનારો બન્યો જતો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમનું મૂળ સ્ત્રી છે. તે બ્યારે સર્વગુણસંપન્ન હોય ત્યારે જ

ગૃહસ્થાશ્રમ યથાર્થ ફળ આપનારો મનાય છે. પણ બંધુ ! સર્વગુણ-સંપન્ન તો બધી સ્ત્રીઓ ક્યાંથી જ હોય ? તથાપિ સેવાપરાયણતા, આજ્ઞાનુકૂલતા ને યથાલાભસંતોષ, એટલા ગુણો તો ગૃહિણીને અંગે અવશ્ય જોઈએ જ. સેવાપરાયણતા, તેમ જ આજ્ઞાનુકૂલતા એ બે ગુણો મારી સ્ત્રીમાં પણ એટલા બધા જાગૃત હતા કે, જેવા બીજી સ્ત્રીઓમાં ભાગ્યે જ હશે. તેના પ્રેમાળુ સ્વભાવની પણ કરું તેટલી પ્રશંસા ઓછી છે. એ ગુણો સામાન્ય ગૃહસ્થાશ્રમને તો ખરેખર શોભા-રૂપ જ હતા, પરંતુ હું તેટલાથી સંતોષ પામું તેમ ન હોતું. મારી વૃત્તિઓ મારા ગૃહસ્થાશ્રમના નાશવંત સુખની જ અભિલાષાવાળી નહિ, પણ ઉત્તરોત્તર અવિનાશી સુખની અભિલાષાવાળી હતી. મને મારી ગૃહચારિણીમાં એક મોટા આવશ્યક સદ્ગુણની ખામી જણાઈ. એ ગુણ તે પેલો ત્રીજો-યથાલાભસંતોષ-એટલે જે મળે તેમાં, જેટલું હોય તેટલામાં જ સંતોષ માની, તેવડે પોતાનો નિર્વાહ કરવો; પણ સર્વસુખસંપન્નતા માટે ઘણી કાળજી ને ઘણી તૃષ્ણા તથા વ્યાકુળતા રાખીને સદા અસંતોષી ને દુઃખી રહેવું નહિ.

“તને સ્મરણ હશે કે, ગુરુ મહારાજે આપણને સંસાર પ્રવાસની વાર્તા કહી હતી, તેમાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યું હતું કે, સંસારમાં પ્રાણીનું આવવું, એ એક થોડાક દિવસના પ્રવાસ સરખું છે. પ્રવાસમાં નીકળેલો મનુષ્ય પોતાના મનમાં સારી રીતે નિશ્ચયવાળો હોય છે કે, મારે અમુક સ્થળે જવું છે, જેમ બને તેમ ત્યાં શીઘ્ર જઈ પહોંચાય, તે માટે તે બહુ સાવધ રહે છે, માર્ગમાં સમય મિથ્યા વ્યતીત કરતો નથી, રસળતો નથી ને ઘરના જેવું સુખ ભોગવવાની આશાએ કરતો નથી. તે પોતાની પાસે જે કંઈ ભાતુંપોતું હોય, તેમાંથી ટીમણ કરી લઈ, તડકો લાગે તો વૃક્ષાદિકને છાંયે ઘડિક બેસી, વિસામો લઈ, પાછો માર્ગે પડે છે ને ધારેલે મુકામે જઈ પહોંચે છે ત્યારે જ કુતાર્થ થયેલો માને છે. એ વેળા માર્ગમાં ઝાડનો છાંયો ઘરના જેવો સુખદ છે કે નથી, ખાવાનું સંતોષકારક છે કે નથી, એ વાતપર તે લક્ષ રાખતો નથી વા તે મેળવવઃ માર્ગમાં પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. તે જાણે છે કે, મારે કંઈ સદાકાળ અહીં બેસી રહેવું નથી-માત્ર વિસામા માટે જ બેસવું છે, ને નિર્ધારેલે મુકામે પહોંચી શકાય ત્યાંસુધી જ ભાતું ખાવાનું છે: માટે થોડા સમય સારુ જેમ બને તેમ ચલાવી લેવું. એ જ પ્રમાણે સંસારરૂપ પ્રવાસમાં આવેલા પ્રાણીએ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, મારે સદા અહીં બેસી

રહેવાનું નથી, પણ અણુધારેલે સમયે સ્વલોક પ્રાપ્તિ જવાનું છે. ત્યાં જવા પછી મારું શું થશે, શું કરું તો ત્યાં જઈ સુખરૂપ સ્થાન પામું, એ વાતની જ ચિંતામા રહી, અહીં માર્ગમાંનાં ક્ષણિક સુખો ભોગવવા મથવું કે મિથ્યા રસણવું નહિ; પણ યોગ્યતા કાર્યમાં તત્પર રહી, તે પૂર્ણ કરી, મૂળ સ્થાનપ્રાપ્તિ જતાં વિદ્ય ન નડે, તે જ સંભાળવાનું તેનું કર્તવ્ય છે. પ્રવાસી જો નિર્ધારેલે મુકામે જવાની વાત લક્ષમાં ન રાખતાં, માર્ગમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી રસજો તો ધારેલે મુકામે જઈ ન શકતાં, માર્ગમાં જ ચૌરાહિકના ઉપદ્રવથી નષ્ટપ્રાય થઈ જાય, કે નકામી વેઠ માથે આવી પડે. તેવી જ રીતે સંસારપ્રવાસી પ્રાણી પણ સ્વલોકમાં જવાની વાત ભૂલી જઈ, ઐહિક સુખની જ લાલસામાં ભટકે તો અંતે મરણશરણ થઈ, યમસદનમાં જ જાય, ને ત્યાં અપાર ક્લેશ ભોગવે. એટલા માટે, સુર ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઐહિક સુખની આશા ન રાખતાં યથાલાભસંતોષ માનીને, માત્ર પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં જ પ્રયત્નવાન રહેવું જોઈએ. યથાલાભસંતોષ એટલા માટે રાખવાનો છે કે, આ લોકને વિષે મનુષ્ય પ્રાણીને જે કંઈ સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ તેના પ્રારબ્ધાનુસાર આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિયમ એવો અનિવાર્ય છે કે, ગમે તેમ કરવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ ભોગવ્યા વગર ત્રણ બ્રહ્માંડોવિષે પણ છૂટકો થતો નથી. મોગાદેવ ક્ષયઃ । એટલા જ માટે પ્રારબ્ધના ભોગસંબંધે હર્ષશોકાદિ કરવાં એ વ્યર્થ છે; તેમ જ તે ફેરવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પણ વ્યર્થ જ છે. એ પ્રારબ્ધભોગ સંબંધી આપણા ગુરુમહારાજે આપણી આગળ સવિસ્તર કથન કરેલું છે કે, એ તો જેવા હોય તેવા જ ભોગવે છૂટકો છે; સંભાળ એટલી જ રાખવાની છે કે, તેવા અનિષ્ટ દેનારા પ્રારબ્ધના પોટલા ફરી પાછા ન બંધાય. પ્રારબ્ધ માટે, સંસ્કાર માટે તે ઘણું ઘણું ગુરુમુખે શ્રવણ કર્યું છે, એટલે હવે તારી આગળ તે વિષે વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી. તે પરથી આટલું જાણવાનું છે કે, જે વસ્તુ અણુ-ચિત્તવ્યે ને અનાયાસે આપોઆપ જ સૃષ્ટિકર્તાના દૃઢ નિયમાનુસાર, પૂર્વ કર્મોના યોગે આવી મળે છે, વા હોય છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે, તો તે માટે ચિંતા વા પ્રયાસ કરવો, એ કેવળ વ્યર્થ નથી ? તેટલા માટે, યથાલાભસંતોષ માનીને, કેવળ ભગવત્પ્રાપ્ત્યર્થ જ દૃઢ પ્રયત્ન કરાં ન કરવો ? સંસાર મૂળે તો દુઃખરૂપ જ છે, તેમાં વાસ્તવિક સુખ જ નથી; દુઃખની ક્રિયિત નિવૃત્તિ થવાને જ સુખ માનવામાં

આવે છે તો પછી તેવાં એક ‘ માનવા ’ માત્ર સુખની આશાથી સદા સંતપ્ત શા માટે રહેવું ?”

એટલું કહીને પુનઃ તે બોલ્યો; “પ્રિય બંધુ ! સદસદ્ વસ્તુનો વિવેક બહુનારા પુરુષો એવી મિથ્યા આશાથી કદી સંતપ્ત રહેતા નથી. છતાં પરાણે તેને કોઈ એવી આશામાં બંધાવા પ્રયત્ન કરે, એ તેને કેટલું બધું કષ્ટરૂપ થઈ પડે, એનો તું જ વિચાર કર. મારે પણ એવી જ રીતે હતું. મારી સ્ત્રી આ વાતમાં બીજી પ્રાકૃત સ્ત્રીઓના સરખી જ હતી. મારે ત્યાં સાંસારિક પ્રત્યેક સુખની તેને ઉણપ લાગતી; તે ઉણપ પૂરી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાને મને વારંવાર વિનવતી, છતાં હું લક્ષમાં ન લેતો, એથી દુઃખની બનીને, કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે તે કલેશ પણ કરતી. આ કારણથી પરમાર્થસાધનને વિષે મારો ગૃહસ્થાશ્રમ મને એક અંતરાયરૂપ થઈ પડેલો હતો. દિનપ્રતિદિન મારા અંતરમાં સંસારપ્રતિ પુષ્કળ તિરસ્કાર આવી ગયો. એટલામાં શ્રીહરિની કૃપાથી મારી તે બેડી સહજમાં છૂટી ગઈ.”

એ સાંભળી છન્નલિંગ બોલ્યો; “મિત્રવર્થ ! આપની એ બેડી સહજમાં શી રીતે છૂટી ગઈ ? શું આપનાં પ્રિય પત્નીનું અકાળે દેહાવસાન થયું ?”

સુવિચારે કહ્યું; “ના; તેનું દેહાવસાન તો થયું નહિ; પણ તેનો ને મારો લાંબા સમયને માટે વિયોગ થઈ ગયો.”

છન્નલિંગ બોલ્યો; “શું તે બિચારી અજ્ઞાત અબળાનો આપે ત્યાગ કરી દીધો ?”

સુવિચારે કહ્યું; “નહિ નહિ; જે બિચારીનું આખું જીવન મારા દેહ પછવાડે અર્પિત થયેલું, તેવી અબળાનો ત્યાગ કરવો, એ વાતને હું યોગ્ય ગણતો નથી. પણ અમારા વિયોગ માટે સ્વાભાવિક જે કારણ બન્યું, તે તું સાંભળ: તે વારંવાર સંસારસુખોની ઓછપથી અસંતુષ્ટ રહેતી ને ઉદ્વિગ્ન થઈ જતી. એક દિવસે મને એવી ભૂમિ થઈ આવી કે, આ સ્ત્રી સંસારસુખમાં જ સાર્થકતા-કૃતકૃત્યતા છે એમ માને છે અને મનાવે છે. સાંસારિક સુખ જો કે મિથ્યા અને પરિણામે દુઃખનું કારણરૂપ છે, છતાં એ વાત તેને અનુભવ વિના માનવામાં આવે તેવી નથી; માટે એકવાર તેને તે વાતનો અનુભવ કરાવું તો ઠીક-અર્થાત્ સંસારસુખ ભોગવીને, તે પોતાની મેળે જ તેને મિથ્યા, તેમ જ અપાયરૂપ સમજે તો ઠીક. પણ એ વાત તો દ્રવ્યવિના બની શકવી

કઠિન જ. તે સારુ પ્રથમ પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાને મેં નિશ્ચય કર્યો. બીજે જ દિવસે ‘હું તારે માટે કદી નહિ ખૂટે તેવું દ્રવ્ય મેળવવાને ખર્ચ છું,’ એમ કહીને મેં સદાને માટે ગૃહને ત્યાગ કર્યો.” અહીં સુધીને વૃત્તાંત કહીને સુવિચાર મૂક રહ્યો.

ત્યારે છન્ને પાછું પૂછ્યું; “કૃપાળન્ધુ ! પછી ?”

સુવિચાર બોલ્યો; “પછી શું ? દ્રવ્ય કંઈ માર્ગમાં પડેલું નથી કે ગાંસડો બાંધી ઘેર આવું, તેમ સહજમાં કાંઈ કેાઈ કેાઈને આપીએ દેતું નથી, તો તે મને ક્યાંથી મળે કે હું તે લઈને ઘેર જઈ મારી બીને સંતુષ્ટ કરું ?”

ત્યારે છન્નેલિંગ બોલ્યો; “વારુ, ત્યારે તો આપ તેને સમન્ન-વવારૂપ કહો કે છળવારૂપ બહાનું કરીને જ માત્ર ઘેરથી નીકળી ચાલ્યા, તે પછી પાંસરા અહીં આ એકાંત સ્થાનમાં આવી રહ્યા છો ? શું એ યથાર્થાચરણી શિષ્ટ જનને છાજતી વાત ગણાય ?”

“નહિ નહિ, પ્રિય બંધુ ! એમ નહિ; મેં એમ કર્યું નથી, ને એમ કરવું એ યોગ્ય પણ નથી. ઘેરથી નીકળ્યા પછી મારું શું થયું, તે હું હવે તને અવકાશ મળશે તો કાલે કહીશ. આજે તો હવે આશ્રમપરિચર્યાનો* સમય થઈ ગયો છે, ને તે પછી લાગલો જ સંઘ્યાસમય થશે, એટલે આજે વાત કરવા માટે અવકાશ મળવાનો નથી. ચાલો, જય શ્રીહરિ ! જય સચ્ચિદાનંદ ! ગુરુમહારાજને વંદન કરી આપણે આપણું કાર્ય કરીએ.” એમ કહી બંને શિષ્યો પૂર્ણ-શાળામાં ગુરુવર્યના દર્શનાર્થે ગયા. યોગીશ્વર સમાધિસ્થ હતા. તેઓએ ભાવયુક્ત તેમને નમન કર્યું ને પછી છૂટા પડી ગયા.

(૨) શિવારાધન-અર્થસિદ્ધિ

બીજે દિવસે પોતાનું નિત્યકૃત્ય આટોપી લઈને પાછા તે બંને શિષ્યો ગુરુદેવને સમાધિમાં બેઠા, તેમને વંદન કરીને આશ્રમમાંના એક સુંદર પુષ્પિત વૃક્ષ તળે જઈને બેઠા. છન્નેલિંગે નમન કરી પૂછ્યું;—“ઘેરથી નીકળ્યા પછી આપે શું કર્યું તે કહો !”

“સુવિચારશર્માએ પોતાનો વૃત્તાંત કહેવાનો આરંભ કર્યો.

“ઘેરથી નીકળ્યા પછી હું મારા આમની સીમમાં આવેલા એક શિવાલયમાં ગયો. ત્યાં તે આદિ દેવનું પૂર્ણ પ્રેમથી વિધિવત્ પૂજન

* આશ્રમપરિચર્યા એટલે આશ્રમમાં વાળઝાડ કરવી, વૃક્ષોને સોંચવા વગેરેનું તથા કળ મૂલ વગેરેની સંભાળ લેવનું કામ કરવું તે.

કરીને નિત્યની પેઠે ઘેર ન આવતાં, મંદિરની આગળના મંડપમાં, તે દેવાધિદેવનું ધ્યાન ધરવા બેઠો. એ જ મંડપમાં બેસી આગળ હું નિત્ય ધ્યાન કરતો, ને તે વેળા તે પ્રભુના પૂર્ણાનંદમય સ્વરૂપનો મારા હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર થતો; પણ તે દિવસે તેમ થયું નહિ. નિત્યે તો મારું હૃદય કેવળ નિષ્કામ હતું, મને કોઈ જાતની આશા કે કામના ન હોતી, કેવળ ભક્તિભાવને માટે જ હું ભગવાન સદાશિવનું ધ્યાન ધરતો હતો, પણ એ દિવસે તો મારા હૃદયમાં દ્રવ્ય, દ્રવ્ય ને દ્રવ્યની જ વાસના વસી ગઈ હતી. શિવ પ્રભુનું ધ્યાન કરીને પણ મનોમય રીતે તેમની પાસેથી હું કેવળ દ્રવ્ય જ માગવાનો હતો, તેથી નેત્રો મીંચીને ધ્યાન કરવા માંડું કે, તુરત શંકરના કર્પૂરગૌર સ્વરૂપને ઠેકાણે અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય તથા તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ કરવાની, સારાં ઘર, અનેક સુખસાધનો, સારાં ભોજનો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ જ મારી મનોમય દૃષ્ટિ આગળ રમણ ભ્રમણ કરવા માંડી. સકામપણે ભગવદ્ભક્તિ કરવામાં ને નિષ્કામપણે કરવામાં કેટલું બધું અંતર છે, તેનો અનુભવ મને તે પ્રસંગે પૂરેપૂરો થયો. હું મારા મનને ઘણીક રીતે વારી વારીને ઠેકાણે લાવું, પ્રભુના ચરણમાં લગાડું, પણ ક્ષણવાર થઈ કે પાછું દૃષ્ટિ આગળ દ્રવ્ય જ દોડાદોડ કરે. છેવટે હું થાક્યો. ઘણે પ્રયત્ને હું જેમ તેમ કરી પ્રભુનું જેવું તેવું એકવાર ધ્યાન થયું, એટલે સંતોષ માની, જરા શાંતપણે બેઠો. હવે મારે કરવું શું, તથા કયા ઉપાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળશે, તેના વિચારોમાં હું લીન થઈ ગયો. મારા મનથી મેં અનેક પ્રકારો ને ઉપાયો તપાસી જોયા, પરંતુ કોઈ પ્રકાર, મારી મનોવૃત્તિને અનુકૂળ જણાયો નહિ. કૃષિકર્મ, વ્યાપાર, રાજસેવા, વિદ્યાવિક્રય તથા ભિક્ષા આદિ સર્વ પ્રકારો મને પરમ દૂષિત દેખાયા; તેમ જ તેમાંના એકેથી જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય શીઘ્ર મેળવી શકવું, એ પણ દુષ્કર દેખાયું. જેનું મન જેવા સંસ્કારોથી ઘડાયું હોય છે, તેવી વૃત્તિ તેની બંધાય છે. તે જ પ્રમાણે મારે પણ થયું. મારા પિતાશ્રી કેવલ અયાચક વૃત્તિવાળા હોઈને યદ્યચ્છાલાભથી સંતોષ માનતા અને બ્રાહ્મણપણાનું તન મન ધનથી પાલન કરતા, એટલે નિત્યકર્માનુષ્ઠાનરૂપ તપશ્ચર્યા ને ઈશ્વરારાધનામાં જ તેમને કાલક્રમ વ્યતીત થતો. તે પ્રમાણે હું પણ તપશ્ચર્યા, ઈશ્વરારાધન ને પરમ તત્ત્વસેવનમાં જ મારો પોતાનો મુખ્ય ધર્મ માનતો હતો.* માટે

* તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રાણધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

મારી વૃત્તિ એ માર્ગે ફોડી. મેં તુરત નિશ્ચય કર્યો કે, મારે કોઈ કઠિન તપ કરીને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરવા, કે જેઓ મારો મનોરથ પૂર્ણ કરે. પણ તે માટે કોઈ પવિત્ર અને એકાંતસ્થાન જોઈએ, એટલા માટે હું તુરત એ શિવાલયમાંના દૈવતને નમન કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. થોડાક દિવસોમાં ઉત્તર ભૂમિને વિષે આવેલા એક અરણ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. એ નિર્જન પણ રમ્ય અરણ્યની ભૂમિ, અનેક પર્વતો, ગુહાઓ, જળપ્રવાહો અને સુવૃક્ષોથી વ્યાપ્ત હતી; મનને સ્વાભાવિક રીતે પ્રસન્નતા ઉપજે એવી હતી. ત્યાં એક સુંદર પ્રવાહની સમીપમાં આવેલી ગુહાને વિષે મેં નિવાસ કર્યો. બીજે દિવસે પવિત્ર જળમાં સ્નાનાદિ પ્રાતરાભિક્ષ કરીને સૂર્યસમુગ્ધ એસીને સંકલ્પ કર્યો કે, પોતાના ભક્તોપર શીઘ્ર પ્રસન્ન થનારા એવા ભગવાન શિવજી પ્રસન્ન થઈને મારો અખૂટ ધનપ્રાપ્તિરૂપ મનોરથ જ્યારે પૂર્ણ કરશે ત્યારે જ હું અન્નપ્રાશન કરીશ. પછી પાર્વતીસહ શંકરનું સર્વદા ધ્યાન અને તેમના જ મંગલ નામરૂપ મંત્રનો એકાગ્રપણે જપ કરતો હું, એક માસપર્યંત વનફળોનો, નિત્ય પ્રતિ એકવાર આહાર કરીને રહ્યો. બીજે માસથી મેં વનફળો તજી માત્ર શુષ્કપત્રાશનથી* જ ચલાવવા માંડ્યું. એમ કરતાં પાંચ માસો વીતી ગયા. મેં વિચાર કર્યો કે, આમ ઠંઈ પાર આવવાનો નથી. અર્થ સાધયેદ્વા દેહ પાતયેત્ । એવા નિશ્ચયથી છઠ્ઠે માસે મેં પર્ણાશનનો પણ ત્યાગ કરીને કેવળ અનશનવ્રત કરવા માંડ્યું. ભગવાન શંકરને ભક્તજનોએ આશુતોષ ઠહ્યા છે, તે કેવી રીતે યથાર્થ છે, તેની મને ખરાબર ખબર પડી. અનશનવ્રતથી મારું શરીર કેવળ શુષ્ક થઈ ગયું ને પ્રાણ રહેશે કે નહિ, તેની પણ શંકા થઈ પડી. મારી નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાંથી પોતપોતાનું કાર્ય કરવાની દૈવી શક્તિ જતી રહી. જિહ્વાથી મંત્રનો જપ પણ થતો અટકી પડ્યો. હું તે મંત્ર માત્ર અંતઃકરણમાં મનોમય રીતે જપવા લાગ્યો અને એવી સ્મૃતિ પણ વધારે વાર રહી શકશે કે નહિ, એમ મને નિશ્ચય થયો.”

આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી છન્નલિંગ પોતાના શરીરને કમકમાટ લાવીને બોલ્યો; “અહા ! જે સ્ત્રીની દ્રવ્યલાલસાને લીધે તેના પતિની છેક આવી દયાર્દ્ર-મૃત્યુસમાન અવસ્થા થઈ, તેના સરખી દુષ્ટ ઘાતકી પતિદ્રોહિણી બો બીજી કયી હશે ? હર હર ! ધિક્કાર છે, તે કડોર કાળજની કૃત્યાને, કે જેણીએ ક્ષુલ્લક સુખને માટે પોતાના આ લોકના

* શુષ્કપત્રાશન-પોતાની મેળે જાડપરથી ખરી પડેલાં સૂકાં પાંદડાં જ ખાઈને રહેલું તે.

તથા પરલોકના સાથીરૂપ, પોતાના પરમેશ્વરરૂપ, પોતાના સત્યસૌભાગ્ય-રૂપ ને પોતાના સર્વસ્વરૂપ પતિનું શું થશે, તેનો ઈચ્છિત પણ વિચાર ન કર્યો ! પણ આપ સરખા દયાળુ ને સદસદ્ધિવેડી પુરુષો તેવી અખ-જાઓની સ્વાભાવિક જડતાને લીધે થયેલા અપરાધોને ગણતા નથી, એ માટે આપને પરમ પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ !" એમ કહેતાં કહેતાં તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

ત્યારે સુવિચારશર્માએ કહ્યું; “ પ્રિય સખે ! માત્ર મારો વૃત્તાંત સાંભળીને જ જ્યારે તમને આટલું બધું થયું, ત્યારે જેની પ્રસન્નતાને માટે મેં ઉચ્ચ તપ આરંભ્યું હતું, તે દયાના ભંડારરૂપ શંકરને પોતાના ભક્તમાટે કેમ દયા ઉપજ્યા વિના રહે ? તેને અત્યંત કરુણા ઉપજી શોડાક ઉપવાસોને અંતે એક સુંદર બાળયોગીને વેશે તેઓ મને પ્રત્યક્ષ થયા ને મારો ઇચ્છિત મનોરથ પૂર્ણ કરી, ક્ષણવારમાં માત્રી દૃષ્ટિસમુપ મને આનંદાશ્ચર્યમાં મગ્ન કરી દેતાં અદૃશ્ય થઈ ગયા ! ”

અહીં સુધીનો વૃત્તાંત કહીને સુવિચારશર્મા મૌન ધરી રહ્યો, ત્યારે છદ્ધલિંગે પૂછ્યું; “ કૃપાબન્ધુ ! શંકર પ્રભુએ આપનો ઇચ્છિત મનોરથ કેવી રીતે પૂર્ણ કર્યો ? ”

સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “ હવે સમય થઈ ગયો છે, માટે અવકાશ મળશે તો શેષ વૃત્તાંત કાલે કહીશ. ” એમ કહી તેઓ સમાધિસ્થ ગુરુદેવનાં ચરણોનું વંદન કરીને, પોતપોતાના નિત્યકૃત્ય માટે છૂટા પડ્યા.

(૩) ત્યાગનિર્ણય

ગુરુજીએ આજ્ઞા આપેલી, તે પ્રમાણે જપ-સ્મરણ-ધ્યાનાદિ ક્રિયાથી-નિત્યકાર્યથી પરવારી ત્રીજે દિવસે નમતા પહોરના તેઓ એક રમ્ય વૃક્ષ તળે એકઠા થયા ત્યારે, છદ્ધના પૂછવાથી સુવિચારે પોતાનું પૂર્વવૃત્ત પુનઃ કહેવા માંડ્યું. તે બોલ્યો; “ મિત્ર ! બાલજટિલરૂપ-ધારી શિવજીએ, મારા હાથમાં એક તેજસ્વી પાષાણનો કાંકરો આપીને કહ્યું કે, ‘ હે બ્રાહ્મણપુત્ર ! લે આ, પથ્થર ! એ તારો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને અર્થે હું તને આપું છું. એ અસંખ્ય સુવર્ણનો ભંડાર છે. તને જે વેળાએ જેટલું સુવર્ણ જોઈશે, તેટલું એમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકશે. એનું નામ સ્પર્શમણિ છે, એટલે તામ્ર, લોહ આદિ ધાતુને સ્પર્શમાત્રથી સુવર્ણરૂપ કરી દેવાનો એનામાં અમૂલ્ય ગુણ છે. એ દ્રવ્યનો તું સદા સદ્વ્યય કરજે. એના યોગે તને કોઈ વેળા મહાત્મા સદ્ગુરુનાં દર્શન થશે; જેમની અનન્ય સેવા કરીને તું આત્મજ્ઞાનરૂપ અલભ્ય લાભ

મેળવીશ,' મિત્ર! શંકર ભગવાનના વચનથી ચેતના પામી, હું સદા સદ્ગુરુની શોધ કરતો હતો, તેવામાં મને આ મહાત્મા સદ્ગુરુવર્યનાં ચરણો પ્રાપ્ત થયાં છે. એ સ્પર્શમણિના યોગે મેં અનેક પ્રખ્યાત અને ગુપ્ત તીર્થો જોયાં, ઘણાક સંતો-મહાત્માઓનાં દર્શનો કર્યાં ને તેઓનાં દર્શનોની લાલસાથી સ્થળે સ્થળે, કોઈ ન કરી શકે તેવી રીતે, મોટા મોટા મેળાઓ કર્યા, ઘણાંક ધર્મકાર્યો ચાલુ કર્યાં, કે જેના યોગે તેવા મહાત્માઓ સ્વાભાવિક રીતે તેવે સ્થળે આવે, અસંખ્ય આશીર્વાદો આપે, ને મારો સમાગમ થાય ! એ સમસ્ત પુણ્યના ઉદ્યરૂપે, છેવટે એક સૂર્યગ્રહણના મેળામાં, કુરુક્ષેત્રને વિષે મને આપણા કૃપાળુ ગુરુદેવનાં દર્શન થયાં, જેની કૃપાથી હવે હું કૃતાર્થ થયો છું.”

એ સાંભળી છન્નલિંગે; “તમે કુરુક્ષેત્રમાં શા માટે ગયા, ત્યાં તમેએ શો પ્રયત્ન કર્યો, ગુરુદેવનાં દર્શન કેવી રીતે થયાં, ત્યાંથી અહીં તેઓ તમને સાથે તેડી લાવ્યા કે કેમ, તમારો તે સ્પર્શમણિ ક્યાં છે, મને તે દેખાડશો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કરવાથી, સુવિચારે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત ઇર્થભૂત ઠહી સંભળાવ્યો. ને સ્પર્શમણિ ગુરુમહારાજે ફેંકી દીધો તથા એ માટે મને ખેદ થતાં એના બદલામાં બીજા અસંખ્ય મણિઓ દેખાડ્યા, એ કથા પણ અથથી તે ઇતિ સુધી વર્ણવી, ત્યારે પોતાની કોઈ ધારેલી ધારણા પાર પડી હોય, તે રીતે બહુ આનંદમાં આવી જઈ, છન્ન ઉત્સાહી મુખે બોલ્યો; “વારુ ત્યારે, મારા પ્રાણુ-મિત્ર ! જો કે તમને પ્રયાસ ઘણો કરવો પડ્યો, તોપણ અંતે તમારી અંતર્ભાવના જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ ભગવત્કૃપાથી સિદ્ધ થઈ, એટલે હવે આપ સર્વથા કૃતકૃત્ય થયા છો. આપને હવે કશું કરવાનું, કે મેળવવાનું રહ્યું નથી. તોપણ વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા લઉં છું કે, પૂર્વે આપે પોતાના ઘરમાં જ સ્ત્રીજાતિ અને ‘મારા સ્વામિનાથ આજ આવે, કાલ આવે.’ એવી વાટ જોતી અબજાને-ઠહો કે અપરાધિની અબજાને-કેટલા લાંબા સમયથી તણ દીધી છે, તેની શી દશા થઈ હશે, એનું આપને કોઈ-વાર પણ સ્મરણ થાય છે ? હયાને લીધે પણ કોઈવાર તેની પતિ-વિયોગરૂપ અપાર પીડાનો વિચાર આપને આવે છે ? આપ તેના સંબંધમાં શું કરવા માગો છો ?”

સુવિચાર બોલ્યો; “સખે ! જ્યાંસુધી હું ગુરુવિહીન એઠલો જ વિદેશોમાં ફરતો, ને સ્પર્શમણિની સહાયથી, જેમાં અપાર દ્રવ્યનો વ્યય થાય તેવાં અનેક ધર્મકાર્યો કરતો, તેવામાં કોઈ કોઈવાર તે દ્રવ્ય-

લાલસાવાળીનું મને સ્મરણ થઈ આવતું, કે આ વેળા તે મારી પાસે હોત તો પોતાને હાથે અસંખ્ય દ્રવ્યનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરીને કેટલો આનંદ પામત ? પ્રસંગોપાત્ત તેની, પાતવિયોગપીડાસંબંધી વિચાર પણ મને આવતો, પરંતુ તેથી શું ? એ માટે કંઈ હું અપરાધી ન હોતો. મેં કંઈ અકારણથી વા તેના કલેશથી તેનો ત્યાગ કર્યો ન હોતો, પણ માત્ર તેની દ્રવ્યેચ્છા પૂર્ણ કરવા સારુ જ તેને એકલી મૂકીને હું ચાલી નીકળ્યો હતો. માટે તેના સંતાપનું ક્ષણ તેને મળ્યું. તેમાં મારો અપરાધ શો ? ”

“અસ્તુ: પણ હવે ?” છઠ્ઠે પૂછ્યું.

“હવે શું ? હવે તો જે થવું જોઈતું હતું, તે આપોઆપ જ થઈ ચૂક્યું છે,” સુવિચાર બોલ્યો.

“મુક્તિમાર્ગમાં અંતરાય પડાવનારા જે હેષ-ત્યાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થો-કનક અને કાંતા-તેઓ પોતાની મેળે જ અળગા થઈ ગયા છે. ઘણો લાંબો સમય થઈ ગયો, માટે સ્ત્રીનું પણ થવાનું તે થઈ ગયું હશે-કાં તો મરણ પામી હશે વા મન વાળીને ઘરમાં બેઠી હશે,-ને મણિ પણ ખોવાઈ ગયો, એટલે હવે તો નિશ્ચિતપણે ભગવદ્ધ્યાન કરતાં ગુરુમહારાજની સમીપમાં જ નિવાસ કરવાનો મારો વિચાર છે. પણ મિત્ર ! તારો હવે ગૃહસ્થાશ્રમસંબંધી શો વિચાર છે ? ”

“મેં મારો તો નિશ્ચય પૂર્વે જ આપને કહી બતાવ્યો છે કે, મારે સર્વથા લગ્ન કરવું જ નથી;” છઠ્ઠે કહ્યું, “પણ જેણે લગ્ન કીધેલું હોય, તેણે પત્ની જીવતાં તેનો ત્યાગ કરવો, એ શાસ્ત્ર રીતે અને વ્યવહાર રીતે પણ સર્વથા નિંદ્ય જ છે. છતાં આપ તે માટે કેમ ઊલટા નિશ્ચય-પર આવ્યા છો ? શું સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર જ ત્યાગી ગણાય ? મારા શ્રવણ પ્રમાણે તેવા પુરુષને ત્યાગનું યથાર્થ ક્ષણ પણ મળતું નથી. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને તો તમે વગર વિધિથી પરમ ધર્મરૂપ આખા ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરો છો અને એ તમારો ત્યાગ યથાર્થ નહિ, પણ રાજસી ત્યાગ ગણાય. એ માટે આપ પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનાં સર્વમાન્ય વચનરત્નોને કેમ વિસરી જાઓ છો ? તેણે ત્યાગનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તેમાં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે; ‘દુઃસ્ખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશ-મયાત્યજેત્ । સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥’ ઈર્મ એ દુઃખ છે, એ-મ ધારીને તથા તેવડે શરીરને બહુ કલેશ વેઠવો પડે છે એમ માનીને, ભયથી જે કોઈ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, એ રાજસી ત્યાગ ગણાય છે,

ને એથી ત્યાગનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી.’ વળી દ્વિજ્ઞેનો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યોનો ગૃહસ્થાશ્રમ વેદોક્ત કર્મરૂપ જ છે. તેા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરતાં, તમે અવિધિથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો ને ગૃહસ્થાશ્રમ તજ્યો, એટલે સ્વાભાવિક સર્વ વેદોક્ત કર્મોનો ત્યાગ કર્યો એમ થયું; અને એ કર્મોનો ત્યાગ પણ રાજસત્યાગ થયો, એટલે તેનું ક્ષણ તમને તેવું જ મળશે, શ્રેયઃપ્રાપ્તિનો શ્રમ વ્યર્થ જશે. સૌથી પહેલું તો એ જ વિચારવાનું છે કે, આવશ્યક કર્મો તો ત્રિકાળે પણ તજવાં યોગ્ય નથી, તે અનેક દોષવાળાં હોય તોપણ શું થયું? સહજં કર્મ કૌંતેય ! સદોષમપિ ન ત્યજેત્ । એમ છતાં આપને ત્યાગી થવા ઉપર જ વધારે પ્રીતિ-શ્રદ્ધા હોય તો તેવા ત્યાગીનું ખરું સ્વરૂપ પણ તે પુરુષોત્તમે અર્જુન પ્રત્યે કહેલું છે કે-યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્વમિચી-યતે । સમૂળે । કર્મનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગી નહિ, પણ કર્મ વિધિપૂર્વક કરવા છતાં તે કર્મનાં ક્ષણનો જે ત્યાગ કરે છે, તે ખરો ત્યાગી કહેવાય છે; કારણ કે, કરવા માટે શાસ્ત્રોદ્ધારા નિશ્ચિત થયેલાં પોતાનાં નિયત કર્મનો તો ત્યાગ કરવો ન જ જોઈએ. કદાચ મોહથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે ત્યાગ તામસી ત્યાગ ગણાય, એટલે રાજસી ત્યાગ કરતાં પણ તે તો ઊતરતો છે. કહ્યું છે કે, નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોગપચ્ચતે । મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ તમારી ગૃહિણી કે જેને વિષે જ આખો તમારો ગૃહસ્થાશ્રમ સમાયલો છે તેનો ત્યાગ કરશો, તો તમે શાસ્ત્રવિધિનો લોપ કરવાના દોષથી લેપાશે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાને ન ગણકારતાં જે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તન કરે છે, તેને કર્મયોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલું જ નહિ, પણ તેને આ લોકમાં સુખ મળતું નથી, તેમ પરમ ગતિ પણ મળતી નથી. એ માટે આપ તે પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના અદ્વિતીય વાક્યને કેમ વિસરી જાઓ છો? તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, યઃ જ્ઞાન-વિષિષ્ટસ્ટુજ્ય વર્તતે કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ પત્ની જીવતી છતાં તેની પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુમતિ લીધા વિના જે મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે તે મહાપાપભાગી થાય છે એમાં સંશય નથી. એ વાત આપથી કંઈ અજાણી નથી.”

એ સાંભળીને ઋષિપુત્ર સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “મિત્ર ! તું કહે છે, તે સર્વ પ્રકાર ધર્મયુક્ત છે. સ્ત્રીની અનુમતિ વિના ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરનાર દૂષિત છે, તેમ કર્મોને દુઃખરૂપ સમજનાર તથા આવ-

શ્યક ઈર્ષોનો ત્યાગ કરનાર પણ તેવો જ દોષભાગી છે. પણ તેવો પ્રકાર મારા સંબંધમાં બનેલો નથી. ત્યાગ નહિ કરવાયોગ્ય તથા અત્યાવશ્યક ઈર્ષો-યજ્ઞ, દાન, તપ, સ્વાધ્યાય આદિનો ત્યાગ મેં કર્યો નથી અને સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરવાના હેતુથી હું ઘેરથી નીકળ્યો નહોતો. સારે ભાગ્યે ઘેરથી નીકળ્યા પછી આજ સુધી સઘળા સંયોગો જ એવા મળતા ગયા કે, જેથી મારા ઈર્ષથી જ આપોઆપ તે પીડા નીકળી ગઈ છે ! બ્રાત ! તેં ગૃહસ્થાશ્રમસંબંધી ને ઈર્માદિકની આવશ્યકતાસંબંધી જે વિવેક કહી બતાવ્યો, તે હું પ્રથમથી જ સારી રીતે બાણું છું; પરંતુ તે સાથે એટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ઈર્માદિકનો ગર્ભિત હેતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે જોઈતી ચિત્તશુદ્ધિ થવાનો છે કે આ લોક પરલોકનાં સુખની પ્રાપ્તિ થવાનો છે, તે કહે ? ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા થવામાં જે પદાર્થો પ્રતિકૂળ હોય, તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને શા માટે આચરવો ? તેવું કર્મ શા માટે કરવું ? મેં તને પૂર્વે કહી જ બતાવ્યું છે કે, મારો ગૃહસ્થાશ્રમ મારા ચિત્તને શુદ્ધ અને પ્રસન્ન કરવાને બદલે ઊલટું મહામલિન-અને પરમ અસ્થિર-વિક્ષિપ્ત કરી નાંખે તેવો હતો; પ્રસન્નતાના બદલામાં મારા ચિત્તવિષે સદા ઉદ્વેગ જ રહ્યા કરતો અને મનઃશુદ્ધિના બદલામાં દ્રવ્ય કેમ મેળવવું, સ્ત્રીનું મન શી રીતે મનાવવું, ઇત્યાદિ વિચારો જ રમ્યા કરતા. પણ હવે તો ગુરુવર્યની કૃપાથી ત સર્વ દુઃખ સમૂળ લય પામી ગયું છે. આજે હું નિર્દ્વંદ્વ છું. આ જગતમાં મનુષ્યજીવનનું સાક્રદ્ય આત્મકલ્યાણ થવું એ જ છે, એ આત્મકલ્યાણને અર્થે જ સમગ્ર સર્વકર્મોની આવશ્યકતા શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં સમગ્ર ગૃહસ્થાશ્રમાદિક ધર્મોનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

इष्वाचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो योगेनात्मदर्शनम् ॥ (યાજ્ઞ. ૧-૧-૮)

અર્થ-યજ્ઞ કરવો, સદાચાર પાળવો, ઇન્દ્રિયોનું ડમન કરવું, કોઈ પ્રાણીને પીડા ન કરવારૂપ અહિંસા ધર્મ પાળવો, દાન કેવું, વેઠવું પઠન કરવું ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનો ખરો ધર્મ (હેતુ-ફળ) એ જ છે કે, જે વડે આત્મદર્શન થઈ શકે; અને એનું નામ જ આત્મકલ્યાણ ગણાય છે.

આ જગતમાં જન્મીને જ ઈર્ષ કરવું, તે માત્ર આત્મકલ્યાણને અર્થે જ કરવાનું છે. આત્મકલ્યાણ જેનાથી થાય તે જ ધર્મ, ને તે જ આચરવા યોગ્ય છે. ઇતર જો કે ધર્મ ગણાતો હોય તોપણ તે ત્યાગ

કરવા યોગ્ય છે, અને તે ન્યાયથી આત્મકલ્યાણની આડે આવનારું સઘળું જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. શિષ્ટ જનોએ કહેલું પણ છે કે આત્માયે પૃથિવી ત્યજેત્ ॥ * અર્થાત્ પોતાના આત્માને માટે એટલે આત્માના કલ્યાણને માટે, આખી પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો. હે મિત્ર ! હે ધર્મજ્ઞ મિત્ર ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું માત્ર સ્ત્રીનું જ પ્રિય કરવા અર્થે બે મારા તેવા ઠઠંગા ગૃહસ્થાશ્રમમાં લગ્યોપગ્યો રહ્યો હોત તો પછી પરિણામે મારા આત્માનું શું થતે, તેનો તું જ વિચાર કર. હવે તો પ્રણામ એ ધરને, ગૃહસ્થાશ્રમને, ને ગૃહસ્થાશ્રમના મૂળરૂપ તે કલેશ-કારિણી-સંતોષહારિણી સ્ત્રીને પણ છેલ્લા છેલ્લા પ્રણામ !!

એ છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તો છન્નલિંગ વચ્ચે જ બોલી બિચ્યો; “હાં, હાં, હાં, કૃપાનાથ ! આપ સુઝ થઈને સ્ત્રીને પ્રણામ, એ શબ્દો કેમ બોલો છો ? પોતાના સ્વામીના એમ કહેવાથી તો પતિવ્રત યાજનારી સ્ત્રી પોતાને અત્યંત દોષપાત્ર અને નરકગામિની તરીકે ગણે છે, ને પોતાને મોટામાં મોટી શિક્ષા થયેલી સમજે છે. તે પ્રત્યક્ષ નથી, એટલે એમ બોલવામાં શી અડચણ છે, એમ આપ માનતા હો તો પરોક્ષપણે પણ અમુક મનુષ્ય પ્રત્યેનું અયોગ્યાચરણ તેને દૂષિત કરે છે. અસ્તુ: છજેડુ કિં બહુના ! મારી પ્રાર્થના એટલી જ છે કે, ગમે તેમ થયું, તેણીએ ગમે તેટલો આપનો અપરાધ કર્યો, પણ આપનું તો તથી કલ્યાણ જ થયું છે, ને તેના તો દુઃખનો પાર પણ નહિ હોય. સહૃદય પુરુષોને એમ છાજતું નથી કે, પોતાની ભૂલને લીધે ઊડા જાળમાં જઈ પડેલા ને ડચકાં ખાતા દીન મનુષ્યને તે દુઃખમાંથી ઉદ્ધારવાને બદલે, મોટો ધક્કો મારીને ડૂબાડી દેવું.”

એ સાંભળી સુવિચાર બોલ્યો; “પ્રિય સખા ! હવે બહુ થયું. વારંવાર એ વાતને શા માટે છેડવી ? ભારેલા કે એાલવેલા અગ્નિને ફરીથી પ્રદીપ્ત કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. જે થવાનું હતું તે આપો-આપ જ થઈ ગયું છે. તે ક્યાં ને આપણે ક્યાં? તે સંબંધે હવે જરાએ

* ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે ત્યજેત્કુલમ્ ।

ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥

અર્થ—એક જણનો ત્યાગ કરવાથી કુળ બચતું હોય તો ભલે તે એકને તજવો. તેમજ એકાઠ કુળનો ત્યાગ કરવાથી ગામ ઉત્તરતું હોય તો કુળને તજવું, ગામ તજવાથી દેશ બચતો હોય તો તેનું કલ્યાણ થતું હોય તો ભલે ગામ તજવું, અને આત્માને અર્થે આખી પૃથ્વી તજવી.

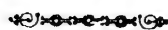
વિચારવા જેવું રહ્યું નથી. આ તો ઇશ્વરે અણુધારી જ કૃપા કરી છે ને સકળ ઉપાધિઓમાંથી મને મુક્ત કર્યો છે, તો પછી નિષ્કારણુ તે વાતને સંભારવી, એ મને રચતું નથી. હવે તો ગુરુસેવા એ જ આપણું કર્તવ્ય છે.”

ત્યારે છન્નલિંગે કહ્યું; “કૃપાનાથ ! હું નથી ધારતો કે, કૃપાળુ ગુરુ મહારાજને તમારા વિચારો માન્ય થાય. મારા ધારવા પ્રમાણે તે મહાપુરુષના જાણવામાં જ નહિ હોય, કે આપ આવો અનર્થ કરીને અત્ર આવેલા છો; નહિ તો તેઓ કદી આપને આદર આપતે નહિ. તેઓ અંતર્યામી હોવાથી કદાચ જાણતા પણ હશે, તો તમારું જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં સુધી જ તમને ઉપદેશ નહિ દેતા હોય, પણ કાર્ય પૂરું થયેથી મને લાગે છે કે, તેઓ તત્કાળ તમને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરશે. વળી આપને એ માટે મારી એક પ્રાર્થના છે કે, કદાચ ગુરુ મહારાજ આપને ઘેર જવા માટે આજ્ઞા કરે તથા આપ ગૃહસ્થાશ્રમી છો કે કેમ, તે વિષે પ્રશ્ન પૂછે, તો આપ પોતાની ત્યાગી થવાની ઊર્મિના વમળમાં તણાઈને, કદી પણ તે મહાપુરુષની વંચના કરશો નહિ; કેમ કે તેવા મહાપુરુષોની વંચના કરનારને પોતાના તે અપરાધ માટે એટલું બધું શોષવું પડે છે, તેનો એક ખરો ઇતિહાસ મારા જાણવામાં છે.”

એ સાંભળી સુવિચારે કહ્યું; “બ્યારા મિત્ર ! સદ્ગુરુની વંચના કરવા સમાન બીજું પાતક જ નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું. તે પૂજ્ય-પાદની પવિત્ર આજ્ઞા કરતાં એક તિલ માત્ર પણ ઊલટું આચરવું, એને હું મોટામાં મોટો અપરાધ સમજું છું; કેમકે સદ્ગુરુની પવિત્ર આજ્ઞા પાળવામાં જ શિષ્યનું કલ્યાણ વસેવું છે, તો પછી હું એથી પ્રતિકૂલ ઈર્મ કેમ આચરું ? પણ તેવા સદ્ગુરુની વંચના કરનાર સંબંધી તારા જાણવામાં શો ઇતિહાસ છે, તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.” એમ કહી તેણે સૂર્યસામું બેઠને વિશેષ કહ્યું; “બ્યારા છન્ન ! આપણી વાતચીત અવકાશ મળશે તો કાલે કહીશું; આજે તો સમય થઈ ગયો હોવાથી આપણે આશ્રમપરિચર્યા માટે ઊઠવું બેઠએ.”

શિષ્યોના વાર્તાલાપ—(ચાલુ)

કેનાપ્યનર્થરૂચિના કપટં પ્રયુક્તમેતત્ સહત્તનયર્થંધુમયં વિચિત્રમ્ ।

કસ્યાત્ર કઃ પરિજનઃ સ્વજનો જનો વા સ્વપ્રેન્દ્રજાલસદૃશઃ સ્વહુ જીવલોકઃ ॥

અર્થ—અનર્થ કરવાની રૂચિવાળા કોણે, મિત્ર, પુત્ર અને બંધુવાળું આ વિચિત્ર કપટ-જગત્ રચ્યું છે ? કોણ કોનો ચાકર ? કોણ કોનો મિત્ર ? અથવા કોણ કોનો માણસ ? ખરેખર આ જીવલોક સ્વપ્રામા જોવાયલા ઈન્દ્રજાળના સરખા છે.

સૂક્ષ્મ પિન્દુ ૨ જી - સંન્યાસાખ્યાન

આજે પણ ગુરુજી સમાધિમાંથી જાગૃત થયા ન હોતા, એટલે પોતાના નિત્ય કર્માદિકથી પરવારીને બંને શિષ્યો પાછા નિત્યને સ્થળે આવી બેઠા, ને પ્રસ્તુત વિષયપર પ્રશ્નોત્તરો કરવા લાગ્યા. સુવિચારશર્માએ છન્નલિંગને પૂછ્યું; “પ્રિય સખા ! તારી ભુદ્ધિ બહુ જીણી ને અંતઃકરણ સ્વચ્છ દર્પણ સરખું શુદ્ધ જણાય છે, કેમકે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતો તારા અંતઃકરણ પર બહુ સારી રીતે સમજણ પૂર્વક જડિત થયા છે. તને આરંભના દૈહિક તથા માનસિક સંસ્કારો ક્યાં અને કોની પાસેથી થયા છે, તે માટે તારું પૂર્વ વૃત્ત જાણવાની મને ઇચ્છા થાય છે. પણ બ્રાત ! તે પૂર્વે તું મને પેલા સંન્યાસીનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ.”

છન્ન બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! મારા પિતાશ્રીને માટે આપ પછીથી જાણશો; પણ મારા ગુરુવર્ય, કે જેમની અખંડિત પવિત્ર સેવા એ જ મારું સદાનું કર્તવ્ય હતું, તે તો ખરેખર આપના જ સરખા કાંતિમાન અને પરમ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. આપને જોતાં જ મને પ્રતિશ્ણે તેમનું સ્મરણ થાય છે. તેઓની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ જ આપ છો, એવી વારંવાર ભાવના થઈ આવવાથી, મારાથી તેમના વિયોગનું દુઃખ વિસરી જવાય છે. તેથી જ જેમ તેમનાં ચરણોમાં વારંવાર પડવાની મારી ટેવ હતી, તેમ આપનાં ચરણોમાં પણ પ્રેમાવેશમાં મારાથી પડી જવાય છે, જેને આપ અત્યાચાર ગણીને મને પ્રેમઘેલો કહો છો. ભલે કહો, થી મને કંઈ હાનિ નથી. પણ મારાથી તેમ કર્યા વિના રહેવાતું જ

નથી. મને મારા ગુરુનો વિયોગ છે-અસહ્ય વિયોગ છે જે સહન થતો નથી. પણ શું કરું ? હું પરમ હૃતભાગ્ય, અપરાધી, કે મારા પોતાના જ અપરાધને લીધે, ઘણો સમય થયાં તેમની પવિત્ર સેવાથી વિમુખ થયેલો છું. હશે; નિરાશાથી ભરતખંડમાં ચોમેર ભટકતાં ભટકતાં આપ-સરખા સત્સખા અને આ યોગીશ્વર જેવા સદ્ગુરુવર્યનાં દર્શનોનો લાભ થયો છે, એ કંઈ થોડો લાભ નથી. પરિણામે પ્રભુ મારું કલ્યાણ જ કરશે. પોતાના પૂજ્ય ગુરુજનની મનોવૃત્તિને જેઓ અનુસરતા નથી, વા પોતાની ભિંમિઓને વશ થઈ, તેમની પવિત્ર આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, કિંવા તેમની વંચના કરે છે, તેમને કેવાં કૃણો મળે છે તે તો મારા ને આપના અનુભવમાં આવી જ ગયું છે. તો પણ આપની મનોવૃત્તિઓ, જે ગૃહસ્થાશ્રમના અને પેલી ગરીબડી અબળાના ત્યાગ માટે ઉચ્છંબલ થઈ રહી છે, તેનું ભવિષ્યમાં શું કૃણ નીપજવા સંભવ છે, તે માટે હું એક ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળો.”

એટલું કહીને છત્રલિંગ બોલ્યો; “પ્રાણસખા ! પૂર્વે પુણ્યરૂપ જળને વહન કરનારી ગંગાને કિનારે એક ભવ્ય શિવાલય આવેલું હતું. પાષાણાદિકથી બાંધેલા તે સરિતાના સુંદર ઘાટપર શોભી રહેલા તે શિવ-મંદિરમાં અખંડ પૂજન થયા કરતું. પૂજન કરવા આવનાર સ્ત્રી પુરુષોનો ‘જય જય શંભો ! હર હર મહાદેવ ! પાર્વતીપતે !’ ઇત્યાદિ શબ્દો સહિત હર્ષગર્જનાઓ તથા મોટા ઘંટના નાદો, છોટી સાંભળનારના મનને પણ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરતા હતા. ઘાટ ઉપર જ શિવાલયની બેડમાં, તીર્થવાસીઓ વગેરેને માટે અને જતા આવતા વટેમાર્ગીઓને માટે સુંદર ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવી હતી. તેની બેડમાં એક સુંદર નવપદ્મવ સઘન અશ્વત્થ વૃક્ષ આવેલું હતું. ઘાટપર અને તેની સામેના કિનારાપર બીજાં અનેક જાતિનાં સુવૃક્ષોથી વન સુશોભિત થઈ રહેલું હતું. અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં વિભૂતિરીશ્વરસ્ય વૈ । અશ્વત્થ વૃક્ષ-પીપળો એ સર્વ વૃક્ષોમાં ઉત્તમ એટલે ઇશ્વરની વિભૂતિરૂપ હોવાથી, તેને જળ સિચન કરવું, તેનું પૂજન કરવું, ઇત્યાદિ કર્મ અભીષ્ટ કૃણ આપનારું છે, એવું બાણીને પાસેના ગ્રામની ઘણીક ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ, તે અશ્વત્થનું પૂજન કરવાને આવતી હતી.”

“એકવાર સર્વ સ્ત્રીઓ શિવજીનું તથા અશ્વત્થનું પૂજન-અર્ચન કરીને, પોતપોતાને સ્થાનકે ગઈ, છતાં એક નવયૌવનવતી સુંદરી, બાણે ક્રાઈ પોતાની બહુ કઠિન કામના પૂર્ણ કરવા ઇચ્છતી હોય તેમ, ૮૯

મનથી, એકલી અટુલી, તે અશ્વત્થનું પૂજન કરીને, તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતી દૃષ્ટિગોચર થઈ. છેક મધ્યાહ્ન સમય થવા આવ્યો. ત્યારે પોતાનું તે પ્રદક્ષિણાનું કાર્ય સમાપ્ત કરીને, તે ઘેર આવવા નીકળી એવામાં, પાસેની ધર્મશાળામાં એક મહાપ્રચંડ તેજસ્વી યતીશ્વર ઊતરેલા તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. જેમનાં દર્શન કરવા માત્રમાં અસંખ્ય પાપોનો નાશ થાય, એવા મહાત્માને વંદન કર્યા વગર જવું નહિ એમ ધારી, તે યુવતી તેમની આગળ ગઈ; ને ‘નમો નારાયણાય’ કહી તેમનાં ચરણોમાં નમી, અને તે યતીશ્વરે પણ ‘અલંહસૌભાગ્યવતી સત્પુત્રવતી ભવ’ એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એ સાંભળી તે સુંદરીને કિચિત્ હસવું આવ્યું. પુનઃ વંદન કરીને તે જવા માટે ઊભી થઈ ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા. “બાઈ ! તને હાસ્ય કેમ થયું ? શું મારામાં કોઈ ભતનું દૂષણ તને દેખાયું ?”

યુવતી બોલી; “ ના કૃપાનાથ ! તેવું કંઈ જ નથી. પણ આપ સાક્ષાત્ ઇશ્વરસમાન પ્રતાપી અને તેજસ્વી જણાવ્યો છો છતાં આપનું આશીર્વચન મારા સંબંધમાં મિથ્યા છે, એવું જાણીનેજ મને હાસ્ય થયું.”

યતીશ્વરે પૂછ્યું; “કાં પુત્રી ! મિથ્યા શાથી ? તું તો સૌભાગ્યવતી છેની ?”

યુવતી બોલી; “પ્રભો ! મારું સૌભાગ્ય તો માત્ર નામનું જ છે; કેમ કે મારો સ્વામી તો આજે લગભગ બાર માસ થયાં કાશીપુરીમાં સંન્યાસી થયેલો છે. કહો કૃપાનાથ ! હવે મારું સૌભાગ્ય અખંડ શાનું ? મારે સત્પુત્ર થવાનો પણ સંભવ ક્યાંથી ?”

યતિ બોલ્યા; “એટા ! મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે, તારા સરખી તરુણ સ્ત્રીને નિરાધાર મૂકી, જે પુરુષ સંન્યાસી થયો હશે, તે કેવો નિર્દય હશે ! તેવા કૃપણને સંન્યાસ આપનાર ગુરુ પણ કેવો ધર્મ-વિહીન હશે ! હર ! હર ! હરિ ! હરિ ! તેવા ગુરુ અને શિષ્ય બંનેને શાસ્ત્રે દંડ દેવો ઘટે છે. પણ બાઈ ! તે સંન્યાસીનું નામ ઠામ કંઈ તારા જાણવામાં છે, કે જેણે તારા સ્વામીને સંન્યસ્ત આપ્યું છે ?”

તે તરુણ સ્ત્રી બોલી; “મહારાજ ! એટલું બધું તો ચોક્કસ કંઈ જાણવામાં નથી, પણ સાધારણ રીતે એમ જણાયું છે કે, શ્રીમતી ભાગીરથીના દશાશ્વમેધ નામના પવિત્ર ઘાટ ઉપર જ એ સંન્યાસી મહારાજનો મઠ આવેલો છે, ને તે મારા સ્વામીના ગુરુ આપના સરખા વયોવૃદ્ધ તથા સમર્થ વિદ્વાન છે !”

યતીશ્વર બોલ્યા; “ઠીક ! તારા સ્વામીનું વય કેટલું છે ? તેનું નામ શું છે ? તેના શરીરની સ્થિતિ કેવી છે ?”

યુવતી બોલી; “મારા નાથનું શરીર ગૌરવર્ણ, શરીરે શામાદિક સામાન્ય, બાંધો સુંદર, નાબુક અને મુખમુદ્રા બહુ તેજસ્વી તથા શાંત છે; તેમનું વય પાંત્રીસ વર્ષનું પૂરું છે. તેમનું નામ વિ-” એમ નામનો પ્રથમાક્ષર જ માત્ર ઉચ્ચારીને પોતાના સ્વામીનું નામ બોલતાં સંકેત્ય પામતી ને નીચું ઘાલતી તેણીને જોઈને; “શું વિશ્વાંતર્વર્તી ?” યતીશ્વર વચમાં જ બોલી ઊઠ્યા. તે સાંભળી યુવતીએ મસ્તક નીચું નમાવ્યું.

ત્યારે યતીશ્વરે કહ્યું; “થયું, થયું, તારા સ્વામીને મેં ઘણે અંશે તો ઓળખ્યો, પણ તેની ખાત્રી માટે મારે કેટલીક વિશેષ વિગત જાણવાની આવશ્યકતા છે. બેટા ! તું એક કામ કર. તારા ઘરમાં કોઈ વડીલ મનુષ્ય હોય તો તેને તેડીને મારી પાસે આવજે. તારા આવતાં સુધી હું અહીં જ છું !”

યુવતી બોલી; “પિતાજી ! હું અહીં મારા પિતાને ત્યાં રહું છું. મારાં વૃદ્ધ માતાપિતા બંને હજી હયાત છે; મારા સ્વામી અહીંથી જ મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે. માટે મારા તીર્થરૂપને તેડીને, હું આપની પાસે આવીશ,” એમ કહી યતીશ્વરના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને, તે યુવતી પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

તે સ્ત્રીના જવા પછી, તે મહાત્મા યતીશ્વર મોટો નિઃશ્વાસ નાંખીને પોતાના મન સાથે પ્રકટપણે બોલ્યા; “હર હર ! આવો મોટો અનર્થ કરવાનો આરોપ તો ખરેખર મારા પોતાના જ શિરપર આવ્યો ! અહા ! તે વિશ્વાંતર્વર્તીને જ મેં શિષ્ય કરી સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી છે. તેની શરીરાકૃતિ વગેરે આ યુવતીએ કહી તેવી જ છે, વય પણ તેટલું જ છે, સમય પણ તેને મારી પાસે આવ્યાને ઠંઠો તેટલો જ થયો ને સ્થાન પણ તેણીએ કહ્યું તે જ. હવે શું વધારે જાણવાનું છે ? પણ અરે ! તે દુષ્ટે મારી વંચના કરી ? મેં પૂછ્યું ત્યારે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, ‘મારે સ્ત્રી કે પુત્રાદિ કંઈ જ નથી.’ હા, તેનો વૈરાગ્ય, તેનાં શીલ, તેની જ્ઞાનનિષ્ઠા, સઘળું તો પ્રશંસનીય છે; પરંતુ તેણે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવો દાવાનળ સળગતો મૂકીને, તેનો ત્યાગ કયો ? એના જેવો બીજો અનર્થ એછે નથી. હા હૈવ ! હે પરમાત્મન ! હવે મારે શું કરવું ? તેણે તો મહા અનર્થ કર્યા છે જ, પણ તેવા અનર્થમાં મારા જેવાનું કર્તવ્ય સંડોવાયું. તેનો સઘળો અપરાધ મારે શિર આવે છે. ચાલ. હવે તો

અહીંથી હું પાછો કાશીપુરી પ્રત્યે જઈ ને તે હૃદયને શિક્ષા કરું. પણ રે! મેં કાશીથી સેતુબંધ રામેશ્વર જવાનો સંકલ્પ કરીને પ્રયાણ કર્યું છે, તેનું કેમ?”

આવી અનેક પ્રકારની ઘડભાંજ યતીશ્વર પોતાના મન સાથે કરે છે, એટલામાં તે સ્ત્રી, પોતાના પિતાને તેડીને ત્યાં આવી પહોંચી. ડોસાએ આવતાં વેત યતીશ્વરને નારાયણમંત્ર બોલી વંદન કર્યું. મધ્યાહ્ન સમય થઈ ગયો હતો. માટે પ્રથમ તો બીજી સર્વ વાત પરતી મૂકીને, તેણે તેમને ભિક્ષાસારુ પોતાને ઘેર પધારવા માટે પ્રાર્થના કરી. મહાત્મા બોલ્યા; “દિગ્વર્થ! ભિક્ષાને સમય વહી ગયો છે ખરો; પરંતુ તમારી પુત્રીનું મહાભારત હુઃખ જ્યારથી મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી મારી ક્રુધા અને તૃષ્ણા સર્વ વિસરાઈ જવાઈ છે; ઊલટો અંતઃકરણમાં એવો મોટો ખેદાગ્નિ પ્રગટ થયો છે કે, તેને કેવી રીતે શમાવવો, તેનો માર્ગ પણ તત્કાળ દેખાતો નથી. હું કાશીપુરીથી શ્રીરામેશ્વરની યાત્રા કરવાને અર્થે નીકળ્યો છું; પણ તે યાત્રા હવે મારાથી પૂર્ણ કરાય, એમ મને લાગતું નથી; કેમકે તમારી પુત્રીનો હુઃખાનલ સળગાવવામાં કેટલેક અંશે મારો પણ ભાગ છે, એમ જણાય છે.” એમ કહી તે મહાત્મા બહુ ખિન્ન થઈ, પુનઃ બોલ્યા; “શું તમારા જમાઈનું નામ વિશ્વાંતર્વર્તી છે? એ જ નામના તરુણ અને વિદ્વાન્ નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મણે સુમારે બાર માસ થયાં, મારી પાસેથી સંન્યસ્ત દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. બીજી સઘળી નિશાનીઓ તમારી પુત્રીના મુખથી સાંભળતાં મને નિશ્ચય થાય છે કે, તે જ તમારો જમાઈ હોવો જોઈએ. સંન્યસ્ત દશાનું તેનું શું નામ છે, એ કંઈ તમારા જાણવામાં આવ્યું છે?”

ડોસાએ કહ્યું; “હા, ગુરુદેવ! સંન્યસ્તપણાનું એમનું નામ ચૈતન્યાશ્રમ પડ્યું છે, એમ મને ત્યાં જઈ આવેલા કેટલાક એતદેશીય સજ્જન યાત્રાળુઓએ કહ્યું છે.”

યતીશ્વર બોલ્યા; “એ જ મનુષ્ય! એ જ તમારો જમાતા! પણ તે ઉચ્ચ વૈરાગ્યશીલ જણાતા લખાડે, મારી આગળ ચોખ્ખી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, મારે સ્ત્રી કે સંતાત આદિ કશુંએ નથી, ને હું સંસારાનલથી અત્યંત ત્રાસ પામીને, આપને શરણે આવ્યો છું, માટે મને કૃતાર્થ કરો. મેં તેનાં નિષ્ઠાવૈરાગ્યાદિ લક્ષણો જોઈને તેનું કહેવું સત્ય માન્યું અને વિધિવત્ વિરજહોમ* કરાવીને દીક્ષા આપી છે. અરે! તે કુટિલે મને ફસાવ્યો?”

* અવધૂતત્વસંપાદક હોમ.

એ સાંભળી, તે બાઈના પિતા બોલ્યા; “કૃપાનાથ! એમની નિષ્ઠામાં તો કશી ન્યૂનતા નથી જ. મેં પણ એમનું સદાચરણ ને પવિત્ર વૃત્તિ જોઈને જ મારી કન્યાનું એમને પ્રદાન કર્યું હતું. એમણે બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં સારું અધ્યયન કરવા ઉપરાંત સઘળાં તીર્થોમાં અટન કર્યું છે; એમનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ, નિર્વિકારી, ભક્તિનિષ્ઠ, વૃત્તિ ઉદાર તથા સંતોષી, સ્વભાવ દયાળુ ને માયાળુ છતાં નિર્લેપ સરખો ને પરમ વૈરાગ્યવાન છે. તેણે પોતાના તે વૈરાગ્યના ઉભરામાં જ સંસારની સઘળી પીડા ઝટ ટળી જવા સારું આપની આગળ અસત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી હશે, એમ મને લાગે છે. મારી પુત્રીને પણ તેઓ નિત્યપ્રતિ કહેતા કે, ‘તું મને હા કહે તો હું હમણું જ આલ્યો જાઉં ને ત્યાગ ધારણ કરું; મને સંસારમાં પડી રહેવું ઠીક લાગતું નથી.’ નિત્ય તેઓ એમ કહેતા, પણ તે કહેવાને મારી પુત્રી માત્ર ઉપરનું જ હસવા માટેનું જ સમજતી. એક દિવસે તેમણે સહજ વાત કરતાં કરતાં પૂછ્યું કે, ‘તું કહેતી હોય તો હું નિર્ગમન કરું.’ આ કન્યાએ મુગ્ધપણમાં હસતાં હસતાં હા પાડી દીધી. તે જ દિવસે અર્ધી રાત્રિના ઊઠીને તેને શય્યામાં જ મૂકીને તેઓ આલ્યા ગયા છે- કેટલેક મહિને સમાચાર મળ્યા કે, તેમણે તો કાશીપુરીમાં ત્યાગ ધારણ કર્યો છે. એ સાંભળી અમે સૌ કેવળ નિરાશ થઈ ગયાં; આ પુત્રી તથા એની માતા તો અતિશય જ કલ્પાંત કરવા લાગ્યાં, ને મારું અંતઃકરણ તો વજનના ધાની પેઠે હણાઈ ગયું; કેમકે હું અપુત્ર છું. આ એકની એક દીકરી છે, તેના પણ જન્મારો વ્યર્થ થઈ ગયો. એણે હવે પોતાનું જીવિત કેવી રીતે ગાળવું, એનો અમને વિચાર થઈ પડ્યો. અમે વૃદ્ધ થયેલાં દંપતી, સુશીલ પુત્રી અને તેને યોગ્ય સદ્વિદ્યાન જામાતાને જોઈને, તેને પુત્રરૂપ જ ગણી સંતોષ પામતાં હતાં, ને અવસાનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં હતાં, એટલામાં આ દુઃખરૂપ વજનો પ્રહાર અમારા પર થવાથી અમે કેવળ નિરાધાર બની ગયાં છીએ. મારાં મનને મેં બલીયસી કેવલ-મીશરેચ્છા-સૌ વાતે કેવળ પ્રભુની ઇચ્છા જ બળવતી છે, એમ સમજીને વાર્યું; સ્ત્રીને તથા પુત્રીને પણ ઘણીક રીતે સમજાવ્યાં અને છેવટે પુત્રીના સંતોષાર્થે અને કાલક્રમણાર્થે* મેં તેને અશ્વત્થપૂજના† પ્રતિ-

* સમય સરળતાથી વીતે તે માટે. † અશ્વત્થ:-અ કહેતાં નહિ, શ્વ કહેતાં આવતી કાલે તથા સ્વ કહેતાં રહેનાર. અર્થાત્ જેની સ્થિતિ આવતી કાલે નથી, એમ અશ્વત્થનો અર્થ છે. આનો બીજો લાક્ષણિક અર્થ જેહ અથવા સંસાર યામ છે

દિન કરવાનો પ્રયોગ બતાવ્યો. મેં કહ્યું કે, 'બેટા ! તું પ્રતિદિન નિયમિતપણે અશ્વત્થસેવન કર, એથી પ્રભુ સૌ ઠલ્યાણુ કરશે.' સ્ત્રીઓના સંબંધમાં અશ્વત્થસેવા બહુ સૌભાગ્યદાયિની છે. ત્યારથી તેણે તે પ્રયોગ ચાલુ કર્યો, જે તે આજપર્યંત અરબલિતપણે સાધતી આવી છે. હવે શ્રીહરિ જે કરશે તે ખરું."

યતીશ્વર બોલ્યા; "પ્રભુ કરશે તે જ ખરું; પરંતુ તે સંબંધે હવે શું કરવું, એ કંઈ લક્ષમાં આવતું નથી. આ તો પરમ ધર્મસંકટ આવી પડ્યું !" એમ કહી કેટલીકવાર સુધી પરમ ઉદ્વિગ્નપણે બેસી રહી, મોટે નિઃશ્વાસ નાંખીને તેમણે કહ્યું; "હશે, ચાલો; હરિ હરિ ! મારી યાત્રા હું અહીં જ પૂર્ણ કરું છું. તમે માતા, પિતા ને પુત્રી, ત્રણે જણાં મારી સાથે તૈયાર થાઓ. કાલે જ પ્રાતઃકાળે આપણે કાશીપુરીનો માર્ગ લઈએ."

ડોસાએ કહ્યું; "કૃપાનાથ ! આપ શ્રીરામેશ્વરની યાત્રાને સંકલ્પે નીકળ્યા છો, તો તે સંકલ્પનો ભંગ થાય, એ માટે અમને બહુ ભય લાગે છે; આપ ભલે એકવાર યાત્રા પૂર્ણ કરો. ત્યાંથી પાછા વળતાં અત્રે પધારશો, એટલે અમે સાથે કાશીપુરી આવીશું."

યતીશ્વર બોલ્યા; "દ્વિજવર ! એમ કરવા જેવું નથી. તમે બાણો છો કે, આ દેહ તો અનિત્ય છે, કાલે વા ઘડી પછી શું થશે, તેના કશે નિશ્ચય નથી; તો પછી આવા મોટા અપરાધમાંથી મારે ક્યારે છૂટવું ? સેંકડો મણુ રૂના મોટા ઢગલારૂપ મારી યાત્રાના પુણ્યપુંજને-પુણ્યોના ઢગલાને તમારી પુત્રીનો પતિવિયોગજનિત દુઃખરૂપ મહા પ્રબલિત અગ્નિ, ક્ષણવારમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે તેવો છે. માટે હવે તો આ દેહનું પ્રારબ્ધ હશે તો રામેશ્વરની યાત્રા સારુ ફરી અવાશે, પણ અત્યારે તો પાછા જ ચાલો."

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે કાશીપુરી પ્રત્યે ચારે જણાંએ પ્રયાણુ કરવાનું નક્કી કર્યું. પિતા પુત્રીની સાથે યતીશ્વર તેમને ઘેર પધાર્યા. ત્યાં ભિક્ષા કરીને તે પાછા ધર્મશાળામાં ગયા. ડોસાએ પ્રાતઃકાળે ચાલી નીકળવાની તૈયારી કરવા માંડી. ઘરબાર સંબંધી વ્યવસ્થા કરીને પ્રાતઃકાળ થતાં તેઓ ત્રણે જણાં ઘેરથી નીકળીને યતીશ્વર પાસે આવ્યાં.

કારણ કે તેની સ્થિતિ વિકારને પામે છે. ભગવદ્ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં હૃષીકેશની વિભૂતિરૂપ જગતને-સંસારને અશ્વત્થરૂપે સરખાવ્યું છે. અહીં અશ્વત્થનો અર્થ પીપળો થાય છે તથા તેનું પૂજન એટલા માટે કરવું કે તેમાં સર્વ જીવોનો વાસ છે.

યતીશ્વર તેમની વાટ જ ભેધ રહ્યા હતા. તે તુરત દંડ કમંડલુ લઈને, નારાયણનું નામસ્મરણ કરતા કરતા ઊભા થયા, અને જે માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે જ માર્ગે આસુદ થઈ ગયા.

પ્રતિદિન માર્ગમાં ચાલતાં, પ્રભુચરિત્રો, ધર્મકથાઓ ને ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિકનાં દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતોનું કથન, મહાત્મા યતીશ્વરના મુખથી શ્રવણ કરતાં કરતાં ને પોતાને આ અલભ્ય સત્સમાગમવડે કૃતાર્થ માનતાં તે ત્રણે જણાં, તનમનધનથી એ મહાત્માની પરિચર્યા કરતાં લગભગ માસ દોઢ માસની મુદતે કાશીપુરી જઈ પહોંચ્યાં.

કાશીમાં પુનરાગમન

યતીશ્વરે તે ત્રણે જણાંને ગંગામાં સ્નાનાદિ કરાવીને ઘાટપર આવેલા એક શિવાલયમાં બેસાડ્યાં, અને હું બોલાવું ત્યારે આવજો, એમ કહી પોતે એકલા જ, કોઈને કશી ખબર આપ્યા વગર એકા-એક પોતાના મઠમાં જઈ પહોંચ્યા.

છદ્મ બોલ્યો; પૂન્ય સખા ! એાછામાં એાછા ચાર પાંચ માસો સુધીમાં જેમનાં દર્શન થવાનો સંભવ જ નહોતો, તેમને થોડાક સમયમાં અણચિતવ્યા આવી ચડેલા ભેધને, તથા જેમની મુખમુદ્રા સદા પરમ શાંત અને પ્રસન્ન જ દેખાતી, તેને અત્યંત કૂર ને અત્યંત કોપાવેશથી આરક્ત નેત્રવાળી ભેધને યતિ ચૈતન્યાશ્રમ તો પરમ વિસ્મિત થવા સાથે બહુ ભયભીત થઈ ગયો. તોપણ ચિત્તને દૃઢ કરી, જેવો તે તેમના ચરણારવિદમાં વંદન કરવા જાય છે, તેવો જ તેને તરછોડીને, તે ગુરુ યતીશ્વર બોલ્યા; “મૂઢ ! કોરે ખસ ! રે અપવિત્ર ! તારું મ્હોં મને દેખાડીશ નહિ ! પાપી ! તું મને છેતર્યો ? કાપલ્યથી તું મારો છળ કર્યો ? મારી આગળ અસત્ય ક્યાં લગી નભે ? તારા પાપેજ તારું અસત્ય પ્રકટ કર્યું છે. ને મને સત્વર જગૃત કીધો છે. આરંભમાં જ જે કાર્યને પાપો અસત્ય અને કપટથી નંખાયો હોય, તેનું પરિણામ પુણ્યરૂપ ક્યાંથી જ આવે ? જેની પાસેથી કલ્યાણપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય, તેવા ગુરુજનનો જ છળ કરનાર મનુષ્યના સરખો બીજો પાપી કોણ ? તેવા દુષ્ટને તો નિશ્ચિન્તપણે નરકની જ શિક્ષા થાય છે !”

આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા, એટલામાં તો તેમણે સંકેત કરી રાખ્યા પ્રમાણે પેલાં વૃદ્ધ માતાપિતા પોતાની પુત્રી સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમની સામે આગળી કરી, યતીશ્વર બોલ્યા; “મૂઢ ! તું કહેતો હતો કે, મારે તો નથી સ્ત્રી, કે નથી કુટુંબ. જરા તારાં ચર્મ-ચક્ષુઓ ઉઘાડી જો. આ સૌ કોણ ?”

ચૈતન્યાશ્રમ તો પૂર્વે જ પોતાના ગુરુને જોઈને જ આશ્ચર્ય તથા ભીતિમાં સ્તબ્ધ બની ગયો હતો, તેમાં વળી આ પોતે સદાને માટે ત્યાગ કીધેલી મંડળી, અકસ્માત પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી ઊભેલી જોઈ, છેક જ વિસ્મિત અને લજ્જિત થઈ ગયો. પોતાનો સસરો, સાસુ અને સહધર્મચારિણી પત્ની ! જેઓની આગળ પોતે સદા વચ્ચો, ઉપવચ્ચો અને ઉપવીત અલંકારાદિકયુક્ત પૂર્ણ કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોત્તમરૂપે હતો, તેમની આગળ કેવળ વસ્ત્રવિહીન-^{*}માત્ર કાષાય કૌપીનાં જ ધારણ કરેલો અને શિખા[†] તથા સૂત્ર[‡] વગરનો ત્યાગી, અવધૂત વેશે દેખાવું તેને મરણ કરતાં પણ અધિક દુઃખપ્રદ અને લજ્જાસ્પદ થઈ પડ્યું. એવો નમ્રવેશ તેમને દેખાડવા કરતાં ભૂદેવી જો માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવું, એ જ ઉત્તમ, એવું તેના મનને લાગ્યું. તે પોતાના ગુરુવર્યનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરી, ભોંયમાં મુખ સંતાડીને ભૂમિપર પડ્યો. તેમણે ઠરેલા તિરસ્કારના ઉત્તરમાં તે એક અક્ષર પણ બોલી શક્યો નહિ ! એની આ સ્થિતિ ને એ વેશ જોઈને પેલી નૂતન મંડળી પણ અતિ આશ્ચર્ય તથા ખેદ પામીને અનિવાર્ય અશ્રુપાત કરવા લાગી.

આ કષ્ટમય પ્રસંગ, જોનારને પણ તત્કાળ કરુણાથી દ્રવિત કરે તવો હતો. કેટલીકવાર સુધી શાંત રહીને, ગુરુ યતીશ્વર પાછા બોલ્યા; “કેમ રે ચૈતન્ય ! ચૈતન્ય છતાં જડવત્ કેમ થઈ પડ્યો છે ? મુમુક્ષુ સરખાં આચરણવાળો છતાં હજી તું શું એટલું નથી જાણતો કે, ગુરુની સાથે છળ કરનાર તથા અસત્ય બોલનાર મનુષ્ય ઘોર નરકની શિક્ષાને પાત્ર છે ? એક સામાન્ય વાતના છળ માટે એવી મોટી શિક્ષા છે, પરંતુ તં તો એવો મોટો છળ કર્યો છે કે, જેના કૃણમાં મારે પણ મોટી યાતના ભોગવવી પડશે; તેવું તારું કર્મ ઘોર પાપરૂપ છે. આ બિચારાં સત્વશીળ-નિર્દોષ મનુષ્યો પણ કેવળ દુઃખના સમુદ્રમાં ડૂબેલાં છે, તેઓનું અને એમાંએ વિશેષ કરીને આ તરુણ બાળાનું પરાકાષ્ઠાનું દુઃખ જોઈ, મને તે સહન ન થવાથી, મારો રામેશ્વરની યાત્રાનો સંકલ્પ પણ મિથ્યા કરીને, હું અહીં આવ્યો છું; અને તારા અપરાધની હવે તને સંપૂર્ણ શિક્ષા કરવા ઇચ્છું છું.”

એ સાંભળી ભોંય પડેલો યતિ ચૈતન્યાશ્રમ, કે જે પણ આવનાર મંડળીની પેઠે અશ્રુપાત જ કરતો હતો, તે ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યો; “ક્ષમ્યતામ ! ક્ષમ્યતામ ! કૃપાસિંધો ! મમાપરાધઃ ક્ષમ્યતામ ! અવશ્યમેવ આ શરીર

^{*}વસ્ત્ર વગરનો. [†]શિખા લંગોટી જ. [‡]મસ્તકના કેશ-ચોટલી. [§]યજ્ઞોપવીત-જનોઘ.

મહત્ત અપરાધી છે, આપ જે કરવા ઇચ્છો છો, તેથી પણ તે મહા શિક્ષાને પાત્ર છે. એટલું જ નહિ, પણ તે અપરાધ કોઇ રીતે ક્ષમ્ય ન થતાં, તેને યોગ્ય શિક્ષા થવી, એ જ ઐયસ્કર છે, પુણ્ય દેનારું છે; છતાં ક્ષમા એટલા માટે યાચું છું કે, જે સદુદ્દેશથી આ ચતુર્થાશ્રમ આપની પાસેથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉદ્દેશ આપની શિક્ષાથી નિષ્કળ ને ભ્રષ્ટ થઈ ન જાય અર્થાત્ મારા મોક્ષસાધનમાં વિઘ્ન ન આવે એટલી કૃપા કરો.”

ગુરુ યતીશ્વર બોલ્યા; “એ બધી વાત તો ઠીક છે; પણ તું ન જાણતો હોય તો તારે અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે, શિષ્યનું કર્તવ્ય શું છે ને તેનું કલ્યાણ શામાં સમાયલું છે? ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં કે ગુરુની આગળ અસત્ય બોલીને તેની વંચના કરવામાં શિષ્યનું કલ્યાણ નથી; તેમ એકલાં વેદાંતવાક્યોનું પોપટ પેરે શ્રવણ કે પઠન કરવામાં પણ કલ્યાણ નથી; પણ તે વાક્યો પ્રમાણે યથાર્થ આચરણ કરવામાં, ગુરુસેવામાં, તેમ જ ગુરુની આજ્ઞાના પાલનવિષે તત્પર રહેવામાં જ શિષ્યનું કલ્યાણ સમાયલું છે. શિષ્યસ્તુ કો, યો ગુરુમક્ત એવ ॥ ખરો શિષ્ય કોણ કે જે ગુરુનો ભક્ત હોય તે. હવે તારા અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા થવા માટે હું તને જે આજ્ઞા કરનાર છું, તેના પાલનમાં જ તારું કલ્યાણ રહેલું છે. ચાલ બેઠો થા, ને હું કહું તે પ્રમાણે કર.” એટલું કહીને તેમણે એક વસ્ત્ર લાવી, તેના શરીર ઉપર નાંખ્યું ને હાથ ઝાલી તેને બેઠો કર્યો.

કથાર્ધ અંગોને તે વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરી લઈ, એ કર બેઠીને ગુરુચરણોમાં વંદનપૂર્વક તેણે કહ્યું; “હે કૃપાનાથ ! આ અપાર અને કેવળ દુઃખરૂપ અગાધ જળથી ભરેલા ભવસાગરમાં ડુબતા અને ડચકાં ખાતા એવા મને, નિઃશંકપણે પાર ઉતારનાર દૃઢ નૌકારૂપ આપ સદ્ગુરુ જ છો. હું સારી પેઠે સમજ્યો છું કે, આપના શ્રીમુખમાંથી નીકળેલા વચનનુ યથાર્થ પરિપાલન કરવું એ જ માત્ર મારા આત્માનું કલ્યાણ કરનાર ને આ દેહનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પ્રથમ તો મેં જાણીજોઈને કરેલા આપના વંચનારૂપ આ મોટા અપરાધના કૂર ક્ષણથી, હું આપના શાપ વગર મુક્ત થઈ જવાની સંધિમાં છું, તે અલભ્ય લાભ પણ માત્ર આપની આજ્ઞાના પરિપાલનરૂપ મારી ગુરુભક્તિપર જ આધાર રાખે છે. અહો દેવ ! દેવના પણ દેવ ! કૃપા કરી આ દુષ્ટ દેહને-અપરાધીને-ગુણવંચકને-મારા તે સમગ્ર અપરાધથી વિમુક્ત કરો.” એ પ્રમાણે કહી, ચૈતન્યવિત ગદ્ગદિત કંઠે ગુરુવર્યનાં ચરણોમાં પડ્યો.

ગુરુ યતીશ્વર બોલ્યા; “વત્સ ! જો કે મારી આજ્ઞા પ્રથમ તો તને અને અન્ય જનોને પણ બહુ કઠંગી, દુઃખદ, અપવાદરૂપ અને કેવળ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ લાગશે, પણ તારું કલ્યાણ તો તે સર્વ વાતને મુંઝે મોઢે સહન કરવામાં જ સમાયલું છે. જો તારું અંતઃકરણ જેવું નિર્મળ છે, તેવું જ સદ્બોદ્ધિત રહેશે, તો કશા પણ લોકાપવાદાદિકને તું લેખવીશ નહિ. હે શિષ્ય ! તું તારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી, માત્ર આત્મકલ્યાણકારી હેતુને પૂર્ણ કરવા માટે જ મને અનન્યભાવે શરણ થયો છે; શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક ત્યાગદીક્ષા લઈ તે મારેવિષે ગુરુત્વ સ્થાપન કર્યું છે, તેથી મારી આજ્ઞા એ જ તારે શાસ્ત્રની આજ્ઞારૂપ છે. તેટલા માટે કોઈ યતિએ પોતાના શિષ્યને પૂર્વે નહિ કરેલી એવી આજ્ઞા હું તને કરું છું તે સાંભળ. શિષ્યાસૂત્ર અને બ્રહ્મકર્મનો ત્યાગ કરી, કાષાયવસ્ત્ર ધારણ કરીને ભિક્ષાન્નનું ભોજન કરવું, એનું નામ સંન્યાસ નથી; પણ અંતઃકરણને સર્વ કામનાઓથી-સર્વ વ્યાવહારિક કર્મોથી-સંસારના સર્વ નાશવંત પદાર્થોથી વિરક્ત અને અસંગ રાખવું-જગતમાં સંસારીની પેઠે વિચરવા છતાં તદ્દન અલિપ્ત રહેવું-સંસારમાં જ રહી અહોરાત્ર તે પરમ પુરુષ-પુરુષોત્તમમાં સદાકાળ એકનિષ્ઠ થઈ રહેવું, અન્યનું ચિંતન નહિ, સેવન નહિ, પ્રેમ નહિ, પણ જેમ જગમાં કમળ રહે છે, છતાં તે જગથી અલિપ્ત રહે છે,* તેમ સંસારમાં રહેવું, તેનું નામ જ ખરે સંન્યાસ છે. એક સત્પુરુષે કહ્યું છે કે, ‘જે વેરાગ્ય દેખાડે કરી, તે તો મન કેરી મરકરી!’† માટે તારે આ વેશરૂપ સંન્યાસ ત્યજી દઈ, વિશુદ્ધ આંતરિક તીવ્રતર સંન્યાસ ધારણ કરવો !”

આવી આજ્ઞા ગુરુવર્યનાં મુખમાંથી થતાં જ, ચિત્તન્યયતિને તો બાણે આત્મા જ ઊડી ગયો ! મુખ શુષ્ક થઈ ગયું, રોમ ખડાં થઈ ગયાં. સ્તબ્ધની પેઠે એ આજ્ઞાના ઉત્તરમાં કશું તેનાથી બોલી શકાયું નહિ.

પુનઃ ગુરુ બોલ્યા; “ધર્મશાસ્ત્રે કહેલા માર્ગનો લોપ થાય નહિ, એટલા માટે હું સારા વિદ્વાન્ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોને તેડાવું છું; તેમના દ્વારા તું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પુનઃ સંસ્કારપૂર્વક બ્રહ્મત્વ ધારણ કર; આ તારી પૂર્વાશ્રમની સહધર્મચારિણીના નિઃશ્વાસાગ્નિને શાંત કરી, મહત્પાપથી મુક્ત થા !”

આ આજ્ઞા-આ વિલક્ષણ આજ્ઞાથી ચૈતન્યાશ્રમને બ્રહ્માંડ તૂટી પડવા જેટલું દુઃખ થયું, પણ હવે ઉપાય જ શો ?

* લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવાંભસા । † અખો કવિ.

તત્કાળ ગુરુવર્યે વિદ્વાન્ વિગ્રાને તેડાવીને, તેમની પાસેથી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ચૈતન્યને પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરાવ્યો. જે ચૈતન્યાશ્રમ કેવળ નિર્મળ અંતઃકરણવાળા, સંસારથી ઉપરતિ પામેલા મહાન્ વિરાગી અને મુક્તિના દ્વારમાં પેસી જવાની સંધિ શોધી રહ્યા હતા તે માત્ર વેશધારી નહિ પણ તેવા ખરા ગુણોવાળા સંન્યાસી હતા, તે આજે પાછા એક સત્પાત્ર સુશીલ બ્રાહ્મણ થઇને ગુરુવર્યનાં ચરણોમાં નમી પડ્યા ! તે જોઇ પ્રસન્ન થઇને ગુરુવર્યે કહ્યું; “ આપ ! તારું કલ્યાણ થાયો. તારો ગૃહસ્થાશ્રમ સંન્યસ્તરૂપ જ થાયો ! તારી પતિવ્રતા સ્ત્રી તારા યોગથી, દેવી અનન્નયાની પેઠે ઇશ્વરાંશરૂપ સત્પુત્રાને જન્મ આપો.”

આવા વિલક્ષણ બનાવથી, ઘણાકોને આશ્ચર્ય થયું; શાસ્ત્રવિરુદ્ધતાને માટે ઘણાક વિદ્વજ્જનોએ શંકાઓ કરી; તથાપિ ગુરુ ચતીશ્વરની મહા વિદ્વત્તા ને બ્રહ્મનિષ્ઠા સર્વત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ હતી. ‘તે મહાનુભાવે જે કંઈ કર્યું હશે તે યોગ્ય જ હશે ને તેનું પરિણામ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નહિ જ આવે,’ એવા નિશ્ચયથી સૌને આનંદ થયો.

પેલી પતિવ્રતાને અશ્વત્થ ભગવાનના પૂજનથી પૂર્ણ ફળ મળ્યું. માતૃપિતા સહિત તે ત્રણે જણાંનાં સદા ભડકાની પેઠે બળી રહેલાં અંતઃકરણો પરમ શાંતિસહિત હર્ષને પામ્યાં. કેટલાક દિવસોપર્યંત તેઓએ ત્યાં રહીને, વિધિપુરઃસર પવિત્ર કાશીક્ષેત્રની યાત્રા કરી; પછી ગુરુ ચતીશ્વરની આજ્ઞા થતાં, તેઓ પોતાના દેશ ભણી સિધાવ્યાં.

ઘેર ગયા પછી, ચૈતન્યચતિ સંન્યસ્તાશ્રમમાંથી પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા, એ માટે ઠેર ઠેર તેમની હાંસી ને પરાકાષ્ઠાની નિદા થવા માંડી. કેટલાક ઓછી બુદ્ધિના કુટિલ જનો તો તેને એ લાંછન માટે એટલે સુધી પજવવા માંડ્યા કે, જેથી આવા દુઃખમાં જીવવા કરતાં મૃત્યુવશ થવું, તેને વધારે યોગ્ય લાગ્યું.* પણ ના, સત્પુરુષો ગમે તેવા પ્રાણીંત સંકટમાં પણ પોતાના કર્તવ્યથી અને પ્રતિજ્ઞાથી બ્રષ્ટ થતા નથી. તેણે તો નિશ્ચય કરેલો કે, ‘ગુરુવર્યની પવિત્ર આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરવું, એ જ મારો ધર્મ છે;’ તો પછી પ્રાણીંતે પણ તેઓ પોતાના નિશ્ચયથી કેમ હજે ?

* મહારાષ્ટ્રીય સાધુવર્ય જ્ઞાનેશ્વરના પિતાના જીવન સાથે સરખાવો. જ્ઞાનેશ્વરના પિતાનું જીવનચરિત્ર બળવા જેવું અને વાંચવા જેવું છે.

હે કૃપાનાથ સખા ! ધન્ય છે એમને તથા એમની ગુરુભક્તિને, કે જેમણે પોતાને તદ્દન અરુચિકર થઈ પડેલો સંસાર, જે એક વાર અંતઃકરણપૂર્વક ત્યાગી દીધો હતો, તેજ દુઃખમય સંસાર, પોતાની રુચિ નહિ છતાં પણ, મહાન અપકીર્તિ ને અપાર લોકનિદાનો વિષમ માર સહન કરીને, માત્ર એક ગુરુની આજ્ઞાને જ અવલંબી, પાછો અહણ કર્યો ! સંન્યસ્તમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવા જેવું નિહિત કર્મ એકે નથી, પરંતુ તેનું તેણે પ્રેમથી સેવન કર્યું. એને માટે પોતાની જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોએ તેને બહિષ્કૃત કર્યો, તેમ છતાં તે જરાએ ડર્યો કે ડગ્યો પણ નહિ. નિદા પણ એટલી બધી વધી પડી કે, તેથી ત્રાસ પામીને તેણે ગ્રામમાંથી નીકળી, નદીને કિનારે એકાંતે એક પરુશાળામાં નિવાસ કર્યો. આટલું છતાં પણ તેની પોતાની આંતરિક બ્રહ્મનિષ્ઠા કિચિત્ પણ શિથિલ થઈ નહિ. એ બ્રહ્મનિષ્ઠાનું માહાત્મ્ય તો આપણા ગુરુમહારાજે કહ્યું જ છે કે, યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્તેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ! એ નિષ્ઠામાં સ્થિર થયેલા અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય ગમે તેવાં મહાભારત દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી.

આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષોપર્યંત તેમનો પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલ્યો. ને તેનાં ફળરૂપ તેને ત્યાં એક પછી એક ચાર સંતાનો થયાં. પૂર્વે થયેલાં ગુરુવર્યના આશીર્વાદ પ્રમાણે ખરેખરા ઈશ્વરાસક્ત થઈ ગયેલાં તે બંને પતિપત્ની, એ બાળકોને લઘુ વયમાં મૂકીને જ પરમ પદને પામ્યાં; પણ તે બ્રહ્મરૂપ સંતાનોએ અસંખ્ય ઈશ્વરી ચમત્કારો જગતમાં દેખાડી અજ્ઞાત મનુષ્યોને બ્રહ્મતત્ત્વોપદેશ કરીને, સંસારમયથી મુક્ત કર્યા હતા, તે વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે.*

એ ઇતિહાસ સંભળાવીને છત્રલિંગે કહ્યું; “કહો કૃપાનાથ ! ગુરુ-વંચનનું ફળ શું છે તે જાણ્યું ? ગુરુની પવિત્ર આજ્ઞાનું પાલન કરવા-રૂપ શિષ્યધર્મની મહત્તા કેટલી. અને નિરપરાધિની અબળાનો પોતાની જ્ઞાનનિષ્ઠાથી ત્યાગ કરવાનું પરિણામ કેવું, એ સર્વ આપે હવે યથાર્થ રીતે જાણ્યું છે. આપ હવે સમજ્યા હશે કે, પેલી નિરાધાર મૂકેલી આપની ચરણહાસીને અકાળે ત્યાગ કરવાનો જે આપનો નિશ્ચય, તે ખરો ધર્મરૂપ નહિ, પણ માત્ર એક નવલ વૈરાગ્યના આવેશરૂપ જ છે. ચંતન્યાશ્રમની નિરપરાધણ સ્ત્રીની વહાર જેમ તેમના કૃપાળુ ગુરુ-

* આ કથા સાધુવર્ય જ્ઞાનદેવના પિતાના ચરિત્ર સાથે મળતી આવે છે. જ્ઞાન-દેવને બે બંધુઓ અને એક ભગિની હતી. જે ચારે મહારાષ્ટ્રમાં પરમ ભક્ત ગણાયાં છે.

વર્યે કરી હતી, તેમ જ હું ધારું છું કે, તમારી સ્ત્રીની વહાર પણ, જે તમે પૂર્વથી પોતાનું કર્તવ્ય નહિ સમજે, તો આપણા આ અંતર્યામી ગુરુવર્ય જ કરશે. પણ તેમ થતાં કદાચ તમે કોઈ અણધારેલી અવ-કૃપાના પાત્ર થઇ જાઓ એવો મને ભય લાગે છે. આપ પરમ જ્ઞાની છો, મારે પ્રજ્ઞસ્થાને છો, તેથી વધારે શું કહું ? આપને રુચે તે ખરું.”

એ સાંભળી સુવિચાર બોલ્યો; “પ્રિય સખા ! વહાલા છક્ર ! હવે બહુ થયું. તારા કહેલા ઈતિહાસે મને ઘણું શીખવ્યું છે; તે મારા હૃદયની અવળી આંટી તોડી નાંખી છે, ને મારા જ્ઞાનમાર્ગપર સારું અજવાળું પાડી આપ્યું છે. આજે તો હવે સમય થઇ ગયો હોવાથી અવકાશ મળતાં કાલે આપણે એ સંબંધે વાત કરીશું.”

ખીજે દિવસે પોતપોતાના નિત્ય નિયમથી પરવારી તે બંને શિષ્યો, ગુરુવર્યને સમાધિસ્થ જોઇને, પાછા એક વૃક્ષ નીચે બેઠા. ક્ષણભર બંને ઈશ્વરી લીલા નિહાળ્યા કરતા, આકાશસામી દૃષ્ટિ લગાડી રહ્યા હતા. શી લીલા ! આકાશ નવલ નવલ રંગના ચમત્કારો દર્શાવ્યું જતું હતું; વાયુ મન્દ મન્દ વાહી રહ્યો હતો. “ધન્ય પ્રભુ !” એમ કહી સુવિચાર જાગૃત થયો હોય તેમ બોલ્યો; “પ્રિય છક્ર ! તારી કહેલી કથાથી તો મારું મન મોટા વમળમાં પડી ગયું છે. વિચાર કરતાં મને નિશ્ચય થાય છે કે, ગમે તેમ હોય, પણ ચેતન્યચતિના જેટલો અપરાધી તો હું નથી જ. ગુરુદેવની વંચના મેં કરી નથી, તેમ તેની પેઠે પોતાની પત્નીને છેતરી, સ્ત્રી મૂકીને પણ હું નાસી આવ્યો નથી. હું તો ઊલટું તેનું પ્રિય કરવા સારું ચાલી નીકળ્યો હતો, અને તેમ કરતાં પ્રભુકૃપાથી સદ્ગુરુસમાગમ થઇ ગયો, એટલે હવે ચિત્તવૃત્તિ આપોઆપ શાંત થઇ ગઇ છે ! મારા મનની ઊમિઓ સર્વ હેઠે બેઠી, એટલે મેં ઘરખાર સઘળું ગુરુદેવના ચરણોમાં જ માન્યું છે અને ગુરુદેવ પણ હવે મને ઘેર જવા આજ્ઞા કરે એવો સંભવ નથી. મને નીકળી આવ્યાને સમય ઘણો થઇ ગયો છે, એટલે દ્રવ્યની અતિશય લાલસાવાળી તે સ્ત્રી, દ્રવ્યનો અને પતિનો બંનેનો સામટો વિયોગ સહન કરી શકી નહિ જ હોય; ધારું છું કે અવશ્ય તે કલેશિનીનો દેહ પંચત્વને પામ્યો હશે.”

છક્ર બોલ્યો, “કૃપાનાથ ! એમ હોય તો પણ તમે હજી મોટાં બંધનમાં છો; કેમ કે તમારે પુત્ર નહિ હોવાથી તેની અવસાનક્રિયા, તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તર કાર્ય કરીને તેણીને પ્રેતત્વથી મુક્ત કરી, ઊર્ધ્વ

ગતિ પ્રાપ્ત કરાવવાનો સઘળો બોલો તમારા પર જ છે. તેટલા માટે પણ દયાળુ અંતર્યામી ગુરુદેવ તેની શોધનિમિત્તે તમને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું મને તો કંઈ જણાતું નથી. પણ તેટલું બધું શાને માટે ? તમે કહો છો તેમ તે પંચત્વને પામી હોય, એવો સંભવ જ નથી. કેમ કે તે ગમે તેટલી દ્રવ્યેચ્છુ છતાં પતિવ્રતા તો હતી જ કેની ? પતિવ્રતાની દ્રવ્યેચ્છા ક્યાંસુધી ટકી રહે ? પતિનો સમાગમ હોય ત્યાંસુધી જ. પતિનો વિયોગ થતાં જ દ્રવ્યાદિક સર્વ સુખેચ્છાઓ નષ્ટ થઈ જઈને તે માત્ર પતિસંયોગ માટે જ સદા આતુર અને પ્રયત્નવાન થઈ જાય છે. એટલે સુધી કે પતિને માટે આત્માર્પણ અર્થાત્ દેહાંત સંકટ વેઠવાને પણ તે ચૂકતી નથી. માટે હે બ્રહ્મપુત્ર ! એ તમારી અર્ધાંગના પણ પતિવ્રતા હોવાથી માત્ર તમારાં દર્શનાર્થે જ જીવિત ધારણ કરી રહી હશે, તમારી પ્રાપ્તિને અર્થે જ અહોરાત્ર પ્રયત્ન કરી રહી હશે, સર્વત્ર તમને જ શોધતી હશે, ભજતી હશે, નિહાળતી હશે—હૃદયમાંના માનસિક નેત્રવડે તમને જ ભેટી હશે, તમને જ સંભારતી હશે ને સ્વપ્નમાં પણ તમારી જ સેવા કરતી હશે, એમ મારો મનોદેવ કહે છે; કેમ કે તેનું સર્વસ્વ તમે જ છો. આજે તો તમારી આગળ ઠરેલી દ્રવ્યલાલસાને માટે તે વારંવાર બહુ પસ્વાતી હશે ને હવે પછી પ્રભુકૃપાથી તમારો સંયોગ થાય તો તેવા કશા પ્રાકૃત ભાવ કે લાલસાનો કિચિત્ પણ ઉદ્ભવ ન થવા દેવા માટે તેણે દૃઢ સંકલ્પ પણ કર્યો હશે. એમ છતાં આપે તેને માટે કિંચિત્ પણ ખેદ ન કરતાં આવો ઊલટો નિશ્ચય કર્યો છે, એ ભેદ મને બહુ ખેદ થાય છે. આપમાં વૈરાગ્ય અને નિર્દયતા સાથે વસે છે; વૈરાગ્યરૂપી મહાસત્તાધીશની પાસે તો દયારૂપ દ્રવ્યનો ભંડાર ભરેલો હોય, એવું મેં આપ સરખા મહાત્માની પાસેથી સાંભળ્યું છે.”

એ સાંભળી દ્વિજપુત્ર સુવિચારશર્મા બોલ્યો; “ખ્યારા છત્ર ! આ શું તું સાચું કહે છે ? શું તે હજી સુધી જીવતી હશે ને એટલી બધી એકાગ્રતામાં આવી ગઈ હશે ? એમ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો, એ ઇશ્વરાપરાધ કહેવાય. પણ હવે તેનો સમાગમ થવો દુર્લભ છે; કેમકે ગુરુદેવની આજ્ઞા થતાં હું ઘેર બહી, પણ તે તો મારા શોધને માટે તું કહે છે તેમ કોણ બાંહે ક્યાં કરતી હશે ?”

છત્રે કહ્યું; “મિત્રવર્ય ! વધારે શું કહું. જેવું તેના મનમાં આપનું ચિન્તન હશે, તેવી એકાગ્રતા બે તેને માટે આપની થાય તો ઇશ્વરી

સત્તા એવી બળવાળી છે કે, તમારે અહીંથી તેની શોધ કરવા જવાની પણ જરૂર ન પડે. તે અહીંયાં જ તમને આવી મળશે ! કોઈ મહા-ત્માના મુખે રહે સાંભળ્યું છે કે, જો મનની એકાગ્રતા સમાન કક્ષામાં હોય તો જેમ લોહને ચુંબક આકર્ષી પોતાપાસે ઘસડી લાવે છે, તેમ એક ચૈતન્ય બીજા ચૈતન્યને પણ ઘસડી લાવે છે. ચૈતન્ય એટલું બળવાન છે કે, તે પોતાની શક્તિથી જ જડ પદાર્થને પણ તાણી શકે છે તો ચૈતન્યને તાણી કેમ ન શકે ?”

સુવિચાર બોલ્યો; “ના, ના, એ વાત તો અશક્ય છે. ગમે તેટલી પણ તે સ્ત્રી-અબલા જ કેની ! આવા અતિ દૂરના દુર્ગમ સ્થાનમાં તેનું આગમન થવું, એ કેવળ દુર્લભ જ છે ! હું પોતે પણ અહીં કેટલાં બધાં કષ્ટોને પરણામે, અને તે પણ ગુરુમહારાજની પૂર્ણ કૃપા થઈ ત્યારે જ આવી શક્યો છું, તો તેના શા આશરા ?”

છત્તલિંગે કહ્યું: “એ વાત ખરી; પણ શું આપ પતિવ્રતાઓનાં પાતિવ્રત્યબળનો મહાપ્રભાવ નથી જાણતા ? પૂર્વે પતિવ્રતાઓએ પોતાના પાતિવ્રત્યબળથી મોટાં મોટાં અદ્ભુત કાર્યો કરેલાં છે, ને તેના જ બળથી પરમાત્માને પણ તેઓએ પ્રસન્ન કરેલા છે. તે જ પ્રમાણે તમારી અનુગામિની પતિવ્રતા પણ તમને અહીં આવી મળે, એમાં મને તો ચત્કિચિત્ત પણ આશ્ચર્ય લાગતું નથી.”

સુવિચાર મૌન ધરી રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું: “કદાચ તે અહીં આવી ચડે, તો પણ પહેલાંના કરતાં તદ્દન બદલાઈ ગયેલો મારો આ જટાવલ્કલધારી તપસ્વી વેશ જોઈને શું તે મને ઓળખી શકે ?”

છત્તલિંગે ઉત્તર દીધું કે, “મને આપનું બોલવું સાંભળીને હાસ્ય આવે છે. અરે ! આપ તો અત્યારે પ્રત્યક્ષ અને ચિરંજીવ દેશ, પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ તો પોતાના સ્વામીનો એક કેશ પણ ગમે ત્યાં છૂટો પડી ગયો હોય તો તેને પણ સારી રીતે ઓળખી શકે છે ! પણ કૃપાનાથ ! મને તો ઊલટી તેવી શંકા આપને માટે જ થાય છે કે, કદાચ તે આવીને પ્રત્યક્ષ તમારી આગળ ઊભી રહે તો શું તમે તેને ઓળખી શકો ? હું ધારું છું કે, આપ ન જ ઓળખી શકો. વધારે તો શું, પણ મને લાગે છે કે, તેણે ઘણીક વાર આપને પ્રત્યક્ષ થઈને પ્રણામો પણ કર્યા હશે ને આપની સાથે કવચિત્ત વાર્તાલાપ પણ કર્યો હશે, છતાં આપ તેને ઓળખી શક્યા નહિ જ હો ! કેમ કે આપે મારી આગળ કહી બતાવેલા તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તો તે અવશ્ય ક્ષણે ક્ષણ આપને પગલે પગલે જ હશે !”

ત્યારે સુવિચારે કિંચિત્ હસીને કહ્યું; “ખ્યારા છદ્મ ! તું કહે છે તે સઘળું કંઈ માનવા યોગ્ય છે ? મારી અર્ધાંગના કે, જેના જેટલો મને બીજા કોઈનો પણ સહવાસ નહતો, તેને પ્રત્યક્ષ જોયા છતાં હું ઓળખી શકું નહિ, એ કેવળ હસવા જેવું છે. પ્રથમ તો આ વિકટ ભૂમિમાં આવેલું અત્યંત ગુપ્ત અને દુર્ગમ સ્થાન, કે જ્યાં મનુષ્ય તો શું, પણ વનવાસી પણ પક્ષ્યાદિકો સુદ્ધાં આવી શકતાં નથી, ત્યાં કોમળ અંગવાળી અને ઘર મૂકીને કદી બહાર નહિ ગયેલી એવી અબળા એકલી અટુલી આવી શકે, એ કદી બનવા યોગ્ય નથી. હવે બહુ થયું; એ વાત મૂકી દે. આપણે વિશ્રાંતિનો સમય બ્રહ્મવાર્તા મૂકી દેઈને, માત્ર આવી સાંસારિક વાતોમાં જ નિત્ય ખોઈ નાંખવા માંડ્યો છે, એ ઠીક નહિ.”

છદ્મ નમ્ર થઈ, હાથ જોડી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! મને ક્ષમા કરશો પણ શું માત્ર બ્રહ્મ બ્રહ્મ કરવા ઠરવું, એનું નામ જ બ્રહ્મવાર્તા કહેવાય કે ? અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત વાતો, તેમ જ અંતર પડાવીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં વિદ્ય કરનારી વાતો, મુમુક્ષુએ જાણવી જોઈએ નહિ કે ? એ વાતોથી અજાણ્યો મનુષ્ય એવાં વિદ્યોથી શી રીતે બચે ને સાધન શી રીતે કરે ? મિત્રવર્ય ! આ વાર્તા-આપના ગૃહત્યાગની વાર્તા-આપ સરખા મુમુક્ષુને બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં મોટો અંતરાય પડાવનારી મને લાગે છે; કેમકે, આપણા ગુરુદેવે આપણને કહ્યું છે કે, જગતમાંના સર્વ અપરાધો, સર્વ અન્યાયો, સઘળી દુષ્ટતાઓ, સર્વ પાપો, સર્વ દુર્ગુણો ને સર્વ દુર્વાસનાઓ, એમનાથી દૂર થયેલો મનુષ્ય જ મુમુક્ષુપણાં યોગ્ય થાય છે, બીજો નહિ. કુશલા બ્રહ્મવાર્તાયાં વૃત્તિહીનાઃ સરાગિણઃ । તેષ્યજ્ઞાનતયા જનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ બ્રહ્મસંબંધી વાર્તા કરવામાં કુશળ છતાં, તેવી વૃત્તિ-રહેણી કરણી વગરના રાગી મનુષ્યો પોતાની અજ્ઞાનતાથી વારંવાર જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. એટલા માટે આ સાંસારિક વાર્તા નહિ, પણ બ્રહ્મવાર્તા જ છે, તેનો ચૈતન્યચાતના ચારિત્ર્યપરથી આપને પણ અનુભવ થયો જ છે. માટે હે કૃપાનાથ ! હું માત્ર સમય ખોવાને કિંવા વિનોદાર્થે જ આપને કહું છું એમ નથી; પણ પેલી પતિવિયોગિની અબળાની દયાને માટે ને આપના ઉપરની અતુલ્ય પ્રીતિ માટે તથા પૂજ્યતાને માટે જ, આ ન્યાયવાર્તા-બ્રહ્મવાર્તા, આપને નિવેદન કરું છું. આપને મારું કહેવું ઉપહાસવત્ લાગે છે, પણ તેમ નથી જ; કદાચ તે સત્ય ઠરે, ને ઇશ્વરકૃપાથી આપની અનુયાયિની પત્ની આવા

અગમ્ય સ્થાનમાં આપનાં ચરણોસમીપે આવી ચડે તો આપ મને શું કહેશે ? શું આપ મને વચન આપો છો કે તેમ થાય તો આપે તેનાપર કૃપા કરવી, ને તેનો અંગીકાર કરવો ?”

એ સાંભળી, સુવિચાર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો; “ પ્રિય સખા ! જેટલો હું તારી આ અદ્ભુત વાર્તાથી પ્રસન્ન થતો નથી, તેટલી પ્રસન્નતા તારાં વાક્યાતુર્યપર મને થાય છે. વારંવાર અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઊપડેલી મારી સર્વ ઊર્મિઓને તે તારી મંજુલ ને ન્યાયયુક્ત વાણીથી શમાવી દીધી છે. તારી વાણી ધર્મયુક્ત અને શાસ્ત્રસંમત છે. મારે પ્રસન્નતાપૂર્વક હું કહું છું કે, તારા કહેવા પ્રમાણે થાય તો અવશ્ય હું તેણીનો ધર્મ પ્રમાણે અંગીકાર કરીશ.”

આ છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાં જ, છન્ન બહુ હર્ષિત થઈ ગયો. તે બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એ ચમત્કાર ત્યારે આપ પ્રત્યક્ષ અત્યારે જ જુઓ ! આપ મારું કહેવું માનતા નહોતા, પણ તે અબળા આપણા આ એકાંત અરણ્યમાં જ છે, ને નિત્યપ્રતિ આપનાં દર્શન વંદન કરે છે, છતાં આપ તેને ઓળખી શકતા નથી !”

એ સાંભળી, સુવિચારે વિસ્મય પામીને કહ્યું; “અહા ! છન્ન ! તું આવો કોમળ અને બાલ્ય વયનો છતાં, આવો ચમત્કાર જાણે છે, ને આવી અદ્ભુત વાત કરે છે, તેથી મને લાગે છે કે તું કોઈ યોગી છે ! ડીક ! તે અબળા ક્યાં છે ? મને બતાવ.”

છન્ને કહ્યું, “ભલે, ચાલો, આશ્રમની બહાર પેલા અરણ્યમાં; ત્યાં જતાં જ તે સમુપ આવીને આપનાં ચરણોમાં પડશે. પછી જોઉં છું વારુ, કે આપ તેને ઓળખી શકો છો કે નહિ ?”

એટલું સાંભળતાં જ સુવિચાર ઊભો થયો. બંને જણા આશ્રમની પૂર્વભણી આવેલી અતિ રમણીય વૃક્ષઘટામાં ગયા. ત્યાં ફરતાં ફરતાં એક સુંદર નવપદ્મવ આસ્રઘટા નીચે ઊભા રહેતાં જ ચતુર છન્નલિંગ અકસ્માત સુવિચારશર્માનાં ચરણોમાં જઈ પડ્યો, ને પ્રેમાશ્રુઓવડે તેઓને ભીંજવી દેતાં, અતિ ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યો; “હે પ્રભો ! હે સ્વામિન ! હે મમ પ્રાણાધાર ! આપને જ પોતાનું સર્વસ્વ માનતી, એવી આપની ચરણદાસી, કે જેને આપે ઘણા સમયથી તજેલી છે, તે આપથી વિખૂટી પડેલી છતાં, વિયોગમાં પણ ભગવત્કૃપાથી આપની સેવામાં જ તત્પર રહેલી છે, તે આ હું ઘણા લાંબા વિયોગને અંતે આજે આ નિર્જન અરણ્યમાં આપનાં ચરણારવિંદને શરણે આવી પડી છું, તેને જ ઓળખતા હો તો ઓળખો, ને દયાર્દ્ર વાણીવડે પોતાની કરીને કૃતાર્થ કરો.”

પ્રહાર્યારી-વિદ્યાર્થીની અવસ્થામાં રહેલા છત્રલિંગને ચરણોમાં પડીને આમ બોલતો જોઈ, સુવિચારશર્મા આશ્ચર્યથી ભ્રમિત સરખો થઈ ગયો. તેને કશું સ્વયં નહિ. પછી તેનો હાથ ઝાલી, “અલ્યા છત્ર ! છત્ર ! મને ભ્રમિત કરવા જેવું તું આ શું કરે છે ? ચાલ ઊઠ, ઊભો થા, ગુરુદેવ જાણુશે તો મોટું સંકટ આવી પડશે,” એમ કહીને તેણે તેને બેઠો કર્યો.

ત્યારે પાછો કંઠે વળગી પડીને તે બોલ્યોઃ પ્રાણપ્રિય ! થયું ? ઓળખી રહ્યા ? હવે ક્ષમા કરો. આ તો છત્રલિંગ* નહિ પણ આપની અનન્ય દાસી-આપની અપરાધણુ અબળા પ્રકટપ્રજ્ઞા છે. આપે નહિ ઓળખી હોય તો હવે ઓળખજો.”

એટલું કહેતાંની સાથે, તેણે પોતાના મસ્તકપર બાંધેલી જટાની ગુંડી છોડી નાંખી, તો તેમાંથી એક દિવ્ય ગુટિકા નીકળીને ભોંયપર પડી, કે તુરત જ તેનો કંઠસ્વર, જે પુરુષના સરખો હતો, તે મટી જઈને આતિ મધુર અને નવયુવતિસમાન થઈ ગયો ! સુવિચારને તુરત ઓળખાઈ આવ્યું કે, એ ઘણો જ પરિચિત એવો પોતાની પત્નીનો શબ્દ છે ! તત્કાળ તેણે પોતાના મુખપરથી ભસ્મ લૂછી નાંખી, કંઠમાંથી રુદ્રાક્ષોનો કંઠો કાઢી નાંખી, ને શરીરઉપરથી લાંબી ઊનની કંથા ઉતારી નાંખતાં જ, સુવિચાર સારી રીતે ઓળખી શક્યો કે, એ મારી અર્ધાંગના જ છે ! પછી આશ્ચર્યચકિત થયો થકો તે બોલ્યોઃ “અહા ! પ્રિયા પ્રકટપ્રજ્ઞા ! શું તું મને છેક અહીં આવી મળી !”

તે બોલીઃ “હા પ્રાણવલ્લભ ! હા મારા સુખના સાગર ! હું આપની વિયોગિની પ્રેમસરિતા, આપના ભણી વહન કરી રહેલા અમોઘ પ્રેમપ્રવાહનો વેગ સહન નહીં કરી શકવાથી, આપને વિ આવી મળી છું ને આપમાં જ લીન થવા ઇચ્છું છું.”

પછી તો બાકી જ શું રહ્યું ! બન્ને પતિપત્ની મોટા આનંદાવેશથી પરસ્પર ભુજો ભરીને લપટાઈ ગયાં ને પ્રેમાશ્રુઓથી એકેકનાં અંગને ભીજવી નાંખવા લાગ્યાં. સંયોગસુખથી પ્રેમસાગરમાં ડૂબી ગયેલાં તે બન્ને દંપતી ગદ્ગદિત અવસ્થામાં ઘણીક વાર સુધી એક બીજા પ્રત્યે કશું પણ બોલી શક્યાં નહિ ! તેમ એક બીજા સામે જોડી રાખેલી મીટ કિંચિત્ પણ ખસેડી કે મોંચી શક્યાં નહિ !

* છત્ર=જપાવેલું, લિંગ=ચિહ્ન; પોતાનું ખરું જાતિચિહ્ન જપાવીને બીજા વેશથી રહેનાર તેથી છત્રલિંગ.

† પ્રકટપ્રજ્ઞા-એ તે સ્ત્રીનું નામ છે. ખુબી પ્રકટિત થયેલી શુદ્ધ બુદ્ધિ આત્મ-બુદ્ધિ, તે જ પ્રકટપ્રજ્ઞા.

પ્રિય વાચક ! તે વેળાએ એ દંપતીનાં હૃદય કેવી સ્થિતિમાં હશે, તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવાને હું જોઈએ તેવી શક્તિ ધરાવતો નથી. આ તો માત્ર તારા હૃદયને એ વાતનું કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરાવવા પૂરતું, ઉપસ્થિત કૃપાળુ પ્રભુએ મને જે પ્રેર્યું, તેજ હું તને કહું છું. આ વાતનું રહસ્ય શૂન્ય, દંભી, કૂર, સ્વાર્થી, કપટી, એકલપેટા, અભિમાની, દ્વેષી, દુષ્ટ ને પાપી હૃદયના મનુષ્યો સ્વપ્ને પણ જાણી શકતા નથી-શકનારે નથી. ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે જાણે ? નિષ્પાપ અને સરળ-શુદ્ધ અંતઃકરણના મનુષ્યો, કે જેઓનામાં ભગવત્કૃપાથી પ્રેમરસનો-અંશ પણ હોય, તેવા રસિકો જ (બ્રહ્મવેત્તાઓ જ)એ રસનો મર્મ સમજે છે !* પ્રેમ જ સર્વ રસ-સર્વ બ્રહ્મ જાણવાનું સાધન છે. તારામાં પણ તેવી કિંચિત્ રસિકતા હશે, તો તું પણ સમજીને બહુ આનંદ પામીશ. રસિકતા જ મોક્ષનું સાધન છે; કેમ કે અંતઃકરણ શુદ્ધ સરળ થયા વિના રસિકતા ઉપજતી નથી. રસિકતા વિના પ્રેમ નથી, પ્રેમ વિના ભક્તિ નથી, ભક્તિ વિના જ્ઞાન નથી, ને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી. મોક્ષ વિના જન્મ મરણ જેમનું તેમ જ રહે છે, માટે રસિક જનોની બાલહારી છે.

પ્રેમમાં જ બ્રહ્મ છે, પ્રેમમાં સર્વ રહે છે, એ અદ્વૈત છે, એકયનું તત્ત્વ છે. અક્યમાં સુખ અને જૂદાપણામાં દુઃખ છે, માટે જ સર્વત્ર જૂદાપણું ટાળી એકતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ઘણા સમય અને ઘણા પરિશ્રમને અંતે તેવી અપ્રતિમ એકતાને પામેલાં તે પતિ-પત્નીનાં શરીરો, વાસ્તવિક જૂદાં છતાં, ઘણીકવાર સુધી, એકરૂપ થઈ રહ્યાં ! તેઓને પોતાપણાનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. જણાય છે કે, તેમનાં મન પણ બહુધા એક જ થઈ ગયાં હતાં. મન એક થઈ ગયાં એટલે આત્મા એક થઈ જતાં શી વાર ? વચ્ચે માત્ર થોડોક અંતર રહી જતો હતા ચર્મદેહની ગમે તેવી એકતા થાય, પણ અંતર રહે જ ! એકતા કહેવામાં આવે છે, પણ એ એકતા લૌકિક ને માયિક છે. પણ તે જ એકતા બદલાઈને અલૌકિકપણે માયાપતિની સાથે જોડાય તો થયું; આ મ. પરમાત્મા એક જ-અખંડાદૈત સચ્ચિદાનંદઘન ! અસ્તુ; પણ આ લૌકિક એકતા, એ કંઈ સામાન્ય નથી. એનાથી જ અલૌકિક એકતાની પાત્રતા આવે છે. લૌકિકથી જ અલૌકિકની પ્રાપ્તિ છે. માટે તેવી સ્તુતિ એકતામાં ગુંથાયલું, તે રસીલું જોડું ઘણીક વાર સુધી

* જ કઈ પ્રેમા અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ઝરે. પ્રેમાનંદ.

નિઃસંસ જ હતું, ને એથી પણ વધારે સમય જતાં સુધી તેઓને સંજ્ઞા આવે, એમ પણ નહોતું. પણ તેટલામાં ત્યાં નજીકમાં એક મોટી સિંહગર્જના સંભળાઇ. તેનો પરિચિત શબ્દ કણે ઉપર અથડાતાં જ તે બન્ને ચમકીને બગવત થયાં, ને “અહા ! ચાલો ચાલો, સમય થઇ ગયો; ને કહાય ગુરુમહારાજની સમાધિ પણ ઊતરી હશે, માટે જ આપણા આશ્રમરક્ષક સિંહે આપણને આ સૂચના કરી છે.” એમ બોલતાં બોલતાં તેઓ ઉતાવળથી આશ્રમ બાણી ચાલ્યાં.

ચાલતી વેળાએ તે દ્વિજપત્નીએ પોતાના મંચુલ પણ તપશ્ચર્યાને લીધે કંઈક પીળા પડી ગયેલા સુંદર કેશો પાછા જટાના આકારમાં બાંધી લીધા; તેમાંથી કાઢી લીધેલી માંત્રિક ગુટિકા પાછી તેમાં સ્થાપિત કરતાં જ તેનો સ્વર પાછો હતો તેવો પુરુષવત થઇ ગયો ! ભસ્મ, રુદ્રાક્ષ તથા કંબલકંથાદિ પણ શરીરે સજી લીધાં, એટલે તે તો પાછો બ્રહ્મચારી છાલિગ જ બની રહ્યો. આ સર્વ બનાવથી આશ્ચર્યસમુદ્રમાં ડુબેલો સુવિચારશર્મા તેને ફરી એકવાર ગાઢું પ્રેમાલિંગન દર્શને, પછી ત્વરાથી આશ્રમમાં જઇ પહોંચ્યો; પણ ત્યાં કંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નહોતું. ગુરુદેવની સમાધિ ઊતરી નહોતી, પણ આશ્રમ-પરિચર્યોનો સમય થઇ ગયેલો છતાં, તે બન્નેમાંથી એકે જણને આશ્રમમાં ભાળ્યા નહિ, અને પોતાને પણ બહાર જવું હતું, તેથી તે સિંહે સૂચનારૂપ શબ્દ કયો હતો. વત્કાળ બન્ને શિષ્યો છુટા પડી, પોતપોતાનાં નિત્ય કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત થઇ ગયા.

શિષ્યોનો વાર્તાલાપ — (ચાલુ)

—***—

સાધ્વી શીલવતી દયાવસુમતી દાક્ષિણલજ્ઞાવતી

તન્વી પાપપરાહ્મુખી મિતવતી મુગ્ધા પ્રિયાલાપિની ।

દેવબ્રાહ્મણવંધુસજ્જનરતા યસ્યાસ્તિ માર્યાં ગૃહે

તસ્યાર્થાગમકામમોક્ષફલદાઃ કુર્વન્તિ પુણ્યપ્રિયાઃ ॥

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્વંધુઃ પતિર્ગતિઃ ।

પત્યુર્ગતિસમા નાસ્તિ દૈવતં વા યથાપતિઃ ॥

અર્થ—જે પુરુષના ધરમાં સ્ત્રી પતિવ્રતા, શીલવતી, દયારૂપી ધનવાળી, ડહાપણભરેલી, લગ્નવાળી, પાપથી દૂર રહેનારી, હસતા મહોડાની, દેખાવડા, પ્રિય બોલનારી, દેવ, બ્રાહ્મણ, કુટુંબીઓ તથા સજ્જન પુરુષોપર પ્રીતિ રાખનારી હોય છે, તે પુરુષના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પુણ્ય ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારા દેવો સફળ કરે છે. પતિ જ સ્ત્રીઓનો દેવ, બંધુ અને ઉત્તમ ગતિ ગણાય છે. સ્ત્રીઓને પતિના જેવો આશ્રય અથવા તો દૈવત (ખીજું) નથી.

સૂક્ષ્મ ખિન્દુ ડાળું — બાળયોગી તે કોણ

—***—

ગત દિવસના સમાગમથી તે બંનેનાં મન જાગૃત થઈ ગયાં હતાં, માટે એકેને કશી વાતે ચેન પડતું ન હોતું; આખી રાત્રિ નિદ્રા પણ આવી નહોતી. પ્રાતઃકાળ થયા પછી સ્નાન-મંદ્યાદિક નિત્ય કર્મમાં પણ ચિત્ત બરાબર સ્થિર રહેતું નહોતું. છઠ્ઠાને તો પ્રભુકૃપાથી પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો હતો, તે માટે આનંદ થવા ઉપરાંત હવે આ પૃથક્ વાસ મટી જઈ સહવાસ ક્યારે થાય, તે માટેની જ ભૂમિ બિરાધ રહી હતી. પણ સુવિચારના મનમાં ખીજું જ હતું. તેણે જેમ તેમ કરીને પોતાના પ્રેમથી આવિષ્ઠ થઈ ગયેલાં મનને જરાક માર્ગે વાળ્યું; પણ આ સ્ત્રીજાતિ છતાં અહીં કેમ કરીને આવી હશે, તેણે આજ પર્યંત શું શું કર્યું હશે, તે ક્યાં ક્યાં રહી હશે, ને તેનાથી આમ છન્નાવસ્થામાં શી રીતે રહેવાયું હશે, એ સઘળું

આશ્ચર્ય જાણવા ભણી તેની મનોવૃત્તિ બહુ ઉતાવળી થઇ. આજે પણ ગુરુવર્યની સમાધિ ઊતરી નહોતી; તેથી સમય મળતાં જ તેઓ બંને નિત્યના વાર્તાસ્થાન પ્રત્યે જઈને બેઠાં. છઠ્ઠે વંદન કરતાં જ સુવિચાર કિંચિત્ હસીને બોલ્યો; “ખ્યારા છઠ્ઠા ! તારી કૃતિએ ને તારી બુદ્ધિએ તો મને આશ્ચર્યના પૂરમાં નિમગ્ન કરી દીધો છે ! જન્મપર્યંતના તારા સહવાસમાં પણ તારી આટલી પ્રજ્ઞા મેં કદી બેઠ નહોતી. દ્રવ્યસંબંધી તારી લાલસા અને આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતી દ્રવ્યની તાણને લીધે તારા ચિત્તનો અસંતોષ બેઠ, હું તારાથી કંટાળી ગયો હતો, ને તું કોઈ પ્રાકૃત પામર સ્ત્રી છે, એમ જાણીને મારું મન તારાથી તદ્દન વિરક્ત થઈ ગયું હતું. પણ હવે તારી આ અદ્ભુત પ્રજ્ઞાને માટે તને ધન્યવાદ આપ્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. તેમ જ તારા સુવિદ્વાન્ પિતા, કે જેમણે તારા નામકરણસંસ્કાર વેળાએ ભવિષ્ય વરતી લઈને જ, જાણે તારું પ્રકટપ્રજ્ઞા એવું નામ પાડ્યું છે, તેમને પણ પૂરો ધન્યવાદ છે. પણ હવે, હું ઘેરથી વિદાય થયા પછી તે આજ સુધીમાં તે શું શું કર્યું, તે જાણવાની મને બહુ ઉત્કંઠા થઈ છે. માટે તારો ત્યાર પછીનો સવિસ્તર વૃત્તાંત મને સંભળાવ.”

એ સાંભળીને છઠ્ઠલિંગે પોતાનું ઇતિવૃત્ત કહેવાનો આરંભ કર્યો:-

તે બોલ્યો: “કૃપાનાથ ! પતિ કે જે સ્ત્રીનું સર્વસ્વ છે, તેનો વિયોગ થતાં, ને તે પણ અકારણ અને અકસ્માત્ થતાં, સાધ્વી બાળાને કેટલું સંકટ થાય છે, તેનું હું શબ્દોથી વર્ણન કરી શકવા સમર્થ નથી. આપ મને હસતાં હસતાં એવું કહીને ગયા કે, ‘હું તારે માટે અમૂટ દ્રવ્ય લેવા જઈ છું,’ તે વેળાએ તો જો કે મને કંઈ સંશય થયો નહિ, પણ ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ આપના આવવાને વિલંબ થતો ગયો, તેમ તેમ મારા મનમાં ધ્રાસકો પડતો ગયો કે, રખેને મારા સ્વામિનાથ મારાથી કંટાળીને મારો ત્યાગ કરી ગયા હોય ! હું તો આપની વાટ જ જોતી બેઠી અને સાંજ સુધી પણ આપ બ્યારે નજ આવી, ત્યારે બીજે દિવસે મેં સર્વત્ર આપની શોધ કરાવી. આપનાં દર્શન થાય તો જ અન્ન લેવું, એવા નિશ્ચયથી ઉપવાસ કર્યો. ઘણા શોધને અંતે પણ આપનો પતો ન લાગ્યો, ત્યારે માત્ર ફલાહાર ઉપર જ દેહનો નિર્વાહ કરવાનું નિર્ધારીને, મેં જાતે જ સર્વત્ર દેશાટન કરી, આપનો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તે વાતમાં મને એક મોટી અડચણ દેખાઈ. એક તો હું સ્ત્રી-અબલા અને

વળી એકલી-માથા વગરની પાસડી સરખી થઇ રહેલી, એટલે મારાથી નિભયપણે દેશાટન શી રીતે થઇ શકે ? મારું શિયળ શી રીતે સચવાય ? આપેજ મને પૂર્વે કહેલું છે કે, યુવાન સ્ત્રીનું શરીર તો રાંધેલા અન્ન સરખું છે; અર્થાત્ રાંધેલા અન્નની જે ખૂરાખર સંભાળ ન રખાય તો જેમ અભડાતાં કે અગડતાં વાર લાગતી નથી, તેમ સ્ત્રીના શરીરને પણ દૃષ્ટિદોષથી કે સ્પર્શદોષથી બ્રહ્મ થતાં વાર લાગતી નથી, એટલા માટે, કૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને તથા ક્ષમા માગીને મેં મારા અવેશ ગુપ્ત રાખવાનું નક્કી કર્યું. પુરુષવેશમાં પણ કદાચ હું કળાઈ જઈશ, એવા ભયથી કોઈથી પણ કળી ન શકાય, એવો આ છન્નવેશ-યોગિવેશ ધારણ કરવાના સાધનો સાથે લઈને ઘરમાંથી હું નીકળી.

ઘેરથી નીકળતી વેળાએ તે સૌ ગ્રામ્ય જનોના જોતાં હું અવેશમાં જ હતો; પણ પછી એકાંતમાં આવીને મેં આ વેશ ધારણ કરી લીધો. મેં કેશોમાં ભસ્મ રગદોળીને તેને જટાના આકારમાં બાંધી લીધા, આખા શરીરના હૃદયાદિઠના કાંઈ પણ અવયવો સ્પર્શપણે ન જ દેખાઈ આવે, એટલા માટે આ મોટી કંબલકંથા ગેરુથી રંગીને પહેરી લીધી, અદરની બાબુ કટિએ ઠરછ લીધ્યો. હસ્તોમાંનાં કંકણો, કંઠમાંનું મંગળસૂત્ર અને મસ્તકપરનાં કેશબ્રુષણો આદિ સૌભાગ્યચિહ્નોના બદલામાં તે સર્વ સ્થાનોમાં રુદ્રાક્ષના મણિઓ ધારણ કર્યા; કુંકુમના બદલામાં લલાટાદિ સર્વાંગે ભસ્મ ચર્ચી લીધી; જળના સાંધાને માટે આ શ્રીફલપાત્ર અને આસનને માટે મૃગચર્મ બગલમાં મારી લીધું. ‘આપનાં દર્શન થાય ત્યારે જ આ વેશ ઉતારવો, ને દર્શન ન થાય તો આ વેશમાં જ રહેનો અંત આણવો;’ એવી મેં તે વેળા દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. આવી રીતે હું આપના શોધને માટે એક ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણી મટીને અરણ્યવાસિની યોગિની થઈ. બહારથી જોનાર મનુષ્યો તો મને એક બાળ બ્રહ્મચારી-બાળયોગી રૂપેજ જોતા હતા. આટલું છતાં પણ મેં જેમ અને તેમ મનુષ્યોનાં સહવાસ બહુજ એછા રાખ્યો હતો. અન્નનો પણ મેં ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે ભિક્ષાથી પણ મારે ગ્રામ કે શહેરમાં જવું પડતું નહિ; માત્ર અરણ્યમાંનાં ફળોથી અને જળથી જ હું સંતોષ માનતો. સમયે અરણ્યથી છોટે આવેલા કોઈ તીર્થ કે શહેરમાં આપને શોધવા માટે જવાનું થતું, તો ત્યાં ફળાદિક નહિ મળે, માટે તેવે પ્રસંગે ઘણીકવાર મને અપવાસો પણ થતા હતા.

એ પ્રમાણે ઘેરથી નીકળીને, મેં ભરતખંડનાં પ્રત્યેક તીર્થો, ક્ષેત્રો, મહાત્માઓનાં સ્થાનો, ઋષિ મુનિઓના આશ્રમો ને પર્વતોમાં આવેલાં અરણ્યો તથા ગુહાઓમાં ફરી ફરીને બહુ જ સૂક્ષ્મપણાંથી આપનો શોધ કર્યો. કોઈ કોઈ નગરોમાં ને તીર્થોમાં પર્વણીને ઠાંકણે, જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોનો સમૂહ મળવાનો હોય ત્યાં ત્યાં પણ અવશ્ય હું જતી, ને સર્વત્ર ફરી ફરીને આપને શોધતી, પણ ત્યાં આપનું દર્શન થતું નહિ, એટલે બહુ જ નિરાશ થઈ જતી. વારંવાર મારું હૃદય ભરાઈ આવતું, ને એકાંતમાં જઈને પછી હું પુષ્કળ રુદન કરતી. આવે પ્રસંગે કોઈની દૃષ્ટિએ પડી જવાનો ભય રહેવાથી, હું મારા હૃદયને ઘણીક રીતે દાખવાનો પ્રયત્ન કરતી, પણ તેમાં નિષ્ફળ થઈ જતી. લોકો મને તેમ કરવાનું કારણ પૂછતા ત્યારે તેઓના સમાધાન માટે એમ જણાવતી કે, ‘મારા ગુરુવય મારે ત્યાગ કરીને ગાદ્યા ગયા છે, તે હવે ક્યાંય મળતા નથી, માટે મને દુઃખ થાય છે.’ એમ કહેવામાં હું અસત્ય સમજતી નહિ. કેમ કે પતિરવ ગુરુઃ સ્ત્રીણાં પતિરવ ગતિઃ શુભા । પતિ એ જ સ્ત્રીનો ગુરુ અને પતિ એ જ સ્ત્રીની ઉત્તમ ગતિ છે. એ શાસ્ત્રોક્ત વચન પ્રમાણે આપ મારા પૂજ્ય ગુરુવર્ય જ છો. એવી જ રીતે ઠેરઠેર મારે યુક્તિપૂર્વક બોલીને અસત્યથી બચવું પડ્યું હતું.

જનસમૂહમાં ફરતી વેળા હું જ્યારે જ્યારે પતિપત્નીનાં આનંદે ફરતાં યુગ્મોને જોતી, ત્યારે ત્યારે આપના વિરહને લીધે મારી બહુ જ દુર્દશા થઈ જતી. એકવાર કાશીક્ષેત્રમાં મારી તેવી દુર્દશા થઈ હતી. ત્યાં ભાગીરથીના ઘાટપર મારા જ સરખી એક દુઃખિયારી પતિવિયોગિનીનો મને સમાગમ થયો હતો. ઠેરઠેર લોકો અદ્ભુત યોગિવેશ ધરાવતી તેને જોવાને બહુ એકડા થઈ જતા, તે વેળાએ આપનો શોધ કરવાનું મારે સ્વાભાવિક બની આવતું. આ તો કોઈ મહાત્મા અદ્ભુત બાળયોગી છે, એમ બાણીને, પેલી પતિવિયોગિની સ્ત્રી પોતાના પતિને માટે પ્રશ્ન કરવા આવી. તે વેળાએ મારા સમાન દુઃખવાળી તે સ્ત્રીને જોઈને મને આપનો અત્યંત વિરહ થઈ આવ્યો; તેથી મારા મનની જે દુઃખદ અવસ્થા થઈ પડી, તેનું હું વર્ણન કરી શકતી નથી. પણ તે અવસ્થા જોઈને, તેણે મને તેનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેના અને મારા બંનેના મનના સમાધાન માટે, મેં મારો આપના વિયોગરૂપ ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો, તેમાં પણ અસત્યથી બચવાને માટે મારે બહુ યુક્તિ રચવી પડી હતી. ‘મારા એક પ્રાણુવલ્લભ મિત્ર, કે જેમને

હું ગુરુરૂપ માનું છું, તેઓ પોતાની સ્ત્રીનો, એક સામાન્ય અપરાધને માટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે; ને તેમના શોધને અર્થે હું યોગ ધારણ કરીને નીકળ્યો છું,' એમ મેં તે સ્ત્રીને કહ્યું હતું. કારણ કે આપ મારા પ્રાણવલ્લભ મિત્ર છો, ને ગુરુ પણ છો."

આ વાતચીત ઉપરથી જિજ્ઞાસુ (વાંચક) ના સમજવામાં આવ્યું જ હશે કે, કાશીપુરીમાં ભાગીરથીના મણિકશ્લોકના ઘાટ પર દેખાયેલો પેલો અદ્ભુત બાલયોગી તે કોણ હતો? એ યોગી નહિ, પણ મહાસાધ્વી યોગિની પ્રકટપ્રજ્ઞા હતી! તેનું વાક્યાતુર્ય અદ્ભુત છતાં કેવું સત્યમય હતું. તે સર્વના સમજવામાં આવ્યું હશે જ! ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીને તે સ્ત્રીએ અસંખ્ય પ્રસંગોમાં બોલતાં પોતાની વાણીને અસત્યના વાયુનો સ્પર્શ પણ થવા દીધો નથી! અર્થાત્ પોતે પુરુષ-વેશમાં છતાં કોઈની સાથે કશું પણ બોલવાને પ્રસંગે, પોતાને પોતે સ્ત્રીરૂપે જણાવ્યું નથી! તેમ તેના બોલવામાં તેનાં જાતિચિહ્નો માટે પણ કોઈને કશો સંશય ઉપજે એવું પણ બન્યું નથી! અસ્તુ: હવે પછી તેનું શું થયું? તે તેના મુખથી જ તને (વાંચકને) સંભળાવું છું.

પછી છન્નલિંગ બોલ્યો; "કૃપાનાથ! બહુ શોધ કર્યા છતાં પણ કયાંય જ્યારે આપનું દર્શન ન થયું, એટલે હું નિરાશ થઈ ગઈ. આત્મ દુઃખી થવાથી એક જ ઠેકાણે એસીને આપનું સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહનો અંત આણવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પછી ગંગાના ઉત્તર તટપર ફરતાં ફરતાં એક એકાંત સ્થળ આવ્યું. ત્યાં હું ગંગાસ્નાન કરીને બેઠી, અને આપની પ્રાપ્તિને માટે પ્રભુનું એકાગ્ર મનથી નામસ્મરણ કરવા લાગી. પણ ત્યાંએ મારું મન થોડી થોડીવારે એટલું બધું તો વિહ્વલ અને શોકાવિષ્ટ થઈ જતું કે, મારાથી મુક્તઠણે રુદન કર્યા વિના રહેવાતું જ નહિ. આવી દશામાં બે ત્રણ દિવસો તો મેં જેમ તેમ કરીને કાઢી નાંખ્યા! એ સ્થાન ગમે તેવું ઉઝડ હતું, છતાં અંધારી રાત્રે પણ મને વાઘ વરુ સુદ્ધાંતનો ભય લાગતો નહિ. આપના વિયોગથી તો મારી ક્રુધા, તૃષ્ણા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, શાંતિ, બીતિ ને સર્વ પદાર્થો ઉપરની પ્રીતિ, મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. છેવટે મને કંટાળો આવ્યો કે, 'આવું નિરર્થક અને દુઃખમય જીવિત કયાં સુધી ધારણ કરી રાખવું? માટે હવે ફલાહાર પણ કરવો નહિ, તેમ અહીંથી બેઠવું પણ નહિ; તેમ શ્રીમતી ભાગીરથીનો પવિત્ર તટ પણ છોડવો નહિ. વૃથા ભટકીને જીવન ગાળવા કરતાં ગંગાને તટે જ પ્રાણ છૂટી જાય જ"

એચરકર છે, આવા નિશ્ચયથી મેં ત્રણ અહોરાત્ર ગાળી કાઢ્યા ને ચોથો દિવસ, પવિત્ર પર્વણીનો હતો, તેથી ઉપકાલ થતાં અસંખ્ય મહાત્મા જનો આસપાસના અરણ્યોમાંથી એ એકાંત અને પુણ્યરૂપ તટપર સ્નાન કરવા આવ્યા. “જય જય ગંગે ! હર હર ગંગે ! પાપહારિણિ ! અષ્મો-દારિણિ !” ઇત્યાદિ શબ્દોની ગર્જનાઓ સાંભળીને, મને પણ ઉમળકો થઈ આવ્યો. લાગલાગટ ત્રણ ઉપોષણો થવાથી મારામાં તે વેળા આવ્યો તો રહી જ નહોતી, તોપણ શ્રદ્ધાથી ધીમે ધીમે ઊઠીને મેં પ્રવાહમાં ઊતરી ગંગાસ્નાન કર્યું અને પતિતપાવનીને કર બેઠીને પ્રાર્થના કરી કે, “હે માતા ! સર્વ પ્રાણીઓનાં પાપો હરણ કરવાં, એવું આપનું બિરદ છે, ત્યારે હું, કે જે એક અપરાધણુ અબળા છું, બાળા છું, વળી પશ્ચાત્તાપ કરવાવાળી છું, ને મારાં પાપોથી જ આ મહાદુઃખ અનુભવી રહી છું, છતાં આપ પતિતપાવની મારાં દુઃખનો અંત કેમ આણુતાં નથી ? હે દેવ ! કૃપા કરો ! કૃપા કરો ! મને તારો. હું તમારે શરણે છું ! તમે જગજગનની છો, તો આ દીન બાળકીનું રક્ષણ કરો.”

એટલું કહીને, ઇન્દ્રલિંગ પાછો બોલ્યો, “કૃપાનાથ ! મારી એ પ્રાર્થના દેવી ભાગીરથીએ સફળ કરી. જેવી હું સ્નાન કરીને તટપર આવી અને ઉદાસ ચિત્તે મારા આસનપર બેઠી, તેવામાં જ ઉત્તર દિશાના અરણ્ય-માંથી એક ઘણા જ વૃદ્ધ વયના મહાત્માને મેં તટ ભણી આવતા નીરખ્યા ! તેમની આકૃતિ, પ્રભાવશ્રી અને તેજ બેઠને, મને નિશ્ચય થયો કે, એ કોઈ ઇશ્વરી પુરુષ છે. મેં ઊઠીને તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકી વંદન કર્યું. તેઓ મને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિવડે ઓળખી લઈને બોલ્યા, ‘બાળે ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! પુત્રિ ! તું સ્ત્રીજાતિ છતાં આ એકાંત અને ઘનઘોર અરણ્યમાં એકલી કેમ આવી છે ?’ સ્વામિનાથ ! આજ પર્યંત મને કોઈએ જ ઓળખી નહોતી, તેથી એ મહાત્માનું એવું અંતર્યામિત્વ તથા ઇશ્વરી પ્રભાવ બેઠ, મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. જેવી એમણે મને પુત્રી કહી, તેવો જ એમને વિષે મને પિતૃભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો. તેમનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ, કોઈ મહાદુઃખિયારી દીકરીની, પોતાના પ્રેમાળુ પિતાને મળતાં જેવી દશા થાય, તેવી જ દશા મારી થઈ ગઈ. મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, મ્હોં સુકાઈ ગયું. પછી નેત્રોનાં ઉપ્પુ જળથી મેં તેમનાં બન્ને ચરણારવિહોનું પ્રક્ષાલન કર્યું. તેમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું કર્યું પણ તેમને કહી શકી નહિ. થોડીવારમાં તેઓ પોતે જ પોતાના ધ્યાનયોગવડે સઘળું બાળી લઈને બોલ્યા, ‘પુત્રિ ! ચિન્તા કરીશ નહિ.

ભગવત્કૃપાવટે તારું સંકટ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. પરમાત્મા તે ટાળવા સમર્થ છે ! હંમણાં તું અહીં સ્વસ્થપણે બેસ; આ પર્વણીને પુણ્યકાળ વીતી જાય છે, માટે તે પૂર્વે મને ગંગાસ્નાન કરી આવવા દે.’

સ્વામિનાથ ! એ હયાળું મહાત્મા સ્નાન કરીને પાછા વળતાં, મને પોતાની સાથે એક અતિ ગુપ્ત અને દિવ્ય સ્થાન પ્રત્યે લઈ ગયા. ત્યાંની ભૂમિ, તૃણાંકુરો, વૃક્ષો, લતાઓ, વેદીઓ, જલાશયો ને પક્ષી-આદિક સર્વ અદ્ભુત અને દિવ્ય હતાં. મને પોતાના આશ્રમે લઈ ગયા પછી પોતાની સામે બેસાડીને તેઓએ કહ્યું, ‘પુત્રિ ! તારો પતિ બહુ સુપાત્ર અને મુમુક્ષુ છે. તેને તે તુચ્છ એવા વિષયસુખની લાલસાથી કેટલોક ત્રાસ આવ્યો હતો, નહિ વારુ ? તેથી જ તેણે તારો ત્યાગ કર્યો છે. હવે તેનો મેળાપ થવો, એ તારી માનુષી શક્તિની બહાર છે. સંસારચક્રી ને તેમાં વિશેષતઃ તારા કલેશથી ત્રાસેલો તે, પોતાના એક મહાસમર્થ ગુરુને શરણે જઈ પડ્યો છે. તે સ્થાન એવું તો દુર્ગમ છે કે, ત્યાં યોગીઓ વિના બીજું કોઈ જઈ શકતું નથી; પણ તારી વિશુદ્ધ વૃત્તિ, તારું પાતિપ્રત્ય અને પતિપ્રાપ્ત્યર્થ તે સહેલું અપાર કષ્ટ જોઈને મને બહુ કરુણા ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે હું તને ત્યાં જવાનું એક સાધન આપું છું. પણ ત્યાં તારા સ્વામીના મોક્ષમાર્ગમાં અંતરાય પડાવનારું કશું આચરણ તું કરીશ નહિ !’ પછી તેમણે મને આ મારા અંબોડામાં છે, તે ગુટિકા આપીને કહ્યું, ‘લે આ એક દિવ્ય વસ્તુ હું તને આપું છું. તેને તું યતનપૂર્વક સાચવજે. અહર્નિશ તારા મસ્તકમાં ગુપ્તપણે રાખજે. એનામાં અનેક અમૂલ્ય સિદ્ધિઓ છે. એનાવડે તું ઇચ્છીશ, તે દુર્ગમ સ્થાન પ્રત્યે પણ વિના પ્રયાસે જઈ શકીશ. તારામાં કશી અપવિત્રતાનો પ્રવેશ થશે નહિ, તને કોઈ ઓળખી શકશે નહિ. તારો કંઠસ્વર બહુલાઈ જશે તથા તારી બુદ્ધિ બહુ નિર્મળ અને ભગવત્પરાયણ રહેશે. એ ગુટિકાને તું તારી પાસેથી કોરે મૂકીશ ત્યારે જ મૂળ રૂપ પ્રકટ થઈ શકશે. એ લઈને તું તારા સ્વામી પાસે જા. તારો સ્વામી એક પવિત્ર આશ્રમમાં પોતાના ગુરુવર્યની સેવામાં રહ્યો છે, ને મોક્ષપ્રદ એવા જ્ઞાનયોગનું શ્રવણ કરે છે. પણ ત્યાં જઈને તું તારા સ્ત્રીભાવને અનુસરીશ નહિ; તારી પોતાની ઓળખાણ આપીને તેના આત્મસાધનમાં વિદ્વંસ કરીશ નહિ; પરન્તુ તું તે મહાત્મા ગુરુના શિષ્ય-રૂપે થઈને શુદ્ધ ચિત્તે તારા સ્વામીની સાથે એ પરમ પાવન જ્ઞાનયોગનું શ્રવણ કરજે. તે મહાત્મા ગુરુ તો તને જોતાં જ ઓળખશે, પણ તમારો

જ્ઞાનયોગ પૂરો થતાં સુધીમાં તારે કદી તમારો સંબંધ પ્રકટ કરવો નહિ. જા, તે મહાત્માને મારા ઘણા પ્રેમથી પ્રણામ કહેજે,' એ પ્રમાણે કહીને તેઓ આશ્રમની બહાર મારી સાથે આવ્યા; ને મને માર્ગસ્થ કરીને, 'એ જ સીધે માર્ગે તું તારા સ્વામી પાસે જઈ પહોંચીશ,' એમ કહી પાછા વળી ગયા. તે જ દિવસે હું અતિ ચમત્કાર ભરેલી ત્વરાથી, માર્ગમાંની અનેક ચમત્કૃતિઓ અને શોભા નીરખતી નીરખતી આપનાં ચરણોમાં આવી પહોંચી છું. ને આપની તથા સમર્થ ગુરુદેવની સેવા કરવાને ભાગ્યવતી થઈ છું." એમ કહીને તે સ્ત્રી તેનાં ચરણોમાં નમી પડી.

આ સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી, અતિ વિસ્મય અને પ્રસન્ન થયેલા દ્વિજપુત્ર સુવિચારમાંથી તેની દૃઢતા, પતિભક્તિ ને અપ્રતિમ પ્રેમ જોઈને તેને માટે તે તેને બહુ ધન્યવાદ આપવા માંડ્યો. તેની એક એક કૃતિ સભારીને તેણે, મનમાં ને મનમાં જ, આશ્ચર્યમાં ને પ્રેમમાં મગ્ન થઈ જવા માંડ્યું. થોડીકવાર શાંતપણે વિચાર કરીને તે બોલ્યો, "વારુ, સતિ ! તારું અદ્ભુત કાર્ય જોઈને મારું મન જેવું વિસ્મય પામે છે, તેવો જ મને એક પ્રશ્ન પણ થાય છે, જે તારે ને મારે બહુ વિચાર કરવા જેવો છે. ઓ સાધ્વિ ! તારા આટલા બધા પરિશ્રમને અંતે તને હવે યથાર્થ અનુભવ થયો છે જ, કે જે સંસારને માટે મનુષ્યો સદા તલખી મરે છે, તેમાં કેટલું સુખ છે ?"

છન્ને કહ્યું, "કૃપાનાથ ! સુખ શાનું ? સંસારમાં સુખ તો ક્યાંય દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. સૌ વાતે ઊલટું દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખજ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ લોકનો જીવ, બુદ્ધિમાન, પંડિત, ચતુર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ વિષયનો જાણનાર છતાં, તથા ઘણી રીતે સમજાવ્યા છતાં પણ જ્યાંસુધી સાંસારિક વિષયમાં ઘેરાયલો હોય છે, ત્યાંસુધી સત્ય સમજી શકતો નથી, પણ બ્રાન્તિથી માનેલી વાતને સત્ય ગણે છે તથા તેના ગુણોને વળગી રહે છે. એ મોટી ને પ્રબળ આવરણશક્તિ દુઃખની-તમોગુણની છે, પણ એ દુઃખ, સુખાશારૂપ આવરણથી ઢંકાયેલું હોવાને લીધેજ, અજ્ઞ જનો તેને પ્રાપ્ત કરવાને મિથ્યા પ્રયાસ કર્યા કરે છે. એ આપણા ગુરુમહારાજે કહ્યો હતો તેવો, સમર્થ માયાપતિની અદ્ભુત માયાનો ખેલ છે."

સુવિચાર બોલ્યો; "એમ જ છે. તારા મનમાં પણ યોગ્ય રીતે એ વિચાર સ્થિર થયેલો છે. એટલે હવે કંઈ વધારે કહેવું પડે તેમ નથી. પુનઃ કહેવાનું એટલું છે કે, તારો પરિશ્રમ સફળ થયો, મારી

પ્રાંતિ મટી, આપણો વિયોગ દૂર થયો, ને મેં તને અંગીકૃત પણ કરી. વળી તેં ને મેં આવા વિવિક્ત સ્થાનમાં સાથે જ રહીને પરમ દુર્લભ એવું તત્ત્વજ્ઞાન, એક જ ગુરુવર્ય પાસેથી શ્રવણ કર્યું; અને તે શ્રવણ પ્રમાણે યથાર્થ અનુભવ પણ આપણને ગુરુકૃપાવડે થયેલો હોવાથી, વિજ્ઞાન પણ થયું. આવો મોટો અલભ્ય લાભ આપણને મળ્યો છે, કે જેનાથી અન્ય પ્રાપ્ત કરવા જેવું જગતમાં કાંઈ જ નથી;* તો પછી આપણે શી આશાને માટે આવું પુણ્યરૂપ સ્થાન તથા પરમેશ્વરતુલ્ય ગુરુદેવનાં ચરણુરવિદોની પવિત્ર સેવા મૂકીને, સંસારમાં વા સ્વર્ગમાં પણ જવાની ઇચ્છા કરીએ ?”

છત્રે ઠહું; “કૃપાનાથ ! હવે આશા શી ને તૃષ્ણા શી ? આપને તો આશા મૂળથી જ હતી નહિ, ને આપના તથા ગુરુદેવના સેવનથી મારી આશા પણ નિરંતરનો ત્યાગ કરી વિદાય થઈ ગઈ છે. મારી આશા અહીંથી ક્યાંય જવાની નથી, તેમ અહીં આપનાં ચરણોમાં રહીને વિષયરૂપ સંસારસુખ ભોગવવાની પણ નથી. મારી સર્વ મનઃકામના તૃપ્ત થઈ ગઈ છે ! માત્ર શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રેમથી હું તો સદા આપનાં ચરણોની પુણ્યરૂપ સેવા જ કરીને કૃતાર્થ થવા ઇચ્છું છું. અરે ! આવું પરમાનંદધન બ્રહ્મસુખ મૂકીને, તુચ્છ-નાશવંત-પરિણામે દુઃખપ્રદ એવા વિષયસુખની કોણ લાલસા કરે ? પણ કહ્યા વિના ચાલતું નથી, કે આ પામર જીવને, આ બ્રહ્મસુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તો મારી એ વિષયસુખની લાલસા જ છે.”

સુવિચાર બોલ્યો; “વિષયસુખની લાલસા બ્રહ્મસુખને પ્રાપ્ત કરાવે, એમ કહેવાય જ નહિ; પણ તારા સંબંધમાં એ વાત અપવાદરૂપ છે. તારી વિષયલાલસા બીજાના સંબંધમાં નહિ, પણ તારા પતિના સંબંધમાં હતી ને પતિની પાસેથી પત્નીએ મળી શકે તેટલાં સુખની લાલસા કરવી, એમાં કંઈ ધર્મવિરુદ્ધ કે અપરાધ નથી-જે વિષયસુખની જ ઇચ્છા હોય, પણ તે જ ધર્મને અનુસરીને કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ કલ્યાણકારક જ આવે છે.† એટલા જ માટે વિષયમાંથી મનુષ્યોની કામના દૂર કરવાને તેમ જ પરિણામે કલ્યાણરૂપ નીવડવાને, ભગવત્પ્રેરણાથી જ્ઞાનયોગ રચાયો છે. ઇશ્વરી આજ્ઞા છે:-મનુષ્યે અવશ્ય ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે જ આચરણ કરવું. ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરીને, જે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેને આ

* યજ્ઞભાજ પરો લાભઃ । † ધર્માવિરુદ્ધો મૃતેષુ કામોડસ્મિ મરતર્થમ ! ।

લોક કે પરલોકમાં સુખ મળતું નથી, ને સદ્ગતિ પણ મળતી નથી.”* આ પ્રમાણે તેઓ વાતચીત કરતા હતા, એટલામાં પર્ણશાળામાંથી ‘નારાયણ, નારાયણ,’ એવો શાંત ને ગંભીર ધ્વનિ સંભળાયો. “અહો ! શું ગુરુદેવની સમાધિ ઊતરી ?” એમ બોલતાં આનંદપૂર્વક, તત્કાળ બંને શિષ્યો તેમની પાસે દોડી ગયા ને વંદન કરીને તેમની સેવાવિષે તત્પર થઈ ગયા.

પતિવ્રતાનો મહિમા

બીજે દિવસે, તે મહાત્મા યોગીશ્વરે બંને શિષ્યોને પાસે બેસાડીને સુવિચાર પ્રત્યે કહ્યું; “પુત્ર ! તમારી બંનેની સ્થિતિ પ્રમાણે તમને જે જ્ઞાન કહેવું જોઈએ, તે સારી રીતે હું કહી ચૂક્યો છું. તમોને અહીં આવ્યાને કાળ પણ ઘણો વ્યતીત થઈ ગયો છે; હવે તમે બંને સુખેથી પોતાના આશ્રમ પ્રતિ જાઓ. તમારી સેવાથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું ને આશીર્વાદ આપું છું કે, ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ.’ આ છન્નલિંગની સહનશીલતા, ધૈર્ય ને પરાકાષ્ઠાની પ્રેમનિષ્ઠા જોઈને તો મને પરમ આનંદ થાય છે. કેમ સુવિચાર ! તું એને ઓળખે છે કે એ કોણ છે ?”

સુવિચારશર્મા તેનું ઉત્તર દેવા જતો હતો, તેટલામાં તો ગુરુવચ્ચે છન્નને આજ્ઞા કરી કે; “પુત્ર ! હવે તને છૂટ છે. ઘણા કાળનું તારું ભીષણ છન્નવ્રત સમાપ્ત કરીને આજે તું તારા મૂળ રૂપને પ્રકટ કર !”

આજ્ઞા થતાં જ તેણે પોતાની જટાનો બંધ છોડી નાંખ્યો; તેમાંની ગુટિકા ગુરુદેવનાં પાદારવિદમાં મૂકી દીધી, ને તે સાથે જ, તે છન્ન મટીને સુંદરી બની ગઈ. પછી મંજુલ સુસ્વર કંઠવડે “પિતાજી ! પિતાજી !” કરતી તેમનાં ચરણારવિદોમાં જઈ પડી.

તેને આશ્વાસનપૂર્વક અનેક આશીર્વાદો આપીને ગુરુદેવ બોલ્યા; “પુત્ર ! તારા અદ્ભુત પ્રેમ અને દૃઢ પાતિવ્રત્યને માટે તને અવશ્ય ધન્યવાદ જ છે. સીતા, દમયંતી, તારા, અરુન્ધતી ને અહલ્યાના જેવી જ તું પણ સતી છે ! તારી વિચિત્ર કૃતિને માટે તો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે, અબલા જાતિ છતાં તારા સ્વામીને અર્થે તે અપાર કષ્ટ સહન કરીને, તેને મળવા માટે અસંખ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે. એ તારી શુદ્ધ-પવિત્ર નિષ્ઠાનું શ્રેષ્ઠ ફળ તને કૃપાળુ પ્રભુએ આપ્યું

* યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સજ્ય વર્તેતે કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ગી. ૧૬ । ૨૩.

છે. તારા સરખી પતિવ્રતાઓનાં જગતમાં દર્શનો પાછું દુર્લભ છે. પુત્રિ! પાતિવ્રત્યનું બળ તો સ્ત્રીઓને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પતિ-વ્રત એ સ્ત્રીઓનું મોક્ષસાધન છે. પોતે તો શું, પણ પોતાના સ્વામી સુદ્ધાને પતિવ્રતાઓ પોતાના પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી ઉત્તમ ગતિએ લઈ ગઈ છે ને જાણ છે. ભક્ત જનોને જેવી ભગવદ્ભક્તિ છે. તેવી જ પતિવ્રતાઓને પતિભક્તિ છે. તે જે કંઈ કંઈ છે, તે સર્વ લોકમાં અનુકરણીય છે. પતિની પ્રેરણા ભક્તિ કરનારી એવી તારા ઉપર ભક્તોના પતિ એવા ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે; ને તેણે તેને તારા સ્વામી સહિત ભવદુઃખથી સદાને માટે મુક્ત કરી છે. પ્રિય પુત્ર સુવિચારશર્મા! ભગવદ્કૃપાથી મેં પૂર્વે જ જાણ્યું હતું કે, તારી સ્ત્રીના તું સદાને માટે ત્યાગ કરવાનો હતો. પણ હવે તું સમજ્યો હોઈશ કે, પતિવ્રતાઓનાં ચૂડામણિરૂપ આવી ધર્મપત્નીનો મૂર્ખતાથી ત્યાગ કરનાર પુરુષ ઘેર નરકમાંથી કોઈ કાળે પણ ઊંચો આવી શકે નહિ! માટે પુત્ર! તમારું આ પવિત્ર જોડું અખંડિત રહે, ને તમે પુણ્યરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમનું શ્રેષ્ઠ સુખ ભોગવી, ધર્મે વર્તી, નિષ્કામ, અંકામ, વાસનારહિત શુદ્ધ બની, પરમ પદને પામે! ”

ગુરુવર્યનાં એ વાક્યો સાંભળી, સુવિચાર હાથ જોડીને બોલ્યો; “કૃપાનાથ! આપને શરણે આવીને હવે પાછું તુચ્છ એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવું, એ તો અમૃતનો સમુદ્ર મળ્યા છતાં, વાટકી છાશ શોધવા જેવું, ઠવા સ્પર્શમણિ મળવા છતાં તેને ત્યાગી કાચનો મણકો લેવા જવા જેવું છે. ભગવન્! કૃપા કરી, હવે તો આપનાં પવિત્ર ચરણોમાંથી અમને તરછોડશો મા. આ સ્ત્રીના વિયોગપરિહાર માટે અમને ગૃહસ્થાશ્રમની આજ્ઞા કરતા હશે, પરંતુ તેને પણ આપના કૃપાપ્રસાદ-વડે, હવે સંસારસુખની કિંચિત્ માત્ર પણ કામના રહી નથી. આપનું શરણુ અને આ સ્થાન છોડીને જવું, એ તો તેને પણ હવે ઇંદ્રપદનો ત્યાગ કરીને, ઉકરડા ભણી જવા સરખું જ થઈ પડ્યું છે.”

એટલામાં હાથ જોડીને પ્રકટપ્રજ્ઞાએ પણ એવી જ પ્રાર્થના કરી; “ભગવન્! આપ તો અંતર્યામી છો, એટલે આપને કશું કહી બતાવવાની આવશ્યકતા નથી; છતાં આપ અમને નહિ રચતી એવી અહીંથી જવાની આજ્ઞા કરો છો, માટે મારે પ્રણામપૂર્વક વિદિત કરવું પડે છે કે, હવે અમને—આપનાં શરણુગત બાળકોને અહીંથી તરછોડશો નહિ. અમે હવે સંસારસુખથી સર્વથા ભયભીત થયાં છીએ. મારામાં પૂર્વે જે

કંઈ પ્રાકૃત ભાવ, મારા ઓછા પુણ્યને લીધે હતો, તે સારી પેઠે કસાવાથી ને આપનાં પવિત્ર દર્શનથી સમૂળા નષ્ઠ થઈ ગયો છે. હવે અહીં રહીને અમને જન્મપર્યંત આપનાં ભવસાગરતરણરૂપ પવિત્ર ચરણચરિત્રોની અબદ્ધ સેવા જ કરવા દો.”

ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્તા

ભક્તે પતિપત્નીનાં આવાં શુદ્ધ અંતઃકરણ, શુદ્ધ ગુરુભક્તિ અને સંસારપર થયેલો શુદ્ધ વૈરાગ્ય જોઈને, તે કૃપાળુ મહાત્મા બહુ પ્રસન્ન થઈને જોત્યા, “મારાં પ્રિય સંતાનો! સંસારમાંથી કેવળ વિરક્ત થઈને, અસંગ રહેવાની ઈચ્છાથી હું અહીં, આ એકાંત સ્થાનમાં આવી રહેલો છું; ત્યાં પણ તમારો પ્રેમી જોડાનો સંગ મને વીંટી વળ્યો છે. છતાં જે સંગ પવિત્ર પ્રેમમય હોવાથી, મને ખેદ થવા જેવો, અથવા મારા મોક્ષમાર્ગનો રોધ કરવા જેવો નથી, અર્થાત્ તમે ગૃહસ્થાશ્રમ ન કરતાં અહીં રહો, તો તમને કિંવા મને કોઈ વાતે હાનિ નથી; તોપણ આગ્રહપૂર્વક તમને સંસારમાં જઈને ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની આજ્ઞા હું કરું છું, તેનો હેતુ એ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે આશ્રમોનું રક્ષણ કરે છે.* અન્નદાન અને જ્ઞાનદાનનો આધાર ગૃહસ્થના ઉપર છે. એટલા જ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી. ગૃહસ્થાશ્રમ સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાથી બનતો કંઈક પણ પરોપકાર કરવો જોઈએ. પરોપકાર સરખું બીજું કંઈ પરમાત્માને પ્રિય નથી. સઘળા પરોપકારોમાં પ્રાણીનું જીવિત બચાવવું અર્થાત્ તેનો નાશ ન થવા દેવો, એ ઉપકાર બહુ મોટો છે. વળી દેહનો નાશ થવાથી કંઈ પ્રાણી નાશ પામતો નથી, ને આત્માનો તો નાશ કોઈથી થઈ શકતો નથી, તો પછી તેને શો બચાવવો હતો? પણ એમ નથી. આત્મા સત્કર્મ કરી, ભક્તિપ્રપૂરિત અને જ્ઞાની થવાથી, પોતામાં ન પરબ્રહ્મમાં ભેદ નથી એમ સમજી તથા અનુભવીને, સર્વજાતિ-મોક્ષ પામે છે, તેનું નામ જ બરું જીવવું તથા અમર થવું છે. કુર્મ કરી ઉત્તરોત્તર અધોગતિએ-નરકે જઈ પડવું, કે જ્યાંથી ફરી ઉદ્ધાર થવા વેળા જ ન આવે, તેનું નામ નાશ છે. જ્ઞાનદ્વારા તેવા નાશથી પ્રાણીને બચાવવો, તે સૌથી મોટામાં મોટો પરોપકાર છે. અનધિકારી આસુરી

* યથા નદીનદાઃ સર્વે સાગરે વાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥ મનુઃ ૬૧૯૦

પ્રાણી તો પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે; તેમાંથી તેને બચાવવા જનારો પણ છેવટે થાકીને નિષ્કુળ થાય છે. પરંતુ દૈવી અધિકારી જીવને ઊર્ધ્વગતિએ જવાના સન્માર્ગો બતાવીને નાશ પામતો અટકાવી શકાય છે. એવા પરોપકારથી પૂર્ણ પરમાત્મા બહુ પ્રસન્ન થાય છે. એ માટે પૂર્વે તેમણે સ્વતઃ શ્રીમુખથી કહેલું છે કે-‘મારા જ્ઞાન-રૂપ પરમ ગુહ્ય તત્ત્વને જે મનુષ્ય જાણીને, મારે વિષે પ્રીતિવાળા અધિકારી મનુષ્યોને જણાવે છે, તે મારી પરા ભક્તિ પામીને, નિશ્ચય મારે વિષે જ આવી મળે છે અને તેવા પરોપકારી મનુષ્ય કરતાં આ લોકમાં મારું પ્રિય કરનાર બીજા કોઈ નથી; તેમ જ તેના કરતાં અધિક પ્રિય મને બીજું કોઈ થનાર પણ નથી.’*

“પ્રિય વત્સો ! તમને મેં આપેલું જ્ઞાન, તે માત્ર તમારા એકલાના કલ્યાણાર્થે જ નહિ, પણ જગતમાંના સર્વ અધિકારી જીવોના કલ્યાણાર્થે છે. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમનિમિત્તે સંસારમાં જઈને તમારે તે જ્ઞાનનો સર્વત્ર પ્રકાશ કરવાનો છે. સંસારમાં રહેવા છતાં આત્મકલ્યાણ કેમ થઈ શકે છે, ને તે માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે કેવો પુરુષાર્થ વા કેલું આચરણ આચરવું જોઈએ, તે સઘળું તમારે કરી દેખાડવાનું છે. માત્ર જ્ઞાનનો વા સદાચરણનો ઉપદેશ જ કરવાથી મનુષ્યો જ્ઞાની કે સદાચરણી થતા નથી, પણ તે પ્રમાણે યથાર્થ આચરણ કરી દેખાડવાથી, જીવ સન્માર્ગી થઈ જાય છે. એ માટે તે પરમાત્માએ, પૂર્વે પોતાના એક પ્રિયતમ સેવક પ્રત્યે કહેલું પણ છે કે, ‘હિ તાત ! તું જો કે કેવળ નિરાશ અને નિષ્કર્મ થયેલો છે, છતાં લોકોને સારે માર્ગે વાળવા માટે પણ તારે સત્કર્મો કરવાં જોઈએ: લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ । માટે જ હું તમને મુક્તિના દ્વાર પાસે જઈ ઊભેલાં છતાં, પાછાં સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ લોગવવાને મોકલું છું; એમ કરવામાં અસંખ્ય મનુષ્યોનું કલ્યાણ સમાયલું છે. તમે જાઓ, સુખી થાઓ, કૂલો, ફળો ને વૃદ્ધિ પામો. સમર્થ પ્રભુ તમને પોતાની સમીપમાં જ બોલાવી લ્યો. ચિંતા નહિ કરો ! તમારી અવશ્ય ગુરુભક્તિને લીધે જ્યારે જ્યારે તમને મારા દર્શનની ઇચ્છા થાય, ત્યારે ત્યારે મહાત્મા સર્વાર્થપૂર્ણની આપેલી આ અદ્ભુત ગુટિકાના પ્રભાવથી તમે અહીં આવી શકશો.”

* યદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેભિધાસ્યતિ । ભક્તિમયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥ ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ । ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ગીતા.

એમ કહી તેમણે તે ગુટિકા તથા એક દિવ્ય મણિ આપીને સુવિચારને કહ્યું; “પુત્ર! આ તારો પેલો શિવજીએ આપેલો સ્પર્શમણિ છે; તે પણ તું તારી સાથે લઈ જા! એવડે તમે અનેક સત્કર્મો અને પરાપકારો કરી શકશો; ગૃહસ્થાશ્રમમાં એ તમને બહુ સહાયભૂત થશે. ચૈતન્યરૂપ સ્પર્શમણિ, કે જે તમારી ચિદ્ગુહામાં ગુપ્ત હતો, તે તો પૂર્વે જ તમને સ્પષ્ટપણે દેખાડી આપ્યો છે, તેનાં સ્પર્શન-ધર્મણાદિકની રીતિ પણ આજ પર્યંતમાં અનેક પ્રકારથી મેં તમને બતાવી છે; માટે તેવડે પણ તમે સંસારમાંનાં અનેક પ્રાણીઓનાં કટાઈ ગયેલાં લોહરૂપ અંતઃકરણોને ઘસી ઘસીને સુવર્ણમય કરી શકશો. તમારે સંસારથી ડરવાનું નથી. જે જે વસ્તુનો તમને સંસારમાં ભય હતો, તે તે ભયને દૂર કરી, સૌ વાતે નિર્ભય રહેવાનાં સાધનો તમને પ્રાપ્ત થયાં છે. સંસારમાં સૌથી મોટો ભય માયાનો છે. તે ગમે તેને ગમે તેમ કરીને પણ ભોળવી, પોતાના કાંસામાં ફસાવી દે છે: તેના આગળ કોઈનું પણ બળ ચાલતું નથી. તથાપિ તે સ્વતંત્ર નથી. તે આપણા કૃપાળુ પ્રભુની દાસી છે, એટલે તે પ્રભુને શરણે પડેલાઓને તે કશે ઉપદ્રવ કરી શકતી નથી. પરમ પ્રભુએ પોતે પૂર્વે શ્રીમુખથી પોતાના એક પ્રિયતમ સેવક પ્રત્યે કહેલું છે કે, ‘જેઓ મારે શરણે રહે છે, તેઓ મારી એ પ્રબળ માયાને તરી જાય છે.’ મામેવ યે પ્રપંચંતે માયામેતાં તરંતિ તે । માટે તમે કે જે આપણા મહારાજ સર્વસમર્થ માયાપતિને શરણે છો, તેમને તે, કશી પીડા કરી શકવાની નથી. પ્રિયપુત્ર સુવિચાર ! જેવું તને મહાત્મા સર્વાર્થપૂર્ણવાળી ગુટિકાનું સાધન મળ્યું છે, તેવું જ કિંવા તેના કરતાં પણ અધિક ચમત્કૃતિવાળું એક બીજું અદ્ભુત સાધન મેં તને આપેલું છે. તે આ તારી પાસેનું, પેલા અરણ્યમાં તારાપર એઠા-ડવામાં આવેલું વ્યાઘ્રાંબર છે. એને પણ તમે ભલે સાથે લઈ જાઓ.”

એટલું કહીને ક્ષણવાર શાંત થઈ પાછા ગુરુવર્ય બોલ્યા, “પ્રિય વત્સો ! ચાલો, તત્પર થઈ જાઓ; હું તમને અહીંથી શીઘ્ર ભૂમિપર ઊતરી જવાનો એક ગુપ્ત માર્ગ દેખાડું !” એ સાંભળી ગદ્ગદ થઈ ગયેલાં તે બંને પતિપત્નીનાં નેત્રામાંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. તેઓ જડ જેવાં, મુંગા જેવાં, પ્રેમથી અંધાયલા મૂઠ જેવાં થઈ ગયાં. ક્ષણ પછી હાથ જોડી નમી રહેલાં તેઓ ઘણીકવાર સુધી કશું બોલી શક્યાં નહિ.

ગુરુવર્યે જાણી લીધું કે મારો વિયોગ એ તેઓને દુઃખરૂપ છે, તેઓનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, જેથી મારો વિયોગ તેઓ સહન કરી શકતાં નથી.

ચાલ તેમને સમજાવું. આમ મન સાથે વિચારીને તેઓને સમજાવતાં કહ્યું કે, “તમારા હૃદયમાંના અપાર પ્રેમને લીધે તમે ગમે ત્યાં ગયાં હોશો, છતાં મારાથી દૂર નથી જ, હું સદા તમારી પાસે, ને તમે સદા મારી પાસે જ છો. દૂરતા તો માત્ર અજ્ઞાનીઓમાં છે.* આપણે તો ચિન્મયિ એવા સમર્થ માયાપતિનાં ચરણોમાં છીએ, ને માયાપતિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તો આપણે પણ સર્વત્ર તેનાં ચરણોમાં જ છીએ. પછી આપણા વિયોગ ક્યાં? જ્યાં ભેદ હોય, દ્વેષ હોય, હું ને મારું, તું ને તારું હોય, ત્યાં વિયોગ છે; પણ જ્યાં અભેદાત્મા અનુભવાય છે, સમાન વૃત્તિનો યોગ સેવાય છે, હું એ નથી ને તું એ નથી, અદ્વેષ જ છે, ત્યાં વિયોગ જ નથી. સર્વત્ર અનુસંધાન છે. આમ તમે બંને બાણ છો, તેથી ખેદ ન ધરતાં, સુખેથી ઘેર જાઓ.”

એ સાંભળી સુવિચાર કંઈક કહેવા જતો હતો, એટલામાં તેના મનનો ભાવ જાણી લઈ પાછા શુરુ બોલ્યા; “પુત્ર ! હું સમજ્યો કે, તું મને તારી પાસેથી શુરુદક્ષિણા માગી લેવાનું કહેવા ઇચ્છે છે. પણ બાપ ! હું તો આટલી જ દક્ષિણા ઇચ્છું છું કે, મેં તમને પરમાત્મ-તત્ત્વ સંબંધી જે અલુભોલ ચન્દ્રકાન્તમણિ આપ્યો છે, તેનો સંસારમાં સર્વત્ર પ્રકાશ અને પ્રચાર કરવા માટે અહર્નિશ, તન-મન-ધન-બળથી તમારે પ્રયત્ન કરવા કરવો. હું એનાથી જ સદા સુપ્રસન્ન રહીશ.” એમ કહી હાથ જાલીને તેમણે બંનેને ઊભાં કર્યાં ને હૃદય સાથે ચાંપી મસ્તક સુંધી અનેક આશીર્વાચનો કહીને, પોતાની સાથે લઈ ચાલ્યા. આશ્રમરક્ષક સિંહ પણ ઉદાસ મુખે તેઓની સાથે સાથે ચાલ્યો.

આશ્રમથી થોડેક દૂર આવ્યા પછી, કદી નહિ બેચેલો સુંદર માગ તેઓને ઢેખાડીને શુરુદેવ બોલ્યા; “પ્રિય વત્સો ! આ માર્ગેથી સુખરૂપ તમે તમારે આશ્રમસ્થાને જઈ પહોંચશો; જાઓ ! પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં નિશ્ચિતપણે ચાલ્યાં જાઓ.”

અપાર પ્રેમથી સાધ્યાંગ પ્રણામ કરી બંને શિષ્યો તેમનાં ચર-ણારવિદોમાં પડ્યાં; પ્રેમાશ્રુથી બંને ચરણો પલાળી દઈ અચેત સરખાં થઈ ગયાં. પુનઃ શુરુવર્યે બહુ આશ્વાસન આપી તેમને હૃદય સરસાં ચાંખ્યાં; પછી શુભાશીર્વાદપૂર્વક માર્ગસ્થ કરીને પાછા વળ્યા. તેમને અને

* દુઃસ્થોઽપિ સમીપસ્થો યો યસ્ય હૃદ્ધિ વર્તતે ।

યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દુરતઃ ॥

બંધુસમાન થઈ રહેલા પેલા સિંહને પણ, નમન કરીને તે પતિપત્ની મન્દ મન્દ પગે ચાલી નીકળ્યાં.

થોડા જ સમયમાં વિના પરિશ્રમે હિમગિરિપરથી નીચે ઊતરીને, તેઓ પોતાના ગ્રામ પ્રત્યે જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં તે દંપતીને ઘણે સમયે ઘેર આવેલાં જોઈ, ગ્રામવાસીઓ બહુ આનંદ પામ્યાં; તેમણે તેમને મળેલા ગુરુપ્રસાદનો બહુ પ્રેમથી લાલ લેવા માંડ્યો. ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલુ કર્યા પછી તેઓએ ઘણાક દુઃખી જનોનાં દુઃખો અને અજ્ઞાનીઓનાં અજ્ઞાન દૂર કર્યાં. સુવિચારે સર્વત્ર સુવિચાર-સારાસાર વિચાર વિસ્તારી દીધો. પ્રકટપ્રજ્ઞાએ સઘળે પ્રજ્ઞા-તત્ત્વપ્રજ્ઞાને પ્રકટ કરી દીધી. અહનિશ તેઓ ગુરુમહારાજનું સ્મરણ કરતાં, તથા વિરહ વ્યાપતો ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવાને જતાં હતાં. એ પ્રમાણે તેમનું પુણ્યરૂપ જીવન પૂરું થયું, ત્યાં સુધીમાં તેઓ અસંખ્ય આત્માઓનો ઉદ્ધાર કરીને પરિણામે પરમ પદપર આરૂઢ થઈ ગયાં. પોતાની પછવાડે પોતાના જ સદૃશ ગુણગણો એક પુત્ર તેઓ મૂકતાં ગયાં. તેણે પણ પોતાના ‘નિજબોધ’ નામ પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મતત્ત્વનો જ પ્રકાશ કર્યો છે.

શ્રદ્ધાવાંહમતે જ્ઞાનં તત્પર સયતેન્દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લભ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાશ્નિગ્ચ્છતિ ॥
સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

શ્રદ્ધાવાન, તત્પર અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરનાર જ્ઞાન પામે છે; જ્ઞાન પામતાં જ થોડા સમયમાં તે પરા શાંતિ કહેતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. સમાનવૃત્તિને જ યોગ કહેવામાં આવે છે.

इति श्रीनंदनंदनपादारविदमिलिदेन देशाईकुलोत्पन्नेन सूर्यरामसूतेन इच्छा-
रामेण विरचिते चन्द्रकान्ते तृतीयभागे पर्णकुटीरहस्यनाम्नि चतुर्थप्रवाहे महात्म-
दर्शनं गुरुणा शिष्यस्य स्ववर्णाश्रमधर्मे योजनं च नाम प्रथमः खंडः ॥

तत्त्वानुसंधान

તત્ત્વમઙ્ગલમ્ ।

સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તગોચરં તમગોચરમ્ ।

ગોવિન્દં પરમાનન્દં સદ્ગુરું પ્રણતોઽસ્મ્યહમ્ ॥

અર્થ—સામાન્ય રીતે જાણી શકાય નહિ તેવા, પરંતુ વેદાંતના સર્વ સિદ્ધાંતોથી જાણવા યોગ્ય, વેદવાણીનું રક્ષણ કરનારા, પરમ આનન્દભૂતિ એવા ગોવિંદ સદ્ગુરુને હું પ્રણામ કરું છું.

કુર્વન્તિ જ્ઞાન્તિ વિબુધાઃ પ્રહૃષ્ટાઃ ક્ષેમં પ્રકુર્વન્તિ પિતામહાયાઃ ।

સ્વસ્તિ પ્રયચ્છન્તિ સુનીન્દ્રસુલ્ભા ગોવિન્દભક્તિં વહતાં નરાણામ્ ॥

ગોવિંદ ભગવાનની ભક્તિ ધરાવતા પુરુષોની હર્ષ પામેલા કેવો શાંતિ કરે છે, બ્રહ્માદિ કેવો કલ્યાણ કરે છે અને સુનીન્દ્રોમાં મુખ્ય સુનીન્દ્રવર્થો સ્વસ્તિપ્રદાન કરે છે.

શુભા પ્રજા ભૂતપિશાચયુક્તા બ્રહ્માદયો દેવગણાઃ પ્રસન્નાઃ ।

લક્ષ્મીઃ સ્થિરા તિષ્ઠતિ મન્દિરે ચ ગોવિન્દભક્તિં વહતાં નરાણામ્ ॥

ગોવિંદ ભગવાનની ભક્તિ ધરાવતા પુરુષોના ભૂતપિશાચયુક્ત બ્રહ્મા શુભ થઈ જાય છે, બ્રહ્માદિ દેવગણો પ્રસન્ન થાય છે અને તેમના મંદિરમાં લક્ષ્મી—સંપત્તિ સ્થિર થઈ રહે છે.

ગજ્ઞાગયાનૈમિષપુષ્કરાણિ કાશી પ્રયાગઃ કુરુજાઙ્ગલાનિ ।

તિષ્ઠન્તિ ગેઘે કૃતમક્ષિપૂર્વે ગોવિન્દમર્ફિ વહતાં નરાણામ્ ॥

ગંગા, ગયા, નૈમિષ, પુષ્કર, કાશી, પ્રયાગ, કુરુક્ષેત્ર અને
જંગલદેશ આ બધાં તીર્થસ્થળો ગોવિંદ ભગવાનની ભક્તિ ધરાવનારા
પુરુષોના મંદિરમાં પૂર્વે તેમણે કરેલી ભગવદ્ભક્તિસાથે રહે છે.

શ્રુતિમપરે સ્મૃતિમપરે મારતમપરે મજન્તુ મવમ્મીતાઃ ।

અહમિહ નન્દં વંદે યસ્યાલિન્દે પરં બ્રહ્મ ॥

અર્થ—સંસારથી ભય પામેલા કેટલાએક વેદને, કેટલાએક ધર્મ-
શાસ્ત્રને અને કેટલાએક ભારતને ભલે ભળે (અવળ કરે), પરંતુ હું તો
એક નન્દરાયને નમું છું, કે જેના ઓટલાપર પરબ્રહ્મ બિરાળે છે.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યથ ગુરુર્ગરીયાનુ ।

ન ત્વત્સમોસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયંઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥

અર્થ—તમે ચરાચર લોકના પિતા છો, તમે તેના પૂજ્ય છો,
મહાગુરુ છો, ત્રણે લોકોમાં તમારા સમાન જ કોઈ નથી, તો પછી
અપ્રતિમ પ્રભાવવાળો તમારાથી અધિક અન્ય તો હોય જ ક્યાંથી ?

આયુઃ કલોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-

ર્યાઃ સંકલ્પકલ્પા ઘનસમયતદિદ્વિધમા મોગપૂરાઃ ।

કળાશ્લેષોપગૂઢં તદપિ ચ ન ચિરં યત્પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં

બ્રહ્મણ્યાસક્તચિત્તા મવત મવમયાંમોધિપારં તરીતુમ્ ॥

અર્થ—આયુષ્ય પાણીના મોઝાના જેવું યંચળ છે, યૌવનશોભા
પણ કેટલાએક દિવસો સુધી રહેનારી જ, અર્થો (ઘનો) પણ સંકલ્પના
જેવા છે, વૈભવોના સમૂહો પણ વર્ષાઋતુની વીજળીના ચમકારા
જેવા ક્ષણિક છે અને સ્ત્રીઓથી કરાતું કણ્ઠાલિંગન પણ લાંબા
વખત સુધી રહેવાનું નથી, માટે હે મનુષ્યો ! તમે સંસારરૂપી ભયંકર
સાગર તરવા માટે પરબ્રહ્મમાં આસક્ત ચિત્તવાળા થાઓ.

અથૈવ હસિતં ગીતં પઠિતં યૈઃ શરીરિભિઃ ।

અથૈવ તે ન દશ્યન્તે કષ્ટં કાલસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥

અર્થ—આપણે આને જ જે દેહધારીઓની સાથે હસીએ છીએ,
ગીતો ગાઇએ છીએ અને વાતચીત કરીએ છીએ, તેઓ આને જ
અદૃશ્ય થાય છે—મરણ પામે છે. ખરેખર કાળનું ચરિત્ર દુઃખદાયક છે.

હિતમિદમ્નુપદેશમાદિયન્તાં વિહિતનિરસ્તસમસ્તચિત્તદોષાઃ ।

ભવસુહૃતવિરતાઃ પ્રજ્ઞાંતચિત્તાઃ શ્રુતિરસિકા યતયો મુમુક્ષવો યે ॥

અર્થ-જેમણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી ચિત્તના સધળા દોષો દાહ્યા હોય, જેઓ સંસારસુખમાં વિરાગવૃત્તિવાળા હોય, શાન્તચિત્ત હોય, શ્રુતિ ઉપર પ્રેમવાળા હોય, મુમુક્ષુ હોય અને ઇન્દ્રિયોનું સંયમન કરવાવાળા હોય, તેઓ આ હિતકારી કપદેશપર પ્રેમ ધરા.

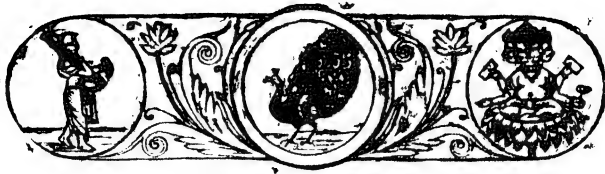
જન્માયસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્

તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવચે મુદ્ધાંતિ યત્સૂરયઃ ॥

તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા

વાદ્વા સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

અર્થ-જે પરમેશ્વરથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે, જે પરમેશ્વર ઘડામાં કારણરૂપે જેમ માટી વ્યાપી રહેલી છે અને કડાં, કુણ્ડળો વગેરેમાં કારણરૂપે જેમ સુવર્ણ વ્યાપી રહેલું છે તેમ, કાર્યરૂપ આ પ્રપંચમાં કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા છે, જે મિથ્યા કાર્યથી ભૂદા છે, જે પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે તથા મોટ મોટા પહિડતો પણ જે વેદનું રહસ્ય જાણવાને મુંઝાય છે, તેવા વેદનો પરમાત્મા, આદિ કવિ એવા બ્રહ્મના મનમાં અંતર્યામીપણથી વિસ્તાર કરે છે, વળી સૂર્યનાં કિરણોથી જેમ ઝાંઝવાનાં જળની બ્રાન્તિ થાય છે તે મિથ્યા છતાં સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી સત્ય બાસે છે, સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી જેમ આ કાય છે, આવું ભાન થાય છે, તે મિથ્યા છતાં પાણીની સત્તાથી સત્ય બાસે છે, અને કાયમાં જેમ બ્રાન્તિથી આ પાણી છે, એવું ભાન થાય છે, તે મિથ્યા છતાં કાયની સત્તાથી સત્ય બાસે છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરમાત્મામાં તમેગુણના કાર્યરૂપ પંચમહાબુતોની સૃષ્ટિ, રમેગુણનાં કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ અને સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ પણ કદિપત અને અજ્ઞાત છે-તથાપિ, પરમાત્માની સત્તાથી સત્ય હોય તેવી બાસે છે, વળી જે પરમાત્માએ પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી માયાનો નાશ કર્યો છે, જે જ્ઞાત, અવિધ્ય અને વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન છે, એવા સર્વગ્રેષ્ઠ પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

તત્ત્વાનુસંધાન

પીઠિકા

સંસારદાવપાવકસંતપ્તઃ સકલસાધનોપેતઃ ।

સ્વાત્મનિરૂપણનિપુર્ણૈર્વાક્યૈઃ શિષ્યઃ પ્રચોયતે ગુરુણા ॥

અર્થ—સંસારરૂપી કાવાનલથી સંતપ્ત, સર્વ સાધનો સહિત અધિકારી શિષ્યોને અક્ષનિષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુવડે, આત્મનિરૂપણવિષે શ્રેષ્ઠ વાક્યોવડે અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મની એકતાને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્વચનોથી ઉપદેશ કરાય છે.

પ્રિય વાચક ! અહીં આગળ હવે એ દંપતીનો પાવન ઇતિ-
હાસ પૂરો થાય છે. એમના ચરિત્રપરથી તેં ઘણું
ઘણું જાણ્યું છે; તથાપિ ગુરુવર્ય પાસેથી એમને જે અણુમોલ મણિ-
વેલો સ્પર્શમાત્રથી સુવર્ણ કરી દેનારો સ્પર્શમણિ-ચન્દ્રકાન્તમણિ-
પ્રાપ્ત થયો હતો, તેનો ચમત્કાર તો તારે હજી જોવો બાકી જ છે.
એ જૈતન્યરૂપ ચન્દ્રકાન્તમણિ બતાવીને, તેના ગુણનું વર્ણન કરવા
સાથે, તેનો કેમ અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સઘળું ગુરુમહા-
રાજે તેઓને બતાવ્યું હતું. તેનો સ્પર્શ તથા ઘર્ષણ થવાથી તે જેવી
રીતે સામેના પદાર્થને સુવર્ણરૂપ કરી દે છે, એ સૌ વાતનો પૂર્ણ
અનુભવ પણ તેમણે તેમને કરાવ્યો હતો. તેના વારંવારના સ્પર્શથી જ
તેઓ સુવર્ણરૂપ તો શું, પણ સ્પર્શમણિરૂપ થઈ ગયાં હતાં.

વાચક ! ચાલ, સાવધ થાઃ આપણે પણ તે સમર્થ અને ઉદાર ગુરુ-
વર્યનું સ્મરણ કરીએ; ને તેઓએ આપ સર્વના કલ્યાણાર્થે પ્રકટ કરેલો તે
જૈતન્ય ચિતામણિ, કે જે આપણી ચિદ્ગુહામાં જ અદ્વિ એકાંતે વિશ-
જેલો છે,* તેનો લાભ લઈએ. એ કૃપાળુ ગુરુવર્યે પોતાના તે બંને
શિષ્યોને જે જે પ્રસંગે, જેમ અને જેટલીવાર, તે મણિનું સ્પર્શ-ઘર્ષણ

* સદા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ ।

કરી બતાવ્યું છે, તે જ પ્રમાણે હું પણ તને કહેતો જઈશ. પ્રથમ તો આપણે તે ચિન્મણિરૂપ સર્વ સમર્થ સર્વેશ્વર એવા માયાપતિનો બહુ પ્રેમથી જય બોલીએ. બોલો જય જય જય !!!

હિમગિરિની એકાન્ત ગુહામાં બિરાજેલા મહાત્માની સમીપમાં ચાલો. આરંભમાં શ્રીમાન પ્રભુ માયાપતિનાં મંગલમય ચરણારવિન્દોનું સ્મરણ-વંદન કરી, ચથાર્થ અધિકારી એવા પોતાના બંને શિષ્યોને, સાવધાન કરતા તે સમર્થ યોગીશ્વર બોલ્યા; “વત્સો ! તમારી હૃદય-રૂપ અંતર્ગુહામાં તમે જે ચૈતન્યરૂપ મહામણિતું દર્શન કર્યું, તે, પ્રાણીને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે, ને પુનઃ કદી બોવાઈ જાય નહિ, તેના ઉપાયો તમે સાંભળો.”

એમ કહીને પછી તેમણે તે બંનેમાં મુખ્ય એવા દ્વિજપુત્ર સુવિચાર-શર્માને સંબોધીને સઘળું કહેવા માંડ્યું. તે બોલ્યા; “પ્રિય પુત્ર સુવિચાર ! આપણે જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખીએ, તેને પ્રથમ તો સારી પેઠે જાણવી જોઈએ કે, તે વસ્તુ આવી, આવડી અને આવા ગુણવાળી છે. ત્યારપછી તેને યથાર્થપણે ઓળખવી જોઈએ કે, અમુક અમુક પ્રકારની આપણે સાંભળી હતી, તે વસ્તુ તે આ : અને તેમ નિશ્ચયપૂર્વક ઓળખ્યા પછી જ તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરાય તો તે સફળ થાય. તે જ પ્રમાણે પરમ ચૈતન્ય મણિરૂપ સર્વેશ્વર સર્વાન્તર્યામી ભગવાનની પ્રાપ્તિ પણ અનુક્રમે તેવા પ્રકારોથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ થાય છે. (૧) ભગવાન કેાણ, કેવા, કેવડા, ક્યાં છે ? (૨) જગતમાં છે કે બીજે છે, એ યથાર્થ જાણવું અને (૩) તે પ્રમાણે જાણી લઈને પછી તે જ્યાં જ્યાં ને જેવા જેવા હોય, ત્યાં ત્યાંથી તેમને યથાર્થ રીતે ઓળખવા કે, આ જ ભગવાન પરમાત્મા-પ્રભુ-પરબ્રહ્મ-સચ્ચિદાનન્દ છે. એમ ઓળખ્યા પછી જ તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. જગતમાં અવતરીને મનુષ્ય પ્રાણીનું જીવનસાક્ષ્ય માત્ર એ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ છે. તેટલા માટે સઘળાં શાસ્ત્રોનું તથા વિદ્યાઓનું પ્રાકટ્ય છે; અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ કેમ કરી શકાય, તે માટે જ સર્વ શાસ્ત્રોનો યત્ન છે, ને તે શાસ્ત્રો. ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચાયલાં છે. (૧) કેટલાંક ભગવાન કેવા છે ઇત્યાદિ જણાવવામાં-તેમના ગુણો પ્રકટ કરવામાં, (૨) કેટલાંક તેમને યથાર્થ રીતે ઓળખવામાં અને (૩) કેટલાંક, તેમને પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં સાધનબૃત છે. હું પણ તને તેવા જ અનુક્રમે ભગવ-સંબંધી વસ્તુ કહું છું, તે ચિત્ત ઈઈ તું સાંભળ.”

પ્રથમ બિન્દુ—હું કાણુ ?

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા । પારં દુઃખોદધેર્ગતું તર યાવન્ન મિચતે ॥
નોત્પચતે વિના જ્ઞાનં વિચારેણાન્યસાધનૈઃ । યથા પદાર્થજ્ઞાનં હિ પ્રકાશેન વિના કચિત્ ॥

અર્થ—મહાપુણ્યરૂપી ધનના બદલામાં તે કાચારૂપી નાવ, દુઃખરૂપી સંસાર તરવા માટે ખરીલું છે, તે ભાંગી ન જાય ત્યાં સુધીમાં તરી લે. વિચાર વિના અન્ય કશું સાધનોથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી; પ્રકાશ વિના કદી પણ પદાર્થજ્ઞાન થતું નથી.

ભગવદ્ગુણવૈચિત્ર્ય

ૐ—

કૃપાળુ ગુરુવર્ય બોલ્યા; “વત્સ સુવિચાર ! પૂર્વે કોઈએક નગરનો રાજા પોતાના કિશોરવયના પુત્રને સાથે લઈ નગરની છેટે આવેલા આરામ-ભાગને વિષે ફરવા ગયો હતો. ત્યાં અનેક જાતિનાં પુષ્પિત અને ફલિત વૃક્ષોને, તેપર બેઠેલાં તથા મધુર શબ્દો ઠરી રહેલાં વિવિધ જાતિનાં પક્ષીઓને, આગમાંનાં સુંદર અને સ્વચ્છ જાળવાળાં નાનાં નાનાં સરોવરોને, બહુ વિચિત્ર પ્રકારે રચેલા પુષ્પસ્તંભકો તથા તેમાં સર્વત્ર ફરવા હરવા માટે કરેલા સુંદર માળેની ભેતાં ભેતાં, તે પિતાપુત્ર, એક નવીન ક્યારા આગળ આવી પહોંચ્યા.

તે ક્યારો ભેતાં જ રાજપુત્ર બોલ્યો; “પિતાજી ! આ શું આશ્ચર્ય કે, એ ત્રણ દિવસો ઉપર હું મારી માતા સાથે અહીં આવ્યો હતો, ત્યારે તો આ ક્યારામાં કંઈ જ નહોતું ! સપાટ જમીન હતી ! આજે તેમાં આ લાલ લાલ ફણગા ને આંકડિયા ક્યાંથી ? એ કોણે બનાવી હશે ?”

રાજાએ કહ્યું; “તું જ કહે, એ કોણે બનાવી હશે ?”

રાજપુત્ર—“હું ધારું છું કે, તે આપણા માળીએ જ બનાવી હશે, નહિ વારુ ? કેમકે તે દિવસે તે તેમાં કંઈક બોદતો ને દબાવતો હતો.”

રાજા-“કુવરજી ! એમ નથી. એનો બનાવનાર તો બીજો જ છે. માળી તો બિચારો જમીન ખોદી બાજે, બી વાવી બાજે ને ઘણું તો પાણી પાઈ બાજે. એનાથી બીજું વધારે શું બને ?”

રાજપુત્ર-“ત્યારે આ સુંદર ક્ષુભા કોણ બનાવી ગયું હશે ?”

રાજા-“એ બનાવનારને તો તું ઓળખી શકીશ નહિ. એ ક્ષુભા તો શું, પણ આખી આ વાડી, ને તેમાંના સઘળા વૃક્ષવેલા પણ તેણેજ બનાવ્યા છે.”

રાજપુત્ર-“આપણા દરબારમાંના પ્રધાનથી માંડીને સઘળા કામદારો ને નોકર ચાકરોને હું ઓળખું છું, તો પછી એને કેમ નહિ ઓળખું ? શું તે આપણા દરબારમાં સઘળા કામદારોની પેઠે આપને સાંજ સવાર નમન કરવા આવતો નથી ?”

રાજા કિચિત્ હસી, પુત્રપ્રતિ પુનઃ બોલ્યો; “પુત્ર ! એ પુરુષોત્તમ આપણા દરબારમાં જ છે. પણ સાંજ સવાર બપોર, બિલકો હું તેને નમી નમીને પ્રણામ કરું છું. એ આપણો નોકર નથી, ચાકર નથી, પ્રધાને નથી ને વજીરે નથી. પણ આપણે સૌ તેના નોકર ચાકર ને બાળબચ્ચાં જીએ.”

રાજપુત્ર-“એ શું આપણા દાદાજી છે ? આપણા દાદાજી તો મરી ગયા છે.”

રાજા-“એ દાદાજી મરી ગયા, પણ આ દાદાજી તો કદી મરવાના નથી. તે અજર અમર વિશ્વવ્યાપી અનન્ત અપાર છે. આપણે સૌ મરી જવા છતાં પણ તે કદી પણ મરવાના નથી.”

પુત્ર આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો; “પિતાજી ! ત્યારે શું તે આપણા દરબારમાં છે ? ચાલો ત્યારે, મને દેખાડો.”

રાજા-“ભાઈ ! હું તને કેમ કરીને દેખાડું ? એમને તો કોઈજ દેખતું નથી, કેમકે તે બહુ ગુપ્ત રહે છે.”

રાજપુત્ર-“ગમે તેમ હો, પણ તેઓ આ ક્ષુભા બનાવવા માટે તો આવતા હશે કે નહિ ? તેઓ અહીં કેઈવેળાએ આવે છે ? તે જ વેળાએ લાગ સાધીને હું તેમને જોઈશ.”

રાજા-“તે કયાંય આવતા પણ નથી, ને જતા પણ નથી. તે સઘળે છે. તેમના વગર કોઈ પણ સ્થળ ખાલી નથી. તે સભરો છે-વિશ્વવ્યાપી છે ! જોનારા તેમને જોય છે; ન જોનારાને તે જણાતા નથી.”

રાજપુત્ર-“આપ જ કહો છો કે, એ આપણા દરબારમાં છે, ને ક્યાંય જતા કે આવતા નથી, ત્યારે અહીં આવ્યા વગર આ ક્ષુગા તેમણે શી રીતે બનાવ્યા ?”

રાજા-“આ બાગમાં પણ તેઓ છે, એટલે તેમને આવવું જવું શાનું પડે ?”

રાજપુત્ર-“અહો ! અહીં જ હોય તો તમે મને ગમે તેમ કરીને હમણાં જ દેખાડો ! ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ.”

રાજા-“પણ ભાઈ ! શું તું બલી ગયો ? મેં તને પહેલાં જ કહ્યું છે કે, એ કોઈથી દેખાતા નથી ?”

રાજપુત્ર-“ત્યારે આપ કેમ કરીને તેમને પ્રણામ કરો છો ? શું આપને પણ તે દેખાતા નથી ?”

રાજા-“ના; આ બહારની આંખે (ચર્મચક્ષુથી) તો મને પણ દેખાતા નથી. પણ આ હૃદયમાં રહેલી બીજી આંખવડે (દિવ્યચક્ષુથી) હું તેમને જોઈ શકું છું, ને પ્રેમથી તેમને પ્રણામ કરું છું.”

રાજપુત્ર-“શું આ હૈયામાં વળી બીજી આંખો છે ? તે હૈયાની આંખોવડે આપ બહાર શી રીતે જોઈ શકો છો ?”

રાજા-“બેટા ! એ હૃદયની આંખોવડે (જ્ઞાનચક્ષુઓથી) બહારનું પણ જોઈ શકાય છે; પરંતુ આ ક્ષુગા ને બાગના બનાવનાર દાદાજીને તો મારે બહાર જોવા પડતા નથી; એ તો મને માંહે જ દેખાય છે.”

રાજપુત્ર-“કેવી આશ્ચર્યની વાત ? ઘડીકમાં તમે કહો છો કે એ દરબારમાં છે, ઘડીકમાં કહો છો કે તે બાગમાં છે, ને અત્યારે કહો છો કે તે તમારા હૈયામાં જ દેખાય છે ! બધે ઠકાણે એ એક જ જણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? આપણે જ્યારે અહીં બાગમાં છીએ ત્યારે દરબારમાં ક્યાંથી હોઈએ ? પિતાજી ! એ તો આપ મને છેતરો છો, રમાડો છો !”

રાજા-“બેટા ! તેમ નથી. હું તને સત્ય કહું છું. એ મહાત્મા-પુરુષોત્તમ દરબારમાં પણ છે, બાગમાં પણ છે, મારામાં પણ છે, ને એથી વધીને કહું છું કે, તારામાં પણ છે.”

રાજપુત્ર-“શું મારા હૈયામાં પણ છે ? ત્યારે હું તેમને કેમ જોઈ શકતો નથી ? મને તો અખર પણ નથી કે, કોઈ મારા હૈયામાં છે. ત્યારે આપની પેઠે મારા હૈયામાં બીજી આંખો કેમ નથી ?”

રાજા-“તારે પણ તેવી આંખો તો છે; પણ તે મીચિલી છે; ત બિલકશે ત્યારે તું બેઠ શકીશ કે તારામાં પણ આપણા ને સર્વના દાદાજી બિરાજી રહ્યા છે !”

રાજપુત્ર-“પિતાજી ! આજે તો આપ મને કંઈ અવનવી વાત કહો છો. દાદાજી કોણ, ને તે વળી એક જ વેળાએ દરબારમાં, બાગમાં ને મારા તમારા સર્વમાં હોઈ શકે, એ તો મને કંઈ સમજાતું નથી. મને તે કૃપા કરીને કહ્યો કે એવા તે કોણ છે ?”

રાજા-“પુત્ર ! આપણે નિત્ય સ્નાન કરીને પ્રાતઃકાળે ને સાંચકાળે સંધ્યાવંદન કરી હાથ જોડીને જેમની પ્રભુ, ભગવાન, ઈશ્વર, સવિતાદેવ, પરમેશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામોથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ-બંને વેળાએ અગ્નિકુંડમાં હોમ કરીને જેમની પ્રાર્થના અને જેમને પ્રણામ કરીએ છીએ, તે જ એ આપણા અને સૌના દાદાજી છે. એ કંઈ મનુષ્ય નથી, આપણા જેવા નથી. પરંતુ એ અવયવી અને નિરવયવી છે, ઘટઘટબ્યાપી છે, સભરા વિસ્તર્યા છે. એમનું સત્ય સ્વરૂપ શું છે, એ તો કોઈના જાણવામાં નથી. પણ એ એવા છે કે, એક જ વેળાએ દરબારમાં, બાગમાં, મારામાં, તારામાં, ક્યારામાં, ફણગામાં, છોડવામાં, ઝાડવામાં, પંખીઓમાં, સરોવરના જળમાં, તેમાંના કમળોમાં, કમળોના પરાગમાં, અને તેજ પ્રમાણે જે જે મનુષ્યો, પ્રાણીઓ ને બીજું કંઈ આપણે જોઈએ છીએ તે સઘળામાં, તે છે. બેટા ! આ ફણગો તો તે આજ નવો જાયો, તેથી તને આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન થયો કે, એ કોણે જનાવ્યો હશે. પણ જેને તું નિત્ય જુએ છે, એવો અનેક ઝાડખીડખી ભરેલો આ આજો બાગ, તું, હું, બીજા સૌ દેખાય છે તે, સઘળાં મનુષ્યો, સઘળાં પશુઓ, સઘળાં પક્ષીઓ, પેલા સામે દેખાય છે તે ડુંગરો, જેના અજવાળામાં આપણે સઘળું જોઈ શકીએ છીએ તે આ સૂર્યદેવ, રાત્રે દેખાય છે તે ચંદ્રમા તથા અસંખ્ય ચક્રચક્રતા વારાઓ, આપણે જેનાપર રહીને હરીએ ફરીએ છીએ તે આ પૃથ્વી, આપણને પીવા તથા સ્નાનાર્થે મળે છે તે જળ, કુંડમાં આપણે હોમ કરીએ છીએ તથા જેનાવડે અનાજ રાંધીએ છીએ તે અગ્નિ, આપણે જેનાવડે શ્વાસ લઈએ છીએ તથા જે વાંધને આપણા શરીરને અથડાય છે તે વાયુ, આ ઊંચે તથા આસપાસ સઘળું ખુદલું ષોકળા દેખાય છે તે આકાશ, એ સર્વે આ ફણગાના બનાવનારે જ રચેલાં છે. એટલા જ માટે એ સહુનો પિતા, પિતામહ એટલે દાદો ને પ્રપિતામહ એટલે

પરદાદો કહેવાય છે. વળી એ સર્વ વસ્તુઓને રચીને એનું પોષણ પણ એ પોતે જ કરે છે, માટે સહુની માતા પણ એ જ છે.”

એટલું કહીને ગુરુવર્ય બોલ્યા; “સુવિચાર ! રાજનું પોતાના પુત્ર પ્રત્યેનું એ કહેવું યથાર્થ છે-જો કે એણે ભાષા તો તે બાળક સમજી શકે તેવી જ વાપરી છે, તથાપિ તેમાંનો સિદ્ધાંત મોટા મુમુક્ષુ જનને પણ ઉપયોગી છે. પ્રભુએ પોતે પોતાના પ્રિયતમ સેવક પ્રત્યે કહેવું છે કે, પિતામહસ્ય જગતો માતા ઘાતા પિતામહઃ ॥ “આ જગતનો પિતા, માતા, ઘાતા કહેતાં પોષણ કરનાર, ને પિતામહ-દાદો પણ હું છું.”

પિતાનાં વચનો સાંભળી, પુનઃ તે રાજપુત્રે પૂછ્યું કે, ‘પિતાજી ! અહો ! આ બધું એ શુભ અભિધાનવાળા પ્રભુએ એકલાએ જ ઉત્પન્ન કર્યું ? આપણે સહુ એકેક કામ એકેક જણું કરી શકીએ છીએ; આપણા દરબારમાં પણ પ્રત્યેક નોકર-ચાઠરને કરવાનું એકેક જ કામ નિયત હોય છે; પણ આપે ગણાવ્યાં, તે સઘળાં કામો એકલા એક જ પરમેશ્વરે કર્યાં, એ તો મને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. અહો ! એ તેમણે કેવી રીતે કર્યાં હશે ?”

રાજાએ કહ્યું; “પુત્ર ! કેવી રીતે કર્યાં એ આપણે કહી શકીએ, તેમ જ બાણી શકીએ, એવું આપણું ગળું નથી. એ તેમની અદ્ભુત શક્તિ છે. પ્રથમ તો આપણે જ કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા છીએ, એની જ આપણને ખબર નથી, તો પછી ખીનું તે શું બાણીએ ? વળી આપણે કેમ વધીએ છીએ, આપણું પીધેવું કેમ પચાવીએ છીએ, ને આપણને ભ્રમ તરસ કેમ લાગે છે, એ પણ તેમની અદ્ભુત કૃતિનો અમત્કાર છે. એ જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણગા દિનપ્રતિદિન મોટા થશે, તેમને પાંદડાં આવશે, ડાળાં આવશે, કળીઓ આવશે, તેમનાપર ફૂલો ખીલશે, ને પછી ફળો પણ આવશે-એ સઘળું કૃપાળુ પ્રભુની વિચિત્ર શક્તિથી જ બને છે. એ જ પ્રમાણે આખા જગતમાંનું જે જે આપણે જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, તે તે સર્વ તે કૃપાળુ પ્રભુની વિચિત્ર શક્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેનાથી જ પોષણ પામે છે. એની પ્રત્યેક કૃતિ ઘણી જ વિચિત્રતા ભરેલી છે. આપણે જે જે પદાર્થોને નિયત્રિત જોઈએ ને અનુભવીએ છીએ, તે માટે આપણને જો કે આશ્ચર્ય લાગતું નથી, તથાપિ તે સઘળાંમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય ભરેલું છે કે, જે આપણે વર્ણવી શકીએ તેમ નથી. વધારે તો શું, પણ આપણા શરીરમાંનું એક ફેવાડું જોઈને જ આપણને આશ્ચર્યનો પાર રહે તેવું નથી. અહો ! તે

શું છે, શાનું છે, કેમ બન્યું છે, કેમ વધે છે, ને કેમ નષ્ટ થાય છે, એમાંનું કશું આપણે વાસ્તવિક રીતે કહી કે બાણી શકીશું નહિ; તો પછી બીજી વસ્તુનું શું જ પૂછવું? હે પુત્ર ! એવો એ આપણો સમર્થ પિતા, કે જેના પ્રત્યેક ગુણો વિચિત્રતાથી જ પરિપૂર્ણ છે, તે સદા-સર્વદા તારાપર પ્રસન્ન રહે, એ માટે તારે પ્રયત્ન કરવાનો છે; કેમકે આપણે સૌ એનામાં જ છીએ, એણે જ ઉત્પન્ન કરેલા છે, એનાવડે જ જીવીએ છીએ, એની પ્રસન્નતાથી જ સુખી રહીએ છીએ, ને એની પ્રસન્નતાથી જ સઘળે નિર્ભયતાથી વિચારી શકીએ છીએ.”*

પિતાના પિતાની પાસેથી આવું અફલુત પરમાત્માનું ગુણવર્ણન સાંભળી, રાજપુત્ર બહુ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો; “અહો પિતાજી ! દાદાજી દાદાજી કહીને તમે જેમને વર્ણવ્યા, તે પ્રભુ શું સૌનામાં એકે સમયે રહેનારા ને સૌને ઉત્પન્ન કરનારા છે? અહા ! ત્યારે તે કેવા હશે, કેવડા હશે, કે જેથી સૌનામાં રહી શકતા હશે? મને નેા આપ હવે ગમે તેમ કરીને તેમનું દર્શન કરાવો. એવા અફલુત ને અપ્રતિમ સામર્થ્યવાળા પ્રભુને, તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં હું કેવી રીતે એાળખીને જોઈ શકું, તે મને કૃપા કરી કહો? એ માટે હવે તો મારા તનમાં એટલી બધી તાલાવેલી લાગી છે કે, એ કૃપાળુને હું ક્યારે જોઈ, ને એમનાં એ વિચિત્ર સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ ક્યારે અનુભવું? આપણા દરબારમાં જેમ કોઈ કોઈ વેળા આપ પ્રધાનજીની સાથે કંઈ વાત કરો છો, તે વેળા મને સમજણ ન પડી હોય તે વાત માટે હું કદાચ આપને પૂછું છું, ત્યારે આપ એમ કહો છો કે, ‘ભાઈ ! તું જ્યારે ભણીગણીને મોટો થઈશ, ત્યારે તને સઘળી સમજણ પડશે; અત્યારે તારે તે વાતનું કામ નથી.’ પરંતુ આ વાત માટે મને એમ કહી ઉડાવશો નહિ. આપ જેમ કહેશો તેમ બરાબર ખંત રાખીને હું આપણા પ્રભુનું દર્શન કરીશ.”

રાજપુત્રનું આ રીતનું વચન સાંભળી, રાજા બહુ જ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો; “અહા ! ખ્યારા પુત્ર ! ધન્ય છે તને અને તારે લીધે મને પણ ! જે પ્રાણીને પ્રભુતા દર્શનની કિચિત્ દૃષ્ટા માત્ર જ થાય છે, તે મોટા દેવતાઓ કરતાં પણ ભાગ્યવાન તથા ઉત્તમોત્તમ લોકમાં જઈ વસવાનો અધિકારી બને છે. એવો પુણ્યાત્મા પ્રાણી જેને ત્યાં સંતતિરૂપે હોય, તેના ભાગ્યનું તો કહેવું જ શું? એવો પ્રાણી તો જે કુટુંબમાં હોય તે

* યત્તો વા ઇમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ ।

આખું કુટુંબ, અને જે ગ્રામમાં કે દેશમાં હોય તે ગ્રામ વા દેશ પણ મહાભાગ્યશાળી સમજવો. પુત્ર ! તને ભગવદર્શનની આવી ઉચ્ચ કામના થઈ છે, એ જોઈ હું બહુ જ પ્રસન્ન છું. હવે તને તારા અધિકાર પ્રમાણે તે કૃપાળુનાં-અરે તે કૃપાસાગરનાં-તે પ્રેમરૂપ-યજ્ઞપતિ-સર્વાત્મા-સર્વેશ્વરનાં સરખી રીતિએ દર્શન થવાની યુક્તિ બતાવીશ.”

એ સાંભળી રાજપુત્ર બોલ્યો; “અહા, પિતાજી ! એ પ્રભુને આપે કૃપાળુ કહીને, પુનઃ કૃપાસાગર કહ્યા, અને એ જ પ્રમાણે બીજાં પણ અનેક નામો કહ્યાં, તે કેવી રીતે ?”

રાજા-“પુત્ર ! એ પ્રભુ કૃપાળુ છે; પણ તેટલેથી મને સંતોષ થયો નહિ, કેમકે તેની કૃપાનો પાર નથી; તેમ તેની કૃપા બીજા કોઈની સાથે સરખાવી શકાય તેવી પણ નથી; એટલે મેં તેમને કૃપાના સાગર કહ્યા. સાગર જેમ અપાર છે, તેમ તે કૃપાળુની કૃપા પણ અપાર છે. એમનો એ અવર્ણનીય-અદ્વિતીય ગુણ સંભારતાં મારા મનમાં બહુ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો; તેથી તે કૃપાળુનું મને મારાં હૃદયચક્ષુઓવડે દર્શન પણ થયું. તે આનંદના આવેશમાં મેં તેમને પ્રેમરૂપ કહ્યા. વળી આપણે જે પ્રભુને ઉદેશી નિત્ય યજ્ઞસેવા-અગ્નિ-હોત્ર ઠરીએ છીએ, તે યજ્ઞના સ્વામી એ પોતે જ છે. એ ઉપરથી તેમને યજ્ઞપતિ, સર્વનો આત્મા હોવાથી સર્વાત્મા, ને સર્વ ચરાચર જગતના ઈશ્વર-પ્રભુ હોવાથી સર્વેશ્વર કહીને મેં વર્ણવ્યા. ચાલ, સમય થઈ ગયો છે, તને ક્ષુધા પણ લાગી હશે, માટે બાકીની વાત હવે આપણે પછીથી ઠરીશું.” એટલામાં સંજા કરતાં જ સૂતે* અથો જોડેલો રથ લાવીને તેમની આગળ જિલો કર્યો; ત્યારે તુરત જ તે બન્ને જણા તેમાં બેસીને નગર પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા.

પ્રભુને આળખવાની કૂચી

બીજે દિવસે પાછો સ્નાનસંધ્યાદિ પ્રાતઃકર્મથી નિવૃત્ત થઈ રાજપુત્ર પોતાના પિતા પાસે ગયો. વિધિવત્ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “પિતાજી ! હવે મને કૃપા ઠરી આપ કાલે ઠહેલા હતા, તે પ્રમાણે કૃપાળુ પ્રભુનું દર્શન કરાવો.”

રાજાએ થોડીકવાર વિચાર કરીને કહ્યું; “ઠીક; પણ બેટા ! આજે પર્વ દિવસ હોવાથી તે કૃપાળુ પ્રભુનો આપણે આનંદોત્સવ કરવો જોઈએ; ને તે નિમિત્તે આપણા મહેલમાં, યજ્ઞશાળામાં, દરબારમાં ને બીજાં

* સતે=સારથિએ; રથના વાહકે; હાંકનારે.

કેમલયાદિકમાં. ઉત્તમ પ્રકારની શોભા કરવામાં આવી છે, તેમ તારે પણ સારા વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરવા ભેઈએ. પ્રભુના ઉત્સવમાં જે ઉમંગી થતો નથી, તે મનુષ્ય પાપી છે, માટે તું આપણા ભંડારમાંથી ઉત્સવના મૃગારો પહેરી આવ.”

એ સાંભળી રાજપુત્રે કહ્યું, “પિતાલ ! હું અત્યારે ભંડાર આગળ થઈને આવ્યો; તે તો બંધ કરેલો છે, ને તેના દ્વારપર મોટું સાચવણું* વાસેલું છે.”

રાજા બોલ્યો; “તેથી શું થયું ? ઊઘાડીને લઈ આવ.”

રાજપુત્રે કહ્યું; પણ પિતાલ ! એ મારાથી શી રીતે ઊઘડે ? એની કૂચી મારી પાસે ક્યાં છે ?”

રાજાએ તુરત પાસે ઊભેલા સેવક ભણી ભેયું, એટલે તે રાજપુત્રને તેડી ગયો; અને ભંડાર ઊઘાડી તેમાંથી તેને જેવા ભેઈતા હતા, તેવા અલંકારો કાઢી આપીને તેને તે પાછો રાજા પાસે તેડી લાવ્યો. પછી પૂજન અર્ચનાદિ કરીને બંને પિતાપુત્ર યજ્ઞશિષ્ટાન્નરૂપાં અમૃતનું ભેજન કરવા બેઠા. આરંભમાં આપોશન કરતાં રાજા હાથમાં જળ લઈ મંત્રાં બોલ્યો. પછી તેણે આપોશન કરી, પંચપ્રાણાહુતિએ= આપી. તે ભેઈ રાજપુત્રે પૂછ્યું; “પિતાલ ! આપણે પ્રતિદિન ભોજન વેળાએ જે આ આપોશન મન્ત્ર બોલીએ છીએ, તેમાં શો હેતુ છે ?”

તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું, “પુત્ર ! એમાં હેતુ બહુ ઉડો છે; અધિકાર થયેથી તું તે જાણીશ. પરંતુ જ્યારે તું પૂછે છે, ત્યારે તારે જાણવું ભેઈએ કે, જે સર્વેશ્વર એવા પરમાત્માના સંબધમાં કાલે આપણે વાત કરતા હતા, તે અનંત શક્તિમાન પ્રભુનું સર્વત્ર વ્યાપકપણું એ મંત્રમાં

* તાળું. † ટીકા-યજ્ઞશિષ્ટાન્ન એટલે યજ્ઞ કરતાં વધેલું જે અન્ન તે. એ અન્ન પાપરહિત-પવિત્ર થયેલું હોવાથી અમૃતરૂપ છે. પ્રત્યેક ગૃહીએ-ગૃહસ્થાત્રમી મનુષ્યે પોતાના ધરમાં પોતાને નિમિત્તે નહિ, પણ યજ્ઞને ઉદ્દેશીને અન્ન રાંધવાનું છે; ને તે રંધાયેલાં અન્નમાંથી પંચમહાયજ્ઞરૂપ વૈશ્વદેવ કર્મવડે કેવાદિકનું યજન કરીને, પછી બાકી વધે તે અન્ન, પવિત્ર અને જમવા યોગ્ય થાય છે. એવું પવિત્ર યજ્ઞશિષ્ટાન્ન નિલ જમનાર મનુષ્ય પરમ ગતિને પામે છે. કહ્યું છે કે યજ્ઞશિષ્ટાન્નમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ । પણ જે માત્ર પોતાને અર્થે જ રાંધે છે અર્થાત્ પોતાને ભગવત્કૃપાથી મળેલા અન્નવડે તે પ્રભુની પ્રસન્નતાને અર્થે યજ્ઞાદિક આવશ્યક કર્મ ન કરતાં માત્ર પોતાના ઉદરનું જ પોષણ કરે છે, તે પાપી કેવળ પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે. મુંજતે તે ત્વષં પાપા ચે પચંસ્થાત્મકારણાત્ ॥

‡ અમૃતોચસ્તરણમસિ સ્વાહા । = ૐ પ્રાણાય સ્વાહા । ૐ જપાનાય સ્વાહા । ૐ વશાનાય સ્વાહા । ૐ સમાનાય સ્વાહા । ૐ ઉશાનાય સ્વાહા ।

દેખાડ્યું છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે, જે પવિત્ર અન્ન આપણી આગળ ભોજનાર્થ-એટલે આપણા દેહપોષણાર્થે પ્રાપ્ત થયું છે તે, અને જમનાર, એ બધું બ્રહ્મરૂપ છે. પરમાત્માને વિષેથી સૃષ્ટિના આરંભમાં રજ, સત્ત્વ ને તમ એ ત્રણ ગુણમય ત્રણ સ્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં છે: રજ્જેગુણમય બ્રહ્મા, સત્ત્વગુણમય વિષ્ણુ, ને તમોગુણમય શિવ. રજ્જેગુણનો ઉત્પત્તિ કરવાનો સ્વભાવ છે, સત્ત્વગુણનો પોષણની વૃદ્ધિ કરવાનો સ્વભાવ છે તથા તમોગુણનો સંહાર કરવાનો સ્વભાવ છે. તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કરવાના રજ્જેગુણરૂપે આ અન્ન છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. તેમાં મળેલા મધુર, ક્ષાર, તિક્ત અને જળ આદિક રસો એ વિષ્ણુરૂપ તથા ભોજન કરનાર એ આ અન્નનું ભક્ષણ કરવારૂપે સંહારક હોવાથી શિવરૂપ છે. એવી રીતે સઘળું પરબ્રહ્મમય છે. એ સદા સ્મરણમાં રહેવા સારું, એટલે એ સર્વ વ્યાપક પરમાત્માને મનુષ્ય વિસરી ન જાય ને તેનું સર્વવ્યાપીપણું સદા અનુભવ્યા કરે તે સારું, આવા મંત્રો આપણાં પ્રત્યેક કર્મોને અંગે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ યોજેલા છે.”

એ સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયેલો રાજપુત્ર બોલ્યો; “વહાલા પિતાજી ! શું એ પરમાત્મા એવો સર્વવ્યાપક છે ? આપ મને તે કૃપાળુની ઓળખાણ ક્યારે કરાવશો ?”

રાજાએ કહ્યું; “વત્સ ! સર્વવ્યાપી પ્રભુ જેમ સર્વત્ર છે, તેમ તારામાં પણ છે; અને એને ઓળખવાને કે જોવાને બીજે કયાંય જવું પડે તેમ નથી, એમ મેં તને કાલે જ કહેલું છે.”

રાજપુત્ર બોલ્યો; “તે હું સમજ્યો, તે મારા પોતાનામાં જ છે; પણ મને દેખાતો નથી. તેને મારે કેવી રીતે જોવો કે ઓળખવો તે, હે તોત મને કૃપા કરી કહો.”

રાજા-“બેટા ! એ એમ ને એમ તો ન જ દેખાય; કેમકે તે તારા હૃદયરૂપ ભંડારની ઊંડી ગુહામાં ગુપ્તમાં ગુપ્ત સ્થાન વિષે એકાન્તમાં વિરાજે છે.* તેને જોવાને કુંચી જોઈએ; પણ થોભ. મને કહે કે તારા પોતાના હાથથી જ મૂકેલા તારા અલંકારો બંધ કરેલા ભંડારમાંથી તું કેમ ન લાવી શક્યો ?”

રાજપુત્ર-“તે તો ભંડારને મોટું તાળું વાસેલું હતું, ને તેની કુંચી મારી પાસે નહોતી. એટલે હું કેમ કરીને ઊઘાડી શકું ? સેવક કુંચી લઈને આવ્યો, અટલે તુરત ઊઘાડીને જોઈતું હતું, તે સર્વ લઈ લીધું ?”

* નિહિતં ગુહાયમ્ ।

રાજા-“ઠીક, એજ પ્રમાણે આ તારા હૃદયરૂપ ભંડારની પણ ને કૂચી તને આપવામાં આવે, તો તુરત તેમાંથી તું સર્વેશ્વર એવા પરમાત્માને ભેઈ શકે !”

રાજપુત્રે કહ્યું; “એમ ! તો તે કૂચી મને ક્યારે આપશે ?”

રાજા કિચિત્ હસીને બોલ્યો; “પ્રિય પુત્ર ! એ કૂચી કંઈ લોહની કે સુવર્ણની નથી; તેમ કોઈ ઠેકાણે લેવા પણ જવી પડતી નથી. એ તો તારી પોતાની પાસે જ છે. તું સારી પેઠે લક્ષમાં લે કે, પોતે પોતાને ઓળખવો, એ જ પરમાત્માને ઓળખવાની કૂચી છે !”*

આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્યચકિત થઈ અતિ જિજ્ઞાસુપણે પાછો રાજપુત્ર બોલ્યો; “પિતાજી ! એ શું ? પોતે પોતાને ઓળખવો એટલે ? પોતે પોતાને તો સૌ કોઈ ઓળખે જ છે. પણ એ પ્રમાણે પ્રભુને સૌ કોઈ ઓળખતા હોવા ભેઈએ. હું મને પોતાને તો સારી પેઠે ઓળખું છું, છતાં પ્રભુને હજી કેમ ઓળખતો નથી ? આ તો મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે. શું વળી એવું પણ કોઈ હશે કે, જે પોતાને પણ નહિ ઓળખતું હોય ?”

પુત્રના એ બાળ ભાષણ પર રાજાએ કિચિત્ હસીને કહ્યું; “જગતમાં ઘણાએ એવા પડ્યા છે. અસંખ્ય જીવો એવા છે કે જે પોતે પોતાને જ ઓળખતા નથી. હું અત્ય કહું છું કે, તું પણ તને પોતાને ઓળખતો નથી ! પોતે પોતાને સારી પેઠે ઓળખનારા તો આ જગતમાં વિરલા જ છે-તે મહાત્મા છે ને તે સૌ વંદવા યોગ્ય છે.† તેવા મહાપુરુષોનું તો દર્શન પણ મોટું ભાગ્ય હોય તો જ થાય !”

આ વાક્ય સાંભળીને તો રાજપુત્ર ડિગ જ થઈ ગયો. તે ઊંડા વિચારવમણમાં પડી ગયો અને વાતના સમાધાન સારુ પોતે પોતાને કંઈક પ્રશ્ન કરવા જતો હતો, એટલામાં રાજાએ કહ્યું; “બાપ ! હવે બહુ થયું. તારા મનમાં શંકા થઈ છે, એ હું સમજી ગયો છું; પણ એ કંઈ નાનીશી ને જેવી તેવી વાત નથી કે, તને ઝટ સમજવી શકાય. સંક્ષિપ્તમાં જ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે, તું તને પોતાને ઓળખતો નથી. હવે પ્રાણાહુતિઓ લીધાને બહુ વાર થઈ ગઈ, માટે એકાગ્રતાથી ભોજન કર ! ભોજન વેળા ક્વચિત્ ક્વચિત્ પ્રસંગાનુરૂપ વાર્તાવિનોદ કરવો, એ સુખપ્રદ છે, પણ અતિવાર્તાલાપ, અતિહાસ્ય, કોધ, ભય, ચિંતા ઇત્યાદિ બહુ હાનિકારક છે.”

પછી બંને જણા મૌન ધરી ભોજન કરવા લાગ્યા.

* To know thyself is to know God

† સ મહાત્મા મુદુલ્ભઃ ।

હું કોણ ?

એ રાજનું નામ આત્મસિદ્ધ હતું. તે સદા આત્મવિચારમાં તહીન રહેતો હતો; તે આત્મદર્શનમાં મગ્નમસ્ત હતો. બીજે દિવસે આત્મસિદ્ધને રાજ્ય ખટપટ સંબંધી કંઈ કામ આવી પડ્યું. તે કામમાં કેટલાક દિવસો સુધી તેને અવકાશ મળ્યો નહિ. એ અરસામાં રાજપુત્રનું અતઃકરણ તો આશ્ચર્યમાં ને વિચારના વમળમાં ડૂબી જ ગયેલું રહ્યું. તેને તો રાતદિવસ પ્રતિક્ષણે એ જ વિચારો આવવા માંડ્યા ને વારંવાર એ જ પ્રશ્ન થવા માંડ્યો કે, ‘શું હું મને પોતાને ઓળખતો નથી ? અં: એ તે કેમ કહેવાય ? વળી મને પોતાને તે હું કદી સ્વપ્નમાં પણ ભલી જાણ એમ બને ? નહિ, નહિ; એ કંઈ માનવા જેવી વાત નથી. પણ આ વાતનો નિર્ણય હું કોને પૂછું ? પિતાજી તો તે દહાડા પછી મને મળતા પણ નથી. ભોજન વેળાએ પણ સાથે બેસવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, ત્યારે કોને પૂછું ? લાવની મારી માતાને પૂછું ? તે શું એ વાત નહિ જાણતી હોય ?’ આમ વિચારીને તે અંતઃપુરમાં ગયો.

તેની માતા સંકટો દાસીઓ વચ્ચે બેઠેલી હતી. તેને વંદન કરી હાથ જોડીને તે બોલો રહ્યો. રાણીએ તેને પ્રેમથી પોતાના ખોળામાં બેસારી હૃદય સાથે ચાંપીને કહ્યું: “કુમાર ! તું કયાંથી આવ્યો ? તારા પિતાજી શું કરે છે ? તું ગભરાયલા સરખો કેમ લાગે છે !”

રાજપુત્ર બોલ્યો; “માતૃશ્રી ! મારા પિતાજી તો કેટલાક દિવસો-થી મને મળ્યા પણ નથી; તે તો રાજદરબારમાં વિરાજતા હશે. હું ગુરુજી પાસેથી પાઠ લઈને સીધો અહીં આવ્યો છું.”

માતાએ પૂછ્યું; “શું ગુરુજીએ તને કંઈ ઠપકો આપ્યો છે; વા તારા કોઈ સહાધ્યાયી સાથે કરી ખટપટ થઈ છે ?”

કુંવર બોલ્યો; “ના, માતૃશ્રી ! તેવું તો કશું બન્યું નથી. પણ મારા પિતાજીએ, કેટલાક દિવસો ઉપર મને એક આશ્ચર્ય સરખી વાત કહી છે, તેના ગુંચવાડામાં હું પડી ગયો છું, તેથી મને ચેન પડતું નથી, ને તેથી તમે મને ગભરાયલા સરખો બુવો છો. એ વાતનો નિર્ણય હું મારા ગુરુજી આગળ તો કેમ કરીને પૂછી શકું ? અને મારા સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીઓને પૂછતાં, તેઓ સઘળા મને ગાંડો જ ગણી કાઢે. તે વાતના વિચારમાં જ મને કશું ચેન ન પડવાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું.”

રાણીએ પૂછ્યું; “પુત્ર ! એવી તે શી વાત છે કે, જેમાં તું એટલો બધો ગુંચવાઈ ગયો છે ?”

રાજપુત્ર હાથ જોડીને બોલ્યો; “માતૃશ્રી ! મનુષ્ય શું પોતે પોતાને ઓળખી શકતો નહિ હોય ? મારા પિતાશ્રીએ તો મને ‘તું પોતે પોતાને ઓળખી શક્યો નથી’ એમ કહી શંકામાં નાખી દીધો છે. હું ઘણો ઘણો વિચાર કરી થાક્યો, પણ મારી એ ગુંચવણ મટતી નથી. પોતે પોતાને પણ ભૂલી જાય ને ઓળખી શકે નહિ, એ શું તમને સત્ય લાગે છે ?”

એ સાંભળીને તે મહાસાધ્વી રાજપત્ની, કે જે મોટા ધાર્મિક અને યશસ્વી કુળમાં અવતરી હતી, ને જેનાં માતૃપિતા મહાન યોગેશ્વરની કૃપાથી આત્મતત્ત્વને અનુભવીને કૈવલ્યપદ પામી ગયાં હતાં, તેણે વિચાર કીધો કે, એના પિતાએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે કંઈ કારણ વગરનું તો નથી જ, પણ એ બાળક છે, તેથી એને કોઈ રીતનો અનુભવ નથી. એ એની બાળખુદ્ધિ અનુસાર પોતાના આત્મતત્ત્વનું શોધન કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકે, તે માટે જ સ્વામિનાથે એને આ તત્ત્વભેદના ભંડારની કુંચી કહી જણાવી છે. પછી તેણે તેને એક પ્રેમચુંબન કરીને તથા “બ્યારા પુત્ર ! તને તે કૃપાળુની કૃપાથી પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાઓ !” એવો આશીર્વાદ દઈને કહ્યું; “તારા પિતાશ્રીએ કહ્યું છે, તે ક્રિયિત પણ ખોટું નથી. મને કહે કે, તું પોતે પોતાને ઓળખે છે ?”

રાજપુત્ર બોલ્યો; “હા, હા ! કાં નહિ ? હું તે હું જ ! હું પોતે જ ! આ તમારા બોળામાં બેઠો છું તે જ હું ! શું હું મને પોતાને ન ઓળખું એમ તે હોય ?”

રાણી બોલી; ‘ના ભાઈ ના, તું પોતાને નથી જ ઓળખતો. એ હું સત્ય કહું છું. જો ઓળખતો હોય તો મને બતાવ, કે તું કોણ છો ?’

અતિ ઉત્સાહભરે કુંવર બોલ્યો; “માતા ! હું હવે કંઈ નાનો છું કે, મને ખબર નહિ હોય કે, હું કોણ છું ? વધારે તો શું, પણ જ્યારથી મને યજ્ઞોપવીત આપીને મારા ગુરુમહારાજે સંધ્યાપાસન શીખવ્યું છે, ત્યારથી પ્રતિદિન સાંજ સવારે ને બપોરે સંધ્યાસમાપિ વેળાએ હું તમને વંદન કરવા આવું છું, ત્યારે મારી પૂરેપૂરી ઓળખાણ આપીને નમું છું, તે શું તમારા લક્ષમાં નથી ? ભારત-

વર્ષાંતર્ગત સમસંગદેશરથ* ચૈતન્ય કુળના વંશજ આત્મસિંહ રાજર્ષિનો ઔરસ પુત્ર હું જીવનસિંહ છું !”

એ સાંભળી રાણી બોલી; “બાપ ! એ તો બધું ઠીક; પણ તારી એ જોળખાણ પણ કંઈ જોઈએ તેવી ન કહેવાય. વારુ, તું મને બતાવ કે એ જીવનસિંહ કયો ?”

રાજપુત્ર પોતાની છાતીએ હાથ ઠોકીને બોલ્યો કે, “કેમ ? આ હું પોતે જીવનસિંહ નહિ ?”

જીવનસિંહની છાતી તરફ આંગળી કરી રાણી બોલી; “પુત્ર ! ઠીક ત્યારે; એનું નામ જ જીવનસિંહ કે ?” પછી જે હાથવડે તેણે છાતી ઠોકી હતી, તે પકડીને રાણીએ પૂછ્યું; “વારુ, ત્યારે બેટા ! આ કોણ ?”

રાજપુત્ર બોલ્યો; “મા ! એ તો મારો હાથ !”

રાણી પુનઃ બીજે હાથ પકડીને બોલી; “ભાઈ ! ત્યારે આ કોણ ?”

રાજપુત્રે કહ્યું; “એ મારો બીજો હાથ !”

પછી રાણીએ એક પછી એક તેના શરીરના કાન, નાક, મુખ, કંઠ, બાહુ, ઉદર, આદિક પ્રત્યેક અવયવો દેખાડીને તેના મુખથી જ તે સઘળાનાં જૂદાં જૂદાં નામો સ્પષ્ટ કરાવ્યાં. પછી ક્રિચિત્ હસીને તે બોલી; “વત્સ ! આ સઘળા શરીરમાં તો મને જીવનસિંહ કયાંય દેખાયો નહિ ! કહે હવે એ જીવનસિંહ તે કયો ?”

પુનઃ પણ છાતીપર હાથ ઠોકીને રાજપુત્ર બોલ્યો; “આ હું પોતે જીવનસિંહ ! તારી સમક્ષ ઊભો છું તે !”

રાણી બોલી; “પુત્ર ! એ તો તારું હૃદય ! આ તારા બન્ને હાથો ! આ તારું મોઢું ! આ તારું મસ્તક ! આ તારાં નેત્રો ! આ તારા કણો ! આ તારું પેટ ! આ તારી કટિ ! આ તારો વાંસો ! આ તારાં ઘૂંટણો ! આ તારા પગો ! અને એમાં પણ જેમ જેમ વધારે તું શોધતો જશે, તેમ તેમ એક એક અંગમાં બીજાં અનેક પ્રત્યંગોની તને પ્રતીત થશે; પણ જીવનસિંહ એવી વસ્તુ તો મને દેખાતી જ નથી, માટે એમાં જીવનસિંહ કયો, એ મને સ્પષ્ટ દેખાડ.”

* ટીકા—સમસંગદેશરથ—અટલે સમસંગ દેશમાં રહેનારો. સમસંગ અટલે સાત વસ્તુઓનો એકઠો મળેલો સમૂહ; પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, છુટું મન અને સાતમે જીવાત્મા; એ સાતનો સમૂહ એકઠો મળીને થયેલો જે સૂક્ષ્મદેહ, એને સમસંગ નામના દેશનું રૂપક આપ્યું છે. એ ઉપરથી ચૈતન્ય કુળ, આત્મસિંહ રાજર્ષિ ને જીવનસિંહ આદિ સર્વે નામોનો અર્થ સમજી શકાય છે.

રાજપુત્ર જરા વિચારમાં પડી ગયો; પણ થોડીક વારે પાછો બોલી ઊઠ્યો; “માતા ! પણ એ બધું શરીર તો મારું પોતાનું કેની ? માટે એ બધું મળીને હું જીવનસિંહ !”

રાણી હસીને બોલી; “એ પણ ઠીક ઠીક; પણ એમ કેમ થાય ? એ બધું તારું છે, વાત તો ખરી; પણ એ બધું મળીને તું કેવી રીતે બની શકે ? તારી એ વસ્તુ તારાથી જૂદી, અને તુંએ તારી વસ્તુઓથી જૂદો જ હોવો જોઈએ. જો કે, તું મારો પુત્ર છે, એટલે આપોઆપ જ તું મારાથી જૂદો છે. તું છે, તે કંઈ હું કહેવાઉં નહિ, તેમ જ હું તારી માતા છું, એટલે હું તે કંઈ તું કહેવાઈશ નહિ. તેમ જ આ તારા માથાપર પહેરેલો કિરીટ છે, એ તારો છે, પણ એ કિરીટને કંઈ તારે નામે બોલાવાશે નહિ; અર્થાત્ જેમ કિરીટ એ કંઈ જીવનસિંહ નથી, એ જ પ્રમાણે આ તારો જામો, કટિવચ્ચ, પિછોડી, કટિમેખલા, સુવર્ણના તોડા, મુક્તામાળા, કુણ્ડળો, હાથ સાંકળાં, કવચ ઇત્યાદિ સર્વ વસ્ત્રાલંકારો તારા છે, પણ તે બધાય ભલે એકઠા મળે, તોપણ તે કંઈ કુમાર કહેવાશે નહિ. એ જ પ્રમાણે આ તારું આખું શરીર, જેને તું પોતાનું કહે છે, તે કંઈ તું પોતે નથી. માટે વિચાર કર કે, એમાં તું કીયો ને ક્યાં છે ?”

આ વાણી સાંભળી કુંવર સ્તબ્ધ બનીને ઘણીકવાર સુધી બેસી જ રહ્યો; તે કશું ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. પછી રાણી બોલી; “કેમ શો વિચાર કરે છે ? તારા મનને નિશ્ચય થયો કે તું પોતાને ઓળખતો નથી ? વત્સ ! પોતે પોતાને ઓળખવું ઘણું કઠિન છે. પોતે પોતાને ઓળખવું-જાણવું, એનું નામ આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે; અને તે આત્મજ્ઞાન પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્માની કૃપા, તે સર્વેશ્વરને વિષે અનન્ય લક્ષિત થવાથી થાય છે. પરમાત્માની અનન્ય લક્ષિત, મહાત્મા સદ્ગુરુના સમાગમથી તથા સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે બાપ ! એવું મોંઘામાં મોંઘું જે આત્મજ્ઞાન-પોતાની ખરી ઓળખાણ, તે તું બાળકને એકાએક ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? પણ હવે તને તે પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ; એટલું જ નહિ, પણ અક્ષિ પ્રબળ જિજ્ઞાસા, વય નાનું છતાં થઈ છે, તેથી તું હવે તે અમૂલ્ય અને અલભ્ય વસ્તુનો અધિકારી થઈ ચૂક્યો છે. આત્મજ્ઞાન-પરમ તત્ત્વજ્ઞાન-પરમાત્માની પિછાન માટે જિજ્ઞાસા થવી, એ અસંખ્ય જન્મોનાં સુકૃત ફળનો ઉદય છે. દેહધારીઓનું સૈકડો જન્મોનું કરેલું

પુણ્ય ઉદય પામે છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનસંપ્રાપ્તિની શુભ જિજ્ઞાસા તેઓને ઉત્પન્ન થાય છે. તું તેવો પુણ્યવાન હોવાથી જ તને આવી જિજ્ઞાસા થઈ છે. તું શુદ્ધ સંસ્કારી ને અધિકારી છે, અધિકારીને વસ્તુ મળતાં વિલંબ થતો નથી. ખ્યારા પુત્ર ! હવે તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં જ અંધારા ઘરમાં જેમ દીપકનો પ્રકાશ કરવામાં આવે છે ને ઝઘઝઘાટ થઈ રહે છે, તેમ તારા હૃદયાકાશમાં પવિત્ર જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. તું જેને જેને તારી શંકા પૂછતો, તે તે તને ગાંડો ગણી કાઢતા, પણ હવે તારા સમજવામાં આવશે કે, તુ જ નહિ, પણ પોતે પોતાને ઓળખવાને દાવો કરનારા એવા અનેક ભ્રમિત ચિત્તવાળા આ જગતમાં છે-તેઓ પોતે પોતાને જ ઓળખતા નથી, છતાં અજ્ઞાનવડે પોતાના શરીરને જ ‘હું પોતે’ કરીને માને છે. તેવા અજ્ઞાનને લીધે ચિરકાળ પર્યંત ભોગવવાનાં આવાં અનેક શુભાશુભ કર્મોથી બંધાઈ, આવર્જન વિસર્જન થયા કરે છે. પણ જેઓએ પોતાને અને પરમાત્માને જાણ્યો છે, જોયો છે, તેઓ શુભ કે અશુભ કશાય કર્મથી બંધાતા નથી. માટે તેવાં શુભાશુભ કર્મોથી છોડવનારા આત્મજ્ઞાનની તને જે શુભ જિજ્ઞાસા થઈ છે, તે તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી પૂર્ણ થાઓ !” આ સઘળું સાંભળી લઈને પછી થોડીકવારે રાજકુમાર કંઈક બોલવા જતો હતો, એટલામાં પાઠશાળામાં જવાનો સમય થવાથી રાજસેવક તેડવા આવ્યો. માતૃશ્રોને વન્દન કરીને કુમાર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

પણ ‘હું કોણ ?’ એ પ્રશ્ન તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોટા આવેશથી સળવળવા લાગ્યો. તેના મનમાં જ તેનું અંતઃકરણ પારપૂર્ણ વ્યાસ બની ગયું. પાઠશાળામાં જઈને તે દિઝમૂઢ સરખો બેસી રહ્યો. બધું શું ને વિચારે શું ? પરંતુ એ વેળા તેના અંતઃકરણમાં હર્ષ અને વિષાદ બંનેને અવકાશ મળ્યો હતો. હર્ષ એથી કે, ‘પોતે પોતાને ઓળખે છે ?’ એવો પ્રશ્ન સાંભળીને તેને સૌ વિદ્યાર્થીઓ લેલો ગણી કાઢતા હતા, તેઓ હવે તદ્દન અજ્ઞાત છે-લેલા છે, એવું પોતાના મનને સ્પષ્ટ સમજાયું; અને વિષાદ એથી કે, ‘ત્યારે હું કોણ છું ?’ એ પ્રશ્ન એને કાંઈ ઉત્તર મળી શક્યું નહિ. શાળામાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓનું પાઠ આલતું હતું તે વેળા, એ કેવળ પોતાના મનોમત પ્રશ્નમાં જ નિમગ્ન હોવાથી સ્તબ્ધની પેઠે બેસી રહ્યો. થોડીકવાર સુધી એની એની વિચિત્રિ જોઈ, ત્યારે તેના મહાત્મા ગુરુ, જે ઋષિધર્મ પાળનારા પવિત્ર

બ્રાહ્મણ હતા, તેમણે તેને પોતાની સંમીપ બોલાવીને પૂછ્યું; “પ્રિય-પુત્ર જીવનસિંહ ! તું આજે કેમ આમ ઉદાસીનની પેઠે બેસી રહ્યો છે ? શું આજે તારા શરીરને કંઈ સારું નથી ? અથવા કોઈ વિદ્યાર્થીએ કે બીજાએ તને કશું અપમાન કર્યું છે ? આજના સરખું તારું ઉદાસ મન મેં પૂર્વે કદી જોયું નથી.”

એ સાંભળી રાજપુત્ર ઊભો ઊભો બે હાથ જોડીને બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એમાંનું તો કશું નથી; પણ મારા મનને ઉદાસીનતા થવાનું એક જૂઠું જ કારણ મળ્યું છે, જે માત્ર લક્ષ્મણ આવવાને લીધે જ હું આપને કહી શકતો નથી.”

તે સાંભળી ગુરુ બોલ્યા; “વિદ્યાર્થીએ ગુરુની લક્ષ્મણ દુરાચર-ણમાં, અવિનયમાં ને અયોગ્ય વાણી ઉચ્ચારવા આદિમાં રાખવાની છે. પરંતુ જે વાત પોતાના હિતની હોય, વિવેકયુક્ત હોય, તે માટે કશી ગ્લાનિ કરવાની આવશ્યકતા નથી.”

એ ઉપરથી રાજપુત્ર બોલ્યો; પ્રભો ! ગ્લાનિ એટલા માટે કે સૌ કોઈ જે વાતને સામાન્ય રીતે જાણતું હોય, તે આ વાતને પણ તે કરતાં ઊલટી રીતે જાણવામાં કે પૂછવામાં મને રખે કોઈ મૂખ કહે, એવા ભયથી મારાથી કશું બોલી શકાતું નથી. પણ હવે આપના આશીર્વાદથી મને એવી ગ્લાનિ આવવાનું કારણ નથી; કેમકે મને ઘણું અંશે નિશ્ચય થયો છે કે, જે વાત સૌ કોઈ સામાન્ય રીતે જાણે છે, તેમાં તેઓની અંધપરંપરા જ છે-તેઓ જુલે છે-ઠગાય છે-જમમાં પડેલા છે. તેઓ કરતાં ઊલટો વિચાર ધરાવવામાં હું કંઈ ઠગાતો નથી. હમણાં સુધી હું પણ સૌના સરખા સામાન્ય વિચારવાળો જ હતો; પણ એક દિવસ મારા પિતાશ્રીની સાથે વાતચીત કરતાં મારા તે સામાન્ય વિચારો ફેરવવાનો પ્રસંગ આવ્યો: મારી જુલ જાણવામાં આવી અને મેં તેમને પૂછ્યું કે, “મને સર્વના પિતા અને પ્રભુ એવા પરમાત્માને ઓળખાવો.” તેમણે જણાવ્યું કે, ‘પ્રથમ તું પોતાને ઓળખ, એટલે તે કૃપાળુ પ્રભુને ઓળખવાનો માર્ગ સરળ થશે.’ એ પ્રસંગ સુધી તો મને કશી શંકા જ ન હોતી કે, હું મને પોતાને નથી ઓળખતો; પણ પછી મારાં માતૃશ્રીએ મને ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યું કે, તું તને પોતાને નથી જ ઓળખતો; અને બીજાએ પણ, જેઓ પોતે પોતાને ઓળખતા હોય એમ દાખલો માને છે, તેઓ પણ પોતે પોતાને નથી જ ઓળખતા. હે કૃપાળુ એટલું તો

મેં સારી રીતે જાણ્યું કે, હું મને પોતાને નથી ઓળખતો. પણ એ કારણથી મારા મનમાં ઘડભાંજ થાય છે કે, ‘હું કોણ ?’ એ માટે મારું મન ઘણાંય ફાંફાં મારે છે, પણ મને કશી સમજણ પડતી નથી, ને તેના જ વિચારમાં હું ઉઠાસ થઈ ગયો છું.”

ગુરુજી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા; “આપ ! તને ધન્ય છે ! તારા સરખી અવસ્થામાં મનુષ્યને આવી જિજ્ઞાસા થવી, એ મોટા આશ્ચર્યની, તેમ જ મોટા ભાગ્યની વાત છે. આટલી અવસ્થામાં તો બાળકોને પૂરું વ્યવહારજ્ઞાન પણ હોતું નથી, તેને દેકાણે તને આવી આત્મદર્શનની, શુભ ઇચ્છા થઈ છે, એ કંઈ સહજ વાત નથી. પણ એક રીતે જોતાં એ માટે કંઈ વિશેષ આશ્ચર્ય થવા જેવુંએ નથી-રત્નની બાણુમાંથી રત્ન જ નીપજે-તારાં ધર્માત્મા માતૃપિતાને પેટે તારા સરખું જ સંતાન થાય.”

ગુરુ શિષ્યની આ વાતચીત સાંભળીને શાળાના બીજા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ શાંત બની ગયા. તેઓ સાંભળતાં પાછા ગુરુજી બોલ્યા; “અરે, આપ જીવન ! તું તો આ જગતનું ખરેખરું જીવન શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે અને તે તને ભગવદ્કૃપાથી પ્રાપ્ત થશે. જીવન ! આખા જગતનું-અરે આવા અસંખ્ય જગતોનું જીવન તારે શોધી કાઢવું છે. પણ અહો ! તે તો તારા શરીરને વિશે જ છે. એને શોધવાને માટે ક્યાંઈ બહાર દોડાદોડી કરવાની જરૂર નથી. કુમાર ! તારા પિતાએ તને કહ્યું કે, ‘સમગ્ર વિશ્વનું જીવન ભગવાન પરમાત્મા, તેને ઓળખવાની કુંચી તે પોતે પોતાને ઓળખવો, એ જ છે,’ એનો હેતુ એ છે કે, તે પરમાત્મા પ્રાણિ માત્રના શરીરમાં જ છે*-પ્રાણીની સાથે જ વિરાજે છે, તેને સારી રીતે જોવો ! પરંતુ એ જગતનું જીવન દેહધારી જીવના સરખી સ્થિતિમાં ન હોઈને, તેના કરતાં બહુ ગૂઢપણે વસે છે, તેથી તે બીજાના તો શું, પણ સ્વયં તે જીવના પણ જીવામાં કે જાણવામાં આવતો નથી. પરંતુ જ્યારે સારા પરિશ્રમથી તે પ્રાણી પોતાને ઓળખે છે, ત્યારે પછી પોતાની નજીકમાં રહેલા તે વ્યાપક પરમાત્માને ઓળખતાં તેને વાર લાગતી નથી. પણ ભાઈ ! પ્રથમ તો પોતે પોતાને ઓળખવું, એના જેવું મહાભારત દુષ્કર કાર્ય બીજું એકે નથી.”

* બંજુમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાર્ના હૃદયે સન્નિષ્ઠિઃ ।

એક ઋષિપુત્રની કથા

“હું આપ ! તારી જ પેઠે પૂર્વે એક ભાગ્યવાન ઋષિપુત્રને પોતાના લાંબા કાળના કઠિન તપને અંતે જ્યારે પોતાનાં અનેક જન્માર્જિત પાપો બળી ગયાં ત્યારે પોતાના નિર્મળ થયેલાં અંતઃકરણ વિષે સ્વાભાવિક રીતે ચાર પ્રશ્નો ઉપજ્યા હતાઃ—(૧) “હું કોણ છું ?” (૨) “ક્યાંથી આવ્યો છું ?” (૩) “ક્યા ક્યા સ્થાન પ્રત્યે જવાનો છું ?” (૪) “અહીં આવવાનું કારણ શું ?” આ પ્રશ્નોનું જોઈએ તેવું સમાધાન, પોતાની મેળે તેને થયું નહિ, તેથી તે ઉદાસ ચિત્તે અને વિચારોના વમળોમાં ગોથાં ખાતો ફરતો હતો.

એવામાં એક ભગવદર્શન પામેલા મહાત્માએ તેને જોયો. તપશ્ચર્યાથી તેની સુખાકૃતિ તેજઃપુંજરૂપ થયેલી હતી, છતાં તેના પર ભારી ઉદાસીનતાનું આવરણ પથરાઈ ગયું હતું તે જોઈ, તે મહાત્માએ પરીક્ષા કરી લીધી કે, ‘આ કોઈ ખરો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ પાત્ર છે. એ પાત્ર મંજઈ શોધાઈને શુદ્ધ થઈ ગયેલું છે, પણ એમાં વસ્તુને અલાભ હોવાથી ખાલી પડી રહેલું છે—એમાં યોગ્ય વસ્તુ મૂકવાની અપેક્ષા છે. જો તેમ ન થતાં ઘણીકવાર સુધી એ શુદ્ધ થયેલું પાત્ર ખાલી જ રહેશે, તો અવશ્ય તે પોતાની મેળે સમય જતાં પાછું મલિન અને ભ્રષ્ટ થઈ જશે; કિંવા કોઈ, અયોગ્ય વસ્તુ તેમાં આવી પડીને તેનો પરિણામે નાશ કરી નાંખશે.’ આવા વિચારથી તે પરોપકારી મહાત્માએ તેને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે પ્રેમપૂર્વક વંદન કરીને તે બ્રાહ્મણપુત્રે પોતાનું ઇત્યંબૂત વૃત્તાંત મહાત્માને નિવેદન કરીને ઠંઠું; “કૃપાનાથ ! મારા પોતાના સમગ્ર જીવનનું સંપૂર્ણ તત્ત્વ મારા મનને થયેલા ચાર પ્રશ્નો હોય, એમ મને લાગે છે. એ પ્રશ્નોનું યથાર્થ સમાધાન થવાની આશાથી હું આપ સરખા સમર્થ ગુરુદેવને શોધતો હતો, એટલામાં તો આપ દયાળુ મને મળ્યા. મારું ભાગ્ય ફળ્યું: હવે આ સેવકને શરણે રાખો. કલ્યાણને અર્થે સેવા બતાવો. આપની કરુણા ને પરોપકારીપણું જોઈ અને નિશ્ચય થયો છે કે, મારું કલ્યાણ આપના ચરણારવિન્દોની સેવામાં જ છે.”

એ સાંભળી આશીર્વાદ દઈને તે સન્તજન તેને ગંગાતીરે આવેલા પોતાના આશ્રમપ્રત્યે લઈ ગયા ને ત્યાં ફલ મૂળ જલ આદિઠથી તેની ક્ષુધાતૃષ્ણા શાંત કરીને તેમણે તેને પોતાની પાસે રાખ્યો.

એક દિવસે એ મહાત્મા પોતાના આશ્રમમાં એક વૃક્ષતળે બેઠા હતા, ત્યારે પાસેના અરણ્યમાં ફરવા જવાની ઇચ્છાથી તે ઋષિપુત્ર પ્રત્યે બોલ્યા; આપ સુમનશર્મા !* આપણી પર્ણકુટીના છાપરા નીચેના ભાગમાં મારો પલાશદંડ† બોસેલો છે તે લઈ આવ, પછી વનમાં જઈએ. ત્યાં હું તને નિત્ય લઈ આવવા માટેનાં પુષ્પો, સમિધો, દલો તથા ફલ મૂળાદિકનો સમૃદ્ધ દેખાડીશ, જેથી તને સદા સુગમ પડશે. જો ને સત્વર પાછો આવ; કેમકે વિલંબ કરીશું તો દિવસ અસ્ત થવા આવ્યો છે, માટે આપણને માર્ગમાંના ઋણ્યાશ્રમો‡ પ્રત્યે થઈને આવતાં સાયંહોમ§ વેળા વટી જશે.”

ગુરુની આજ્ઞા થતાં જ સુમનશર્મા એકદમ દોડ્યો. તે ઉતાવળે ઉતાવળે પર્ણશાળામાં જઈ છાપરામાં દંડ બોળવા મંડ્યો. દંડ એવી રીતે બોસેલો હતો કે, જો સાચવીને ધીમે ધીમે ખેંચી લેવામાં આવે તો જ નીકળે. સુમનને તો બહુ ઉતાવળ હતી. તેણે તે દૃષ્ટિએ પડતાં જ ઝડપથી ઝાલીને એવી રીતે ખેંચ્યો કે, મોટા ભરના આંચકાથી તુરત આખી પર્ણકુટી કે, જે ઘણાક સમયની જૂની હોવાથી પડું પડું થઈ રહી હતી, તે એકદમ ભોંયપર તૂટી પડી. સુમન ભય પામી ત્વરાથી બહાર ખસી ગયો; અને ઘડકતી છાતીએ ને શ્વાસ ભરાયલો મોઢે, ગુરુમહારાજ આગળ જઈ દંડ આપીને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો: તે કશું બોલી શક્યો નહિ. એ જોઈ મહાત્મા બોલ્યા: “આપ ! કોઈ મોટા ભયમાં આવી પડેલાની પેઠે તું ગભરાયલો કેમ દેખાય છે ?”

સુમને આશિયાળે મોઢે કહ્યું; “કૃપાનાથ ! દંડને ખેંચી લેતાં આંચકાથી પર્ણકુટી પડી ગઈ, એ મારો અપરાધ થયો છે.”

મહાત્મા બોલ્યા; “શું પર્ણકુટી પડી ગઈ ? ચાલ, જોઈએ કેમ થયું ?” એમ કહી તેને સાથે લઈને તેઓ પર્ણશાળા આગળ ગયા, તો ત્યાં લાકડાં, પાંદડાં, ઘાસ ઇત્યાદિનો મોટો ઢગલો પડેલો હતો. એ જોઈ તેઓ બોલ્યા; “ઠાં, ભાઈ સુમન ! પર્ણકુટી ક્યાં પડી ગઈ ? અહીં પર્ણકુટી એવું નામ જ ક્યાં છે ?”

સુમને કહ્યું; “પિતાજી ! આ આપની સામે પડેલો ઢગલો જ પર્ણકુટીનો છે.”

* એ તે ઋષિપુત્રનું નામ. † ખાખરાનો દંડ. ‡ ઋષિઓના આશ્રમો. § સાયંહોમ-અગ્નિહોત્રવિધે નિત્ય સર્વ સવાર હોમ કરવામાં આવે છે, તેમાંના આંચકાને હોમ.

ગુરુજી બોલ્યા; “બાપ ! આમાં પર્ણકુટી ક્યાં છે ? આ તો કેટલાંક લાકડાં પડ્યાં છે. તેને તું પર્ણકુટી કહે છે ? વાહ ! કિવા પાંદડાંના ઢગલાનું, કે પેલા તૃણસમૂહનું પર્ણકુટી એવું નામ છે ? અથવા માંહે કેટલાંક દર્ભનાં ને મુંજનાં દોરડાં દેખાય છે ? તેનું નામ પર્ણકુટી ?”

સુમન બોલ્યો; “ના કૃપાનાથ ! એ બધાયવડે જે કુટી-કોટડી બનાવી હતી, તે પર્ણકુટી !”

ગુરુજી બોલ્યા; “ઠીક બોલ્યો, પણ એમાં ‘કુટી’ એવી વસ્તુ ક્યાંય દેખાય છે ખરી ?”

સુમને નમન કરી કહ્યું; ‘ના કૃપાનાથ !’

ગુરુજી બોલ્યા; “હવે તું સમજ્યો હોઈશ કે, અનેક વસ્તુઓનો સંઘાત થયો હોય, તેને અમુક પદાર્થ કે વસ્તુરૂપે નામ આપીને જોળખવામાં આવે છે, પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં તે વસ્તુ જ નથી, પણ તે અનેક વસ્તુઓનો સમૂહ છે. પર્ણકુટી એ માત્ર કલ્પિત નામ જ છે, ને તેમાં ઘણી વસ્તુઓ એકઠી કરીને તેનો અમુક પ્રકારનો આકાર કલ્પવામાં આવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે, હે સુમન ! તારે સમજવાનું છે કે, જેવી એ પર્ણ એટલે પાંદડાં આદિકની બનાવેલી કુટી તે પર્ણકુટી, તેવી જ આ (તેના શરીર બધી હાથ કરી કહ્યું,) મુખ્ય પાંચ વસ્તુઓ એકઠી કરીને બનાવેલી કુટી, તે પંચકુટી છે. હે સુમન ! જેને તું પોતાનું શરીર કહે છે, તે તારે સદા સર્વદા વસવાની એક કુટી કહેતાં કોટડી જ છે. જેમ આ પર્ણકુટી વિષે મુખ્ય ભાગ પર્ણોનો એટલે પાંદડાંનો વિશેષ હોવાથી તેનું નામ પર્ણકુટી કલ્પ્યું છે; તેમ આ શરીરરૂપ કુટીમાં પણ મુખ્ય પાંચ વસ્તુઓ વિશેષ હોવાથી તેનું નામ પંચકુટી કલ્પ્યું છે; બાકી તો તેમાં તે ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓ અનેક છે.”

એ સાંભળી સુમન બોલ્યો—“પ્રભો ! શું આ શરીર જુદી જુદી પાંચ વસ્તુઓનું બનેલું છે ? તે પાંચ વસ્તુઓ કયી ?”

ગુરુજી બોલ્યા—“ભાઈ ! એમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ ને આકાશ, એ પાંચ મુખ્ય વસ્તુઓ છે.”

સુમને પૂછ્યું—“પતાજી ! એ પાંચ ઉપરાંત બીજી કયી કયી વસ્તુઓ એમાં મળી છે?”

ગુરુજીએ ઉત્તર દીધું—“બાપ ! એ પાંચ વસ્તુઓ તો સ્થૂલ એટલે દૃષ્ટિથી દેખાય તેવી છે; પણ તે ઉપરાંત જે બીજી ત્રણ વસ્તુઓ ઘણી”

ચમત્કારિક છે, તે સ્વપ્ન એટલે કોઈના જોવામાં નહિ આવી શકે તેવી છે. તે મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર છે. મનના પેટામાંથી એક બીજી વસ્તુ ‘ચિત્ત’ એ નામે પ્રસવે છે, ને તેથી એના સહિત તેઓ ચાર ગણાય છે.* એ ચાર તથા પ્રથમ ગણાવેલી પાંચ મળી, નવે વસ્તુઓમાંથી ઉપજેલી બીજી પેટા વસ્તુઓ ઘણી છે. તે સઘળું મળીને આ તારી શરીરરૂપી પંચકુટી બની છે.”

સુમન બોલ્યો-“કૃપાનાથ ! એ નવ વસ્તુઓમાં મારી તો ગણના આવી જ નહિ. ત્યારે શું હું તેઓ કરતાં ન્યારો જ છું ?”

ગુરુજીએ કહ્યું-“હા, પુત્ર ! તું તેઓ કરતાં તદ્દન જ ન્યારો જ છે, જેમકે, આ પર્ણકુટી સાજી હતી, ત્યારે તેમાં આપણે વસતા હતા અને તે આપણી પર્ણકુટી છે, એમ અભિમાન ધરતા હતા; પણ ખરું જોતાં આપણે તેનાથી જુદા જ હતા; કેમકે, તે ભાંગીને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગઈ, છતાં આપણે ભાંગ્યા કે તૂટ્યા નથી; તે પ્રમાણે આ શરીરરૂપ પર્ણકુટી પણ ભાંગે, તૂટે વા નાશ પામે, તો પણ તેની અંદર વસનારને કશો આધ આવતો નથી કે નાશ થતો નથી.† તું તે શરીર નહિ, પણ તેમાં વસનારો હોવાથી, તેના કરતાં તદ્દન નિરાળો છે. હે બાપ ! એ નવે વસ્તુઓ જો કે બહુ ચમત્કારિક છે, તથાપિ તે સ્વાત્મબળવાળી નથી; તેઓ જડ છે-પર પ્રકાશથી પ્રકાશનારી છે, ચન્દ્રરૂપિણી છે. જેમ ચંદ્ર, સૂર્યના તેજવડે પ્રકાશિત થાય છે તેમ આ જડ પદાર્થ પણ આત્માની-ચૈતન્યની સત્તાથી પ્રકાશે છે. એ સઘળી એકઠી મળીને આ શરીરરૂપ પંચકુટી તૈયાર થાય છે. પરંતુ તે ચૈતન્ય વિનાની હોવાથી હાલીચાલી કે વૃદ્ધિ પામી શકતી નથી. જડ હોય તે શું કરી શકે ? જડ એટલે જીવન-તત્ત્વ-ચૈતન્ય-વિનાનું. જ્યારે તેમાં ચૈતન્ય આવી ભળે છે, ત્યારે તે સજીવન અર્થાત્ જીવતી થાય છે. હે સુમન ! એ ચૈતન્ય તે જ તું છે, એમ સમજ.”

સંત મહાત્માએ એ પ્રમાણે પંચકુટીનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું, તે પછી સુમનશર્મા ઘણીકવાર સુધી વિચારમાં જ જિલો થઈ રહ્યો ! તેનું મન હવે ચોમેરથી એકત્ર થઈને અંદર પેહું ને પોતાને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેણે જાણ્યું કે, પોતે પોતામાં જ છે. પણ ક્યાં છે, કેવો છે, તે તે જાણી શક્યો નહિ. પુષ્કળ શોધ કરવા છતાં એનો ગુંચવાડો મટ્યો નહિ. તે પાછો હાથ જોડીને ગુરુ પ્રત્યે બોલ્યો: “કૃપા-

* મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત અંતઃકરણચતુષ્ટય કહેવાય છે. † ન જન્મે જ માને ચરીરે ।

નાથ ! આપે પૃથ્વી, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો આ શરીરકુટીમાં સંઘાત ગણાવ્યો; પણ તે સઘળી વસ્તુઓ તેમાં રૂપાંતર પામેલી હોવાથી ઓળખી શકાતી નથી.”

મહાત્માએ કહ્યું; “ભાઈ ! એ સત્ય છે; રૂપાંતર થયા પછી વસ્તુઓને ઓળખવી કઠણ તો પડે જ; પણ તારા સરખાને બહુ કઠણ નથી. સાંભળ: આ શરીરમાં અસ્થિ, માંસ, ચર્મ, નાડી, રોમ, નખ, એ વસ્તુઓ પૃથ્વીનો ભાગ છે; રુધિર, લાળ, થુંક, પેરુ, ઇત્યાદિ જળનો ભાગ છે; જઠરરૂપ આહાર પચાવાની શક્તિ, આંખમાં જોવાની શક્તિ ઇત્યાદિ તેજનો ભાગ છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ, અન્નપાનાદિકને યથાસ્થાને પાંડ્યાડવાં, મળમૂત્રાદિકને ત્યાગ કરવો, ઇત્યાદિક ક્રિયારૂપ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો વાયુનો ભાગ છે; હૃદયાદિથી લઇને આખા શરીરમાં જેટલો ભાગ પોકળ છે, તે આકાશનો ભાગ છે.* આ પાંચે તરવો તથા તેઓના ભાગો, સ્થૂલ એટલે આપણી દૃષ્ટિએ દેખાય તેવા છે. પણ તે ઉપરાંત મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અ વસ્તુઓ કહી, તે હૃદયપોકળમાં વસે છે ખરી, પણ દૃષ્ટિગોચર થાય તેવી નથી. એ સર્વ જડ વસ્તુઓના સમૂહમાં જે ચેતનરૂપ પદાર્થ વસે છે, તે જ તું.† એને જ જીવ એવી સંજ્ઞા છે.”

જીવ કેવો છે ?

આ સાંભળી સુમનશર્મા બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એ જીવ કેવો છે ?”
તેના ઉત્તરમાં મહાત્મા ગુરુ બોલ્યા; “બાપ ! આ જગતમાં મુખ્યમાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ છે; એક જડ અને બીજું ચૈતન્ય. તારા, મારા અને સર્વ પ્રાણીઓના દેહો તથા બીજું પણ જે કંઈ દૃશ્ય છે તથા અદૃશ્ય છે, તે સઘળું જગત્-એ જડ પદાર્થમાંથી જ થયેલું છે, અને તે સઘળાને જીવન આપનાર તે પરમ ચૈતન્ય છે. જડ પદાર્થ વિકારવાળો અને પરિણામી-નાશવંત છે, પણ ચૈતન્ય અવિકારી અને અવિનાશી છે. જડ વિકારવાળો, એટલે તેના અનેક આકારો, અવસ્થાઓ અને રૂપાંતરો થાય છે; પણ અવિકારી એવા ચૈતન્યનો કશો

* પૃથિવ્યાદિમહાભૂતાનાં સમવાયં શરીરમ્ । યત્કઠિનં સા પૃથિવી, યદ્દ્રવં તદાપઃ, યદુષ્ણં તત્તેજઃ, યત્સચ્ચરતિ સ વાયુઃ, યત્સુપિરં તદાકાશમ્ ।...અસ્થિચર્મનાડીરોમમાં-સાશ્રેતિ પૃથિવ્યંશઃ । મૂત્રશ્લેષ્મરક્તશુક્રસ્વેદા અવંશઃ । ક્ષુત્ત્વજ્વાલસ્યમોહમૈથુનાન્યગ્રેઃ । પ્રચારણવિલેખનસ્થૂલાયુષ્મણિમેષાદિ વાયોઃ । કામક્રોધલોભમોહમયાન્યાકાશસ્ય । શારીરકોપનિષત્ । † તત્ ત્વમ્ અસિ ।

આકાર, કશી અવસ્થા કે કશું રૂપાંતર થતું નથી. એ* શક્તી ઠપાતો નથી, અગ્નિથી બળતો નથી, પાણીથી સડતો નથી, વાયુથી શોષાતો નથી, ને કાળાંતરે પણ ક્ષય-લય પામતો નથી. એ વધતો કે ઘટતો પણ નથી. એ સર્વને વિષે જીવનરૂપ હોવાથી જીવ જોવી સંજ્ઞા પામેલો છે. એ જ પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા-પરમેશ્વર. પ્રભુ-પરબ્રહ્મ-પરમ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તેને જોળખ્યો, એટલે પરમાત્માને જોળખવાનું દ્વાર ખુલ્લું થાય છે. એનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું છે, એ માટે કેટલાક જિજ્ઞાસુ લોકોએ પૂર્વે એક મહાપુરુષને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે ટુંકમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું, કે, ‘જીવ એ અખંડાનંદ પરમાત્માની સત્તા માત્ર છે. તમારા સર્વના ઉપર વ્યાપી રહેલી તમારા રાજ્યકર્તાની સત્તા, કે જેને અનુસરીને તમે સૌ સન્માર્ગે વર્તો છો, તે સત્તા શું તમારા જોવામાં આવે છે ? એનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે તમે કહી શકશો ? એ સત્તા શું કાળી, ઘોળી, લાંબી, ટુંકી, ઊંચી, નીચી, ઇત્યાદિ કોઈ પણ પ્રકારની કહી શકાશે ? નહિ જ. એ જ પ્રમાણે જેનું સ્વરૂપ કળી કે કથી ન શકાય, એવો ઇશ્વરી સત્તારૂપ જીવ છે. તે શુદ્ધ છે, સનાતન છે, અખંડ છે, અલેપ છે ને વ્યાપક છે. એનું યથાર્થરૂપ જાણવું જોવું બહુ દુર્લભ છે ને તે આ ચર્મચક્ષુથી દેખાય તેવું નથી જ. તેમ જ શિવ-પરબ્રહ્મ-પરાત્પર-પરમાત્માનું સ્વરૂપ પણ ચર્મચક્ષુથી દૃશ્યમાન થાય તેવું નથી,† તેમ જ સહજમાં કળી પણ શકાય તેવું નથી. એ તો બુદ્ધિરૂપ નેત્રથી જોવાનું છે.‡ વાણીવડે એનું યથાર્થ વર્ણન પણ થઈ શકે તેવું નથી. એનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા માટે ઘણા પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર છે, પણ જિજ્ઞાસુ-મુમુક્ષુ જ્યારે વિધિસંયુક્ત દૃઢ અભ્યાસરૂપ પુરુષાર્થ કરે છે, ને તે પુરુષાર્થ પરિપક્વ થાય છે, ત્યારે ભગવાનની કૃપાથી આપોઆપ જ એ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેના હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે; અને જ્ઞાન પ્રકટ થયા પછી, નિત્યના અધ્યાસથી એ પરમ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; અને ત્યારે આ જીવ નિર્બંધ-મુક્ત થાય છે. એ માટે પરમાત્માએ પોતાના પ્રિયતમ સેવકો પ્રત્યે કહેલું પણ છે કે, “મનુષ્ય જ્યારે પ્રેમપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક મારા માર્ગવિષે મન લગાડીને અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ દીપકવડે હું પ્રકાશ કરું છું, જેથી તે પોતાની મેળે સ્વસ્વરૂપને જાણી લે છે.”

*નૈનં ઈદંતિ શક્ષાણિ નૈનં વહતિ પાવકઃ । ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥
†ન તુ માં શક્યસે વ્રણ્મનેનૈવ સ્વચક્ષુષા । ‡દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ।

વળી પરમાત્માએ કહ્યું છે કે, “ચિત્તને અને પ્રાણને પણ મારેવિષે લગાડીને જેઓ પરસ્પર મારો બોધ કરે છે, નિત્ય મારું કથન કરે છે, ને તેમાં જ સંતુષ્ટ થઈ રમણ કરે છે, એવા સતત અભ્યાસથી મને પ્રીતિપૂર્વક ભજનારાઓને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે, જેવડે તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનાપરની અનુકંપા-દયાને અર્થે હું તેઓના હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનો જ્ઞાનરૂપ દીપકવડે પ્રકાશ કરીને નાશ કરી દઉં છું.”*

હે વત્સ ! એટલા માટે જે પુરુષ ભક્તિરહિત હોઈને એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરનારો ન હોય, તેને એ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કહેવું પણ યોગ્ય નથી; કેમકે એ અપાત્ર હોવાથી તેને કહેવું સર્વ વ્યર્થ જાય છે. એવા અભક્ત અને પુરુષાર્થ નહિ કરનાર મનુષ્યનો જીવ સ્વતંત્ર નથી; તે પ્રકૃતિને વશ થઈ ગયેલો હોય છે અને એ પ્રકૃતિ સ્વભાવથી જ જડ તથા અધોમાર્ગે ઊતરી જનારી હોય છે, એટલે તેને વશ થઈ ગયેલો પ્રાણી ઉત્તમ આચરણ શી રીતે કરી શકે ?† તેથી જીવને ઓળખવાનો અભ્યાસ કરનારા મનુષ્યે પ્રથમ જીવની પ્રકૃતિને એટલે જે જડ સમુદાયની અંદર જીવ રહેલો છે એ સમુદાયરૂપ વસ્તુઓને (જગતને) સારી પેઠે ઓળખવી તથા વશ કરવી જોઈએ.”

જીવની સેના

એ સાંભળી સુમન બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એ પ્રકૃતિ કઈ ? તેને કેવી રીતે વશ કરવી જોઈએ ?”

મહાત્મા ગુરુએ કહ્યું: “ખ્યારા સુમન ! સુમન પેરે સુગંધ પ્રસરાવવા જે પ્રશ્ન તું પૂછે છે, તેથી હું સંતુષ્ટ છું. સાંભળ; લક્ષ દે. જેમ કોઈ એક રાજ્યનો રાજા છે, તે આખા રાજ્યનો ધણી છે, ને સર્વના ઉપર તેની સત્તા છે, તથાપિ રાજ્યનું સઘળું કાર્ય કંઈ તે પોતાના હાથથી કરી શકતો નથી; માટે તે રાજ્યના કાર્યભાર સારુ તેને અનેક કારભારીઓની જરૂર પડે છે, ને તેઓને હાથે કામ કરાવવું પડે છે; તેમાં જો તે કારભારીઓ નીચ સ્વભાવના, કુટિલ, વાચાળ તથા સ્વાર્થી હોય તો તેઓ પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને રાજાને પણ અનેક ઊલટી વાતો સમજાવી, છળકપટથી પોતાને વશ કરી લે છે, ને પોતાના એક

* મન્વિત્તા મદ્વતપ્રાણા બોધંચતઃ પરસ્પરમ્ । કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમન્તિ ચ ॥ તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ । દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥ તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ । નાશયામ્યાસ્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્યતા । † પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ।

રમકડા સરખો પરતંત્ર કરી લઇ, ગમે તેવે નીચ માર્ગે ઉતારી પાડે છે; તે જ પ્રમાણે આ જીવને પણ એક રાજ્યરૂપે જોઈએ તો તેના કારભારીઓ પણ એવા જ કુટિલ, સ્વાર્થી અને નીચ સ્વભાવના છે; તે છળબળ કરીને તેને પોતાને વશ કરી લઇને નીચ-અધમ માર્ગે ઉતારી પાડતાં વાર લગાડતા નથી. તેથી તેઓના હાથમાં પરતંત્ર થઈ ગયેલા જીવને, આ લોકના કે પરલોકના સુખની આશા જ રહેતી નથી: તો પછી સર્વ સુખોનું મૂળ એવું પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાની તો આશા શાની જ હોય? આટલા મારે પ્રથમ જીવના સૈન્યને મનુષ્યે સારી પેઠે ઓળખીને તાબે કરવાની આવશ્યકતા છે.”

આટલું કહીને મહાત્મા મુનિ પાછા બોલ્યા; “આપણે એવી કલ્પના કરીએ કે, જીવ એ એક સમર્થ રાજા છે, અને આ શરીર તે એનું રાજ્યસ્થાન છે. એને વિષે એની સેના ભિન્નભિન્ન સ્થાને વસે છે. આ દેહરાજ્યનું યથાર્થ વર્ણન તો બહુ વિસ્તારવાળું છે, પણ સમજવા મારે કંઈક વર્ણન હું કરું છું. આ શરીરરૂપ જે જીવનું રાજનગર છે, તેમાં બુદ્ધિ, તે રાજાનો મંત્રી છે; કામ એટલે સર્વ પ્રકારની લોભાભિલાષારૂપ માયા, તે પ્રધાન છે; ક્રોધ સેનાપતિ છે; ચત્રુ તથા શ્રેત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના કાર્યભારીઓ ને હસ્તપાદાદિક કર્મેન્દ્રિયો તે તેના અનુચરો છે; સદ્ગુણો તથા દુર્ગુણો અને અસંખ્ય પ્રકારની મનોવૃત્તિઓરૂપ તેની પ્રજા છે. કામ જે તેનો પ્રધાન છે, તે બહુ જીદો, પાખણડી અને સર્વ અધમતાનું મૂળ છે; ક્રોધ સેનાપતિ, કે જેના હાથમાં કોટવાલનું પણ કામ છે, તે મહાકૂર અને તીક્ષ્ણ છે—એ સર્વદા જીવોનો ઘાત જ ઇચ્છે છે. કામરૂપ પ્રધાન એમ જ ઇચ્છે છે કે, રાજાનો સર્વ વૈભવ હું જ લોગવું ને તેનું દ્રવ્ય ખર્ચી નાખું; તેથી બુદ્ધિરૂપ મંત્રીની સાથે એકતા તથા એક વિચાર ન રાખતાં તે કેવળ સ્વેચ્છાચારી બની જાય છે. આવાં કારણથી જીવરાજનું નગર બહુ દુઃખી રહે છે. આમ થતાં પણ જો સાવધ અને દૃઢ રહી, જીવરાજ પોતાના ડાહ્યા મંત્રી બુદ્ધિની સાથે એકમત થઈને શાંતપણે એકાંતમાં વિચાર ચલાવે, ને ઉન્મત્ત થયેલા પ્રધાનરૂપ કામની સત્તા નિર્બળ કરી, તેને પોતાને વશ કરી લઇને, ડાહ્યા મંત્રીના વિચારથી કિંચિત્ પણ વિરુદ્ધ ન ચાલવાનો કરચ રાખે, તો પછી ક્રોધરૂપ કોટવાલ પોતાની મેળે જ તેને આધીન થઈ જાય છે; અને તે જીવરાજના રાજ્યમાં કોઈ જાતનો ઉત્પાત કરી શકતો નથી. આમ થવાથી જીવરાજનું રાજ્ય તેને સ્વાધીન

થઈ, પરમ સુખરૂપ થાય છે. કામ અને ક્રોધ મહા નટખટ છે ખરા, પણ તે શરીરની રક્ષાને માટે જ ઉત્પન્ન કરેલા છે, નાહ કે શરીરના નાશને માટે. પરંતુ જો જીવ તેઓને વશ થઈ જઈને દુરાચારી બની જાય, તો તેનું આખું રાજ્ય નાશ પામે છે.* કામક્રોધાદિ પ્રધાન મંત્રીઓ પણ, ઇન્દ્રિયાદિક કારભારી અને સેવકવર્ગદ્વારા પોતાનું કામ કરે છે. એ ઇન્દ્રિયોને પણ જો સ્વચ્છંદતાથી, પોતાને ઈચ્છિત માર્ગે ચાલવા દેવામાં આવે તો તેથીએ મોટો અનર્થ થાય છે. માટે તે ઇન્દ્રિયાદિક સેવકવર્ગને બુદ્ધિરૂપ મંત્રીદ્વારા, જીવરાજ પોતાના વશમાં જ રાખે, સર્વને પોતપોતાની ઈચ્છાનુસાર ચાલવા ન દે, તો જ જીવરાજનું રાજ્ય સુખરૂપ ચાલે, પણ વળી બાણ કે, કામ, ક્રોધ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ વિના દેહરૂપી રાજ્યનો નિભાવ પણ થતો નથી, તમ તેઓ પ્રબળ ને ઉન્મત્ત થઈ જાય તો તેથી અનર્થ પણ થાય છે. માટે પ્રત્યેક સમયે બુદ્ધિરૂપ મંત્રીએ તેઓને પ્રબળ ન થવા દેતાં, હમેશાં દબાયલા જ રાખ્યા કરવા જોઈએ. તેઓ પોતાને વશ રહે, એટલે જીવરાજ સદા સાવધ રહી, પોતાપણાંને વીસરી જતો નથી, અને પોતાના મહારાજાધિરાજ પરમાત્મા કે જેઓનું આપેલું રાજ્ય ભોગવે છે, તેનાથી વિમુખ ન થતાં તેની કૃપાનું પાત્ર બની જાય છે. મહારાજાધિરાજની કૃપા સંપાદન કરવી, એ જ તેનું ખરું કર્તવ્ય છે. કેમકે તે કૃપાળુનો પોતે અંશ છતાં તેમનાથી વિખેટો પડી ગયો છે.† તે તેમની કૃપા વિના તેમનું દર્શન પામવાનો નથી, તો પછી તેમને જઈ મળવાની તો આશા જ ક્યાંથી રાખે ?

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કરતાં સમય વીતી ગયો. સાયંકાળનો હોમ કરવા વેળા થઈ. તે મહાત્મા ગુરુદેવ તત્કાળ ગંગામાં સ્નાન કરવા પધાર્યા. સુમનશર્મા પણ સ્નાનથી શુદ્ધ થઈ યજ્ઞસેવામાં સહાયભૂત થઈ ગયો.

અહીં સુધીનો ઇતિહાસ સાંભળીને, રાજપુત્ર જીવનસિંહ પોતાના ગુરુદેવને વંદન કરી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! હવે તો હું શું પણ આ સઘળા વિદ્યાર્થીઓ સુદ્ધાં સમજ્યા હશે કે, પોતાને ઓળખવું, એ કેટલું બધું વિકટ છે. વારુ, કૃપાનાથ ! એવી રીતના કુટિલ કારભારીઓ અને નીચ સેવકોના સમૂહ વચ્ચે રહેલો જીવ પોતે સ્વભાવે કેવો છે તે કહો.”

* ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાયં રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ । તયોર્ન વશમાગચ્છેતૌ તસ્ય પરિપંથિનૌ ॥ † મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

જીવનો સ્વભાવ

એ પ્રશ્ન સાંભળી તેના વિદ્યાધ્યાપક ગુરુજી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“બાપ જીવન ! મૂળ સ્વરૂપે જીવ તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પર-માત્માનો અંશ હોવાથી કેવળ શુદ્ધ, સનાતન અને સત્ત્વમય છે; પરમ ચૈતન્યરૂપ છે; મહાપવિત્ર અને નિર્લેપ છે; અવિનાશી છે; અપ્રમેય છે; અજન્મા છે; નિત્ય છે; શાશ્વત છે; * અદ્વૈત છે ને સૌથી પ્રથમ છે. વળી એ અવ્યય તથા અવિકારી છે, અચિત્ત્ય છે ને અચળ છે; સર્વગત અને અવ્યક્ત છે; † છતાં સ્વભાવથી જ જડ, વિકારી તથા પરિણામવાળી એવી પ્રકૃતિ કહેતાં માયાનો સંગી હોવાથી તેનામાં અનેક પ્રકારના વિલક્ષણ સ્વભાવોનો, કુતર્ક—અસત્તાનો પ્રવેશ થવા પામે છે. તેવા વિલક્ષણ સ્વભાવો જો કે અસંખ્ય છે, તથાપિ જૂદા જૂદા ચાર પ્રકારોમાં તેઓની વેહેંચણી કરીએ તો તે સમજવા સરળ થઈ પડે. (૧) એક તો પશુવત સ્વભાવ, (૨) બીજો રાક્ષસી સ્વભાવ, (૩) ત્રીજો પ્રેતાદિક સ્વભાવ ને (૪) ચોથો દૈવી સ્વભાવ. એમાં દૈવી સંપત્તનો જો જીવને સંગ થાય તો તેથી તે ઉત્તમ અવસ્થાને પામે છે ને આસુરી સંપત્તનો સંગ થાય તો નાશ પામે છે.” ‡

એ સાંભળી જીવનસિંહ બોલ્યો; “ કૃપાનાથ ! આપે પ્રથમ તો કહ્યું કે, જીવ અવિનાશી છે, તે કોઈથી કે કશાથી નાશ પામતો નથી; અને વળી કહ્યો છે કે, અશુભ કહેતાં આસુરી સંપત્તનો સંગ થવાથી જીવ નાશ પામે છે, એ તો વિરોધવાળી વાત થઈ !”

મહાત્મા અધ્યાપક તેને ધન્યવાદ આપી બોલ્યા; “બાપ જીવન-સિંહ ! તારો પ્રશ્ન અતિ ઉત્તમ છે. મેં જે પૂર્વે કહ્યું છે કે, જીવાત્મા અજર, અમર તથા અવિનાશી છે, એ વાત જ ચતુર્થ છે. તે શુદ્ધાત્મા છે, તો પણ આસુરી સંપત્તને વશ થઈ પડવાથી તે નાશ પામે છે એમ કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, યોગિનિમાં જન્મવાથી જીવને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં જ પડી રહેવું પડે છે ને પ્રકૃતિના સંગથી અસંખ્ય દુઃખો જ ભોગવવાં પડે છે તથા ઉત્તરોત્તર તેના કરતાં વિશેષ અધમાધમ યોગિ-ઓમાં અવતાર ધરીને સદાને માટે રીળાયા કરવું પડે છે. અને તેમાંથી

* અજો નિત્યઃ શાશ્વતોડયં પુરાણઃ ।-નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચ્છોડયં સનાતનઃ ॥

† અબ્યક્તોડયમચિત્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે । ‡ દૈવી સંપત્તિમોક્ષાય નિબંધાય-સુરી મતા ।

ઉદ્ધાર થવાનો પ્રસંગ બહુ જ અલભ્ય થઈને દૂર જતો રહે છે.* આત્મું જ નામ આત્માનો નાશ કહેવાય છે. આ સંસારમાં વારંવાર જન્મવું ને મરવું—એક ખાડામાંથી નીકળી બીજામાં પડવું†—એ જ આત્માનો નાશ માનવાનો છે. આત્મા પંડે તો અજન્મા છે, છતાં પ્રકૃતિના સંગથી તેને વારંવાર અનેક પ્રકારના દેહો ધરવા તથા મૂકવા પડે ને તે વેળાનું એટલે કે દેહ ધરવાનું તથા મૂકવાનું એટલે જન્મનું ને મરણનું જે અપાર કષ્ટ છે, તે તેને દેહરૂપે નિરૂપાયે ભોગવવું પડે છે. પુરુષ એવો જે જીવ, તે પ્રકૃતિને સંગે રહીને પ્રકૃતિ થકી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને ભોગવે છે‡ અને સારી તથા નરતી યોનિમાં તેને જન્મ લેવો પડે છે. એનું કારણ એટલું જ કે, તે પ્રકૃતિના ગુણોનો સંગી છે: પ્રકૃતિના ગુણોમાં લેપાઈ જવાથી તે પોતે પોતાપણું તદ્દન જ ભૂલી જાય છે એટલે હું કોણ અને શી વસ્તુ છું, એનું તેને કેવળ જ વિસ્મરણ થાય છે. એવી રીતે પોતાપણાને વિસરી ગયેલા પ્રાણીને, સદ્ અસદ્ વસ્તુનું કે આચરણનું, કે દૈવી આસુરી સંપત્તિના સુખદુઃખનું ક્યાંથી ભાન રહે? મેં પૂર્વે કહી બતાવેલી ચાર પ્રકારની સંપત્તિઓ તેનામાં પ્રવિષ્ટ થવા પામે છે. પશુઓ, રાક્ષસો, પ્રેતો ને દેવો, એ ચારેમાંથી ગમે તે સંપત્તિને વશ થઈ ગયેલો તે પ્રાણી, તેવાં જ કર્મો કરે છે, ને અંતે તે તે કર્મનું તેવું જ—ઉત્તમ કે અધમ—કૃણ ભોગવવા માટે મનુષ્યપણાથી શ્રદ્ધ થઈને, અધમાધમ યોનિમાં અવતરે છે.”

(૧) એટલું કહી જીવનસિંહના વિદ્યાગુરુ બોલ્યા; “બાપ જીવન !

તું કદાચ કહીશ કે, મનુષ્ય પ્રાણીમાં વળી પશુ-
પશુસ્વભાવ વત્ સ્વભાવ કેમ કરીને પ્રવિષ્ટ થઈ શકે? તેના
સમાધાનમાં સમજવાનું છે કે, મનુષ્યમાં જે નાના

પ્રકારના ભોગો ભોગવવાની અભિલાષા તથા તૃષ્ણા, ક્ષુધા, ભય, નિદ્રા-
દિક ગુણો છે, તે પશુઓના છે. પશુઓમાં એટલા ગુણો તો સ્વાભાવિક
જ હોય છે, ને એમાં જ તેઓનું કૃતકૃત્યપણું પણ છે. પશુઓમાં જે
ગુણો છે, તે મનુષ્યોમાં પણ છે જ§ અને એના કરતાં અધિક સારા
ગુણો જેનામાં હોય નહિ, તે મનુષ્ય પશુ સંપત્તિનો સ્વામી બાણવો !

* આસુરી યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ । મામપ્રાપ્યૈવ કૌંતેય ! તતો યાંત્ય-
ધર્મા ગતિમ્ । † પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ । ‡ પુરુષઃ
પ્રકૃતિસ્થો દિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્મગુણાન્ । § આદારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્પશુ-
મિર્નરણમ્ । ધર્મો દિ લેષામધિકો વિશેષો ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

(૨) બીજો જે ક્રોધમય સ્વભાવ છે,* કે જેવડે પારકી ઇર્ષ્યા, કઠોર વચન, નિર્દયતા અને હિંસકપણું ધત્યાદિ દુર્ગુણો રાક્ષસસ્વભાવ ઊપજે છે, તે રાક્ષસોનો સ્વભાવ છે. રાક્ષસોમાં અનેક પ્રકારનાં છળ કપટ કરવાં, દંભ કરવો, દાવપેચ રમવા, મિથ્યા ઉપાધિઓ વહોરવી ને છેવટે જેનું ક્ષળ પાપ વિના કે દુઃખ વિના બીજું કંઈ જ મળતું નથી તેવાં કર્મો કરવાં, ધર્મનો તથા પરલોકનો સદાનો ત્યાગ કરવો, ગુણમાં પણ દોષારોપ કરવો ગુણેષુ લોપદષ્ટિઃ—અસૂચ્યા એ સર્વ આસુરી સ્વભાવ છે.†

(૩) ત્રીજો પ્રેતસ્વભાવ છે. જુલો તથા પ્રેતો અદૃશ્યપણે રહીને મનુષ્ય પ્રાણીઓને અનેક છળ કપટ વગેરે ઠરી ભય પ્રેતસ્વભાવ પમાડે છે, દુઃખ દે છે, પણ તેથી તેઓને પોતાને ચત્કિચિત્ પણ સુખ થતું નથી; ઊલટો પરિશ્રમ અને દુઃખ જ તેઓને ઠમેં તો વહેવાનાં છે. તેવા ગુણવાળા મનુષ્યો પ્રેતસ્વભાવની ગણતીમાં છે. આ ત્રણે ગુણવાળાને શ્રીકૃષ્ણે આસુરી સંપત્તિમાં ગણ્યા છે.

(૪) ચોથો સ્વભાવ દેવતાનો છે—એ દૈવી સંપત્તિ છે. દેવતાઓ જેમ સૌ વાતે પવિત્ર રહી, અનેક પ્રકારની સંજીવની દૈવીસ્વભાવ આદિક દિવ્ય વિદ્યાઓનો આશ્રય કરે છે, પરોપકાર કરે છે, સત્ત્વગુણને અનુસરી અનેક સહાયો તથા પુણ્યરૂપ કર્મો કરે છે, સદ્વસ્તુનો સંગ અને અસદ્ વસ્તુ પ્રત્યે વિરાગ ધારણ કરે છે, નિઘ કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી સર્વ જીવોના સુખ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને સર્વદા કદયાણુને જ માર્ગ પ્રવર્તે છે, એવઃ ગુણવાળા મનુષ્યો દૈવી સંપત્તિ છે.‡ દૈવી સંપત્તિ, ત્યાગ, તિવિક્ષા તથા તપનું સર્વકાળ સેવન કરે છે.

“હે જીવન ! એ ચારેમાંથી પ્રાણી જે જે સ્વભાવને વશ થાય છે, તેવો તેવો થઈને તેવા સ્થળને તે પામે છે. એ ચારેમાં પણ માત્ર દૈવી સંપત્તિને માટે જ દેવયાન માર્ગ નિર્માણ કર્યો છે. દૈવી સંપત્તિ એ જ, સ્વાત્મસ્વરૂપ-સ્વાત્મજ્ઞાન-પ્રજ્ઞજ્ઞાન કરાવવામાં સહાયક થનાર છે અને પરિણામે પરમ સુખને આપનાર છે. તે વિનાના અન્ય ત્રણે તો અધો-

* ભત્યન્તદોપશ્ચ કઠોરવાણી દરિદ્રતા ચ સ્વજનેષુ વૈરમ્ । નીચપ્રસન્નઃ કુલ્હીન-સંવા વિહ્વાનિ વેહે નરકસ્થિતાનામ્ । † ભગવદ્ગીતા અ. ૧૬. ૭ થી ૧૬ શ્લોકો. દેવાસુર સંપદ્વિભાગયોગ. ‡ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૬. શ્લોકો ૧. ૨ ને ૩

માર્ગે-નરકે લઈ જનારા છે. એટલા માટે તું દેવી સંપત્તિના આશ્રય કર. હે બાપ ! એ સ્વભાવો કંઈ મનુષ્યના શરીર સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી, પણ તેના હૃદય-અંતઃકરણ સાથે સંબંધ રાખે છે, ને તેથી જેવા સ્વભાવનો સંબંધ થાય, તદ્દપ તેનું હૃદય થઈ જાય છે. આ સંબંધમાં તને એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે તું સાંભળ.”

સ્વભાવની સ્વભાવપરીક્ષા

કોઈ એક અતિ તૃણાળુ મનુષ્યને એકવાર એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, બાણે પોતે એક શ્વાનરૂપ બન્યો છે. તે બહુ બુધ્ધિ, તેમ જ તરસ્યો છે, ને નગરમાં ઘેરઘેર ભટકે છે; પણ તેને કોઈ પણ સ્થળેથી ઠટકો ફાટ્યો મળતો નથી. એવામાં એક બાળક હાથમાં પૂરી લઈને ઘરના આંગણ આગળ રમે છે, તેને જોઈ અસહ્ય ક્ષુધાના ત્રાસને લીધે તે તેની પાસે દોડી જાય છે, અને પેલી પૂરી ઝંટાવી લઈને નાસવા જાય છે, તેવો જ તે બાળકનો પિતા, પછવાડે જોઈ રહ્યો હતો, તે એક મોટા ઘોડો લઈને તેની પૂંડે પડે છે, જોરથી બેચાર લાકડીના સપાટા ખેંચી કાઢે છે, ને તે શ્વાન મૂર્છાગત થાય છે. પેલી પૂરી તો ક્યાંય પડી ગઈ, પણ તેના બદલામાં મોઢે ધૂળ ભરાઈ જઈને તેનાથી મોટેથી ભસાઈ જાય છે. આ સઘળું જો કે સ્વપ્નમાં થયું હતું, પણ એ મારના ભયથી બૂમ તો સ્વપ્નસ્થ પુરુષથી સાચે-સાચ જ પડાઈ ગઈ. શ્વાન જેમ રોતો હતો, તેમ જ તે નિદ્રાવશ પુરુષ પણ શય્યામાં સૂતો સૂતો રડવા લાગ્યો, ને તે સાથે બાણે ખરે-ખરો જ લાડકીનો માર પોતાને વાગ્યો હોય, તેમ તેના ત્રાસથી તે બગી પણ ઊઠ્યો.

એ જોઈ જોડે સૂતેલી તેની સ્ત્રી, કે જે તેના રડવાના શબ્દથી બગી ઊઠી હતી, તે તેને આશ્વાસન આપી હૃદય સાથે ચાંપીને પૂછવા લાગી કે: ‘હે સ્વામિનાથ ! તમને એકાએક આ શું થઈ આવ્યું ? તમારું હૃદય આમ અતિશય શ્વાસથી ભરાઈ કેમ ગયું છે ? તમે શા સારું રડન કરો છો ? શું કોઈ વાંછી કે સર્પાદિક ઝેરી જીવે તમને હંશ કર્યો ? વા કાંઈ અગમ્ય વ્યાધિ તમારા શરીરમાં ઉત્પન્ન થયો છે ?’

એ સાંભળી લજ્જિત થઈને, તેમ જ બળે ઠરીને પોતાના રડ-નને તથા શ્વાસને આવરીને તે પુરુષ બોલ્યો: ‘અહો ! મને એ શું થયું ? સાચે, મને આમ કેમ થઈ ગયું ? અરર ! એ તો બધું ખોટું આજીવનપાળ ! લાકડી શી ને કૂતરો શો ! શિવ ! શિવ ! મારો જીવ ક્યાં ભટકવા ગયો હતો ? કંઈ નહિ, એ તો બધું મિથ્યા છે !’

એ સાંભળી સ્ત્રીએ પૂછ્યું; 'કૃપાનાથ ! લાકડી શાની ? કૂતરો શો ? આ બધું તમે શું બોલો છો, તે મને સમજાવો.'

તે પુરુષ બોલ્યો; 'પ્રિયે ! એ તો મને કંઈક સ્વપ્ન થયું હતું તેમાંના વિલક્ષણ દેખાવથી મારો આત્મા ગભરાયો હતો !'

એ સાંભળી સ્ત્રીએ તે સંબંધી સઘળી વિગત જાણવા આગ્રહ કરવાથી તેણે પોતાના સ્વપ્નનો અથથી ઇતિપર્યંત વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો.

તે સાંભળીને સ્ત્રીને પ્રથમ તો આશ્ચર્યને લીધે એટલું બધું હસવું આવ્યું, કે જે કેમે કંઈ એટલે જ નહિ, પણ પછી તૃષ્ણા અને લોભ ધૈર્યવટે પોતાના હાસ્યને આવરીને, તે હાથ ભેડી બોલી; 'કૃપાનાથ ! આ દાસીનો જે કે અધિકાર તે આપને ઠહેવાનો નથી જ, તથાપિ વિજ્ઞાપન તરીકે કહેલું હિતવચન કંઈ અયોગ્ય ગણીશો નહિ. આપ સૌ વાતે યોગ્ય અને જ્ઞાતા છો અને ઇતર મનુષ્યોને સુદ્ધાં બોધવડે સન્માર્ગે લગાડનાર છો, તદ્દાપિ આપના અંતઃકરણને વિષે જઈને ભરાઈ બેઠેલો એક મહાપ્રબળ શત્રુ છે, તેને જાણવા છતાં કેમ કાઢી મૂકતા નથી ? હું ધારું છું કે, તમોને સ્વપ્નમાં પણ આવું લજ્જાસ્પદ સંકટ આપનાર એ દુષ્ટ શત્રુ જ છે. એ શત્રુ છે, છતાં એને આપ પરમ મિત્ર કરતાં પણ અધિક પ્રિય ગણી તેની સંગે સદા લાડ કરો છો, એ જ આ ભગવાનની મહામાયાનું વિલક્ષણ બળ છે. ભગવાનની માયા ગમે તેવો પંડિત પણ જે હરિવિમુખ હોય તો તેને સહજમાં સપડાવી દે છે. આપ સુદ્ધાં છતાં પોતાનું અહિત કરનારા શત્રુને વશ થઈ રહ્યા છો, એટલે સુધી આપના પર હરિની માયાનું પ્રાબલ્ય ચાલ્યું છે, તેનું કારણ માત્ર હરિની વિમુખતા જ છે. આપ સંસારમાં તો સૌ વાતે વિચક્ષણ છો; પણ એ સંસારની સમ્મુખતા જ પ્રાણીને શ્રીહરિથી વિમુખ કરી નાંખે છે અને આ સંસારની સમ્મુખતા છો, માટે જ શત્રુને મિત્ર ગણો છો એ આપ જાણતા નથી, એ મહાશ્ચર્ય મને તો લાગે છે; અને આપનો એ હિતશત્રુ પોતાને કાવે તે રીતે આપને મહારીના મર્કટની પેઠે રમાડે છે, નચાવે છે, હસાવે છે, રડાવે છે. એ આપનો હિતશત્રુ કોણ છે, તે આપે જાણ્યો ? આવશ્યક ને અનાવશ્યક એવાં સર્વ દ્રવ્યોનો અતિ લોભ, એ જ આપને અંગે અંગે વ્યાપેલી તૃષ્ણાનો પુત્ર આપનો શત્રુ છે. એ માતાપુત્ર બંનેને આપે સારી રીતે આશ્રય આપેલો છે. સ્વામિનાથ ! પૂર્વે એ માતાપુત્રે કિંવા એકલી માતાએ, વા એકલા પુત્રે જ, કેવા કેવા મહાન અનર્થો કરેલા.

છે, તે પર લક્ષ ઘો. એને આશ્રય આપનારા મહાસમર્થ વીરોનો પણ એણે કેવી નિર્દયતાથી ક્ષય કરી નાંખેલો છે તે વિચારો. એએના જેવી દુષ્ટતા કોઈનામાં, હું જાણું છું કે, નહિ હોય. સ્વામિનાથ ! મારા પિતાશ્રી પૌરાણિક હોવાથી તેઓ રાજના દરબારમાં નિત્ય ઠથા કરવા જતા હતા. ત્યાં જે જે રમ્ય ઇતિહાસો તેઓ કથન કરતા, તે હું બાળપણમાં તેમની સાથે જતી તેથી એકચિત્તે શ્રવણ કરતી હતી. ત્યાં સાંભળેલું મને સ્મરણમાં છે કે, તૃણા અને લોભાદિકે, મોટા મોટા રાજર્ષિઓને ને મહર્ષિઓને પણ દુઃખમાં ડૂબાડી દીધા છે, ને અસંખ્ય વિટંબણાઓમાં નાંખેલા છે. મહાત્મા જનો પણ લોભ ને તૃણામાં ડૂબેલા હોવાથી તરી શક્યા નથી, તો પછી આપણું સામાન્ય જનોનું શું ગળું ? વળી સ્વામિનાથ ! કદાચ આપ એમ કહેશો કે, હું એવો લોભી છું એવું તું શા ઉપરથી કહે છે ? મેં શ્રવણ કરેલું છે કે, જે મનુષ્ય જેવી પ્રકૃતિ-વાળો તથા જેવી અભિલાષાવાળો હોય છે, તેનું અંતઃકરણ સદાસર્વદા તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિના વિચારોમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરે છે; અને જગૃતાવસ્થામાં ઠરેલા વિચારો તથા અભિલાષાઓનું તેને સ્વભાવસ્થામાં પણ જેવું ને તેવું જ—આશા સફળ થવારૂપે કે નિષ્ફળ થવારૂપે—દર્શન થાય છે; અને તેથી જ હું ધારું છું કે, આપના અતિ લોભ—અતિ તૃણાનું આ દિગ્દર્શન થયું છે. વળી મેં એમ પણ સાંભળેલું છે કે, અતિ તૃણા એ ભટકતા શ્વાન સરખી છે. શ્વાનની ક્ષુધા તૃષ્ણા કદી પૂર્ણ થતી નથી; કેમકે ક્યાંયથી એને પેટપૂર અન્ન કે જળ મળતું નથી. તે અન્ન મેળવવાને ઘરઘર ને આંગણે આંગણે ભટક્યા જ કરે છે. કોઈ ઠેકાણેથી કદી દુકટો મળે છે, તો કોઈ ઠેકાણેથી વગર આપ્યે લેવા જાય કે ઘરમાં પેશી જાય છે, ત્યારે તેને લાકડીના સપાટા સહેવા પડે છે. એવી રીતે અતિ તૃણાવાળું મનુષ્યનું મન પણ સદા જ ભટકતું રહે છે. તે અનેક અનર્થો કરે છે, તેથી પરિણામે તેને તેવી નીચ શ્વાનાદિકની યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આપને થયેલા આ સ્વપ્ન ઉપરથી યથાર્થ છે, એમ મારું માનવું છે. માટે આપ કૃપા કરીને હવે એવી અકલ્યાણકારિણી તૃણાનો ત્યાગ કરો.

એ પછી તે જીવ, પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજ્યો કે, મારી અતિ તૃણા, ખરે જ મને નીચ યોનિમાં લઈ જશે, અને ત્યાંથી અંતે મારે નરકમાં પડવું પડશે. દિવસથી તેણે મનને સારી પેઠે સાવધ કરીને, વધી પડેલી સમગ્ર તૃણાનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરવા માંડ્યો.

‘હે જીવનસિંહ ! જેમ અને તેમ મનુષ્યે પોતાના સ્વભાવને ઉત્તમ અને દૈવી સંપત્તી સંપૂર્ણ સંસ્કારી કરવા માટે સદા પ્રયત્ન કરતા રહેવું; તથા નીચ સ્વભાવનો કિંચિત્ પટ પણ હૃદયને લાગવા દેવો નહિ.’

મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા

આટલા બધા લાંબા પ્રસંગની કથા ઉપરથી કદાચ વાંચકને વિસ્મૃત થયું હશે કે, આ કથાપ્રસંગ કયે સ્થળે કહેવાયો છે. એનું મારે સ્મરણ કરાવવું જોઈએ.

પેલાં બાળપથી ઢંકાયલાં ને મેઘમંડળને ભેદી ગયેલાં હિમગિરિનાં ઉન્નત શિખરો વચ્ચે આવેલી ખીણમાંનો પવિત્ર આશ્રમ, ત્યાંની ચિદ્રગુહા, ત્યાં વસતા સદ્ગુરુ મહાત્મા, સુવિચાર અને છદ્મલિંગ એ નામના પરમ આધિકારી તેમના શિષ્યો, ઈત્યાદિ વાત સદા સંભારી રાખવાની છે. એ સદ્ગુરુ-યોગીશ્વરનાં વચનામૃતનું પૂર્ણ પ્રેમથી પાન કરનારા તે બંને શિષ્યો આગળ આ કથાપ્રસંગ ચાલે છે.

અહીં સુધીનું આખ્યાન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા તેઓમાંનો નાનો છદ્મલિંગ કર જોડીને બોલ્યો કે; “કૃપાળુ ગુરુદેવ ! પોતે પોતાને ઓળખવા માટે વિદ્યાગુરુએ જે કંઈ કહ્યું, એટલાથી શું તે બાળવયનો જીવનસિંહ સારી રીતે સમજી શક્યો ?”

યોગીશ્વર બોલ્યા; “ના, એમ ક્ષણવારમાં પોતે પોતાને ઓળખી લેવો, એ અને એવું નથી. આ તો તમોને મેં સંજ્ઞેપથી કહ્યું. જીવનસિંહને પણ આટલેથી સંતોષ ન થવાને લીધે તેના વિદ્યાગુરુએ પુનઃ સારી રીતે વિસ્તારપૂર્વક એ વાતનું કથન કરી સંભળાવ્યું હતું. શિષ્યો! કોઈ પણ

વાર્તા શ્રવણ કરીને મૂઝી દઈએ તો તે સમય જતાં અવજ્ઞ, મનન ને વિસ્મૃત થઈ જાય છે, ને તેનું તાત્પર્ય અંતરમાં ઠસતું નિદિધ્યાસન નથી. માટે તે પછી શ્રવણ કરેલી વસ્તુનું પોતાના

હૃદયના ઊંડાણમાં સારી રીતે મનન થવું જોઈએ. મનન થવાથી તે વસ્તુનું તત્ત્વ અંતરમાં ઊતરે છે; પછી તેનો અનુભવ લેવાનું બની આવે છે; અનુભવથી દૃઢ થયેલી વાત મનુષ્યના હૃદયમાંથી કદી ખસતી નથી. એટલા માટે જીવનસિંહને સંભળાવેલાં તત્ત્વનું તેના ગુરુજીએ કેટલાક દિવસ સુધી સારી રીતે મનન થવા દીધું.

એકવાર વળી શાળામાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પાઠ ભણી રહ્યા હોવાથી શાંતપણે જીવન, પૂર્વ વાતનું મનન કરતો હતો, એવામાં કંઈક શંકાથી ચમક્યો ને તેણે ગુરુદેવને વંદન કરીને પૂછ્યું; ‘ગુરુવર્ય ! આપે

તે દિવસે મને મનુષ્યના જૂઠા જૂઠા સ્વભાવો વિષે કહ્યું, તે સાથે ત સઘળા સ્વભાવામાંથી શ્રેષ્ઠ દેવી સ્વભાવનું જ ગ્રહણ કરવાવિષે કહ્યું, તે હું સમજ્યો; અને તે સ્વભાવો પણ મનુષ્યના દેહ સાથે નહિ, પણ તેના અંતઃકરણ સાથે સંબંધ રાખે છે, તેા તેથી તેણે પોતાના અંતઃકરણને શ્રેષ્ઠ બનાવવા અભ્યાસ કરવો, એ પણ ઠીક કહ્યું. કૃપાનાથ ! મનુષ્યનું અંતઃકરણ એવું તે કેવું બળવાન છે, કે જે દેવાદિકના શ્રેષ્ઠ સ્વભાવનો પણ સંગ્રહ કરી શકે છે ?”

એ પ્રશ્ન સાંભળી તેના ગુરુજી બોલ્યા; “બાપ, જીવનસિંહ ! મનુષ્ય એ એવું ઉત્તમ રત્ન પ્રભુએ ધણું છે, ને તેનું અંતઃકરણ એટલું બધું ચમત્કારિક છે, કે એ માટે હું તારી આગળ કેટલું કહી શકું ?

જળચર મનુષ્ય પ્રાણી સૌ વાતે શ્રેષ્ઠ છે. મીઠાં તથા ખારાં જળમાં વસનારાં જળચર પ્રાણીઓ કરતાં

કે જીણા પોરા, મોટી નાની માછલીઓ, દેડકાં, કાચબા, મોટા મત્સ્યો, મગરો, ઝુંડો અને અશ્વોને, ગજાને તથા મોટાં વહાણોને પણ ગળી જાય એવા સમુદ્રમાં વસનારા મોટા મોટા મગર મત્સ્યો છે; પણ એ સર્વ કરતાં મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે. પૃથ્વીપર અને પૃથ્વીમાં વસનારાં જળચર પ્રાણીઓ, જેવાં કે જીણામાં જીણાં જંતુઓ, કીડીઓ, મંકોડાઓ, ઊંદરો, સર્પો, માર્બરો, શ્વાનો,

સ્થળચર શૃગાલો, હરણો, વાનરો, ગાયો, મહિષો, અજાઓ, ગર્દભો, અશ્વો, ઉટ્ટો, ગંડાઓ, હસ્તીઓ, બ્યાઘ્રો,

રીંછો ને સમગ્ર વનચરોના રાજા સિંહો, ઇત્યાદિ સર્વ કરતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે. આકાશમાં ઊડનારી મક્ષિકા, પતંગાદિકથી લઈને ચક્રવાકો, તિલ્તિરો, પોપટો, કપોતો, કાકપક્ષીઓ, મયૂરો, સારસો, હંસો, બાજો, ગીધો

એચર

ને ગરુડાદિક સમસ્ત પક્ષીગણનાં પ્રાણીઓ કરતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે. અદૃશ્યરૂપે ફરનારાં ભૂતો, પ્રેતો, પિશાચો, વેતાલો અને વીરો, એ આદિક વર્ગનાં પ્રાણીઓ કરતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે. તેમ જ યક્ષો, રાક્ષસો, દાનવો, દૈત્યો ઇત્યાદિ મહાબળવાન અને માયાવી અસુર પ્રાણીઓ કરતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે. વગી પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા એવા દેવતાઓ—કે જેઓના ઉત્તમોત્તમ સ્વભાવો પોતાનામાં પ્રાપ્ત

કરવાને સારુ તેઓને બહુ બહુ સાવધપણથી અનુકરણ કરવાનું છે, તે દેવતાઓ-પણ કોઈ કોઈ વાર મનુષ્ય પ્રાણીને બહુ અભિનંદન આપે છે તથા મનુષ્યપણાની અભિલાષા ધરે છે.”*

એટલું કહીને તે મહાત્મા ક્ષણભર સ્થંભી, પછી બોલ્યા; “ખ્યારા જીવન ! તારા મનને કદાચ શંકા થશે કે, સમસ્ત પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ કેવી રીતે ? તું સ્વસ્થ થઇને સાંભળ : સમસ્ત જળ-ચરો, ભૂચરો અને ખેચરાદિક એટલે આકાશગામી પક્ષ્યાદિક પ્રાણીઓ ગમે તેવાં મોટાં છે, અતુલિત બળવાળાં અને આતશય ભયંકર છે, તેઓ મનુષ્યને તેની અસાવધ અવસ્થામાં ભલે આખો ને આખો ગળી જાય છે, ખાઈ જાય છે, મારી નાંખે છે ને ત્રાસ પમાડે છે. તથાપિ સાવધપણે રહી, પોતાના પરમ બુદ્ધિબળનો જો મનુષ્ય ઉપ-યોગ કરે, તો અવશ્ય તે સર્વ વર્ગોના મહાભયંકર પ્રાણીઓને પણ પોતાને વશ કરી શકે છે. તે જ મનુષ્ય પ્રાણી વળી પિશાચ્યવર્ગના, વાયુરૂપે રહીને ગમે તેવા છળબળ કરનારા, ભૂત પ્રેતાદિક પ્રાણીઓને પણ પોતાના બુદ્ધિબળવડે, મલિન મંત્રોની સાધનાઓ કરીને, એક આકર સરખા વશ કરી લે છે, ને તેઓની પાસે ઇચ્છિત કાર્ય કરાવે છે. એટલું જ નહિ, પણ જો તેઓ ઇચ્છે ને પ્રયત્ન કરે તો અધો-ગતિને પામેલા અને મહાન દુઃખાનુભવ કરતા પિશાચ્યાદિક પ્રાણીઓને પોતાનાં બુદ્ધિબળવડે તથા અનેક શ્રાદ્ધાદિક સત્ક્રિયાઓ કરીને, સદ્ગતિ પણ અપાવી શકે છે.† તે જ પ્રમાણે યક્ષ રાક્ષસાદિકને પણ મનુષ્ય પોતાનાં બુદ્ધિબળવડે તથા અનેક તપ, સંયમ, યોગ, ઉપાસના આદિક દેવી શક્તિઓવડે, તેઓની માયામાં ન ફસાતાં, ઊલટા તેઓને આધીન કરી લે છે. એટલા માટે સર્વ પ્રાણીઓના કરતાં મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે.”

* વાસ્તવિક અમરકોશના કર્તા અમરસિંહના મતે વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, ચક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, કિન્નરો, પિશાચો, ગુણકો, સિધ્ધો અને ભૂતો દેવધાનિઓમાંના છે અને દૈત્યો, દૈત્યો, કનુજો, ઇન્દ્રશત્રુઓ અને કાનવો વગેરે આસુરી ધાનિમાંના અસુરો છે; પણ વ્યવહારમાં આપણે તેવો ભેદ માનતા નથી. આપણે તો સામાન્ય જો બધામાંના કેટલાકોને પિશાચ્ય તરીકે જ અને રાક્ષસ તરીકે જ જોળીએ છીએ.

† આ વિષય યથાર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવત, ખીતામાહાત્મ્ય, એકાદશી-માહાત્મ્ય, પુરુષોત્તમમાહાત્મ્ય, ને જ્વલંતરાજ વગેરે વાંચવાં, અધિકારી જીવ માટે આવશ્યક કર્મ છે.

એ સાંભળી જીવન, હાથ જોડીને બોલ્યો; કૃપાનાથ ! એ બધું તો યથાર્થ; પણ અહુણાં આપે સૂચવ્યું કે, સૌ મનુષ્યોથી પણ શ્રેષ્ઠ એવા દેવતાઓ, મનુષ્ય પ્રાણીને અભિનન્દન આપે છે તથા મનુષ્ય-પણાની અભિલાષા કરે છે, એ શું સત્ય ને શાસ્ત્રસંમત છે ? એમ હોય તો દેવતાપણું, મનુષ્યપણાથી ઊતરતું ગણાય !”

ગુરુજી બોલ્યા; “ના ભાઈ ! ના, તેમ નથી. પરંતુ એમાં એક સમજવા જેવું કારણ છે. દેવો મનુષ્યો કરતાં સૌ વાતે શ્રેષ્ઠ છે. તેઓનાં શરીરો મનુષ્યોના જેવાં મલિન અને નિસ્તેજ હોતાં નથી, પણ ઘણાં પવિત્ર, નિર્મળ અને દિવ્ય તેજવાળાં હોય છે. તેમને ધારણ કરવાના વસ્ત્રાલંકારો પણ ઘણા તેજસ્વી, શોભાયમાન અને પવિત્ર છે; તેઓનાં ભક્ત્યભોજ્યાદિક પણ ઘણાં સુંદર અને અલૌકિક સ્વાદવાળાં છે, તથા સર્વ સ્વાદોના તત્ત્વરૂપ અને અમર કરનાર એવા અમૃતરસનું તેઓ નિત્ય પાન કર્યા કરે છે. તેઓનાં વસવાનાં ભવનો પણ પરમ દિવ્ય છે, વાહનો પણ દિવ્ય, આસનો પણ દિવ્ય, શય્યાઓ પણ દિવ્ય અને એ પ્રમાણે તેઓને ઉપભોગમાં લેવાની તથા ફીડા કરવાની સર્વ વસ્તુઓ તેમ જ તેમની ભૂમિ આદિક સઘળું જ પરમ દિવ્ય, પવિત્ર અને મનુષ્ય લોક ધારે તેના કરતાં અતિ દિવ્ય છે, મનુષ્યની પેઠે તેઓને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ને કલેશો હોતાં નથી. તેમ ભોગવવા પણ પડતા નથી. મુખ્યત્વે કરીને તેઓ સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને નિર્મળ એવા સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરનારા હોવાથી, તેમનામાં છળ, કપટ, દંભ, ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, ભય, મોહ ઇત્યાદિક દુર્ગુણો પણ હોતા નથી. એમ સર્વ પ્રકારે મનુષ્યો કરતાં દેવો શ્રેષ્ઠ છે, પરમ સુખી છે અને મનુષ્યોને પણ સુખના આપનારા છે. છતાં પણ તેઓ મનુષ્ય પ્રાણીને અભિનન્દન શા માટે આપે છે ને મનુષ્યપણાની અભિલાષા શા માટે રાખે છે, તેનું આશ્ચર્ય-મય કારણ તું સાંભળ.”

એમ કહી થોડીકવાર પછી તે મહાત્મા બોલ્યા; “બાપ જીવન ! દેવો સ્વર્ગમાં વસે છે ને આપણે મનુષ્યો મૃત્યુલોકમાં એટલે પૃથ્વીપર વસીએ છીએ. પૃથ્વી કરતાં સ્વર્ગ એ વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનું સ્થાન છે. આ પૃથ્વી અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને જમ્બૂદ્વીપ વિષે આવેલો આપણો આ ભારતવર્ષ, એ કર્મભૂમિ છે. લોકોડયં કર્મવંધનઃ । સ્વર્ગ એ ભોગભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં વસતા મનુષ્યોથી સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરી શકાય છે, અને સ્વર્ગમાં એટલે ભોગભૂમિમાં વસનારાઓ માત્ર વિવિધ

ભોગો જ ભોગવે છે: ત્યાં કશું નવું કર્મ બની શકતું નથી. હવે સર્વ-નિયંતા વિશ્વેશ્વરનો એવો નિયમ છે કે, મનુષ્ય પ્રાણી જેવાં જેવાં-સારાં કે નરતાં કર્મો કરે છે, તેવાં તેવાં-સારાં કે નરતાં ફળો તેના બદલામાં તેને અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે. સારા કર્મનું ફળ સુખભોગ છે, નરતાં કર્મનું ફળ દુઃખભોગ છે. સુખભોગ સ્વર્ગમાં જઈ ભોગવાય છે, દુઃખભોગ નરકમાં જઈ ભોગવાય છે. સ્વર્ગ જેમ સારાં કર્મોનું ફળ ભોગવવાની ભોગભૂમિકા છે, તેમ જ નરક, નરતાં કર્મોનું ફળ ભોગવવાની ભોગભૂમિકા છે; માટે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં ગયા પછી પ્રાણીને પોતાનાં પૂર્વનાં કરેલાં કર્મો માત્ર ભોગવીને જ છૂટવાનું છે, પણ ત્યાં સારું નરતું એવું નવું કર્મ, કંઈ પણ બની શકતું નથી. સ્વર્ગવાસી કે નરકવાસી પોતાનો ભોગ ભોગવી રહીને ત્યાંથી પાછો પૃથ્વી પર પડે છે; અને પાછો નવા કર્મમાં જોડાય છે. શાસ્ત્રવચન છે કે:-

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિજ્ઞાતં જીજ્ઞેષુષ્યે મર્ત્યલોકં વિજ્ઞતિ ॥

પુણ્યવાન મનુષ્ય પોતાનાં પુણ્યનું ફળ ભોગવાઈ રહ્યું, એટલે સ્વર્ગમાંથી પાછો મૃત્યુલોકમાં પડે છે. એટલા માટે સ્વર્ગમાં વસનાર દેવો, મનુષ્ય પ્રાણીને વારંવાર વખાણે છે કે, ‘હે મનુષ્ય ! તું મહા-ભાગ્યવાન છે, કે જેથી તારો એ પવિત્ર કર્મભૂમિમાં જન્મ છે. ત્યાં રહીને તું અનેક પુણ્ય કર્મો કરીને આ અમારા સ્વર્ગભુવનને પણ મેળવી શકીશ. અથવા વધારે પુણ્યબળ મેળવીને અમારા કરતાં પણ અધિક સુખવાળા ઊર્ધ્વલોકને પણ મેળવી શકીશ, અને કદાચ ભગવત્કૃપાથી કેાઈ સદ્ગુરુ મહાત્માનો સમાગમ મળશે, ને તેમના દ્વારા ભગવદ્વક્તૃત્વ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ, તો આ અમારા તથા બીજા સઘળા નાશવંત સ્વર્ગો કરતાં શ્રેષ્ઠ અને જેનો કદી પણ નાશ થતો નથી એવા ભગવત્પદસ્વરૂપ પરમ ધામને પણ મેળવી શકીશ !* માટે હે મનુષ્ય ! તને ધન્ય છે.’ વળી હે જીવન ! આ જ કારણથી તે દેવો વારંવાર વિચાર કરે છે કે, જો કે આપણે આ સ્વર્ગમાં આવીને ભલે વસ્યા છીએ, ને તે ભલે પરમ સુખમય છે; તથાપિ તે સુખ ભોગવવાનો આપણે માટે અસુક અવધિ તો છે જ. વળી કદાચ આપણે માટે અવધિ ન હોય, એટલે કે જ્યાં સુધી સ્વર્ગ રહે ત્યાં સુધી આપણને અહીં રહી સુખ-ભોગ ભોગવવાના મળ્યા છે, તથાપિ તે ક્યાં સુધી ટકી રહેશે ? સત્પુરુષો કહી ગયા છે કે, આહિ તો ઘણે જ લાંબે કાળે પણ અંતે

આપણું આ સ્વર્ગનો પણ નાશ તો થવાનો જ છે, તો તે વેળાએ પણ આપણું અહીંથી પતન તો થવાનું જ છે ! માટે એવું અધૂરું, અંતવાળું સ્વર્ગસુખ એ કંઈ પરમ સુખ ગણાય નહિ. તેથી હવે જો પ્રભુ કૃપા કરે તો આ વેળાનું સ્વર્ગસુખ ભોગવીને, જ્યારે મૃત્યુ-લોકમાં જઈએ, ત્યારે એવું સદાયરણુ કરીએ, કે જેથી, જ્યાંથી કદી પાછું ફરવું ન પડે એવું ઉત્તમોત્તમ અને નિર્ભય ભગવત્પદ-પરમપદ પ્રાપ્ત થાય-એવી કામના પ્રણું થાય તેવું કર્મ કરીએ. આ કારણથી તેઓ મનુષ્યપણાની અભિલાષા ઠરે છે. એવી રીતે મનુષ્યપણું અને મનુષ્ય પ્રાણી સૌ કરતાં અતિ ઉત્તમ ને અભિનંદનીય છે.”

એ પછી વળી થોડીક વિશ્રાંતિ લઈને, તેના ગુરુજી બોલ્યા; “પ્રિય પુત્ર જીવન ! કદાચ તને એમ શંકા થશે કે, મનુષ્ય સત્કર્મ કરીને ઉત્તમ લોક અને ઉત્તમ પદ મેળવી શકે છે, તે પ્રમાણે બીજાં પ્રાણીઓ નહિ મેળવી શકતાં હોય ? વિચારથી સિદ્ધ થયું છે કે, ના; અન્ય પ્રાણીથી તેમ થઈ શકતું નથી. મનુષ્ય વિના બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ, જેવાં કે પૂર્વે ગણાવેલા જળમાં વસનારા જીવો, પૃથ્વીપર વસનારા પશુ આદિક જીવો, આકાશમાં ફરનારાં પક્ષીઓ અને હવામાં વસનારાં ભૂતો, પ્રેતો, પિશાચો, ઈત્યાદિ સર્વ કેવળ આસુરી સંપત્તવાળા જીવો છે. એમાંના કેટલાક વાચા વિનાના છે, એટલે તેઓનાથી કશું સાધન કે સત્કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ? વળી રાક્ષસાદિક જીવો, વાચા બોલી શકનાર અને ક્રિયિત જ્ઞાનવાળા છે, તથાપિ તેઓનું તે જ્ઞાન, અનિવાર્ય કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સર, નિર્દયતા ઇત્યાદિક મહાદુર્ગુણોથી તદ્દન ઢંકાયેલું હોય છે, એટલે તેઓથી પણ કોઈ જાતનું સત્કર્મ બની શકતું નથી.”

આ સાંભળી બુદ્ધિમાન એવો જીવનસિંહ ઠર બેડી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! આપે કહ્યું તે પ્રમાણે મનુષ્યો સત્કર્મ કરીને દેવાદિકનું સ્થાન જે સ્વર્ગ, તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ને તેથી તે દેવોને પણ તેઓ શ્લાઘ્ય છે એ ઠીક, પણ તે તે લોકની અને તે તે દેવાદિકની પદવી કંઈ મનુષ્યને તેના મનુષ્યપણામાં જ મળી શકે છે ? એને માટે તો તેને પોતાનો મનુષ્યદેહ તજીને દેવો સરખો દિવ્ય દેહ ધારણ કરવો પડે છે, એમ આપના શ્રીમુખથી મેં અનેકવાર સાંભળ્યું છે, તે પછી આ મનુષ્યપણાની શી મહત્તા ?”

ત્યારે ગુરુજી બોલ્યા; “બાપ ! એ તો પ્રભુના ઘરનો-સર્વેશ્વરના આત્માન્યનો સામાન્ય નિયમ જ છે કે, મનુષ્યાદિ કોઈ પણ પ્રાણીને દેહાંતર કે રૂપાંતર વિના લોકાંતરની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ને તેમ થવાથી કંઈ મનુષ્ય પ્રાણીની કે મનુષ્ય દેહની મહત્તા-ઉત્તમતામાં કંઈ ક્ષતિ થતી નથી. છતાં એવું પણ ઘણીવાર બનેલું છે કે, મનુષ્ય પ્રાણી, પ્રભુએ તેનામાં મૂકેલા અદ્ભુત બુદ્ધિબળ અને જ્ઞાનબળને લીધે-પરમ પુરુષાર્થનું સેવન કરી, સર્વેશ્વરના સર્વ સામાન્ય સૃષ્ટિનિયમને પણ ઉલ્લંઘીને પેલીમેર જવા નેટલો શક્તિમાન્ થાય છે. અહા ! કેવી પ્રભુની તેનાપર કૃપા છે ! તેમ જ અહો ! તે કૃપાળુએ આખી સૃષ્ટિની રચનામાં મનુષ્યરૂપ મૂર્તિ કેવી સૌથી અદ્ભુત અને ઉત્તમોત્તમ ઘડી છે ! ધન્ય તે કૃતિને અને ધન્ય તેના કર્તાને.”

આ સાંભળી જીવનસિદ્ધ પૃથ્વીવાનો વિચાર કરતો હતો કે ‘એવો તે કેવો શક્તિમાન્ મનુષ્ય પ્રાણી થઈ શકે છે ?’ તે પૂર્વે જ, તે જ પ્રશ્નના સમાધાનરૂપે તે મહાત્મા બોલ્યા; “બાપ જીવન ! તું હજી બાળક છે, તેથી મનુષ્યની અદ્ભુત શક્તિનું તને જોઈએ તેવું જ્ઞાન નથી, માટે મારે તને કહેવું જોઈએ કે તેની શક્તિની પરિસીમા ક્યાં સુધી છે, તે હવે શ્રવણ કર.”

મનુષ્ય શું શું કરી શકે છે ?

ધારા જીવન ! મનુષ્યની ઉત્તમતા હું તને જણાવું છું ને તેની અદ્ભુત શક્તિનું વર્ણન કરું છું, તે પરથી તારે એમ સમજવાનું નથી કે જગતમાંના સર્વ મનુષ્યો તેવા શક્તિમાન્ છે. પણ મનુષ્યમાં પ્રભુએ અર્પેલું જે બુદ્ધિતત્ત્વ છે, તેનાપર ઉત્તમ પ્રકારના સંસ્કારો પામીને જે મનુષ્યનું હૃદય આંતર સંસ્કારી બન્યું હોય, તે મનુષ્ય અસંસ્કારી કરતાં વધારે શક્તિમાન્ થાય છે અને તેમાં પણ જેવા જેવા પ્રકારના સંસ્કારો તેને મળ્યા હોય છે, તેવું તેવું વધારે કે ઓછું બુદ્ધિબળ તેનામાં પ્રકાશે છે. જેમકે આપણા શહેરમાંના પ્રજાવર્ગના મનુષ્યોને ત્યાં પણ અશ્વો છે, ને તારે ત્યાં પણ અશ્વો છે, પરંતુ તે બધાય કંઈ સરખા ચપલ કે સરખા બળવાન નથી. પ્રજાવર્ગના અશ્વો કરતાં તારા સૈન્યના અશ્વો વધારે તેજ છે, તેઓના કરતાં પણ પ્રધાનોના અશ્વો ઘણા તેજવાળા છે, અને તારા પિતાનો પેલો નીલ અશ્વ તો વળી સર્વ અશ્વોનો શિરોમણિ છે. જાતે તો તે સઘળા અશ્વો સરખા જ છે, તથાપિ તેનાપર ઘણા ઉત્તમ સંસ્કારો કરવામાં આવેલા હોવાથી, તે

સર્વ અશ્વેા કરતાં ઘણો બળવાન, ચપલ અને મનુષ્યની પેઠે પોતાના સ્વામીની સેવામાં ને આજ્ઞામાં તત્પર રહેનારો થયો છે; યુદ્ધાદિ કઠિન પ્રસંગે પોતાનામાં જ્યાંસુધી પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી પોતાના સ્વામીને જરૂર આળ પણ ન આવવા દે, એવા કેટલાક ઉત્તમ અશ્વેા સંસ્કારો પામીને થાય છે. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોનું પણ સમજવું.

‘વળી મનુષ્ય કશો પણ ઉત્તમ સંસ્કાર ન પામેલો હોય, તોપણ બીજાં પશ્ચાદ્દિક પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તે જન્મે છે ત્યારથી માંડીને ઇતર મનુષ્યોના સહવાસથી તેઓના અંતઃકરણને સામાન્ય સંસ્કાર તો સ્વાભાવિક જ થાય છે. એવાં મનુષ્યો પણ બીજાં ઉત્તમ સંસ્કારી મનુષ્યોની સેવામાં ઉપયોગી થઈ શકે છે ને એમ સહવાસ થતાં વધારે સંસ્કારી બનતાં જાય છે. મનુષ્યો ભૂમિમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે; તે અન્નમાંથી અનેકાનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્વાદોવાળા ખાદ્ય પદાર્થો બનાવીને તેમનું સેવન કરે છે; પશ્ચાદ્દિકની સહાય લઈને, એકલાથી ન બની શકે એવાં ઘણાં બળનાં કાર્યો કરે છે; અશ્વેા, હસ્તીઓ આદિ મહા ઉન્મત્ત અને અતુલ બળવાળા પ્રાણીઓને વશ કરી લઈ તેઓપર સવારી કરે છે—તેઓની પાસે ભારવહનાદિક કાર્યો કરાવે છે;* મનુષ્યો પશુઓના થાનમાંથી અમૃતરૂપ દૂધ દોહે છે, ને તે દૂધમાંથી વળી દહીં, માખણ ને ઘૃત સરખા આશ્વચકારક પદાર્થો, બુદ્ધિવડે શોધી કાઢે છે. મનુષ્યો માટીમાંથી સુવર્ણ શોધી કાઢે છે, પાષાણમય પર્વતોમાંથી અમૂલ્ય રત્નો શોધી કહાડે છે. પુત્ર જીવન ! તે કદી સમુદ્ર જોયો છે ?

“ના પિતાજી !” જીવને કહ્યું: “મેં તેના અપાર વિસ્તાર તથા જાંઝાળ વિષે ને તેમાં વસતાં ભયંકર પ્રાણીઓ વિષે સાંભળ્યું તો છે, પણ સમુદ્ર જોયો નથી.”

“ત્યારે જો તેવા અગાધ સમુદ્રજળને તળિયે રહેલો અમૂલ્ય રત્ન-મૌક્ટિકાલંકાર, મનુષ્ય અંદર જઈને શોધી લાવે છે. સેંકડો અને હજારો યોજનોના વિસ્તારમાં મહા અગાધ અને ઉન્મત્ત જળથી ભરેલા તે સમુદ્રને મનુષ્ય દૃઢ નૌકા આદિક સાધનોથી તરીને પેલે પાર જઈ શકે છે. મનુષ્ય અનેક વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વોને જાણી શકે છે. તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આદિ તત્ત્વોને પણ જાણે છે; તેમ જ સૃષ્ટિના સઘળા વ્યવહારોના તત્ત્વને તેમજ ધર્મોના તત્ત્વને પણ તે સારી રીતે જાણે છે. વળી તે વિદ્યાઓવડે તથા શાસ્ત્રોવડે આ

* મતિરેવ બલાદ્રરીયસી યદમાવે કરિણમિયં દશા ।

સૃષ્ટિમાંનાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશાદિક તત્ત્વોને, તથા તેઓના ગુણોને જાણે છે, ને તેવડે તેઓને વશ કરી, સૃષ્ટિને ઉપ-યોગી થાય એવાં અનેક કાર્યો કરી શકે છે. વળી તે અનેક યાંત્રિક શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. વિદ્યાઓવડે મનુષ્ય જેમ પૃથ્વીના પડ-માંની સર્વ વસ્તુઓને જાણે છે તથા મેળવે છે, તેમ જ આકાશમાંનાં અનેક ચમત્કારોને પણ તે સારી રીતે જાણી શકે છે ને ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. આકાશમાં એક બીજાથી લાખો યોજનોને અંતરે રહેલા ગ્રહો, નક્ષત્રગણો, રાશિગણો, ને બીજા અનેક તારાઓની વિચિત્ર ગતિને, તેઓના પરસ્પરના સંબંધને અને તે વડે આકાશમાં, તેમ જ પૃથ્વીપર થતા અનેક ચમત્કારોને વિદ્યાઓવડે જાણનાર ને જોનાર મનુષ્ય જ છે. વળી વિદ્યાના બળથી વિવિધ વનસ્પતિઓના તથા ઔષધિઓના ગુણદોષો જાણીને તેવડે મનુષ્યોના, તેમ જ પશુ પક્ષ્યાદિકના મહાન્ રોગોને મટાડી શકે છે, ને રસાયનાદિકથી બીજા પણ કેટલાક ચમત્કારો સ્વાધીન કરીને, તેવડે લોકોપકાર કરી શકે છે.

તેમ જ વિષયાદિકના સમૂહમાં ઉત્પન્ન થયેલો છતાં તે વિષયોપર તીવ્ર વિરાગ ધારણ કરી, મનોનિગ્રહવડે પરમ દુર્લભ એવો યોગ સંપાદન કરી શકે છે,* ને તેના પ્રભાવથી સ્વાધીન થયેલી સિદ્ધિઓ-વડે,† જગતમાં અદ્ભુત કાર્યો કરી શકે છે. તે સિદ્ધિના બળથી પ્રસંગ આવ્યે નાનામાં નાનો-ઝીણામાં ઝીણો થઈ શકે છે, મોટાથી મોટો ને જડાથી જડો થઈ શકે છે, ફેરો-હલકાથી હલકો ને ભારેથી ભારે થઈ શકે છે, પારકી તેમ જ પોતાની ઈચ્છિત કામના પૂર્ણ કરી શકે છે, સર્વના પર આધિપત્ય મેળવી શકે છે, સર્વ જગતને પોતાને વશ કરી શકે છે, પારકા મનની વાત જાણી શકે છે, એક ઠેકાણે બેઠાં બેઠાં ઘણાં સ્થળોની વાત જાણી તથા સાંભળી શકે છે, એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે વગર (વલખે ને વગર વાહને જઈ શકે છે, સ્વર્ગાદિક સઘળા ઊર્ધ્વ લોકોમાં ને પાતાળાદિકમાં પણ તે યથેચ્છપણે વિચરી શકે છે, ને એવા ઘણા ઘણા ચમત્કારો કરી શકે છે.‡ એનાથીએ પણ વધારે સંસ્કાર પામેલો મનુષ્ય એ સિદ્ધિ આદિકનાં ઐશ્વર્યને તુચ્છ ગણી, સ્વાધીન થયેલાં મનને પરવશ અને ઉન્મત્ત કરી નાંખનારું ગણીને, તેનો અનાદર કરે છે. અને તે સિદ્ધિઓનો ઈચ્છિત પણ સ્પર્શ ન થાય, તેને માટે બહુ સાવધ

* યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । પાતાંલજલયોગઠર્થનનો સમાધિપાઠ અને સાધનપાઠ.

† જન્મ-ઔષધિ-મન્ત્ર-તપઃ-સમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ । ‡ પાતાંલજલયોગઠર્થનનો વિશ્વતિપાઠ.

રહી, તેઓની પણ પેલીમેરનું આશ્ચર્ય જે આત્મદર્શન-પરમાત્મદર્શન-બ્રહ્મદર્શન- પરમ પ્રેમનું સ્થાન-અચળ-અક્ષરસ્થાન-સત્ ચિત્ આનંદ-જ્ઞાનનું પરમ સ્થાન-તેની જ માત્ર અભિલાષા ધરીને, પોતાની પવિત્ર યોગભક્તિ પરિપક્વ કરે છે; અને અંતે તે પરમ પુરુષના-સત્ચિદાનંદના ધામનું અનંત સુખ ભોગવવા ભાગ્યશાળી થાય છે.* એવી રીતે અસંખ્ય ઉત્તમોત્તમ સાધનો અને વિદ્યાઓદ્વારા પોતાનાં અંતઃકરણને અપ્રતિમ બળવાળું અને અદ્ભુત શક્તિવાળું કરી, મનુષ્ય પ્રાણી સકલ સૃષ્ટિમાં પ્રપૂર્ણ મનાય છે, સર્વનો આશ્રયદાતા થાય છે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, સર્વનો સ્વામી થાય છે, સર્વનો સખ્ટા થાય છે અને શિવોહું ! શિવોહું ! નો બાપ જપતાં જપતાં સ્વયં જીવ મટીને શિવ થાય છે ! !

આ સર્વ એક ચિત્તે શ્રવણ કરી રહેલો રાજપુત જીવનસિંહ, નમન કરીને બોલ્યો; “હે કૃપાળુ ગુરુદેવ ! અહા ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ત્યારે તો મનુષ્ય પ્રાણી સમાન જગતમાં બીજું કોઈ જ પ્રાણી ન ગણાય. અહો ! તે પ્રાણી માત્રમાં શ્રેષ્ઠ જ. જે પોતે એક કાળે કોઈનો સરજેલો છે, તે વળી બીજાઓનો બીજે કાળે સખ્ટા થઈ શકે છે એ કેવું આશ્ચર્ય ! આપે પૂર્વે એમ પણ કહ્યું હતું કે, સર્વશ્વરની સૃષ્ટિના સર્વ સામાન્ય નિયમોને પણ કદાચિત્ ઉલ્લંઘીને પેલીમેર જવા જેટલો શક્તિમાન, મનુષ્ય પ્રાણી થાય છે, તો તે પણ કેટલું બધું આશ્ચર્યમય ! અહા ! કૃપાનાથ ! શું એવો મનુષ્ય પ્રાણી કોઈ થયો હશે ?”

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે મહાત્મા ઋષિ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

વિશ્વામિત્રચરિત્ર

“પ્યારા જીવન !” તેના ગુરુદેવ બોલ્યા, “પૂર્વે કુશિક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વામિત્ર નામે એક ઋષિ હતા. એ મહાપુરુષનો એટલો એ વિશ્વામિત્ર મહર્ષિનો ઇતિહાસ આપણા આ પ્રસ્તુત વિષયને સર્વ રીતે ઉદાહરણરૂપ છે. પ્રથમ તો એ મહાત્માએ મનુષ્ય શું શું કરી શકે છે, એના સંબંધમાં જનસમૂહને સ્પષ્ટ દેખાડી આપ્યું છે કે, તે સ્વયં રાજકુળમાં જન્મેલા એક ક્ષત્રિયપુત્ર છતાં, સ્વાત્મ પુરુષાર્થવડે બ્રાહ્મણ થયા, એટલું જ નહિ, પણ વળી સમસ્ત બ્રાહ્મણકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઋષિકુળથી વધી મહર્ષિ પદને પામ્યા. હે બાપ ! સર્વ વર્ણોમાં બ્રહ્મને બળુનાર બ્રાહ્મણ એ શ્રેષ્ઠ અને સર્વને પૂજ્ય છે; કારણ કે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરી સમસ્ત પ્રજાઓને અન્માર્ગે-ધર્મમાર્ગે વાળે છે, ને

* પાતંજલયોગદર્શનનો કેવલ્યપાઠ.

તેઓનું કલ્યાણ કરે છે. એટલા માટે તે બ્રાહ્મણપદ પ્રાપ્ત થવું પણ દુર્લભ છે. વિશ્વામિત્ર રાજર્ષિએ તે બ્રાહ્મણપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે એટલો મોટો પ્રયત્ન કર્યો, કે જે કોઈપણ સામાન્ય મનુષ્યથી અશક્ય જ હતો ને આજે પણ છે જ.

કુશિક રાજાના વંશજ ગાધિરાજાના તે પુત્ર હતા. પિતાએ તેમને રાજ્યાભિષેક કર્યા પછી, ઘણાક કાળપર્યંત સુખરૂપ રાજ્ય કરતાં કરતાં એકવાર પોતાની મોટી સેનાસહિત વિશ્વામિત્ર રાજા અરણ્યમાં મૃગયા કરવા સારુ ગયા. માર્ગમાં વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ આવ્યો. વસિષ્ઠ સરખા મહર્ષિ, કે જેમનું દર્શન થવું દુર્લભ, તે દર્શનીય મહાત્માનો આશ્રમ અનાયાસે માર્ગમાં આવ્યો, માટે તેમને વંદન કર્યા વિના આગળ કેમ ચલાય, એવું ધારી, વિશ્વામિત્રે આશ્રમમાં જઈને તે મહર્ષિનું દર્શન કર્યું. વસિષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રને કુશળ સમાચાર પૂછી બહુ આદર આપ્યો, ને પોતાના આશ્રમમાં એક દિવસ અતિથિ તરીકે રહેવા સારુ આગ્રહ કર્યો. વિશ્વામિત્રે કહ્યું; “મુનિવર ! હું એકલો હોઉં તો આપનું આતિથ્ય માન્ય કરું; પણ અત્યારે તો મારી સાથે મોટું ચતુરંગ સૈન્ય છે, માટે વનમાં વસનારા આપને હું મારા આતિથ્ય નિમિત્તે દુઃખી કરું, એ ઠીક નહિ,”

વસિષ્ઠ મુનિ બોલ્યા; “રાજા ! તેમ કંઈ નથી; તારી સાથે જમે તેવું મોટું સૈન્ય હશે તો પણ શું થયું ? લગવત્કૃપાથી સર્વ વસ્તુ મળી રહેશે.” આ વચન સાંભળી વિશ્વામિત્ર સૈન્ય સાથે તે દિવસે ત્યાં રહ્યા.

સૈન્યને તે વનમાં પડાવ કરાવીને વિશ્વામિત્ર પોતે મુનિના આશ્રમની તથા વનની શોભા નીરખતા ચોમેર ફરવા લાગ્યા; અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘જોઈએ વારુ, મુનિએ આપણને આતિથ્યનું તો કહ્યું. તથાપિ આશ્રમમાં તો સીધા સામાન આદિ કશી વસ્તુનો સંગ્રહ જોવામાં આવતો નથી, તો પછી તેઓ આટલાં બધાં મનુષ્યોને માટે અને વાહનો માટે ભોજન સાહિત્ય કેમ કરીને પૂરું પાડે છે ?’

એટલામાં તો થોડીક વારે મુનિના આશ્રમમાંથી નિમંત્રણ આવ્યું કે, “રાજાજી ! ચાલો; સમય થયો હોવાથી મુનિ મહારાજ આપને સેનાસહિત ભોજન કરવા સારુ બોલાવે છે.”

મુનિવર વસિષ્ઠજીના શિષ્યોનું એ બોલવું સાંભળી, રાજાને તો પરમ આશ્ચર્ય થયું કે, એટલી વારમાં ભોજનની તૈયારી ! એ કેમ બની શકે ! તુરંત સજ્જ થઈ સૈનિકોસહિત તે મુનિવરના આશ્રમ આગળ

આવ્યા. ત્યાં તો વળી ઘણું આશ્ચર્ય થયું. પોતાના રાજ્યસ્થાનમાં પણ કદી નહિ થતી હોય તેવી રીતની સઘળી તૈયારીઓ, રાજ તથા સૈનિકના અધિકાર પ્રમાણે, અનુક્રમે કરી રાખેલી હતી ! સર્વ જનો માટે બેસવાનાં દિવ્ય આસનો, કનકપાત્રો અને તેમાં પીરસેલી અનેક પઠવાનાદિક દિવ્ય લોજનસામગ્રીઓ જોઈ, સાનંદ આશ્ચર્ય પામતા સર્વ સૈનિકોસહિત વિશ્વામિત્ર રાજ લોજન કરવા બેઠા. લોજનના સ્વાદનું તો પૂછવું જ શું ! અહીં જેવી તૈયારી તેઓને માટે હતી, તેવી જ તેમના સૈન્યમાંના હસ્તી અશ્વાદિક પશુઓના ખાધને માટે પણ કરવામાં આવી હતી. સૌ કોઈ આતુષિ-તૃપ્તિપર્યંત જમીને પૂર્ણ આનંદમગ્ન થઈ ગયા. ભુખવાસ વાંખૂલ આદિ ગ્રહણ કરીને આશ્ચર્યમય વાતો કરતા, સૈનિકોસહિત રાજ વિશ્વામિત્ર સેનામાં આવ્યા. તે અતિશય વિચારમાં પડી ગયા કે, ‘ક્ષણમાત્રમાં આ સઘળી તૈયારી ને વળી આવી ઉત્તમોત્તમ દેવી સમૃદ્ધિવાળી તૈયારી કેમ કરી થઈ હશે ? આશ્રમમાં તો કંઈ જ દેખાતું નથી, ત્યારે આ સર્વ આવ્યું ક્યાંથી ? ક્ષણમાત્રમાં આટલાં ઉત્તમ ભોજનો રંધાયાં શી રીતે ? આમાં તો કંઈ અદ્ભુત કારણ હોવું જોઈએ, માટે એની યોગ્ય તપાસ હું કરીશ !’ એવા વિચારથી વિશ્વામિત્રે પોતાના છુપા ચાર લોકોને તે વાતની તપાસ કરવાને મોકલ્યા.

તેઓ આશ્રમમાં ખૂણે ખોચરે ચોમેર ફરી વળીને પાછા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા ; “રાજાજી ! આશ્રમમાં તો કોઈ પણ સ્થળે કશી સામગ્રીનો સંચય કરી રાખેલો જણાતો નથી, તેમ ક્યાંય સુરંગ, ભોયરું કે એવી કશી ગુપ્ત જગ્યા, તે સામગ્રીઓ આવવા જવાને અર્થે પણ દેખાતી નથી. વળી વધુ આશ્ચર્યમય તો એ છે કે, આપણે ત્યાં જે પાત્રો અને સાહિત્યો સાથે જમ્યા, તેમાંનું પણ કશુંયે ત્યાં આગળ હવે દેખાતું નથી. એ સર્વ સાહિત્યો અને ભોજનસામગ્રીઓ એ આશ્રમમાંના જે સ્થળમાંથી, વિશેષે કરીને લાવવામાં આવતી હતી, તે સ્થળ પણ અમે વારંવાર ધારીધારીને જોયું; પણ ત્યાંએ સર્વ સામગ્રી ભરાઈ સમાઈ રહે એવું ચિહ્ન જણાતું નથી; કેમ કે એ સ્થળ તો એક નાની પણ અતિ સુંદર પર્ણકુટી છે; અને તે પણ વળી કંઈ ખાલી નથી; તેમાં તો એક ઘણી જ સુંદર, સુશીલ અને દર્શનીય ધેનુ ખાંધેલી છે; જેનાપર એ મહામુનીશ્વર વસિષ્ઠજી બિભા બિભા હાથ ફેરવે છે, અને લાડ કરે છે.”

આ સમજી વાતપરથી મહારાજા વિશ્વામિત્ર સમજી ગયા કે “અરણ્ય, જે કંઈ ચમત્કાર છે, તે એ સુંદર ધેનુમાં જ છે: અનુમાન સાચ છે કે, એ ધેનુ તે સ્વર્ગમાંની કામધેનુ જ હશે. પછી બીજી પણ કેટલીક વપાસ કરાવતાં ને છેવટે વસિષ્ઠ મુનિને પ્રજ્ઞતાં રાખને નક્કી થયું કે, એ સર્વનું કારણ કામધેનુ જ છે; તેથી ‘એવું સ્વર્ગીય રત્ન આપણા દરબારમાં જ શોભે,’ એવી તેમને લાલસા ઉત્પન્ન થઈ.”

વિદ્યાગુરુ બોલ્યા; જીવનસિદ્ધ! રબેશુણને વશ થયેલા મહારાજા વિશ્વામિત્રે પછી શું કર્યું તે સાંભળ.

આવા પ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ અવર્ણનીય આતિથ્ય મુનિએ કર્યું તેથી પ્રસન્ન થઈને, તેના બદલામાં મુનિને અરણ્યમાં પડતી કેટલીક અડચણો દૂર કરી આપવી, વા અન્ય કંઈ તેમનું પ્રિય કરી આપીને તેમની સેવા કરવી, એ રાજાનો સાધારણ ધર્મ છે, ને ધર્મશીલ રાજાનો. તો તે પ્રથમ ધર્મ છે. તેમાં જેનું અન્નાદિ અહણ કીધું તેનું ઉચિત કરવું એ પરમ ધર્મ છે. એમાંનું કંઈ પણ ન કરતાં વિશ્વામિત્રે તો જિલ્લું તે ધેનુને પોતાને ત્યાં લઈ જવાનું ધાર્યું. અરણ્યમાંથી સેના-સહિત જિપડતી વેળાએ તે પોતે મુનિવરને મળવા ગયા; ત્યારે તે મહા-મુનિની આગળ તેમણે ધેનુની માગણી કરી.

મુનિવર વસિષ્ઠજીએ કહ્યું; “રાજા ! એ ધેનુ તો તને અથવા બીજા કોઈને પણ અમારાથી આપી શકાય તેમ નથી. એ તો અમારું સર્વસ્વ છે. એનાવડે જ અમે આવા ઘોર અરણ્યમાં આનંદે વસીએ છીએ, ને એનાવડે જ ચતુર્વર્ગને* સુખેથી સાધીએ છીએ. એ વિના બીજું કંઈ તારે જોઈએ, તે સુખેથી માંગી લે !”

“વિશ્વામિત્રે કહ્યું; મહારાજા ! આપને અરણ્યવાસીને આવી સમૃદ્ધિ શામાટે જોઈએ ? મુનિએ તો અક્રિયનત્વાં પાળનારા કહેવાય છે. આવું ગોરત્ન† તો અમારા દરબારમાં જ શોભે, માટે અમને આપવું, એ તમારા જેવાનો ધર્મ છે !”

એ સાંભળી મુનિવર બોલ્યા; “રાજા ! તું બાણુતો નથી કે, એ અમૂલ્ય રત્ન અમે અક્રિયન અરણ્યવાસી હોવાથી અમારે ત્યાં જ જોઈએ. એની સહાયથી અમારો તપોધર્મ સુખથી ચાલે છે. તારે તો

* ચતુર્વર્ગ=ચારપુરુષાર્થો=ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ અમને સમૃદ્ધ. † અક્રિયનત્વ અટકે દશા પણ દ્રવ્યનો સંચય નહિ કરવારૂપ આચરણ. ‡ માચરૂપ રત્ન તે ગોરત્ન.

રાજ્યમાં ધનાદિક જે જે ભ્રમ્યે તે સર્વ છે, એટલે તને તેની અપેક્ષા-જરૂર નથી. વળી એ ધેનુ તારે ત્યાં સચવાય જ નહિ, ને તારાથી તેની સેવા પણ થઈ શકે નહિ. તું એને દ્રવ્ય, સમૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રૂપે જાણે છે, પણ તે કંઈ દ્રવ્ય વા જડ સંપત્તિ નથી, પણ અમારું પરમ દેવત અને પૂજ્ય તત્ત્વ છે. સમુદ્રમંથન સરખા મહાન પ્રયત્નને અંતે તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું એ તત્ત્વ પણ તેના અધિકારી વિના, અરે ! મંથન કરવાના પ્રયત્નમાં ભાગ લેનારા મોટા દેવતાઓને સુદ્ધાં આપવામાં આવ્યું નહોતું, તે તને કેમ આપી શકાય ?” આ ઉપરથી રાજા વિશ્વામિત્રને નિશ્ચય થયો કે, મુનિ આપણને એ કામધેનુ એમ ને એમ તો આપશે નહિ જ : માટે આપણે તેને હરણ કરીને લઈ જવી.

“જીવનસિદ્ધ ! ભ્રમ્યું ?” તેના ગુરુએ કહ્યું; “સંપત્તિમાં મહમાતા થઈ ગયેલા રાજાની વૃત્તિ કેટલી બધી અવિચારી ને કેટલી લોભી ? હર હર ! ગુણના ભાઈ દોષ એવો ધર્મશીલ સત્યયુગ રાજાનો ન્યાય ! કોઈ દુષ્ટ રાક્ષસાદિક વા ચારાદિક મુનિ પાસેથી તે ધેનુનું હરણ કરી જતા હોય તો પોતે ભારે પ્રયત્ન કરીને પણ અટકાવવી ને સતત તેનું રક્ષણ કરવારૂપ મુનિની સેવા બજાવવી, એ ધર્મશીલનો ધર્મ છે, તેના બદલામાં વિશ્વામિત્ર પોતે જ તેને હરણ કરવા ઇચ્છે, એ કેટલું બધું નિંદાપાત્ર ને રાજાના ધર્મથી વિપરીત વર્તન ! બાપ ! એ કેવળ ઉશ્ચ રબેગુણનું જ પરિબળ !* અસ્તુ. હવે તેનું શું કૃણ નીકળે છે તે જા.”†

એમ વારંવાર માગવા છતાં વસિષ્ઠ મુનિએ જ્યારે કામધેનુ ન જ આપી ત્યારે ક્રોધે ભરાયલા વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ મુનિને કહ્યું; ‘મહારાજ ! જો આ ધેનુ મને નહિ આપો તો હું બળાત્કારથી તેનું હરણ કરી જઈશ.’

મુનિએ કહ્યું; ‘ભલે, તારી ઇચ્છા એમ જ હોય તો એમ કર ! એમાં અમારા વનવાસી મુનિએ આશ્રય ધરવો, એ તેના તપને હાનિકારક જ ગણાય.’

મહર્ષિનું આર્ત વચન સાંભળી, તુરત વિશ્વામિત્રે પોતાના સૈનિકો દ્વારા ધેનુનું હરણ કર્યું. સેવકો તેને દોરીને માર્ગે પહોંચ્યા. કામધેનુએ પાછી વળવા ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ રાજાના આજ્ઞાપાલક નિર્દય સૈનિકો તેને બળવડે આગળ ખેંચવા મંડ્યા, અને તે આગળ ન ખસી

* લોભઃ પ્રવૃત્તિરામ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા । રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિદ્ધે
અતર્પ્યમ ! ॥ † રજસસ્તુ ફલં દુઃશમ્ ।

એટલે અવિચારીપણે તેના કોમળ અંગ-અરે વંદનીય-પૂજનીય અંગ-પર પ્રહારો કરવા લાગ્યા. તેનું અતુલ બળ જોઈને આણું સૈન્ય તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પછી તો પૂછવું જ શું ! મહાગંભીર સેનાની વચ્ચે ઊભાં ઊભાં અત્યંત સુકોમલ અને સુંદર દેખાતી કામધેનુએ પોતાનું શરીર ધ્રુજવળું એટલે તેનાં રોમેરોમ ખડાં થઈ ગયાં ! તેની આકૃતિ એવી તો કરાલ બની ગઈ કે, જેને જોતાં જ યોદ્ધાઓ ભય પામીને કોરે ખસવા માંડ્યા, એટલું જ નહિ, પણ વળી જેમ જેમ તેણે પોતાનું શરીર ધ્રુજવવા માંડ્યું, તેમ તેમ તેમાંથી અસંખ્ય વિકરાળ અને પ્રચંડ શરીરવાળા તથા નાશકારક શસ્ત્રો ધારણ કરનારા યોદ્ધાઓ પ્રકટ થવા માંડ્યા. એ યોદ્ધાઓ વિશ્વામિત્રના સૈન્યપર તૂટી પડ્યા. જોતજોતામાં તેઓએ રાજના આખા સૈન્યનો નાશ કરી નાંખ્યો ને રહ્યા સદ્યા યોદ્ધાઓ નાસી છૂટ્યા. તેઓ સહિત વિશ્વામિત્રે ભયભીત થઈને પોતાના નગર પ્રતિ ગમન કર્યું. રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વપ્ન । ઘણીક વારે શાંત થયેલી કામધેનુ પાછી પોતાના આશ્રમસ્થાનમાં આવીને ઊભી રહી.

આ અમત્કાર-કામધેનુનું આણું અફલુત બળ જોઈ તેમ જ પોતાનાં પરાભવ થયો જોઈ, મહારાજ વિશ્વામિત્રને ઘણો જ ખેદ અને આશ્ચર્ય થયું. તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘શું મારા ક્ષત્રિયના કરતાં એ વનવાસી બ્રાહ્મણનું બળ વધારે ? ચિતા નહિ. હું કંઈ યુદ્ધની તૈયારી કરીને ગયો નહોતો. એ વેળા તો મારી પાસે માત્ર મૃગયા કરવાનાં જ સાધનો હતાં, પણ હવે હું યુદ્ધે જઈશ અને કામધેનુને હરી લાવીશ !’ એવો નિશ્ચય કરીને તેણે ઘણું મોટું સૈન્ય સજ્જ કર્યું. પોતાના સોએ પુત્રોને સાથે લઈ મહર્ષિ વસિષ્ઠના ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાં જઈ તેણે આશ્રમને ઘેરો ઘાટીને અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા માંડી. મહાત્મા વસિષ્ઠ બહાર આવ્યા ને વિશ્વામિત્રના આવા અન્યાયથી બહુ ક્રોધાયમાન થઈ, તેમણે એક હુકાર માત્ર કર્યો, જે કરતાં જ નવ્વાણું પુત્રોસહિત વિશ્વામિત્રની સમગ્ર સેના નાશ પામી; અને માત્ર એક જ પુત્ર સાથે વિશ્વામિત્ર બચી ગયા.

આમ થવાથી વિશ્વામિત્રના મનમાં એટલો બધો તો ખેદ થયો, ને હ્રદયબળ આગળ પોતાનાં ક્ષત્રિયબળ ઉપર એટલો બધો તિરસ્કાર આવ્યો કે, તેમણે તુરત નગરમાં જઈ પોતાના એ બચેલા પુત્રને રાજ્યાસન આપી તપશ્ચર્યા માટે વનમાં પ્રયાણ કર્યું. હિમવાન પર્વતપર જઈ તેમણે મહાઘોર તપ આરંભ્યું. તેની સિદ્ધિ થતાં કેટલેક કાળે તેમને ઘણાંક દિવ્ય અને અતુલ પરાક્રમવાળાં શસ્ત્રાસ્ત્રો પ્રાપ્ત થયાં.

તે લઈ પોતે પાછા મહર્ષિ વસિષ્ઠજીના આશ્રમે આવ્યા ને તેમના પર તેમણે શસ્ત્રાસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. વસિષ્ઠ મુનિ પોતાનો બ્રહ્મદંડ હાથમાં ગ્રહણ કરીને તત્કાળ બહાર આવ્યા ને વિશ્વામિત્રનાં મૂકેલાં સઘળાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ગ્રાસ કરવા માંડ્યા. એ વેળાએ મહામુનિનું સ્વરૂપ એવું પ્રગટ બની ગયું હતું કે, આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ જેમ કોઈ મોટી ગુફાના દ્વારમાં પેશી જાય, તેમ વિશ્વામિત્રનાં યોગેલાં સઘળાં અસ્ત્રો તેમના ફાટેલા વિશાળ મુખમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જતાં હતાં.

એવી રીતે પોતાનાં મૂકેલાં સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રો વ્યર્થ ગયાં તે જોઈ, તેમ જ એ બ્રહ્મર્ષિના બ્રહ્મબળનો પ્રભાવ જોઈ તેની આગળ પોતાનાં ક્ષત્રિયબળ માટે વિશ્વામિત્રને બહુ જ ધિક્કાર આવ્યો. ધિક્કાર બલં ક્ષત્રિય-બલમ્ । પણ એથી કંઈ તે થાકીને બેઠા નહિ. તેણે પોતાના અતિ ઉચ્ચ પુરુષાર્થને આગળ વધવા દીધો. તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, “ન્યારે સર્વ કરતાં બ્રહ્મબળ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેના વિના બીજી સર્વ વસ્તુઓ વ્યર્થ છે, ત્યારે મારે હવે સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવું બ્રહ્મત્વ જ સંપાદન કરવું; તે માટે હવે હું પુનઃ તપશ્ચરણ જ કરીશ. ‘હું ક્ષત્રિય મટીને બ્રાહ્મણ થાઉં તો જ મારું જીવિત સફળ ! તે જ્યાંસુધી પ્રાપ્ત થશે નહિ, ત્યાંસુધી હું તપ જ કરીશ.’ આવા દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર પાછા વનમાં ગયા, ને મહાતીવ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા.”

એટલું કહી પાછા જીવનસિંહના ગુરુજી બોલ્યા; “પ્રિયપુત્ર જીવન ! એવી તીવ્ર તપશ્ચર્યા વિશ્વામિત્રે એટલાં બધાં હજારો વર્ષો પર્યંત કરી કે, જેની તુલના કોઈથી થઈ શકે નહિ.” ઘણાં લાંબા દાળના તપથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્માદિ દેવતાઓ તેમની આગળ આવ્યા, ને તેમણે તેમને વરદાન આપ્યું કે, “હું વિશ્વામિત્ર ! તમને ધન્ય છે. તમારા પવિત્ર તપથી અમે બહુ સંતોષ પામ્યા છીએ; માટે તમે હવે તપથી વિરામ પામો. તમે આજથી રાજર્ષિ મટીને બ્રહ્મર્ષિ થયા છો !”

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા; “મને તમે બ્રહ્મર્ષિ કહ્યો એ ઠીક; તથાપિ વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ મને બ્રહ્મર્ષિ કહે ત્યારે જ હું બ્રહ્મર્ષિ સત્ય !”

તેના ઉત્તરમાં; “કાળે કરીને એમ પણ થશે,” એવું કહી સર્વ દેવતાઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

પછી પ્રસન્ન થયેલા વિશ્વામિત્ર ઋષિએ વનમાં આશ્રમ બાંધ્યો, ને ત્યાં નિવાસ કરી સ્ત્રીસહવર્તમાન ઋષિધર્મ આચરવા માંડ્યો. ઉત્તરોત્તર ઋષિપંક્તિમાં એમની ગણના થવા માંડી; ઋષિઓની સભાઓમાં

એમને નિમંત્રણો પણ આવવા માંડ્યાં; યજ્ઞ યાગાદિકમાં એમનું ઉત્તમ સ્થાને વરણ (પસંદગી) પણ થવા માંડ્યું; તથાપિ વસિષ્ઠ મુનિએ એમને હજી અદ્વાર્ષિ કહ્યા નહિ. એ તો બ્યારે મળે ત્યારે, “પધારો રાજર્ષિ” એમ કહીને જ માન આપેતા, પણ એ સાંભળી વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં મહાખેદાગ્નિની જ્વાળા થતી હતી. આવું વારંવાર થતું બેઈ વિશ્વામિત્રે માન્યું કે, ‘વસિષ્ઠ મુનિ અવશ્ય મારું પાછલું વૈર સંભારીને મારા પરની ઇર્ષ્યાને લીધે જ મને રાજર્ષિ કહી, મારા માનની હાનિ કરે છે,’ પણ તેમ નહોતું. વસિષ્ઠ મુનિ તો સ્પષ્ટ અને સત્ય જ બોલનારા હતા. પછવાડે તો ઋષિઓની સભા આદિકમાં જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ આવે ત્યાં ત્યાં તે તેમની વારંવાર પ્રશંસા કરતા કે, ‘અહા ! શું વિશ્વામિત્રનું વંષ ! ધન્ય છે એમને ! વિશ્વામિત્ર સરખો તપસ્વી તો વિશ્વામિત્ર જ છે ! આ લોકમાં જ નહિ, પણ સર્વ લોકોમાં એમની બેડી મળવી દુર્લભ છે !’ પરંતુ વિશ્વામિત્રના સમક્ષમાં તેને રાજર્ષિ જ કહેતા હતા. એનું કારણ પાછલા વૈરની ઇર્ષ્યા નહિ, પણ બીજું જ હતું. પરંતુ તે સમજવામાં ન આવવાથી વિશ્વામિત્રે તેમની સાથે ભારે દ્વેષ ચલાવવા માંડ્યો. સ્થળે સ્થળે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તે વસિષ્ઠનાં છિદ્રો શોધવા માંડ્યા, વિરુદ્ધ પડવા માંડ્યા, ને બની શકે તેટલો તેમને દુઃખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. તેમણે એક રાક્ષસપણું પામેલા રાજા પાસે વસિષ્ઠના સો પુત્રો મરાવી નાખ્યા, ને એવી બીજી ઘણીક વિડંબના કરી તે અદ્વાર્ષિની પજવણી કરવા માંડી.”

આ સાંભળી રાજપુત્ર જીવન કર બેડીને બોલ્યો; “કૃપાળુ ગુરુવર્ય ! વસિષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રને અદ્વાર્ષિ નહિ કહેવાનું અરુ કારણ જે આપે હમણાં કહ્યું કે બીજું જ હતું, તે કીયું ? એટલી બધી તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરવા છતાં તેમને વસિષ્ઠ મુનિ અદ્વાર્ષિ શા માટે કહેતા નહોતા ?”

તેના ઉત્તરમાં તેના વિદ્યાગુરુ બોલ્યા; “પુત્ર ! તારો પ્રશ્ન બહુ ઉત્તમ છે. તારી શોધક બુદ્ધિ જોવાને માટે જ મેં એ કારણ પ્રથમથી કહ્યું ન હતું. સાંભળ. અદ્વૈતવાદ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનુષ્ય બ્રહ્મણ કહેવાય અને તે બ્રહ્મણપણાનું યથાર્થ રીતે આચરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ અદ્વાર્ષિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વિચાર કર કે, એ સઘળાનું મૂળ જે અદ્વૈત, તે કોને કહે છે ? ટુંકમાં એટલું સમજવાનું છે કે, અદ્વૈત એટલે જે પરમાત્મસ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેના જે ઉત્તમોત્તમ ગુણો અને સ્વભાવ તે અદ્વૈત; અને એ સ્વભાવગુણો જેનામાં પરિપૂર્ણ હોય તે

અર્થાત્. સ્વભાવ અને ગુણો પ્રમાણે આદ્યજનું સ્વાભાવિક આચરણું કેવું હોવું જોઈએ, તે માટે શાસ્ત્રવચન છે કે :-

શ્રમો દમસ્તપઃ શૌચં જાતિરાજીવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનંમાસ્તિકયં વ્રણકર્મ સ્વભાજન્ ॥

મનોનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ, પવિત્રતા, સહનશીલતા, સરલતા, શાસ્ત્રસંબંધી જ્ઞાન, અનુભવયુક્ત જ્ઞાન અને આસ્તિકપણું, એ આદ્યજનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૧) મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે ચપળ અને કદી પણ એક સરખી સ્થિતિમાં નહિ રહી શકનારા મનને પોતાને સ્વાધીન કરવું, એ બહુ દુષ્કર કર્મ છે, * પણ આદ્યજમાં તો સ્વભાવથી જ પોતાના મનને વશ રાખવારૂપ આચરણું હોવું જોઈએ. (૨) બીજું સ્વાભાવિક લક્ષણ દમ એટલે પોતાની ઇન્દ્રિયોને આદ્યજના આવશ્યક દમથી-વશ કરવી. મન ધણું ચપળ છે ખરું, પણ નવ ગુણો તે સઘળા વ્યાપારો ઇન્દ્રિયોદ્ધારા કરે છે, માટે જ

તે ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન થઈ હોય તો પછી મનને ભટકવાને માર્ગ મળતો નથી. (૩) આદ્યજનો સ્વભાવ તપસ્વી એટલે તપ કરવાનો હોવો જોઈએ. અનેક પ્રકારે શરીરથી, મનથી તથા વાણીથી પણ કષ્ટ વેઠીને, સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવું તથા દુરાચરણથી બચવું તે તપ.† (૪) શૌચ એટલે સદા સર્વદા શરીરને પવિત્ર રાખવું; મલિનતા ને અશ્વત્થાથી શરીરને દૂર રાખવું તે.‡ શરીર પવિત્ર રહેવાથી તેને વિષે રહેલું મન સ્વાભાવિક જ પવિત્ર રહે છે. (૫) ક્ષાંતિ એટલે સહનશીલતા; અર્થાત્ સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન, સ્તુતિ, નિંદા, લાલ, હાનિ ઇત્યાદિ જે પ્રાપ્ત થાય, તેથી ન અકળાતાં કે ન છલકાતાં સઘળું સહન કરી-ખમી લેવું તે. દ્રુકમાં મનનું સમતોલપણું તે ક્ષાંતિ. (૬) સરળપણું તેમ જ ખરાપણું તે આર્જવ. મનમાં કેાઈ જાતની આંતરવૃત્તિ ન રાખતાં તેની માત્ર સીધેસીધી સ્થિતિ હોવી તે આર્જવ. (૭) જ્ઞાન એટલે લૌકિક વ્યાવહારિક સીધી ધાર્મિક સમજ. (૮) વેદશાસ્ત્રનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન એટલે વેદશાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપને-જીવશિવના અલેદને, માયાને, તેની કૃતિને જાણવી તે, અને તે જાણ્યા પ્રમાણે જગતમાં રહી, પરિપૂર્ણ અનુભવ કરવો તે વિજ્ઞાન; તથા (૯) વેદશાસ્ત્ર, ધર્મ, ઇશ્વર, પરલોક

* ચંચલે હિ મનઃ કૃષ્ણ ! પ્રમાથિ બલવદ્દમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્થેવાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ । † ગીતા અ. ૧૭ શ્લોકો ૧૪ થી ૧૬. જુઓ. ‡ શૌચં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં સ્વાભાવિકં તરં તથા । મૃજલામ્યાં સ્મૃતં વાશં ભાવશુદ્ધિસ્ત્યાન્તરમ્ ॥

ધર્માદિ વસ્તુઓ સત્ય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની, તે પર શ્રદ્ધા રાખવી તે આસ્તિક્ય. એ આસ્તિક્ય તો બ્રાહ્મણમાં સૌથી પહેલે અંશે જોઈએ. સમસ્ત ધર્મોનો પાયો આસ્તિક્ય છે. હે જીવન! આમાંથી એક પણ ગુણ ન્યૂન હોય તો તેટલી બ્રાહ્મણપણામાં ઊણપ જ સમજવી.

એ પ્રમાણે આપણા નવા થયેલા બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્રમાં પણ તેવી કેટલીક ઊણપ હોવાને લીધે જ, તેમને વસિષ્ઠ મુનિ બ્રહ્મર્ષિ ઠહીને બોલાવતા નહોતા. એમણે તપ તો અલૌકિક કર્યું હતું, ને તેટલા પુરતો જ દમ-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ પણ તેમણે સંપાદન કર્યો હતો; તથાપિ મનોનિગ્રહ તેમનાથી થઈ શક્યો નહતો, તેમ જ ક્ષાંતિ-સહનશીલતા અને આર્જવ પણ તેમનામાં આવ્યાં નહોતાં. ઇચ્છાનુરૂપ કાર્ય ન થતાં સરળપણું મૂકી દઈને તેમનામાં વારંવાર અપાર ક્રોધ વ્યાપી જતો. તેમનું મન વૈર વાળવાના પ્રયત્નોમાં મગ્ન રહેતું. ‘અરે ! હું વિશ્વામિત્ર !’ એવું અભિમાન તેમનું ગયું નહોતું, ને મૂળના ક્ષત્રિયસ્વભાવને લીધે તે અહિંસા ધર્મ પણ જોઈએ તેવો સાચવી શકતા નહોતા.

વસિષ્ઠ પોતાને બ્રહ્મર્ષિ કહેતા નથી, એ દ્વેષથી વિશ્વામિત્ર તેમની હીનતા કરવાનો વારંવાર લાગ શોધ્યા કરતા. એવામાં ત્રિશંકુ નામનો એક રાજા, કે જે વસિષ્ઠ મુનિનો યજ્ઞમાન હતો, ને જેને વસિષ્ઠ મુનિના પુત્રોએ તેના મનસ્વીપણાને લીધે તેમ જ તરંગીપણાને લીધે શાપ દઈને ત્યાગ કર્યો હતો, તે વિશ્વામિત્રને શરણે ગયો ! એ રાજાને પોતાના માનુષી દેહસહિત સ્વર્ગે જઈને ત્યાંના સુખો ભોગવવાની ઊમિ થઈ આવી હતી; ને તેમ થાય તે સારુ તેવો યજ્ઞ કરાવવા સારુ તેણે પોતાના કુળગુરુ વસિષ્ઠને પ્રાર્થના કરી, પરંતુ વસિષ્ઠ મુનિએ ના કહેવાથી, તેમના પુત્રાની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી.

વસિષ્ઠ મુનિના પુત્રોએ કહ્યું કે, “અહીંયાં આ લોકમાં-અનેક યજ્ઞો સ્વર્ગસ્થાની ઇચ્છાથી કરે, તે યરણ પામ્યા પછી સ્વર્ગે જઈ ત્યાં દિવ્ય દેહયુક્ત સ્વર્ગનાં ઉત્તમ સુખો ભોગવે, એવો સનાતન માર્ગ છે; પણ આ મનુષ્યદેહવડે સ્વર્ગે જઈને રહેવાય, એવો સૃષ્ટિનિયમ નથી, તો પછી એવો યજ્ઞ કેમ કરાવાય ?”

એ સાંભળીને તરંગી મનના ત્રિશંકુ રાજાએ કહ્યું: “તમે તેવો યજ્ઞ ન કરાવો તો મારા પુરોહિતના પુત્રો શાના ? મારે હું તો તેવો યજ્ઞ કરાવે તેવો કોઈ બીજો પુરોહિત કરીશ !”

આવું અન્યાયયુક્ત વાંકય સાંભળી તેને શાસન કરવાની ઇચ્છાથી વસિષ્ઠ મુનિના પુત્રો બોલ્યા; “અરે ઓ મૂર્ખ ! ચાંડાલ ! જા. શુરુનું અપમાન કરવાથી તું ચાંડાલ છે !” મુનિપુત્રોના મુખોથી એવાં વચનો નીકળતાં વેત જ તેનું સદેહે સ્વર્ગે જવું તો ક્યાંય રહ્યું, પણ તે તત્કાળ કાળો મેશ જેવો કુરૂપ અને દુષ્ટ એવો ચાંડાલ બની ગયો !

આથી બહુ ગ્લાનિ પામી, તેમ જ ક્રોધે ભરાઈ, ત્રિશંકુ ત્યાંથી અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યો ને ભટકવા લાગ્યો. ત્યાં તેને વિશ્વામિત્ર મળ્યા. તે તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા કે, “રાજા ! કંઈ ચિંતા નહિ; તું ધીરજ રાખ. હું તને સદેહે સ્વર્ગે મોકલીશ.”

વસિષ્ઠની વિરુદ્ધ પડવાનું આ ખરેખરું સાધન પોતાના હાથમાં આવ્યું જોઈ વિશ્વામિત્ર બહુ સંતોષ પામીને ત્વરાથી યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા માંડ્યા. પોતાના સંકટો શિષ્યોને મુનિઓના આશ્રમે પ્રત્યે નિમંત્રણ સારુ મોકલ્યા; બીજાઓ યજ્ઞ સામગ્રીઓ એકઠી કરવા લાગ્યા. વિશ્વામિત્ર ઋષિ મહાક્રોધી છે, માટે જો તેમના નિમંત્રણથી યજ્ઞમાં નહિ જઈએ, તો આપણને શાપ દેશે, એવા ભયથી સઘળા ઋષિઓ એક પછી એક આવવા માંડ્યા. પણ વસિષ્ઠે તો કહ્યું કે; “યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન જેમાં ચાંડાલ છે ને જેમાં યજ્ઞ કરાવનાર આચાર્ય ક્ષત્રિય છે, તેવા યજ્ઞમાં હું આવીશ નહિ.”

શિષ્યોના મુખોથી વસિષ્ઠનાં એ વચનો સાંભળી, વિશ્વામિત્ર અત્યંત ક્રોધે ભરાયા, ને તણે ઘણી ત્વરાથી યજ્ઞ આરંભ્યો ! યજ્ઞ સદૌષ હોવાથી, તેમાં યજ્ઞભાગ લેવા સારું દેવતાઓ પણ આવ્યા નહિ ત્યારે, ક્રોધવડે લાલ થઈ ગયેલાં નેત્રોવાળા વિશ્વામિત્ર બોલ્યા; “અરે ત્રિશંકુ ! વસિષ્ઠની પેઠે દેવતાઓ પણ મારી સાથે વૈરભાવ રાખવા ઇચ્છતા જણાય છે, તો ચિંતા નહિ. યજ્ઞ ભલે રહ્યો ! મારા પોતાના તપોબળવડે જ હું તને સ્વર્ગે મોકલું છું;” એમ કહી હાથમાં જળ લઈને તે બોલ્યા; “મારા પોતાના તપના પુણ્યવડે આ ત્રિશંકુ રાજા સદેહે સ્વર્ગે જાયો !” એમ બોલીને સંકટપત્રનું જળ હેઠું મૂકતાં જ ત્રિશંકુ રાજા, જેમ પક્ષી ઊડે તેમ ઊભો હતો ત્યાંથી સડસડાટ આકાશમાં ચાલ્યો, અને નીચે જોનારા ઋષ્યાદિકને ‘ઓ જાય’ એમ કહેતાં કહેતાં તો તે છેક સ્વર્ગ પ્રત્યે પહોંચી ગયો !

મુનિનું આ પરમ દેવત નિહાળી સૌ કોઈ મોટું આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ થોડીક વારમાં તો ત્રિશંકુ પાછો નીચે આવવા લાગ્યો ! કેમકે સ્વર્ગપતિ ઇંદ્રે તેને, ચાંડાલ દેહથી સ્વર્ગમાં વસવાને અનધિકારી જણાવીને, સ્વર્ગમાં પેસવા દીધો નહિ.

એવું બેઠ બહુ ક્ષેત્ર પામેલા વિશ્વામિત્રે તેને “ચિદ્ર સિદ્ધ (ભિલો રહે, ભિલો રહે)” એમ કહી અંતરિક્ષમાં જ અટકાવી દીધો.

પછી સર્વ ઋષિમંડળની વચમાં દક્ષિણ દિશા લાણી મુખ કરીને પોતે વૃદ્ધિ પામેલા કોષાગ્નિની જ્વાળાઓથી ધમધમવા-કંપવા લાગ્યા, અને હાથમાં જળ લઈને બોલ્યા; “હે ઋષિવરો ! મેં આ ત્રિશંકુ રાજાને સદેહે સ્વર્ગે મોકલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને સ્વર્ગપતિ ઇંદ્ર મિથ્યા કરવા ઇચ્છે છે, તો તે કેમ થશે ? મારી પ્રતિજ્ઞા ખોટી થાય નહિ. માટે હું મારા પોતાના તપના પુણ્યબળવડે બીજું નવું સ્વર્ગ રચીને તેમાં આ ત્રિશંકુને સ્થાપીશ.”

એમ કહીને વળી તેમણે આકાશ લાણી બેઠને ઠંઠું; “જેમ ઉત્તર લાણી ઇંદ્રને માટે ઉત્તર ધ્રુવ મંડળ અને તેની વિશ્વામિત્રનું સ્વર્ગ આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરનારું સપ્તર્ષિમંડળ તથા બીજાં મંડળો છે, તેમ આ દક્ષિણ દિશામાં મારા તપના પુણ્યથી દક્ષિણ ધ્રુવ અને તેની આસપાસ ભ્રમણ કરનારું સપ્તર્ષિમંડળ અને બીજાં મંડળો ઉત્પન્ન થાઓ, ને તેઓને વિષે જઈ આ ત્રિશંકુ રાજા તેઓને અધિપતિ ઇંદ્ર થાઓ !”

ભાઈ જીવન ! તપસ્વીઓના મુકુટમણિ મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના તપનો પ્રભાવ કેટલો બધો છે, એ તું જો. એમણે ‘મંડળો ઉત્પન્ન થાઓ’ એ શબ્દો બોલતાની સાથે જ, તેમના અથાગ તપોબળવડે દક્ષિણ લાણીના આકાશમાં મોટાંમોટાં તેજસ્વી ધ્રુવાદિક મંડળો પ્રકટ થવા માંડ્યાં, ને તેવડે દક્ષિણ દિશા પ્રકાશિત થવા લાગી.

આવું બેઠ તત્કાળ ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓએ આવી તેમની ઘણાંક પ્રાર્થના કરીને સમાધાન કર્યું કે, “મહારાજ ! આપનું તપોબળ અપાર છે ! અને તેવડે આપ ઇચ્છો, તે કરી શકવા સમર્થ છો; તથાપિ આપ સ્વરૂપા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો સર્વ પ્રજાને અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે, માટે જગતમાં ધર્મનો યથાર્થ માર્ગ દઢ કરવા સારું તેવા પુરુષો સઘળું કરવાને સમર્થ છતાં પણ શ્રુતિના આધારે પિતામહ બ્રહ્મદેવે સ્થાપેલા સૃષ્ટિનિયમોથી વિરુદ્ધ ચાલતા જ નથી. શ્રેષ્ઠ પુરુષો જેવું આચરણ કરે, તેને અનુસરીને ઇતર લોકો પણ આચરણ કરે છે. વેદાચરતિ શ્રેષ્ઠત્ત્વદેવેતરો જનઃ ॥ માટે આપ માત્ર એક ત્રિશંકુ રાજાને અર્થે બ્રહ્મદેવનો સ્થાપેલો વેદવિહિત સૃષ્ટિનિયમ ઉલ્લંઘવાને યોગ્ય નથી. વળી હે મુનિવર ! એમ કરવાથી આપના પોતાના સ્વાર્થમાં પણ મોટી ક્ષતિ

થવા સંભવ છે.* આપનું ઘણું લાંબા કાળનું મહાકષ્ટાર્જિતા તપ, એ અપુણ્યવાન્ રાજાના નિમિત્તે વ્યર્થ હુણાઈ જશે. વળી આપ ઋષિપણને પામેલા હોવાથી સર્વ રીતે સનાતન ધર્મનું જ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; તેથી એ રાજાને અકારણ આટલું બધું સાહ્ય આપવાને યોગ્ય નથી; કેમકે એનું ચરિત્ર જો આપને વિદિત હોય તો એના આખા આયુષ્યમાં, એણે કિંચિત્ જ કર્મ હશે, કે જે તેને ઉત્તમ ગતિ આપનારું હોય.”

આવાં ઇન્દ્રનાં વચનો સાંભળી, કંઈક શાંત થયેલા વિશ્વામિત્ર મુનિ બોલ્યા; “હે મહાવા ! એ બધું ઠીક, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તે સફળ થવી જોઈએ.”

ઇન્દ્રે કહ્યું; “તે વાત ઠીક છે; પરંતુ શું એવા ચાંડાલદેહથી જ એને આપ સ્વર્ગે મોકલશે ? એથી તો એક ખરાબ દાખલો બેસશે. એથી વધારે ક્ષણ શું થશે ? કદાચ એ પાર્થિવ દેહે તે સ્વર્ગમાં જઈ વસે તો પણ તેથી સ્વર્ગનાં સુખને લીધે તેને તો ત્યાં ઊલટું મહાકષ્ટ જ થશે. આપ વિચાર કરો, કે જે મનુષ્ય આ મૃત્યુલોકમાં સૌથી નીચી એટલે ચાંડાલની પંક્તિમાં છે, ને સૌથી બહિષ્કૃત ગણાયલો છે તે સ્વર્ગ, જ્યાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્યો પણ, જો દિવ્ય દેહધારી નહિ હોય અર્થાત્ મનુષ્યદેહમાં હોય તો, નીચામાં નીચી પંક્તિના સ્વર્ગવાસીની સાથે રહી શકવાને પણ યોગ્ય ગણાતા નથી, તો એ કોની સાથે રહી શકે ? સ્વર્ગમાં એ સૌથી નીચમાં નીચ અને તુચ્છમાં તુચ્છ ગણાય ને તેથી તેને ત્યાં સૌથી દૂર અને નીચે મોંઢે છુપાતાં, સદા મહાકષ્ટરૂપે જ રહેવું પડશે અને તે તો અહીંના કરતાં પણ મહાનરક સરખું એને દુઃખદ થઈ પડશે. ઋષિદેવ ! મને તો આશ્ચર્ય થાય છે કે, એ રાજા એવો કેવા તરંગી વિચારનો છે, કે જે અધમ દેહથી જ સ્વર્ગે જવા ઇચ્છે છે ? એનું નામ ત્રિશંકુ છે, એ પરથી જ આપ વિચાર કરો કે, એ પાપી છે. ત્રિ એટલે ત્રણ અને શંકુ એટલે પાપ. એને વિશે ત્રણ પાપો છે. પ્રાણણી સ્ત્રીઓનું હરણ, પિતાનો દ્વેષ અને ધેનુનો નાશ એવાં ઠમોં એને હાથે થયાં છે ! એ ત્રણ મહાપાપોને લીધે અવશ્ય એ ચાંડાલપણને જ યોગ્ય છે. તથાપિ આપ સરખા સમર્થ પુરુષનું એણે શરણુ ગ્રહણ કર્યું છે, તો આપના મહત્પુણ્યવડે આપ એને નિષ્પાપ, તેમ જ દિવ્ય દેહવાળો કરીને સ્વર્ગે મોકલો, કે જેથી એ ત્યાં જઈ

* સ દ્રષ્ટ્વા પાપીયાન્ મન્વતિ. † મહાકષ્ટાર્જિત—મહાકષ્ટ કરીને—દુઃખ કરીને મેળવેલું.

ક્રુષેથી નિવાસ કરે, ને આપનું સદા યશોગાન કરે.” આ પ્રમાણે ઘણીક રીતે સમજાવતાં, વિશ્વામિત્રે તે પ્રમાણે દિવ્ય દેહવાળો ઠરીને, ત્રિશંકુને સ્વર્ગે મોકલી પોતાની મહાકઠિન પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી હતી.

“ પુત્ર જીવન !” એના ગુરુજીએ કહ્યું; “આ ઉપરથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે, એક મનુષ્યદેહધારી પ્રાણીનું બળ કેટલે સુધી ચાલ્યું છે, તે જાણે! મનુષ્યપણું એટલું બધું શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી દેવતાઓ તેને ઇચ્છે, એમાં શું આશ્ચર્ય ?”

જીવને પ્રાર્થના કરી કે; “કૃપાનાથ ! આપની કૃપાથી મારા સમજવામાં પૂરેપૂરું આવ્યું કે મનુષ્યની મહત્તા બહુ મહત્વવાળી છે પણ એ પછી વિશ્વામિત્ર મુનિનું શું થયું, તે સાંભળવાની મને જિજ્ઞાસા છે; કેમકે આટલી બધી સત્તા તેમનામાં આવી ત્યાં સુધી પણ બ્રહ્મર્ષિપણું તો એમને મળ્યું નહોતું જ; તો તે તેમને ક્યારે ને કેવી રીતે મળ્યું ? વસિષ્ઠ મુનિએ તેમને બ્રહ્મર્ષિ કહ્યા કે નહિ ?”

ગુરુજી વિશ્વામિત્રનું એ પછીનું ચરિત્ર કહેવા મંડ્યા.

તે બોલ્યા; “જીવન ! ઇન્દ્રે આવીને વિશ્વામિત્રને સમજાવ્યા, તે વેળાનું તેનું કહેવું તારા લક્ષમાં હશે જ. ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી તપસ્વીના તપમાં પણ હાનિ થાય છે. તે પ્રમાણે ત્રિશંકુને સ્વર્ગે મોકલવાનાં સંબંધમાં તેમનું ઘણુંક તપ ક્ષીણ થઈ ગયું. ક્રોધ કરવાથી, યાપ કે દુરાચરણ કરવાથી ને પુણ્ય ભોગવવાથી તપ ક્ષીણ થાય છે. જેમ ભંડારમાં રળીને એકઠું કરી રાખેલું દ્રવ્ય જો વિવેક વિના આડે માંમે બર્ચવા જ માંડ્યું, તો તે થોડા સમયમાં ખૂટી જાય છે; પણ તેના વિવેક સાથે સદુપયોગ કરવામાં આવે તો ખૂટવાને બદલે ઊલટું વધે છે, એમ જ તપરૂપ ધનનું પણ સમજવું. તપ ક્ષીણ થવાથી વિશ્વામિત્રને ખેદ થયો. તે પોતાનો આશ્રમ મૂકી દઇને ઉત્તર દિશા ભણી ચાલ્યા ને પવિત્ર એવા પુષ્કરક્ષેત્ર પ્રત્યે જઇને ત્યાં પાછા ઉઘ્ર તપ કરવા લાગ્યા. એમ ઘણાક કાળ પછી વળી તેમણે તપરૂપ પાછું ધન એકઠું કર્યું. એ અતુલ તપના પ્રભાવને લીધે તેમની કીર્તિ પણ ફરી પાછી દિગંત પર્યંત પ્રસરી ગઈ. યજ્ઞાદિક સર્વે કર્મોમાં અને બ્રહ્મસભાઓમાં તેમને સઘળે સ્થળેથી અગ્ર નિમંત્રણો* આવતાં હતાં. ને સૌ કોઈ તેમને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે જ ઓળખતા હતા, પરંતુ વસિષ્ઠ મુનિ તો હજી પણ તેમને જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે ત્યારે રાજાષ ઠહીને જ બોલાવતા.

* અગ્ર નિમંત્રણ—પ્રથમ નિમંત્રણ.

આ કારણથી તેમના હૃદયમાં મોટી જ્વાળા ઊઠી આવતી. વસિષ્ઠ મુનિનું આ કર્મ હવે ન જ સહન થયું. તેમનો ક્રોધ પ્રલયાગ્નિની પેઠે વૃદ્ધિ પામ્યો ને તેના આવેશમાં છેવટે તેમણે પોતાના રિપુ* અને દ્વેષાં રૂપે જ ગણેલા વસિષ્ઠ મુનિનો ઘાત કરી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ માટે તે લાગ શોધવા માંડ્યા; કેમકે સાવધપણામાં તો એ મહામુનિનો ઘાત કોઈ ઉપાયે તેમનાથી થઈ શકે એમ ન હતું. પૂર્વે અનેકવાર મોટી સેનાઓ લઈને તે યુદ્ધ સારુ ગયા હતા, તેમ જ તપ-શ્રધ્ધાવાડે સંપાદન કરેલાં સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો હતો, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયું હતું. માટે એ અજિત† મહાત્માનો અસાવધપણામાં ઘાત કરી નાંખવાનો તે લાગ જોતા હતા.

ક્રોધ એ દુષ્ટ રાક્ષસ છે: ક્રોધ એ મોટો કૂર અને પાપી શત્રુ છે. તે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે મોટો અનર્થ કરવા તત્પર થઈ જાય છે. પૂર્વે મેં તને જીવની સેનાનું વર્ણન કરી બતાવતાં કહ્યું છે, તે તો તારા સ્મરણમાં હશે જ કે, જીવરૂપ રાજા જો પોતાના કામ ક્રોધાદિ કારભારી. એને વશ થઈ જાય છે, તો પછી તે સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા દુષ્ટ કારભારીઓ અંતે તેનો નાશ કરી નાંખે છે. તેનું આ ઉદાહરણ છે. આ વેળાએ મુનિપણને પામેલા અને મહાતપસ્વી છતાં વિશ્વામિત્રનો જીવાત્મા, સારાસાર વિવેકરૂપ સત્સભાસદના વિચારને અધીન ન રહેતાં, ક્રોધ દ્રેષાદિ સૈનિકોને વશ થઈ જઈ, કેવો અનર્થ કરવા તત્પર થયો છે તે તું જો. જે બ્રહ્મત્વ-જે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને એવા મહાસમર્થ વિશ્વામિત્ર સરખા પુરુષને પણ લાંબો કાળ વીતી જવા છતાં હજી પણ કેટલાંક વલખાં જ મારવાં પડે છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાન કેટલું મોંઘું હશે, તેનો તું વિચાર કર. એવું અમૂલ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન, જેણે અનંત જન્મોના અપાર પુણ્યસંચયથી સંપાદન કર્યું હશે, તે પવિત્ર પ્રાણી, એ સર્વેશ્વર પરબ્રહ્મ પરમાત્માને કેટલો બધો પ્રિય હશે, તેનું તું અનુમાન કરી જો. એવા બ્રહ્મપ્રિય-પરમાત્મપ્રિય બ્રાહ્મણનો ઘાત કરનાર પ્રાણી કેવો પાપી ગણાય ! તે એ સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ મોટામાં મોટો દ્વેષી થાય, ને તેથી તે કૃપાળુના કઠિનમાં કઠિન શાસનને પાત્ર થાય. એવો બ્રહ્મઘાતક તો આ લોકમાં ને પરલોકમાં સર્વત્ર નીચ અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. અરે ! એવા સર્વોગે બ્રહ્મત્વને પામેલા બ્રાહ્મણનો ઘાત કરવારૂપ દુષ્ટ કર્મ, તે જ બ્રહ્મહત્યારૂપે આ

* રિપુ-શત્રુ † દ્વેષા, -દ્વેષો, દ્વેષ કરનાર. ‡ અજિત-નહિ જીતી શકાય તેવા

જગતમાં જોજાયા છે, ને તેનાથી મનુષ્ય પ્રાણીઓ તો શું, પણ મોટા ઇંદ્રાદિક દેવો અને વિષ્ણુ ક્રદ્ધાદિકો પણ ભય પામી, દૂર નાચતા ફરે છે. એવી ઘેર પ્રહારહત્યા કરવાનો આપણા વિશ્વામિત્ર મુનિરાજે, ક્રોધ અને ક્રેષ્ણને વશ થઈને નિશ્ચય કર્યો. કૂર રાક્ષસક્રોધ, કૂરમાં કૂર છે-તેમાં વળી ઇંધ્યાં વા દ્વેષ મિત્રો થાય ત્યારે વિપરીત અતિને પમાડે છે ?

ઘણાક દિવસો લાગ જોતાં જોતાં, એકવાર રાત્રે એ મહામુનિના આશ્રમમાં પેશી જવાનું વિશ્વામિત્રને ફાવ્યું. અતિશય સુંદર અને સુધૃદ એવાં નવપદ્મવિત અનેક જાતિનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત એવો તે આશ્રમ અતિ વિશાળ અને પરમ આનંદનું સ્થાન હતું. જગતમાંના સારામાં સારા અને આરામશાસ્ત્રના જ્ઞાતા* એવા માળીઓને હાથે બનાવેલા તથા સમરાવેલા મોટા ભૂપતિઓના આરામો, બાગો ને સુંદર વાટિકાઓ, કે જેમાં અતીવ સુંદર રચનાઓ કરેલી હોય, તે સર્વ કરવાં આ મહામુનિના આશ્રમની શોભા કંઈ અદ્ભુત જ હતી. દેવોનું નંદન-વન પણ એના આગળ ઝાંખું જણાતું હતું. એનું કારણ એ કે, એ સઘળાં વનો ને આરામોમાં માત્ર સૃષ્ટિલીલાની ઉત્તમોત્તમ શોભા જ હોય છે, પરંતુ આ આશ્રમમાં તો એ સઘળી શોભાઉપરાંત અદ્ભુત પ્રહારપ્રભાની છટા સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી; અને તેથી તે કેવળ પરમાનન્દના ધામરૂપ હતો ! તેમાંનાં સર્વ વૃક્ષો, લતાઓ, ફુલો, સ્તંભકો, વૃક્ષરીઓ આદિ સર્વ જાણે આવનાર જ્ઞાની મનુષ્યના જ્ઞાનપ્રકાશમાં વૃદ્ધિ અને અજ્ઞાન મનુષ્યના અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરનારાં હતાં. એવા પવિત્ર આશ્રમની મધ્યમાં મહામુનિ વસિષ્ઠની પર્યુશાળાઓ હતી. સઘળી પર્યુશાળાઓ કરતાં યજ્ઞશાળા બહુ વિશાળ હતી. તેમાં ગાર્હ-પત્યાદિ ત્રણ અગ્નિઓ,† પૃથક્ પૃથક્ કુંડોમાં વિરાજતા હતા. પૂર્વમાં શ્રીમતી ઠામદુધાનું સ્થાન હતું, પશ્ચિમમાં જળસ્થાન હતું, દક્ષિણ દિશાએ દર્ભ સમિધાદિના સંચયની શાળા હતી, તેની સમીપમાં બીજી એક પર્યુશાળા શયનસ્થાન માટે હતી; અગ્નિદિશામાં પાઠસ્થાન હતું, ઉત્તર દિશામાં વિદ્યાશાળા હતી, ને બીજી દિશાઓમાં ચોમેર બેસવા, બેઠવા તથા વિદ્યાર્થીઓને પઠન પાઠન મનન આદિકની પર્યુશાળાઓ.

* આરામશાસ્ત્ર-વાડીઓ, બગીચા આદિક બનાવવા સંબંધી વિદ્યા-તેના અભુ-નારા તે આરામશાસ્ત્રના જ્ઞાતા. † ૧ ગાર્હપત્ય (ગૃહ-પતિ) અગ્નિ. ગૃહપતિને અનુકૂળ તે ગાર્હપત્ય. ૨ અ-વાહાર્ય દક્ષિણાગ્નિ ચંદ્રમંડળનો અભિમાની દેવ. ૩. આહવનીય અગ્નિ વીજળીનો અભિમાન રાખી રહેતો દેવ.

નીમેલી હતી. તે ઉપરાંત એ મહામુનિના અસંખ્ય શિષ્યાદિકોના નિવાસને માટે પણ આશ્રમમાં જ જૂદે જૂદે સ્થાને અનેક પર્ણશાળાઓ ખાંધેલી હતી. મોડી રાત જવા સુધી ઘણાક શિષ્યો પોતાના ગુરુ મહામુનિ વસિષ્ઠજીની પરિચર્યામાં રહેતા, ને સમય થતાં ગુરુજી આજ્ઞા આપે એટલે વંદન કરી કરીને, પોતપોતાની પર્ણશાળા પ્રત્યે સુવા સારુ ચાલ્યા જતા ત્યારે મહામુનિ વસિષ્ઠજી પણ પોતાના શયનસ્થાન પ્રત્યે આવીને ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં પ્રદ્ધાનંદનું સુખ અનુભવતા હતા.

આવા પ્રદ્ધધામરૂપ આશ્રમને વિષે ગુપ્ત રીતે રાત્રિને સમયે, સઘળું શાંત થતાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયેલા આપણા ક્રોધાવિષ્ટ ઘાતકી વિશ્વામિત્ર મુનિ ફરતા ફરતા, છેક વસિષ્ઠ મુનિની શયનશાળા સમીપ આવી પહોંચ્યા. અંદર થતી બોલચાલ ઉપરથી તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક બાણી લીધું કે, આજ વસિષ્ઠજીનું શયનસ્થાન છે, અને એમાં શયન માટે તેઓ આવ્યા પણ છે. તેઓ ભર નિદ્રાવશ થાય એટલે આપણું નિદ્ધ કાર્ય સાધવું. એવા વિચારથી એ શયનશાળાની પછવાડે પોતે શસ્ત્રસહિત ઊંચે જ્વાસે બેઠા. ઋતુ શરદ્ હતી, દિવસ પૂર્ણિમાનો હોવાથી મધ્યરાત્રિને ચન્દ્ર લગભગ મસ્તકપર આવવા લાગ્યો હતો; તેથી રખેને કોઈ મને બોધ જશે, એ શંકાથી તેમને પર્ણશાળાની પાસે ઊભેલા એક ઘટ્ટ સ્તંભકમાં સંતાવું પડ્યું. થોડીવાર તે બેઠા એટલામાં અંદરથી કંઈ વાતચીત થતી હોય, એમ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું. તેમનું મન ખિન્ન થયું કે, ‘મારો પરિશ્રમ વ્યર્થ જાય એમ લાગે છે; કેમકે અંદર કોઈ બીજું પણ મનુષ્ય વસિષ્ઠજીની સાથે છે, ને તેથી મારું કાર્ય સાધી શકાશે નહિ. હશે, બેઉ વારુ, શું થાય છે.’ એમ ધારી એકાગ્ર થઈ તે કાન માંડીને બેઠા.

શયનમંદિરમાંથી કંઈક મંદ પણ મધુર અને સુકોમળ શબ્દ સંભળાયો કે, “કૃપાનાથ! હવે એક ક્ષણવાર આ દાસીને ચરણ-સંવાહનની આજ્ઞા આપશો?”

તેના ઉત્તરરૂપે એવું વાક્ય સંભળાયું કે: “સાધ્વી! હવે બહુ થયું. તે બહુ કાળ મારી સેવા કરી છે ને તેથી હું અત્યંત પ્રસન્ન છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા સરખી સ્ત્રીઓ તો આખા જગતમાં કલ્યાણરૂપ છે. તારી પણ ઉત્તર અવસ્થા છે, હવે તને ચરણસેવાનું શું પ્રયોજન છે?”

આ સંવાદ સાંભળી વિશ્વામિત્ર સમજ્યા કે, ‘આ તો મહાસતી અરૂંધતી છે. પણ અહો! આટલી વૃદ્ધવયે પહોંચ્યા છતાં પણ, તે

સાધ્વી હજી પોતાના સ્વામીના ચરણસેવનની અભિલાષા રાખે છે, એ કેટલું પ્રશંસનીય અને જગતની સ્ત્રીઓને શિક્ષણીય છે ! ધન્ય છે આવી સતીઓને.’

એટલામાં પાછાં તે મહાસતી મંજુલ સ્વરે બોલ્યાં; “સ્વામિનાથ ! એમ કેમ ? આ દાસીને તો આપના ચરણારવિંદોની સેવાયકી બીજું કંઈ જ અધિક કલ્યાણકારી નથી. પ્રભો ! આપ મને જે સાધ્વી, સતી, ઇત્યાદિ સંબોધનોથી બોલાવો છે, તે સર્વ પ્રતાપ આપની ચરણ-સેવાનો જ છે. કૃપાનાથ ! સ્ત્રી સ્વભાવથી જ મહાબ્રહ્મ, નીચ અને માયામયી અજ્ઞાનમૂર્તિ છે. તેને આવી બ્રહ્મમયી સ્થિતિએ પહોંચાડનાર તો એક આપ કૃપાળુના પુણ્યરૂપ ચરણારવિંદોની પવિત્ર સેવા જ છે. કૃપાનાથ ! આપે મને પૂર્વે કહેલું છે કે, ‘જ્યાં સુધી મનુષ્ય પ્રાણીની અન્નપાનાદિક અહણ કરવા જેટલી પણ શરીરની ક્રિયાઓ, ચાલ હોય, ત્યાંસુધી તેણે શારીર ધર્મો પણ અવશ્ય પાળવા જોઈએ. મારી તે ક્રિયાઓ જ્યાંસુધી અટકી નથી, ત્યાંસુધી આપનું સેવારૂપ કર્મ મારે અત્યાવશ્યક છે. જ્યારે સેવક પોતાના સેવ્યની સેવા કરે છે ત્યારે તે તેમની પાસેથી પ્રસાદ પામે છે. તેમ હું પણ યથાશક્તિ આપની સેવા કરીશ, એટલે મને કંઈક કલ્યાણ વાર્ત્તારૂપે આપની પાસેથી પ્રસાદ મળશે.” આ વાર્ત્તાવિનોદથી પ્રસન્ન થઈ, વસિષ્ઠ મુનિએ આજ્ઞા આપતાં સતી અરુંધતી પ્રેમથી તેમની ચરણસેવા કરવા લાગ્યાં.

થોડીકવારે મુનિવર બોલ્યા; “હે શ્રેષ્ઠ તપસ્વિની ! હવે બહુ થયું, તું થાકી ગઈ હોઈશ, માટે સમાપ્ત કર.”

સતીએ કહ્યું; “પ્રભો ! હું એવું શું તપ કરું છું, કે આપે મને તપસ્વિની કહી ? અને તે પણ વળી શ્રેષ્ઠ તપસ્વિની !”

મુનિવર બોલ્યા; “અહો ! કેમ નહિ ? સ્ત્રીને પોતાના સ્વામીની સેવા કરતાં બીજું અધિક તપ કીયું છે ? જે શિષ્યો પોતાના ગુરુની અંતઃકરણપૂર્વક સેવા કરે છે, જે પુત્રો પોતાના માતૃપિતાની સત્સંકલ્પ-પૂર્વક પ્રેમથી સેવા કરે છે, અને જે સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની પ્રેમથી પરિચર્યા કરે છે, તેઓ મોટા તપસ્વીઓ અને મોટી તપસ્વિનીઓ જ છે. આ વર્તમાન સમયમાં તો સ્વામિસેવન કરનારી સર્વ સ્ત્રીઓમાં તું શ્રેષ્ઠ હોવાથી, મેં તને શ્રેષ્ઠ તપસ્વિની કહી છે. આ કાળમાં મને માત્ર બે જ શ્રેષ્ઠ તપસ્વી જણાય છે. સ્ત્રીઓમાં તું અને પુરુષોમાં મુનિવર વિશ્વામિત્ર ! ! તેં મારી પરિચર્યારૂપ તપ કર્યું છે;

અને વિશ્વામિત્રે તો જેની તુલના જ ન થઈ શકે એવું મહાતીવ્ર તપ, બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત્યર્થ કર્યું છે. વિશ્વામિત્ર સરખો તપસ્વી તો વિશ્વામિત્ર જા!!”

એ સાંભળી અરૂંધતી બોલ્યાં; “કૃપાનાથ ! પૂર્વે આપણા જે અતિથિ થયા હતા, ને પછી આપણી કામધેનુને હરણ કરી ગયા હતા, તે જ વિશ્વામિત્ર ! અહો ! એમની તો મેં આપને મુખે અનેક પ્રસંગે પ્રશંસા સાંભળી છે પણ મુનિ સ્વામિનાથ ! એ મુનિવરનું નામ સાંભળતાં મારા હૃદયમાં મોટો દાહ થાય છે, કે અરે ! એ એવા મોટા તપસ્વી અને બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ માટે મહાન પ્રયત્ન કરી રહેલા છતાં, એમણે મુજ અબળાના ભાગ્યપર મોટો કૂર પ્રહાર કરેલો છે. કિચિત્ પણ દયા ન લાવતાં મારા સોચે પુત્રાનો એ મુનિએ, પેલા દુષ્ટ રાક્ષસ પાસે નાશ કરાવી નાંખ્યો છે. કૃપાનાથ ! એક એક સત્કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણના સો સો પુત્રો મારીને સમૂળો વંશચ્છેદ કરવો, એ કર્મ શું એવા મહાતપસ્વીને છાજતું છે ? નાથ ! આ વાર્તાનું સ્મરણ થતાં મારાં હૃદયને અપાર કલેશ થાય છે !” એમ કહેતાં કહેતાં સતીનો કંઠ અવરુદ્ધ થઈ ગયો ને તેમનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યાં.

તે જોઈ મુનિવર વસિષ્ઠ તેમનું આશ્વાસન કરતા બોલ્યા; “સતિ ! આ શું કરો છો ? તમારાં સરખાને આમ કરવું યોગ્ય નથી. કોના પુત્રો ને કોનો પિતા ? જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ એટલે જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. જગતમાં જન્મેલો કોઈ પણ પ્રાણી સર્વ કાળ રહેતો નથી. જન્મેલા પ્રાણીઓ જે મરતા જ ન હોય તો પછી આ ભૂમિતલ, જે પચાસ કોટિ યોજનોના વિસ્તારનું છે, તેનાપર સમાય જ ક્યાંથી ? આ સૃષ્ટિનો નિયમ જ એવો છે કે, તેમાં નવનવા પદાર્થો અને નવનવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થતાં જાય છે ને જૂનાઓનો લય થતો જાય છે. બીજ પડે છે, ઊગે છે, વૃક્ષ થાય છે, ફૂલે છે, ફળે છે, અને તેમાંથી પાછાં નવાં બીજો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે જૂનાં થયેલાં વૃક્ષોનો લય થવાનો સમય આવે છે. સતિ ! વળી એ જ વૃક્ષનાં ફળોનો તથા બીજોનો પણ સમયે પોતાનાં માતૃપિતારૂપ વૃક્ષના પહેલો જ નાશ થઈ જાય છે. કેટલાંક ફળો કાચાં ને કાચાં જ રોગ લાગવાથી ખરી પડે છે, કેટલાંક કરમાઈ જાય છે, કેટલાંકને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે, કેટલાંકને મનુષ્યો તોડી લે છે અને એમ કરતાં બચીને જે પાકવા પામ્યાં, તેઓનો પણ અંતે તો મનુષ્યાદિકના લક્ષણદ્વારા નાશ જ થાય છે. કદાચ કોઈના લક્ષણમાં ન આવતાં બચી ગયાં હોય તો પાછાં ભૂમિમાં વવાઈને પણ તેમનો નાશ જ

થાય છે; અથવા તો ત્યાંથી પાછા ઊગી નીકળવારૂપે પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે. સતિ ! એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રાણીઓને પણ મૃત્યુ થયા પછી પાછો પુનર્જન્મ થવારૂપે ઊગી નીકળવાનું નિયત જ હોય છે; કેમ કે ધ્રુવ જન્મ-મૃતસ્ય ચ એટલે કે મૂએલાંને અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે, એવો સદ્ગાનો ને સૃષ્ટિનો નિયમ છે. આ સૃષ્ટિનિયમ અનિવાર્ય છે-કોઈથી ટળે નહિ તેવો અટલ છે, તો પછી તારા જેવા જ્ઞાની મનુષ્યોને-અનુભવ-સહિત આવા પ્રકારને જાણનારા જનોને-એ વિષે કલેશ કે શોક થવો કેમ જ સંભવે ?”*

એ સાંભળી સતી અરુન્ધતી વિનયસહ બોલ્યાં; “કૃપાનાથ ! આપે જે જે કહ્યું, તે સર્વ યથાર્થ છે. પૂર્વે પણ મેં આપની પાસેથી એ જ શ્રવણ કરેલું છે; તથાપિ તેમાં કલેશ થવાનું સખળ કારણ જે છે, તે કંઈ આપથી અજાણ્યું નથી. પ્રભો ! આપે જેમ કહ્યું કે, આ જગતમાં જન્મેલાંને અવશ્ય મૃત્યુ અને મુવેલાંને અવશ્ય પુનર્જન્મ છે જ-જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥ તેમ એ પણ આપે જ કહ્યું છે કે: ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્મૂલકમ્મવા: એટલે કે જ્ઞાનવડે કરીને ધોવાઈ ગયેલાં છે પાપો જેમનાં એવા પવિત્ર પુરુષો જ્યાંથી કદી પાછું ન જ ફરવું પડે એવે સ્થાને જાય છે. સ્વામિનાથ ! આ સંસાર આપે પરમ કલેશકારી-દુઃખમય કહ્યો છે,† અને તેટલા માટે તેમાં વારંવાર જન્મીને તેમાંનાં દુઃખોનો ફરીફરીને અનુભવ ન જ લેવો પડે એ સારું મનુષ્ય પ્રાણીએ જન્મભર મહાન યતનવડે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તે જ્ઞાન પણ અધિકાર થયા વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. ઘણાક જન્મોના કરેલા પુરુષાર્થોનો પુંજ વધે ત્યારે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.‡ તેવો અધિકાર પામેલો મનુષ્ય પ્રાણી, આપ સરખા સદ્ગુરુના સદુપદેશદ્વારા પરમાત્મસ્વરૂપમાં યથાર્થ જ્ઞાનનો અલભ્ય લાભ મેળવી શકે છે. હે નાથ ! એવા દુર્લભ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, બીજાં સર્વ મનુષ્યો કરતાં બ્રહ્મતેજસ્વી જીવ તો જન્મથી જ અધિકારસંપન્ન છે, તેમાં પણ આપ સરખા મહાત્માને ત્યાં જન્મ, એ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાક્ષાત્ અભિસંધિનો જ સમય છે. હે કૃપાળુ ! આપને ત્યાં જન્મવાથી ઉત્તમોત્તમ અધિકાર પામેલા અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની અભિસંધિપર આવી પહોંચેલા એવા એ મારા પુત્રો, ઘણાક

* ન ત્વ શોચિતુર્મહસિ । † અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ॥

‡ અનેકજન્મસંસિદ્ધ: તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

÷ ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિન: તત્ત્વદર્શિન:

જન્મે અને ઘણે ઘણે પુરુષાર્થે પોતાને પ્રાપ્ત થનારો સર્વોત્તમ તથા અલભ્ય લાભ ગુમાવી, મહાદુઃખયુક્ત અંધકારરૂપ મરણને વશ થયા, એથી શું મને કલેશ ન થાય ? તેઓ મરણ પામ્યા એટલું જ નહિ, પણ અઠાળે અને અપવિત્ર એવા રાક્ષસને હાથે મરણ પામ્યા, એથી મને અપાર શોક અને દાહ થાય છે; કેમકે એવું મૃત્યુ તે અપમૃત્યુ-અધોગતિ આપનારું મૃત્યુ છે. આપ સરખા મહાન્ પુરુષને ત્યાં જન્મેલા પ્રાણીઓની અધોગતિ થવી, એ શું ઓછું ખેદકારક છે ? એવું કર્મ કર્મ અને તે વળી બુદ્ધિપૂર્વક કરનાર વા કરાવનારની ત્યારે શી ગતિ ? ભલે, આપ એ વિશ્વામિત્ર મુનિના અથાગ તપની પુનઃ પુનઃ પ્રશંસા કરો. અવશ્ય એ વીરરત્ન પ્રશંસાયોગ્ય પણ છે-તથાપિ આવું ગહિત કર્મ એમનાં ચરિત્રમાં મોટાં દૂષણરૂપ જ છે ને કાળના કાળ પર્યંત તેવું જ દૂષિત રહેશે. વળી આપ સૌ વાતે સમર્થ છતાં એમના એવડા મોટા અપરાધના બદલામાં આપે એમને કશું પણ શાસન કશું નહિ, કે શિષ્યાદિકદ્વારા કરાવ્યું નહિ, એ પણ મને રુચતું નથી !”

સતીનું આવું પ્રમાણયુક્ત વચન સાંભળી મહામુનિ બોલ્યા; પ્રિયે ! તું ખેદ કરીશ નહિ. કલ્યાણને માર્ગે લાગેલા અને સત્કર્મચરણ કરનારા પ્રાણીની કદી દુર્ગતિ થતી નથી.* તારા પુત્રો જો કે અકાલમૃત્યુને પામ્યા છે, તથાપિ તેઓ કર્મયોગના અભ્યાસી હોવાથી, યોગબ્રહ્મની ગતિને પામશે, એમાં લેશ માત્ર મને શંકા થઈ નથી ! યોગબ્રહ્મ આત્મા પવિત્ર એવા શ્રીમાનને ત્યાં અથવા મહાબુદ્ધિમાન્ એવા યોગીને ત્યાં જન્મેનું છે; અને ત્યાં પોતાના પૂર્વજન્મના અભ્યાસનું સ્કરણ પામી, અધૂરો યોગ પૂરો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. માટે, હે સતિ ! કહેવાતા એવા એ તારા પુત્રોના સંબંધમાં તો આપણે ખેદ કરવાનું કારણ જ નથી; પરંતુ એથી અતિશય ખેદ તો મને તે મુનિવર વિશ્વામિત્રના સંબંધમાં થાય છે-કેમકે અનંતકાળ સુધી અથાગ પરિશ્રમ વેઠીને એકદં કરેલું મહાન્ તપ, એ મુનિશ્રેષ્ઠ આવાં આવાં દૂષિત કર્મોથી સહજમાં ક્ષીણ કરી નાંખે છે. સતિ ! બ્રહ્મતેજસ્વી પુરુષનો ઘાત કરવો વા કરાવવો, એના જેવું બીજું એકે મહાપાતક નથી. તેમણે મિથ્યા દ્વેષથી સો સો બ્રહ્મતેજસ્વી-બ્રહ્મપરાયણ જીવોનો નાશ કરાવ્યો, એ પાપની તો

* નહિ કલ્યાણકૃત્કચ્છિદુર્ગતિ તાત ! ગચ્છતિ ।

† શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ।

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । ગીતા ૬-૪૧.૪૨.

ગણના જ થઈ શકે એમ નથી. એ મહાપાપથી એમનું ઘણું લાંબા કાળનું દુર્ઘટ તપ નાશ પામ્યું છે, તો હે સુત્રતે ! એથી વધુ બીજું શાસન કયું હોય ? કોણ કોને શાસન કે શિક્ષા કરવા સમર્થ છે તે મને કહે ? પોતપોતાનાં કર્મો જ પ્રાણીને તેનાં ફળરૂપે શાસન કરે છે.* સુનીશ્વર વિદ્યામિત્રે જેમ દ્રેષને લીધે ઉન્મત્ત થઈને એવો અનર્થ કર્યો, તેના બદલામાં એમના પોતાનાં જ અપાર પુણ્યની હાનિ થઈ, તો શું એ પ્રમાણે એમને શાસન કરવારૂપ ઉદ્યોગ આચરી આપણે પણ પાછી મોટી હાનિ જ ંહોરી લેવી ? આપણા પુત્રો નાશ પામ્યા, એ આ દેહરૂપ જીવને મોટામાં મોટી હાનિ થઈ છે, તે ઉપરાંત વળી વિશેષ હાનિ આપણા જ સ્વાર્થમાં કરવાની મૂર્ખતા આપણે શા માટે કરવી ? બ્રહ્મપરાયણ જીવનો ધર્મ તો ક્ષમા છે ! એવા બ્રહ્મભાવને પામેલો જીવ અન્યને શાસન કરવા જતાં ક્ષમાનો ત્યાગ અને કંટકરૂપ ક્રોધનો અંગીકાર કરે છે. એ શું ઉચિત કર્મ છે ? પોતાને હાનિ કરનારાથી સામી હાનિ કરવા જનાર મનુષ્ય એવડો મૂર્ખ છે. એક તો પોતાની હાનિ થઈ છે, તેને સુધારી શકતો નથી, ને સામાની હાનિ કરવા જાય છે, તેથી પોતાનું ને સામાનું બંનેનું અગાડે છે, એ વાત તેના લક્ષમાં આવતી નથી.”

એટલું કહીને મહામુનિ પાછા બોલ્યા; “હે સુશીલે ! સાંભળ સુનીશ્વરનું ચરિત્ર ને ચારિત્ર્ય ! ત્રિશંકુ નામના અનાધિકારી રાજાને સ્વર્ગે મોકલવામાં પણ મુનિશ્રેષ્ઠે તપઃપુણ્યરૂપ કુસુમ કચડી નાંખ્યું છે; મારા પ્રતિના દ્રેષને લીધે પુણ્યવાન હરિશ્ચન્દ્ર રાજાનું સત્ય ચૂકાવવામાં પણ તેમનું ઘણું તપ ચગદાઈ ગયું છે; મેનકા અપસરા સાથેના વિહારમાં પણ તેમણે હબરો વર્ષોનું તપ નષ્ટ કીધું છે. એ સઘળું અજ્ઞાનનું અને ક્ષાત્રિયપણાની રાજસી પ્રકૃતિનું જ લક્ષણ છે.† બ્રહ્મત્વપ્રાપ્તિને માટે એમણે અથાગ તપ કર્યું છે; દેવતાઓએ પણ એમના મહાન્ પરિશ્રમ સમું જોઈને બ્રહ્મર્ષિ ઠહ્યા છે ખરા, તથાપિ હજી એમને સત્યસિદ્ધ બ્રહ્મત્વ મળ્યું નથી, એમ હું જે કહું છું તેનું કારણ એ જ કે એમની રાજસી પ્રકૃતિ બદલાઈને શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવ હજી પ્રકટ થયો નથી.

* પ્રાણિભિઃ પૃથિવી સૃષ્ટા સ્વકર્મફલમુક્તયે ।

† રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ

તુલ્યાપંગસમુદ્ભવમ્ । તન્નિવૃત્તાતિ કૌતેય ! કર્મસંગેન દેહિનામ્ ॥ લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા । રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ! ॥

અક્રોધ,* વૈરાગ્ય, જિતેન્દ્રિયપણું, ક્ષમા, દયા, શાંતિ, જનપ્રિયત્વ-અમાત્સર્ય†, નિર્લોભીપણું અને અભયદાનપૂર્વક શોક હરણ કરવો આ દશ બ્રહ્મત્વનાં ભૂષણો તેમ જ નમ્રતા અને સમતા હબ્બુ બે કે તેમનામાં પ્રકાશ્યાં નથી, છતાં તેની ચિંતા નહિ; પણ તેમની અભિલાષા ઉચ્ચ-તર છે. અન્ય ઠરી પણ કામના વિના માત્ર બ્રહ્મત્વપ્રાપ્તિની જ કામ-નાથી તેમણે અથાગ તપોધન‡ સંચિત કર્યું છે, એટલે પરિણામે એ શ્રેષ્ઠ જીવનું અંતઃકરણ શુદ્ધ સાર્વિક અને અધિકારી થતાં તેમને સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે. ચાલો સમાપ્ત કરો. સતિ ! હવે રાત્રિ બહુ વ્યતીત થઈ છે; ઉપકાળ થવા પૂર્વે ઊઠાશે નહિ, તો પ્રાતઃર્હોમનો સમય ચૂકાશે.”

એમ કહી સતીશિરોમણિને સ્વપ્નાની આજ્ઞા આપીને, રાત્રિ કેટલી ગઈ છે, તે જોવા સારુ મહામુનિ વસિષ્ઠ પર્ણશાળાની બહાર આવ્યા. પૂર્ણિમાનો પૂર્ણ ચંદ્રમા સ્વચ્છ નિરબ્ર આકાશમાં બરાબર મસ્તકે આવેલો હતો. આખા વનમાં, આશ્રમમાં, ભૂમિપર ને આકાશમાં સર્વત્ર સ્વચ્છ, શુભ્ર અને શીતળ પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો હતો. પશુ પક્ષી મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓ નિદ્રાવશ હોવાને લીધે સઘળે શાંતિ પ્રસરી રહેલી હતી. આવે સમયે ઐકાંતિક સ્થિતિના પ્રેમીલા અને નિવૃત્તિ-માર્ગના અનુયાયી મહાત્માને તો અનાયાસે જ બ્રહ્મસુખનો અનુભવ થાય તેવું હતું. બ્રહ્મયુગ મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ, આવી સર્વત્ર સુપ્રકાશિતપણે વ્યાપી રહેલી રૌપ્યમયી ચંદ્રછટા જોતાં બહુ જ આનંદ પામ્યા અને તેના આવેશમાં બોલી ઊઠ્યા; “અહા સતિ ! આજની રાત્રિ શી ખીલી રહી છે ! પણ એના સુપ્રકાશિતપણાંને હું કોની ઉપમા આપું ? ખરેખર, ખીજું કંઈ જ નહિ, પણ મુનિવર વિશ્વામિત્ર અને તેમનું અપ્રતિમ તપ જ એની તુલનાએ આવી શકે. જેવી એ મુનિવરના અતુલ તપની વિમળ કીર્તિ સર્વત્ર પ્રકાશી રહી છે, તેવી જ આજની મનોહર શરદ રાત્રિ પણ પ્રકાશી રહી છે. સુશીલે ! આ ચંદ્રમંડળના અધિપતિ મહાત્મા સોમને વિશે પણ આવી સુપ્રભા, એ મુનિવર વિશ્વામિત્રની પેઠે તેણે કરેલા અથાગ તપનો જ મહિમા છે. દેવતાઓના કોટ્યવધિ વર્ષોપર્યંત પરબ્રહ્મ નારાયણની આરાધના કરવારૂપ એના મહાન તપથી

* અક્રોધવૈરાગ્યજિતેન્દ્રિયત્વં ક્ષમાદયાશાન્તિજનપ્રિયત્વમ્ ।

નિર્લોભદાતા મયશોકહર્તા જ્ઞાનસ્ય વિહાનિ દશોદિતાનિ ॥

† અમાત્સર્ય-મત્સરરહિતપણું, દ્વેષરહિતપણું ‡ તપોધન-તપરૂપ ધન.

એ આ ચન્દ્રમંડળનો પતિ અને સર્વ નક્ષત્રગણોનો તેમ જ પિતરોનો રાજા થયો છે; તેમ જ મહાન તપસ્વી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર મુનિ વિશ્વામિત્ર પણ પરિણામે આકાશને વિષે પ્રકાશિત રહેલા સપ્તર્ષિમંડળમાં જઈને વિરાજશે.”

“ચારા જીવન !” જીવનના ગુરુજી બોલ્યા; “બ્રાહ્મણપણાના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું નિરીક્ષણ કર ! આવા અદ્ભુત ગુણોવડે આખું ત્રૈલોક્ય વશ કાં ન થાય ? જેણે પોતાનું ઉત્તમોત્તમ આતિથ્ય કરવાના બદલામાં બની શકે તેટલી સેવા કરી છૂટવાને ઠેકાણે ઊલટું કામધેનુનું હરણ કર્યું, ત્યાંથી પરાજય પામતાં જેણે પાછો અથાગ સૈન્યસમૂહ લાવી, યુદ્ધ આવીને પોતાને અપાર વિટંબણાઓ આપી, જેણે અનેક વાર આવીને શસ્ત્રોની અને અસ્ત્રોની અસહ્ય વૃષ્ટિ કરી, જેણે સો સો પુત્રોનો ઘાત કરાવીને છેક નિર્વંશ કરી નાંખવા સરખું કર્યું, પોતે આખા જગતમાં કોઈના જ દ્વેષી નહિ અને જગતમાં કોઈ પણ પોતાનું દ્વેષી નહિ,* એવા સર્વભૂતના પરમ અદ્વેષ્ટા† છતાં તેમની સાથે જેણે મહાન કલેશકારક દ્વેષ પ્રવર્તાવ્યો અને એવી અસંખ્ય વિટંબણાઓ આપવા ઉપરાંત, છેવટે તેનો પોતાનો પણ ઘાત કરવાને જે જીવ સંધિ ભેગા કરતો હતો, તેના સંબંધમાં પણ એ મહામુનિવર વસિષ્ઠજીના મનની કશા પણ દ્વેષ વગરની કેવી શુદ્ધ ભાવના હતી, તે તે જાણે. એ શુદ્ધ ભાવના પણ પૂઠે-પછવાડે, પરોક્ષપણે, નહિ કે કોઈની આગળ, કે કોઈને સારું લગાડવાને માટે દર્શાવી હતી. એવા અદ્ભુત અને મહાન ગુણોવડે તે મહાત્મા સમગ્ર જગતના સુહૃદ્, મિત્ર અને કલ્યાણ કરનારા છે.‡ એવા પુણ્ય પુરુષના સહજ સંબંધમાં આવનાર પ્રાણી પણ જો કે મહાકૂર ને ભયંકર હોય છતાં સૌમ્ય ને શાંત થઈ જાય છે, નિદ્ર્ય ને ઘાતકી હોય છતાં પરમ દયાળુ ને અહિંસક થઈ જાય છે, ક્રોધી હોય તે અક્રોધી બની જાય છે, પાપી હોય તે પવિત્ર થઈ જાય છે, શત્રુ હોય તે સખા થઈ જાય છે, અજ્ઞાની જ્ઞાની થઈ જાય છે, જડ સચેતન બને છે અને શાસક સેવક બની સેવા કરે છે. એવું જ મુનિ વિશ્વામિત્રના સંબંધમાં પણ બન્યું.

તેઓ પર્યુશાણાની પછવાડે જઈને સંતાયા, તે વેળાથી આ બ્રહ્મૈવ દંપતીનો પુણ્યરૂપ સંવાદ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરી, જડ જેવા ઊભા

* યસ્માન્નોદ્વિજત લોકો લોકાન્નોદ્વિજત ચ ચઃ । † અદ્વેષ્ટા લવંભૂતાનામ ।

‡ મંત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

રહ્યા હતા. એ સંવાદ સાંભળતાં સાંભળતાં જ જેમ દીપક પ્રકટ થવાથી, અંધારા ઓરડામાંનો અંધકાર નાશ પામે છે અને રાત્રિ અને દેવનો તેમાં ભરાઈ રહેલો મહાવિષધર સર્પ કુંકાડા પ્રભાવ મારતો અને જીભ લપકાવતો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ તેમના હૃદયમાંનાં અજ્ઞાનાદિક આવરણો તત્કાળ દૂર થઈ જઈ, તેમાં અકારણ ભરાઈ રહેલા ક્રોધરૂપ અને દ્વેષરૂપ એ જીભવાળા કુણ્ઠિધરને તેમણે જોયો. તેમને મોટા આશ્ચર્ય સાથે સ્પષ્ટપણે દેખાયું કે, ‘આ દુષ્ટ જ મારું મહાઅનિષ્ટ કરી રહ્યો છે. હર હર ! એ ક્રૂર જ મારે હાથે અકારણ અનેક અનર્થો કરાવ્યા છે. શિવ ! શિવ ! એણે જ મને બ્રહ્મત્વરૂપ અલભ્ય લાભથી આજ પર્યંત અતિ દૂર રાખ્યો છે, ને કાંકાં મરાવ્યાં છે. અરેરે! આવા બ્રહ્મરૂપ, સચરાચર સૃષ્ટિના સખા અને સર્વના કલ્યાણહાતા વિશ્વહિતૈષી મહર્ષિવરની સાથે મિથ્યા દ્વેષ અરે !—મહા અકલ્યાણકારક અધમ દ્વેષ આ ગુપ્ત ઘર કરી વસેલા દુષ્ટે જ કરાવ્યો છે. રે ! મિત્રવત્ થઈ ઘરમાં આવીને રહેલા શત્રુની પેઠે આ દુષ્ટે તો મારા હૃદયમાં ભરાઈને, મારી સાથે મોટામાં મોટા શત્રુનું કામ કર્યું છે;’ અને અહો ! આ મહર્ષિવર્યના આટલા પરોક્ષ ને ક્ષણવારના સમાગમથી મારું હૃદય ઊઘડ્યું, ખીલ્યું, પ્રકાશ્યું; અને તે દુષ્ટ મને પ્રત્યક્ષ દેખાયો, એ અહોભાગ્ય તથા સત્સમાગમનો મહાપ્રતાપ જ છે. નહિ તો એ દુષ્ટ, પ્રબળ થઈ જતાં પરિણામે મારો અવશ્ય નાશ જ કરત.’

આ પ્રમાણે, જેમ કોઈ ભર ઝંઘમાં પડેલો મનુષ્ય પોતાના કોઈ હિતેચ્છુની, સમયની સૂચનાથી એકાએક જાગૃત થઈ જાય, અને પોતે ચોક્કસ ભયંકર સ્થિતિમાં છે એવું જાણીને તત્કાળ સાવધ બની જઈ, તેમાંથી અતિ ત્વરિતપણે કોરે ખસી જાય, તેમ વિશ્વામિત્ર મુનિ, પોતાના અજ્ઞાનાંધકારપણામાંથી જાગૃત થઈ ગયા. પોતે કેવડો મોટો અનર્થ કરવાને તત્પર થયા હતા, ને જેમની પાસેથી પ્રસાદ મેળવવો યોગ્ય, તે મહાયુરુષની સાથે પોતે કેવું અયોગ્ય વર્તન ચલાવ્યું હતું, એ સઘળું પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવતાં, તેને ઘણી જ લજ્જા અને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. મુનિધર્મથી વિપરીત, બ્રહ્મર્ષિપદની પ્રાપ્તિના જિજ્ઞાસુ જીવની અતિ કલેશકારિણી અધોગતિને પમાડનારી સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં, પોતાના અવિચારીપણાને મન સાથે અતિશય ધિક્કાર

* કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મદાશનો મદાપાપ્મા વિદ્વેચનનિહ વૈરિણમ્ ॥

આપતાં, તે તત્કાળ પેલા વૃક્ષગુચ્છમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા; અને દ્રવિત હૃદયે, ગદ્ગદ કંઠે, સજલ નયને, પ્રબળ પ્રેમે અને વિશુદ્ધ મને, દોડી જઇ, મહર્ષિ વસિષ્ઠજીના નિર્મળ ચરણારવિદોમાં નમી પડ્યા.

આ વેળાના અદ્ભુત પ્રસંગનું હું શું વર્ણન કરું ! આવી એકાંત ને શાંત રાત્રે એકાએક આ કોણ ? એવા આશ્ચર્ય સાથે વસિષ્ઠ મુનિએ નીચે નમીને જાયું તો, હમણાં જેની પોતે પ્રશંસા કરતા હતા, તે જ વિશ્વામિત્ર મુનિ, પરમ નમ્ર, નિર્માની, નિર્દ્વન્દ્વ અને શરણાગત થઈને પોતાનાં ચરણોમાં પડેલા છે !

પછી બહુ સાર્વજનિક આશ્ચર્યથી તે મહર્ષિ બોલ્યા; “અહો ! મુનિ વિશ્વામિત્રજી ! આ વેળા તમે અહીં ક્યાંથી ? ઊઠો, બેઠા થાઓ. તમારું શુભાગમન અઠસ્માત્ કિમર્થ થયું છે ? ખેદ મા કરો; તમે મને બહુ પ્રિય છો; તમારું કલ્યાણ થાઓ.”

પણ વિશ્વામિત્ર તો બંને ભુજાઓવડે વસિષ્ઠના ચરણારવિદોને દૃઢ આલિંગન કરીને પડેલા હતા. તેમના નેત્રોમાંથી અસ્ખલિત વહી રહેલા અશ્રુપ્રવાહવડે બંને ચરણોનું પ્રક્ષાલન થઈ રહ્યું હતું; ઘણીકવાર બોલાવ્યું છતાં મુખથી એક શબ્દ પણ તે બોલી શકતા નહોતા, છેવટે ગદ્ગદ કંઠે આત નમ્રપણે તે બોલ્યા; “હે બ્રહ્મા ! આ અપરાધી આપની સાથે ભાષણ કરવા યોગ્ય નથી; હે ક્ષમામૂર્તે ! મેં નહિ ક્ષમા થાય એવા આપના ઘણા ઘણા અપરાધો કરવા છતાં આપે તેમને તૃણવત્ પણ ગણ્યા નથી; ધન્ય છે આપની સર્વોત્તમ ક્ષાંતિને. હે ભગવન્ ! આટ-આટલું છતાં પણ આપના અતુલ પ્રભાવને મેં મૂર્ખે ન જાણતાં વારંવાર આપની ઇર્ષ્યા ને વિરોધણા જ કર્યા હોય છે; એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત વંજી હું મહાદુષ્ટ આજે એક એવો મોટો અન્યાય કરવા ઉચ્ચુક્ત થયો હતો, કે જે આપની આગળ પ્રકટ કરતાં મને અતિશય લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. હે પ્રભો ! દ્વેષાદિક દુર્ગુણોને લીધે અધમતાને વળગી રહેલો આ નરાધમ આપને શું મુખ દેખાડે ? આપના પ્રતાપથી બ્રહ્મત્વનું ખરું તત્ત્વ હવે મારા સમજવામાં આવ્યું, ને તે કેવળ તપ માત્રથી જ નહિ, પણ આપના સરખા અદ્ભુત સૌન્દર્યાદિક ઇશ્વરી ગુણોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પણ હું આપની કૃપાથી સમજ્યો છું. હે મુનીશ્વર ! આપ સરખા પુરુષ તો વિરલ જ છે; આપની તુલનામાં મૂકવા યોગ્ય બ્રહ્મર્ષિ ત્રણે લોકોમાં કોઈ નથી. મેં કરેલા આપના અસંખ્ય અને અસહ્ય અપરાધોને સંભારીને, હવે મને જે અપાર ખેદ થાય છે, તેનું

મારાથી વર્ણન પણ થઈ શકે તેમ નથી; ક્ષમા ! ક્ષમા ! હે ઋષીશ્વર ! આ અપરાધી પ્રાણી મન, વાણી અને શરીરવડે કરીને આપને શરણે છે, તેને યોગ્ય લાગે તેવું શાસન કરવા આપ સમર્થ છો.”

એ સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયેલા વસિષ્ઠમુનિ વિશ્વામિત્રને બેઠા કરી, અતિ સ્નેહથી હૃદય સાથે ચાંપી, આશ્વાસન દઈને બોલ્યા; “આપ વિશ્વામિત્ર ! ચિંતા મા કરો; તમે નિષ્પાપ છો; તમારું ચિરકાળનું તપ આજે સફળ થયું છે; આજે તમે યોગ્ય થયા. આજે તમને યથાર્થ બ્રહ્મર્ષિપણું પ્રાપ્ત થયું. તમારા સંબંધમાં મને કોઈ જાતને દ્વેષાંકુર નહોતો અને નથી જ. તમને પ્રાપ્ત થયેલા અલભ્ય બ્રહ્મત્વવડે જ તમારા સકલ અપરાધો ભસ્મ થયા છે; અર્થાત્ ‘હું અપરાધી છું ને અરે ! એ મેં બહુ જ બોદું કર્યું છે,’ એવા જ્ઞાનપૂર્વક બોધથી કૃતકર્મ માટે અનિવાર્ય પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જ કૃત પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.”

આ પ્રસંગ ચાલતાં સતીશિરોમણિ અરુન્ધતી પણ પર્ણશાળામાંથી બહાર આવ્યાં. તેમને જોઈ વિશ્વામિત્રે પ્રેમથી વંદન કર્યું અને ક્ષમા માંગી. ત્યારે વસિષ્ઠજી બોલ્યા; “કૌશિક !* આ સદ્ગુણરૂપા સતી, આકાશમાં પ્રકાશી રહેલા ચંદ્રદેવ, ધ્રુવ, સપ્તર્ષિઓ અને નક્ષત્રગણો, તમારો અને મારો સમાગમ અંતરિક્ષમાં જોઈ રહેલા વિમાનસ્થ દેવતાઓ, આ જગન્માતા પૃથ્વી દેવી, આ પર્વાત આશ્રમ અને તેમાંનાં તરુવરો તથા તમોને ક્ષાત્રપણાપર તિરસ્કાર કરાવી, બ્રહ્મત્વ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરાવનાર આ શ્રીમતી કામધેનુ, એ સઘળાં તમારાપર બહુ પ્રસન્ન થયેલાં છે અને તમારા અપ્રતિમ તપની પ્રશંસા કરે છે. હે બ્રહ્મર્ષિ ! આજે તમે બ્રહ્મર્ષિ થયા એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ થયા છો; તમારું કલ્યાણ થાઓ; તમારું તપસ્તેજ ચિરકાળ અખંડ પ્રકાશો.” આ શબ્દો વસિષ્ઠજીના મુખમાંથી નીકળતાં જ, અંતરિક્ષમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ સાથે જયજયકારની ગર્જનાઓ થવા લાગી.

“પ્રિયપુત્ર જીવનસિદ્ધ ! આ પ્રમાણે ઘણાક કાળનો દુર્ધર દ્રેષ મટી, વસિષ્ઠમુનિ સાથે વિશ્વામિત્રનું પરમ સખ્ય થયું તે અઘાપિ સુધી જેવું ને તેવું જ છે. એ જ વિશ્વામિત્ર મહર્ષિ હમણાં વસિષ્ઠમુનિ સાથે સપ્તર્ષિમંડળને વિષે સુપ્રકાશિતપણે વિરાજે છે. એમનાં સંક્ષિપ્ત પવિત્ર ચરિત્રપરથી તારા જાણુવામાં આવ્યું હશે કે, મનુષ્યપણું કેટલું અમૂલ્ય અને દેવોને પણ કેટલું પ્રલાધ્ય છે ! એવું અદ્ભુત તત્ત્વ

* કૌશિક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા માટે કૌશિક-વિશ્વામિત્ર.

મનુષ્યપણામાં છે. પોતે પોતાને-આત્માને જાણવો, જોવો, અનુભવવો,* એમાં જ મનુષ્યપણાની શ્રેષ્ઠતા છે.”

મનુષ્ય શાથી ઉત્તમ છે ?

હિમાલયપરના એકાંત આશ્રમમાં મહાત્મા યોગીશ્વરની પ્રથમ પરિચર્યા કરતા બંને શિષ્યોપ્રત્યે, તે યોગીશ્વરે કહ્યું; “વત્સો ! વયમાં બાળ, પણ પૂર્વનો મોટો સંસ્કારી રાજપુત્ર જીવન, હવે વ્યાવહારિક ભણવું ગણવું મૂકી દઈ, વારંવાર પોતાના વિદ્યાગુરુ પાસે આવી બ્રહ્મ-કથા જ શ્રવણ કરવામાં તત્પર થઈ ગયો. વેદાધ્યયન અને ધનુર્વેદનું અધ્યયન ચાલતું હતું, તે પણ બ્રહ્મકથા આગળ તેણે શિથિલ કરી દીધું; તે પ્રતિદિન આત્મવિદ્યાના જ પ્રશ્નો ગુરુજીને પૂછવા લાગ્યો. ગુરુજી પણ તેને જો કે ક્ષત્રિયપુત્રને આવશ્યક એવી ધનુર્વિદ્યા ભણાવતા, તથાપિ તેનો અધિકાર ઉત્તમ જાણીને, પ્રસંગ મળતાં તેના ઉત્તમોત્તમ પ્રશ્નોનું પ્રેમપૂર્વક સમાધાન કરતા. તેના સહાધ્યાયીઓનો તેના જેટલો ઉત્તમ અધિકાર ન હોવાથી તે અધ્યાત્મકથાને માટે ગુરુજીએ સમય પણ તેને એકલાને અનુકૂળ આવે એવો જૂદો જ રાખ્યો હતો.

મનુષ્યપણું એટલું બધું ઉત્તમ છે, એ મહાપિ ત્રિશ્વામિત્રના ચરિત્ર-પરથી જાણી, તેણે ઘણાક મનન પછી પોતાના ગુરુજીને પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘હું કૃપાનાથ ! મનુષ્યમાં ઇતર સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં એટલી બધી ઉત્તમતા શાથી છે ? કયા તત્ત્વને લીધે મનુષ્ય એવો ઉત્તમ થઈ શકે છે ?’ આ પ્રમાણેના તેના પ્રશ્નોનું ગુરુજી સમાધાન કરવા લાગ્યા:-

દેહ અને દેહી

તે બોલ્યા; “હું રાજપુત્ર ! જગતમાંનાં પ્રત્યેક પ્રાણીનો જે દેહ આપણી દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે, તેવો જ અને તેવડો જ કંઈ નથી.

તેમાં તો બહુ બહુ ભેદ છે. જેને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ

સ્થૂલ શરીર છીએ તેને તત્ત્વવેત્તાઓ સ્થૂલ એટલે મોટું-જાડું

દેખાય તેવું શરીર કહે છે. એ શરીર તો પ્રાણીને

રહેવાના એક ઘર સરખું છે. જળમાં ઉત્પન્ન થતા નાના મોટા શંખલા નામના જંતુઓ તો તે જોયા હશે. એ શંખલાનું ઘર તે શંખ. એ શંખ, શંખલાના શરીર કરતાં વાસ્તવિક રીતે જૂદો હોય છે, તથાપિ શરીર સાથે જોડાયેલો હોવાથી શંખલો જ્યાં જ્યાં ભૂમિપર કે પાણીમાં હરે ફરે છે, ત્યાં ત્યાં તે તેની સાથે જ ફરે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રાણીનું

સ્થૂલ શરીર, એ તેનું હરતું ફરતું ઘર છે. પણ શંખલો, જેમ શંખને જ પોતાનું શરીર માને છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર દેહાત્મવાદીઓ પોતાના સ્થૂલદેહને જ પોતાનું મુખ્ય શરીર માને છે: વાસ્તવિકપણે જોતાં એમાં વિશેષ જાણુવા જેવું એ છે કે, એ શરીર તો માત્ર માટીના પૂતળા સરખું છે અને એને જાગૃત કરીને હલાવનાર ચલાવનાર તો તેની

માંહે રહેલું બીજું શરીર છે. એને તત્ત્વવેત્તાઓ

સૂક્ષ્મ શરીર

સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે. સૂક્ષ્મ એટલે ઝીણું. એ શરીર

સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું બનેલું છે અને સત્તારૂપ છે. સ્થૂલ

શરીરને વિષે એ સર્વત્ર વ્યાપેલું હોવાથી તેના જેવડું જ તે થઈને રહે છે; તથાપિ મુખ્ય સ્થાન તેનું હૃદય વા અંતઃકરણ છે. સઘળી સત્તાઓ એ અંતઃકરણમાં રહેલી છે અને સઘળા વ્યવહારો, સ્થૂલદેહદ્વારા, તે અંદર રહ્યું રહ્યું કર્યા કરે છે, વા કરાવે છે. એ અંતઃકરણ જેટલું શુદ્ધ, જેટલું પવિત્ર, જેટલું સ્થિર, જેટલું દૃઢ અને જેટલું નિરુદ્ધ હોય છે, તેટલો જ તે પ્રાણી યોગ્યતાવાળો હોય છે. પ્રાણી માત્રના અંતઃકરણપર અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનું પટલ હોય છે, તેથી તે અજ્ઞાનમાં જ ઢંકાયેલું અંતઃકરણ કેવળ અજ્ઞાનમય જ બનીને, સાવ અશક્તપણે પડયું રહે છે, અને તેની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. મનુષ્ય વિના બીજાં સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયો એવી રીતે અજ્ઞાનપણાથી ઢંકાયેલાં હોય છે, તેથી અન્ય શરીરી પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય પ્રાણી વધારે શ્રેષ્ઠ છે. જેટલું જેટલું સૂર્યની આસપાસ વાદળાનું પટલ આછું વા ઓછું, તેટલો તેટલો તેનો પ્રકાશ વધારે પડે છે, તે જ પ્રમાણે જે પ્રાણીના હૃદયપરનું અજ્ઞાનપટલ જેટલું આછું વા ઓછું, તેટલો તે, પ્રકાશિત એવી ઉન્નત અને જ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં હોય છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંનેની વચલી સ્થિતિમાં મનુષ્યનું હૃદય હોય છે; પણ તેને સંસ્કાર થતાં થતાં જેમ જેમ તેના પરનું અજ્ઞાનપટલ આછું આછું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેનો પ્રકાશ વધે છે; અને પ્રકાશના વધવા સાથે તેની સત્તા પણ વધે છે. મનુષ્યમાં જે કંઈ સત્તા છે, તે સઘળી કેવળ તેના અંતઃકરણની જ છે. પ્રાણીનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-એ બંને શરીરો તેના અંતઃકરણને આધીન છે. અંતઃકરણ જેમ ગ્રેરે તેમ તેઓની પ્રવૃત્તિ હોય છે. અનુમાન કરવું, સારાસારનો વિચાર કરીને વસ્તુને જાણુવી-ઓળખવી, ચિંતવન કરવું, અને પોતાપણાનું-હુંપણાનું અભિમાન ધરવું, એ અંતઃકરણના મુખ્ય ગુણો છે. એ પરથી તત્ત્વજ્ઞો તેના ચાર વિભાગ કલ્પે છે. તને પોતાને

અને તે પછી પરમાત્માને ઓળખવાની શક્તિ, એ અંતઃકરણમાં જ છે. માટે તે સારુ તું પ્રથમ તારા અંતઃકરણને સંસ્કારવાળું કર.

અંતઃકરણનું આવરણ-પવિત્રતાનું જ કારણ

પોતાના ગુરુજીનું એ વ્યાખ્યાન સાંભળી, વિચારશીલ જીવન-સિદ્ધ બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! મનુષ્યનાં મહત્ત્વ તથા ઉત્તમતા તેના હૃદયને અનુસરીને છે, તો તેના પર જે પટલ કિંવા આવરણ હોય છે, તે શાને લીધે છે ને તે કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ? એ પટલ આપણી દૃષ્ટિએ દેખાતું નથી.”

ગુરુજી કહેવા લાગ્યા; “એ અંતઃકરણ વા હૃદયને નામે આપણે જેને ઓળખીએ છીએ, તે શું છે ને કયે સ્થળે છે તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. પ્રાણીનું શરીર, જે અસ્થિ, માંસ, મજ્જા, મેદ, રુધિર, નાડીઓ, ત્વચા, રોમ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું બનેલું છે, તેને વિષે તેવી જ વસ્તુઓનું તેનું હૃદય પણ બનેલું છે. ઉદરથી ઉપર, કંઠથી નીચે અને બંને સ્તનોના મધ્યમાં,* મનુષ્યનું હૃદયસ્થાન છે. જે ઉઘાડું કરીને જોવામાં આવે તો મનને કમકમી ઉપજે એવા આળા ને કુમળા માંસની એક નહાની સરખી કોથળી સરખું તે જણાશે. એ પોલી કોથળીની સાથે આખા શરીરની સઘળી રુધિરવાહિની† તથા વાયુવાહિની‡ અને બીજી નાડીઓનો મુખ્ય સંબંધ છે. એ પોલાણમાં વળી વચ્ચે કોઈ એવા અદ્ભુત પદાર્થનો પડદો છે, કે જેથી તેના બીજા ભાગો થયેલા છે. તેમાંનો એક ભાગ અંદર છેક વચ્ચે, અને બીજો તેની આસપાસ છે. એ બહારનો ભાગ, તે અંતઃકરણનું સ્થાન, એની અંદર પોતાના ચારે વિભાગો સહિત અંતઃકરણ સ્થિતિ કરે છે; અને ત્યાં રહી આખા શરીરરૂપી દેશપર રાજ્ય કરે છે. જેમ એક રાજ્યકર્તાની રાજ્યગાદી એક ઠેકાણે હોય, અને ન્યાયાદિક સઘળાં રાજકાજને અર્થે કચેરીઓ વળી એક કોરે-જ્યાં સર્વને વધારે અનુકૂળ પડે ને સર્વનાપર દેખરેખ રહે તેવે સ્થાને-રાજ્યમાંના કોઈ પર્વતાદિક ઊંચે સ્થાને રાખવામાં આવી હોય છે, તે પ્રમાણે આ શરીરદેશમાં પણ અંતઃકરણરૂપ રાજદરબારની ન્યાયાદિક વિચારણીય કચેરીઓ, શિરઃપ્રદેશમાં ઊંચે સ્થળે રહેલી છે. ત્યાં બેસી અંતઃકરણમાંના સર્વ કારભારીઓની સલા વિચારાદિકને નિશ્ચય કરે છે.

* મનુષ્યના શરીરના ડાબા ભાગમાં.

† રુધિરને વહન કરનારી.

‡ વાયુને-આસોન્ધાસાદિકને વહન કરનારી.

નીચ વસ્તુઓના બનેલા હૃદયપ્રદેશમાં એ અંતઃકરણ રહે છે, તેથી તેને મલિન થતાં પણ વાર લાગતી નથી. મલિન થવું એટલે એના પર મળ-મેલ ચડવો, એ જ તેના પરનું આવરણ વા પટલ છે. એ મલરૂપ આવરણથી હૃદયસ્થાન ઠંકાઈ જાય છે* અને તેને યોગે અંતઃકરણ અર્થાત્ પરમ પવિત્ર આત્મા પણમાં દબાઈ જવાથી અજ્ઞાની બની જઈ, સત્યસ્વરૂપે પ્રકાશી શકતો નથી; અને અજ્ઞાનના સંગમાં રહેવાથી, તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ, દહાડે દહાડે વીસરી જઈ, લાંબે કાળે કેવળ મલમય બની જાય છે. આત્મપ્રદેશપરનાં એ આવરણો બે પ્રકારનાં છે: એક સ્થૂલ અને બીજું સૂક્ષ્મ. સ્થૂલ આવરણ શારીરિક મળનું થાય છે; અને સૂક્ષ્મ આવરણ પાપરૂપ મળનું થાય છે. સ્થૂલ આવરણ હૃદયસ્થાન પર અને સૂક્ષ્મ આવરણ અંતઃકરણ પર થાય છે. હૃદય અને અંતઃકરણના પરસ્પર ગાઢ સંબંધને લીધે, એક્ય હોવાથી એ બેમાંનું કંઈપણ આવરણ એક બીજાને મહાન્ હાનિકારક અને આચ્છાદક† છે. એટલા માટે એ બંને આવરણોને દૂર કરવાને મનુષ્યોએ સદા શરીરથી અને ઇન્દ્રિયોથી પવિત્ર રહેવું જોઈએ. હસ્ત, પાદ, મુખ, ગુદા‡ અને ઉપસ્થ॥ એ પાંચે કર્મેન્દ્રિયોને તેમની પ્રત્યેક સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ કરીને, શાસ્ત્રવિધ પ્રમાણે જળ, મૃત્તિકા વગેરેથી ઘોષ્ટને શુદ્ધ કરવી, સ્નાન કરવું, તે શારીરશુદ્ધિ કહેવાય છે; અને નેત્રા, કર્ણો, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, એ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને દુષ્ટ વાસનાઓથી એટલે કે માયાથી બચાવવાથી આંતર શુદ્ધિ થાય છે.

એ કર્મેન્દ્રિયોને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સદાસર્વદા શુદ્ધ રાખવામાં ન આવે તો અનુક્રમે શરીર અશુદ્ધ થતાં અંતઃકરણ પરનું અજ્ઞાનાવરણ ઘટ્ટ થતું જાય છે અને સંપૂર્ણ ઘટ્ટ થતાં તેનામાંની સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ જતી રહીને તે ઉત્તરોત્તર અધમ દશાએ પહોંચી જાય છે.

આ મેં તને સામાન્ય શુદ્ધિ કહી; એ ક્રિયા-કર્મથી અંતઃકરણ સામાન્યપણે શુદ્ધ રહે છે, અર્થાત્ મનુષ્યમાં તેને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણ એ શુદ્ધિવડે વધુ અશુદ્ધ થવા ન પામતાં, માનુષી સ્થિતિ કરતાં નીચા પ્રકારનું થઈ જતું નથી; પણ એ અંતઃકરણ ઉપર પૂર્વના ઘણાક જન્મોનું—પાપરૂપ મળનું આવરણ તો હોય જ છે. તેને દૂર કરવા માટે, તને

* યથાદર્શો મલેન ધૂળથી અરીસો મેલો થતો રહે છે.

† આચ્છાદક—ઢાંકી નાખનારું. ‡ ગુદા—મલ લાગ કરવાની ઇન્દ્રિય.

॥ ઉપસ્થ—મૂત્ર ત્યાગ કરવાની ઇન્દ્રિય તે મૂત્રેન્દ્રિય—ઉપસ્થ

ખતાવેલી એ નિત્યની શરીરાદિકની શુદ્ધિ ઉપરાંત વળી પોતપોતાના વલ્લુશ્રિમ પ્રમાણે મનુષ્યે બીજાં નિત્ય કર્મો પણ કરવાનાં છે. તે જ્ઞે (વધિવત્ કરવામાં આવે છે તો અવશ્ય તેના અંતઃકરણનું પાપરૂપ આવરણ મટી જાય છે. એ નિત્ય કર્મો તે આપણે નિત્ય ત્રિકાળે કરવામાં આવતું સંધ્યાવંદન, અગ્નિહોત્ર, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજન ઇત્યાદિ છે.* ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશરૂપ એ નિત્ય કર્મો અંતઃકરણના પાપરૂપ મળને દૂર કરવા સારુ જ છે. માટે તે કદી પણ ન ચૂકવાં જોઈએ. સંધ્યાવંદન સમયે ગાયત્રી મંત્રનો જપ તું કરે છે જ.”

ભુવનસિંહ બોલ્યો; “શુરુદેવ ! સંધ્યાવંદન તો નિત્ય ત્રિકાળે હું કદી ભૂલતો નથી; આપે ખતાવ્યા પ્રમાણે સૂર્યમંડળસ્થ પરમાત્માના તેજોમય સ્વરૂપનું ધ્યાન પણ નિત્ય ધરું છું;† તથાપિ હું કોણ ? એ શંકા જ્યારથી મારા મનમાં ઊભી થઈ છે, ત્યારથી તો અધ્યયન વેળાએ, સંધ્યાવંદનવેળાએ, ને લોજનાદિક સર્વ કર્મો કરતી વેળાએ, મને એ જ વાતનું મનન થયા કરે છે. એ સંબંધી આપે કહેલા સિદ્ધાંતો વારંવાર મારી દૃષ્ટિ આગળ ઊભા થાય છે ને સમજવામાં ન આવી હોય તેવી વાત માટે અનેક પ્રશ્નો પણ ઊભા થાય છે-જે, વારંવાર હું આપને પૂછીને કંટાળો આપું છું. કૃપાનાથ ! એવો એક પ્રશ્ન પાછો મને આજે ઊપજ્યો છે, આજ્ઞા હોય તો તે નિવેદન કરું.”

શુરુભ બોલ્યા; “પુત્ર ! પ્રસન્ન થઈને કહે; મને કંટાળો આવે છે, એવું તું સમજીશ નહિ. તું ભાગ્યશાળી છે જ, પણ તારે લીધે હું મોટા ભાગ્યશાળી થાઉં છું; કેમ કે અધ્યાત્મવિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા-ભગવત્પ્રાપ્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરનાર કરતાં જેને એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તે મનુષ્ય વધારે ભાગ્યશાળી છે. એ પ્રશ્ન કરનારને તો અમુક એક વિષય સંબંધી શંકા હોય છે, તેના સમાધાન માટે જ તે પૂછે છે; પણ તેના ઉત્તરદાતાને તો તે શંકાના સમાધાન સારુ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઘણાં સિદ્ધાંતોનું સ્મરણ, મનન ને શોધન કરવાને મથન કરવું પડે છે; ઘણાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો તેને માટે યોજવાં પડે છે; અને એનું અંતઃકરણ તટસ્થ સમય કેવળ બ્રહ્મના વિચારમાં લીન થઈ જાય છે. અંતઃકરણ સદોદિત બ્રહ્મ-વિચારમાં નિમગ્ન રહેવું, એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. માટે સુખેથી તે તારા મનમાં ઊપજેલો પ્રશ્ન કર.”

* યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ।

† ધ્યેયઃ સદા સવિતૃમંડલમધ્યવતી, નારાયણઃ સરસિજાસનઘનિવિષ્ટઃ ।

કેયૂરવાન્મકરકુંડલબાન્કરીટી દારી દિવ્યમયવપુર્ણત્રિલોકચક્રઃ ।

એ સાંભળી જીવનસિંહ બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! પૂર્વે ક્યેલા કયા-પ્રસંગમાં સુમનશર્મા નામના દ્વિજપુત્રના ઇતિહાસમાં આપે શરીર-પંચકુટીનું વર્ણન કરતાં કહ્યું હતું કે, ‘મનુષ્યનું શરીર પૃથ્વી આદિક પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે ને તેમાં ચાર વિભાગવાળું અંતઃકરણ મળવાથી નવ તત્ત્વો થાય છે. આજે અંતઃકરણનું સ્થાન વર્ણવતાં આપ કહો છો કે, મનુષ્યનું શરીર અસ્થિ, માંસ રુધિરાદિક વસ્તુઓનું બનેલું છે, તે શી રીતે ?”

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગુરુજી આ પ્રમાણે તત્ત્વોની વ્યવસ્થા કહેવા લાગ્યા;—“હે વત્સ ! એ પાંચ તત્ત્વોમાંનાં પ્રથમ તત્ત્વપર આપણે વિચાર કરીએ.”

૧. પ્રથમ તત્ત્વ પૃથ્વી છે. એ પૃથ્વીતત્ત્વનો ભાગ શરીરમાં કયે કયો છે, તે તું જાણે છે ? નહિ. તો તેને તું જાણ. પંચીકરણ રોમ એટલે રુઆંટાં, શરીર ઉપરની ત્વચા, તેની અંદરના ભાગમાં રહેલી નાડીઓ, તેની અંદરના ભાગમાં રહેલું માંસ અને તેની અંદર રહેલાં હાડકાં—એ સઘળા પૃથ્વીના તત્ત્વમાંથી બનેલા પદાર્થો છે. ૨. બીજું તત્ત્વ જળ છે. શરીરના ઉપરથી જે પરસેવો નીકળે છે તે સ્વેદ, મૂત્ર, લાળ, અંદરના ભાગમાં રહેલું રુધિર અને શુક્ર એટલે વીર્ય—એ પદાર્થો જળતત્ત્વના ભાગથી બનેલા છે. ૩. તેજ એ ત્રીજું તત્ત્વ છે. શરીરની કાંતિ, તેને આવતી નિદ્રા, આળસ, તૃષ્ણા, ક્રુધાદિ વિકારો—એ સર્વ તેજતત્ત્વના ભાગમાંથી થાય છે. ૪ ચોથું તત્ત્વ વાયુ છે. શરીર જે સંકોચાય છે, પ્રસરે છે, ઉતાવળી ગતિ કરે છે, દોડે છે, વળે છે ને હાલેચાલે છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ કરે છે, એ સર્વ પ્રકારો શરીરમાં રહેલા વાયુતત્ત્વથી થાય છે. ૫. પાંચમું તત્ત્વ આકાશ છે. શરીરને જે ભય લાગે છે, મોહ અથવા ભૂલાવો—બ્રમ થાય છે, શોક થાય છે, ક્રોધ અને કામ વ્યાપે છે, એ પ્રકારો શરીરમાં રહેલા પોતાણુરૂપ આકાશતત્ત્વના વિકારો છે.

“તને કહાવ્ય શંકા થશે કે, એક જ પૃથ્વીતત્ત્વમાંથી રોમ, નાડી, ત્વચા, માંસ, અને અસ્થિ જેવા એક બીજાથી તદ્દન જુદા લાગતા પદાર્થો કેમ બન્યા હશે ? પણ જાણે કે એ બધા પદાર્થો એકલા પૃથ્વીતત્ત્વથી જ નહિ, પરંતુ તેઓ સાથે બીજાં બીજાં તત્ત્વોનું થોડું ઘણું મિશ્રણ થવાથી જુદે જુદે રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૧ પૃથ્વીતત્ત્વમાં મુખ્ય ભાગ પૃથ્વીતત્ત્વનો છે અને બાકીનાં તત્ત્વોનું થોડું ઘણું

મિશ્રણ હોવાથી અસ્થિ બન્યાં છે, જળતત્ત્વનું મિશ્રણ થવાથી માંસ બન્યું છે, વાયુતત્ત્વનું મિશ્રણ થવાથી ત્વચા બની છે, તેજતત્ત્વનું મિશ્રણ થવાથી નાડીઓ બની છે ને આકાશતત્ત્વ મળવાથી રુઆંટાં થયાં છે; ૨. એ જ પ્રમાણે જળતત્ત્વમાં મુખ્ય જળતત્ત્વનો ભાગ વિશેષ હોવાથી શુક્ર બને છે, પૃથ્વીતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી શોષિત એટલે રુધિર બને છે, આકાશનો ભાગ મળવાથી લાળ બને છે, તેજનો ભાગ મળવાથી મૂત્ર બને છે ને વાયુનો ભાગ મળવાથી સ્વેદ બને છે. ૩. એવી જ રીતે તેજતત્ત્વમાં મુખ્ય તેજનો ભાગ હોવાથી ક્ષુધા ઉપજે છે, વાયુના મિશ્રણથી તૃષા ઉપજે છે, પૃથ્વી તત્ત્વના મિશ્રણથી આગસ ઉપજે છે, આકાશતત્ત્વનું મિશ્રણ થવાથી નિદ્રા ઉપજે છે ને જળનું મિશ્રણ થવાથી કાંતિ ઉપજે છે. ૪. વાયુતત્ત્વમાં મુખ્ય વાયુનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી, શ્વાસોર્ધ્વાસ તથા દોડવાની ક્રિયા બને છે, આકાશનો ભાગ મળવાથી શરીરનું પ્રસારણ થાય છે, પૃથ્વીતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી આકૃચ્ચન એટલે સંકોચ થાય છે, તેજનો ભાગ મળવાથી વલન એટલે અંગોનું વળવું થાય છે અને જળનો ભાગ મળવાથી ચાલવાની ક્રિયા થાય છે. ૫. આકાશતત્ત્વમાં મુખ્ય આકાશતત્ત્વનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી શોઠ થાય છે, તેજ મળવાથી ક્રોધ થાય છે, વાયુ મળવાથી કામ વ્યાપે છે, પૃથ્વી મળવાથી ભય વ્યાપે છે ને જળતત્ત્વ મળવાથી મોહ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

“એવી રીતે એ પાંચે તત્ત્વોના મિશ્રણથી પ્રથમ જન્મ, પછી અસ્તિત્વ, પછી વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, પછી અપક્ષય ને અંતે વિનાશ, એમ છ વિકારવાળા આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્થૂલ દેહની વ્યવસ્થા છે.* એની માંહે રહેલો જે સૂક્ષ્મ દેહ, તે પણ એ જ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અંશોથી બનેલો છે, અને એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું એક બીજા સાથે એાછું વધતું મિશ્રણ થવાથી, દેહમાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ ને ક્રિયાવિક્રિયાઓ થઇ જાય છે.

“૧. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં રહેલું તત્ત્વ આકાશ છે. તેનું મુખ્ય સ્વરૂપ પોલાણ અને તે શરીરના હૃદયસ્થાનમાં મુખ્યત્વે કરીને વ્યાપી રહ્યું છે-એમાં જ અંતઃકરણ છે. એમાં અનુક્રમે બીજાં સૂક્ષ્મતત્ત્વો મળવાથી વિભાગો પડે છે ને જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧. આકાશરૂપ અંતઃકરણમાં પ્રથમ કોઈ એક અહંકાર પણ વાતનું સ્ફુરણ થાય છે અને તેમાં સૂક્ષ્મ વાયુતત્ત્વનું મિશ્રણ થવાથી મન ઉપન્યું છે, એ

* . અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, વિનશ્યતિ ।

મન અંતઃકરણમાં સ્પુરેલી વૃત્તિ સંબંધે સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે. સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનઃ । ૨. આકાશતત્ત્વમાં તેજનું સૂક્ષ્મતત્ત્વ મળતાં બુદ્ધિ બની છે. એ બુદ્ધિ મનના કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પ સંબંધે નિશ્ચય કરે છે, ૩. આકાશરૂપ અંતઃકરણમાં અપનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ મળતાં ચિત્ત ઉપજેલું છે, જે બુદ્ધિએ નિશ્ચય કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પ ઉપર ચિંતવન-સ્મરણ કરે છે. ૪. આકાશતત્ત્વરૂપ અંતઃકરણમાં પૃથ્વીનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ મળતાં અહંકાર ઉપન્યો છે. એ અહંકાર તે હુંપણું. એવડે જીવને હુંપણાનું સ્પુરણ-અભિમાન થાય છે.”

૨. હવે બીજું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ વાયુ છે. તેમાં બીજાં તત્ત્વોના ભળવાથી જૂદી જૂદી ક્રિયા કરનારા પંચપ્રાણો, જે શરીરના પાંચ પ્રકારનાં વહન કરનારા વાહન સરખા છે, તે ઉત્પન્ન થયા પ્રાણો છે. ૧. સૂક્ષ્મ વાયુતત્ત્વમાં આકાશતત્ત્વ મળવાથી વ્યાન નામનો પ્રાણ ઉપન્યો છે; જે શરીરના સર્વ અંગોમાં વ્યાપીને રહે છે ને તેઓની સંધિઓને વાળવાની ક્રિયા તેનાથી થાય છે;* ૨. વાયુમાં જ વાયુતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી સ્માન નામે પ્રાણ ઉપન્યો છે; જે શરીરના નાભિસ્થાનમાં રહે છે, ને ત્યાંથી અન્નરસ સર્વ નાડીઓદ્વારા આખા શરીરમાં રોમ રોમપ્રત્યે પહોંચાડે છે; ૩. તેજતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી ઉદાન નામનો પ્રાણ ઉપન્યો છે, એ દેહમાં કંઠસ્થાન વિષે રહે છે, ને કંઠમાં થઈને ઉદરમાં એક સાથે ઉતરતાં અન્ન તથા જળને વિભાગ કરી નૂદાં પાડે છે, તથા વિકાર પામતાં સ્વમાદિક દેખાડે છે; ૪. અપતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી પ્રાણ નામે પ્રાણ ઉત્પન્ન થયેલો છે, જે હૃદયમાં રહી શ્વાસોચ્છ્વાસ કરાવવાનું કાર્ય કરે છે. અને ૫. પૃથ્વીતત્ત્વનો ભાગ મળવાથી અપાન નામનો પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો છે, જે ગુદાસ્થાનમાં રહે છે, અને મળનો ઉત્સર્ગ-ત્યાગ કરાવે છે.”

૩. “ત્રીજું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ તેજ. તેમાં બીજાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ થવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપની છે. એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો શરીરરૂપ નગરમાં દ્વાર સરખી છે. તેજમાં આકાશતત્ત્વ મળવાથી શ્રાવ એટલે કણ્ઠેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે—તે શબ્દનું શ્રવણ કરાવે છે; વાયુતત્ત્વ મળવાથી સ્પર્શેન્દ્રિય ઉપની છે—એ શરીરની ત્વચાને વિષે રહે છે, ને સ્પર્શ કરતાં શીત, ગ્રીષ્મ,

* ચત્ પ્રાણાધાનયોઃ સંવિસ્તત્ વ્યાનઃ ।

† હૃદિ પ્રાણો ગુદેડપાનઃ સમાનો નાભિમણ્ડલે ।

ઉદાનઃ કળ્ઠદેશે સ્યાન્નગઃ સર્વશરીરગઃ ॥

મૃદુ, કઠિન ઇત્યાદિ પ્રકારોને જણાવે છે; તેમાં તેજતત્ત્વ મુખ્યત્વે મળવાથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થયેલી છે-તે બંને નેત્રોમાં સમ ભાગે રહીને સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવાનું એટલે જોવાનું કાર્ય કરાવે છે; અપતત્ત્વ મળવાથી રસના ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે જિહ્વાને વિષે રહીને મધુર, ક્ષાર, કટુ ઇત્યાદિ છ રસોને ઓળખાવે છે, ને પૃથ્વીતત્ત્વ મળવાથી શ્રાવણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે નાસિકાને વિષે રહીને ગંધને ગ્રહણ કરાવે છે-સુગંધ દુર્ગંધાદિકનું પરીક્ષણ કરાવે છે.”

૪. “ચેતુ તત્ત્વ અપ છે. તેમાં બીજાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ થતાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, કે જે સૂક્ષ્મ શરીરના સેવક સરખી છે, તે ઉત્પન્ન થઈને, સઘળી બહિઃક્રિયાઓ કરાવે છે. અપમાં આકાશતત્ત્વ મળવાથી વાક્ અથવા વાચા ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે મુખમાં રહીને વાણી-બોલવાનું કાર્ય કરાવે છે; અપમાં વાયુતત્ત્વ મળવાથી પાણિ અથવા હસ્તેન્દ્રિય ઉત્પન્ન છે-તે બંને હાથોમાં રહીને લેવાનું, આલવાનું, ફેંકવાનું ઇત્યાદિ કાર્ય કરાવે છે; તેજતત્ત્વ મળવાથી પાદેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે બન્ને પાદો એટલે પગોમાં રહીને જવા, આવવા, બેસવા, ઊઠવાની ક્રિયા કરાવે છે; અપતત્ત્વ મળવાથી શિશ્ન ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે મૂત્ર-દ્વારને વિષે રહીને મૂત્રોત્સર્ગ ને રતિભોગ કરાવે છે; તથા પૃથ્વીતત્ત્વ મળવાથી ગુદા ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે-તે મળદ્વાર વિષે રહીને મળનો ત્યાગ કરવાનું કાર્ય બળાવે છે.”

૫. “પૃથ્વીરૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં બીજાં તત્ત્વોનું ન્યૂનાધિક મિશ્રણ થવાથી ઈન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરવાના અર્થાત્-ભોગવવાના વિષયો ઉત્પન્ન થયેલા છે. આકાશતત્ત્વ મળવાથી શબ્દ નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે; વાયુતત્ત્વ મળવાથી સ્પર્શ નામનો વિષય ઉત્પન્ન છે; તેજતત્ત્વના મિશ્રણથી રૂપ, અપતત્ત્વના મિશ્રણથી રસ અને પૃથ્વીતત્ત્વના મિશ્રણથી ગંધ નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની વ્યવસ્થા છે ને તેનાવડે સૂક્ષ્મ દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય દેહમાં બીજી કેટલીક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ નિરંતર થયા કરે છે, તે પણ તે તે તત્ત્વોના મિશ્રણથી જ સમજવી. મેં ત્હને પૂર્વે જે જીવસેના કહી હતી, તે સઘળી આ જીવની સેનાને હવે તું સારી રીતે ઓળખી લે.”

તત્ત્વોના અધિષ્ઠાતા

ચુરુજના મુખથી સ્થૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ અને તેઓના વિભાગો-રૂપે તેઓમાં વ્યાપેલાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું વિવેચન સાંભળી, જીવન

યાછો કર જોડીને બોલ્યો; “હે કૃપાનાથ ! આપે મને મારી જોળ-
બાણના સંબંધમાં પ્રથમ દેખાડી આપ્યું હતું કે, હસ્ત, પાદ, શિર,
ઉદર આદિક અંગોવાળું મારું સ્થૂલ શરીર તે હું નથી. તે જ પ્રમાણે
હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, સ્થૂલ શરીરમાં રહેલો સૂક્ષ્મ દેહ પણ
હું નથી; હું તો તે બંને શરીરોથી ન્યારો જ છું, પણ હે સ્વામિન !
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહોમાંની સઘળી ક્રિયાઓને એક બીજા સાથે મિશ્રિત
થયેલાં એ તત્ત્વો જ સ્વતંત્રપણે કરાવ્યા કરે છે; અને એમ છતાં
તેઓમાં કશો ગુંથવાડો થવા પામતો નહિ હોય શું ?”

ગુરુજી બોલ્યા, “વત્સ ! સઘળી ક્રિયાઓ એ તત્ત્વો કરે છે ખરું,
તથાપિ તે સ્વતંત્રપણે કરે છે એમ તો નહિ જ; કેમકે તે સઘળાં જડ
છે-તેમનાથી સ્વતંત્રપણે તો કાંઈ પણ કાર્યવ્યવસ્થાપૂર્વક થઈ શકે
તેમ નથી. વિશેષતઃ તેઓનામાં અમુક અમુક પ્રકારના નિયત ગુણો
અને બળ તો છે જ, તથાપિ તેઓના કોઈ પણ નિયંત્રા વિના તે
વ્યવસ્થામાં રહી શકતાં કે નિયત કાર્ય કરી શકતાં નથી. ઉદાહરણ કે,
જગતના વ્યવહારમાં વપરાતો અગ્નિ, એ તેજતત્ત્વનું સ્થૂલ સ્વરૂપ
છે-તેનામાં દહન કરવાનો, પ્રકાશ કરવાનો ઉજ્જ્વળતા આદિ ગુણો છે,
તથાપિ તેને નિયમમાં લીધા વગર જોઈએ તેવું કાર્ય થઈ શકતું નથી.*
ચૂલામાં અગ્નિને સળગાવી, તેપર અન્ન સીજવવાને મૂક્યું હોય, પણ જો
તેની બરાબર વ્યવસ્થા સાથે કોઈ સંભાળ રાખનાર ન હોય, તો તે
અગ્નિ તેને કાચું રાખે છે, વા બાળી મૂકે છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં
સઘળાં તત્ત્વોનું પણ સમજવું. એટલા જ માટે તેઓને નિયમમાં રાખ-
વાને દેહ વિષેના તેઓના પ્રત્યેક સ્થાનપર તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓને
સ્થાપીને, સચરાચર સૃષ્ટિના પ્રભુએ-જગદીશ્વરે ઉત્તમોત્તમ વ્યવસ્થા
કરેલી છે. દેહને તેથી જ દેવાયતન કહેવામાં આવે છે.”

ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠિત દેવતાઓ

“હે વત્સ ! હવે આપણે સ્થૂલ શરીરનાં અંગોને જોઈએ. એ સ્થૂલ
શરીરના આધારરૂપ જે કર્મેન્દ્રિયો છે, તેમાંની વાચા ઇન્દ્રિયમાં બોલ-
વાની જો કે શક્તિ છે, તથાપિ તેને નિયમમાં રાખનાર દેવતા અગ્નિ
છે. તેની સત્તાવડે વાણી બોલવાનો વ્યવહાર વાગિન્દ્રિય ઠરી શકે છે.†
બીજી કર્મેન્દ્રિય પાણિ એટલે હાથ છે, તેના દેવતા ઇંદ્ર છે. એની સત્તા-

* ઇન્દ્રિયો તો રહેવાનાં ખાલી સ્થાનો, ગાલફા છે.

† અમિર્વાક્ મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્ ।

પડે હાથ, લેવા આપવાનું કર્મ કરી શકે છે. ત્રીજી કર્મેન્દ્રિય પાદ છે, ને તેના દેવતા ઉપેન્દ્ર છે. તેની સત્તાવડે જવા આવવારૂપ ક્રિયા પગ-થકી થઈ શકે છે. ચોથી કર્મેન્દ્રિય શિશ્ન છે. એના દેવતા પ્રજાપતિ છે. એની સત્તાવડે રતિ તથા મૂત્રોત્સર્ગાદિ ક્રિયા શિશ્નવડે થઈ શકે છે. પાંચમી કર્મેન્દ્રિય ગુદા છે. એના દેવતા નિર્ઋતિ-યમ છે. એની સત્તાવડે ગુદા મલોત્સર્ગ કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પણ અધિષ્ઠાતા દેવો છે.’

“૧. શ્રોત્રરૂપ અથવા કર્ણરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિયના દેવતા દિશાઓ છે. તેઓની સત્તાવડે કર્ણોથી શબ્દ સાંભળી શકાય છે. ૨. ઘીજી જ્ઞાનેન્દ્રિય ત્વચા છે, એના દેવ વાયુ છે. સ્પર્શાદિ જાણવાની જે ક્રિયા છે તે વાયુદેવની સત્તાથી થાય છે. ૩. ત્રીજી જ્ઞાનેન્દ્રિય ચક્ષુ છે ને એના દેવ સૂર્ય ભગવાન* છે. તેની સત્તાવડે સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા-જ્ઞેવાની ક્રિયા થાય છે. ૪. ચોથી રસનેન્દ્રિય જીભ છે, એના દેવતા વરુણ છે. તેની સત્તાવડે તે સ્વાદ જાણી શકે છે. ૫. પાંચમી ઘ્રાણેન્દ્રિય નાઠ છે, એના દેવ અશ્વિની-કુમારો છે. તેની સત્તાવડે એ ગંધ ગ્રહણ કરી શકે છે.”

વળી ગુરુવર્ય બોલ્યા, “એ કર્મેન્દ્રિયાદિકનું પ્રેરક જે અંતઃકરણ છે, તેના પણ પ્રત્યેક વિભાગપર પૃથક્ પૃથક્ દેવતાનું અધિષ્ઠાન છે. આકાશના પોદ્ધાણરૂપ જે અંતઃકરણ, તેના દેવતા વિષ્ણુ છે-તેમની સત્તાથી તેમાં સ્પુરણ થાય છે. તેમાંના ચાર વિભાગોમાં ૧. પ્રથમ મન છે. તેના દેવતા ચંદ્રમા છે. તેની સત્તાવડે મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ ઊઠે છે. ૨. બીજું બુદ્ધિ છે. તેના દેવતા બ્રહ્મા છે. તેની સત્તાવડે બુદ્ધિ નિશ્ચય કરી શકે છે. ૩. ત્રીજું ચિત્ત છે. તેના દેવતા નારાયણ છે ને તેની સત્તાથી ચિત્ત ચિત્તન કરે છે. ૪. ચોથો વિભાગ અહંકાર છે. તેના દેવતા રુદ્ર છે. તેમની સત્તાથી હુંપણાનું અભિમાન થાય છે. આવી રીતે એ અધિષ્ઠાતા દેવો પોતાપોતાની સત્તારૂપે શરીરના તે તે ઈન્દ્રિયાદિક સ્થાનોમાં રહીને શરીરધારી અથવા શરીરના રાજા જીવની અસ્ખલિત સેવા બજાવે છે. એવી ઉત્તમોત્તમ વ્યવસ્થા સર્વનિયંતા જગદીશ્વરે કરેલી છે ને પોતાના અંશરૂપ એવા જીવન ઉપર તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની કેટલી બધી કૃપા ને કેટલી બધી પ્રીતિ છે તે જો. આટલું છતાં પણ જીવ, કે જે એ પરમેશ્વરથી વિખૂટો પડી ગયો છે, તે પોતાના મૂળ પુરુષને

* આદિત્યઃ વિશ્વસ્ય ચક્ષુઃ ।

† મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ (જીવ દવ) સનાતનઃ ।

મળવાની ઇચ્છા ન કરે, વા તેના આધાર ઉપકારની ગણના ન કરે, તો તેના જેવો અપરાધી અને કૃતક્ષ કોણ ઠહેવાય ? તું તેવો કૃતક્ષ* નહિ, પણ કૃતક્ષ† અને કૃતાત્મા છે, એથી હું પ્રસન્ન છું. પોતાના અંશી એવા પરમ પુરુષ પરમાત્માને મળવાની તારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તે તો બહુ સ્તુતિપાત્ર છે; અને તે માટે તે પરમેશ્વરરૂપ વત્સની પ્રાપ્તિને તું પાત્ર છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. હે પુત્ર ! આ જે મેં તને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહોનાં વત્સોનું વર્ણન સંભળાવ્યું, તે ઉપરથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે એ બન્ને દેહો કરતાં તું ન્યારો જ છે.”

જીવનસિંહ બોલ્યો; “હે કૃપાનાથ ! હું આપની કૃપાથી સારી રીતે સમજ્યો કે, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહો તે હું નથી. પણ તેઓનું વર્ણન સાંભળતાં તો મોટું આશ્ચર્ય‡ થાય છે કે, અહો ! ઉપરથી સાધારણ દેખાતો, અને સુંદર સ્વચ્છ એવો મનુષ્યદેહ, માંહેથી આવો વિચિત્ર અને એક નાના સરખા રાજ્યસ્થાન સરખો વિસ્તીર્ણ છે. પ્રભો ! શું બધા મનુષ્યોના દેહો એ જ પ્રકારના હશે ? અહોહો ! સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની કેવી અદ્ભુત કૃતિ છે ?” એ સાંભળી ઋષિવર્ય-તેના ગુરુદેવ બોલ્યા; “પુત્ર ! એમ જ છે. એ સર્વ શક્તિમાન સર્વેશ્વરની કૃતિ એવી જ અદ્ભુત છે ! પણ તું કહે છે તેવો માત્ર એક રાજ્યસ્થાન કે દેશ જેવડો જ વિસ્તીર્ણ મનુષ્યદેહ નથી, પણ તે તો એક આખ બ્રહ્માંડ જેવો છે. સર્વે ક્ષત્ત્વિદં બ્રહ્મ । મેં જે તારી આગળ તેનું વર્ણન કર્યું, તે વિસ્તારપૂર્વક નહિ, પણ તારા બાળપણના અનુભવથી સમજી શકાય એમ ટુંકામાં જ કરેલું છે, તથાપિ તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે.

પિંડ અને બ્રહ્માંડ

“જેવો વિસ્તાર આ સમગ્ર સૃષ્ટિના સ્થાનરૂપ બ્રહ્માંડનો છે, તેવો જ વિસ્તાર આ પિંડનો એટલે શરીરનો છે. તેટલા માટે પિંડને બ્રહ્માંડની ઉપમા આપવામાં આવે છે. બ્રહ્મરૂપ અંડ એટલે ઈંડું જેમ લંબગોળ આકૃતિમાં હોય છે, તેમ જ ગર્ભસ્થાનમાં પ્રાણીનો દેહ ઈંડાના આકારમાં હોય છે. તે ત્યાંથી બહાર નીકળીને છૂટો થયા પછી લાંબો

* કૃતક્ષ—કરેલાનો નાશ કરનાર—કરેલા ઉપકારનો બહોલો સમજનાર.

† કૃતક્ષ—કરેલા ઉપકારને બાજનાર.

‡ આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ કશ્ચિદેનં, આશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવચ્ચેનમન્યઃ ઋણોતિ, શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

પહોળો થાય છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માંડનું વિરાટરૂપ ઉત્પન્ન થયેલું છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ મધ્યમાં આકાશ અને નીચે ભૂમિથી માંડીને પાતાળ સુધીના સાત લોકો તથા ઉપર અંતરિક્ષથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના સાત લોકો છે, તેમ જ પિંડમાં પણ છે. પિંડમાં મધ્યે આકાશનો ભાગ નાભિથી હૃદય સુધીનો અને નાભિથી નીચે ૧. પેડુ, ૨. ઉપસ્થ, ૩. ગુદા, ૪. ઉરુ, ૫. જંઘા, ૬. પાદ અને ૭. પાદતળ, એ સાત અંગો સાત પાતાળ સુધીના લોકો છે. નાભિની ઉપર ૧. હૃદય, ૨. કંઠ, ૩. મુખ, ૪. નાસિકા, ૫. નેત્ર, ૬. શ્રોત્ર ને ૭. શિર, એ સાત ઊર્ધ્વ લોકો છે. પૃથ્વીથી ઉપરના સ્વર્ગાદિક ઊર્ધ્વ લોકો જેમ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી અધિકાધિક તેજસ્વી અને પવિત્ર છે, તેમ શરીરનાં ઉત્તરોત્તર ઉપરનાં અંગો વધારે તેજસ્વી અને પવિત્ર છે, બ્રહ્માંડમાં જેમ નાની મોટી અસંખ્ય સરિતાઓ જળનું વહન કર્યા જ કરે છે, તેમ પિંડમાં શોભિતરૂપ જળનું વહન કરનારી અસંખ્ય નાની મોટી નાડીઓ છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ ભૂમિપર મોટમોટા પર્વતો છે, તેમ પિંડમાં મોટમોટાં અસ્થિઓ છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ વૃક્ષો, લતાઓ તથા અસંખ્ય વનસ્પતિઓ છે, તેમ પિંડમાં પણ અસંખ્ય કેશ અને રોમાવલિ છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ સમુદ્રો અને જલાશયો છે, તેમ પિંડમાં પણ જળનાં સ્થાનરૂપ મધ્યમાં મહાસમુદ્ર છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ નરક અને સ્વર્ગ છે, તેમ પિંડમાં મળમૂત્રાશયરૂપ નરક અને મસ્તકમાંનાં હૃદયાદિકથી ઉપરનાં અંગો એક એક કરતાં અડિયાતાં સ્વર્ગ જેવાં છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ પ્રચંડ વાયુ વાય છે, તેમ પિંડમાં નિરંતર શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વાયુ વાયા કરે છે, બ્રહ્માંડમાં જેમ સૂર્ય ચંદ્ર પ્રકાશ કરે છે, તેમ પિંડમાં બે નેત્રો શરીરનો પ્રકાશ કરે છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ ઇંદ્રાદિક લોકપાળોને-દિક્પાળોને, તે તે લોકોનું તથા દિશાઓનું પાલન કરવાને અધિકાર સોંપાયલા છે અને તેઓ નિયમ પ્રમાણે પોતપોતાનું કર્તવ્ય કર્યા કરે છે, તે જ રીતે પિંડમાં પણ ઇંદ્રિયો તથા અંગોરૂપ દિશાઓ અને લોકોનું પરિપાલન તેના તેના અધિષ્ઠાતા ઇંદ્રાદિક દેવો કર્યા બાય છે. બ્રહ્માંડમાં જેમ આ સઘળાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે-તેઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તથા નિર્વાહ તેમાં જ થાય છે, તે પ્રમાણે પિંડમાં પણ કૃમિ, કીટ આદિક જંતુઓ ઉપજે છે, સ્થિતિ ભોગવે છે ને મરે છે. આવી રીતે આખા બ્રહ્માંડની સાથે પ્રાણીના પિંડની સરખામણી કરી શકાય છે.”

અનંત સૃષ્ટિ-જગદુંબર

એટલું કહીને વળી તે કાષ્ઠવરે જીવનસિંહને કહ્યું:-“હે વત્સ જીવન ! તું પૂછે છે કે, શું સઘળાં મનુષ્યોનાં શરીરો એવાં જ હશે ? સાંભળ; જે રચના બહારથી અને માંહેથી તારા શરીરની આપણે પૂર્વે વર્ણવી, તેવી જ રચના જગતમાંનાં પ્રત્યેક મનુષ્યની છે અને મનુષ્ય વિના બીજાં પણ સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની રચના પણ તેવા જ અનુક્રમથી રચાયેલી છે. તથાપિ તેમનાં અંગો એમાં વધતાં હોવાથી તેઓમાં તેટલો-ઓછો વધતો ફેરફાર છે. વિચાર કર કે આ બ્રહ્માંડ-સૃષ્ટિમાંનાં જ્યારે મનુષ્ય પ્રાણીઓ તથા બીજાં સર્વ સિંહચામ્રાદિ ચોપગા પશુ પ્રાણીઓ, ખેચર પક્ષ્યાદિક પ્રાણીઓ અને જળચર પ્રાણીઓ કેટલાં બધાં અસંખ્ય-અગણિત છે ? એ પ્રત્યેક પ્રાણીના પિંડની રચના બ્રહ્માંડની રચનાને અનુસારે થયેલી છે. જાણ કે, એ નાના મોટા અસંખ્ય પિંડો, તે અસંખ્ય બ્રહ્માંડો છે; કેમકે, તેઓની અદર રહેલા કૃમિ કીટાદિક પ્રાણીઓને તો તે પોતાના આશ્રયસ્થાનરૂપમાંથી પડતાં જ, એક બ્રહ્માંડ સરખા લાસે છે. એમનું બ્રહ્માંડ તે એ જ. તે આપણા રાજબાગમાં પેલું ઉદુંબર* વૃક્ષ જોયું છે ? ચાલ, આપણે તે જોવાને જઈએ. એને જોતાં જ તારા લક્ષમાં આવશે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીનો પિંડ તે તેના પ્રમાણમાં એક બ્રહ્માંડરૂપ જ છે.” એમ કહી, તે મહાત્મા કષિ તત્કાળ પોતાના આસન ઉપરથી ઊભા થયા.

પછી પરમ અધિકારી તથા અતિપ્રિય એવા શિષ્ય જીવનસિંહને સાથે લઈ, રથમાં બેસીને ગુરુજી રાજવાટિકામાં ગયા. એ સુંદર વાટિકાના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું વિશાળ, ઊંચું અને ચોમેર શાખા પ્રશાખા-વ્યોથી બહુ મોટી ઘટામાં વિસ્તાર પામેલું ઉદુંબર વૃક્ષ ઊભેલું હતું. એને જોતાં જ જીવનસિંહ બોલ્યો:-“પ્રભો ! જુઓ, આ ઉદુંબર ! અહો ! એ કેટલું મોટું-વિશાળ ને ગંભીર છે ? હે ગુરુજી ! બીજાં વૃક્ષો કરતાં આમાં એક મોટું આશ્ચર્ય દેખાય છે, કે બીજાં વૃક્ષોને જ્યારે છેલ્લી ડાળીઓની ટોચે ફૂલો ફળો આવે છે, ત્યારે આને તો છેક ઘડથી માંડીને ટોચ સુધી ઉપરા ઉપરી અસંખ્ય ફળો વળગેલાં છે.”

ગુરુજી બોલ્યા:-“એ દ્વારા જ મારે તને ઉપદેશ આપવો છે. એમાં અદ્ભુત ચમત્કાર છે તે તું જો. જા. એના થડમાં વળગેલું પેલું મોટું અને પાકું ફળ તોડી લાવ.”

* ઉદુંબર એટલે હંબરો. ઉદુંબર સંબંધનો અપભ્રંશ થઈને હંબરો નામ થયું છે. એના ફળોને હંબરો અથવા ગુલર કહે છે. આ વૃક્ષપર ફૂલો વિના જ ફળો ખાંડે છે.

જીવને કૃણ લાવીને ગુરુના હાથમાં મૂક્યું કે, ગુરુ બોલ્યા;—“જે આપણી દૃષ્ટિએ અત્યારે તો આ એક નાનું કૃણ જણાય છે, પણ ના ત તેવું નથી. વિચારપૂર્વક જોતાં એ એક મોટું અદ્વાંડ છે. અદ્વાંડમાં આપણે વર્ણવી ગયા કે, અસંખ્ય જીવોનો સમૂહ હોય છે, તેમ આમાં પણ અસંખ્ય જીવો છે.”* એમ કહેતાં કહેતાં ગુરુએ જેવું એ કૃણને ધીમે રહીને ફેરવ્યું, તેવાં જ તેમાંથી અસંખ્ય પ્રાણીઓ ગણગણાટ કરતા ઊડવા લાગ્યાં અને પુનઃ માંહે પેસવા લાગ્યાં.

“અહો ! આ શું ?” જીવન બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એક નાના સરખાં કૃણમાં કેટલા બધા જીવો ? શું આ બધા કૃણોમાં એવા જીવો હશે ?”

ગુરુજી બોલ્યા; “હા. જેમ કૃણ મોટું ને પાકું તેમ જીવો વધારે. ઇચ્છા હોય તો તપાસી જો.”

જીવને જાદી જાદી ડાળીઓથી કેટલાંક કૃણો ઉતારીને તપાસી જોતાં, તેમાંના અસંખ્ય જીવોને જોઈને તે બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો.

પછી ગુરુજી બોલ્યા; “પુત્ર ! જોયું ? એ અકેક કૃણમાં કેટલા બધા જીવો છે ?”

જીવન બોલ્યો; “પ્રસા ! અસંખ્ય !”

ગુરુજીએ કહ્યું; “વારુ ત્યારે તેવાં કૃણો આ વૃક્ષને કેટલાં વળગેલાં હશે ?”

જીવને કહ્યું; “પિતાજી ! અસંખ્ય ! એની ગણના કેમ થઈ શકે ?

ગુરુજી બોલ્યા; “જ્યાંસુધી એ પ્રત્યેક કૃણમાંનો પ્રાણી તે કૃણમાં જ હોય છે, જ્યાંસુધી તે જાણતો પણ નહિ હશે, કેહું જેમ મારા જેવા ઘણાક જીવોની સાથે અહીં આ કૃણમાં છું, તેમ આવાં બીજાં કૃણોમાં બીજાં જીવો હશે. ના; તે તો આખું જગત્ તેટલામાં જ માની બેઠેલો હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગદ્રૂપ મોટા અદ્વાંડમાં રહેલો મનુષ્ય પ્રાણી પણ અજ્ઞાનવશાત્ જ્યાં રહે છે, તેટલાને જ આખું વિશ્વ માને છે, પણ તેમ નથી. જેમ આ એક ઉદુંબર વૃક્ષ છે તેવું જ પરમાત્માર્તું વિશ્વવ્યાપી વિરાટરૂપ પણ છે. અસંખ્ય જીવોથી ભરેલાં અસંખ્ય કૃણો જેમ આ વૃક્ષને થડથી તે ટોચ સુધી વળગેલાં છે, તેમ આવાં અસંખ્ય અદ્વાંડો પણ પરમ પુરુષ પરમાત્માના વિરાટરૂપ સ્વરીરમાં વસે છે.† આ ઉદુંબર ઓણ એકવાર ફળ્યો છે. તેનાં સઘળાં

* આનાથી સહેજ બિન્ન રીતે જોઈએ ઉપનિષદમાં સ્વેતકેતુના પિતા ઉદાલક સ્વેતકેતુને ન્યમોષ (વડવૃક્ષ) કૃણના દૃષ્ટાંતથી ‘તત્ત્વમ્ અસિ’નો ઉપદેશ કરે છે.

† રૂઢકથાં જગત્કૃત્ત્વં પરયાય સચરાચરમ્ ।

ફળો પાકીને ઉતરી ગયા પછી તે પાછો કેવળ નિષ્ક્રિય નેવો અર્થાત્ ફળ, ફૂલ ને પાંદડાં વિનાનો થઈ જશે; પણ તેની ઋતુ આવતાં જેવો તે આજે જણાય છે, તેવો ને તેવો જ પાછો ફાલી ફૂલીને નવપક્ષ્વ થશે. બ્રહ્માંડની રચના પણ તેવી જ છે. જે જગતને તું આજે જુવે છે, તે જગત જ નહિ, પણ કલ્પાંતે આખું વિશ્વમંડળ-બ્રહ્માંડમાં ભરેલા અનેક જીવો સહિત, જીવો વગરનું થઈ જશે-માત્ર એક નિરંજન નિરાકાર શેષશાયી ભગવાન નારાયણ બાલમુકુંદ સ્વરૂપે પોતાના કરારવિદ્થી પાદારવિદને મુખારવિદમાં મૂકીને, જેનું ગુણગાન મહાત્મા પુરુષો કરી રહ્યા છે એવા પવિત્ર અને અમૃતથી પણ અધિક સ્વાદવાળા રસનું પાન કરતા અક્ષયવટપત્ર ઉપર વિરાજમાન રહેશે.* જેમ ઉદુંબરનાં ફળો અને જૂદાં જૂદાં ફળોમાં રહેલા જીવોનું જૂદું જૂદું બ્રહ્માંડ છે, પરંતુ તે સર્વનું મૂળસ્થાન જેમ એક ઉદુંબર વૃક્ષ જ છે. તેમ અનેક બ્રહ્માંડોનું મૂળસ્થાન એક પરમાત્મા જ છે. વળી જેમ ઉદુંબર વૃક્ષમાંથી જુદે જુદે કાળે નવાં નવાં ફળો ને જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મારૂપી ઉદુંબરમાંથી પણ અનેક બ્રહ્માંડો પુનઃ પુનઃ કલ્પના પ્રારંભે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઉદુંબરવૃક્ષના ફળોમાં અનેક જીવો રચાય-સમાય છે, તેમ પરમાત્માના અનેક બ્રહ્માંડોમાં અનેક પ્રકારના જીવો રચાય-સમાય છે. આ જગત પણ તેમાંનું જ એક બ્રહ્માંડ છે. એ બ્રહ્માંડમાં મારા અને તારા જેવા અનેક જીવો છે. તેઓ સ્થૂલ દેહથી કરેલાં કર્મના બંધનના પાશમાં જકડાયેલા છે, તેથી જ તેઓ મૂળ સ્થાનને ભૂલી ગયા છે, પણ તેઓનું નિત્યનું આશ્રયસ્થાન તો એક નિરાકાર, નિરંજન ને સર્વવ્યાપક એવા પરમાત્મા જ છે.

તું પૂછશે કે આ સર્વ પ્રાણી માત્ર તેને કેમ જાણી શકતા નથી ? તેનું ઉત્તર એટલું જ છે કે, આ લોકના જીવને કર્મ જ અજ્ઞાનનું કારણ થઈ પડે છે. કર્મથી દેહની પ્રાપ્તિ, દેહપ્રાપ્તિથી પ્રિયાપ્રિય, તેથી રાગદ્વેષ અને પુનઃ કર્મબંધન થાય છે. લોકોડયં કર્મબંધનઃ । એ કર્મ ભોગવવાને પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે.† આમ જ આખા જગતનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે; અને તે સર્વનું કારણ અજ્ઞાન-માયા છે. એ માયાના પાશમાં બંધાયેલો જીવ સતને (પરમાત્માને) ન જાણવાથી અહંકારમાં

* કરારવિદેન પદારવિદં મુખારવિદં વિનિવેશયન્તમ્ ।

ઘટસ્ય પત્રસ્ય પુટે શમાનં બાલં મુકુન્દં મનસા સ્મરામિ ॥

† પ્રાણિભિઃ પૃથિવી સુઝા સ્વકર્મફલમુક્તયે ।

અટવાયા ઠરે છે ને આવર્જન વિસર્જનનો ભાગી બને છે.* આ માયાથી મોહિત જીવ, હું ને મારું, એવી અસત્ બુદ્ધિમાં ઘેરાઈ કર્મમાર્ગોમાં ભમે છે અને સ્વપ્નની પેઠે અહંતા મમતામાં જકડાઈ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, કુટુંબમાં સત્ય બુદ્ધિ રાખી ભમે છે; અને તમોચ્છુથી ભરમાઈ-ભયડાઈ-કચડાઈ, અનિત્ય ને અનાત્મ દુઃખોમાં વિપરીત નિત્ય ને આત્મબુદ્ધિવાળો બની, દ્વૈતમાં આનંદ માની આત્મા પરમાત્માને ઓળખવાથી દૂરનો દૂર રહે છે. એમાંથી મુક્ત થવા માટે, જીવે માયાપતિની નિર્મોલી માયાનો નાશ આગ્રહથી-પરમ પુરુષાર્થથી કરવો જોઈએ.† એ માયાનો નાશ ભગવદ્ ‘જ્ઞાન’ પ્રાપ્તિથી થાય છે. અજ્ઞાનના નાશ વિના રાગદ્વેષ મટતા નથી, રાગદ્વેષના નાશ વિના કર્મો મટતાં નથી, કર્મોના ત્યાગ વગર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી ને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વગર સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી ને પરમ પદાર્થનું દર્શન થતું નથી. જીવને પરમાત્માનું જ્ઞાન ન થવાથી જ, અનેક પ્રકારની ઘટમાળમાં પડીને ઉપર અને નીચે ચડાવો લેવો પડે છે. પરંતુ જ્યારે તેને સત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે-તે આત્મસ્વરૂપને સમજે છે, ત્યારે તેના બાહ્ય અર્ચન, પૂજન તથા પૂજ્ય પૂજક દ્વૈત ભાવો નાશ પામે છે ને અંતરંગમાં એકાકાર વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

આ પ્રમાણે અનેક રીતે, રાજપુત્ર જીવનસિંહને, જીવ તથા બ્રહ્માંડની એકતાનું સ્વરૂપ, મહાત્મા ગુરુદેવે બહુ દિવસો સુધી સમજાવ્યું; તેપરથી, જીવનસિંહની વૃત્તિ ધીમે ધીમે પરમાત્માના સ્વરૂપની સાથે એકતાર થવા લાગી.

કરોળિયાનું જાળું-નૂતન બ્રહ્માંડ

એક દિવસે ગુરુદેવ, શિષ્ય જીવનસિંહના મહેલમાં બેઠા હતા. ગુરુદેવે જીવનસિંહને ઉદ્દેશીને કહ્યું; “હે વત્સ જીવન! પરમાત્માની માયા એટલી તો અદ્ભુત ને વિશાળ છે કે, તે સામાન્ય મનુષ્યના લક્ષમાં આવી શકે તેવી નથી. પરમાત્માથી જ આ સર્વ જગત્ વીટાયકું છે અને જે કંઈ ભાસે છે, તે તેની માયાનો જ પ્રકાશ છે.‡ એ માયાને લીધે અનેક જીવો, અનેક બ્રહ્માંડો ને અનેક પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય જોવામાં આવે છે. એ માત્ર દૃષ્ટિથી જ જોવાય છે-પરંતુ ખરી રીતે પરમાત્માથી કંઈ પણ ભિન્ન નથી. હે શિષ્ય જીવનસિંહ! આ સામી ભોંતપર દેખાતા કરોળિયાના જાળાપર તું દૃષ્ટિ કર! એ જાળાના મધ્યમાં તને શું દેખાય છે?”

* અજ્ઞાનેનાશ્વર્ત જ્ઞાન તન મુદ્ધન્તિ જન્તવઃ ।

† મામેવ ચે પ્રપચંતે માયામેતાં તરતિ તે । ‡ તદ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ।

જીવનસિંહે કહ્યું; “શુરુદેવ ! એ તો એક જીવડો છે.”

શુરુદેવે પુનઃ પૂછ્યું; “એના બીજા ભાગોપર દૃષ્ટિ કર. ત્યાં શું જોવામાં આવે છે તે જો અને તેનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કર !”

જીવનસિંહે સંપૂર્ણ લક્ષ્ય દર્શને કરોળિયાના જાળાનું અવલોકન કર્યું અને પછી તે જોલ્યો;—“હું મહારાજ ! મધ્યમાં રહેલા કરોળિયાના મુખમાંથી નીકળેલા અનેક તંતુઓ તેની આસપાસ ફેલાઈ ગયા છે; એ તંતુઓમાંથી પણ બીજા અનેક તંતુઓને નીકળેલા હું જોઉં છું; સર્વ તંતુઓના પણ અનેક વિભાગો થઈ ગયા છે. બારીક દૃષ્ટિ કરતાં તો તંતુઓમાં નરી આંખે દેખાય નહિ એવા જંતુઓ રમી રહ્યા છે. એમાંના કોઈ કોઈ જંતુઓ મૂળસ્થાન પ્રતિ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કેટલાએક સંભાળપૂર્વક જનારાં જંતુઓ, મૂળસ્થાનની બહુ જ સમીપ જઈ ચડ્યા છે; કેટલાએક જંતુઓ ચડે છે અને પાછા પડે છે; કેટલાએક જંતુઓનું આશ્રયસ્થાન તૂટી જાય છે, તેથી તેઓ નીચે પડે છે. રે ! આ સીમાપરના જંતુઓ તો જરાએ જાંચે ચડવાનો પ્રયત્ન જ કરતા નથી. તેઓ તો બીજા જંતુઓની સાથે જાળામાં એવા તો સજ્જડ બંધાઈ ગયા છે કે, તેમનાથી તે કળે પણ છૂટી શકાય તેમ નથી; ત્યારે તેઓ જાંચે તો કેમ જ ચડી શકે ? હે શુરુદેવ ! જીવો, જીવો ! આ એક જંતુ, મૂળ જંતુની પાસે પહોંચી ગયું ! અહોહો ! એ તેમાં મળી ગયું—ભળી ગયું—વિલીન થઈ ગયું ! હવે તે બીલકુલ દૃષ્ટિએ પણ પડતું નથી. તે કયાં ગયું ? વળી જીવો ! મૂળ જંતુ કરોળિયો પોતાની એક પાસની જાળને સંકુચિત કરીને બીજી પાસની જાળને વધારે છે; ત્યાં નવા જંતુઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. એ કરોળિયાની આસપાસના પ્રદેશનું સ્થાન બહુ દૃઢ હોવા છતાં, ત્યાં તો કોઈ જંતુઓ જોવામાં આવતાં જ નથી. સર્વે જંતુઓ, જે મોટાં મોટાં કાણાં છે તેમાં દેખાય છે અને ત્યાં ને ત્યાં જ ભટક્યા કરે છે.”

ક્ષણ વાર પછી આશ્ચર્યચક્રિત થતો જીવનસિંહ જોલ્યો;—“અરે ! આ શું ? આ જાળું તો નાનું નાનું થવા માંડ્યું. કરોળિયો પોતાને વિષે સર્વ જાળાને સમેટી લે છે ! અહો હો ! જંતુઓ પણ ચોછાં થઈ ગયાં. રે ! હવે જાળું બીલકુલ દેખાતું નથી—કેવળ આ એક કરોળિયો જ છે, તેની સમીપ હવે જંતુઓ નથી ને જાળુંઓ નથી.”

જીવનસિંહ, કરોળિયાની આ અદ્ભુત લીલા જોઈ, શુરુની સમીપ બેસી, પ્રણામ કરીને જોલ્યો; “હે શુરુદેવ ! આ કરોળિયાની લીલા તો અદ્ભુત જણાય છે.”

ગુરુદેવ બોલ્યા; “હિ પરમ ભાગ્યશાળી શિષ્ય ! આ કરોળિયો અવ્યાકૃત છે, પણ તે વ્યાકૃત થતાં, આ નામે તથા આ રૂપે જણાયો. વ્યાકૃતમાંથી અવ્યાકૃત થયે સતે, અદ્યાપિ નામ રૂપથી તે વ્યાકૃત જ છે. તેમ જ પરમાત્મા અવ્યાકૃત-વ્યાકૃત છે. ચિત્ત જેમ પોતાના સ્વરૂપને જાણતું નથી, ભેદ જેમ ભેદનો નિર્વાહ કરી શકતું નથી, તેમ જ પોતાને અને પરને જાણવો ખવાડવામાં, સંભાવનાથી પણ પરની ઘટના-નૂતન નૂતન લીલા ઉપજાવવામાં કુશળ પરમાત્માની માયા, વિભ્રમથી મોહ ઉપજાવી જે સત્ નથી તેને સત્ મનાવે છે અને તેથી આ જીવે જગત્-સંસારને સત્ માન્યો છે. પણ એ સત્ નથી એ આ કરોળિયાની અવ્યાકૃત વ્યાકૃત લીલાથી ખરાખર તને સમજાવું હશે. આ કરોળિયો તથા તેના જાણા જેવી જ આ બ્રહ્માંડની લીલા-રચના છે. જેમ કરોળિયો મૂળ છે અને તેની લાળમાંથી આખું જાળું બંધાય છે, તેમ જ પરમાત્મા એક જ ને સનાતન છે અને આ સર્વ જગત્ જોવામાં આવે છે તે તેની માયાનું જાળું છે. કરોળિયાને જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જાળું બાંધે છે, તેમ પરમાત્માને પણ જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જગતને રચે છે.* તેને કામના થઇ, કે હું બહુ થાઉં-જન્મ-ઉપનું. તપ તપ્યું; તપ તપીને આ જગત્ સર્જ્યું; સર્જીને આ કરોળિયાની લીલાપેરે, સર્વમાં અનુ-પ્રવેશ કીધો;† અને તે સત્ તથા અસત્ બન્ને રૂપે રહ્યો, પણ અસત્ તે નાશવંત રહ્યું ને સત્ તે સત્ જ ! અવિનાશી રહ્યું.

“જેમ આ કરોળિયાના જાળામાં નાના, મોટા, જડા પાતળા ખંડો જોવામાં આવે છે, તેમ પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં નાનાં મોટાં અનેક બ્રહ્માંડો છે; કરોળિયાના જાળાના ખંડોમાં પણ જેમ જીણા જીણા ખંડો છે અને તેમાં અનેક જંતુઓ વસે છે, તેમ આ

* यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्કेशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥ मुं. १।१।७

स यथोर्णनाभिस्तन्नुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुदा विस्फुलिक्त्वा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् । बृ. २।१।२०

† सोऽकामयत. ‘बहु स्यां प्रजायेय’ स तपोऽतप्यत. स तपस्तप्त्वा इदं सर्वं असृजत, यदिदं किंच. तत्सद्वा, तदेवानुप्राविशत्. † वगैरे तेतिरीय ७५. अ. १. ६ ५६, ५७ अनुવા. ६

પ્રજ્ઞાંડમાં અનેક ખંડો અને પ્રતિખંડો છે, જેમાં અનેક જંતુઓ વસે છે; જેમ કરોળિયામાંથી આ જંતુઓ ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેમ પ્રજ્ઞાંડના જીવો પણ પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે.* જેમ કરોળિયાના જાળામાં જોવાયલા કોઈ કોઈ જીવો જીવે ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પ્રજ્ઞાંડના જીવો પણ પોતાના સત્કર્મના યોગે-આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને જીવે જીવે ચડે છે. જાળામાંનાં કેટલાંએક જંતુઓને તેં પાછા પડતા જોયા છે, કારણ કે તેઓનું આશ્રયસ્થાન દૃઢ ન હતું; તેમ જે જીવોના કર્મ-વાસનાના બંધો તૂટ્યા નથી, ભાવના ઉત્તમ ને દૃઢ થઈ નથી, સદ્ગુણો સમાગમ થયો નથી, સત્સંગનો રંગ પાડો ચડ્યો નથી, હરિરસમાં લદ્દબદ્દા નથી, તે જીવો જીવે ચડ્યા, છતાં પણ પાછા એમના એમ જ નીચે ઢળી પડે છે, જાળાના સીમાડાપર બંધાઈ ગયેલા જીવો, માયામાં રચ્યા પરચ્યા રહેનારા જગન્નગરના જીવો છે. કરોળિયાની સમીપનો પ્રદેશ બહુ જ સુદૃઢ છે. એ સ્થાનમાં રહેનારા જીવો જેમ ધીમે ધીમે આગળ વધીને, થોડા સમયમાં લીન થઈ જાય છે, તેમ સંસારી જીવો, કર્મ કરતાં કરતાં, ભક્તિનું પોષણ કરી, ધીમે ધીમે સ્વસ્વરૂપની દૃઢ ભૂમિમાં પહોંચી, જ્ઞાની બની સર્વ માયાનો ત્યાગ કરી, નિરંજન થઈને, પરમાત્મામાં વિલીન થઈ જાય છે. પરમાત્મામાં એકતાર થયેલા જીવોને પડવાનો ભય બહુ જ થોડો છે-જરાએ નથી; અને જેઓ પડે છે તેઓ તો પરમાત્મપદને સત્વર પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ મુક્ત ! મુક્તિ ! છૂટકો ! સાયુન્યતા ! કેવલ્ય ! નિર્વાણ !

“જેમ કરોળિયામાં વિલીન થયેલો જીવ તારા બારીક અવલોકનમાં, પાછો નીકળતો દેખાયો નથી, તેમ જ પરમાત્મામાં વિલીન થયેલા જીવને પાછું જન્મમરણ છે જ નહિ. એ જાળામાં કેટલાક જંતુઓને તેં જોઈ ભૂમિકામાં પણ જોયા છે-તે અધિકારી છે, પરંતુ અનન્યત પ્રાપ્ત કરવાની તેઓની શક્તિમાં કાચપ હોવાથી-વાસનાથી મુક્ત ન થવાથી, સમીપ ભૂમિકામાં પહોંચવાને શક્તિમાન થયા નથી, તેથી તેઓ નીચેની ભૂમિકામાં જ અટવાયા કરે છે. ન્યાંસુધી જીવ, નિર્વાસન, નિષ્કામ, નિર્લેપ, અસંગ, ક્રિયારહિત, અહંતા મમતાથી રહિત બની અચ્યુત સ્થાનનો પ્રવાસી થતો નથી, ત્યાંસુધી તે દાન, તપ, પુણ્ય, પરમાર્થ, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, સેવન, પૂજન, અર્ચન કરનાર રહે છે ને તે પાંચમી છઠી ભૂમિકા સુધી જ પહોંચવાની ગતિ ધરાવે છે ! જેમ

* મમ યોનિર્મહદ્રથ । ગો. ૧૪૩ તાસાં વ્રજ મહયોનિઃ । ગો. ૧૪૪

ઠરોળિયાએ છેવટે પોતાની આખી જાળને પોતાને વિષે સમાવી દીધી છે, તેમ જ પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ જગતને, પોતાને વિષે પરમાત્મા સમાવી દે છે-ઈચ્છા થાય છે ત્યારે પોતાની માયાને પોતામાં સમેટી લે છે. આ માયાને લેણીને, એ જ કલ્પમાં જે જીવ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે, તેનો જીવનમરણનો ફેરો ટળી જાય છે.* પુનઃ પરમાત્માની જ્યારે ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે પરમાત્મા પોતાની માયાજાળને વિસ્તારી દે છે. મુક્ત જીવ વિના અન્ય સર્વેને એ માયાના જાળમાં લપટાવાનું-રમણુ બ્રમણુ કરવાનું-કલેશ લોગવવાનું સર્જિત હોય છે.

“હે જીવનસિંહ ! આ લોકના જીવે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થઈને પરમાત્મામાં જ સમાવાનું છે. તેજ મનુષ્યદેહનું સફલ કર્તવ્ય છે, પણ એ કંઈ સહેલું કે સરળ નથી. જગતનો જીવડો વાસનાનો-મોહનો-અહંતા મમતાનો કીડો જ બની રહે છે; તેથી જે ચાર ખાણો પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરી છે, તેમાં જ પોતપોતાના કર્મોનુસાર તેનું રમણુ બ્રમણુ થયા ઠરે છે. એમાં મનુષ્યદેહ મળવો, એ અતિ દુર્લભ છે.† અને તેમાં પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી, એ અતિ ઠઠિન છે. પરમાત્માના માયિક જાળાની લીલા જ એવી અલૌકિક છે કે, જ્યાંસુધી જીવ શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાંસુધી તે જીવના સર્વે પ્રયત્નો માયામાં વધારે ને વધારે લપટાતા રહે છે.

મનુષ્યદેહની સાર્થકતા

પ્રિય વત્સ ! જેમ કેઈ જન્માંધને નિર્મળ જ્ઞાનનેત્ર પ્રાપ્ત થાય કિંવા જન્મરોગીને સુખદાયી અમૃત પ્રાપ્ત થાય, નિર્ધનને ધનનો ભંડાર પ્રાપ્ત થાય, કે તે મોટા વૈભવ સુખાસન ઉપર બિરાજે ને તેથી તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેવો આનંદ, પૂર્વ જન્મના સંસ્કારી જીવને મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતાં થાય છે. પણ આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતાં કેટલાએકને હર્ષવાયુ થાય છે અને તેમાં ને તેમાં જ તે જીવ કંઈ પણ સત્કર્મ કર્યા વગર કે નવું સંપાદન કર્યા વગર પ્રાણમુક્ત થાય છે, અને પાછો ચોરાશીની રેંટમાળમાં પડે છે. જગતની માયા નીરખી, તેમાં જ મોહાંધ બની, કેટલાએક જીવો તો વિક્ષિપ્ત મનના બની જાય છે-તેઓ લાડી, વાડી ને ગાડી-ઠનક, ઠાંતા અને કીર્તિ-ધંધો, રોજગાર ને

* इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥
† एतत् जन्म सुदुर्लभम् । दुर्लभं मानुषं जन्म । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

અવહારમાં જ લીન બની જાય છે; પરંતુ જેઓ આત્મશોધનમાં ઉત્સુક છે, પૂર્વજન્મના સુકર્મના પાશથી કંઈક અંશે બંધાયલા છે, તેઓ જ આ મનુષ્યદેહને સાર્થક કરવાને પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેઓ જગતની માયાથી સરતા ને સરતા રહે છે. તેમની વૃત્તિનું સ્થાન ઉચ્ચત્તમ જ રહે છે અને તેમનો મોહ-ભ્રમે મોહ કહીએ તો-પરમ પવિત્ર પુરુષોત્તમના પાદારવિન્દ્યર જ રહે છે. પ્રસંગે તેઓને માયા બાધ કરે છે, તો તેની સાથે સંપૂર્ણ યુદ્ધ કરે છે ને એમ યુદ્ધ કરતાં કરતાં, કોઈ પ્રસંગે માયાપર વિજય મેળવ્યા પૂર્વે તે પંચત્વને પામે છે, તો બીજે જન્મે, પુનઃ મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત કરીને, પોતાના જન્મનું-દેહનું સાર્થક કરવા સમર્થ થાય છે.* જેણે પૂર્વ જન્મમાં માયાની ઉપેક્ષા કરી છે, નિર્બાધિતપણે માયાપર વિજય મેળવવાનો શ્રમ કીધો છે, તે આ જન્મમાં વિજય જ મેળવે છે ને અનંત જન્મોના અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે તથા બહુ જ સંભાળથી મનુષ્યદેહને વ્યતીત કરે છે. એવામાં જ્યારે તેને સદ્ગુરુનો સમાગમ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના મનુષ્યદેહને સિદ્ધ કરે છે, એ ઉપર તને એક દષ્ટાંત કહું છું, તે તું શ્રવણ કર !”

જન્મદરિદ્રીને થયેલી પારસપ્રાપ્તિ

એક અત્યંત દરિદ્રી ને મહાકૃપણ જીવ હતો. તે દમડી દમડીને સંશ્રદ્ધ કરતો હતો. કોઈએક પ્રસંગે તે ગિરિરાજ સમીપ જઈ પહોંચ્યો. તેના પૂર્વજન્મના સત્કર્મથી ને સુદૈવથી અકસ્માત્ એક દેદીપ્યમાન ઉજ્જવળ ગિરિકંદરામાંથી મોટો હીરામણિ તેને પ્રાપ્ત થયો. આથી તે દરિદ્રીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે હીરાને પેટ સાથે તેણે દાબી રાખ્યો, પછી ગળે લગાડ્યો ને આંખે લગાડ્યો. તે હર્ષથી નાચવા લાગ્યો અને તેના પ્રકાશને ક્ષણે ક્ષણે ભેવા લાગ્યો. તેના આનંદ એટલો મોટો હતો કે, ત્રિભુવનમાં પણ માય નહિ. એ આનંદમાં તેની ભૂખ તરસ પણ ઊડી ગઈ. ગિરિકંદરામાંથી તેને જે હીરક મળ્યો હતો, તે કોઈ લઈ લેશે એવા ભયથી, કેટલોક વખત તો તે ગિરિકંદરામાં જ ભરણ રહ્યો.

એક વખતે છુપાતો ભરાતો તે ગિરિકંદરામાંથી બહાર નીકળ્યો, પણ ચિત્તમાં ઘણો ગભરાયો. કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં જઈ, જે હીરકમણિ પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું સુખ-આનંદ ભોગવવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

* જ્યતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છિન્નમાનસઃ । અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કુળ ! ગચ્છતિ ? ॥ શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજ્ઞાયતે ॥ તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ । યતતે ચ તતો મૃયઃ સંસિદ્ધૌ કુસ્તંદન ! ॥

તે આવરા આવરાની પેઠે ચોમેર ભેતો હતો કે, રખેને તેનો હીરો કોઈ ઝૂંટાવી લે ! આવો ભય છતાં પણ તે સંભાળ રાખીને આગળ જતો હતો, તેવામાં માર્ગમાં તેને એક પુરુષનું દર્શન થયું. તેને ભેતાં તો તે ઘણો ગભરાયો. આ પુરુષ પરમ કલ્યાણકર્તા સંત હતો. તે તો ઉદાસીન હતો, પણ તે દરિદ્રીને એમ થયું કે, રખેને આ પુરુષ મારો હીરો છીનવી લે-એવા ભયથી તં ત્યાંથી મુઠીઓ વાળી એવો નાઠો કે, તેને આસપાસનું જરા પણ ભાન રહ્યું નહિ. એમ નાસતાં તે રસ્તામાં એક અવાવર-વપરાસમાં ન આવેલા કૂવામાં પડી ગયો.

દૈવયોગે આ બનાવ ઉક્ત સંતે જ્ઞેયાથી, તે તેની પાછળ ગયો અને તેણે તે દરિદ્રીને કૂવામાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીધો. પણ હુદ્દેવના મુખમાં લપટાયલા આ કૃપણ મનુષ્યનાં નેત્રો ઊઘડ્યાં નહિ. તેણે બાણ્યું નહિ કે, આ સંત તો પરગણુ છે-તારનાર છે. તેણે તો ઉલટું એમ જ બાણ્યું કે, આ સંત નિઃશંક મારો હીરો છીનવી લેશે. આ ભયથી તે દરિદ્રી પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો: એ ભેધને સંતને મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. સંભ્રમિતજી તે દરિદ્રી પાસેનો હીરકમણ્ણિ તે સંતના જોવામાં આવ્યો. તે ભેધને સંતને વિચાર આવ્યો કે, આ મૂર્ખના હાથમાં આ રત્ન સાંપડ્યું છે* ને તેથી એને હર્ષધેલાપણું પ્રાપ્ત થયું છે, તો એને મહામણ્ણિ પ્રાપ્ત થયો હોય તો એની શી દશા થાય ? પછી સંતે તેને કહ્યું, “હે હીરકમણ્ણિ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ ! સારું થયું કે હું તને મળ્યો; પણ જો કોઈ બુદ્ધિ વાળો તને મળ્યો હોત તો તેણે તારા આ હીરાને છીનવી લીધો હોત ને તું હતો તેવો ને તેવો જ દરિદ્રી થઈ બેસત. પણ હવે નિર્ભય થા, મજપર વિશ્વાસ કર, શ્રદ્ધા રાખ અને જેમ હું કહીશ તેમ તું કરીશ તો આ હીરાથી તારું સર્વ દારિદ્ર્ય નાશ પામશે ને એ મણિપ્રતાપે તું પરમ આનંદને ભોક્તા થઈશ.† અહુણ તો તું મારી સાથે ચાલ અને મારો વૈભવ શું છે, તે જો !” આટલું કહીને, સંત મહાત્મા પોતાનો વૈભવ દેખાડવા, તે જન્મ દરિદ્રીને કૂવામાંથી કહાડી, સ્વાશ્રમપ્રતિ તેડી ગયા.

જન્મથી જ દરિદ્રી એવા એ જીવને સંત મહાત્માનું આશ્ચર્ય તે વળી કેવું હશે, તેની કલ્પનાએ ન હતી. જે એક તુચ્છ હીરાના નાભથી પોતાને અહોભાગ્ય માનતો હતો, તે જીવને દિવ્ય મણિના પ્રગ્લબની

* મૂર્ખદસ્તે પતિતં રત્નમ્ । † મયેવ મન આધન્સ્વ મયિ વુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મયેવ જત ઝર્વ ન સંશયઃ ॥

કદવના ક્યાંથી હોય ? પછી સંત મહાત્મા તેને પોતાની સંગે પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. ત્યાં તે શું બુઝે છે ? મોટા મોટા હીરાના પર્વતો, હીરાની નદીઓ, હીરાનાં વૃક્ષો, હીરાની ભૂમિઓ, હીરાની છતો, એમ સર્વ હીરાનું જ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. જ્યાં દૃષ્ટિ કરે, જ્યાં પગ મૂકે, જ્યાં સ્પર્શ કરે, ત્યાં સર્વ ઠેકાણે હીરાનો જ પ્રકાશ હતો. આ જોતાં જ તે જન્મદરિદ્રીને હર્ષની મૂર્છા આવી ગઈ. જ્યારે તે સત્પુરુષની શુશ્રૂષાથી, તે જન્મદરિદ્રીની મૂર્છા વળી, ત્યારે તે નાચવા, કૂદવા ને હર્ષનાં આમુષ્યો વર્ષાવવા લાગ્યો. તેના મનને જે આનંદ જણાવા લાગ્યો, તે તેનું મન જ બાળુ-એ આનંદનું વર્ણન કરવા હું શક્તિમાન નથી. ઘડીમાં ત હીરાની નદીના ઘાટપર જઈ બેસે, વળી ત્યાંથી ઊઠીને હીરાના પર્વતપર જઈને બેસે, બીજે ક્ષણે હીરાના વૃક્ષને જઈ ભેટે, અને ક્ષણ પછી હીરાની શય્યામાં જઈ સૂએ કે હીરાના હિંદોલાપર બેસી જડે ! આવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી.

આ મહાત્મા સંતની ગતિ અલૌકિક હતી. પછી તેણે તે જન્મ-દરિદ્રીને તેની નિદ્રામાંથી જાગૃત કરી, તેના સ્વયં અંગપર દૃષ્ટિ કરાવી. આશ્ચર્ય તે પંડે પણ હીરામય જ ! ‘અહોહો ! હું પોતે પણ હીરો ! મણિ માણેક ! આહાહા !! મારા જેવું તે કોણ ભાગ્યશાળી હશે ?’ એમ તે વિચારવા લાગ્યો.

પણ એટલામાં, આ જન્મદરિદ્રીનો ગિરિકંદરામાંથી જડેલો પેલો અલ્પ હીરો, ક્યાંક પડી ગયો; અને હીરાની સૃષ્ટિમાં રહેલો જન્મદરિદ્રી પુરુષ, તે હીરાની કલિકા માટે, પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. વત્સ જીવન ! જો કૌતુક ! તે હીરકલ્પિમાં રહ્યો છે; પૃથ્વી, પાણી, પર્વત, વૃક્ષ, પ્રાણી, પદાર્થ માત્ર હીરાના જ છે; જ્યાં જાય ત્યાં હીરા જ હીરા છે; પંડે હીરો છે; છતાં આ જન્મદરિદ્રી, આ હીરકલ્પિમાં, તે હીરાના એક કટકાને શોધવા લાગ્યો.

તે જોઈને તે સંત મહાત્માને બહુ હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું : “અરે ઓ ગાંડા ! આ હીરકલ્પિમાં રહ્યા છતાં, સ્વતઃ સ્વયંપ્રકાશ હીરો હોવા છતાં, આ પરિશિન્ન, નાનકડા હીરાને માટે તું ખેદ કાં કરે છે ? જેવો તારો હીરો હતો, તેવા તો અનેક હીરા આ તારા પગ નીચે અથડાય છે; અને આ હીરામય પથ્થરમાંથી હીરાની એક શિલા તારાપર પડે તો તું ચગદાઈને મરણ પામે એવા મોટા મોટા હીરાઓ સર્વત્ર પડેલા છે; છતાં તું એક હીરાની કલિકા માટે શોક કરે છે ?

ખરેખર ! તું ભાગ્યહીન દરિદ્રી ત દરિદ્રી જ રહ્યો ! જો કોઈ ભાગ્યવાન દરિદ્રી એકવાર આ ભૂમિમાં પગ મૂકે છે, તો તે કદાપિ પણ અભાગી રહી શકતો નથી; કેમકે સ્વયં શ્રીમાન્ બનતાં અહીંયાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી; છતાં એક હીરાની કણિકા માટે તું રડે છે, એ તું કેવે ભાગ્યહીન ! આ સર્વ તારું છે; તારી ઇચ્છા હોય તેટલા હીરા લે, તને કોઈ ભતનો પ્રતિબંધ નથી !” આમ બોલતાં તે મહાત્મા અંતર્ધાન થઈ ગયા.

પછી તે દરિદ્રી આનંદથી તે હીરકપ્રદેશમાં વિહાર કરવા લાગ્યો અને આ હીરકભૂમિનો પોતે જ સ્વામી છે, તેથી વધારે ને વધારે આનંદથી તે હીરકભૂમિનું સુખ ભોગવવા લાગ્યો. તેના આનંદ મસ્ત હતો. આ ક્ષણે તે પોતાના પૂર્વના દરિદ્રીપણા માટે શરમાવા લાગ્યો ને સ્વયં પોતાને નિઃશ્ચીમ અખંડ શ્રીમાન્ માનવા લાગ્યો. હવે તેને દારિદ્ર્ય તો સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દેતું ન હતું.

એક સમયે આ અસંખ્ય અને અમૂલ્ય એવા મણિમય પ્રદેશનો વિસ્તાર કેટલો હશે, તે જોવાને તે તત્પર થયો. તે સ્વસ્થાનમાંથી નીકળ્યો ને ચોગેર ફરવા લાગ્યો. તે ચાલી ચાલીને થાકી ગયો, પણ આ હીરકપ્રદેશની સીમા તેને દેખાઈ નહીં. ઉપર, નીચે, સામે, પૂઠે, ડાબી બાબુએ, જમણી બાબુએ, જ્યાં દૃષ્ટિ ફેંકે ત્યાં અપૂર્વ મણિમય પ્રદેશ જ તે જોતો હતો. આ જોઈને તેને મોઢું આશ્ચર્ય, અત્યંત પ્રમોદ ને નિરતિ-શય આનંદ પ્રાપ્ત થયો. પુનઃ ફરતો ફરતો તે મૂળસ્થાન આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગારિકંદરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી હીરકકણિકાનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. એટલામાં તે હીરા તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. અહુણા તે જન્મ-દરિદ્રી પૂર્વનો ભીખારી ન હતો, તેથી ઉક્ત હીરાને હાથમાં લઈ, હસીને તે ઠહેવા લાગ્યો; “મારી દરિદ્રાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા આ હીરાને હવે હું શું કરું ? એને ગળામાં ઘાલું, માથાપર મૂકું, હાથે બાંધું કે પગે પહેરું, પણ એથી મને શો આનંદ થાય તેમ છે ? હું દરિદ્રી હતો ત્યારે એ હીરક અમૂલ્ય હતો, ત્યારે એની મને કંઈક કિંમત પણ હતી. પણ આજે હું સ્વયં મણિમય છું, દિશાઓ પણ મણિમય છે, ભૂમિ પણ મણિમય છે, આકાશ પણ મણિમય છે, વસ્તુ માત્ર મણિમય છે. હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં બધે હીરા, મોતી, માણેજ પત્તા વગેરે દૃષ્ટિએ પડે છે, ત્યાં આ દુકડાની શી ગણતરી ? શી કિંમત ? શી શોભા ? એનાથી શો આનંદ ? આજે હું આ હીરકપ્રદેશનો સ્વામી છું;

આહું તેટલા હીરા લઉં તો કોઈ અટકાવનાર નથી. છ: ! દુઃકડો-તુચ્છ ! અદ્ય ! એને હું શું કરું ?” એમ કહી તે હીરા તેણે ફેંકી દીધા, કેમકે આજે તે શ્રીમાનોમાં શ્રીમાન હતો, આજે તેની શ્રીમન્તાઈની શ્રીમાનો પાર ન હતો, જગતના સર્વ જીવોથી તે શ્રેષ્ઠ હતો; આ ક્ષણે તેના બૈભવનો પાર ન હતો, આજે તેનું દારિદ્ર્ય નાશ પામ્યું હતું; આજે તે નિરિચ્છ અને શાંત બની ગયો હતો; તેની ઉદાસીનતા હમેશને માટે નાશ પામી હતી.

મહાત્મા ગુરુદેવે જીવનને કહ્યું; “હે રાજપુત્ર ! મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી સદ્ગુરુના સમાગમથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે આવી જ છે. બાપ જીવનસિદ્ધ ! દૃષ્ટાંતનું રહસ્ય તું સમજ્યો હશે. ન સમજ્યો હોય તો સાંભળ. જીવન ! આત્મજ્ઞાન-વિક્તસંન્યાસ વગર, પરમ સ્થાનને કોઈ પામતો નથી. આ લોકનો જીવ, એ જ્ઞાન વગર-તત્ત્વમસિના જ્ઞાન વગર જન્મનો જ દરિદ્રી છે. એવા જીવને કર્મ-યજ્ઞ, તપ, દાનાદિ-કે ઉપાસના-પ્રભુભજન, સેવન, સ્મરણ, પૂજાદિક હીરા પ્રાપ્ત થયો છે. એ કણિકા જ માત્ર છે. તત્ત્વમસિ સમજાવનાર ગુરુ તે સંત. સંત સમાગમથી તે જીવે જાણ્યું કે, ઉપાસ્ય ને ઉપાસક હું જ છું; અર્થાત્ સર્વનો ત્યાગ કરી જે પરમાત્મામાં વિલીન થવાનું છે, તે પરમાત્મરૂપ જ હું છું-એમ જાણવું, એ તેની હીરકણિકા છે. એ કણિકામાં પહોંચ્યા પછી તેને અન્ય હીરાની-કર્મપર કે બાહ્ય ઉપાસનાપર પ્રેમ રહેતો નથી ને આનંદ થતો નથી. હીરાની જે કણિકા જીવને પ્રાપ્ત થયેલી, તે બહારનાં કર્મો ને ઉપાસનાઓ છે. એ કર્મોમાં-ઉપાસનાઓમાં અનેક જન્મદરિદ્રી જીવે, પોતાને કૃતકાર્ય માની આનંદ માણે છે; પણ સદ્ગુરુના સમાગમથી જે મહિમય પ્રદેશ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રાપ્ત થતાં-પિંડ બ્રહ્માંડની એકતા થતાં-જીવશિવનો સિદ્ધ તૂટી જતાં-જેમ જન્મદરિદ્રીને મહાતેજસ્વી હીરા પ્રાપ્ત થતાં હીરક-કણિકા તુચ્છ જણાય છે, તેમ જ બાહ્યની પ્રાપ્તિક સેવા પૂજામાં, માયાને વિદારનારને-પરમ તત્ત્વના જાણનારા જીવને-આત્મદર્શીને લેશ પણ આનંદ થતો નથી. એ આનંદ સ્વદ્ય છે. કાળે કરી નાશ પામનાર છે. પરંતુ અવિચ્છિન્ન પરબ્રહ્મની લીલામાં જ એકતાર બનીને શુદ્ધ આત્મદર્શી-સાત્વિક ભાવનામાં મસ્ત જીવ-જે અખંડ આનંદ, બ્રહ્માનંદ ભોગવે છે, તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થનારો જીવ, હું કોણ ? ક્યાંથી આવ્યો ? કેમ આવ્યો ? તે વિચાર કરવાને

ભાગ્યશાળી બને છે, વિચારના યોગે તેને જાણે છે, દોષિતનો ત્યાગ કરી, નિર્મળ-અમળને શ્રદ્ધા કરી, શુદ્ધ સાત્વિક નિરંજન થઈ, સંસારસાગર તરી જઈ, મુક્તદશાનું સુખ અનુભવે છે.”

“આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને, હે શિષ્ય ! જે જ્ઞાન-જીવશિવનો અભેદ-બ્રહ્માંડની રચનાનું રહસ્ય, મેં તને સમજાવ્યું છે, તેનો તું વિચાર કર ! હવે તારાં નેત્રોને એકલક્ષી કરી, તેની સીમપર જા. તને શું પ્રત્યક્ષ થાય છે ? તારી દૃષ્ટિને આવરણ અને વિદ્યેપશક્તિથી રહિત બનાવીને પછી તું જા કે, તું કોણ છે ? એમાં જે દૃષ્ટિગોચર થશે, તેથી તારાં નેત્રપટલો ખુલી જશે. ને તને સ્વસ્વરૂપનું ચતુર્થ દર્શન થશે.” આ પ્રમાણે કહીને ગુરુદેવે શિષ્ય જીવનસિદ્ધનો વાંસો થાખડી તેને નિજનંદના સ્વરૂપમાં એકતાર થવાની આજ્ઞા આપી.

જીવનસિદ્ધનો વિદ્વત્સંન્યાસ

પછી જીવનસિદ્ધ નાહી ધોઈ સ્વચ્છ થઈ, ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે પદ્માસન વાળી, નેત્રોને નાસાત્ર સાથે સ્થિર કરી, ગુરુસમીપ બેઠો. ગુરુએ કહ્યું; “હે શિષ્ય ! હવે તારી બહિર્વૃત્તિને અંતમુખી કર અને વૃત્તિરૂપથી જે વ્યબિંહ તને પ્રકટ દેખાય છે, તેને સંકુચિત કરી સ્થૂલ દેહનું ભાન જુદી જઈને તેનો સમબિંદુમાં* વિલય કર. પછી, અંતઃકરણને દૃઢ કર અને સર્વ ભૂમિપ્રદેશને લય થઈ ગયો હોય એવી વૃત્તિ કરી, નેત્રો મીચીને તને શું દેખાય છે તે તું જા.”

ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવનસિદ્ધે સર્વ વૃત્તિઓને સંકુચિત કરીને સમબિંદુના વિદ્વાસમાં પોતાની સાત્વિક વૃત્તિઓને આરોપી દીધી. તે ધીમે ધીમે સર્વ જગતને જળમય જોવા લાગ્યો. પછી તે ધીમે ધીમે સર્વ વિષયોને જળમાં ડૂબતા જોવા લાગ્યો. જળના મોજાંઓ દોડતાં હોય તેમ તેની અંતર્દૃષ્ટિમાં દેખાવા લાગ્યું. એ સમે અનેક તરંગો ઉઠ્ય પામીને લય પામતા હતા. એ વિશાળ જળપ્રદેશના મધ્યના અવકાશમાં એક દિવ્ય જ્યોતિ તેને જણાવા લાગી. એ જ્યોતિ ક્ષણમાં જળથી જુદી દેખાતી અને ક્ષણમાં જળમાં તિરોહિત થતી દેખાતી હતી. તે સત્ત્વ વ્યાપ્ત હતી. એ જ્યોતિ ક્ષણમાં અણુથી પણ પરમ અણુ હતી; તેમ જ બ્રહ્માંડના એકત્રની મોટાઈથી પણ મોટી જણાતી હતી.† એ જળના તરંગો, જળમાંથી ઉપજી, જળમાં જ સમાતા હતા,

* સમચિરીશઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાસ્ત્વવેદનાત્ ।

તદભાવાત્તદન્યે તુ જ્ઞાયન્તે વ્યવિસંહયા ॥ † અગોરીવાન્મહતો મહીયાન

પણ જળની બહાર જતા ન હતા. એ જળપ્રદેશના મધ્યમાં અધિષ્ઠાન-રૂપ જે જ્યોતિ દેખાતી હતી, તે જેવી દેખાઈ કે તુરત જ ગુરુએ સમાધિનિષ્ઠ જીવનસિંહને કહ્યું; “હે શિષ્ય ! એ અધિષ્ઠાનના મધ્યમાં દૃષ્ટિ પડે.”

તુરત જીવનસિંહે દૃષ્ટિ પડેલી. પછી તે બોલ્યો; “હે ગુરુદેવ ! આ અધિષ્ઠાન તો વિશ્વાકાર જણાય છે.”

ગુરુએ કહ્યું; “દશ્ય, દર્શન અને દ્રષ્ટા અહીં ભિન્ન નથી. તું જ તને પોતાને જોનારો છે. સાક્ષી, વૃત્તિ, ભાવના, સંવેદના, ક્રિયા, વિશ્વ, એ સર્વ તારાં પોતાનાં જ નામો ને રૂપો છે. જો, સ્થિર થઈને જો, તે તું જ છે !”

સ્થિર થઈને જીવનસિંહે એકતાર થઈ, તે ચિદ્રિલાસ અધિષ્ઠાનમાં પોતાની દૃષ્ટિ પડેલી શું જોયું ? સ્વસ્વરૂપ જોનાર અને જોવાનું ભિન્ન ન હતું—અન્ને એક જ હતાં. પોતાના સૂક્ષ્મ દેહપ્રતિ દૃષ્ટિ કરી તો તે પોતે, જ્યોતિના મધ્યમાં જોયું તો તે પોતે; જ્યાં જુવે ત્યાં તે પોતે જ. એ જોઈને તે પરમાનંદમાં વિલીન થતો ગયો.

તેને સમાધિમાંથી મુક્ત કરવાને ગુરુદેવે જાગૃત કર્યો. આ દેહની તેની દૃષ્ટિ ખુલ્લી થઈ, પણ રાજપુત્ર અંતર સ્થિતિમાં પૂર્વવત્ હતો; તેથી ક્ષણભર તો તેની દૃષ્ટિમાં આ લોક જ જણાયો નહિ. તેની વૃત્તિ વ્યષ્ટિ પરિચ્છિન્નને બુદ્ધિને અપાર વ્યાપી રહી હતી. તે સ્વતઃ બોલ્યો; હું અદ્ય-પરિચ્છિન્ન નથી, હું સર્વાધાર, સર્વસ્વરૂપ, સર્વાત્મા, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયનો કર્તા છું; માયા,* એ મારી અંશભૂત શક્તિ છે; મારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ લીલા વિસ્તરે છે; ત્રિમૂર્તિ પણ મારો અંશ છે; મારી આજ્ઞાનુસાર સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા થઈ જાય છે; આ મારા નિમેષોન્મેષમાં કેટલી સૃષ્ટિઓ થઈ ને કેટલી ગઈ, તે જણાતું પણ નથી. હે દેવ ! હું અનાદ્યનંત છું. જેમ ઉદુંબરમાં અનેક ફળો છે, તે પ્રત્યેક ફળમાં અનેક પ્રકારના જીવો છે, જીવોમાં અનેક પ્રકારના જીવોનો અંતર્વાસ છે, તેમજ મારાથી પડેલાયલાં અનંત ધ્રુવાંડો, મારામાં પરમાણુવત્ આંદોલન કરી રહ્યાં છે; મારા સ્વરૂપની વૈભવ-લીલામાં હું મોજ કરું છું. મને બંધ શો, મોક્ષ શો ? હું ત્રિકાલાબાધિત અખંડ એકરસ છું, સર્વવ્યાપી છું, સર્વમાં હું છું—શબ્દ પણ હું છું—શબ્દાતીત પણ હું છું.”

* અજ્ઞાન, અધ્યાસ, દ્વૈત, અસત્ય વસ્તુસ્થિતિ પર ઢાંકણ મેલે અને ભગતી સમજી સમજી ઉત્પન્ન કરે તે માયા.

પરમપ્રાપ્તિથી પરમસ્વરૂપજ્ઞાન

આટલું બોલતાં બોલતાં, ગુરુની દૃષ્ટિ જીવનસિંહના પ્રતિ છતાં, ક્ષણે ક્ષણે જીવનની દૃષ્ટિ મીચાવા લાગી. પુનઃ તે અપાર પરમાનંદ-સાગરમાં તરવા લાગ્યો. સુવિચારશીલ ! આ જ દશા તે બ્રહ્માનુભવની ઉન્નત દશા છે. વ્યાપકાનુભૂતિને વ્યાપકની સાથે તન્મયતા થઈ-તેના સર્વ સંસ્કારો છૂટી ગયા-પ્રારબ્ધકર્મરૂપી ચરખામાં રહેલી પૂમડીઓ જ્ઞાનામિથી ભરમ થઈ ગઈ.

પુનઃ જીવનસિંહ જાગૃત થયો અને સાવધાન થઈને બોલ્યો; “હે ભગવન્ ! મને શી દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે હું જાણતો નથી; તે દશામાં હું શું બબડ્યો, તે કહેવા મને સંકોચ થાય છે.”

ગુરુએ કહ્યું; “હે વત્સ ! હું કૃતકાર્ય થયો છું. હવે તું નિર્ભય અને નિઃશંક થા. એ સ્થિતિમાં તું જે કંઈ બોલ્યો, તે શક્તિ જ કંઈ નિરાળી હતી. સન્નિપાતમાં જે શક્તિ આવે છે અને તેમાં જીવ ભડકી ભડકીને ઊઠે છે, તે જાતની આ શક્તિ ન હતી, પરંતુ તેથી વિલક્ષણ હતી. એ દિવ્ય શક્તિ કહેવાય છે. ‘તે તું છે’ અને ‘તે હું નથી,’ એ બે વચ્ચેનો ભેદભેદ હવે તને સ્વમરૂપે જ રહેશે. તું હવે યથેચ્છ સ્વચ્છંદ-પણે વિહાર કર. હવે તે જાણ્યું કે તું કોણ ?”

જીવનસિંહ ગુરુનાં ચરણકમળોમાં માથું મૂકીને બોલ્યો; “હે નાથ ! હે ગુરુદેવ ! હું શું બોલું ? ખરેખર હું તમારો છું; તમે મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, સમુદ્ર તરંગનો નથી.* હે પ્રભુ ! આપની પ્રણું કૃપાપ્રસાદીથી મેં સત્ જાણ્યું છે; અને મને મારા શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે. હે મહારાજ ! વિશ્વરૂપમાં ઓતપ્રોત થયેલી મારી વ્યાપ્તિને મેં સંપૂર્ણ રીતે જોઈ છે. આ સર્વમાં હું છું એ સત્ય છે; તથાપિ હે ભગવન્ ! વ્યગ્રિના વ્યવહારથી મને જે ભાન થાય છે તે પ્રમાણે, હું તમારો દાસ ને તમે મારા ઉપાસ્ય છો; માટે હે ગુરુદેવ ! તમે મને તમારી ઉપાસના કરવા દો !”

તપસ્વી ગુરુદેવે કહ્યું; “તારી આત્મનિષ્ઠા પ્રણું છે, તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર. તું જે ઠરીશ, તેનું કૃણ તારે પોતાને જ ભોગવવાનું છે. ઇશ્વરના પરમ ભક્તની જે સાર્ત્વિક-અનન્ય ભક્તિ, તે એ જ આત્મ-નિષ્ઠા છે. પરમ આત્મનિષ્ઠ ભક્તપ્રતિ પોતાનો અત્યંત પ્રેમ દર્શાવતાં

* સત્યપિ મેદાપગમે નાથ ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો हि तरंगः कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥

પરમાત્માએ અભય વર આપ્યો કે, જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્-‘જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.’ પરમાત્માનું આ અમૃતતુલ્ય વચન છે. જેણે પરમાત્માનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ ઓળખ્યું છે, તે જ ખરેખરો ભક્ત છે, તે જ નિત્ય સુખરૂપ છે અને તે જ નિત્ય મુક્ત છે. ગુણાતીત તુરીયાવસ્થાનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ આજે તારે વિષે દાસોડહમ્ શિવોડહમ્ । જગૃત થયું છે, તેથી જ તું આજે ‘દાસોડહ’ ‘દાસોડહ’ કસી મને પૂજે છે. પરંતુ ‘દાસોડહ’ અને ‘શિવોડહ’ એ બેમાં કંઈ પણ અંતર નથી. દાસોડહ એ જગન્નાટક છે; પરંતુ તેનો સૂત્રધાર વળી તું જ છે. દાસોડહ કે શિવોડહ એ બેમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; તથાપિ એ ભેદ જીવમાં અલપતા છે ત્યાં સુધી જણાય છે. હજી તારું સમમ પટલ ખુલવાનું અવશેષ છે, તેનું આ ચિહ્ન છે-જગન્નગરમાં દેખાતા પ્રત્યક્ષ નાટકોનું એ સ્વરૂપ છે. તું પંડે શિવરૂપ છે અને આ જગત પણ શિવરૂપ છે. ભેદ જે જણાય છે, તે માત્ર અજ્ઞાનની લીલા છે.

“શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું દર્શન કૌરવોની સભામાં અને મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને કરાવ્યું છે, તે પરથી હે વત્સ ! તું જોઈ શકશે કે, આ જગતના સર્વ જીવોનું કેન્દ્રસ્થાન તે જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. શુદ્ધાધિકારીને જ એ આત્મરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.* આત્મસાક્ષાત્કારવાળો નિર્ગુણમાં લીન થાય છે. એ પદનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા, જીવ સર્વકર્મત્યાગી ને સંકલ્પસંન્યાસી બનવો જોઈએ. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ, એટલે જગન્માત્રમાં જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે તે કર્મોમાં દોષારોપ કરવો, અને તે ત્યાગવાને કર્મો ન કરતાં, કરવાની આવશ્યકતા હોય તો સર્વ કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરવાં; અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો, એ જ વિચક્ષણનો મોક્ષ. જેણે ક્ષણભિસન્ધિનો ત્યાગ કીધો છે, તે જ સાયુજ્યમુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ક્ષણભિસન્ધિપૂર્વક ત્યાગથી જે જીવ-ભક્ત-અનન્ય ભક્ત-જગતમાં વિચરે છે, તે જ ભક્ત ખરેખરો જ્ઞાની છે. તે જ ભક્ત સાયુજ્યમુક્તિને પામીને પરમાત્માની અનંત શક્તિનું ભજન કરતો, તેનામાં જ નિત્યનો વાસ કરી રહે છે. હે શિષ્ય ! મેં તને કહ્યું કે, ‘તે તું છે,’ એમાંના ‘તું’ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ તું પોતે જ છે.’ તું ‘દાસોડહ’ ભલે માન, પણ ‘શિવોડહ’ જ તારું નિત્ય શુદ્ધસ્વરૂપ છે. એ રૂપમાં દાસોડહ છતો,

* સૂદોત્મા ન પ્રકાશતે ।

શિવોજ્ઞ છે ને શિવોજ્ઞ છે તે દાસોજ્ઞ રહેશે. હે શિષ્ય ! એ સ્થિતિથી પૂર્ણ થયેલો જીવ, પોતે જ બ્રહ્મ છે-સ્વયં સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. પછી ભલે તે આ વિશ્વમાં રહીને તેની મોજ લોગવે ને માયાની વૃત્તિને અથવા તો તેમાં વૃત્તિલીન ન થતાં માત્ર તટસ્થ સાક્ષીરૂપે જોઈ, તે માત્ર નિજનંદનો લોકતા જ બને છે.

“વૃત્તિ-વાસનાનો લય, એ જ સંપૂર્ણ મુક્તિનું સાધન છે. એ સાધનની કોઈ પણ કાળે ને કોઈ પણ સ્થિતિમાં ઉપેક્ષા કરવાની નથી. હે શીલસમ્પન્ન ! તારી સ્થિતિ નૂતન થઈ ગઈ છે. તું કોણ છે, તે તે જાણ્યું છે. તારા પિતાએ જે બધાવવા મને સોંપ્યો હતો, તે મેં તને બધાવ્યું; મારો તને સંપૂર્ણ આશીર્વાદ છે કે, તું પરમાત્માની અખણ દીલાના સ્થાનનો નિવાસી થશે. પુનઃ તું જો કે તું કોણ છે ?”

જીવ-મુક્તની દશા

પોતાની આંતર ને બાહ્ય દૃષ્ટિ એકાગ્ર થત જોતજોતામાં જીવન-સિંહને પાછી સમાધિ થઈ ગઈ પુનઃ તેને અખણ અવિનાશી જ્યોતિનું દર્શન થયું. નિમેષમાત્ર જોતાં તે જ્યોતિ ! સ્વમય જણાઈ. જ્યોતિ તે જીવન, ને જીવન તે જ્યોતિ ! જ્યોતિ જ જ્યોતિ ! સર્વત્ર વાસુદેવમય,* અન્ય કંઈ જ નહિ. એક પરમ પુરુષ પરમેશ્વર-પુરુષોત્તમ-જગદીશ-પરમાત્મા ! અન્ય કંઈ નહિ. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવનસિંહ, સમાધિમાંથી મુક્ત થતાં જ બોલ્યો; “હે ભગવત્ ! આજે મારી વૃત્તિ અનિર્વચનીય થઈ પડી છે; તેને વ્યક્ત કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. હું જ સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપે રહેલો, સ્વસત્તાથી સર્વમાં ઓતપ્રોત છું. મારી વ્યાવહારિક વૃત્તિનો લય થઈ ગયો છે. જ્યાં વૃત્તિ નથી, ત્યાં વિષયાભાસ પણ ક્યાંથી હોય ? જ્યાં વૃત્તિ અને વિષયોનો મારા સ્વ-રૂપમાં લય થયો છે, ત્યાં સ્વસત્તા પણ ક્યાં હોય ? જ્યાં સ્વસત્તાનો લય થયો છે, ત્યાં દ્રષ્ટા, દર્શન ને દૃશ્ય પણ ક્યાંથી હોય ? હું સાક્ષી કોનો અને પ્રકાશક કોનો ? હું તો કેવળ સ્વસ્વરૂપે છું, નિજાત્મા-નિજનંદ છું. હું અમુક છું, એવું હું જાણતો નથી. હે ગુરુદેવ ! આ ક્ષણે મારામાં શું થાય છે, તે હું શબ્દથી જણાવી શકતો નથી.”

ગુરુએ કહ્યું: “હે વત્સ ! બસ ! આ જે ઉદ્ધાર તારા મુખમાંથી નીકળે છે, તે જ તારી અવસ્થા છે. જેમ સાકરનો સ્વાદ સાકર જાણતી નથી; સાકરના સ્વાદનું મનુષ્ય ગમે તે પ્રમાણે વર્ણન કરે, પણ

* વાસુદેવઃ સર્વમ્.

સાઠરનો સ્વાદ-મીઠાશ વર્ણનથી વર્ણવી શકાતો નથી. તેવી જ સ્થિતિ કૈવલ્યપદને પ્રાપ્ત કરવાની છે. આવું છે કે તેવું છે, એમ કૈવલ્ય સ્થિતિ વર્ણન કરી શકતી નથી. જે જાણે છે, તે જ જાણે છે. જે જાણતો નથી તે જ બઢે છે, વર્ણવે છે, પણ જાણનારને તો શબ્દ જ જડતા નથી, તો વર્ણવે શું, કહે શું, દર્શાવે શું ?* હે શિષ્ય ! મારું બોલવું, કહેવું અને તારું સાંભળવું અહિં સંપૂર્ણ થાય છે. હે સચ્ચિદ્ધ્ય ! જે જ્ઞાનલાભ તને થયો છે, તેથી તું કૃતકૃત્ય છે. એકવાર મને તારું ગાઠ આલિંગન કરવા દે.” એમ કહી ગુરુદેવે, જીવનસિંહને આલિંગન દીધું.

શિષ્યે ગુરુચરણઠમણેનું પ્રેમાશ્રુથી પ્રક્ષાલન કીધું. પછી ગુરુદેવ શિષ્યને પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ દઈને ત્યાંથી વિદાય થયા.

જે જીવનસિંહે, ગુરુના મુખમાંનાં વચનોથી જ્ઞાન શ્રવણ કીધું હતું-મનન કીધું હતું અને જે કૈવલ્યદશાને પ્રાપ્ત થયો હતો, તે જીવનસિંહ જીવન્મુક્ત થયો થકો, પોતાના પિતાનું આપેલું રાજ્ય ભોગવી, અન્તે સ્વસ્વરૂપમાં વિલીન થઈ કાળક્રમે પરમોત્તમ અક્ષય એવા કૈવલ્ય-ધામને નિવાસી થયો.”

આ લાંબો ઇતિહાસ કહીને હિમગિરિના મહાત્માએ સુવિચારને કહ્યું; “હે સુવિચાર ! જીવ પંટે કોણ છે ને તેનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે, તેનું તને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હશે. એ વિચારનું શ્રવણ મનન કરીને, એ સ્થિતિને હમેશાં લક્ષમાં રાખીને, તે સ્થિતિ તને પ્રાપ્ત થાય, એ જ મારો તને પણ આશીર્વાદ છે.” આટલું કહીને હિમગિરિના મહાત્મા સમાધિસ્થ થઈ ગયા. પછી મહાત્માને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી સુવિચાર પોતાની સ્ત્રી સાથે વિદાય થયો.

જે અદ્ભુત કથા મહાત્માએ કહી હતી, તેનું એ જ ક્ષણથી તે મનન કરવા લાગ્યો. તેણે ધીમે ધીમે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ્ઞવાનેા અભ્યાસ આરંભ્યો તથા સર્વ માનસિક વૃત્તિઓને સંકુચિત કરીને, જે સ્વરૂપનું દર્શન જીવનસિંહે કીધું હતું, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અથાગ શ્રમ કીધો. પ્રથમ તો તે સ્વસ્વરૂપને જ્ઞવાનેા સમર્થ જ થયો નહિ, પણ ધીમે ધીમે શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવને પામીને તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ધ્યાનમાં એકતાર થઈ ગયો અને છેવટે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણરૂપ જ બની ગયો. જળમાં, સ્થળમાં, વનસ્પતિમાં, આકાશમાં અને પોતાના સ્વરૂપમાં પણ તેને

* ચસ્યામતં, તસ્ય મતં, મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમ-
વિજ્ઞાનતામ્ ॥ ૧૧ ન દેવો વિચિતે કાષ્ઠે ન પાષાણેન મૃગમયે । ભાવે હિ વિચિતે
દેવસ્તસ્માદ્ભાવો હિ કારણમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. આ તેની સ્થિતિ લાંબો કાળ ટકી શકી નહિ; પરંતુ જે ક્ષણે તે ‘શ્રીકૃષ્ણોડ્દ’ની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ક્ષણે તે અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યો. હજી સુધી તેના સંસ્કારો પૂર્ણ થયા ન હોવાથી તે સ્થિતિનો તે સંપૂર્ણ અનુભવ લઈ શક્યો નહિ, પણ જે માર્ગ પોતાને દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તેના ક્ષણિક અનુભવ થવાથી પણ તે પોતાનું અહોભાગ્ય માનીને આનંદમાં કલ્લોલ કરવા લાગ્યો !

જે ક્ષણે સુવિચારશર્મા આ સ્થિતિને અનુભવતો હતો, તે સમયે તેની જો છાત્રલિંગ પણ તે સ્વરૂપમાં રમણ કરતી જોવામાં આવી. દ્વૈત નાશ પામ્યું-અદ્વૈતનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર વ્યાપી ગયું; અને સમાધિને અંતે, “અહો ગુરુદેવ ! આપની કૃપાથી હું ભાગ્યશાળી બન્યો છું.” એમ બોલતો તે હર્ષની મૂર્છામાં એવો તો પડ્યો કે પ્રભાત થતાં સુધી પણ તેની તુરીયાવસ્થાનું ઘેન ઊતર્યું નહિ.

×

×

×

×

कल्याणानां त्वमसि महतां भाजनं विश्वमूर्ते

धुर्या कक्षीमथ मयि शृष्ठां धेहि देव ! प्रसीद ।

बद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तस्मै

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मंगलाय ॥

દ્વિતીય બિન્દુ

કામ ભૂત્યો તેષુ જગત્ ભૂત્યં

પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત્સ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાદૃષ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કથિહીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈશ્વરાદૃષ્ટત્ત્વમૃતત્ત્વમિષ્ટન્ ॥

અર્થ—પરમાત્મા જિહ્વિકાને બાહ્ય વિષયોનો પ્રકાશ કરનારી બનાવી છે, એટલે તેના આંતર વિષયોને પ્રકાશ કરનારાં સામર્થ્યનો નાશ કર્યો છે; માટે જિહ્વિકા બાહ્ય વિષયોને જોઈ શકે છે, આંતરઆત્માને જોઈ શકતી નથી; પરંતુ કોઈ ધીર (વિવેકી) પુરુષ અમૃતપક્ષા (મોક્ષ)ની ઈચ્છાથી નેત્રોને મીંચીને (નેત્રાઢિક, જિહ્વિકાને વિષયો માંથી પાછી વાળીને) પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે. (૬૬ ઉપનિષદ્ યતુર્થવક્ત્રી.)

——————

શ્રી ભગવાન સૂર્ય નારાયણ પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામે તે પૂર્વ દિશામાં દંપતી (સુવિચારશર્મા અને છદ્મલિંગ) સ્નાન-સંધ્યાદિ નિત્ય કર્મથી પરવારી, સૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન* કરીને, ગુરુના આશ્રમ તરફ સીધાવ્યાં. ગગનભિદી હિમાલયનું સૌંદર્ય સંપૂર્ણ દીપ્તિ રહ્યું હતું; દિવ્ય ક્ષણ ફૂલવાળાં વૃક્ષોની ઘટા ચોતરફ છવાઈ રહી હતી. પાતલપાવની ગંગાનો પ્રવાહ બળબળ અવાજ કરતો વહેતો હતો; આકાશ નિર્મળ હતું; હિમગિરિના બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો દૃષ્ટિને આનંદ આપતાં હતાં; દૂર દૂરની ગુફાઓમાં ઋષિ મુનિઓ પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયેલા હતા; તેઓના પ્રભુભજનનો ઘોષ કર્ણને પરમાનંદમાં લીન કરતો હતો; ગુરુસેવામાં પરાયણ શિષ્યો ઋષિ મુનિની હોમસામગ્રી એકઠી કરવામાં ગુંથાયેલા હતા; આકાશમાંથી દિવ્ય જ્ઞાનનો મધુરો મધુરો સ્વર સંભળાતો હતો, તેથી હૃદય પરમ

* અર્ધ્યમન્ત્રઃ—ૐ મૂર્ધ્નિ સ્વઃ ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત । શ્રીશક્ત્યસ્વરૂપિણે શ્રીસૂર્યનારાયણાય નમઃ શ્રદ્ધામયે દત્તં ન મમાહ ।

ઉદ્ધાસ પામતું હતું; માયિક મનના મનુષ્યોનું મન મોહરહિત બનતું હતું; યજ્ઞ, કિન્નર, ગંધર્વ, વિદ્યાધરાદિ દિવ્ય પુરુષોએ શંકરસમાન તે મહાત્માની પર્ણકુટીની આસપાસ મધુર સ્વરથી ગાન આરંભ્યું હતું; દશે દિશાઓમાં એકું તો અલૌકિક સૌંદર્ય દીપી રહ્યું હતું, કે તે બેઠને દંપતીએ ધાર્યું કે, આ કોઈ દેવભૂમિ જ છે.

આવી અલૌકિક શોભા નીરખતાં નીરખતાં, તે દંપતી માર્ગમાં આવતાં દિવ્ય વૃક્ષોનાં દિવ્ય સુગંધી પુષ્પો, પત્રો અને મીઠાં ફળો લઈને, ગુરુના આશ્રમ તરફ ચાલ્યાં. ગુરુદેવ હજી સમાધિસ્થ હતા. તેમનાં ચરણક્રમણોમાં પ્રણામ કરીને દંપતી ચરણસમીપ બેઠાં અને ગુરુ સમાધિમાંથી જાગૃત થાય, તે પહેલાં સુગંધી પુષ્પોની માળા ગૂંથીને, ગુરુના કંઠમાં આરોપવાની આતુરતાથી, ગુરુના મુખક્રમણનું એક દૃષ્ટિએ પાન કરવા લાગ્યા.

પૂર્વ દિવસના ઉપદેશથી દંપતીનું હૃદય કેવળ નિર્મળ થયું હતું. કોઈ પણ જાતની સંસારકામનાનું તેમના હૃદયમાં સ્થાન રહ્યું ન હતું. તેમના મનમાં માત્ર એક જ કામના હતી-એક જ ઇચ્છા હતી-એક જ મનોરથ હતો-એક જ ભાવના હતી, અને તે ગુરુદર્શન અને ગુરુવચન પર પ્રેમ-પરમ શ્રદ્ધા-સ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ! એ જ વાસના હતી. એ જ માયા હતી. એ માયા નહિ, પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવના હતી. નવો નવો આત્માનું કલ્યાણ કરનારો ઉપદેશ સાંભળવાને અને તેનું મનન કરવાને બંને જણાં અતિ આતુર હતાં. બંને જણાં, ગુરુજી સમાધિમાંથી જાગૃત થઈને ક્યારે ઉપદેશ કરે, તેને માટે અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યાં હતાં.

ઘડી ગઈ, બે ઘડી ગઈ, ગુરુદેવ સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. નારાયણ, નારાયણ તથા હરિઃ ॐ વત્સતને! શબ્દોચ્ચાર તે કરવા લાગ્યા. તુરત જ દંપતીએ બિઠીને ગુરુચરણોમાં પ્રણામ કરીધા. ગુરુદેવે બિંચા હાથ કરીને બંનેને આશિષ આપીને બેસવા માટે સંજ્ઞા કરી. દંપતી બેઠાં. ત્યાર પછી ગુરુદેવ નિત્ય કર્મમાં ગુંથાયા.

બ્રહ્મચિત્ કોણ ?

ચોરાક સમય સુધી તો યોગેશ્વર ભગવાન ધ્યાનસ્થ રહ્યા. પછી નેત્રો બિઠાડીને શિષ્યનું નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છનારા ગુરુદેવ બોલ્યા; “હે વત્સ ! તું કોણ છે, તે તો જાણ્યું ? જોયું ? વિચાર્યું ? અનુભવ્યું ? હા, તે જાણ્યું કે, દેહગેહમાં ગુપ્ત વાસ કરનાર જીવ સાક્ષાત્ નિજરૂપને

અંશી છે-રે તે જ છે; છતાં આ જગતમાં રહેનારો અલ્પ પ્રાણી, આ દેહ તથા ગેહને જ સર્વસ્વ માની તેનો અંશી થઈ બેઠો છે તે કુટુંબ-પરિવારમાં હમેશાં રચ્યો પચ્યો રહે છે; મારું મારું કહી અનેક ગંગામાં પડી, અનેક કળે સહન કરે છે; અહંતામાં ને મમતામાં લીન રહે છે અને છાતી પર હાથ મૂકી 'મેં કીધું,' 'હું જ કરીશ,' 'આ મારું' 'આ તારું,' 'અમુક નહિ જ આપું,' 'ફલાણું લઈશ,' એવા અભિમાનમાં તદાકાર થઈ મસ્ત બની, મધુ પીધેલા મર્કટની પેઠે ડોલી રહ્યો છે; પણ કાળ-મૃત્યુ-જન્મ-મરણ-આવર્જન ને વિસર્જન-પરમ પદાર્થ-પરમકલ્યાણરૂપ પરમાત્માનો ક્ષણભર પણ વિચાર કરતો નથી, તેમ ભય પણ ધરતો નથી. અવિદ્યા, જે માયા તેના તુચ્છ દાસની એ લીલા છે. જગતમાં જણાતા માયિક પદાર્થો કેટલા નાશવંત છે, સ્ત્રી પુત્ર ધન કીર્તિમાં શા શા દોષો છે, તેમનો તેમને ક્ષણભર પણ વિચાર થતો નથી. ઊગતી, પ્રકુલ થતી, શોભતી ને કરમાતી કુસુમકલિકાને જોઈને, જન્મ, વૃદ્ધિ-જીવન ને મરણથી ચેતવાને તે સમર્થ થતો નથી. પરંતુ જે નાશવંત છે, તે જ શ્રવણે દોડાદોડી મારામારી-પ્રયાસ કર્યો બચ છે. આનું કારણ શું ? જ્યાં સુધી પુરુષમાંથી અહંવૃત્તિનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી અવિદ્યાથી માની લીધેલા પદાર્થોપર તેની મમતા રહે છે. અને તે જ આ અહંતા મમતાનું કારણ છે, તે જ મમતા-પ્રીતિ-વાસના અકલ્યાણમાં આગળ ઠરે છે અને એ જ માયા છે. પરંતુ જેમ સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરીને પુનઃ તે કાંચળીને સ્પર્શ કરતો નથી-તે પર દૃષ્ટિ પણ નાંખતો નથી, તેમ જ સંસારમાં રચ્યો પચ્યો પુરુષ પણ, જ્યાં સુધી વિદ્યાને ઉપાસી, માયારૂપ કાંચળીનો ત્યાગ કરી, દેહના અભિમાનને છોડી દઈ, પદાર્થમાત્રમાં સમાયલા દોષો જોતો નથી, ત્યાં સુધી બ્રહ્મા-કારવૃત્તિને ધારણ કરી શકતો નથી અને તે કદી બ્રહ્મપદનો-અનન્ય-પદનો અધિકારી પણ થઈ શકતો નથી-મોક્ષના માર્ગને પેખતો પણ નથી.*

કેવળ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ જ આ નાશવંત પદાર્થોમાં સમાયલા દોષો જોઈને-વિચારીને, તેનો ત્યાગ કરે છે ને સંસારની લેહ-મોહમાંથી નિર્લેપ રહે છે. તે દેહી રહે છે ખરો, પણ સંસારમાં રહી જેણે આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કીધું છે-પરમાનંદને નીરખ્યા છે, તે ભલે દેહ ધારણ કરી

* દેહસ્ત્રીપુત્રમિત્રાનુચરદયશ્વષાસ્તોષહેતુર્મમેત્યં સર્વે સ્વાર્થે નયન્તિ પ્રથિત્ત્વલમમી માંસમીમાંસયેહ । એતે જીવન્તિ યેન વ્યવહતિપટ્ત્વો યેન સૌમાગયમાજસ્તં પ્રાણાધીશ્વ-મન્તર્ગતમમૃતમમું નૈવ મીમાંસયન્તિ ॥

રહે, કર્મયોગે સ્વર્ગના કે વૈકુંઠના ભોગો ભોગવે, પરંતુ તે આત્મસ્વ-
રૂપને જ જોઈ, તેમાં જ લીન રહેશે ને તેમાં જ વિલીન થશે. કારણ
કે, અદ્વાઈતમતે જ્ઞાને તત્પર: સંબંધેન્દ્રિય: । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમશ્ચિરેણાધિ-
ગચ્છતિ ॥ શ્રદ્ધાવાન, તત્પર ને ઈંદ્રિયોનો સંયમ કરનાર જ્ઞાન પામે છે,
અને જ્ઞાન પામી તુરંત જ મોક્ષ-પરાશાંતિ મેળવે છે, એવું ભગવાનનું
વચન છે. છતાં જ્યાં સુધી કાળ આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે દેહમાં
રહે છે ખરો. પણ અદ્ભવેત્તાનો દેહ, દેહ છેયે ખરો ને નથીએ ખરો.
જ્યારે જગન્નગરના જીવો માયા, મમતા ને અન્નથી ચલન વલન કરી
સંસારને ભોગવે છે. ત્યારે અદ્ભવેત્તાનો દેહ માત્ર પ્રાણવાયુથી જ ચલન-
વલન કરી શકે છે અને જેમ નદીનો પ્રવાહ, પ્રવાહમાં પડેલા લાકડાને,
પ્રવાહના વેગ પ્રમાણે ઊંચા નીચા, સારા નરતા સ્થળમાં લઈ જાય
છે, તેમ કર્મ, અદ્ભવેત્તાના દેહને પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય
ક્રો ભોગવવાને બસડી જાય છે; પણ તે કર્મમાં તેને અન્ધન થતું
નથી-ક્રો ભોગવવાની કામના થતી નથી. પ્રાપ્ત

દેહી સતે વિદેહી થયાં તો ભોગવે, ને પ્રાપ્ત ન થયાં તો નહિ, એવી
સ્થિતિથી દેહી સતે વિદેહી રહી વિચરે છે. એ
પ્રારબ્ધ કર્મે કલ્પેલી વાસનાના ચોગે સંસારમાં રહીને, ભોગો ભોગવતો
થકો, તે અદ્ભવેત્તા સંસારી પેઠે વિચરે છે, પરંતુ તેના દેહમાં રહેલો
જે મુક્ત પુરુષ-જીવ, તે તો કેવળ સાક્ષીરૂપ જ રહે છે. તે સંકલ્પ-
વિકલ્પરહિત છે; સ્વરૂપાનંદનો ઘાટો રસ પીવાથી તે પરમ શાંત
ચિત્તવાળો બની જાય છે; પણ તે ઈંદ્રિયોને વિષયોમાં જોડતોએ નથી,
તેમ વિષયોથી ખસેડાતો પણ નથી; તે કર્મના ક્રોપર ક્ષણભર પણ
સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો નથી, તેમ તેનાપર આસક્તિએ રાખતો નથી. એ
અદ્ભવેત્તા, સ્થૂલ સૂક્ષ્મના અભિમાનનો ત્યાગ કરી કેવલ્ય જ બની રહે
છે. એ રૂપ જ અદેખરું શિવસ્વરૂપ-પરઅદ્ભવસ્વરૂપ છે.

અદ્ભવેત્તા-પુરુષ મહેશ્વરનો જ્ઞાતા છે, સંપૂર્ણ ઉપાધિનો નાશ કરી
નાંખે છે અને જેમ નટ અનેક પ્રકારના વેશો પહેરીને દ્રષ્ટાએને
અનેક જાતના તમાસાએ બતાવે છે, તેમ જ અદ્ભવેત્તા પણ સંસારમાં
રહીને, પોતાનાં સ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી-અદ્ભવરૂપ બન્યા પછી-નટ
પેઠે જ જગતમાં વિચરે છે. પરંતુ જેમ નટ, રાજા, રાણા, સિપાઈ કે
શ્રવરીના વેશો ભજવતી વખતે તે વેશો યથાર્થ રીતે ભજવે છે,
તથાપિ સ્વસ્વરૂપને જરા પણ વીસરતો નથી; તેમ જ્ઞાની પણ બ્યવ-

હારમાં પોતાનો વેશ ભજવાયા પછી તેનો ત્યાગ કરી, અસલરૂપે જ બની રહે છે. તેને સુખ કે દુઃખ, સારું કે નરતું, લાભ કે હાનિ, માન કે અપમાન, એમાંનું કશું પણ વળગતું નથી; તે તો સમય પ્રાપ્ત થતાં જ સ્વસ્વરૂપ બાણુવા માટે-પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન સંપાદનાર્થે, ઘરબારનો ત્યાગ, કુટુંબનો ત્યાગ, હંડ કમંડળનો ત્યાગ કરી, સ્વરૂપાનુસંધાનમાં જ લાગી જાય છે. કેમકે ધન, ધામ, ગ્રામ, પુત્ર, કલત્ર, ભગવાં વસ્ત્રો કે આશ્રમ કોઈ પણ મોક્ષનાં સાધનો નથી; મોક્ષનું સાધન તો સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ ને ઉત્તમ ભવનાનો સંગ્રહ છે. જગન્નગરના જીવોનું એ જ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ને પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જેમ શિવનું બિલ્વપત્ર, નદીમાં, ઘરોમાં કે શિવાલયમાં પડવાથી તેનું શુભાશુભ કંઈ પણ થતું નથી, તેમ જ બ્રહ્મવેતાનું પણ ગમે ત્યાં જવાનું કે પડવાનું થાય, તથાપિ તેના સ્વરૂપાનુસંધાનમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી. જીવશિવની એકતાનો અનુભવી સંચિતને પ્રારબ્ધમાર્ગે કરી ભોગવે છે, પણ પોતાનું ક્રિયમાણ એવું શુદ્ધ ને સાત્વિક રાખે છે કે, ભાવિમાં તેને માટે સંચિત રહેતું નથી. પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ રહે છે, એટલે તે સ્વરૂપાનુસંધાન સાધીને વિશુદ્ધ સ્થિતિને પામે છે. એ સ્થિતિને પહોંચેલો પુરુષ હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું અને મારે ક્યાં જવું છે, તે સમ્યક્ પ્રકારે જાણી શકે છે. હે વત્સ! આ જે દુર્ઘટ જ્ઞાન તમને સમજાવ્યું છે, તેનું તમે યથાર્થ મનન કીધું હશે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે પ્રયત્નશીલ છો?"

“ગુરુદેવ!” સુવિચારશર્માએ કહ્યું; “આપ મહાત્માના મુખારવિદ્માંથી, જે અમૃતજ્ઞાનનો નિર્મળ ઝરો વહ્યો છે, તેમાં સ્નાન કરવાથી અમે અમૃત જ છીએ. હે દેવ! જે જ્ઞાન ગાંઠ કાલે આપે કશું છે ને અમને અમૃદય લાભ આપ્યો છે, તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન ચાલુ જ છે. પરંતુ હે ગુરુદેવ! આપે અમને પુનઃ સંસારમાં વિચરવાની આજ્ઞા કીધી છે, તો આપનાં મુખક્રમળમાંથી સંસારમાં રહ્યા છતાં અમે અમારા સ્વરૂપને ભૂલી ન જઈએ, તેને માટે અમે વિશેષ જ્ઞાન સાંભળવાની અપેક્ષાવાળા છીએ. આ પ્રપચ, માયાથી એટલો લદખદ છે, કે એમાં રહેલો જીવ, સ્વરૂપાનુસંધાનને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ, તેને પડવાને ક્ષણે ક્ષણે ભય રહે છે. હે કૃપાસિધુ! હે કરુણાસાગર! હે ભક્તવત્સલ! હે અધમોદ્ધારક પ્રભુ! આપ કૃપા કરીને અમને સંસારમાં પુનઃ વિચરવાની આજ્ઞા મા આપો! આપ જેવા સાક્ષાત્તેયે ગીઘરના

ચરણોની પ્રાપ્તિ થયા પછી, વિષ્ણુરૂપ સંસાર વિશે પડવામાં અમને ભય છે કે, એથી અમારું આત્મજ્ઞાન નષ્ટ થઈ અમે પુનઃ ચોરાશીની રેટ-માળામાં પડીશું. આપનાં ચરણકમળોની સેવા કરવાને, તેમ જ આપનાં વચનામૃતનું પાન કરવાને, આપ અમારાપર અનુગ્રહ કરો ! સંસાર કેવો પાપમય, કેવો દુઃખમય છે, તેનું અમને ખરાખર ભાન થયું છે ને તેથી જ અમે એવા થરથરી ગયા છીએ કે, એ પાપરૂપ પ્રપંચમાં હવે ચડવાને અમને યત્નિક્ષિત્ પણ કામના થતી નથી. તથાપિ હે ગુરુદેવ ! ગુરુની આજ્ઞાના ઉદ્દલંબનનો અમારો દોષ આપ ક્ષમા કરશો. આપે અમને ગૃહસ્થધર્મ પુનઃ ધારણ કરી સ્વધર્મમાં પ્રવર્તવાની જે આજ્ઞા આપી છે, તે અમને શિરસાવંધ છે. શિષ્યોનું નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છનારા આપે જે આજ્ઞા કરી છે, તે વિચારીને જ કરી છે, એ નિઃશંક છે. બહારથી સુંદર જણાતા સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાથી ભરેલા પરધર્મનું પાલન કરવા કરતાં, કંઈક અમુક દષ્ટિએ વિગુણી જણાતા સ્વધર્મનું પાલન જ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે, અને તેમાં કદાચ મૃત્યુ થાય, તો પણ તે વિશેષ શ્રેયસ્કર છે, પણ તેથી ઊલટું પરધર્મગ્રહણ સર્વથા ભયાનક છે,* એમ આપ, અમને જ્યારે જણાવો છો, ત્યારે આ સંસારમાં મનુષ્ય પાપકર્મ કરવાથી કેમ બચે, તેનો માર્ગ અમને કૃપા કરીને દર્શાવો. હે કૃપાસાગર ! આપ અમને જે ગૃહસ્થધર્મ ધારણ કરી સંસારવ્યવહાર ચલાવવાની આજ્ઞા આપો છો, અને એ દુઃખમય (વિવિધ પ્રકારે લલચાવનારા સંસારમાં સરસા રહ્યા છતાં તેના એક અંશથી પણ મુદ્દલ ન લેપાતાં સર્વદા પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રમાં મન પરોવવાનું કહો છો,† એ જે પ્રતિકૂળ આચરણો અમારાથી કેમ બનશે, તેનો અમને હર ઘડીએ વિચાર થયા કરે છે. આ સંસારમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતે પાપકર્મ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. તોપણ જાણે કોઈ જોર જીલમથી પાપકર્મ કરવાની પ્રેરણા કરતું હોય, તેમ બળાત્કારે તે પાપકર્મ કરતો જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું ?‡ અને પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ આપે કહેલા અમૂલ્ય ઉપદેશ પ્રમાણે

* શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ । સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥
સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્રોતિ કિલ્બિષમ્ ॥

† સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ,

સંસારમાં લેપાય નહિ તે જાણ મારો દાસ. ધીરો ભગત.

‡ કથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂર્ણઃ । અનિન્દ્યત્રપિ વાળ્મેય ! બલાદિવ નિયોજિતઃ॥

સાત્કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરવા છતાં પણ, તે પુરુષ તે કર્મ કરી શકતો નથી, એમ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરુષ એ બાબતમાં પરત્ર છે, પણ સ્વત્ર નથી; કારણ કે પરત્ર હોવા વિના એ વાર્તા બનવી સંભવતી નથી. જેમ કોઈ રાજા કોઈ કાર્યમાં બળાત્કારથી પોતાના ભૂત્યને ગ્રેરણ કરે છે, અને તે ભૂત્યની તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરે છે, તેમ કોઈક બળવાન કારણથી પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ, આપના મતથી વિરોધી એવું પાપકર્મ, સર્વ અનર્થોનું મળ બાણુવા છતાં પણ કરે છે.* માટે, હે કૃપાળુ ગુરુદેવ ! એ અનર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારા કારણનું સ્વરૂપ આપ અમને યથાર્થ કહો, કે જે કારણનું સ્વરૂપ બાણીને અમે તે કારણનો નાશ કરવાને અને આપના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રવૃત્તિમાન થઈએ. હે દયાસાગર ! પાપનું મૂળ શું છે, તે જ અમને યથાર્થ સમજાશે, તો તેનાથી દૂર રહીને આપે આજ્ઞા કરેલા સ્વધર્મનું પાલન અમે સાવધાનતાથી કરવાને શક્તિમાન થઈશું.”

અત્રિ ઋષિના શિષ્યોની કથા

ગુરુદેવ બોલ્યા; હે વત્સ ! હે તાત ! ગભરા નહિ ! ધીરવીર બન ! હું કહું છું તે શ્રવણ કર ! જ્યાંસુધી આ લોકનાં તમારાં કર્મો નાશ પામ્યાં નથી, ત્યાંસુધી તમારે સંસાર ભોગવવો સંજ્ઞિત જ છે. પૂર્વ જન્મનાં ને જન્માંતરોના સંચિત કર્મો ભોગવ્યા વિના, તમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. તમારાં સંચિત કર્મો ભોગવાઈને પૂર્ણ થયાં નથી, એટલે તે ભોગવ્યા વિના. પરમ પદના અધિકારી થવાવાનું જ નથી. કુન્દનજ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, તેમ જે જીવ, સર્વ સંચિત કર્મોને ભોગ ભોગવી, પરમ સત્ત્વશીલ બની જાય છે ને ક્રિયમાણુ જેના શુદ્ધ છે, તે જ જીવ પરમેશ્વરધામને અધિકારી બને છે. સંસારમાં રહીને જે જીવ શુદ્ધ ક્રિયમાણુથી પાર જિતરે છે, તે સર્ગેડપિ નોપજાચત્તે-કલ્પાંતે પણ પુનઃ સંસાર ભોગવવાને સંજ્ઞિતો નથી. પણ જ્યાં સુધી સંચિત કર્મનાં ફળો અવશેષ રહે છે, ત્યાં સુધી જીવને તે ભોગવવાં જ પડે છે. કર્મ તો ભોગવે જ છૂટકો છે. જે પુરુષ સંસારમાં રહીને કર્મને ભોગવતો સતો, પોતાના સ્વરૂપને

* ધર્મે પ્રસંગાદપિ નાચરન્તિ, પાપં પ્રયત્નેન સમાચરન્તિ ।

ભાષ્યમેતદ્દિ મનુષ્યલોકે, સુધાં પરિત્યજ્ય વિષં પિબન્તિ ॥

† ૧. સંચિતકર્મ, ૨. પ્રારબ્ધકર્મ, ૩. ક્રિયમાણુકર્મ.

વીસરી જતો નથી, તે જ પુરુષ ક્ષરથી પર અક્ષર એવું જે પરમાત્માહું
અનંત લીલામય સ્થાન છે, તેમાં નિવાસ કરવાને અધિકારી છે. સંસારમાં
રહ્યો સતો પુરુષ, સંસારી માયાથી જેટલો વિશેષ સાવધ, તેટલો તે
સત્વર તરી પાર જાય છે. જેમ કુન્દન થવા માટે સુવર્ણને અનેકવાર
ધમણમાં ધમાવું પડે છે, કેમકે જ્યાં સુધી એ સુવર્ણમાંની મલિનતાનો
નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી તે કુન્દન થતું નથી, તેમ જ્યાં સુધી કર્મનાં
ફળો લોગવવાનાં હોય છે તે લોગવાઈ, સર્વ મલિનતા ભરમ થઈ નથી-
આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી જેમ સુવર્ણ અધમ હલકું ગણાય
છે, તેમ જ જીવ પણ નિર્લેપ-વાસના-કામના-માયાથી જ્યાં સુધી શુદ્ધ
થતો નથી, ત્યાં સુધી તે અધમ ગણાય છે. તેનું કોઈ કાળે પણ પતન જ
છે. શુદ્ધતા-અનન્યતા વગર પરમ ધામની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હવે સંસારમાં
મોટામાં મોટું દુઃખરૂપ, પુરુષને પાપકર્મમાં બળાત્કારે પ્રવૃત્ત કરનારું
આત્મજ્ઞાન નાશ કરનારું, સર્વ ઉપાધિ ઉત્પન્ન કરનારું, સઘળી માયાનું મૂળ
મંડાણ કામ ઇષઃ-આ કામ છે. દુષ્કૃતિ, મૂઢ નરાધમ અને માયાવાડે આવૃત્ત
થયલા જીવો, ગમે તેટલા કામના દોષો જાણવાવાળા હોય છે, ગમે
તેવા સંસારડાહ્યા હોય છે, તથાપિ તેઓ, જ્યાં સુધી કામના બાણથી
સુરક્ષિત રહેવા નિર્લેપતાનું કવચ ધારણ કરી શક્યા નથી, ત્યાં સુધી
અનન્ય થઈ શકતા નથી અને અનન્યતા વિના પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી
શકતા નથી. જે જીવો આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની છે. તેઓ જ
નિત્ય પરમાત્માની ભક્તિમાં લીન રહે છે.* અને જગતની ઉપાધિમાં નહિ
લપટાતાં, જે કામને જીતે છે, તે જ ખરેખરા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થનારા સંસ્કારી
ઓમાં પ્રમુખ છે, જગન્નગરની લીલા-માયા જીતવી-તરવી સહેલ છે.
પણ રમેગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો, મોટા આહારવાળો અને અત્યંત ઉચ્ચ
કામરૂપી મહાશત્રુ જીતવો એ કઠિન છે. તે દ્વસ્તર-પ્રબળ-અજિત અને
થરો પૂરો છે. તેને જીતવાને મોટ મોટા જ્ઞાની પુરુષો પણ અસમર્થ
થઈ પડ્યા છે. જેમ ધૂમાડો અગ્નિને ઢાંકી દે છે, જેમ રજરૂપ મળ
દર્પણને આચ્છાદી નાંખે છે, જેમ જરાયુ ચર્મ ગર્ભને આવૃત્ત કરી નાંખે
છે, તેમ આ દુષ્ટ કામ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરે છે. એ કામ જ્ઞાની પુરુ-
ષોનો નિત્ય વેરી છે. તે તૃષ્ણા તથા ઇચ્છારૂપ છે. અને અગ્નિની
માફક તૃપ્તિરહિત છે. જેમ અગ્નિ ઘટ કાષ્ઠાદિવડે તૃપ્ત થતો નથી,

*વતુર્વિવા મંચંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોડ્ઝુલ્ ! । આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ મરતર્થમ ! ॥

તેમ એ કામ અનેક પ્રકારના ભોગોવડે તૃપ્ત થતો નથી.* આ કામરૂપ શત્રુ કોનું આલંબન કરીને રહ્યો છે, અને સર્વ પાપનું મૂળ કેવી રીતે છે, તથા તેને કેમ જીતી શકાય, અને અનિચ્છિત પાપકર્મ કરવાથી કેમ બચી શકાય, તેમ જ સ્વધર્મ કેમ પાળી શકાય, તે હું તમને સારી રીતે સમજાવીશ. પણ ત સર્વ યથાર્થ રીતે ધ્યાનમાં આવે, તે માટે પહેલાં તમને હું એક દૃષ્ટાંત કહું છું, તે એક નિષ્ઠાથી શ્રવણ કરો.

પૂર્વકાળમાં પતિતપાવની ભાગીરથીના તટપર, એક પર્ણકુટીમાં, અત્રિ નામના એક પવિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. સાંસારિક પદાર્થપ્રતિ તેમને જરા પણ મોહ ન હતો. તે ઋષિ મહાનુ બ્રહ્મવેત્તા હતા. એ મુનિ પ્રજાપતિ અત્રિના વંશજ હતા. એ વંશને કૃષ્ણાદિક મહાત્માઓએ પવિત્ર કયા છે. એ મુનિ અહંકારથી રહિત હતા; તેમની બુદ્ધિ સિદ્ધવાદથી મુક્ત હતી; તેઓ ઈષ્ટ અથવા તો અનિષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં સમદૃષ્ટિથી રહેતા હતા; ગુણ દોષથી ભરેલા આ વિલક્ષણ સંસાર તરફ તેમની ક્ષણભર પણ દૃષ્ટિ ન હતી; માન તથા અપમાનને તે સમાન ગણતા હતા; સમુદ્રને મળતી અનેક નદીઓ જેમ એકરૂપ થઈ જાય છે ને તે નદીઓના સંગથી જેમ સમુદ્રને કોઈ પણ જાતની વિક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી† તેમ જ, એ મુનિને સંસારીઓનો સહવાસ થતાં પણ, કોઈ જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નહતો. સમદૃષ્ટિ, નિર્વિકારી ને જીવનમુક્ત પેરે આ જગતમાં તે મુનિ વિચરતા હતા.

એ મુનિની સેવામાં પરમ પવિત્ર, સત્તા જ્ઞાતા, ગુરુવચનપર પરમ આસ્થાવાનુ ને ગુરુ પેરે જ વિકારરહિત એવા ચાર શિષ્યો હતા. તેમનાં નામો કંઠપંહર, મન્યુહર, મોહહર અને ભયહર હતાં. એ ચારે શિષ્યો સદા ગુરુશુશ્રૂષામાં તત્પર રહેતા હતા. જેવા મુનિ આત્મનિષ્ઠ હતા, તેવા જ શિષ્યો પણ પોતપોતાના બળ પ્રમાણે આત્મનિષ્ઠ હતા. એ ચારેમાંથી એક પણ શિષ્યને સંસારની માયાનો વળગાડ નહતો, ચારે બાળબ્રહ્મચારી હતા; ગુરુભક્તિમાં ચારેય શિષ્યો એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા; ગુરુવચનમાં એક એકથી વિશેષ શ્રદ્ધાવાનુ હતા; ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ચારેય શિષ્યો અરુણોદય થયા પૂર્વે શય્યામાંથી ઉઠીને

* ધૂમેનાત્રિયતે વહિર્યથાડડદર્શો મલેન ચ । યથોલ્બેનાઢ્ઠતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાઢ્ઠતમ્ ॥

બાઢ્ઠતે જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણઃ । કામરૂપેણ કૌંતેય ! દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥

† યથા નયઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્વાય ।

તથા વિદ્વાન્નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પગત્પરં પુસ્વમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

શુરુસેવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જતા હતા, ને અનેક પ્રકારની સાંસારિક માયાનો તેઓએ નાશ-ત્યાગ કર્યો હતો. અત્રિ મુનિની પણ એ ચારેય શિષ્યો-પર સમાન પ્રીતિ હતી.

ચાર શિષ્યોની કસોટી

મુનિને એક સમયે ઇચ્છા થઈ કે, આ ચારેય શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે, તેની પરીક્ષા કરવી. એ પરીક્ષા કરવા માટે એક ચાતુર્માસના પ્રારંભ પૂર્વે, મુનિદેવ પોતાની પર્ણકુટીમાંથી કોઈ સ્થળે વિશ્રામ કરવા માટે યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. ફરતા ફરતા તેઓ જનકરાબની વિદેહ-નગરીમાં જઈ પહોંચ્યા, ચાતુર્માસનો પ્રારંભ થતાં, મુનિએ ચારે શિષ્યોને બોલાવી કહ્યું કે, “હે પરમ પવિત્ર નૈષ્ઠક જ્ઞાની શિષ્યો! આ ચાતુર્માસ અત્રે જ ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કીધો છે, તેથી આપ સર્વે કોઈ બીજે સ્થળે જઈને નિવાસ કરો !”

પટશિષ્યે કહ્યું; “હે દેવ ! આપ જ્યાં જવાની આજ્ઞા કરશો, ત્યાં જઈને અમે નિવાસ કરીશું.”

ક્ષણભર વિચાર કર્યા પછી, મુનિમહારાજે ભયહરને કહ્યું; “વત્સ ભયહર ! તું આ નગરની પૂર્વ દિશામાં આવેલા પર્વતપર જા. એ પર્વતની બીજી શ્રેણીપર જે વાઘની બોડ છે, તેના મુખ આગળ તારે ચાર માસ બેસી રહેવું; ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા પછી પાછો આવજે.”

પછી બીજા શિષ્ય મોહહરને આજ્ઞા કરી; “તારે નગરના મુખ્ય પનઘટપર જઈને ચાર મહિના બેસી રહેવું.”

ત્રીજા શિષ્ય મન્યુહરને કહ્યું; “આ નગરની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા અરણ્યમાં એક પીપળાના થડ પાસે, સર્પનો રાફડો છે, ત્યાં જઈને તારે બેસવું.”

ચોથા શિષ્ય કંઠપંહરને આજ્ઞા કરી કે; “તારે વિદેહનગરીની પરમ રૂપવતી, લાવણ્યની મૂર્તિ, મોહમહથી ભરેલી રાજગણિકા પિગલાને ઘેર જઈને રહેવું.”

વાઘની બોડમાં વાસ

“આ પ્રમાણે શુરુએ આજ્ઞા કરી, એટલે ચારે શિષ્યો, આજ્ઞા કરેલા સ્થાનો તરફ વિદાય થયા. ભયહર પવતપર આવેલી વાઘની બોડ આગળ જઈને બેઠો. એ શુક્રામાં રહેનારો વાઘ મનુષ્યભક્ષક હતો, મનુષ્યની ગંધ આવતાં તે વાઘ બોડમાંથી બહાર આવ્યો; ચોમેર દ્રષ્ટ કરીને ભયહરને જોતાં જ તે એકદમ તડુકી ઊઠ્યો, અને ખાઉ ખાઉ કરતો.

શુક્રાની બહાર આવી, ભયહરના તરફ વિકરાળ દૃષ્ટિ કરીને તરાપ મારવાને તૈયાર થઈ ગયો, પણ ભયહર તો ભયને જીતનારો હતો, એટલે વાઘની વિકરાળ ગર્જના સાંભળ્યા છતાં તેને જરાપણ ક્ષોભ થયો નહીં. ઊલટો વાઘને પીઠ બતાવી તે અડગપણે ઊભો રહ્યો. ભયહર તે ભયહર જ હતો-ભયને તે જીત્યો જ ન હતો-તેની આત્મનિષ્ઠા પ્રબળ હતી. તેથી તેણે ભયને જીત્યો હતો. તેણે વિચાર્યું કે, “આત્મા અજર-અમર છે, અવિનાશી છે, તે વાઘથી ખવાતો નથી, તરવારથી કપાતો નથી, અગ્નિથી બળાતો નથી, વાયુથી સોસાતો નથી, જળથી ડૂબાવાતો કે સડાવાતો નથી, તો આ હિસક પ્રાણી કેને ખાશે ?”

હિસક પ્રાણીનો નિયમ છે કે, બનતાં સુધી તે પીઠનો ઘા કરે છે, કેમકે તેમ કરતાં તેને શ્રમ પડતો નથી અને શિકાર સહેલાઈથી વશ થાય છે. પણ જ્યારે સામે ઊભેલા ભયહરને પીઠ કરી ઊભેલો જોયો, ત્યારે એ વાઘ આશ્ચર્યચકિત બની, ક્ષણભર થંભ્યો. તે પણ મંદ હતો, તેથી પીઠથી ઘા ન કરતાં સામે ગયો. પુનઃ ભયહર ફરી ગયો. વાઘ તે દિશામાં જઈ ઊભો. એમ ચારે દિશાઓમાં ભયહર ફર્યો ને ચારે દિશાઓમાં વાઘ પણ ફર્યો. પછી તે ભયને હરનાર ઊભો રહ્યો ત્યારે વાઘે ઊભો રહ્યો. તેવામાં વાઘણ આવી. બન્ને તલપ મારવા તલપી રહ્યાં.

પણ ગુરુપ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલી યોગવિદ્યાના વ્રતાપથી, ભયહરે શાંતિથી, ધીમે ધીમે એ માંસાહારી વાઘ ઉપર એક સરખી દૃષ્ટિ કરવા માંડી. જેમ જેમ ભયહરની દૃષ્ટિ તે વાઘ વાઘણની દૃષ્ટિ સાથે એકતાર થતી ગઈ, તેમ તેમ વાઘ વાઘણ પોતાની વિકરાળ વૃત્તિમાંથી મંદ પડતાં ગયાં. થોડીક ક્ષણમાં જે વાઘ વાઘણ મનુષ્યને જોતાં જ તેના પ્રાણ લેવાને વિકરાળ થઈ ગયાં હતાં, તે ભયહરની દૃષ્ટિથી શાંત થઈને, તે મહાત્મા પુરુષને પ્રણામ કરતાં તેમનાં ચરણકમળોની સમીપમાં આવી ઊભાં-તેમણે પોતાનાં મસ્તકોને તેમનાં ચરણોમાં અરપાડ્યાં. થોડીવારમાં તો વાઘ વાઘણ અને ભયહર મિત્ર થઈ પડ્યાં. પછી ભયહરે પશુવાણીમાં વાઘ વાઘણને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો; “હે શાદૂલો ! તમોએ જે અઘોર પાપો કીધાં છે તેનું તમને કંઈ ભાન-જ્ઞાન છે ? વિચાર છે ? સ્મરણ છે ? આ સર્વ કર્મનાં ફળો તમારે ભોગવવાનાં જ છે; છતાં તમે નવીન કર્મબંધમાં પડવાની વૃત્તિ કીધા કારણથી કરો છો ? હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો ને પશુ દેહમાંથી મુક્ત થાઓ. તમારી હિસકવૃત્તિ કે જે તમારા જન્મની સાથે જ જન્મી છે, તેનો નાશ કરો; શુદ્ધ થાઓ; અનેક પ્રકારે મનુષ્ય પ્રાણી

ઉપકારક છે, તેનો નાશ કરવાને તમે પ્રવૃત્ત થયાં છો, તે વૃત્તિને જીતો. હે શાર્દૂલો ! તમારા દુષ્ટ કૃત્યથી અનેક સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ છે; તેમનાં જીવિતોનાં સાધનો નાશ પામવાથી તે જે દુઃખો ભોગવે છે ને શાપ દે છે, તેનું કૃણ ભોગવતાં તમે ક્યારે છુટશો ? એકવારની તમારી ક્ષુધા તૃપ્ત કરવામાં, અને પુત્રિતાઓને તમે નિર્વશ કીધા છે અને અનેક બાળકોને માતૃપિતા વિનાનાં કીધાં છે; પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરનારા ધર્મવીર, દાનવીર, વિદ્યાવીર, પરમાર્થવીરનો તમે સંહાર કીધો છે. એ મહાપાપમાંથી તમારી મુક્ત થશે, એમ તમે માનો છો ખરાં ? હે અલ્પ પ્રાણીઓ ! તમને એનું લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન નથી-ભવિષ્યના ભયનું જ્ઞાન પણ નથી. પણ હવે જાગૃત થાઓ અને તમારું શેષ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પૂર્વે તમારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પવિત્ર થાઓ.” ભયહરનું આ મધુર ભાષણ એકચિત્તે તે વાઘ વાઘણ શ્રવણ કરતાં હતાં. તેમની હિંસક વૃત્તિ ધીમે ધીમે શમવા લાગી. થોડીકવાર બેસી, પછી ઊભાં થઈ, ભયહરના ચરણોમાં પુનઃ પ્રણામ કરીને એ વાઘ વાઘણ પોતાની બોડમાં ચાલ્યાં ગયાં; અને ભયહર તે બોડના મુખપર જ નિર્ભયપણે, પ્રભુવંત્ર જપતો બેસી રહ્યો.

બીજે દિવસે ક્ષુધાતુર વાઘ વાઘણ બોરાક શોધવાને ગુફાની બહાર જેવાં નીકળ્યાં, કે તુરત તેમની દષ્ટિ પુનઃ ભયહરપર પડી. પૂર્વ દિવસનું સર્વ જ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય તેમ, પુનઃ મનુષ્યને જોતાં જ તેના ઉપર તરાપ મારવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયાં, પણ પ્રથમ દિવસની પેઠે જ, ભયહરે ગુરુપ્રતાપનું અને ગુરુવચનનું સ્મરણ કરીને, તે વાઘ વાઘણને સત્ત્વરહિત કરી દીધાં.

આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર દિવસો સુધી વાઘને પોતાની નિત્ય વૃત્તિમાંથી પાછો વાળી, તેના હિંસક સ્વભાવને અંકુશમાં આણવાનો ભયહરે પૂરતો પ્રયત્ન કીધો. ભયહરનાં વચનો સાંભળીને વાઘ ગુફામાં ચાલ્યો જતો હતો, પરંતુ તેની ક્ષુધા એટલી તો પ્રદીપ્ત થઈ ગઈ હતી કે, એક દિવસે અકસ્માત્ ગુફામાંથી નીકળી આવી, તેણે ભયહરપર તરાપ મારી. જરા પણ ભય નહિ પામતાં, પોતાના નામ પ્રમાણે જ ભયહરે ગુણ બતાવ્યો. વાઘના મુખમાં પોતાનો હાથ આપી દીધો અને એટલું જ વચન કહ્યું કે; “હે દુષ્ટ શાર્દૂલ ! આટઆટલા ઉપદેશો કરવા છતાં પણ તારો જાતિસ્વભાવ ન ગયો તો લે આ હાથ ને તારું પેટ તૃપ્ત કર. મનુષ્યોમાં પણ તારા જેવા અનેક છે. પાપવૃત્તિવાળા જીવો, અનેક

પ્રકારનું સુશ્રાવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષણભર પાપકર્મમાંથી પાછા ફરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે, પરંતુ જ્યાં થોડો અતકાશ મળે છે કે, પોતાની પૂર્વવૃત્તિને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં અધમ પ્રાણીઓ, જેમ કોઈ કાળે પણ પોતાનું કલ્યાણ વહોરી શકતાં નથી. તેવી જ દશા વારી પણ છે, તારી ક્ષણભરની ક્ષુધા તૃપ્ત કરવાને તું જે મનુષ્યોનો આહાર કરે છે, તે તારું અધમ કૃત્ય તારા શ્રેયમાં કેટલું હાનિરૂપ છે, તેનો તને વિચાર ન હોવાથી જ, હે વ્યાઘ્ર ! તેમાં તું પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ એ અધમ કર્મથી તારા પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મમાં વૃદ્ધિ કરીને, આથી પણ વધારે નીચ સ્થાનમાં ઊતરવાનો અધિકારી બને છે, તે તું બાળતો નથી-એ તારું અજ્ઞાન છે. જે તારી હંમેશની ક્ષુધા તૃપ્ત થતી હોય તો આ મારો દેહ, કે જે કેવળ નિરુપયોગી છે, તેને ખાઈને તારી ક્ષુધાને શાંત કર ! પરંતુ એક દિવસની ક્ષુધાની નિવૃત્તિ માટે પરમાત્માની સૃષ્ટિમાંના એક સુંદર પ્રાણીનો નાશ કરવાને તને પરમાત્માએ ઉપજ્ઞ કીધો નથી.”

ભયહરનાં ઉક્ત વચનો તે વ્યાઘ્ર ઊભો ઊભો સાંભળતો હતો. તેનાથી તેનો હાથ ચવડાવ્યા છતાં ચવાઈ શકાયો નહિ. તેના મુખમાં મનુષ્યનો હાથ હતો, પણ વાઘ તેને કરડવાને સશક્ત ન હતો. જેમ જેમ ભયહરનાં વચનો તેના કર્ણોમાં પ્રવેશ કરતાં ગયાં, તેમ તેમ તે ભયહરના હાથને મુખમાંથી બહાર કાઢવા માંડ્યા અને ભયહરનાં વચનો પૂર્ણ થતાં તેના આખા હાથને મુખમાંથી બહાર કાઢી નાંખી, ધીમે ધીમે તે પોતાના સ્થાન પ્રતિ ચાલ્યો ગયો. વાઘણ પણ તે જ પ્રમાણે વિદાય થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે ભયહરનો નિત્યનો ક્રમ ચાલુ હતો. દિવસે દિવસે પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવાને વ્યાઘ્ર જ્યારે અસમર્થ થઈ પડ્યો ત્યારે તે પોતાની વાણીથી બોલ્યો; “હે માનવી ! મારી ક્ષુધાને કેવી રીતે શાંત કરવી ?” “તું વનસ્પતિનો આહાર કર.” આમ ભયહરે કહ્યું. વ્યાઘ્રને તે ઘણું વિષમ લાગ્યું. પર્વત ઉપર આવેલાં ફળો ફૂલોઆદિ વનસ્પતિ ખાવાનો તેણે પ્રયત્ન કીધો, પરંતુ તે તેને જરાય લાભ્યું નહિ. તો પણ તે ઘણા દહાડા થયા ક્ષુધાથી પીડાતો હતો, તેથી તેણે થોડાંક ફળફૂલોવડે પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરી.

હવેથી રાત્રિના વ્યાઘ્ર અને ભયહર એક જ શુક્રમાં સૂતા હતા. સમયે સમયે વાઘના મનમાં મનુષ્યાહાર કરવાની ઇચ્છા થતી હતી.

નિદ્રાજિત ભયહર અહર્નિશ જાગૃત રહેવાથી, વાઘ પોતાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરી શકતો ન હતો. ભયહર નિત્ય વાઘને ઉપદેશ આપ્યો જતો હતો. ગુરુકૃપાવડે ચાર માસોમાં ભયહરે મનુષ્યાહારી વાઘ વાઘણને એવાં તો વશ કરી દીધાં કે, ચાતુર્માસની પૂર્ણાહુતિ ટાંચે, ભયહરે તેનાં મુખ આગળ માંસ લાવીને મૂક્યું, તેના તરફ તેણે દષ્ટિ સુદ્ધાં કીધી નહિ. આ સમયમાં ભયહરને વાઘ વાઘણે, ઘણીવાર ભય ઉપજાવ્યો હતો, પરંતુ ભયહરને ક્ષણ પણ ભય આપ્યો નહોતો.”

સર્પની ફેણપર નૃત્ય

યોગીન્દ્ર મુનિએ કહ્યું; “વત્સ ! ભયહરે પોતાનું જે માનસિક ને આત્મિક બળ બતાવીને વ્યાઘ જેવા કૂર પ્રાણીને, તેના હિસક સ્વભાવમાંથી પાછો વાળીને જે મૃદુ પ્રકૃતિવાળો બનાવ્યો, તે કંઈ ઓછું આશ્ચર્યકારક નથી. સામાન્ય પ્રાણી તો વ્યાઘને જોતાં જ ગભરાઈ જાય, - તેનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય-તે જીવતાં મુડદાં જેવો થઈ રહે-તો પછી તેને વશ કરવો અને તેને તેની અસલ પ્રકૃતિમાંથી પાછો વાળવો-માંસ ખાતાં અટકાવવો-એ તો બહુ જ કઠિન ને વિષમ કાર્ય છે. વત્સ સુવિચાર ! જે અદ્વલુત બળ અને મનની સ્થિરતા ભયહરે દર્શાવી છે, એનાથી પણ વિશેષ દૃઢતા ને મનોબળ મન્યુહરે દર્શાવ્યું છે.

ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે મન્યુહર પશ્ચિમના અરણ્યમાં ગયો અને જે દિશા તરફ વટવૃક્ષ હતું, તે દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં મળતાં સ્ત્રી પુરુષોએ એ સાધુ પુરુષને કહ્યું; “હે મહારાજ ! એ તરફ એક અતિ વિઠરાળ ઝેરની જવાળા વરસાવતો મોટો સર્પ રહે છે; કોઈ પણ મનુષ્યની ગંધ આવતાં તે પોતાની ફેણમાંથી એવી તો ઝેરી જવાળાઓ વરસાવે છે કે, એ ઝેરી જવાળાઓથી અનેક પુરુષો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા છે. માટે હે સાધુ મહારાજ ! તમે એ માર્ગે જશો નહિ. કદાચ કોઈ ત્યાં જાય છે, તો તે સર્પ ક્રોધથી તેને ડંખી, તેના નાશ કરે છે.”

લોકોનાં મુખોથી આ વર્તમાન જાણી તેઓને આશ્વાસન આપીને, તે શિષ્ય ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. ગુરુસ્મરણ કરતો કરતો, અને પ્રણવજપ જપતો જેમ જેમ તે આગળ વધ્યો, તેમ તેમ ચોતરફથી ગુંગળાવી નાંખે તેવી ઝેરી જવાળાઓ વરસવા લાગી. ગુરુવચન ઉપર પરમ શ્રદ્ધાળુ શિષ્ય, તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં, પેલાં વૃક્ષની પાસે આવી પહોંચ્યો. સર્પે પોતાની ફેણાઓના કૂતકારાઓ મારવા માંડ્યા; આસપાસની સઘળી હવા વિષમય થઈ ગઈ; છતાં મન્યુહરે તેની

કિંચિત્ પણ દરકાર કીધી નહિ. પોતાના તપોબળને યોગે, સર્પના રાફડા સમીપ જઈને તે ઊભો રહ્યો અને સર્પને ઉદ્દેશી બોલ્યો; “હે કદ્દુકુમાર ! તમારામાં જેટલું બળ હોય તેટલું મારાપર અજમાવો. તમારી લીલા ભોવાને હું ઉત્સુક છઉં !” ક્રોધની સાક્ષાત મૂર્તિરૂપ તે સર્પરાજ, રાફડામાંથી બહાર આવ્યો. મન્યુહરે તેની કૃષ્ણાપર પગ મૂક્યો કે, સર્પે વિષમય દંશ દીધો, પરંતુ તે જરાય કોપાયમાન થયો નહિ. પછી તે તે સર્પને પંપાળવા લાગ્યો. સર્પરાજે પોતાના પૃછડાવડે તેના શરીરપર ઝપાટા લગાવવા માંડ્યા ને ઢોટ મૂકી તે તેના અંગપર ચડી ગયો. તેણે તેના આખા શરીરપર દંશના પુષ્કળ ઘા કીધા. પ્રથમ હાથપર ચૂડ ભરાવી ત્યારે મન્યુહરે ખીજો ઘણો કુમળો ને હલકો હાથ તેના અંગપર ફેરવ્યો. પણ જેમ જેમ મન્યુહર તેનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે સર્પ વધારે ને વધારે ક્રોધાંધ થતો ગયો. તેણે આખાં અંગપર ચૂડ ભરાવી, મોઢા તરફ પોતાની કૃષ્ણ લાવી, મન્યુહરના મોઢામાં ઝેર નાંખ્યું; કાન, નાક ને આંખપર દંશ દીધા; પણ મન્યુહર તો તેને પંપાળ્યો જ ગયો. તેની જબરી ચૂડ છતાં, જ્યારે મન્યુહરને કાંઈ ન થયું-તે ક્રોધાવિષ્ટ પણ ન થયો-તેને ઝેર ન વ્યાપ્યું-ત્યારે આશ્ચર્ય પામતો તે સર્પ, સામે થઈ, કૃષ્ણાના કૂતકાર કરવા લાગ્યો. સર્પને વિશેષ છંછેડવાને, મન્યુહરે તેની કૃષ્ણાપર પુનઃ પગ મૂક્યો. ક્રોધાંધ સર્પ ક્ષણવારમાં પુનઃ મન્યુહરને વીંટી વળ્યો; પરંતુ તેથી મન્યુહરને જરાયે ક્રોધ કે ભય થયો નહિ. પછી મન્યુહરે સર્પને પોતાના તુંબડામાંથી દૂધ પાચું; પણ સર્પે તે દૂધ પીને પાછું તેના શરીરપર ને તેના મોઢાપર ઓકી કહાડ્યું ને પોતાની કૃષ્ણા સહિત પોતાનું વિષ તેના મોંમાં ઘાલ્યું ને ગળે ઘણી મજબૂત ચૂડ ભેરવી. એ વખતે મન્યુહર ભેભાન થઈ પડ્યો, છતાં જરાયે ક્રોધ ન કરતાં સાવધ થતાં, સર્પને પંપાળ્યો જ ગયો. સર્પરાજે તેને ઘણો ઘણો ગભરાવ્યો, તથાપિ સર્પને પાછો વાળવાનો રંચ જેટલો પણ પ્રયત્ન તેણે કીધો નહિ. અંતે થાકીને સર્પે ચૂડ છોડી, ત્યારે મન્યુહરે, પોતાની ઝેળીમાંથી પુષ્પો કાઢી, તે સર્પપર વેચ્યાં ને સર્પને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કીધો. પણ જેમ જેમ મન્યુહર સર્પનું આશ્વાસન કરતો ગયો, તેમ તેમ સર્પ વધારે ને વધારે ખીજવાઈ મન્યુહરને પીડવા લાગ્યો-તથાપિ તે તો શાંત જ રહ્યો. ઊલટું સર્પરાજનો ક્રોધ શમાવવાને તે તેના શરીરપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એથી શાંત ન થતાં, સર્પ વધારે ને વધારે દંશ

દેવા લાગ્યો. મનુષ્યનો સાધારણ સ્વભાવ છે કે, તે કોઈનું ઠણ્ઠાણ કરવા બળ કે ઉપકાર કરે ને સામે મનુષ્ય અપકાર કરે તો તેને સહજ ગુસ્સો ચડે છે-ક્ષણભર તે તેના અજ્ઞાનની અવગણના કરે છે; પણ ઉપકાર-ઠણ્ઠાણ-આત્માસનના બદલામાં વારંવાર તુચ્છકાર-તિરસ્કાર થાય, કૃતમ્નપણું જોવામાં આવે, ત્યારે તે સહજ જ ક્રોધવશ બની, પોતાનો ક્રોધ પ્રકટ કરે છે-કરડવું નહિ તોએ કુંકાડો તો મારવો, તેમ કૃત્રિમ ક્રોધ પણ દર્શાવે છે. પરંતુ મન્યુહર, સર્પ તરફથી અનેક પ્રકારના તુચ્છકાર-તિરસ્કાર, વૈરના દંશ ને કૃતમ્નતા જોયાં છતાં, જરા પણ ક્રોધી બન્યો નહિ-તે શાંતચિત્ત જ રહ્યો.

ઘણીવારે સર્પ ક્રોધથી ધુંધવાતો, ઝેરની જ્વાળા વરસાવતો, દૂર જઈને ઊભો રહ્યો. ત્યારે મન્યુહરે તેની કૃણાને પગ અડાડ્યો. પુનઃ સર્પે અનેક દંશ દીધા. ચૂડ ભેરવી, પણ તે તો તેનું પુનઃ પુનઃ આત્માસન જ કર્યો ગયો. આથી સર્પરાજનો ગર્વ ગળી ગયો, તે ધીમે ધીમે મન્યુહરના દીલપરથી છૂટી ગયો અને જેવો તેણે પગ ઉપાડી લીધો કે, તે સર્પ તરત પોતાના રાફડામાં પેસી ગયો.

ક્રોધથી ને મન્યુહરને મારવાના શ્રમથી થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલો સર્પરાજ, માંડમાંડ કુંકાડા મારી શકતો હતો. તેની વિષમય જ્વાળા આ મનુષ્યના ઉપર કેમ કાંઈ પણ અસર કરી શકી નહિ, તેના વિચારમાં તે સ્તબ્ધ બની ગયો હતો. એ મનુષ્યને મારા અનેક દંશ દીધા છતાં કેમ ક્રોધ ચડ્યો નહિ, મને ખીજળ્યા છતાં કેમ તે ખીજવાયો નહિ, તેના વિચારમાં તે ગુંચવાઈ ગયો.

ખીજે દિવસે તે કુળ્લુસર્પ-પોતાના રાફડામાંથી બહાર નીકળ્યો અને સડસડાટ જ્યાં મન્યુહર બેઠો હતો, ત્યાં જઈ તેને શરીરે વીંટી વળીને તેણે વિષજ્વાળાવાળા એવા તો કુંકાડાઓ માર્યા કે, તેની વિષજ્વાળાથી કોઈ પણ પ્રાણી બળીને ભસ્મ થઈ જાય ! પૂર્વ દિવસના ઉપકારને વીસરી, સર્પ પોતાની જાતિપર ગયો છે તે વિચારથી, સ્વાભાવિક ક્રોધને પણ ક્રોધ છૂટે; પરંતુ મન્યુહરને તેમાંનું કંઈ પણ થયું નહિ. પૂર્વ દિવસની પેઠે જ તે સર્પ વિષજ્વાળા વરસાવતાં થાકી ગયો ત્યાં સુધી મન્યુહરે તેનું આત્માસન જ કીધું. પછી જેવો તે સર્પરાજ થાકી રાફડામાં પ્રવેશ કરવા બળ્યો છે, કે તુરત જ મન્યુહરે તેને પૂછડેથી પકડીને પાછો ખેંચી કાઢ્યો, તેને દૂધ પાચું ને તેના શરીરપર ફૂલો વેયા. પરંતુ આથી તે કુળ્લુસર્પ વધારે છંછેડાયો ને મન્યુહરના અંગપર

ઘણા જખરા દંશ દીધા. પણ જ્યારે તે અટકે ત્યારે મન્યુહર જરાક તેની ફણાપર પગ અડાડે, અને સર્પ અનેક દંશ કરે. એમ ઘણીવાર થયા છતાં મન્યુહરને જરા પણ ક્રોધ ન ચડે ત્યારે આશ્ચર્યથી તે સર્પ રાફડામાં ચાલ્યો જાય.

આવો ક્રમ કેટલાક દિવસો સુધી ચાલ્યા કર્યો. સર્પ દંશે ને મન્યુહર તેને સુખ આપે, અને તેમ તેમ સર્પરાજ વધુ વધુ દંશ કરવામાં પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરે. એક દિવસે આખો દહાડો સર્પરાજ મન્યુહરને વીંટાઈ તેનો શ્વાસ રોકી, મોં, નાક ને આંખપર ફણા પ્રસારી બેસી રહ્યો, છતાં પણ મન્યુહરને ક્રોધ ચડ્યો નહિ. સર્પ પણ આખા દિવસના શ્રમથી થાકી ગયો હતો, તેથી પોતાની ચૂડ છોડવી તે રાફડામાં જવા તૈયાર થયો, ત્યારે મન્યુહરે, તેની ફણાપર પુનઃ પગ અડાડ્યો પણ તે નિઃસત્વ બનેલો સર્પરાજ, વિષજવાળા વરસાવવાને અસમર્થ થઈ પડ્યો હતો, તેથી નિરુપાયે પોતાની ફણાને પહોળી કરી ઊભો રહ્યો અને મન્યુહરને પ્રણામ કરતો હોય તેમ સ્થિર થઈ ગયો. મન્યુહર તેની ફણાપર ઊભો રહ્યો, સર્પની ફણા ધ્રુજવા લાગી અને મન્યુહર તે જાણે કાલિય નાગની ફણાપર શ્રીકૃષ્ણ નૃત્ય કરતા હોય તેવો શોભી રહ્યો. તેણે ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને મહાક્રોધી તથા દ્વેષી એવા કૃષ્ણસર્પને પણ અક્રોધી કીધો. એ દિવસથી સર્પરાજ નિત્ય પોતાના રાફડામાંથી બહાર આવીને મન્યુહરના ચરણોમાં પ્રણામ કરતો હતો. મન્યુહર પૂર્વ પ્રમાણે જ તેની ફણાપર ઊભો રહીને નૃત્ય કરતો હતો. ગુરુવચન તથા તપોબળને પ્રતાપે તે કદી પણ ગર્વી બન્યો નહિ. ચાતુર્માસ પર્યંત મન્યુહરે સર્પની ફણા ઉપર નૃત્ય કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો ને મન્યુહરને ક્રોધી કરવા સમયે સમયે સર્પ તેને દંશ કરતો, પણ તે જરા પણ ક્રોધ કરતો નહિ, ઊલટો તેને પંપાળતો, દૂધ પાતો ને પાસે બેસાડતો. આ પ્રમાણે ક્રોધ છતાંવાથી તે શિષ્ય પોતાના ગુરુ પ્રતાપની અહર્નિશ પ્રશંસા કરતો હતો.

પનઘટનો મોહ

ત્રીજો શિષ્ય મોહહર, ગુરુની આજ્ઞાનુસાર પનઘટપર જઈને બેઠો. નગર અને ગામના પનઘટો હમેશાં નવી નવી લીલાઓથી ભરપૂર હોય છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં એકઠાં મળે છે. અવનવી વાતોના વિનોદો ચાલે છે. છેલબટાઉઓ અનેક પ્રકારની દુષ્ટવૃત્તિથી ત્યાં આવીને ઊભા રહે છે. પોતાના ઘરની સુખ દુઃખની વાતો સ્ત્રીઓ

અન્યોન્ય-સખી સાહિલિયોમાં કરે છે; નાગી ઉઘાડી વાતો કરતાં કંઈ-કરને છંદમાં નાંખે છે; સ્ત્રીઓ અર્ધ નશાવસ્થામાં સ્નાન કરે છે ત્યારે સાધુનું ચિત્ત પણ ચળી જાય છે, તેા સંસારીનો આશરો શો. પનઘટ-પર આવતી કેટલીક નક્ટ સ્ત્રીઓ તેા અમર્યાદ પણ ખની જાય છે અને તેના અંગ પ્રત્યંગપર સર્વની દૃષ્ટિ પડે છે; શીલવંતને પણ મોહ ઉપજાવે તેવાં નખરાં તેમનામાં જોવામાં આવે છે અને કામીજનો ત્યાં અમર્યાદાથી વર્તે છે. પનઘટ એવું સ્થાન છે કે ત્યાં લલા લલા સંતોએ પણ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ, શબ્દમાં કે કર્મમાં નહિ તેા મનસા પણ કુસંકલ્પો કરેલા છે. પનઘટ ઉપર ધર્મશીલ તેમ જ અધર્મશીલ બંને જાતની સ્ત્રીઓ આવે છે. તે સર્વના રહસ્યને જાણવાથી મોટા સમર્થ સાધુ પુરુષોનાં ચિત્ત ચલાયમાન થઈ ગયાં છે. એવા સ્થળ ઉપર મોહહર જઈને બેઠો છે. તેનું લાવણ્ય અદ્ભુત છે. કુટિલ કામિનીઓ તેના પ્રતિ કુટિલતાથી દૃષ્ટિ કરે છે; ધર્મશીલ સ્ત્રીઓ મહાત્મા તરીકે ભક્તિભાવથી દર્શન કરે છે. નવી નવી યુવતીઓ સાધુ પુરુષોને લલચાવવાની પેરવીઓ કરે છે; નિત્ય નિત્ય શરીરને હુણ્ટપ્રુષ બનાવનારા અને કામોત્પાદક-વીર્ય વધારનારાં ભોજનો તેની સેવામાં તેઓ ધરવા આવે છે. વિષયલુબ્ધ સ્ત્રીઓ મોહહરને લલચાવવાને અનેક પ્રકારના હાવભાવ તથા નખરાંઓ કરે છે; તથાપિ મોહહરનું મન જરા પણ ચલાયમાન થતું નથી; તેના કણોને કોઈની પણ વાણીનો સ્પર્શ થતો નથી; તેની દૃષ્ટિ નાસાગ્રથી દૂર થતી નથી; એકનિષ્ઠ પુરુષની પેઠે દૃઢ આસન વાળીને તે બેસી રહે છે; પ્રભાતથી તે સંધ્યાકાળ સુધી, ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તે પનઘટની લીલા જોયા કરે છે; તે અનેક પદાર્થોને જુવે છે, છતાં આંધજો છે; અનેક શબ્દો શ્રવણ કરે છે, છતાં બહેરો છે; ખવરાવે છે તેા ખાય છે અને પીવરાવે છે તેા પીએ છે છતાં કશામાં મોહ કરતો નથી; કપટકુશળ સ્ત્રીઓ નવ નવા પ્રકારના તેના ઉપર આરોપો મૂકે છે, છતાં તે કોઈની પણ પરવા કરતો નથી; તેમ કોઈના બોલવા પર લક્ષ આપતો પણ નથી; પોતાના મનો-વિકાર ઉપર તેણે એવો તેા અંકુશ મૂકી દીધો છે કે, તે કોઈ પણ પ્રકારની ઈંદ્રિયોમાં વિક્કિયા થવા દેતો નથી. યરબ્રહ્મના જિજ્ઞાસુને અનેક લોકોના સમાગમથી, વાણીથી અને દૃષ્ટિથી એટલું બધું જાગૃત રહેવું પડે છે કે, કોઈ ક્ષણે કુસંકલ્પ કરી જવાયાથી, પોતાના તપોબળમાં મોજા પડવાને પણ તેને ભય બ્રાપે છે. આવી સ્થિતિમાં મોહહરે ચાતુર્માસ ગાળવા

માંજ્યો. ૬૬ શિષ્ય-નિગ્રહી શિષ્ય-ગુરુવચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર મોહને મારનાર-ચાર માસ સુધી પનઘટ ઉપર જ બેસી રહ્યો. તેને શંકા થતી કે, આવા વિષમ સ્થાનકપર મને મોકલવાનું ગુરુને શું પ્રયોજન હશે? કવચિત્ તેને શંકા થતી હતી કે, “વાસના તેના હૃદયમાં સ્પુરી આવે તો કેમ? વાસના વધવાથી વિષયો વધે છે, વિષયો વધવાથી વાસના વધે છે, અને તેને પરિણામે જીવને ચોરાશીના હિંડોળામાં હીંચકા ખાવા પડે છે. ખરી રીતે તો સાધુ પુરુષે સંસારી વાસનાઓમાંથી મુક્ત થવા માટે, વિષયો અને વાસનાઓને બાળી નાંખવાં જોઈએ; પણ પનઘટ-પર આવતા અવનવા જીવોની અવનવી વાતો સાંભળવાથી, વાસના અને વિષયો વધવાનો જ સંભવ છે; કેમકે મોહક પદાર્થોના દર્શનથી અને ચિંતનથી વાસના જાગૃત થાય છે અને તેથી માનસિક સંસાર પ્રથમ જન્મે છે, અને પછી સત્ય સંસાર લોગવવાની લાલસા થાય છે; એટલે અન્તે સંસારલોગમાં લપટાય છે. માટે સાધુ પુરુષે તો, ચિંતનક્રિયા તથા વાસનાને જેમ બને તેમ બાળી મૂકવી જોઈએ-હું વાસનાને જ ભરમ કરીશ, તો જ સુરક્ષિત રહીશ,” એમ વિચારી તેણે નવ નાડી ને દશ ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખી, વાસનાનો નિત્ય પ્રભુવળપથી હોમ કરવા માંજ્યો. “મારામાં કંઈ અપૂર્ણતા જોઈ, ગુરુદેવે મને આ સ્થાનપર મારાજ કલ્યાણ માટે મોકલ્યો હોવો જોઈએ; મારામાં મોહનું કંઈ પણ બળ હશે, તેનું શમન કરવાને તેમણે જ આ માર્ગ અહો હશે. હવે મારે મોહ ત્યજી, કાંચનપેરે શુદ્ધ થવું જોઈએ;” આ વિચાર તેના હૃદયાકાશમાં ઉત્પન્ન થતાં, મોહ મારવાને, તેણે બ્રહ્મભાવની વાસનાને ૬૬ સ્થાન આપ્યું. તેણે ક્રિયાનો જ નાશ કર્યો; ક્રિયાના નાશ વડે ચિંતનનો નાશ થયો; ચિંતનના નાશથી વાસનાનો નાશ થયો; રગેરગમાંથી અહંકારનો નાશ થઈ ગયો; અને જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધારાનો નાશ થાય છે, તેમ સંસારના સર્વ મોહનો પાશ બ્રહ્મભાવની વાસનાથી લય પામી ગયો.”

હિમગિરિના મહાત્મા કહે છે, “હે વત્સ સુવિચાર! જે જીવ બ્રહ્મનિષ્ઠામાં પ્રમાદ કરે છે, તે જીવ અંતે નાશ પામે છે; તેથી જ્ઞાની પુરુષે સ્વસ્વરૂપમાં કદી પણ પ્રમાદ કરવો નહિ; કેમકે પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહંકાર, અહંકારથી બંધ અને બંધથી વ્યથા થાય છે. મોહહરે પનઘટપર બેસતાં છતાં, ક્ષણભર પણ સ્વસ્વરૂપ જાણવામાં પ્રમાદ કીધો નહિ ને ગુરુપ્રતાપે ચાતુર્માસને તે સુખરૂપે તરી ગયો.

પિંગળાના ભવનમાં કંઠર્પહર

ચોથો શિષ્ય કંઠર્પહર ગુરુની આજ્ઞાનુસાર રાજગણિકા પિંગળાના ઘર તરફ ચાલ્યો. રાજગણિકા સર્વ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હતી-રાજપુરુષોની પરમ માનીતી હતી; તેના ઐશ્વર્યમાં જરા પણ ન્યૂનતા ન હતી; તેના દ્વારપર હાથીઓ ઝુલ્લી રહ્યા હતા; ખમા ખમા ઠહેનારા હજારો દાસ દાસીઓ તેની આસપાસ ફરી વળતાં હતાં; તેની પાસે ધનનો ભંડાર તો એવો ભરપૂર રહેતો કે, મુકું મુકું અહોરાત્ર ઉરાડવામાં આવે, તો પણ તે ખૂટે નહિ; તેની સખી સાહેલીઓ સ્વરૂપની અંબાર હતી, સાધારણ પુરુષોનો તો શું, પરંતુ મોટ મોટા શ્રીમાન્ પુરુષોનો પણ તેના ઘરમાં પ્રવેશ થવો દુર્ઘટ હતો-માત્ર શ્રીમાનોની જ તે માનીતી હતી-સૌંદર્યચૂડામણિ પિંગલા માત્ર તેમની જ સેવા કરતી હતી. આવા સ્થળમાં કંઠર્પહરનો પ્રવેશ થવો, એ મહાકઠિન કામ હતું. પોતે સાધુ હતો, છતાં ગુરુચરણપર ધ્યાન રાખી, નીચી દૃષ્ટિએ, કંઠર્પહર ગણિકાના ઘર તરફ ચાલ્યો. તેના દ્વારપર જઈને ‘નારાયણ હરે’ નો પોકાર પાડીને તે ઊભો રહ્યો. સાધુનું સ્વરૂપ અદ્ભુત તેજસ્વી હતું; શરીર હૃષ્ટ-પુષ્ટ હતું; મુખનો લખલખાટ સામા મનુષ્યના હૃદય પર છાપ પાડે તેવો હતો; વય તરુણ હતું; આછી આછી મૂછનો હજી તો દોરો ફૂટેલો હતો; વાસ્તવિક કહીએ તો તેનું સર્વોગ દિવ્ય હતું. એ પુરુષને જોતાં જ ગણિકાની દેવડીએ બેઠેલા ચોપદારો આશ્ચર્યચક્રિત થતા નમન કરવા ઊભા થઈ ગયા. પ્રત્યેક જણ એ હાથ જોડીને કંઠર્પહરને દંડવત પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ગણિકાના ઘરનાં સેવક સેવિકાઓ પણ તે દિવ્ય પુરુષનાં દર્શનાર્થે દોડી આવ્યાં. પ્રત્યેક જણ અન્યોન્ય વાત કરવા લાગ્યાં કે, આવી અદ્ભુત કાંતિમાન્ મૂર્તિને, અમે આ જન્મારામાં તો દીઠી નથી. દ્વારની દેવડીના બાબુના પગથીઆપર પદ્માસન વાળીને કંઠર્પહર બેઠો અને પોતાના મધુર ને મંજુલ કંઠથી પરબ્રહ્મનું ગાન કરવા લાગ્યો.

“કિલકાર ચાર ખ્યારે, ત્રિયોર્મે મેરે આ બ; આંખે તરસ રહી હૈ, સૂરત ધન્હે’ દિખા બ.
ચેરી હું તેરી ખ્યારે, ધતના તો મત રતારે;
લાખો હી કુઃખ સહારે, હુક અબ તો રહમ ખા બ.
તેરે હી હેત મોહન, છાની હૈ ખાક બન બન;
કુઃખ ઝીલે સર્વ અનગન, અબ તો ગલે લગા બ.
મનકો રહું મેં મારે, કબ તક બતાવે ખ્યારે;
સખે બિરહમેં બારે, પાની દન્હે’ પીલા બ.

સખ લોક લાજ ખોલ, દિન રેન યૈં સોલ;
 જિસકા કહીં ન જોઈ, હસકા તો જ બચા બ.
 મુજકા ન થોં બુલાવો, કુછ સર્મે જમેં બાવો.
 અપનોકા મત સતાઓ, એ પ્રાન પ્યારે રામ.
 કંઠર્પહર હે ચેરી તેરી, રખીજ લગ્ન મેરી;
 જલતી હે માશુક તેરી, આંહર હસે બહા બ.*

આજે આવાહ માસની દ્વાદશી હતી. ગણિકા પિંગલા કર્મથી ધર્મશીલ ન હતી; જો કે તેણે ગુણવાન બુદ્ધિમાન શ્રીમન્તોને પોતાનું અંગ અર્પણ કરી દીધું હતું, તથાપિ કોઈક જન્મ જન્માંતરના સુકર્મને યોગે, તેના હૃદયના કોઈક ગુપ્ત સ્થાનમાં, આત્મજ્ઞાનનું બીજ દંકાઈ રહ્યું હતું, તે વાર પર્વે અનેક સાધુ સંતોને, અનાથ રંક રોગિષ્ઠોને, પંડિત અને બ્રાહ્મણોને સત્કાર કરતી, તેમને વસ્ત્રો આપતી અને દાન દેતી. બ્રહ્મવેત્તા ષટ્સંપત્તિવાન પુરુષોને શોધી શોધીને તે પ્રેમથી પોતાને ભવન પધરાવતી, લોજન ઠરાવતી; કોઈને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે ધનની સહાયતા આપતી; સંતોને બોલાવી કથા શ્રવણ કરતી; અતિથિ મહાત્માના સેવનમાં તત્પર રહેતી; તીર્થાટન પણ કરતી. એટલું છતાં તેનામાં આ જ પાપવૃત્તિ હતી કે, તે બચ્ચાને બ્રષ્ટ કરતી. આજે તેનું પૂર્વ જન્મનું પુણ્ય ફળીભૂત થવાનું હોવાથી, કંઠર્પહર તેના દ્વાર પર આઠ્યો છે. તે ગણિકા હતી, એટલે ગુણને બાણનારી હતી;† કેમકે અનેક રાજસ પુરુષો તેને ત્યાં પધારતા હતા, તેમાંથી ગુણવાન વિદ્વાન વિના તે અન્યનો અંગીકાર કરતી ન હતી. તેના ગુણને બાણનારની તે ગ્રાહક હતી. તે પોતાના મંદિરે આવનારા ગુણહીન સર્વને હસાવી રમાડી વિદાય કરતી ને વિષયથી દૂર રાખતી હતી—અંગ તો ગુણી જનને જ અર્પતી હતી. એવા અનેકોનો લોગ લીધા છતાં તેના હૃદયમાંથી વિષયવાસના દૂર થઈ ન હતી, રાજપુરુષોની તો માનીતી હતી, છતાં તેનાથી તે સુખવતી છે, એમ તે માનતી ન હતી. મોટા પુરુષોને, અનેક પત્નીઓ ને ઉપપત્નીઓ હોય છે, અનેક પ્રકારના

* આ પદમાં જીવશિવની વિરહવ્યથાનું વર્ણન છે. એ એક હિન્દી કવિની કૃતિ છે.

† ગણિકા, કંચની, રામજણી ને વેશ્યામાં મોટા ભેદ છે એમ મને જણાવવામાં આવ્યું છે. ગુણુ જોઈ દેહાર્પણ કરનાર ગણિકા—એ એકનું જ સેવન કરે છે; કંચન લઈ દેહાર્પણ કરનાર કંચની—તેનો સ્વામી ધન છે; રામનું—જશ્વરનું ભવન કરનાર રામજણી—પણ વિષયીજન તેના મોહપાસમાં, તેની ધર્મવૃત્તિ જોઈ ફસાય છે. તે રામજણી; અને ન રૂપ, ન ગુણ કે ન ધન કઈ પણ જોયા વગર, માત્ર વિષયને આધીન થનારી તે વેશ્યા. કુલદા તેથી પણ અધમ છે.

રાજકાર્યમાં ગુંથાવાનું હોય છે, તેઓ પત્ની અને ઉપપત્નીને મૂકીને બીજીઓને સંતોષ આપવાને સસર્થ હોવા નથી; તેવા જ કારણથી પિંગલાને રાજપુરુષથી સંતોષ ન હતો. તે કોઈ શુભી પુરુષની મનમાં કામના કર્યા કરતી હતી.

કંદર્પહરે વીમે ધીમે પરબ્રહ્મ પ્રેમનું ગાન કરવા માંડ્યું, તેના સુસ્વર, પિંગલાની ખાસદારીના કાનોપર જઈને અથડાયો. વહેલી વહેલી ખારીએ આવીને તેણે એ ગાનાર કોણ છે, તેપર દૃષ્ટિ નાંખી. કંદર્પહરની કાંતિ જોઈને, તે ખાસદારી-સાહેલી છક્ક થઈ ગઈ. એક સાધુ પુરુષ, વળી કાંતિમાન, વળી ઉત્તમ ગાયક અને વળી પરમ ધર્મશીલ નૈષ્ઠિક છે, એમ જોઈને તે સહચરીના હૃદયમાં કંઈક જૂદો જ ભાવ સંચાર થવા લાગ્યો. તે પોતાની શેઠાણી યાસે જઈને બોલી;—“બાઈ! આજે ચાતુર્માસની પ્રથમ દ્વદશી છે, કોઈ સંત પુરુષને લોજન કરાવવાની ગઈ કાલે આપે ઇચ્છા દર્શાવી હતી. એવો સંત પુરુષ આપણા દ્વારપર આવેલો છે, તેના તરફ તમે દૃષ્ટિ કરો! જો તે યોગ્ય જણાય તો તેને તૃપ્ત કરી, તમારા જન્મનું સાર્થક કરો!” દાસીનું તે દ્વિઅર્થી વચન સાંભળીને, એકદમ ખારીએ આવી પિંગલાએ કંદર્પહરનું દર્શન કીધું. તેનું લાવણ્યયુક્ત અલૌકિક સ્વરૂપ જોઈને, તેનું હૃદય વીંધાઈ ગયું અને તત્ક્ષણે તેણે સહચરીને કહ્યું; “અલિ નિપુલિકા! એ સાધુ પુરુષને આજે લોજન કરાવવા માટે આપણા મંદિરીયામાં પધરાવ! એને હું તૃપ્ત કરીશ ને હું પણ પૂર્ણ તૃપ્ત થઈશ!” દાસી તરત જ આજ્ઞા પ્રમાણે નીચે બિતરી દ્વારપર આવી અને બોલી; “હે સાધુ! મારી શેઠાણીની મનઃકામના તમે તૃપ્ત કરો તો ભલે ભિક્ષા લેવા પધારો!” કંદર્પહરે કહ્યું. “તારી બાઈની મનઃકામના પૂર્ણ કર્યા વગર હું અત્રથી વિદાય થઈશ જ નહિ!” પછી દાસી હસતી કંદર્પહરને મંદિરમાં તેડી ગઈ.

પિંગલાએ ભાત ભાતનાં લોજનો તૈયાર કરાવવાની આજ્ઞા કરી દીધી. લોજનનો સમય થતાં કંદર્પહરને લોજનને માટે વિનંતિ કીધી. કંદર્પહરે ઉત્તર આપ્યું; “હે મૈયા! હું એક સંન્યાસી છું. હું એકવાર જ લોજન કરું છું, બીજીવાર લોજન કરતો નથી; માટે આજે હું લોજન લઈશ નહિ” સાધુ પુરુષનું તે વચન સાંભળીને પિંગલાને ખેદ થયો, પણ પોતાની મનઃકામનાને, સાધુના અત્ર કહેવા વિના સંતોષ મળશે નહિ એમ વિચારી, તે બોલી; “આપ આ દાસીના લોજનનો અંગીકાર કરતા નથી એ હું મારું દુર્ભાગ્ય સમજું છું.”

કંદર્પહરે કહ્યું “હે મૈયા! એમાં દુર્ભાગ્ય કંઈ પણ નથી. મેં તારી દાસીને કહ્યું છે કે, તારી શેઠાણીની જે જે કામના હશે, તે તે હું પૂર્ણ કરીશ, અને જ્યાં સુધી તે પૂર્ણ કરીશ નહિ, ત્યાં સુધી અહીંથી વિદાય થઈશ નહિ. આજે નહિ તો કાલથી હું તારું લોજન લઈશ-એમાં તારે જરાય ખેદ પામવાનું કારણ નથી!”

સાધુ પુરુષનું તે વચન સાંભળીને, ગણિકાએ મનમાં વિચાર કીધો કે, જો હું આ ક્ષણે એને આગ્રહ કરીશ તો મારો દેહ ગેહ પાવન કીધા વગર, એ મહાત્મા ચાલ્યો જશે ને મારી મનઃકામના વ્યર્થ થશે. એ ક્યાં જવાનો હતો આ મહેલમાંથી. એ જોગટા છે ઘણા પાકા ઉસ્તાદ! ભાવ ખાતાં ઠીક આવડે છે. પણ આપણે ક્યાં કાયાં છિયે! એવા જોગટા ઘણા જોઈ લીધા છે! આ પિંગળાના સપાટામાંથી કોણ છટક્યું છે કે એ છટકવાનો હતો? આમ વિચાર કરતી ગણિકાએ કંદર્પહરને તે દિવસે ઝાઝો આગ્રહ કીધો નહિ.

પછી તેણે પોતાની દાસીને મોઠલી બીજા ઓરડામાં સાધુ મહારાજને બિરાજવાની ગોઠવણ કરી આપી. આ ઓરડો વિલાસવૈભવની વિભૂતિ જેવો હતો, રતિને રહેવાના સ્થાનરૂપ હતો, મદનને મોજ મારવાનું મંદિર હતું, ગમે તેવા બ્રહ્મવિદ્ને ચલાયમાન કરવાનું એ ચરિત્ર-સ્થાન હતું. ગણિકાએ એ ઓરડો ખાસ રાજપુરુષોના દ્રવ્યથી શણગાર્યો હતો. એમાં જ કંદર્પહરને રહેવાનું હતું.

કંદર્પહરે, તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ સદમ દષ્ટિપાતથી આસપાસની લીલાનું અવલોકન કરી લીધું. સુંદર છત્રપલંગ, અનેક ઔરંગો, સુખાસનો, સુવર્ણના મંચો, ઘુઘરિયાળા હિંડોળાઓ ને મનને ઈશ્કમાં લીન કરાવે તેવાં ચિત્રોથી તે ભરપૂર હતો. એમાંના કોઈ પણ સુંદર આસનપર નહિ બેસતાં, તેણે એક ખૂણામાં વ્યાઘ્રાંબર બીછાવી આસન કીધું. દાસીએ સુખાસનપર બેસતા માટે બહુએ આગ્રહ કીધો, પણ કંદર્પહરે કહ્યું; “અયે અંગે! અમારા જેવા સાધુ પુરુષોને એવાં સુખાસનો યોગ્ય નથી, એ તો ઇશ્કીઓ માટે રહેવા દે!” આ સાંભળી દાસી ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ ને કંદર્પહર પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયો.

દાસી પોતાની બાઈ પાસે આવીને બેઠી. તે સમયે પિંગલા વિચારમાં લીન થઈ ગઈ હતી. મહાન્ તેજસ્વી સાધુ પુરુષને જોઈને તેના મનના વિકારો શાંત થવાને બદલે પ્રદીપ્ત થયા! તે નૂતન નૂતન તરંગોમાં રમતી હતી. જે ચિત્તને એકલો વિવેક જ પ્રાપ્ત થયો છે,

તે ચિત્ત કોઈપણ કાળે ભોગલ્યાગ કરી શકતું નથી. જે વિવેક સાથે વિરાગની પ્રાપ્તિ થાય છે, સત્યાસત્યનો ભેદ જાણવામાં આવે છે, તો જ ચિત્ત સંસારી ભોગનો વિષાપેરે ત્યાગ કરે છે. પિંગલાને વિવેક પ્રાપ્ત થયો હતો ખરો, તથાપિ તેની વાસનાનો ક્ષય થયો ન હતો અને વિરાગનો તો અંકુરે કૂટ્યો ન હોતો. તેણે પાસે બેઠેલી દાસીને કહ્યું; “અલિ નિપુણિકા! હું જેવાં પુરુષની ઘણા કાળ થયા કામના કરતી હતી, તેવો જ પુરુષ આજે મને પ્રાપ્ત થયો છે. તું ઘણી ચતુર છે, તેથી મારો મનોભાવ જાણીને જ તું એ સંત પુરુષની પાસેથી વચન લઈ આવી છે કે, તે જ્યાં સુધી મારી મનઃકામના તૃપ્ત કરશે નહિ ત્યાં સુધી અત્રથી વિદાય થશે નહિ. દેખીતો તો એ સાધુ ઠીક છે, પરંતુ ચાલાક ને બોલવે જખરો વાચાળ છે. જોની, મને મૈયા મૈયા કહે છે! પણ પોતાની ઇચ્છાથી એ આ પાપના ભવનમાં આવ્યો છે; વળી અત્ર રહેવાની વાતો કરે છે; તેથી જાણું છું કે, એ જોગટો ડાહ્યોડમરો હોઈ શકે નહિ—એ પુરુષ જે મને પ્રાપ્ત થાય તો હું ખરેખર કૃતાર્થી થાઉં. જોગી પુરુષોનો ભોગ જગરોગનો નાશ કરે છે. પણ એ સહેજમાં સમજે તેવો નથી, હોંકે!”

દાસી પોતાની શેઠાણીનો મનોભાવ જાણીને તેને અનુસરતું જ બોલી; “બાઈ! તમે એની જરાય ચિંતા રાખો માં. બધાય સાધુ બાવા એવા જ! દામથી ને કામથી કોણુ ડગ્યા નથી? ઇન્દ્ર ડગ્યો, બ્રહ્મા ડગ્યા, વિશ્વામિત્ર જેવા મુનિ ડગ્યા, કૃષ્ણ પરમાત્મા ડગ્યા, તો એ જોગટો શી બિસાતમાં છે! હું માનું છું કે, એ તમારું રૂપ જોઈને છક્ક થઈ ગયો છે; અને તેથી જ તેને ખાવાનું ભાવ્યું નથી. જે એમ ન હોય તો આવાં સુંદર પકવાનોને ઠેલીને કોણુ ઉઠી જાય? જુઓ તો ખરાં, એને હું ચપટીમાં કેવો ઠેકાણે લાવી મૂકું છું! મોંઘો સોંઘો થાય નહિ, તો પછી સાધુ શેનો? પણ બાઈ! છે તો કામદેવનો જ અવતાર!”

આમ વાતચીત કરતાં સંધ્યાકાળ થયો. મુખ્ય દાસીએ કંદર્પહરનું સ્થાનઠક ઝળાંઝળાં કરવાની બીજી દાસીએને આજ્ઞા આપી દીધી. આખા મહેલમાં ચોમેર સૌગંધિક દીવા પ્રગટ થઈ ગયા; અત્તર આદિક સુગંધી પદાર્થોનો બેહેકાટ ચોમેર પથરાઈ ગયો; ઉત્તમ ઉત્તમ સૌગંધિક પુષ્પોની અને વાળાઓની જાળીઓ ખારીઓપર બંધાઈ ગઈ—કંદર્પહરના મનને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા; સાથે કામને વધારવાના મંગળ નાદો થવા લાગ્યા. થોડીવારમાં દાસી ને પિંગલા રૂપાના થાળમાં કેસર કસ્તૂરી નાંખેલા દૂધના પ્યાલા ને કામની વૃદ્ધિ

કરે તેવાં સુંદર પકવાન્નો લઈને, કંદર્પહરની સમીપ આવ્યાં અને તે ખાવાની તેમણે તેને પ્રાર્થના કીધી. કંદર્પહરે કહ્યું; “મૈયા!”—આ શબ્દ સાંભળતાં જ પિંગલાને રૂવેરૂવે જવાળા પ્રકટ થઈ. પિંગલાના મનની કામના જુદી જ હતી અને તેને સાધુએ મૈયા કહીને ખોલાવી, તેથી તેને ક્રોધ અને ખેદ બન્ને સાથે જ વ્યાપી ગયા. જે દેહી છે, તેને દેહવાસનાનો જ વિચાર છે; તેઓ સંત પુરુષની ગતિને જાણી શકતા નથી. રૂપમાં, યૌવનમાં, ધનમાં, અબુધોને મોહ ઉપજે છે; પરંતુ જ્ઞાનીઓ ધૈર્યથી તે મોહનો ત્યાગ કરે છે. આ સાધુનું મન તો બ્રહ્મ સાથે એક લીન થયું હતું; તેના હૃદયપ્રદેશમાં કોઈ પણ સ્થળે વિકારનું સ્થાન જ ન હતું; પિંગલાના હાવભાવ, નખરાં, વકટાંગ—એ કંઈ પણ તેના હૃદયપર અસર કરી શકે તેમ ન હતું; તેને મન તો પિંગલા જ નહિ પણ જગતની સ્ત્રી માત્ર મૈયા હતી, અને તે જ સંબોધનથી ગણિકાને સંબોધીને પુનઃ કહ્યું કે, “હે મૈયા! સંતના વિધિનિષેધને તું જાણતી નથી, તેથી જ આ યાજ્ઞ પુનઃ તું લાવી છે! પણ અમ વિસ્ક્રાંત પુરુષોને બીજાવાર ભોજન લેવાનો નિષેધ છે. માયિક-સાંસારિક જીવો જ આ કામોત્પાદક ભોજનનું સેવન કરે છે—સાધુ પુરુષોને તો એ ભોજન ત્રિષસમાન છે, તો શું તું એ જમાડી મારો ઘાત કરે છે? હે મૈયા! જ્ઞાની પુરુષોને દેહ* ભોજને માટે નથી, પરંતુ અનંત મોક્ષને માટે છે; હુદ્ર કામનાને માટે નથી, પરંતુ તપશ્ચરણને માટે છે. આ શરીરરૂપી મહાનગરી પ્રાપ્ત કરીને, જે જીવ પોતાનું જીવન, વિલાસવંભવમાં ઉડાવી દે છે, તે જીવ પરમાત્માનો અપરાધી બને છે. આ તારાં મિષ્ટાન્નો, અમ જેવા સાધુ પુરુષોને માટે અનેક પ્રકારે દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે, તેથી કૃપા કરી પાછાં લઈ જા. વળી સુણ મૈયા! આ બધો ઠઠારો શાને માટે બેઠો છે? આ વૈભવો કોને માટે કીધા છે? ચોમેર બહેકાટ મારતા આ સૌજન્ય ધિક્ક પદાર્થો કરતાં, આ અંતરાત્માને આનંદ પમાડતો જે સુગંધ પ્રસરે છે, તે શું આના કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી? તારા અંતરાત્માને સ્થિર કરીને, તારાં પ્રપંચી ચક્ષુઓને નિર્મળ કરીને, મારી દૃષ્ટિ સામે તારી દૃષ્ટિ મેળવ! મને ધર્મમાંથી બ્રૂટ કરવાના તારા મનના વિચારોને દૂર કર અને આ તામસી ભોજનને અહીંથી પાછું લઈ જા!”

પિંગલાએ કહ્યું; “મહારાજ! તમારા જેવા સત્પાત્રો તો અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરનાર છે; ગુણી જનો જેના દ્વારપર ચરણ ધરે છે, તે કલ્યાણ નિમેષમાત્રમાં થઈ જાય છે. મારી મનઃકામના તૃપ્ત કરવાની—માસ

* આ દેહ ભોગાયતન નથી પણ કેવાયતન છે. મદ્ધર્મજો.

કલ્યાણની આપે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને શું આપ નિષ્કળ કરશે ?”

સાધુ પુરુષે કહ્યું: “હે મૈયા ! જે પ્રતિજ્ઞા મેં લીધી છે, તેને હું સફળ જ કરીશ-મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કર્યા વિના હું અહીંથી પગલું પણ ખદાર ધરીશ નહિ. તેને માટે તારે નિશ્ચિન્ત રહેવું. પણ આ વૈભવથી તારી કામના તૃપ્ત થશે ? ના. તેનો પ્રકાર તો નિરાણો જ છે. તેથી જ તું તૃપ્ત થશે !

સાધુનાં એ માર્મિક વચનો સાંભળીને પિંગલાને ઘણું જ માઠું લાગ્યું. પરંતુ તે શું કરી શકે ? તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “અહં ! આવા દંભના વિચારો તો ઘણાંએ સાધુઓ ખતાવે છે પરંતુ એ બધાંઓ સ્ત્રીના છળકપટમાં લપટાઈ મૂવા છે. બ્રહ્મા, શિવ ને વિષ્ણુ પણ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રોમાં ભોળવાઈ ગયા છે, તો પછી તણખલા જેવા આ સાધુડાના શા ભાર ? ઇશ્વરને ઓળખવો, માયાનો ત્યાગ કરવો, આસુરી સંપત્તિને તજવી, લોભનો ત્યાગ કરવો, ક્રોધને વશ રાખવો, સ્માર્ત્તવક વ્રતે રહેવું, આવી આવી વાતો તો મનેય મોઢે બોલતાં આવડે છે. બોલ બચ્ચા શુકડા ! અચરે અચરે રામ, તો કહે રામ ! રામ ! રામ ! એમ બોલ્યા તેમાં શું ? બાવાઓ અને સાધુઓ નિત્ય આવું આવું બોલ્યા જ ઠરે છે કે, સ્ત્રીઓ નરકનું દ્વાર છે, ત્યજવા જેવી છે, પરંતુ ક્યા સાધુ, બાવા, જતી, જંગમ, ચોગી સ્ત્રીના મોહમાં ફસી મૂવા નથી ? હુ પણ ખરી કે, એ સાધુ મહારાજના વિકાર ને અવિકાર બધું ભલાવી દહીં અને એના અધમ તથા પાપિષ્ઠ શબ્દપ્રહારને પાછા એના જ મોંમાં ઘાલી દઉં ! એમ કરું ત્યારે જ મારું નામ પિંગલા ! આજે નહિ તો કાલે, આજે નહિ તો જશે ક્યાં ચૂલામાં ? બાધા વગર કોણ જીવે છે ? હવે બાઈને જીવશે તો નહિ ! નારી નરકની ખાણ છે. નારી સંસારમાંથી પાડનારી છે, એવી એવી વાતો તો મેં ઘણીએ સાંભળી છે, અને એવું એવું બોલનારા અનેક આવ્યા ને અનેક ગડગપટ કર્યાં ગયા, તેના પત્તાએ લાગ્યા નથી. તો પછી આ જોગટાના તે શા ભાર ?”

આવા પોતાના મનમાંના સંકલ્પ વિકલ્પોને જોરથી દબાવીને, તે બોલી; “સાધુ મહારાજ ! આ જગતમાં મેં તો કોઈ પણ જીવ એવો જોયો નથી કે, જે મારા હાથનાં આવાં ઉત્તમ કહેલાં દ્રવ્ય, સુંદર પકવાન્તો અને બહેઠ મારતા મુખવાસને ઠાકર મારવાને તત્પર થાય ! આ મારા હાથની એક પાનની બીડીની શી કિંમત છે, તેની તમને ખબર નથી, તેથી જ તે લેવા તમે ના પાડો છો ! પણ આ વિદેહાનગરીના અનેક ધનવાન, ગુણવાન, વિદ્વાન ને તમારા જેવા ધર્મશીલ ને બ્રહ્મા

ને બ્રહ્માના દાદાઓના હાથમાં એ બીડી આપું તો તેઓ પણ પોતાને અહોભાગ્ય માને, અહોભાગ્ય ! પણ શ્રીકર નહિ, કાલે તમારી ઈચ્છામાં આવે ત્યારે ભોજન કરજો.”

આટલું બોલીને દાસી અને પિંગલા ત્યાંથી વિદાય થવાને તૈયાર થયાં, ત્યારે કંદર્પહરે કહ્યું; “હિ મૈયા !! આ દીવાનો ઝગઝગાટ, અત્તરનો અહેકાટ, પુષ્પોની શય્યાઓ, આ સાધુ પુરુષને માટે ન હોય. એને તું સત્વર દૂર કર ! જે મારા દેહને સુખ ઉપજાવવાની તારી ઈચ્છા હોય તો આ સઘળી વિલાસ સામગ્રીને દૂર રાખી, તેથી તૃપ્ત થા !”

પિંગલાએ સાધુની ઈચ્છા પ્રમાણે, સઘળા દીવાઓ હાલવાવી નાંખ્યા, માત્ર એક જ દીવો રહેવા દીધો, કુલની ને વાળાની બળીઓને છોડાવી નંખાવી.

જ્યારે દાસી ને પિંગલા પોતાના મંદિરમાં જઈ બેઠાં, ત્યારે દાસી બોલી; “બાઈ ! આ તો મૂવો ખરેખરો અબૂઝ જ દેખાય છે, એને તો કંઈ કંદર જ નથી. એવા મૂવાને અહીં રાખીને તમે શું કરશો ? મારો લાત ને કહાડો બહાર. તમારો મનોભાવ એ પૂર્ણ કરે, એની મને જરાય આશા નથી.”

પિંગલા બોલી; “છોકરી ! હજી તું નાદાન છે. એને હું મારી ચપેટીમાંથી જવા દઈશ કે ? અરે ! જારે જા, મારા મનનું નબળાપણું બણ્યા પછી એ કીયા ચૂલામાં જવાનો હતો ?”

મોડી રાતના પિંગલા થનથનાટ કરતી કંદર્પહરના ઓરડામાં ગઈ અને કંદર્પહરની સામા બેસી અનેક પ્રકારના ચાળાચરકા ને નાચ નખરાં કરવા લાગી. પરંતુ જેના* સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થયો છે, જેનામાં વિષયનો ગંધ નથી, એવા યોગી પુરુષના ચિત્ત ઉપર તેની જરા પણ અસર થઈ નહિ. પિંગલાએ સાધુનાં ચરણો તળાસવાની માગણી કરી, ત્યારે સાધુએ કહ્યું; “આ સમય અમારે સાધુને ધ્યાન ધરવાનો છે. એ ધ્યાનમાંથી પરવાર્યા પછી, તારી જે ઈચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરજો !”

પિંગલાએ મનમાં વિચાર કીધો કે, “ઠીક છે. હમણાં સાધુ મહારાજ લલે ધ્યાન ધરે. કયાં સુધી ધ્યાન ધરશે ? કોનું ધ્યાન ધરશે ? દેવીનું કે દેવનું ? પરમેશનું કે પિંગલાનું ? હું બેઠી છું ત્યાં બીજાનું ધ્યાન ધરવાની કોની શક્તિ છે ?

પિંગલા સાધુની સમીપમાં લાંબો સમય બેસી રહી. હમણાં ધ્યાનમાંથી સાધુજી મુક્ત થશે, ઘડી પછી મુક્ત થશે-એવી આશામાં ને આશામાં, મોડી રાત થતાં સુધી બેસી રહી-પછી ડોહા ખાવા લાગી-

* સર્વસંકલ્પવર્જિતા : ।

પરંતુ સાધુ મહારાજ સમાધિમાંથી ઊઠ્યા જ નહિ. પાછલી રાત થઈ, તો પણ મુનિ મહારાજ ધ્યાનમાંથી ચળ્યા નહિ. આખરે ઠંડાળીને પિંગલા ત્યાંથી વિદાય થઈ. જતાં જતાં તે મનમાં બોલવા લાગી કે, આજે નહિ તો ક'લે સમજશે, જશે ક્યાં ?

મદનવશ થયલી પિંગલાની આંખ પાછલી રાતના ઊઘડી તે ઊઘડી. ક્યારે સવાર પડે ને ઋષિરાજને મળીને તેનું મન ડોલાયમાન કરું, તેની તે માળા જપવા લાગી. એ ઋષિદેવ મારા દેહને સાર્થક કરશે કે નહિ ? કહ્યું છે તેમ મારી મનઃકામનાને તે પૂર્ણ કરશે કે નહિ ? મારા પ્રેમને ભજશે કે નહિ ? એના હૃદયમાં પ્રેમ છે કે નહિ ? આમ નવા નવા અનેક તર્ક વિતર્કોથી તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. કામદેવનાં બાણો તેના અંતઃકરણની આરપાર નીકળી ગયાં હતાં; તે બળુજળું થઈ રહી. “ઓ તુચ્છ મદન ! તું મને માર નહિ. આ સાધુમાં મને ફસાવીને દુઃખ દે નહિ. અલિ સખિ ! તું કંઈ મારું ઔષધ નહિ કરે ? મારી વિરહવેદના નહિ શમે ? એ સાધુપર મને આવડો મોહ શો ? હું અંધ કેમ બની ગઈ ? ખરેખર એ સાક્ષાત્ કામદેવ છે, તેથી જ હું રતિ તેની કામના કરું છું !” આવા હવાતિયા-દાંતિયા-સંતાપ પરિતાપ વચ્ચે પ્રભાત થયું.

દાસીએ ઊઠી પિંગલાને ધીરજ આપી કહ્યું; “જરા તમે તમાશો તો બુઓ ! આજે તમે આમ અધીરાં કેમ બની ગયાં છો : એવા બેગટાએ આવો દંભ ન રાખે તો પછી તમારા જેવાં પંખેરાં સપડાય કેમ ?” પછી તે હાથમાં પાણીનો ડોટો, મટોડી ને દાતાણુ લઈને ઋષિદેવ સમક્ષ આવી.

ધૂર્ત દાસીએ પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કીધા ને કંઠપેહર સમક્ષ દંતધાવનનું સાહિત્ય મૂક્યું. આશીર્વાદ લઈને કંઠપેહરે નિયમપુરઃસર દંતધાવન કીધું. પછી દિશા જંગલ વગેરે કાર્યથી પરવારી, સ્નાન સંધ્યા કરી, કંઠપેહર આસન વાળીને બેઠો કે તરત જ દાસી કેસર, કસ્તૂરી, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, સાકરઆદિ નાંખેલું દૂધ લઈ આવી; તેણે ઋષિરાજને પ્રણામ કરીને પ્રાશન કરવાની પ્રાર્થના કીધી. કંઠપેહરે કહ્યું; “બેટા ! આ કૃત્ય નિઘ છે. સાધુ પુરુષોને જેથી મદ થયે, જ્ઞાનનો વિનાશ થાય, સુસ્ત થવાય, સુખ પુરુષો જેના સેવનની નિંદા કરે, શરીરમાં જવાથી જે પદાર્થો સાત્વિક વૃત્તિના નાશ કરીને તેની આત્મિક સ્થિતિમાંથી ઢોળી પાડવાનાં કારણભૂત થઈ પડે, તેવા કેટલી પદાર્થોનું સેવન કરાવીને, તું શું મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત થયેલા મારા શુદ્ધ જ્ઞાનનો નાશ કરાવવાને ઈચ્છે છે ? જે પદાર્થ તું લઈ આવી છે, તે કોઈ પણ સંત પુરુષને વિષયવાસના તરફ દોરી જઈને, મન્મથના

મોહમાં નાંખનાર છે; માટે મારે એ નકામા છે: જે એના લોગી હોય, તેને એ આપ. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણાત્મક અહંકારનું આ દેહમાં પૂર્ણ જોશથી વિચરવું, એ સત્ત્વ બુદ્ધિને ડોલાવી નાંખે છે, અલેદનો ત્યાગ કરાવીને ભેદને જાગૃત કરે છે અને મનને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. આ સર્વે પદાર્થો અમારા જેવા સંત પુરુષોને બ્રહ્મ કરવાનાં પ્રબલ સાધનો છે. મૈયા! એ દૂધનો કટોરો તેને આપ કે જેને ઇચ્છા છે, જે માયામાં તણીન છે, જેને ભેદાભેદનું જ્ઞાન નથી, સત્ય વસ્તુને જે સમજતો નથી.”

દાસી ઘણા ગુસ્સાથી બોલી: “ત્યારે મહારાજ! તમે શું ખાશો? દૂધ નહિ, ઘી નહિ, પકવાન નહિ, શાક તરકારી નહિ, શ્રીખંડ નહિ, ખાસુંદી નહિ, પૂરી નહિ, દૂધપાક નહિ, ત્યારે ખાશો શું? ધૂળ!”

કંદર્પહર જે સાધારણ સંતના જેવો હોત તો તે દાસીના મુખથી આવાં કુર વચનો સાંભળતાં જ, ક્રોધને વશ થઈ જાત; મન્યુહર પણ આ દાસીના તિરસ્કારનાં વચનો સાંભળીને છછળી પડત; પરંતુ કંદર્પહર એ સર્વેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે સ્મિત કરતાં દાસીને કહ્યું; “ખેટા! ધૂળ ખાનેકી હી મેરી ઇચ્છા હૈ. મેરે વાસ્તે બજરી કી એક બડી રોટી, ઓર જરાસી મૂગકી દાલ લાના! મેરે વાસ્તે વોહી લોજન અચ્છા હૈ.”

દાસી તો ઋષિરાજનાં વચનો સાંભળતાં, મનમાં ને મનમાં હબરો ગાળો દેતી. ત્યાંથી ચાલી ગઈ ને વિચારવા લાગી કે, “આ મૂવો બુડથલ સાથે મારી બાઇને કેમ કાવશે? મૂવું જંગલના ઢોર જેવું ઢોરજ. રે ઢોરે સારું કે તે પણ આ પકવાનો ચવડ ચવડ ચાવી જાય, પણ આ મૂવો તો તેથીએ નપાતર! પકવાનો તો આ ઢોરને ભાવતાં નથી, દૂધ તો એના ગળામાં ખૂંચે છે, પાન તો એને કઠણ પડે છે ને અત્તરની સુગંધથી તો એ બેશુદ્ધ થાય છે! રે સુગંધથી તો નાકને ફેફર આવે છે! રજ્યા ભૂતને તે વળી શાનું જ્ઞાન હોય? મૂવાં જંગલનાં ઢોર તે ઢોરજ!” આમ બબડતાં ફફડતાં અરધી કાચી પાકી મગની દાળનું તબડકું અને ચાર ઢોકળાં ભેગાં કરવાથી જાડો થાય તેવડો જાડો રોટલો અને તે પણ શેકીને એવો તો લાકડાનો જેવો બનાવ્યો હતો કે ભીંત સાથે અક્ષાંબો હોય તો ભીંત ભાંગે, પણ રોટલાની કોરને ખાંપણ ન આવે, એવો રોટલો યાત્રીમાં ઝીંકીને, તેણે ઋષિદેવના મુખ આગળ લાવી મૂક્યો. પ્રસન્ન સુદ્રાથી ઋષિરાજે કહ્યું; “અરે મૈયા! હમારે ઢોરકે લીયે એસાહી લોજન ચાહીએ. એ બડી અચ્છી રોટી હૈ! એસીહી રોટી ખાનેઠા હમકુ અચ્ચાસ હૈ!”

એટલામાં ગણિકા પિંગલા ત્યાં આવી પહોંચી, ઋષિદેવને પૂર્ણ પ્રેમથી બાજરાનો રોટલો ને મગની દાળ ખાતાં જોઈને, તે તો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. આ વખતે ઋષિદેવ એવા પ્રેમથી તે રોટલાનું પ્રાશન કરતા હતા ને રોટલાની સ્તુતિ કરતા હતા કે, તે જોઈને પિંગલાને તો પગથી તે માથાલગી ઝાળ ચડી ગઈ અને તે દાસીને જોડે લઈને એકદમ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પછી પિંગલા બોલી; “અલી મનોહારી નિપુણિકા ! આ મૂવા ખુડથલને લાવીને તે શું મારું કહ્યાણ કરવા ધાર્યું છે કે ? જાણે મૂવું જંગલનું રોઝ. જનવર. એને નથી આવડતું ખાતાં, નથી આવડતું પીતાં, નથી આવડતું બોલતાં, નથી આવડતું બેસતાં, નથી ગમતું સૂતાં ને નથી આવડતું વાતચીત કરતાં ! અલિ જોની ! ઘડી ઘડી મૈયા શાનો કહી મરે છે ? મેં તો જાણ્યું કે, મારો ઘણા દિવસોનો મનોરથ એનાથી પૂર્ણ થશે ને હું આ જીંદગીને સાર્થક કરીશ પરંતુ એ મૂવા ઢોરે તો મને છક્ક જ કરી નાંખી છે. એનાથી કંઈ મારો શુકરવાર વળે એમ મને લાગતું નથી.”

દાસી બોલી; “બાઈ સાહેબ ! તમે જરાય ગભરાતાં નહિ. આ મંદિરમાં તમારાં દર્શને પધારેલો એવો કયો માયનો પૂત છે કે, જે સાંગોપાંગ તમારાં ચરણકમળોનો પ્રસાદ ચાખ્યા વિના જઈ શક્યો હોય ? તમારાં નેનબાણો એવાં તો વજબાણુ સમાન તીક્ષ્ણ છે કે, તેનાથી ભલભલા સાધુઓનાં અને મુનિઓનાં મન દોલાયમાન થઈ ગયાં છે, તેમના સાધુપણાનાં ગૌરવ ગળી ગયાં છે-તો આ સાધુડો, તે કયા હિસાબમાં ? એ શું જાણતો નહિ હોય કે, આ ગણિકાનું મંદિર છે ? એટલું છતાં એ ચાહી ચાલીને આ મંદિરમાં આંચો છે, તે શું તમારી મનઃકામના સિદ્ધ કર્યા વગર અહીંથી એક પણ ડગલું પાછું ભરશે ? નહિ જ. વળી મેં એને સુખે કપટી પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે. રાતવાસો રહ્યો છે;—રહેવાની પૂર્ણ કાળજી બતાવી છે, તે અકસ્માત અહીંથી છટકી જાય, એ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ જ જાણો. એ જોગટાઓ તો મૈયા મૈયા કહેતાં મૈયાનાં પાદકમળોનું સેવન કરનારા ભૂંગ બની જાય છે ! એ કહેવા દૂધનું પાન નહિ કરે, પણ અધરામૃતનું પાન કરશે. મત્સ્યેન્દ્ર જેવા યોગી, સ્ત્રીના અધરામૃતના પાનમાં લીન થઈ ગયા હતા તો એ તે કોણ દેહરામાનો દેવ ! જુઓ તો ખરાં, ચાર દહાડામાં એને હું ઠેકાણે લાવી નાંખીશ, પરંતુ તમે પણ જરા ઠઠારો ઠીક રાખો. તમે એને તમારો છમછમાટ બતાવો ને ધીરજથી પીગળાવો.”

હિમગિરિના મહાત્માએ સુવિચારને સંબોધીને કહ્યું; “હે વત્સ સુવિચાર ! આ જગતની નૈસર્ગિક બુદ્ધિ જ એવી છે કે, ગમે તેવા મહાત્માને પણ તે જગતના પ્રાકૃત પુરુષોના જેવો જ સમજે છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અદ્વૈતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા સૌજન્યશીલ પુરુષના હૃદયમાં પણ અજ્ઞાનની ગાંઠ દૃઢ બંધાયેલી છે એમ માનીને, જગતના પ્રાકૃત પુરુષના જેવો ગણી, તેને ભગ્નવત્ કરવા ક્ષુલ્લક પ્રાણી પ્રયત્ન-શીલ થાય છે, પરંતુ શાંત, જિતેન્દ્રિય, ઉપરામ પામેલો, ક્ષમાશીલ, નિત્ય પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં લીન થયેલો અને બ્રહ્મભાવને પામેલો બ્રહ્મ-વેત્તા, પોતાના બ્રહ્મભાવના નિશ્ચયમાંથી ક્ષણભર પણ ચલાયમાન થતા નથી-જગતની નાશવંત ક્ષીલાને તે જ્ઞાનદીપકના પ્રકાશથી હાંકી કાઢે છે; તે ક્રિયારહિત ને વિકલ્પરહિત બનીને બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં જ સ્થિર રહે છે; તેનાં નેત્રો, શ્રોત્રો, જિહ્વાદિ ઇન્દ્રિયો-મૃતવત્ કાર્ય કરે છે ને સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોનો ચિદાત્મામાં લય કરી, તે પોતે જગતને તરી ભય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ માયામાં લદબદ થયેલા જીવને તારીને, તેને સન્માર્ગે પણ ચડાવે છે. હે વત્સો ! જગતમાં વિચરી તમારે પણ એવા જ અદ્વૈતરસના આનંદનો અનુભવ કરી કરાવીને જીવન્મુક્ત રહી, અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા અંધકારનો, સ્વસ્વરૂપની એકતા ભેધને, એમ જ નાશ કરવો. જગત્ તરવાનું એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

પિંગલા પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારના મનોરથો ઘડ્યા કરતી હતી. તેટલામાં સંધ્યાકાળ થયો. કંદર્પહરે સાયંસંધ્યા કીધી કે તુરત જ પુનઃ એક સુવર્ણના થાળમાં જાતજાતનાં મધુર ફળ ફળાદિક તથા દૂધ લઈને દાસી આવી અને તેણે તે સ્વીકારવા માટે કંદર્પહરને વિનંતિ કીધી. કંદર્પહરે પુનઃ તેનો અનાદર કીધો. એટલામાં પિંગલા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. આ સમયનું પિંગલાનું સ્વરૂપ દેવદાનવોને છળનારી-વિસ્મૃતિ કરાવનારી મોહિનીને પણ પાણી ભરાવે તેવું હતું. તેણે ઊંચા ઊંચા શૃંગારો શરીરપર ધારણ કીધા હતા, તેના કપાળમાં ઝીણી બીનકી શોભી રહી હતી, ચિત્તને આકર્ષણ કરે તેવો હીરાનો હાર તેના કંઠમાં ઝગઝગી રહ્યો હતો, તેણે પગોમાં ઝણઝણાટ કરતાં નૃપુરો પહેર્યાં હતાં, તેના નાકમાં પાણીદાર મોતીની વાળી દોલાયમાન ચર્ચ રહી હતી, તેણે રંજ બેરંજી તસતસતી ચોળી પહેરી હતી, તેણે શરીરપર અંગ પ્રત્યંગ દેખાય એવું બારીક ગુલાબી અંબર પહેર્યું હતું, તેણે આંખમાં ઝીણું અંજન આંજ્યું હતું, તેનો અધરોષ લાલ બિમ્બ જેવો દીપી રહ્યો હતો, તેણે સંધાના મધ્ય

ભાગમાં સિંદૂરની ઝીણી રેખા કરેલી હતી, તેનાં નેત્રો હરિણીનાં નેત્રોની પેઠે ચંચળ હતાં, તેના સ્તનોનો ભાગ હાથીના કુંભચળની માફક ઉન્નતપણાથી યૌવનનાં અભિમાનને દર્શાવી રહ્યો હતો. તે કટાક્ષથી ઘણાં જ તીવ્ર બાણો મારતી, કંદર્પહરની સમુખ આવીને ઊભી રહી અને પરમ ભક્તિભાવને દર્શાવતી હોય તેમ કંદર્પહરને પ્રણામ કરતી સમુખ જઈને બેઠી.

મહારાજ ! દેવ ! આપ જેવા મહાત્મા પુરુષનાં મારે ત્યાં પગલાં થયાં, એ હું મારું અહોભાગ્ય સમજું છું, પરંતુ મારા પૂર્વજન્મના કોઈ કુસંસ્કારને યોગે, આપ મારી અલ્પ ભેટનો અસ્વીકાર કરો છો, તેનું કારણ હું સમજી શકતી નથી. હે કૃપાનિધે ! મારા પ્રતિ દયા કરીને આ થાળમાંથી આપ ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુને ગ્રહણ કરીને મને પાવન કરો !” વગેરે લવલવાટ કરવા લાગી.

કંદર્પહરે કહ્યું “હે મૈયા ! મેં તને પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, અમારા જેવા સંત પુરુષોને આવા મિષ્ટ પદાર્થો ઝેર સમાન છે. એ પદાર્થો ખવરાવીને તું મારું મૃત્યુ કરવાને ઇચ્છે છે, તો તારી મનઃકામના હું કેમ તૃપ્ત કરી શકીશ ? અમે તો જંગલના રહેનારા, ઝાડપાનપર નિર્વાહ કરનારા છીએ. કંઈક કર્મના યોગે તારા મંદિરમાં આવ્યા છીએ. ત્યારે અમારા નિત્યના નિયમમાં વિશ્લેષ કરાવી, વિઘ્ન લાવીને તું પાપની લાગીદાર મા થા !”

કંદર્પહરનાં વચનો સાંભળીને, નેત્રથી દાસીને થાળ પાછો લઈ જવાની પિંગલાએ સંજ્ઞા કરી. દાસી તુરત થાળ લઈને ચાલી ગઈ. પ્રસંગ કટાકટીનો હતો. પિંગલાનું યૌવન પુર મસ્તીમાં આવી રહ્યું હતું. મનમથનો થનથનાટ મચી રહ્યો હતો. થોડો કાળ બન્ને એક બીજાનાં મુખ સામું ટગર ટગર બેઠાં રહ્યાં. પછી કંદર્પહર મુખથી પ્રણવનો બાપ જપવા લાગ્યો. પરમેશનું સ્વરૂપ થનથનાટ કરતું તેની સામે આવી ઊભું રહ્યું. પિંગલાનું સ્વરૂપ દિગંતમાંથી નાસી ગયું. તેની દૃષ્ટિમાં પિંગલા ન હતી, એક બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં તે એકતાર થયો હતો. પિંગલાની દૃષ્ટિ નિર્મળ ન હતી; તેની દૃષ્ટિમાં જ નહિ, પરંતુ તેનાં અંગોઅંગ, મન, ચિત્ત બુદ્ધિ એ સર્વ સ્થળે કંદર્પહર રમણ કરી રહ્યો હતો—તેની રંગેરંગમાં કંદર્પહર વ્યાપેલો હતો. ભવનમાં, પદાર્થમાં, પ્રકાશમાં, અવકાશમાં, અંધકારમાં સર્વત્ર કંદર્પહરનું જ રૂપ તેની દૃષ્ટિએ પડતું હતું. તે પંડે પણ કંદર્પહરરૂપ બની ગઈ હતી. તારામંત્રક ચલાવવાનો પ્રયત્ન થયો, પણ વ્યર્થ. ધીમે ધીમે કંદર્પહરના મુખની નિઃસ્પૃહતા બેઠે તે શિથિલ થતી ગઈ. હવે તેનું હૃદય ઘડક ઘડક થતું હતું; તેના પગ ને હાથ ગુપ્ત રીતે કંપતા હતા; તેના શરીર ઉપર

પ્રસ્વેદ વળ્યો હતો; તંના મનમાં ચટપટી લાગી રહી હતી કે, એકદમ ઢોડીને કંઠર્પહરને વળગી પડું ! આવો તંનો ભાવ બણવાં જ, કંઠર્પહરનાં અંગોઅંગમાંથી એક ભતનો દિવ્ય પ્રકાશ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો કે પિંગલા દિગ થઈ ગઈ-ઠરી જ ગઈ-તેનો પગ ઊપડ્યો નહિ, નૂપુરનો મંદ છછણાટ પણ તેને સંભળાયો નહિ ! આ પ્રકાશથી તેનાં નેત્રો અંબઈ ગયાં, તે મહાત્મા પુરુષના ઐશ્વર્યમાં તણીન થઈ ગઈ.

એક ક્ષણ એવો પણ વિચાર આવ્યો કે, મારા મનની પાપવૃત્તિને દૂર કરું; ક્ષણમાં એવો પણ વિચાર આવી ચાલી ગયો કે, આ ઢોઈ દિવ્ય મહાત્મા પુરુષ મને શાપ દેશે તો મારા સર્વ ઐશ્વર્યનો નાશ થશે. આવા વિચારથી તે દિઃમૂઠ બની ગઈ, તેની ઇંદ્રિયો નિઃસત્વ થઈ ગઈ. પરંતુ વત્સ સુવિચાર ! પ્રાકૃત મનુષ્યના સદ્વિચારો, તપેલી લોહીપર પડેલા જળના કણો જેવા છે-તે કણોને ઊડી જતાં જેમ વિલંબ લાગતો નથી, તેમ સદ્વિચારોને નાસી જતાં વિલંબ થતો નથી, તેમ જ પિંગલાની શુભ વૃત્તિઓ ક્ષણમાં આવી, ક્ષણમાં ક્ષીણ થઈ ગઈ, અને જેમ ઇંધન વિનાનો અગ્નિ, પોતાના સ્થાનમાં ને સ્થાનમાં શમી જાય છે, તેમ જ તેની શુભ ચિત્તવૃત્તિ પોતાના અધિષ્ઠાનમાં જ શમી ગઈ. તે પુનઃ માયામાં લપટાઈ બળ્લવલ્યમાન બની ગઈ.

સમુદ્રનું પાન કરવું સહેલું છે, મેરુને ઉપેડીને મહાસાગરના તળીઆમાં ડૂબાડી દેવો સહેલ છે, દાવાનળને પ્રાથન કરવાને પણ જીવ સમર્થ થઈ શકે છે, પણ વત્સ સુવિચાર ! ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો, એ બહુ જ વિષમ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક જીવે, તપશ્ચરણ કરી, શ્રીહરિના રૂપમાં લીન બની, પ્રાપ્ત થયેલાં બળને નિર્ગુણ કરી, વૈરાગ્ય આદિક સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં મગ્યા રહેવું ને ચિત્તજય કરવો. પ્રાકૃત જ નહિ, પણ જ્ઞાનશીલ જીવે પણ, માતા બહેન, પુત્રી કે બીજી કોઈ સ્ત્રીની સાથે એક શય્યા કે એક આસન ઉપર બેસવું નહિ, તેમ એકાન્ત પણ કરવી નહિ.* ઇંદ્રિયો એવી તો બળવાન છે કે, તે ગમે તેવા વિદ્વાનને કે સંતને પણ અસન્માર્ગ તરફ ઘસડી જાય છે. જે જીવ પરહારાપર માતા જેવી, પરદ્રવ્યપર મૃત્તિકા જેવી અને પ્રાણીમાત્રપર પોતાના જેવી દૃષ્ટિ રાખે છે, તે જ જીવ આ લોક અને પરલોકને જીતી શકે છે.† અને એ જ જીવ યથાર્થ બ્રહ્મભાવને પામીને નિર્વિકલ્પનિબ્બનંદના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે ને જીવન્મુક્ત બને છે. મૃગ, હાથી, પતંગ, માછલાં ને

* માત્રા સ્વસ્થા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત ।

શ્લોકાનિન્દ્રિયપ્રાપ્તો વિદ્વાંસમપિ વર્ષતિ ॥ મનુ: ૨૧૨૧૫ ॥

† માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ઠત્ । આત્મવત્ત્વમ્મૃતેષુ યઃ પવચતિ સ પવચસિ ॥

ભમરાને એક એક ઇંદ્રિયો છે, ને તે એકેકથી એકેક વિષયનો સ્વાદ લે છે, છતાં એકથીજ વિનાશ પામીને પોતાનું અકલ્યાણ વહોરી લે છે, તો પાંચ ઇંદ્રિયોથી ઘેરાયલો પુરુષ, કેમ સુરક્ષિત રહી શકે ? નિશ્ચય ત વિનાશને જ પામે. ૧ સુગંધભોગી ભમરો, નાસા ઇંદ્રિયનો સ્વાદ લેતાં કમળમાં બંધાઈ જાય છે; ૨ સ્વાદભોગી મીન, જિહ્વાસને લીધે ગળ ગળવા જતાં મૃત્યુને પામે છે; ૩ રૂપપર મોહી પડેલું પતંગ, દીપકની જ્યોતિમાં અંપાપાત કરીને મૃત્યુને પામે છે; ૪ હાથી જેવું મહાન પ્રાણી પણ કામાતુર થવાથી હંમેશાંના અંકુશોના પ્રહારો સહન કરવાનો ભોગી બને છે; ૫ સંગીતભોગી મૃગ, સંગીત ઉપર લોભાઈ જઈને મરણશરણ થાય છે.* આ પ્રમાણે એક એક ઇંદ્રિયના ભોગી પ્રાણીઓ પણ જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે જે પુરુષો પાંચ ઇંદ્રિયોથી ઘેરાઈ ગયા છે, તેમના મોક્ષનો માર્ગ જ કયાં છે ?

કંદર્પહરની સમીપ પિંગલા પોતાનાં નખરાં બતાવતી ને નેણુખાણો મારતી ભેઠી છે. તેણે ધીમે ધીમે કામોદીપક સંગીતનો આલાપ કરવા માંડ્યો; બહુ મધુર ગાન આરંભ્યું. ગાનના પ્રત્યેક શબ્દો શૃંગારથી ભરપૂર હતા. વિરહની વ્યથાનું તેમાં સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું. શબ્દે શબ્દે મદનને મસ્ત કરાવ્યો હતો. જે ગાનના આલાપથી શંકર જેવા એકનિષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા લીન થઈ ગયા હતા ને ભીલડીના ભોગી બન્યા હતા, તેવા ગાનથી, કંદર્પહરનાં હૃદયને વીંધવાને પિંગલાએ પ્રયત્ન આરંભ્યો, પણ કંદર્પહર તે કંદર્પહર જ હતો. પિંગલાના ગાનની તેને કંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તે પદ્માસન વાળી નવ નાડી ને દશ ઇંદ્રિયોનું સંયમન કરી એવી તો આનંદ-જનક સમાધિમાં પડ્યો હતો કે, તેના હૃદયપ્રદેશના કોઈ પણ સ્થાનમાં ગાનને માન મળ્યું નહિ. પિંગલાની એટલા અકારથ ગઈ. તેનું હૃદય તૂટી પડ્યું; કેમકે કંદર્પહરની સમાધિ શ્રેષ્ઠ હતી-તેની દૃષ્ટિ કેવળ બ્રહ્મમય હતી; તેના ઠણોં પણ બ્રહ્મમય હતા, તેનું હૃદય સંઠલપંવિકલપરિહત હતું, તેની ઇંદ્રિયો તેને જ વશ હતી. તે જરા પણ ચલાયમાન થયો નહિ. ‘ધીરે ધીરે પિંગલાને નિદ્રાદેવીએ ઘેરવા માંડી, તેનાં નેત્રો ભારે થઈ ગયાં. આખરે તે કંટાળીને ત્યાંથી ભેઠી ચાલી ગઈ. તે મનમાં બખડતી ગઈ કે, “જેઉં તો ખરી, એ જોગટો કયાં સુધી આવા ઢોંગ ચલાવ્યા કરે છે!”

* શુચિર્દર્માશ્રુતારો વિદુરબ્રમણે ક્ષમઃ । લુબ્ધકોદ્ગીતમોદેન મૃગો મૃગયતે વધમ્ ॥
 મિરીન્દ્રશિખરાકારો લીલયોન્મૂલ્લિતદ્રુમઃ । કરિણીસ્પર્શસંમોહાદ્વન્ધને યાતિ વારણઃ ॥
 સ્નિગ્ધદીપશિખાલોકવિલોલિતવિલોચનઃ । મૃત્યુમૃચ્છતિ સંમોહાત્પતન્નઃ સહસા પતન્ ॥
 અગાધસલિલે મગ્નો દૂરેડપિ વસતો વસન્ । મીનસ્તુ સામિષં લોહમાસ્વાદયતિ મૃત્યવે ॥
 ઉત્કર્તિતું સમર્થોડપિ ગન્તું ચૈવ સપક્વકઃ । દ્વિરેષ્ઠો ગન્ધલોભેનકમલે યાતિ વન્ધનમ્ ॥

આ પ્રમાણે પાંચ સાત દિવસો પર્વત પિંગલાએ પ્રજ્ઞવેતા-કામજિતને મોહિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ કંદર્પહરને મોહિત કરવામાં તે સફળ થઈ નહિ. એક દિવસ તેના મનમાં વિચાર થયો કે, “મેં નૂતન નૂતન નાચ નખરાં કીધાં, નેણુખાણો સચોટ માર્યાં, અંગ પ્રત્યંગો બતાવી, બંદને તેજી આવે તેવો મોહ કીધો, પણ એ ભેગટો વશ થતો નથી. મારી ગતિ એ બાણી ગયો. મેં વેશ્યાપણું દાખવ્યું, પણ નિષ્ફળ, મારા મનની નિર્બળતા બાણી ગયા પછી, એ પોતાનું માહાત્મ્ય ગાશે. સૌ મને શીટ શીટ કરશે-એ વંદાશે ને હું નિંદાઈશ. એ મને હસશે લોકોમાં ને એના પોતાના ટોળામાં મને નિંદશે ! પણ હું એને કાવવા દઈશ નહિ. આ પિંગલાના રૂપપર અનેક પુરુષો પ્રાણ પાથરે છે; અનેક પુરુષો આ પિંગલાના હાથની પાનની ખીડી લેવા માટે હજારો ને લાખો રૂપિયા એવારી નાંખે છે; મુજ સંગે એક શર્યાપર ક્ષણભર રમણ કરવાને, ખુદ રમજ-પુરુષો પણ પોતાનાં રાજકાર્યો ભૂલી જઈને, દિવસોના દિવસો સુધી મારા કેદખાનામાં પડ્યા પાથર્યા રહે છે, તેવી પરમ સુંદરીની આ ભેગટો દરકાર કરતો નથી ! એ પોતાના મનમાં મારો ઉપહાસ કરે, એ હું સહન કરી શક્તી નથી ! આજ રાત્રિના એ મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરશે નહિ, તો એને હું ધૂળ ચાટતો જ કરીશ !”

હવે પિંગલાનો પ્રેમ ક્રોધના રૂપમાં બદલાઈ ગયો.* રે ! વેશ્યાનો તે પ્રેમ શો ? તેનું તે વહાલ શું ? તે તો વિષયની લોંડી છે; દ્રવ્યની દાસી છે. જો કે પિંગલા આવી કામની લાલસાવાળી પૂર્વે કદી પણ બની ન હતી, પણ જ્યારથી તેની દષ્ટિ કંદર્પહરપર પડી, ત્યારથી તે માન શબ્દ જ ભૂલી ગઈ હતી. જેનું માન નષ્ટ થયું હોય છે, તે પ્રાંતછાનું સ્વરૂપ પણ ભૂલી જાય છે. પિંગલાની પણ તે જ દશા બની ગઈ છે. તે કામની દાસી બની ગઈ છે. એના મનમાં, તનમાં સર્વત્ર કામ વ્યાપો ગયો છે. કામ એટલે દૂર રહેલા વિષયોની તૃષ્ણા અને વશ એટલે સંગ્રાહકની અભિલાષા, કામવશ જીવની સ્થિતિ એક સરખી રહેતી નથી. તૃષ્ણા ને અભિલાષા નાશ પામવાનો સમય આવે છે, ત્યારે તે જીવ મૃદ બનીને ક્રોધને આધીન થઈ જાય છે. એ જ સ્થિતિ અહુણા પિંગલાની બની ગઈ છે. તેનો પ્રેમ એ પ્રેમ જ ન હતો. તે માત્ર વિષયસેવનની જ દાસી હતી. જેની ઇચ્છા વિષયથી જ તૃપ્ત થવાની હતી, તેના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ જેવું હોય જ ક્યાંથી ? અને એવી અબજાને કંદર્પહરના વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાને ક્યાંથી હોઈ શકે ?

* કામાત્ક્રોધોડમિજાયતે ।

આને પિંગલા કામ-ક્રોધથી આંધળી બની ગઈ છે, જેમ જેમ રાત્રિનો સમય સમીપ આવતો ગયો તેમ તેમ તે વધારે અધીરી બનતી જાય છે. આને જો કંદર્પહર તેની ઈચ્છાને આધીન ન થાય તો તેના પ્રાણ લેવાનો એ ગણિકાએ નિશ્ચય કીધો છે. એક તીક્ષ્ણ ખંજર તેણે પોતાની પાસે જૂપાવી રાખ્યું છે. આખા દિવસમાં તેને ખાતું પીતું પણ ભાવ્યું નહિ, તે જંપીને બેઠી પણ નહિ, તે આવરીભાવરી-આકુલવ્યાકુલ બની ગઈ છે. તે વિદ્વજ થઈ ગઈ છે ! તેને કંદર્પહરની જ લેહ લાગી છે. રાત પડી, અંધકાર વ્યાપી ગયો. પિંગલાના હૃદયમાંએ અંધકાર વ્યાપ્યો. મહાત્મા કંદર્પહરના મંદિરમાં તેની આજ્ઞા પ્રમાણે એક જ ઝાંખો દીવો બળે છે, ત્યાં પિંગલા પોતાનું મોહકપણું દર્શાવતી ગઈ. કંદર્પહર ઝાંકારના જાપમાં જ એકતાર હતો. પિંગલાના નૂપુરોનો અણઝણાટ તેણે સાંભળ્યો નહિ, તેના પ્રતિ દૃષ્ટિ જ કીધી નહિ તો તેના સૌંદર્યપર તો તે લક્ષ જ શાનું આપે ? પિંગલા રોષમાં-ક્રોધમાં હતી, બળતી જળતી હતી, તે ઠમકારો કરતી આવી. કંદર્પહર અડગ જ બેસી રહ્યો. પિંગલા પ્રણામ કરીને ઋષિદેવની સમ્મુખ બેઠી. તેના હૃદયનો ભાવ મહાત્માથી ગુપ્ત ન હતો. પોતાના તરફ વિષયથી ભસ્ત આંખે પિંગલાને નિહાળતી બેઠીને, મહાત્માએ કહ્યું; “મૈયા ! તારું કલ્યાણ થાવ !”

પિંગલાને આ શબ્દો વજ્રસમાન લાગ્યા. તે ક્રોધ કરીને બોલી:- “અલ્યા એ ભગતા ! આને મૈયા બૈયાની વાત દૂર મૂકી દે. તું મોટે મહાત્મા છે તે મેં તને બહુયો છે ! આ ઘરમાં તું આવ્યો, ત્યારે તો શી શરત કીધી હતી, તેનું સ્મરણ થાય છે કે ?”

મહાત્માએ કહ્યું; “મૈયા ! હું !”

પિંગલા બોલી:-“ચાલ ! આને તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી મારી ઈચ્છા તૃપ્ત કર !”

મહાત્મા બોલ્યા; “મૈયા ! તારી ઈચ્છા તૃપ્ત થઈ ચૂકી છે, તું શા માટે આવરીભાવરી બની જાય છે ?”

આ સમયે પિંગલાને રગે રગે કામ વ્યાપી ગયો હતો. તેણે એકદમ ઊભી થઈને ઋષિરાજનો હાથ પકડ્યો ને કહ્યું; “હે મહારાજ ! મારા બહાલા ! મારા પ્રાણ ! આપ ચાલો પલંગપર ! મારા જીવને તૃપ્ત કરો ! ને ચાવડાવેડા મૂકી દો !” એમ કહીને પછી તેણે સંતનો હાથ ખેંચ્યો.

ઋષિએ કહ્યું; “મૈયા ! ધીરજ ધર ! તારી ઈચ્છા તૃપ્ત થશે ! તું શા માટે ઉતાવળી બને છે. આને ઉતાવળ શી છે ?” ઋષિરાજનાં

આ વચનો સાંભળતાં પિંગલા ક્રોધાંધ થઈ ગઈ. ક્રોધથી તેને સંમોહ થ ગયો. ક્રોધાદ્રવતિ સંમોહઃ । સંમોહે તેની કર્મેન્દ્રિયોને ઉદ્ભવ બનાવી દીધી. મનથી જ તે વિષયોમાં લદ્દબદ્દ થતી ગઈ, તેનું મન સાવ મૂઢ બની ગયું, તે મિથ્યાચારી બની ગઈ. તે પોતાના, તેમ જ ઋષિના રૂપને ભૂલી ગઈ. ખંજર કાઢી તેણે ઋષિને હડસેલો મારી પાડી નાંખ્યા, અને પછી કહ્યું; “અલ્યા સાધુડા ! આજે કેટલા દહાડા થયાં તું મને છેતર્યા કરે છે, પરંતુ આજે હું છેતરાવાની નથી. તું આજે જો મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરીશ નહિ, તો હું તને આ ખંજરથી મારી નાંખીશ !”

સંતે જોયું કે સમય ઠટાકટીનો છે. આ દુષ્ટ અબળા, સબળા થઈને મારો ઘાત કરતાં ક્ષણભર પણ વિચાર કરશે નહિ; અને ઘાત થયો કે ગુરુવર્યે જે આજ્ઞા કરી છે તે પૂર્ણ થશે નહિ. તેણે સામોપચારની શરુઆત કરી. “હે વિવેકી અબળા ! આ એક સંત પુરુષના પ્રાણની હાનિ કરવાથી તારી કામના પૂર્ણ થતી હોય તો તેમ ભલે કર ! પણ મારી એક વાત યાદ રાખજે, તું જે ઘોર પાપ કરવાને તૈયાર થઈ છે, તેથી તારી કામના પૂર્ણ થશે નહિ. પણ ભિક્ષુ તું પાપભાગિની થઈ, આ જન્મે, પૂર્વ જન્મના કુસંસ્કારને યોગે તને ગણિકાપણું પ્રાપ્ત થયું છે ને કોઈ સુસંસ્કારને યોગે તેં મોટું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીયું છે તેને બદલે, ઉત્તર જન્મમાં તારે નરકમાં જ પડવાનું રહેશે !”

પૂર્ણ તિરસ્કાર દર્શાવતી પિંગલા બોલી; “અલ્યા સાધુડા ! મને નરક બરકનો જરાયે ભય નથી. તારી સાથે ક્રોડા કરવાથી નરકપ્રાપ્તિ થતી હોય તો ભલે થાય—એ નરકનું દુઃખ મને સ્વર્ગના સુખસમાન થશે ! તારી અનુપમ કાંતિ જોઈને જ મેં મારા બંને મંદિરિયામાં તને નિવાસ આપ્યો છે, ત્યાંથી તું કેમેં કયોં ખસતો નથી, ને મારી કામનાએ પૂર્ણ કરતો નથી; તો કાં તો આજે મને તૃપ્ત કરી, તારી પ્રતિજ્ઞા પાળ, નહિ તો જમલોકમાં જા ! જે સ્ત્રી હજાર કે લાખની દોલત આપવા છતાં પણ અપ્રાપ્ય છે, તે તારી સેવામાં તૈયાર છે, તે તારી ક્રીસ-ગણતીમાં જ નથી કે ? તે વચન આપ્યું છે કે, મારી કામના પૂર્ણ કર્યા વગર હું અહીંથી જઈશ નહિ. તે મારી કામના કયારે પૂર્ણ કરશે ? આજ આઠ આઠ દહાડા થયા હું તારી શુશ્રૂષા કરું છું, પ્રાર્થના કરું છું, વિનવણી કરું છું, પગે પડું છું, તે કશાની પણ સ્પૃહા કર્યા વિના, તું બગલકાતની માફક ‘મૈયા મૈયા’ બક્યા કરે છે, તો શું તારા

આપનું બોડાવવાને અહીં આવ્યો છે? ચાલ પલંગપર, નહિતર હમણાં મારી નાંખીશ !”

એ સમયે પિંગલાનું લાવણ્ય નાસી ગયું હતું. તે રાક્ષસીનું રૂપ ધરીને હાથમાં ખંજર પકડી ઊભી હતી, તેની આંખો લાલ હિંગખોલ વર્ણી થઇ ગઇ હતી, તેણે જમણા હાથથી સંતની ગરદન ઝાલેલી હતી અને તે બોલતી હતી કે, “જો આ ક્ષણે પલંગપર નહિ ચાલશે, તો મારી જ નાંખીશ !”

ઋષિએ બેયું કે, પિંગલા સમજે એમ નથી. કામાતુર મનુષ્યને લય કે લબ્ધ હોતી નથી, અર્થીઓને ગુરુ કે ભાઇબંધ હોતો નથી, વિદ્યાતુરોને સુખ કે નિદ્રા હોતી નથી અને ક્ષુધાતુરોને રુચિ કે વેળા હોતી નથી.* અહો! આ જગતમાં મોટમોટાને પણ ચલાયમાન કરનાર સ્ત્રી છે; તેનું શસ્ત્ર અનિવાર્ય છે; તે છતાં મૂઢમતિઓ તેને અબળા કહે છે.

પિંગલાનું સખળપણું જોઈ, અબળ બની, કંઠપંદુર ઊભો થયો ને પલંગ તરફ ચાલ્યો. પિંગલા આનંદ પામી. તેનો ક્રોધ ધીમે ધીમે ઉતરવા માંડ્યો; તે શાન્ત બની, હસી, પ્રસન્નવદની જણાઇ, એટલે ઋષિ બોલ્યા;—“હૈ પિંગલા! હું ગુરુદેવના સોગંદ ખાઇ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વગર હું અહીંથી જઇશ નહિ!”

પિંગલાએ કહ્યું; “સ્વા!મનાથ! પ્રાણથી પણ અધિક ખ્યારા! મારાથી જો કંઈ અપશબ્દો બોલાયા હોય તો ક્ષમા કરજો!”

પછી પિંગલા તુરત પલંગપર જઇને સૂતી; ત્યારે ઋષિરાજ પલંગ સમીપ ઊભા રહી બોલ્યા; “પિંગલા! મારી એક વાત સાંભળ! આજથી આપણે નિત્ય એક જ પલંગ પર શયન કરીશું; પણ જ્યાંસુધી હું અહીં રહું ત્યાંસુધી તારે અન્ય પુરુષની સાથે સંભાષણ પણ કરવું નહિ અને હું સૂતાં સૂતાં જો કયા તને કહું, તે કયા તારે સાંભળવી અને તે પછી તારી ઠામકેલિની ઇચ્છા અક્ષય રહે તો તેને હું પૂછે કરીશ—પરંતુ તારે મારા અંગને અડકવું નહિ અને હું પણ તારા અંગને અડકીશ નહિ. જો તું મારા અંગને અડશે તો તત્ક્ષણે જ બગીને ભરમ થશે. માત્ર તારે મારી લક્ષ્ય કથાનું જ લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરવું.”

પિંગલાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે, “ખાવાનું ફાંસાયા તો છે; પણ જરાક ભાવ ખાય છે. પણ શી હરકત છે! ભણેને એ ગમે તેવી કથા

* અર્થાતુરાણાં ન ગુર્વને ચન્દુઃ કામાતુરાણાં ન મયં ન લક્ષ્મી ।

વિદ્યાતુરાણાં ન સુખં ન ત્રિશ્ચ ક્ષુદ્રાતુરાણાં ન રુચિરે વેલા ॥

કહે; પિંગલા તેમાં ફસાય ચારે તો થઇ જ રહ્યું તો. એવી જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ મેં બહુ સાંભળી છે. એક શય્યામાં સૂતા પછી કોણ એવો મહાત્મા છે કે, જે પોતાનું બ્રહ્મચર્ય સાચવી શકશે ? આજે એક શય્યાએ સૂવાનું તો કબૂલ કીધું ! એટલો તો ફસ્યો ! કાલે લઢુજી ન બનાવું તો પછી મારું નામ પિંગલા જ નહિ. કાલે નહિ તો ચાર દહાડા પછી પણ બાવાજી વિલાસ ભોગવવાને તૈયાર થઈ જશે. વિશ્વામિત્ર અને પરાશર જેવા સ્ત્રીના સૌંદર્યમાં લુબ્ધ થઇ ગયા છે, તો એના તે શા ભાર ?” અહુણા તો જેમ કહે તેમ હા હા કહો; કેમકે જો વધારે ભય બતાવીશ તો એ કદાચ એકાદ દહાડો સુખ ભોગવાવી ચાલ્યો પણ જાય. એમ વિચાર કરીને તે બોલી, “મહારાજ ! તમારી એમ ઈચ્છા છે, તો હું તેમ વર્તીશ. આજથી અન્ય પુરુષ સાથે ભાષણ કરીશ નહિ, તમારી આજ્ઞા વિના તમારા અંગનો સ્પર્શ કરીશ નહિ, તમારી લક્ષ્ય કથાને લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળીશ, કેમ હવે તો રાજી છો ને ?”

કંદર્પહરે કહ્યું; “મૈયા ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું ને મારી પ્રાર્થના છે કે, તારી કામના પૂર્ણ થાવ !” આમ કહીને કંદર્પહર અને પિંગલા એક શય્યામાં, એક બીજાના અંગનો સ્પર્શ ન થાય તેમ સૂતાં.

ઠાંધું કોણ ?

શય્યામાં સૂતેલા કંદર્પહરે, ક્ષણભર વિચાર કરી, પિંગલાને કહ્યું; હે સૌંદર્યશાલિની પિંગલા ! તું ડહાપણમાં શ્રેષ્ઠ છે. હું તને એક કથા કહું છું તે સાંભળી, તને યોગ્ય લાગે તો મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપજે. એ ઉત્તરથી, લોકો તને ડાહી, ચતુર, કાર્યકુશળ કહે છે તેને તું યોગ્ય છે કે નહિ, તેનો નિશ્ચય કરી, તારી મનઃકામના પૂર્ણ કરીશ.

વિશ્વપુરી નામની અનેક વૈભવોથી પ્રપૂર્ણ એક અલૌકિક નગરી છે. એ નગરીનો સ્વામી મહાસમર્થ, સકળકળા-વૈભવ-વિભૂતિ-ઐશ્વર્યનું પરમ નિધાન છે. એ સ્વામીનું નામ પુરાણપુરુષ છે. તેના વૈભવમાં કશી ન્યૂનતા નથી. તેની શક્તિ એટલી અગ્રાધ છે કે તે ચાહે તે કરી શકે છે. એ નગરીના સ્વામીને એ પુત્રો છે. એકનું નામ રાજસલાલ ને બીજાનું નામ સાત્વિકલાલ. એક સમયે પુરાણપુરુષે પોતાના તે પુત્રાને સમીપ બોલાવીને કહ્યું; “તમે પુત્ર ઉમરે પહોંચ્યા છો,

* વિશ્વામિત્રપરાશરપ્રભૃતયો વાતામ્બુવર્ણાશનાસ્તેડપિ શ્રીમુખપદ્મજં સુલલિતં દૃષ્ટ્વ મોહં ગતાઃ । સ્વાદ્બલં રચિરં પયોદધિયુતં મુજ્જન્તિ ચે માનવાસ્તેષામિન્દ્રિયનિપ્રદો યદિ મહાદ્વિન્ધ્યસ્તેસ્ત્રાગમમ્ ॥

માટે મારા રાજ્યમાંની બે નગરીના તમને વહીવટદાર બનાવવા ઇચ્છું છું. એ નગરીમાંની એક નગરી અતિ અદ્ભુત છે, પણ ત્યાંની પ્રજા પોતાના સ્વામીના સ્વામી થવાનો સતત ઉદ્યોગ કરનારી ને ઉદ્ભવ છે. એ તે પ્રજાનો સ્વામી જરા પણ ગાફલ રહે છે તો એ પ્રજા તેને પોતાનો દાસ બનાવી, બાળુગરના વાંદરાપેરે નચાવે છે ને છેવટે કેદમાં પણ પૂરે છે. પણ એ નગરીનો દેખાવ અતિ રમણીય છે, ત્યાં સદા ચૈથૈકાર સંભળાય છે; લોકો હસતા, રમતા ને સ્વચ્છંદી છે ને ભવનો સુશોભિત ને રણિયામણાં છે; પણ એ ભવનોવાળા નગરમાં જે ઝાઝો કાળ વસે છે, તે સ્વસ્વરૂપને વીસરી જાય છે ને તેથી મારી અવકૃપાને પાત્ર બને છે. બીજી નગરીનો દેખાવ, કંઈ પણ ઠાઠમાઠ વગરનો છે; તેમાંનાં ઘરો ખડખડ પાંચમ જેવાં છે; તેમાં રહેનારી પ્રજા પણ ઠાઠમાઠ રહિત ને દેખાવે ઉદાસ છે ને તેને જોતાં જ પ્રથમ તો નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રજા પૈસા ટકા વગરની, મોજ કે આનંદ વિનાની, વાડી વિસ્તાર વિનાની, શૃંગાર વિનાની, પણ ઠાહી, ઠાવકી, બુદ્ધિમાન, હિતાહિત જાણનારી, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો પરમસુખ આપનારી ને મારી પ્રીતિ વધે તેવે માર્ગે પ્રવર્તનારી છે. તે પ્રજા પાસે મોજનાં સાહિત્યો નથી. પ્રથમ તો તેનો સંગ કરતાં હુઃખ જ દેખાય તેવી તે પ્રજા છે. પ્રથમ નગરીની પ્રજા પૈસે ટકે ગળ્બર, રંગ રાગમાં શુભતાન-મસ્તાન, વિલાસ વૈભવ ભોગવવામાં થરી પૂરી. પ્રથમ તો પોતાના સ્વામીની સેવક, પણ પછી સ્વામીની સ્વામી થઈ બેસવાની ઠામના કરનારી છે ને મારા પ્રત્યે જેની ભક્તિ ન્યૂન, તેના સર્વ મનોરથો પૂરનારી છે, પણ તેને જે વશ થયા, તેને તે સંકટમાં નાંખનારી ને અનિવાર્ય હુઃખ દેનારી છે. તે ઘણી મોહક છે, રાજાને અનેક પ્રકારે લાડ લડાવનારી છે, આનંદનો દેખાવ દેનારી છે ને સદા થનથન કરનારી છે, પણ જ્યારે વિક્કે છે ત્યારે રાજાને પણ કેદમાં નાંખે તેવી છે. બીજી નગરીનું નામ દૈવી સંપત્ત છે અને પહેલીનું નામ આસુરી સંપત્ત છે.* એ બે નગરીમાંથી જે ગમે તે તમારે સ્વાધીન કરી લઈ સુખરૂપ રાજ કરો.”

પુરાણપુરુષનો નાનો પુત્ર લાલાળ હતો; તે મોજલો અને વિલાસી હતો. તેણે વિચાર કીધો કે, આપણે તો જ્યાં આનંદોત્સવ હોય ત્યાં જ રહેવું. આસુરીસંપત્તપુરીમાં જે આનંદધ્વનિ સંભળાય છે, તેવો દૈવી-

* બીજી ૧૬ માં અર્થાત્. દૈવ-આસુર સંપત્ત વિભાગયોગ.

સંપત્તપુરીમાં નથી એમ પિતાજી જ કહે છે, તો પછી ત્યાં જવામાં લાભ શો ? મોટા ભાઈ આસુરીસંપત્તપુરી માગે તો પણ આપણે તેને તે નગરીનું રાજ્ય આપવાના નથી, આપણે જ તે તો લેવાના. રાજસલાલે આસુરી-સંપત્તપુરીનું રાજ સ્વેચ્છાથી સ્વાધીન કરી લીધું. બીજા પુત્ર સાત્ત્વિકલાલ-મોટા બંધુએ દેવીસંપત્તપુરીનું રાજ ઇચ્છ્યું હતું ને તે મળવાથી તે અતિ આનંદ પામ્યો.

રાજસલાલને તેની ચતુરંગી પ્રજાએ થોડાં વર્ષો તો એવો મોજમાં મસ્ત કીધો, કે તે સર્વ આનંદનો લોકતા બની ગયો-એ પુરીને જ સર્વ આનંદનું સ્થાન ગણવા લાગ્યો; તે અનેક પ્રકારની મોજ ભોગવવા લાગ્યો; પ્રજા પણ તેના કહેવાને ‘જીલખે’ કરી જતી હતી. ધીમે ધીમે તે પ્રજાનો પૂર્ણ પ્રેમપાત્ર બની ગયો ને પછી તો પ્રજા જેમ કહે તેમ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે નગરીના તુચ્છ આનંદમાં તે લદખદ થઈ ગયો ને ધીમે ધીમે પોતાને હાથે જ કેદની બેડીઓ તૈયાર કરવા લાગ્યો. * છેવટે તે પ્રજાનો એવો તો દાસ બની ગયો કે, એક દિવસે પોતાની જ તૈયાર કરેલી બેડીમાં, તેની પ્રજાએ તેને જકડી લીધો ને પછી કહ્યું, ‘તારા ભાવિમાં દુઃખ, હાનિ, આવર્જન, વિસર્જન, ક્ષણિક આનંદ ને અનિવાર્ય દુઃખ જ છે તો તે ભોગવ !’ એમ કહી, તેની પ્રજાએ તેને એવા અંધકારમાં પૂરી કીધો કે, તેનો હજી સુધી પત્તો જ લાગતો નથી, ને પોતાના પિતાશ્રી પુરાણપુરુષનાં દર્શનનો તે ભાગી જ થઈ શકતો નથી.

સાત્ત્વિકલાલ, દેવીસંપત્તપુરીની પ્રજાપર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એ પ્રજા નહિ હોંસીલી, નહિ વિનોદી, નહિ કોડીલી-કંઈ જ નહિ. ત્યાં નાચ્યારંભે નહિ, ગીતગાને નહિ. આનંદે નહિ ને ઉત્સવે નહિ-ઝાઝી લીલાએ નહિ ને ઝાઝાનો સમાગમે નહિ. તેની પ્રજા પણ ચતુરંગી હતી, પણ વિરાગી, દૃશ્યપર પ્રેમરહિત, સત્ અસતના વિચારવાળી, સર્વને અભેદ દૃષ્ટિએ જોનારી હતી. છતાં તેના મનમાં-ચિત્તમાં-આત્મામાં જે આનંદ થતો તે અલૌકિક હતો. જ્યાં પ્રેમ નહિ ત્યાં ભય કોનો ? પ્રેમ જ ભય ! ત્યાં પ્રેમ હતો, પણ નિર્ગુણ પ્રેમ હતો. નિર્ગુણ પ્રેમ એ અલૌકિકજ પ્રેમ છે. એવા અપ્રેમી-અભોગી દેખાતા; પણ ખરેખરા આનંદના સ્થાનમાં રહેલો. સાત્ત્વિકલાલ પૂર્ણ આનંદથી એ પ્રજાનું પાલન પોષણ કરવા લાગ્યો ને જેમ જેમ તેને પાળતો ગયો તેમ તેમ તેનું સામર્થ્ય વધતું ગયું. જેમ જેમ પ્રજા તાણે થતી ગઈ, તેમ

* દેવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।

તેમ તે બીજાં મોટાં રાજ્યોનો સ્વામી થતો ગયો. એ રાજ્યો જીતતાં સાત્વિકલાલને ઘણો શ્રમ વેઠવો પડ્યો ને તત્કાળ તો લાલ કશો જણાયો નહિ, પણ કાળ જતાં ને સમગ્ર પ્રજા સ્વાધીન થતાં, તે એટલો તો બળવાન થયો કે, તેનો પિતા પ્રસન્ન થયો ને તેણે તેને પોતાના રાજ્યપર સ્થાપી દીધો.

કંઠર્પહરે પૂછ્યું; “હિ પિંગલા ! એ બે બન્ધુઓમાં બુદ્ધિમાન કોણ, ક્ષણિક આનંદનો ભોગી કે નિત્યાનંદનો ભોગી ?”

પિંગલાએ કહ્યું; એમાં તે વળી પ્રશ્ન શો ? બુદ્ધિમાન સાત્વિકલાલ જ તો ! જે આનંદ હમેશનો હોય, તે જ સાચો આનંદ છે. અહુણાં આનંદ જેવું જણાય ને ઘડી પછી ઉદાસ થવાય તે તે વળી આનંદ કહેવાય કે ? એ તો મૂર્ખની ઘડીભરની મોજ !”

કંઠર્પહરે કહ્યું; “તારું કલ્યાણ થાઓ ! તે યોગ્ય કહ્યું.” થોડી ક્ષણ મૌન ધરી, પુનઃ સંતે કહ્યું; “પિંગલા ! લોકો તને બુદ્ધિમતી ને શાણી કહે છે, પણ મને તો તું મૂર્ખની શિરોમણિ જણાય છે !”

પિંગલા બોલી; “કેમ મહારાજ ! તમારી ઈચ્છા હોય તો કહો તેને મારે વશ કરી, વાંદરા પેરે નચાવું, એટલું મારામાં સામર્થ્ય છે, તો હું મૂર્ખો કેમ ?”

“મૂર્ખો એટલા જ માટે કે હજાપણમાં અતુપમ ગણાતા રાજા રાણા, જે લાખોને વશ કરનારા છે તે તારે વશ થાય છે, તટલું છતાં જે એક બીખારડો જોગટો, ઘેર ઘેર ને બારણે બારણે બીખ માગી જેમ તેમ પેટ ભરનારો છે, વન વગડામાં રહેનારા ઢાર જેવો છે, તેનાપર તું મોહી પડી છે ! મને તો તારું હજાપણ ધૂળમાં ગયલું જણાય છે, ને તને બુદ્ધિમતી ને શાણી કહેનારને હું મૂર્ખશિરોમણિ માનું છું. તે વગર તું પેલા રાજસલાલપેરે ક્ષણિક સુખ ભોગવીને, સ્વહસ્તે જ કેદખાનામાં પડવા તૈયાર થાય નહિ. એ કેદખાનું તે રાજબંધન નથી પણ અનંત નરકનું કેદખાનું છે, ત્યાં જવાની તું કેમ કામના કરે છે, જા હાહી છે તો ?”

પિંગલા અબોલ રહી, ત્યારે સંતે કહ્યું; “તારી ઈચ્છા વિલાસ રમવાની છે તે રમ્યા પૂર્વે, હું જે કહું તે તું પુનઃ સાંભળ ! તું રાજા રાણાની માનીતી છે, કોઈને પણ લેખામાં ગણતી નથી, ત્યારે મારાપર તું કેમ તુષ્ટમાન થઈ છે તે કહે. તને શાના ઉપર મોહ થયો છે ? તને મારા રૂપપર મોહ થયો છે કે મારા સુખપર, નેત્રોપર, અંગપર,

હાથપર, કાનપર, નાકપર, શાના ઉપર તને મોહ થયો છે તે તું મને કહે, એટલે હું તેના સૌંદર્યનું તને ભાન કરાવું. જો તને મારા મુખપર મોહ થયો હોય તો આ મુખ કેવું છે તે જો ! એમાંના દાંતો કેવળ હાડકાના છે; એક દાંત પડ્યો તો તુરત ફેંકી દે છે. એ દાંત ઉપર તને મોહ થતો હોય તો લે આ દાંત; જીભ ઉપર મોહ થતો હોય તો આ જીભ પણ તારી સમીપમાં જ છે; નેત્રો ઉપર મોહ થતો હોય તો નેત્રો પણ તારી સમીપમાં છે. (આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના યોગ-બળવડે દાંત, જીભ, નેત્રનો ગોળો, પિંગલાને હાથમાં લઈ બતાવ્યાં.) તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી આને ભોગવ ! આ હાડકાં, ચામડાં, માંસ, મજ્જા ને લોહીથી ભરેલાં, યંત્રની પેઠે ચાલતાં શરીરરૂપી પિંજરામાં તને શું સુંદર દેખાય છે ? તે આજ દિન પર્યંત સર્વ પદાર્થો ભોગવ્યા છે; તારા દેહ અને ઇન્દ્રિયો નિરોગી રહ્યાં છે; રાજ અને વેલવની તું ઘણીરહી છે; આ રાજ્યમાં તારા જેવી બુદ્ધિમતી કોઈ પણ સ્ત્રી ગણાતી નથી. તેવી તું, ક્રિયા પદાર્થ ઉપર મોહ પામી છે, તે મને કહે.”

દેહ મળમૂત્રનો ભંડાર !

પિંગલાએ કહ્યું; “હે સ્વાધો ! હું તમારી કાન્તિપર મોહિત થઈ છું.”

કંઠર્પહરે કહ્યું; “જો કાન્તિપર તને મોહ થયો છે તો (શરીર બતાવી) કાંતિને ભોગવી તૃપ્ત થા.”

પિંગલા બોલી; “કાન્તિને શી રીતે ભોગવાય ? રતિકેલિનું સ્થાન તો જુદું જ છે, તેને ભોગવવાથી જ આનંદ પમાય છે-તૃપ્ત થવાય છે.”

સાધુએ કહ્યું; “તે ભોગવવાને તારે જોઈએ છે ? લે તેને ભોગવ.”

પિંગલા બોલી; “એ તો જેમ ભોગવાતું હોય તેમ જ ભોગવાય. પુરુષો અને સ્ત્રીઓને એક બીજાના રતિકેલિના સ્થાનપર જ મોહ છે ને મને પણ એ જ ભોગ જોઈએ છે.”

કંઠર્પહરે કહ્યું; “હે ચતુરા ! એમાં મોહ પામવા યોગ્ય શું છે ? તું અજ્ઞાત છે તેથી જ આતું બકે છે. પણ જગદીશો, જ્યારે મનુષ્યને ઘણો ત્યારે જે સુંદર પદાર્થો છે, તે પ્રકટ રાખ્યા છે ને જે નજીવ-કંટાળા ભરેલા પદાર્થો છે તે ગુપ્ત રાખ્યા છે. એવા ગુપ્ત રહેલા એટલે નજીવ સ્થાનપર તને મોહ વ્યાપે છે, એ કેવી તારી મૂર્ખાઈ ! ખરેખર, તારી ચતુરાઈ, હું તો ચૂલે પડેલી જાઉં છું. મોં, કાન, નેત્ર, નાસિકાદિ જે સુંદર છે, તે સર્વ પ્રકટ છે, તેપર તને મોહ થતો

નથી ને જે માંસનો કટકો છે, તેપર તું મોહ પામી છે, તેથી મને તારી બુદ્ધિપર ગ્લાનિ થાય છે. તને લોકો ફ્રાકટમાં જ ચતુર, ગુણ-વાળી ને ડાહી માને છે, પણ ખરેખરી તું તો મૂર્ખ જ છે. જેપર તું મોહી પડી છે, તેમાંથી મૂત્ર અને ચિકાશવાળો પદાર્થ ઝડપે કરે છે, અને તેની સામા, તે પૃથ્વીપર પડ્યા પછી દૃષ્ટિ પણ કરવી ગમતી નથી. એવા અપવિત્ર અને ગંધાતી મોરી જેવા, ક્ષુદ્રસ્થાનપર બુદ્ધિ-માનને મોહ થાય ખરો? એ ગંધાતા સ્થાન પ્રતિ કોઈ પણ સજ્જન પુરુષને તો ક્ષણભર પણ પ્રીતિ થતી નથી, તો પછી તેનાપર તને મોહ થયો છે, તેથી તારી બુદ્ધિપર મને હાસ્ય આવે છે !”

પિંગલા બોલી; “હે સાધુ ! હું કંઈ તમારા એકલા એ સ્થાનપર મોહિત થઈ નથી, પણ મને તમારા સર્વાંગપર મોહ છે. એ ગુપ્ત સ્થાન તો માત્ર એનો એક વિભાગ છે, અને સ્ત્રીપુરુષના પરમ પ્રેમનું સર્વાંગનું મોહક સ્થાન રમણસ્થળ છે. એનાપર જ સર્વ મરી શીટે છે. વિશ્વામિત્ર, પરાશર, ઇન્દ્ર, રાવણાદિને પણ એપર જ મોહ થયો હતો !”

સાધુએ કહ્યું; “જેનાપર સર્વ મરી શીટે છે, તે લઈ તું આનન્દે કલ્લોલ કરવા કેમ તત્પર થતી નથી ?”

ગણિકાએ કહ્યું; “મહારાજ ! મને તમારા સર્વાંગનું સુખ આપો-એ અંગ મારું કરો !”

“ઠીક, ઠીક, એ અંગ તારું જ છે. લે, તને શું આપું ?” કંદર્પહરે કહ્યું.

“અંગ !” પગલા બોલી.

“તું કોને અંગ કહે છે ! અંગ જેવું આમાં કીયું છે ? આ ગળું આપું કે હાથ આપું, પગ આપું કે માથું, મોં, ગાલ, નેત્ર, કર્ણ કે નાસિકા, જીભ કે દાંત, પેટ કે પીઠ, ગુદા કે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય ! શું આપું, બોલ ?” કંદર્પહરે એમ પ્રત્યેક અંગ બતાવીને કહ્યું.

“મહારાજ ! એ કંઈ નહિ; પણ જેપર મને મોહ છે, જે સુંદર છે, જે આનંદ આપે છે, તે અંગ આપો !” પિંગલા બોલી.

સાધુએ કહ્યું; “લલ્લે, જે અંગ તને સુંદર ને આનંદ આપનારું જણાતું હોય, તે ઉઠાવી લે ને સુખેથી ભોગવીને આનંદ પામ.”

પિંગલા ગભરાઈને વિચારમાં પડી ગઈ. તે અમોહ જ રહી. થોડીવારે વિચાર કરીને તે બોલી; “હું શું ઉઠાવું ?”

“તારું માનેલું સુંદર અંગ !”

“એ કેમ ઉઠાવાય ?” પિંગલાએ કહ્યું.

કંઠર્પહરે કહ્યું: જો અંગ ઉઠાવાશે નહિ, તો ભોગવાશે કેમ ?”

પિંગલાએ કહ્યું: “મહારાજ ! હું કંઈ સમજતી નથી, પણ આ જે સુંદર, કાંતિમાન દેખાય છે—સર્વ પ્રકારે સુંદર છે, ભરેલું હૃદય પુષ્ટ દેખાય છે, તે અંગથી હું ને તમે એકરસ થઈએ તેવો ભોગ મારે જોઈએ છે.”

સંતે કહ્યું: “હે વિચક્ષણે ! મને તો આ નાશવંત માટીના દેહમાં કંઈ પણ સુંદર દેખાતું નથી. આ જે અંગ તને સુંદર દેખાય છે તે તો કેવળ જ નરકની ખાણ છે. એ ખાણમાં તે શી સુંદરતા દેખાય છે ? અહર્નિશ એમાંથી નરક ઝર્યા કરે છે, એનાપર તને મોહ થાય છે ? યંક, લાળ, ચીપડા, પરુ, રુધિર, માંસ, મજ્જા, હાડકાં તથા મળમૂત્રથી ભરેલા દેહના કયા ભાગ ઉપર તને મોહ ઉત્પન્ન થયો છે,* તે કહે ? કેમકે જેને તું ઉત્તમ-સુંદર તારા પ્રેમ-આનંદને પાત્ર માનતી હોય તે આપીને, મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવા હું આતુર છું.”

પરમ આનંદનું સ્થાન

પુનઃ પિંગલા વિચારાગારમાં પડી ગઈ. તેને કંઈ સૂઝયું નહિ. થોડી વારે તે બોલી: “હે સાધુ ! હે મહાત્મા ! જો તમારો મારાપર પ્રેમ હોય અને મને આપેલું વચન પાળવું હોય તો, મને જેથી આનંદ થાય તે આપો !”

સંતે કહ્યું: “તે યોગ્ય કહ્યું. આ વિદેહાનગરીમાં સર્વ તને વિચક્ષણ ગણે છે તે સત્ય છે. સત્ય-શુદ્ધ-પરમ-આનંદ ભોગવવા તું પાત્ર છે—પૂર્વ જન્મના અનેક સુસંસ્કારોથી વિશુદ્ધ સંસ્કારી છે, અધિકારી છે ! હું તને પરમ આનંદ આપીશ. અયે પિંગલે ! સાંભળ. મનુષ્ય જેવો આ ઉત્તમ દેહ પ્રભુએ તને આપ્યો છે, તે ક્ષણિક આનંદ ભોગવવાને આપ્યો નથી, પણ પરમ આનંદ ભોગવવા આપ્યો છે. એ આનંદ તે કયો ? આ દેહના સર્વ આનંદો તો તુચ્છ છે, કેમકે તે ક્ષણિક છે. દેહના ક્ષણિક સુખો કે આનંદો, સુખે નથી ને આનંદે નથી, પણ એ માત્ર બુદ્ધિનો ભ્રમ જ છે. ક્ષણભર વિચાર કરી, જગતનો વ્યવહાર-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ પ્રતિ લક્ષ દેશે, તો તને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ

* રૂપે શું મન રાચો રે, કાયાનો રંગ કાચો રે, ભગવાન ભલો. ૨૬

હાડ માંસ ને રુધિર ભરેલું, મઠયું ચામડે અંગ (૨),

ગંઢા દેહનો ગર્વ નકામો, કાયાનો રંગ પતંગ,

ભરસો નહીં સાચો રે, કાયાનો રંગ કાચો રે, ભગવાન ભલો. મહાશ્વેતાઠાઈઝરી.

હેહમાં કરી સુંદરતા નથી. એ દેહ-અંગ અનેક જાતનાં સ્તંભોં કરવાને માટે છે; ક્ષણિક સુખ લોગવવા-પાપકર્મ માટે નથી. મોહ તો એના પર કરવો, કે જેમાંથી નિત્યનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય. મને કહે કે, જે આનંદ લોગવવા તું તૈયાર થઈ છે, તે કીડાનો આનંદ કેટલો કાળ રહેશે? વર્ષ, બે વર્ષો કે હસ્તમેશ રહેશે? તને ક્ષણિક આનંદ આપું કે અખંડ આનંદ આપું?”

પુનઃ તે મૂંગી રહી. કન્દર્પહરે કહ્યું; “ઉત્તર દે, કેમકે મારે તારી મનઃકામના તૃપ્ત કરવી છે, લૌકિક આનંદ કેટલો કાળ રહેશે, તે તું જાણે છે? વરસ, બે વરસો કે જીવે ત્યાં સુધી રહેશે!”

“રે વર્ષ બે વર્ષો શાનાં?” પિંગલા બોલી; હમણાં ખાધું ને હમણાં ભૂખ્યાં. ક્ષણભરનો જ એ આનંદ! લોગવે ત્યાં સુધી સુખ! પ્રથમ મીઠું તે પછી ખાટું અંખટ!”

“અહો! એમ છે કે? અને એને માટે આટલી ઉત્કંઠા, આટલા ધમપછાડા, આટલો વલોપાત, પીડા અને વ્યાકુલતા ને તે માટે આ ખંજરથી, જેણે આ જગતની સ્ત્રી માત્રને મૈયા માની, જરા પણ અવિરક્તતા ધારણ કરી નથી, તેવા એક સંતનો ઘાત! હું તો ધારતો હતો કે, આ આનંદ નિત્યનો હશે; પણ તું તો કહે છે કે, વિષયસુખનો આનંદ તો ક્ષણભરનો જ છે ને તે ત્હારે લોગવવો છે? રે મૂઠ! રે પામર! જાણ કે મજ સંગે વિષય રમવાની તારી ઇચ્છા આ ક્ષણે તૃપ્ત થયા પછી પાછી વિશેષ-જગૃત થશે ને એ પાપરૂપ આનંદ માટે તને વધારે વધારે તાલાવેલી થયા કરશે, ત્યારે તું શું કરશે? ક્ષણ પછી નાશ પામે એવું સુખ-એવો આનંદ લોગવવાથી કોઈ પણ મનુષ્યનું જીવન સાર્થક થતું નથી-તેને સુખે મળતું નથી ને આનંદે મળતો નથી. આહાર એવો કરવો કે, જે શરીરને અમર કરે; સુખ એવું લોગવવું કે, જેની તુલનાને કોઈ પણ પહોંચે નહિ; વિલાસ એવો રમવો કે જે સર્વોત્કૃષ્ટ હોય; આનંદ એવો લેવો કે, જે પરમ આનંદ જ હોય ને તૃપ્તિ એવી થવી જોઈએ કે કામનાનો જ લય થાય.

હે પિંગલા! અપવિત્ર ધર્મનો ભંગ કરનારા ને નિત્ય નરકમાં નાંખનારા વિષયોથી કોઈ પણ જીવ, કોઈ પણ કાળે, પરમ સુખી કે પરમ આનન્દી થયો નથી ને થશે પણ નહિ. તેમ તને પણ મારી સંગે વિલાસ કરવાથી તૃપ્તિએ થવાની નથી, સુખે મળવાનું નથી ને આનંદે થવાનો નથી. ક્ષણની તૃપ્તિ, ક્ષણનું સુખ, ક્ષણનો આનંદ, એ તૈ

શું આનંદ ગણાય? આટલું સમજવા છતાં તને મોહ થાય છે, એ તારી મૂઢતા-અજ્ઞાન જ છે. તે આટલા દિવસો થયાં વિષયો ભોગવ્યા છે, તો પણ તને તૃપ્તિ થઈ નથી, પણ ઊલટી વિશેષ લાલસા થવા લાગી છે અને તું પુનઃ પુનઃ વિષય ભોગવવા ઇચ્છે છે, તેનું કારણ એ કે, આ જગતનો મિથ્યા આનંદ ભોગવવાથી તૃપ્તિ થતી નથી; પરંતુ તે મિથ્યા છે, તેથી વધારે ને વધારે અતૃપ્ત બનાવી, તે ભોગવવાને વધારે ને વધારે ઉશ્કેરે છે.* તને પૂર્વે થયેલો આનંદ, જો સત્ય આનંદ હતો તો તે આજે ક્યાં હુમ થઈ ગયો? જો તને પરમ આનંદ થયો હત-નિત્યનો આનંદ હત-તો નવા આનંદની અપેક્ષા જ ન રહેત, તું સુખી બની હોત, તો મારાથી વિશેષ સુખ પ્રાપ્ત થશે, એવા નિશ્ચય વગર મૂઢ બની બેસ નહિ. પણ તે પરમ આનંદ ન હતો, પણ મિથ્યા આનંદ હતો. મિથ્યા આનંદથી તૃપ્તિ નહિ થાય, એ સ્વાભાવિક છે અને તેમ તું અતૃપ્ત રહી છે ને પુનઃ આનંદ માટે વલખા મારે છે. ભોગ ભોગવવા યોગ્ય તો એક જ દુર્ગંધવાળું સ્થાન છે-અને તે સર્વત્ર સમાન છે; એમાં વિશેષતા કોઈ પણ સ્થાનમાં નથી. માત્ર શરીર-બાહ્યાકૃતિ જ જુદી જુદી છે, ને તે બાહ્યાકૃતિપર જ અવિદ્યાથી ઘેરાયલા અલ્પ પ્રાણીને મોહ થાય છે-તેવો જ મોહ તને થયો છે.

“તને શરીરની સુંદરતાપર મોહ છે, તેથી મારા શરીરનાં સૌંદર્ય-પર મોહ થયો હોય, તો જાણ કે, આ શરીર, નાશ પામીને માટી ભિજું માટી થઈ જવાનું છે. તેનાપર મૂઢ જ મોહ કરે છે અને જે હું ભોગવેલાં અનેક શરીરો જે જે પદાર્થમાંથી બનેલાં છે, તે તે પદાર્થોનું જ આ શરીર પણ ઘડાયું છે. સર્વત્ર માટી જ છે ને તે એક જ છે ને એક જ થનારી છે. એ માટીપર-હાડકાં, ચામડાં ને માંસનાં આ પિંડપર જ્ઞાનીને મોહ થતો નથી. રે પિંગલા! અગણિત મનુષ્યો, જીવાનીના બહારમાં મદમસ્ત જોવામાં આવે છે; છેલછબીલા બની જઈ-ન તો પાપકર્મનો-ન તો નીતિકર્મનો-ન તો સદાચરણનો વિચાર કરે છે ને ગર્વેડાની માફક બેચકલ બની, ઇચ્છત ભોગ ભોગ-વીને પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે; એક પાપાચરણમાં મસ્ત બની, અનેક પ્રકારનાં પાપોનું આચરણ કરે છે. એ સર્વની અધમ ગતિ થાય છે. તે તું જાણતી નથી, તેથી જ તને આ મળમૂત્રથી ભરેલા ગંધાતા

* ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । દર્શિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ મુખ એવાભિવર્ધતે ॥

પણ સંકટ આ જગતમાં નથી. એવા ગર્ભવાસમાંથી મનુષ્ય પ્રાણીનેા જૂટકો થયા પછી, એ ગર્ભવાસમાં જ પાછો પ્રવેશ ન થાય એવાં કર્મો જ્ઞાની જીવે કરવાં બેઠાએ.* તેણે પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થતી વિપરીત ભાવનાઓને, અથાગ પરિશ્રમથી મારવી-સમાવવી બેઠાએ. તે સમાવવાને બદલે, જ્યારે મનુષ્ય તેની વૃદ્ધિના ઉપાયો ચોજે છે, ત્યારે અખિલ વિશ્વના સ્વામી તેના ઉપર અત્યંત ક્રોધાયમાન થાય છે. કહે. એવા સંસારમાં તે સુખ છે? એથી તૃપ્તિ પણ છે? ના.

“તારું સ્વરૂપ જો. આ જન્મમાં, તે અનેક પુરુષોને ભોગવ્યા છે, છતાં તું તૃપ્ત થઈ નથી, અને એ નાશવંત દેહનું તે જે સુખ ભોગવ્યું છે, તે સુખ આજે રહ્યું નથી. એ સુખ ભોગવતાં જે આનંદ તને થયો હતો, તે આનંદ પણ આજે નથી. આનંદનું, સુખનું, તૃપ્તિનું સ્થાન જ ભિન્ન છે. એ સ્થાન તે પરમાત્મામાં વિલય ! તે વિના અન્ય સ્થળ નથીજ. મનુષ્યના પતનનું મુખ્ય કારણ કામ છે. આ કામ અજિત છે. એને જે જીતે છે તે પુરુષાર્થો છે; કેમકે અનેક અનેક રીતે કામ-વિલાસમાં મસ્ત થયેલા જીવોએ કામવશ થઈ અનંત કાળ કામભોગો ભોગવ્યા છતાં અન્તકાળ પર્યંત તૃપ્તિ થઈ નથી. એવા કામનું સેવન કરવાની તને જે ઇચ્છા થાય છે, તે ખરેખર તારાં દુર્ભાગ્યની જ નિશાની છે. એ પરમ કષ્ટદાયી કામભોગનો આનંદ અદ્ય જ છે. તને મારાં રૂપસૌન્દર્ય ઉપર મોહ થતો હોય તો એ રૂપ કેવું છે, તેનું હું યથાર્થ દર્શન કરાવું છું, તે તું જોઈ લે. પછી આ અંગના જે ભાગ-રૂપાળા ભાગપર તને મોહ થતો હોય તે ભાગ અથવા તો જે વહાલું ભાગતું હોય, તે અંગ તારી પાસે રાખજે. પણ તેથી તારી ઇચ્છા તૃપ્ત થશે? ના. જિલ્દી દિવસે દિવસે તે વૃદ્ધિગત થશે. જો તારે નિત્યની તૃપ્તિ, નિત્યનું સુખ, નિત્યનો આનંદ ભોગવવો હોય તો તે પરમ પુરુષનું સેવન કરવા વત્પર બની જા. પરમ પુરુષના સેવનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અવિનાશી છે, બાકી સર્વ વિનાશી જ છે.”

પિંગલાનો પશ્ચાત્તાપ !

આ પ્રમાણે કન્દપંહર નિત્ય નિત્ય ગણિકા પિંગલાને દેહના વિનાશીપણાનું, કામની કૂરવાનું, ભોગના ભયનું, પરમ તૃપ્તિની તૃપ્તિનું, પરમ સુખનું, પરમાનંદનું, દિવસે દિવસે વધતી જતી કામનાથી થતાં

*મૃત્યોર્ભિમેષિ કિંમૂઢ ! મીતં મુંચતિ કિં યમઃ ? ! અજાત નૈવ વૃદ્ધાતિ કુઠ યત્નમજન્મનિ ॥

દુઃખોનું વર્ણન કરી, ઉપદેશ કરતો હતો. થોડા સમયમાં ગણિકા એવી તો શિથિલ થઈ ગઈ કે, કન્દર્પહરની સાથે વિલાસ રમવાનો વિચાર તેના હૃદયપટમાંથી સમૂળગો નષ્ટ થઈ ગયો ! તે કન્દર્પહરને પરમ સંતરૂપે પૂજવા લાગી.

વત્સ સુવિચાર ! લાવણ્યની મૂર્તિનું અહોરાત્ર દૃષ્ટિ સમીપ રહેવું, વિલાસભવનમાં બેસવું, નૂપુરોનો ઠમકો સાંભળવો અને એક શય્યામાં સાથે સૂવા છતાં, સ્ત્રી કે પુરુષને બે કામ બાધ કરે નહિ, તો તે સાક્ષાત્ યોગીન્દ્રચક્રચૂડામણિ જ છે.

દિવસે દિવસે પિંગલા, સંતના ઉપદેશમાં લીન બનતી હતી અને સંત બ્રહ્મચર્યમાં દૃઢ બનતા હતા. પિંગલાને કદી કદી વિકાર થતો, પણ જ્ઞાનામૃતની વૃષ્ટિ થતાં તે શાંત પડી જતી હતી. તે આખો દિવસ કન્દર્પહરની સેવામાં હાજર રહેતી હતી. તે આ કોઈ દિવ્ય મહાત્મા પુરુષ મારા કદયાણુ માટે પધાર્યા છે, એવું માનવા લાગી. પોતાનાં પાપકર્મને માટે તેના હૃદયમાં અનેક પ્રકારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો; રાજપુરુષ સાથેના વિલાસને પણ તે હવે ધિક્કારવા લાગી. તેને વિચાર થયો; “અરેરે ! આ લોકમાં જન્મીને મેં જે ઘોર પાપકર્મોં કીધાં છે, તેની મને શું શિક્ષા થશે ? પ્રિય પુરુષમાં અને પૈસામાં જ હું લીન હતી. મેં કદી પણ ધર્મનો કે અધર્મનો વિચાર જ કીધો નથી. આ ગંદા દેહનું મારા મનમાં ગુમાન ધરીને મેં અનેક પુરુષો સાથે, મારા અજ્ઞાનમાં—અવિધાના ધ્યાનમાં પાપના ભયથી રહિત બની-યથેષ્ટ વિહાર કીધો છે, અનેક મનુષ્યોનાં દ્રવ્યો હરણુ કીધાં છે, છતાં મારા મનને કામભોગથી કેમ તૃપ્તિ થતી નથી ? રાજપુરુષોએ પોતાની પત્ની કરતાં પણ મને શ્રેષ્ઠ માની છે, અનેક કાળ મેં તેમની સંગે વિહાર કીધો છે, છતાં પણ હું કામથી કેમ શાંત થઈ નથી ? રે દુષ્ટ કામ ! તો શિવ બ્રહ્માને પણ ડાલાવ્યા છે, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને પણ ચલાયમાન કીધી છે, તો તને શંકરે હમેશાંને માટે બાળીને ભસ્મ શા માટે ન કીધો ?” આમ વિચાર કરતાં તે મહાવિચારમાં ગુંથાઈ ગઈ.

ક્ષણ પછી તે પુનઃ વિચારવા લાગી: “રે મને શાના ઉપર મોહ થાય છે ? જેમાંથી ગંધ મારતું મૂત્ર અને હાથમાં લેવું ન ગમે કે દૃષ્ટિ કરવી ન ગમે, તેવા વીર્યપર મોહ થાય છે ? અન્યકાળે જેપર દૃષ્ટિ કરવી ગમતી નથી, તેવી ગુહ્ય ઈન્દ્રિય ઉપર મોહ થાય છે ? ના. ત્યારે શા પર મોહ થાય છે ? રૂપપર ? હા, હા, રૂપપર. એ રૂપ તો આજે

ખીલતું ને કાલે ઠરમાઈ જતું છે. જે આજે જોખનવંતી, મદમાતો છેલ છખીલો છે, તે કાળ વીતતાં, જર્જરિત, કરચાલિયા દેહવાળો, લોંટ ને લાળ પાડતો, શરીરે અશક્ત અને છે-એવા ચક્ષિત રૂપ ઉપર મોહ શા માટે ? જે મારે કામ શાંત જ ઠરવાનો છે, તો મને ખીબથી કેમ શાંતિ ન થઈ ? આ શરીર, હાડકાં, માંસ, રુધિર વગેરેથી અનેલું છે, રાય રંક સર્વનાં અંગ સરખાં જ છે; રૂપ તો ઘડી ઘડીએ બદલાતું છે; અતિ રૂપવાળો, કોઢિયો, રક્તપિત્તી, શીતળાના ચાંદાથી ભરેલો, તાવથી તરફડતો, ગ્રંથિથી ઘવાયલો એ સર્વે આખરે કાષ્ઠની ચિતામાં બળીને ભસ્મ થતા જોવામાં આવે છે. આવા રૂપમાં મને મોહ થાય છે, તેવા રૂપ-પર પ્રેમ છૂટે છે, છતાં મને લોકો ડાહી કેમ કહે છે ? ખરેખર એ મારી મૂઢવા છે-લોકની મૂર્ખતા છે. મૂઢતાએ મારું યૌવન, પાપાગ્રિથી ભરપૂર ‘વન’ બનાવ્યું છે ! પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મોનું જ એ ફળ છે. એ રૂપનો મોહ છોડી દઈશ તો વ્યગ્રિ અને સમગ્રિ સમાન જ છે. આજથી મારે મારાં પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આ મળ-મૂત્રથી ભરેલા દેહની આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ; આ જ દેહે મારા જન્મનું સાર્થક કરવું જોઈએ. જેમ સૈન્યમાં રાજા શ્રેષ્ઠ છે, તેમ દેહાદિકમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, તેનો જ આશ્રય કરીને જગતની વાસનાનો મારે નાશ કરવો જોઈએ.”

મનનું સ્વરૂપ

આવા વિચારો પિંગલાને નિત્ય થયા કરતા હતા. હવેથી તે શુદ્ધ ચિત્તથી કન્દર્પહરનું સેવન કરતી હતી. કન્દર્પહર અને પિંગલા એક જ શય્યામાં શયન કરતાં હતાં, છતાં એકે વિકારને વશ ન હતાં. પિંગલાના આત્મજ્ઞાનના વિચારો જેમ જેમ વિસ્તાર પામવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે પોતાના મનનો વિશેષ બળથી નિગ્રહ કરવા લાગી. છતાં તેના સ્વભાવ પ્રમાણે, કદી કદી તેનું મન સંકલ્પ વિકલ્પવાળું બની જતું હતું. જેના મનમાં જ બધા દોષો સમાયલા છે, જેનું મન પોતાને વશ નથી, જેણે મનને સ્વાધીન કીધું નથી, જેણે મનને પગ નીચે દબાવ્યું નથી, તે જીવ કોઈ કાળે પણ જગતપર વિજય મેળવી શકતો નથી. જીવમાત્રને અભયપ્રાપ્તિનો આધાર મનનો નિગ્રહ છે. મન જ દુઃખ ક્ષય, પ્રબોધ તથા અક્ષય શાંતિનું કારણ છે. મન એ જ બંધ અને મોક્ષનું પણ કારણ છે. વિષયનું મનન તે બંધ અને નિરસન તે મોક્ષ.* મન બે પ્રકારનાં છે.

* મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मतम् ॥

શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. વિષયોની અભિલાષાવાળું મન તે અશુદ્ધ અને વિષયોની અભિલાષારહિત તે શુદ્ધ. એથી મુમુક્ષુ જીવે, પોતાના અંતઃકરણને-મનને નિર્વિષય કરવાનો નિત્ય ને નિત્ય પ્રયત્ન પ્રયાસ કરવો જોઈએ; કારણ કે મન એવી કારમી માયાના રજઃઠણોથી ઘડાયેલું છે કે, તે ક્ષણમાં હાથીપર બેસાડે છે ને ક્ષણમાં ગધેડે ચડાવે છે; ક્ષણમાં નિર્વિકારી બની જાય છે ને ક્ષણમાં વિકારના શિખર પર ચડી બેસે છે. દેહીના જ મનમાં કલ્પેલાં, સુખ ને દુઃખ, આનન્દ ને વૈભવ છે. માટે જીવે સર્વ પ્રયત્નથી મનપર અંકુશ મૂકી તેને વશ કરવું, પણ વશ ન થવું. વિષયોની અભિલાષાથી મુક્તિ પામેલું અને બ્રહ્મનાં ઐક્યને પામેલું મન જ પરમ પદને પમાડે છે; તેથી અલ્પ જીવે જેમ બને તેમ મનને વશ કરવાનો મહાન્ પ્રયાસ કરવો. પિંગલાનું મન હજી સંપૂર્ણ વશ થયું નહતું. તેના મનઃપ્રદેશના ગ્રાસ સ્થાનમાં કદી કદી વિષયવાસના જાગૃત થઈ આવતી હતી, જે ઠન્દર્પહર બહુ સારી રીતે બ્રહ્મ શકતો હતો.

હવે મુનિએ તેનાં મનની સ્થિતિને સુધારવાનું ચિત્તપર લીધું. તેણે તેની મનોવાસનાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.

એક દિવસે રાત્રિના સૂતાં સૂતાં ઠન્દર્પહરે કહ્યું; “હે પિંગલા ! તું ખરેખરી ભાગ્યવતી અને વિચારશીલ છે; કેમકે તને આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ને આત્માને ઉન્નાતના સ્થાનમાં લઈ જવાની અને પરમાર્નવપદ પ્રાપ્ત કરવાની કામના-વાસના-ભાવના છે. હે મૈયા ! એ ઈચ્છા તૃપ્ત કરવા તારી વિષયવાસનાને મોળી પાડ. જો, હમણું તારા હૃદયપ્રદેશમાં શું રમણ કરે છે ? કોણ રમણ કરે છે ? તારી વિષયવાસના હજી મંદ પડી નથી, તેથી મને પ્રત્યક્ષ થાય છે કે, જ્યાં પુરાણપુરુષને વસવાનું સ્થાન છે, ત્યાં પણ મારા જેવો અલ્પ જીવ વસે છે; કેમકે હજી તને મોહ છે. એ મોહનો તું નાશ કર. વિષય-સેવનમાં અનેક રોગો, અનેક પીડાઓ, અનેક પ્રકારનાં દુઃખો જણાયાં, છતાં પણ વિષયપ્રતિ ઘસડાવવાને તારું મન તને ઉશ્કેરે છે, ખરેખર, હવે તો હું તને મૂઠ જાણું છું ને તારા વિવેકમાં મોટી ખામી જોઉં છું; કેમકે તો અનેક પુરુષો જીત્યા છે, અનેકોને દાસો બનાવીને રમાડ્યા છે, પણ તે સર્વ કરતાં વધારે મોટાની તું દાસી છે ને તેણે જ તને જીતી છે. રે પગવડે દાણી દીધી છે. એ જીતનાર તારું મન છે. તું મનની લાંડી છે. તે જેમ આજ્ઞા કરે છે, તેમ વાંદરી પેઠે તું નાચે છે,

જે છે, રમે છે. એ મનને તું જીતે ત્યારે તું સખળા, નહિતર અખળા તે અખળા જ! એ મન જ તને અધમ માર્ગે પ્રેરે છે, છતાં હાહી ને નિપુણતાનું ગુમાન તું કાં રાખે છે? આ જગતમાં અદ્ય જીવો પ્રતિ તું દૃષ્ટિ નાંખશે તો તને જણાશે કે, વિષયસેવનમાં અંધ બનેલાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો, પોતાનાં રૂપ અને યૌવનનો નાશ કરીને વયે પહોંચતાં દેહથી, મનથી, ગુણથી, જર્જરિત થઈ જાય છે; અનેક પ્રકારે વિષયોનું સેવન કરનાર સ્ત્રીપુરુષો વૃદ્ધાવસ્થામાં એટલાં નિર્બળ ને નિસ્તેજ થઈ જાય છે કે, તેઓ જીવતાં મૂવા સમાન છે. તેમનું યૌવન વન* બન્યું કે, પ્રાણી માત્ર તેને ધિક્કારે છે; સૌન્દર્યનો નાશ થતાં તેના પ્રતિ કોઈ દૃષ્ટિ પણ કરતું નથી. હે નિપુણ! તું કહે મને કે તારું પ્રથમનું સૌન્દર્ય આજે છે? ના. પુનઃ કહે મને કે, આજે છે તેવું તારું સૌન્દર્ય સવિધ્યમાં રહેવાનું છે? ના. છતાં હજી, જેની તારાપર આજ્ઞા વર્તે છે તે મન, તને કામવાસનામાં પ્રેરે છે અને મારા જેવા પુરુષનું સમાગમસુખ ભોગવવાને તારી ઇચ્છાને હજી તેજસ્વી બતાવે છે. એવાં મનની આ લોંડી! મારા રૂપનો તને મોહ છે, તો જો, એ રૂપમાં શું બળ્યું છે?”

આટલું કહીને કન્દર્પહર, પલંગપરથી નીચે ઉતરીને સામી બાજુ જીભો રહ્યો. એમર અંધકાર ફેંટાયલો હતો, તે ક્ષણમાત્રમાં દૂર થઈ ગયો. આખા મંદિરમાં અકસ્માત પ્રકાશ થઈ ગયો. સંતે પોતાની કૌપીન કાઢીને ફેંકી દીધી, તે કેવળ દિગંબર બની ગયો. પછી બાલ્યો; ‘પિંગલા! આમાં તને શાનાપર મોહ થાય છે? જે અંગપર તને મોહ હોય, તેને તું ગ્રહણ કરી લેજે-વિલંબ કરતી ના. પણ જો! આ અંગોમાંનું કયું અંગ સુંદર છે?”

તુરત જ મુનિદેવે યોગબળવડે આખા શરીરના અંદરના ભાગનું પિંગલાને દર્શન કરાવ્યું. અતિ ભયંકર, ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરનારું, મુનિ-દેવનું સૌન્દર્ય તો બાજુએ રહ્યું. પણ એક ભયંકર હાડપિંજર! રક્ત, માંસ, મળ મૂત્રની બાજુ તેની દૃષ્ટિએ પડી!

મુનિદેવે કહ્યું; “પિંગલા! આમાંનો કીયો પદાર્થ તને સુંદર દેખાય છે? તે મને બતાવ કે, તે તારે સ્વાધીન કરી દઉં. રે મૂઢ! આ દેહનું આ જ સ્વરૂપ છે, આપરનો મોહ છોડી દઈને, જે મને, વાંદરવેડા કરવા માંડી તને બ્રમિત કીધી છે, તેના બન્ધનમાંથી-કારાગૃહમાંથી

* જાગવન, બાવન, પંચાવન, સત્રાવન, અક્રાવન એ વર્ષો વનપ્રવેશનાં ચક્રો છે.

સુક્રા થઈ, તેને તારું હાસ બનાવી તારા આત્માનું કલ્યાણ કરી, શુદ્ધ સાત્વિક પ્રભુ પરમાત્મા-સત્-ચિત્ આનંદધન પ્રદા, જે આખા વિશ્વમાં લીલા વિસ્તરી રહ્યું છે, તેનું દર્શન કરી પરમાનંદને ભોગવ; એ પરમ સ્વરૂપ પણ જો !”

કંઠપંડરે પોતાનું ગ્લાનિ ઉપભવનારું સ્વરૂપ બતાવ્યું. તે જોતાં જ પિંગલાને ચીતળી ચડી-વધારે સમય જોતાં તરમર આવી ગયા; હાથ અડાડ્યા વગર જ, કંઠપંડરે તેને સાવધ કીધી.

પછી તુરત જ એક બીજું અતિ તેજસ્વી સ્વરૂપ પિંગલાને નિમેષ-માત્રમાં દૃષ્ટિએ પડ્યું, કેમકે તેને જોવાને તે હજી અનધિકારી હતી. તે તની સામા જોઈ શકી નહિ. તેનાં નેત્રા અંધાઈ ગયાં. તે મૂર્છા ખાઈને એકદમ ધરણીપર ઢળી પડી. જ્યારે પિંગલા ભગૃત થઈ ત્યારે તેના હૃદયપ્રદેશમાં એક નૂતન વાસના જન્મેલી જણાઈ, તેની વિષયવાસના કેવળ જ નિર્બળ થઈ ગઈ. કંઠપંડરપરનો તેનો મોહ મટી ગયો; તેનો કામ બળી ભસ્મ થયો !

કંઠપંડરનો જય

આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરતાં કરતાં કંઠપંડરે ચાતુર્માસ વ્યતીત કીધો, ચાતુર્માસની પૂર્ણાહુતિને દિવસે તેણે પિંગલાને કહ્યું; “અબે મૈયા ! હમ જયંગે. જો કુછ જ્ઞાન હમને દીયા હૈ, ઇસકુ છોડના મત !”

એ સાંભળીને પિંગલા સ્વામાનાં ચરણોમાં પડી અશ્રુઓ ઢાળતી બોલી; “હે દેવ ! હે મહાપુરુષ ! હે તારણકર્તા ! હે અદ્વિતીય પુરુષ ! આ પાપાચરણી અબલા, જે અનેક પાપોમાં લચીપચી રહી છે, તેનો ઉદ્ધાર કરો ! મારું કલ્યાણ આપ ઉપર અવશેષ રહેતું છે. આ પાપિણી પર આપે જે મહાન્ કૃપા કીધી છે, તેના બદલા તરીકે આપનાં ચરણોનું મને સેવન કરવા દો !”

મુનિએ કહ્યું; “હે વિવેકી ! જે જ્ઞાન મેં તને આપ્યું છે, તેનું સતત મનન કરશે તો તેમાં જ તારું કલ્યાણ છે. મારા ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે આ ચાતુર્માસનું વ્રત મેં તારે ત્યાં પૂર્ણ કીધું છે; હવે હું ક્ષણભર પણ રહી શકીશ નહિ; તારું કલ્યાણ થાવ !”

પ્રાતઃકાળ થયો હતો. કંઠપંડરે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમના નિવાસસ્થાન પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. ચૈતન્યરૂપી ભ્રમર જેમ દેહરૂપી કમળ-કોશમાં બંદીવાન થઈ પડે છે અને સૂર્યનારાયણના ઉદયથી જેમ મુક્તિ પામે છે, તેવી જ સ્થિતિ કંઠપંડરની હતી. જ્ઞાનનિષ્ઠ કંઠપંડર, વિવેક-

રૂપ કિરણની સંગતિથી, સૂર્યકાંતિના જેવો પ્રદીપ બની ગયો હતો. તણે પોતાના તેજઃપુંજથી સંસારારણ્યને ભસ્મ કરી દીધું હતું. તે ખરે-ખરો આત્મસ્વરૂપ હતો. આજનું તેનું પ્રભાત નિરાળું જ હતું. જે અતિ ટૂંક ઠસોટીમાંથી તેને પસાર થવું પડ્યું હતું તેને માટે, માર્ગે ચાલતાં, તે જગતના પ્રકાશક દેવ સૂર્યનારાયણને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરતો હતો. તેના સર્વ ઠમોમાં ગુરુભક્તિ શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવતી હતી.

ધીમે ધીમે ચાલતાં તે ગુરુના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. બીજા ત્રણ શિષ્યો પણ તુરતના જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ચારેય શિષ્યોનું ચરિત્ર ગુરુજી યોગદ્વારા જાણી શક્યા હતા, એટલે ગુરુદેવને કંઈ નવીન જાણવાનું ન હતું. શિષ્યોએ આવીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કીધા. ગુરુએ સર્વને આશીર્વાદ આપ્યો, સર્વેનાં કાર્યોની પ્રશંસા કીધી અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે તમે પ્રત્યેક શિષ્યે જે આત્મબળ પ્રાપ્ત કીધું છે, તેનાવડે તમે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિને સંપાદન કરશો.

મન્યુહરનો ગર્વ

ગુરુદેવે ચારેય શિષ્યોની એકસરખી પ્રશંસા કરવાથી, મન્યુહરને કંઈક ખોટું લાગ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ગુરુદેવને કાર્ય-કાર્યની તથા યોગ્યાયોગ્યની ખરેખરી પરીક્ષા જ નથી. મેં જે તપ તપ્યું છે, જે પ્રકારે ક્રોધનો પરાજય કીધો છે, તેવું બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. સર્પના દંશ, સુખમાં ઝેરનો સ્પર્શ ને પૂછડાના સપાટા સહન કરવા છતાં ક્રોધનો ઉદ્ભવ ન થવા દેવો, તેના પર જય મેળવવો, સર્પની ફેણ ઉપર પગ મૂકીને તેને વશ કરવો એ તપ કંઈ થોડું કઠિન નથી. ઘણાએ ધ્રુવચર્યને ખંડિત થવા દીધું નથી. પનઘટપર એસવું એમાં શું? વાઘની બોડમાં રહેવું તેમાંએ શું? વાઘને તો ઘણાએ વશ કરે છે, બાજીગરના માકડાની પેટે નચાવે છે, કુદાવે છે; એમાં કંઈ મોટું પરાક્રમ કે મોટું તપોબળ નથી. સ્ત્રીની શર્યાપર શયન કરીને કામેચ્છા ન કરવી, એ પણ કંઈ પરમ તપ નથી. પણ સર્પ જેવા ઝેરી પ્રાણીને વશ કરવો, તેના દંશ ને સપાટા છતાં ક્રોધાધીન ન બનવું, એમાં કેટલા ધૈર્યની ને કેટલા આત્મસંયમની જરૂર છે, તે જો ગુરુજી જાણતા હતા તો કદી પણ મને આ ત્રણ શિષ્યોના સમાન ગણત નહિ.

આ ક્ષણે મન્યુહરના અંગમાં અભિમાને વાસ કીધો. તેનું અભિમાન જગૃત થઈ ગયું ને તેની પ્રજ્ઞા ઝાંખી પડી ગઈ. તે ગુરુપરીક્ષાને નિર્જીવ મણવા લાગ્યો. કામ કેવો બળવાન છે, પરમાત્માની માયાનું કેન્દ્રસ્થાન

કયાં છે, તેનું તેને હજી જ્ઞાન થયું ન હતું અથવા થયું હતું તો તેનું અહુણું વિરમરણ થયું હતું. આ અસાર સંસારમાં સૌથી વિશેષ કષ્ટ-કારી-અપરાજિત માયા કંઈ છે, તેનું સ્વરૂપ તે જાણતો નહતો. તે સમજતો નહતો કે, માયા સર્વ જીવોને બ્રહ્મ કરનારી છે ને એ માયા મૂર્તિમાન સ્ત્રીમાં વસે છે. આ અજ્ઞાનપણથી તેણે માયાનો-સ્ત્રીનો-કામનો ઉપહાસ કીધો.

માયાની પ્રતિકૃતિ

પછી તે ગુરુને સંબોધીને બોલ્યો; “હિ ગુરુદેવ ! અમે ચારે શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?”

ગુરુએ કહ્યું; જેનો આત્મા શોક, કામ, ક્રોધ, મોહ, ક્ષુધા તથા તૃષ્ણા એમનાથી રહિત છે, સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ છે, ધીર ને વીર છે, તેજ શ્રેષ્ઠ છે, તે જ પરમ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને તે જ પુરુષ આત્માના શુદ્ધ સાત્વિક સ્વરૂપને યથાર્થ જાણી શકે છે. એ જીવ સંસારને વશ થતો નથી, પરંતુ તેને જીતે છે અને તે ત્રણે લોકોને ભેદીને ઉપરના લોકમાં જઈ વસે છે. તમે ચારેય શિષ્યોમાં જેણે માયાનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જાણ્યું છે, જેણે માયાનો યથાર્થ ઉપહાસ કીધો છે, જે માયાના પાશમાં લપટાયો નથી, તે જ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે !”

મન્યુહરે પૂછ્યું; “કૃપાળુ ભૂદેવ ! આપ સ્પષ્ટ સમજાવો. આપનાં ચરણોની સેવા કરનારા ચારે શિષ્યો સમાન હોઈ શકે નહિ-ન્યૂનાધિક તો હોય જ. આપ કહેશો કે, ન્યૂન કોણ અને અધિક કોણ ?”

આ સંવાદ બીજા ત્રણે શિષ્યો મૌન ધરીને સાંભળી રહ્યા હતા. ગુરુદેવ શો ઉત્તર આપે છે, તે જાણવાને તેઓ આતુર થઈ રહ્યા હતા. ગુરુએ કહ્યું; “તમે ચારે શિષ્યોમાં કંદર્પહર શ્રેષ્ઠ છે !”

મન્યુહર, એ ઉત્તર સાંભળતાં જ અતિ ખેદ પામ્યો. તેણે પ્રશ્ન કીધો; “હિ કૃપાળુ ગુરુદેવ ! આપ કંદર્પહરને શ્રેષ્ઠ ગણો છો, તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. એક સ્ત્રીને જીતવી, એમાં કંઈ મોટું પરાક્રમ નથી. એમાં મોટાં તપનુંએ કામ નથી, મોટા યોગનુંએ કામ નથી, મોટી આત્મનિષ્ઠાનુંએ કામ નથી ને પરબ્રહ્મને જાણવાનુંએ કામ નથી.”

મન્યુહરનું બોલવું સાંભળીને ગુરુદેવ સમજી ગયા કે, તેને પોતાનાં કર્મને માટે ભારે અભિમાન છે. કંદર્પહરે જે મહાકથે માયાને જીતી છે, તે માયાને જીતવાનું બળ મન્યુહરમાં નથી; તથાપિ એ

પ્રેમતાનાં કર્મની પ્રશસા કરાવવા ઇચ્છે છે. અહો! જે જ્ઞાન મેં એને આપ્યું છે, તેની યથાર્થ કિંમત કરવામાં એ અસમર્થ નીવડ્યો છે, માટે મારે એની ભુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવી જોઈએ.

આવો વિચાર કરીને શુરુદેવે કહ્યું; “હું વત્સ મન્યુહર! જે ઠસોડીમાંથી મોટમોટા ઋષિ મુનિઓ તરીને પાર ઊતર્યા નથી તથા પરમાત્માની માયાની પ્રતિકૃતિને જીતી શક્યા નથી, તે ઠસોડીમાંથી તરીને પાર ઊતરવાનું તથા માયાની પ્રતિકૃતિને જીતવાનું મહાપરાક્રમ કંઠપહરે કીધું છે, તેની કિંમત તું શું આછી આંક છે? આરૂપ પિશાચણીના પાશમાં બંધાયેલો કયો એવો સમર્થ જીવ છે કે, જે તેને જીતવાને સમર્થ છે? માયાનું સ્વરૂપ મોટમોટા યોગી યાત્રીઓ પણ સમજી શક્યા નથી, તો જીતી તો કેમ જ શકે? અનેક જીવો અનેક રૂપે માયાપર મોહી પડ્યા છે, તેમાં લપટાયા છે ને સ્વર્ગાર્હિથી પણ જાણ્યું થઈ પડ્યા છે. અનેક મુનિઓએ લાખો વર્ષોનાં તપોને, એ માયાની પ્રતિકૃતિના લટકામાં જ ક્ષય કીધો છે ને તેઓ માયાનું બાલદાન થઈ પડ્યા છે. રે તેઓ માયાને હોમવાને બદલે માયામાં જ હોમાયા છે. એ માયાને-જેનું સ્થાનક સ્ત્રી છે, તેને જીતનાર શ્રેષ્ઠ નહિ એમ તું શું કહે છે? માયા બે અક્ષરોનો શબ્દ છે, ‘‘મા’’ અને ‘‘યા.’’ ‘મા’ એટલે ‘મિથ્યા’ અને ‘યા’ એટલે ‘જે છે ત.’ ‘જે મિથ્યા છે તે’ માયા અર્થાત્ અજ્ઞાન-બ્રમ-નાશચંતમાં પ્રેમ તે માયા. સામાન્ય જીવ, જે મિથ્યા છે તેમાં લપટાઈને એવો તો જડકાંચ થઈ જાય છે, કે તેમાંથી મહા મહા પારશ્રમે પણ છૂટી શકતો નથી, તેવી માયાને કંઠપહરે આત્મ-તપના પ્રતાપે જીતી છે. એ માયા કેવી છે? બ્રહ્મદેવે માયાની રચના કરી ત્યારે જ કહ્યું છે કે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ કોઈથી પણ જાણી શકાયો નહિ ને તે સદાય અનિર્વર્ણનીય ને અનિવંચનીય જ રહેશે.

“હવે એ માયાની પ્રતીતિ બ્રમકાળમાં જ થાય છે. જે જીવ એ બ્રમમાંથી નિવૃત્ત પામે છે, તે જ એ મિથ્યાત્વમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. બ્રમ અથવા અજ્ઞાન. એ માયાનું અનિવંચનીય સ્વરૂપ છે. પણ જે બ્રમને અસત્ય માને છે, તે માયાને તરી જાય છે અને જે નાશચંત છે, તે પરનો સ્નેહ તજે છે, અને તે જ અવિનાશીના પ્રેમને ભજે છે.* વસ્તુનું જ્યાં સુધી યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવામાં કે જોવામાં આવતું નથી, ત્યાં સુધી તે વસ્તુ બ્રમમુલક છે કે સત્ય છે, તે સમજવું અવિદ્યાબાધિત

* મામેવ યે પ્રપચંતે માયામેતાં તરંતિ તે ।

જીવને અશક્ય થઈ પડે છે. એ યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે વસ્તુનું ખુલ્લે ખુલ્લું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર છે. હવે જે જીવ બ્રહ્મને યથાર્થ જાણે છે, તે જ બ્રહ્મનું-અદ્વિતીય પુરુષનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકે છે, ને જાણ્યા પછી, માયાને પરાભવ કરે છે. એ માયાને અંત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી આવે છે; અને જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનનો યથાર્થ બોધ થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અજ્ઞાનના નાશથી સત્યાસત્ય વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને સત્યાસત્યનું જ્ઞાન થવાથી જીવ માયાના સ્વરૂપમાં ભોળાતો, ભોળાવાતો, લપટાતો ને છળાતો બની શકે છે. આ પરથી તને સમજાયું હશે કે, અજ્ઞાન, ભ્રમ, પ્રકૃતિ એ જ માયા છે* ને એવી માયા પર કન્ઠર્પહરે વિજય મેળવ્યો છે.

“વત્સ મન્યુહર! એ અજ્ઞાનને તરી જવું, જ્ઞાનને જાણવું અને જે મિથ્યા છે તેમાં લુપ્થ ન થવું, એ આ સંસારમાં થોડું કઠિન કાર્ય નથી. પરમાત્માની પ્રેરેલી માયા સદૃઅસદૃરૂપ છે; તેમ બ્યક્તાબ્યક્તરૂપ પણ છે. ભ્રમકાળમાં માયાની પ્રતીતિ થવી, એ માયાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, એટલે ભ્રમકાળમાં જગતના અવિનાશી પદાર્થની પ્રતીતિ થવી, કે એ જ સત્ય છે-એ જ માયાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. ભ્રમ નિવૃત્ત થવો, એ માયાનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે. હવે જે જીવ નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિના વિકારી પદાર્થોમાં પ્રેમ કરીને તેમાં લુપ્થ થાય છે તે માયાને તરી શકતો નથી; પણ જે જીવ માયાની અપેક્ષિત વ્યાપકતાનું ને બ્રહ્મની નિરપેક્ષિત વ્યાપકતાનું સારી રીતે પૃથક્કરણ કરે છે, તે જ માયાને તરી શકે છે અને જે માયાને તરે છે, તે જ પુરુષ પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ તપસ્વી, પરમ પુરુષના વિશુદ્ધ સ્વરૂપનો જ્ઞાતા છે.

માયાની પ્રતિકૃતિ તે સ્ત્રી છે

અસતમાં સત્ બુદ્ધિ કરવી, એ જેમ માયાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, તેમ એ માયાની પ્રતિકૃતિ પણ છે. એ પ્રતિકૃતિનું મુખ્ય સ્થાપન પરમાત્માએ સ્ત્રીમાં કર્યું છે અને તેથી જ તેને મૃગનયના, કમલોચના, ગજગામિની, હંસગામિની, સુંદરી, સુલોચના, કદલીગંધા, સિંહલંકી આદિ અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. માયામાં લપટાવાનું પ્રારંભ સ્થાન સ્ત્રી છે. જે એના પાશમાં બંધાયો તે ધર્મ, કર્મ, યોગ, જ્ઞાન, ધ્યાન, નીતિ, તત્ત્વ સર્વથી બ્રષ્ટ થાય છે. એ સંસારી મારાસૂચી

* માયાં તુ મહત્તિ વિશાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

સમુદ્રનો વેગ મોહ-સંકટ અવકર્ષ ને મહાન છે. પણ આત્મભ્રૂગોળપર તો તે એક નાના સરોવર જેવો છે. આત્મનિષ્ઠ જીવ તે સરોવરને અતિ વિકટ છતાં પણ સહજમાં તરી જાય છે. વળી માયાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ આ લોકના જીવ માટે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન ઇત્યાદિ છે. તેમાં પણ અતિ ભયંકર અને જેના પાશમાં બંધાયેલો જીવ કોઈ પણ કાળે છૂટી શકે નહિ, તેવું સ્વરૂપ તો સ્ત્રી જ છે. ચિત્તરૂપી કાદવમાં રમખાંટાં અને જન્મરૂપી તળાવમાં પડેલા મત્સ્યોસમાન મનુષ્યોને પકડવાને દુર્વાસના એ જ દોરી છે અને નારી એ તેને બાંધેલો માંસ પિંડવાળો ગલ છે.* સ્ત્રીના સંગથી પુરુષ એવી અધોગતિને પામે છે કે, કાળના કાળ ને જન્મના જન્મ તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ તેને મુક્તિના માર્ગનું દર્શન થતું નથી. વત્સ મન્યુહર । તું કહેશે કે, શાસ્ત્ર-કારોના એ સર્વ ગપાટા છે; કેમકે જેટલો પુરુષ પાપિષ્ઠ છે, તેથી વિશેષ પાપિષ્ઠ સ્ત્રી નથી. પણ તેમ નથી. પુરુષના સર્વ સત્વનું હરણ કરનારી એ જ માયારૂપ સર્પિણી છે. તેમ જ યોગબ્રહ્મ કરનારી, જ્ઞાન ભૂલાવનારી, ધર્મ તળાવનારી એ જ સર્પિણી છે ને સ્વર્ગાદિ લોકમાંથી ઢોળી પાડનારી પણ એ જ માયાની પ્રતિકૃતિ-સાક્ષાત્ માયા જ છે. મત્સ્યેન્દ્રને બ્રહ્મ કરનાર કોણ હતું? શૃંગીનું જ્ઞાન ભૂલાવનાર કોણ હતું? અજમિલનો ધર્મ તળાવનાર પણ એ જ માયા હતી, નહુષને સ્વર્ગમાંથી પાડનાર પણ એ જ માયા હતી. સ્ત્રીના મુખ ઉપર સવા-મણનું તાળું કહેવાય છે, પણ એ જ તાળું તેના નેત્રથી જે કમાન ચડાવવામાં આવે છે, તેની પણ છના અગ્ર ભાગપર મૂકીને મારે છે, ત્યારે પુરુષ કેવળ નિઃસત્ત્વ બની જઈ, વિધિનિષેધનું જ્ઞાન ભૂલી જઈ તે માયારૂપ સર્પિણીના ચરણમાં ધૂળ ચાટતો પડે છે. માયાની મોહિનીનું બાણ સ્ત્રીની પાસે એવું તો સચોટ છે કે તેનું નિશાન કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ સ્થળે ચૂકતું નથી. એવી માયારૂપ સ્ત્રીના મોહમાંથી અસંગ, નિર્લેપ, નિર્વિકાર રહીને જે પુરુષ મુક્તિ મેળવે છે તે શ્રેષ્ઠ હોય એમાં અશક્ય શું છે ?

“આ કંદર્પહર એ સ્થિતિમાંથી અસંગ, નિર્વિકારી, અક્ષત, નિર્લેપ રહી તરી આવ્યો છે, માયાને પગ નીચે દાખવાનું એ બળ ધરાવે છે, માટે જ એ શ્રેષ્ઠ છે. જેને સ્ત્રી છે તેને ભોગની ઇચ્છા છે, પણ જેને સ્ત્રી નથી તેને ભોગની ભૂમિકા જ ક્યાં ? સ્ત્રીના ત્યાગ કરતાં જગતનો

* જન્મપરવલમત્સ્યાનો ચિત્તકર્દમચારિણમ્ । પુંસાં દુર્વાસનારજ્જુર્નારીચ્છિદાવિષ્ણિકા ॥

ત્યાગ થાય છે; અને જગત્તો ત્યાગ થતાં સુખ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.* એક પ્રાચીન વચન છે કે માતા, બહેન, પુત્રી કે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે એક શય્યા કે એક આસન રાખવું નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રિયગ્રામ એવો બલવાન છે કે, તે ગમે તેવા વિદ્વાનને પણ તાણી જાય છે.† એ પ્રાચીન વચનથી વિરુદ્ધ વર્તીને માત્ર ગુરુની આજ્ઞા ઉઠાવવા ખાતર, એક પરમ લાવણ્યમયી, પીનસ્તની, કેમળ, ચંદનચર્ચિતાંગી, મદભરી ગણિકા માનની જ્યારે એકાંતમાં સંપૂર્ણ કામોદીપક સામગ્રી સાથે સમાગમોત્સુક બની પ્રાર્થના કરતી આવી ત્યારે તેની સાથે એક શય્યાસન ઉપર નભાવસ્થામાં રહી, ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનો બોધ ઠરી, સંપૂર્ણ અલિપ્તતાથી કંઠર્પહર સુખરૂપ પસાર થઈ આવ્યો, એ શું તું સહેતું સમજે છે? વિશ્વામિત્ર જેવા મહાન તપસ્વીએ જ્યાં વ્યુત થયા ત્યાં કંઠર્પહર સ્ત્રી-વિષયક સુખના ભરસસુદ્રમાં ખડકની પેઠે અડગ ટકી રહ્યો, એ કંઈ નાની સૂની વાત છે? તને મિથ્યાભિમાન ચડ્યું છે, તેનો તું ત્યાગ કર. જોગી જાતિ, ઋષિ, મુનિ ને તપોધનો એવા અનેક જીવો એ માયાના મોહમાં એવા તો ચગદાઈને ફર્યો થઈ ગયા છે કે, તેમનું લાખો વર્ષોનું જ્ઞાન-તપ ક્ષણવારમાં રસાતળમાં પહોંચી ગયું છે !

માયાવશ વિશ્વામિત્રની કથા

પૂર્વકાળમાં ગંગા નદીના તટપર આવેલા એક સુંદર નગરમાં ગાધી રાજના વંશજ રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા. એ વંશમાં વિશ્વામિત્ર નામનો મહાન પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો.‡ ક્ષત્રિય ઠરતાં પ્રાક્ષણ જાતિ શ્રેષ્ઠ છે, એમ વેદમાં અને શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું હોવાથી તેણે પ્રાક્ષણ પાણું પ્રાપ્ત કરવા માટે હિમગિરિના પ્રદેશમાં ઉગ્ર તપશ્ચરણ આરંભ્યું. સર્વ પ્રકારની માયાનો ત્યાગ કરીને એક નિષ્પાથી જ તે તપ કરતો હતો. ખાવામાં વાયુ, પીવામાં વાયુ, સૂવામાં ભૂમિ ને છાયામાં આકાશ જ હતું. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે તેણે એવું તો ઉગ્ર તપ કીધું હતું કે, તેના જેવું બીજું કોઈનું તપ ગણાયું નથી. રાજકુળદીપક વિશ્વામિત્રે

* यस્ય જી તસ્ય મોગેન્ઠા નિલ્લીકસ્ય ક મોગમુઃ । ત્રિયં ત્યક્ત્વા જગત્યક્ત્વ જગત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

† માત્રા સ્વસ્થા દુહિત્રા વાન વિવિક્તાસનો ભવેત્ । બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ

‡ વિશ્વામિત્રનું ઉત્તર ચરિત્ર આ જ ભાગમાં પૃષ્ઠ ૧૭૦-૨૪૦ પર આવી ખરું છે. અહીંનાં ચરિત્ર ભાગ તેના પૂર્વનો છે.

સાઠ હજાર વર્ષો પર્થત અનેક સંકટોમાં અને અનેક પ્રકારનાં કળેામાં પોતાનું તપ જરી રાખ્યું હતું.

તેના તપથી ગભરાઇને ઇન્દ્રે અનેક અપ્સરાઓને તે તપનો લંગ કરવા માટે મોકલી. આ અપ્સરાઓમાં મેનકા નામની અપ્સરા પ્રમુખ હતી. તેનું લાવણ્ય અનિર્વચનીય હતું; ખીલતી જુવાનીમાં તે મદમત્ત હતી; તેનાં નેત્રોમાં મનુષ્યને લોટપેટ કરનારાં અનેક સચોટ શસ્ત્રો ભરેલાં હતાં; તેનું મુખમંડળ, ચંદ્રને પણ ચલાયમાન કરે તેવું હતું; રાગતાનના આલાપ લેવામાં તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ખીજી કોઇપણ અપ્સરા ન હતી; ઇન્દ્રની તે પ્રિયા હતી. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી મેનકા જે વનમાં વિશ્વામિત્ર તપ કરતા હતા ત્યાં આવી. સમય સાધી પોતાના મધુર કણ્ઠથી મેનકા એવો ઉત્તમ આલાપ કરવા મંડી કે, જે આલાપનો ધ્વનિ વિશ્વામિત્રના હૃદયની પેલી પાર-સસમી સમાધિમાં સોંસરે પેસી ગયો. ધીમે ધીમે રાજર્ષિનાં નેત્રો વિક્ષિપ્ત થવા લાગ્યાં અને તેમની દૃષ્ટિ જેવી મેનકા ઉપર પડી, તેવા જ તેઓ વિહ્વળ થઇ ગયા. મન્યુહર! એક બાબુએ સાઠ હજાર વર્ષોનું તપોધન અને ખીજી બાબુએ એક શુદ્ધ સ્ત્રીના કંઠનો સુસ્વર ને દર્શન, એ બેની તુલના કેમ થઇ શકે? જેમણે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે અનેક કળેા સહન કીધાં હતાં, તાઠ. તડકા ને વરસાદની જેમણે લેશ માત્ર પણ ગણના કીધી ન હતી, જેમના અંગની આસપાસ ધુળોના ઢગલાઓ ને ઊઘઇઓનાં ઘરો બંધાઇ ગયાં હતાં, નાગના અને સાપના રાફડાઓ જેમની આસપાસ જથ્થકનો જમાવ કરીને પડેલા હતા, વાઘ અને સિંહથી જેમને ક્ષણભર પણ ક્ષોભ થયો ન હતો, એવા વિશ્વામિત્ર રાજર્ષિ, ક્ષણભર જ સ્ત્રીના સ્વરને. ધ્વનિ પોતાના કર્ણપ્રદેશમાં પ્રસાર થઇ જવા દેવાથી એકદમ ક્ષોભ પામી ગયા. વિક્ષિપ્ત થતી તેમની દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે મેનકાપર ચોંટવા લાગી. સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરવાને સ્વાભાવિક ધર્મને આશ્રયે જઇ પડી.

મેનકાને તો જે જોઇતું હતું, તે જ મળી ગયું. તેણે ધીમે ધીમે પોતાની કળા વિસ્તારવા માંડી. તીરછી દૃષ્ટિથી તેણે એક પછી એક એવાં તો સચોટ બાણો મારવા માંડ્યાં કે, વિશ્વામિત્ર તે સહન કરી શક્યા નહિ. ઠામદેવ પોતાના બાણની પલ્લુ ચડાવીને સમુખ જ બેસો હતો—તે ઋષિરાજનું મન હોલાયમાન કરાવતો હતો. એ મકર-ધ્વજ, સ્ત્રીઓની આજ્ઞા ઉઠાવનાર સેવક છે. કારણ કે તે સ્ત્રીના કટાક્ષ સચવેલા પુરુષપર આજ્ઞા મૂકતો છે. વિશ્વામિત્રની દૃષ્ટિ મેનકા ઉપર

ધીમે ધીમે ઠરવા લાગી. મન જે સર્વ કષ્ટનું-પતનનું કારણ છે, તેમાં અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો થવા લાગ્યા. એટલામાં ઇન્દ્રપ્રેરિત વાયુ આવી, મેનકાએ પહેરેલાં સુંદર વસ્ત્રમાં ભરાયો ને તે વાયુદેવે એકદમ તેનાં વસ્ત્રને એવું તો ઊંચું ઉરાડ્યું કે, મેનકાના નાભિપ્રદેશપર ઋષિની આબાહ દૃષ્ટિ પડી અને તે જ ક્ષણે કામે પોતાનું બાણ મારીને વિશ્વામિત્રને માયાની મોહિનીમાં લદ્દુજી બનાવી દીધા. મુનિરાજે પોતાનું પદ્માસન વિખેરી નાંખ્યું. તપને ઉરાડી મૂક્યું. તેમનું મન વલ્લભ થઈ ગયું. તે એકદમ ઊઠીને ઊભા થયા, ને જ્યાં મેનકા ઊભી હતી, ત્યાં એકદમ ચાલ્યા. થયું !! ઇન્દ્રને જે ભાવતું હતું તે થયું. કામે પોતાનો પ્રતાપ બતાવ્યો ને મેનકાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું. મુનિદેવે એક વર્ષ સુધી મેનકા સંગે વિલાસ કર્યો અને તેમનું સાઠ હજાર વર્ષોનું તપ ક્ષણિક સુખમાં નાશ પામ્યું.

આનું નામ તે માયા ! તાત મન્યુહર ! વિશ્વામિત્ર જેવા મહાન ઋષિરાજ સ્ત્રીની મોહિનીમાં મોહ પામીને, પોતાના અગાધ તપો-બળને ગુમાવી બેઠા હતા ને એ માયામાં ફસાઈ પડ્યા હતા, તો પછી સાધારણ ઋષિ મુનિની તો ગણત્રી જ શી ? દેવ, દાનવ ને માનવ, સાધુ સન્ત ને તપસ્વી, જ્ઞાની, અજ્ઞાની ને મૂઢમતિ, માયાની પ્રતિકૃતિ સ્ત્રીના દાસ છે. પિંગલા જેવી રૂપયૌવનમસ્ત સુંદરી, સુંદર ભોજન, વિલાસમવન, કામેદીપક વાયુ, સર્વ કળાઓનું નિધાન એકાંત સ્થળ, પ્રાર્થના કરનાર અબળા, મૃત્યુનો ભય, ત્યાં આગળ વિશુદ્ધ આત્મ-નિષ્ઠ વિના બીજે કોઈ પણ જીવ કોઈ કાળે ટકી શકે નહિ. જેણે પ્રાણવાયુનો નિરોધ કીધો છે, જે આત્મનિષ્ઠ છે, જેણે પરમ તત્ત્વ જાણ્યું છે, જેણે પરમ રસનું પાન કીધું છે, તે જ આવા સંકટમાં તરી શકે છે. જેણે સંકલ્પનો સંન્યાસ કર્યો છે તે જ યોગી છે, તે જ પરમ છે, તેનો જ જય છે. જે કર્મફળનો આશ્રય કર્યા વિના કર્મ કરે છે, તે જ સંન્યાસી છે-અગ્નિનો ત્યાગ કરનારો કે ભગવાં ધરનારો યોગી-ત્યાગી કે સંન્યાસી નથી. જે કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગી છે, તે જ ખરો ત્યાગી છે; * જેણે માયાના મસ્તક પર પગ મૂક્યો છે ને નૃત્ય કર્યું છે, તે જ સમર્થ સંન્યાસી છે; જેનું મન પૂર્ણ છે, એટલે જેને જગત માત્રના પદાર્થોપર મોહ થતો નથી, તે જ પુરુષ બ્રહ્મના અમૃતરસથી માયાની મોહિનીની સમ્મીપ રહી, માયામ લેપાતો નથી

અને તે જ પૂર્ણ છે. જે જીવનાં કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ શાંત થયાં છે, એવો જ જીવ એ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સંકલ્પ વિકલ્પ-રહિત છે, દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, પારુષ્યાદિ આસુરી સંપત્તિનો* જેણે ત્યાગ કર્યો છે અને દેવી સંપત્તિને જેણે ઉત્તમ પ્રકારે સેવી છે, તે જ જીવ આ બ્રહ્મની માયાને તરી પૂર્ણતાને પામે છે. અયુક્તને બુદ્ધિ હોતી નથી, તે સદ્વાનંદાત્મરૂપ જ્યોતિને જોઈ શકતો નથી, તેને ભાવના પણ હોતી નથી અને જેને ભાવના હોતી નથી, તેને શાંતિએ નથી, સુખે નથી† પણ તે માયાનો દાસ છે, તે બ્રહ્મથી વિમુખ રહે છે અને તે માયાને તરી શકતો નથી. જે આ જગતને કેવળ અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલું અને સ્વપ્રવૃત્ત મિથ્યા જીવે છે, તે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી માયાને સહેલથી તરી જાય છે. આવી માયાને કંઠર્પહર તરી ગયો છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.”

કોવિષ્ઠાનાં દૃષ્ટાંતો

શુરુદેવનાં એ વચનનું સત્ય રહસ્ય મન્યુહરના હૃદયમાં ઠરી શક્યું નહિ. તે બોલ્યો; “શુરુદેવ! આપે જે જે કહ્યું છે તે તે સત્ય છે; તથાપિ ક્રોધને જીતવો, એ કંઈ હાંસીખેલ વાત નથી. રામ અને કૃષ્ણ જેવા મહાત્મા પુરુષો પણ કામને વશ કરી શક્યા છે;

દુર્વાસા

જનકે પણ કામ જીત્યો છે-તેવી શક્તિ કોઈ પણ જીવ ખતાવી શકે છે, પણ ક્રોધને જીતવો, એ અતિ દુષ્કર કર્મ છે. દુર્વાસા જેવા મોટા મુનિરાજ પણ ક્રોધને જીતી શક્યા નથી-જે કે તેઓ કામને જીતી શક્યા હતા, મોહને મારી શક્યા હતા ને લોભને વારી શક્યા હતા. તેમણે મદને ચૂંચિત ક્યોં હતો ને મત્સરને નસાડી મૂક્યો હતો. તે આશારહિત હતા, તૃષ્ણાથી વિમુખ હતા, સંકલ્પરહિત હતા, ને પરમતત્ત્વને પામેલા હતા. એ સર્વે શત્રુઓ ઉપર જો કે તેઓએ દિગ્વિજય મેળવ્યો હતો, પણ તેઓ ક્રોધને જીતી શક્યા ન હતા. એ મુનિદેવ રાજા અંબરીષના વ્રતનો ભંગ કરાવવા માટે ગયા અને દ્વાદશીના પારણાને દિવસે, રાજા અંબરીષે જળનું પ્રાશન કર્યું, તેટલાથી જ ક્રોધે ભરાયા ને ભગવદ્ભક્ત મહાત્મા અંબરીષને શાપ દેવાને વત્પર થઈ ગયા હતા ।

હો દેવ! રાજા યુધિષ્ઠિર જેવા પણ ક્રોધને પગ નીચે દબાવી શક્યા ન હતા. વિરાટ રાજાની સભામાં યુધિષ્ઠિર અને વિરાટ રાજાને વિવાદ

* દંભો દર્પોડભિમાનશ્ચ ક્રોધઃપારુષ્યમેવ ચ । બ્રહ્માનં વામિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥

† નાસ્તિ બુદ્ધિયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કૃતઃ સુખમ્ ॥

થયો ત્યારે, વિરાટ રાજાએ તેના નાકપર પાસો માર્યો. તે વખતે તેની

નાસિકામાંથી જે રક્ત વહ્યું, તે ક્રોધથી ધગધગતું

યુધિષ્ઠિર હતું! જે તે રક્ત પૃથ્વીપર પડત. તો લાંબા કાળ

પર્યંત તે દેશમાં દુકાળ પડત, એવું એમનું રુધિર

ક્રોધથી ભરપૂર હતું. પરશુરામ જેવા દેવાંશી મહાત્મા-પરમાત્માના

દશાવતારમાંના છઠ્ઠા અવતારી પુરુષ-ક્રોધની મૂર્તિ હતા. પોતાના

પિતાનો એક ક્ષત્રિયે ઘાત કર્યો, તે ઉપરથી ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને, તેણે

એકવીસવાર આ પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી, ઘેર સંહાર

પરશુરામ કીધો હતો. રામે જ્યારે તેમનું ગ્રંથકી ધનુષ્ય તોડ્યું,

ત્યારે તે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા દોડી આવ્યા, કે શું

હજી ક્ષત્રિય જીવે છે! શમીક ઋષિએ, કલિને વશ થયલા રાજા પરી-

ક્ષિતે તેના પિતાના કંઠમાં મરણ પામેલો સર્પ નાંખ્યો, તેટલાથી જ

ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને, પરીક્ષિત જેવા પ્રજાપાલક ધર્મનિષ્ઠ

શમીક રાજાને, સાત દિવસમાં મૃત્યુ પામવાનો શાપ

આપ્યો હતો.

હે શુરુદેવ! ખરેખર, ક્રોધને વશ કરવો, એ અતિ કઠિન કાર્ય છે.

એના જેવું વિષમ અને દુર્ઘટ કાર્ય એક પણ નથી. આ લોકના જીવની

સામાન્ય વૃત્તિ એવી છે કે, અપકાર કરનારપર ક્ષણે ક્ષણે ક્રોધ થાય છે.

એ ક્રોધથી મોહ થાય છે, મોહથી સ્મૃતિનો ભ્રંશ થાય છે, સ્મૃતિના

ભ્રંશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિના નાશથી આત્માનો વિનાશ

થાય છે.* આવો ક્રોધ બળવાન છે. એના બળવાન ક્રોધને આપ કામનિ-

તથી ઊતરતી કક્ષામાં મૂકો છો, એનું મને મોટું આશ્ચર્ય થાય છે."

દ્રૌપદીએ ક્રોધને જીત્યો છે

અત્રિ મુનિએ કહ્યું "હે વત્સ મન્યુહર! તું કહે છે તે સત્ય છે.

ક્રોધ પણ અજ્યય ને બળવાન છે; તથાપિ કામને જીતવું જેટલું કઠિન

કર્મ છે, તેને શતાંશે પણ ક્રોધને જીતવું કઠિન કર્મ નથી. દ્રૌપદી જેવી

અબળા પણ ક્રોધને જીતી શકી હતી. મહાભારતના યુદ્ધપ્રસંગમાં દ્રૌણા-

ચાર્યના ચિરંજીવી પુત્ર અશ્વત્થામાએ રાત્રિસંહારમાં દ્રૌપદીના પાંચે

પુત્રોનો છિરશ્છેદ કીધો, ત્યારે ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, તારા પુત્રના

વધ કરનારના માથાપર તને બેસાડીને જ્યારે સ્નાન કરાવું, ત્યારે જ

* કામાત્ક્રોધોઽમિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિવ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥

મારું નામ ભીમ સાર્થક સમજજે ! પુત્રોના મરણથી દ્રૌપદી અવિશ્રાંત કલ્પાંત ઠરતી હતી. તેણે ભીમની આ પ્રતિજ્ઞાનું કંઈપણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. પછી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સાથે લઈને, ભીમ અશ્વત્થામાને પકડવા માટે ગયા અને તે બંને વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયા પછી, તે તેને પકડીને દ્રૌપદી સમક્ષ લઈ આવ્યા.

અશ્વત્થામાનો શિરશ્છેદ કરવાનો ભીમે વિચાર દર્શાવ્યો, તે સમયે ખેદમાં ડૂબેલી દ્રૌપદીએ કહ્યું; “હે મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ ! હે સ્વામિ ભીમ ! આપ અશ્વત્થામાને છોડી દો. એ તમારા ગુરુપુત્ર છે. મારા પુત્રોનો શિરશ્છેદ કરવાનું પ્રાક્ષણને નહિ ઘટે તેવું કૃત્ય તેમણે કીધું છે ખરું. પરંતુ મારા પુત્રોના મરણથી જેવો મને શોક ને ખેદ થાય છે તથા મારાં નેત્રોમાંથી જેવાં અશ્રુઓનો આઘ વહે છે, તેવો જ શોક અને ખેદ, ગુરુપત્ની કૃષ્ણીને કાવી તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓનો આઘ વહેડાવવા હું ઈચ્છતી નથી. તમારા ગુરુપુત્રના વધથી મારા પુત્રો પાછા આવવાના નથી. તેમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું હતું ને તે ગયા, તેમાં મારે કોપકરવો ને અશ્વત્થામાને હણાવવા એ નિર્ભગજીવનું કર્તવ્ય હું સમજું છું.”

કાશિજિત કાશિરાજ

“વત્સ મન્યુહર ! એક બીજી કથા સાંભળ. અતિ પ્રાચીન કાળમાં કાશીપુરમાં ક્રોધપર વિજય મેળવનાર એક રાજા રહેતો હતો. તેણે સિદ્ધાસનના પાયા નીચે ક્રોધને એવી તો સખતાઈથી દાબી દીધો હતો કે, તે કદી પણ સજીવન થવા પામ્યો નહિ. એ રાજા ગમે તેવા સંકટમાં અને ગમે તેવા અપમાનમાં પણ ક્રોધી થતો નહિ. ક્રોધ ઉપજવાના અનેક પ્રસંગો એને પ્રાપ્ત થયા હતા, પણ એ રાજા કેવળ ઘાડા ધૈર્યથી ને અદ્ભુત શાંતિથી તે ક્રોધનો પરાજય કરતો હતો. તેના આ અપ્રતિમ ગુણથી દેવલોકમાં પણ તેની સ્તુતિ થવા લાગી.

એક સમયે ઇંદ્રની રાજસભામાં ભગવાન્ નારદે પધારીને, તે રાજાના યશનું બહુ જ સ્તુતી રીતે કીર્તન કર્યું. ઇંદ્ર અને દેવસભા ચકિત થઈ. પછી એ રાજાની પરીક્ષા કરવાનો ઇંદ્રે ઠરાવ કીધો. ઇંદ્રે નૂતન રૂપ ધારણ કીધું, તેનું મુખ માર્બર જેવું થયું. તેના શરીરમાંથી અનેક પ્રકારના રક્તનો સ્રાવ થતો હતો અને હુર્ગંધ એવી નીકળતી હતી કે, કોઈ પ્રાણી તેની સમીપ ઊભું રહી શકે નહિ. એવું રૂપ ધારણ કરી, હાથમાં દંડ કમંડળ લઈ, ‘મિત્રાં દક્ષિ’ કરતા, તે કાશિરાજના દરબારમાં આવ્યો. રાજાએ તેના કુત્સિત રૂપથી જરા પણ સંકોચ ન પામતાં,

ઉત્સાહભર્યા હૃદયે, સંન્યાસીરૂપ ઈંદ્રનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કીધો અને એ દિવસે પોતાના મંદિરમાં ભિક્ષા લેવાની પ્રાર્થના કીધી.

સંન્યાસીએ કુત્સિત-અવિવેકી વેણુથી ઠહું; ‘અલ્યા સાંઢીયા ! રાઝડા ! જો તારી ભોજન ઠરાવવાની ઇચ્છા હોય તો હું માગું તે ભોજન મને આપ.’

‘અસ્તુ’ કહીને રાજાએ તેની આજ્ઞા સ્વીકારી.

સંન્યાસીએ તે રાજાના એકના એક પુત્રના મસ્તકના માંસનું ભોજન માગ્યું. રાજાએ જરા પણ સંકેત નહિ પામતાં, સંન્યાસીની આજ્ઞાને શિરસાવંધ કરી. પછી ઈંદ્ર સ્નાન કરવા નદીના તટપર ગયો અને રાજા પોતાના પુત્રનું મસ્તક કપાવી, તેનું ભોજન તૈયાર ઠરાવી. સંન્યાસીની વાટ જોતો ગેઠો. એટલામાં પ્રધાને આવીને કહ્યું; ‘હિ મહારાજ ! જે સંન્યાસીએ આપણા યુવરાજ કુંવરનું મસ્તક કપાવીને ભોજન કરવાની આજ્ઞા કરી છે, તે સંન્યાસીએ આપણી અશ્વશાળામાં આગ લગાડી છે, હજારો ઘોડાઓ બળીને ભસ્મ થઈ ગયા છે, અશ્વશાળા પણ સાથે જ કુંકાર્થ ગઈ છે; રે એટલું જ નહિ પણ રાવત, ચરવાદાર અને તેના કુટુંબી પણ ભસ્મીભૂત થયાં છે. એ માનંરમુખા સંન્યાસીનો આપે આટલો બધો સત્કાર કીધો, તેના બદલામાં તેણે જે અપકાર કીધો છે, તે અનિર્વચનીય જ છે !’ આ વાર્તા હજી પૂરી થઈ નથી, એટલામાં જ રણુવાસમાંથી એક દાસી દોડતી દોડતી આવી ને કાશીરાજને દંડવત પ્રણામ કરીને બોલી: ‘મહારાજ ! ક-ક-ક-હેવાથી જીભ ઊપડતી નથી, પણ પેલો ચંડાળ સંન્યાસી આપણી લાડકી રાજકન્યાનું રડતી કકળતી અવસ્થામાં હરણુ કરી ગયો છે. તે કન્યાને લઈ જતી અટકાવવાને જે દાસ દાસીઓ સામાં થયાં, તને પોતાના દંડથી તેણે એવો તો સખત માર માર્યો છે કે, તેઓ ઊઠી પણ શકે તેમ નથી.’

પુત્રનું મરણ, હયશાળાનો નાશ, કુમારી રાજકુંવરીનું હરણુ, સેવકોનો નાશ, એ ઉપરાઉપરી બનેલા બનાવથી, કોઈપણ મનુષ્યને ક્રોધ છૂટ્યા વગર રહે નહિ. પણ કાશિરાજનું મુખ જરા પણ મ્લન થયા વગર, જેવું ને તેવું જ તગતગતું રહ્યું. એટલામાં સંન્યાસીરૂપ ઈંદ્ર, ભોજન-ગૃહમાં ધીમે ધીમે પગલે ચાલતો ને મુખે હરિનામ જપતો આવ્યો ! મંત્રીઓ અને સેવકો તો ધારતા હતા કે, રાજા ક્રોધ કરીને એ સંન્યાસીને અહુણું જ મારી નાંખશે. પરંતુ રાજાની સૌમ્ય વૃત્તિમાં જરા પણ ફરક પડ્યો નહિ. સંન્યાસીને આવતો જોઈને, બે હાથ બેડી તે ઊભો થયો.

તેનાં બે ચરણો પકડીને તે બોલ્યો, ‘મહારાજ ! આ દાસથી કંઈ પણ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરશે !’ રાજાનું આ ધૈર્ય અને ક્રોધજિત-પણું જોઈને, ઈંદ્ર ચક્રિત થયો.

પછી ઈંદ્રે પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, રાજાને પ્રેમથી ભેટી કહ્યું : “હે રાજન્ ! તને ધન્ય છે ! તેં જ ખરેખર ક્રોધને જીત્યો છે ને તારી રાજકન્યા રાજભવનમાં કલ્લોલ કરે છે. હું ફક્ત તારા ક્રોધની પરીક્ષા કરવાને જ આવ્યો છું—તેં ક્રોધને પગતળે ખરેખરો દબાવ્યો છે : તારા જીવનમાં તેનું પુનરુજ્જીવન કદી પણ થશે નહિ, એવો મારો નિશ્ચય છે !” એમ કહી આશીર્વાદ આપી, ઈંદ્ર પોતાના મંદિરપ્રતિ વિદાય થયો.”

ગુરુ બોલ્યા;—“હે મન્યુહર ! એમ ક્રોધને જીતવામાં પુરુષાર્થ છે ખરો, પણ કામને જીતવો, એ પરમ પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાનીઓ પણ કામને જીતવામાં ગોથાં ખાઈ ગયા છે અને બળવત્તર પ્રારબ્ધવડે, કર્મના ભોગો ભોગવી, અજ્ઞાનરૂપ કામાગ્નિમાં લય પામી ગયા છે, તો જેઓને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી અને નિર્ગુણ અવિનાશી પ્રક્ષરરૂપને જેઓ જાણતા નથી તથા દેહના ભોગો ભોગવવામાં અહર્નિશ જાગૃત રહે છે—રે તેનું જ ચિંતન કર્યાં કરે છે, તેવા અજ્ઞ નિર્બળ પુરુષના પુરુષાર્થની તો વાત જ શી કરવી ? ક્રોધને જીતવામાં જે પરાક્રમ, જે દૃઢતા, જે શક્તિની આવશ્યકતા છે, તેનાથી વિશેષ આત્મજ્ઞાનની દૃઢતા તથા આવશ્યકતા, કામને જીતવામાં છે. ઇંદ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત થતા અનિત્ય વિષય-સુખમાં સંડોવનાર મોહ—માયાના પ્રબળ પ્રતાપાગ્નિની તીક્ષ્ણ જ્વાળામાં ભસ્મીભૂત કરાવનાર, આત્મસુખમાંથી પતન કરાવનાર એ કામ, મહા-બળવાન રાજાનો રાજા છે. તેની સેના વિશાળ છે; તેનાં આયુધો અત્યંત તીક્ષ્ણ છે; તેના પાસવાનો અતિ ચપલ છે; તે પોતાનું જ્યાં ખાણે ફેંકે છે, ત્યાં સચોટ જ ઘા કરે છે; બાળક કે તરુણ, વૃદ્ધ કે રોગિષ્ઠ, શક્ત કે અશક્ત, સ્ત્રી કે પુરુષ, નીચ કે ઊંચ, વિદ્વાન કે અવિદ્વાન, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની—સઘળા જ એની માયામાં એવા તો લીન થઈ ગયા છે કે, તેઓ અત્યંત તેજોમય પરમાત્માની વિભૂતિની સ્વરૂપ કાળ પણ ઝાંખી કરી શક્તા નથી ! એટલું જ નહિ પણ ભિદ્બુદ્ધિને યોગે, પાપ માત્રના જ પૂનરી બનીને, સઘળા ધર્મોથી રહિત થઈ, મનઃકલ્પિત વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો સાધવામાં તેઓ તત્પરબની જાય છે. તેઓનું પડવું ક્યાં થાય છે તે પણ આકાશમાં ઊડતા પ્રાણીની ગતિ જેમ જાણી શકાતી નથી, તેમ જાણી શકાતું નથી. આવા મોહમય કામસાગરમાંથી કંદર્પહર તરી આવ્યો છે, તેને માટે તે શ્રેષ્ઠ છે, અને ફરીથી હું કહું છું, કે તે જ શ્રેષ્ઠ છે.”

ગુરુનાં આ સપ્રમાણ વચનો મન્યુહર સહન કરી શક્યો નહિ. કામનું બળ કેવું અનિવાર્ય છે, તેનું તેને લાન જ નહતું. આજ તે મન્યુહરનું સ્વરૂપ ભૂલીને, મન્યુદાસ બની ગયો હતો! તેને એમજ ક્રોધ વ્યાપ્યો કે, ગુરુજી મારા સ્વરૂપને-બળને નહિ જાણવાથી, કંઠર્પહરની સ્તુતિ કરી, મારાં માનનો ભંગ કરે છે. તેના મનમાં વિચાર થયો કે ગુરુજીને હું નિશ્ચય કરાવું કે, મારા જેવો પુરુષ પણ કામને જીતી શકે છે, પણ ક્રોધને જીતવો, એ ખરેખર જ દુષ્કર છે.

અહંભાવમાં મૂઢ બનેલા મન્યુહરે, ગુરુજીને પ્રશ્ન કરીને કહ્યું કે, “હે ગુરુદેવ! આપ ભલે ક્રોધને જીતાવ્યો એવો માનો; પણ હું તો માનું છું કે, ક્રોધ જીતવો, એ આ લોકને જ નહિ, પરંતુ સ્વર્ગલોકના દેવોને પણ દુષ્કર કર્મ છે. કામને જીતવો, એને હું એટલું કઠિન કર્મ સમજતો નથી. આપની ઇચ્છા હોય તો મારી પરીક્ષા લેજો!”

મન્યુહર પિંગલાના મંદિરમાં

ગુરુજી મૌન ધારણ કરી રહ્યા. મન્યુહરનો અહંભાવ સમજી ગયા. વાત વિસારે પડી. આઠ મહિના વીતી ગયા. પુનઃ ચાતુર્માસ આવ્યો. ચારે શિષ્યોને સમીપ તેડાવી, ચાર સ્થાનોએ જઈ રહેવાની મુનિએ આજ્ઞા કરી. મન્યુહરને પિંગલાને ઘેર જઈ રહેવાની આજ્ઞા કરી. તે પોતાના મનમાં અતિ પ્રસન્ન થયો. તેણે નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું કે, હું કામને ચપટીમાં ચપટી લઈશ. તે પોતાના ડાળદમામ સાથે પિંગલાની દેવડીપર ગયો.

કંઠર્પહરના જેવું જ તેનું રૂપ પણ સુંદર હતું. તેના કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર શોભી રહ્યું હતું. તેણે કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરેલી હતી, તે મુખથી પ્રણવનો જપ જાયો જતો હતો. ધીમે ધીમે પગલાં ભરતો, પણ આડી તેડી દૃષ્ટિ કરતો. તે પિંગલાની દેવડીપર જઈ પહોંચ્યો ને ‘નારાયણ હરે’ કહીને ઊભો રહ્યો. ગયા ચાતુર્માસમાં, એ જ દિવસે કંઠર્પહરે ‘નારાયણ હરે’નો ધ્વનિ કીધો હતો, એવો જ યોકાર આજે પણ સાંભળીને, પિંગલાની દાસી દોડતી દોડતી દ્વાર પાસે આવીને ઊભી રહી, તે મન્યુહરની કાંતિ જોઈને છક થઈ ગઈ. પછી મંદિરમાં જઈ તેણે પોતાની બાઈને કહ્યું; “બાઈ! હું માનું છું કે, તમારા પુણ્યનો જ ઉદ્ધવ થયો છે. જે મહાત્મા પુરુષ, ગયે વર્ષે આપણા મંદિર ને મંદિરિયાંને પાવન

કરી ગયો છે, તેના ગુરુબન્ધુ જેવો કોઈ બીજો સંન્યાસી આજે દ્વાદશીની પુણ્યતિથિએ, આપના દ્વારપર આવીને ઊભો છે !”

પિંગલા સંસ્કારી બની હતી; તે જ્ઞાનની અપેક્ષાવાળી થઈ રહી હતી; દેહ ને આત્માનું સાર્થક કરવાને તે જિજ્ઞાસુ બનતી જતી હતી; તે સદ્ગુણ, ચિદ્ગુણ, આનન્દરૂપ તથા નિત્ય સ્વરૂપનાં દર્શનની અભિલાષિણી બનતી હતી. કંઠર્પહરના વિદાય થયા પછી, પરમતત્ત્વરૂપ આનન્દધન આત્માના સ્વરૂપનો, તે નિત્ય વિચાર કરતી હતી. આઠ માસોમાં પર પુરુષના સમાગમનો તો શું, પણ તેની સાથે વાતનો પણ તેણે સંકલ્પ કીધો ન હતો. મને કલ્પેલા મોહને દાબી નાંખવાને જ તે પ્રયત્નશીલ હતી. તેને જાણે વૈરાગ્ય ધારણ કરવો હોય, તેવું તેણે આચરણ કરવા માંડ્યું હતું અને નિત્ય જ તે સંતપુરુષના સમાગમની આકાંક્ષા રાખતી હતી. દાસીએ પૂર્વના મહાત્માના ગુરુબંધુનું નામ દીધું કે, તત્ક્ષણે તે જાગૃત થઈ ગઈ અને બોલી; “અલિ દાસી ! તે સંત પુરુષની ચરણ રજથી આ મંદિરને પાવન કર. તેમને નમન કરીને ઉપર તેડી લાવ અને પૂજનની સામગ્રી તૈયાર કર.”

તુરત દાસી તે સંત પુરુષને પિંગલાના મંદિરમાં તેડી લાવી. પિંગલાનું સ્વરૂપ જોતાં જ મન્યુહર તો આભો જ બની ગયો ને તેને આશીર્વાદ દેતાં એકીટસે તેના પ્રતિ જોવા લાગ્યો. પિંગલાએ પ્રણામ કરીને તેના ચરણનું પ્રક્ષાલન કીધું ને પછી ચરણામૃતને મસ્તક ઉપર ધારણ કીધું. તેણે માન્યું કે, જેવો કંઠર્પહર ગુપ્ત મહાત્મા હતો—વિષયસુખથી રહિત હતો, તેવો જ તેનો ગુરુબંધુ પણ હોવો જોઈએ, પણ એ તેવો છે કે નહિ, તે વિષે પરીક્ષા કરવાનો તેને વિચાર થયો. તેણે દાસીને કહ્યું; “નિપુણિકા ! આ મહાત્મા પુરુષ વનવગડાથી કંટાળીને આપણું મંદિર પાવન કરવાને પધાર્યા છે, તો તેમની યથાર્થ રીતે શુશ્રૂષા કર ! દિવસનો મુકામ આપણા વૈભવમંદિરમાં રાખજે ને રાત્રે વિલાસભવનમાં શયનસ્થાન રાખજે. એમની સેવામાં જરાએ કચાશ રાખીશ નહિ. આપણાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે, એમના જેવા મહાત્મા પુરુષનાં પગલાં આપણે ઘેર થાય ! પૂર્વજન્મના મહાપુણ્યથી આ કાચારૂપી નાવ મળ્યું છે અને આ સંસારાર્ણવ તો દુઃખરૂપ જ છે, તો આ નાવ ભાંગી ન જાય તેટલામાં, આવા મહાત્મારૂપી નાવિકદ્વારા, આ દુઃખોદ્ધર્ધિ તરી જવાને તત્પર થા !”*

* મહતા પુણ્યપણ્યેન કીર્તેય કાયનોસ્તિચયા । પારં દુઃખોદ્ધર્ગન્તું તર યાવન્ન મિચતે ॥

આમ કહીને મન્યુહરને બે હાથ બેડીને કહ્યું; “હે દેવ ! હે સત્પુરુષ ! હે સન્ત ! આપ વૈભવમંદિરમાં પધારો. હું પણ આપની પરિચર્યા કરવાને તત્પર છું.”

મન્યુહર પ્રસન્નવદને વૈભવમંદિરમાં ગયો. ત્યાંનો ઠાઠમાઠ બેઠને તે મનમાં ને મનમાં જ બોલ્યો; “ઠીક ! કંદર્પહરે પણ ફક્કડ મોજ ભોગવી છે ! અને ગુરુદેવની સમક્ષમાં આવીને તડાકા પણ ઠીક જ માયાં છે ! હવે આપણે પણ કેવી લીલા બતાવીએ છીએ તે ગુરુદેવ બરાબર જાણે ! કંદર્પહરે ગમે તેમ કીધું હોય, પણ હું તો મારું સ્વરૂપ યથાર્થ જ બતાવીશ ને ક્રોધને જીતવા સાથે કામને પણ જીતીશ અને બાળી મૂકીશ !” એમ વિચાર કરતો કરતો, અત્રિ મુનિનો શિષ્ય, સુંદર મખમલથી જડેલા ચોરંગપર જઈને બેઠો. તેણે પોતાનો દંડ તથા કમંડળ એક બાજુએ મૂકી દીધાં ! મંગળાચરણમાં જ મન્યુહરનું આ ચરિત્ર બેઠને દાસીને કંઈક શંકા થઈ ખરી, પણ મનમાં તે એમ વિચાર કરવા લાગી કે, કદાચ આ મહાત્મા પુરુષ કોઈ બીજા હેતુથી આવ્યા હશે ને એ કોઈ બીજા જ ઉપદેશ કરશે.

યોગી પુરુષને ત્યાં બેસારીને, દાસી પુનઃ સ્વમંદિરમાં આવી અને યોગિરાજને પારણાં કરાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ભોજનો રૂપાના થાળમાં પીરસીને લઈ આવી. મન્યુહરે કહ્યું; “અલિ દાસી ! તારી બાઈને મારે માટે બહુ શ્રમ લેવો પડે છે. ભોજનગૃહમાં આવવામાં મને કંઈ પણ બાધ ન હતો. ભોજનશાળામાં જ ભોજન કરવાથી વિશેષ રસ પડે છે; માટે હવેથી ત્યાં જ ભોજનનું રાખજે. સાધુઓને મિષ્ટાન્નનો પ્રતિબંધ છે, તેથી આ મિષ્ટાન્નો સિવાય દૂધપૂરી બસ છે !” દાસી તો સંતવું આ વાક્ય શ્રવણ કરતાં ચકિત થઈ ગઈ.

તે પોતાની બાઈ પાસે જઈને બોલી; “બાઈ સાહેબ ! કહો ન કહો, પણ કંઈ કૌતુક જેવું મને લાગે છે ! સાધુ મહારાજ તો કંઈ જુદા જ છે. તે કહે છે, કે મને ભોજનશાળામાં ભોજન લેવાનો જરાએ પ્રતિબંધ નથી. એનું ચારિત્ર્ય મને તો કંઈ નવું જ દેખાય છે.”

પિંગલા કે જે અધિકારના માર્ગ ઉપર ચડતી હતી ને સંત પુરુષના સમાગમથી સત્ અસતને જાણવાના માર્ગમાં હતી, તે એટલું જ બોલી કે, “ફિકર નહિ, આપણે એનું પણ ચારિત્ર્ય જાણશું.”

મન્યુહર કંઈ છેક જ મૂર્ખ ન હતો. હજી સુધી તે કામાંધ બન્યો ન હતો, પણ તે એમ માનતો હતો કે, ‘કંદર્પહર પોતાની ઇચ્છાથી

નહિ, પણ ગણિકાની ઇચ્છાથી તેને વશ થયો હશે. જેમ તેની સેવામાં ગણિકા હાજર રહેતી હતી, તેમ મારા ઉપર પણ પ્રસન્ન થઈને હાજર થશે, ત્યારે હું તેનો અનાદર કરી, મારું જિતેન્દ્રિયપણું બતાવીશ. ઓ દૂર રહે ને મળે નહિ, તો પછી કામ જીતવામાં પરાક્રમ શું? અશક્તિવાન મને સાચું એવા તો ઘણાંએ હોય છે, પણ ઓ-દ્રવ્ય સમીપ હોય ને પછી તિરસ્કાર કરવામાં જ મહત્વ છે. જેઓ સ્ત્રીથી દૂરના દૂર રહે છે તે ભલે પવિત્ર રહે, પણ જે મહાત્મા સ્ત્રીસંગે રહી પવિત્ર રહે છે તે જ ખરો પવિત્ર-તે જ સત્ય કામજિત! હું સ્ત્રીસંગે રહીશ ને કેવો છું, તે હવે ગુરુદેવ સારી રીતે જાણે. આવો વિચાર કરી, જ્યારે જ્યારે પિંગલા કે તેની દાસી પાસે આવતી, ત્યારે ત્યારે તે ઘૂણાથી જ જોતો હતો-નીચીથી ઊંચી દૃષ્ટિ સરખો પણ કરતો નહિ, પણ તેની બિલાડાં જેવી નીચી દૃષ્ટિ પિંગલાથી અબાણી રહી શકતી નહોતી. જ્યાં સુધી શરીરમાં જરાએ કાચા પારાના ઝેરનું જોર હોય છે, ત્યાં સુધી આરોગ્ય થતું નથી; તેમ જ્યાં સુધી મનમાં થોડો પણ અહંકાર હોય છે, ત્યાં સુધી ગમે તેવા યોગીને પણ સર્વશુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી.

અહીંયાં તો નૂતન જ બનાવ બનવા લાગ્યો. ગણિકાઓ હંમેશાં ઘણી ચતુર હોય છે. તે ઊડતાં પંખીની પણ ગતિ જાણે છે, તો મન્યુ-હરની ગતિ કેમ ન જાણે? તેને પણ મન્યુહરની કસોટી કરવાની હતી. જે પાંચ દિવસો સુધી તો, પિંગલા મન્યુહરની સેવામાં ઘડી ચપકો આવી વિદાય થતી હતી, પણ જ્યારે મન્યુહરનું હૃદય જોયું તો જણાયું કે, એની ઘૂણા નિરર્થક છે, ત્યારે તેણે પોતાની ચતુરાઈ બતાવવાની તજવીજ કીધી. એક દિવસ તે સહેજસાજ ઠંડારી મઠારી આવી, તેને જોઈ મન્યુહરે ધાર્યું કે, આજે તે મને ફસાવવા આવી છે, તેથી શાંત મુદ્રાને બદલી, તે બોલ્યો; “કયું બે રંડી! અમકુ ફસાનેકું આઈ હૈ કે કયા? અમેરા બ્રતકા ભંગ કરનેકી તેરી ઇચ્છા પૂર્ણ ન હોયગી, ચલી જા! અમ યોગી લોકકી સામને દેખના મત! હં! હમ ભરમ કર દેયગા!”

પિંગલાનું મન નિર્દોષ હતું, તેના મનમાં એ સમયે જરાએ પાપ ન હતું, છતાં મન્યુહરનાં વચનો સાંભળી તે ચમકી-મનમાં સહજ હસી ને સ્વગત જ બોલી; બાવાજી તો ઉસ્તાદ છે! દમ તો ઠીક રાખે છે, પણ પાણી મરેલાં છે, તેનું જરાએ ભાન નથી! પછી તે મન્યુહર પ્રતિ નમન કરતી બોલી કે, “મહારાજ! મારા મનમાં તો કંઈ નથી, છતાં કંઈ ભૂલ થઈ હોય તો કૃપા રાખજો! મેં તો આપકી ચેલી હું. આપની

પાસ નહિ આવું.” આમ બોલતી વીજળીની ઝડપથી, મન્યુહર કંઈ બોલે તે પૂર્વે તે ચાલી ગઈ.

મન્યુહર મનમાં મગ્ન થયો. રંડી ફૂસાને આઈથી, ઉસકા નિકાલ હો ગયા! એમ તે મનમાં ઝડબડવા લાગ્યો, પણ પિંગલા જતી વખત જે નેણબાણ મારતી ગઈ, તે તેના કાળજા સોંસરું નીકળી ગયું હતું. દસ પંદર દિવસો પિંગલા તેની તરફ ફરકી જ નહિ. મન્યુહર પણ ચકિત થયો કે, ‘પિંગલા કેમ ફરકતી નથી?’ એક દિવસ તેણે દાસીને પૂછ્યું; “કેમ તારાં બાઈ દર્શને પધારતાં નથી! કુછ જ્ઞાનકી બાત સુનતી હૈ વા નહિ?”

ચતુર દાસીએ કહ્યું; “તેઓ કંઈ હંમેશાં નવરાં નથી કે તમારાં દર્શન જ લેવા કરે!—રાજાજીનાં માનીતાં છે, લાડકાં છે, તેને તમે રંડી કહી, તેથી આવતાં નથી!”

“હું હું! એસા મત કરના. બોલના કે સાધુકા દર્શન તો લેના જ ચાઈએ. સાધુકુ ગુસ્સા કયા ઓર પ્રેમ કયા?”

એ પ્રમાણે એ ચાર વાર કહેવા પછી, એક રાત્રિના દાસીએ વિલાસભવનને અચ્છી રીતે શણગારી દીધો, દીવાઓ સળગાવ્યા, પુષ્પોની માળા ને ચાદરો સર્વત્ર લટકાવી દીધી, સુગંધી ચોમેર બહેકાવી દીધી. વાદળ ઘેરાયું હતું, ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હતો, મન્યુહરને પણ નિત્ય નિત્ય પુષ્કળ તેજનાવાળાં ભોજનો કરાવ્યાં હતાં ને કામદેવના સ્વાગતની સઘળી તૈયારી એવી તો સુઘડતાથી કીધી હતી કે, મોટા યોગીનું મન પણ દોલાયમાન થાય તો મન્યુહરનું શું ગળું? પડોશના ઓરડામાં રાગ આલાપાયો. મન્યુહર લીન થતો ગયો. તેવામાં આ શબ્દો તેના શ્રવણમાં પેસી ગયા.

“મેરે ગલે સી લગ જાઓ ખ્યારે! ધિરિઆઈ બઢરિયા ઘોર!”

“બડી બડી ખુંદન બરસન લાગી, બોલત ઢાકર મોર.”

મહલાવી મહલાવી આલાપ એવો લીધો કે, પિંગલાના જ વિચારમાં મન્યુહર ઘેરાઈ ગયો. તે માનવા લાગ્યો કે, આ આલાપ મને જ ઉદ્દેશીને છે, પણ એનાથી આપણું ચિત્ત ચળે એમ નથી.

પુનઃ પિંગલાએ રાગ આલાપ્યો;

“બિજુરી ચમક દેખી, હિય ડર પૈ, પવન ચલક ઝકઝોર;

“હરિ પિડ સંત પિય કણ લગાઓ, રાખો મનકી કોર.”

“હું રંડી કેસી ફસી હૈ! કણક તો બડા અચ્છા હૈ! દિદાર અચ્છા હૈ! ઔર પિય પિય રોતી હૈ. કેન પિય! સંત પિય! કેનમા સંત! મન્યુહર! અચ્છા, રંડી દીવાની બન ગૈ હૈ!”

આમ મન્યુહર મનમાં બડખડવા લાગ્યો, એટલામાં બીજા રાગનાં પિંગલાએ પ્રેમપત્રિકા મોકલી.

“તેરી સૂરત મુઝે ભાષ, મેરા જી જનતા હૈ;

“જો અલકે વને કેખાષ, મેરા જી જનતા હૈ.

“અરે જલિમ તેરે કેસ, તીરે નિગહસે હમને;

“ઓરે જેસીકિ હૈ ભાષ, મેરા જી જનતા હૈ.

“ખાચંગે અહર નહિ, ફૂળ મરેંગે જલકર;

“જો હૈ કુછ જમે સમાષ, મેરા જી જનતા હૈ.

“કતલ કરકે ન ખબર લી, મેરે કાતિલ અફસોસ;

“જહસી હુઃખને જમાઈ, મેરા જી જનતા હૈ.”

આ શબ્દની સાથેજ, બુઝી બારીમાંથી પિંગલાના મુખપર મન્યુહરની દૃષ્ટિ પડી. થઈ ચૂક્યું! લેવાઈ ગયો!! ગુરુ આગળ જે જ્ઞાનની બેડસાઈ મારી હતી, તે હમણાં તે ભૂંટી ગયો. મુખે તે પ્રણવનો જાપ કરે છે, પણ તેના હૃદયમાં પિંગલા ઠણઠણાટ કરી રહી છે; તેને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પો થાય છે; તેનું આત્મજ્ઞાન શિથિલ પડતું જાય છે; કંદર્પહરને તે જૂઠો માને છે; લાવણ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ પિંગલા-સમક્ષ કંદર્પહર નિર્લેપ રહ્યો હોય, તે ઉપર તે અનેક શંકાઓ કરે છે. ‘ગુરુજી ભોળા છે, તેનું કપટ સમજી શક્યા નથી, તેથી જ તેને શ્રેષ્ઠ કહે છે; કોઈ જીતવામાં જ સર્વ યોગનું ફળ છે; કામ જીતવો, એમાં કંઈ પુરુષાર્થ નથી અને જેમાં પુરુષાર્થ નથી, જેમાં ફળ નથી, તેને માટે મિથ્યા કષ્ટ સહન કરવું એનું કાંઈ કારણ નથી,’ એવો તે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે છે. ‘કામ જીતવો એટલે સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો એમ કંઈ નથી, પણ જે ઊર્ધ્વરેતા રહે છે તે જ ખરેખરો કામજિત્ કહેવાય છે. કામનું પરિણામ શું? રેતનું સ્ખલિત થવું, જેનું રેત સ્ખલિત થતું નથી, તે જ ખરેખરો કામજિત્ છે; તે જ ખરેખરો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા મહાત્મા પુરુષે અનેક ગોપીઓની સાથે વિહાર કીધો હતો, છતાં તે ઊર્ધ્વરેતા ને બાળ બ્રહ્મચારી કહેવાયા છે, તેનું કારણ શું? ઊર્ધ્વરેતા! હું જો ઊર્ધ્વરેતા રહીશ તો મારું બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થશે નહિ ને કંદર્પહરના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેવાઈશ,’ એવી ઘડભાંજ તેના મનમાં ચાલી રહી છે.

એ ત્રણ દિવસો સુધી મન્યુહરના મનમાં આવી ઘોળાઘોળ થયા કીધી. નિત્ય નિત્ય ઉત્તમ પ્રકારનો આહાર, વિલાસભવનમાં સુખ, શય્યાપર વાસ, કામોદીપક પદાર્થોનું સેવન, સ્ત્રીને નીરખવાની આતુરતા, કસોટી કરવાની કામના, હૃદયમાં ઇર્ષ્યા, એવા સંતનું સન્તપણું ઝાઝો કાળ ટકતું નથી. મન્યુહરના હૃદયમાં પિંગલાનું જ ચિંતન થતું હતું. પિંગલાને જોતાં તેનું આત્મજ્ઞાન પલાયન થતું હતું. વીર્યવર્ધક આહારે તથા અત્તર પુલેલના બહેકાટે, સુખાસનોમાં પોઢવા વગેરેથી તેના મને કામને જાગૃત કરી દીધો. મનથી તે વ્યભિચારી બન્યો. મન્યુહર મહારાજનાં ચરિત્રની સમીક્ષા કરવા માટે નિત્ય નિત્ય પિંગલા તેનું દૂરથી જ દર્શન કરીને પાછી ફરતી હતી.

કેટલાક દિવસ એમને એમ જ વહી ગયા. મન્યુહર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, રાંડ વળી ભાવ ખાય છે ને સતીપણું દર્શાવે છે. એક દિવસ તેણે દાસીને કહ્યું; “એા ધર્મશીલ ! તું ધર્મને યથાર્થ રીતે જાણે છે ? અતિથિ ઘેર પધારે ત્યારે સેવા કેમ કરવી, તે શું વીસરી ગઈ કે ? ગયે વરસે અમારો ગુરુબંધુ અહીં આવીને ચાતુર્માસ ગાળી ગયો હતો, તેની તારી શેઠાણીએ સારી રીતે શુશ્રૂષા કરી હતી, તેવી જ સેવા મારી ન કરવામાં તું ને તારી શેઠાણી પાપભાગિની થાવ છો.”

જેનું આત્મબળ મંદ પડવા માંડ્યું હોય છે, તેને યોગ્યાયોગ્યનેા વિચાર જ થતો નથી. અખંડ આનંદરસમાં લોટનારો ને બ્રહ્મવેત્તા પદનો જિજ્ઞાસુ, વિષયોથી ઠંટાળેલો અને કામને જીતવાનું બીડું ઝડપી આવેલો, સ્વસ્વરૂપને ભૂલી જઈને, જેમ બાળક, ભ્રમ તથા ઢેહક પીડાને ભૂલી જઈ, રમકડાં સાથે રમીને પોતાને આનંદ મળેલો માને છે, તેવી કીડા કરવાને, આ ક્રોધજિત મન્યુહર એક સ્ત્રીના હાવ-ભાવમાં, લટાછટામાં, ઠણઠણાટમાં, નાશવંત ગૌરાંગમાં લીંટ, લાળ ને મળથી ભરેલા દેહમાં, ધીમે ધીમે એવો તો લકુ બનવા માંડ્યો કે તેનું સર્વ આત્મજ્ઞાન વિનાશ પામી ગયું.

તે દાસીને અયોગ્ય પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને છેવટે બોલી ઊઠ્યો કે; ‘હું કંદર્પહરના કરતાં રૂપગુણમાં ઓછો નથી-અમે ગુરુબંધુ જ છિયે, તેનામાં ને મારામાં ભેદભાવ ગણવો, એ જ્ઞાનીને યોગ્ય નથી !’

ગણિકાની દાસીઓ હંમેશાં ચતુર હોય છે. ગણિકાગૃહ જ ચતુરાઇનું સ્થાન છે. તે સંત પુરુષના હૃદયનો ભાવ દાસી સમજી ગઈ. તે બોલી, “મહારાજ ! આપની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, આપ ગભરાવ નહિ. હું મારી બાઈને સમજાવીને આપની સેવા માટે તત્પર કરીશ !”

આ સર્વ વૃત્તાંત દાસીએ પોતાની બાઈને નિવેદન કીધો. પિંગલા ચતુર હતી. કંદર્પહરે જે જ્ઞાન તેને આપ્યું હતું. ભોગનાં ભયો સમજાવ્યાં હતાં, વિષયસુખનાં દુઃખો દર્શાવ્યાં હતાં, તેની તેને હજી સુધી વિસ્મૃતિ થઈ ન હતી. કંદર્પહરે તેને ઉપદેશ કરી, પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણવાને પ્રેરી હતી; આજે તેણે કંદર્પહરના ગુરુબંધુને ઉપદેશ કરવાનું પણ લીધું, તે ધીમે ધીમે મન્યુહરની પાસે વધારે ને વધારે બેસવા લાગી. વિકારી બનેલો મન્યુહર એક દિવસે બોલ્યો; ‘હું પિંગલા! ઘેર આવેલા અતિથિની જે યોગ્ય પ્રકારે સેવાપૂજા કરે છે, તેને જ અખંડ આનંદ-એક રસ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોને જે પોતાનું તન મન ધન અર્પણ કરે છે, તેને જ મુક્તિ મળે છે. મારા ગુરુબંધુ કંદર્પહરે તને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેનો એ જ હેતુ છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં ભેદ ગણવો, એ ક્ષુલ્લક જીવોનું કર્તવ્ય છે. સંગથી કંઈ દોષ નથી. એ સંગથી તો અનેક મહાત્માઓ તરી ગયા છે, તું પણ સત્સંગ કર અને સંત પુરુષની સેવા કરીને તેઓને તૃપ્ત કર! તેમાં જ તારું કલ્યાણ સમાયલું છે.’

ચતુર ગણિકા બોલી; ‘મહારાજ! આપની સેવામાં હું તો સદાય હાજર જ છું. આપ જે આજ્ઞા કરો, તે મને માન્ય છે. કહો જોઈએ. હું આપને કઈ રીતે સંતોષ પમાડી શકું?’

મન્યુહરે પોતાનો હૃદયભાવ પ્રકાશિત કર્યો. ગણિકાએ કહ્યું; ‘મહારાજ! મારો નિયમ છે કે, સંત પુરુષોનો સમાગમ ક્ષુલ્લક પ્રાણીના જેવો હોવો જોઈએ નહિ. આપ મહાત્મા છો. હું આપની કામનાને તૃપ્ત કરીશ; તેમ આપ મારી કામનાને પણ તૃપ્ત કરો. કંદર્પહરે મારી કામનાને સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત કરી હતી, તેથી હું તેની ચેલી બની છું!’

મન્યુહરે કહ્યું; ‘તારી કામના શી રીતે તૃપ્ત થાય?’

ગણિકા બોલી; ‘આપ જેવાના સમાગમ સમયે ધારણ કરવાનું વસ્ત્ર દિવ્ય હોવું જોઈએ. મને ઘણા કાળ થયાં કામના થઈ છે કે, કામરુદેશની રાણી મત્સ્યેન્દ્રશિખ્યા સવાલાખ રૂપિયાનું અંબર પેહેરે છે, તે આપ લઈ આવો. તે પહેરીને હું આપની ઇચ્છા તૃપ્ત કરીશ ત્યારે મને સંપૂર્ણ આનંદ, સુખ ને તૃપ્તિ થશે અને હું તમને પણ આનંદ, સુખ ને તૃપ્તિ પમાડી શકીશ.’

મન્યુહર બોલ્યો; ‘એહી! ઇસમેં કયા બડી બીસાત હૈ?’ તુરત જ મહારાજ ટટાર થઈ ગયા અને પોતાનું દંડકમંડળ હાથમાં લઈ તેમણે કામરુ દેશ પ્રતિ પ્રયાણ કીધું.

અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ વેઠતો, કેટલેક કાળે મન્યુહર કામરુદેશ-માં જઈ પહોંચ્યો. એ દેશમાં સંત પુરુષોને જવાનો પ્રતિબંધ ન હતો. પ્રણવનો જાપ જપતાં જપતાં ઋષિશિષ્ય, કામરુદેશની રાણીના દર-બારમાં મહા મહેનતે જઈને ઊભો રહ્યો. તેણે રાણીને આશીર્વાદ આપ્યો. ને કહ્યું; “હે ધર્મશીલ દેવિ ! મારા ગુરુરાજ કંઈક કષ્ટથી પીડાય છે, તેની શાંતિનું ઔષધ તારી પાસે છે, તે તું મને આપ !”

રાણી બોલી; “હે મહારાજ ! આપ આજ્ઞા કરો, તે આપવાને હું તત્પર છું. મારા આ દેહના દાનથી પણ જો આપના ગુરુનું શ્રેય થતું હોય, તો તે પણ આપીને, આપના ગુરુનું શ્રેય કરીશ !”

મન્યુહર બોલ્યો; “હે દેવિ ! એટલું કંઈ મહત્વનું કાર્ય નથી. અમારા ગુરુએ ગુરુદક્ષિણામાં તારું અણુભોલ વસ્ત્ર માગ્યું છે, તે તું આપ. હે વિશાળ નેત્રવાળી ! એ વસ્ત્ર મારા ગુરુને આપીને હું ગુરુ ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ ને તારું કત્યાણુ થાવ !”

તુરત જ રાણીએ પોતાનું જે અત્યંત કિમતી વસ્ત્ર હતું તે મન્યુ-હરના ચરણમાં મૂકીને પ્રણામ કર્યા.

મન્યુહર, તે વસ્ત્ર લઈને ઘણો જ પરિશ્રમ વેઠતો, ચાતુર્માસની પૂર્ણાહુતિની લગભગ, ગણિકા પિંગલાને મંદિરે આવી પહોંચ્યો. મન્યુ-હર થોડા વખતમાં જ ફેરવાઈ ગયો હતો-તેની કાંતિ ઝાંખી પડી ગઈ હતી, તેનું ભાષણ મંદ પડી ગયું હતું. ખાધાપીધાની અવ્યવસ્થા, માર્ગને પરિશ્રમ, દિવસના તાપમાં તથા રાતના ઠારમાં પ્રવાસ, નદીનાળાં ઉલ્લંઘવાં, ઝાડનાં ફળફળાદિપર જ નિર્વાહ કરવો, એ સર્વ સંકટથી તેનું શરીર સ્વકાઈ ગયું હતું-તે શરીરથી શિથિલ થઈ ગયો હતો, પણ તેની મનોવૃત્તિ શિથિલ થઈ ન હતી; તે તો વધારે જાગૃત બની હતી.

ઋષિશિષ્યને પ્રણામ કરીને પિંગલાએ, કામરુદેશની રાણીનું આપેલું અણુભોલ વસ્ત્ર પોતાના હાથમાં લઈ, પ્રસન્ન મુદ્રાથી કહ્યું; “મહારાજ ! આપને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો. આ દાસીને અલ્પ મનોરથ પૂર્ણ કરવા માટે આપ જેવા સત્પુરુષ, ધર્મના જ્ઞાતા, નીતિના તત્ત્વવેત્તાએ, જે અતિ પરિશ્રમ વેશ્યો છે, તેનો બદલો મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. હે મહાત્મા ! આજથી આ દેહ, ગેહ ને સર્વ સંપત્તિ આપની જ છે ! આપ જેમ આજ્ઞા કરશો, તે પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. હું તો આપની બેઠી છું ! આપની સેવામાં સદા તત્પર છું.”

મન્યુહરે કહ્યું; “હે સૌંદર્યની પૂતળી ! જે રીતે તેં મારા ગુરુબંધુ કંઠર્પહરને પ્રસન્ન કીધો છે, તે રીતે જ મને પ્રસન્ન કર એટલે હું કૃતાર્થ થયો !”

ગણિકા બોલી; “આપની ઇચ્છા ક્યારે હું તૃપ્ત કરું તે કહો.” જેનું શરીર શિથિલ થઈ ગયું છે, જેના અંગમાં બહુ જ થોડું વિક્ત રહ્યું છે, પણ જે કામનો દાસ બની ગયો છે, તેવો-ક્રોધને પગતળે દાબનારો-મન્યુહર બોલ્યો; “હે દેવિ ! હું સુભગે ! આજ રાતના જ આ સંત મહાત્માની કામનાને પૂર્ણ કરીને તું કૃતાર્થ થા.”

‘અસ્તુ’ કહીને પિંગલા ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ. દાસીઓએ ઋષિ શિષ્યને સારી રીતે અંધાળ કરાવી, ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજનો કરાવ્યાં. થાકેલા પાકેલા ઋષિશિષ્ય તો થોડીક વાર પોઢી ગયા. સંધ્યાકાળનો સમય થયો ત્યારે મન્યુહરની પધરામણી પિંગલાના વિલાસભવનમાં કરાવવામાં આવી. મંદિરમાં ચોમેર બેઠેકાટ પ્રસરી રહ્યો હતો, સૌગંધિક દીવાઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા, સુખશય્યા છટાથી બિછાવી દીધી હતી, ઉપર દૂધના ફેણ જેવી ઊજળી ચાદર પાથરી હતી, એક સુખાસનપર મન્યુહર પિંગલાની રાહ જોતો બેઠો હતો. એવામાં કામરુદેશની રાણીનું સવા લાખ રૂપિયાની કિંમતનું અંબર પહેરીને, ઠમઠમાટ કરતી પિંગલા, ઋષિશિષ્ય સમીપ આવી ઊભી રહી. તેનું સૌંદર્ય જોઈને મહારાજ તો લઈજીવ બની ગયા. દાસીએ લાવી મૂકેલો કઠેલ દૂધનો પ્યાલો ગણિકાએ મન્યુહરના હાથમાં આપ્યો. ગણિકાના રૂપથી છક થઈ જતા ઋષિશિષ્યે તે દૂધ પીધું. પછી સુગંધીદાર પદાર્થોથી ભરેલી પાનની બીડી લીધી. પિંગલાનું સૌંદર્ય એવું તો ઉત્તમ હતું કે, તે ઋષિશિષ્યને તેના સમાગમસુખ વિના બીજા કશામાં આનંદ લાગ્યો જ નહિ. થોડીક ક્ષણ, ગણિકા સાથે આડી તેડી વાત કરતાં, ઋષિશિષ્યે તેનો હાથ પકડીને તેને પલંગ તરફ ખેંચી, એટલે પિંગલાએ તેના હાથમાંથી પોતાના હાથને સડાક દેતો કે છોડાવી, એકદમ અંગપરનું સવા લાખનું વસ્ત્ર કાઢી નાંખીને, મળમૂત્રનો જે ખાળ હતો, તેમાં નાંખી દીધું ! ! યંત્રથી પ્રકટેલા દીવા અંખા પડી ગયા-ઓલાઈ ગયા-માત્ર એકજ અંખો દીવો બળતો જણાયો. પિંગલા એક ખૂણામાં દિગમ્બરરૂપે ઊભી રહી !

ઋષિશિષ્ય તો તે જોઈને વિસ્મિત થઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, જે વસ્ત્ર માટે મેં મોટો શ્રમ કીધો, તે વસ્ત્ર મળમૂત્રના સ્થાનમાં !

તે બોલ્યો; “અરે પિંગલા ! આ તે શું કર્યું ? અથાગ પરિશ્રમથી મેળવેલા અંબરને તે ગંધાતી ગટરમાં નાખી દીધું !”

પિંગલા ધીમાશથી બોલી; “મહારાજ ! અથાગ શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલું અમૂલ્ય તપોબળ, જેમાં મળભૂત ભરેલા છે, નિત્ય જેમાંથી દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે, મહિને મહિને જેમાંથી રુધિરનો પ્રવાહ વહે છે, એવાં ક્ષણિક સુખદાયક લાગતા સ્થાનમાં ફંગોટી દેવાને, આપ જેવા મહાત્મા તત્પર બન્યા છો, તેની તુલનામાં આ સવા લાખનું વસ્ત્ર તે શી બીસાતમાં ? કાળના કાળ પર્યંત ગુરુસેવનના પ્રયત્નથી, અનેક પ્રકારનાં કળેા વેદીને જે આત્મજ્ઞાન આપે પ્રાપ્ત કીધું છે, તે આત્મજ્ઞાનનું ફળ જો નિર્જીવ વિષયસુખ જ હોય, તેમાં જ જો આનંદ તથા તૃપ્તિ હોય, તો અનેક પરિશ્રમે પ્રાપ્ત કરેલું આ વસ્ત્ર મને આનન્દ આપી શકે ! આપના બહુ કાળના તપોબળને મુકાબલે, આપને આ વસ્ત્ર મેળવતાં પડેલો શ્રમ કંઈ જ નથી. આપ છો તો એવાં ઘણાંએ વસ્ત્રો મળશે. પણ હે દેવ ! આપ એમ ધારો છો કે, આપનું ગયેલું તપોબળ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકશે ? વળી આપનું યોગબળ પણ પરમ છે. ગંધાતી ગટરરૂપ આ દેહના સંગથી તે યોગબળ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે ? આ દેહમાં શું બળેલું છે કે, જેનાપર આપ મોહિત થયા છો ને પરમ તપને ભસ્મ કરવા તૈયાર બન્યા છો ? એ અનેક પ્રકારની ગંદકીથી ભરેલું છે, અનેક પ્રકારના રોગોનું સ્થાન છે, જે દેહને આપે લાવણ્યની મૂર્તિરૂપ બેયું છે, મોહની પ્રતિમારૂપ માન્યું છે, સર્વ સુખોનું સ્થાન ગણ્યું છે, તે દેહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, જે સ્થિતિમાં હું બિભી છું ને દેખાય છે, તે જ છે, એ દેહ એક કાળે બળીને ભસ્મ થનારો છે. એવા દેહ સાથેના સંગના ક્ષણિક સુખમાં આપ આપનું બહુ કાળનું સંચિત કરેલું તપોબળ તથા કળેા પ્રાપ્ત કરેલું યોગબળ હોમવાને તત્પર થયા છો, તો આપે આણેલું કામરુદ્ધેશની રાણીનું વસ્ત્ર તે ઉપર હું એવારી નાખું છું ! હે મહારાજ ! આપને આ મોહ શાનો ? શાનાપર થયો છે ? આ મુખપર, આંખપર, નાકપર, નિતંબપર કે શાનાપર આટલો બધો મોહ થયો છે ? આ સ્વરૂપ તમે જુઓ. હું એક ડાકિણી, પિશાચણી ને નરકની ખાણરૂપ વેશ્યા છું, કે જે ધીર પુરુષોનું ચિત્ત દર્શનમાત્રથી, બાળ સ્પર્શમાત્રથી અને અમોઘ વીર્ય સમાગમમાત્રથી હરી લે છે.* એનાપર આપ જેવા જ્ઞાનીને મોહ ! પુરુષની કાન્તિનો નાશ કરનાર, બળને હરનાર,

* દર્શનાદરસે ચિત્તં સ્પર્શનાદરસે બલ્મ્ । સમ્મોગાદરસે વીર્યં નારી પ્રત્યક્ષરાક્ષસી ॥

બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર, સંગ પછી પશ્ચાત્તાપ કરાવનાર, માયાવી સ્ત્રીના નાશવન્ત દેહપર, સત્પુરુષોને કદી પણ મોહ થતો નથી !”

ગણિકાનાં વચનો સાંભળતાં જ ગુરુપ્રતાપે, મન્યુહરને સ્વસ્વ-રૂપનું ભાન થયું. એ ક્ષણે તેને એટલી બધો પશ્ચાત્તાપ થયો કે, ‘આ અબળા, વળી ગણિકા, કે જેને કોઈ પણ જાતનો જ્ઞાનાધિકાર નથી, તે મને ઉપદેશ કરે છે; મારા સ્વરૂપનું મને ભાન કરાવે છે ! વાહ ! ખરેખર ! એણે મને તારણ આપ્યું છે, દુર્ગતિના માર્ગમાં પ્રડતાં પડતાં બચાવ્યો છે. હરિ ! હરિ !’ એમ માની. તુરત તે ગણિકાને પગે પડ્યો ને કહ્યું;—“હે મૈયા ! મને ક્ષમા કર. કામવાસના એ ઘણીજ ખરાબ છે. ગમે તેવા જ્ઞાની મહાત્મા પુરુષને તે સતાવ્યા વિના રહેતી નથી. બળવાન એવો ઇન્દ્રિયગ્રામ જ્ઞાની વિદ્વાનને પણ તાણી જાય છે,* એ ગુરુદેવની વાત હું નહોતો માનતો, અને શાસ્ત્રને ગળ્યાં સમજતો હતો; પણ આજે મારી ખાત્રી થઈ છે કે, એ કથન સત્ય છે અને કંદર્પહરની શ્રેષ્ઠતા ધ્યાનમાં આવે છે. તું આ વિષયસુખના અભિલાષી અને પતનના માર્ગ ઉપર ચડેલા અદ્ય જીવની ગુરુ છે ! ખરેખર તે મને જે બોધ આપ્યો છે, તે મારા ગુરુએ આપેલા બોધ કરતાં પણ વિશેષ છે. કામ જ અજય્ય છે. તેને જે જીતે, તે જ શુદ્ધ સાધુ—સત્ય મહાત્મા છે; તે જ સર્વ માયાને તરી ગયો છે. સ્ત્રીના સૌંદર્યમાં મુગ્ધ ન થનારો જ યોગી છે; તે ખરેખરો આત્મજ્ઞાની છે. હૃદયને આશ્રિત જે જે કામના છે, તેથી જે મુક્ત છે, તે જ મુક્ત થાય છે; અને તે જ મનુષ્ય અમરત્વને પામે છે. જે સન્મતિવાળાની ભોગલાલસા મૃતપ્રાય થઈ છે, તેનું જ જીવિત આ અસાર—નિઃસાર સંસારને તરવા સમર્થ છે. હું કોણુ ? મારા ગુરુ કોણુ ? મારી સ્થિતિ શી ? એ સર્વનું ભાન માત્ર એક તારા સૌંદર્યમાં હું ભૂલી ગયો હતો; હું એક ક્ષણભરના વિષયસુખમાં લુગ્ધ બન્યો હતો; મોહને હું વશ થયો હતો; હું માયામાં જ મરી ગયો હતો. એ મોહમાંથી—માયામાંથી જે યુક્તિવડે તે બોધ આપીને મારું તારણ કર્યું છે અને વ્રતભંગમાંથી મને બચાવ્યો છે તેથી હું ઉપકૃત થયો છું. હે મૈયા ! તારી ઉત્તમ લોકમાં જ ગતિ થશે !”

મન્યુહર શાંત થયો, તેનો અહંકાર મરી ગયો, કંદર્પહરની શ્રેષ્ઠતા તે જોઈ શક્યો. પિંગલાએ વસ્ત્ર પહેરી લેતાં ઉત્તર આપ્યો કે, “મહારાજ ! દોષને તો સર્વ કોઈ પાત્ર છે, પણ તેમાંથી આપ જેવા કોઈક

* વલ્ગાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંમપિ કર્ષતિ ।

વિરલા જ અદ્ય સમયમાં સમજી જઈ તેનો ત્યાગ કરે છે, માટે આપને ધન્ય છે. સ્ત્રીની બાદ્ય સુંદરતા ઉપર મોહીને જે પુરુષ તેમાં ફસાય છે, તેને હજારવાર ધિક્કાર છે. તે કોઈ દિવસ પણ જ્ઞાનનો કે મોક્ષનો અધિકારી બનતો નથી. મહારાજ ! આપના ગુરુબંધુ કંઠર્પહરની કૃપાએ જ તમે અને હું આજે પાપકર્મથી બચ્યા છીએ. નહિ તો વિષયલ્લપટ એવી જે હું, તેની એવી શી શક્તિ છે કે, તમ જેવા કામદેવસ્વરૂપી પુરુષની માગણીનો અસ્વીકાર કરે. એ માટે આપના મહાન્ ગુરુદેવને જ ઉપકાર માનો.”

એ પછી બન્ને જણાં નિવૃત્ત થયાં. ચાતુર્માસના જે દિવસો બાકી હતા તે, તેણે પૂર્ણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી વ્યતીત કીધા-પાપવિચારનું પ્રકટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માંડ્યું. એ દિવસથી તેણે પોતાની ચિત્તવૃત્તિનો ઉચ્ચ નિરોધ કરવા માંડ્યો; આહાર વ્યવહારનો ત્યાગ કરી દીધો, ને સંયમનું પરમ પુરુષાર્થથી સેવન કરવા માંડ્યું.

પાંચ દશ દિવસોમાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયો. સર્પ જેમ પોતાના અંગની કાંચળી ઉતારી નાંખી, ઉપાધિ-રાગ ને મોહથી મુક્ત થઈ, સરળતાથી વિચરે છે, તેમ પોતાના મનમાં જે વિષયસુખની લાલસાના ને અહંવૃત્તિના રજઃકણો ભરાયા હતા, તેમનો ત્યાગ કરીને, તે ગુરુના આશ્રમમાં ગયો.

મન્યુહરનું મુખ મ્લાન જોઈને ગુરુએ કંઈ પણ પ્રશ્ન કીધો નહિ, પણ તે બોલ્યો; “હે ગુરુદેવ ! વાઘની બોડમાં રહેવું એ સુલભ છે, સર્પની ફેણપર નૃત્ય કરવું એ પણ સુલભ છે, પનઘટપર અનેક વિકારી સ્ત્રી પુરુષોનાં વચનો સાંભળીને તેમની અવગણના કરવી એ પણ સુલભ છે; પરંતુ માયાની પ્રતિકૃતિ, માયાવી નારીના મોહપાશમાંથી સુરક્ષિત રહેવું અને તે પણ વળી એકાંતમાં જ્યાં ઇન્દ્રિયોને બહેકાવી મૂકે તેવાં સર્વ સાધનો છે ત્યાં, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવું-એ અતિ કઠિન કર્મ છે. કામ, ખરેખર અજ્યય જ છે; તે કોઈનાથી પણ છુટી શકાય તેવો નથી. હે ગુરુદેવ ! કંઠર્પહર અમારા ત્રણેનો ગુરુ છે અને પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે !” પરમ સંતોષ પામી ગુરુદેવ મોન જ ધરી રહ્યા.

મન્યુહરની યથાર્થ કસોટી થઈ, તેનું અભિમાન ગળી ગયું. તે શુદ્ધ કાંચનરૂપ થયો, તે જોઈને ગુરુએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો ને છેવટે કહ્યું કે, “હે પરમ વિવેકી શિષ્ય ! આ જગતની મોહબળમાં ફસાવાનું મુખ્ય સ્થાન કામ જ છે અને કામ જ સકળ માયાની કળાનું નિધાન

છે. જે કામને જીતે છે, તે જ જિતેન્દ્રય છે. રણમાં મહાન વિજય કરનારા તથા અનેકોનો સંહાર કરનારા વિજેતા નથી, પણ એકલો, નિરાકાર, જેની પાસે કુસુમનું શસ્ત્ર છે, એવા કામનો જે પરાજય કરે છે, તે જ વિજેતા છે-તેને જ ત્રણેય લોકોને તરીને તેની પણ ઉપર જવાનો અધિકાર છે.”

આટલી કથા કહીને, હિમગિરિના મહાત્માએ સુવિચારને ઠલું; “હે વત્સ સુવિચાર ! તમે ભલે સંસારમાં જાવ ! મારી આજ્ઞા છે કે, તમે સંસારમાં જઈને વિદ્વેહમુક્ત પેરે વિચરો. સંસારમાં ઉત્તમ પુરુષોનો નાશ કરનાર, પરમાત્માની રચેલી માયાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સ્ત્રી છે, તેનાથી તમારું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય, જે જ્ઞાન મેં તમને આપ્યું છે, તેનું નિત્ય મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થશે. પ્રિય વત્સો ! તમે સંસારમાં પડી ગૃહસ્થાશ્રમ મુખરૂપે ચલાવવા માટે ડરતા હોવ તેમ લાગે છે; તેમાં માણસને આડે માર્ગે લઈ જવામાં અગણિત કારણો છે એમ માનો છે, અને ન ઈચ્છતા છતાં પણ કુમાર્ગે ચડી જઈ મનુષ્ય પાપ કરે છે તો તેમાં એને એમ બલાત્કારે કોણ દોરી જતું હશે, એવો પ્રશ્ન ક્યાં છે; * અને જાણવા માગ્યું છે કે, શું એકાદ મુખ્ય એવું કારણ નાહ હોય કે જેનો નાશ કરતાં બધાનો નાશ થઈ જાય. અર્થાત્ પાપનું મૂળ શું અને તે નિવારવાના ઉપાયો જાણવાની તમારી તીવ્ર ઈચ્છા છે. તે માટે મેં તમને અત્રિ ઋષિના શિષ્યોનું દષ્ટાંત આપ્યું છે, તે ઉપરથી સહજ સમજી શકશો કે, સર્વ અનર્થોનું મૂળ રજોગુણના કાર્યરૂપ કામ છે; † અને એ કામ એ જ રૂપાંતરે ક્રોધ પણ છે. કારણ કે પ્રતિહત થયેલા કામનું ક્રોધ એ રૂપાંતર છે. કામાલ્લોષોઽભિજાયતે । એમ મનુષ્યને અવગી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વૃત્તિ-માત્રનું બીજ કામ છે. માટે એ કામને જ મુખ્ય શત્રુ જાણો. સામાન્ય પ્રાકૃત અર્થ ઉપરાંત કામ શબ્દના રાગ, અભિલાષ, ઈચ્છા, વાસના ઇત્યાદિ અર્થો સમજવા. એ મહાશત્રુ છે, માટે દુર્જય છે. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ સાધવા માટે એને જીતીને માર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમકે એ મહા ભક્ષણ કરનાર ક્રોધ પણ પ્રકારના સાધનને તાબે ન થતાં સર્વને

* અથકેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ । અનિચ્છત્રપિ વાર્ણ્યેય । બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥

† કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહાશનો મહાપાન્મા વિહવેનમિદ્ બૈરિણમ્ ॥

ગળી જનાર મહાપાપી છે. એને ગમે તે કરીને જીતીને હણવો જોઈએ.* પ્રાણી માત્ર કામસહિત જ છે. વિષયોનો ઉપભોગ કરવા જતાં તે કામ ખરે જાગૃત થાય છે અને વકરી જાય છે. તે ધીમે ધીમે મનુષ્યોપર પોતાનો કબજો કરતો જાય છે, અને કદાપિ છૂટી ન શકે તેમ જામી જાય છે. એ કામ અજ્ઞાનીનો વૈરી છે; એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનીઓનો પણ નિત્ય વૈરી છે;† તેમનામાં પણ એ પ્રારબ્ધવશાત્ ઉદય પામે છે, ને તેમને વિષયોમાં પાડે છે. જ્ઞાનનું સ્થાન જે અંતઃકરણ, તેને એ દુષ્ટ કામ ઢાંકી નાંખે છે,‡ અને જ્ઞાનનો ઉદય એ થવા દેતો નથી, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ એનું અધિષ્ઠાન છે, અને તેને સાધન બનાવી આત્માને એ જ્ઞાન પામવા દેતો નથી. પણ મોહમાં નાંખી ભ્રમાવે છે અને પાપમાં દોરી જાય છે.॥ એટલા માટે તમે પહેલાં ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખજો અને સાથે મન બુદ્ધિ આદિને પણ નિયમમાં રાખજો, નહિ તો એકલો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વ્યર્થ થઈ પડશે. આ પ્રમાણે તેઓને કબજામાં રાખીને પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉભયનો નાશ કરનાર આ કામરૂપી શત્રુને આત્મજ્ઞાનવડે જીતીને મારી નાંખજો. § આત્મજ્ઞાન બુદ્ધિથી પણ પર છે, માટે આ સર્વભાસક આત્માનો આશ્રય કરી અર્થાત્ આ સર્વ આત્મભય છે એવો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરીને કામને જીતવો, એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આમ બુદ્ધિના નિર્વાહક-ભાસક આત્માવડે કામના સ્થાન અંતઃકરણને સ્થિર કરીને ચંચળતાથી મુક્ત કરશે. તો કામને જીતશે. § આ પ્રમાણે વર્તશે તો તમારા ગૃહસ્થાશ્રમમાં કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન આવશે નહિ, અને તમને બળાત્કારથી કોઈ પણ પાપ કરવાને પ્રવૃત્ત કરશે નહિ. તમારું સદા કલ્યાણ થાવ !”

આટલો ઉપદેશ કરીને મુનિ મૌન ધરી રહ્યા. યોગિરાજે તેમને સમાધિમાં બેસવાની ઇચ્છા દર્શાવી, એટલે પ્રણામ કરીને, સુવિચાર,

* જહિ શત્રું મહાબાહો ! કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥

† જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

‡ આત્મ જ્ઞાનમેતેન ।

॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य वेद्मिन् ॥

§ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतवर्षभ ।। पाप्मानं प्रजहि शैवं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

ई एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥

પોતાની પત્ની છદ્ધલિંગ સાથે, પોતાના આશ્રમ પ્રતિ ગયો; ત્યાં તે દંપતી શુક્રદેવના નિજબોધનું મનન કરવા લાગ્યાં.

નિવેદન-કાટાવાસી સાધુ રામચરણદાસ મારે ઘેર શિક્ષાર્થે એકવાર પધાર્યા હતા. આ પુસ્તક ભેટ આપતાં અને તૃતીય બિન્દુ વાંચતાં, તેમણે મને પ્રશ્ન કર્યા કે, 'કામ જીત્યા એટલે જગત્ કેમ જતાયું?'

મેં ઉત્તર આપ્યું કે, 'કામમાંથી સર્વ ઉપાધિઓનો જન્મ થાય છે, તેથી જો કામ જીતાયો તો કાંધાદિ અરિઓ પણ જીતાય છે. વળી કામને વશ થવાથી નવી નવી વાસનાઓનો સ્નેહ-સ્વાર્થ-માર્ક તારું-અસત્ય-અપ્રામાણિકપણું-મોહ-કલેશ આદિનો પણ જન્મ થાય છે. એટલા માટે, જે પુરુષ કામનો પરાજય કરે છે અને તેને જીતે છે, તે આખા જગતને એટલે સંસારને જીતવા-તરવા સમર્થ થાય છે. બીજું કામપર વિજય કરનારને આ સંસારની સર્વ વાસનાઓ બાધ કરી શકતી નથી.'

રામચરણદાસે કહ્યું કે, 'એ કથન સાચ છે, પણ કામને જીતવાથી એના કરતાં વિશેષ પરમાર્થસાધન સધાય છે; અને તેટલા માટે કામ જીતવાનો પ્રત્યેક શાસ્ત્ર-કારોએ બોધ કીધો છે. રેતોનિરોધપૂર્વક જે લોક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેની અનેક લોકમાં કીર્તિ થાય છે અને રેતના નિરોધથી ઉર્ધ્વરેતાં કે બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ રહેવાથી અને અષ્ટ પ્રકારના મૈથુનના લ્યાગથી તેઓ સંપૂર્ણ યોગી બને છે અને આકાશગમનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેઓને અણિમા આદિ અષ્ટ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તેના યોગમાં જરાએ ખામી આવતી નથી, તેની વાસનાઓ બિલકુલ ભરમ થઈ જાય છે, અને તેવો જીવ નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને તે દ્વારા તે ત્રણ લોકોને જ નહિ, પણ ચૌદ વિશ્વોમાંના અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોને ભેળીને અર્થિ માર્ગે પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરવાને અથવા તો સ્વરૂપાનુસંધાન કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

કામ જીતેલો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી બીજો પણ ઉપકાર કરે છે. રેતોરૂપ ગર્ભધારી જીવ કામાસક્ત પુરુષમાં રેતરૂપથી જીના ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરીને તે પોતે જ નૂતન જીવન-જન્મ ધારણ કરાવે છે. [કિટલાશોનું કહેવું એમ પણ છે કે, તે સ્વયમેવ જ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.] એ નવા જન્મથી મૂળ ગર્ભ ધારણ કરાવનાર પુરુષ નવા જન્મનારા પુરુષને-જીવને આ સંસારના અનેક વમળોમાં મોકલે છે. હવે તે પુરુષ-જીવને ગર્ભસ્થિતિમાં, સંસારમાં ને મૃત્યુ ટાંણે, અને તે પછી પણ ક્રિયાશીલ ભોગ-વાવતાં, અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવાવે છે. રેતરૂપે જીના ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કીધા પછી પ્રારંભમાં જ વિષ્ણુ, મૂર્ત્યાદિની વચ્ચે સ્થિતિ કરીને એ નૂતન જીવને અત્યંત દુઃખ અનુભવવું પડે છે. મનુષ્યને મરણ સમયે કે નરકમાં પડવાથી જે દુઃખ થાય છે તેનાથી અનેકગણું વધારે દુઃખ ગર્ભકાળમાં તે જીવને થાય છે. યોનિયંત્રદ્વારા જીવનો પ્રવેશ અને છૂટકો, એ બંને સમયે પણ મરણકાળની પીડાથી અધિક દુઃખ જીવને થાય છે, અને માતાના ઉદરમાં નરકવાસથી પણ વિશેષ કલેશ થાય છે. જનનીનું

હર વિદ્યા અને મૂત્રનું આવાસસ્થાન છે, ત્યાં પિત્ત અને રક્તથી તે ગર્ભ ઘેરાઈ જાય છે, અનેક પ્રકારના રસાદિ ધાતુઓથી વ્યાપ્ત અને છે ને કૃમિરૂપ નાગપાશના બંધનમાં પડે છે; માતાના પ્રાણવાયુદ્વારા તથા નાભીરૂપ રજ્જુઓથી ચાલનાર અને વાયુજનિત અને અગ્નિજનિત તાપથી ઉત્પન્ન થતા કષ્ટાનો અનુભવ કરનાર એ ગર્ભસ્થ જીવને અપરિમિત દુઃખ જ થાય છે. કેવળ જાતિસ્મરણવાળો યોગી જ એ કષ્ટનું સ્મરણ રાખવાને સમર્થ છે. એ દુઃખ આવું છે કે તેવું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. તેથી જે પુરુષે પોતાના રેતને ખરેખરા બંધનમાં રાખ્યું છે, તે અનેક જન્મો પામતાં વૃત્તન જીવોને આ અપરિમિત કષ્ટ અને સંસારના ક્લેશથી પ્રથમ તો બચાવે છે; અને બીજું, પોતાના યોગબળથી ગર્ભધારી પુરુષ પોતાના અંગમાં રહેલા રેતને અને તેમાં રહેલા અનેક જીવોને પોતાનામાં સમાવી રાખે, તેમનું પણ પોતાના યોગબળથી જ પોતાની સાથે કહ્યાણ કરે છે. એ કેવળ પરાય છે-કામને જીતનાર પરાય જ સંકટ સહન કરે છે માટે જ જે કામને જીતે છે, તે જીતતે નહિ પણ વિધેને જીતે છે, અને એટલા માટે પરમ તત્વ પ્રાપ્ત કરવાવાળા યોગી, સંત અને મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે, કામને જીતનાર પોતાના કહ્યાણ સાથે બીજા અનેકાનું પણ કહ્યાણ કરનાર છે, અને કામને વશ કરનારની કીર્તિ બ્રહ્મલોકમાં પણ ગવાય છે, અને જ્યાં કીર્તિ ગવાય, ત્યાં તેને પ્રથમ સ્થાન મળે. તેટલા માટે જ, જે કામને જીતે છે-પછી ચાહે તો તે સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો-તે સર્વજ પ્રબળ પ્રતાપી ગણાય છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનો પરાય તથા પરમાય (પારકાને માટે જ કરા પણ લાભ વગર, સ્વયં કષ્ટ ભોગવવું ને ઉપકાર કરવો તે પરાય અને પરમ એટલે મોટા લાભની આશાથી કષ્ટ વેઠી કોષ્ટનું હિત કરવું તે પરમાય) કામનારહિત છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કામેચ્છાની નૃત્તિના સુખનો ભોગ, સ્વદેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા સ્વબન્ધુરૂપ જીવના કહ્યાણાર્થે સહાને માટે ત્યજી, આનંદથી કષ્ટનો સ્વીકાર કરે છે, મલત્ત્વ કે ગર્ભધારી પુરુષના રેતોદ્વારા યોનિચંદ્રમાં જે વૃત્તન જીવ પ્રવેશ કરે છે, તેને ગર્ભસ્થાનમાંના કષ્ટના ક્લેશથી સુરક્ષિત રાખવાને વ્યાવહારિક આનંદનો લાગ, કષ્ટ સહી, પ્રેમથી કરે છે, અને સ્વયંના આનંદના (એ આનંદ છે તો સ્વરૂપકાલીન-પણ આનંદ છે ખરો) ભોગે તે વૃત્તન જીવોનું કહ્યાણ કરનારો છે. રેતોદ્વારા પ્રવેશ કરતો ગર્ભસ્થિત જીવ પ્રથમ પ્રથમ રાત્રિએ શુક્રોશ્ણિતમિશ્ર થાય છે, સાતમી રાત્રિએ બુદ્ધબુદ્ધાકાર ધરે છે, પંદરમી રાત્રિએ પિત્તાકાર થાય છે અને એક માસે ગાંઠને આકારે થાય છે. ૨ બીજે માસે મસ્તક બંધાય છે; ૩ ત્રીજે માસે હાથ ને પગ, ૪ ચોથે માસે આંગળિયો, પેદ ને કંઠ, ૫ પાંચમે માસે કરોડ જેને મેઠુંડ કહે છે તે અને ૬ છઠ્ઠે માસે સ્કા, નાક, કાન ને આંખ બને છે.

અત્યાર સુધી ગર્ભસ્થ જીવ સર્વ દુઃખકર અજ્ઞાનરૂપ સ્વર્ગમાં રહે છે, માતાને લીધે ક્ષુધાપિપાસાજનિત અને શરીરના અસામર્થ્યજનિત અનેક કષ્ટો ને ક્લેશો તે પોતે અનુભવે છે. ૭ સાતમે માસે જીવનો સંયોગ પ્રત્યક્ષ થયો હોય એમ થાય છે, ૮ આઠમે માસે સર્વાંગ પૂર્ણ થાય છે અને ૯ નવમે માસે સરપૂર્ણ જ્ઞાનહેતુક પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે જશાયુરૂપ પડને ભેડી, કેડકાની માફક પેડના

અધકારમાં હાંસાં ચાલેહાલે છે—ફૂટકા મારે છે; પીઠ ને ગર્દનને કુણ્ડલાકાર કરી, હાથ પગ સંકુચિત કરી, કુક્ષિસ્થાનમાં મસ્તક અક્ષાળતો ગર્ભસ્થાનનો પરિત્યાગ કરતો કરતો, હાથ પગ ને આખા શરીરથી જનનીનું પેટ ભેદવા-ફાડવા ઉદ્યોગો બની ગર્ભસ્થ જીવ, કહી માતાના કુક્ષિભાગમાં, કહી વાહરા પેરે દ્વંદ્વમાં ને કહી પોતાના છૂટકા માટે, યોનિયંત્રની વચ્ચે ડોઢ મૂકે છે. મસ્તક નીચે લટકાવે છે ને અનેક પ્રકારના કલેશો ભોગવે છે. છેવટે સર્પે ગ્રહેલો કેડકો જેમ અત્યંત આકોશ કરે છે અને અંતે સર્પમુખરૂપ યંત્રમાંથી ફૂટી, સુરક્ષિત યાવ છે, તેમ વાયુથી ધકેલાયેલો તે નૂતન જીવ બહાર પડે છે ત્યારે જ મહાકષ્ટમાંથી એકવાર બચે છે ।

તેને ખાવાને વિજ્ઞા ને પીવાને મૂત્રનું પાણી છે, અને છૂટવાનો માર્ગ ધણો કષ્ટકાયક છે. એ અને તે પછીના જગતમાં ભોગવવાના કલેશ, શોક, કંડેરૂપી હાનરો ધારવાળા ચક્રમાંથી જીવને કહી પણ વીચેને સ્થપિત ન થવા કેનાર નૈશ્વિક બ્રહ્મચારી પ્રાણીને છાડવે છે અને કામને જીતેલો બ્રહ્મચારી ગર્ભધારી પુરુષને રક્ષે છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતા સંગે તારે છે—માટે જ કામને જીતનાર પરમ શ્રેષ્ઠ છે અને કામ જીત્યો તેણે જગત્ જીત્યું—એ સત્ય હરે છે.

इति ॐ ।

ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ-ॐ

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्विदिकषर्ममार्गपरता बिद्वत्त्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वतुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति-
र्क्षिर्नो क्षतकोटिजन्मसङ्कलैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

તૃતીય બિન્દુ

—સંસ્કારસંહિતા—

ધર્મજ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે

ધર્મ એવ હતો હતિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો * * * *

અર્થ-ધર્મને લાગ કરવાથી તે આપણે નાશ કરે છે. ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાથી તે આપણું સંરક્ષણ કરે છે; તેટલા માટે ધર્મને લાગ કરવો નહિ. મનુ

—સંસ્કારસંહિતા—

—સંસ્કારસંહિતા—

શ્રી ભગવાન સૂર્ય નારાયણ દેવ, ક્ષિતિજમાં પ્રકાશ કરીને પ્રકટ થવાની તૈયારીમાં છે; યોગીન્દ્ર મુનિ પોતાનું આદિક કર્મ સમાપ્ત કરીને શિષ્યોની વાટ જોતા બેઠા છે. આકાશ નિર્મળ છે; મંદ મંદ વાયુ વાહી રહ્યો છે; નિર્દોષ પક્ષીઓ ઊડાઊડ કરી રહ્યાં છે; વન ઉપવનમાં ઠાળાં મૃગો નિર્ભયતાથી અવિચ્છિન્ન રીતે વિચરી રહ્યાં છે; સ્પષ્ટસૌન્દર્યલીલા એવી સુંદર વિસ્તરી રહી છે કે, ગમે તેવા અહંકારી પુરુષનો અહંકાર પણ ગળી જઈને, તે પરબ્રહ્માના તાનમાં જોડતારો થવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહે નહિ.

એ સમયે સુવિચાર અને છદ્મલિંગ શુરુદેવના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. માર્ગમાંથી આવતાં જે સૌગંધિક પુષ્પો જોવામાં આવ્યાં તે વીણી લઈને, તેમની સુંદર સુંદર માળાઓ, જે છદ્મલિંગે ગૂંથી હતી, તે, તેણે પ્રણામપૂર્વક શુરુકંઠમાં આરોપી દીધી. પછી દંપતી, શુરુને સાષ્ટાંગ દણ્ડવત પ્રણામ કરી, તેમની સમીપ જઈ બેઠાં. થોડીવાર શુરુ ભૌન ધારણ કરી રહ્યા.

જ્ઞાનીએ પણ કર્મ કરવાં

ક્ષણભર પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી મહાત્મા બોલ્યા; “હે તાત સુવિચાર ! હે વત્સ છન્નલિંગ ! આ અપાર દુઃખમય સંસારમાં રહી, જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી પણ પરમાત્માનું જે જીવ ક્ષણભર પણ સેવન કરવાથી બહિર્મુખ થઈ, જે તે પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવે છે, તો તે પરિણામે હમેશાંને માટે પોતાના શ્રેયમાંથી જ્રાંત થઈ, ઉત્તરોત્તર એવી તો અધમ ગતિએ પહોંચે છે કે, ત્યાંથી પુનઃ તેનો ઉદ્ધાર થતાં બહુ કાળ વ્યતીત થાય છે. આ માટે મહાત્મા પુરુષે-જ્ઞાનીએ સંસારમાં રહેતો હોય ત્યાંસુધી, ઋષિએ નિર્માણ કરેલા ધર્મો, બહુ કષ્ટથી પણ સેવવા આવશ્યક છે, તેમાં જરા પણ પ્રમાદ કરવાથી તિરસ્કાર કરવાથી, તે અતોજ્રાંત ને તતોજ્રાંત થઈ ‘ઘોબીનો બળદ નહિ ધરનો ને નહિ ઘાટનો’ તેવી ગતિને પામે છે. શ્રીપરમાત્માએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે,

ન મે પાર્થસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન । નાનવાસમવાસવ્યં વર્તેત્તે વ્યવચરમ્ ॥

‘હે પાર્થ ! જે કે મને ત્રણે લોકોમાં કંઈ કર્તવ્ય નથી, તેમ કંઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની નથી, છતાં હું કર્મ કરું છું.’ આવી ભગવાનનું વચન છે, તેમાં મોટો મર્મ છે. જે જ્ઞાની પણ કર્મનો ત્યાગી બને તો તેનું જોઈને બીજા પણ તેમ જ શીખે. તેથી સંસારમાં રહેલા જીવે સદા જ કર્મો કરવાં. એ કર્મો નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરવાં. નિષ્કામ બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મો બંધન કરતાં નથી. ગમે તેવો જ્ઞાની હોય, અને જે તે સકામ બુદ્ધિએ કર્મ કરે છે, તો તે કર્મ તેને બંધનકર્તા થઈ પડે છે. પણ નિષ્કામ બુદ્ધિએ કરેલું કર્મ સદા જ્ઞાનીને નિર્લેપ જ રાખે છે. તેમ જ વળી જગતમાં રહેલો જ્ઞાની કર્મત્યાગ કરવાથી જ્રાંત પણ ઝટ થાય છે ! હવે જીવને પતન કરાવનાર, સકળ કળારૂપ માયાનો રાજા અહંકાર છે. જે જીવના મનઃપ્રદેશમાં અહંકારે વાસ કીધો હોય, તે જીવ અહંકારવશવર્તી સ્વયંસાધુ બની જઈ કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને જે સંસારમાં કે સંસારસમીપ રહેતો હોય, તે જીવનું તો એથી અવશ્ય અશુભ થયા વગર રહેતું નથી. માટે સંસારી જીવે, કોઈ કાળે પણ, ગમે તેટલું જ્ઞાન મળ્યા છતાં, તત્ત્વશાસ્ત્રને યથાર્થ રીતે જાણ્યા છતાં, જ્યાંસુધી દેહી રહી, આ જગતમાં વ્યવહારાદિ ભોગ ભોગવવાને સંભળ્યો રહે છે ત્યાંસુધી, જ્ઞાનથી પ્રમત્ત થઈને, કદી પણ કર્મનો ત્યાગ કરવે

નહિ. કર્મનો ત્યાગી, ધર્મની શરમને વીસરી જઈ, પરમ પદને મેળવવાના માર્ગથી બ્રષ્ઠ થાય છે. માટે શાસ્ત્રો, સંતો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ, ડાઉડમ વગાડી કહે છે કે, જગતના જીવે વર્ણાશ્રમધર્મનું એક પણ પગથિયું સુખમાં કે સંકટમાં ચૂકવું નહિ; પરંતુ વર્ણાશ્રમધર્મને નિશ્ચળ મને સેવવામાં અહર્નિશ જાગૃત રહેવું. જેમ ઊંચે ચડનાર ક્ષણની બલથી-જાગૃત રહેવાની ચૂકથી નીચે ગબડી પડે છે, કદાચ ખાટલો પણ સેવે છે, કદાચ તેના દેહનો નાશ થાય છે, તેમ જ ધર્મકર્મનું એક પગથિયું ચૂકવાથી ઉત્તમ સ્થાનને પામવાને પાત્ર જીવ અધોગતિનો અધિકારી બની જાય છે.

ત્યાગી બ્રાહ્મણ

પ્રિય વત્સો ! આ અપાર સંસારના દુઃખથી કંટાળી ગયેલો કેાઈ એક બ્રાહ્મણ હતો. તે સંસારનો ત્યાગ કરી તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે એક મુનિની સમીપ જઈને રહ્યો. કુમાર્ગંગામી ને વ્યવહારમાં લચીપચી રહેલા પુરુષોના કુકર્તવ્યથી તેનું મન અત્યંત ઉદાસીન થઈ રહેતું હતું. અલપ ઝલપ (સ્વલપ જલપ) જ્ઞાનની પણ તેને ચટકી લાગી હતી ને તેથી સંસારને તે દુઃખરૂપ ને નિઃસાર માનતો હતો. તેના મનમાં નિશ્ચય થતો હતો કે, જેઓ આ નિઃસાર સંસારમાંથી તરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ હંમેશાને માટે આવર્જન વિસર્જન-જન્મ મરણ-ના રોગી રહે છે. ઘણા સત્પુરુષોના સમાગમથી તેની ભાવનાઓ રૂઝી થતી જતી હતી, પણ દૃઢ થઈ નહોતી. વૈરાગ્યના સાત પગથિયાંમાંના માત્ર ચાર પગથિયાં તે સુખરૂપ ચડી ગયો હતો. તેની વ્યાવહારિક વૃત્તિઓ, મંદ થઈ ગઈ હતી ને પૂજનઅર્ચન ધ્યાનાદિ કર્મોમાં તે પૂર્ણ બન્યો હતો. ભગવત્પરિચર્યા કરવામાં તે સદા તત્પર રહેતો હતો. તે અત્યંત પ્રેમાસક્તિથી ભગવત્પ્રાર્થના કરતાં ગદ્ગદિત થતો હતો. જ્યારે તે એકાગ્રપણે ધ્યાન ધરતો ત્યારે તેની સર્વ ઈંદ્રિયો સંયમમાં વર્તતી હતી. સંસારના સર્વ રંગનો તે ત્યાગી થયો હતો ને સર્વેશ્વર સર્વવ્યાપક સર્વાત્મા પરમાત્માને શુદ્ધ સંસ્કારી ભાવનાથી સેવતો હતો. બક્તિ-જ્ઞાનમાં તેને એવી સુંદર ચટકી લાગી હતી કે, તે સર્વકાળ પરમાત્માની સેવામાં જ સ્વકલ્યાણ માનતો હતો.

જગતની રથના

આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો બ્રાહ્મણ સદ્ગુરુને શરણે જઈને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા રહ્યો. પ્રથમ તો તે પૂર્ણ બક્તિથી સદ્ગુરુનાં ચર-

જોનું સેવન કરતો અને પ્રસંગોપાત્ત ગુરુદેવ તેને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા હતા. ગુરુ કહેતા કે, ‘આ હુઃખરૂપ સંસારમાંથી તારનાર અન્ય કોઈ જ નથી, માત્ર પરમ પુરુષ-પરમાનંદરૂપ પરમ પ્રતાપી અવિનાશી પરમાત્મા જ છે. તેના દર્શન-સેવનથી જ સ્વાત્મરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. એ માટે જીવે પુરુષોત્તમનું, સુખમાં કે હુઃખમાં, જાગૃતમાં કે સ્વપ્નમાં ધ્યાન ધરવું. તેનું સેવન નિષ્કામપણે, વિષયથી મુક્ત બની કરવું. હે શિષ્ય ! હે તાત ! આ જગત પૂર્વે એક આત્મરૂપ જ હતું. પરમાત્માની ઇચ્છા-માયાથી આ જગત રચાયું છે.* જેમ અગ્નિ એક છે, પણ તેમાંથી અનેક તણખા ઉત્પન્ન થઈને, અનેક અગ્નિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે,† તેમ જ પરમાત્માના એક અંશમાંથી આ સર્વ જગત વિસ્તાર પામ્યું છે ને તે અનેક રૂપે જણાય છે; બાકી છે તો એકનું એક જ. સર્વત્ર અદ્વિતીય જ છે; દ્વૈતનો તો ભાસ જ છે-રે બ્રમ જ છે. પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર વિવેકસંપન્ન જીવની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી છે. એ જીવના સ્થૂલ સ્વરૂપમાં, પરમાત્માની ઇચ્છાથી, અગ્નિએ વાણીરૂપ થઈ સુખમાં, વાયુએ નાસિકામાં, આદિત્યે ચક્ષુમાં, દિશાઓએ શ્રોત્રમાં અને ઔષાધ તથા વનસ્પતિઓએ રોમ અને ત્વચામાં પ્રવેશ કીધો છે.‡ મનુષ્યનું મન ચંદ્રમા છે, મૃત્યુ એ ગુદોદ્રિય તથા નાભિ છે. પ્રજાપતિ ઉપસ્થ ઇંદ્રિય છે ને હૃદયમાં પરમેશનો વાસ છે. એ પરમાત્માએ જીવને ભોગવવા યોગ્ય અનેક પદાર્થો નિર્માણ કર્યા છે અને તે તે પદાર્થો પરમાત્માએ નિર્માણ કરેલી ઇંદ્રિયોદ્વારા જીવ ભોગવે છે. તથાપિ એ જીવ કેવળ સાક્ષીભૂત જ છે. સાક્ષી ચેતા કેવળો નિર્ગુણશ્ચ । પણ તે ભૂલી જઈ, માયાએ કલિપત જગતને મનુષ્ય પ્રાણી સત્ય માને છે એ તેની અવિદ્યાનું આવરણ-પડળ છે. વસ્તુતાએ આ જગત છે જ નહિ. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ નથી. જે જીવ બ્રહ્મના એ સત્યને ભ્રમ શકતો નથી, તે અંધકારવડે માયામાં લુપ્ત થઈને મેં કર્યું મેં કર્યું એમ માની, મોહમમતામાં પડી જાય છે અને ચોરાસીના રૂંટિયામાં ચક્કર ખાયા કરે છે. જે પરમાત્માએ સર્વ સર્જ્યું છે, જે સર્વનો સ્વામી છે, તે પરમાત્માની આજ્ઞા છે કે, મારું સત્ય સ્વરૂપ

* માયામાત્રમિદં સર્વમ્ ।

† યથાગ્રેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચ્ચરન્ત્યેવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરન્તિ ।

‡ અગ્નિર્વાક ભૂત્વા મુખં પ્રાવિશત્ ।

જે જાણશે, તે વિષયથી મુક્ત રહેશે તથા તે જીવ મારા પ્રેમનું પાત્ર છે. જે હું ને તે એક જ છીએ એમ માને છે, તેનો સઘ જ મારા સ્થાનમાં વિલય થાય છે. પણ માયાના પાશમાં બંધાયેલો એ જીવ, પરમેશને આદેશ વીસરી જઈ, વિષયનો દાસ બની, બહિર્મુખ થઈ, નીચે ને નીચે જ ગબડતો જાય છે. માતાના ગર્ભમાં બીજરૂપે સ્થિત છતાં જીવ પરમાત્માનાં સ્વરૂપને જેમ જાણે છે, તેમ માયાના વાતાવરણથી વેદિત જીવ, ગર્ભમાંથી બહાર પડ્યા પછી, તેનો અદ્ય મહિમા પણ જાણી શકતો નથી; કારણ કે જે આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્યવડે માયાનું બંધન તોડવાનો ગર્ભમાં જ તે જીવ જેવો સમર્થ હોતો અને ત્યાં રહેવાથી જે આત્મજ્ઞાન ધરાવી શકતો હોતો, તે જ આત્મજ્ઞાનનો, જગતના માયારૂપી વાતાવરણનો સ્પર્શ થતાં લોપ થઈ જાય છે અને તેના યોગે તે પોતાનું નિત્ય, શુદ્ધ, અપરિમિત જ્ઞાન વીસરી જાય છે. ગર્ભસ્થ જીવને જ્ઞાન છે કે, તે કેવળ પરમાત્માનો અંશી આત્મા છે; (અંશ અંશી ભાવ.) પણ જગતના વાયુનો સ્પર્શ થતાં, એ આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જાય છે; અને જગતમાં પ્રવેશ કરતાં જ ‘ઉંડાંઉંડાં’ ‘તુંડાંતુંડાં’ એટલે હું તો અહીં આવ્યો ને તું તો ત્યાં રહ્યો, હવે મારે ને તારે શો સંબંધ ? એમ વિપરીત મતિનો થઈ, વિપરીત ગતિ ને પ્રીતિમાં પરોવાય છે. ધીમે ધીમે તે જીવ હું સુખી, હું દુઃખી, આ મારી સ્ત્રી, આ મારો પુત્ર, આ ધન, આ માન, આ મારું, આ તારું, હું મોટો, તે તુચ્છ, એમ માનીને અહંકારમાં લપેટાય છે. એમ સોપાધિકને સત્ય ને શુદ્ધ માનીને નિરુપાધિ સ્વસ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન ન રહેવાથી, માયાની જાળમાં તે ફસાઈ જાય છે. પ્રિય વત્સ ! જે જીવમાં આ જગતના અહંકારની વાસનાનો વાયુ સંચાર કરી રહ્યો છે, તે જીવ પોતાના નિર્મળ, વાસનારહિત, નિરુપાધિક સ્વરૂપને વીસરી જાય છે, તેમાં લેશ પણ સંશય નથી. પછી શનૈઃશનૈઃ તેની પૂર્વની પ્રજ્ઞા, મેઘા, દૃષ્ટિ, ધૈર્ય, મતિ, મનીષા, સ્મૃતિ, નિશ્ચય, એ સર્વનો નાશ થઈ જાય છે; અને જેમ જેમ તેનો નાશ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે માયાના પાશમાં વધારે ને વધારે જકડાતો જાય છે. આ માયાને મારી, તેના ઉપર જે પગ મૂકે છે, તે જ જીવ સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને, પરમ ધામનો અધિકારી બને છે. માયાને મારનાર નિર્વાસનામય સ્થિતિને પામે છે. કામના-સંકલ્પ-ભાવનારહિત નિર્વાસનામય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવું એ જ મોક્ષ.

આત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ

જગતમાં રહેલા જીવને, એ મોક્ષના માર્ગમાં અવરોધ કરનારી દુષ્ટ માયા છે. માયા અનેક પ્રકારે કલેશ કરાવનારી છે. એ માયા આત્માનાં ત્રણે સ્વરૂપોને ભલાવી દે છે. આત્માના પ્રકાર ત્રણ છે:- ૧ બાહ્યાત્મા એટલે પરિચ્છિન્ન શરીર, ૨ અંતરાત્મા એટલે સૂક્ષ્મ શરીર અને ૩ પરમાત્મા એટલે સર્વવ્યાપી શરીર. ૧. દસ ઇંદ્રિયોવાળું, ત્વચા, રક્ત, માંસ, નાડીઓ, અસ્થિ, મેદ, મજ્જા ને વીર્યાદિકથી ભરેલું જે આ સ્થૂલ સ્વરૂપ છે, જે જન્મે છે, સ્થિતિ કરીને આ વ્યવહારમાં વિચરે છે અને મરણ પામે છે, જે બાળ, તરુણ ને વૃદ્ધ તરીકે દેખાય છે, જે સુખ, દુઃખ, આનંદ, ઉત્સાહ, મારું તથા તારું એમ જુદી જુદી કળા ભોગવે છે, તે બાહ્યાત્મા છે. ૨. શુભાશુભ કર્મોનાં કર્તા ને તેમના સુખ દુઃખનો ભોક્તા, સત્ય અને અસત્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવનાર સારાં નરસાં, પાપ પુણ્ય, કર્તવ્ય અકર્તવ્ય, નીતિ અનીતિ, જગત્, ઇંધર, હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું, કેમ આવ્યો છું, એ સર્વનો વિચાર કરાવનાર જે આત્મા છે તે અંતરાત્મા છે. ૩. ચિદાત્મા સજીવ છે. તે ચિદાભાસરૂપી આત્મા, દશ ઇંદ્રિયો, પાંચ પ્રાણો ને અંતઃકરણના ચાર ધર્મોની સાથે એકતાને પામ્યો છે. એ ચિદાત્મા શુદ્ધ, અવિનાશી ને ચૈતન્ય છે. એ જ પરમાત્મા છે. તે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિવડે ચિંતન કરનારાથી અનુભવાય છે.* એ પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને તેથી પણ સૂક્ષ્મ છે. તે દૃશ્ય પદાર્થોની માફક પ્રત્યક્ષ જણાય તેવો નથી. જે પરમાત્મા વસ્તુની સાથે તુલના કરી શકાય તેવો પરોક્ષ પણ નથી, તે 'આના જેવો છે' એવો પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ તે અનુમાનનો પણ વિષય નથી, તેમ આટલો કે તેટલો પણ ઠહી શકાતો નથી, એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તેને જન્મ નથી, જરા નથી, મૃત્યુ નથી. તે સૂકાતો નથી. બળતો નથી. કપાતો નથી, લેદાતો નથી, છેદાતો નથી.† તે ગુણરહિત છે તેમ જ ગુણસહિત છે. તે આદ્ય દ્રષ્ટા છે, અનાદિસિદ્ધ છે, સ્વાભાવિક મલરહિત છે, નિરવયવી છે, દેશકાળવસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છે, સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય તથા સ્વગત ભેદથી રહિત છે, અહંકારથી રહિત છે અને ઇન્દ્રિયરહિત

* યમ-નિયમ-બાહન-પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન-સમાધયોડષ્ટાંગાનિ ।

પાતંજલયોગદર્શન. સાધનપાદ સૂત્ર. ॥ ૧૩ ॥

† અચ્છેયોડયમદાહ્યોડયમક્લેયોડશોષ્ય એવ ચ ।

છતાં તે સર્વ કરી શકે છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી, અચિત્, અવર્ણ્ય, નિષ્ક્રિય, સદા પવિત્ર અને સંસ્કારરહિત છે. એ જ્યાં હોય ત્યાં ત્યમનો ત્યમ જ છે; એ વધતોએ નથી ને ઘટતોએ નથી;* એ સર્વને પ્રિયતમ છે, જેને માટે આ સર્વ પ્રિય લાગે છે;† એ આવતોએ નથી, ને જતોએ નથી; એ ભયોએ નથી ને ઠાલોએ નથી; એ પૂણું છે; આ પણુ પૂણું છે; પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બકાર નીકળે છે, છતાં એ પૂર્ણ રહે છે—ઓછું થતું નથી, પૂર્ણમાં પૂર્ણ ઉમેરાય છે છતાં, એ પૂર્ણ રહે છે—ઘટતું નથી.‡ તે એક જ છે; તેનાથી મોટું કોઈ નથી, તેમ સમાન કે નાનું પણ કોઈ નથી, માટે તે અદ્વિતીય છે; સત્-ચિત્-આનંદ છે; એ પદ ક્ષર અક્ષરની ઉપર છે; એ પુરુષોત્તમ છે; ત્યાં હું તું નથી, કોઈ જાતની બાધા નથી, કોઈ જાતનો ભય નથી. જે જીવ બાહ્યાત્માને તથા અંતરાત્માને બહી જઈ, કેવળ શુદ્ધાત્માને—ચિદાત્માને—પરમાત્માને જોવા બાંધવાને પ્રયત્નશીલ છે અને તેમાં વિજય પામે છે, તે જ જીવ સંસારની નિઃસાર દુઃખરૂપ માયાને વરવા સમર્થ થાય છે. પણ સંસારી માયા ભલ ભલાને બલાવી દે તેવી છે, તેની મોહિની એવી તો મોહુ ઉપજાવનારી છે કે દેવ, દાનવ અને માનવ, સઘળા તેમાં ભોળવાઈને ભ્રષ્ટ થયા છે.

માયાની શક્તિ

એ જ માયાએ, ત્રણે કાળોમાં જે ‘નથી’ તેને ‘છે’ એમ મનાવ્યું છે, જે અસત્ય છે તેને સત્ય ગણાવ્યું છે, જે વિનાશી છે—જે ગંધર્વનગર જેવું છે તેને અવિનાશી ઠસાવ્યું છે, એણે અતિ સ્થૂલથી તે રમઃકલ્પપર્યંત સર્વમાં અનેક પ્રકારની ‘સત્ય’ની ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કીધી છે, એનું જે જીવ પૃથક્કરણ કરી શકતો નથી, તે એ માયાની શક્તિના પાશમાં એવો જઠકાઈ જાય છે કે, પરિણામે તે વિવેકરહિત થઈને, તેનામાં રહેલાં સામર્થ્ય, પરાક્રમ, પ્રતાપ ને પ્રજ્ઞાથી કેવળ હણાઈ જાય છે.

અગ્નિમધ્યે જેમ સ્વાભાવિક ગુણ દાહકશક્તિનો

માયાની તારક ને છે અને તે જેમ પ્રબળ છે, તેમ જ માયાની

તારક ને શક્તિ પ્રબળ શક્તિ, મોહપાશમાં તાણી જવામાં પ્રયત્ન

પ્રતાપી છે; પરંતુ અગ્નિમાં જેમ બીજી શ્રેષ્ઠ શક્તિ

પ્રકાશ કરવાની છે, તેમ જ માયામાં પણ આત્મજ્ઞાનને માર્ગે વળવાની

* ન વર્ધતે, ન ચ બપક્ષીયતે । † આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય ભવતિ ।

‡ ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં, પૂર્ણત્પૂર્ણમુદચ્યતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય, પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે

અતિ અદ્ભુત શક્તિ છે. અગ્નિમાં પ્રકાશ કરવાની જે શક્તિ છે, તે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે-દાહ કરવાની તો માત્ર તેની શક્તિ જ છે. પણ જે પુરુષ અગ્નિની પ્રકાશક શક્તિનું યથાર્થ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી શકે છે, તે જેમ અગ્નિથી પરમ લાભ પામે છે ને તેના દ્વારા અનેક કાર્યો સિદ્ધ કરી શકે છે, તેમ જે માયાને તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોઈને તેનાપર વિજય મેળવે છે, તે જગતના નિઃસારપણાને જાણી, સર્વમાંથી દૂર થઈ, ત્યાગી બની જાય છે ને અસારને સત્વર તરી જાય છે. અગ્નિની દાહક શક્તિની છાયા જે લે છે, તે જેમ બળીને ભસ્મ થાય છે, તેમ જ માયાની પ્રાપંચિક છાયામાં જે જીવ જઈ પડે છે, તેની પણ તેવી જ ગતિ થાય છે. તે પરમાત્માના સ્વરૂપને વીસરી જઈને બ્રહ્માત્માનો દાસ બને છે, ઇશ્વરે બાધક ગણેલા એવા પ્રપંચમાં લેપાઈ જાય છે ને એ પ્રપંચ-સંસારને સત્ય માનીને તેમાં તટ્વીન બની જતાં, આત્માનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ પોતે આત્મહત્યારો બને છે. એથી આ જીવને તરણોપાય-મોક્ષનો માર્ગ-પરબ્રહ્મધામની પ્રાપ્તિ-અચ્યુત ધામમાં પ્રવેશ કરવાની ટૂંચી સ્વસ્વરૂપને ઓળખી, પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિલીનતા વિના અન્ય કોઈ પણ નથી.

જ્યારે જીવની સર્વ વાસના ભસ્મ થાય છે, અહંભાવનો નાશ થાય છે, કેવળ દ્રશ્ય બની રહે છે-સાક્ષીરૂપ બનીને સંસારને જળ-કમળવત્ લોગવતો, કૃષ્ણાર્પણ, શિવાર્પણ, આત્માર્પણ કર્મ કર્યો જાય છે, ત્યારે તે જીવ પરમાત્માના શુદ્ધ, નિત્ય, અવિનાશી અચિત્ત સ્વરૂપને જાણીને, કાળાંતરે પણ અચ્યુતપદ પામી-અચ્યુત સ્વરૂપમાં ભળી જઈ, અચ્યુત જ બની શકે છે; અર્થાત્ પરમાત્માનો અનન્ય ભક્ત થઈ તદ્રૂપ જ બની, તેનામાં જ રહે છે. જીવ જ શિવ છે. જીવશિવમાં વાળના સહસ્રાંશ જેટલો પણ ભેદ નથી. વળી સર્વત્ર અદ્વિતીય જ છે, અન્ય કંઈ જ નથી. હું નથી, તું નથી, સંસારે નથી ને વિશ્વે નથી. એક અખંડ અવિનાશી બ્રહ્મ જ છે-જે કાંઈ બીજું દેખાય છે, તે અજ્ઞાનનું કારણ છે. હવે જીવ માત્ર ઇશ્વરાંશ છે. ઇશ્વરમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે, ઇશ્વરમાં જ વિલીનતા છે.* એ વિલીનતાને પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં, જ્યાં સુધી જીવ મૂકાય નહિ, ત્યાં સુધી તેણે ધર્મનું ને કર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. ધર્મ-કર્મ-વિમુખ જીવ અધોગતિને જ પામે છે. તેના

* એક એવ જાયતે એક એવ પ્રલીયતે ।

જ્ઞાન, જપ, તપ, ધ્યાન, દાન કંઈ પણ કામ આવતા નથી. જગતમાં રહેલો જીવ, ગમે તેવો જ્ઞાનને પામ્યો હોય, તથાપિ જ્યાં સુધી આ અનિત્ય દેહને અન્નની જરૂર છે, ત્યાં સુધી તેણે મહાત્માઓએ ઠરાવેલા ધર્મ-કર્મના નિયમનો કદી પણ ત્યાગ કરવો નહિ. ધર્મ જ પરમ બળ છે. એ ધર્મને સેવનાર જ પરમાત્માને પામવાને અધિકારી છે; માટે ધર્મનું ખનતથી સેવન કરવું. ધર્મનું એક પણ કર્મ ચૂકવાથી, ધીમે ધીમે અનેક ઈર્મો ચૂકી તે જીવ કેવળ ભ્રષ્ટવાને પામે છે.”

મિથ્યા અહંબ્રહ્માસ્મિ !

તે મહાત્મા પુરુષના મુખથી આ પ્રકારનો નિત્યનો ઉપદેશ સાંભળતાં-ગુરુના ઉપદેશનો મર્મ ન સમજતાં, ક્ષુલ્લક જ્ઞાની પેરે હું જ બ્રહ્મ છું, એવો વિચાર એ જીવના હૃદયમાં ઠસી ગયો. તેને ધીમે ધીમે ભગવત્પૂજન, અર્ચન, સેવન, ધ્યાન ને ધારણા એમનો અભાવ થતો ગયો. તેના મનમાં ધીમે ધીમે એવો અહંકાર થયો કે, આપણે તો હવે પૂર્ણ પરબ્રહ્મને પામી ગયા. વાતે વાતે તેને શિવોદ્દમ, શિવોદ્દમ, કૃષ્ણોદ્દમ, કૃષ્ણોદ્દમ, અહં બ્રહ્માસ્મિ, અયમાત્મા બ્રહ્મનો જ વિચાર થવા લાગ્યો. કેઈ સમયે તેને શંકા પડતી તો તે મહાત્માને પૂછીને સમાધાન કરી લેતો. પણ ‘ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો’ તેમ દહાડે દહાડે તેને જ્ઞાનનો ગર્વ થવા લાગ્યો. એ જીવ ભણ્યો ગણ્યો તથા વિચારવાનું છતાં અદપ પ્રાણી હતો. કર્મ કેમ ઇષ્ટ છે, તેનું તેને લેશ પણ જ્ઞાન ન હતું. ધર્મ જ ધર્મનું સંરક્ષણ કરે છે, તેથી તે અજ્ઞાત હતો. સ્વયંબ્રહ્મ થઈ પડેલો તે જીવ બહારથી શુદ્ધ દેખાતો હતો, પણ તેની આંતરવૃત્તિ જગતની લીલા કળાથી ધીમે ધીમે છણુછણાટ કરી રહી.

વત્સ સુવિચાર ! શરીરને નીરોગી કરવામાં જેમ ઉત્તમ વૈદ્ય રોગગ્રસ્ત જીવને પ્રથમ રોગ આપીને શરીર શુદ્ધ કરે છે, પછી રોગને સ્તંભિત કરવાનું ઔષધ આપે છે, તે પછી નિર્મળ કરવાનું ને અંતે શક્તિ આવવાનું પૌષ્ટિક ઔષધ આપે છે, તેમ જ જીવને પરમાત્મ-પદની પ્રાપ્તિનાં ચાર સાધનો છે. ૧ પ્રથમ કર્મરૂપી રોગ લઈને શરીર શુદ્ધ કરવું જોઈએ. ૨ કર્મ કરતાં કરતાં જ્યારે તેથી ઊંચી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાય ત્યારે જ ભગવત્સેવન આદિ ઉપાસના કરવાને ને તે પછી માનસિક પૂજા અર્ચા કરવાને પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. એ ક્રિયા તે રોગ-સ્તંભનક્રિયા છે. ૩ રોગસ્તંભન થયા પછી, એટલે પરમાત્માના જ્ઞાનના માર્ગપર ચઢ્યા પછી, માનસિક શક્તિ દૃઢ થયા પછી, જીવે રોગથી

નિર્મળ થવું જોઈએ. ૪ નિર્મળ થવાનો પ્રકાર તે જ્ઞાન છે અને શરીર નિર્મળ ને સુદૃઢ થવાનો માર્ગ, તે જ્ઞાનપૂર્વક પરમાત્માની અનન્ય-ભક્તિ છે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જ અહં બ્રહ્માસ્મિ ને શિવોદ્દમ અનવ ને ભાગ્યશાળી ગણાય છે. પણ જે જીવો ક્ષુદ્ર વાસનામાં ઘણી સહેલાઈથી લપેટાઈ જાય તેવા છે, જેમનું મન મરણ પામ્યું નથી, જેમની આસપાસ માયા રસજ્યા કરે છે અને તેના પાશમાંથી મુક્ત થવાને અસમર્થ છે, એવા જીવો ‘શિવોદ્દમ’ પદને પ્રાપ્ત થવાને અનધિકારી જ છે.

બ્રાહ્મણભાઈ તો ‘શિવોદ્દમ’ ના તાનમાં દિનપ્રતિદિન મસ્ત થતા ગયા. દેવપૂજન, અર્ચન, ભગવદ્ભક્તિ આદિ તેને વૃથા ઠઠારો લાગ્યો. ઉપાસના ને માનસિક ક્રિયા પણ તેણે ત્યજી દીધી. સ્વયંબ્રહ્મ ! તેને કર્મ શું ને ધર્મ શો ? તેણે વિચાર કર્યો કે, આ આત્મા તો કેવળ દ્રષ્ટા છે, કર્મનો કરનાર અને કરાવનાર તો અન્ય જ છે. વળી પુરુષ એવં સર્વ વિરાટ પુરુષરૂપ સર્વ જગત છે ને અસંગો જ્યં પુરુષઃ તે પુરુષ સંગરહિત છે. જેને સંગ જ નથી તેને ભય શો ? ભેદ શો ? હું તો કેવળ બાજીગરના પૂતળાની પેઠે તેનો ત્રેયોં ત્રિરાઉ છું; મારે કમની સાથે શું લેવા છે ? ધર્મ શો કરવાનો છે ? (હૃદિયાર્ણ-દ્રિયાયંબુ ઇતિ મત્વા) ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવે, તેમાં મારે શું ? હું તો અવાક છું. અશ્રોત્ર છું, અપાણિપાદ છું; મને નેત્ર નથી.* મન નથી. તો પછી મને વિષયોનું મનન જ ક્યાંથી હોય ? એ સ્થિતિને પામેલો જે હું, તે મને કર્મની કડાકૂટ શાને મારે જોઈએ ?

પરંતુ એ મૂર્ખ બ્રાહ્મણભાઈ સમજતો ન હતો કે, કર્મેન્દ્રિયોને પ્રવૃત્તિથી વિમુખ રાખીને; મનથી કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરવું તે મૂઠાતમાનું મિથ્યાચારીપણું જ છે† અહંકારથી પિંડને સમ્પૂર્ણ માની કર્મનો અભાવ થયો, એ પણ એક પ્રકારે મિથ્યાચારીપણું છે. પણ બ્રાહ્મણભાઈના મનમાં તો એમ જ ઠસી ગયું હતું કે, હું બ્રહ્મ છું, હું કર્તા છું, હું વિશ્વવ્યાપી છું, મારે હવે કંઈ પણ કરવાનું શેષ રહ્યું નથી. એમ માની તેણે સર્વ કર્મોને ત્યાગ કીધો. છતાં તેના અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય કેષોને ત્યાગ થયો નહિ-તેના ત્યાગ વગર તે મનથી શૈત્ત:શૈત્ત: અકર્મી બનતો ગયો-અકર્મી થતાં અધર્મ પ્રતિ

*અપાણિપાદો, જવનો પ્રહીતા, પશ્યત્યચક્ષુઃ, સ શ્રુણોત્યકર્ણઃ ।

† કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ । હૃદિયાર્થાન્નિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે

પ્રવૃત્તિના વિચાર ધસતા ગયા ! સામાન્ય જીવ-તત્ત્વપ્રાપ્તિ વગરનો જીવ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે, વેદાન્તના ઉત્તમ વિચારનું રહસ્ય સમજ્યા પૂર્વે, બ્રહ્મ થઈ બેસે તો પછી આવું જ પરિણામ આવે છે. મનુષ્યને કર્મનો ત્યાગ એ જ્ઞાન નથી, પણ બ્રહ્મ કરનાર નાસ્તિકપણું છે. આ બ્રહ્મબંધુને વેદાન્તના જ્ઞાનામૃતથી ભરપૂર સરોવરનું દર્શન પણ થયું ન હતું. તેનો સંસારપર વ્યાપેલો વૈરાગ્ય, સંસારના મિથ્યાપણાને જાણવાથી નહિ. પણ સંસારના સુખભોગના અભાવે હતો-કલેશથી-ખટરાગથી હતો.* તે સહેજે આવો બ્રહ્મચારી બન્યો હતો, હજી તેના હૃદયની વાસનાઓ નષ્ટ થઈ ન હતી, ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોને છેલ્લાનું-જીતવાનું તેનામાં સામર્થ્ય ન હતું; મનથી મનને ભેદવાને તે સમર્થ ન હતો, અહંવૃત્તિથી અહંકૃતિને મારવાનો તેને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર થયો ન હતો, તો મનોનાશ-મનોલયન તો ક્યાંથી જ થાય ? કર્મનો અભાવ, એ તેની બ્રહ્મતાની-પતનની નિશાની હતી.

‘શિષ્ય મહારાજને કર્મની કડાકૂટ ગમતી નથી ને પંડે ‘શિવોજ્ઞમ, થઈ પડ્યા છે,’ એ વિચાર ગુરુદેવના લક્ષમાં આવ્યો. પ્રસંગોપાત્ત કર્મની કેટલી આવશ્યકતા છે અને સંસારમાં રહેલો કર્મબ્રહ્મ કેવી રીતે પતિત થાય છે, શ્રેય અને પ્રેય શું છે, તેનાં નાનાં પ્રકારનાં દષ્ટાંતો આપીને તેનું સારી રીતે જ્ઞાન કરાવવાનો, ગુરુએ પુનઃ પ્રયત્ન કીધો અને છેવટે કહ્યું કે, “જેમ પાન વગર ઔષધના શબ્દમાત્રથી વ્યાધિ જતો નથી, તેમ જ અપરોક્ષ અનુભવ વગર શબ્દના માત્ર ઉચ્ચારણથી કે ‘શિવોજ્ઞમ’ ‘શિવોજ્ઞમ’ ના બકવાદથી જ્ઞાન થતું નથી, તેમ શિવ-રૂપે પણ થવાતું નથી. આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કર્યા વિના કે દશ્યનો વિષય સાધ્યા વિના, માત્ર બ્રહ્મ શબ્દથી જ મુક્તિ મળતી હોય તો, હે તાત ! હજારો જીવો મુક્તિ પામીને પરમ ધામને પ્રાપ્ત થયા હોત. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે કે, ‘હજારો જીવો મને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મારાં યથાર્થ સ્વરૂપને તો કોઈ જ જાણી શકે છે.’ † હે વત્સ ! જો ‘શિવોજ્ઞમ’ બનવું સહેલું હત, તો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ વચન વદત જ નહિ.

*દુઃશ્ચમિત્યેવ ચત્કર્મ કાયક્રેશમયાત્યજેત્ : સ કૃત્વા રાજસંત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥

†મનસોડમ્યુદયો નાશો મનોનાશો મહોદયઃ । જ્ઞાનનો નાશમન્યેતિ મનોજ્ઞસ્ય હિંસૃંક્લા ॥

‡મનુષ્યાણાં સદ્ભ્રેષુ કશ્ચિયતતિ સિદ્ધયે । યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ ॥

આ વિષયમાં આંખાનું એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે તું લક્ષ્ય પૂર્વક સાંજળ ! આંખાના વાવનારને, વેચનારને અને ખાનારને જેમ જુદી જુદી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને શ્રેષ્ઠ ફળની પ્રાપ્તિ તો માત્ર ખાનારને જ થાય છે, તેમ જ વિવેકી, શમદમહિગુણસંપન્ન, અહં-આંખાનું દૃષ્ટાંત વૃત્તિથી રહિત, મનોનાશવાળો, નિરિચ્છ, નિર્વાસનિક

નિર્મનસ્થ જીવ જ, 'શ્ચિવોજ્ઞમ્' પદનો અધિકારી છે.

આંખાના વાવનારને કેવળ ધનનો જ લાભ થાય છે-કેરી રૂપે રંગે કેવી છે તે જ તે જાણી શકે છે; વેચનારો કેવળ રૂપ જોઈ શકે છે ને સુગંધ જ લઈ શકે છે, પણ ખરો સ્વાદ તો માત્ર ખાનારો જ જાણે છે. તેમ 'અહં જ્ઞાસ્મિ'-'શ્ચિવોજ્ઞમ્' નો તે જ અધિકારી છે કે, જેને અંગે અંગે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વ્યાપી રહ્યું છે; સંસારનો રસાસ્વાદ વિષતુલ્ય થયો છે; જેનો સર્વ અંકુર નષ્ટ થયો છે અને જે વિશ્વમાં પરમાત્માને જ જોઈ રહ્યો છે. એવું સત્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ્યા પૂર્વે, પ્રપંચને જીત્યા પૂર્વે, માયાને માયા પૂર્વે, વાસનાને સત્ત્વરહિત કર્યા પૂર્વે, જીવને અંગે ધર્મ ને કર્મ ચોંટાલાં જ છે; કેમકે જ્યાં સુધી અભ્યાસયોગથી જીવની ચંચળ બુદ્ધિ વિરામ પામી નથી, ત્યાંસુધી અતદ્રૂપ બુદ્ધિ પરમેશનું દર્શન કરી શકતી નથી. પરમ પુરુષનાં દર્શન માટે સંસારી જીવે ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય ને અક્રોધ એ ધર્મનાં દશ અંગોનું સેવન કરવું જરૂરનું છે.* એ કર્મ કરીને ચિત્ત-શુદ્ધિ કરવી; પછી કર્મજિત બનવું અને અન્તે સમતા, વિચાર, સાધુ-સમાગમ, મનોનાશ, નિર્વાસનાનો બહુ જ રૂઢી રીતે અભ્યાસ કરી, ભોગે-ચ્છાનો ત્યાગ કરી, હૃદયગ્રન્થિને ભેદવી જોઈએ. હૃદયાશ્રિત કામનાથી સમ્પૂર્ણ મુક્ત થનાર જ પરમરૂપના દર્શનનો અધિકારી છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે, જીવને ગમે તેવી જ્ઞાનત્રાણી સ્થિતિમાં પણ કર્મો કરવાનાં જ છે. જનક, યાજ્ઞવલ્કય, શ્રીરામ, વસિષ્ઠ ને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાની હતા, શુદ્ધ હતા, ભેદરહિત હતા, છતાં પણ સંસારમાં રહીને કર્મો કરતા હતા. તેઓએ કર્મનો ને ધર્મનો કદી પણ લોપ કીધો નથી. શ્રી પરમાત્માએ પોતાના સખાને પણ કહ્યું છે કે-

કર્મજૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ । લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપન્નચન્કર્તુમર્હસિ॥

* ધૃતિઃ ક્ષમા દમોસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધં દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

‘જનક જેવા વિદેહસુકતો પણ કર્મથી જ સિદ્ધિ-મોક્ષ પામ્યા છે, તો આપણા જેવા અદ્વૈત જીવે તો કર્મની ક્ષણભર પણ ઉપેક્ષા કરવી નહિ.’

આ પ્રકારે ગુરુએ કર્મથી બ્રહ્મ થતા શિષ્યને બહુ બહુ રીતે ઉપદેશ આપ્યો, પણ તેના હૃદયમાં જરાય ચટકી લાગી નહિ. ગુરુના સમ્યક્ બોધનો તેણે ઊલટો જ અર્થ લીધો. તેની અહંકારવૃત્તિ વિશેષ પ્રદીપ્ત થવા લાગી. તે વિચારવા લાગ્યો કે, ‘ગુરુજી મરતાં સુધી કર્મ-કડાકૂટમાં પડ્યા રહેવાના ને મને પણ હજી તેનો તે જ બોધ કરે છે. કાં ન કરે ?* તે બાણે છે કે, મારાં કર્મ છૂટી જશે તો મારા જેવો વગર પૈસાનો ચાકર ક્યાંથી મળશે ? અહોહો ! ગુરુજી પણ પાકા પંડિત છે, ને એથી જ કર્મની કડાકૂટમાં મને પડી રહેવાનો ઉપદેશ ક્યાં કરે છે. હે સુવિચાર ! બોધ્યા છતાં પણ જે મનુષ્યને બોધનો રંગ લાગતો નથી,† એવા નરપશુઓ મટાડાના બાવાજી જેવા જ છે. એમને બોધ કરો કે ન કરો, બન્ને સરખું જ છે. ઉક્ત શિષ્યને કર્મની કડાકૂટ પર નિત્ય નિત્ય અભાવ વધતો ગયો, ધર્મની શરમ નાસી ગઈ ‘ગુરુ કોણુ ને શિષ્ય કોણુ, પાપ શું ને વળી પુણ્ય શું, ભજન શાં ને ભક્તિ શી, જીવે જુદો નથી ને શિવે જુદો નથી.’ એમ દહાડે દહાડે તે નિશ્ચય કરતો ગયો. તે ધીમે ધીમે ધર્મની મર્યાદા ચૂકતો ગયો ને નીચે નીચે ગબડવા લાગ્યો. સોડહમના માર્ગની અજ્ઞાનતા છતાં સોડહમ બની બેઠો. નવાં નવાં બીજાં તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં. ‘ગુરુજી છે તો ઠીક, પણ બડા કડાકૂટીઆ કર્મી છે. જો થોડુંક દ્રવ્ય મળે તો ગુરુજીને આપી, પછી કર્ડુ કે, હવે તમારે જોઈએ તેવાં કર્મોં ક્યાં કરો,’ એમ તે વિચારવા લાગ્યો. અહંકારમાં તે દિનપ્રતિદિન બંધાતો ગયો. તે મોંઢે સોડહમ કરતો હતો, પણ તેનું હૃદય વિશુદ્ધ ન હતું-તેણે મનને માર્યું ન હતું-તે નવી નવી કામના ક્યાં કરતો હતો. જે જીવ કામનાવાળો છે તે સદા દેહી જ છે. કેમકે જે દેહને ને આત્માને જુદા માને છે, તેમાં કામના બીજનું મૂળ જ ક્યાંથી હોય ? સંસારબંધનના નાશ માટે પરબ્રહ્માના ઉપાસક જીવે કામને જ નહિ, પણ સકલ કામનાને ભરમ કરવી જોઈએ, મનને મારવું જોઈએ, ચિત્તને ચપેટીમાં લઈ દબાયલું રાખવું જોઈએ.

* અર્જુનને પણ કર્મ, નિમિત્ત કર્મ સ્વકર્મ કરવાનો કંટાળો આવ્યો હતો અને તેથી જ તેણે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, તત્ત્વિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ! ? ॥ ભગવાનને તેથી જ ૩ જે અધ્યાય અને પછીના ૧૫ અધ્યાયો કહેવા પડ્યા હતા.

† શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્

એક પ્રસંગે ગુરુએ તેને કહ્યું; “હે શિષ્ય ! આવતી ઠાલે ચાતુ-
ર્માસની પૂર્ણાહુતિ છે, તે પ્રસંગે મહાત્મા પુરુષો અહીં પધારશે તેમનું
પૂજન અર્ચન કરવાને ફલકૂલો આદિકની આવશ્યકતા છે. અહીંથી થોડેક
દૂર આવેલી પર્વતની તળેટીમાં સુંદર ને મધુરાં ફળકૂલો પુષ્કળ છે, તે
તું લઈ આવ. આપણે જ્યાંસુધી સંસારની માયાને સંપૂર્ણ રીતે માર-
વાને સમર્થ થયા નથી ને નિર્વાસનિક ભાવને પામ્યા નથી, ત્યાં સુધી
ધર્મપર પ્રેમ ધરીને, આ વિધિ ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેમાં પ્રમાદ
કરવાથી આ લોક ને પરલોક બગડવાનો ભય રહે છે.”

મહાત્માનું એ વચન સાંભળતાં શિષ્યને પારાવાર કષ્ટ થયું. તે
મનમાં બબડવા લાગ્યો કે, ‘ગુરુજીને ઠરે તો હજી સંધ્યા પૂજા ને ગુરુ-
અંધુતા પૂજનની ને અતિથિને સત્કાર ને સંતનો સમાગમ ને તેમની સેવા
ને વળી પૂજાની મોટી કડાકૂટ વળગેલી જ છે. ગુરુજી આવા ઉત્તમ
જ્ઞાની છતાં, હજી બાહ્યોપચારને વળગી રહ્યા છે, એ આશ્ચર્ય છે.’
આવો વિચાર થયા છતાં તેના મનમાં કંઈક ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિભાવ
હોવાથી, ગુરુને પ્રજ્ઞામ કરી તે ફળકૂલો આદિ લેવાને ચાલ્યો.

પર્વત ઘણો દૂર હતો, તેથી ચાલતાં ચાલતાં શિષ્ય કંટાળી ગયો.
શરદ્ઋતુના તાપથી લોથપોથ બની ગયો ને થાકી જવાથી તે એક
વૃક્ષની નીચે બેસીને, મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા લાગ્યો કે, ‘મારી
પાસે જો થોડું ઘણું દ્રવ્યનું સાધન હોત તો ગુરુજી જે મંગાવત તે
ઘેર બેઠાં આપત. પણ દ્રવ્યનાં સાંસાં હોવાથી, આખરે મધ્યાહ્ને
મરવાને નીકળવું પડ્યું છે. ખરે ! જગતમાં દ્રવ્ય જ શ્રેષ્ઠ છે, તે મળે
તો બધીએ સેવા પૂજા થાય.’

આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે વૃક્ષની નીચેથી ઊઠીને આગળ
ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તે એક ઘાટા વનમાં જઈ ચડ્યો,
એ વનની મઘ્યમાં રામ વિનાનો એક સુંદર આરામ (બાગ) તેની
દૃષ્ટિએ પડ્યો. આસપાસ કોઈ મનુષ્ય તેની દૃષ્ટિએ ન પડવાથી, તેણે
તે આરામના એક દ્વારમાં પ્રવેશ કીધો.

અધર્મનું પ્રથમ પગથિયું—પરદ્રવ્ય હુરણ

ચોમાસું તુરત જ સમાપ્ત થયેલું હોવાથી વનવૃક્ષો ને વનલતાઓ
લીલીકુંભર જણાતી હતી; બહેક બહેક મારતાં સુંદર પુષ્પો દરેક ઝાડ-
પર શોભી રહ્યાં હતાં; ફલકૂલો આદિથી અનેક વૃક્ષો લચી રહ્યાં હતાં;
પક્ષીઓ ચોમેર કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં, એવા શોભાયમાન બગીચામાં

ફરતો ફરતો તે બ્રાહ્મણ મધ્યસ્થળમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ધુમટાકૃતિની એક વિશાળ વેદીના મધ્યમાં જવાળા પ્રગટ થતી તેના જોવામાં આવી. તે વેદીના મધ્યમણ્ડળમાં એક કુણ્ડ હતો. તેની આસપાસ સુવર્ણની મહોરોથી ભરેલા અનેક ચરુઓ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. જે હજી આત્મરત થયો નથી, જે હજી માયાથી મુક્ત થયો નથી, જેની વાસનાઓ ક્ષીણ ગઈ નથી, જેને કર્મ કર્યા પછી તેમાં દોષ દેખાયો નથી, જેને કામ પર તિરસ્કાર થયો નથી ને વૈરાગ્યે વ્યાપ્યો નથી, છતાં જેણે સંન્યાસીનો માર્ગ ગ્રહણ કીધો છે, એવા બ્રાહ્મણભાઈના મનની વૃત્તિ, તે મહોરો જોતાં જ બદલાઈ ગઈ. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'જો આમાંથી થોડુંક દ્રવ્ય લઈ જવામાં આવે તો એનાથી ગુરુજીની કર્મની ઠંડાફૂટ બહુ સારી રીતે પૂર્ણ કરવામાં આવે. આ મહોરોનો કોઈ સ્વામી જણાતો નથી, તેમ કોઈ રક્ષકે નથી, તેથી એ લેવામાં પ્રત્યવાય પણ શો છે? ગુરુ બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું, મહોરો પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મની સેવા માટે બ્રહ્મ બ્રહ્મને ગ્રહણ કરે, તેમાં અધર્મ નથી ને ધર્મ નથી; પાપે નથી ને પુણ્યે નથી. તો પછી આ મહોરો લેવામાં શી અડચણ છે? બ્રહ્મ બ્રહ્મને ભલે સ્પર્શ કરે, મારે તો કંઈ લેવા દેવા નથી. ઠંડાય હું નહિ લઉં, તો કોઈ તો લેશે જ, તો મારે લેવામાં શો બાધ છે?' એવો વિચાર કરીને પોતાની પાસેના એક વસ્ત્રમાં ઉપાડી શકાય તેટલી મહોરોની એક ગાંસડી બાંધી પલાયન કરવાને તે તૈયાર થયો.

પણ અહીંયાં એક કૌતુક હતું. જ્યારે તે આરામમાં આવ્યો ત્યારે માર્ગ સીધો ને સરળ હતો, પણ પરદ્રવ્યનું હરણ કરીને તે જવાને તત્પર થયો ત્યારે તેની દૃષ્ટિએ એક પણ માર્ગ પડ્યો નહિ. આડો અવળો તે બહુ અથડાયો, પણ તેને સીધો માર્ગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. એથી નિરાશ થઈને પુનઃ તે વેદીની સમીપ આવ્યો ને આસપાસ કોઈ ઠેકાણેથી સીધો માર્ગ મળી આવે એટલા માટે, દૂર દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એવામાં એ જ બાગની પૂર્વ દિશાએ આવેલા એક મંદિરપર તેની દૃષ્ટિ પડી. એ મંદિરની બારીમાંથી સીધો માર્ગ શોધવા, કાખમાં સુવર્ણમુદ્રાઓનું પોટલું લઈને, રખેને, કોઈ જીએ એવા વિચારથી ધ્રુજતો, કાંપતો, ચોરની માફક સંતાતો ને દબાતો તે આવાસ પાસે આવી પહોંચ્યો.

એ સાત મજલાની ગગન સાથે સ્પર્શ કરતી હવેલી હતી. આસપાસ ફરીને કોઈ મનુષ્ય છે કે નહિ, તેની તેણે તપાસ કીધી, પગરવ પણ

જોયો, દ્વારપર ઠાને હીધા કે કોઈનો સ્વર સંભળાય છે, પરંતુ એક પણ શબ્દ એના સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. સર્વત્ર સ્વનકાર હતું. તે ધીરે ધીરે દ્વારપર ચઢ્યો. દ્વારને છેડે એક સુંદર દિવાનખાનું હતું. આ દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં એક હિડાળો હાલતો હતો. એના ઉપર એક લાવણ્યમયી તરુણ સ્ત્રી સ્ત્રી હિચકા ખાયા કરતી હતી. તેને જોતાં જ પ્રાદ્યુભાઈ ચમકીને પાછા દ્વારપર ઊતર્યા. પણ તેના પગનો સંચાર સાંભળીને, કોઈ મનુષ્ય આવ્યું છે એમ જાણી, તે સ્ત્રી જોડીને દ્વાર પાસે આવી અને તેણે ‘નીચે કોણ ઊતર્યું, ઉપર પધારો! આ મંદિર અતિથિઓના સત્કાર માટે જ છે,’ એમ મોટેથી સાદ કીધો. પરદ્રવ્યહરણ કરેલું હતું તેથી પ્રાદ્યુભાઈ તે સ્ત્રીનો સ્વર સાંભળતાં જ, હાલરાખાલરા બની ગયા ને તેમાં તેના નિમંત્રણથી વિશેષ ગભરાયા.

પછી મન સાથે વિચારવા લાગ્યા કે, ‘આ દ્રવ્ય પારકું છે, તેથી કંઈ સંકટ તો નહિ આવે’ ? ક્ષણભર થંભીને તે મનમાં જ બોલ્યો, ‘પણ આપણે વેદાન્તીને તો પારકું ને પોતાનું કશુંયે નથી,’ તથાપિ આ જગતની જાળમાં ફસાયલાં દુષ્ટ મનુષ્યો, ‘મારું મારું કહીને મને કોઈ અપાયમાં નાંખે તો અત્ર મારો બેલી કોણ ? હું જ નાસીશ ને એ સ્ત્રી ચોર ચોર કહીને બૂમ પાડશે તો મારી પૂરી ફજેતી થશે, પણ ઉપર જઈ એને જ શબ્દો કહી, એના મનનું સાંત્વન કરીને હું ચાલ્યો જઈશ, તો કંઈ હરકત થશે નહિ.’

આવો વિચાર કરીને દ્રવ્યની પોટલીને બગલમાં સંતાડી, ઉપર અંગબદ્ધ ઢાંકી, પ્રાદ્યુભાઈ માળપર આવ્યા. આવતાં જ તે સ્ત્રીએ પ્રણામ કરીને કહ્યું : ‘હે પ્રદ્યુભે ! અત્ર પધારીને મને પાવન કરો ! આ મંદિરને પવિત્ર કરો. અમારા અદ્ય પ્રાણીઓનું આપ સર્વસ્વ છે. આપના પધારવાથી આ દેહગેહ સર્વ પવિત્ર થશે. શું અત્ર નિર્જન જોઈને આપ પાછા ફરતા હતા ? હે પ્રદ્યુભે ! આ દાસી આપની સેવામાં તત્પર છે, તેને આપ આજ્ઞા કરો. તે આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે.’

અર્ધમનું બીજું પગથીયું-પરસ્ત્રી સાથે એકાન્ત

સંસારને અસાર જાણી, મોક્ષનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તેનો ત્યાગ કરી, વનમાં વસેલા પ્રદ્યુભે-સંન્યાસી મહારાજે અધિકાર પ્રાપ્ત થવા પૂર્વે મુખથી શિવોચ્ચમ્ પદ ધારણ કરી લઈ, મંગળાચરણમાં જ કર્મને કઠાકૂટ ગણી, ગુરુવચનને ખટરાગનાં ગણ્યાં ને પરદ્રવ્યને હાથ લગાડ્યો, એમ જ ઉત્તરોત્તર ધર્મ કર્મથી બ્રજ થતો ગયો છે, તે તે

સ્ત્રીનાં નખરાં, હાવભાવ ને આદરવાળાં મધુર વચનોથી લોભાઈને દિવાનખાનામાં દાખલ થયો ને એક સુંદર આસનપર બેઠો.

ક્ષણવારમાં પ્રાક્ષણના આવવાનું કારણ જાણીને તે સ્ત્રીએ કહ્યું; 'હે પ્રાક્ષદેવ ! આપ જરા પણ ચિંતા કરો મા. આપની સેવાથી હું પરમ ભાગ્યવતી બનીશ. હમણાં જ મારાં મનુષ્યો આવશે, તેમની પાસેથી હું ઉત્તમ કૃણકૃતો મંગાવી આપીશ, તે લઈને આપ વિદાય થાશે, પણ હમણાં આપ અહીં બિરાજો, શી ઉતાવળ છે ? આપને તો આવતી ઠાલે કૃણકૃતોની જરૂર છે, તેથી આજે લઈ જશો તો તે કરમાઈ જશે-બગડી જશે.'

પ્રાક્ષણના ઇચ્છા તો જેમ બને તેમ દ્રવ્યની ગાંસડી લઈને પલાયન કરી જવાની હતી; પરંતુ તે સ્ત્રીનું મોહક રૂપ, ચિત્તવેષક શબ્દ, સંપૂર્ણ વિનય બેઠને તે મુગ્ધ જ થઈ ગયો, અને વિકારી દૃષ્ટિથી તે સ્ત્રીની સામા ભેવા લાગ્યો. આ વખતે તે યુવતી એક વીંજણે લઈને, શ્રમિત થયેલા પ્રાક્ષણને દૂરથી પવન ઢાળતી હતી.

હજી પ્રાક્ષણ છેક જ બ્રૂટ થયો ન હતો, તેથી તેના મનમાં વિચાર થયો કે, 'એકાંત હોય, સુંદર સ્ત્રી હોય, કે કુરૂપ હોય, તોપણ ઘણું વખત તેની પાસે બેસવું નહિ, આવી ગુરુજીની આજ્ઞા છે, તેથી હું ઊઠી જઈ તો ઠીક.' પણ તે સ્ત્રીના હાવભાવ બેઠને ને નૂપુરોના રણકે સાંભળીને, તે ઊઠી શક્યો નહિ.

સદ્બુદ્ધિ ઊઠવાની આજ્ઞા કરવા લાગી, ત્યારે અસદ્બુદ્ધિ ના પાડી અટકાવવા લાગી કે, શું એમ થોડીવાર બેઠાથી બ્રૂટ થવાય છે ? એમ મનમાં ઘોળાઘોળ ચાલી રહી. ક્ષણે ને પ્રતિક્ષણે અસદ્બુદ્ધિનું બળ વધવા લાગ્યું-કેમકે તેને સ્થાન મળી ગયું હતું. તેના મને કહ્યું; 'આ કંઈ એકાંત નથી; એનાં મનુષ્યો હમણાં જ આવી પહોંચશે, તેટલો વખત બેસવામાં જરાએ અડચણ નથી. એકાંતમાં બેસવાથી કંઈ મોટું પાપ થતું નથી-એક દિવસ ઉપવાસ કીધો તો ખસ !'

મંદ મંદ મધુરો પવન આવે છે; ખણખણાટ કરતાં કંકણવાળા હાથે તે સ્ત્રી પવન ઢાળે છે; પ્રાક્ષણભાઈ તેના મુખચંદ્રને ભેઈ રહ્યા છે; ક્ષણે ક્ષણે તેની સાડીનો છેડો ઊડવાથી નાભિ અને શરીરના બીજા અવયવોપર પ્રાક્ષણભાઈની દૃષ્ટિ પડે છે; તે સ્ત્રી પ્રાક્ષણની દૃષ્ટિ પડતાં મિથ્યા લગ્ન દર્શાવે છે, છતાં તેની જુકુટિની કમાનમાંથી સરર ઠરતું

કામખાણુ છૂટે છે. તેથી બ્રાહ્મણ મોહવશ થઇને જ્ઞાન ભૂલી જાય છે; * ધીમે ધીમે ઇંદ્રિયોને આધીન થતો જાય છે; ગુરુ અને શાસ્ત્રનાં વચ્ચે ભૂલતો જાય છે; એમ ધર્માધર્મનું જ્ઞાન નાશ પામતાં તે મનમાં વિચાર કરે છે કે, ‘પરમાત્માએ જીજ્ઞેષા સર્વ પદાર્થો ભોગવવા યોગ્ય જ છે. એ ભોગવવાથી પાપ પણ નથી, તેમ ન ભોગવવાથી પુણ્ય પણ નથી.

આત્મા તો નિર્લેપ છે. ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રજાવાદ પ્રવર્તે, તેમાં આત્માને શું લેવા દેવા ? જે આત્મનિષ્ઠ છે, તેને પાપ પુણ્ય બાધ જ કરતાં નથી; ને આત્માને ભોગ સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી-ભલે ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના ભોગો ભોગવે-આવો વિચાર થતાં, આસુરી અસદ્બુદ્ધિનું વધુ જોર તેની રંગેરંગમાં વ્યાપી ગયું.

બ્રાહ્મણભાઈ તો એકદમ ગુરુ વચ્ચે ઠોકર મારીને ઊભો થઈ ગયો ને તે સ્ત્રીનો હાથ ઝાલીને બોલ્યો; ‘આપ આ શ્રમ શા અર્થે ઉઠાવો છો ? આ હિંદોળાપર બેસો !’

તે સ્ત્રીએ હાં હાં કરતાં હાથને છોડાવવાનો સહજ પ્રયત્ન કર્યો અને તે બોલી; “આ શું ? આપ તો પૂર્ણ જ્ઞાની છો; તેને પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ શો ? આપ મારા અતિથિ છો, હું આપની પૂજા અર્ચા કરવાને પાત્ર છું. મારે તમારો સત્કાર કરવો જોઈએ; છતાં આપ અધર્મના માર્ગ કેમ ગ્રહણ કરો છો ? તમારે મને ધર્મોપદેશ કરવો જોઈએ; છતાં આપ અધર્મના પગથિયા ઉપર ચડો છો, તે આપને યોગ્ય નથી. પરસ્ત્રી અને પરધનને માટે આપના જેવા તપસ્વી મુનિ મહાત્માને પણ મોહ થયો, ત્યારે અમ જેવા અલ્પ પ્રાણીની તો ગતિ જ શી ? ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે કે, સ્ત્રી માત્ર જ નરકમાં નાંખનારી છે, તેમાં પણ હું સર્વ જનની ધિક્કારપાત્ર વેશ્યા છું, વળી શ્વદ્ર જાતિની છું, વળી રજસ્વલા છું, તેને સ્પર્શ કરવો, એ તો નરકમાં પડવાનું પહેલું પગથિયું છે ! મહારાજ ! આપ મારા હાથ છોડો ને સ્વધર્મે રહી વિવેકથી વર્તા ! જો હું રજસ્વલા ન હોત, તો આપનું હૃમણું જ પૂજન કરીને આપને વિદાય કરત, હવે તો આપ અપવિત્ર થયા છો, માટે સ્નાન કરીને

* મન્માર્ગે તાવદાસ્તે પ્રભવતિ પુરુષસ્તાવદેવેન્દ્રિયાણાં

લજ્ઞાં તાવદ્વિપ્તે વિનયમપિ સમાલમ્બતે તાવદેવ ।

બ્રૂવાપાકૃષ્ટમુક્તાઃ શ્રવણપથગતા નીલપદ્માણ એતે

યાવજ્જીલાવતીનાં ન હૃદિ ધૃતિમુષો દૃષ્ટિવાણાઃ પતન્તિ ॥

શુદ્ધ થાઓ ! એટલામાં મારાં મનુષ્યો આવશે, તે આપની આગતા સ્વાગતા કરશે. આપને મારે માટે જે મોહ થયો છે, તેને માટે આપ મનમાંથી તે કુબુદ્ધિને કાઢી નાંખીને, આપના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરો !”

તે સ્ત્રીનાં આવાં બોધક વચનો સાંભળ્યા છતાં જેના હૃદયમાંથી વિષયવાસના નષ્ટ થઈ નથી, જે ઇન્દ્રિયોનો દાસ છે, જેણે પૂર્વાપરનો વિચાર ક્યાં વિના કર્યો ત્યાગ કર્યો છે, તેના હૃદયની વિષયવાસના જેવી ને તેવી જ પ્રબળ રહી. વિષયનું બળ જેની રજેરગમાં વ્યાપી ગયું છે, જેની ઇન્દ્રિયો અત્યંત બળવાન છે, જેની કામનારૂપી થોડી ઉન્મત્તપણે ક્ષણે ક્ષણે દોડ્યા કરે છે, એવા બ્રાહ્મણભાઈના હૃદયમાં મોહ એવો તો સજ્જડ વાસ ક્યાં હતો કે, તે વિષયની જાળમાં સંપૂર્ણ જકાડાઈ ગયો ! જે ચિત્તને અર્ધ વિવેક પ્રાપ્ત થયો છે ને જેને અમર-પદનો સરળ માર્ગ દેખાયો પણ નથી, તેને વિષયાસક્તિનો ત્યાગ કરતાં બહુ બહુ પરિતાપ થાય છે. થોડો કાળ તે વિષયથી દૂર રહે છે-રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરો, પણ ભોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જ-તેનો સંગ થતાં, તેની શબવત્ જણાતી વાસના એટલા જોડથી કૂદકો મારી બહાર નીકળી આવે છે કે, તેના વિવેક, વિચાર, જ્ઞાન, જેમ પવનના સપાટામાં ફળી પૂમડીઓ ઊડી જોતજોતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેવી અર્ધજ્ઞાનીની સ્થિતિ થઈ જાય છે.* આ લોકના જીવને દુઃખરૂપ સંગ છે, સંગથી કામેચ્છા થાય છે, ને કામ જીવની સર્વ સદ્બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. આ બ્રહ્મબંધુની પણ અહુણાં તેવી જ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી.

તે સ્ત્રીનાં ધર્મવાળાં વચનો સાંભળ્યા છતાં, ગરમ લોહાપર જેમ જળનો ઠણ ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી, તેમ તે બ્રાહ્મણની દેવી બુદ્ધિ ક્ષણભર પણ ટકી શકી નહિ. જે સ્ત્રી, તેનાં ચરણકમળ સેવવાને તત્પર હતી, તે સ્ત્રીનાં ચરણપર પડી, મૂઠ થયેલા મનુષ્યની પેઠે અતિ દીન વાણીથી તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “હે દેવી ! હે સુંદરી ! હે મોહિની ! આ બળતા જળતા જીવને તમારા અંગસંગનું સુખ આપીને શાંત કરો ! હું તમારો અણમૂલે વેચાયેલો દાસ છું. જો તમે મારો અનાદર કરશો તો તમે જેને અતિથિ માનો છો એવા, અને વળી બ્રાહ્મણ,

* ભગવાને ગાફલ રહેનાર ખારવાતાં વહાણનો ઉદ્ધેષ કર્યો છે.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवांमसि ॥

વળી તપસ્વી, તેના પ્રાણ સ્વભાવમાં ચાલ્યા જશે, તમને બ્રહ્મહત્યા ઘોષે ને મહાપાતક લાગશે ! તમે મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરો !”

બ્રાહ્મણની અવિનયી વાણી સાંભળીને, તે વેશ્યા-જે છદ્ધવેશે બ્રાહ્મણને છળવાને અર્હુણું જ કટિબદ્ધ થઈ હતી, તે પણ કામાધીન થઈ ગયેલી જણાઈ. “બ્રહ્મહત્યા ! એ મહાપાતક છે ? પણ બ્રહ્મદેવ ! પરસ્ત્રીગમન તેથી પણ વધારે મોટું પાતક છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે !” એમ તેણે કટાક્ષ કીધો.

ત્યારે બ્રાહ્મણભાઈ બોલ્યા; “એ તો ગપાટા છે શાસ્ત્રના.”

તે છદ્ધાએ કહ્યું; “ત્યારે બ્રહ્મહત્યાનું પાતક પણ ગપાટા જ છે શાસ્ત્રના ! પણ હશે, એ શાસ્ત્રખાસ્ત્રનું અમારે શું કામ છે ? અતિથિનો સત્કાર કરવો, એ અમારો ધર્મ છે !” એમ બોલી, હસતે મુખડે તે બ્રાહ્મણનો હાથ પકડીને તેણે પોતાની સંગે હિંડોળાપર બેસાડ્યો.

બન્ને જણાં એકબીજાના ગળાપર હાથ નાંખીને બેઠાં અને જે મુખે ભગવાનનાં ચરણકમળનાં પ્રક્ષાલનનું અમૃતપાન કરતો હતો, તે મુખે શુદ્ધ જાતિની વેશ્યા અને રજસ્વલાના અધરામૃતનું તે પાન કરવા લાગ્યો.

અન્યોન્ય એક બીજાના અંગપર હાથ નાંખીને બેઠાં છે, બ્રાહ્મણ આતુર થઈ ગયો છે, તેને લેશમાત્ર પણ ધર્માધર્મનો વિચાર જ સ્થાવર નહિ; તે મૃગનયનાના કેશકલાપને પકડીને પોતાના મુખ સ્ત્રીપ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને હાવરોળાવરો બની, પશુવત્ ક્રીડા કરવા મંજ્યો છે. તે જોઈને વેશ્યા બોલી; “મહારાજ ! આપ જરાક તો વિવેક રાખો. તપસ્વીઓનો આ ધર્મ ગણાય નહિ. આ તો કુલ્લક પ્રાણીની રીતિ છે.”

વનવાસી બ્રાહ્મણે કહ્યું; “હે સુંદરિ ! આ બળવાને બાળો નહિ અને મરતાને મારો નહિ, હું તો આપનો હાસ છું. આ મરતા જીવને આપના અધરામૃતનું પાન ઠરાવીને અમર કરો ! આપ જે જે આજ્ઞા કરશો, તે તે બળવવાને આ હાસ તત્પર છે.”

તે સ્ત્રી બોલી; “મહારાજ ! લગાર ધીરા પડો ! રતિવિલાસ રમવામાં તેનાં સર્વ સાહિત્યો પાસે ન હોય તો ગંભવ પડતી નથી. આ વખત તો એક મઘનો પ્યાલો લીધો હોય તો પછી રંગ જામે !”

અધર્મનું ત્રીજું પગથીયું-મદ્ય-માંસનું સેવન

તુરત જ તે સ્ત્રીએ પેલા બ્રાહ્મણને સુવર્ણનો પ્યાલો આપીને કહ્યું; “હે બ્રહ્મદેવ ! જો આપની ઇચ્છા હોય તો આપ આ પડોશમાં આવેલી

કલાલની દુકાનપર પધારો. ત્યાંનો મનુષ્ય, મારું નામ દેશો કે ઉત્તમ મધ આપશે, તે લઈ આવો. દુકાન કંઈ ઘણી દૂર નથી । પૂર્વ દિશામાં સીધા ચાલ્યા જાઓ, નાકાપર જ દુકાન છે,”

બ્રાહ્મણ પ્રથમ તો શંકામાં પડ્યો, પણ વળી તેને વિચાર થયો કે, ‘મધ લાવવામાં શી હરકત છે ! ચાલો, લઈ આવીએ. હાથ અપાવત્ર થશે તો બે વાર માટીથી ઘોઈ નાંખીશું,’ આમ વિચાર કરતો તે કલાલની દુકાન તરફ ચાલ્યો. આશરે એક કોશ ચાલ્યો ત્યારે દુકાનપર પહોંચ્યો.

ત્યાં વળી નવી જ લીલા હતી. એક કાળો કોલસા જેવો બિહા-મણો મનુષ્ય દુકાનપર બેઠો હતો. તેના મુખમાંથી ને નાકમાંથી લાળ ને લીંટ પડ્યા કરતાં હતાં. તેની પાસે ભાઈશ્રીની પધરામણી થતાં તે ડોળા ફાડીને બ્રહ્મદેવની સામા ટગરટગર પાંચ દશ ક્ષણ જોઈ જ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું, “અરે એ હરામખોર ! મોટા લુચ્ચા ! અહીં શા માટે આવ્યો છે ? આ કંઈ બ્રહ્મશાળા કે વેદશાળા નથી કે, તું અહીં ભણવા આવ્યો હોય । આ તો મધુની દુકાન છે, તારે પીવું હોય તો આ પાત્રમાંથી જોઈએ તેટલું મધુ લે ને ઝંકાર ભણ !”

બ્રાહ્મણે વિવેકથી તે અનાર્યને કહ્યું; “અરે ભાઈ ! મારી શેઠાણીને ઉત્તમ મધ જોઈએ છે તે આપ !”

પેલા અનાર્ય પુરુષે કહ્યું; “પાત્ર ભરાય એટલા સુવર્ણ વગર ઉત્તમ મધ મળી શકશે નહિ.”

બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે, “આ તો દુઃખ આવી પડ્યું. ચાંચવૃત્તિથી મેળવેલું આ ધન પણ હરાઈ જશે એમ લાગે છે ! પણ પ્રીત્ર નહિ, વેદીપર પુષ્કળ ધન છે, તેમાંથી બીજું લઈશું તો કેાણ પૂછનાર છે ? ત્યાં ધનના ક્યાં તોટા છે ? ત્યાં તો તેના ચરુઓના ચરુઓ ભરેલા છે !” પછી પોતાની પોટલી છોડીને તે અનાર્ય પુરુષને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ધન આપી, ઉત્તમ મધ લઈને, તે નવયૌવનાની સમીપ શ્વાસભેર હાજર થયો.

બ્રાહ્મણને એકે શ્વાસે આવતો જોઈને તે બોલી; “હું મહારાજ ! આપને બહુ શ્રમ પડ્યો ! આ દાસીની સેવા કરતાં આપને જે શ્રમ પડે છે, તે માટે ક્ષમા કરશો !” આમ કહી પ્રેમથી તેનો ધરધરતો હાથ પકડી, પાસે બેસાડી, મધનો કટોરો લઈ નજીકના ચૌરંગપર બૂકીને, જાણે કંઈ બીજી સ્મૃતિ થઈ આવી હોય તેમ, હોઠ ઉપર આંગળી મૂકીને તે બોલી રહી.

તે જોઈ અહંબ્રહ્માસ્મિ બની ગયેલા બ્રાહ્મણભાઈએ પૂછ્યું; “કેમ શો વિચાર કરે છે ?”

તે સ્ત્રી બોલી; “એકલા મઘથી જ કંઈ ખરેખરી મોજ પડવાની નથી; તેની સાથે માંસ પણ જોઈએ. પણ હવે આપને શ્રમ આપતાં મને લજ્જા આવે છે, તેથી માંસને માટે શું કરવું, તેના વિચારમાં હું પડી ગઈ છું. આપ કૃપા કરશો ?”

બ્રાહ્મણભાઈ પુનઃ વિચારમાં પડી ગયા. મઘ લાવતાં તો માંસ કપાળે ચોંટ્યું! તેને વિચારમાં પડેલો જોઈ તે સ્ત્રી ભૂકુટિ બાણ ચલાવીને એવા તો નખરાંથી બોલી કે, બ્રાહ્મણભાઈ તો શિથિલ જ બની ગયા. તે બોલી, “પ્રિય બ્રાણનાથ ! આપને શું શંકા થાય છે ? આપ કહો ! આપ કેમ વિચારમાં પડી ગયા છે ? જો આપને શંકા થતી હોય તો આપ જતા નહિ. હું એના વગર ચલાવી લઇશ. આપ ચત્કચિત્ત પણ મારે માટે ખેદ કરતા નહિ. ના, ના, એસો, મારા બ્રાણના સમ, આપને એ કાર્ય કરવાને માટે ઠહું તેને માટે મને મોટો ખેદ થાય છે.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “ના રે, એનું તો કંઈ નહિ, પણ માંસ વેચનારની દુકાન ક્યાં છે, તેની મને ખબર ન હોવાથી, તેના વિચારમાં હું પડી ગયો છું. આપના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરવા માટે આ દાસને જરા પણ મહેનત પડે એમ તમે માનશો નહિ; આપની સેવામાં હું સદા તત્પર જ છું.”

તે ચંદ્રવદની બોલી; “મહારાજ ! તમે જ્યાંથી મઘ લઈ આવ્યાં, તેની પડોશમાં જ માંસ વેચનારની દુકાન છે. જો મારા મનુષ્યો હાજર હતા, તો તમને જરા પણ મહેનત આપત નહિ. પણ શું કરું ? ચાકરો ત ચાકરો, ગયા છે તે પાછા સુવા જ નથી. પણ માંસની દુકાનમાંથી તૈયાર કરેલું માંસ લઈ આવતાં આપને કંઈ પણ મહેનત પડશે નહિ; મારું નામ દેશો કે ઉત્તમ માંસ મળશે.”

તુરત જ બ્રાહ્મણભાઈ માંસ લેવાને ચાલ્યા. કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા । કામાતુર થયેલા બ્રાહ્મણને આસપાસનું ઠશુંએ લાન રહ્યું નહિ. તેને વિચારે થયો નહિ, ‘કે હું આવ્યો ત્યારે કોઈ રથને ગામ કે માણસ જોવામાં આવ્યું ન હતું, અને અહીંયાં તો જુદી જ લીલા જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું ?’ કામાન્ધ મનુષ્યને મધ્યાહ્ન પણ મધ્યરાત્રિ થઈ પડે છે. પૂર્વ પેરે પુષ્કળ ધન આપોને પવનપાવડી પેરે તે બ્રાહ્મણ ચાંડાળની દુકાનેથી માંસ

લઈ આવ્યો. જે અધર્મના માર્ગ ઉપર પ્રથમ પગલું મૂક્યું હતું, કર્મનો ત્યાગ કીધો હતો, ને બ્રહ્મ બની પરદ્રવ્ય લઈ પાપ વહોર્યું હતું, તે દ્રવ્ય અહુષ્ણ ખલાસ થઈ ગયું !

અધર્મનું ચોથું પગથીયું-પશુહત્યા

માંસ વેચનારની દુકાનમાં જે ચાર બળ પુરુષો બેઠા હતા. તેઓએ તે બ્રાહ્મણની પાસેથી વધેલું ઘન પડાવી લીધું એટલું જ નહિ, પરંતુ માંસ વેચનારાએ જણાવ્યું કે, “ઉત્તમ ને તારું માંસ તારે જોઈતું હોય તો પાસેના વાડામાં મૃગલાં, સસલાં, બકરાં બાંધ્યાં છે, તેમાંથી એકને મારીને માંસ લઈ આવે તો હું તને તે પકાવીને સ્વાદિષ્ટ કરી આપીશ. જે બાઈને માટે તું માંસ લેવા આવ્યો છે, તે તો ઘણું જ ઉત્તમ પ્રતિનું ને સ્વાદિષ્ટ માંસ ખાનારી છે. તેને સાધારણ માંસ ચાલશે નહિ, મારી પાસે જે માંસ છે તે વાસી છે, તે લઈ જશે તો તારી બાઈ અપ્રસન્ન થશે: લે આ ખડ્ગ ને જા વાડામાં.” એમ કહેતાંની સાથે જ તેના હાથમાં એક ધારદાર ખડ્ગ આપીને બ્રહ્મદેવને પશુના વાડા તરફ મોકલ્યો.

કામાંધ થયેલો તે બ્રાહ્મણ આ મહાપાપ કરતાં પ્રથમ તો થર-થર્યો. તેને એમ પણ લાગ્યું કે, અહીંથી નાચી પડે પણ તે જ ક્ષણે તેની સામા તે મોહિનીરૂપ અળગાની મૂર્તિ, સબળા કે ખરી બલા ખડી થઈ ગઈ. તેનાં નેત્રાં, કટાક્ષો ને તેનાં લાવણ્યનું સ્મરણ થયું કે, તે પોતાના સદ્ગુણિયારને વીસરી ગયો, ભાનને ભૂલી ગયો ને ધર્મને ચૂકી ગયો. સુંદર સ્ત્રી, પુબ્બક ધન, તેની દૃષ્ટિ સમીપ તરવરી રહ્યું. આંખ મીચીને તેણે ચાંડાળ કર્મ શરૂ કર્યું. એક ઉત્તમ પશુને મારી નાખીને તેની ચામડી તેણે ઉતરડી કાઢી; અને તે જે હાથમાં ભગવત્પૂજનનું સાહિત્ય ધરતો હતો, તે હાથમાં મરેલાં પશુને લઈ, કરાળ કાળ જેવો વિકરાળ બનીને માંસ વેચનારની દુકાનમાં આવીને બેસો રહ્યો. ઉત્તમ યુક્તિથી તે માંસને પકાવીને, માંસ વેચનારાએ તેનું પાત્ર ભરી આપ્યું. તે લઈને બ્રહ્મ જેવો બ્રાહ્મણ, જાણે તેના મુખ ઉપર મેશ ચોપડેલી હોય તેવો વેશ ધરી, પસીને ગરકાવ થઈ, તે વેશ્યાની સમીપ આવીને ફરી બેસો રહ્યો.

મહાધોર પાતક કર્યા છતાં તેના મનમાં આમોહ પ્રમોહ થતો હતો. તે જીને જોતાં તેના મનમાંથી ખેદ ને શુરવચનનું સ્મરણ તો પલાયન કરી ગયાં હતાં, ધર્મનો ભય જતો રહ્યો હતો. તે માનતો હતો કે, ‘મારાં

આ કૃત્યથી તે સ્ત્રી બહુ જ પ્રસન્ન થશે અને તેના ઉપર મારો અતિ-
ચિન્ન પ્રેમ છે, એમ તે માનશે.’ બ્રાહ્મણભાઈની આવવાની રાહ જોતી
તે શૂદ્ર સ્ત્રી હિંડોળાખાટ ઉપર જૂલતી હતી. દાદરે ચડતા બ્રાહ્મણના
પગનો સંચાર સાંભળીને તે કુટિલ કામિનીએ ઢોંગ આરમ્ભ્યો. તે સ્વયં
બોલતી હોય તેમ બોલવા લાગી; “રે રે! મેં પાપિણીએ એ મહાત્મા
પુરુષને આવું અધમ કામ કેમ સોંપ્યું? મારા જેવી નિર્દય તે કેણું
હશે? તે ચાલ્યા તો ગયા નહિ હોય? મારો તિરસ્કાર તો કીધો નહિ
હોય?” આવા ઢોંગમાં તેની છાતીપરનો છેડો ખસી ગયો; વેણીની
લટ છૂટીને તેના ગાલપર સરી પડી; નાભુક ગોરા ગાલપર અશ્રુનાં
ખિન્દુઓ વહેવાનાં ચિહ્નો જણાયાં. તે પૂતળી જેવી સ્થિર થઈને બેસી રહી.

આવી તેની મધુરી મુરત જોઈ, બ્રાહ્મણભાઈ તેની મોહભળમાં
સમ્પૂર્ણ ફસાઈ પડ્યા. છેવટે તે સ્ત્રી બોલી, “હે પ્રાણનાથ! તમે કયાં
ગયા છો?”

તેવો જ તે બ્રાહ્મણ ધસારા ભેર તે સુંદરીની પાસે જઈને બોલ્યો;
“હે સુંદરી! ગભરા નહિ! અયં સ તે તિષ્ઠતિ સન્નમોત્સુકઃ—તારા સંગ માટે
ઉત્સુક બનેલો આ તારો દાસ તારી તહેનાતમાં જ ખડો છે!” તેને
અચાનક જોતાં જ તે સ્ત્રીએ એકદમ મુગ્ધભાવ કરી શરમાઈ જવાનો
ઢોંગ કર્યો.

બ્રાહ્મણે માંસનું પાત્ર તેને સોંપ્યું. તે એક જગ્યા ચવરંગપર મૂકીને
તે નવયૌવના, બ્રાહ્મણનાં ચરણો તળાસવા બેસી ગઈ અને બોલી:
“આપને બહુ શ્રમ પડ્યો! આપ પૂજ્યપાદને બહુ શ્રમ પડ્યો!”

બ્રાહ્મણે પગપરથી તેનો હાથ ખસેડીને કહ્યું; “પ્રિયે! તમારા
સુકોમળ હાથને શ્રમ નહિ આપો! આપની સેવા કરવાથી મને પરમ
આનંદ થાય છે!” આમ કહી પાસે બેસાડી તેણે તેના અધરોષનું પાન
કરવાનો પ્રયત્ન કીધો.

એટલે તે નવયૌવના મધનો પ્યાલો લઈ આવીને બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશી
બોલી; “આપ જરા પ્રાશન કરીને આપની પ્રસાદી મને આપો! ઋષિ
મુનિઓ પણ સોમવદ્ધીનું પાન કરતા હતા, એમાં શો દોષ?”

બ્રાહ્મણે કહ્યું; “પણ શાસ્ત્રમાં મધુપાન કરવાનું મહાપાપ કહ્યું છે.
અમારા જેવા મહાત્મા પુરુષોને તો એ સહાનું વર્ત્ય જ છે!”

“અહો બ્રહ્મદેવ!” તે સ્ત્રી બોલી; “શુકના કાર્યને રખડતું મૂકવું,
પરાયું દ્રવ્ય તેના સ્વામીની આજ્ઞા વિના લેવું, પરાઈ સ્ત્રી સાથે એકાં-

તમાં બેસવું, તેપર કુદ્દિટ કરવી, તેના મોંમાં મોં ધાલવું, મધુનું પાત્ર લઈ વગર શરમે આવવું ને પશુવધ કરી માંસ લાવવું—એ સર્વ તો શાસ્ત્રવચનો હશે ! રે રે ! શાસ્ત્રો તો આદ્યજ્ઞાનાં બનાવેલાં છે, ને ગંપાનાં બદલાં છે, તેને મૂકો ચૂલામાં ને જુઓ આ મધની મજા !”

આદ્યજ્ઞ શરમાઈ ગયો ને નીચું મુખ કરીને બોલ્યો; “ત્યારે તમે પ્રથમ પીઓ, હું તમારી પ્રસાદી લઈશ !”

તે તરુણી બોલી; “એ તો મહાપાતક થાય ! આપ આદ્યદેવ મારા અતિથિ માટે આપનું ઉચ્છિષ્ટ મારે પાન કરવું જોઈએ, તેમાં જ મને ઇન્દ્રલોકની પ્રાપ્તિ થશે !” એમ કેટલીએક લાણી હોંસાતોંસીમાં વીત્યા પછી, જે મુખથી ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાતો હતો અને ભગવાનના ચરણામૃતનું પાન કરતો હતો, તે મુખથી શ્વદ્ર જાતિની વેશ્યાના મુખથી ઉચ્છિષ્ટ થયેલા મલનું તેણે પ્રાશન કીધું ને પછી બુજેલા માંસનું લોચન કીધું.*

આદ્યદેવે જેવા વેશ્યા સ્ત્રીના ઉચ્છિષ્ટ મલના બે ઘુંટડા ગળામાં રેડ્યા ન રેડ્યા ને માંસનો એક ડોળીયો ખાધો કે તે સ્ત્રી બોલી; “અરેરે ! આમાં તો કંઈ જ મજા નથી. આંખાના રસની સાથે જેમ ઢોકળાં વગર લહેજવ આવતી નથી, તેમ આ મધુની સાથે ભજ્યાં વગર લહેજત આવે નહિ.”

આદ્યજ્ઞે પૂછ્યું; “આપની આજ્ઞા હોય તો તે પશુ હાજર કરું. પ્રથમથી કહ્યું હત તો માર્ગમાં પુષ્કળ ભજ્યાં મળે છે, તે લેતો આવત !”

તે કુટિલ સ્ત્રી બોલી, “તે ભજ્યાંને શું કરે ? જો ખરી લહેજત લેવી હોય તો થોડાંક તાળાં મીનો લઈ આવો. આ પાસે જ નાનો વોકળો છે, તેમાંથી લાવતાં વિલખ લાગશે નહિ.” મલ પીવાથી જાગૃત્યુદ્ધિ થયેલો આદ્યજ્ઞ, તે સ્ત્રીએ એક જાળ આપી તે લઈને, ધીવરનું આચરણ કરવાને તત્પર થયો ને નિર્વિલંબે વોકળામાંથી તાળા મીનોનું વાણજી ભરી લઈ આવ્યો.†

* ચિત્તે પ્રાન્તિર્જાયતે મથપાનાદ્ગાન્તૌ ચિત્તં પાપવર્યામુપૈતિ ।

પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાન્તિ મૃદાસ્તસ્માન્મથં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥

† મિશ્નો ! માંસનિષેવણં કિમુચિત્ કિં તેન મથં વિના

મથે ચાપિ પરિશ્રમો હિ ભવતો વારાજ્ઞનાભિઃ સદ્ ।

વારજીષુ રતઃ કૃતસ્તન્ન ધનં શૂતેન ચૌર્યેણ વા

ચૌર્યયૂતપરાયણસ્ય ભવતો અજ્ઞસ્ય કા વા ગતિઃ ॥ ૧ ॥—

જે જીવ ધર્મનું એક પણ પગથીયું ચૂકે છે, તેને ઉત્તરોત્તર અનેક પગથીયાં ચૂકતાં સંકેત થતો નથી. સર્વ કુકર્મોનું મૂળ સ્ત્રીનો સંગ છે; ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનાર સ્ત્રીનો સંગ છે; જ્ઞાનનો નાશ કરનાર સ્ત્રીનો સંગ છે. એવી તે સખળા છે, છતાં તેને મૂર્ખ મનુષ્યો જ અખળા ગણે છે. સ્ત્રીનો સંગ-પ્રસંગ-સમાગમ આનંદરૂપી મૃગને બાળનારો દાવાનળ છે; બ્રહ્મચર્યરૂપી વૃક્ષને ઉન્મૂલન કરવામાં મદમસ્ત હાથી છે; જ્ઞાનરૂપી હીપકને બુઝવવામાં પ્રલયકાળનો મહાવાયુ છે.* સ્ત્રીના સંગથી અભ-

મિલ જેવો બ્રાહ્મણ ઘોર પાતકમાં પડ્યો હતો;
સ્ત્રીના સંગથી જ ઋષ્યશૃંગ ભ્રષ્ટ થયો હતો; સ્ત્રીના
કાણુ કાણુ સંગથી સ્વર્ગના અધિપતિ ઇન્દ્રના શરીરમાં સહજ
ભ્રષ્ટ થયા છિદ્રો પડ્યાં હતાં; સ્ત્રીના સંગથી હજારો ઋષિ-
મુનિઓ ભ્રષ્ટ થયા છે. એવી સ્ત્રીનો સંગ રાખનાર

મહાનરકનો જ અધિકારી થાય છે.†

અધર્મનું પાંચમું પગથીયું-પરસ્ત્રીગમન

પછી એક ચૌરંગપર તે સ્ત્રી અને બ્રાહ્મણભાઈ બેઠાં, પરસ્પર મુખ મલકાવતાં જાય છે, મધુપાન કરતાં જાય છે, વધારેલાં મીનોનો સ્વાદ લેતાં જાય છે અને સાથે માંસનું પણ લોજન કરતાં જાય છે. આ પાપકર્મ જોઈને સૂર્યદેવતા પણ અસ્તાચળમાં સંતાઈ ગયા, થોડીવારે બંને ખાનપાનથી પરવારી ગયાં, સંક્યાનો સમય થયો ને અહીં પણ ધર્મસ્થનો સંક્યાકાળ થઈ રહ્યો. બ્રાહ્મણ અને તે સ્ત્રી એક શય્યાપર પોદી ગયાં.

-મિત્રો ! કન્યા જ્યાં તે નહિ શકરિવધે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાન

તે વૈ મલોપદંશ્યાઃ પિબસિ લલુ મધુ વેદયયા યાસિ વેદયામ્ ।

ક્ત્વાઙ્ગિર્મુઘ્ન્યરીણાં તવ કિમુ રિપત્તો મિત્તિભેતાસ્મિ યેષાં

ચૌરોઽસિ દ્યુતંહેતોસ્ત્રયિ સકલમિદં નાસ્તિ । બ્રે વિચારઃ ॥ ૨ ॥

* આનન્દમૃગદાવાગ્નિઃ શીલશાસ્ત્રિમદદ્વિપઃ । જ્ઞાનદીપમદ્દાવાયુરયં સ્વલમમાગમઃ ॥

† જિયો હિ મૂલં નિયનસ્ય પુંમઃ જિયો હિ મૂલં વ્યગ્નનસ્ય પુંમઃ ।

જિયો હિ મૂલં નરકસ્ય પુંમઃ જિયો હિ મૂલં કલહસ્ય પુંમઃ ।

સ્વધર્મમાં વર્તનાર જે પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક લગ્ન કરી પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમી સંસાર ભોગવે છે તેને માટે આ વચન નથી; પણ પરસ્ત્રીગામી પુરુષ માટે છે. સ્વસ્ત્રી સંગે ધર્મવિધિયુક્ત સંસાર ભોગવનાર પાતકી થતો નથી; પરન્તુ બ્રહ્મચારી ગણાય છે. ધર્મનો ત્યાગ કરી ભોગવેલો સંસાર પણ આત્મોત્તરિમાં બાધક જ છે. બલં બલવતામસ્મિ કામરાગત્રિવર્જિતમ્ । ધર્માવિરુદ્ધો મૃતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષમા॥(ગીતા)

કેમ તે બ્રહ્મદેવના હૃદયમાં તેમ જ ચોતરફ પણ અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. ગુરુ ગુરુને ઠેકાણે રહ્યા, જ્ઞાન જ્ઞાનને ઠેકાણે રહ્યું અને ધર્માધર્મના વિવેકથી રહિત થઇ પડેલા બ્રાહ્મણ, મહામત્ત થઇને વિષય-નરકમાં ઝળેાળિયાં ખાવા લાગ્યો. આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓનાં ચલન-વલનની, જળમાં રહેલા જળચરોના પગલાંની ને લાગ્યની ગતિ જેમ જાણી શકાતી નથી, તેમ જ મંદમતિની ગતિ પણ જાણી શકાતી નથી. તેમ જ ચક્ષુષ ઈન્દ્રિય શબ્દને જોઈ શકતી નથી, કેમકે તેમનો સમાન સ્વભાવ નથી; તેમ જ વિષયી મન ધર્માધર્મને, કાર્યાકાર્યને કે પાપ-પુણ્યને જોઈ શકતું નથી, કેમકે બંનેનો સમાન સ્વભાવ નથી, વિષયમાં લુપ્થ થયેલાં મનની સ્થિતિ વિષયનો ત્યાગ કરવામાં હમેશાં નિર્બળ રહે છે.

નિર્બળ મનનો પેલો બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રથમ પગથીયું ચૂકવાથી ઉત્તરોત્તર પતિતપણુને પામતો ગયો. તેને કાર્યાકાર્યનું ચત્કિચિત્ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. સંધ્યાકાળના સંધ્યાવંદનાદિક તથા હોમાદિક ધર્મ કર્મો તજી દઇને તે પૈશાચિક કર્મ કરવા લાગ્યો. રતિકીડાને અંતે તે બ્રાહ્મણભાઈ કામિનીના હૃદયને ભીડીને પોઢી ગયા હતા ને મધના નશામાં ન બોલવાનું પણ બોલતા હતા ! આસપાસ ખીસેલા બગીચાની મંદ મંદ શીતળ લહેરમાં બંને એવી તો ગાઢ નિદ્રાને અખીન થઈ ગયાં હતાં કે, મધ્યરાત્રિ સુધી બંનેમાંથી એક પણ જાગૃત થયું નહિ; અને જાગૃત થયા પછી પણ આત્મજ્ઞાનના માર્ગના દ્વારપર ચડેલા તપસ્વી બ્રાહ્મણને પોતાના કુકર્મને માટે ક્ષણભર પણ પશ્ચાત્તાપ થયો નહિ, તેમ લજ્જાએ તેનાં મસ્તકને પણ નીચું ઠરાવ્યું નહિ. મૂઠ મહોન્મત્ત હાથીની માફક, તેની કામેચ્છા શાંત થવાને બદલે વિશેષ પ્રદીપ્ત થઈ. એ કામવશવર્તીએ જે પાશવ ક્રીડા ક્રીધી, તેને માટે એટલું જ કહેવું બસ છે કે તે નરપશુ બન્યો હતો. જેઓ ધર્મને અને પરમેશ્વરના મહિમાને જાણતા નથી અને જેઓ અવિદ્યા, વિષય ને માયાના પાશથી બંધાયેલા છે, તેઓના હૃદયની આસુરી સંપત્તિની દૃઢ ગાંઠ ગમે તેવા જ્ઞાનશસ્ત્રથી કાપી શકાતી નથી. જેઓ પોતાના મનમાં અહંકારથી એમ માને કે, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’-‘હું બ્રહ્મ છું,’ મારે કંઈ કર્તવ્ય નથી, કંઈ ભોક્તવ્ય નથી, હું તો પરમ ગતિને પામેલો છું, એવા જીવનું વાસનાનું બળ જ્યાંસુધી શિથિલ થયું ન હોય, ત્યાં સુધી તેનું શ્રવણ, તપશ્ચરણ ને સાધન નિરર્થક જ છે. ભોગેચ્છાના તૃષાળ જીવની મલિન

જળનું પાન કરવાની કામનાને અટકાવવાને પ્રસા પણ સમર્થ નથી, તે પછી બીજા કોણ સમર્થ હોય ?

જીવ પોતે જ જો ભાગ્યશાળી ને કૃતાર્થી હોય છે, તે જ તે શિવ-નિત્ય-અનિત્ય-સત્-અસત્-ધર્મ-અધર્મ—પાપ-પુણ્યનું સ્વરૂપ સમજીને, સ્વભાગથી, મલિન-પાપમય-દુઃખમય-કલેશમય-જેમાં સાર-રૂપ કંઈજ નથી એવો સંસાર તરી શકે છે. જેમ અનેક શત્રુઓથી બીંટાણેલો રાજા, પોતાના જ બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરી સર્વ પૃથ્વીને મેળવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ મોહાદિ શત્રુઓથી ઘેરાયેલા જીવરાજના અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થવામાં, તેનો પોતાનો જ પુરુષાર્થી સહાયતા કરે તે જ જ્ઞાનપ્રદેશ ને પરમેશ્વરપ્રદેશનો રાજા થવાને ભાગ્યશાળી બને છે. તેવા પુરુષાર્થી વિના કોઈ પણ જીવ વિષયવાસનારૂપ શત્રુનાં કેદખાનામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. કોઈને માથે ઠરજ હોય તે તેમાંથી પુત્રાદિક મુક્તિ અપાવે છે; મજ્જુરના માથાપર બોળે મૂક્યો હોય તે તે દુઃખમાંથી પણ કોઈ મુક્તિ આપી શકે છે; પરંતુ જીવનું કે રોગનું દુઃખ કોઈ પણ ટાળી શકતું નથી—જીવ લાગે ત્યારે પોતે જ ખાવાથી જીવ ટળે છે; જેમ રોગી પોતે જ ઔષધ ખાય અને પથ્ય પાળે તે રોગમાંથી મુક્ત થાય છે, તેમ જ વિષયવાસનામાંથી મુક્તિ મેળવવાનું સાધન, પોતાનાં સત્કર્મ, ધર્મમાં અવિચળ શ્રદ્ધા, અન્યુત પ્રભુપર પરમ આસક્તિરૂપ પુરુષાર્થી જ છે. તે પદાર્થમાત્રપરથી પ્રીતિ ટાળીને ઘેરાય્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રભાત થયું. પશુ પક્ષીઓ કિલકિલારવ કરી રહ્યાં. જે બ્રાહ્મણ પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય પૂર્વે ઊઠીને નિત્યનું આદિત્ત્વ કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને શુરુના ચરણોની સેવામાં તત્પર રહેતો હતો, શુરુના આશ્રમને ઝાડીઝુડીને સાફ કરતો હતો, તે આજે સૂર્યનારાયણ આકાશમાં પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયા છતાં જાગૃત થયો નથી. પાપનાં પુતળાંઓ, હૃદય સાથે હૃદય બીડીને પડ્યાં રહ્યાં હતાં. જેમ અંધકારમાં ગોથા ખાતો પુરુષ અસાવધતાથી ઠાકર ખાતો અથડાઈ મૂછાં ખાઈને પડે છે, તેમ જ આ જીવો પણ પડ્યાં રહ્યાં હતાં. થોડીવારે જાગૃત થઈ વેશ્યાએ કહ્યું; “હે બ્રહ્મદેવ! આપ શુદ્ધ પવિત્ર બ્રહ્મદેવ છો, આપનો પ્રભાતનો સંધ્યાસમય વીતી ગયો છે, તેનું આપને જાન પણ રહ્યું નથી; ઊઠો !” બ્રાહ્મણ આંખ ચોળતો ચોળતો ઊઠ્યો; અને તેણે પેટી વેશ્યાના હાથનું પાણી લઈને મુખમાર્જન કર્યું.

મોડીવારે તે વેશ્યાનો એક દાસ સિાજનનું કહેવા આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણે મુશળશનાન કરી લીધું. કોઈ પણ જાતની પવિત્રતાનો વિચાર ક્યાં વિના તે સ્ત્રી સાથે એક જ પાત્રમાં, નહિ કરવા જેવું સિાજન કરવા બેઠો. અહો ! જે ધર્મની ગતિને જાણતો નથી, મોહ, માયા ને મમતા ક્યાં વસે છે તેના સ્થાનની જેને ખબર નથી, ભોગેચ્છા માત્રનો જે અનુચર છે, તેની શી ગતિ થાય છે તે, હે વત્સો ! તમે જાણો ! આ નાશવંત જગતમાં સર્પથી પણ વધારે ડંખીટી-ઝેરીલી સ્ત્રી છે. સર્પ કવચિત્ દંશે છે, સ્ત્રી સદાય; સર્પના મુખમાં ઝેર છે, સ્ત્રીના સર્વાંગમાં; સર્પ કોપી થવાથી દંશે છે-જે જાણવાથી મનુષ્ય સાવધાન રહે છે, સ્ત્રી મધુરાં હાસ્યમાં દંશે છે ને બલમાં જ મનુષ્ય મરણ પામે છે. આ નિરસાર સંસારમાં મોહનાં અનેક સ્થાનો છે; તેમાંથી જે સાવધ રહીને વિજય મેળવે છે, તે જ જીવ પરમાત્માના અવિચળ સાત્તાજ્યનું સુખ-આનંદ સિાગવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે.

સિાજન લીધા પછી અન્યોન્યે મુખવાસ લીધો. બ્રાહ્મણ અનેક પ્રકારે કુચેટા કરતો હતો ને તે સ્ત્રી કણે કણે તેનો તિરસ્કાર કરી તેને પાછો હટાડેલતી હતી. એવી ક્રીડા કરતાં તે વિલાસમંદિરના ચોરડામાં ધૂમવા લાગ્યો. બગીચાનું સૌન્દર્ય તે ધીમે ધીમે નિહાળે છે, એવામાં ગુરુએ લાવવા માટે કહેલાં ફળ ફૂલો આદિનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે સ્વયં બોલ્યો : ‘અરે રે ! ગુરુજીના ફૂલો તો ફૂલોની જગ્યાએ જ રહ્યાં ને ફળો તો ગાડે જ લટકતાં છે. અનેક વર્ષોનું સંપાદન કરેલું મારું તપરૂપી ધન મેં કણમાં ગુમાવી દીધું; ગુરુજી શું કહેશે ?

આ વિચાર એના મનમાંથી હજી તો પસાર થયો નથી, એટલામાં વેશ્યાએ આવીને તેના ખભાપર હાથ મૂકીને કહ્યું : “હે પ્રાણેશ ! આપ શા વિચારમાં લીન થઈ ગયા છો ?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “હે રમણી ! નિર્ભય થઈને હું તને સેવું છું; તારાં સૌન્દર્યપર મોહિત થયો છું; પણ એ ગોહમાં તપરૂપી મારું અમૂલ્ય ધન હું ગુમાવી બેઠો છું; તેને માટે મારા ગુરુદેવ મને શું કહેશે, તેનો હું વિચાર કરું છું.”

તે સ્ત્રી બોલી : “બ્રાહ્મણને પછમ બુદ્ધિયા કહે છે તે જોતું નથી. ગરથ ગયા પછી તમને જ્ઞાન આવ્યું અને રાંડ્યા પછી તમને ડહાપણ આવ્યું કે આ બહુ જોતું થયું ! પાપ થયું ! તપરૂપી ધન ગયું ! કેમ, એમ જ કે કંઈ બીજું ? મારો મનખો ખરાબ કરવાં તમને વિચાર

ન આંચો, ને હવે ગુરુ ગુરુ ફૂટો છો ? ગુરુદેવને નાંખો ખાડામાં અને આ કામલીલામાં કૃતાર્થ થઇને જીવનનું સાર્થક કરો ! જંગલમાં રહેવું, પશુની માફક ભટકવું, ઢોરની માફક ગમે તે ચારો ચરવો, ઠહાડામાં દશવાર પાણીના ઘડા ઢાળવા કે નદીમાં માછલાની માફક ડૂબકીઓ મારવી, એમાં તે શી સાર્થકતા છે ? આ વિલાસમંદિરમાં ભેઇએ તે છે ! વગર મહેનતે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પકવાન્નો સોજનમાં મળે છે, મનને મસ્ત કરનાર મધ મળે છે, ધન ધાન્યની કેઇ પણ જાતની અપૂર્ણતા નથી; હવે તો અહીં રહીને મજા કરો !” આમ કહેતી કહેતી, બ્રાહ્મણને હાથ પકડી તે તેને દીવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં ઘસડી લાવી અને બંને જણાં હિંડોળાખાટપર હાથ સાથે હાથ ને ખલા સાથે ખલા મેળવીને બેઠાં.

નીતિવચન છે કે,

उपनिषद्: परिपीता गीतापि च हंत मतिपथं नीता ।

तदपि न हा ! विधुवदना मानससदनाद्वहिर्याति ॥

અર્થ—ઉપનિષદોનું પાન કર્યું અને ભગવદ્ગીતાનો પણ મનમાં વિચાર કર્યો પણ જ્યાં સુધી હૃદયમાંથી સ્ત્રી ખસી નથી, ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન, તપ, કર્મ અને ઉપાસના એ સર્વ મિથ્યા છે.

સ્ત્રી એ અબળા કહેવાય છે, પરંતુ જેણે ઈંદ્રાદિક દેવોને પણ પોતાના પગ નીચે ચાંપ્યા છે, તે અબળા નથી, પણ સબળા છે. એવી સ્ત્રીને અબળા કોણ કહેશે ? સ્ત્રી સંસારતારણ છે, તેમ મારણ પણ છે; પણ સર્વનું કલ્યાણકારક તે જ છે કે જેના હૃદયમાં સત્સંગનું ધારણ છે. મહાત્મા પુરુષો કથી ગયા છે કે, ‘સતસંગ સખનકો સાર હૈ.’ સત્સંગથી મૂર્ખ પુરુષ પણ પંડિત થઇ જાય છે, સત્સંગથી દુર્જન સજ્જનતાને મેળવે છે.* સત્સંગ બુદ્ધિની જડતાને હરે છે, વાણીમાં સત્યતાનું સિચન કરે છે, ઉન્નતિ અપાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, કીર્તિ અપાવે છે. સત્સંગ કુમતિનો નાશ કરે છે ને સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેમપાત્ર બનાવે છે. અહો ! સત્સંગ શું શું નથી

* मलयाचलान्धेन त्विन्धनं चन्दनायते । तथा सज्जनसज्जेन दुर्जनः सज्जनायते ॥

† जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिधु तनोति कीर्तिं सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुसाम् ॥

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमघं चुलकीकरोति ।

भूतेषु किं च कर्षणं बहुलीकरोति सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमाप्तनोति ॥

કરતો? અને કુસંગ સર્વ સજ્જનતાનો નાશ કરે છે, પાપકર્મમાં પ્રેરે છે, જન્મોજન્મ માટે અધોગતિના માર્ગપર ચડાવે છે,* હુજનના સંગથી જેમ ગાયનમાં રાગી થયેલો મૃગ, અકસ્માત નાશ પામે છે, તેમ ગુણ-ગ્રાહી પુરુષ પણ વિષયમાં લુપ્ત થઈ જાય છે.† કુસંગ સર્વ ધર્મનો નાશ કરનાર, સર્વ આર્પિતનો ભંડાર તથા સર્વ મનોરથોનો ભંગ કરનાર છે, જેને સત્સંગમાં વિશ્લેષબુદ્ધિ સૂઝે છે, જે સત્સંગની મદત્તને જીણુ માને છે, તે ધર્મથી બ્રહ્મ થઈને ડગત્રે ડગત્રે અધર્મના દ્વાર તરફ પણ પ્રયાણ કરે છે; અને ત્યાંથી નરકના એવા ઊંડા અગારમાં પડે છે કે, તેને તરી ઉપર આવવાનો સંભવ જ જણાતો નથી.

આ મૂઠ પ્રાદ્ધણને હજી જાનીની સ્થિતિમાં આવવાને પણ વિલંબ હતો, એટલામાં તો તેણે ગુરુનાં વચનોનો પણ અનાદર કરી, સત્સંગ દૂર કરી, કર્મકાંડનો ત્યાગ કરી, મદાદુષ્ટ કુસંગને સેવ્યો. તેનાં જ ફળો તરીકે તે ખરેખરી અધોગતિને પામ્યો છે.

અધર્મનું છકું પગથીયું-ઘૂત

એચાર દિવસો આમ વીતી ગયા. એક સમયે હિંડાળે બેસીને, બન્ને જણાં આનંદગોળા ચલાવતાં હતાં, એટલામાં ચૌરંગ ઉપર મૂકેલી થોપટપર પ્રાદ્ધણભાઈની દૃષ્ટિ પડી કે તે બોલ્યો; “પ્રિયે! આત્રો આપણે થોપટ ખેડીએ.”

તે સ્ત્રી બોલી; “મહારાજ! તમે જાણો છો કે, હું પ્રતિજ્ઞાવગર થોપટ ખેલતી નથી! જો આપ પ્રતિજ્ઞા કરવાને તૈયાર હો તો હું થોપટ ખેલવાને પણ તૈયાર છું.”

પ્રાદ્ધણે કહ્યું; “આપની શી પ્રતિજ્ઞા છે તે કહો, હું તે પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છું.”

તે નારી બોલી; “પ્રિય! હું આપની જ છું, પણ જો મારી સાથે થોપટ રમવામાં તમને આનંદ હોય તથા તમે જો મારા હો તો મારી પ્રતિજ્ઞા આપ સાંભળો: જો દૂતમાં હું હારું તો તમારી હાથેશાંની હાસી થઈને રહું ને જો તમે હારો તો તમે મારા હાસ થઈને રહો ને પછી હું જે કામ સોંપું તે તમારે સફળ કરવું; તે સફળ થયા પછી તમે મુક્ત થશો.”

* પાત્રમપાત્રીકૃતે દદતિ ગુણં સ્નેહમાશુ નાશયતિ ।

બમલે મલં નિયચ્છતિ દીપજ્વાલેષ સ્વલમૈત્રી ॥

† અસ્ત્વજ્ઞાદુગ્ધોઽપિ વિષયાસક્તમાનસઃ । બ્રહ્મમાશ્વલ્યં યાતિ ગીતરક્તો યથા મૃગઃ ॥

આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ક્ષણભર પ્રાહ્મણને કંઈક ગભરાટ થયો. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘પ્રતિજ્ઞા તો કપરી છે. મને ઘૂત રમતાં સારું આવડે છે, પણ આજે વર્ષો થયાં તેનો અભ્યાસ છૂટી ગયો છે, તેથી આપણને તો હાસ બનવાનો જ સમય આવે!’ એમ વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાતા પ્રાહ્મણને જોઈને ગળાપર હાથ નાંખતી તે સ્ત્રી બોલી; “કેમ મુંઝાઈ ગયા ? આ પ્રતિજ્ઞા કંઈ તમને ભારે લાગે છે ? ના, મારા ગળાના સમ; તમને એમાં શું કઠિન દેખાય છે ?”

પ્રાહ્મણે કહ્યું; “હા મનોરમા ! શાસ્ત્રમાં ઘૂત નિષિદ્ધ માન્યું છે અને તેને મહાપાપમાં ગણેલું છે. ઘૂત રમવાથી કોઈનું પણ શ્રેય થયું નથી. નળ જેવા સત્યવાદી રાજાને ઘૂત રમવાથી ત્રણ વર્ષો પર્યંત કુખડું રૂપ ધારણ કરવું પડ્યું હતું; યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવાદી મહાત્માને બાર વર્ષો સુધી વનવાસ લોગવવો પડ્યો છે. રે કામિની ! શાસ્ત્રો કહે છે કે, ઘૂત રમનારાનો કોઈ પણ કાળે ઉદય થતો નથી. એ મહાન અધર્માચરણ છે ને તેનો ત્યાગ કરવો, એ જ શિષ્ટ પુરુષોને ઇષ્ટ છે !”

તે સ્ત્રી બોલી; “હા બ્રહ્મદેવ ! શાસ્ત્રને તો આપે ક્યારનું ખાડામાં નાંખી દીધું છે ને તેનો ચોળીને એવો તો ચૂરો કરી નાંખ્યો છે કે, તેનો જરા અંશ પણ દેખાતો નથી. પ્રાહ્મણે મઘ પીવું, માંસ ખાવું, પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવું, ધીરનું આચરણ કરવું, રજસ્વલાનો અને તે પણ વળી શૂદ્રીનો સંગ કરવો, સંધ્યાકાળે-સૂર્યની સાથે વિષય રમવો અને તેમાં લુબ્ધ થઈને ધર્માધર્મનો ક્ષણભર પણ વિચાર ન કરવો, એ બધું તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું હશે ! હા શાસ્ત્ર ! શાસ્ત્ર બાસ્ત્રને તો આપ ક્યારનીએ તિલાંજલિ આપી બેઠા છો, હવે શાસ્ત્રની વાત શી કરવી ? પણ હું ધારું છું કે, તમને મારા પ્રેમમાં જ સંશય છે, તેથી જ શાસ્ત્રની વાતોનો ગડબડાધ્યાય ચલાવો છો.” એમ બોલતાં બોલતાં તે સ્ત્રીએ એવી સુંદર છટાથી લટકો કીધો કે, પ્રાહ્મણભાઈનું કાળજું ફડફડવા લાગ્યું.

પશુને બાંધી વશ કરવાને દોરડાં દોરડીની જરૂર પડે છે, પણ નરપશુને બાંધવાને તો સ્ત્રીનાં કટાક્ષો-લટકાં જ એવાં દૃઢ છે કે, તેમાંથી ભલભલા શ્વેચ્છી પણ છૂટાતું નથી, તો આ કામાન્ધવ બ્રહ્મખંડુના શા આશરા ? તે ગાવડીમુખો નરપશુ બોલ્યો; “જો તમારી આજ્ઞા ઘૂત

રમવાની છે, તો આ દાસને ખાસ પ્રયાસ કરવામાં કંઈએ ખાધ નથી. આપનાવડે આ જીવન છે. આ ચૈતન્ય છે, સર્વસ્વ છે. ચાલો, આપણે રમીએ.”

હે વત્સ! જે ધર્મનું એક પણ પગથીયું ચૂકે છે તેને વધુ ચૂકતાં શો વિલંબ ?

માહુભલી વેશ્યાની કથા

ચોપટ ચાલુ થઈ. ઉપરાઉપરી પાસા પડવા લાગ્યા અને ચોપટને અંતે બ્રાહ્મણબાઈ તે શૂદ્ર વેશ્યાનો દાસ બની ગયો.

પછી જેના હૃદયમાં કેઈ પણ જાતનો સ્નેહ નથી એવી વેશ્યા બળબળતા અંગારાની માફક તેજસ્વી બનીને બોલી; “અલ્યા બ્રાહ્મણ ! મારી એક કથા સાંભળ ! અને તેમાં જે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા તને હું આપું, તે કાર્યને તું સિદ્ધ કર; પછી તું મારો દાસ નહિ-પણ તારી ઇચ્છા હોય તો મિત્ર થઈને રહેજે. આ બગીચાની પૂર્વ દિશામાં આવેલા જીવિતપુરના રાજા માયારાજની એક કાળે હું પ્રેમપાત્ર પટ્ટરાણી હતી. રાજાનો મારાપર એવો તો અગાધ પ્રેમ હતો કે, તે સહોદિત મારી જ સેવામાં હાજરનો હાજર રહેતો હતો. રાજ્યમાં સર્વે-નોઠર કે આકર, શેઠ કે શાહ, દીવાન કે પટાવાળો મારી આજ્ઞા ઉઠાવવામાં તત્પર હતા. એ રાજથી મને સૌન્દર્યવાન એવો એક જ પુત્ર જન્મ્યો. પ્રેમ-ઘેલા રાજાએ મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને, તે પુત્રને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. એ રાજાને સદ્ગુણમતી નામની પરણેતર પટ્ટરાણી હતી, પણ મારા પ્રેમમાં લુપ્ત માયારાજ તેની સામા દૃષ્ટિ પણ કરતો નહિ. તે રાણીને પણ એક પુત્ર હતો. જો કે રાજ્યનો ખરો વારસ તે હતો, પણ મારા પ્રેમને આધીન રાજા, મારા વિના કેઈને પણ પોતાનું માનતો નહિ, તેથી તેણે મારા પુત્રને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો હતો. આ વૃત્તાંવ પટ્ટરાણીએ જાણ્યો, ત્યારે તે ઘણી ગમરાઈ ને પોતાના પુત્રને રાજપાટથી જ્રુષ્ટ થયો જોઈ, તેણે મારા પુત્રના નાશનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. મારા પુત્રના રક્ષણ માટે મેં અને માયારાજે, જોઈએ તેવો પાકો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, તેથી સદ્ગુણમતી પોતાના પ્રપંચમાં ઘણા કાળ સુધી ફાવી થકી નહિ. અંતે મારી દાસીને પૈસાની લાલચથી ફસાવી, એક સમયે અમે વસંતકીડા કરવાને વનકેપવનમાં ખેલવાં હતાં, તે સંધિને લાલ લઈને, સદ્ગુણમતીનો ભાઈ નીતિનિપુણસેન* એ પુત્રનું હરણ

* આ બધાં નામો સાર્થક છે, આલેખારિક છે.

કરી ગયો. જ્યારે અમને પુત્રહરણની ખબર પડી ત્યારે અમે અત્યંત આકુંઠ કીધું અને મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, 'જ્યાં સુધી સદ્ગુણમતીના પુત્રના સેરવાનું હું પાન કરું નહિ ત્યાં સુધી મારે રાજનું મુખ બેનું નહિ.' અલ્યા બ્રાહ્મણ ! આજે તું મારો દાસ થયો છે, તો મારી આજ્ઞાથી સદ્ગુણમતીના પુત્રને અહીં લાવી, તેને મારી નાંખ અને તંના માંસનો સેરવો બનાવીને તેનું મને પાન કરાવ। તે પછી તું સ્વતંત્ર છે; મારો ખરેખરો પ્રિય છે, પ્રાણ છે. અહુણા રાજા માયારાજ મૃત્યુ પામ્યો છે, ને તેના સ્થાનપર તેનો એ જ પુત્ર સદ્ગુણસેન રાજ્ય કરે છે. એ સદ્ગુણસેનનું વય તો નાનું છે, તો પણ તે સઠળ સદ્ગુણોને બંડાર છે. મારું નામ મોહનદ્રી છે; હું જ્ઞાતે ચાંડાળ છું; પણ મારું ઐશ્વર્ય પરમ હોવાથી, એકવાર હું રાજ્યમાં સર્વ ઐશ્વર્યની સ્વામિની હતી. આજે હું રાજપાટથી બળ્ડ થઈ છું, પણ મારું વૈર જલ્દી ગઈ નથી. મારા પુત્રનું જ્યાં સુધી હું વૈર લઉં નહિ, ત્યાં સુધી મને કદી પણ શાંતિ વળે એમ નથી. આ કાર્ય તારે બહુ સાવધાનપણે કરવાનું છે. પૂર્વ દિશામાં સીધો રાજમાર્ગ છે ત્યાં જઈ તું તે કાર્ય સિદ્ધ કરીને સત્વર પાછો આવ."

સ્ત્રીનું હૃદય કેટલું કૂર અને અધમ છે તે, હે બાળકો ! તમે જુઓ. એક શબ્દે બ્રાહ્મણને તિરસ્કાર કરે છે અને એક શબ્દે તેની શુશ્રૂષા કરે છે. મનમાં ચાલતા સંકલ્પનાં પગલાં જેમ જળાતાં નથી, તેમ જ સ્ત્રીનું ચરિત્ર પણ જળાતું નથી. હૃદયમાં તો હળાહળ ને મુખ ઉપર મધ લપટાવેલી સ્ત્રીથી બચનારા પુરુષો વિરલા જ છે.

મોહનદ્રીનાં આ વચનો સાંભળતાં બ્રાહ્મણ તો આભો જ બની ગયો. તેને એકે દિશા સૂઝી નહિ, પણ જેણે સ્વહસ્તે પશુહિંસા કીધી છે, તેને મનુષ્યહિંસા કરવાનો ખટકો શો ? બચ શો ? એક ખોટું કાર્ય કરનારો બીજું પણ ખોટું કાર્ય કરે છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાપુક્તસ્ય ભાવના । ન ચામાવગતઃ જ્ઞાતિરજ્ઞાનસ્ય ક્વનઃ સુખમ ॥

ચિત્તને સ્થિર નહિ કરનારાની બુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી, અર્થાત્ મનોનિશ્ચય નહિ કરનારાને શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ને ધર્માધર્મનો વિચારે રહેતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિ ન હોવાથી ચિત્તની સ્થિરતા થતી નથી ને શુદ્ધ ભાવનાએ પ્રાપ્ત થતી નથી. વિશુદ્ધ ભાવના જેને થઈ નથી, તેને શાંતિ પણ મળતી નથી અને જેને શાંતિ નથી તેને સુખ

પણ ક્યાંથી હોય? જેમ કાચબો જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે પોતાનાં અંગોને સંકોચીને નિર્ભય સ્થાનમાં બેસી જાય છે, તેમ જેની ઇંદ્રિયો વિષયમાત્રથી પાછી વળી, આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે છે અને પર-બ્રહ્મરૂપ નિર્ભય કોટલામાં ભરાઈ બેસે છે, તે જ જીવને અભયની-અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.* આ સંસારનાં સુખો ક્ષણિક વિજળીના ચમત્કારની પેઠે આવર્જન વિસર્જન થનારાં છે. તે ક્ષણમાં પ્રકાશિત દેખાય છે અને ક્ષણમાં ઘેર અંધકારમાં હડસેટ્ટી દે છે, માટે અનેક કાળપર્યંત ગુરુમુખથી આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને, નિત્ય કર્મના ઉપાસક એવા જીવને, અહંકારવૃત્તિના ઉદ્ભવથી ને ધર્મના પ્રથમ પગથીયાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી એવી તો નીચ સ્થિતિને પામવું પડે છે કે, તે ઉત્તરોત્તર નીચે ને નીચે પડ્યો જાય અને તેનું સાક્ષાત્ મૂર્તિમત્ સ્વરૂપ અધારા અગારમાં પડેલા આ તપસ્વી બ્રાહ્મણભાઈ છે! ગમે તેવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ-‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ’-જીવ પોતપોતાના કર્મમાં પરાયણ રહે છે તો તે પરિણામે મુક્તિને પામે છે. તેમ જ જ્ઞાતા જીવનું પરમ કલ્યાણકારી એ જ છે કે ‘સહજં કર્વ કૌતેય ! સદોષમપિ ન ત્યજેત્’। સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું. કર્મો દોષવાળાં હોય, ફળપ્રાપ્તિ ન આપનારાં હોય તો પણ તે કરવાનાં જ છે. જ્યાંસુધી પુરુષમાં સર્વે કર્મત્યાગની શક્તિ ન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાંસુધી સ્વભાવથી નિર્માણ થયેલાં કર્મો મુમુક્ષુએ ત્યજવાનાં નથી,† તો જેના ચિત્તમાં અહંકારનો વાસ છે તેણે તો ત્યજવાનાં હોય જ કેમ? કર્મનો ત્યાગ ને અહમનો જન્મ, એ જ આ બ્રહ્મબન્ધુના પતનનું કારણ છે. જો તેને પોતાનાં નિત્ય કર્મો ઉપર અરુચિ થઈ ન હોત, સત્ય શુદ્ધ જ્ઞાનનું સેવન કરવામાં નિર્મલસરીપણું ને નિર્માનીપણું તેણે દર્શાવ્યું હોત, ‘અહમ’ને માર્યું હોત, તો આજની પતિત સ્થિતિને તે પ્રાપ્ત થાત નહિ-ને સદા જ બ્રહ્મભાવને બૂટી, તે પદ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરતાં સુધી, શાસ્ત્રને અનુસરત ને બ્રહ્મતાથી સુરક્ષિત રહેત.

બ્રાહ્મણને જડમરત જેવો, નિર્બળ જેવો, નિસ્તેજ જેવો, ચિત્ત-બ્રમિત જેવો, પાષાણની પ્રતિમા જેવો, વિચારશ્રસ્ત બનેલો બેઠો,

* યદા સંહરતે ચાય કૂર્પીગાનીવ સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીંદ્રિયાભેર્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

† યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

તે કૂર ઠપટી કામિની, અગ્નિ જેવા નેત્રોની જ્વરે ચડાવીને બોલી;
“કેમ રે, મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છે કે નહિ ?”

આ સમયનું તેનું વિંકરાળ સ્વરૂપ જોઈ આદ્યજ્ઞ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. તે બે હાથ જોડીને બોલ્યો; “મોડાંધ બનેલા આ દાસ ઉપર કૃપા કરો ! અને ધર્મથી બહિષ્કૃત કરનાર અધર્મનું પગલું ભરવાને બળાત્કાર ન કરો. તમે ઠહો તે ખીજું કામ કરવાને હું તૈયાર છું; આ અદ્યપમતિએ તમારું માહાત્મ્ય ન જાણ્યું, ને તમારી મોહભાગમાં ફસાઈ, ન કરવાનું કીધું, અગમ્ય સુગમ્ય માન્યું, ન ખાવાનું ખાધું, પુણ્યલેશ ક્ષીણ થવાથી ન પીવાનું પીધું, એટલેથી જ તમે સંતુષ્ટ થાઓ !”*

તે સ્ત્રીએ જોયું કે, આદ્યજ્ઞ હજી તેના પાશમાંથી છૂટો થયો નથી. હું તેના હૃદયને મહાનનગથી બાળીશ અને ગ્રેમપાશ તેના કંઠની આસપાસ વીંટાળીશ, એટલે તે આપોઆપ શબવત્ થઈ પડશે. પછી વિચારાગારમાં લીન થયેલા ને નિરાધાર વૃક્ષપેરે થરથર ધ્રુજતા આદ્યજ્ઞના કંઠની આસપાસ કરાળ કાળની પાશ જેવા બે કરો ભેરવીને, તેના મુખ સાથે મુખ મેળવીને તે બોલી; “હૈ પ્રિય ! આપને ખેદ થતો હોય તો ભલે એ કાર્ય આપ ન કરો ! પણ મારા હૃદયને જીતવાને તો મારી એ પ્રતિજ્ઞા જ પ્રધાન છે.” એમ કહી હીંડોળાખાટપર બેસારીને તે તેની શુશ્રૂષા કરવા મંડી પડી. તેણે અનેક પ્રકારનાં નખરાંથી તેને પુનઃ એવો તો વશ કરી લીધો કે, તે બાજીગરના પૂતળા માફક તેના હાથનું રમકડું બની ગયો. ધર્મત્યાગી વિષયાંધની એ જ ગતિ છે.

થોડીવારે આદ્યજ્ઞ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને તત્પર થયો-
ઓમો થયો અને બોલ્યો; “તમારાં હૃદયને જેથી શાતા વળે, તે કૃત્યમાં ગમે તેવું જોખમ હશે તોપણ હું તે પૂર્ણ કરીશ.”

પછી તે સ્ત્રીએ ઠપટકળા વિશેષ કરવા માંડી; “ના, ના, આપ એ જોખમમાં નહિ જાવ; આપના જીવને જે કંઈ થયું તો હું તો સહાયની રખડી જઈશ; ના, મારા સમ, તમે બેસો; મારું કાર્ય તો હું કોઈ પાસેથી પણ કરાવી લઈશ; પણ તમારા જીવને કંઈ થાય તો મારે ઠપાળે

* અહ્યત્યં મન્યતે કૃત્યમગમ્યં મન્યતે સુગમ્ । અમશ્યં મન્યતે મશ્યં સ્ત્રીવાક્યપ્રેરિતો જનઃ ॥

બ્રહ્મહત્યા ચોટશે, તેમાંથી કયે જન્મે મારો છૂટકારો થશે? આપના જેવા અતિથિ બ્રહ્મદેવ મારે બારણે પધાર્યા છે, તે હું બાણું છું કે, મારું તારણ કરવાને જ પધાર્યા છે। માટે હું તમને જવા હથેશ નહિ.”

અધર્મનું સાતમું પગથીયું-રાજબાળવધ

આમ પુષ્કળ ખંચતાણ થવા માંડી. એકની ના ને બીજાની હા, એમ ખેંચાખેંચી કરતાં બ્રાહ્મણે તે સ્ત્રીના મુઠ્ઠા હાથ છેડાવી ચાલવા માંડ્યું. તે સીધો જ રાજધાનીમાં ગયો ને તેણે દરબારમાં કેમ પેસી શકાય તેની યુક્તિ શોધી કાઢી. બે ત્રણ દિવસો તેને લાગ મળ્યો નહિ. એક દિવસે રાત્રના ચોરની પેઠે ખાતર પાડી, તે સદ્ગુણસેનના ચોરડામાં દાખલ થયો ને તેની બેભાન અવસ્થામાં તેને ખભે ઊંચકી લઈ, ઝપાટાભેર તે સ્ત્રીના આવાસમાં શ્વાસભિર દાખલ થયો.

સદ્ગુણસેનને જાણે તે વેશ્યાને કલેજે પુષ્કળ ટાઢક વળી અને તે બાળક જન્મી ગયું, તે પૂર્વે તેણે તેના હાથ પગ જઝડી લીધા. પછી તે સ્ત્રીની આજ્ઞાનુસાર ચાંડાળની મદક હાથમાં શસ્ત્ર લઈને, તે બ્રાહ્મણ રાજહત્યા, વળી બાળહત્યા કરવાને તૈયાર થઈને બિભા.

પણ જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે? તે સ્ત્રી અતિ દુષ્ટા હતી; તેનું નામ જ મોહબલી હતું; પણ આ સમયે તે પોતાની જ મોહબલીમાં બંધાય ગઈ! જેના મસ્તકપર હાથ મૂકે તે તત્કાલ ભસ્મ થશે, એવું વરહાન શંકરે ભસ્માસુરને આપેલું પણ વિષ્ણુની માયાથી મોહ પામી, તેણે પોતાના જ મસ્તકપર હાથ મૂક્યો હતો ને તે તત્કાળ ભસ્મનો ઢગલો થઈ પડ્યો હતો; તેમ જ અનેકને મોહબલીમાં પકડાવે બળવાન એવી મોહબલી અહુણા પોતે મોહબલીમાં પડી. તેના હૃદયમાં કંઈક એવા ભાવનો ઉદય થયો કે, ‘આ બાળક કેટલી છે, મારા હાથમાં છે, તેને હમણાં નહિ ને પછી મારીશું તો તેમાં કંઈ પણ હરકત નથી. આમ ધારીને તેણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું; “અહુણા રહેવા દે, એને આવતી કાલે પ્રભાતમાં મારજે.”

બ્રાહ્મણની પણ તેવી જ ઇચ્છા હતી, તે પૂર્ણ થઈ. બાળકુવર બચ્યો. તે બાળકુમારને એક ચોરડીમાં પૂરી બન્ને ઘસઘસાટ બંધી ગયા.

બીજે દિવસે પ્રભાતના દરબારમાં કુમારના હરણની વાત ચર્ચાઈ ગઈ. ચોકીદારો પગલું કાઢતા મોહબલીના મંદિરમાં પેઠા ને બંને પાપાત્માઓ નિશ્ચિતપણે ઘોરતાં હતાં તેવાં જ તે બંનેને તેમણે ચતુર્ભુજ

ખનાવી દીધાં ને પછી સદ્ગુણુસેનનેા પત્નો મેળવ્યો. તેના કહેવાથી ચોક્કિદારોએ જાણ્યું કે, અપરાધી બ્રાહ્મણ છે, પણ રાજાની પૂર્વની ઉપ-પટ્ટરાણી અપરાધી નથી, તેથી તેને એકલાને જ તેઓ રાજધાનીમાં લઇ ગયા. બ્રાહ્મણનો ન્યાય કરવાને દરબાર ભરાયો. આગું નગર એ ન્યાય જોવા એકઠું મળ્યું. આ પ્રસંગે તે બ્રાહ્મણના ગુરુદેવ પણ દરબારમાં બિરાજતા હતા. પાંચ દશ દિવસોમાં જ, બ્રાહ્મણનું મુખ શ્યામ રંગનું થઇ ગયું હતું, તેથી તે એળાળી શકાય તેવો ન હતો ગુરુજી પણ તેને એળાળી શક્યા નહિ. ગુરુદેવ એક આસન ઉપર જઇને બેઠા ને લોકોના તિરસ્કાર વચ્ચે, આ નવીન સંન્યાસી બાવાજીનો શો ન્યાય થાય છે, તે જોવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણ નીચી નજરે પોતાના સ્વરૂપનો-પોતાના જ્ઞાનનો-સાથે સાથે પાપકર્મનો વિચાર કરતો, આંખોમાંથી હળકડળક આંસુ પાડતો બિભો છે. મહારાજ સદ્ગુણુસેન સિદ્ધામત ઉપર બિરાજ્યા છે. તેની એક બાજુએ મુખ્ય મંત્રી અને બીજી બાજુએ મુખ્ય ન્યાયાધીશ બેઠા છે. ન્યાયાધીશના પૂછવાથી બ્રાહ્મણભાઈએ પોતાનો ઇતિહાસ ઇત્યંબુત વર્ણવી બતાવ્યો.

તે સાંભળીને સર્વ પ્રજા તેને ધિક્કારવા લાગી. બ્રાહ્મણનો શિરસ્ત્રેદ કરવાની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી આ અપરાધીને શી શિક્ષા કરવી તેનો વિચાર ન્યાયાધીશ કરતો હતો એટલામાં ગુરુદેવ બિભા થઇને બોલ્યા; ‘હે રાજન ! હે પ્રજાજનો ! હે ન્યાયાધીશ ! તમે સાંભળો.’ આ પ્રસંગે ગુરુદેવ, પોતાના શિષ્યનું જ આ દુશ્ચરિત છે તે યથાર્થ જાણી ગયા તથા બહુ ખેદ પામ્યા. ગુરુદેવ શું કહે છે, તે સાંભળવાને સર્વ પ્રજા તત્પર થઇ. પછી ગુરુદેવ બોલ્યા; આ મારો શિષ્ય છે. એ કુમાર્ગ-ગામીએ જે મહાભયંકર અપરાધ કર્યો છે, તેને માટે તે કર્મત્યાગી જેટલો દોષપાત્ર હોય, તેના કરતાં વિશેષ અપરાધિની તેની કર્મત્યાગવૃત્તિ ને અહંકારમતિ છે. એની અહંકારમતિનો નાશ કરવાને માટે મેં તેને અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો હતો, પરંતુ એણે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના, ‘હું જ પરબ્રહ્મ છું,’ અને મારે

અકપજ્ઞાન ને

અતિહાસ

પોતાને કોઇ પણ જાતનાં કર્મની સાથે સંબંધ નથી-હું તો કેવળ સાક્ષીબ્રત ધ્રુ-દેહ પોતાનાં કર્મો ભલે કર્યો કરે, તે સાથે આત્માને લેશ પણ લેપ નથી, એવી અહંકારવૃત્તિ જાગૃત થવાથી, નિત્ય કર્મમાં એ પ્રમાદી થઇ ગયો ને નિત્ય નૈમિત્તિક સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી યથેચ્છ વિચરવાથી

હાલનું કાળ ભોગવે છે. ધીમે ધીમે એ પરમાત્મા ને જીવનું સ્વરૂપ નૂતન પ્રકારે જ ભેવા લાગ્યો; અને અલ્પજ્ઞાન તે અતિહાણુ, એવી એની સ્થિતિ થઈ પડી છે, તે તમે જુઓ! જે સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે આ લોઠના અનેક 'અંદ્ર' બ્રહ્માસ્મિ' થઈ બેઠેલા અલ્પ જીવની છે, તે જ આજે એની થઈ છે. બ્રહ્મવેદાને સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે ખરી, પણ કોને? જેને ધર્મથી, તપથી ને વૈરાગ્યથી સાધનચતુષ્ટયસિદ્ધિ છે, આચરણથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ છે, ઉપાસનાથી વૃત્તિનિરોધ સિદ્ધ થયો છે, વૃત્તિનિરોધથી યોગ સિદ્ધ થયો છે ને પરમ સાક્ષાત્કાર અનુભવાય છે, તેને સર્વકર્મત્યાગ સંભવે છે. એવી નિરોધવૃત્તિ માટે એકાંતમાં રહીને ઇન્દ્રિયોને ઉપરામવાની જરૂર છે. તેનું સ્મરણ આ મૂઠને રહું ન હું. એ આત્મસ્વરૂપને વીસરી જઈને, અનાત્મપદાર્થનું સદા જ ચિંતન કરતો અને એ જ એને ધર્મમાંથી બ્રૂટ થવાનું કારણ થઈ પડ્યું છે. ને આજે ચાંડાળકર્મો બની, સર્વ સમક્ષ ભ્રમો છે. કર્મયોગ* એ જ્ઞાનયોગના પ્રથમ પ્રવેશકને માટે સર્વમાન્ય ગ્રાહ્ય વિષય છે; કારણ કે જ્યાંસુધી જગતનો જીવડો, સંપૂર્ણ કર્મના ભોગો ભોગવી, તેમનાપ્રતિ તિરસ્કારબુદ્ધિ ધરાવતો નથી, ત્યાં સુધી તેના કર્મના ભોગો ભોગવાઈ ચૂકેલા ગણાતા નથી. જ્યારે શુભેચ્છાને તૃપ્તિ મળે છે, ત્યારે જ તેમાં દોષ જણાય છે ને જેમાં દોષ જણાય છે તેના પ્રતિકારનો સ્વીકાર જ થતો નથી, પણ તેથી જેમ ભૂતના ભયથી નાસે તેમ જ્ઞાનયોગી નાસી દૂરનો દૂર રહે છે. પણ જે જીવનું ચિત્ત ધનમાં, કામેચ્છામાં, કીર્તિમાં, કલત્રમાં, વૈભવના ભોગમાં, જગતના વ્યવહારના અનેક ભોગોમાં ઘોળેલું હોય છે, તેમાં દોષ નહિ, પણ તોષનાં સાધનો ભ્રમ છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં અસમર્થ છે. મહાંતે ધન, માન, સ્ત્રી વૈભવનો તિરસ્કાર કરે છે, પણ ચિત્ત તો તેનો જ ખપ જાયું જાય છે, છતાં સંન્યાસનો ઠાંગ કરે છે, જંગલમાં જઈ રહે છે, અને અનેક લોકોને જ નહિ પણ પોતાના આત્માને છેતરે છે કે મેં સર્વનો ત્યાગ કીધો છે, ને હવે હું 'શિવોજ્ઞ' ને પ્રાપ્ત થયો છું! એવા જીવના પરમ હેતુની સિદ્ધિ ત્રણે કાળોમાં થઈ શકતો નથી. એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના આશ્રમમાંથી બ્રૂટ થઈને, તેનાથી પણ વધારે નિકૃષ્ટ આશ્રમનો ભોગી બને છે. પણ જે જીવ વિશ્વરૂપ સાગરમાં ચાહોમ દુબકી મારી, વિશ્વના સર્વ પદાર્થોની નિઃસારતા બેઈ, પછી તરી આવે છે તે જ જીવ, સર્વને નિઃસાર

* તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

જેયા પછી તેના પ્રતિ, ક્ષણ પણ દૃષ્ટિ કરતો નથી, તેના મનમાં પ્રથમ ત્યાગની ને તે પછી સત્તની ભાવના જન્મે છે; તેમાં ખંતે મંજ્યો રહે છે, એટલે ધીમે ધીમે તેનાં વ્યાવહારિક કર્મો છૂટી જાય છે ને નૂતન નૂતન ભાવનાના ઉદ્ભવ પછી તે પ્રાપ્ત કરી, શાંતિ ને સંતોષ પામી, જેમ ત્યાગ કરેલી વિષ્ણુ પ્રતિ કોઈ પણ કાળે લક્ષ જ જતું નથી તેમ તે અલક્ષી બનીને અલક્ષ્યમાં લીન થાય છે, પણ જ્યાંસુધી તેની સર્વ ઇચ્છા-કામનાની તૃપ્તિ નહિ થઈ હોય, તે સર્વ કર્મમાંથી વિરામ પામવાની સ્થિતિમાં ન મૂકાયો હોય ત્યાંસુધી, કર્મનો ત્યાગ એ બહુ અઠડ્યાણુકર્તા થઈ પડે છે ને પરમ પદની પ્રાપ્તિના માર્ગથી ઊલટો પાછો પડે છે. 'સોઢ્ઢ'ની વાતો તો ઘણી સહેલી છે, પણ તેવા બનવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યની સદ્ભાવનાએ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો નથી, ત્યાંસુધી ત્યાગનો વેશ એ અધોગતિનું જ સ્થાન છે. આટલા માટે, જીવને જ્યાંસુધી વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક કર્મોની ભાવનાનો વૈરાગ્ય થયો નથી, ત્યાં સુધી તેણે વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાનો નથી. આ લોકનો જીવ જ્યાં સુધી પરમ તત્ત્વના શુદ્ધ સ્વરૂપનો જ્ઞાતા બન્યો નથી, ત્યાં સુધી તેને કપાળે કર્મોપાસના ચોટેલી જ છે અને તેમાં જ તેનું ઠઠ્યાણુ છે. પણ એ વિચારના ત્યાગથી ને વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક નિત્યનાં કર્મમાં પાછા પડવાથી એ પતિત થયો છે. પતિત થતાં ધર્મનાં પગલાં ઉત્તરોત્તર કેમ ચૂકી ગયો છે, તેનું ઇત્યંભૂત વૃત્તાંત અહુણ જ આપ સજ્જનો સમક્ષ, તેણે સ્વમુખથી વર્ણવી બતાવ્યું છે. ધર્મનું પ્રથમ પગથીયું જ ચૂકવાથી એ કેમ ગબડતો ગયો છે, તે જુઓ ! હેતુની સિદ્ધિ ક્યાં છે, તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાન પૂર્વેજ, એણે વ્યવહાર અને તેનાં કર્મોનો ત્યાગ કીધો. અધિકારી ન છતાં, એ જ્ઞાન સંપાદન કરવા ગયો-એણે નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ કીધો અને અહંકારના સેવનથી એની યુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ; યુદ્ધિ બ્રહ્મ થતાં ધર્મસેવન અને ગુરુસેવા પૂર્ણ કરવા માટે પરદ્રવ્યની લાલસા થઈ; પરદ્રવ્યના હરણથી જીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો; તે પ્રસંગ મળતાં ભોગેચ્છાની જાગૃતિ થઈ; કામવશ થતાં બ્રાહ્મણે અયોગ્ય મધુ પીધું, પશુહત્યા કીધી, માંસ ખાધું, પરસ્ત્રી-રજસ્વલા-ચંદાળણી-શૂદ્રાનું સેવન કીધું ને તેનું રંજન કરવા ધીવરનું આચરણ કરીને મત્સ્યાહાર કીધો; દૂતમાં હારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને તસ્કરની માફક રાજભવનમાં પ્રવેશ કરીને રાજ-જે ઇશ્વરાંશ છે-તેનું હરણ કરી, તેનો ઘાત કરવાને પણ તે તત્પર થયો. અહો ! ધર્મનાં એક પગથીયાનું

ઉદ્ભવન કરનારની શી ગતિ ! આ સંસારનો કોઈ પણ જીવ ધર્મનું એ પણ પગથીયું ચૂકે છે, તેની એ જ ગતિ છે. મહાત્મા પુરુષોનું વચન છે કે, નસ્તિ ઘ્રે વિચારઃ—એ બ્રહ્મ થવા એસે છે, તેને વિચાર જ હોતો નથી. વિવેકચદ્ધાનાં ભવતિ વિનિવાતઃ શતશ્ચલઃ । જીએ અહુણા એને સંપૂર્ણ પરિતાપ થાય છે; અહંકારથી ઉત્પન્ન થનારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને એ અહુણા તત્પર છે; પતિતપણુના તાપરૂપી દાવાનળની જ્વાળાઓથી એ અહુણા તપી ગયો છે. આ ક્ષણે જ એને મૃત્યુથી પણ વિશેષ દુઃખ થાય છે; છતાં પણ એ જ્વાળાઓમાં ભસ્મ થવાને એ પરમ મુખ માને છે, સત્યત્યાગી સંન્યાસીના જીવન કરતાં, સત્યકર્મમય ગૃહસ્થ-જીવનને એ શ્રેષ્ઠ ગણે છે । એને અધિકાર ન હોતો તે અધિકારી થઈ બેઠો, એને માટે તે સંતપે છે । હે રાજન્ ! એનો અપરાધ મોટો છે; પરંતુ જે પ્રાયશ્ચિત્ત એ અહુણા કરે છે, તે હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું. એ બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણ ઘોર અપરાધી હોય તો પણ તેને દેહાંત કંડની શિક્ષા કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા નથી, તેથી આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાને એને દ્વાદશ વર્ષો પર્યંત વનચર માફક વનમાં વિચરવાની આજ્ઞા કરવી, એ યોગ્ય શિક્ષા છે.”

ગુરુદેવ પ્રતિ આખા નગરનો ને રાજસભાનો પૂર્ણ ભાવ હોવાથી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે તે બ્રાહ્મણને તેનાં પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાને વનમાં મોકલી દીધો. સર્વ પ્રજાએ ગુરુ મહારાજની અને તેમના જ્ઞાનની અત્યંત પ્રશંસા કીધી અને સર્વને આશીર્વાદ આપતા ગુરુદેવ પોતાના આશ્રમે પધાર્યા.

હે વત્સો ! શંકરસ્વરૂપ, કૈલાસની સમીપ બિરાજમાન મહાત્માએ સુવિચારને ઠંઠું; “પછી તે શિષ્ય વનમાં ગયો ને પોતાનાં મહાપાપનું દ્વાદશવર્ષો પર્યંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘોર તપવડે નિષ્કામ, અકામ નિષ્ક્રિય, જીવ શિવની એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, ગુરુદેવને શરણે આવ્યો. અહુણા તે અકામ હતો, પૂર્ણ તૃપ્ત હતો, અલંગ હતો, દેહાભિમાનરહિત હતો, શાંત, નિર્વિકાર, ક્રિયારહિત હતો. તેનું આત્મસ્વરૂપ જોઈને ગુરુ પરમ પ્રસન્ન થયા અને શિષ્યને આશીર્વાદ આપી, પોતાની પાસે રાખીને, તેનામાં કંઈ ઉણપ હતી તે પૂર્ણ કરી, શુદ્ધ કાંચન જેવો બનાવ્યો. અવસાન આવતાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને પોતા-પોતાની ગતિને પામ્યા.” *

* સ્મરણ બહાર ન થવું જોઈએ કે એ રિધતિ જન્માંતરે, અનેક પ્રકારે જ્ઞાનયજ્ઞ પૂર્ણ થવાથી થાય છે. અનેકજન્મવંસિદ્ધસ્તો માતિ પરાં ગતિમ્ ।

હિમગિરિના મહાત્માએ સુવિચાર અને છદ્ધલિંગને સંબોધીને કહ્યું; ‘હિ વત્સો ! સંસારમાં રહેતા મનુષ્યોને ધર્માચરણ કરતાં કેટલી સાવધાનતાથી રહેવાની જરૂર છે, તે સંન્યાસી બ્રાહ્મણની ઉક્ત કથાથી તમે યથાર્થ રીતે સમજ્યા હશે. ધર્મશાસ્ત્રનાં-મહાપુરુષોનાં વચનની કદી પણ ઉપેક્ષા કરવી નહિ.* મૃત્યુ પર્યંત ક્યારે ધર્મનું વચન-ક્રિયા ન ચૂકાય તેથી સાવધ રહી, ધર્મથી ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું. જેણે સંપૂર્ણ વ્યવહાર ભોગવ્યો છે ને તેમાં દોષ જોયો છે, અને સંસારને અસાર દુઃખાઘ્યમશાન્તમ જાણ્યો છે, તે જ સંપૂર્ણ વ્યવહારનો ત્યાગી બની શકે છે. ભોગ ભોગવ્યા વગરનો ત્યાગી ત્યાગી નથી, પણ ઊરાગી છે ! તે કદી પણ જિતાત્મા બની શકતો નથી, કામના-વાસના-ભાવના-રહિત બનતો નથી. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારયોગ્ય અંતઃકરણશુદ્ધિ કરી શકતો નથી ને અનન્યતાને પામતો નથી. જે ઊરાગી છે તે ધર્મનું એક પણ પગથીયું ચૂકવાથી અવધિરહિત પતનને પામે છે; સંસારમાં રહેનાર જીવે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, આશા તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ પરાજય કરવો જોઈએ ને ધર્મમાં ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. તેમ જે ભાવી નથી તે થવાનું નથી તથા જે ભાવી છે તે મટવાનું નથી, એવા વિચારને નહિ અનુસરતાં, ભાવીને મટાડવાનો પુરુષાર્થ કરીને ભદ્રપણને પામવાનો પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે.† ધર્મસ્વરૂપના જ્ઞાતા જીવે વિવેક, વિરક્તતા, શમાદિક ગુણો સંપાદન કરવા, અદ્વૈતનો વિચાર કરવો, ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો,‡ વાણીનો નિરોધ કરવો, નિરાશામાં નહિ રહેતાં નિરિચ્છ રહેવું, નિત્ય એકાંતમાં રહીને ક્ષણે ક્ષણે સ્વસ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરવો, વાસનાનો ક્ષય કરવો, મનોનાશ કરવો ને તત્ત્વજ્ઞાન માટે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવો-પછી ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યજવો. જે વિવેકી છે, મન, વાણી ને કાયાને નિયમમાં રાખે છે, કર્મયોગ સિદ્ધ કરી ધ્યાનયોગમાં પરાયણ છે, કામ-વાસનાનો નાશ કરનારો છે, વૈરાગ્યનો આશ્રયી છે, અહંકારને ઢળી નાંખનારો છે, તે જ શાંત અને નિત્યમુક્ત છે; તે ત્યાગનો અધિકારી છે; અને તે જ પરમ પુરુષને જીવે છે કે,

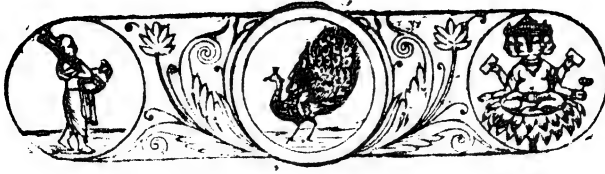
માનુષ્ય પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવ । આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પश्यति स पश्यति ॥

અર્થ-જેની વૃત્તિ પરબ્રીમાં માતા સમાન છે, જે પરદ્રવ્યને માર્દના ઢેકા સમાન માને છે તથા ભૂતમાત્રને પોતાના દુષ્ય જીવે છે, તે જ અરેખા તત્ત્વ જોનાર છે.

* ઘસ્માઞ્ઞાઞ્ઞં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

† યદમાવિ ન તસ્માવિ માવિ ચેન્ન તદન્યથા ।

‡ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ।

ચતુર્થ ચિન્હ

માયાપતિની માયા !

સમભાવ્યેતરણટનાપટીયસી સા સમ્મોહં જનયતિ વિષમેણ માયા ॥

અર્થ—અસંભવિત પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવામાં થતી દુરાળ એવી માયા વિભ્રમજનક ઉપભવને જીવને મોહિત કરે છે.

પ્રભાત થતાં મુનિચક્રચૂડામણિ યોગીન્દ્રદેવ, આ દેહના કર્તા-
વ્યકર્મથી પરવારી આસન ઉપર બિરાજમાન થયા છે. બે હાથ જોડી, સુવિચાર અને છન્નલિંગ, મહાત્માના મુખ-
ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરવાને અત્યંત જિજ્ઞાસુપણે સમુખમાં બેઠા છે. તેમની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે—એ સુમુક્ષુ જીવોને પરમપદ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે મહાત્માએ ઉપદેશનો આરંભ કર્યો.

મહાત્મા બોલ્યા; “પ્રિય વત્સો! આ જગતના જીવોને પરમપદ-ચૈતન્ય સ્વરૂપ—આનંદસ્વરૂપ—અવિનાશી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધ કરનારી પરમાત્માએ પ્રેરેલી માયા છે. માયાનો મોહ એવો દૃઢ છે કે, તેમાંથી મહાન્ પ્રયત્ને પણ આ લોકના લાલચુ જીવથી છૂટી શકાતું નથી. એ મહામાયા એવી સમર્થ છે કે, જ્ઞાનીના ચિત્તને પણ બળાટઠારે આકર્ષણ ઠરી મહામોહમાં હડસેલી દે છે. તે એવી અપાર છે કે, તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દેવતાઓ તથા તેના દેવતાઓ પણ બાળી શકતા નથી! તે અન્યાકૃત પરમ પ્રકૃતિરૂપ છે. અવિદ્યારૂપી, જે તિમિર અંતરમાં વ્યાપેલું છે, તેની તે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ કરે છે. એ માયાના સામર્થ્યનું વર્ણન કરવાને શેષ પણ શક્તિમાન નથી. તે અનેક રૂપે

જગતમાં વિસ્તરેલી છે.* જ્યાં સુધી જીવ અવિધાને વશ રહે છે, અજ્ઞાન કાળના અંધકારમાં ગોથાં ખાય છે, અસતમાં સતને પેખે છે અને તેથી એ અસતને પ્રેમથી સેવવાને ઉત્સુક રહે છે, ત્યાં સુધી એ મોહિની-માયા, તેને સંસારરૂપ સાગરના વમળમાંથી છૂટા પાડી, સુખદ ભૂમિમાં જઈ બેસવાને સમર્થ બનવા દઈ શકતી નથી-મુક્તિના દ્વાર-પ્રતિ દૃષ્ટિ પણ કરાવવા દેતી નથી. સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ માયાનું સ્વરૂપ છે. જેને પરમેશ્વરનો, બ્રહ્મનો, જીવ અને શિવના અભેદત્વનો, સંસારની અનિત્યતાનો સ્વયં બોધ થાય છે,† તે જ એ માયાના પારને પહોંચવાને પ્રયત્નશીલ બની શકે છે. આત્મારૂપી અતર્ક્ય મોટા મહા-સાગરમાં માયારૂપી એક નાનું સરોવર છે, તથાપિ તેની બલસત્તા પ્રગાઢ-અગાધ છે. એ માયાના પાશમાં બંધાયેલો જીવડો, આ પ્રગાઢ-અગાધ સરોવરમાં સૂક્ષ્મ મત્સ્યરૂપ છે. પણ સરોવર પ્રગાઢ છે, તેથી તે તરીને પરમાત્મારૂપ પૃથ્વીપર આવીને શાંતિ પામી શકતો નથી. કેમકે-

અગ્ને વહ્નિઃ પૃષ્ઠે માત્ર રાત્રૌ ચિત્તુક્સમર્પિતજાઢઃ ।

કરતલમિહા તરુતલવાસસ્તદપિ ન મુચ્ચત્યાગાપાશઃ ॥

“આગળ અગ્નિ બગે છે, પાછળ ભાનુ તપે છે, રાત્રે ચિત્તુક-હૃડ-પચી તથા ઘુંટણ પેટમાં ચાંપીને સ્થઈ રહેવું પડે છે, ભિક્ષા માગવા માટે હાથ સિવાય બીજું પાત્ર પણ નથી, અને વૃક્ષની છાયા નીચે સુવાનું છે, તોપણ આશાનો પાશ જીવને છોડતો નથી,” એવી એ પ્રપંચકુશળ માયાની પ્રબળ શક્તિને લીધે પુરુષ અવિધાના પાશમાંથી છૂટી શકતો નથી. ઊલટું એ પુરુષરૂપી મત્સ્ય, ધીમે ને ધીમે અજ્ઞાત-પણે માયારૂપી એ મહાસરોવરના કળણમાં એવો તો ખૂંપી બેસે છે કે, ગુરુરૂપી સમર્થ તારો તેને ઠાઠવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો પણ તે નીકળી શકતો નથી-પ્રસંગે તો અનેક માયાની મોહિનીમાં લીન થયેલા એ પુરુષને, સંસારરૂપી કાઠવમાં ખૂંપી બેસવામાં જ આનંદ રહે છે! માયારૂપી મહાસરોવરમાંથી બહાર નીકળીને રતનાકરરૂપી વ્યાપક પરમાત્મભૂપ્રદેશમાં શો આનંદ છે, તેનું તો તેને જ્ઞાન જ થતું નથી; રે, જ્ઞાન કરાવનારાના વચનને તે મિથ્યા માને છે અને સચ્ચિદાનંદાત્મક ભૂમિવાસી પુરુષની ભેદભાવના નષ્ટ થવાથી, કેવી સ્થિતિ બની જાય છે,

* મૂમિરાપોડનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

બહંકાર દ્વિતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટકા ॥

† બનિત્યમસુખં લોકમ્ ।

તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોવાથી, માયાએ કલ્પેલી સૃષ્ટિમાં સર્વ આનંદ છે, સર્વ સુખ છે એમ તે સમજે છે.

સ્વપ્ન જેવી અજ્ઞાનાવૃત્ત કલ્પિત અહંતા મમતા, પોતાનાં પુત્ર, ઘર, સ્ત્રી, ધન, કીર્તિ અને સગાંસહોદરમાં તેની બુદ્ધિ-સત્ય માની લઇ મૂઢની પેઠે તે જ્યાં ત્યાં ભમે છે; તમોગુણથી ઘેરાયલો રહી, અનિત્યને નિત્ય ને અનાત્માને આત્મતારક માની વિપરીત-ભ્રમિત બુદ્ધિથી તે ઘેરાઇ જઇ, દ્વૈતમાં જ આનંદ માની લે છે. તે એવો ભટકે છે કે, પ્રિય આત્મા-પરમ આત્મા કેવો અખંડાનંદવાળો છે, તેનું જ્ઞાન પણ, એ માયા તેને કરાવવા દેતી નથી. અજ્ઞાનાવૃત્ત માયાના મહાસમુદ્રમાં લચીપચી રહેલા એવા પુરુષને, આત્મભૂમિપર-પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ભૂમિપર જે અદ્વિતીય આનંદ વ્યાપી રહેલો છે, જે સકળ સુખનું ધામ છે, જે સુખનો કોઇપણ કાળે અવધિ નથી, તેવા અવિનાશી નિયાનંદ સુખનો ભોક્તા થવાને, અને દેહ અને પ્રારબ્ધના યોગે, નૌતમ નિજ ભૂમિપર એ માયા શક્તિ, આવવા જ દેતી નથી. પણ જે પુરુષ એ માયાના મહાસમુદ્રને તરી, નિજ ભૂમિપર આવે છે, તેને સર્વ અદ્વિતીય, અનિર્વચનીય, પરમ પ્રકાશ, એવા પરમાત્મા-પરમ પુરુષ પુરુષોત્તમનું દર્શન થાય છે ને પછી તેમાં જ તે વિલયને પામે છે. એ પરમાત્માનું દર્શન તે જ માયાનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે ને વિલય તે તદ્રૂપ જ થવું તે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવા માટે દ્વૈતનો વિનાશ થવો જોઇએ-જે વિનાશ માયાપતિની પ્રેરેલી અવિઘ્નાવેષ્ટિત માયા થવા દેતી નથી. પણ જ્યાં દ્વૈતનો નાશ થાય છે, ત્યાં માયાપતિની પ્રેરેલી માયાની શક્તિ આવરણ કરી શકતી નથી. માયા એ મિથ્યા છે, એવો જ્યારે પુરુષને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે જ તે પોતાના અજ્ઞાન કાળમ વ્યક્તરૂપી માયાને પ્રત્યક્ષ રીતે જુએ છે. આ માયાનું જ અવ્યક્ત સ્વરૂપ જોઇને, જે આનંદને પામે છે, તેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી જ. જગતના આનંદ માત્ર તેના આનંદનો છાંટો પણ નથી. એ આનંદની મહાપવિત્ર સરિતા છળાછળ ભરેલી છતાં શાંત, નિર્મળ, મધુરી, આહ્લાદજનક છે. એ આનંદને જે ભોગવે છે તે જ ભોગવી જાણે છે; છતાં જાણનાર જણાવી શકતો નથી, ભોગવનાર ભોગવાવી શકતો નથી, લેનાર આપી શકતો નથી કે લેવડાવી શકતો નથી. એ આનંદ-પ્રેમમાં જે મસ્ત થઇ રમે છે, તેની તો

‘નિમ સર્વ નારો દે, જ્યારે પ્રેમ તો વ્યાપે;

નિદ્રા જેને આવેદે, તે ઉત્તર કેમ આપે.’

એવી ગતિ બની રહે છે. એ આનંદરસ ઝીલનારા જીવ બહુ જ થોડા હોય છે; સ મહાત્મા સદુર્લભઃ । કેમકે પરમાત્મપ્રેરિત માયા દુર્લભ્ય છે. મમ માયા દુરત્યયા । પણ જે પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને, ભક્તિથી-ચોગથી-જ્ઞાનથી બાણે છે, તે જ માયાને ઉલ્લંઘી જઈ આ આનંદરસ ઝીલવા બળ્ય છે.*

વિદ્વાન, ગુણવાન, નીતિમાન જીવને પણ વિષયાભિમુખ બેતાં જ, નિજાનંદની વિસ્મૃતિ કરાવનાર એ માયા છે. બુદ્ધિનો સ્વરૂપ દ્વાપ થયો કે તે દ્વારા એ માયા જીવને સંસારના અધમ અગારમાં ઘસડી જઈને વિક્ષેપ પમાડે છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જ્યારે ઇશ્વરભજન કરે છે, તેનું સેવન કરે છે, અર્ચન કરે છે, વંદન ને દર્શન કરે છે, તે કાળે તે કાર્યમાં ગમે તેટલી લુબ્ધ થાય છે, તોપણ પોતાના પ્રિયતમનું સ્મરણ થતાં તેના ભણી જ તેની વૃત્તિ જડાઈ રહે છે, તેવી જ માયાલુબ્ધ-માયાવશ પુરુષની પણ ગતિ છે. અજ્ઞાની જીવ પ્રભુપ્રેમમાં સારો દિવસ લપટાઈ રહે છે, પણ એકાંત મળતાં, પ્રભુસ્મરણ ક્ષણભર દૂર થતાં-વીસરી જતાં, ક્ષણભર વિષયની વાસના પ્રગટી નીકળી કે, તત્કાળ તેના પર આવરણશક્તિ એવો તો ગાઢો અંધકાર પાથરી દે છે, કે જે આનંદસ્વરૂપનું અલપ ઝલપ દર્શન થયું હોય તેની વિસ્મૃતિ કરાવી દઈ, માયામાં તેને દબાવી દે છે.† દૂર કરેલો તળાવનો શેવાળ જેમ ક્ષણ માત્ર પણ દૂર રહેતો નથી પણ પાછો પ્રસરી આવરણ પાથરે છે, તેમ જે પ્રાણ જીવો સંસારના વિષયથી પરાડ્-મુખ થયા છે, તેઓ માયાની ભુરકીમાં ભોળવાઈ જઈ લાકડાને ભરોસે મોટા મગર ઉપર બેસીને નદીને સામે પાર જવાની ઇચ્છા કરનારા જીવની પેઠે, વિષયાભિમુખ થતાં જ ડૂબી બળ્ય છે. જગતના જીવોને એ માયાએ બહુ બહુ બૂલાવ્યા છે-અનેક પ્રકારના કલેશો વેઠવા છતાં પણ એ માયામાંથી રેમનાથી મુક્ત થવાયું નથી. હવે એ માયાનાં અનેક સ્વરૂપો છે-સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેહ, કીર્તિ, વિષયમુખ ઇત્યાદિ અનેક છે. પણ જે જીવની વૃત્તિવાસના, પુત્રપ્રેમ, સ્ત્રીપ્રેમ, ધનપ્રેમ, કીર્તિપ્રેમ-એવાં એવાં કર્મના વિલાસ-ભોગૈશ્વર્યથી પરાડ્-મુખ થાય છે, તે જ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરીને એ માયાનો નાશ કરવા સમર્થ બને છે; કેમકે વૈરાગ્યસંપન્ન પુરુષ, પ્રપંચનો ત્યાગ કરવાને સદાય ઉત્સાહી રહે છે; તે પોતાની સહાય-

* મામેવ ચે પ્રપચંતે માયામેતાં તરંતિ તે ।

† ન માં દુષ્કૃતિનો મુઠાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ । માયયાપહતજ્ઞાના બાસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥

તામાં શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા, આ ષડ્ગુણોને સશસ્ત્ર ને સુસજ્જિત રાખે છે, અને તેના વડે માયાના સૈન્યનો પરાજય કરે છે. પણ અજ્ઞાણેા જીવ, લીલથી ઠંકાયલા ખરા જળને ત્યજીને, જેમ મૃગતૃષ્ણા-ઝાંઝવાના જળને પીવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપથી પરાઽમુખ થયેલો જીવ, ન જ્ઞાન, ન વૈરાગ્ય, ન ભક્તિ, કશાનું સેવન ન કરી, માયામાં લુપ્થ થઈ, તેના પ્રેરાયલો પ્રેરાઈ, બાજીગરના નટવા પેરે, નૃત્ય કર્યો બન્ય છે.

નારદ અને માયાશંકરની કથા

માયા કેવી બળવાળી છે, એ ઉપર પરમાત્મા અને શ્રીનારદની કથા બહુ જ જાણવા જોગ છે.

એક સમયે પરમાત્માના ગુણગાનના આનંદમાં મસ્ત થયેલા દેવર્ષિ નારદજી નિજમંદિરમાં પધાર્યા. વાતના પ્રસંગમાં નારદજીએ કહ્યું : “હે ભગવાન ! હે અવિનાશી ! હે જગન્માત્રની લીલા વિસ્તારનાર ! આપ કહો છો કે ‘મારી માયા અજ્ઞય છે,’ દેવી શ્રેષ્ઠા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । ‘આ મારી ગુણમયી દેવી માયા દુરત્યય છે.’ અને આ આખું જગત્ એ ત્રિગુણી માયાની લટાછટાથી મોહ પામેલું છે, તેથી પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણવાને સમર્થ થતું નથી; તો કહો, આપની એ માયા કેવી છે ? હું તે જાણી શક્યો નથી. હે કૃપાસિંધુ ! આપની માયાના સ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો !”

પરમાત્માએ કહ્યું : “હે નારદ ! મારી માયાનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે. દુષ્કૃતીઓ, મૂઢ, નરાધમ જીવો મારી માયાથી માયાના બે પ્રકાર આવૃત્ત થઈને એવા આસુરી ભાવમાં પડેલા છે, કે તેઓને એ માયાના પાશમાંથી છૂટવા સુદ્ધાનેહ સંકલ્પ પણ થતો નથી.* એ માયા બે પ્રકારની છે; શુદ્ધસત્ત્વા અને મલિનસત્ત્વા. શુદ્ધસત્ત્વા એ માયા અને મલિનસત્ત્વા એ અવિદ્યા. શુદ્ધસત્ત્વા માયાવેષ્ટિના ચિત્તમાં એનું પ્રતિબિંબ પડવાથી જે દર્શન થાય છે, તે પરમ તોષ-પરમ આનંદ-પરમસુખ-પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; અને મલિનસત્ત્વા તે પરપ્રહ્મના જ્ઞાનથી રહિત કરાવીને જીવને સંસારની બાજમાં વીંટાયેલો યયોક્ષ્ણેનાજીતો ગર્ભ :—જેમ ચોરવડે ગર્ભ વીંટાયેલો રહે છે તેમ

* ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપંચે નરાધમાઃ । માયયાપહૃત્ક્ષ્ણના આસુરં ભાવમાગ્રિતાઃ ॥
૨૪

રાખે છે. એ માયા મહાદુરત્યય-દુસ્તર છે. એમાંથી તારનારો તરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે-છોડવનારો છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે-તોપણ માયાની સટાછટાથી મોહિત થયલા પુરુષથી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી ને તે મને પ્રસન્ન કરી શકતો નથી. પણ જેણે અવિદ્યાનો તિરસ્કાર કરી, મારા સ્વરૂપને શોધ્યું છે-જાણ્યું છે, જોયું છે, એવો જ્ઞાની જ મને પ્રસન્ન કરે છે. જ્ઞાની ત્વાસ્મેવ મે મતમ્ । નિત્ય દુષ્ટ કર્મ કરનારા, પાપાચારમાં મગ્ની રહેલા, સાધુજનની ઉપેક્ષા કરનારા, ધર્મસાધનથી પરાસ્તુષ, પ્રેમ-ભક્તિથી રહિત, મારું ગુણગાન ન કરવાથી બ્રષ્ટ, મોહમાં ભટકનારા મૂઠ જીવો, મારી પ્રેરેલી એ માયાનું સ્વરૂપ ન સમજવાથી જગતની જાળમાં લટપટ બની, અનેક જન્મે પણ છૂટી શકતા નથી. તેઓ તો ક્ષણિક સંસારસુખમાં, ધન, પુત્ર, દારા, પ્રપંચ, અસત્ય ને કીર્તિમાં જ આનંદનો પ્રભાવ સમજી, જગતને-સંસારને જ સત્ય માને છે અને તેમાં જ સર્વ આનંદનું-શ્રેષ્ઠ આનંદનું રહસ્ય સમજે છે, અને તેથી જ નિજાનંદનો આનંદ ભોગવવાને ક્ષણ માત્ર પણ ઇચ્છા કરી શકતા નથી, પણ તેમાં ને તેમાં જ ગુચવાઈ રહેવાને પ્રસન્ન ચિત્તે ઉત્સુક રહે છે. એ જ મારી માયાનું પ્રગાઠ-અગાધ સ્વરૂપ છે.

“એ માયાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ કામના, વાસના ને અશુદ્ધ સંકલ્પ છે. એ કામનામાં લુબ્ધ થયેલો જીવ શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા આ સાધનોની ક્ષણમર પણ જિજ્ઞાસા કરતો નથી; તેમ તેને અકામ, નિર્વાસનામય મનવાની ભાવના પણ થતી નથી. તેને શ્રેય અને પ્રેયનો વિચાર જ નથી. પણ જેને શ્રેય અને પ્રેય ભિન્ન છે, તેજ જગતની-સંસારની વાસનાથી મુક્ત થઈ, પરમ આનંદનો ભોગી થાય છે. હે વત્સ નારદ ! માયાનું સ્વરૂપ કેવું છે, માયાની મેહિનીમાં લોટ-પોટ થયેલો પુરુષ માયાને કેવી રીતે ઉપાસે છે, તેનું યથાર્થ દર્શન કરવું હોય, તો જંઝૂદ્રીપમાં આવેલા ભરતખંડમાં જા ! તેની દક્ષિણ દિશામાં પ્રતિષ્ઠાન નામનું એક સુંદર નગર છે. તે નગરમાં માયાશંકર નામનો ગુણવાન્ વિદ્વાન્ ને નીતિમાન્ સર્વશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા છતાં માયા-લુબ્ધ એક બ્રાહ્મણ વસે છે, તેને ત્યાં જઈને મારી માયાનું સ્વરૂપ તું જો ! એ માયાલુબ્ધ જીવને તેની સ્વેચ્છાથી માયાથી મુક્ત કરાવીને અત્ર લઈ આવવામાં તારું પરાક્રમ હું સમજીશ; અને ત્યારે જ તારા હૃદયમાં આવશે કે, મારી માયા કેવી દુરત્યય છે.”

પરમાત્માની આજ્ઞા થતાં જ નારદજી પ્રતિષ્ઠાનપુર તરફ આહ્યા. માર્ગમાં આવતાં આવતાં તેમણે પોતાનું સ્વરૂપ બદલી સંતનું સ્વરૂપ ધારણ કીધું; પછી માયાશંકરને ઘેર જઈ ‘ભવતિ ! મિત્રાં દેહિ, ’* ‘ નારાયણ હરે !’ નો મંગલોચ્ચાર કરી તે ઊભા રહ્યા. માયાશંકરના હૃદયપ્રદેશના કોઈક ખૂણાખોચરમાં જરાતરા શ્રદ્ધા હતી. અતિથિનો સત્કાર એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે એનું તેને જ્ઞાન હતું. પ્રભુ જ સર્વનું જીવન છે, તે એક, અદ્વિતીય ને નિત્યમુક્ત છે, તેનું જ સેવન, ભજન, પૂજન, તારે છે, એવો વિચાર તેને નિત્ય થતો હતો. છતાં માયાપતિની માયાથી તે પરાઈમુખ નહોતો; અને તે જ તેને મુક્તિના માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતો અટકાવતી હતી. ‘નારાયણ હરે !’ એવો શબ્દ સાંભળતાં જ, માયાશંકરે દ્વાર ઉપર આવીને, નારદજીને પ્રણામ કરી ભિન્ના માટે નિમંત્રણ કીધું.

નારદજી ઘરમાં પધાર્યા, એટલામાં માયાશંકરની દુર્મુખી નામક સ્ત્રી ત્યાં આવી અને ક્રોધ કરીને બોલી; “અરે એ ડોસલા ! વળી આ સાધુડા બાધુડાને ક્યાં તારા દાદાના ઘરમાં લાવીને નાંખ્યો; એ ભોગટાનું હોજરું ભરવાને દોઢ શેરનું બાફણું કેાણ બાફશે ? આ હું તો મહાદેવજીનું દર્શન કરવા બહાર છું ને ક્યાં સાંભળ્યા વગર હમણાં આવવાની નથી-તારે ખવડાવવું હોય તો એને ખવડાવજે !” આમ બોલતી દુર્મુખી સડસડાટ ઘરમાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

નારદજી તો મંગળાચરણમાં જ જે ગણેશપૂજા થઈ, તેથી આભા જ બની ગયા. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “પરમાત્માએ મને માયાનું સ્વરૂપ બેવાને તો ઠીક મોકલ્યો !”

ક્ષણ પછી નારદજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “અહોહો !

આ જગતની માયા કેવી દુસ્તર છે, તેનું સ્વરૂપ પતિવ્રતા સ્ત્રીના હું આજે જ જોઉં છું. યજ્ઞ, દેવદર્શન, વ્રત, ઉપ-
ધર્મો વાસ કે પરમુખથી કથા શ્રવણ કરવી, સાંસારિક

કે ત્યાગી ગુરુની સેવા કરવી, એમાંનું કશુંએ સ્ત્રીએને કશું આપતું નથી અને તેનું કલ્યાણ કરતું નથી. સ્ત્રી તો પતિ-સેવાથી જ સત્યલોકને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સ્ત્રીએનો સત્ય ધર્મ તો પતિસેવા જ છે. સર્વ દેવોમાં પરમ દેવતરૂપ સ્ત્રીને એકલો પતિ જ છે.

* ભવત્યર્થ ચોદ્ગૈશ્વમુપનીતો દ્વિજોત્તમઃ । ભવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈશ્યસ્તુ ભવદુનરમ ॥

એવા ધર્મની વિસ્મૃતિ કરીને, જે સ્ત્રી દેવદર્શન, ઇશ્વરપૂજન, કથા-શ્રવણ વગેરેમાં ખારણે ખારણે ભટક્યા કરે છે, તેનું કોઈ પણ કાળે કલ્યાણ થતું નથી એવું વેદવચન* છે, છતાં આ સ્ત્રી પોતાના પતિને નહિ કહેવા યોગ્ય વચનો કહી, ન કરવા યોગ્ય તિરસ્કાર કરી, કયા મહત્કળને માટે ભગવાન શંકરનાં દર્શને ને કથાશ્રવણે જાય છે? પર-માત્માએ મને કહ્યું છે કે, આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ ને ગુણસંપન્ન છે, તો એની પાસેથી કથાશ્રવણ કરી, આત્માનું કલ્યાણ કરવાની એ સ્ત્રીએ ઇચ્છા કરવી જોઈએ, તેને બદલે, ભવભટકણના હવાતિયાં મારવાને એ ક્યાં દોડે છે? ખરેખર, પાદરત્નું તીર્થ, ઘરનો કર્મોત્તર કરાવનાર ગુરુ, ગામનો આચાર્ય, ઘરનું માણસ એની કોઈ ગણના જ કરતું નથી. હરદ્વારમાં વસનાર, નિર્મળ ગંગાનાં સ્નાનને સ્વદેય ગણીને કાશીના માણકણિકાના ઘાટને કલ્યાણકારી માને છે; ઘરનો ગુરુ ગમે તેવું ઉત્તમ ક્રિયા કર્મોત્તર કરાવતો હોય, છતાં અન્ય ગુરુની જ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે; ગામનો આચાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની પરમ કથા કહે છે, તોપણ તે શ્રવણ કરવાને કોઈ જતું નથી, અને વિદેશથી આવતા સ્વાર્થી રામાનન્દ, ભીમાનન્દ, કે જે ગામના આચાર્યસમાન નથી, અદેય છે-લોભી છે, તેમની કથા શ્રવણ કરવા માટે લોકો દોડાદોડી કરે છે, અને વળી કહે છે કે, ‘વાહ ! શી મધુરી કથા કરે છે; જાણે એ સાંભળ્યા જ કરીએ !’ જે મનુષ્ય અનેક જનોને સલાહ આપે છે, અનેકોને ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવે છે, અનેકોના કલેશો દૂર કરાવી મૈત્રી કરાવે છે, તે પુરુષને તેનાં સ્ત્રી પુત્રાદિ કહે છે કે, ‘જાઓ ! જાઓ. તમારામાં કંઈ અક્કલ જ બળી નથી; તમારી અક્કલ હવે ઘરડી થઈ છે; તમે હવે બેઠા બેઠા માળા જખ્યા કરો !’ વિદ્યા મેળવીને પ્રભુને જાણ્યા નહિ, શિષ્ય થઈને ગુરુને તોળ્યા નહિ, ને પત્ની થઈને પતિની આજ્ઞાનું પાલન કીધું નહિ, તેની વિદ્યા, શિષ્યપણું ને પત્નીપણું વૃથા જ છે.”

આવો વિચાર કરતાં નારદજીને માયાશંકરે આસન આપ્યું. નારદજી ખિરાજમાન થયા. માયાશંકર પોતાના નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો. નિત્ય કર્મ આટોખ્યા પછી પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “હે દીન-દયાળુ ! હે ભક્તપ્રતિપાલક ! આ દાસના ઉપર દયા કરીને આ સ્ત્રીથી હવે મને છોડવો. મારા કોઈ જન્મજન્મોત્તરોનાં પાપકર્મો ભોગવતાં

* ગુરુમિદ્વિજાતીનાં વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં સર્વસ્યામ્યાગતો ગુરુઃ॥

હવે હું ત્રાસી ગયો છું. મારાથી હવે આ દુઃખ સહન થતું નથી. હે પ્રભુ ! હું હવે તમારે શરણે છું. હે કૃપાસિંધુ ! મને આ ભવસંકટમાંથી ઉગારો !”

આવી તેની શુદ્ધ હૃદયની પ્રાર્થના સાંભળી નારદજી સમજ્યા કે, આ બ્રાહ્મણ તો સંસારથી કંટાળી ગયેલો જણાય છે. એ કંઈ માયા-ભ્રમ જણાતો નથી—રે એનામાં તે માયાનું સ્વરૂપ શું જોવાનું હતું ? તત્ક્ષણે નારદજીના કર્ણપ્રદેશમાં શબ્દસંચાર થયો કે, ‘હે નારદ ! ધીરજ ધર અને જે લીલા થાય તે જો, અધીરો ન બન.’ પછી નારદજી નારાયણના નામનું રટણ કરતા આસનપર સ્વસ્થપણે બિરાજમાન થઈ રહ્યા.

મધ્યાહ્ન થતાં દુર્મુખી રજળી રખડીને ઘરમાં આવી. માયાશંકરની પુત્રવધૂએ રસોઈ તૈયાર કીધી હતી, તેમાંથી એક સ્ત્રીકૃપી માયાની થાળ પૂરી ઘણીના મહોં આગળ મૂકી, ને બીજી વળગણ થાળ નારદજીના મુખ આગળ પછાડી—તે એટલા જોરમાં પછાડી કે, નારદજીના વાટકામાંની દાળના છાંટાથી માયાશંકરનું શરીર ખરડાઈ ગયું. તે નમ્રપણે બોલ્યો; “કંઈ નહિ ! બીજી દાળ મૂકો, તમને તો કંઈ પીડા થઈ નથી ને !” પણ કર્મ-ધર્મયોગે પાછી દાળ લાવતાં, તે દાળનો બિનો બિનો વાટકે દુર્મુખીના પગપર પડ્યો ને ‘ઓ’ ‘ઓ’ કરતાં દુર્મુખીબાઈ બેસી ગયાં. તુરત જ માયાશંકરે બિડી તેનો પગ ધોવાને પાણી આપ્યું; પણ તેણે જેવું પાણી પગપર રેલ્યું કે, “રહ્યા ! મને મારી બારી નાંખવી છે કે શું ?” એમ બોલતી કે તે સ્ત્રીએ માયાશંકરને એવી લાત મારી કે, ડાસો ભીંતપર જઈને પડ્યો ને માથું ફૂટી લોહી વહેવા લાગ્યું. દુર્મુખીએ તેની જરા-પણ દરકાર કીધી નહોતી. તે તો ડાસાને સરસ્વતી સંભળાવતી જ ગઈ. માયાશંકરે જરાપણ ગુસ્સો કે ખેદ કર્યા વગર, પોતાને હાથે માથામાં બા બાજરિયું બાંધી, દુર્મુખીને પગે તેલ ચોપડી, પથારી પાથરી તેને તેપર સૂવાડીને પછી તંતા પગપર તે બીજા ઉપચારો કરવા લાગ્યો.

માયાશંકર ક્ષણે ક્ષણે દુર્મુખીથી છૂટવાની ઈશ્વરને પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો, અને એ જ સમયે ઈશ્વરે તેની પ્રાર્થના સાંભળી હતી. તેની સ્ત્રી દુર્મુખી, આ દાઝ્યામાંથી વધારે માંદી પડી, એટલે માયાશંકર નારદજીની સેવા અર્ચા બદલી જઈ, સ્ત્રીની સેવા અર્ચા પૂજનમાં આપો

દહાડો રોકાયલો ને રોકાયલો રહેવા લાગ્યો. હુમ્મખી ગાળ દે, મારવા બેઠો, મહોંપર થુકે, તેની માયાશંકર દરકાર કરતો ન હતો. માયાશંકર તે માયાશંકર જ હતો ! બહારનો દેખાવ માયાત્યાગીના જેવો હતો, પરંતુ અંદરથી તો તે માયાનો રાગી હતો. દહાડે દહાડે સ્ત્રીનો મંદવાડ વધતો ગયો, અને માયાશંકર માયાને વશ થઈને રડવા લાગ્યો; “અરે ! મારું ઘર ભાંગી જવાને તૈયાર થયું. હાય ! હાય ! મારો સંસાર પડી ભાંગ્યો. રે રે ! હું ઘડપણમાં રઝળી મુવો. ઓ મારા બાપ ! હવે હું રખડી મુવો, મારું હવે શું થશે ?” આમ બોલતાં બોલતાં ચોધાર આંસુઓ પાડી તે રડવા લાગ્યો.

નારદજીએ કહ્યું; “બ્રહ્મદેવ ! તમે તો નિત્ય નિત્ય પરમાત્માના પ્રાર્થના કરતા હતા કે, ‘આ સ્ત્રીથી મારો છૂટકારો કરો !’ તે તમારી પ્રાર્થના પરમાત્માએ સાંભળી છે—આજે તે તમારું કલ્યાણ કરે છે, તેમાં તમે શોક શાનો કરો છો ? જે જન્મ્યું તે જવાનું જ છે. જાતલ્પ હિંમુખો મૃત્યુઃ । જન્મવાનો પર્યાય જ મૃત્યુ છે. હ બ્રહ્મદેવ ! પ્રકૃતિ એ તો મરણ છે, અને જે વિકૃતિ છે તેને જ કાઢ્યા પુરુષો જીવિત ગણે છે.* મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ શ્રીરામસદ્ગતે ઉપદેશ કરતાં કહ્યું હતું કે, દોષ-રૂપી મુક્તાક્ષીની માયાનો જેણે ત્યાગ કીધો છે, વડવાનળરૂપ કોપનો ત્યાગ કરીને જેણે વિવેકરૂપી શસ્ત્ર ધારણ કીધું છે, અનંગની પીડાથી જે જીવ-મુક્ત થયો છે, તેવા જ જીવને મૃત્યુ હણતો નથી; બાકીના સર્વે તો મૃત્યુથી હણાયલા જ છે. એવા મૃત્યુને મોટે તમે શા માટે શોક કરો છો !’ તમે અને તમારી સ્ત્રી એક ઠાળે, એક સ્થળે, એક ગૃહે, જન્મેલાં નથી; અને તમારું મૃત્યુ પણ નિરનિરાળું જ નિર્માણ છે, તેમાં શોય શો ! નૈનં ક્ષોચિત્તુર્મહંસિ । જગતમાં એવી પણ કહેતી છે કે, બે કરા સાથે પડવા નથી, કાં તો તમે પ્રથમ મૃત્યુને શરણ થશો, કાં તો તે પ્રથમ મૃત્યુને શરણ થશે, એવું આદિ અનાદિનું નિર્માણ છે તેને મિથ્યા કોણ કરી શકે એમ છે ? હે ભૂદેવ ! માયાશંકર ! તમારા જેવા વિદ્વાન્ પુરુષે તો સંકટમાં શોક ન કરવો બેઠ્યો; તમારે તો સંસારથી ઉદ્ધાસીન રહેવું બેઠ્યો; કેમકે સંસારમાં પ્રીતિ કરવા યોગ્ય કોઈ સુખ તમને છે, એવું મને દેખાતું નથી. જે સંકટ તમને એ સ્ત્રી આપે

* મરણ પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધઃ ।

ક્ષણમપ્યવત્તિષ્ઠતે શ્રવણ્યદિ જન્તુર્નનુ લાભવાનસૌ ॥

છે, કુટુંબીસમક્ષ અયોગ્ય વચનો ઉચ્ચારી તમારી માનહાનિ કરે છે, આ પુત્રવધુસમક્ષ તમને હળવા પાડે છે, અને પતિ એ તો પરમેશ્વર-તુલ્ય છે તેને અનેક કુવચનોથી તિરસ્કારે છે. એવી સ્ત્રી થકી ને એવડ સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો પરમાત્માએ તમને જે શુભ યોગ સમય આપ્યો છે, તેને તમે શોઠાને ત્યજી હર્ષભેર તમારા આત્માનું ઠંડ્યાણું કરી લેવા માટે સત્વર ઝડપી લો !”

માયાશંકરે રડતાં રડતાં કહ્યું; “જે મહારાજ ! તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન અત્યારે રહેવા દો, ને મારું ઘર ભાંગી બચ છે તેને માટે કંઈ કરો. જે મારી સ્ત્રી આ મંદવાડમાંથી ઊઠશે તો હું સો બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવીશ, સહસ્ર ગૌદાનો આપીશ, લક્ષ ગાયત્રી જાપીશ ! એ મહાત્મા ! આપની પાસે જે કંઈ જડીબુટ્ટી હોય તો તે આપીને મારી સ્ત્રીને મૃત્યુના મુખમાંથી ઊગારો.”

નારદજીએ કહ્યું; “અરે એ મૂઠ ! જ્યાં મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, તેનું વારણ કરવાને કોણ સમર્થ છે ? મૂઠ મનુષ્ય જ જપતપને મૃત્યુના વારણનું કારણ કહ્યે છે. જે એમ મૃત્યુનું વારણ થતું હતું તો કોઈ જીવ કાલપાશમાં પડતે જ નહિ.” આ પ્રમાણે નારદજીએ ઘણા ઘણા ઉપદેશ આપ્યો, પણ માયામાં લુપ્ત માયાશંકરના હૃદયમાં તેની જરાપણ ચટકી લાગી નહિ.

જ્યારે તેની સ્ત્રી મરણ પામી ત્યારે તે ગાંડાની પેઠે ચઢાતઢા બકવા લાગ્યો—“ઓ ઓ ! મારું ઘર ભાંગી ગયું; મારું ઘડપણ રજળી ગયું; રે મારી માંદગીમાં કોણ સહાયતા આપશે”-એમ અજ્ઞાનીનીપેરે તે આકુંઠ કરવા લાગ્યો, સ્ત્રીની ઠાઠડીને વળગી પડી ઊંચકતી અટકાવવા લાગ્યો, તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો ને ચિતામાં ઝંપાપાત કરવાને પણ તૈયાર થયો ! અહાહા ! શી માયાની કૃત છે ! આખી જીંદગીમાં એક પણ દિવસે તેના હૃદયને આનંદ પમાડે તેવો એક પણ શબ્દ જે સ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળવા પામ્યો ન હતો, તે સ્ત્રીના ગુણોને સંભારી સંભારી ગાંડાપેરે તેણે માથું કૂટવા માંડ્યું ! બે ચાર દિવસો તો આવાનું પણ તણ દીધું. નારદજી નારદજીને ઠેકાણે રહ્યા, ને માયાશંકર પ્રભુભજન ને નિયતકર્મને ત્યાગ કરી, દુર્મુખીના ગુણગાન કરી રડવા ને માથું કૂટવામાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

સ્ત્રીના મરણને એકાદ માસ થયા પછી નારદજીએ તેને કહ્યું; “જે બ્રાહ્મણ ! આ અસારુસંસારમાંથી મુક્ત પામવાની પરમાત્માએ તારા ઉપર કૃપા કરી છે, તેનો તું લાભ લે. એ અલભ્ય લાભ માગ્યો.

મળતો નથી. તું સંન્યસ્ત ધારણ કર અને ઘરખારનો ત્યાગ કરી, આત્મસેવન કર. હવે તને કંઈ સુખ નથી, તારું વય પણ થયું છે, માટે સંસાર ત્યજી પ્રભુને ભજ ને આત્માનું કલ્યાણ કર !”

માયાશંકરે કહ્યું; “મહારાજ ! તમે બહુ સારું કહ્યું. મારા કલ્યાણ માટે આપના જેવા સંતનો સમાગમ એ અહોભાગ્ય છે ! પણ બુદ્ધિની મહારાજ ! આ મોટો પુત્ર તો રસ્તાપર પડ્યો છે; પણ આ બે નાના નાના બાળકાઓ કોને આશ્રયે રહે ? તેમની કોણ સંભાળ લે ? પુત્રની સ્ત્રી પણ હજી હલેતી છે, તેને ઘરના કાર્યભારની કંઈ પણ ગતાગમ નથી ને પૈસો કેમ ખર્ચવો, તેનું પણ જરાયે ભાન નથી; ઘરમાં બગાડ તો એટલો થાય છે કે, ન પૂછો વાત; તે બેઠા મારો જીવડો બળી-જળી બાય છે, પણ શું કરું ? મહારાજ ! હજી હું છું તે કંઈક સંભાળું છું, પણ ન હઉં તો પૈસાના કાંકરાજ કરે. એવી સ્થિતિમાં તે કંઈ સંન્યાસ લેવાય ? મહારાજ ! સંન્યાસને માટે તો હજી ઘણી વાર છે. પુત્રનો પુત્ર પણ હજી બાળક છે, તેની સંભાળ કેમ રાખવી, તેની એન્ની માને જરાયે ખબર નથી. હું બહુ તો એ બધું કોણ કરે !”

નારદજી બોલ્યા; ‘અલ્યા મૂર્ખાનંદ ! જે જીવ કર્મેન્દ્રિયને વશ રહીને મનથી પણ વિષયાવપેક્ષે-ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સેવન કરે છે, તે મૂઢાત્મા કોઈ પણ દિવસે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી.

તું એ બાળકોની ને બીજાઓની શું સંભાળ લેવાનો હતો ? તારી પોતાની જ સંભાળ લેવાને તું અશક્ત છે તો બીજાની સંભાળ લેવાની વાતો કરવી, એ અજ્ઞાનતા જ છે. તારી સંભાળ કોણ લે છે તે તું જાણે છે ? જે અનંતનો અનંત છે, સમર્થનો સમર્થ છે તે જ સર્વની સંભાળ લેવાને સમર્થ છે, ને તે જ સર્વની સંભાળ લેશે. એ ચિંતા તું રાખ નહિ. કોણ કોની સંભાળ લે છે ને તું શું સંભાળ લેવાનો હતો ? માટે મુખાર્ધિતજ ને પરમાત્માને શરણે ચાલ. રે અનાત્મ ! કોણ કોને સંભાળે છે ? તને જ કોઈ સંભાળે છે કે ? આ સુત, વિત્ત, તારા જીવનું કલ્યાણ કરનારાં નથી, પણ તને અધોગતિએ પહોંચાડનારાં છે. તેનો મોહ ત્યજ દે. અનેક શાસ્ત્રો ભણેલો હોય, આ દેહ નાશવંત છે એમ બાળુનારો હોય, આત્મા-અનાત્માના ભેદને સમજતો હોય, પણ એવા જીવના હૃદયમાં હેય અને ઉપાદેય કરીશામ કરીને પડ્યું ન હોય, તેનું કોઈ પણ કાળે કલ્યાણ થતું નથી-પરમાત્માએ તેને ઓકારી કાઢી

નાંખેલો છે, તેમાંથી તું બચ. આ નિઃસારની ચિંતા મૂકી દે-અને તું તારું જ કલ્યાણ કર ! સૌ સૌનું લાગ્યું ફેડશે; આ લોકમાંનું કોઈ પણ તારી સાથે આવવાનું નથી-જેનું તે અહીં જ રહી જવાનું છે. માટે ચાલ. હું તને વૈકુંઠમાં લઈ જઈ અને હમણાં ને હમણાં તારું કલ્યાણ કરું !”

બ્રાહ્મણે કહ્યું ! “મહારાજ ! એ તો બધું ખરું, પણ કહો, વૈકુંઠમાં શું સુખ છે ? જે સુખ આ લોકમાં છે તે સુખ વૈકુંઠમાં છે ખરું ? વૈકુંઠમાં તો એક દિવસ જવાના જ છીએ તો. આ પુત્રોને લાડ લડાવવા, તેમનાં લાડ જોવા, પૌત્રોના કિલકિલાટ સાંભળવા, લોકોને સુખે ‘હું અહો-ભાગ્ય છું’એ કીર્તિ સાંભળવી, એ શું વૈકુંઠમાં છે ? મહારાજ ! સ્વર્ગમાં તો મટામટ છે ! જે સર્વે છે તે અહીંયાં જ છે, છતાં તમે જોવા સંત કહો છો તો વખત આવશે ત્યારે વૈકુંઠમાં પણ જવાશે !”

એટલામાં પુત્રના પુત્રે આવીને દૂરથી જ ડોસાપર લાડ કરતાં કરતાં, છૂટો વાટકો ફેંક્યો, તેથી ડોસાનું નાક છુંદાવાઈ ગયું ! નસકોરી કૂટી ને ધડ ધડાટ કરતું લોહી વહેવા લાગ્યું.

નારદજીએ કહ્યું; “ઓ બ્રાહ્મણ ! આ જ તારાં છોકરાનાં લાડ કે ! ખરેખર આવું સુખ તો વૈકુંઠમાં નથી જ એ વાત ખરી.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “મહારાજ ! તમને સંસારનો અનુભવ નહિ તેથી એમ કહો છો ! દાદા ! દાદા ! કહી જ્યારે એ બોલાવે છે ત્યારે તે કેવું આનંદ ઉપજવનારું છે ? હજી બાળક છે, તેથી એને સમજણ નથી, પણ સમજશે ત્યારે ઘણો જ ડાહ્યો થશે ! એની મા એને કેવી ડાહી ડાહી વાતો કહી સમજાવે છે. એ તમે જુવો તો ચકિત જ થાઓ !”

આ વાક્ય હજી પૂરું થયું નથી, એટલામાં છોકરાની વહુએ આવીને કહ્યું; “ડોસા ! ખાવાનું ઠંડું પડી ગયું, હવે તો મરો ! હું ક્યાં સુધી રાજ રાજ તમારી પીડા વેઠ્યા કરીશ. હું તો તમારાથી થાકી ગઈ-હવે તો તમે મરો તોએ સારા ! તમારાં વૈતરાં તે હું ક્યાં સુધી ક્યાં કરું ? બે વાર થાળ ભરી ઝીકું છું; તો પણ ઈચ્છતાંએ આળસ આવે છે ! મરો એટલે પીરસીને અમે નિરાંતે ઘડીપણ જંપીએ. આવા ભેગ-ટાઓ ભેડે રાજ ને રાજ વાત શી કરવાની છે કે, વેળા કવેળાએ જોતા નથી ?” આમ બોલતી તથા અઘટિત ગાળો વરસાવતી છોકરાની વહુ ચાલી ગઈ.

બ્રાહ્મણના નાકમાંથી લોહી વહે છે, તમ્મર આવે છે; લોહીથી સુખ બધું ખરડાઈ ગયું છે, તેને માટે તો એક પણ શબ્દ વહુજીએ પૂછ્યો નહિ ને નારદજી જોડે વાત કરવા બેઠો ને દીકરાએ લાડમાં ઈટો વાડો માર્યો ને નસકોરી ફૂટી, તેથી લિજનનો થાળ-ઠંડો પડી ગયો ને વહુજીને વિલંબ થયો તે માટે આ પુખ્તાંજલિ આપી. એ સર્વ નારદજી તો જોઈ જ રહ્યા. તેણે કહ્યું; “હિ બ્રહ્મદેવ ! હિ માયાશંકર ! આ જ લાડકોડ જોવાને માટે તમે અહીંયાં જીવવા ચાહો છો ને આ જ સુખ તમને ઓવાઈનું લાગે છે કે ? અને એ જ સુખ ભોગવવાને, આ વહુનું ને આ પૌત્રનું સુખ જોવા માટે વૈકુંઠ તમને ગમતું નથી કે ? હિ મહારાજ ! તમારા અજ્ઞાનને તે શું કહું ! વૃદ્ધિને અંતે ક્ષય, ઉન્નતિને અંતે પતન, સંયોગાંતે વિયોગ-સંયોગને અંતે વિયોગ, પ્રેમને અંતે તિરસ્કાર અને જન્મને અંતે મરણ, એ જ આ સંસારની વ્યવસ્થા છે, તેમ જ રાગને અંતે વિરાગ જ છે. એ વિરાગ હજી તમને કેમ વ્યાખ્યો નથી ? એ બધા પેલી કર્કશા માયાના જ પ્રતાપ છે ! આ અંસા લપકા પછી તમને અહીં રહેવું કેમ ગમે છે તે મને કહો ! ખરેખર તે જ પુરુષ ભાગ્યવાન છે કે, જેની ભોગલાલસા નાશ પામી છે. માટે હવે મારું માનીને, આ દુઃખાત્મક સંસારને છોડી મારી સાથે ચાલો.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું; એ સંત મહાત્મા ! સંસારના રગડા તો એવા જ હોય. વહુ છે તો ઘણી ડાહી, પણ આ છોકરાએ કંઈ તોફાન કીધું હશે, તેથી ખીજવાઈને ગમે તે બોલી ગઈ. પણ એમાં શું ? ‘કુપુત્ર તો કદી હોય, કુમાતા કદાપિ નવ થાએ.’* એમ જ એના જેવા આપણે યશ્નએ ત્યારે એના ને આપણામાં ફેર શો ? આપણી અધિકતા ને જ્ઞાન કામનાં શું ? આપણો અનુભવ ને ઘડપણ શા કામના ? સાધુ મહારાજ ! મારું ઘડપણ ને એની જીવાની વચ્ચે ફરક હોય જ. જીવાની તે દિવાની છે ને જીવાનીનો જીરસો એવો જ હોય છે. દિવાનો માણસ ગમે તેમ બકે, તેને જેમ આપણે ગણકારતા નથી, તેથી ગુસ્સોએ ચડતો નથી, તેમ જીવાનના બોલ્યા સામા પણ જોવું નહિ. એ વહુના જેવી શાણ્ણી ને ડાહી તો અમારી આખી ન્યાતમાં કોઈ નથી. આડોશી-પાડોશી તેનાં વખાણ કરે છે, તે તમે સાંભળ્યાં નથી, તેથી જ એ તમને પાળ જણાય છે. બાકી તમને જો એનો અનુભવ થાય તો તમે એનાં વખાણ કર્યાં વગર રહો નહિ.”

* કુપુત્રો જાયેત કચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ ।

પછી નારદજીએ તેને ઘણી ઘણી રીતે બોધ્યો, પણ પત્થરપત્થ પાણી ! માયાના પાશમાં બંધાયલાને કંઈ પણ અસર થઈ નહિ.

કર્મસંયોગે નાકપર જે ઘા પડ્યો હતો, તેની બરાબર સંભાળ ન લેવાવાથી તે પાક્યો. તેમાં કીડા પડ્યા. ત્યારે નારદજીએ કહ્યું; “અલ્યા ભાઈ ! હવે કંઈ વિચાર થાય છે ખરો ? ચાલ, હું તને વૈકુંઠમાં લઈ જઈ.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “પણ મહારાજ ! આ ઘરબાર, વાડી, ખેતર વગેરેની સંભાળ કોણ લેશે ? તમે જોતા નથી કે, આ બધાં હજી બાળકો છે. આ નાકે તો બે દહાડામાં સારું થઈ જશે, પછી આપણે વિચાર કરીશું કે, ક્યારે વૈકુંઠમાં જવું.”

આ જગતના જીવની અજ્ઞાનરૂપ હૃદયચન્ધિનો જ્યાંસુધી વિનાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વવેત્તાનો ઉપદેશ કળદાયી થતો નથી.* જ્ઞાની મનુષ્ય જ ઝાંઝવાના જળ જેવા, ક્ષણમાં સત્ય ને ક્ષણમાં અસત્ય જણાતા સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, અજ્ઞાની તો સ્વભવત-જગત-સંસારને સત્ય માની, તેમાં જ લીન રહે છે. અસત્ય પદાર્થમાંથી નિવૃત્તિ થવી, એ શુદ્ધ સાત્ત્વિક વિદ્યાનું કૃણ છે. અસત્ય પદાર્થમાંથી પ્રવૃત્તિ થવી, એ અવિદ્યારૂપ માયાનું કૃણ છે. માયાશંકર અસત્ય પદાર્થમાં જ પ્રવૃત્તિ કરતો હતો. અસત્ય પદાર્થ ઉપર જ તેને પ્રીતિ હતી. અસત્ય પદાર્થને જ તે સત્ય માની બેઠો હતો, પણ બ્રાંતિ પામેલા મનુષ્યને ભ્રમથી જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે અધિષ્ઠાનથી જૂદું નથી. જેમ છીપમાં પ્રતીત થતું રૂપું છીપથી ભિન્ન નથી-સત્ય કહીએ તો આ સર્વ બ્રાંતિથી જ જણાય છે, તેમ આરોપિત થયેલું રૂપ નામમાત્ર જ છે, સત્યરૂપ નથી. એ સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ, જે જીવની સર્વ વાસનાઓ નષ્ટ થયેલી છે, જેણે માયાનો પરાજય કીધો છે, તેમાં જ હોય છે. માયાશંકરે માયાનો પરાજય કીધો નથી, તેના કર્મભોગો હજી પૂરા થયા નથી, સાત્ત્વિક વાસનાનો જન્મ થયો નથી, શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવના બંધાઈ નથી, તો તે નાશવંત જગતનાં સુખની તથા અવિનાશી ધામનાં સુખની તુલના કેમ કરી શકે ? હજી તે માયામાં લુપ્થ છે. પુત્ર, સ્ત્રુષા, પુત્રનાં બાળકો, પોતાનાં બાળકો, પૈસો ને કીર્તિમાં મોહિત છે. તેની મોહિતીમાંથી છૂટવાને તે આતુર જ ન હતો, પરમતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ જ ન હતો. આવા અવપક્ષ અજ્ઞાનીને નારદજી પણ શો બોધ કરી શકે ? એ મરોડાના બાવાજીને તો

* ન મલિનચેતઃપુનરેશબી જપ્રરોહઃ, અજગત્ ।

શેષ પણ ઉપદેશ કરવાને સમર્થ નથી, તેમ જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સનકાદિક ઋષિઓ પણ સમર્થ નથી,* તો નારદ તે કોણ ? માયામાં લુપ્થ રહેનારા જીવની ગતિ માયામાં જ લુપ્થ રહેવાની છે. વિષના કીડાને વિષમાં જ રહેવું ગમે છે.†

માયાશંકરનું ઘાનું દુઃખ વધી પડ્યું. તેનું ખાવું પીવું બંધ પડ્યું. તેના કાળ આવી પહોંચ્યો, પણ તેની માયાનો કાળ આવ્યો નહિ. આ દેહથી તે મૃત્યુ પામ્યો, પણ તેની માયા મૃત્યુ પામી નહિ. તે માયાને સાથે જ લઈને ગયો. ખરેખર આ સંસાર અત્યંત વિચિત્ર છે.

કુરુતે ગંગાસાગરગમનં વ્રતપરિપાલનમથવા દાનમ્ ।

જ્ઞાનવિહીને સર્વમતેન મુક્તિર્ન મવતિ જન્મશતેન ॥ ‡

ઈશ્વરી લીલા અગાધ છે. પુત્ર, વિત્ત, દારા ઉપર માયાના જીવની લાલસા હોવાથી પોતાના પુત્રને ત્યાં જ તેનો મહિષરૂપે જન્મ થયો.

તે જોઈને નારદજી ખેદ પામ્યા ને બોલ્યા; “અહો

માયાશંકરનો દુર્મતિની શી અવગતિ છે ! ક્યાં આની વિદ્રક્તા,

બીજો જન્મ ક્યાં એનું માન, ને ક્યાં એનો ધનલોભ ને ક્યાં

આની પુત્રપરિવારપર મલિન પ્રીતિ. આ બધાનું

ફળ આજે એ મહિષરૂપે ભોગવે છે. એ મહિષને તેનાપર ભાર ભરીને ભાડે ફેરવવામાં આવે છે. જ્યારે તે ઘરમાં રહે છે ત્યારે પોતાના પુત્ર અને પૌત્રને પોતાના ઉપર બેસારે છે, મોંઢા આગળ આવવા દે છે, બાળકો માર મારતાં તે સહન કરે છે, છાંડ્યું છુંડ્યું જે કંઈ તેના મોંઢાં આગળ નાંખવામાં આવે છે તે ખાય છે, ને કોઈ દહાડો ચારાના વાખા પડતાં તે ભુજ્યો પણ ઠોકાય છે.”

તેની આવી કરુણાજનક સ્થિતિ જોઈને નારદજી તેની પાસે તેનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી પુનઃ પધાર્યા. તેના વાંસાપર હાથ ફેરવી બોલ્યા; “હું મહિષરાજ ! કેમ કંઈ ઓળખ છે કે ? હજીએ તમારું

*અન્નઃ સુખમારાધ્યઃ સુહૃતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ । જ્ઞાનલવ્વદુર્વિદગ્ધં બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયતિ

† વિષકૃમિન્યાય. ‡ “ગંગાસાગરમાં ગમન કરવાથી, વ્રતનું પરિપાલન થવાથી કે જ્ઞાન લેવાથી, અથવા એ સર્વ કરવાથી પણ સૌ જન્મે જ્ઞાન વિના મુક્તિ થતી નથી.” આ શ્રી સંકર ભગવાનનું વચન છે. એવું જ વચન એક ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છે;—

“જ્ઞાન વિના મુક્તિ નહિ, નરદેહ વિના નવ હોય;
સદૃશ્ય વિના બાપે નહિ, કોટી કલ્પ સુધી ભય.”

પોતાનું કલ્યાણ કરવાને તમને વૈકુણ્ઠમાં આવવાની ઈચ્છા થાય છે ખરી ? થતી હોય તો ચાલો મારા સંગે. હું હમણાંજ તમને તેડી જઈ વૈકુણ્ઠનું સુખ બતાવું !”

નારદના હસ્તસ્પર્શથી તે મહિષને વાચા થઈ. તે બોલ્યો; “હુ ભગવન્ ! આપ કોણ છો, તે મને પ્રથમ કહો.”

નારદે પોતાના નામનો નિર્દેશ કર્યો.

મહિષરૂપમાં રહેલો બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “અહો નારદમુનિ ! બહુ સારું થયું કે તમારું દર્શન થયું, પણ એક વાતની મને ક્ષમા કરશો. તમે તો સદાય કુંવારા છો, તેથી સ્ત્રીનું, બાળ બચ્ચાનું ને પરિવારનું સુખ કેવું હોય છે, તેનું તમને કંઈ જ્ઞાન નથી. હું ને આ મારી ધણી-આણી (પતિને અનેક ન કહેવાનાં વચનો કહેવાથી હુમ્મખી, પણ મહિષીના અવતારમાં જન્મી હતી ને તે મહિષની સાથે જ રહેતી હતી.) મહિષી સાથે આ પુત્રો, પુત્રના પુત્રો જે ગેલ કરે છે. તેમાં અમને જે આનંદ થાય છે, તેમાં તમે શું જાણો ? એ સુખ મને થોડા કાળ ભોગવવા દો, પછી હું વૈકુણ્ઠમાં આવવાનો વિચાર કરીશ.”

એટલામાં તો ધસમસતી તે મહિષી ત્યાં આવી ને તંભે તે મહિષને એવા તો જોરથી શિગડું માંડ્યું કે, જે તના પેટમાં સોસરું પેસી ગયું ને તેમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. અધરામાં પૂરું એટલામાં તેના પુત્રો

અને પૌત્રો આવી પહોંચ્યા. તેઓએ રમત રમતાં

માયાશંકરનો તેના ઘામાં લાકડી ઘાલીને તેને ખૂબ કૂદાવ્યો

અગ્નિવાદ ને તે જોઈને બાળકો ખૂબ હસવા લાગ્યાં. કરુણા-

સિદ્ધ નારદે મહિષનું આ દુઃખ જોઈને કહ્યું; “અરે

ઓ મૂઠ ! હવે આ સુખમાં તને કેમ આનંદ થાય છે ? આને તું સુખ માને છે કે ? આ સુખ ભોગવવાને હજી તને જીવવું ગમે છે ? હજી તું માયાના પાશમાંથી મુક્ત થવાને ઇચ્છતો નથી ? ઓ અનાત્મવિત્ ! તને કયારે આત્મજ્ઞાન થશે ?”

બ્રાહ્મણે કહ્યું; “મહારાજ ! એ તો બધાં દેહનાં દુઃખો છે, આત્માને શું છે ? આ બાળકોને જોઈને, આ મહિષી સાથે વિહાર કરીને, મારા આત્માને પરમ આનંદ થતો તમે જોવ છો, પણ આ આત્માને તો આમાંનું કશુંએ દુઃખ કે સુખ જણાતું નથી.” માયા-શંકર મહિષનું આવું શુષ્ક વેદીયું જ્ઞાન જોઈને નારદજીને હોઠમાં હસવું આવ્યું. તેટલામાં મહિષરૂપી માયાશંકર આગળ બોલ્યો; “હું તો બ્રહ્મ

હું! અહં બ્રહ્માસ્મિ । મને આ દુઃખની સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. જીવ પોતે જ બ્રહ્મરૂપ છે.* બ્રહ્મ ક્રિયારહિત છે, ને સુખદુઃખ વિનાનું છે; એને દુઃખે શાનું ને સુખે શાનું ?”

એ વચન સાંભળીને અને તેનું ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’પણું જોઈને, નારદજી ખડખડાડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા; “આ તારા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ તો બહુ સારો! એવા આત્મજ્ઞાનને ખાળી મૂક, ભસ્મ કર. આ નરકની યાતનાને તું ભલે સુખ માન, પણ હે મૂઢમતિ! એ સુખ નથી. એ તારી મૂર્ખતા છે.” પછી ક્રોધ કરીને કહ્યું; “હિ માયાશંકર! આ તારાં આત્મજ્ઞાનને તથા આ તારાં સુખને પાતાળમાં ચાંપ ને મારી સાથે વૈકુંઠમાં ચાલ, ને ત્યાંનું સુખ જો.”

માયાશંકરે કહ્યું; “મહારાજ! આ સુખ હવે મને થે હો વખત તો ભોગવવા ઘો, પછી તમે કહેશો તેમ કરીશ.”

માયામાં લલચાવેલા માયાશંકરની માયા, આટલું દુઃખ થતાં પણ છૂટી ન હતી-છૂટવાની ભાવનાએ થતી ન હતી. જેને સાત્ત્વિક આત્મજ્ઞાન થયું નથી, તેની એ જ અવસ્થા થાય છે. મલિન વાસના, કામ અને લોભ આત્માનો નાશ કરનાર છે. એ કામ ને લોભને જ્યાં સુધી ત્યાગ થયો નથી ને સાત્ત્વિક ભાવના દૃઢ થઈ નથી, ત્યાં સુધી આત્મા નિર્નિકારી થતો નથી. હવે માયિક જીવને બુદ્ધિ હોતી નથી, તેમ સાત્ત્વિક ભાવના પણ હોતી નથી; જેને સાત્ત્વિક ભાવના નથી તેને શાંતિ નથી, જેને શાંતિ નથી તેને પરમ સુખે નથી,† પણ પરમ દુઃખ જ ભોગવવાનું છે. મહિષને જે ઘા થયો હતો, તેની પીડાથી તે થોડે કાળે મરણ પામ્યો.

માયાશંકર મહિષનો ત્રીજો જન્મ જ્ઞાનયોનિમાં થયો. તે જ્ઞાન પોતાના પુત્રના ઘરની ચોકી કરવા લાગ્યો. બારણાપર બેસી રહી, છોકરાની વહુ જે ઠકડો ટુકડો નાંખે તે ખાઈને
માયાશંકરનો તે નિર્વાહ કરતો હતો. વખત બે વખત ઘરમાં
ત્રીજો જન્મ તે જતો ત્યારે પુત્ર પૌત્રો કે સ્તુષા છોકરાની વહુ
લાકડીથી તેનું એવું તો આદરાતિથ્ય કરતાં હતાં
કે, તે બાંભણી ખૂમ પાડીને નાસી જતો હતો, પણ પુનઃ થોડીવારે

* જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર: ।

† નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કૃતઃ મુક્તમ॥

પાછો આવીને ત્યાંને ત્યાં જ બેસતો હતો. નાનાં બાળકો તેને મારતાં છતાં તે તેઓની સાથે ગેલ કરતો હતો; તેનું પૂછતું આમળતાં તોપણ તે તેમનાપર ક્રોધ કરતો નહિ; તેના ઉપર બેસતાં, તોપણ તે ખુશી થતો હતો. આવી સ્થિતિમાં તે આનંદ માનતો હતો ! ત્યાં પુનઃ નારદ મુનિ, તેની પાસે આવ્યા. તેમણે તેને કહ્યું; “અરે ઓ માયાશંકર શ્વાન ! તને હજી વૈકુંઠમાં આવવાની ઈચ્છા થાય છે ખરી ?”

શ્વાને ક્રોધ કરીને કહ્યું કે; “હે નારદજી ! હવે તમે પધારો મહારાજ ! રોજ રોજ વૈકુંઠની શું વાત કરો છો ? વૈકુંઠમાં તે એવું શું બળ્યું છે કે, મને ત્યાં આવવાનું કહો છો ? આ પાંચ દશ શુનીઓ સાથે રમવું, તેમાં પ્રમુખ થઈને ચાલવું, તેમના ઉપર હુકમ કરવો, વાંકી ચૂંકી ચાલે તો તેમને બટકાં ભરવાં, એ સુખની મજા તમે કંઈ જાણો છો ખરા ? એ તો જે જાણે તે જ જાણે. અજ્ઞાણને એનું જ્ઞાન ત્રિકાળે પણ થાય એમ નથી. હું તમારી સાથે આવું તો આ મારા પુત્રના ધરનું રક્ષણ કોણ કરે ? તમને ખબર નથી મહારાજ ? પણ ગઈ કાલે તો ગજબ થયો હતો, ચાર ચોરો મારા પુત્રનું ધન હરણ કરવાને આવ્યા હતા. હું જો ન હોત તો તેઓ મારા પુત્રને ખાવો બનાવીને ચાલ્યા જાત. મેં જેવા ચોરોને જોયા તેવી જ મારી શુનીઓને (કુતરીઓને) જાગૃત કરી દીધી ને એકેકે જઈને એકએકના પગે એવું તો બચકું ભર્યું કે, ચારે ચોરો ખરાડા પાડતા નાસી ગયા. મહારાજ ! હું તમારી સાથે આવ્યો હત તો મારા પુત્રની શી હાલત થાત ? તેના ધનની કોણ સંભાળ લેત ? આઠમા દહાડાપર પેલી નાની છોકરી, જે મને પ્રાણ સમાન વહાલી છે, તે પાસેના તળાવમાં પડી ગઈ હતી. જો હું ન હોત તો તે બીચારી ડૂબીને મરણ જ પામત. જેવી તે પાણીમાં પડી કે મેં ભુરકો માર્યો; અને જરા પણ ઈજા આપ્યા વગર તેને કંદોરા આગળથી પકડીને હું ઉપર તરી આવ્યો ને તેના પ્રાણનું રક્ષણ કીધું હતું.”

નારદે કહ્યું; “અલ્યા ! કોનો પુત્ર ને કોની પુત્રી ! તું શ્વાન ને એ મનુષ્ય ! તારે ને એને શો સંબંધ ? તારા અનેક જન્મો થઈ ચૂક્યા છે, તેનાએ અનેક જન્મો થઈ ચૂક્યા છે. જણાનુંબંધે તું ને એ ગત-જન્મમાં ભેગાં થયાં; તારું ને એનું ઋણ પૂરું થયું, હવે તારે અને એને શો સંબંધ, કે મારો પુત્ર, મારી વહુ, મારા પૌત્રો, મારું ધન, એમ બક્યા કરે છે ? જો તારો ને એનો સંબંધ હોય તો આ તારો

પુત્ર તને પિતા માને છે ખરો? અને પૌત્રો તને દાદો માને છે ખરા? અને સ્ત્રી તારો આદરસત્કાર કરે છે ખરી? જો, જો, તે તો ઘરમાં બેઠાં બેઠાં મધુરાં ભોજનોનો આહાર કરે છે અને તને તો પેલું છાંડ્યું છુંડ્યું નાંખ્યું છે. જો તારું શ્રાદ્ધ કરે છે, પણ તને ખાવાનુંએ આપતાં નથી. ‘મારા પિત્રાણ બહુ સારા હતા’ એમ બોલી તારો પુત્ર તારી પ્રશંસા કરે છે અને તે જ ક્ષણે તને લાકડીનો સપાટો પણ મારે છે! બોલ, તારે ને એને સંબંધ શો? તું જે ધનનું રક્ષણ કરે છે, તેમાંથી એક દમડી સુદ્ધાંત તને આપતા નથી, તો તારું ધન ક્યાં છે? જે ઘરની તું ચોકી કરે છે તેમાં તને પ્રવેશ કરવાનો પણ અધિકાર નથી, તો પછી તારું ઘર ક્યાં? એ! અનાત્મવિત! તારી વિધા ક્યાં બળી ગઈ? તું લોકોને ઉપદેશ કરતો હતો, તે તારો ઉપદેશ તને તો કંઈ પણ ફળદાયક થઈ પડ્યો નથી. તે અનેકોને ઉપદેશ ક્યો હતો કે, પરમાત્માને જાણો, ભજો અને વંદન કરો; તેજ સર્વ સુખોનો દાતા છે, તે જ આ સર્વ લોકોને તારવાને સમર્થ છે. આ સંસારદુઃખરૂપ છે, તેની મમતા ત્યજો, તેનાપર મોહ ન રાખો. એ મોહથી નરકમાં જવાનાં સાધનો સધાય છે, તમે એક અદ્વિતીયને ભજો, સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક તેને જ શરણે જાઓ*—એ જ સર્વ પાપોમાંથી નિવૃત્તિ આપનાર છે! એ તારો ઉપદેશ તને કંઈ પણ ફળદાયક થઈ પડ્યો નથી, એ શું? તું જ શ્રુતિવચન બોલતો હતો કે, ‘જેવું જે કરે છે, જેવું જે આચરે છે, તેવો જ તે થાય છે;’ તે વચનને તે કંઈ પણ સાર્થક કીધું નથી. રે મૂર્ખ! તારી અવગતિ થયા છતાં પણ હજી તું માયાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. ખરેખર! ચક્ષુઓ જેમ શબ્દને જોઈ શકતાં નથી, ઠણો જેમ નાસિકાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકતા નથી, એમ જ ભૌતિક દૃષ્ટિ પરમાત્માને જોઈ શકતી નથી. ખરેખરો અજ્ઞાની, શ્રદ્ધાવિનાનો ને માયામાં લુપ્થ જીવ વિનાશને જ પામે છે. આ લોકમાં તે સુખ પામતો નથી અને પરલોક તો તેને માટે છે જ નહિ—તેવું તેનું પ્રારબ્ધ નથી, પુરુષાર્થ નથી, ક્રિયાભણે નથી. હે અધમ! હે માયાના પાશમાં બંધાયલા! આ દુઃખોદ્ધિ તરાવવાને માટે હું આવ્યો છું. હું પાછો જઈ નહિ, એટલામાં તું મારી સાથે આવવાને તૈયાર થા ને મારા સમાગમનું ફળ પ્રાપ્ત કરી લે!”

* ભગવાને કહ્યું છે કે, સર્વવર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

માયાશંકર શ્વાન બોલ્યો; “મહારાજ ! તમે કહ્યું તે તો ઠીક છે, પણ મેં કહ્યું તેનો તો તમે જરાય વિચાર કર્યો નહિ ! હું આવું તો મારા પુત્રના ઘરનું રક્ષણ કેળવું કરે ? કેઈ લુંટી જાય તો હું શું કરું ?”

નારદજીએ કહ્યું; “અલ્યા ! તારો પુત્ર ક્યાં ને તારું કુટુંબ ક્યાં ?”

તારા પુત્રો ને તારું કુટુંબ તો આ શ્વાન અને શુનીઓ છે !”

માયાશંકર બોલ્યો; “પણ પૂર્વજન્મના તો મારા પુત્રો ને સગાં સહોદર ખરા કે નહિ ?”

નારદજીએ કહ્યું; “પણ આ જન્મમાં તારે તેની સાથે શો સંબંધ છે ? એવો તો અનેક જન્મોમાં તારો પુત્રપરિવાર હતો, તેનું તને આજે સ્મરણ નથી, અને તું આ પુત્રપરિવારને ક્યાં સંભારે છે ! પુંનામક નરકમાંથી તારે તે પુત્ર,* તારા પુત્રે તો તને પુંનામક નરકમાંથી તારવાનો યત્ન કીધો નથી, પણ તું પંડે આજે તારી મહિન વાસનાને યોગે નરકમાં જ પડ્યો છે. શું એ નરકનું સુખ તને આનંદ આપે છે !”

માયાશંકર બોલ્યો; “મહારાજ ! હજી તમને આ જગતની લીલાની ખબર નથી. સ્નેહ અને સગપણ તો થુવેરીઆના જેવું છે. નિર્જળ સ્થળમાં પણ પડયું પડયું તે પહોંવિત થાય છે. સ્નેહની સાંકળ કંઈ તોડી તોડાતી નથી ને છોડી છોડાતી નથી. હું આ પૌત્રને પિતામહ નથી. પરંતુ તે મારા પુત્રનો પુત્ર તો છે જ ! તેનો સ્નેહ હું ત્યાગ કરી શકતો નથી. હમણાં તો મહારાજ ! માફ કરો; મારી વૈકુંઠ આવવાની ઇચ્છા નથી; અગાડી જોઈ લઈશું.”

માયાની આવી પ્રબળતા જોઈને નારદજી ચકિત થઈ ગયા. પછી તે શ્વાનને અને તેના કુટુંબને તજી દઈને આકાશમાં ગમન કરતા કરતા વિચાર કરવા લાગ્યા કે; “એહોહો ! પરમાત્માની માયાનું બળ કેટલું પ્રબળ છે ? માયાના પાશમાં જકડાયલો જીવ, મારા જેવાનો સમાગમ થયા છતાં પણ સત્સંગ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી ને માયામાંથી છૂટવાનો સંકલ્પે કરતો નથી. જે શાસ્ત્રવિધિ છોડી સ્વચ્છંદપણથી વર્તે છે તે સિદ્ધિને પામતો નથી, સુખને પામતો નથી અને પરમ ગતિને પણ પામતો નથી; † એવું માયાનું આવરણ ગાઢ-પ્રગાઢ છે. અહો પરમા પરમાત્મા ! તારી માયાને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ !”

* પુત્રાન્મો નરકાયસ્માત્પિતરં ત્રાયતે સુતઃ । તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયમ્મુવાહ † યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુલં ન પરાં ગતિમ્ ॥

કેટલેક કાળે માયાશંકર નામક જીવ, શ્વાનદેહમાંથી મુક્ત થયો.

તે જરાયુજ યોનિનો ત્યાગ કરીને અંડજ યોનિમાં
માયાશંકરનો નરકના કીડારૂપે અવતર્યો ! એ દેહમાં તે જીવ
ઓથો જન્મ અનેક કીડા સંગે રહીને આનંદ ભોગવતો હતો.

પુનઃ નારદજી તેની પાસે પધાર્યા અને તેના ઉપર
નિર્મેળ જળ છાંટી તેમણે કરુણાદૃષ્ટિથી કહ્યું; “હુરાત્મા ! હે અજ્ઞાના-
ધકારમાં ડૂબી ગયેલા માયાશંકર ! કેમ હવે તારા સુખની કંઈ સીમા છે
ખરી ? આ સુખમાંથી મુક્ત થવા માટે હજીએ તારી આત્મદૃષ્ટિ ખુલશે
કે નહિ ? તારા મનની સ્થિતિ સુધરશે કે નહિ ? આ નરકમાં પડવામાં
અને રહેવામાં તને હજી પણ આનંદ આવે છે ? હવે તું ગમે તેમ
બોલ, પણ મેં નિશ્ચય કીધો છે કે, આ વખત તો હું તને બળાત્કારે
પણ વૈકુંઠમાં ઘસડી જઈશ ને તારી અનાત્મબુદ્ધિનો વિનાશ કરીશ
ને મારાં દર્શનનું યથાર્થ જ્ઞાન આપીશ. આ સ્થિતિમાં વધુ કાળ તને
રહેવા ઇર્ષ્ય નહિ.”

કીડાના રૂપમાં રહેલા માયાશંકરે કહ્યું; “હું ! હું ! મહારાજ ! જો
જો, કંઈ એવું ઉંધુંચતું કરતા નહિ. અહીં મને એવું શું દુઃખ છે કે,
તમે મને વૈકુંઠમાં લઈ જવાને ઇચ્છો છો ? આ વિષ્ણુના કીડારૂપે
રહેલો હું, મારા પુત્રના ખેતરના ખાતરરૂપે પૂરાઈને, તેને જ્ઞાન આપ-
વાને ચાહું છું. એ કામ મને પૂર્ણ કરવા દો.”

નરકના દુઃખથી પણ વિશેષ કષ્ટદાયી કીડાના દેહમાં પણ તેની
માયિક વાસના જોઈને, નારદજીને ભારે ખેદ થયો. છતાં તેના આકુંઠનો
અને કલ્પાંતનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના, પોતાની યોગસિદ્ધિવડે
હાપાડીને, ગંગાના દિવ્ય જળમાં તે જીવને પધરાવ્યો ને ગંગાજળને
સ્પર્શ થતાં જ, માયાલુબ્ધ જીવ, માયાશંકરની માયાનો વિનાશ થઈ
અયો. પછી તેને પોતાની સાથે લઈને પરમાત્માનાં દર્શને પધાર્યા.

નારદજીએ પરમાત્માને પ્રણામ કરીને કહ્યું; “હિ જગદીશ્વર !
હું મહાપ્રભુ ! હે ચક્રને ચક્રાવતારા ! આપ ખરેખરા માયાપતિ છો !*
મેં આપની માયાનું યથાર્થ દર્શન કર્યું ! એ માયા દુસ્ત જ છે ! જે
આપને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ એ માયાને તરી બળ્ય છે ! આપની
નિર્મિત એ માયાની શક્તિ એટલી અગાધ છે કે, તેના પાશમાં જે

* આયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્ધિ માયિકં તુ મહેશ્વરમ્ ।

૧૧ દૈવી ભેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । મામેષ ચે પ્રપચીતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥

જઠડાયો, તે છૂટવાને અશક્ત જ બની જાય છે. ચિત્ત જેમ પોતાના ભાનના નિર્વાહને માટે સમર્થ છે, ભેદ જેમ ભેદના નિર્વાહને માટે સમર્થ છે, તેમ પોતાના અને અન્યના નિર્વાહને માટે સમર્થ અને સંભાવનાથી પણ પેલીપારની ઘટના ઉપજવવામાં કુશળ એવી માયા વિશ્રમ થકી મોહ ઉપજાવે છે. સ્વસ્વરૂપના સહજનંદમાં સદા વિહરતા નિઃસંગ યોગીઓ જ એ માયાના પારને પહોંચી શકે છે. જગતના જીવની માયા તરવાની ગતિ સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન વગર અશક્ય જ છે.”

તે પછી નારદજી પરમાત્માનું ભજન કરતા કરતા અને વીણા વગાડતા વગાડતા, વિશ્વમાં વિહરવા માટે ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા.

યોગીન્દ્ર મુનિએ માયાનું પ્રાબલ્ય અને શક્તિની આ સુંદર કથા કહ્યા પછી, સુવિચારે પ્રછયું; “મહારાજ ! આ જીવ તો માયામાં ઠેઠના ઠેઠ મુધી લુબ્ધ જ રહ્યો હતો; છતાં તે પરમ ગતિને કેમ પામ્યો ?”

યોગીન્દ્ર મુનિ બોલ્યા; “હે વત્સ સુવિચાર ! એ દેવધિ નારદના સત્સંગનું ફળ છે. કુટુંબ પરિવારની માયા સિવાય બીજાં તેનાં કર્મે શુદ્ધ હતાં, તેથી જ તેને વૈકુંઠ લઈ જવાની શ્રીનારદજીને ઇચ્છા થઈ હતી ને લઈ ગયા હતા. એ કંઈ મુક્તિ ન હોતી, પણ ત્યાં રહી તે જીવ કાળે કરી મુક્તિને પામ્યો હતા. જેમ અન્નમિલ, માત્ર નારાયણના નામસ્મરણથી જ તરી ગયો છે, તેમ જ માયાશંકર પણ મહર્ષિ નારદનાં દર્શન તથા ઉપદેશશ્રવણના પ્રતાપથી જ તરી ગયો છે. જે મોક્ષનો જિજ્ઞાસુ છે તેવા આ લોકના જીવે, માયાની સમ ભૂમિકાઓને જીતવા માટે, નિત્ય મધન ઠર્યા કરવું જોઈએ.

માયાની સાત

ભૂમિકા

૧. પહેલી ભૂમિકા કીર્તિ, ૨. બીજી ભૂમિકા શ્રી, ૩. ત્રીજી ભૂમિકા વાણીવલાસ, ૪. ચોથી ભૂમિકા સ્મૃતિ, ૫. પાંચમી ભૂમિકા મેધા, ૬ છઠ્ઠી

ભૂમિકા ધૃતિ અને ૭. સાતમી ભૂમિકા ક્ષમા છે.* જેને મુક્તિની કામના છે તેણે કીર્તિ ને ધનનો ત્યાગ કરવો, વાણીવલાસમાં નિઃસ્પૃહ રહેવું, ભોગવેલા વિષયની સ્મૃતિ કરવી નહિ, બુદ્ધિથી પરમાત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો, પરમાત્માના સ્વરૂપને આત્મામાં કસાવીને આત્મા પર-માત્માનું પરિશોધન કરવું અને ક્ષમાવૃત્તિથી જગતને જોવું. વગી તેણે દ્વૈતનો ત્યાગ કરી અદ્વૈતરૂપે રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ જ માયાનો પરાજય છે. જે જીવ એ માયાનો પરાજય કરે છે, તે જીવને આ લોકની

* કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા.

માયા-અવિદ્યા પરાજય કરી શકતી નથી; પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક માયામાં પરમાત્માનાં ચરણકમળનું સતત સેવન કરવાને સમર્થ બનાવે છે. માયાનાં અનેક સ્વરૂપો છે, તે સર્વથી સુરક્ષિત બનવામાં પુરુષાર્થ પરમ છે. માયાની એવી તો પ્રગાઠ શક્તિ છે કે, ગમે તેવા જ્ઞાનીને પણ તે મોહ ઉપજાવીને પાતામાં લદ્દુ બનાવી દે છે, ને જ્ઞાન વિજ્ઞાન સર્વનો નાશ કરી નાંખે છે. મહાન્ વિજયી ભલે હો, પણ જે માયાને જીત્યો તે જ જીત્યો, તે જ જીત્યો, તે જ તર્યો ને તેણે જ પરમ પદ પ્રાપ્ત કીધું, અન્ય તો જીવતાં છતાં મુવા સમાન છે; જીત્યા છતાં જીતાયલા સમાન છે; તેમના જ્ઞાનનો લોપ થયેલો સમજવો અને અજ્ઞાનમાં જ તે આધારિયાં બાનારા છે. તેમનું દર્શન, પૂજન, સાધુ સંતનું સેવન, દાન, ધર્મ સધળું નિષ્ફળ નીવડે છે. જેને આત્મજ્ઞાન હોતું નથી, જેણે વાસના ત્યાગી નથી, જે પરમ પ્રેમમાં લુપ્ત નથી, તેને મોક્ષ જ નથી. પરમ પ્રેમ જ સર્વ સિદ્ધિઓનો-કામનાઓનો દાતા છે; મુક્તિનું મંદિર છે.”

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान्માयी સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિન્શ્ચાન્યો માયયા સન્નિરુદ્ધઃ ॥

છંદો, યજ્ઞો, વૈદિક કર્મો, વ્રતો તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે કાંઈ (ચાર) વેદો કહે છે, તે સર્વ અમૃતરૂપ અક્ષરમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. માયાયુક્ત તે પરમાત્મા વિશ્વની (બધાની) ઉત્પત્તિ કરે છે. આને વિશે માયાપરવશ થયેલો બીજો જીવાત્મા માયાના બંધનમાં બંધાયેલો રહે છે.

ચેતાચિત્તર ઉપનિષદ્

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

સમાયસૃજતેત્યાદ્યઃ ચેતાચિત્તરશાસ્ત્રિનઃ ॥

માયા એ ભગવાન્ મહેશ્વરની પ્રકૃતિ છે અને માયી ભગવાન્ મહેશ્વર છે. તે માયી ભગવાન્ મહેશ્વરે આ ચરાચર સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી એમ ચેતાચિત્તર શાસ્ત્રાવાળાઓ કહે છે.

અભિપ્રાય જાણીને મુનિએ તેવો જ ઉપદેશ આરંભ્યો. તે બોલ્યા; “હિ
પુત્રો ! મનુષ્યોને કોઈ જન્મના કર્મવિપાક શેષ રહ્યા હોય છે, તે ભોગ-
વવાને જ પરમાત્મા તે જીવને આ લોકમાં ઉત્તમ સ્થાનમાં જન્મ આપે
છે. શ્રદ્ધાવાન અને પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે મથન કરવા છતાં પણ જે
જીવ આત્મા અને બ્રહ્મની એકતાની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં અપૂર્ણ રહે છે,
જેની વૈરાગ્યવાસના તીવ્ર થઈ નથી ને જેની ભોગવાસનાને સર્વાંશે
નાશ થયો નથી, એવા જીવો, યોગમાંથી બ્રહ્મ થવા છતાં પણ દુર્ગતિને
તો પામતા જ નથી;* પરંતુ પોતાનાં પુણ્યે કરીને પ્રાપ્ત કરેલા લોકોમાં
જઈને, જે ભોગવાસનાનાં બીજાં તેના અંગમાં રહેલાં છે, તે ભોગવાસના
ભોગવવાને આ લોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે. પણ તેમને, જ્યારે ભોગ-
વાસના-ભાવનાનું ક્ષણ ભોગવતાં ભોગવતાં અચાનક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન
થાય છે, સત્સત્તાની ભિન્નતા જણાય છે ત્યારે તે સંસારને તુચ્છ ગણીને
ત્યજી દે છે અથવા તેમાં નિર્લેપ રહીને વિચરે છે; અને અન્તે પોતાના
જન્મનું સાર્થક કરી લે છે. બ્રહ્મયોગી કોઈ ધર્મશીલ વિદ્વાનને ત્યાં,
પવિત્ર શ્રીમાનને ત્યાં કે યોગસંપન્ન પુરુષને ત્યાં જન્મ ધરે છે.† પ્રથમ
તો તે ભોગ ભોગવવામાં જ દીન રહે છે, પણ આકસ્મિક તેની ભોગે-
ચ્છાની તૃપ્તિ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાનયોગ સાધીને
જીવન્મુક્ત બની, વિદેહમુક્ત થાય છે.

વિખ્યાત થયેલો જનક પણ વિદેહી દશા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે આવો
જ યોગબ્રહ્મ જીવ હતો. તેના રાજ્યમાં સર્વ પ્રજા સુખી અને સંતોષી
હતી; બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિતોનો તે નિત્ય સમાગમ કરતો હતો; પોતાના
નિત્ય કર્મમાં અબાધિત તત્પર રહેતો હતો, તેનું મન-જે બંધનું કારણ
છે, તે સદાય બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કયાં કરતું હતું અને તેના આહાર,
વિહાર અને ચેષ્ટા નિષ્કામ વૃત્તિવાળાં હતાં. જે કર્મ તે કરતો, તે
બ્રહ્માર્પણ જ કરતો; છતાં તેના પુણ્યનો વિપાક જ્યાંસુધી પૂર્ણ થયો
નહતો ત્યાં સુધી તેને સત્સમાગમ થયો નહતો ને જ્યાંસુધી સત્સમાગમ
થયો ન હતો ત્યાં સુધી તે પરમતત્ત્વને જાણવાને સમર્થ થયો નહતો.

* ન હિ કર્યાણ્કુલચિર્દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ ।

† પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંભોકાનુચિત્વા જ્ઞાન્વતી : સમા : ॥

શુચીનાં પ્રીયતાં ગંદે યોગબ્રહ્મોડમિજાયતે । અથવા યોગિનામેવ કુલં ભવતિ ક્ષીયતામ્ ।

જનકની નગરચર્યા

એક સમયે પ્રાતઃકાળે એ રાજા છૂપા વેશે નગરચર્યા જોવાને નીકળ્યો. નગરની ગલી કૂચીઓ, પરાંઓ, બજારો, કિલ્લાઓ અને છાવણીઓ જોતો જોતો, રાજમાર્ગપર તે આવી ચડ્યો. તે પ્રસંગે રાજાની નજર એક શ્રીમાન્ ગૃહસ્થના ઝરુખાપર પડી. ત્યાં એક દંપતી-સ્ત્રી અને પુરુષ-પતિપત્ની બેઠાં બેઠાં આનંદમાં કલ્લોલ કરતાં હતાં. રાજા તે શ્રીમાનને પોતાની સ્ત્રી સાથેના વિનોદપ્રસંગ નિહાળતો હતો, એ જ ક્ષણે એ નગરના મહાજન શેઠની સ્ત્રી નદીતટે પાણી ભરવા જતી હતી, તેની દૃષ્ટિ પણ ઉક્ત ઝરુખાપરની કોડાપર પડી. પ્રથમ ગૃહસ્થની વિનોદલીલા જોઈને, પછી તે સ્ત્રીએ સ્મિત કર્યું; રાજાએ તે જોયું. તેને વિચાર થયો કે, ‘આ ગૃહસ્થની સ્ત્રી શા કારણથી હસી હસવાનો પ્રસંગ છે ખરો, પણ એવા પ્રસંગો તો ઘણાએ આવે છે; પણ મારે એ સ્ત્રીનાં હસવાનું કારણ જાણવું જોઈએ.’ પછી શંકાશીલ રાજા, ધીમે ધીમે તે સ્ત્રીની પાછળ પાછળ ગયો.

તે સ્ત્રી નદીના ઘાટપર જઈ બેઠું માંજવા બેઠી. ત્યાં સમીપમાં જઈ રાજાએ તે સ્ત્રીને પૂછ્યું; “હે અંબે ! કૃપા કરીને મારી શંકાનું સમાધાન કર. તું શા હેતુથી હસી ?”

રાજાને ઓળખી જઈને તે સ્ત્રી બોલી; “હે રાજા ! આપ નગરચર્યા જોવાને નીકળ્યા છો, તે નગરચર્યા જ જુવો. આ પ્રાપંચિક જગતમાં આવા તો અનેક પ્રસંગો મારા જોવામાં આવે છે, તેવો એક પ્રસંગ જોઈને હસી, એમાં આપને આશ્ચર્ય શાનું થયું ? એનું કારણ જાણવાથી આપને શો આનંદ થવાનો છે ? સંસાર છે, અનેક પ્રકારનાં કૌતુકો થાય છે ને થશે; તેમાં મારે શું ને તમારે પણ શું સ્વાર્થ છે ? મહારાજ ! આપ રાજપાટ સંભાળીને પ્રજાના સુખમાં વૃદ્ધિ થાય તેમ કરો, એટલે કૃતકાર્ય થશે. છુલ્લુક પ્રાણીઓની અમાનુષિક બેદાશીના ગર્ભના હેતુ જાણવામાં આપને કેઈ પણ રીતે આનંદ થશે નહિ !”

તે સ્ત્રીનાં આવાં ગૂઢ વચનો સાંભળી, તેની ગંભીર મુદ્રા જોઈ, રાજાને વિશેષ સંશય ઉત્પન્ન થયો. જનક રાજા બોલ્યો; “હે સચ્ચરિતશાલી સાધ્વી ! તમે મારી શંકાનું જ્યાં સુધી સમાધાન કરશે નહિ, ત્યાં સુધી મને બીજા કશાથી આનંદ થવાનો નથી.”

તે સચ્ચરિતશાલી સાધ્વીએ કહ્યું; “મહારાજ ! હે હે ! આપ બહુ જ ઉતાવળા છો ને પુરૂષ વિચાર કર્યા વિના જ બોલો છો. નિઃસંશય.

પણે માનજે કે, એ ભેદ હું તમને ઠહીશ, તે દિવસથી જ તમારા આ લોકનો આનંદ, સદાને માટે વિનાશ પામશે; માટે હે રાજા ! એ જાણવામાં કાંઈ પણ સાર નથી. જાણવાનું છે તે જ જાણો. ન જાણવાનું જાણેલાઓનો પત્તો જ નથી ! પરન્તુ હું જાણું છું કે, આપ રાજા છો, શુભવાન છો, વિદ્વાન છો, ધ્રુવના જિજ્ઞાસુ છો, આપે લીધેલી હઠ આપ છોડશે નહિ: સ્ત્રીહઠ, બાળહઠને રાજહઠને કોઈ પૂરું પડી શકતું નથી. સાંભળો ! જો આપને મારા હસવાનું કારણ જાણવાની અપેક્ષા જ હોય તો સાંભળો ! આજથી છ મહિને આપના બગીચાના પુવારાની સમીપમાં આવી, એક મેનાને બોલાવીને પૂછશે તો તે તમને આ ભેદનું રહસ્ય કહેશે. હમણાં તો આપને પ્રણામ ! વળી વધુ સાંભળો: હે રાજા ! આજે જ મારું મૃત્યુ છે ! આ પાણીનું બેડું ભરીને જેવી હું મારા ઘરના ઝરુખા નીચે જઈશ કે તત્કષણે તે ઝરુખો તૂટી પડશે ને હું મરણ પામીશ !”

તે સ્ત્રીના મુખથી આવાં મનને ચકિત કરનારાં વચનો સાંભળીને, રાજા તો તેની સામે ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યો. તે દંગ થયો. તેને ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો. તે પછી તે ગંભીરતાથી બોલ્યો; “હે બહેન ! એ મૃત્યુનું વારણ નહિ થઈ શકે ?”

“મહારાજ ! તમે તો ઘેલા છો, નિયતિના નિર્માણને ફેરવવા કોણ સમર્થ છે ? ત્રણ લોકોમાં એવો કોઈ પણ સમર્થ નથી કે, જે નિર્યાતિના નિર્માણને ફેરવી શકે. એ ઉપર પુરાણપ્રસિદ્ધ એક કથા હું તમને કહું છું, તે તમે લક્ષમાં લ્યો.”

નિર્માણ તે નિર્માણ જ છે

પછી તે સચ્ચરિતશાલી સાધ્વી-સતીએ રાજાને કહ્યું; હે મહારાજ ! લોકોનો રાજા રાવણ અતિ મહાન પ્રતાપી હતો. તેની રાજસભામાં ધ્રુવો વેદ ભણતા, વાયુ પવન ઢાળતો, અગ્નિ પાકક્રિયા કરતો, મેઘ પાણી ભરતો, લક્ષ્મી ધન આપતી, કુબેર ધનનું રાવણ અને રક્ષણ કરતો ને ઇંદ્રાદિક તેના સામંતો તરીકે તેના વિધાતા દરબારમાં નિત્ય પહેરો ભરતા હતા. એવો સમર્થ રાજા પણ નિયતિના નિર્માણને-વિધાતાના લેખને મિથ્યા કરી શક્યો નથી, તો મનુષ્યનું શું ગર્વ ? આવો સમર્થ રાવણરાય પોતાના પ્રતાપથી ત્રણ લોકોને પણ તુચ્છ ગણતો હતો.

એક સમયે તે દરબાર ભરીને બેઠો છે, ત્યાં ધ્રુવોએ વાતાં પ્રસંગમાં કહ્યું, “હે મહારાજ દશાનન ! વિધાતાના લેખને મિથ્યા કર-

વાને કોઈ પણ સમર્થ નથી; લલાટમાં લખાયલા છઠ્ઠીના લેખને કોઈ પણ ટાળી શકતું નથી.”

બ્રહ્માનાં આવાં વચનો સાંભળીને, મૂછપર હાથ દબાવે દશાનને કહ્યું; “અલ્યા બ્રહ્મા ! વિધાતા તે તારી એવી કોણ મોટી દેવી છે કે, જેના લખેલા લેખને ફેરવવા રાવણ પણ સમર્થ ન હોય ?”

બ્રહ્માએ કહ્યું; “જીવ-માત્રના કર્તવ્યનું નિર્માણ કરનાર એ જ અધિષ્ઠાત્રી મહાદેવી છે; એના લખેલા લેખને કોઈ પણ ફેરવી શકે એમ નથી. રે ! એકવાર લખેલા લેખને એ પંડે પણ ફેરવી શકવા અસમર્થ છે. તે એવી તો શક્તિવાળી છે કે, નિર્માણ તેને હાથે સ્વયં લખાઈ જાય છે !”

રાવણે મૂછપર હાથ રાખીને પુનઃ કહ્યું; “ઠીક ઠીક ! એ રાંડ વિધાતાના લેખને હું જો મિથ્યા ન કરું તો મારું નામ રાવણ નહિ. અલ્યા બ્રહ્મા ! હજી તારા મનમાં વિધાતાનું અભિમાન છે કે, તે મારા કરતાં પણ જબરી છે; તો હું તને થોડા દિવસમાં જ બતાવીશ કે, તે વિધાતા પણ મારા મ્હોડા આગળ કેમ પાણી ભરે છે ? બોલ, એ વિધાતા કયે દહાડે મનુષ્યોના કર્મનો ઉલ્લેખ કરે છે ?”

રાવણનો ઉગ્ર કોપ જોઈને બ્રહ્મા તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા, પણ પછી શાંતપણે બોલ્યા; “હું મહારાજ રાવણ ! એ વિધાતા જીવના જન્મની છઠ્ઠી રાત્રિએ, મધ્યરાત્રિના જીવનના સુકૃત દુષ્કૃતના લેખ લખે છે !”

તુરત જ સભાનું વિસર્જન થયું. રાવણના મનમાં એવો ખોપ ભરાયો કે, ‘એ વિધાતાના લેખને હું મિથ્યા કરું ત્યારે જ મારું નામ દશાનન ! એ સમયે રાવણની રાણી મંદોદરીને ગર્ભ હતો. થોડા કાળમાં રાણીને પ્રસવ થયો ને રાવણે વિધાતાના લેખને મિથ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાણી મંદોદરીને પુત્રી અવતરી હતી. છઠ્ઠી રાત્રિએ મંદોદરીના પ્રસૂતિગૃહના દ્વાર ઉપર જઈને રાવણ બેઠો ને વિધાતાના નિયતિના નિર્માણને મિથ્યા કરવાને તેની વાટ જોવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રિ થઈ કે, છમછમ કરતી દેવી માયારૂપ વિધાતા દેવી ત્યાં આગળ આવી બિભી રહી. તેનું દિવ્ય સૌંદર્ય જોતાં જ પ્રથમ તો રાવણ અંખવાણો પડી ગયો; પણ તે વીર પુરુષે, ગાઠા ધૈર્યથી એકદમ બિભા થઈ, વિધાતાનો હાથ પકડી પૂછ્યું; “આ કાલિ માંઝમ રાત્રે, ત્રિલોકને ધ્રુજાવનાર દેવ ને અસુર સર્વના સ્વામી રાજા રાવણની આજ્ઞા વગર, તું કેમ આવી ? બોલ, તું કોણ છે ? ક્યાં જાય છે ?”

વિધાતાએ કહ્યું; “હિ રાજા રાવણ ! હું પરમાત્માની માયાવી શક્તિ છું ! તમારી રાણી મંદોદરીએ કુવરીને જન્મ આપ્યો છે, તેના જીવનનો લેખ લખવા બંધ છું.”

રાવણે પૂછ્યું; “તું શું લેખ લખવાની છે ?”

દેવી વિધાતા બોલી; “હિ દશાનન ! શો લેખ લખવાની છું તે હું પંડે બાણી નથી; લેખ લખતી વખતે હું અવળે મુખે બિલી રહું છું ને પાછલે હાથે લખું છું, તેથી મને ખબર નથી પડતી કે હું શું લખું છું. તે લેખનો નિર્માણ કર્તા તો વિશ્વનો સર્જનહાર નિયામક જ છે, કે જેને તું ઓળખતો નથી !”

રાવણે કહ્યું; “ઠીક, ઠીક, તારી એ લવારી બાબુએ મૂક ! લેખ લખીને પાછી બાથ ત્યારે મને મળ્યા વગર જઈશ તો તને સખતમાં સખત શાસન કરીશ ! જા ! તારું કામ પૂર્ણ કરીને અહીં પાછી આવ, હું બેઠો છું.” વિધાતા પ્રસૂતિગૃહમાં ગઈ અને ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તેનું દિવ્ય સ્વરૂપ રાવણ વિના અન્ય કોઈ પણ બેઠ શક્યું નહિ.

વિધાતા કન્યાનું નિર્માણ અવળે મુખે લખીને પાછી ફરી ત્યારે રાવણે પૂછ્યું; “તું શું લખ્યું ?”

વિધાતા બોલી; “તે મેં બેયુંએ નથી ને જોવાની મને આજ્ઞાએ નથી. જે ચિચ્છક્રિતએ એનો જન્મ નિર્માણ કીધો છે, તે જ ચિચ્છક્રિતપ્રેરિત મારાથી જે લખાયું, તે જ મેં લખ્યું છે !”

રાવણે આજ્ઞા કીધી; “જા વાંચીને પાછી આવી અને એ નિર્માણ જણાવ.”

વિધાતા પાછી પ્રસૂતિગૃહમાં ગઈ ને રાજકન્યાનું નિર્માણ વાંચીને રાવણ પાસે આવીને તેને તેણે કન્યાનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર જણાવ્યું, અને છેવટે કહ્યું; “હિ રાજા ! એ તારી કન્યાનું નામ ‘પદ્મારથ’ છે, એનું લગ્ન તારા દ્વારપર ‘હોનારત’ નામનો જે ચંદ્રાણ ગાડુ કાઢે છે, તેની સાથે થશે !”

એ શબ્દ સાંભળતાં જ રાવણની પગની જવાબા શિરપર જઈને બેઠી. તે રાતો પીળો થઈ ગયો, ને વિધાતાને મારવા ખડ્ગ ખેંચવા વત્તપર થયો, પણ એટલામાં વિધાત્રી અદૃશ્ય થઈ ગઈ; અને વિચાર-ઘટ્ટ રાવણે રાજસવનમાં જઈને દરબાર ભર્યો. તેણે બ્રહ્માને કહ્યું; “અલ્યા બોડા માયાના બ્રહ્મા ! આજે તારી વિધાતાનો લેખ હું મિથ્યા કરું ત્યારે તું બાણીશ કે રાવણ કેવો સમર્થ છે.”

બ્રહ્માએ નમ્રપણે કહ્યું, “મહારાજ ! આપ તો સર્વસમર્થ છો. જ આહો તે કરો તેવા છો; પણ મહારાજ ! વિધાતાના લેખને તો કોઈ ફેરવી શકે તેમ નથી.”

પછી રાવણે પોતાના દુષ્ટ મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરીને તે નિંદાપ ચંડાળનો વધ કરવાનો વિચાર કર્યો. ઈશ્વરની હીલા અકલિત છે, તેનો કોઈ પણ પાર પામી શકે તેમ નથી. રાવણ મહાઅહંકારી ને મહોન્મત્ત હતો, તેના અહંકારનો નાશ કરવાની ગર્વગંજનહારની જ ઈચ્છા હતી, તેથી અન્ય મંત્રીની મતિ ફેરવી. રાવણ તો અવિદ્યાનો ઉપાસક હતો અને પરમેશ્વરની શક્તિની ઉપેક્ષા કરતો હતો, તેથી ગર્વગંજનનાથે, તેના ગર્વનો નાશ કરવાને જ તેના મંત્રીમાં બુદ્ધિ ટ્રેરી. અન્યના સુખ કે દુઃખનો કોઈ પણ દાતા છે, એમ રાવણ માનતો ન હતો; સત્ અસત કર્મનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે, એવું તેના જાણવામાં ન હતું; હું સર્વ કરવાને સમર્થ છું, એવું તેને મિથ્યા અભિમાન હતું. પણ હે મહારાજ જનક ! જે જીવ કમ વિષે અકર્મને અને અકર્મ વિષે કર્મને દેખે છે, તે જ વિશેષ બુદ્ધિમાન છે;* બાકીના તો બાપડા જ છે ! ત્રણ લોકોને જીવનાર અને સમર્થ રાજ્યનો સ્વામી બુદ્ધિમાન નથી. એ રાવણ ભૌતિક માત્રનો ઉપાસક હતો ને તેમાં જ તે બંધાયેલો હતો. તે પરમાત્માને બૂલી ગયો હતો; લોકવાસનામાં ને દેહવાસનામાં જકડ-બંધ હતો; બે પુરુષાર્થને જ પરમ શ્રેષ્ઠ માનતો હતો; નિયતિનું તેને સ્મરણ થતું નહતું ને પૌરુષનો તે પોષક હતો; પણ તે જાણતો હતો કે, નિયતિ પૌરુષરૂપે જ નિયામક છે. આરા મહોન્મત્ત રાજાના મદનો નાશ કરવાને એક સર્વેશ્વર મહેશ્વર જ સમર્થ છે. વિધાતાનો લેખ, એ જ સર્વેશ્વર મહેશ્વરનો લેખ છે. તેને નિષ્ફળ કરવાનું શુદ્ધ જીવને સામર્થ્ય જ નથી.

રાવણે ચંડાળનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કીધો, ત્યારે મજસલામાં બેઠેલા એક મંત્રીએ કહ્યું; “મહારાજ ! મારો તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, વિધાતા બુદ્ધી જ છે. આપના દ્વાર પર ગાડૂ કાઢતો ચંડાળ ક્યાં ને આપની સમર્થ રાજપુત્રી ક્યાં ! જો એ રાંડ વિધાતામાં જરાએ અકલ્પ હોત, તો આ લેખ લખતે જ નહિ-જરા વિચાર કરતે, પણ મહારાજ ! એ ચંડાળને મારી નાંખ્યા પછી, વિધાતાનો લેખ ખરો થયો

* કર્મણ્યકર્મ વાઃ પરમેશ્વરકર્મણિ ચ કર્મ વાઃ । સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્ઠેષુ ય યુક્તઃ ક્લેશનકર્મકૃત્ ॥

છે કે ખોટો, એ કંઈ આપણે જાણી શકીશું નહિ; અને આ કુણુદ્વિઓ પ્રજ્ઞા, પછી અનેક તર્કવિતર્ક લડાવશે ને પોતાનો જ મમત પકડી રહેશે. મારો તો એવો મત છે કે, એ ચંડાળને એવી કોઈ એકાંત જગ્યામાં દેશવટો ઘોડે, જ્યાં મનુષ્યનું બીજ જ ન હોય. ત્યાં પડ્યો પડ્યો એ મરી જશે ને વિધાતાનો લેખ આપો આપ જ જીલ્લો થશે.”

વિધાતાનો લેખ સત્ય છે કે અસત્ય છે, તેનો નિશ્ચય કરવા માટે, રાવણે પણ એ સલાહ માન્ય કરી. પછી તે નિર્દોષ ચંડાળને પકડી મંગાવી, તેના પગને એક અંશુઠો કાપીને, સમુદ્રના મધ્યમાં આવેલા એક એકાંત દ્વીપમાં મૂકી દીધો; અને પછી પ્રજ્ઞાને કહ્યું; “અત્યા પ્રજ્ઞા ! હવે તારી વિધાતાનો લેખ કેમ સાચો પડે છે તે બતાવજે !”

પ્રજ્ઞાએ એટલું જ કહ્યું; “મહારાજ ! વિધાતાનો લેખ કોઈ પણ કાળે મિથ્યા થઈ શકે તેમ નથી. સ્વયં ચિદ્રધન પણ તે મિથ્યા ઠરવા સમર્થ નથી.”

કોઠાંધ થઈને રાવણે કહ્યું; “હજી પણ તું તારો મમત છોડતો નથી ? ઠીક છે; પરંતુ જ્યારે મારી પુત્રીનું બીજ રાજપુત્ર સાથે લગ્ન થશે, ત્યારે તારા ચાર માથામાંથી એક માથું કાપી નાંખ્યા વગર હું રહીશ નહિ.”

હવે બેટમાં છોડી મૂકેલા ચંડાલનું શું થયું તે સાંભળો.

હે રાજાધિરાજ જનક ! જે ચંડાળને એકાંત દ્વીપમાં દેશવટો દીધો હતો, તે ચંડાળ પોતાના હવભાગ્યને માટે એ પ્રસંગે બહુ બહુ રુદન કરવા લાગ્યો. તેણે વિધાતાને અનેક પ્રકારની ગાળો દીધી, પ્રજ્ઞાને પણ પાંચ પંદર ચોપડી કહાડી. જ્યારે આ એકાંત બેટમાંથી છૂટવાનો તેને કોઈ પણ માર્ગ જણાયો નહિ ત્યારે તેણે સમુદ્રમાં પડી મરવાનો નિશ્ચય કીધો, પણ તેનાથી મરી શકાયું નહિ ! કેમકે તે નિર્માણ નહતું.

દૈવેચ્છાથી એ બેટમાં નિર્ભળ પાણીનાં ઝરણાં પુષ્કળ હતાં, ને અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓ ઊગી રહી હતી. એ વનસ્પતિના ફળ ફળાદિકનો આહાર કરીને, તે પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યો. થોડે દહાડે તાપ અને વરસાદમાંથી બચવા માટે પડેલા ઝાડના સ્તંભો બનાવી, ઝાડના રેસાઓમાંથી દોરીઓ કરીને, એક ઝુંપડી બાંધી, ને તે પોતાનું આયુષ્ય ઇશ્વરનું સ્તવન કરી ગાળવા લાગ્યો. પૂર્વજન્મના કોઈ કુસંસ્કારને લીધે તેને ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, પણ જીવ ઉત્તમ-હતો, તેથી તેણે ઇશ્વરને વીસ્યાં નહિ. જેનો કોઈ બેલી નહિ, તેના ઇશ્વર

બેલી છે. રાવણે તજ્યો પણ ઇશ્વરે તજ્યો નહિ. બાર વર્ષો સુધી તે બેટમાં એકાંતમાં રહી વનકુળનો આહાર કરી, તેણે માનસિક તપ તપવા માંડ્યું* ને પૂર્વ જન્મનાં પોતાનાં પાપકર્મનું સંપૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કીધું. તે નિર્ભય થયો, તેની કાંતિ પણ ફરી ગઈ. ઇશ્વરકૃપાથી તેના જ્ઞાનમાં-બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડી ગયો. તે એક મહાન ભાગ્યશાળી પુરુષ બની ગયો. તે પરમાત્માનો પરમ ઉપાસક બન્યો ને તેનું નિત્ય ભજન કીર્તન કરવા લાગ્યો. દ્વાદશ વર્ષો એ પ્રમાણે વીત્યા પછી તે ચંડાળને તે બેટ છોડવાની ઇચ્છા થઈ. અરણ્યમાં પડેલા ઝાડોનાં લાકડાં લાવી, ઝાડના રેસાઓમાંથી દોરડાંઓ બનાવી, તેમને તેણે એક બીજાની સાથે સાંકળી લીધાં; તેનાપર અનેક જાતનાં ઝાડોની ડાંખળી ને પાંદડાં નાંખીને એક સુંદર ત્રાપો બનાવ્યો ને તેનાપર બેસીને, ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખી, તે ત્રાપાને પાણીમાં તરતો છોડી દીધો.

દૈવની કૃપા આગળ મનુષ્યની દુર્બુદ્ધિના અનેક ઉપાયો કોઈ પણ કાળે કારગત થતા નથી. તે ત્રાપો તણાતો તણાતો ભરતબંડના પશ્ચિમ કિનારાપર આવી પહોંચ્યો. દુષ્ટબુદ્ધિ રાવણે જે ચંડાલની અન્ન પાણી વગર મરી જવાની કલ્પના કીધી હતી, તે જ પુરુષ, કર્મના ભિગ ભોગવી શુદ્ધ કાંચનરૂપ બનીને, પાછો કર્મભૂમિપર આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસે તે ચંડાળે ભરતભૂમિપર પગ મૂક્યો, તે જ દિવસે ઋષ્યમૂકપુરીના રાજાનું પુત્ર વિના નિર્વશ મરણ થયું હતું. તેથી પ્રભાતમાં જે પુરુષ નગરદ્વારમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે, તેને પ્રજાએ ને મંત્રીમંડળે રાજા કરવાને ઠરાવ કર્યો હતો. દૈવેચ્છાથી તે ચંડાળ ઋષ્ય-મૂકપુરીના રાજ્યનાં પદને પ્રાપ્ત થયો અને લોકોએ ‘દૈવગતિરાજ’ના નામનો જયજય પોકાર્યો.

થોડા કાળમાં રાવણની રાજપુત્રી વરવા યોગ્ય થઈ. તેનો સ્વયં વરમંડપ રાવણે રચ્યો. એ વિધિમાં અનેક રાજાઓ ઉપરાજાઓ રાવણની કુકુમપત્રિકાથી એકઠા મળ્યા. દૈવગતિરાજ પણ એ સ્વયંવરમાં રાવણના નિમંત્રણથી પધાર્યો હતો. સ્વયંવરમંડપમાં ફરતી રાવણરાજકન્યા પદારથે, દૈવગતિરાજની તેજસ્વી મનમોહન મૂર્તિ જોઈને, તેને વર-માંગા આરોપણ કીધી અને ત્રિલોકવિજેતા રાવણે પોતાના મનમાં સિદ્ધ કીધું કે, ‘વિધાતાના લેખને નિષ્કળ કરવાને હું સમર્થ થયો છું!’”

* મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિમ્લઃ । માણસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥

રીતિ પ્રમાણે વરકન્યાનાં લગ્ન થયાં અને જમાઈરાજને દશૈયા ચરાવવાને રાવણને મંદિરે રાખ્યો.

એક દિવસે રાવણે રાજસભામાં મૂછપર તાવ દેતાં પ્રદ્ધાને કહ્યું; “અલ્યા પ્રદ્ધા ! તારી વિધાતાનો લેખ મિથ્યા કરવાને હું સફળ થયો છું કે નહિ તે હવે કહે.”

પ્રદ્ધાએ નિશ્ચિત ને નિઘડકપણે ઉત્તર આપ્યું; “મહારાજ ! વિધાતાના લેખને નિષ્ફળ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ અવતર્યો નથી ને આ સ્પષ્ટિના પ્રલયપર્યંત અવતરશે પણ નહિ ! હોનારત આગળ પદારથ મિથ્યા જ છે !”

પ્રદ્ધાનું તે વચન સાંભળીને રાવણની રાજસભા ખડખડાટ હસી પડી. રાવણે કહ્યું; “તે ચંડાળ બહારણિયો ક્યાં ને આ રાજેન્દ્ર જેવો ઋણમૂકપુરીનો દૈવગતિરાજ ક્યાં ? અલ્યા પ્રદ્ધા ! હજી તું તારી હઠ મૂકતો નથી ?”

પ્રદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યું; “મહારાજ ! હું અસત્ય બોલ્યો નથી ને બોલીશ પણ નહિ. આપ ગમે તે કહે, પણ મારો તો નિશ્ચય જ છે કે, વિધાતાના લેખ કોઈ પણ મિથ્યા કરવાને સમર્થ નથી.”

આ પ્રમાણે બે ચાર વાર પ્રદ્ધાનું કથન સાંભળીને રાવણને મારે શંકા થઈ. તેણે પોતાના મંત્રિમંડળ સાથે પુનઃ વિચાર કીધો અને રખેને આ દૈવગતિરાજ તે જ ચંડાળપુત્ર હોનારત હોય, એવી શંકા બતાવી. પછી રાવણે તે ચંડાળનો જે અંગુઠો ઠાપી નાખ્યો હતો, તેની નિશાની જોવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે તક સહજ હાથમાં આવી નહિ. દૈવગતિરાજ હમેશાં જ હાથે ને પગે મોળાં પહેરી રાખતો હતો, તેથી રાવણ તેનો પગ જોઈ શકતો નહતો. કર્મસંજોગે એક દિવસે, દૈવગતિરાજ એકાંતમાં સ્નાન કરતો હતો ત્યારે ગુપ્તદ્વારમાંથી રાવણે નજર કીધી તો દૈવગતિરાજના જમણા પગનો અંગુઠો ન હતો. તે જોઈને તે જમ પાડી ઊઠ્યો કે; “નિઃસંશય, વિધાતાના લેખને મિથ્યા કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. હું આવો પ્રબળ પ્રતાપી રાજા છું, છતાં પણ વિધાતાના લેખને ફેરવી શક્યો નથી, ત્યારે આ જગતમાં એવું કોઈ પણ પ્રાણી સમર્થ નહિ કે, જે વિધાતાના લેખ ફેરવી શકે ? નિઃશંક હોનારત પાસે પદારથ મિથ્યા જ છે !”

જનકની મિથિલા નગરીના નદીના વટપર ઊભેલી સતી સ્ત્રીએ, જનકરાજને સંબોધીને કહ્યું; “હો મહારાજ ! આજે જ મારું મૃત્યુ

નિર્માણ છે, તેને ફેરવવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી ને તમે જે કાંઈ પ્રયાસ કરશો તે મિથ્યા જ છે. આ જગતમાં આવર્જન અને વિસર્જન થયા જ કરે છે. નિર્માણકાળે મૃત્યુ થાય છે ને પુનઃ જન્મ પણ ધરાય છે. મૃત્યુ એ તો પ્રકૃતિ જ છે.* હવે સાંભળો! છ મહિના પછી, આપણા બાગના કુવારા નજીક આવીને આપે હમણાં જે હઠ લીધી છે, તે પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો મને પૂછજો, એટલે હું આપના મનને ભેદ ભાંગીશ.”

આ વચન કહ્યા પછી તે સ્ત્રી પાણીના ખડેડા સાથે ધમધમાટ કરતી ચાલવા લાગી. રાજા આગળ આગળ ચાલ્યો. તેના મંદિર પાસે જઈ ઊભા રહી તપાસ કરી તો તે ધરનો ઝરખો અતિ ઘણો દૃઢ જણાયો. એટલામાં તે સ્ત્રી પાણી ભરીને તે ઝરખાની નીચે આવી. એક પગલું આગળ-જરા વધુ આગળ, બરાબર ઝરખા નીચે જેવું તે પતિવ્રતા પગલું મૂકે છે, એટલામાં ધરતીકંપનો આંચકો થયો ને દૃઢ ઝરખો તૂટી પડ્યો. તે પતિવ્રતા ચગદાઈ મરણ પામી.

તે સતીનું વચન સત્ય થયું; અને રાજા અતિ ઉદ્દાસીન બની રાજભવન પ્રતિ પાછો ફર્યો.

પ્રથમનાં સ્ત્રી પુરુષ વિનોદ કરતાં હતાં, તેઓને જોઈને આ સ્ત્રી હસી હતી, તેથી જનકરાયને મોટી શંકા ઊભી થઈ હતી. તેમાં આ સતીનું લવિષ્યજ્ઞાન જોઈને તે વધારે આકુળ થયો. એ ભેદ કેણુ ભાંગે ?

વિચારમાં ને વિચારમાં દહાડાપર દહાડા વીતવા લાગ્યા; છ માસ ક્યારે પૂરા થાય તેની, તે અત્યંત આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યો. છ માસ પૂરા થયા, દક્ષિણાયનનો સૂર્ય ઉત્તરાયણમાં આવ્યો. પ્રભાત થતાં જ, રાજા જનક પોતાના બગીચામાં ગયો અને પુવારાની સમીપમાં જઈને બોલ્યો; “હે મધુરી મેના ! તું ક્યાં છે ! અહીં આવી તું મારો સંદેહ નિવારણ કર.”

તત્ક્ષણે એક વૃક્ષપરથી મેનાએ મનુષ્યવાણીથી કહ્યું; “હે જનકરાજ ! હજી પણ તમારી એ જ લલુતા છે. તે સ્ત્રીપુરુષના હસવાનું કારણ બાળવું છે ? જરા વિચાર કરો. એ જાણ્યા પછી તમને આ લોકમાં સુખ કે આનન્દ જણાશે નહિ. હજી પણ તમને તક આપું છું ત્યાં સુધી થોભો ! આજથી ત્રીજે વર્ષે, આજ દિવસે તમારી

પ્રજામાંથી તમને જે બોલાવવા આવે તેને ત્યાં જાએ; ત્યાં વમારા મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન એક બાળકી કરશે.” એમ બોલતી તે મેના આકાશપંથે ઉડી ગઈ ને રાજાની શંકા જેવી ને તેવી જ ઊભી રહી.

છ મહિના તો રાજાએ જેમ તેમ કરીને વીતાડ્યા હતા, પણ હવે તો ત્રણ વર્ષે વીતાડવાનાં હતાં. મહાકથાવટીએ ત્રણ વર્ષે પૂર્ણ થવા આવ્યાં ને રાજા તે મુકરર કરેલી તિથિના વાટ જાતો બેઠો.

મા દીકરો તે જ પતિપત્ની !!

તે મુકરર તિથિએ પ્રભાતમાં રાજાને નગરશેઠને ત્યાંથી નિમંત્રણ આવ્યું. નગરશેઠે કહાવ્યું હતું કે, આજે અમારી પુત્રીનું વેવિશાળ કરવાનું છે, તે પ્રસંગે આપ પધારી અમને શોભા આપો. પેલી મેના-રૂપી સ્ત્રી નગરશેઠના પુત્રને ત્યાં કન્યારૂપે અવતરી હતી, એ કન્યા ચતુર અને કારમી હતી. જ્યારે જ્યારે તેને પછવામાં આવતું કે, ‘બહેન ! તારો વિવાહ કરીએ ?’ ત્યારે ત્યારે તે ભૂત ભવિષ્યની જ્ઞાતા બાળકી, એટલું જ કહેતી હતી કે, ‘મારા વિવાહ વખતે રાજાને બોલાવજો !’ અને તે જ પ્રમાણે રાજાને આજે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. જનકરાજ નગરશેઠને ત્યાં ગયા. તુરત જ જ્ઞાત રીત અનુસાર નારિયેળ, ગોળધાણા વહેંચવામાં આવ્યા અને કન્યાનું વેવિશાળ થયું. કન્યાનાં માબાપ ને વરનાં માબાપ સારો સંબંધ જોડાયથી રાજા રાજા થઈ ગયાં. ઉભયના કુટુંબમાં આનંદ ઉત્સવ છવાઈ ગયો.

એટલામાં પેલી કન્યા દોડતી દોડતી આવી, રાજાના બોળામાં બેસી ગઈ ને રાજાની સામે એકદૃષ્ટિએ જોઈ જ રહી. રાજા પણ તેનું મુખ જોઈ રહ્યો. ક્ષણ પછી ખડખડાટ હસીને તે બાળા બોલી; “કુમ, રાજાધિરાજ જનકરાય ! કંઈ યાદ છે કે ? હું કોણ છું ને મારું વેવિશાળ કીધું તે કોણ ?”

રાજાની દૃષ્ટિસમીપ સર્વ દેખાવ તરવરી રહ્યો. પૂર્વ જન્મમાં જે મા દીકરો હતાં તે જ આ જન્મમાં ધણીધણિયાણીનાં સંબંધમાં જોડાય ! તે બાળકીનું વચન સાંભળી રાજા તો વિમાસણમાં એવો પડી ગયો કે, શું બોલવું તેની તેને સમજ જ પડી નહિ.

પછી તે કન્યા બોલી; “મહારાજાધિરાજ ! શું વિચારમાં પડ્યા છો ? આ જ પ્રમાણે સંસારની રેટમાળ ચાલી જાય છે. એક જન્મમાં જે મા દીકરો હોય છે, તે બીજા જન્મમાં ધણીધણિયાણી થઈને રહે

છે, ને ત્રીજે જન્મે ભાઈ બહેન કે એવા જ કોઈ સંબંધથી જગતમાં વિચરે છે, જે એક જન્મમાં મનુષ્ય કે પશુ હોય છે, તે બીજે જન્મે પંખી બને છે, ત્રીજે જન્મે ઉદ્ધિજ્જ પશુ બને છે ને કોઈ જન્મે સ્વેદથી ઉત્પન્ન થતા માંકડ આદિ ચોનિમાં પણ અવતરે છે. જેવી જેની વાસના હોય છે, તેવો તેવો તે જન્મ ધારણ કરે છે. જે સ્ત્રીપુરુષોને તમે ઝરુખામાં જોયાં હતાં, તેમને જોઈને મારા હસવાનું કારણ પણ એ જ હતું કે, પૂર્વ જન્મમાં જે મા દીકરો હતાં, જેનાં પર્યોધરના પાનથી તૃપ્તિ થતી હતી, તે આજે પર્યોધરના મર્દનથી તૃપ્ત થાય છે!! પૂર્વ જન્મનાં માતા ને પુત્ર આ જન્મમાં ધણીધણિયાણી થઈને વિલાસ ભોગવતાં હતાં. તે જોઈને મને હસવું આવ્યું કે, અહો! નિયન્તાની કેવી અટપટી લીલા છે! તમને શંકા થઈ ને મેં તેનું તમારી પાસે આજે સમાધાન કર્યું. હે રાજા! આ સંસારના જીવો પોતપોતાના કર્મોનુસાર અનેક પ્રકારના જન્મો ધારણ કરે છે, પણ જે જીવ બુદ્ધિમાન, પંડિત, ચતુર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ વિષયનો જાણુનાર હોય છે, તે જ જીવ રજસ્તમોગુણમાંથી મુક્ત થઈ, પ્રબળ આવરણશક્તિનો નાશ કરીને, જન્મ મરણના ફેરામાંથી છૂટી શકે છે.* બીજા સર્વની તો આ જ ગતિ છે; તેઓ આવે છે ને જાય છે, ને પાછા આવે છે; મરે છે, જન્મે છે ને પાછા મરે છે;† નવા નવા કર્મના ગાંસડા વહોરે છે, પીઠે નવો ભાર લાધે છે ને તે ભારતળે-નરા નરા જન્મમાં નવાં નવાં કર્મોના ગાંસડા નીચે ચગદાયા જ જાય છે. જેઓ આવરણશક્તિના (માયાના) ઉપાસકો છે તેવા જીવો અનાસ્થાવાળા, પ્રતિકૂળ નિશ્ચયવાળા અને ભ્રમિત મનવાળા છે, તેઓ સંસારમાં એવા લદબદ થઈ જાય છે કે, એ વિશ્લેષશક્તિની (માયાની) મોહબળમાં સપડાઈને, અનંત દુઃખનો જ ભોગ કરે છે. આ જગતમાં તે જ જીવો જન્મમરણથી રહિત થઈ જાય છે કે, જેઓ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભક્તિનું સેવન કરી, નિર્માનીપણે સંસારમાં વિચરી, દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવા મથે છે, સર્વ વાસનાઓને વિનાશ કરે છે, સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ લે છે અને પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠ બને છે, તેમને જ પરમ શાંતિ અને આનંદરસની પ્રાપ્તિ થાય

* જાતસ્ય હિ ધ્રુવં મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

† માતાપિતૃસહસ્રાણિ પુત્રદારશતાનિ ચ । સંસારેભવનુભૂતાનિ યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે ॥

છે. મહારાજ ! એ ગહન વિષય આ બાળકીને મુખે ન શેલે; કોઈ મહાત્માની પાસે તેના તત્ત્વનો સાર ગ્રહણ કરી જગતમાં વિચરે ! !”

રાજા જનક આ બાળકીના મુખથી આ અદ્ભુત વૃત્તાંત સાંભળી, એમથી તેને ચુંબન કરી, તેનાં સગાંસ્નેહીઓને તેમાંનું કંઈ પણ નહિ જણાવતાં ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો. બાળકીએ રાજા સાથે શી વાત કીધી, તેનો યત્કિંચિત્ પણ સંશય કોઈને આવ્યો નહિ. બાળકી પણ નૈસર્ગિકપણે પોતાના જેવી સખીઓમાં વિહરવા લાગી. નગરશેઠના પુત્રની પુત્રીનો તેના જેવા જ ધનાઢ્ય પુરુષના પુત્ર વેરે વિવાહ સંબંધ થયો હતો, તેથી આખું નગર વ્યાવહારિક આનંદમાં તરવા લાગ્યું.

જનકની ઉદારીનતા

એમ સર્વત્ર આનંદ ફેલાઈ ગયો હતો; પણ એક જ પુરુષ ઉદાસીન હતો. તેનું ચિત્ત આવરુ બાવરું અન્યું હતું, તે જ એકલો પોતાના મંદિરમાં શોકાતુર મુદ્રાથી આંટા માર્યા કરતો હતો. તેને ખાવા પીવામાં, રાજકાજમાં, સંસારસુખમાં, ધન કે કીર્તિમાં, પુત્ર કે કલત્રમાં કશામાં પ્રીતિ થતી ન હતી. માત્ર એકાંત જ પ્રિય હતું. એ રાજા જનક હતો. “પૂર્વ જન્મમાં હું કોણ હોઈશ અને ઉત્તર જન્મમાં હું કોણ થઈશ” એ વિચારે તેનાં મનને ઘેરી લીધું હતું. મનની ગતિ જ વિલક્ષણ છે. તે બવરું બેઠું કે ભૂત પેરે અનેક ચાળા કરવા માંડે છે. તેને કામ આપો તો કામ પડશે-ચાળા કરતાં ડરશે. કોઈ મહાત્માએ કહ્યું છે કે,

यद् मन भूतसमान ह, दौरे दांत पसारें । बांश गांठि उतरे चंद, सब बल जावे हारे ॥

જો વીજળી એક સ્થળે રહે, હીપકની જ્યોત સ્થિર રહે તો જ મન સ્થિર રહે. એવું રાજાનું મન ખૂબ ચક્રોળે ચડ્યું હતું; તેની હિંદાસીનતા અપાર હતી; તેને સંશયો અનેક હતા; તે ભગૃત છતાં ઉદાસીન જેવો બેસી રહેતો હતો; કોઈ પણ કાર્યમાં તેનું ચિત્ત ચોંટતું નહતું; તેના મનમાં અનેક પ્રકારની પીડા થતી હતી; પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાંત જણવાને તે ઉત્સુક બની ગયો હતો. કોઈ પણ યેગી મહાત્મા તેના મનનું સમાધાન કરે, તેની શોધમાં તે લાગ્યો હતો, પછી રાજા સમાના પંડિતોને પણ તે નૂતન નૂતન પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો.

આ લોકના પંડિતો લોકના મનનું રંજન કરવાને જન્મેલા છે; આદિવિવાહની મધુરતા જણાવવાને સમર્થ છે; શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં

* विहाय कामान्यः सर्वान्पुषांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो भिरहृद्धारः स शान्तिमधिगच्छति॥

કુશળ છે; શબ્દચાતુર્ય દર્શાવવામાં નિપુણ છે; રાજ્ય ને સામ્રાજ્યના વિચાર કરવામાં નિપુણ છે; પણ પરમ તત્ત્વને જાણવામાં તેઓ બાળક કરતાં પણ નપાવટ છે. શ્રેય* નિરાળું છે અને પ્રેય નિરાળું છે. પુરુષ માત્રને પ્રેય બંધનકર્તા છે; તથાપિ જે પ્રેયનું ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ દેવી સંપત્તિથી હીન થાય છે અને જે શ્રેયનું ગ્રહણ કરે છે તેજ શ્રેયના માર્ગનો ગામી થાય છે. શ્રેય એ બ્રહ્મવિદ્યા છે અને પ્રેય તે અવિદ્યા છે. જે વિદ્યાને ઇચ્છે છે, તેજ પરમ તત્ત્વને જાણી શકે છે; જે અવિદ્યાને સેવે છે તે લોકમાં ધીર અને પંડિત મનાનારો છતાં મૂઢ અને આંધળાને દારનાર આંધળા જેવો જ છે. તે સ્વયમેવ જ આ જગતમાં આંધળાપેરે આમ તેમ અથડાયા કરે તો અન્યને તો મારે ક્યાંથી બતાવી શકે ?† (વ્યક્ષણ, ભુદ્ધિમાન્, શમદમાદિ લક્ષણયુક્ત, સંસ્કારી વિચારી, વિવેકી, વિરક્ત પુરુષ જ આત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે; તે જ જાતજન્મને જાણી શકે છે ને પુનર્જન્મથી બચી શકે છે—એ જ સુમુક્ત છે. એને જ હું કોણ છું, હું ક્યાંથી આવ્યો, ક્યાં જઈશ, તેની જિજ્ઞાસા થાય છે.‡ જેમ નિમેળ આરસામાં સ્પષ્ટપણે મુખ દેખાય છે, તમ સંકલ્પરહિત, વાસનારહિત, કર્મ ને બદ્ધનો ભેદ જાણનાર, આત્મા પરમાત્માના જિજ્ઞાસુને જ હૃદયકાશમાં જીવ અને શિવના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

જનકરાજની રાજસભામાં વિદ્વાન્ ને ગુણવાન્, શાસ્ત્રના વાદ-વિવાદમાં નિપુણ ને લોકોને સમજાવનારા અનેક પંડિતો હતા, પણ બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાવાળો એક પણ જીવ નહોતો. તેવા યોગી વગર જનકરાજનો પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત કોણ કહી શકે ? ઉત્તર જન્મમાં શું થવાનું છે, તે કોણ સમજાવી શકે ?

રાજા દિનપ્રતિદિન પોતાની જિજ્ઞાસામાં અધિકાધિક આગળ વધવા લાગ્યો; પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત જાણવાને તેની વાસના દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રબળ થવા લાગી.

* શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોડમ્પ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયો મન્દો યોગક્ષેમાદૃણીતે ॥

† અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પણિતંમન્યમાનાઃ ।

જઙ્ઘન્યમાનાઃ પરિચિન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના કથાન્ધાઃ ॥

‡ માટેજ પૂર્વપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે, કા તે કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ સંસારોડભમતીવ ચિત્રિતઃ । કસ્ય ત્વં કઃ કુત આયાતસ્તત્સ્વં ચિન્તય કવિદં શ્વાતઃ ! ॥

રાજાની ઉદાસીનતાની વાર્તા પ્રજામાં ઠામ ઠામ ચર્ચાવા લાગી. કેટલાએક એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે, રાજાને કંઈ રોગ લાગુ પડ્યો છે. એથી અનેક વૈદ્યો તેનો ઉપચાર કરવાને આવવા લાગ્યા, પણ રાજાએ સર્વના મનનું સમાધાન કીધું કે, ‘જેવા તમે નીરોગી છો, તેના કરતાં હું વિશેષ નીરોગી છું. હા, મને રોગ છે, પણ મારા રોગનું ઔષધ તમારી પાસે નથી ને તેનું નિદાન કરવાને તમે અધિકારી પણ નથી; તો ચિકિત્સા કરી દેવા શું આપવાના હતા?’ આમ રાજાની ઉદાસીનતાનું હાર્દ કોઈ પણ સમજી શક્યા નહિ.

દિવસે દિવસે સંસાર પ્રતિની તેની વાસના ઓછી થવા લાગી. તેની ભોગવાસના કેવળ શિથિલ થઈ ગઈ. દિવસે દિવસે વૈરાગ્યવાસના બહાર પડતી દેખાવા લાગી. સંસારના તાપરૂપી દાવાનળની જ્વાળા-ઓથી તે તપી ગયો. પૂર્વજન્મ ને ઉત્તરજન્મનું ચરિત્ર બાણવાને તે ઉત્સુક બની ગયો; અને પરમાત્માની અનન્ય ભાવથી ભક્તિ કરવા લાગ્યો; તે નમ્રતાથી અને વિનયથી સાધુ સંતોનું સેવન કરવા લાગ્યો; સંસારને તે વિષ્ણુતુલ્ય જોવા લાગ્યો.

યોગીન્દ્રમુનિ યાજ્ઞવલ્કય

આવી તેની સ્થિતિ બની જતાં એક સમયે યોગીન્દ્ર યાજ્ઞવલ્કય નામના મુનિ તેની રાજસભામાં પધાર્યા. આ મુનિની પ્રભાવશ્રી જોતાં જ રાજાના મનમાં સહજ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે, મારા કોઈક સહભાગ્યને યોગે જ આ મુનિદેવ પધાર્યા છે; કોઈ દેવ કે મારા પિતરે મને સન્માર્ગ દર્શાવવા એમને મારી પાસે મોકલ્યા છે; એ મારી શંકાનું યથાર્થ સમાધાન કરશે; મને તારશે-અભય કરશે.

પછી રાજાએ પરમ ભક્તિથી મુનિની અર્ધ્યપાદથી પૂજા કરી ને ઉત્તમ સિંહાસન ઉપર બેસારી પ્રાર્થના કીધી; ‘હે મહાત્મન! આપ આ જીવમાં વ્યાપેલી ઉદાસીનતાનું સમાધાન કરવાને સમર્થ છો. હે મુનીશ્વર! કૃપા કરીને મારી શંકાનું સમાધાન કરો. હે દેવ! હું પૂર્વ જન્મમાં કોણ હતો, એ બાણવાની મને મોટી ઈચ્છા થઈ છે; માટે, હે કૃપાસિધુ! મને જણાવો કે, હું પૂર્વજન્મમાં કોણ હતો ને હવે પછી મારું શું થશે?’

યોગીન્દ્ર મુનિએ કહ્યું; ‘હે જિજ્ઞાસુ જનક! તને જે જિજ્ઞાસા થઈ છે, તે પરમ ઠંડ્યાણુરૂપ છે. મનુષ્યજીવનનું એમાં જ સાક્ષ્ય છે. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો, ક્યાં જઈશ, આ બધું શી રીતે

થયું, કર્તા કોણ, ઉપાદાન કારણ શું, એ વિચાર થવો ને તે વિચારવું એ કોઈક જન્મના સુકૃત્યનું પરિણામ જ સમજવું. જેમ પ્રકાશ વિના અન્યથી પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ વિચાર વિના અન્ય સાધનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન માત્ર યોગી-સિદ્ધ યોગીને જ હોય છે-અન્ય તે જાણી શકતો નથી. તારે તે જાણવાની ઇચ્છા છે, ને તારા કર્મનો વિપાક થયેલો હોવાથી તું તે જાણવાનો અધિકારી છે. પણ પૂર્વ જન્મનાં ચરિત્રનું રહસ્ય જાણ્યા પછી તને નવી નવી ચટ-પટી થશે-શંકા થશે-રે ભયે થશે. મારે એ વિચાર તારા મનમાંથી કાઢી નાંખી પ્રકુલિત મને અને નીતિધર્મે રહી રાજકાજ સંભાળ, જે ક્ષાત્રકુલોત્પન્નનો પરમ ધર્મ છે. પ્રત્યેક જીવે પોતાના જ ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. સ્વે દો કર્મણ્યમિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ । જે જીવ પરધર્મનું સેવન કરે છે, તે અનર્થને જ પ્રાપ્ત કરે છે ! ! તું ક્ષત્રિય છે, તારો ધર્મ પ્રજાપાલનનો છે, તે જ કર્તવ્ય તું પૂર્ણ કર ને તેથી જ તારી સફળતિ થશે. પૂર્વજન્મમાં તું કોણ હતો, તે જાણવાથી તને વિશેષ અર્થસિદ્ધિ કેમ થશે ?”

રાજા જનકે કહ્યું; “મહારાજ ! હવે આ રાજપાટપર કે સંસારપર મને જરા પણ પ્રીતિ નથી. જ્યાંસુધી હું પૂર્વજન્મમાં કોણ હતો, ઉત્તરજન્મમાં મારી શી ગતિ થશે અને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાને મારે શું કરવું શ્રેયસ્કર છે, એ હું જાણીશ નહિ, ત્યાંસુધી આ સર્વ પદાર્થો, પ્રાણીઓ, રાજપાટ ને વૈભવ મને તુચ્છ જ છે. આ લોકના વૈભવવિલાસ, એની ઋદ્ધિસિદ્ધિ, સુખસંપત્તિ, ભલે ક્ષુદ્ધક પ્રાણીઓના મનને શાંતિ આપે; પણ મને તો એ દાવાનળ માફક જાળા વરસાવનારાં થઈ પડ્યાં છે. રાજપાટપર, રાણીપર ને રાજપુત્રપર પણ મને પ્રીતિ નથી; આ દેહ પર, આ ગેહ પર અને ઐશ્વર્ય ઉપર પણ મને પ્રીતિ નથી; એ સર્વ પદાર્થો મને દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે દુઃખ-શોક-કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે. હે દેવ ! સુકૃત કે દુષ્કૃત કરવામાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી; * કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિકપર મારી ઉદાસીનતા બાપી મઈ છે; મને આ સર્વ જગત માયાથી મોહ પામેલું જ જણાય છે. હે મહારાજ ! મને પ્રકટ થયેલી શંકામાંથી તારનાર આપ એક જ છો. આ જિજ્ઞાસુ જીવની પ્રાર્થનાને આપ સંપૂર્ણ કરો.”

ક્ષણભર વિચાર કરી, યોગીન્દ્રમુનિએ કહ્યું; “હે રાજા ! તારા પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાંત તારે જાણવું હોય તો વિદર્ભો નગરીના સુવિચારશીલ

* જુદિવુજો જહાતીહ ઉમે સુકૃતવુજ્જતે । તસ્માયોગાય યુગ્યસ્વ યોગઃ કર્મવુ કૌલકમ્ ॥

બ્રાહ્મણની કન્યાને જઈને પૂછ; તે તારા મનનું સમાધાન કરશે. જ્યાં સુધી તું પાછો આવશે નહિ ત્યાંસુધી હું આ પાસેના તપોવનમાં રહીશ.”

શોધન-પર્વટન

યોગીન્દ્ર મુનિની આજ્ઞાનુસાર પોતાનો રાજ્યકાર્યમાર મંત્રીને સોંપી, રાજા જનક છડી સવારીએ વિહલાનગરી જવાને નીકળ્યો. થોડક કાળે રાજા જનક સુવિચારશીલ બ્રાહ્મણને મંદિરે જઈ પહોંચ્યો. એ બ્રહ્મદેવ ગુણવાન, સકળશાસ્ત્રના પરમ જાણકાર, ધર્મપર પરમ પ્રીતિવાળા, અતિથિનો સત્કાર કરવામાં સદા જાગૃત, નિત્યકર્મમાં પરાયણ, ઝંકારનો ત્રણે કાળોમાં જપ કરનારા ને પરમ જ્ઞાતા હતા. કોઈ મહાન પુરુષ ધારી, સુવિચારશીલ રાજાને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપ્યો. ઓછા પુણ્યના પ્રભાવથી અને પ્રારબ્ધને યોગે તેની પુત્રી વિધવાપણાને પામી હતી. આથી તેની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ સહજમાં રાજાને પ્રાપ્ત થયો નહિ. એ ત્રણ દિવસ પંડિતજીને ઘેર વિશ્રામ કર્યા પછી, એક દિવસે સુવિચારશીલની કન્યા શરમાતી શરમાતી રાજાની પાસે આવીને બોલી; “હે પિતાજી! હે રાજા જનક! આપ યોગીન્દ્ર ઋષિની પ્રેરણાથી તમારું પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત જાણવાને પધાર્યા

વિધવા ધર્મ છે, પરંતુ આપની તે ઈચ્છાને હું પૂર્ણ કરી શકું તેમ નથી. હું વિધવાધર્મ રહું છું. અન્ય પુરુષ

સાથે એકાંતમાં વાત કરવી, એ વિધવાને દૂષણરૂપ છે. મહારાજ! આપ જાણો છો કે, વિધવાના ધર્મો અતિ કઠિન છે, પણ આપ મારા પિતાતુલ્ય છો; વળી ધર્મશીલ છો; પ્રજ્ઞતા પણ પિતા છો; તેથી જ થોડીક ક્ષણ આપની સાથે વાત કરું છું. આપને હું એટલું જ કહું છું કે, આપને જો પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત જાણવો જ હોય તો, કાશીપુરીના નગરશેઠની જાને જઈને મળો. તે આપની શંકાનું સમાધાન કરશે.”

રાજાને તો પોતાના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત જાણવાની એટલી બધી

હતકંઠા થઈ હતી કે, જનકનગરીથી વિહલાનગરી

કાશીમાં નગર-સુધીનો અથાગ પરિશ્રમ ભૂલી જઈને, તે પંડિત-

શેઠની સ્ત્રી અને બાળાને પ્રણામ કરી, બીજે દિવસે ત્યાંથી કાશી

જનક રાજા તરફ વિદાય થયો. લાંબો પ્રવાસ ખેડીને રાજા

જનકે પ્રભાતમાં કાશીપુરીમાં પ્રવેશ કીધો. એ

નગરમાં તેનું કોઈ ઓળખીતું પાળખીતું ન હતું. ક્યાં મુકામ કરવેફ તેનો વિચાર કરતાં તે ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં

રાજમાર્ગ ઉપરના એક વિશાળ ભવનના ઓટલા પર ઊભેલી એક નવયૌવનસંપન્ન યુવતિએ કહ્યું; “મહારાજ જનક ! પધારો ! હું આપનાં જ દર્શનની અભિલાષા કરતી ઊભી હતી. આપ સુવિચારશીલની વિધવા કન્યાને મળીને આવો છો. તેણે આપને મારે ત્યાં જ પધારવાની વિનંતિ કરી છે, તે પૂર્ણ કરો ! આ ભવન આપનું જ છે; હું પણ આપની જ છું; આપ અત્ર પધારો.”

રાજા જનક-એક અભાણી-અપરિચિતા તરુણ સ્ત્રીના મુખથી અવ્યન સાંભળીને ચકિત થઈ ગયો. તે આ નગરથી અજ્ઞાત હતો અને નગરની પ્રજામાંથી એક પણ મનુષ્ય તેને ઓળખતું ન હતું; સાચે છદ્ધવેશમાં હતો, છતાં નગરશેઠની સ્ત્રીએ તેનો આ પ્રમાણે આદર સત્કાર કર્યો, તેથી તેને મોટું આશ્ચર્ય થયું. એટલું જ નહિ પણ પંડિત-રાજ સુવિચારશીલની વિધવા કન્યાએ તેને મોઠડ્યો છે, તે વૃત્તાંત નગરશેઠની ધણિયાણીએ કોનાદ્વારા જાણ્યો, એ પણ તેને અતિ આશ્ચર્યમય થઈ પડ્યું. વિચારમાં નિમગ્ન થયેલો રાજા નગરશેઠના મંદિરમંદ પેઠો. નગરશેઠની ધણિયાણી આખા ઘરની સ્વામિની હતી; સર્વ ઐશ્વર્ય-સંપન્ન હતી; તેની આજ્ઞા ઉઠાવનારાં અનેક દાસદાસીઓ તેની પાસે હાજરનાં હાજર જ રહેતાં હતાં; તે પરમ સાધ્વી હતી. અનેક લોકોને અનેક કારણોથી સ્ત્રીના ચરિત્ર ઉપર શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી શંકાનું એક પણ કારણ તેના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થયું નહોતું. તેવી તે સુશીલ, દક્ષ, સંસ્કારી ને જ્ઞાનની અધિકારી, અતિથિને સત્કાર કરવાવાળી, ધર્મ-પરાયણ, સતી-સાધ્વી અને સર્વ પ્રતિ સમાન ભાવથી વર્તનારી હતી.

તેની આજ્ઞા થતાં જ નોકર ચાકર રાજાની સેવામાં હાજર થઈ ગયા. સુંદર મંદિરમાંના સુંદર ચૌરંગપર રાજાને આસન આપ્યું, જ્યાં તે આનંદથી બેઠો. રાજા શ્રમિત થયો હતો, તેથી ઊનાં પાણી મૂકાવી દેવામાં આવ્યાં. પછી સ્નાન કરી નિત્યનાં ષટ્કર્મથી પરવારી તે ભોજન કરવા બેઠો. ભોજનસમયે જે ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, તેનો પ્રસાદ લઈને થોડો સમય રાજા એકાંતમાં પોઠી ગયો. ભોજનકાળે તેણે જે ભોજન લીધું, તે ભોજનનો સ્વાદ લેતાં તેને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, ‘આવાં જ મિષ્ટ ભોજનનો આહાર, કોઈ કાળમાં મેં કીધો છે,’ પણ ક્યારે અને કોના હાથે કીધો છે તેનું તેને સ્મરણ થયું નહીં. તથાપિ એના જ વિચારમાં તેને શાંત એવી નિદ્રા આવી ગઈ કે, આ જગત્ ક્યાં છે ? પોતે ક્યાં છે ? તેનું તેને જ્ઞાન પણ રહ્યું નહિ. જેમ

સારી રીતે પ્રબલિત કરેલો અગ્નિ ઇંધનમાત્રનો નાશ કરે છે,* તેમ જ ગાઢ નિદ્રા પણ જગતના વ્યવહારમાત્રને વીસરાવી દે છે. એમાં અહમ એવી આત્મબુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે, સ્વાનુભવ જતો રહે છે, કેવળ એક જાતની નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં જે નૂતન નૂતન આનંદ થાય છે, તેના વિના અન્ય જ્ઞાન, જનકરાયને આ ગાઢ નિદ્રામાં રહ્યું નહતું. થોડીવારે એનો શુદ્ધાત્મા

કોઈક દિવ્ય સ્થાનમાં જઈને ઊભો રહ્યો. તેમાં જનકનું દિવ્ય તેણે એવું જોયું કે, તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા

સ્વપ્ન માટે, મુંડ મુંડાવી પોતાની આંખો પાસે ભિક્ષા માંગવાને જઈને ઊભો રહ્યો છે, અને તેની રાણી

કોધાયમાન દૃષ્ટિ કરીને તેને ઉપદેશ કરે છે. તેના ઉપદેશનો તે પોતે અનાદર કરે છે; પણ પાછળથી રાણીના વજ્ર જેવા તીક્ષ્ણ ઉપદેશથી તે પોતાના સત્ય જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને, અહં બ્રહ્માસ્મિ ની સ્થિતિને પામે છે. તેનું કર્તા ભોક્તાપણું મટી જાય છે; તે સર્વ ઉપાધિઓને ભસ્મ કરે છે; સર્વત્ર સમભાવની દૃષ્ટિ કરે છે; ઇંદ્ર કે અનિંદ્ર પદાર્થની પ્રાપ્તિ અર્થાત્,† સમદૃષ્ટિપણાને યોગે નિર્વિકારી જ થઈ રહે છે; પ્રજ્ઞાનંદનો અમૃત જેવો રસ પીવામાં તેનું ચિત્ત આસક્ત થઈ જાય છે; તે અંદરના અને બહારના વિષયોનું અનુસંધાન ચૂકી જાય છે; તે દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિની અહંતા મમતારુહિત બની, મુક્ત દશા ભોગવતો જગતમાં વિચરે છે; તેનો ઇર્હભાવ નાશ પામી જાય છે; જીવ તથા પ્રજ્ઞના ભેદને તથા પ્રજ્ઞ અને જગતના ભેદને તે તુચ્છ ગણે છે; પ્રજ્ઞજનને મંત્રીઓ, પુત્રો ને રાણી તેની પૂજા કરે છે, તેનું તેને સુખે નથી; તેમ કોઈ અપમાન કરે છે, તો તેનું તેને દુઃખ પણ થતું નથી.

આવી સ્થિતિ અનુભવતો વિદેહ નગરનો સદેહી રાજા જનક, જ્યાં જો સમય સુધી ગાઢ નિદ્રામાં, ચિદાનંદના સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયો હતો. રાજા જનક, જ્યારે નિદ્રામાં હતો, ત્યારે નિદ્રાવસ્થાનો આ આનંદ અતિ આશ્ચર્યથી ભોગવતો હતો.

આ આનંદનું સુખ તે ઝાઝો કાળ ભોગવી શક્યો નહિ. નગર-ચોઠ ના સેવકો રાજાને ઊઠેલો જાણવાં જ મુખપ્રક્ષાલન માટે પાણી લઈ

* સમ્યગ્ પ્રજ્ઞાલિતો બદ્ધિ:

† અસક્તિરનભિવજ્ઞઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ । સર્વત્ર સમચિત્તરવમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥

આવી ઊભા રહ્યા. હાથ પગ ધોઈ, શરીરની તંદ્રાનો ત્યાગ કરીને રાજ પોતાના આસન ઉપર બેઠો. એટલામાં નગરશેઠની ધણિયાણી તેની સેવામાં હાજર થઈ ને ક્ષણભર અતિથળા ઘાડા સ્નેહથી તેનું મુખ બેઈ રહી: પછી બે હાથ જોડીને બોલી; “મહારાજ! સુવિચારશીલની વિધવા કન્યાના મોકલેલા આપ અત્ર ભલે પધાર્યાં. આપ પૂર્વજન્મમાં કોણ હતા અને ઉત્તર જન્મમાં આપનું શું થશે, એ જાણવાની મહારાજને જે ઇચ્છા થઈ છે, એ આપનું એક ગાંડપણ જ છે. એ વિચાર આપના હૃદયમાંથી કાઢી નાંખો. પૂર્વજન્મનું ચરિત્ર જાણવાથી આપને વિશેષ સુખ શું મળવાનું છે? શો આનંદ થવાનો છે? જે સત્કર્મને યોગે આપને ચક્રવર્તીના પદની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે ભોગવીને તેમાં જ આનંદ કરો. પૂર્વજન્મનું ઇતિવૃત્ત જાણવાથી, આપને વિશેષ ક્ષણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી; ઊલટો આપ જે હમણાં આનંદ ભોગવો છો, તે નષ્ટ થઈ જશે, એ જ ક્ષણ પ્રાપ્ત થશે!”

રાજ જનકે કહ્યું; “હે દેવિ! હે કલ્યાણિ! મારા પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત જાણવાથી મને આનંદ થાયો કે મારામાં ઉદાસીનતા વ્યાપો, મને સુખ થાયો કે દુઃખ થાયો, તેની મને ચત્કિચિત્ પણ પરવા નથી. જે જીવ ભૂતથી અજ્ઞાત છે, વર્તમાનને સંભાળતો નથી, ભવિષ્યનું અનુસંધાન કરતો નથી, પૂર્વજન્મનાં કૃણો જાણી પાપમય કૃત્યનો ત્યાગ કરવાનો શ્રમ કરતો નથી, તે જીવ વિશ્રાંતિનું સ્થાન મેળવવાને અપાત્ર જ છે. જેમ પરખાઈ ગયેલો ચોર ચોરી કરતો નથી, પણ મૈત્રી કરે છે અને સર્વકાળ બહીતો અને ધૂજતો રહે છે, તેમ પરિજ્ઞાન મેળવ્યા પછી આ જગતના ભોગો આનંદ જ આપે છે, પણ દુઃખ આપતા નથી. જો હું પૂર્વજન્મનું મારું વૃત્તાંત જાણું તો હું શુદ્ધ અતઃકરણવાળો બની, મન ઉપર કેવી રીતે સંયમ રાખવો, ક્રીયાં સુકૃત્યનું ક્ષણ ભોગ છે અને ક્રીયાં સુકૃત્યો ભાવિમાં પરમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળા છે, તેનો બહુજ સારી રીતે ઉપયોગ કરતો થઈશ. જેમ અવ્યભિચારિણી પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરના કામકાજમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ અંતરમાં પતિસંગનું રસાયન ચાખ્યા કરે છે, તેમ જ સત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ મારી વૃત્તિ તે દશાને પ્રાપ્ત થશે, એ મારો દૃઢ સંકલ્પ છે. હે કલ્યાણિ! મારો દૃઢ સંકલ્પ સિદ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી હું સુખ કે આનંદથી રહિત જ છું. જ્યારથી મારા મનમાં પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત જાણવાની ઇચ્છા થઈ છે, ત્યારથી વિશ્રાંતિ, ધૈર્ય ને આનંદ આદ્યાં ગયાં છે; એક ક્ષણ પણ મારું

અંતઃકરણ તેનો આસ્વાદ આખવામાં લક્ષ્યવાન નથી. હે દેવિ ! મારી એ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવા માટે હું આપની પાસે આવ્યો છું. એ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાને તમે સમર્થ છો, એમ હું માનું છું. જ્યાં સુધી મારી એ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થશે નહિ, ત્યાં સુધી મારા ચિત્તની શાંતિ થશે નહિ.”

નગરશેઠની ધણિયાણીએ કહ્યું: “હે મહારાજ જનક ! બુદ્ધિમાન પુરુષ ભૂતનો વિચાર કરતા નથી, ભાવનો જ વિચાર કર્યા કરે છે ને ભાવના સુખ માટે મથન કરે છે. ગયું એ તો ગયું; ગયાને વીસારી દો; આવતાને સંભાળો.”

જનકરાયે કહ્યું: “હે અંબે ! ભૂતનું જ્ઞાન ભાવના કાર્યમાં સહાયતા દેનારું છે, ભૂત એ માર્ગદર્શક છે, ભૂતકાળમાં થયેલાં કર્મમાં જ્યાં જ્યાં જીવે ખત્તા ખાધી છે અને તેનાં ફળો ભોગવ્યાં છે, તેનું જ્ઞાન જો જીવ ધરાવતો હોય, તો ભવિષ્યમાં તે પોતાનો માર્ગ બહુ જ સરળતાથી પસાર કરી શકે છે. પરમાત્માની સૃષ્ટિના જીવોમાં, ભૂતકાળના જ્ઞાનના અભાવે જ ભવિષ્યમાં અનેક પ્રકારની ઠાઠરો ખાવામાં આવે છે. જો પુરુષને ભૂતકાળનું જ્ઞાન હોય, તો જે માર્ગથી તે અધોગતિને પારચો છે, તે માર્ગનો સ્વરૂપ પણ સંગ બુદ્ધિ ધરાવનારો પુરુષ કરતો નથી, પણ ત્યાગ કરે છે. જીવને અધોગતિનું મૂળ કારણ ભૂતકાળના જ્ઞાનનો અભાવ જ છે. આ અધોગતિમાંથી તરવા માટે મને ભૂતકાળનું મારું ચારિત્ર્ય જાણવાની ઇચ્છા થઈ છે.”

નગરશેઠની ધણિયાણીએ કહ્યું: “હે રાજન્ ! જે ઐશ્વર્ય આપને આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થયું છે, તે ઉપરથી જ આપ માનો કે આપનું ભૂતકાળનું ચરિત્ર અતિ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં કરેલાં શુભ કર્મવડે આ જન્મમાં તમને ઉત્તમ ફળ મળ્યું છે ને મળશે. જેમ અંધારામાં દેખાયતો સર્પ, અજવાળામાં જોતાં રજ્જુ જણાય છે, પણ સર્પના ભયથી ઉત્પન્ન થયેલો કંપાદિ તે ધીમે ધીમે શમે છે. તેમ તમારા પ્રારબ્ધના ભોગો પણ ભોગવ્યા પછી જ ધીરે ધીરે શમશે; મોળદંડ ક્ષયઃ । હઠ ઠરવાથી કંઈ તે શમી જવાના નથી. જે પ્રાપ્તિ તમને આ જન્મે થઈ છે, તેમાં જ તમે તમારું આત્મજ્ઞાન સતેજ રાખીને વિચરશો, તો તેથી જ તમને ઉત્તમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે; પણ પૂર્વજન્મના જ્ઞાનથી જ, તમને ઉત્તમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય, એમ માનતા નહિ. પ્રારબ્ધ તો ભોગવવું જ જોઈએ; પણ ક્રિયામાંથી વિશુદ્ધ હશે તો ભવિષ્યના કલેશમાંથી સુરક્ષિત રહેશો.

“અસ્તુ ! હે રાજેન્દ્ર ! આપની ઇચ્છા પૂર્વજન્મનું જીવનવૃત્ત જાણવાની છે, તો તે પૂર્ણ કરો. આપશ્રી અહીંથી ચંપાવતી નગરીમાં પધારો. જેવા આપ તે નગરીમાં પ્રવેશ કરશો કે, તે નગરીના વૃદ્ધ રાજા વિવેકસિંહને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. એ રાજા જન્મજન્મનો વાંછીયો છે. એના કર્મમાં પુત્રનું સુખ નથી. છતાં આપની જ જિજ્ઞાસા પ્રભુ કરવાને તેને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થશે. રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો, એ વર્તમાન જાણતાં રાજમહેલ અને નગરમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી જશે. જેમ આ દેહ, ગેહ અને જગત્ પણ ક્ષણભંગુર છે, તેમ તેનો આનંદ પણ ક્ષણભંગુર છે; કેમકે ત્રણ ઘડીનું આયુષ્ય ભોગવીને એ રાજકુમાર મૃત્યુને શરણે જશે. નગરજનો ઉદાસીનપણે તે રાજકુમારને સ્મશાનમાં લઈ જશે. હે રાજન ! સ્મશાનમાં જે સ્થળે તે બાળકને દાટવામાં આવે, તે જગ્યા તમે ધ્યાનમાં રાખજો. મધ્યરાત્રિના તે સ્થળે જઈને, પવિત્રપણે એ શબને ખાડામાંથી બહાર કાઢી, સ્નાન કરાવી, ત્રિપુંડ્ર કરીને, ખોળામાં સુવરાવજો; કંઠમાં પુષ્પની માળા ધારણ કરાવજો. પછી તે શબરૂપી બાળક આપની ઇચ્છા તૃપ્ત કરશે ! પણ તે પછી, હે રાજન ! હું નિશ્ચયપૂર્વક આપને નિવેદન કરું છું કે, આપનો આ લોકનો આનંદ હમેશાને માટે નષ્ટ થશે, પણ આપનું ભાવિ પ્રબળ છે, તેને યોગે બીજાં અનેક સુખોની પ્રાપ્તિ પણ થશે.” આટલું કહીને તે સ્ત્રી વિરામ પામી.

તે સ્ત્રીનું આવું ગૂઢ વચન સાંભળીને રાજા વિસ્મિત થયો. નગરશેઠની ધણિયાણીની પ્રાર્થનાથી તે ત્યાં બે દિવસ રહ્યો, પણ તેના હૃદયમાં તો ઉથલ પાથલ થઈ રહી હતી. પછી તે સ્ત્રીને પ્રણામ કરી તેના ભરિષ્યજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતો કરતો તે ત્યાંથી વિદાય થયો.

કેટલેક ઠાળે તે ચંપાવતીમાં દાખલ થયો. નગરમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ નગરશેઠની સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો. બારણે બારણે તોરણો બંધાઈ ગયાં; રાજમહેલ, કિલ્લા અને કોટપર ધ્વજઓ ઊડવા લાગ્યાં; પ્રજાજનો અન્યોન્ય સાકરો વહેંચવા મંડી પડ્યાં. અનેક બંદીવાનોને છોડી દેવામાં આવ્યા; ભાટો, ચારણો ને માગણો રાજાનો જયજયકાર પોકારવા લાગ્યા; બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાનો દેવામાં આવ્યા—એમ પ્રજામાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો છે. આ મહોત્સવનું દર્શન કરતો કરતો રાજા નગરના રાજમાર્ગમાં ફરે છે, એવામાં એકદમ આ આનંદ બંધ પડી ગયો; રાજપુત્ર મરણ પામ્યો. જ્યાં એક ક્ષણ

પૂર્વે આનંદધ્વનિ ઉભરાઈ રહ્યો હતો, ત્યાં સર્વત્ર શોક વ્યાપી રહ્યો. ઢાલ દદામા બંધ પડી ગયાં! હાથમાં લીધેલી સાકરો હાથમાં જ રહી ગઈ; ધ્વજ પતાકા તોરણો ઉતારી લેવામાં આવ્યા અને રાજના અહોભાગ્યની પ્રશંસા કરનારાઓની આંખમાંથી ખળખળ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી રાજપુત્રને એક સુંદર જરીના વસ્ત્રમાં લપેટીને સ્મશાનમાં લઈ ગયા. સૌ સંગે રાજ પણ સ્મશાનયાના ટોળામાં દાખલ થઈ ગયો. વિવેકસિંહ રાજના સેવકોએ રાજકુમારને એક ખાડામાં પધરાવી દીધો. માટીમાં માટી મળી ગઈ. ઉદાસ મુખે સ્નાન કરી સઘળા સ્મશાનયા પોતપોતાને ઘેર વિદાય થઈ ગયા. રાજ પણ એક ધર્મશાળામાં જઈ ઉતર્યો.

જે ગઈ કાલે હતો નહિ, આજે છે નહિ, જે વિજળીની માફક ક્ષણભર જ દર્શન દઈને હતો ન હતો થઈ ગયો છે, તે રાજપુત્રને માટે રાજ અને રાણી, ચાકર નોકર, દાસીઓ અત્યંત આકંઠ કરે છે અને સંબંધી જનો તેનું સાંત્વન કરે છે. જગતની લીલા એવી જ વિચિત્ર છે, પણ કોણ સમજે છે? સમજનાર પણ સમજ્યા નથી, જાણનાર પણ જાણી શક્યા નથી, તો અન્યનું શું ગળું? આ સંસાર જ એવો છે. વૃદ્ધને અંતે ક્ષય, ઉન્નતને અંતે પતન, સંયોગને અંતે વિયોગ, (સંયોગન્તે વિયોગઃ) એવી સંસારની રેંટમાળા છે; છતાં જીવની એવી હુલ્લકતા છે કે, તે જે જીવમાં ન હતું, ભાવીમાં નથી અને વર્તમાનમાં વીજળીપેરે અલપ જલપ ચમકારો દેખાડી ક્યાં ગયું તે જણાતું નથી કે જાણી શકતા નથી, તેને સત્ય માનીને મોહાંધ બની જાય છે. સૃષ્ટિનું નિર્માણ છે કે, જે જન્મ્યું તે મરવાનું! જાતસ્ય હિ મુવો મૃત્યુઃ। તથાપિ 'હું' ને 'મારું' એ બે શબ્દોના સંબંધથી બંધાઈ પુરુષ મિથ્યા સંતાપ કર્યા કરે છે. વિષયો-સંયુક્ત કે સ્નેહી, ધન કે કીર્તિ-ચિરકાળ રહેનારા નથી-એક કાળે જનારા જ છે; છતાં મનુષ્ય એટલો બધો નિર્બળ છે કે, તેમને ત્યાગ કરવાને અસમર્થ છે. એટલું જ નહિ, પણ એ વિષયોમાંથી જ્યારે આપોઆપ બંધનમુક્ત થવાય છે, ત્યારે તે અતુલિત પરિતાપને પામે છે. જીવની પ્રકૃતિ જ છે કે, તે અશોચ્યને શોચ કરે છે, તથાપિ પ્રકૃતિવેત્તાની માફક પ્રસંગે પ્રસંગે વાદ વહે છે, પણ શુદ્ધ સત્વગુણી પંડિતો, જીવતાનો કે મુવાનો કોઈને પણ શોચ કરતા નથી.*

* અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ માણસે ;

ગતાસૂનગતાસુંશ નાનુશોચંતિ વંઢિતાઃ ॥

પરંતુ આ જગતના જીવો મોહપાશમાં બંધાયલા હોવાથી, સત્યા-સત્યનો સિદ્ધાંત ન સમજવાને યોગે જ ખેદ પામે છે, દુઃખી થાય છે અને ક્ષણભરનો વૈરાગ્ય ધારણ કરીને ત્યાગી બની જાય છે.

શબ્દનું સજીવન થવું

મધ્યરાત્રિના રાજ જનક સ્મશાનમાં ગયો, ભાગીરથીના નિર્મળ જળમાં સ્નાન કર્યું અને ભીનાં વસ્ત્ર સાથે જ્યાં રાજકુમારને ડાટ્યો હતો ત્યાં આવ્યો, કોઠાળીવડે ઉપરની માટી કાઢી નાંખી. પછી રાજકુમારને ખાડામાંથી બહાર કાઢ્યો. તેના શરીરપરનાં ધૂળ અને જંતુ ખંખેરી નાંખ્યાં. બાળકુમારનું સર્વાંગ જરા પણ કરમાયું ન હતું; પૂર્વના જેવું જ તેનું અંગ તેજસ્વી હતું. રાજાએ તે બાળકને પવિત્ર જળથી સ્નાન કરાવ્યું; લઘાટમાં ત્રિપુંડ્ર કીધું; અને બોળામાં સુવારી જેવી ગળામાં પુષ્પની માળા નાંખી, તેવાં જ તે બાળકનાં નેત્રો ખુલી ગયાં; અને તે ખડખડાટ હસીને બોલ્યો; “અહો પિતાજી! આપ અહીં ક્યાંથી પધાર્યા છો? ઘણે જન્મે આજ આપનાં દર્શનનો મને લાભ થયો, એને હું મારું પરમ ભાગ્ય સમજું છું. આપ મારી માતાના મોકલેલા અહીં પધાર્યા છો કે? તમે મિથિલા નગરીના અધિપતિ છો, સકળ સુખૈશ્વર્ય ભોગવો છો, પ્રજા આપ ઉપર તુલ્યમાન છે, આપ ધર્મને જાણો છો અને ધર્મ પ્રમાણે રાજકાર્યભાર ચલાવો છો; તેને વળી આ શું હવાતીયું લાગ્યું કે, હું પૂર્વજન્મમાં કોણ હતો તે જાણું?”

સચ્ચકિત ચિત્તે દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજ જનકે કહ્યું; “હે બાળકુમાર! તું કોણ? તારી માતા કોણ? તારો પિતા કોણ? જે ચમત્કૃતિથી ભરેલા શબ્દો તારા મુખમાંથી નીકળ્યા છે, તે એક રીતે મારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે છે, અને બીજી રીતે મને આશ્ચર્યમાં લીન કરે છે! મને તું પિતાના શુભાભિધાનથી ઓળખાવે છે? નગરશેઠની ધણિયાણીને તું તારી માતા કહે છે? એનો ખુલાસો કર અને હું પૂર્વજન્મમાં કોણ હતો તે કહે.”

જનકની પૂર્વજન્મની કથા

બાળકુમાર બોલ્યો; “હે મહારાજ! આપ મારા પૂર્વજન્મના પિતા છો. આપનું નામ પ્રજ્ઞાનદેવ હતું અને આપ વિશ્વપુરીના મહા-

અવ્યક્તાદીનિ મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તનિધનાયેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

અર્થ-ભૂતમાત્રનું આદિ અવ્યક્ત છે, અંત પણ અવ્યક્ત છે, માત્ર મધ્ય જ વર્તમાન જ વ્યક્ત છે, તેા તેનો ખેદ શાનો?

સમર્થ રાજા હતા. આપની સ્ત્રી ને મારી માતૃશ્રીનું નામ સુમતિદેવી હતું, મારું નામ મોહાંધસેન અને સુવિચારશર્માની વિધવા પુત્રી મારી સ્ત્રી, તેનું નામ શીલવતી હતું. જન્મ જન્માંતરોનાં કર્મોની શ્રેષ્ઠતાને યોગે આપને આત્મવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી આપ સાધુ સંતોનું સદા સેવન કરતા હતા, અને સર્વકાળ વિશ્લેષ તથા આવરણ શક્તિનો (માયાનો) પરાજય કરવામાં મંડ્યા રહેતા હતા. રાજ્યનું તંત્ર યથાસ્થિત ચાલ્યું જતું હતું. આપને પ્રતાપે આપના મંત્રી ન્યાય પ્રમાણે વર્તતા હતા, પ્રજા સુખશાંતિમાં વર્તતી હતી; પૂણે જ્ઞાની છતાં પણ દેવસેવાના કર્મોને આપે ત્યાગ કીધો ન હતો. સમદૃષ્ટિપણથી આપ આ પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતા હતા અને આપનો નિશ્ચય હતો કે, નિત્ય હજાર અતિથિઓને ભોજન કરાવ્યા પછી અને એ અતિથિમાંના બ્રહ્મેશ્વર મહાત્માઓને મુખેથી જીવ અને બ્રહ્મની એકતાની કથા સાંભળ્યા પૂર્વે કદી પણ ભોજન લેવું નહિ. સંત મહાત્માના મુખથી જે જ્ઞાન આપ પ્રાપ્ત કરતા હતા, તે જ્ઞાન મારી માતા સુમતિને નિત્ય રાત્રિના

સંતસેવન અને સંભળાવતા હતા અને તે સાધ્વી એકચિત્તે હૃદયમાં જ્ઞાનસંપાદન ધારણ કરતી હતી. આપના સત્સંગથી એ પણ

આ જગતને મિથ્યા જાણતી હતી, સંસારના મોહ-માંથી વિરક્ત હતી અને આપની પેઠે સાધુઓની સેવા પૂજા કરવામાં સદાય તત્પર રહેતી હતી. આપના સંતસેવનના ને જ્ઞાનસંપાદનનાં કાર્યમાં, મારી સ્ત્રી શીલવતી હંમેશાં આપને સહાયતા આપતી હતી. ધીમે ધીમે શીલવતી પણ પુણ્યવતી બનતી ગઈ, મહાત્માઓના મુખથી અનેક વાતો સાંભળવાની તેના મનમાં શુભ ભાવના ઉત્પન્ન થવા લાગી. પરંતુ આપની અને મારી માતૃશ્રીની આ રીતિપ્રતિ મારી જરાય પ્રીતિ હતી નહિ. સાધુસંતના સેવન, પૂજન તથા અર્ચનને હું એક ઢાંગ માનતો હતો; અનેક અતિથિ-અવ્યાગનોનો આપ સત્કાર કરતા હતા, તેને હું સંસારમસ્ત જીવોના દોઝરા ભરવાનાં વ્યર્થ વેવલાં જ ગણતો અને પરલોક ને આત્મજ્ઞાનને હું ગાંડપણ ગણતો હતો.

કદી કદી આ મારો મનોભાવ હું શીલવતી આગળ વ્યક્ત કરતો; પરંતુ આપ અને મારી માતૃશ્રી પ્રતિ મારી પૂર્ણભક્તિ હોવાથી આપનાં એ સત્કર્મ સંબંધે મેં આપને એક પણ શબ્દ કહ્યો ન હતો. હે રાજા જનક! આપ તો સદાય સંતની સેવામાં એવા નિમગ્ન થઇ ગયા હતા કે, એ મહાત્માઓના પ્રતાપથી આ મિથ્યા સંસારપરને

આપનો સર્વ મોહ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. જગતના આધારરૂપ, સર્વ વસ્તુઓના પ્રકાશક, સર્વવ્યાપક, સર્વાંકાર, નિત્ય શુદ્ધ, નિર્વિકલ્પ, ચૈતન્ય બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાને, આપ પાત્ર થતા જતા હતા અને તેથી ક્રિયારહિત બનીને, આપ જેમ બને તેમ અહંકારરૂપી વાઘને નસાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. ધીમે ધીમે આપને

વૈરાગ્ય અને અંતરાત્મા બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થવા લાગ્યો;

આત્મ-બોધ તથાપિ મુક્તિના ઊંચા શિખર ઉપર પહોંચવાની જે જે પાંખો-વૈરાગ્ય અને બોધ છે, તેમાંની શુદ્ધ

સંપદવધે થતી દૃઢતાપૂર્વક નિષ્કર્મરૂપી વૈરાગ્યની પાંખ આપને હજી પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. આ જે પાંખવાળો ચક્ષી જ આકાશના પારને પહોંચી શકે છે. શુદ્ધ સંકલ્પવધે થતી દૃઢતાપૂર્વક નિષ્કામકર્મરૂપી વૈરાગ્ય ને બોધની પાંખવાળો પુરુષ જ બ્રહ્મની નિર્વિકલ્પ સમાધિને પામી શકે છે; વૈરાગ્યવાન જીવથી જ અંદરના અને બહારના વિષયોનો ત્યાગ થઈ શકે છે. આપને મોક્ષની ઇચ્છા હતી, તેથી અંદરના સર્વ વિષયોનો આપે ત્યાગ કીધો હતો; પણ બાહ્યચારનો આપે ત્યાગ કીધો ન હતો.

જેની તીવ્ર વૈરાગ્યવૃત્તિ જાગૃત થઈ હોય, તે જ જીવ સમાધિને પ્રાપ્ત થાય છે; સમાધિનિષ્ઠ જીવને દૃઢ બોધ થાય છે; દૃઢ બોધવાળો જીવ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે; બંધનમુક્ત જીવ નિત્ય સુખનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. મુમુક્ષુને વૈરાગ્યથી વિશેષ આનંદ આપનાર બીજું કંઈ પણ નથી. પ્રેમપુરઃસર પરમેશ્વરને સેવતો અને તેમાં જ સર્વસ્વ અર્પણ કરતો પુરુષ, સંસારને વિષમય ગણી તેના રસાસ્વાદની, જાત્રા કે સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છા કરતો નથી. તે જ પુરુષ આત્મનિષ્ઠ થાય છે; તે જ અહંતા મમતારૂપી જગતની જંઝાળને ત્યજી દઈ, આશાના બંધને કાપી નાંખી, કુળનું તથા માન અપમાનનું અભિમાન છોડી, ક્રિયાને દૂરથી જ નમસ્કાર કરી શુદ્ધ સત્તા દર્શનનો ભાગી બને છે. એવો પુરુષ અનાત્મ પદાર્થનું ચિંતન કરતો નથી કે દુઃખના કારણરૂપ મોહને વશ થતો નથી. આ સ્થિતિના આપ અપેક્ષિત હતા; પરંતુ બાહ્ય વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાને આપ સમર્થ થયા નહતા, તેથી આપને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો છે.

પૂર્ણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને, હે પિતા જનક! તમારો ઉદ્ધોગ સતત ચાલુ હતો; પરંતુ તમારું પ્રારબ્ધ-તમારા સત્ત્વી કસોટી કર-

વાને બીજી દિશા તરફ ફરતું જણાતું હતું. અતિથિ અભ્યાગતોની સેવા કરવામાં આપ એકનિષ્ઠ હતા. તેની કસોટી કરવાનો, જાણે કે તે પરમ પરનાત્માએ નિશ્ચય કીધો હોય તેમ, તમારા રાજ્યમાં મહાભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. બાર વર્ષો સુધી વૃષ્ટિનું બિંદુ પણ ન પડ્યું. આપ અટલ-ટેકી હોવાથી સર્વ રિદ્ધિસિદ્ધિ આપી દઇને પણ અતિથિ-અભ્યાગતોને વિમુખ કાઢતા નહિ. પણ નગરની સર્વ પ્રજા દુષ્કાળના ભયથી રાજ્ય છોડી દઇને નાસી ગઈ. તમે અતિથિ-અભ્યાગતોની સેવા સારી રીતે કરતા અને તેમાં જ મગ્ન રહેતા, પણ પ્રજાને જે કષ્ટ પડતું, તે જાણ્યા છતાં પણ તેનું રક્ષણ કર્યું નહિ. ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે* કે, પ્રજા-પાલનમાં સદા તત્પર રહેવું; તેનું તમને વિસ્મરણ જ રહ્યું; અને તે જ તમને પુનઃ જન્મમરણનું કારણ થઇ પડ્યું છે. હે પિતા ! પ્રત્યેક આત્મનિષ્ઠ પુરુષે સત્ય જાણવું કે, તેણે સ્વધર્મ બળાત્કારે પણ ત્યજવાનો નથી; કષ્ટમાં કે કલેશ કારણે પણ ત્યજવાનો નથી. જે સ્વધર્મ ત્યજ દે છે અને ઉત્તમ પણ પરધર્મનું સેવન કરે છે, તે તેને ભયકારી જ થઇ પડે છે.† ક્ષત્રિયનો ધર્મ પ્રજાસંરક્ષણનો છે. તેના ત્યાગથી જ આજે તમે આ લોકમાં વિચરો છો, નહિ તો તમારે માટે શ્રેષ્ઠ સ્થાન નિર્માણ જ હતું.

પાછળથી આપણે સર્વને પણ રાજ્ય છોડવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. તમે, મારી માતા, હું અને મારી સ્ત્રી-ચારે જણાંએ અરણ્યમાં ચાલ્યાં ગયાં. બાર દિવસના ઉપવાસ થયા ત્યાં સુધી અન્નનો દાણો સરખો પણ મળી શક્યો નહિ. પડતાં આખડતાં-ઉપર આજ ને નીચે ધરતીને આશરે-વરસતી લૂ વરચે, વિધ્યાચળના અરણ્યમાં આપણે જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં એક યોગીનો આશ્રમ દૃષ્ટિએ પડ્યો. સર્વ સ્થળે સૂકું ટાટ હતું, પણ ત્યાં નવપલ્લવિત જણાયું. તે આશ્રમમાં કોઈ મહાસંત પુરુષ રહેતા હતા. એ યોગી કોઈ દેવાંશી મહાત્મા હતા. તેના આશ્રમપર આપણે જઈને થોડીવાર વિશ્રામ કીધો. તે યોગીના પ્રતાપથી કે કોઈ અદૃશ્ય કારણથી મધ્યાહ્ને તેની પર્ણકુટીની

* જૌર્ય તેજો વૃત્તિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ । દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રકર્મ સ્વભાવજનમ્ ॥

† શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ । સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવદ્દાઃ ।

સમીપના એક વૃક્ષપર, ભોજનથી ભરપૂર ચાર દિવ્ય ભોજનનાં પાત્રો જોવામાં આવ્યાં. તે પાત્રો અન્યનાં હોવાનાં.

ચાર પાત્રો વિચારથી આપે તે ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ સરખો.

કીધો નહિ. જો કે મારું મન તો તે પાત્રોમાંના ભોજ-

નનું ભક્ષણ કરવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું; પરંતુ પરાઈ વસ્તુ તેના સ્વામીની આજ્ઞા વગર ગ્રહણ કરી શકાય નહિ-આજ્ઞા વગર ગ્રહણ કરવું, એ એક પ્રકારની ચોરી છે-એવા આપના આદેશો, મારાં મનને આતિ મહાકષ્ટે મેં વારી રાખ્યું. પણ તે અગાધ સર્વશક્તિમાનની અકળ ગતિ અનુસાર, તે ચારે પાત્રો આપણે જે વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ત્યાં ઉતરી આવી આપોઆપ ગોઠવાઈ ગયાં. તુરત જ આકાશવાણી થઈ કે, 'હે પ્રજ્ઞાનદેવ ! આ ભોજન તારા માટે છે. તું તેનો સ્વીકાર કર !'

બાર દિવસોના ઉપવાસો થયા હતા, અમારા સર્વનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં હતાં ને તમારાં ગાત્રો પણ શિથિલ થઈ ગયાં હતાં; પણ કેવળ તમારા સતને આધારે જ અમારા ત્રણમાંના પ્રાણવાયુ સર્વને ટકાવી રહ્યો હતો; છતાં બે કોશપર આવેલી નદીમાં આપ સ્નાન કરવા ગયા હતા. જતી વખતે આપ આજ્ઞા કરતા ગયા હતા કે, 'હું જ્યાં સુધી આવું નહિ ત્યાં સુધી તમે આ ભોજનના પાત્રોને હાથ લગાડતા નહિ.' આપની આજ્ઞાને અનુસરીને અમે ત્રણે બેસી જ રહ્યાં, પરંતુ જે નિયમને અનુસરીને આપે સ્નાન સંધ્યાદિક ઈર્મ કરવાનો વિચાર કીધો, તે વિચાર અમને આવ્યો નહિ-અમે તો તે ભોજન ખાવાને તત્પર થઈ રહ્યાં ને તમે ક્યારે આવો, તે માટે આતુર થઈ ગયાં. થોડીવારે સ્નાનસંધ્યાથી પરવારીને આપ આવ્યા. ભોજનનાં ચારે પાત્રોને ચારે સમીપ ગોઠવ્યાં. ઇક્ષાર્પણ કરીને આપ ગ્રાસ લેવા પૂર્વે જ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'મારા કરતાં વિશેષ દુઃખી અતિથિ અવ્યાગત કોઈ હોય તો તેને જ માઝ્યા પછી હું જમું!' એમ વિચાર કરતાં દૂરપંથે કોઈ મનુષ્યને તમે જોવા લાગ્યા. થોડીકવાર તો કોઈ પણ દેખાયું નહિ, પણ જેવા આપણે ચારે જણએ હાથમાં પ્રથમ ગ્રાસ લીધો કે, તુરત જ દૂરથી શબ્દ સંભળાયો; 'અરેરે! હું એક માસથી બ્રજ્યો છું, મારા પ્રાણ જાય છે, મને ભોજન આપો!' એમ બોલતો બોલતો એક સંત-કારમો સંત શ્વાસભર દોડતો દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો! આપે પ્રેમપૂર્વક ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ તમારો પાતાનો થાળ તે સંતને ધરી દીધો ને પરમ આનંદ દર્શાવ્યો. આપના સતની એ પરિસીમા હતી-

દુઃસ્વમેં હરિકો સવ મજે, સુસ્વમેં મજે ન કોઈ ।

જો સુસ્વમેં હરિકો મજે, તો દુઃસ્વ કાહેકો હોઈ ॥

પણ અહીંયાં તો કૌતક અન્યું. તે ભુખાળવા-કારમા સંતે સપાટા-સિર તમારા થાળને ખાલી કરી નાંખ્યો ને પુનઃ તમારા સામું જોઈને કહ્યું; 'હે પ્રભુ પુરુષ ! હું હજીપણ ભૂખ્યો છું, મને બહુ જ લોજન આપ !'

તુરત જ યત્કિચિત્ પણ શંકા વગર, મારી માતૃશ્રીને તમે કહ્યું, 'હે સૌભાગ્યવતિ ! અતિથિનો સત્કાર કરવા જેવું બીજું કોઈ પણ પુણ્ય નથી, તારો થાળ અર્ધાર્પણ કરી દે !' મારી માતૃશ્રીને આ વચન બહુ જ વસમાં લાગ્યાં; પણ તે સદા જ આપની આજ્ઞાને અનુસરનારી હતી, તેથી મુખ મચકોડીને, મનમાં સંકોચ પામતાં પામતાં, તેણે તે થાળ એ કારમા સંત પુરુષને અર્પણ કીધો ! આ કારમે યોગિરાજ તે થાળ પણ સ્વાહા કરી ગયો.

તે પછી આપે મારી સ્ત્રી પાસેથી થાળ માંગ્યો. મારી સ્ત્રીએ તે થાળમાંથી ગુપ્ત રીતે બે ગ્રાસ ખાધા પછી, પોતાનો થાળ તે યોગીને મનમાં અનેક શાપો દેતાં અર્પણ કીધો ! યોગી તો તે થાળ પણ સ્વાહા કરી ગયો.

હવે મને પુષ્કળ ચિંતા થવા લાગી. હું અર્ધાર્પણ કૃષ્ણાર્પણની વાત જ સમજતો ન હતો. આ કારમે યોગી મારો થાળ પણ સ્વાહા કરી જશે તો હું ભૂખ્યો રહી જઈશ, આવો વિચાર કરી તમારા કહેવાને પણ નહિ ગણકારતાં, તે થાળમાંથી લૂટારા પેરે આહાર કરવા લાગ્યો. પેલો કારમે યોગી તે જોઈને મારા લાણુમાં ખાવા બેસી ગયો ને મોટા મોટા કોળીઆ ભરવા લાગ્યો. એટલે મેં તેના હાથમાંથી ઝૂંટાઝૂંટ કરવા માંડી, અને તે યોગીનું અત્યંત અઘટિત રીતે અપમાન કીધું. હું જમ્યો હતો. તેના જોરમાં તેને લાતો મારી. તમે ઘણો ચાર્યો, પણ મોહાંધ જેવું નામ તે સાંભળે જ શાનો ?

પણ તુરંત જ તે કારમે યોગી અદૃશ્ય થઈ ગયો; લોજનનાં પાત્રો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયાં; મહાત્માની પર્યુકુટી પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આપે આપના મનમાં માન્યું કે, આ કોઈ દૈવી લીલા જ થઈ છે. એ લીલાપર વિચાર કરતાં, અર્ધાર્પણ કરીને આપે સપ્રેમ ઉત્સાહપૂર્વક આજ તે સંત સમક્ષ ધર્યો હતો. તેથી આપને અતિ આનંદ થતો દેખાયો, અશ્વરની ઇચ્છાથી એ થાળના અર્પણથી આપનાં, મારી માતૃશ્રીનાં ને અરી પત્નીનાં શરીરમાં જોઈએ તે કરતાં કંઈક વિશેષ શક્તિ આવી

અને સર્વનું પેટ ભરાઇ ગયું હોય એમ જણાયું. રે ! વગર ભોજને સર્વને ઝોડકાર આવ્યા ! પણ મારામાં તો થોડું ઘણું ખાધા છતાં પણ ચાલવાની શક્તિ રહી નહિ, પરંતુ કોઈ પૂર્વ સુકૃતના યોગે તે સ્થળ ઉપર વેરાયલા અજ્ઞના કેટલાએક કણના ભક્ષણથી આપની સાથે ચાલવાને હું પણ શક્તિમાન થયો હતો.

હે પિતા પ્રજ્ઞાનદેવ ! થોડેક ઠાળે દુષ્કાળ મટી ગયો; આપણે સર્વ પુનઃ આપણા વિશ્વપુરમાં પાછાં આવ્યાં. ધીમે ધીમે પ્રજા પણ આવીને વસવા લાગી. રાજ્ય પાછું સમૃદ્ધિવાળું થઈ ગયું. નિત્ય પ્રમાણે કાર્ય-ભાર ચાલવા લાગ્યો. પણ એ પ્રસંગથી આપની બ્રહ્મજિજ્ઞાસા વધતી ગઈ. જીવશિવની એકતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનપૂર્વક સમાધાન થયા પૂર્વે આપનું અવસાન થઈ ગયું. આપના પછી કુમવાર મારી માતા સુમતિ, મારી સ્ત્રી શીલવતી અને છેલ્લે હું, એમ ઉત્તરોત્તર સૌ મરણ પામ્યાં હતાં. તમે બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ હતા અને પ્રત્યેક પદાર્થનું સેવન બ્રહ્માર્પણ કર્યા વિના કરતા ન હતા. તેનું કૃણ અત્યારે કેવી રીતે ભોગવે છે, તે પ્રત્યક્ષ જ છે. પરમાત્માના વચન પ્રમાણે આપનો યોગ અધૂરો હતો, તે કારણે આપ એક મહારાજાને ઘેર જન્મીને મહારાજા થયા છો.* વિશ્વમાં એવો જન્મ થયો, એ દુર્લભ છે.† પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાંત જાણવાની આપને જે ઇચ્છા થઈ છે, તે પૂર્વ જન્મના સુકૃતને યોગે જ થઈ છે. આપ પૂર્વ જન્મને જાણી શક્યા નહિ, તેનું કારણ માત્ર આપના યોગમાં જે ન્યૂનતા હતી તે જ છે. આ જન્મમાં પુનરપિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે આપ સમર્થ છો; પૂર્વનો જે યોગાભ્યાસ અપૂર્ણ છે, તે આપ આ જન્મે પૂર્ણ કરો છો. તે પૂર્ણ થતાં જ આપ સદા વિદેહસુકૃત જ થશો.”‡

સંતપ્રસાદ સર્વ આપે છે

“હે બાળકુવર ! હે પરમ જ્ઞાની !” રાજા જનકે પોતાના બાળ-કુમારને ઉદ્દેશીને કહ્યું; “તારા કહેવા પ્રમાણે મારા પૂર્વજન્મના ઊંચા ધર્મનું, ઊંચા આચારનું ને સત્કર્મનું મને સ્મરણ થાય છે; છતાં મને

* શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગવ્રણોઽભિજાયતે ।

† બ્રહ્મા યોગિનામેષ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

‡ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिहम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुन्दन ॥

પૂર્વની દેહિસ્થિતિનું અઘાપિપર્યંત જ્ઞાન ન હોતું; અને તું આજે આ સ્થિતિમાં પડ્યા છતાં, તને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન છે, તેનું કારણ શું ?”

બાળકુંવરે કહ્યું; “હે પિતાજી ! અરણ્યમાં જે યોગીનાં આપણુ સર્વને દર્શન થયાં હતાં, તે યોગી સાક્ષાત્ પરમાત્માના અંશાવતારી હતા. મારી ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવાને, તેમનાં મુખમાંથી ભૂમિપર પડેલા કણનું મેં પ્રાશન કર્યું હતું.* એ કણ તે મહાત્માના મુખમાંની કૃપાપ્રસાદી હતી. તે વળી મજના કલ્યાણાર્થ ભૂમિપર પાડવામાં આવી હતી. પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણની સંગે, રંગે ને ઉમંગે રમતા ગોપબાળકો તેમના મુખની પ્રસાદી આરોગતાં પરમ ગતિને પામ્યા છે, તેમ જ મજસંગે પણ તે પ્રભુએ તેવી જ કોડા કરી હતી-મેં તેમના મુખમાંથી પણ પ્રસાદી ખેંચી લીધી હતી ને તે પ્રભુએ મારા હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધી હતી. તમને પ્રશ્ન થશે કે, ત્યારે મારો મોક્ષ કેમ નહિ ? કારણ કે, મેં ક્રોધવશ થઈને પ્રસાદી મુખમાંથી ઝૂંટવી હતી-પ્રેમથી નહિ; તેમ જ્ઞાનપૂર્વકે નહિ. એ મારો અપરાધ તો મોટો હતો, પણ તે કૃપાજી પ્રભુ સદા ભક્તવત્સલ છે; મેં જે અજ્ઞાનતામાં કર્મ કીધું, તે તે પ્રભુએ મનુષ્યને ક્ષુધાપીડિત ધર્મ માની લીધો ને મને ગોપબાળની પદવી આપી છે. છતાં અજ્ઞાનતામાં થયેલા ક્રિયમાણનું ફળ તો ભોગવવું જ જોઈએ, જે ભોગવું છું. આપની પેઠે મેં પ્રેમપુરઃસર થાળ અર્પણ કીધો હત ને પ્રસાદી પ્રાશન કીધી હત તો અહોભાગ્ય ગણાત ! અને આપની પૂર્વે તે દિવ્ય ધામને નિવાસી બની જાત. એ પ્રસાદીના પ્રાશનથી આજે મારો આત્મા કૃતાર્થ છે; હું ત્રણે કાળોનું જ્ઞાન ધરાવવાને સમર્થ છું. એ પ્રસાદીને યોગે મારા કૃતધર્મને વિપાક થયા પછી, જે ગતિને તમે પ્રાપ્ત થનારા છો, તે જ ગતિને હું પ્રાપ્ત થઈશ. મહાત્માની-રે પૂર્ણ પરમેશ્વરના અંશની કૃપાપ્રસાદીનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી.

અજ્ઞાનતામાં થયેલા અપરાધને યોગે આજ કાલ તો મારું આવર્જન ને વિસર્જન જ થયા કરશે-એક ખાડામાંથી નીકળીને બીજા ખાડામાં પડવાનું નિયામકે મારે માટે નિર્માણ કીધું છે;† આપનું ઐશ્વર્ય તો પરમ છે; કેમકે નિષ્કામપણે-ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે આપે સર્વ કર્મોં કર્યોં છે,

* યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલિષ્ઠૈઃ । યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

† પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।

કોઈ પણ કર્મ આપે બ્રહ્માર્પણ વિના કીધું જ નથી; * એટલે આપ કર્મથી નિર્લેપ છે; નિર્બાધિત છે. આપના યોગમાં ને વૈરાગ્યમાં જે કિંચિત્ ઉણપ છે, તે જ હવે આપને સિદ્ધ કરવાની છે. જે જીવ સંસારમાં સરસો રહ્યા છતાં, બ્રહ્માર્પણ કર્મ કરે છે, તેને કોઈ પણ કર્મનો પ્રત્ય-વાય લાગતો નથી. બ્રહ્માર્પણ કર્મનું માહાત્મ્ય કેટલું છે ને તે શું ફળ આપે છે, તે ઉપર આ એક કથા તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.

દુર્વાસાનું બ્રહ્માર્પણ

ગોપીઓના મનોરથોને પૂરનારા, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિરૂપ ભુજંગવટે દંશેલા જીવનો ઉદ્ધાર કરનારા, સંસારસાગરમાં ડૂબેલાને તારનારા, બંસીના નાદમાં વેદો ગાઇને ગોપીજનના મનનું હરણ કરનારા, અકુંઠિત બુદ્ધિવાળા, લક્ષ્મીના મનરૂપી સરોવરમાં હંસરૂપે રમણ કરનારા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એક સમયે યમુનાના તટપર વિરાજમાન હતા. બંસીની ધૂન મચી રહી હતી; પશુ પક્ષીઓ તે ધૂનમાં લવલીન હતાં, વૃક્ષો પણ તેના શ્રવણમાં જડવત્ થઈ રહ્યાં હતાં, એવા બાહ્ય પ્રભુની સેવા કરવાને વૃંદાવનની ગોપીઓને નિત્ય તાલાવેલી લાગી રહેતી હતી. જો શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓ ક્ષણભર જોતી નહિ, તો તેમનું કાળજી કોરાઈ જતું હતું. તેની બંસીનો નાદ સાંભળીને ગોકુળની ગોપીઓ વિહ્વળ થઈ ગઈ હતી; કેમકે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્ત હતી. પોતાના પતિ પુત્રાદિ સગાં સંબંધીઓની રનેહરૂપી શંખલાને તોડીને, તેઓ એક કૃષ્ણમાં જ લીન હતી. ગોકુળ વૃંદાવનની ગોપીઓ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક માનેલા શ્રીકૃષ્ણને, પોતાના ઘરમાં જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદાર્થ હોય, તેનું ભોજન કરાવવામાં, અનેક પ્રકારનાં લાઠ લઠાવવામાં, તેનાં દર્શનનું ચાતકપેરે પાન કરવામાં, પોતાનું તનમન અર્પણ કરવામાં, કેવળ પ્રેમઘેલી હતી. પ્રેમ જ સર્વોત્તમસ્થાન અપાવનાર છે, સર્વ કલ્યાણનો દાતા છે, તેવી પ્રેમઘેલી ગોપીઓ હતી.

એક સમયે ગોકુળ વૃંદાવનની ગોપીઓએ પોતપોતામાં એવો કરાવ કીધો કે, આજે શ્રીકૃષ્ણને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભોજન બનાવીને આપણે હાથે પ્રાશન કરાવવું. આ સંકેતને અનુસરીને સર્વ ગોપીઓએ અનેક પ્રકારનાં ભોજનો તૈયાર કીધાં અને યમુનાના તટ ઉપર ન્યાં શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા ત્યાં આવી; અને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'હ'

* બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્રૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ । બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥

નંદલાલ ! હે કનૈયા ! તું ઉત્તમ પ્રતિનાં લોજનોનો અમારા હાથે આસ્વાદ લે અને અમારાં મનને સંતોષ પમાડ.’

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; ‘હે ગોપીઓ ! આજે તો હું પિતા નંદની સાથે લોજન કરીને આવ્યો છું, માટે મને ઇચ્છા નથી. મારા પેટમાં તલ જેટલી પણ જગા નથી, તેથી એ લોજન હું નહિ જમીશ ! પણ જો તમે મને સંતોષ પમાડવા ઇચ્છતી હો તો, કોઈ ઉત્તમ બ્રાહ્મણને આ લોજન કરાવો તો હું પ્રસન્ન થઈશ !’

ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમાં એવી તો લુબ્ધ બની ગઈ હતી કે, શ્રીકૃષ્ણનો એક પણ શબ્દ ઉત્થાપવાને તેઓ શક્તિમાન ન હતી. તેમનો પ્રાણ, તેમનું મન, તેમનું જીવન, તેમનો પતિ, તેમની સખી, તેમનો સ્નેહી, તેમના પ્રેમનું પરમ સ્થાન, કેવળ શ્રીકૃષ્ણ જ હતા-તેમની જ આજ્ઞાને તે અનુસરનારી હતી. જો કે શ્રીકૃષ્ણના વચનથી તે પરમ પુરુષના પુરુષાર્થથી અજ્ઞાત ક્ષુદ્ર ગોપબાળાના મનમાં ક્ષણભર પરિવાપ થયો, પણ તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાને કોઈ પણ ગોપી સશક્ત થઈ નહિ. તે વ્રજબાળાઓ હસતે મુખડે બોલી; ‘હે કૃષ્ણ ! અમે કયા બ્રાહ્મણને આ અન્નનું પ્રાશન કરાવીએ ? અમે સર્વ આપની દાસીઓ છીએ. આપ જેને કહેશો તેને અમે આ ઉત્તમ લોજન જમાડીશું.’

પોતાની આજ્ઞાનું આવી સરસ રીતે પાલન કરનારી ગોપીઓના પ્રેમથી સંતોષિત બની શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; ‘હે ગોપીઓ ! યમુનાને સામે તીરે ભગવાન દુર્વાસા મુનિ બિરાજેલા છે, તેને આ લોજન કરાવો.’

વ્રજસુંદરીઓએ પૂછ્યું; ‘હે નન્દનન્દન ! યમુના છલાછલ ભરેલી છે; અહીં કોઈ નાવ પણ નથી, કે જેમાં બેસીને અમે સામે તીરે જઈને દુર્વાસાને જમાડીએ. યમુનાજળને સ્પર્શ કર્યા વિના, અમે સામે પાર કેવી રીતે જઈ શકીએ ?’

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; ‘અલિ ગોપીઓ ! તમને એટલું પણ જ્ઞાન નથી કે, જળને સ્પર્શ કર્યા વિના પણ સામે પાર સહજ જઈ શકાય.* યમુનાને જઈને કહો કે, ‘શ્રીકૃષ્ણ જો સદાય બાળબ્રહ્મચારી હોય, તો તું અમને જવાનો માર્ગ આપ. આટલી પ્રાર્થના કરતાં જ વમાફે કાર્ય સરજ થઈ જશે, એમાં કંઠિન શું છે ?’

‘જે શ્રીકૃષ્ણે અમેક ગોપીઓની સાથે ફીડા ફીધી છે, રાસ રમ્યા છે, અનેકોના આત્માઓને સંતુષ્ટ ફીધા છે, જે શ્રીકૃષ્ણે અનેક ગોપી-

* ઉદામજસાત ચક્રપંકજકટકાદિષુ, જસંગ ઉત્ક્રાન્તિષ્વ ।

ઓની છાતી ઉપર રમણ કીધું છે, એમ ગોપાંગનાઓની માનનીયતા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ સદાય બાળપ્રદાયારી છે, એ વચન સાંભળીને ગોપીઓ ખડખડાટ હસી પડી. તથાપિ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રીતિવાળી ગોપીઓએ તેની આજ્ઞાને અનુસરી યમુનાના તટપર ઊભાં રહીને સામે પાદ જવા માટે યમુનાને પ્રાર્થના કીધી કે, તુરત યમુનાનું જળ જે બાળુએ સ્થિર થઈ ગયું ને મધ્યમાં કોરો સ્વચ્છ માર્ગ જણાયો ! સડસડાટ કરતી ગોપીઓ સામે પાર ચાલી ગઈ અને પાછું ફરીને સર્વ ગોપીઓએ જોયું તો, યમુનાજળ પૂર્વ પ્રમાણે વહન કરતું હતું.

સર્વ ગોપાંગનાઓ મુનિ દુર્વાસાના આશ્રમમાં ગઈ ને શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રત્યેકે પોતપોતાનો થાળ મુનિને સપ્રેમ પ્રાશન કરાવ્યો. હજારો નાહ, પરંતુ લાખો ગોપીઓના થાળોને દુર્વાસા મુનિ ક્ષણવારમાં આરોગી ગયા. એ જોઈને સર્વ ગોપીઓ આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. પછી દુર્વાસા મુનિએ સર્વ ગોપીઓને આશીર્વાદ આપીને જવાની આજ્ઞા આપી. યમુનાજળ તો પૂર્વ પ્રમાણે વહન કરતું હતું, તેથી જળને સ્પર્શ કર્યા વિના સામે પાર કોઈ રીતે જવાશે નહિ, માટે ગોપાંગનાઓ ચિન્તા કરવા લાગી, ત્યારે મુનિ દુર્વાસાએ પૂછ્યું; ‘હે ગોપાંગનાઓ ! તમે કેમ ઊભી છો ? તમે શાની ચિન્તા કરો છો ?’

ગોપીઓ બોલી; ‘હે ભગવાન ! આ યમુનાના જળને સ્પર્શ કર્યા વિના અમે સામે પાર જઈએ, એવો કોઈ માર્ગ ખતાવો.’

ક્ષણભર મૌન ધરીને મુનિ દુર્વાસાએ કહ્યું; ‘હે દેવીઓ ! જે રીતિએ તમે આવી, તે રીતિએ જાઓ ! યમુનાને જઈને કહો કે, મુનિ દુર્વાસા જો સદાય ઉપવાસી હોય, તો તું અમને માર્ગ આપ !’

અનેક પ્રકારની કીડા કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ‘સદાય બાળપ્રદાયારી !’ અને ઘટિકા પૂર્વે લાખો ગોપીઓના થાળોને આહાર કરી જનાર દુર્વાસા ‘સદાય ઉપવાસી !’ આ આશ્ચર્ય જોઈને સર્વ ગોપીઓ બોલી; ‘અમ સંગે રંગે રમનારા શ્રીકૃષ્ણ બાળપ્રદાયારી કેમ હોય ? તેમ જ ઘટિકા પર ભોજન કરનારા તમે ઉપવાસી કેમ થયા ?’

મુનિ દુર્વાસાએ કહ્યું; ‘હે ગોપીઓ ! હું શબ્દાદિક ગુણોથી તથા આકાશાદિક પંચમહાભૂતોથી ભિન્ન પણ હું અને તેઓની અંદર પણ હું. તેઓ મને જાણતા નથી, તેઓ મારા અંતરમાં પણ નથી-હું સર્વ સંગરહિત ~~જીવ~~મા હું તે કેવી રીતે ભોજના હોઈ શકું ? અવહાર-દશામાં જ મન વિષયોને ગ્રહણ કરે છે; પણ પરમાર્થદશામાં જ્યાં

સર્વત્ર આત્મા છે, ત્યારે કયા વિષયનું મન મનન કરે? કયા વિષયમાં મન લેપાય? શ્રીકૃષ્ણ પણ ખભે શરીરના કારણુરહિત છે. જે ઇચ્છાથી વિષયને સેવે છે તે કામી છે, જે નિરિચ્છાથી અથવા તેા ઇચ્છાના પૂર્ણ અભાવે વિષયને સેવે છે તે સદાય અકામી છે, સદાય નિષ્કામી છે, સદાય બ્રહ્મચારી છે, સદાય ઉપવાસી છે. જે પરમાત્માને અર્પણ કરીને વિષયોને ક્ષુદ્રવત્ જાણી અભાવવડે ભોગવે છે, અભાવવડે જ ભોજન કરે છે તે સદાય બ્રહ્મચારી છે, સદાય ઉપવાસી છે.*

દુર્વાસા મુનિનાં આ વચનથી ગોપીઓના મનનું સમાધાન થયું, જે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી જળને સ્પર્શ કર્યા વિના દુર્વાસા પાસે ગોપીઓ આવી હતી, તે જ પ્રમાણે જળને સ્પર્શ કર્યા વિના શ્રીકૃષ્ણ પાસે પાછી ગઈ; અને શ્રીકૃષ્ણનું બાળબ્રહ્મચર્યવત્ જાણી તેમના પ્રત્યેના પ્રેમમાં પૂર્વના પ્રેમ કરતાં પણ વિશેષ બળવાન પ્રેમને સ્થાન મળ્યું.”

બાળ શબ્દે કહ્યું; “હે પિતાજી ! હે જનક ! એ જ પ્રમાણે આપ સદાય બ્રહ્માર્પણ કરીને વ્યવહારના વિષયમાં કુશળ રહેતા હતા, અને તેથી જ આપ સંસારના સર્વ પદાર્થોથી નિર્લેપ હતા.† સ્ત્રી પુત્રાદિક, ધન યોવનાદિકનો આપને સંગ ન હતો; કેવળ અભવવડે જ, નિષ્કામ-પણે જ આપ સંસારમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા; કર્તા ભોક્તાપણું આપના હૃદયપ્રદેશમાંથી પલાયન કરી ગયું હતું. એ સુસંસ્કારને યોગે આપ ઉત્તમ પદના ભોક્તા થયા છો અને જે આત્મજ્ઞાનની ઉણપ છે, તેના જિજ્ઞાસુ બન્યા છો. આપનો અપૂર્ણ યોગ પૂર્ણ કરો, પછી વિદેહમુક્તા બનીને સંસારમાં વિચરો.”

સુખ અને દુઃખનો પ્રેરક કોઇ નથી

રાબ જનકે તે બાળકુંવરને પૂછ્યું; “હે વત્સ ! તારી માતા પણ મને જ સદા અનુસરનારી હતી, છતાં તે મારા જેવા ઉચ્ચપદને પ્રાપ્ત ન થતાં આ સ્થિતિને કેમ પ્રાપ્ત થઈ? તેમ જ તારી ભાર્યા શીલ-વતીની જે અધમ અવસ્થા મેં જોઈ છે, તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાને તે સ્નેહચક્ષી ન હતી. આ જગતમાં મનુષ્યાવતાર દુર્લભ છે; મનુષ્યાવ-તારમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ પુરુષ કરતાં ઊતરતી ગણાય છે; તેમાં પણ સ્ત્રીને

* ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોપિ નૈવ કિંચિદ્કરોતિ સઃ ॥

† નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ । શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્રોતિ કિલિવિષમ્ ॥

વિધવાપણું પ્રાપ્ત થવું, એ મહાન કષ્ટનું કારણ છે. વિધવાપણામાં સ્ત્રીને જે જે સંકટો ભોગવવાં પડે છે તે અવર્ણનીય છે. મૂળે સ્ત્રીને સ્વતંત્ર-પણું જ નથી અને વિધવા તો માતા, પિતા, પુત્ર, સાસુ, સસરા કે ભાઈ ભોળાઈની ઓશિયાળી રહે છે.* કુબુદ્ધિવાળા દુર્જનો સૌભાગ્ય-વતી સ્ત્રીના ઉપર આરોપ મૂકતાં સંકેત્ય પામતાં નથી, તો પછી વિધવાઓનું દુર્જનમુખથી રક્ષણ થવું કઠિન જ હોય. કુમાર્ણગામી દુર્જનો વિધવાપર ન સહન થાય તેવો દોષારોપ કરે છે. પવિત્ર મન-વાળી સુશીલ વિધવાને આ સર્વ સંકટમાંથી રક્ષણ આપનાર કેવળ પરમાત્મા જ છે. છતાં સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાનું તારી ભાયાને શું કારણ મળ્યું છે તે કહે !”

આ જગતના જીવો પોતપોતાના કર્માનુસાર સુખદુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. યોગી મહાત્માની પ્રસાદીથી જ્ઞાની બનેલા તે બાળકુંવરે કહ્યું; “કોઈ દુઃખ મોકલે છે કે સુખ ભોગવાવે છે, એ નિર્ભળનું વચન છે. સુખ અને દુઃખનો પ્રેરક કોઈ પણ નથી. જીવ સુખ અથવા દુઃખ પોતપોતાનાં કર્માનુસાર ભોગવે છે.† માત્ર બળહીન-અજ્ઞાન-અપુરુષાર્થી જીવ જ સુખદુઃખ ભોગવવામાં પરમાત્માને દોષ-ભાગી કરે છે. જ્યાં સુધી આ લિંગ શરીરમાંથી પ્રિયાપ્રિયનો નાશ થતો નથી, દેહઉપર અભિમાન રહે છે, પરમાત્માપરની શ્રદ્ધામાં સંશય રહે છે અને કામનાથી કર્મનું સેવન કરે છે, ત્યાં સુધી કર્મબળ છૂટતાં નથી; એ જ કર્મ જીવને બળાકારે આકર્ષણ કરી મહા મોહમાં ઘસડી બાંધે છે અને પુરુષ મોહને લીધે કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ ગ્રામે છે; તે જ પુરુષને બંધનમાં નાંખે છે. વાસ્તવિક રીતે તો, કર્મ ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે છે, વસ્તુની પ્રાપ્તિને અર્થે નથી; વસ્તુસિદ્ધિ તો નિષ્કામપણાંથી, તત્ત્વના વિચારથી ને સ્વધર્મના સેવન-થી જ થાય છે. વ્યવહારમાં રહેલો પુરુષ બહારનાં કર્મની જે ઉપાસના કરે છે, તે તો કેવળ બંધનમાં નાંખીને અધોગતિએ જ પમાડનાર છે. કોકોડયં કર્મબંધન:-જેનાં જેનાં કર્મ, તેને અનુસાર તે આ લોકના ભોગ ભોગવે છે. મારી માતા સંપૂર્ણ સ્વધર્મની ઉપાસક હતી; સર્વકાળ

* પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને । પુત્રથ સ્થવિરે માવે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ॥

† સુખસ્ય દુઃસ્ય ન કોડપિ દાતા પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।

બહં કરોમોતિ વૃથાડમિવાનઃ સ્વકર્મવૃત્તમથિતો દિ લોકઃ ॥

પતિની જ સેવામાં પરાયણ રહેતી હતી; આપની આજ્ઞા તેને વેદાજ્ઞા-
તુલ્ય હતી; તેથી એ વધારે-બ્રહ્મ-પરમ પ્રભુની આજ્ઞા પણ તેના
મનથી તુચ્છ હતી-આપની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાને તે સદાય તત્પર
રહેતી હતી; પતિ જ તેનું સર્વસ્વ હતું. કોઈપણ કાર્યથી આપનું મન
દુઃખી થાય, તે કરવાને તે પરમ દુઃખી થતી હતી; મનસા, વાચા,
કર્મણા તે પતિપરાયણા હતી. તથાપિ, જે જ્ઞાનથી, પ્રેમથી, શ્રીહરિ
પ્રતિની શ્રદ્ધાથી આપ અલેહરૂપે સંત પુરુષોનું સેવન કરતા હતા, જે
શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અતિથિ અધ્યાગતોને દાન દેવામાં તત્પર રહેતા હતા,
તે પ્રેમ, તે શ્રદ્ધા તથા તે જ્ઞાન મારી માતૃશ્રીમાં ન હોવાને કારણે
તે આજે કાશીપુરના નગરશેઠની ધણિયાણી છતાં રાજરાણીથી ઊતરતી
પદવીને પ્રાપ્ત થઈ છે. સ્ત્રી અને પુરુષનું જે જોડવું છે, તે આ લોકમાં
કે પરલોકમાં જોડે જ વિચરે છે. મહાત્મા પુરુષો કહી ગયા છે કે
અનેક જન્મો સુધી સ્ત્રી અને પુરુષો પતિપત્નીના સંબંધથી સાથેનાં
સાથે જ સર્વ સ્થાને વિચરે છે; પણ તે જોમાંથી જેનું સત્કર્મ ઓછું,
તેને કેટલોક કાળ એક બીજાનો વિયોગ સહન કરવો પડે છે; તેમને
પોતાનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મો અતિમહાકળે ભોગવવાં પડે છે, જૂઠાં જૂઠાં
કર્મનાં ફળો ભોગવ્યા પછી પાછાં તે જોડવાં યુગ્મરૂપે રહે છે; અને
યુગ્મ-દ્વૈતમાંથી અદ્વૈતભાવને પામ્યા પછી નિર્વાણને પામે છે. સ્ત્રીને
પોતાના પતિની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ અન્ય પ્રાણી પદાર્થની ઇચ્છા કરવા-
ની જ નથી. જે સ્ત્રી પતિની ઇચ્છાને જ અનુસરનારી છે, સર્વકાળ-
ભગૃત, સ્વમ કે સુષુપ્તિમાં પણ પતિ વિના અન્યનું સ્મરણ કે દર્શન
કરતી નથી, તે જ સદાય સતી છે-અગ્નિમાં બળનારી કે પતિવિરહથી
એકાએક મરણ પામનારી સતી નથી.* જે પતિની આજ્ઞાથી પરમ
પુરુષના સેવનમાં અનુરક્ત છે, તે જ સર્વકાળ પતિસંગે રહીને
પરમાત્માની પરમ લીલાનો રસાસ્વાદ લેવાને ભાગ્યશાળી બને છે.
એપર આ પુરાણપ્રસિદ્ધ કૌશિક બ્રાહ્મણની કથા છે, તે સાંભળો.

સ્ત્રીનું પરમ દૈવત પતિ જ છે

પૂર્વે કૌશિક નામનો કોઈ એક બ્રાહ્મણ હતો. તે અનેક તપરૂ પી
ધન મેળવીને, 'भवति मित्रां देहि' કરતો કરતો, કોઈ એક પતિવ્રતાને

* આ સત્ય છે, અહલ્યા, દ્રૌપદી, સીતા, તારા, મંદોદરી એ પાંચ પરમ
સતીઓ ગણાય છે, તે વિના અન્ય પણ છે. એ સર્વેએ પતિ પાછળ અગ્નિમાં પડી,
પોતાનો દેહોત્સર્ગ કર્યો હોય તેવો કોઈ એક સ્વપ્ન દર્શન થઈ શકે છે. અગ્નિમાંથી મળતો નથી.

† શ્રીમદ્ભારતના વનપર્વમાં આ કથા વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

દ્વારે જઈને ઊભો રહ્યો. આ કૌશિક બ્રાહ્મણના તપનું બળ, એવું તો ઉઘડતું કે, એક વખત એક ઝાડ તળે તે બેઠો હતો તેવામાં ઉપરથી એક બગલી તેનાપર ચરકી, એટલે તેણે તે બગલીની સામા કોષદ્વિ કરી કે, તરત જ તે બગીને ભસ્મ થઈ ગઈ હતી. કૌશિક બ્રાહ્મણ જેને ઘેર 'મિશ્ન દેહિ' કરીને ઊભો રહ્યો હતો, તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું; 'મહારાજ ! ઊભા રહો, હું ભિક્ષા આપું છું !' પણ દેવેચ્છાથી એ જ ક્ષણમાં—તે તપોધનને બોધ થવા માટે જ, તે સ્ત્રીના પતિ આવીને ઊભો રહ્યો ને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું; 'હિ સાધ્વી ! જલદી રસોઈ કર, મને કુષા લાગી છે.' આ આજ્ઞા થતાં જ, તે સ્ત્રી, પોતાના પતિની સેવામાં ગુંથાઈ ગઈ; અને બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવી ભૂલી ગઈ. જ્યારે તે સ્ત્રીને ભિક્ષા આપવાનું સ્મરણ થયું, ત્યારે તે વિપ્રર્ષિને ભિક્ષા આપવાને આવી. પણ વિપ્રર્ષિ તો કોપાયમાન થઈને બોલ્યા; 'હિ સ્ત્રી ! તું બ્રાહ્મણને આશા આપી ઊભો રાખીને, તારા પતિની સેવામાં પ્રવૃત્ત થઈ, એ તો મહાપાપકર્મ કીધું છે !' એમ કહી લાલચોળ આંખ કરીને, તે સ્ત્રીની સામે જોવા લાગ્યો. તપોધનની આ ચેષ્ટા જોઈને સ્ત્રીએ નીડરપણે કહ્યું; 'હિ મહારાજ ! હું તમારા કોષની યત્થિચિત્ત પણ દરકાર કરતી નથી. મારે માટે, દાન, ધર્મ, કર્મ, અતિથિસેવન, બ્રહ્મપૂજન, દેવસેવા, ભક્તિ, જ્ઞાન, એ સર્વ મારા પતિ જ છે. જે સ્ત્રી પતિસેવા-પરાયણ રહેવામાં મેળી છે, પતિની આજ્ઞાને અનુસરવામાં ગાફેલ છે, પતિને કટુવચન કહેનારી છે, પતિના પ્રેમ અને કોપને એકસરખો ગણનારી છે, પતિના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવાથી વિદૂર છે, તે સ્ત્રી ત્રિકાળે પણ પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકતી નથી. અતિથિનો સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે; આશાબદ્ધને આતુર રાખવો એ મહાકષ્ટ છે—એમ તો આપ મને ઈષ્ટ છો, પ્રજ્ઞ છો, પણ આપનાથી વિશેષ ઈષ્ટ, પ્રજ્ઞ, સર્વોપરી, જીવિત, પ્રાણ એ સર્વ—મનસા—વાચા—કર્મણુ—મને મારા પતિ જ છે. હું કંઈ અરણ્યની બગલી નથી કે, આપનાં કોપવાણાં નેત્રો જોતાં જ બગીને ભસ્મ થઈશ !' જેણે અટલ વપરૂપી ધન પ્રાપ્ત કીધું છે, એવો કૌશિક બ્રાહ્મણ, અરણ્યના નિર્જન પ્રદેશમાં બનેલા પ્રસંગનું વર્ણન તે સ્ત્રીના મુખથી સાંભળીને, પોતાના તપના ગર્વને વીસરી ગયો."

બાળકુંવરે કહ્યું; "હિ મહારાજ ! પતિસેવાનું આ મહાત્મ્ય જે સ્વચ્ચરિત્રશાળી સ્ત્રી જાણે છે, પતિને જ અનુસરે છે તથા પતિમાં જ

અનુરક્ત છે, તે જ સ્ત્રી પતિના જેવાં જ, બદકે તેનાથી શ્રેષ્ઠ સુખને પામે છે. મારી માતા સદાય આપનાં વચનને અનુસરનારી છતાં પણ આર વર્ષોના દુઃખાળમાં, જ્યારે આપે કહ્યું કે, તે માતાને મોક્ષ કેમ કારમા યોગીને તારો થાળ આપ, ત્યારે શુદ્ધ ન મળ્યો? સાત્ત્વિક ભાવથી આપની આજ્ઞાને ઇશ્વરતુલ્ય માનીને નહિ, પણ ઠસમોડાતે મહોડે-મનમાં સંતાપ પામતાં-પોતાનો થાળ તે કારમા યોગીને અર્પણ કીધો હતો, તેથી જ તેનું કર્મ ઊતરતું હતું. તે કર્મને યોગે આજે તે જે ફળ ભોગવે છે, તે યોગ્ય જ છે. તમારા પ્રતિની અગાધ પ્રીતિ અને સચ્ચરિત્રને યોગે તે આજે સર્વ સંપત્તિ ભોગવે છે ખરી, પણ એ સંપત્તિ રાજરાણીનું ઉચ્છિષ્ટ છે. તમારા પ્રતિની નિર્મળ ભક્તિના પ્રતાપથી જ, તે પોતાના પૂર્વજન્મના ઇતિવૃત્તથી જાણે છે; તથાપિ તેની સ્થિતિ રાજરાણીથી ઊતરતી અને કંઇક અંશે પરાધીન પણ છે.

બ્રહ્માર્પણ વગરનાં કર્મ બન્ધનરૂપ છે

હવે મારી ભાર્યાના કર્મની કથા સાંભળો.

તે સદા મને અનુસરનારી હતી, પરંતુ જે મોહાંધપણથી હું વર્તતો હતો, તે મોહાંધપણમાંથી તારવાને એક પણ સમયે મને સદ્-બોધ આપવાનો તેણે વિચાર કીધો નહોતો. આપની સુશિક્ષાનાં વચનને તે પૂર્ણ ગ્રેમથી સાંભળતી હતી, પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો આદેશ તેણે મને ઠરી કીધો નથી અને તે પ્રમાણે વર્તવાની કામના પણ કીધી નથી.

તેના કર્ણો જ માત્ર પવિત્ર થયા છે-તેનો આત્મા

પત્ની વિધવા પવિત્ર થયો ન હતો. તેમ જ કારમા યોગીને

કેમ થયું? તમારી આજ્ઞાથી ભોજનનું પાત્ર અર્પણ કરવા

પૂર્વે તેણે તે પાત્ર ઉચ્છિષ્ટ કીધું હતું. વળી તે

બ્રહ્માર્પણ કયાં પૂર્વે જ તે પ્રત્યેક પદાર્થનું સેવન કરતી હતી. શીલવતી સદાય મમપરાયણા હતી ખરી, પણ મનુષ્યદેહના સદ્ગુણો કે આ લોક કરતાં કોઈ પરમ શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે, તે પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાને જ આ મનુષ્યદેહ આપ્યો છે, તેના જ્ઞાનથી તે બહિર્મુખ હતી. તેના કર્ણમાં બ્રહ્માનંદના શબ્દોનો જ પ્રવેશ થવા માંડ્યો હતો, તેથી તે બ્રાહ્મણના ઉત્તમ કુળમાં અવતરી છે; તે ભૂત ભવિષ્યત્ જ્ઞાનથી સંપન્ન છે; છતાં પણ બ્રહ્માર્પણ કયાં વગર પ્રત્યેક પદાર્થના સેવનના યોગે ને પતિની ઉન્નાતના સાધન સાધવામાં પછાત હોવાથી, વળી કામના સેવનમાં અનુરક્ત

રહેવાથી, ધર્મનું ઉલ્લંઘન થવાથી, યુવાવસ્થામાં જ વૈધવ્ય અવસ્થાના મહાન દુઃખને ભોગવનારી બની છે. જે સ્ત્રી-સતી સાધ્વી પતિવ્રતા સમ્યચરિત્રશાળી સ્ત્રી, પોતે બહુ ઇચ્છતાં, પતિની પ્રસન્નતામાટે માત્ર તેના પર અનુરક્ત રહી, ધર્મને માગે વળવાની મનીષા કરતી નથી, તે સ્ત્રી શુભ પણે પતિને દ્રોહ જ કરે છે; અને સ્વધર્મમાં મન્દા જ છે. આ કારણથી તેને પણ પતિની અર્ધાગનારૂપે પાપકર્મની ફલભાગિની ગણી છે, અને પુનર્જન્મમાં તેને પરાધીનપણાનાં સંકટો સાંખવાં પડે છે; તે સંતાનરહિત રહે છે; યુવાવસ્થામાં જ તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ને તે પરાધીન બને છે. એવી સ્ત્રીને પતિપરાયણ રહેવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ સત્ય છે, પણ પોતાનો જે ધર્મ કે-પતિને ઉન્નત સ્થાનમાં રાખવો, તેની અવગણનાનું ફળ પણ ભોગવવું પડે છે.

હે પિતાજી ! મારી સ્થિતિ તો તમે જાણો છો જ. કોઈ કોઈ જન્મના ઋણાનુબંધને યોગે, હું મોટે મોટે ઘેર અવતરું છું અને લેહણું દેણું અપાવી, એક ખાડમાંથી નીકળીને બીજી ખાડમાં પડું છું, એમ મારાં કર્મો પૂરાં થાય છે. હું નવા કર્મના બંધથી મુક્ત રહ્યો છું. આજ સુધીમાં એવા મારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે. ઋણાનુબંધથી કોઈ પણ મુક્ત નથી. જે દ્વારે ઋણાનુબંધ બંધાયો હોય, તે દ્વારે તે આપવો લેવો પડે છે જ. આ પર એક શશિશેખર બ્રાહ્મણની કથા સાંભળો.

ઋણાનુબંધ જ સર્વનું કારણ છે

કોઈ એક નગરમાં શશિશેખર નામે એક સમ્યચરિત્રશાળી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેણે અયાચક વૃત્તિથી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પરમાત્માના વચનપર તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે, 'જે પરમાત્માએ આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે જ તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કરશે.'

હે તાત સુવિચારશર્મા ! જે જીવ ભક્તિપૂર્વક પરમાત્મા ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે છે, તે ભક્તને પરમાત્મા કદી પણ ઓછું પડવા દેતો નથી. છતાં જીવનો લપુટો-વલકુટો સ્વભાવ તેને ક્ષણે ક્ષણે ભલાવો ખવાડે છે. ક્ષણમાં તે ઈશ્વરપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકે છે, મન વચન કાયાથી પરમાત્માને પ્રેમથી પૂજે છે; ક્ષણમાં પોતાના પ્રારબ્ધને નિંદે છે ને ત્રીજી ક્ષણે સંસારના પુરુષાર્થને સખળ માને છે. પણ જે જીવ ઈશ્વરનો છે-ઈશ્વરનો બની રહે છે, ઈશ્વરને ક્ષણભર પણ દૂર કરતો નથી, સંસારમાં રહેલા તે જીવનું સર્વે જ ઈશ્વર પૂરે છે; તે તેને કદી પણ ઓછું પડવા દેતો નથી પણ નિભાવી લે છે.

શશિશેખર પણ તેવા જ નિશ્ચયવાળો હોવાથી કશા પણ ઉદ્યોગ વગર બેઠો હતો. તે પરમ શ્રદ્ધાળુ, આત્મનિષ્ઠ અને પરમાત્માની ઉપાસનામાં સદા પરાયણ હતો. પોતાના ભક્તના યોગક્ષેમનો તે નિર્વાહ કરે છે જ,* એવાં પરમાત્માનાં વચન ઉપર તેની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી; છતાં તેના મનમાં કંઈક સંશય પણ હતો કે, પરમાત્મા પોતાના ભક્તના યોગક્ષેમનો કેવી રીતે નિર્વાહ કરતો હશે? જે પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ છે, તેને આધીન ભગવાન છે, પણ જે સંશયાત્મા છે તેનો તો નિત્ય વિનાશ જ છે. સંશયાત્મા વિનश्यति । આ બ્રાહ્મણ પણ સહજ સંશયાત્મા હતો. એને પરિણામે તે ડગલે ડગલે દુઃખી થતો હતો. કોઈ પ્રસંગે તો ઘરમાં ખાવાનાએ સાંસા પડતા, તેના યોગે તેનાં બાળકો ટળવળતાં અને તેમનો આક્રોશ સાંભળી, તેની સ્ત્રી સંસારથી કંટાળી ગમે તેવાં પણ મધુરાં નમ્ર વચનો કહેતી. જેવો શશિશેખર સુશીલ હતો, તેવી તેની સ્ત્રી પણ પતિધર્મપરાયણ હતી; પરંતુ પુરુષ જેટલો સહનશીલ ને ગંભીર છે, તેટલી સહનશીલ ને ગંભીર સ્ત્રી નથી.

દુઃખથી દાઝેલી, બાળકોના આકુંઠથી કંટાળેલી તે સ્ત્રીએ એક સમયે સ્વામીને કહ્યું: “સ્વામિન્ ! उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ઉદ્યોગ કરવાથી કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ મનોરથથી સિદ્ધ થતાં નથી; સુતેલા સિંહના મુખમાં મૃગો પ્રવેશ કરતાં નથી. તમે તો ઈશ્વર ઉપર જ આધાર રાખીને બેસી રહ્યા છો, પણ આ બાળકોની શી સ્થિતિ થાય છે તેના સામું જુઓ તો ખરા ! ઘરમાં એક અન્નનો દાણો સરખોએ નથી ! આપણા હાલ તો સુદામાથી પણ ભૂંડા છે. હું લોકોની સેવા કરીને ઘર જેમ તેમ નિભાવું છું, પણ ઐરં તે શું રજે ? બેચાર પૈસા ! તેમાંથી આ સંસાર કેમ નિભાવાય ? મારું અને તમારું તો ગમે તેમ થાયો : આપણે અન્ન વગર બેચાર દહાડા ઉપવાસો પણ ખેંચી શકીએ, પણ આ બાળકોની અવસ્થા કેવી થાય છે, તેનો તમે જરા વિચાર કરો તો બહુ સારું. એમનો આક્રોશ મારાથી તો હવે સહન થઈ શકતો નથી. સંસાર નિભાવવા પુરુષે ધન ઉપાર્જન કરવું જોઈએ અને સ્ત્રીએ તેનો નીતિથી વ્યય કરવો જોઈએ.† તમે લાવો ને હું ઉડાવતી હોઉં તે

* अनन्याश्रितयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मम्यहम् ॥

† अर्थस्य संग्रहे चैनं व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मेऽनपत्त्यां च पारिणाहस्य वेक्षणे॥मनुः

મારો અપશબ્દ છે: પણ આપ તો બેસી રહો છો, તો હું શું કરું ? હે નાથ ! જે પ્રયત્ન કરે છે, તેના જ સર્વ મનોરથો ઇશ્વર સફળ કરે છે; પરંતુ જે પશુની માફક બેસી રહે છે, તેને ત્યાં ઇશ્વર પોટલા ને પોટલા રેડાવી દેતો નથી. હે સ્વામિનાથ ! આ મારાં વચનો તમને ઘણાં કઠિન લાગતાં હશે; સાધ્વી સ્ત્રીએ, ગમે તેવા સંકટમાં પતિને કદી પણ અચુક વચનો ન બોલવાં-પતિને જ પરમેશ્વરતુલ્ય ગણવે ને સુખદુઃખ સહી લેવાં; પણ હું દુઃખની દાઝી જે વચન બોલી છું, તે માટે ક્ષમા કરશો. તમે વિદ્વાન છો, ગુણવાન છો, કોઈ ગૃહસ્થની થોડી યાચના કરશો, તો આપણો નિર્વાહ સહેજે ચાલી રહેશે. પણ ઘરમાં બેસી રહેવાથી આપણો દિવસ કોઈ પણ કાળે સુધરવાનો નથી. હાથ હલાવ્યા વગર ખાવાનું મળતું નથી, તો પૈસા તો ક્યાંથી જ મળે ? જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ વિના સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ નથી, તેમ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના સંબંધ પણ જોડેલા જ છે; પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધ ફળતું નથી; પ્રારબ્ધ વિના પુરુષાર્થ અફળ છે. એકને બળે બીજું ફળે છે, બીજાને બળે પહેલું ફળે છે.* આ સંસારમાં સર્વ ધર્મ-કર્મ-પદાર્થો-ચોગ્ય રીતે જ યોજાયલા છે ને તે પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેનો પુરુષાર્થ સતેજ છે, તેને જ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવું તમારું જ વચન છે; કેમકે પુરુષાર્થ વિના પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ, બેઠે બેઠે થતી હોય તો આ સાંઠિયાઓનો ઉદ્ધાર જ થઈ જાય. આપ વિચાર કરો, આપ ગૃહસ્થાશ્રમી છો ને આ ગૃહસંસાર નિભાવવાનો છે. સંસાર નિભાવવાને દ્રવ્યની આવશ્યકતા છે, તે દ્રવ્ય કોઈ સજ્જનને પ્રાર્થોને આપ લાવે તો ઘણું સારું.”

તે સુશીલ બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “હે ઉદ્યોગવાદિની ! તને પરમાત્માના વચન ઉપર શ્રદ્ધા નથી, એ જ કારણથી તું ઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપીને, કોઈ અયોગ્ય પુરુષની યાચના કરવાનો મને બોધ આપે છે અને મારા અયાચકવ્રતને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ હે સન્નારી ! તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ કે, તે હજાર હાથવાળો પોતાના ભક્તને કોઈ પણ કાળે છેડ દેતો નથી, તેની આશાનો ભંગ કરતો નથી, તો તે મને કેમ છેડ દેશે ? પરમાત્માનું વચન જ છે કે, મારા ભક્તને કોઈ કાળે પણ હું એવું આવવા દઈશ નહિ. ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ-મારો

* યથા ભેદેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્ભવેત્ । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥

લક્ષ્મી નાશ પામતો નથી, એ પરમાત્માનું વચન શું મિથ્યા જશે ? આટલું છતાં, આ પરમાત્માના વચનપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી એક વર્ષ મને બેસી રહેવા દે. જો પરમાત્મા પોતાનાં વચનો પાળવામાં મોજા થશે તો પછી તારી ઇચ્છાને હું સાનુકૂળ થઈશ.

ઈશ્વર જ યોગક્ષેમ વહન કરે છે

પૂર્વકાળમાં મારી જ સ્થિતિમાં આ અસાર સંસાર નિભાવતો પ્રદર્શનપ્ર નિરંજન નામનો પ્રદ્મદેવ કાશીપુરીમાં રહેતો હતો. તેની સ્ત્રીએ પણ તારી જ પેઠે પોતાના સ્વામીને ઉધોગ કરવાની પ્રેરણા કીધી હતી. ત્યારે નિરંજને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, “હ સ્ત્રી ! શ્રીમુખે કહ્યું છે કે:-
અનન્યાશ્ચિન્તયંતો માંયે જનાઃ પર્યુપાસતે। તેવાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્॥

જે પુરુષો અનન્યભાવથી મારું ચિંતન કરતા થકા ઉપાસના કરે છે, તે નિત્ય આદરપૂર્વક મારું ચિંતન કરનારા પુરુષોનાં યોગક્ષેમને હું વહન કરું છું.

આવાં શ્રીમુખનાં વચનો છે, તે કદી પણ અસત્ય થવાનાં નથી, માટે મને એક વર્ષ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પરમાત્માનું સેવન કરવા દે, તે સૌ રૂઠાં વાનાં કરશે.” એમ અનેક પ્રકારે તે ધર્મગ્ર પ્રાદ્મણે પોતાની સ્ત્રીને સંતોષી વિદાય કીધી.

જોતજોતામાં બાર મહિના પૂરા થવા આવ્યા ને પરમાત્માએ કંઈ લક્ષ દીધું નહિ. તે તો પુરુષને સમ્પૂર્ણ ઠસે છે; મોજા સંશયાત્માનો તે સંગી નથી. બાર માસ પૂર્ણ થતાં તેની સ્ત્રી નિરાશ થઈ ગઈ. હવે બાર માસમાં એક જ દિવસ અવશેષ રહ્યો. ઘરમાં અન્નને કણ નથી, ચારચાર ઉપવાસો દંપતીને થયા છે, બાળકોએ કકળાણ કરી મૂક્યું છે, હવે કરવું શું ? પરમાત્માએ ઉત્તમ ઠસોટી કરવા માંડી હતી. ત્રણસં ને ચોગણસાઠ દિવસો પૂરા થયા છે; આજે ત્રણસં ને સાઠમો દિવસ છે, પણ પરમાત્માએ વહાર કરી નહિ. તે સુશીલ પ્રાદ્મણે સ્નાન સંધ્યાદિક વિધિથી પરવારીને વિચાર કરવા માંડ્યો કે, વર્ષ થયું. હું પરમાત્માનું એક નિષ્ઠાથી ભજન કર્યા કરું છું, પરંતુ તે પરમાત્માએ મારા પ્રતિ દયાદૃષ્ટિ કીધી નહિ.

નિરંજનની

અશ્રદ્ધા

પરમાત્માનું વચન મિથ્યા તો જાય નહિ ! પણ જે વચનનો તેમને નામે બોધ કરવામાં આવે છે, તે વચન તેમનું હોય નહિ. કોઈ દંભીનું હશે ! એ કદાચ ક્ષેપક તો ન હોય ? એમ વિચારી, એ વચન ઉપર હડતાળ

ફેરવી, તે ધર્મનિષ્ઠ સુશીલ બ્રાહ્મણ, પુરુષાર્થ કરવાને અથવા તો કોઈ ધનાઢ્યની પાસે યાચના કરવાને ગૃહ ત્યાગી બહાર નીકળી પડ્યો.

પણ થોડેક દૂર ગયા પછી તેનું શ્રદ્ધાળુ હૃદય કંપવા લાગ્યું. તે મનમાં બોલ્યો; “મારી પ્રતિજ્ઞા ત્રણસે ને સાઠ દિવસો પ્રર્ણ કરવાની હતી; અને ત્રણસે સાઠ દિવસો પ્રર્ણ થયા છે ક્યાં? મેં મૂર્ખે ત્રણસે ઓગણસાઠ દિવસો સુધી પરમાત્માનું સેવન કીધું અને એક દિવસને માટે ધીરજ ધરી નહિ! મેં શું કર્યું? ખરેખર, પરમાત્માનું વચન સત્ય જ છે, તે કોઈ કાળે અસત્ય હોય જ નહિ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે બ્રાહ્મણ ચિત્તભ્રમગ્રસ્ત જેવો, મૂઠ જેવો, વિકલ જેવો બનીને પડોશમાં આવેલા એક પર્વતની ઠંઢરામાં જઈ લાંબો થઈને સૂતો.

પરમાત્માએ તેનાં ધૈર્યની અને શ્રદ્ધાની પરમ ઠસોટી કીધી હતી. એક સરખી શ્રદ્ધા રાખીને અનન્ય ભાવે પરમાત્માને સેવવો, તેને જાણવો અને જોવો એ કંઈ સાધારણ સંયમ નથી. પણ જેમ સુવર્ણ શુદ્ધ થયા વિના તેની પ્રેરેરી કિંમત થતી નથી, તેમ જ ભક્ત જ્યાં સુધી એકનિષ્ઠ-જ્ઞાનવાન અનન્યભક્ત બનતો નથી, ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેની વહાર કરતો નથી. શુદ્ધ હૃદયથી પરમાત્માનું જે સતત, સુખમાં કે દુઃખમાં, ધ્યાન કરે છે ને ક્ષણભર પણ તેનાથી વિમુખ થતો નથી, તે પુરુષનું જ પરમાત્મા પોતાનો નિત્યયુક્ત ભક્ત ગણીને કલ્યાણ કરે છે; * પછી ભલે તે જીવ સંસારની અનેક ખટપટોમાં પડેલો હોય, પણ જે નીતિમાન હોય, નિષ્કામપણે પરમાત્માને સેવતો હોય, શુદ્ધ હૃદયથી પોતાના સર્વ કાર્યોથી પરવારીને મનસા, વાચા, કર્મણા એના સ્વરૂપમાં જ લીન હોય-સાયુજ્યતાનો અધિકારી બનવા પ્રયત્નશીલ હોય, તે જ પરમાત્માનો પરમ ભક્ત છે.

×

×

×

×

હુ પિતાજી ! એ સંબંધે એક પુરાણોક્ત પરમતત્ત્વ બ્રાહ્મણની કથા છે, તે તમે સાંભળો !

પરમાત્માનો પરમ ભક્ત

એક સમયે પરમાત્માના પરમ ભક્ત દેવર્ષિ નારદજી, વીણામાં પરમાત્માનું ગુણગાન કરતા ઠરતા વૈકુંઠલોકમાં જઈ પહોંચ્યા. શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન અનેક મુક્ત જીવોની મધ્યે દિવ્યાસન ઉપર બિરાજમાન.

* अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां निश्चायिमुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

હતા; સનક સનંદનાદિક ઋષિઓ તેમનાં વચનામૃતનું પાન કરવામાં એક-
તાર થઈ ગયા હતા; જયવિજય પાર્ષદો તેની આજ્ઞા ઉઠાવવાને તત્પર
હતા; પરમાત્મા અનેક ઋષિ-મુનિગણોથી અને ભક્તગણોથી આવૃત
હતા. નારદજીના પધારવા સાથે જ સર્વે ઋષિ-મુનિગણોએ અને ભક્તગ-
ણોએ તેમનું આદરોતિથ્ય કીધું. વિષ્ણુ ભગવાને પણ તેમને પ્રેમથી ભેટીને
કહ્યું; “હે નારદ ! તું કુશળ તો છે ?” કેટલીક વાતચીત થતાં વિષ્ણુ ભગવાને
કહ્યું; “હું જે પરમાત્મા તેનું, આ જગતનો જે જીવ એક ક્ષણ પણ
દરરોજ નિર્મળ અંતઃકરણથી ધ્યાન ધરે છે, તે મારો પરમ-અનન્ય-
ભક્ત છે. એવા અનન્યભક્તો આ લોકમાં વિરલ છે. તેમનાં દર્શનથી
મને જે આનંદ થાય છે, તેનું વર્ણન કરવાને હું અશક્ત છું. એ
ભક્તજનોના ઐશ્વર્યભળથી જ આ જગતની સર્વ વિભૂતિઓને પોષણ
મળે છે. એવા ભક્તો, તત્ત્વોનું તત્ત્વ, સારના સાર ને વેદના વેદ
છે ! મારું અન્ય સ્વરૂપ જ છે !”

ભગવાનને નારદ મુનિએ કહ્યું; “હે નિરંજન તિરાકાર પરમ
પુરુષોત્તમ પરમાત્મા ! આપના એવા ભક્તનું દર્શન કરવાને હું ઉત્સુક
છું. આપ મારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા સમર્થ છો !”

વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું; “હે નારદ ! અચળાપુરીમાં વસતા ‘પરમ
તત્ત્વ’ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર તું જા; ત્યાં તને
પરમતત્ત્વ બ્રાહ્મણ- મારા પરમ ભક્તનું દર્શન થશે.” પરમાત્માને
ની કથા પ્રણામ કરી, મનોવેગી નારદજી ક્ષણમાત્રમાં પરમ-
તત્ત્વ બ્રાહ્મણને ઘેર આવીને ઊભા રહ્યા.

આ બ્રાહ્મણ પ્રભાતમાં ઊઠતાં જ એક નિષ્ઠાથી શુદ્ધ મને પરમા-
ત્માનું અકામનાથી ધ્યાન ધરતો અને પછી પોતાના
દિવસમાં બે વખત સંસારના ખટલાને સંભાળતો હતો અને રાત્રિના
ભગવાનનું એક સૂતી વખતે એવાં જ પવિત્ર મને એકનિષ્ઠાથી
નિષ્ઠાથી ધ્યાન પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીને સૂઈ જતો હતો.
આખા દિવસમાં તે ત્રીજી વખત પરમાત્માને
સંભારતો પણ નહિ. તેને જોઈને, નારદજીએ વિચાર્યું; ‘અહો ! પરમા-
ત્માનો પરમ ભક્ત તે આજ કે ! ભગવાન પણ ભલા કે, આને પરમ
ભક્ત કહે છે ! હું ધારું છું કે, વિષ્ણુ ભગવાને મારી મશ્કરી કીધી છે.’
આમ વિચારતા નારદજી પાછા વિષ્ણુલોકમાં પધાર્યા; અને પોતાના
મનના ઉદ્ગારો પરમેશ્વર સમક્ષ કાઢીને બોલ્યા; “હે મહારાજ ! આવા

પરમ ભગવદ્ભક્તોથી તો આખું જગત જ ભરેલું છે ? મને કોઈ સ્થળ ખાલી જ દેખાતું નથી. ખરેખર, મહારાજ ! તમને ઠોળી કરવાની ટેવ છે, તેથી તમે મારી ઠોળી જ કરી છે અને આ ગોપગોપીજનોની સમક્ષ મને હાથને પાત્ર કર્યો છે !”

હે પિતાજી ! વિષ્ણુધામમાં જે ગોપ અને ગોપી રહે છે, તેનું સ્વરૂપ નિરાણું જ છે. ત્રણ લોકોના પ્રાણીમાત્રનું, નરઠના અને મૃત્યુના ભયથી સારી રીતે રક્ષણ કરનાર શ્રુતિ તે ગોપી અને ઇંદ્રિયોને વ્યવહારમાર્ગમાંથી પાછી વાળીને અંતર્મુખી કરનાર જે શુદ્ધાત્મા તે ગોવાળ. એવા ગોપગોવાળથી વેષિત પરમાત્મા, નારદજીના હૃદયનું હાર્દ સમજી ગયા અને તેમણે સ્વતઃ વિચાર્યું કે. ‘નારદજી, હજી અનન્ય-ભક્તના સ્વરૂપને ઓળખવા અસમર્થ છે.’ પછી નારદજીને કહ્યું; “હે

નારદજી ! તમારી વીણાના અથ્ર ભાગપર આ એક જ રાધનો દાણો રાધનો દાણો મૂકીને, આ વૈકુંઠ લોકની પ્રદક્ષિણા અને નારદજી કરીને પાછા આવો. પણ ભે ભે; આ દાણો પડે નહિ !” નારદજીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે, વળી

ભગવાને મશ્કરી આરંભી ! પણ હશે, ભેષ્યે વળી એમાં કોતુક શું છે ?

પછી નારદજી વીણાના અથ્ર ભાગ ઉપર રાધનો દાણો મૂકીને વૈકુંઠપુરીની પ્રદક્ષિણા કરવાને નીકળ્યા. રાધનો દાણો નારદજીના ચાલવાથી ગડબડવા લાગ્યો; આમ હાલે ને તેમ હાલે, હમણાં પડશે ને ગબડી જશે, એવી નારદજીને સજ્જડ ચિંતા થવા લાગી. એથી રાધના દાણા પ્રતિ જ દૃષ્ટિ રાખીને, એવી સંભાળથી ચાલતા હતા કે, છેક રાત્રિ પડી, ત્યાંસુધી તે વૈકુંઠની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી રહ્યા નહિ.

મોડી રાત્રિના નારદજી પ્રદક્ષિણા કરીને, વિષ્ણુ ભગવાનની પાસે આવ્યા ને બોલ્યા કે, “હ્યો મહારાજ ! તમારો આ દાણો ! એણે કળ આપવામાં કંઈ પણ અવશેષ રાખ્યું નથી. છે તો જીણો સરખો. પણ મોટામાં મોટી ઉપાધિથી પણ વિશેષ કષ્ટદાયી છે.”

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું; “નારદજી ! બેસો અને ઠહો, તમે આખા વૈકુંઠની પ્રદક્ષિણા કીધી, તેમાં મારું કેટલીવાર સ્મરણ કીધું હતું ?”

નારદજીએ કહ્યું; “મહારાજ ! સ્મરણ શાનું કરે ? મારું ચિત્ત-આત્મા સર્વે જ આ દાણામાં પરિવાળ ગયાં હતાં, તે વખતે હું તમારું સ્મરણ કરવા બેસું તો આ દાણો સટક દેતો કે સટકી જાય તેનું શું કરવું ? તેમ દાણો ગબડી પડે તો તમારી આજ્ઞાનો ભંગ થાય, તેની પણ મને થોડી ચિંતા લાગી નહતી ! એમાં તમારું સ્મરણ અને ધ્યાન કરવા ક્યાં બેસું ?”

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું; “હે નારદજી ! જે પરમતત્ત્વ બ્રાહ્મણને તમે જોયો, તે તમારા કરતાં પરમ શ્રેષ્ઠ ભક્તજન છે, એવો હવે તમને નિશ્ચય થાય છે કે નહિ ? એક ગોળ નળવા દાણાની સંભાળ રાખવા માટે, આખા દિવસમાં તમે મારું ક્ષણભર પણ ધ્યાન ધરી શક્યા નથી, રે તમને સ્મરણે થયું નહિ, તો આ સંસારી જીવ, જે અનેક ખટરાગોમાં રોકાઈ ગયેલો છે, જે મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાની દુગ્ધામાં ડૂબી ગયો છે, સંસારની અનેક ઉપાધિઓ જેને નિત્ય પીડે છે, તેટલું છતાં જે નિત્ય ખેવાર, નિર્મળ હૃદયે, એક નિષ્ઠાથી, અકામઃ

સ્વરૂપ નિયમના પણાથી મારું ધ્યાન ધરે છે-કદીપણ પોતાના નિત્ય મહત્તા નિયમમાં ચૂકતો નથી, તે તમારા કરતાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ

નથી ? તમે તો નિરંજન નિર્વિકારી છો, સંસારથી અને માયાથી મુક્ત છો, એથી સર્વકાળ મારા ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહો, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; પણ જે જીવો, સંસારની ઉપાધિને પૂરી કરી, નીતિએ વર્તી પવિત્ર ને નિર્મળ ચિત્તે એકનિષ્ઠાથી નિત્ય મને ખેવાર ભજે છે, તેમના ઉપર હું સદાય પ્રસન્ન રહું છું. તે જ મારા અનન્ય ભક્તો છે.”

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં આ વચન સાંભળી, નારદજીને નિશ્ચય થયો કે, “જે સંસારના ખટરાગોમાં રોકાયો છતાં પણ, અવિકારીપણે નિષ્કામ મને, પરમાત્માનું નિત્ય ધ્યાન ધરે છે, તે ભગવાનનાં પરમ પદનો અધિકારી છે.”

બાલકુંવરે પોતાના પિતા જનકને આ કથા સંભળાવીને કહ્યું; હે મહારાજ ! પરમાત્મા તો ક્ષણભરના પણ ભક્તના અડગ નિશ્ચયપર પ્રસન્ન રહેનારા છે અને તેનો નિર્વાહ તે પોતે જ કરે છે.

×

×

×

×

જ્યારે ધર્માત્મા નિરંજન બ્રાહ્મણ ગુફામાં જઈને સ્તોત્ર, ત્યારે પરમેશ્વર ભક્તજનોને સાથે લઈને, વાણિયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કેટલાએક ગાડાઓમાં દ્રવ્ય ભરાવી તેને ઘેર ગયાઃ અને શેરીના લોકોને જગાડીને પૂછયુંઃ નિરંજન બ્રાહ્મણનું ઘર કયાં છે ? તુરત જ તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રી બારીએ દોડતી દોડતી આવીને બેસી રહી અને પ્રશ્ન કીધો કે, ‘કોને પૂછો છો ? નિરંજનનું શું કામ છે ?’ પરમાત્માએ કહ્યું; ‘હે સુશીલવતિ ! તમારા સ્વામી, અમારા શેઠ નિરંજનનાથે, આ દ્રવ્ય મોકલ્યું છે, તે દ્વાર બિઘાડીને લ્યો.’ દ્રવ્યના નામની ચમત્કૃતિ જાદી જ છે. તેના ગુણનું વર્ણન કરવાની શેષમાં કે સરસ્વતીમાં

પણ શક્તિ નથી. દ્રવ્યના નામથી જ મૃતપ્રાય જીવને નવું ચૈતન્ય આવી જાય છે, તો ચૈતન્યવાળા જીવની સ્થિતિનું વર્ણન કેમ થઈ શકે ? વિપ્રપત્નીએ છાકરાઓને ભઠાડીને દોડાદોડ કરી મૂકી, મોહો-હાના લોકો પણ ભગૃત થઈ ગયા. સૌ નિરંજનના ઘરમાં દ્રવ્ય મૂકાવવાની ત્રેવડ કરવા લાગ્યાં, સહસ્ર મહોરોથી ભરેલી સહસ્ર કેાથળીઓ પરમાત્માએ પોતાના સેવકો પાસે ગોઠવાવી દીધી. પછી બ્રાહ્મણપત્નીએ પૂછ્યું; 'શેઠ! આપનું નામ શું ? તમે ક્યાંથી આવ્યા ?' પરમાત્માએ કહ્યું; 'મારું નામ 'યોગક્ષેમ નિર્વાહદાસ' છે અને હું આપના સ્વામિનાથે મોકલાવેલું દ્રવ્ય લઈને તેમની પાસેથી સીધો જ આવ્યો આવું છું.'

આટલા સમયમાં નાનકડા ગામમાં હો હો થઈ રહી; નિરંજનના સગાંઓ પણ તેને આવો ધનાઢ્ય થયો જાણીને સક્ષાળા ભીડી દોડી આવ્યા; અને પરમાત્માને પૂછવા લાગ્યા કે; 'નિરંજનભાઈ ક્યાં છે ? આજ સવારના કંઈ જોવામાં આવ્યા નથી; કાલ સવારે તો ઘરમાં હતા !' યોગક્ષેમ નિર્વાહદાસરૂપી પરમાત્માએ કહ્યું; 'આ ગામની ઉત્તર દિશાએ આવેલી ગિરિકંદરામાં તેઓ પોઢેલા છે;—ઘણા થાકી ગયેલા હોવાથી આવી શક્યા નથી, પણ પ્રભાત પડેલાં આવશે !' જ્યારે યોગક્ષેમ નિર્વાહદાસ પરમાત્મા, લોકોની સાથે વાત કરવા હતા, તે વખતે લોકો તેમની દિવ્ય કાંતિ જોઈને છક થઈ ગયા; પણ તેમના હાઠ કાપાવાળા અને પીળા જોઈને વધારે આશ્ચર્ય પામતા હતા. થોડી વારમાં પરમાત્મા ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા.

પછી માંહોમાંહે વાત કરી, નિરંજનનાં સગાંઓ તેને ગિરિકંદરામાં શોધવાને મશાલો સળગાવીને નીકળી પડ્યાં.

હે પિતાજી ! શું કરું ? આ લોકમાં લક્ષ્મીનો મહિમા બહુ મોટો છે—એવો તેમના નાથનોએ નથી. પંડિતો, મહાજનો અને મહાત્માઓ

કહે છે કે, લક્ષ્મીના મોહ પાશમાં જે બંધાય છે, તેને લક્ષ્મીના નાથ કરતાં ઉત્તમ ગતિ નથી; એટલું છતાં લક્ષ્મીના સેવકોને

લક્ષ્મીનો વિશેષ લક્ષ્મીની ઉપાસના વિના અન્ય ઉપર શ્રદ્ધા પ્રભાવ ! ચોટતી જ નથી. મહાત્માઓ કહે છે કે, લક્ષ્મી

નહિ હોય તો પણ દુઃખ, આવે તોએ દુઃખ અને જાય તોએ દુઃખ, છતાં લક્ષ્મીની તૃષ્ણા પ્રાણીમાત્રમાં એટલી તો ઉત્કટ છે કે, નાનાં બાળકને પણ લક્ષ્મીનો અગગંગાટ જોઈ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષ્મીના ભક્તોને અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે; તેમને રાજ્યોએ

હંડલા છે, બંધુઓએ મારી નાંખેલા છે, પુત્રોએ ત્યજી દીધા છે, તેમનું ધન ચોરો ચોરી ગયા છે, છતાં લક્ષ્મીનું પ્રાબલ્ય એટલું મહાન છે કે, તેના પાશમાંથી છૂટવાની કોઈને ક્ષણ માત્ર પણ કામના થતી નથી. નિશ્ચય આ લોકમાં તો લક્ષ્મી મૂર્ખને ડાહ્યા બનાવી દે છે, અને લક્ષ્મી વિનાનો પંડિત પણ મૂર્ખમાં ગણાય છે. વસુ વિનાના નર પશુ. લક્ષ્મી ઘેર પધારી કે મિત્ર, રનેહી, સગાં, બહાલાં, પત્ની, પુત્ર, નોકર, ચાકર સર્વે ખમાં ખમાં કરતાં, ભાઈ ભાઈ કહેતાં ને જીજી કરતાં, જેમ એક શખ ઉપર અનેક ગીધડાઓ વીંટળાઈ વળે છે, તેમ લક્ષ્મીવાનની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે. પણ પિતાજી જનક! લક્ષ્મી ચંચળ છે; તે કોઈની ઝાલી ઝલાતી નથી, રાખી રખાતી નથી, સાચવી સચવાતી નથી. તેની ચંચળતા એવી તીવ્ર છે કે, તે કેવે પ્રકારે જઈ શકે છે અને કેવી રીતે આવે છે, તે કોઈ પણ જાણી શકતું નથી. એવું છતાં તેને પકડવાને, રાખવાને તથા સંભાળવાને માયાવશ જીવડાઓ અથાગ પરિશ્રમ કરે છે.

નિરંજન બ્રાહ્મણ તેનો તે જ હતો. લક્ષ્મી આવ્યા પૂર્વે તેને એક માથું ને બે પગો હતા અને લક્ષ્મી આવ્યા પછી તેને બે માથાં ને ચાર પગો થયા નહોતા; તથાપિ તેનાં સગાંવહાલાંઓ જેઓ તેના દુઃખમાં એક દહાડો પણ સહાય થયાં નથી, જમ્યો છે કે જીખ્યો છે તે જેમણે પછડ્યું નથી, મુલો છે કે જીવતો છે તે જાણવાની જેમણે દરકાર પણ કરી નથી, તે સર્વ આજે નિરંજનભાઈ! નિરંજનભાઈ! કરતાં, બે ચાર ઠેશ દૂર આવેલી પર્વતની કંદશઓમાં, મહાઝમ રાતે માર માર પડતા વરસાદમાં, પડલાં આખડતાં, તેને શોધવાને નીકળી પડ્યાં છે.

હું દેવી લક્ષ્મી! તારાં સંભાળ્યને, તારાં સંનિર્દયને, તારાં આપ્ત્યને, દુર્ગનેને આલિંગન કરવાની તારી મૂર્ખતાને, લક્ષ્મીની વિલક્ષણતા પહિડતોને દીન હીન રાખનારા તારા પ્રભાવને, નમસ્કાર છે! સુન્યવસાયી, શૂરવીર, કલેશને સહન કરનાર, ધીરવીર પુરુષોથી તું દૂર નાસે છે: રત્નાકર તારો પિતા છે, કૌમળ કમળમાં તારો નિવાસ છે, અમૃતવર્ષી ચન્દ્ર તારો બંધુ છે અને જગતના જીવન-પ્રાણ-પરમ પ્રભુ વિષ્ણુભગવાન તારા પતિ છે, તે છતાં તારી વફવાને તારા નાથના દાસોએ દૂરથી જ પ્રણામ કરવામાં જ કલ્યાણ ધાર્યું છે.* તારી ઉપાસનાથી સજ્જન પણ દુર્ગને ગણાય

* રત્નાકરસ્તવ પિતા કમળે નિવાસો બ્રાતા સુધામયતનુઃ પતિરાદિવેવઃ ।

કેનાપરેણ કમળે જત ક્ષિક્ષિતાનિ શ્રાજ્જશુક્લકૃતિકાનિ વિચેષ્ટિતાનિ ॥

છે: પહિડત પણ મૂર્ખ મનાય છે; એક જ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા સહોદર, સહોદરની પ્રાણહાનિ કરે છે; હિંસકોની સાથે તને રમાડે છે; કુપણ જીવડાઓના ઘરમાં તું નિત્ય નૃત્ય કરે છે. રે! તારા પ્રતાપથી વિવેકી પણ વિવેક વીસરી જઈને અવિવેકી બને છે. હે લક્ષ્મી! તારી લીલા વિચક્ષણતાથી જ ભરી છે!

નિરંજનની શોધાશોધ ચાલી રહી છે. ધોધમાર પડતા વરસાદમાં પણ અથડાતા કૂટાતા લક્ષ્મીના સેવકો તેની શોધમાં, પર્વતો પર ચડે છે; ‘સંભાળજે, મશાલ ખુઝાઈ નહિ જાય, પડ્યા તો સો વર્ષો પૂરાં થઈ જશે,’ એમ શોરબકાર કરી મૂક્યો છે. તે વખતે નિરંજન-આત્મનિષ્ઠ નિરંજન-પરમભક્ત નિરંજન, એકાંત ગુફામાં પરમાત્માના સ્વરૂપને હૃદયમાં ધારણ કરી ઘસઘસાટ નિદ્રા લે છે.

પાંચ પચાસ માણસો પર્વતપર ચડી ગયાં. તેઓ નિરંજનભાઈ! નિરંજનભાઈની ખૂસો પાડવા લાગ્યાં. નિરંજન જેવો નિરંજન જાગીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘વળી આ કષ્ટ પાછું અહીં ક્યાંથી આવ્યું! સવારથી ઘરમાંથી નીકળી ગયો છું, તેથી ચિન્તાતુર સ્ત્રીએ માણસોને શોધવા મોકલ્યાં હશે! પણ ઘેર જઈશ તો સ્ત્રી જંપવા દેવાની નથી. તે કહેશે કે, ખાલી હાથે પાછા શું મોં લઈને આવ્યા? આમ વિચારી, પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતો નિરંજન સસળ્યા વસળ્યા વગર સૂઈ રહ્યો. શોધનારા પુરુષોએ એકએક પછી એક એમ ગુફાઓ જોવા માંડી.

જેતાંજેતાં નિરંજનવાળી ગુફામાં તેઓ દાખલ થયા. નિરંજન ઓઢી પોઢીને ચતો હતો, તેની પાસે જઈને કેટલાકે ખૂમ પાડી કે: ‘ભાઈ નિરંજન! અહીં કેમ સૂતા છો? પેલા શેઠને ઘેર મોકલી તમે અહીં સૂઈ રહ્યા, તે સારું કીધું નહિ. તમે નહિ આવ્યા તેથી ભાભીએ તો રડારોળ કરી મૂકી છે. ઊઠો, કંઈ જનજનાવર આવી પડશે તો ન લેવાનું દેવા થશે. ચાલો, અમે ગાડી લઈને તમને તેડવા આવ્યા છીએ.’ એટલે બીજાએ કહ્યું: ‘નિરંજનભાઈ! તમેય બહુ જ ધીરજવાળા હો. આટલા બધા પૈસા, અમણ્યા માણસ સાથે મોકલતાં તમારી જખરી હિમ્મત ચાલી. એ શેઠીયો પોતાને ઘેર ગાડીએ વાળી ગયો હોત તો તમે શું કરત? ઊઠો ભાઈ! ઘેર ચાલો ને તમારું તપાસી લ્યો. આ કાળમાં સગા બાપનો પણ વિધાસ ન કરાય!’ ત્રીજો ભોલ્યો; ‘નિરંજનભાઈ! તમે ગુણવાન. વિદ્વાન! જગતના લોકોના હૃદયને જાણનારા છતાં, આવી જલ કેમ કીધી?’ આમ અનેક પ્રકારે લોકો બોલવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું; “નિરંજનભાઈ ! આટલા બધા તમારી પાસે પૈસા છતાં, તમે હુઝ શા માટે ભોગવતા હતા ? હવે આ અંપડી બુપડી કાઢી નાંખો. ને એક સારું જેવું મંદિર બંધાવો; તેમાં તમારો પ્રભુને પધરાવી, જરાક સારી રીતે ન્યાતમાં ઉજળાપણું બતાવો !” નિરંજનની ન્યાતને એક બ્રાહ્મણ, જે આડે દહાડે નિરંજનની સામા દૃષ્ટિ પણ કરતો નહિ, પંડિતોની સભા ભરાય ત્યાં તેને નિમંત્રણ પણ કરતો નહિ, તે આજે બોલવા લાગ્યો; “અમારી ન્યાતનું નિરંજનભાઈ બપણુ છે. એમની વિદ્યામાં પણ મણા નથી; ભલા પશ્ચિતને પણ પરાજય કરે તેવા છે. એમનું ઘર પરાપૂર્વથી ગુણી અને કુલીન ગણાય છે; એમના છોકરાને કન્યા મળતાં કંઈ વિલંબ લાગે છે કે ? હું તો ફેટલા દહાડા થયા નિરંજન-ભાઈના પુત્રને મારી કન્યા આપવા માટે પ્રાર્થના કર્યા કરું છું; પણ અમારા જેવા ગરીબ માણસની કન્યાને એ મોટા ઘરના તે કેમ લે ?”

આવા આવા અનેક ગપાટા સપાટા, આશ્ચર્યચકિત થતો, નિરંજન સાંભળ્યા કરતો હતો. તે સૂતો જ રહ્યો. ત્યારે એકે તેણે ઓઢવું પોતિયું તાણી લીધું. પછી તે બેઠો થયો. પણ પ્રશ્ન કરવાની તેને ઈચ્છા જ થઈ નહિ. તે મનમાં સમજી ગયો કે, ‘અહો ! પરમાત્માની મારા જેવા કૃતદ્ધ ઉપર કેવી અનહદ કૃપા ! મેં મૂખાંચે જ પરમાત્માના વચન ઉપર જરા જેટલો સંશય રાખ્યો ! રે અધમ જીવ ! તારાં તે શાં એવાં સત્કર્મો છે કે, જેના યોગે તે મહાત્મા પ્રભુ તારા ઉપર કૃપા કરે ?’

પછી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર, સંત મહાત્મા નિરંજન, શોધવા આવેલા લોકોની સાથે ઘેર આવ્યો. તેને જોઈને તુરત તેની સ્ત્રી બોલી; “આ અમને સર્વને એકલાં મૂકીને તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા ? મારા જીવમાં તો એવી ફાળ પડી હતી કે, તમે કોણ જાણે ક્યારે આવશો ! તે શેઠજી સાથે પૈસા મોકલ્યા, તે તમારે જ લઈને આવવું હતું કેની ?”

આટલું છતાં નિરંજન તો મૌન ધારણ કરી રહ્યો. તે એટલું જ બોલ્યો કે, ‘એ બધી વાતનું સ્પષ્ટીકરણ પછી થઈ રહેશે; હમણાં તો આ ભાઈઓને ઘેર જવા દે, તેમને ઘણો શ્રમ પડ્યો છે’ ગામના લોકો શેડીવાર પછી વિદાય થઈ ગયા.

પછી નિરંજને પોતાની સ્ત્રીને પૂછ્યું; “જે શેઠ દ્રવ્ય લઈને આવ્યા હતા, તેની કાંતિ કેવી હતી ?”

સ્ત્રી બોલી. “હે નાથ ! તેનું સ્વરૂપ તો કોઈ મોટા શ્રોમાન શેઠના જેવું હતું. તેના મુખનો લખવખાટ જોયો જોઈ શકાય નહિ તેવા

હતો, તેનો વર્ણ શ્યામ હતો-ઘઉંવણીથી ઉતરતો-આ જેવાં વાદળાં છે કેની તેવો હતો, પણ તેના હોઠ બધા પીળા પીળા હતા. વળી તે શેઠની સાથે પાંચ પંદર તો મહેતા મુત્સદ્દી પણ હતા.”

પછી નિરંજન પોતાને માથે હાથ મૂકી બોલ્યો; “રે ! રે ! મેં મૂખેં શ્રીમુખનાં વચનપર હડતાળ મારી, તે હડતાળવાળું શ્રીમુખનું સાક્ષાત્ દર્શન કરાવવા માટે જ તેઓ અહીં પધાર્યા હતા ! રે પાપી જીવ ! તેથી જ તેનાં દર્શનનો લાભ લેવા તું ભાગ્યશાળી થયો નહિ ! જે પરમાત્માના વચન ઉપર દૃઢ નિશ્ચય રાખતો નથી, એવા જીવને તે પરમાત્મા શાનાં દર્શન દે ? જે જીવ પરમાત્માનાં વચનપર અનન્ય શ્રદ્ધા રાખે છે, તે જીવનું યોગક્ષેમ તે જ પરમાત્મા નિભાવે છે, એ શ્રીમુખનું વચન સત્ય જ છે.”

x

x

x

x

બાળકુવરે રાજ જનકને, પૂર્વ કથાનું અનુસંધાન કરતાં કહ્યું; “હે રાજન્ ! નિરંજન જેવો વિચાર કરતો હતો, શશિશેખરની કથા તેવો જ વિચાર શશિશેખરને પણ આવ્યો હતો.

બાર માસો પૂર્ણ થયા. ઇન્દ્રે સહાય કીધી નહિ. એટલે તેની સ્ત્રી કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવાનો બોધ કરવા લાગી. શશિશેખરે કહ્યું, હે સ્ત્રી ! ધંધોધાપો કરવાને પૈસા જોઈએ, તે ક્યાંથી લાવું ? આપણા ઘરમાં તો ભૂત ભૂસકા મારે છે અને હનુમાનજી હડીયું કાઢે છે. પૈસા વગર ઉદ્યોગ પણ કેમ થઈ શકે ?”

સ્ત્રીએ કહ્યું; “આપણા પડોશના નગરમાં એક વૈશ્યવણિક રહે છે, તે સર્વને જોઈતાં નાણાં આપે છે; ત્યાંથી લઈ આવો !”

શશિશેખરે કહ્યું; “હે સ્ત્રી ! તે વાણિયો સજ્જન છે, તેમ જ શઠ પણ છે. તે વાણિયાની પ્રતિજ્ઞા છે કે, કોઈ પણ મનુષ્યને એકથી એક હજાર રૂપિયા એવી શરતે આપવા કે, તે બીજે જન્મે બમણા આપે. હે સ્ત્રી ! ઓ સાધ્વી ! જન્મ જન્માંતરના કોઈ અસત્કર્મને યોગે, આજે આપણે દુઃખમાં દહાડા ગાળીએ છીએ તો નવું કર્મ ક્યાં બંધાવે છે ? પૂર્વનાં જે ઋણો છે, તે આ જન્મે મહાકષ્ટે આપવાને આપણે શક્તિમાન નથી, ત્યારે આ નવું ઋણ કરવાની તને કેમ કુમતિ થાય છે ? આ નવું ઋણ કરવાને મને ઈચ્છા થતી નથી. આ જન્મમાં લીધેલું દ્રવ્ય આપણું પણ જ્યારે કષ્ટદાયી થઈ પડે છે, ત્યારે સ્ત્રીજી જન્મમાં તે આપણું કેટલું કષ્ટદાયી થશે, તેનો તું વિચાર કર

અને તારો આગ્રહ છોડી દે. ઈશ્વર પ્રાણીમાત્રને જુખ્યા ઉઠાડે છે, પણ જુખ્યા સુવડાવતો નથી. જેણે જન્મ્યા પૂર્વે માતાના સ્તનમાં દૂધ મૂકીને અજ્ઞાત બાળકનું રક્ષણ કરવાને ઘટના ઘડી છે, તે પરમાત્મા આપણો નિર્વાહ કરશે: પણ વાણિયાની આવી કઠણ શરતના રૂપિયા લઈને, ઉદ્યોગ કરવાનો મારો વિચાર થતો નથી-તે હઠ તું ત્યજ દે !”

શશિશેખરની સ્ત્રી અજ્ઞાન હતી, તેને ધર્મકર્મનો કોઈ જાતનો પાસ લાગ્યો ન હતો. તે ઈશ્વરના અગાધ મહિમાને સમજી શકતી ન હતી, જન્મના અને કર્મના લેહને સમજવાને અશક્ત હતી-તે કેવળ માયામયી મૂર્તિ હતી. એવી સ્ત્રીને પૂર્વ જન્મના અને ઉત્તર જન્મના ઋણાનુબંધ અને ઈશ્વરના મહિમાનો વિચાર જ ક્યાંથી હોય ? તે બોલી:-“હે સ્વામિનાથ ! આ તમારા જન્મ જન્માંતરના કુથલાઓ હવે તો બાળુએ મૂકા તો સારું ! આપણું અને લેવું, એ થવાનું હશે તે થશે. કોણુ જોવા ગયું છે કે સુવા પછી શું થાય છે ? આ ભવમાં જ દુઃખે પાપે જીવન ગાળવું અને બીજા જન્મનાં દુઃખને રડવું, એ શું ડાહ્યા માણસોનું લક્ષણ છે ? આજના દુઃખને જે ટાળતો નથી અને કાલના દુઃખને જે રડે છે, તે પંડિત છતાં પણ મૂર્ખ જેવો છે. હે સ્વામિનાથ ! લોકમાં કહેતી છે કે ‘આ ભવ મીઠો તે પરભવ કોણુ દીઠો ? આ ભવમાં દુઃખ તો પરભવમાં શાનું સુખ ?’ આ તમારા શાસ્ત્રની જ વાતો કરોની ! પૈસો હશે તો અનેક પુણ્યકર્મો કરીને તે વાણિયાનાં દેવાને બીજે જન્મે અદા કરી દઈશું ! દ્રવ્ય નહિ લેશે, તોપણ પેટમાં તો ઝોંસવાનું ભેઈશે કેની, ને કોઈનું દેવું કરવું પડશે કે નહિ ? એટલે આપણે તો હતાં તેવાં ને તેવાં જ ! વાણિયાનું દેવું નહિ થશે તો બીજાનું દેવું થશે ! મારે મારું કહ્યું માની, વાણિયાની પાસે એકના બમણા રૂપિયા દેવા લખી આપીને, દ્રવ્ય લઈ આવો; તેમાંથી સૌ સારાં વાનાં થશે.” પોતાની સ્ત્રીનાં રોજનાં આવાં મહેણાં દૂષાં ને હાખલા દલીલોથી શશિશેખરનું મન ધીમે ધીમે ઢીલું થવા માંડ્યું.

એક દિવસ તે પ્રભાતમાં પડોશના નગરમાં ગયો ને વાણિયાને ઘેર જઈ સો રૂપિયા વ્યાજની માંગણી કરી. વાણિયાએ પ્રાણણને ઉત્તમ આસનપર બેસાડીને કહ્યું; “મહારાજ ! તમે એકથી હજાર સુધી ભણે લઈ જાવ, પણ હું વ્યાજનાં નાણાં આપવા લેવાનો વ્યવહાર કરતો નથી; હું તો ઉછીનાં નાણાં આપું છું, પણ તેમ કરતાં તમારે માફી થરત પ્રમાણે ચાલવું પડશે. તમારે જન્મમાં મને એક પ્રજા પૈ

આપવાની નથી, પણ બીજે જન્મે બમણા રૂપિયા આપવાનો એક લેખ લખી આપવો જોઈશે. એ શરતે એકથી હજાર સુધી જોઈએ તેટલાં નાણાં લો.”

શશિશેખરે તે વણિકને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો, વધુ વ્યાજ આપવાની લાલચ બતાવી, ઘણા ઠાલાવાલા કીધા, પણ વાણિયાભાઈ-કર્મનો કીડો-સ્વર્ગસુખનો-નાશવંત સુખનો લાલચ, એકનો એ થયો નહિ. તે પોતાના નિશ્ચયમાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. પછી તે વાણિયાની ઇચ્છાનુસાર લેખ લખી આપીને, શશિશેખરે સો રૂપિયા લીધા. અથાગ ચિતામાં ડૂબેલો શશિશેખર, ધીમે ધીમે પોતાના ગામ તરફ ચાલ્યો. તે પોતાના મનમાં ઘણો જ ચિંતાતુર થઈને બોલવા લાગ્યો કે, “પ્રજા કરે તે ખરું, તેની ઇચ્છાને આધીન થયા વિના આ કુલ્લક પ્રાણીઓનો છૂટકો જ નથી.”

શશિશેખરના ગામ અને પૂર્વ નગરની વચ્ચે એક નદી હતી, ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો. તે સમયે સંધ્યાનો સમય થયો હતો. સાયંસંધ્યાનો પક્ષ જ સમય હતો. તેણે પોતાની પાસેના સો રૂપિયાના પોટલાને નદીના બાઠાની રેતીમાં ડાટ્યું ને અભિજ્ઞાન માટે, તેના ઉપર વાલુકાનું શિવલિંગ કીધું. પછી તે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયો. એવામાં એક કૌતુક બન્યું.

પડોશના ગામની ગાયો અને ભેંસોનું ગોવારું, નદીમાં પાણી પીવા આવ્યું. ઢોરોનો સ્વભાવ છે કે, પાણી પીધા પૂર્વે

પહેલું કૌતુક પોદળા કરે છે, તેમ સર્વે ઢોરોએ પોદળા કર્યા ને તેમાં જે સ્થળે શશિશેખરે રૂપિયા ડાઘ્યા હતા,

તેનાપર પણ પોદળો પડ્યો ને અભિજ્ઞાન તરીકે કરેલું શિવલિંગ દબાઈ ગયું. થઈ રહ્યું અનિચ્છાથી એકના બમણા બીજે જન્મે આપવાની શરતે, મહાકલેશથી આજીવો રૂપિયા પોદળા નીચે ડટાઈ ગયા. નદીમાંથી સ્નાન કરી બહાર આવીને શશિશેખર જુવે છે તો અનેક પોદળા પડેલા છે, તેથી રૂપિયા ડાટેલાનું ચિહ્ન બસાઈ ગયું છે. શિવલિંગની શોધને માટે તેણે બહુએ કાંકાં માર્યાં, પરંતુ તેનો કયાંય પણ પત્તો લાગ્યો નહિ.

પછી તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “જો હું ખાલી હાથે ઘેર જઈશ, તો સ્ત્રી કઠણ વચન કહેશે, ને આપણે તો હતા તેવા ને તેવા જ ગણાઈશું. આવતા જન્મમાં સો રૂપિયા આપવાનું દેવું કીડું, તો ભલે બસો રૂપિયાનું દેવું થાય. ચાલુ છવ ! બીજા સો રૂપિયા વાણિયાની પાસેથી લઈ આવું. આવો વિચાર કરીને તે પાછો વાણિ-

આને ઘેર ગયો; અને પોતાનું ઈત્યંભૂત વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું. વાણિયાએ કહ્યું; મહારાજ ! એમાં શી ચિતા છે ! બીજા સો રૂપિયા લઈ જાવ.” પૂર્વની શરત પ્રમાણે શશિશેખરે બીજા સો રૂપિયા લીધા.”

હવે રાત્રિ થઈ ગઈ હતી; શશિશેખરનું ગામ ચાર કોશને અંતરે હતું. આડી નદી હતી, હુચ્ચાએનો લય હતો, તેથી તે જ નગરમાં પોતાનો યજમાન એક ખેડુત રહેતો હતો, તેને ત્યાં તે બ્રહ્મદેવ રાત-વાસો રહ્યા. ખેડુતે પણ તત્કાળ જે સેવા પોતાથી બની શકે તે કીધી. એ ખેડુતનું ઘર ઘણું નાનું હતું તેથી ઢાર બાંધવાની કહોડ પાસે તેણે શશિશેખરને માટે ખાટલો ઢાળાવી આપ્યો. થાક્યો પાક્યો શશિશેખર નિદ્રા લેવાની ઈચ્છાથી ખાટલાપર પડ્યો.

અહીંયાં વળી એક બીજું કૌતુક બન્યું. શશિશેખર જ્યાં સ્વતો હતો, તેની પડોશમાં ખેડુતના બે બળદો બાંધેલા બાંધુ કૌતુક હતો. જેઠ મહિનો હોવાથી તે આખો દિવસ, બળદોની વાતો ખેડુતે બળદોને હળમાં સારી પેઠે તગડ્યા હતા. બળદો થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા હતા. તે બે બળ-

દોમાંથી એક બોલ્યો; “અરે ભાઈ ! આજ તો હું બહુ થાકી ગયો છું !”

બીજો બળદ બોલ્યો; “મને પણ તગડવામાં બાકી રાખી નથી; પણ ભાઈ ! આપણે તો હવે પરવાર્યા ! મારી લેણાદેણીનો આજ છેલ્લો દહાડો છે. આ ખેડુત સાથે મારો જે ઋણાનુબંધ છે તે કાલે પૂર્ણ થશે. કાલે મધ્યાહ્ને ખેડુત જેવો મને હળમાંથી છોડશે કે તે જ ક્ષણે એક પણ તુણ લીધા સિવાય, મારા પ્રાણ છૂટી જશે.”

પ્રથમ બળદ બોલ્યો; “તારો તો છૂટકો થઈ જશે, પણ, મારો, છૂટકો થવાનો આરો જ દેખાતો નથી. પૂર્વ જન્મનું આ ખેડુતનું મારે સવાલાખ રૂપિયાનું દેણું છે. એ ભરપાઈ થાય ત્યારે જ મારો છૂટકો થાય કેની ? ખેડુતના રૂપિયા લઈને મેં મારા ઉપયોગમાં વાપર્યાં નથી. રાજના મંત્રીને કંઈક કાર્ય હોવાથી મેં આપ્યા હતા. એ મંત્રી આ ગામના રાજાનો મકાનો હાથી થઈને અવતર્યો છે. જો કોઈ મને એની પાસે લઈ જાય ને કુસ્તી લડાવે તો હું એ હાથીને જીતી જઈ એમ છું; અને એની પાસેથી રૂપિયા વસુલ કરું.”

શશિશેખર બળદોની આ વાત સાંભળ્યા કરતો હતો, તેને વિચાર થયો કે, જો ખેડુતની પાસેથી આ બળદ લીધો હોય તો મારા જન્મનું દારિદ્ર્ય દૂર થાય.

બીજે દિવસે પ્રભાતમાં બ્રાહ્મણ ઊઠ્યો. સ્નાન સંધ્યા ક્રીડી ને ખેડુતના આશ્રહથી તેને ઘેર જ રહ્યો. બપોર થતાં જ પૂર્વ દિવસે જેમ બળદે વાત કરી હતી, તેમ જ બીજા બળદ, હળમાંથી છૂટતાં જ મરણ પામ્યો. શશિશેખરને નિશ્ચય થયો કે, જીવતા બળદનું રાજના મકના હાથી પાસે લેણું છે જ. પછી તેણે યજ્ઞમાનને કહ્યું; “હે ભાઈ! તારો આ એક બળદ મરી ગયો તો તારા આ બીજા બળદને પણ વેચી નાંખ. તેની શી કિંમત છે? વેચવા મરજી હોય તો એની કિંમત કરતાં હું તને પાંચ રૂપિયા વધુ આપું.”

ખેડુતે વિચાર કીધો કે, ‘જો ગુરુદેવ આ બળદની સારી કિંમત આપે તો હું એક બીજા સારી જોડી ખરીદ કરી શકું.’ હા ના કરતાં સો રૂપિયે તે બળદ લેવાનો ઠરાવ થયો. શશિશેખરે ખેડુતની પાસે લખાવી લીધું કે, ‘આ બળદની પાસે મારે આ જન્મનું, કે જન્મ-જન્માંતરનું જે કંઈ લેણુદેણુ હોય, તે ચૂકતે કરીને આ બળદ આપું છું.’

પછી શશિશેખરે તે બળદને થોડા દિવસ રાખી ખૂબ પુષ્ટિકારક પદાર્થો ખવરાવી પીવડાવી માતેલો કર્યો અને પછી તેને લઈને રાજને દરબાર ગયો અને તે બોલ્યો: “હે રાજન્! આ મારો બળદ એવો તો બળવાન છે કે, આપના મકના હાથીને પણ હરાવે!”

બ્રાહ્મણના મુખથી આ વચન સાંભળીને રાજસભા હસી પડી; પણ પછી રાજની ઇચ્છાથી બળદ અને હાથીની લડાઈ કરાવવાનો નિશ્ચય થયો. રાજએ શશિશેખરને પૂછ્યું; “હે બ્રહ્મદેવ! તમારો બળદ હારે તો તમે શું આપશો?”

શશિશેખરે કહ્યું; “રાજન્! હું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છું; મારી પાસે હોય શું કે હું આપ મહારાજધિરાજને આપું! પણ જો મકના હાથી અને મારા બળદની સાડમારીમાં તમારા મકના હાથીનો પરાજય થાય તો તમારે મને સવાલાખ રૂપિયા આપવા ને મારા બળદનો પરાજય થાય તો હું આ બળદને મૂકીને ચાલ્યો જાઉં.” રાજએ તે સરત કબૂલ કીધી.

બીજે દિવસે અગડમાં હાથી અને બળદને ઊભા રાખવામાં આવ્યા. આ લડાઈ જોવાને રાજ પોતે પણ હાજર થયો હતો. હાથીને મસ્ત બનાવીને માવતે બળદ ઉપર દોડાવ્યો; પણ જેવો હાથી દોડતો દોડતો આવ્યો કે, બળદે કૂંડાડો મારીને કહ્યું; “અલ્યા દેવાળીઆ! તું

શું મહોંડું લઇને મારી પાસે આવે છે ?” એમ કરીને જેવાં બે શિગડાં તેની શંદમાં લોક્યાં. કે હાથી સડસડાટ કરતો પાછો ફરી નાસી ગયો અને બેનારાઓ ખૂમ પાડી ઊઠ્યા કે, ‘હાથી નાઠો, હાથી નાઠો !’ પણ રાજા ને મંત્રી બોલી ઊઠ્યા કે, આ લડાઇ કંઈ બરાબર થઈ નથી, માટે ફરી લડાવો.

પૂર્વ પ્રમાણે જ લડાઇ કરતાં બીજીવાર ને ત્રીજીવાર પણ હાથીનો પરાજય થયો ને બળદનો જય થયો. સરત પ્રમાણે રાજાએ તે બ્રાહ્મણને સવાલાખ રૂપિયા ગણી આપ્યા-બ્રાહ્મણે લીધા અને તે જ ક્ષણે બળદ અને હાથી મરણ પામ્યા. હાથીએ બળદની પાસેથી લીધેલા રૂપિયા રાજાને આપ્યા હતા, રાજા પાસેથી રૂપિયા અપાવીને તે પોતાના ઋણ-માંથી મુક્ત થયો હતો. ખેડુતના દેવા રૂપિયા અપાવીને બળદ પણ મુક્ત થયો; બ્રાહ્મણ પૂર્વ જન્મમાં ખેડુતનો વારસ હતો, તેણે વારસો લીધો. ઋણાનુબંધ પૂરું થયું અને સૌ પોતપોતાને માર્ગ ચાલતા થયા.

ઋણાનુબંધ

સ્મશાનમાં રાજાના ખોળામાં સૂતેલા બાળકુવરે, ઋણાનુબંધની આ વિસ્તૃત કથા કહી સંભળાવીને કહ્યું; “પિતાજી ! આ જગતની રચના ઋણાનુબંધથી જ રચાયેલી છે. એને પ્રારબ્ધ કહો-કર્મ કહો-લેણા દેણી કહો-પણ એ એ જ છે કે, જે એક બીજાને અંબંધથી સંકળાયેલા રાખે છે. કર્મ-ઋણાનુબંધથી જ સ્ત્રી, પુત્ર, સગાંસહોદર, પૈસાટકો, રિદ્ધિસિદ્ધિ સૌ આવી મળે છે.* એ ઋણાનુબંધ પૂર્ણ થયું કે, કોની સ્ત્રી ને કોનો પતિ ને કોનો પુત્ર ને કોનો પૈસો ? સૌ પોતપોતાને માર્ગે પડે છે. મેં જન્માંતરના જે લેણદેણનાં કર્મો કીધાં છે તે હું લઉં છું, ભોગવું છું, આપું છું, અનેક નિમિત્તે અપાવું છું અને આ ગતિને પામું છું. તમારા પ્રતાપથી જે આત્મજ્ઞાનના બે શબ્દો મારા કાનમાં પડ્યા છે અને સ્વેચ્છાથી નહિ, પરંતુ તમારા વચનને માન આપીને બ્રહ્માર્પણ કૃષ્ણાર્પણ કરતાં જે વ્યવહાર મેં ભોગવ્યો છે, તેથી હું ઉત્તમ કુળમાં-રાજા કે સંતને ત્યાં-જન્મું છું અથવા દેવું લેણું આપી અપાવી પછી મારે માર્ગે પડું છું. કરેલાં કર્મો તો ભોગવે જ છૂટકો છે. ભોગાદેવ જ્ઞયઃ । એ કર્મ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ માત્રની પણ આ જ ગતિ છે. મારા પુણ્યનો લેશ એકો હોવાથી,

* ઋણાનુબંધે આવી મળવું, ખાદ્યું નવ કાઈનાથી બળવું;
જગત માત્ર તેને અધીન છે, અનાયતા જે નાથ સૌના શ્રી જગન્નાથ.
નહો પિંડ આ પોતાતણે, પોતાનું કાંઈ નવ બળવું;
સૌએ શુભાશુભ કર્મને પોતાતણું જ પ્રમાણવું.

એક ખાડમાંથી નીકળીને હું બીજી ખાડમાં તુરત જ પડું છું. આ જ ચમચાતના છે. બસે એંસી દિવસો અંધારા અગારમાં-જ્યાં પવનનો પણ સંચાર નથી, પ્રકાશને પ્રવેશનું સ્થાન નથી, જે કારાગૃહસમાન છે, ત્યાં નરકના ગારામાં વીંટળાઈને ઊઘે મસ્તકે લટકીને અપરિમિત યાતના ભોગવું છું ! ત્યાંથી છૂટકો થાય છે, ઘડી બે ઘડી કે દિવસ બે દિવસ આ સંસારનો પવન ખાઉં છું કે, પાછો એનાથી વિશેષ કષ્ટકારી અંધારા અગારમાં ડટાઉં છું.*

હે પિતા જનક ! જે જીવ પરમાત્માને શોધવાને શ્રમ કરતો નથી, પરમાત્માની માયાને જાણીને તેનો ત્યાગ કરવાને પ્રયત્ન કરતો નથી, રાજસી, તામસી માયામાં અંધાયલો રહે છે, આવરણશક્તિથી વીંટ-ળાયલો રહે છે અને વિદ્યેષશક્તિને ભોગે વાસનાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેની મારા જેવી જ ગતિ જાણુવી. ભલે તે જીવ અનેક પુણ્ય-દાન કરનારો હોય, પરાર્થ પરમાર્થમાં તત્પર રહેતો હોય, અનેકોનો ઉપદેષ્ટા હોય, શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોય, અનેક પ્રકારનો વૈભવ ભોગવનારો હોય, અનેકોનું પાલન કરનારો હોય, પણ જ્યાંસુધી શમદમાદિકના સેવનમાં ઉત્સાહી બન્યો નથી, પ્રભુ વૈરાગ્યને પામ્યો નથી-તેની વાસ-નાનો નાશ થયો નથી, બ્રહ્મને જાણી બ્રહ્મૈવ બન્યો નથી ત્યાંસુધી તે જીવની મારા જેવી જ ગતિ જાણુવી. જગતનો રનેહ મિથ્યા, નાશવંત, સ્વાર્થપરાયણતામય છે. તે અન્યોન્યના સ્વાર્થને માટે જ છે. પુત્રપર પિતાને પ્રેમ છે, તેથી પુત્ર પ્રિય લાગેનો નથી, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતા માતાની તે રક્ષા-પોષણ-પાલન કરશે, એવી માયાજાળથી જ પિતાને પુત્ર પ્રિય લાગે છે; પિતાની સંપત્તિ ભોગવવા માટે પુત્રને પિતા પ્રિય લાગે છે. પતિની શય્યાનું સેવન કરે છે, તેથી પત્ની પતિને પ્રિય લાગે છે; પત્નીને પતિ અનેક પ્રકારે રંજન કરે છે, તેથી પતિ પ્રિય લાગે છે. આ જગતની ઘટના જ એવી છે. કોઈ કોઈને અર્થે પ્રિય લાગતું નથી. પણ પોતપોતાને અર્થે જ સૌ પ્રિય લાગે છે,

* પુનરપિ જનનં, પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।

इह संसारे बहु दुस्तारे कृपयापारे पाहि मुरारे । ॥

† याज्ञवल्क्य उवाच-न वा अरे ! पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मन-नस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ! पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे ! जायायै कामाय जाया प्रिया भवति, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे ! सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवति । बृ. अ. ૪. બ્રા. ૧. મં. ૬.

ઔ સ્વાર્થનાં સગાં છે અને આશા તૃષ્ણાથી ઘેરાઈ, મોહભળમાં લપ-
ટાઈ, ઊભા ને આડા પછડાયા ઠરે છે. મોહભળની આશા એવી સ્થિતિમાં
પુરુષને પલોટે છે કે, તેણે ઉત્પન્ન કરેલી આશામાંથી આ વિશ્વ મુક્ત
થઈ શકતું નથી, પણ એ આશા મિથ્યા છે, ઝાંઝવાનું જળ છે. જગ-
તની આશાથી મુક્ત હોય તે જ મુક્ત છે, બાકી કોઈ કોઈનું નથી.
માખાપ, ભાઈ ભાંડુ, સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસો, કીર્તિ, કંઈ જ સત્ય (અવિનાશી)
નથી; સત્ય માત્ર 'શ્રીહરિ' એ ત્રણ વર્ણુ જ છે.

આ સંસાર કેવો દુઃખદાયી છે તેનું જ્ઞાન, હે પિતાળ ! તમે
પ્રાપ્ત કરો.* એમાંની આશા-તૃષ્ણા-ભોગ-વાસના ત્યજી દો. તે ત્યાજ્ય
જ્ઞાનથી જ આ સંસાર તરી જવાશે, અન્ય ઉપાયથી તરાવાનું નથી.†
જ્યાં સુધી આ મનુષ્યદેહ છે, ત્યાં સુધીમાં તમે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
લ્યો. સંસારનાં કલ્પિત સુખો પણ કષ્ટદાયી થઈ પડે છે, તે સંસારનાં
માની લીધેલાં સત્ય સુખો તો અતિ કષ્ટદાયી જ હોય, એમાં શંકા જ
કરશો નહિ. એ ઉપર એક પુરાતન કથા કહું છું.

ધનપાળ શેઠના કલ્પિત પુત્રોની કથા

કોઈ એક મોટા નગરમાં ધનપાળ નામનો એક શ્રીમાન ગૃહસ્થ
રહેતો હતો. તે સાધુ સંત અને બ્રાહ્મણોનો સેવક હતો. શ્રી ભગવા-
નનો પૂજક હતો, ભક્ત હતો ને વ્યવહારિયો પણ હતો. દેવાલયો
બંધાવવાં, સ્નાન ઘાટો રચાવવા, સદાચરતો આપવાં, પરબો મંડાવવી,
તેમાં તેને પ્રીતિ હતી. તેમ જ યાત્રા યોજાત્રા જવાની પણ તેને
હમેશાં ઇચ્છા થયા કરતી હતી, પણ તેનો ઉદ્યોગ બહુ મોટો હતો.
ઘરમાં દ્રવ્ય અનર્ગલ હતું, તે છોડીને યાત્રા જવાની તેની ઇચ્છા પૂર્ણ
થતી નહિ. એક સમયે કોઈ સન્તપુરુષના ઉપદેશથી યાત્રા જવાનો
તેણે નિશ્ચય કીધો. તેણે ધંધા રાજગારની સુપ્રત મહેતા મુત્સદીઓને
કરી દીધી; પણ દ્રવ્ય કેને સોંપવું, તે માટે તે મોટા વિચારમાં પડી
ગયો. તેના ઘરમાં એક ચૌદ પંદર વર્ષોની ઊમરની કુવારી કન્યા હતી
તે પિતાની મુંઝવણ જાણી બોલી; “હે પિતાળ ! આ દ્રવ્યનું હું સંરક્ષણ
કરીશ, તમે સુખેથી યાત્રા કરી આવો. આપણા મહેતા મુત્સદી મારી
રક્ષા કરશે ને હું દ્રવ્યની રક્ષા કરીશ.” તે ગૃહસ્થનો જવાનો નિશ્ચય
થઈ ગયો હતો, એટલે આ યોજનાને પસંદ કરી, પુત્રીને મહેતા
મુત્સદીને સોંપીને તે યાત્રાએ વિદાય થયો.

* અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ । ગીતા ૧।૩૩

† ગુરુમક્ત્યા લભેત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનાનુક્રિમવાપ્નુયાત્ । શિવોપનિષત્ ૫૭૪

“હે પિતાજી ! યાત્રા યાત્રા કરવામાં પણ મોટો ફેર છે. યાત્રા જવું, સંતસેવન કરવું, શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, પરબ્રહ્મની કીધેલી આ લોકની લીલાની પ્રતિકૃતિમાં લીન થવું, નિત્ય ધ્યાન ધરવું, એનો મૂળ ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે, આ પાંચ પદાર્થોના સેવન-યાત્રાનો ઉદ્દેશ સ્મરણના લક્ષમાં જ અવસાન થાય, તો તે જીવની ઉત્તમ ગતિ થાય; અને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિ થતાં, બહુનાં જન્મનામંતે કોઈ કાળે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. યાત્રા એ તો એક નામ માત્ર છે, પણ ત્યાં જવાથી તે સ્થળોમાં વસતા મહાત્મા પુરુષોનાં દર્શનો થાય છે, તેમની પાસે રહેવાથી અનેક જ્ઞાનની વાતોનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે અને તેમ થતાં થતાં, આત્માનું શોધન કરવાની જિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા વા અરે દ્રષ્યઃ । જિજ્ઞાસાને અંતે, પરમાત્માને જાણી, જીવ શિવનો ભેદભાવ ટળી જાય છે. અભેદને ઓળખે છે અને તેમાં તે પોતે લવલીન થતાં, સાયુજ્યવાને પામે છે. એ જ યાત્રાનો સત્ય ઉદ્દેશ છે. અનેક મહાત્માઓ તીર્થાટન કરતા કરતા જ, પૂર્વના મહાત્માઓના સમાગમમાં આવીને આત્માનંદ થઈ ગયા છે; અનેક ભક્તજનો સંત પુરુષોના સમાગમથી જ ભગવદ્-પને પામી ગયા છે.

પણ હે પિતાજી ! આ જગતના સર્વ જીવો એવા સંસ્કારી કે અધિકારી હોતા નથી કે, જેઓ ક્ષણભરના સમાગમમાં પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લે. તેઓ તો અનેક પ્રકારના કુતર્કો કરનારા હોય છે. અધિકારી અને સંસ્કારી જીવ, જે દૃષ્ટિએ સંત મહાત્માઓને, પ્રભુલીલાને અને યાત્રાસ્થળોને નિહાળે છે, તે દૃષ્ટિ કુતર્કવાદીઓની નથી. કમળાના રોગથી ગ્રસ્ત થયેલો મનુષ્ય જેમ આખા જગતને પીળું જ જુવે છે અને દિવસનું અંધ ધ્રુવડ દિવસ નથી, એમ જ માને છે, તેમ જ કુતર્કવાદી મનુષ્ય પણ તીર્થાટનને અને સંતસમાગમને નિરર્થક માને છે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહું, તે સાંભળો.

પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા

તુંગભદ્રા નદીના તટપર આવેલા હરિહર નગરમાં કોઈ એક જો મિત્રો વસતા હતા. તેમાંનો એક પૂર્વ જન્મનો સંસ્કારી, બુદ્ધિમાન,

સંસ્કારી અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું સર્વકાળ સેવન કરનારો. ને પરમાત્માની લીલાપર વારી જનારો હતો. અસંસ્કારી માણસ બીજો પરમાત્મા ધરમાત્મા કોઈને પણ ઓળખતો ન હતો; માત્ર બુદ્ધિવિલાસી અને કુતર્કવાદી

હતો. તેના મનથી પરમાત્માની વિભૂતિ-મૂર્તિ આદિ સર્વ પાપાણુ, સન્તાદિ અહાત્મા તે ઠગના શિરોમણિ, તીર્થાટન તે મનનાં ભામાં ને વેવલાં હતું. તે તો જગતની મોહજાળમાં વીંટાયેલો હતો. સંસ્કારી મિત્ર પેલા અસંસ્કારીની આ પ્રવૃત્તિ જાણતો હતો, પણ તે તેના દેહ તથા આત્માની શુદ્ધ માટે સદા આતુર રહેતો હતો. સાધુ પુરુષોનું જીવિત અનેકોનાં કલ્યાણ માટે જ છે.* તે ‘સ્વ’નો ત્યાગ કરી, ‘પર’ના હિતમાં જ પ્રેરાયેલો રહે છે. એક દિવસ ભકતે પોતાના મિત્રને કહ્યું; “ભાઈ! તું જો સાથે આવે તો ચાલ, આપણે તીર્થાટન કરવા જઈએ. તીર્થાટનમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પરમ પવિત્ર ગોકુળ વૃંદાવનની દૈવી ભૂમિપર ને શ્રીરામે મોક્ષપુરી અયોધ્યાની ભૂમિપર જે રથજોમાં જે અનેક લીલાઓ કરી છે, તે જોઈશું, પતિતપાવિની ગંગા-ચમુનામાં સ્નાન કરીશું, રમણ રેતીમાં લોટીશું ને આપણા દેહનું ને સાથે સાથે આત્માનું સાર્થક કરીશું.”

અસંસ્કારી મિત્રે કહ્યું, “અરે એ ઓલિયા ભાઈ! તું ઓલિયો તે ઓલિયો જ રહ્યો! ગોકુળ, મથુરા અને વૃંદાવનમાં તે વળી શું ખળ્યું છે; અને રામભૂમિમાંએ શું જોવાનું છે? જેવી આ ભૂમિ તેવી તે; અહીં પણ માટી ને પથરા ને ત્યાં પણ તેના તે જ! જગટા, આજસુ, હરામનું ખાનારાનાં ઝુંડ, એ જ તારા સંત ને જોગીદાસો કે કાંઈ ખીજું? મનુષ્યનાં ઘડેલાં પથ્થરનાં પૂતળાં, તે જ તારા રામ ને કૃષ્ણ કે કંઈ ખીજું? પરંતુ તારી ઇચ્છા છે તો ચાલ, મુસાફરી તો કરીશું; ખાકી પથરા ને પહાણકા તો ઘણા જોયા છે, તે મારે જોવા નથી. તું તારે જોયા કરાવે. પણ દેશાંતરના મોટા મોટા શેઠિયાઓની સુલાકાત કરીશું-એ જ મારે મન યાત્રા ને પોખાત્રા!”

ભક્ત મિત્રે તો પરમાત્માની લીલાનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છાથી યાત્રાએ જવાનું ઠરાવ્યું. વ્યવહારકુશળે દેશ પરદેશ જોવાની ને અનેક નામધારી માણસોનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છાથી યાત્રાએ જવાનું ઠરાવ્યું. એક પરમાત્માની લીલા નીરખવામાં મસ્તાન છે, ખીજો મનુષ્યની લીલા જોવામાં શુલતાન છે. બન્નેની દૃષ્ટિ નિરાળી છે. ઉભયના નીરખવામાં પણ નિરાળું જ છે. એક આત્મકલ્યાણ માટે તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો છે, બીજો દૃષ્ટિકલ્યાણ માટે પ્રવાસે જાય છે. બન્નેના અધિકારો નિરાળા છે, દૈવીભૂમિમાં બંને નિરાળું જ જીવે છે. દૈવીસંપત્તિ-

* પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નથઃ ।

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાયમિદં શરીરમ્ ॥

સંપન્ન ને આસુરીસંપત્તિસંપન્નમાં આવી ભિન્નતા છે. આસુરીસંપત્તિસંપન્ન કન્ધપાવતારમાં કાચબો ને મત્સ્યાવતારમાં માછલું બુએ છે; દેવી-સંપત્તિસંપન્ન સર્વત્ર બ્રહ્મનાં દર્શન કરે છે. જેનું હૃદય-મન-ચિત્ત-બુદ્ધિ વિશુદ્ધ છે, તેને સર્વત્ર-જગત્ માત્ર બ્રહ્મની લીલાથી સ્ખલિત દૃષ્ટિએ પડે છે; જે વ્યાવહારિક-પ્રપંચકુશળ છે, તે પરોક્ષ કે અપરોક્ષ કાર્યદક્ષ બ્રહ્મની સમીપમાં જશે તો પણ અંધકાર વ્યાપશે.

થોડે દિવસે બંને મિત્રો વૃન્દાવનની દૈવી ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. ભક્ત મિત્ર ત્યાંની અલૌકિક લીલા જોઈને પ્રસન્ન થયો. ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ ની માફક સ્થળે સ્થળે તે પરમ પ્રભુને રમણુ કરતા જોવા લાગ્યો, તેની લીલાનું અપરોક્ષ દર્શન તેને થવા લાગ્યું. ગોપ ગ્વાલ બાલસંગે પરમ બ્રહ્મને રમણુ કરતા તે નીરખવા લાગ્યો. તેને આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો; વૃક્ષ ને તેના પત્રોમાં પરમાત્મા ને તેની વિભૂતિ ને નૂતન નૂતન લીલા વિના અન્યનાં દર્શન જ તેને થયાં નહિ. તેને આનન્દી, સંતોષી, લીલા નીરખવામાં એકતાર જોઈ, અસંસ્કારી મિત્ર બોલ્યો; “અલ્યા ભાઈ ! તારી આ જ જગત્ ને પોખાત્રા કે ? અહીં છે શું કે તું ગાંડો થેલો બની નાચવા ફૂદવા મંડી પડ્યો છે ? ‘જ્યાં દેખું ત્યાં પાણી પથરા, ને લોક કહે હમ કરતે જગત્;’ એ જ ! શી ભૂખતા ! આ તારી યાત્રા હોય તો પહોંચી ! એક સંત મહાત્મા કહી ગયા છે, તે તને યાદ નથી, તેથી જ તું થેલા કાઢ્યા કરે છે.

‘પથર પૂજે હર મીઠો, તો મેં પશું સારા પહાડ;

સમસે બચારી ચક્કી બલી કે, પીસ ખાવે સંસાર.’

તેમ જ આવા પથરનાં પૂતળાં પૂજવાથી, જળમાં માછલાંની માફક ડબકાં મારવાથી, પહાડ ને ઝાડને પગે લાગવાથી, જો કહ્યાણુ થતું હોત તો આ સર્વ ક્યારનાએ સ્વર્ગમાં જઈ ચડ્યા હોત. અલ્યા થેલા ! સ્વર્ગ બર્ગ કંઈ નથી, હું ને તું બે જ ! બાકી બધાં વેવલાં ! ‘સ્વર્ગમાં નથી સાવરણી ને સુતીયું;’ એ તને બખર નથી, તેથી જ તું ભોળા પેરે ભટકાયા કરે છે. સ્વર્ગ તો મટામટ છે, તેથી તારું ગાંડા-પણું કહાડી નાંખ ને જરાક ડાહ્યો થા.”

બાળકુંવરે કહ્યું; રાજજી ! જોયું ! જે સ્થળમાં વિચરતાં જ અને-કોનાં મનો શીતળ સુવાસિક આનન્દી થાય છે, ત્યાં આ જડને પથર, પહાડ, ઝાડ ને પાણીનાં ખાખોચિયાં જ જણાય છે.

ભક્તશિરોમાણુ કોઈક સંતે કહ્યું છે કે,

તુલસી તૈરહસૈ વરણ, યયપિ લગ્ની સમાધિ;
તદપિ મોહકી નવ ગદ્, દુષ્ટ વાસના વ્યાધિ.*

તેવી જ આ જડ યાત્રાળુની મનોવૃત્તિ હતી; અને મહારાજ ! આ જગતમાં પણ એવાના ભંડાર ભરેલા છે.

પછી ભક્ત મિત્રે કહ્યું; “અરે ઓ નાસ્તિક અને કુતર્કવાદી ! તારા હૃદયમાં પરમાત્માની પરમ લીલાનું જ્ઞાન કદી પણ થશે નહિ. જ્યાંસુધી તું પવિત્ર બની દૃષ્ટિ નહિ કરે, ત્યાંસુધી આ પરમાત્માની સૌન્દર્યલીલાનું દર્શન તને નહિ જ થાય. જે જીવનું હૃદય કોમળ છે, સંસ્કારી છે, પરમ શ્રદ્ધાળુ છે, શુદ્ધ પ્રેમી છે, પરમાત્માની લીલાનો ભાવ સમજી શકે છે, તેને જ પરમાત્મા પોતાની અદ્ભુત લીલાનું દર્શન કરાવે છે, ખીજાથી તો તે લાખો કોશ વેગળો જ છે ! તેનાં સ્વમાં પણ તેને હલ્લો છે, તો દર્શન તો હોય જ ક્યાંથી ?† નિર્મળ દૃષ્ટિ કરી જોનાર તો જોય છે કે—

“જલ જીવ મેં કનેયો બસે, ગુલ ક્યારી મેં રાધા પ્યારી બસે
ચંપા મેં ચતુર્ભુજ, બીલા મેં બીહારી; કેવડા મેં ગિરિવર ધારી બસે.

ગુલ ક્યારી મેં રાધા પ્યારી બસે.

અહોહો ! શી પરમ પ્રભુની લીલા વિસ્તરી રહી છે. આ પત્રે પત્ર પરમાત્મા વિરાજી રહ્યો છે; વૃક્ષે વૃક્ષે વિશ્વવિહારી વસેલો છે; જીવંત જનારો બિરાજે છે; મોગરામાં મધુસૂદન બહેકી રહ્યો છે ! અહોહો ! જ્યાં જોઉં છું ત્યાં મારો વહાલો કનેયો રમી રહ્યો છે. આ રમણ દેતીમાં ગોપ ગોપાળ સંગે કેવી લીલા ખેલી રહ્યો છે. એ પરમાત્મા વિશ્વપતિને હું પ્રણામ કરું છું. અલ્યા મૂઠ ! તારી અસંસ્કારી બુદ્ધિ સમીપમાંથી એ સર્વ લીલા દૂર જ છે. જેઓ અસંસ્કારી જીવન ગાળે છે, આસુરીસંપતના ઉપાસકો છે, સત્ને જાણવાની ઇચ્છા ધરતા નથી, તેઓથી આ પરમ લીલાનું રહસ્ય સમજી શકાય તેમ નથી; તેમણે તો જન્મમરણના કબૂતમાં તેના અધ્યાસદ્વારા‡ દુઃખની પરંપરા જ ભોગવવાની છે. જે અનન્યતાને પામે છે, તે જ લીલાનું દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડે છે. પરમ લીલાનાં દર્શનમાં, જેનો જેટલો

* અર્થ:-તુલસીદાસ કહે છે કે, દુરાચારી પુરુષ જો કે તેરસો વર્ષો સુધી સમાધિસ્થ થઈ રહે તો પણ તેનો કુષ્ટ વાસનારૂપ વ્યાધિ સમે નહિ.

† ચતંતો યોગિનશ્ચૈનં પર્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

ચતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પર્યંત્યચ્ચેતસઃ ॥

‡ અતસ્મિન્ તત્ત્વ બુદ્ધિઃ અધ્યાસઃ ।

વેગ, તેને તેવો ને તેટલો સાક્ષાત્કાર છે. તું મંદમતિ છે, તેથી તને એ સાક્ષાત્કાર નહિ થાય ! સુરગણ કે મહર્ષિ કોઈ તેના પ્રભાવને જાણતા નથી, તો તું અદ્વ-આસુરીસંપતનો ઉપાસક કેમ જાણે ? કેમ સાક્ષાત્કાર કરવાને ભાગ્યશાળી થાય ? પ્રેમી જ તેને જોય છે, જાણે છે. પણ એ પ્રેમનો પંથ જ ન્યારો છે.

ત્રદિકર મૈન તુરંગપર, ચલિવો પાવક માહિ;

પ્રેમ પંથ એસૌ કઠિન, સત્ત્વ કોઝ ન્યાલત નાહિ.

અર્થ:-પ્રેમનો માર્ગ એવો વિઠ છે કે જેમાંથી પસાર થવા માટે જાણે મીણના ઘોડા પર બેસીને અગ્નિમાં ચાલવું પડે છે, એટલે કે મીણને અગ્નિસંયોગ થતાં જ તે પીગળી જાય છે તેથી પ્રેમમાર્ગની મુસાફરી તેવી રીતે થવી અશક્ય છે અને પ્રેમ નભાવી રાખવો મુશ્કેલ હોય છે, તે માર્ગ પર સધળાઓ ચાલી શકતા નથી.

“દે મૂઢમતિ મિત્ર ! જો તારે ઉપાધિ-દુઃખના રંગડાથી અચ્છત સુરક્ષિત રહેવું હોય, આત્મકલ્યાણ કરવું હોય, પરમ પુરુષના સાક્ષાત્કારના અધિકારી બનવું હોય, તો તારા હૃદયમાંથી કુતર્ક કહાડી નાંખી, વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કર; તારું હૃદય પ્રેમથી ભરપૂર કર. પ્રેમી બની જા-અનન્ય પ્રેમી થઈ જા; પછી તને પણ મારી પેઠે સાક્ષાત્કાર તત્કાલ થશે. નિર્મળ માયા-ઉપાધિરહિત પરમપ્રેમ જ સર્વ સુખનું કારણ છે.”

સ્મશાનના બાળકુમારે પોતાના પૂર્વજન્મના પિતા જનકને ઉદ્દેશી કહ્યું:-“હે તાત ! તીર્થાટનમાં, સંતસમાગમમાં, પરમપુરુષના ઉપાસનમાં, જેની જેવી દૃષ્ટિ, તેવું તે જુએ છે;* જેનો જેટલો મનોવેગ, તે પ્રમાણે તે સત્ત્વર સામીપ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, તીર્થાટનનો મહિમા મોટો છે. પ્રેમનો કીડો જ તે જાણે છે. જે જાણે છે તે જ જાણે છે; જેણે જાણ્યું છે તેણે જાણવું નથી, પણ જે અજાણ છે, તે જ બહુ બકવાદ કરે છે.”

હે પિતાજી ! ન્યારે તે ધનપાળ ગૃહસ્થ યાત્રાએ ગયો ત્યારે તેની પુત્રી ને મુત્સદ્દી મહેતા તેના વેપાર ધંધાની અને ધનની સારી સાવ-ચેતીથી સંભાળ કરવા લાગ્યાં. કન્યાને ઘરમાં એકલી ને આશ્રય વગરની ધારી, ચોક્કીદારોના મનમાં તેનું ધન લૂટી લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. તેઓએ કેટલાએક હુસ્નાઓ સાથે સંકેત કરીને, એક રાત્રિના તે કન્યાને મારીને ધન લૂટી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

* યાદશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ।

† યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતં, વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતમ્ ॥

બોડીવાળાઓની સહાયતાથી, ત્રણ ચોરો ધનપાળ શેઠના ઘરમાં દાખલ થયા. ધનપાળની કન્યા, જે ચોરડામાં ધન હતું ત્યાં જ નિત્ય સૂતી હતી; તે સદા જાગૃત હતી; જરા પણ પગસંચાર થતો કે તે બેઠી થઈ જતી. ચોરોએ તેના ચોરડા નજીક જઈને ખારણું હલાવ્યાં, પણ અંદરથી સાંકળ દીધી હતી, તેથી તે ઉઘાડી શક્યા નહિ. દ્વાર હાલવાથી કન્યાને સંશય આવ્યો. તે વણિક યાત્રાએ ગયા પછી, કોઇપણ સમય રાત્રિના ખારણું ખખડ્યાં ન હતાં, તેથી કોણ છે તે જાણવાને તેણે ઠાન માંડ્યા. કોઈનો હાલવાચાલવાનો ધ્વનિ સંભળાયો. પછી તે વિચાર કરવા લાગી કે, “મારા પિતાને ગયાને આજે છ મહિના થઈ ગયા છતાં આ ખારણું હાલ્યું નથી, કોઈનો પગસંચાર પણ થયો નથી; માન ન માન આજે કોઈ લુચ્ચાઓ આવેલા હોવા ભેદ્ય છે. જો હું સાવધ રહીશ નહિ તો મને મારીને ઘણે કષ્ટે મેળવેલું મારા પિતાનું ધન તે ચોટ્ટાઓ લૂટી જશે.”

આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના મનમાં એક વાત ગોઠવી દીધી. પછી તે મોટા ઘાંટા પાડીને બોલી; “ઓ મા, ઓ મા ! તું જાગે છે કે ?”

જાણે તેની મા ઉત્તર આપતી હોય, તેમ પ્રત્યુત્તર આપતાં તે પોતે જ બોલી; “હા બહેન ! જાગું છું; શું કહે છે ?”

તે કન્યા બોલી; “મા ! તું હવે મારો વિવાહ કર. તું વિવાહ કરશે, એટલે હું પરણીને સાસરે જઈશ, ત્યાં જઈને હું મારા પતિની બહુ સારી રીતે સેવા કરીશ; જ્યારે મારા પતિથી મને પ્રથમ પુત્ર થશે ત્યારે તેનું નામ ‘જગો’ પાડીશ, બીજા પુત્રનું નામ ‘લોકો’ પાડીશ ને ત્રીજા પુત્રનું નામ ‘ચોર’ પાડીશ. પછી મા ! એ બાળકો જ્યારે બહાર રમવા જશે, ત્યારે તેઓને હું આ રીતે નામ દઈને બોલાવીશ: તેથી લોકો બહુ આશ્ચર્ય પામશે ને મને હસશે પણ ખરા.”

એમ બોલતી તે કન્યા એકદમ પથારીમાંથી ઊભી થઈ ગઈ. બીજા બાળુની ખારી ઉઘાડીને અગાસીમાં ગઈ અને મોટા ઘાંટે તે બૂમ પાડવા માંડી કે, “ઓ લોકો, જગો, ચોર ! વહેલા આવો !” આ પ્રમાણે બે ચાર વાર બૂમ પાડવાથી, આડોશીપાડોશી જાણી જાણીને વહેલા વહેલા તે ઘર આગળ દોડી આવ્યા.

બીજા માળપર ચોરી કરવાને ગયેલા ચોરો તો એમ જ સમજ્યા ‘આ કન્યા ઊંઘમાં બેઠે છે-તેને લવારો કરવાની ટેવ હશે, તેથી

આવું ગાંડું ગાંડું બકતી હશે; પણ ક્ષણ પછી ઊઘી જશે, એટલે એને મારી ધન લઈ જઈશું' આવો વિચાર કરી તે ચોરો ગુપચુપ બહારની બાજુએ નિર્ભયતાથી ઊભા જ રહ્યા.

ધનપાળના ઘરની ચોકી કરતા કૂટેલા ચોકીદારોએ, લોકોને ઘરમાં જતાં અટકાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પણ ધનપાળની દીકરીની ખૂમથી લોકોએ જાણ્યું હતું કે, કન્યાપર કંઈ મોટી આફત આવી પડી છે, તેથી તેઓએ ચોકીદારોને માર મારી દૂર કીધા ને માળપર જઈ ચોરોને પકડી લીધા.

ખીજે દિવસે આ ત્રણ ચોરોને ન્યાયદરબારમાં ઊભા કરવામાં આવ્યા. રાજા સમક્ષ સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને, ન્યાયાધીશે તે ચોરોને ભારે સજા કીધી. એ સજા સાંભળીને એ ચોરો તો પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યા, પણ ત્રીજો ચોર, ન્યાયસભાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરતો ખડખડાટ હસી પડ્યો. આ ચોર કોઈ કોઈ સમયે સંતસમાગમ કરતો હતો. એક દિવસે કથામાં એવો પ્રસંગ આવ્યો હતો કે, 'આ લોકના જીવ, જે માયાજાળમાં બંધન પામેલા છે, તેઓને સ્વમાં જેવાં કલ્પિત સ્ત્રી પુત્રાદિક અનેક પ્રકારે દુઃખ ઉપજાવે છે, તો સત્ય પદ્મશૈ-સ્ત્રી, પુત્ર, પિતામાતા, ધન, ધામ, એશ્વર્ય, કીર્તિ કેટલો કલેશ કરાવે, તેનો જગતની માયામાં સપડાયલા જીવે વિચાર કરી, સર્વ માયાને દાખી દઈ, વાસ્ત્નાબંધનથી મુક્ત થવા, સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કલેશ-માંથી મુક્ત થવા માટે જીવે સદા સત્સંગ કરવો જોઈએ. સત્સંગથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, નિર્મળ બુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનની ચટકી લાગે છે, સચોટ જ્ઞાનની જડ બેસવા પછી વૈરાગ્ય વ્યાપે છે, વૈરાગ્યવાનના ચિત્તમાંથી જગતપરની આસક્તિ છૂટી જાય છે ને વાસના મૃતપ્રાય થાય છે. વાસનાનો લય થવાથી મુક્તિ પમાય છે.' ન્યાયાસન સમીપ ઉભેલા ત્રીજા ચોરને આ જ ક્ષણે તે સંત પુરુષનું ઉક્ત વાક્ય સ્મરણમાં આવ્યું. તેથી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. એ જોઈ ન્યાયાધીશે પૂછ્યું; 'એ અપરાધી ! જ્યારે આ બે ચોરો, જે સખત શિક્ષા કરવામાં આવી છે તે માટે રડે છે, ત્યારે તું હસે છે તેનું શું કારણ ?'

ત્રીજા ચોરે ધનપાળની કન્યાએ જે યુક્તિ રચી હતી, તેનો ઇર્થ જાત વૃત્તાંત ન્યાયાધીશને કહી સંભળાવ્યો. પછી કહ્યું; 'હું મહારાજ ! આજે મને પૂર્ણ જ્ઞાન થયું ! આ સંસારના ક્ષુલ્લક જીવો, જે મોહાંધારમાં દોડાદોડી કરી રહ્યા છે, ને નિત્ય નિત્ય સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધામ

ને કીર્તિ માટે હાથ અફસોસ કરી રહ્યા છે ને જગતમાં વળી ડાહ્યા મનાય છે, પણ તેઓ ખરેખરા મૂર્ખ જ છે. જુઓ, આ ધનપાળની પુત્રીના કલ્પિત પુત્રોએ આજે અમને કારાગૃહના વાસી બનાવ્યા છે, તો સત્ય પુત્રો પોતાનાં માતૃપિતા અને બીજાને કેટલા કલેશનું કારણ થઈ પડતા હશે, તે દુઃખીનો વિચાર કરતાં જ, મને ખડખડાટ હસવું આવ્યું છે. હે ન્યાયના નેતા ! કલ્પિત પુત્રો કેદખાને મોકલે તો પછી સત્ય પુત્રો નરકમાં મોકલે, એમાં શું તમને સંદેહ છે ? હું પંડે અપુત્ર છું. એ મારું અહોભાગ્ય સમજું છું. ધનપાળની પુત્રીના કલ્પિત પુત્રોએ, આજે મને સખ્ત મજૂરીની શિક્ષાનો અનુભવ કરાવ્યો છે, ત્યારે તેને ખરા પુત્રો હોત તો મારી શી દશા થાત ? ખરેખર, આ જગતમાં ધન, સ્ત્રી પુત્રાદિક પદાર્થો જીવને મહાન્ કષ્ટ આપનારાં જ છે. તેની માયામાં, તેના સુખદુઃખમાં, જે જીવે આસક્ત રહ્યા છે, તેઓ હાથે કરીને કષ્ટને વહોરનારા મૂઢમતિ જ છે.”

તે ચોરનું આ અર્થવાણું બોલવું સાંભળીને ન્યાયાધીશ ચકિત થઈ ગયો. ન્યાયાનુસાર ચોરને શિક્ષા તો કરવામાં આવી, પણ શિક્ષાને અંતે તે ચોર, કોઈ સદ્ગુરુના પવિત્ર પદપંકજનું સેવન કરી, જ્ઞાનસંપન્ન બની વૈરાગ્ય ધારણ કરીને લોકોમાં પૂજ્ય ગણાયો. અને કેટલેક જન્મે પોતાના અસત્કર્મના ભોગો ભોગવીને, જ્ઞાનવાન્ થઈ સત્કર્મથી તેજસ્વી કાંચનસમાન બની, પરમ ધામમાં ગયો.

આ દૃષ્ટાંત આપીને બાળકુમારે રાજા જનકને કહ્યું: “સ્ત્રી, પુત્ર, રાજપાટ, ધન, કીર્તિ એ બધામાંથી તમારી વાસનાને કાઢી નાંખો. મુક્તસંગ: સમાચર-તમે સંગત્યાગ કરો. આ લોકમાં જીવોને વાસના, એ જ અનર્થનું મૂળ છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવામાં જગતની વાસના જ આધરૂં છે. આ નરદેહ કંઈ થોડા સત્કર્મનું ફળ નથી, એ વારે વારે આવતો નથી. ગાંધર્વાદિ મહત્ લોક પણ એની અપેક્ષા કરે છે, કેમકે દેવોને પણ ‘ર્ષાણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે પતન્તિ-પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં પડવાનું છે.’ તે લોકમાં જવાથી જન્મ મૃત્યુનો સદૈવનો ત્યાગ થતો નથી; જન્મ મૃત્યુનો ફેરો તો મનુષ્યદેહથી જ મટે છે. મહારાજ !

આ નર કાયા સોનેટી, ખાર ખાર નહીં આનેટી.

આશા જબ કયા લાયા હૈ, અપને કીસમત પાયા હૈ.

એક દિન બવે લાખોકા, અલ્લક પલકમે કયા હોતા. *

* કત્ત દિગંબરકૃત.

માટે અલક ને પલક પણ મિથ્યા ન ગુમાવતાં, સત્માં જ મગ્ન રહેા. સત જ સત છે, સત જ નિત્ય છે, સત જ સુકૃતિદાતા છે. એ સતની પ્રાપ્તિ અસતમાં લીન રહેવાથી થશે નહિ. સતથી જ સત પ્રાપ્ત થાય છે; હીરાથી જ હીરા વીંધાય છે; સ્વર્ણથી કે બીજાથી વીંધાતો નથી.

મનુષ્યદેહ એ ગેહ છે

આ મનુષ્યદેહ પરમાત્માએ બાંધેલું એક નૂતન ઘર છે. ઘરમાં જેમ અનેક બારીઓ હોય છે, તેમ આ દેહગેહમાં બે નેત્રો, બે નાસિકાઓ, બે કર્ણો, મુખ, ગુદા અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય આ નવ બારીઓ છે; ઘરમાં જેમ સ્તંભો છે, તેમ શરીરમાં પણ નળરૂપી સ્તંભો છે; ઘર બાંધવામાં જેમ ઇંટ, ચૂનો ને પથ્થરાઓનો ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ દેહરૂપી ઘરમાં રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જારૂપી કોલ, ચૂનો ને ઇંટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; ઘરને સુશોભિત કરવા માટે જેમ નીરાનું લીપણ કરવામાં આવે છે, તેમ દેહગેહ ઉપર પણ ચામડીરૂપી લીપણ છે. જેમ ઘરની બારીઓદ્વારા ઘરનો કચરો પૂંજે સાફ કરીને બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેમ જ દેહગેહની બારીઓદ્વારા મળમૂત્ર, વીર્ય, લીંટ, લાળ, ચીપડા વગેરેને બહાર ઠાલી નાંખવામાં આવે છે; જેમ ઘરને સુશોભિત કરવામાં અનેક પ્રકારના ચોરંગો, દીપકો, આર-સાઓ, ભેંકડો, પુષ્પનાં પાત્રો, પડદાઓ વગેરે ગોઠવવામાં આવે છે, અને તેથી ઘર અતિ સુંદર દેખાય છે, અને એવા ઘરનો સ્વામી મોટી પ્રતિષ્ઠાવાળો મનાય છે, તેમ જ દેહગેહ શણગારવામાં, ઈર્મરૂપી ચોરંગો, ભક્તિરૂપી આરસાઓ ને જ્ઞાનરૂપી દીપકો આવશ્યક છે. આવું સુસજ્જિત મંદિર જેના રાજ્યમાં હોય છે, તે તે નિહાળી, આ લોકનો રાજા જેમ પ્રસન્નચિત્ત થાય છે, તેમ પરમાત્મા કે જે જગતના સ્વામી છે, તે ભક્તિજ્ઞાનથી સુસજ્જિત પુરુષપર ઘણા જ પ્રસન્ન થાય છે. જેમ લૌકિક ઘરના સ્વામીની રિદ્ધિ સિદ્ધિથી, દ્રવ્યના વ્યયથી, લૌકિક રાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાની સમીપ-સભામાં બેસવાનો તેને અધિકારી કરે છે-પાલખી, મ્યાના અને છત્રનું તુષ્ટિદાન આપે છે, તેમ જ ભક્તિ ને જ્ઞાનરૂપી ધન સંપાદન કરેલા ભક્ત કે જ્ઞાનીને, પરમાત્મા પોતાના દરબારમાં બેસવાનો અધિકારી કરે છે.

હે પિતા જનક ! તમે મિથિલા નગરીના અધિપતિ છો, અનેક સામંતો તમારા દરબારમાં બિરાજવાને અધિકારી થયા છે, પણ રાજા-ઓનો રાજા જે પરમાત્મા, તેના દરબારમાં બિરાજવાને તમે અધિકારી

થાઓ, તે માટે દેહગેહ સત્કર્મોથી સ્વચ્છ કરી, ચઢત્વા ન નિવર્તન્ટે-જ્યાંથી ફરીને પતન ન થાય તેવે સ્થાને નિત્ય બેસાય, એવી આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવાનું એ સાધન કરશે નહિ તો તમે જન્મ્યા ને ન જન્મ્યા સરખા જ છો! કાગડા પશુ જન્મે છે.* કુતરાં પશુ જન્મે છે, પશુ તેનું જન્મ્યું સાર્થક છે, કે જેને પુનર્જન્મ ન વિષતે-પુનર્જન્મ નથી. સાંસારિક ઐશ્વર્ય ઉપરની મોહિની જ્યાંસુધી ચિત્તના ગુહ્યાગારમાં રહેલી છે, ત્યાંસુધી એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. એ અધિકાર તો તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જેની સર્વ અહંતા મમતાનો નાશ થઈ ગયો છે, જે અસંજ છે, જે શાંત છે, જે નિર્મળ છે, જે વૈરાગ્યવાન છે, જે નિર્વિકારી છે, જેનું કર્તા ભોક્તાપણું નાશ પામ્યું છે, જે જ્ઞેનાર, સાંભળનાર અને કરનારાથી નિરાળો જ બન્યો છે, જે દ્રષ્ટાનો પશુ દ્રષ્ટા છે, જે શ્રવણ કરનારાનું શ્રવણ કરે છે, જેનાં મન-વાણી-ચિત્ત શુદ્ધ છે, તે જ જીવ એ અધિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને યથાર્થ રીતે પરમાત્મસ્વરૂપને જાણવું જોઈએ; જે જાણવાથી આવરણ-મિથ્યા જ્ઞાન અને વિદ્યેપથી થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. આ જ્ઞાન સંપાદન કરવાને બીજે કોઈ પશુ ઠેકાણે જવાની જરૂર નથી. એ જ્ઞાન આ દેહથી જ સંપાદન કરી શકાય છે. સત્, ચિત્, આનંદધનને ઉપાસો; જ્ઞાનપૂર્વક પરમાત્માની ભક્તિ-પ્રેમમાં લીન થાઓ; ભેદનો ત્યાગ કરો; અભેદ જાણો. અદ્વૈત બનતાં જ અહં બ્રહ્માસમિ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જો:-

તુજે હૈ શોક મિલનેકા, તો હરકં લો લગાતા જ;
જલાકર ખુદ નુંમાયીકો, ભસમ તનપર લગાતા જ.
પકડકર ઈરકે ઝાડુ, સફા કર એજરે દિલ્લેકા;
કંઈ કી મૂલ કો લેકર, મુસલ્લેપર ઉડાતા જ.
મુસલ્લા ફાડ તસબે તોડ, કિતાબા ડાલ પાણીમે;
પકડ કરતમે પરરતોડા, ગુલામ બનકા કહાતા જ.
નમસ્કુખા, ન રખરોજ, ન જા મસ્જિદમે સિજ્જા કર;
વનુકા તોડ કે ફળ, શરાબો શોક પિતા જ.
ન હો મુલ્લા, નહો બંમન, હુકેકો છોડ કર પૂલ;
હુકં હૈ શાહ કલંકરકા, અનલ-હકે નું કહાતા જ.†

* ચઙ્ગીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રશિલ્લમ્ મનુષ્યેવિજ્ઞાનવિક્રમયશોભિરમજ્યમાનમ્ ।

તન્નામ જીજિતમિદ પ્રવદન્તિ તન્જ્ઞાઃ કાકોડપિ જીવતિ ચિરાય વર્ણિ ચ મુંજે ।

† મને જ્યાંથી આ પદ પ્રાપ્ત થયું છે તે ઉપર પ્રમાણેનું છે; પરંતુ સુધી (વર્ણિત) અન્યના અભ્યાસી એક વિદ્વાને કહ્યું કે, એ પદ સુધી મહાત્મા મનસૂચની કૃતિ છે. મેં જેનું છે તેવું જ કાયમ રહેવા દીધું છે. એ પદ-અર્થજ્ઞની હૃત્પતિની કથા આ પ્રમાણે છે.

એ અહં વ્રજાસ્મિ ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં તેનામાં જ લીન થવાનું છે, એમાં આપવાનું કંઈ નથી, જવાનુંએ કંઈ નથી, પ્રાપ્ત જ કરવાનું છે. એ પ્રાપ્ત કરવામાં (પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરનાર જ બુદ્ધિમાન છે; વ્યવહારકુશળ નહિ) બુદ્ધિમાન પુરુષાર્થી પુરુષને ઝાઝો શ્રમ પડતો.

સુત્રી મનસૂરની પરમ ધામિક, આત્મશોધનમાં મચેલી અનલ નામની પરમ પવિત્ર ભગિની હતી. તે સદા ધર્મગ્રન્થમાંનાં ઈશ્વરવચનનો પાઠ કરતી હતી. તેમાં ઈશ્વરનું એવું વચન આવ્યું કે, ‘મને પ્રાપ્ત કરવો હોય તો મારા બન્દાનો (ભક્ત નો) સંગ કર!’ આ વચનથી અનલનાં નેત્રો ખુલી ગયાં; તેણે ધર્મશાસ્ત્ર ને ક્રિયાવિધિનો ત્યાગ કીધો ને તે ઈશ્વરના ‘બન્દા’ ની શોધની પ્રવૃત્તિમાં પડી. કેટલેક કાળે ‘હક’ નામધારી એક સાંધ તેના નગરમાં જઈ ચલ્યો. તેને અનલ મળી. તે તેની પાસેથી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, સ્વસ્વરૂપ બાળી હકના સદ્બોધથી ‘અનલ-હક’ અહં વ્રજાસ્મિ નો જાપ જપવા લાગી. આ વૃત્તાંત તે નગરના રાજાની જાણમાં, જેઓ ઈશ્વરના પ્રેમને અપાત્ર હતા તેઓ લાગ્યા. રાજા ક્રોધાચ્છાન થયા; અને સુત્રી મનસૂરને કહ્યું કે, તારી બહેનને સમજાવી એ પાપાચારી હકનો સંબંધ છોડાવ, એથી તારા કુળની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ થશે; પછી હકને પૂરવું શાસન આપીશ. મનસૂર પોતાની ભગિનીને સમજાવવા હકના આશ્રમમાં ગયો; પણ હકના ઉપદેશથી ભગિનીને પાપું વળવાનું કહેવાનું ભૂલી, આત્મજ્ઞાન સંપાદન થવાથી, તે પણ અનલહકનો આદેશ કરવા લાગ્યા.

આ ચમત્કાર રાજા સમજાવે અસમર્થ હતો. ને મનસૂરના બોધથી અનેક પુરુષો અનલહકનો જાપ જપવા લાગ્યા, તેથી રાજાએ મનસૂરને ફાંસીની શિક્ષાની આજ્ઞા આપી. જ્યારે મનસૂરને ફાંસી સમીપ લઈ ગયા ત્યારે પણ તે ‘અનલહક’ નો જાપ જપતો હતો. એથી ક્રોધાવિષ્ટ યદુ રાજાએ પ્રજાજનને આજ્ઞા કીધી કે, એ પાપીને એકેક ખાસડું મારો!’ મનસૂરના અંગપર જેમ જેમ ખાસડાં પડતાં ગયાં, તેમ તેમ તે અતિ આનંદ પામવા લાગ્યા; પણ જ્યારે કોઈ સત્પુરુષે, તેનાપર પુષ્પ-વૃષ્ટિ કીધી, ત્યારે તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો! આ ચમત્કાર જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, ‘ખાસડાં પડતાં તું હસ્યો ને પુષ્પવૃષ્ટિ થતાં રડ્યો, તેનું કારણ કહે’ એ પ્રસંગે મનસૂર ક્રોધ વચન બોલ્યો હતો. એને ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:-

હે રાજા! જો તને (તે પરમાત્માને) મળવાનો શોખ (હરક-પ્રેમ) હોય, તો હરહમ (સદા) તેનામાં હો લગાતો (લવલીન થતો) જા. તુમાઓને (અહંત્વમભવને) ભસ્મ કરી દે અને તારા અંગપર (વિરાગની) રાખ થાળતો જા.

પરમાત્માનું પ્રેમરૂપી ઝાડુ યદુષ્ઠ કરી, તારા અંગને (અહંકાર, ઈર્ષ્યા, મોહ, મમતા, માન, તારક જે રૂપો જે અજ્ઞાનની જડ ભેટેલી છે તેને) સાફ કરી નાંખ, અર્થાત્ મનને ચોકડું કર; દ્વૈતરૂપી જે ધૂળ તારામાં છે તેનો ત્યાગ કર; મુસલ્લો (પ્રાર્થનાનું આસન અર્થાત્ કર્મકાંડ કે બાંધણે આમ કરવું, ક્ષત્રિયે આમ કરવું, વૈશ્યે આમ, મુસલમાને આમ ને શિવચે આમ ધર્મે પાળવો, તે દ્વૈતભાવને) પરી કરી દે. મુસલ્લાને ફાડી નાંખ (કર્મની ખટપટ છોડી દે), તસબ (માળા) ને તોડી નાંખ, કીતાબ (શાસ્ત્રનાં પોથી) ને પાણીમાં ડૂબાવી દે; કેમકે તે કંઈ પરમપદના અધિકારી બનાવવાનાં યોગ્ય સાધનો નથી, પણ સદ્ગુણો દાષ પડે તેને કાસ બની જા.

નથી. બુદ્ધિમાન તો તે જ છે કે, જે પુનર્જન્મ ન થાય તેવાં કર્મો કરે છે.* એ સતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, પ્રારબ્ધ કર્મો કલ્પેત્રી વાસનાઓ તે ભલે ભોગવે. સંસારીની પેઠે વિચરવાથી પણ તેને બાધ નથી.† દેહથી તો તે કેવળ મુક્ત જ. તેવો જ જીવ જીવનમુક્ત જ છે. તે સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત થઈ, દેહના કર્મોનો દ્રષ્ટા-સાક્ષીરૂપ રહી, સંસારમાં વિચરે છે. હે દેવ ! જો તમે જગતની જંજળોનો પરિત્યાગ કરો, ઉપાધિઓને ભરમ કરો, અહંભાવ દૂર કરો, તો તમે પણ તે જ છો. આજથી તમે જીવનમુક્ત બનો છો. એ જીવનમુક્ત દૃષ્ટિના દ્રષ્ટાને દેખતો નથી, શ્રવણના શ્રવણ કરનારનું શ્રવણ કરતો નથી, મનના માનનારાનો મનોબ્યાપાર મંદ કરે છે, મનથી જ તે સર્વેશ્વર સર્વાત્મા મહાદેવને જાણે છે-વિજ્ઞાનના જાણનારાને જાણે છે. એ જ જીવનમુક્ત છે, એ જ જાણું તે સત્ય, બાકી આળખંપાળ છે. એથી અન્ય સર્વ અસત્ય છે. હે પિતાજી ! આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરશો કે, તમે જીવનમુક્ત થઈ, પછી વિદેહમુક્ત બનશો અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરશો. મારો અને તમારો પુત્રપિતાનો સંબંધ, તેને સ્વપ્ન જ સમજાશે. હું પુત્ર હોત તો તમારે ત્યાં હોત, તમે પિતા હોત તો આ ખાડમાં મને પધરાવતે નહિ. પણ હું તમારો પુત્ર નથી, તમે મારા પિતા નથી. હું તો અજર, અમર, નિર્વિકારી આત્મા છું. ભવિષ્યમાં મારા પ્રતિ માયા રાખતા નહિ; મારા પ્રેમનો વિચાર કે, મેં જ્ઞાન આપ્યું છે એવો વિચાર કરતા નહિ; માત્ર તત્ત્વનો જ વિચાર કરજો; કેમકે અંતકાળે યા મતિઃ સા ગતિર્ધૈવમ્ અંતકાળે કદાચિત્ મારું સ્મરણ તમારા પતનનું કારણ થઈ પડે. અંતકાળની વાસના-ભાવનાએ ઘણાને ભ્રમાવ્યા છે. જન્મ જન્મોંતર સુધી અનેક કળેા ભોગવી આત્મનિષ્ઠ બન્યા, છતાં પણ,

કપવાસ કરી જામે મરતું કરે જ (વ્રતાદિક) રાખવા, તે વ્યર્થ છે; (તેથી પરમાત્મા મળતો નથી); તેમ મસજીદમાં (દેવળે દેવળે) ભટકી સેજદો (નમન-પ્રાર્થના) કરવાની કેંદ્ર જરૂર નથી; હાથ પગ ધોવા, સ્નાનાદિ બાહ્ય શુદ્ધિનાં કર્મો કરવાનું ક્રિયાનું ઠામ ભાંગી નાંખે; ચરાખ (ભક્તિ) શોખથી પી (કર), તું મુદલા (બાહ્ય, આચાર્ય-ગુરુપણાનું ધર્મ) છે એવો દ્વેતભાવ ત્યજ દે. સાહ કર્મોંદરની આજ્ઞા છે કે, એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત પુરુષ જ ‘અતસહજ’ અહં બ્રહ્માસમિ કહેવાનો અધિકારી છે. મનસૂરનાં આ વચનો સાંભળી રાજ રાંત પડ્યા ને તેની શિક્ષા તેણે માફ કાઢી હતી.

* સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ (યસ્ય) પુનર્જન્મ ન વિચયેતે ।

† કર્મેણા ન સ લિપ્યતે । શરીરસ્થોપિ કૌન્તેય ! ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥

અંતકાળે મૃગલીના ધ્યાનથી ભરત મુનિ જેવા મહાત્માને મૃગયોનિમાં અવતરવું પડ્યું હતું, એ વિચાર મનમાં દૃઢ ઠસાવીને, સર્વ ઊપાધિનો— સર્વ અહંકારનો, સર્વ વાસનાનો, સર્વ વ્યાવહારિક ભાવનાનો નિત્યને માટે આપ ત્યાગ કરી દેજો. હવે હું વિદાય થઇશ ને મારાં કર્મના ભોગો ભોગવવાને તે નિર્માલ્યકર્તાની ઇચ્છાને અનુસરીશ.”

જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તનો ફરક

રાજા જનકે, અતિત્વરાથી, પોતાના ખોળામાં સૂતેલા બાળકુંવરને કહ્યું; “હે પુત્ર ! હે પરમ જ્ઞાની ! જરા થોભ ને મને કહે કે જીવન્મુક્ત ને વિદેહમુક્તમાં ભેદ શો છે ?”

“મહારાજ ! જીવન્મુક્ત બહારથી વ્યાવૃત્ત ને અંતરથી નિવૃત્ત છે; વિદેહમુક્ત અંતર ને બહાર બંનેથી નિવૃત્ત છે. વિદેહમુક્તને ભેદ-દૃષ્ટિથી ભય વ્યાપે છે ને જગતનું સુખ, દુઃખરૂપ ભાસ્યું તેથી દૂર જ રહે છે. તે દુઃખરૂપ જગતને જાણી, તે પ્રતિ દૃષ્ટિ જ કરતો નથી, માત્ર અંતર્વૃત્તિએ જ રહે છે. જીવન્મુક્ત એમ જ જાણે છે કે, જગત આંતરથી વિલક્ષણ ભાસે છે, પણ તે મારું જ સ્વરૂપ છે—હું ને જગત કાંઈ જુદાં નથી*—તેથી આંખ મીંચી તોએ શું ને ખુલ્લી રાખી તોએ શું ? જ્યાં મારું જ સ્વરૂપ છે, ત્યાં ભય શો ? તે જ્યાં જોય છે ત્યાં પરમાત્મ-તત્ત્વ જ જોય છે—સ્વસ્વરૂપ જ જોય છે. તેથી તે જગતની મોજ લે છે. વાસ્તવમાં તો તેને જે સુખ ભાસે છે, તે પોતાનું જ અનુસ્યૂત સુખ ભાસે છે, જે માત્ર વિચિત્રતામાં જ ભાસે છે અને પોતાના માનેલા જગતના સુખને, જેમ અખુટ દોલતવાળો કીડીને અલ્પ ગણે છે તેમ, જીવન્મુક્ત, તે સુખ—મોજને અલ્પ ગણે છે. તેને એમ થાય છે કે, ‘એ સુખ ભોગવવાથી લાભે શું ને ન ભોગવવાથી હાનિએ શી ?’ એ વિચારથી, જીવન્મુક્ત બાહ્યવૃત્તિના વેગનું આકર્ષણ કરતો નથી, તેમ અંતરના નિશ્ચયને ડગાવતો પણ નથી; અર્થાત, જીવન્મુક્ત કલ્પિત પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થને અધીન, કલ્પિત પરમાણુજન્ય શરીરવર્તી, કલ્પિત સુખ લેવામાં નિઃસ્પૃહ રહે છે—જે કે સ્વસ્વરૂપમાં તો તે અડગ જ છે.

સ્વરૂપથી વિલક્ષણ અને જન્મમરણની અનંત પ્રતીતિવાળી શંકાઓવડે ભયને પામેલો એવો કોઈ પુરુષ, વૈરાગ્ય પામી, યોગ કે સ્વરૂપાનુસંધાન નિમિત્ત કળ્પ વેડી, મનસહિત સર્વ ઈંદ્રિયોનો નિઅહ કરવાની આતુરતાથી આકર્ષાઈ, ઉપસ્થાદિ સર્વ ઈંદ્રિયોને શિથિલ કરી,

* સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ । વાસુદેવઃ સર્વમ્ । સકલમિદમહં ચ વાસુદેવઃ ।

પછી સ્વરૂપાનુસંધાન સધાયું, તોપણ શિથિલ થયલા અવયવે ઠરી કલ્પિત સુખના ભોગ ભોગવવામાં આસક્ત જ રહે છે ને બાહ્યદૃષ્ટિથી પ્રતીત થતું જગત્ તેને કોઈ પણ પ્રકારે આનંદદાયી જણાતું નથી, એટલે તેની જેવી અંતર્વૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ છે, તેવી જ બાહ્યવૃત્તિ પણ નિવૃત્ત છે, અથવા કૃતકૃત્ય થઈ જડવત્ વિચરે છે. એ વિદેહમુક્ત સ્વરૂપ છે.

જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તમાં ભેદ એટલો જ કે, એક અંતર વૃત્તિએ નિવૃત્ત છે ને બીજો અંતર ને બાહ્ય બંને વૃત્તિએ નિવૃત્ત છે. દશ્ય-કલ્પિત જગતની પ્રતીતિ જોડને સમાન જ છે; તથાપિ સુખ લેવાનાં સાધનો જીવન્મુક્ત પાસે છે અને વિદેહમુક્ત પાસે નથી; વિદેહમુક્તે સાધન છોડી સાધ્ય જ સિદ્ધ ધીધું છે; અર્થાત્ દશ ઈન્દ્રિય ને અંતરણના સમુદાયવાળા નાશવંત શરીરૂપ સાધનવડે, સ્વરૂપાનુસંધાન કરવા સમર્થ થવાય છે તે કલ્પિત સાધન, વિદેહમુક્તને નહિ જેવાં છે; અને જીવન્મુક્તનાં તે સાધનો અણુછતાં કાયમ રહી, સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવે છે; તેથી જ તે કલ્પિત સુખનો અણુછતો ભોગ કરે છે. વિદેહમુક્ત હઠ-બળથી ને જીવન્મુક્ત કળથી પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે.*

આ વિષય સ્પષ્ટ રીતે તમારા હૃદયમાં ઠસાવવા, હે પિતાભા ! તમને એક દૃષ્ટાંત આપીશ. આંધળો ને દેખતો એક સ્થળે બેઠા છે. પાસે થતું સંગીત બંને સાંભળે છે; પણ નેત્રવાળો નેત્રથી જોઈ આનંદ લે છે; આંધળો તે આનંદ નથી ભોગવતો, પણ અંતર્વૃત્તિએ અનુભવ જ લે છે. સુખ તો બેડને સમાન છે; પણ આંધળો

આંધળા અને સંગીત ઠરનારના મોહકપણાંથી કે પાસે થતી ગડ-દેખતાનો આનંદ બડથી નિર્ભય છે-તેને ચોરાદિનો ભય નથી, મારનારાઓનો ભય નથી, સૌંદર્યના મોહકપણાનો ભય નથી, કેમકે તે કંઈ દેખતો નથી, તેથી નિર્ભય છે. પણ દેખતાને સૌંદર્ય, ચોર તથા મારાને જોતાં તુરત ભય થશે; જો કે ભય અણુછતો છે, તો પણ અણુછતો ભય પણ છે, તે તેને તો થશે જ. એમ જેવો અણુછતો આનંદ દેખતાને છે, તેવો અણુછતાં ભયનો પણ સાધનવડે સંભવ છે. આંધળાને અણુછતાં સુખનો કે આનંદનો સંભવ નથી, તેમજ અણુછતાં ભયનો પણ સંભવ નથી.

* યસાંસ્થૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યારૈરપિ રમ્યતે ।

एकं स्थानं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

આ દેખતો તે જીવન્મુક્ત ને આંધળો તે વિદેહમુક્ત છે. એ પરથી હે રાજા જનક ! તમે તાત્પર્ય ગ્રહણ કરી શકશો કે, દેખતા કરતાં આંધળો શ્રેષ્ઠ છે. માટે મેં તમને પ્રથમ જીવન્મુક્તની દશા ભોગવવાનું કહી, પછી વિદેહમુક્ત થવાનું સૂચ્યું છે; કેમકે જેણે એક વખત પણ જગતના અમુક સુખ-પદાર્થનો અનુભવ નથી કર્યો, ત્યાંસુધી તેને તે પ્રતિ આકર્ષણ થવાનો સંભવ-ભય છે. સ્ત્રી પુત્ર ઐશ્વર્યના ભોગ જો કે વિદેહમુક્ત ન ભોગવે, પણ તેની તેને કદાચ એવળા થઈ આવે, અર્થાત્ મિથ્યા જગતનું મિથ્યા સુખ કેવું હશે, એવી એવળા જ થઈ આવે છે, તો તેને શિખરપરથી ગખડી પડવાનો ખૂદેખૂદો સંભવ છે. તેથી તે સંસારથી દૂર જ રહે છે. જીવન્મુક્તને તેવું કંઈ નથી. તેણે તો મિથ્યા સુખનો અનુભવ કરી, જગતનાં સર્વ સુખોને, જગત્ માત્રના સઠળ પદાર્થોને, દેવતાદિના લોકોને મિથ્યા-નાશવન્ત માન્યા છે, એટલે તેને ભય નથી. તથાપિ સાધનસિદ્ધિમાં તે ભોળો પડી જાય છે, તો જન્મ ભોગવવો પડે છે. વિદેહમુક્તની સાધના હઠમય હોવાથી તેને ગખડવાનો ભય જ આવતો નથી. તે શ્રેષ્ઠ છે. હે રાજા ! તમે પ્રથમ જીવન્મુક્તિ શનૈઃ શનૈઃ પ્રાપ્ત કરો ને વિદેહમુક્તિ હઠથી નહિ, પણ અનુભવથી સદૃઢે પમાય તેમ કરશો તો તમે પરમ છો. જેમ શરદ્ઋતુનું આકાશ, વરસાદ વધ્યાં પછી કેવળ નિર્મળ થાય છે, તેમ જે પુરુષ જ્ઞાન મોજ સંજે સુખ ભોગવી નિર્મળ બને છે, તે નિજનંદમય નિત્ય રહ્યો તો તે નિર્મય-પરમ-અને વિદેહમુક્ત છે.”

ભક્તિ-મોક્ષનું લક્ષણ

રાજા જનકે, શબ્દરૂપી મહાત્માને પૂછ્યું; “હે મહાત્મા ! તમે પૂર્વજન્મમાં ભલે મારા પુત્ર હો, પણ તમે મહત્પદના અધિકારી છો, ન જાણવા યોગ્ય પણ જાણો છો, તેથી મારા મનમાં જે શંકા છે, તેનું સમાધાન કરો. પરમ મોક્ષ કેમ પમાય ? મોક્ષનું લક્ષણ શું ? મુક્તાત્મા કઈ ગતિને પામે છે ? એ તમે મને કહો !”

શબ્દરૂપ બાળકુંવરે કહ્યું; “હે પિતાજી ! હું મહાત્મા નથી, જ્ઞાની નથી, પણ કર્મના ફળ ભોગવનારો અદ્ય પ્રાણી છું. મહાત્મા તો આપ છો ! પરન્તુ જેમ કાઢવમાં લપટાયલું રત્ન, સ્વચ્છ જળથી ધોવાયા વગર તેનો પ્રકાશ પ્રકટ આપતું નથી, તેમ જ તમે પણ ઉપાધિરૂપી કાઢવમાં લપટાયલા હોવાથી, તમારું ચિદાનંદ સ્વરૂપ જોઈ શકવા નથી ! આપનું પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થ સફળ છે એમ હું માનું છું. તમે જે પ્રશ્ન

પ્રછયું તે અતિ ગૂઢ-ગૂઢનું પણ ગૂઢ-તત્ત્વના તત્ત્વરૂપ છે, અને એનું ઉત્તર આપવું, એ મારા જ્ઞાન બહાર છે. જ્યાં ઋષિમુનિની ગતિ પહોંચી શકી નથી, ત્યાં મારા જેવા તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત, અદ્વૈતનું શું ગળું ? તથાપિ તે પરમ યોગીની કૃપાપ્રસાદીથી, તમારો સ્વરૂપ સંશય છેદન કરીશ. સાંભળો.

જે સૂક્ષ્મ, અવિજ્ઞેય, અવ્યક્ત, અચળ-દ્રુવ, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ વિષયમાત્ર ને ભૂતથી રહિત છે, તે જ સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા-પરમ પુરુષ પરમાત્મા-પુરાણ પુરુષ-પરમેશ છે. તેને ક્ષેત્રજ કહે છે.* તે જ ત્રિગુણથી મુક્ત પુરુષ પણ વદાય છે; અને તે કંઈ કારણરૂપ કલ્પાયકો નિષ્ક્રિયાત્મા સદસદાત્મક છે. એ જ પૂજન-વંદન-ઉપાસન-ઝણવા-જેવા યોગ્ય છે. તદ્દત્ત્વથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી, તેનાથી કંઈ નોખું નથી. તેના રૂપમાં વિલીન થવું તે મોક્ષ. પંચ પ્રાણ, દશેન્દ્રિય, મન ને બુદ્ધિથી જે મુક્ત છે, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી જે મુક્ત છે, પાપકર્મ કે પુણ્યકર્મથી જે મુક્ત છે, વિરાટની ષોડશ કળાથી જે મુક્ત છે, તે જ પુરુષને મુક્તિ મળે છે ને તે જ મુક્ત છે. ચિદાત્મા જ મુક્તોની ગતિ છે. એ આઘ મૂર્તિમાં મુક્તાત્માનો પ્રવેશ થઈ, ભેદનો સર્વોંશે લય થઈ જવો, એ જ મુક્તાત્માની ગતિ છે. જે પુરુષે હાથ, પગ, ઉદર ને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનું સંરક્ષણ કીધું છે, નિષિદ્ધ કર્મ આચર્યું નથી, તેનું અભિમાન ધર્યું નથી, જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે-અંતઃકરણની સાત્વિક વૃત્તિ, જેને ચરમાવૃત્તિ કહે છે તેમાં મગ્ન છે, નિર્મળ બુદ્ધિનો છે, ને સદા જ તે પરમાત્મા-અંતરાત્મા-નારાયણ-પરમપુરુષને શરણે છે, તે જ એ મોક્ષ ગતિને પામે છે.

એ સ્વરૂપ શ્વેતદ્વીપમાં વસે છે. ત્યાંના મુક્તાત્મા, સ્થૂલ દેહ-રહિત છે, ઇન્દ્રિયભોગરહિત છે, ચેષ્ટારહિત છે, શુદ્ધ સત્ત્વશીલ છે, તેજસ્વી છે, તેથી તેઓ, ચત્કિચિત્ પણ દ્રૈવ ભાવવાળાની દૃષ્ટિએ પડતા નથી. એથી પણ શ્રેષ્ઠ તે પરમ ધનશ્યામ મૂર્તિ છે, જે આ મુક્તાત્માથી જ વેષિત છે ને તે મુક્તાત્મા વિના અન્યથી દર્શન કરાય એવી નથી. શ્વેતદ્વીપમાં રહેલી (રહેલી કહ્યું છે તે અસત્ય વચન છે, કેમકે તે તો સર્વમાં છે; પણ શ્વેતદ્વીપમાં તે સાક્ષાત્ છે તેથી જ રહેલી કહ્યું છે) તે દિવ્ય મૂર્તિના પ્રકાશનું તેજ કોટાનકોટી સૂર્યોના તેજથી પણ વિશેષ

* इदं शरीरं कौंतेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

હોવાથી તે કેવી છે તે વર્ણી શકાય એમ નથી. પણ તમારી કલ્પનામાં આવે તેનાથી તે પર છે. એ પુંડરીકાક્ષ-જનાર્દન-જગદાત્મામાં વિલોન થવું, તે જ મોક્ષ. એ મૂર્તિ મેં જોઈ નથી, જાણી નથી તો તે આથી છે એમ કહી કેમ અસત્ય ભાષણ કરું ? જેને તેનું દર્શન થયું હોય, તે શું આ ખાડામાંથી નીકળી આ ખાડામાં પડે ?

હે પિતાશ્રી ! હવે જય સચ્ચિદાનંદ ! હું જઈશ. આ જગતનો મારો તમારો મેળો અહીંયાં જ પૂર્ણ થાય છે. હવે, મારો તમારો મેળો નથી. જ્યાં અનંગસુખ છે ત્યાં પણ નહિ. ત્યાં હુંએ નથી ને તુંએ નથી; તો મળવું શું, ભેટવું શું, રાજ શું, પુત્ર શું, પ્રાદાણ શું, ચાંડાળ શું ? ત્યાં એક પરમ પ્રેમ-અદ્વૈત-પૂર્ણ પુરુષોત્તમ-બ્રહ્મ જ છે; ત્યાં સૌ એક જ છે-અદ્વૈત જ છે. ત્યાં હું ને તમે દેવતામાંથી છૂટી અદ્વૈત જ થઈશું ! તે રૂપે જ અનંતકાળ રહીશું !”

આટલું બોલ્યા પછી તે બાળકુંવર પૂર્વવત્ શબ થઈ ગયો. તેનાં નેત્રો મીંચાઈ ગયાં. તેની વાણી બંધ પડી ગઈ, ક્ષણમાં તો તેની ચામડી કરમાઈ ગઈ. રાજા જનક પરમ ઉદાસીન થઈ ગયો. તે બાળકુંવરને પુનઃ ખાડામાં પધરાવીને તેના ઉપર તેણે માટી નાંખી દીધી ! મિટ્ટી બેળી મિટ્ટી મળી ગઈ. રાજા જનક પુનઃ સ્નાન કરી, વસ્ત્ર પરિધાન કરી ઉત્તમ પ્રતિનું જ્ઞાન લઈ, પોતાનાં રાજધાનીમાં આવ્યો.

જનકે ધારણ કરેલો ભ્રમ

સુવિચારશીલ તે છદ્મલિંગને સંખોધી હિમગિરિના યોગીન્દ્રમહાત્મા બોલ્યા; “હે વત્સ ! એ દિવસથી રાજા જનકની સ્થિતિ કેવળ બદલાઈ ગઈ હતી. નગર વળ્યું ત્યારે જે જનક હતો, તે જનક અત્યારે નહતો. પૂર્વનો જનક સંસારી જનક હતો, વ્યવહારી જનક હતો, લૌકિક જનક હતો; આજે જીવન્મુક્ત જનક છે-આત્મનિષ્ઠ જનક છે. તેની ચિત્તવૃત્તિ કેવળ શાંત થઈ ગઈ છે; તેના મનની અંતઃ છૂટી ગઈ છે; તેની ભાવનાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે; અસ્તિ ભાતિ પ્રિય નામ વગેરેના અંશોથી તે રહિત થઈ ગયો છે; કામ ક્રોધાદિક તેના હાસ બની ગયા છે; આખું જગત તેને ગંધર્વનગરસમાન લાસે છે; જનકપુરી પણ તેને ત્રસાદથી ભુસાઈ ગયેલાં ચિત્રના જેવી જણાય છે; રાજ્યનો વ્યવહાર, તે માત્ર સાક્ષીરૂપે જ ચલાવે છે. તે કશામાં લેપાતો નથી.

यदृच्छाढाभस्तुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

અર્થ-દેવેન્દ્રાથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુથી સંતોષ માનનારો, સુખ ક્રાંતિથી રહિત, મત્સર વિનાનો અને કાર્યની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિને સમાન માનનારો, અનેક કર્મો કર્યા છતાં પણ બંધાતો નથી.

તેવી તેની સ્થિતિ બની ગઈ છે. આ નવીન અવસ્થા બોધને રાણી મંત્રી વગેરે ચક્રિત થઈ ગયાં. સંસારપર રાજાને એવો તો દૃઢ વૈરાગ્ય વ્યાપી ગયો હતો કે, એક દિવસે રાત્રિના પોતાને હાથે માથું મુંડી નાંખી, ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને, રાણીના નિવાસમંદિર પાસે, ‘નારાયણ હરે’ બોલતો જનકપુરીનો સ્વામી ઊભો રહ્યો. રાજાનું આ વિપરીત આચરણ બોધને રાણી પરમ ખિન્ન થઈ ગઈ. તે રાજાની પાસે આવીને બોલી; હે મહારાજ ! આ તમે શું કર્યું ? પરમાત્માના વચનનો લોપ કીધો ? ઠીક. પણ તમે ક્ષત્રિય છો; પ્રજાપાલનાદિક કર્મ કરવાને જન્મેલા છો, કંઈ ભિક્ષુકની પેઠે ભીક માગવાને જન્મેલા નથી; છતાં આ વિપરીત આચરણ શું ? તમને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી તમારા આત્માને નવું ચૈતન્ય મળ્યું છે; સત્ શું ને અસત શું, તે તમે સારી રીતિએ બાણી શક્યા છો; આશ્રમના ધર્મો પણ તમે બાણી છો; પણ કર્મનો ત્યાગ કરવા માટે એ જ્ઞાન નથી, પરંતુ કર્મ કરતાં રહીને જે આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે દ્વારા પરમ પદને પામવાના અધિકારી બનવા માટે છે. શું ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી ભિક્ષા માગવાથી, કે વનચરપેરે વનમાં ભટકવાથી જ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ? નહિ જ. જેને શુદ્ધ આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે કર્મો અને અકર્મોને વિચારી સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મોનો ત્યાગ કરતો નથી, આશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી, ને વેશ ટેકની આડી ગલીમાં પ્રવેશ કરી ગુંચવાઈને રૂઝળી જતો નથી. સ્વામિનાથ !

“જે વૈરાગ્ય કેખાડે કરી, તે તો મન કરી મરકરી;

જે હપને સાચો વૈરાગ્ય, અંતર બહાર સર્વસ્વ ત્યાગ”

“મુજના સૌભાગ્ય રત્ન ! તમારે તો નિત્યનાં ને આશ્રમનાં કર્મો કરવાનાં જ છે; કેમકે કર્મનો ત્યાગ કરવા કરતાં કર્મો કરતાં રહી, તેમાં ન લેપાનાર જ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મો નહિ કરવાથી તો તમારા શરીરનો પણ નિર્વાહ થઈ શકશે નહિ, ને ઉલટા તમે ભ્રષ્ટ થશો.* હે મહારાજ ! શા માટે તમે એકદમ રાજ્યપાટ તજીને યોગીનો વેશ ધારણ કીધો છે ?

* નિયતં કુઠ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો ભ્યર્કર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥

ઘેર ઘેર ખારણે ખારણેથી મુઠિ મુઠિ અન્ન માગીને તેપર નિર્વાહ કરવા માટે ? તમે તે માટે જન્મેલા નથી જ. તેથી હે પ્રભુ ! આ તમારું કાર્ય તો ક્ષત્રિયોચિત ધર્મથી ને પ્રાપ્ત જ્ઞાનથી વિપરીત જ છે. હે રાજન્ ! આ ત્યાગ ગ્રહણ કરીને ઘેર ઘેર ખારણે ખારણે ભિક્ષા માગીને, અપ્પરમાં પડેલા અન્નથી તમે સંતોષ માનવાનું ધારતા હશે; ભલે પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો એ ઉપયોગ કરે. પણ રાજાનો ધર્મ તો પ્રજાનું પાલનપોષણ કરવામાં છે. તેણે આતિથિ, દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓ એ સર્વનું યજન કરવાનું છે-એ બધું થોડા ભીખી આણેલા અન્નથી શી રીતે પૂર્ણ કરી શકશે ? ત્રણ વિધાઓ (ત્રણ વેદોના) ના જાણનારા અને કોટ્યવધિ બ્રાહ્મણોના ભરણપોષણ કરનારા એવા, એ ભગવા વસ્ત્રધારી રાજા ! આ રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી રસ્તે રજળતા શ્વાનની માફક પેટ ભરવામાં અને અધમ પુરુષોનાં મુખો જોવામાં કેમ આનંદ માનો છો ? તમે ખીજના અન્નથી પેટ ભરવાને સ્ખલ્યલા નથી જ, અન્યનું પોષણ કરવાને સ્ખલ્યલા છો. પણ એ હુદ્દેવ ! ખરેખર, આજથી મારાં પૂજ્ય સાસુજી વાંઝીઆંજ થયાં છે ને પિતૃઓને રડવાનું જ છે ! એ ભેખધારી રાજા ! તમે રાજા છો : માટે હજારો મનુષ્યો તમારી સમ્મુખ બંને હાથ પહોળા કરીને ઊભા રહેશે, પણ જ્યારે તેઓને કંઈ પણ ફળ મળશે નહિ, ત્યારે તેઓ નિરાશ થશે, તે શું તમને આનંદ આપશે ને તેથી શું તમારું કલ્યાણ થશે ? હે જ્ઞાનેશ્વર ! હે સુમુક્ત ! આશાભંગનું પાપ તમે ક્યાં જઈને દૂર કરશો ? ખરેખર તમારા જેવા આશ્રમત્યાગી માટે જેમ આ લોક પણ નથી, તેમ પરલોક પણ નથી.* ગૃહસ્થ થઈ, રાજ થઈ જે પોતે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ઉભય લોક ભ્રષ્ટ થાય છે. તમાં પણ તમે આવા જ્ઞાની છતાં તમારી ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરીને, ઘેર ઘેર ખારણે ખારણે ભીખ માગીને જીવવાની ઇચ્છા કરો છો એ, વિપરીત કર્મનું પાપ તો અથાગ જ છે.

સાધુપણું ધારણ કર્યા છતાં પણ અને ત્યાગનો વેશ બતાવ્યા છતાં પણ જ્યારે તમારું આ અપ્પર, તમારો આ ત્રિદંડ અને આ તમારાં ભગવાં વસ્ત્રો કોઈ હરણ કરશે, ત્યારે તમને હુઃખ થયા વિના રહેશે નહિ; તેમ મુદિ અન્ન મેળવવાની પણ નિત્ય નિત્ય-સૂર્યના પ્રકાશ સાથે તમને અપેક્ષા પણ રહેશે જ. સાધુસંન્યાસી થાવ, જોગી, જાત જંગમ કે વેરાગી થાવ, જીને તજો, પુત્રને તજો, ધનવૈભવને તજો ને કીતનો

પણ ત્યાગ કરો-એ સર્વ હઠથી તબશે, પરંતુ પેટનો ખાડો પૂરવાનું તબશે નહિ. કોઈને અધિક ને કોઈને સ્વદપ, કીડીને ઠણ અને હાથીને હારો ! પરંતુ પેટનો ખાડો પૂર્યા વિના કોઈને ચાલતું નથી. એ ખાડો પૂરવા માટે, દુર્જનોની સમક્ષ હાથ જોડીને ઊભા રહેતાં તમને ખેદ જ થશે ! ચંદ્રની કાંતિનો નાશ કરનારા મેઘમાં જેમ અધિક કાળાશ છે, તેમ દુર્જનો ધર્મ કરે છે, તથાપિ તે બીજાઓના સત્તા નાશને માટે જ છે. જ્યારે કાગડાઓ રનાન ઠરે ત્યારે બાણવું કે, દુષ્કાળ સમીપમાં જ છે; અને જ્યારે કાગડાઓ ધોળા થાય, ત્યારે બાણવું કે અનર્થનું મૂળ લલાટલિખિત છે. દૈવયોગે, દુર્જનો દાન આપશે તોપણ નિશ્ચયપૂર્વક બાણો કે, દુર્જનની સંપત્તિ કે દાન, સંતાપ, મોહ ને કંપનું કારણ થઈ પડ્યા વગર રહેતાં નથી. એવા દુષ્ટ દુર્જનોની પાસેથી પણ મુઠિ અજની આશા કરવી તે શું ત્યાગ ને સત્ત્વી પ્રાપ્તિનું યોગ્ય સાધન ગણાશે ?

જો તમે દ્વૈતનો ત્યાગ કીધો હોય, રજ્જેગુણનો અને તમોગુણનો ત્યાગ કીધો હોય, આસુરી સંપત્તિ પર વિજય મેળવ્યો હોય, શુદ્ધ સત્ત્વગુણી બન્યા હો, અલેદમાં લીન હો, તો પછી અમારા તમારામાં અને આ પ્રજામાં શો ભેદ છે ? હું અને તમે એક જ છીએ, તો કોણ કોનો ત્યાગ કરે છે ને કરશે ? તમે અનુગ્રહકર્તા કોણ અને અનુગ્રહપાત્ર હું કોણ ? હે સ્વામિનાથ ! જે જ્ઞાનના અભિમાનથી સત્તનું લાન ભૂલીને નિદાન તમે જે કૃત્ય કરો છો, તે સત્ જ્ઞાનમાં-ત્રિદાભાસમાં આપણે સર્વ સમાન જ છીએ. ત્રિદાભાસમાં ભેદનો લેશ પણ નથી.

વળી હે રાજા ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને જે ત્યાગી થયા છે, તેઓ વાસ્તવિક રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીના આશ્રયથી જ જીવે છે: ગૃહસ્થાશ્રમ જ મોટે ભાગે તેઓનું પોષણ કરનારો છે. સત્યત્યાગી તો તે જ છે કે, જે પોતાના આશ્રમધર્મમાં પરાયણ રહી જળમાં રહેલા કમળની પેટે નિર્લેપ રહી વ્યવહારમાં વિચરે છે; અનેકોને સમાન-તાથી, જ્ઞાન, ધર્મ, દાન, સત્ સમજી સમજાવી, અનેકોનો પ્રાણદાતા બને છે અને સંસારની કોઈ પણ વાસના જેને બાધ કરી શકતી નથી, તે જ પુરુષ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરમાત્માના સાન્નિધ્યનો-મુક્તાદેશનો અધિકારી છે. પણ જે મુંડીઆઓ, ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આચાર્ય કે ગુરુ, સદ્ગુરુભાવા કે સાધુની છાયા નીચે બેસી, દામ ને કામના બંધનમાં રહી, અનેક પુરુષોને

તારવાનો સ્વયંને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો માની, સંન્યાસનો સ્વાંગ ધારણ કરે છે, તે આ જગતને ઠગનારા બકબકતો છે; પાશથી બંધાયેલાં પશુઓ જ છે. તેઓ સ્વયંના અને અન્યના આ લોક ને પરલોક બગાડનારા જ છે. કારણ કે, મઠ, શિષ્ય, પુસ્તક, ઉદર ભરવાની ચિંતા તથા ધનની લાલસાથી તેઓ મુક્ત નથી. હે મહારાજ ! આ કાષાય વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે, ત્રિહંડનો ત્યાગ કરીને રાજહંડને ધારણ કરે, અગ્નિનું આરાધન કરીને જેમાં અનેક વિદ્વાનો-ગુણવાનોને સંતોષ પમાડાય, પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાય તેવા સત્તા જ્ઞાનવાળા પરમાર્થ યજ્ઞ કરે, સિદ્ધ ત્યાગી અભેદ બ્રહ્મ વિશ્વ-કુટુંબી બની જગતમાં વિચરે અને પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી ધર્મમાં અનુરક્ત રહી, નિરંતર પ્રભાપાલન તથા તપશ્ચર્યા કરવાને તત્પર રહે. પરમાત્માનું સેવન, ભજન, પૂજન, દર્શન એ સૌ ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી જ થાય છે એમ નથી; તમારા જેવા તો આ દેહે જ જીવન્મુક્તદશાને ભોગવે છે; તેથી આ ત્યાગ છોડી, ક્ષત્રિયોચિત ધર્મે પતો; અને દ્વૈતને સિદ્ધિ અદ્વૈતમાં પ્રવેશ કરો. જેઓ ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યા વગર અંતઃકરણમાં રહેલા ચિદાનંદમાં લીન થઈ, સંકલ્પનો જ સંન્યાસ કરે છે, તેઓ જ વિશુદ્ધ સંન્યાસી છે, ને તે જ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.”

પટ્ટરાણીનાં આવાં સદ્બોધજનક વચનો સાંભળીને, વત્સવેન્ના મહાત્મા જનકરાયે પોતાના સ્વસ્વરૂપને ઓળખી, રાણીને આશીર્વાદ આપી પોતાનો ભિખ ઉતારી નાંખ્યો ને રાજલવનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરી ઉત્તમ રીતિએ રાજકાજ ચલાવવા માંડ્યું. તે જ્ઞાની, આત્માનાત્માને સિદ્ધ સમજનારો, પરબ્રહ્મની લીલાવાળા બગીચામાં વિહાર કરનારો, સાંસારિક વિષયોથી વિમુખ થઈને, વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી થતા હર્ષ ને શોકને ત્યાગ કરનારો બ્રહ્માનંદનો ઉપાસક બન્યો હતો; તથાપિ જીવન્મુક્ત દશામાં તેને જે ઓછપ જણાતી હતી, તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉક્ત યોગીન્દ્ર મુનિ યાજ્ઞવલ્કયની તેને રટણ લાગી રહી હતી. મુનિ થોડા કાળમાં પધાર્યા નહિ ત્યારે તેણે પોતાના મનુષ્યદ્વારા વન, ઉપવન, મઠો, મંદિરો ને ગિરિકન્દરામાં શોધ કરાવી, પણ મુનિનો પત્તો લાગ્યો નહિ-ત્યારે તે શોકાતુર થઈ ગયો.

જનકનું વિચિત્ર સ્વપ્ન

આવી રીતિતે પ્રાપ્ત થયેલા રાજા જનકે આ સંસારના પદાર્થ માત્રપરથી પ્રીતિ છોડી દીધી. તેને રોમેરોમે વૈરાગ્ય વ્યાપી રહ્યો. તે આ જગતને ઝાંઝવાના જળ જેવું, ગંધર્વનગર જેવું, આકાશમાં કે

પાણીમાં આળખેલા ચિત્રામણ જેવું માનવા લાગ્યો. તેને સર્વ વ્યવહારો, બન્ધનના પાશ જેવા જણાવા લાગ્યા. તેને ધીમે ધીમે આ લોકનો આનંદ અગ્નિની જ્વાળા જેવો દુઃખદ થઈ પડ્યો. જન્મને અંતે મરણ, ચડતીને અંતે પડતી, ઉદયને અંતે અસ્ત, તેમ આનંદને અંતે શોક જ છે, એવો વિચાર તેને દહાડે દહાડે દઢ થવા લાગ્યો. તેના આમોદપ્રમોદ અસ્ત પામી ગયા. આવી સ્થિતિમાં-વિચારગ્રસ્તાવસ્થામાં એક દિવસે તે બપોરના નિદ્રામાં પડ્યો. તે સમયે તેને નીચે પ્રમાણે સ્વપ્ન થયું.

ભણે કે રાજા જનક પોતે પ્રબળ સૈન્ય સાથે શિકારે ગયો છે. એક હરણ પાછળ પડતાં તે સેનાથી વિખૂટા પડી ગયો છે. તેના તેજ અશ્વ હરણ પાછળ પૂરપાટ દોડ્યો જાય છે. હરણ પણ છલંગપર છલંગ મારતું આઘું ને આઘું ચાલ્યું જાય છે, હરણને પકડવાની ધૂનમાં રાજા એક ગીચ ઝાડીમાં પેસે છે. એક અવાવર-ઝાડીઝાંખરાથી ઢંકાયેલા કૂવાપરથી એનો અશ્વ દોડવા જાય છે. એટલામાં અશ્વ ઠોકરાય છે ને રાજા તે કૂવામાં પડી જાય છે! આ ભયાનક પ્રસંગથી રાજા ગભરાટ ને આશ્ચર્યમાં પડ્યો છે. પડતાં પડતાં કૂવામાંની વડડાલને તે બાઝી પડે છે. ઘોડો તો રાજાને પડેલો જોઈ નાસી ગયો છે ને વડડાલ પકડીને રાજા લટકેલો છે. ઉગરવાનો એકે આરો તેને જણાતો નથી. આ ક્ષણે રાજા વિચાર કરે છે કે, કોઈ રીતે આ સંકટમાંથી ઉગરાય તો પ્રભુકૃપા ! તે ગદ્ગદિત કણ્ઠે પ્રભુને પ્રાર્થે છે. તત્ક્ષણે તેની દૃષ્ટિ ઉપરના ભાગમાં કચડ-કચડ કરવા સ્વર પ્રતિ જાય છે, અને જે વડડાલને પકડીને તે લટકે છે તેનાં મૂળયાં, કેટલાક ઉંદરો, જે રંગે ઠાબરચિત્રા છે તે કાતરે છે. તે સમયે રાજા વિચારે છે કે, ‘જો ડાળો કતરાઈ ગઈ તો નીચે કૂવામાં પડતાં સોએ વર્ષો અહીં જ પૂરાં થઈ જશે !’ પણ તત્ક્ષણે નીચે દૃષ્ટિ પડી જાય છે. ત્યાં એક વિઠરાળ ભયંકર અજગર મહોડુ ફાડી બેઠો છે. એ જોઈ રાજા વધુ ગભરાય છે. તેને કોઈ દિશા બચવાની સૂઝતી નથી, એટલે તે મોટે મોટે જમો પાડે છે. એટલામાં એક સ્ત્રી તે કૂવાના કાંઠાપર આવી ઊભી રહે છે. રાજાએ તેને ઠક્કું; ‘હે જગદંબે ! મારું રક્ષણ કર, મને બચાવ, હું જનકપુરનો મહારાજા છું. તું મારું રક્ષણ કરશે તો હું તને અયરિમિત સંપત્તિ આપીશ.’

તે સ્ત્રી બોલી: ‘હે રાજા ! મારે તારી ધનસંપત્તિની આવશ્યકતા નથી, પણ જો તું મને પરણવાનું સ્વીકારે તો હું તારું રક્ષણ કરું અને આ સંકટમાંથી તને ઉગારું.’

તે સ્ત્રી કુરૂપા, વૃદ્ધા, પક્ષીએલ, અંગે કુષ્ઠ રોગથી ભરપૂર, મ્હોડામાંના હાંત વિનાની ને ઝુલ્મી ગયેલા ચામડાવાળી હતી, તેથી તેને પરણવાની રાજા ના પાડે છે. પણ ઘણા કાલાવાલા કરી પુખ્ત ધનની લાલચ બતાવી, રક્ષણ કરવા કહે છે. પણ વિરૂપા સ્ત્રી એકની બે થતી નથી. હવે ઉપર ઉંઢરો તો વડવાઈનાં મૂળો કાતર્યા જ જતા હતા, તેથી ગભરાઈ ન છૂટકે રાજા તે વિરૂપાને પરણવાની હા પાડે છે ! કે ડાસીએ નીચા વળી, પગ પકડી રાજાને બહાર કાઢી, જમીન-પર મૂક્યો ને કહ્યું; ‘હો રાજા ! હવે તારું વચન પૂર્ણ કર ને મારી સાથે લગ્ન કર !’

રાજા બોલ્યો; ‘હો ડાસી મા ! જરા દયા કરો, હું તો તમારું બાળક-’ આટલું બોલતાં તો ડાસી ક્રોધથી વિકરાળ બની, પોતાનું મ્હોં પહોળું કરી રાજાને ગળી જવા દોડે છે, ને ઊંઘતા રાજાથી ભયના માર્યા સત્ય જૂમ પડાઈ જાય છે-કે ઓ ઓ ઓ ! એ જૂમમાં જ તે જાગૃત થઈ ગયો; નેકીદારે નેકી પોકારી કે, ‘જનકરાયને ઘણી ખમા ! અજ્ઞાતાને ઘણી ખમા !’

રાજા જાગૃત થઈ ગયો. પછી તે વિચારવા લાગ્યો કે, ‘આ શું ? હું અહીંયાં રાજા છું, આ નેકીદારો રાજા જનકને ઘણી ખમા કહે છે ! ત્યાં એક સ્ત્રી મને ગળવાને દોડી ને ગભરાટથી આ ખંડે કે તે ખંડે ? મારાથી જૂમ પડાઈ ગઈ ! હું રાજા જનક તે સત્ય કે જગલમાં દોડતી ડાસીના વિકરાળ મુખમાં જતો પુરુષ તે સત્ય ? એ બેમાં સત્ય શું ? અહીંયાં હું રાજા સત્ય છું, ત્યાં કૂવામાં પડેલો પણ હું જ હતો-એ બેમાં સત્ય શું ? મને તો આ બંને સત્ય અનુભવાયાં છે ! હું અત્ર રાજા જનકરૂપે બેઠો છું, ત્યાં વિકરાળ વિરૂપાની કુચેટાથી ભય પામી જૂમ પાડી તે પણ હું જ છું, ત્યારે એ બેમાં સત્ય શું ?’

જગત્ સ્વપ્નભુવ્ય છે

રાજા આમ વિચારમાં ગુંચવાયો છે; તેની ચિત્તવૃત્તિ વિહ્વાળ બની ગઈ છે; તે બાવરું બાવરું થોભેર બુલે છે. તેટલામાં મન્ત્રોચ્ચો રાજ-કાર્ય માટે તેની પાસે આવ્યા. રાજાની મુખમુદ્રા વિચારઅસ્ત બેઠી, તેઓ નમન કરી બાજુમાં બેસી રહ્યા. એટલામાં યોગીન્દ્ર વેશ ધારણ કરી, હાથમાં શીરડીનો દંડ લઈ, યોગીન્દ્ર મુનિ ત્યાં પધાર્યા ! એ યોગીન્દ્ર મુનિ તે મહાત્મા યાજ્ઞવલ્કય હતા. રાજાને ઉપદેશ કરવા માટે,

આજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ, યોગથી પોતાનું મૂળ રૂપ પલટાવી, વિકૃત વેષથી ત્યાં આવ્યા હતા. તેમનું વિચિત્ર અંગ જોઇ, મંત્રિમંડળ ખડખડાટ હસી પડ્યું. યોગીન્દ્ર મુનિ સર્વને હસતા જોઇ યોગજ્ઞા હસ્યા.

પછી એ હાથ જોડી રાજા બોલ્યો; ‘હે મહાત્મન ! હે દેવ ! આ અસભ્ય મંત્રીઓ તમારું વિચિત્ર અંગ ને વિચિત્ર ચેષ્ટા જોઇને હસ્યા, પણ આપ તેથી યોગજ્ઞા હસ્યા, તેથી મને મનમાં અતિ આશ્ચર્ય લાગે છે ! કહેશો, આપ કેમ હસ્યા ?’

મુનિ બોલ્યા; ‘રાજા ! આ સર્વની મૂખાંધ જોઇ મને હાસ્ય છૂટ્યું છે. તારા મનનો જે ગુંચવાડો છે, તે દૂર કરવા માટે મારું આગમન છે. તારે જ્ઞાન જોઇએ છે, તે મારા મુખથી સાંભળવાનું છે; તેમાં કુચેષ્ટા કે વિચિત્રતાને શો સંબંધ છે ? જે તૃષાળુ છે તેને પાણી સાથે કામ છે, કાંઠા વાંકાચૂંકા છે કે ખરબચડા છે, તે સાથે શો સંબંધ છે ? આ શેરડીનો જેને રસ ચૂસવો છે, તેણે તે વાંકી છે કે સીધી, તેના છોતરાં બાડાં છે કે પાતળાં, તે ક્યાં પાકી છે ને કાણે વાવી છે, તે જાણવા સાથે સંબંધ નથી; પણ તેના મધુરત્વ સાથે જ સંબંધ છે. મૃદ પુરુષ જ અર્થ બહારની વાર્તા કરે છે !’

મુનિનાં આ રીતનાં ચક્રિત કરનારાં, અર્થસચક, બોધક ને મર્મજ્ઞ વચનો સાંભળી જનકરાય જિભો થઇ, તેમનાં ચરણોમાં પડ્યો. પછી પૂછ્યું; ‘હે દેવ ! કહો આપ કૃપાળુ થઇ, આ સત્ય કે તે સત્ય ?’

ત્રિકાળજ્ઞાની યોગીન્દ્ર મુનિ બોલ્યા; ‘જેવું તે, તેવું આ ! કૃવા-માંનો અજગર, વડનાં મૂળો કાપતા કાળા ધોળા ઉંદરો, ડાકેણ જેવી આ ને તેની પરણવાની માગણી, એ જેમ અસત્ય છે, તેમ જ આ રાજપાટ, આ મંત્રિમંડળ, આ પટ્ટરાણી, રાજકુંવરો, ધનસંપત્તિ, વિલાસવૈભવ અને આ વિશ્વ-સર્વ અસત્ય છે. જગન્મિથ્યા ! જેમ જાગૃત થતાં, તે સ્વપ્ન અસત્ય છે, તેમ જ આત્મપદમાં જાગૃત થતાં આ સર્વ-વિશ્વમાત્ર અસત્ય જ છે.’

મુનિનાં ઉપદેશવચનો સાંભળી, જનક રાજા તેમને પુનઃ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતાં બોલ્યો; ‘હે દેવ ! મને આત્મચદમાં જાગૃત કરો !’ રાજા જમીનપર જાંધો પડી જ રહ્યો, ઊઝ્યો જ નહિ. તેના અહંભાવ મટી ગયો નહિ ત્યાં સુધી મુનિએ તેને ઊઠવાની સંજ્ઞા પણ કીધી નહિ.

ન્યારે તે અહંતા મમતાથી મુક્ત થયો, ત્યારે મુનિ બોલ્યા; ‘જનક ! ઊઠ !’

રાજા ઊઠ્યો નહિ, પડી રહ્યો; કેમકે તે જનક ન હતો, તે ઈવલ્યરૂપ બન્યો હતો. પુનઃ મુનિએ કહ્યું; “રાજા ઊઠ !” નામધારી રાજાની ઉપાધિથી વેળિત જનક ઊઠ્યો નહિ, ત્યારે મુનિ બોલ્યા; “હે આત્મરૂપ ! ઊઠ; જે તને ભેધતું હતું તે મળ્યું છે; ઊઠ !”

જનક ઊઠ્યો. પછી મુનિ બોલ્યા; “હે નામરૂપધારી જનક ! સદેવ કૌમ્બેદમય આસીવ । મદ્ર વા રૂદમય આસીવ । હે શાંત ગુણી ! સ્પષ્ટ થયા પૂર્વે આ જગત્ સર્પ જ-પ્રજ્ઞરૂપ જ હતું. તત્ત્વમસિ-એ પ્રજ્ઞ તે તું છે. પણ જેઓના હૃદયપર ગુરુકૃપાકટાક્ષો પડ્યા નથી, જેના ગુહ્યાગરમાં અદ્વૈત ઉદય પામ્યું નથી, તેવા હતભાગી જીવોને જ આ મિથ્યા જગત્ સત્ય ભાસે છે; ને તેને જ મરણનો ભય વ્યાપે છે. જે પ્રજ્ઞ છે, તેને મરવું શું ને જન્મવું શું ? રાજપણું શું ને કુરૂપાને પરણવાનો ભય શો ? કંઈ જ નથી. પ્રજ્ઞરૂપી વિશાળ વ્યાપક વસ્ત્રમાં, પ્રજ્ઞ જ-પરમાત્માએ જ પોતાની ઇચ્છારૂપી રંગી પીછીરડે નાનાવિધ રૂપવાળું આ જગત્ ચીતર્યું છે. એમાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞ જ છે, તેના વિના અન્ય કંઈ જ નથી. एकमेवाद्वितीयं મદ્ર. ભગૃત-જ્ઞાનીને જે ભાસે છે, તે સર્વ પ્રજ્ઞ-પરમાત્મા જ છે. સર્વ સ્થિતિ મદ્ર । હવે પરમાત્માથી ભિન્ન જે કંઈ ભાસે છે તે અવિદ્યા છે.* અવિદ્યાને નસાડી, જે વિદ્યાસંપન્ન બન્યો છે, તેને પરમાત્માથી ભિન્ન કંઈ જ ભાસતું નથી; અને એમ જે ત્રણે કાળે માં ભેય છે, ‘હું’ અને ‘આ’ એ બેનો પ્રકાશિત બુદ્ધિથી ત્યાગ કરે છે. સર્વ અનાત્મ પદાર્થમાંથી અનાદિ કાળની વ્યાપેડી અજ્ઞાનતાને જે ખેંચી કઢાડી, નિજસ્વરૂપમાં તદ્દાકાર થાય છે, તેને આ વિશ્વમાં રહ્યા છતાં, દ્વૈતરહિત સર્વ દૃષ્ટિએ પડે છે, એટલે તેને કંઈ પણ વિશ્લેષ થતો નથી. સ્થૂત દેહમાં વસતો જીવાત્મા, પંચમહાભૂત, પંચતત્ત્વ, પંચકોશ અને જ્ઞાનના વિષયો-એ સર્વથી ભિન્ન છે. જે સર્વથી ભિન્ન છે, તે જ પરમાત્મા છે. જેમ નૃસિંહાળામાં રહેલો દીપ, સભ્ય, નર્મકી, પડદા, ગૃહ આદિને સમાનપણે દીપાવે છે, તેમ આખા પ્રજ્ઞાંડને તે જ પ્રભુ દીપાવે છે.† એ પરમાત્મા અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અવ્યય, રસરહિત, ગંધરહિત, નિત્ય, અનાદિ, અનંત તથા અચળ છે;‡

* બ્રહ્માનેનાષ્ટતં જ્ઞાનં તેન મુર્ધ્નિતિ જંતવઃ ।

† તમેવ મઃન્તમનુભાતિ સર્વે તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ ।

‡ અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં, તથાડરસં નિત્યમગન્ધચ્ચ યત ।

અનાયનન્તં મહતઃ પરં ધ્રુવં, નિચામ્ય તન્મૃત્યુમુક્તાત્પ્રમુખ્યક્ષે ॥

જેમાંથી ભૂતમાત્ર જન્મે છે, જેનાથી જન્મ્યા પછી જીવે છે, જીવના ઘટઘટમાં જે છે, તે જ બ્રહ્મ છે ને તે બ્રહ્મ તું પોતે છે.* તું જીવે નથી, જનકે નથી, મનુષ્યે નથી, રાજાએ નથી, પશુ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મ ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્મળ, અવિનાશી, દ્વૈતરહિત, આનંદસ્વરૂપ છે ને તે અનુભવવડે જ જાણી શકાય છે. જેને અદ્વૈતસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અદ્વૈત આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્યવડે, જગતને મિથ્યા જાણી, લોકપ્રસિદ્ધ નામરૂપાત્મક દેહનું દેહીપણું ત્યજી, વ્યવહારમાં વિચરે છે: તેને ચરાચરમાં સ્વચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ વિના અન્ય કંઈ બાસતું નથી. તે જ સદા જન્મમરણથી મુક્ત થઈ, બ્રહ્મરૂપને પામે છે. તે જાણે છે કે, સંપૂર્ણ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે, વત્સનું વત્સ બ્રહ્મ છે, ચિત્તન કરવા યોગ્ય, વિચારવા યોગ્ય, કહેવા યોગ્ય-સર્વના સારભૂત બ્રહ્મ જ છે; તેને કંઈ જાણવાનું નથી, વિચારવાનું નથી, કહેવાનું નથી ને સાંભળવાનુંએ નથી. તું તદ્ ને જાણ, અને ભગવાન વસિષ્ઠે રામચન્દ્રને કહ્યું છે તેનું સ્મરણ-અહણ-સેવન કર કે, યદા સંક્ષીયતે ચિત્તમબાવાત્પન્તભાવનાત્ । ચિત્સામાન્યસ્વરૂપસ્ય સત્તા સામાન્યતા તદા ॥ અભાવની એટલે આ જગતની સર્વ મોહજાળ છૂટવાની અંતરની ભાવના થવાથી, જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ પૂર્ણપણે ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓ, બ્રાહ્મસ્વરૂપને વીસરી અંતરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ તે ચિત્તસામાન્યતાને પ્રાપ્ત કરી, વદાકાર બની જાય છે ને ત્યારે આ જગત ઓગળી, ધ્વસ્ત થઈ કે લોપ થઈ કયાં જાય છે તે જણાતું જ નથી-એવી જે વૃત્તિ-વાસના-ભાવના તે જ બ્રહ્મ અને એ જ બ્રહ્મ જન્મમરણથી મુક્ત કરનાર છે. જાણ કે અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભવરૂપ આ આત્મા છે, તે જ બ્રહ્મ છે. તત્ત્વમસિ-તે બ્રહ્મ તું છે.”

આ યોગીન્દ્ર મુનિએ પછી જનકને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યું હતું. તે સ્વરૂપ હૃદયમાં ધારણ કરી, રાજા જનક જીવન-મુક્ત બની, રાજ્યપાટ સંભાળી રાજ્ય કરતો હતો. તે વ્યવહાર-કાળમાં દ્વૈતને જોતો, તથાપિ સર્વત્ર ચૈતન્યવ્યાપ્ત હોવાથી, જ્ઞાનરૂપ આત્માથી ભિન્ન કંઈ પણ જોતો ન હતો; તે સર્વત્ર અદ્વૈત, સમતા, પ્રેમ જ નીરખતો હતો. તેનો સકળ વ્યવહાર વિકારરહિત-અહંત્વમભવ-રહિત હતો; તે આનંદ સ્વરૂપે જ વિહરતો હતો; તે આનંદરસ જ અહણ કરતો હતો.

* યતો વા ઇમાનિ સૂતાનિ જાયન્તે, એન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્પ્રયન્તિ, અમિષંવિશન્તિ, તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ । તત્ત્વ બ્રહ્મ ।

આમ રાજા જનક જીવનમુક્ત બન્યો. યોગીન્દ્રમુનિને તો તેને વિદેહમુક્ત કરવો હતો તેથી તે પ્રસંગની રાહ જોતા યોગીન્દ્રમુનિ જનકપુરીમાં રહેવા લાગ્યા, અને તેમની આજ્ઞાથી રાજાએ યજ્ઞ આરંભ્યો. એ યજ્ઞમાં મોટમોટા પાંડિતો પધાર્યા હતા; પણ એમાં ખરા આત્મનિષ્ઠ થોડા જ હતા. જનકનો યજ્ઞ ચાલતો હતો, તેવામાં પૃથ્વીહૃદિને દિવસે, સકલ સમાજ ભરેલો છે તેની મધ્યમાં, ઋષિઓને પણ પાણી ભરાવે એવી વચકનું મુનિની પુત્રી સંન્યાસિની ગાર્ગી, વસ્ત્રપરિધાન કીધા વિના-દિગંબર અવસ્થામાં યજ્ઞમંડપમાં આવી ઊભી રહી.*

જનક સભામાં ગાર્ગી

સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ જાણવાવાળી, બ્રહ્મરૂપમાં વિલીન થયેલી સંન્યાસિનીએ અનેક તત્ત્વવિદ્ મહાત્માઓના મુખથી સાંભળ્યું હતું કે, રાજા જનકને દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. તેને તત્ત્વ-સત્ પદાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે, તે સત્નો જ ઉપાસક છે. તે સત્ વિના અન્ય જાણતો નથી, સત્ વિના અન્ય જોતો નથી, સત્ વિના અન્ય સાંભળતો નથી, સત્ વિના અન્ય બોલતો નથી-માટે તેની પરીક્ષા કરવાને જનકનીયજ્ઞસભામાં તે આવી હતી. તેનો વેશ વિચિત્ર-અદ્ભુત હતો. તે દિગંબર જ હતી. તેની કાંતિ મન હરણ કરનારી, જગતના જીવના મનપર પ્રતાપ-દિવ્યપણાની છાપ પાડનારી હતી. તેનાં અંગનો વર્ણ ગૌર, સર્વોગ લાંબા કેશોથી આચ્છાદિત, કપાળપર ત્રિપુંડ્રની સ્વાભાવિક ત્રણ રેખાઓ હતી. તેણે હાથમાં દંડ ને કમંડલુ ધારણ કીધાં હતાં. ચત્કિચિત્ સંકોચ વગર તે સભામાં આવી ઊભી રહી. તેને સભાના મધ્યમાં ઊભેલી જોતાં જ, જનક સાથે સર્વ સામન્ત વર્ગ, વિશ્વવિદ્ય સંકલ્પથી વિચારગ્રસ્ત થઈ ગયો, અને ઋષિવર્ગ, નગરજન, ને સુલ્લઘ્ન પ્રાણીઓમાંના કોઈ હાસ્યથી, કોઈ કૌતુકથી, કોઈ નિર્ભર્ત્સનાથી તેની સામે જોવા લાગ્યા, પણ ગાર્ગીના મુખમંડળમાંથી પ્રકાશતા પ્રકાશ સામે કોઈ પણ દૃષ્ટિ ડેરવી શક્યું નહિ; તેમ કોઈ પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ† રહી શક્યું નહિ. માત્ર મુનિચક્રચૂડામણિ બાહ્યવદ્ભ્ય જ સ્થિતપ્રજ્ઞ રહ્યા. એ ગાર્ગીનો સંકલ્પ હતો કે, ‘મારો સ્વામી

* આ પ્રસંગ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, તૃતીય અધ્યાય, પદ્ય અને અષ્ટમ આશ્લેષમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે.

† પ્રજ્ઞહતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ ! મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તથોચ્યતે ॥

તેજ થવાને યોગ્ય છે કે જે સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય; અને જો તેજ વસ્તુપરિ-
ધાન કરાવે તો તે પહેરવું ને તેની જ માત્ર લજ્જા ધરવી; કેમકે
જગતના જીવો તો પશુતુલ્ય છે. એ પશુતુલ્ય જીવોની તે લજ્જા જ
શી ? તેથી તે સદા દિગમ્બરપણે આ લોકમાં વિચરતી હતી. યાજ્ઞવલ્ક્યને
સ્થિતપ્રજ્ઞ બોધ, તેણે તેની પાસે વસ્ત્ર માગ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે તે આપ્યું
ને તેની લજ્જા ધરીને તે ઊભી રહી.

પછી રાજા જનક તેના પ્રતિ બોધ્યો; “હે ભગવતિ ! તું
મારા રાજભવનમાં આ વિચિત્ર વેશે (નગ્નાવસ્થામાં) ક્યાંથી આવી ?
તું કોણ છે ? તું કોની છે ? તે મને કહે. જો કે મેં આ છત્ર ચામરાદિ
ધારણ કર્યા છે, પણ હું મુક્ત છું, એમ તત્ત્વે કરીને તું જાણ. જ્ઞાન-
વડે મારું વાસનાબીજ ભસ્મ થયું છે.* મને શત્રુના નાશમાં પ્રીતિ
નથી અને સ્ત્રીપુત્રાદિકના પરિગ્રહમાં પણ પ્રીતિ નથી. મને કોઈ
અંદનથી ચર્ચે કે વીંધણાથી વીંધે, એ સમાન જ છે; મને મિટ્ટી ને
સોનું સમાન છે; જે દેહ તારી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે દેહ સર્વ સંગથી
મુક્ત છે; ને સર્વ કામથી મુક્ત છે; મને ત્રિદંધારણ કે છત્રધારણ
સમાન છે; મને બંધના કારણભૂત પદાર્થમાં આસક્તિ જ નથી. મને
તો દિગમ્બર, સામ્બર કે ચિદમ્બર સમાન જ છે, પણ આ સંન્યાસ-
દશામાં રહી, તે નગ્નાવસ્થામાં આ રાજભવનમાં પ્રવેશ કીધો, વ્યાવ-
હારિક જીવો સમક્ષ તું દિગમ્બરપણે લજ્જા વગર ઊભી રહી, એ
સ્ત્રીધર્મથી વિપરીત વર્તન જ ગણાય છે. વળી તે આ મારા ગુરુ
પાસેથી વસ્ત્ર ગ્રહણ કરી પરિધાન કર્યું, અન્યને અંધ કે પશુવત
ગણ્યા, તેનું કારણ જાણવાની મને ઇચ્છા છે.”

(વિદેહ કહેવાતા રાજા જનકના મુખમાંથી આવું કંઈક વચન
સાંભળી, ગાર્ગી બેલી; આ જગતમાં વિદેહી મનાતા ને પરિચાર-
કેથી પૂજાતા, હે દેહદર્શી રાજા જનક ! બુદ્ધિમાન, તત્ત્વવિદ્ તેજ
ગણાય છે કે, જે અક્ષર, શબ્દ ને વાક્ય દોષરહિત બોલે છે. બુદ્ધિ-
માન નિઃપ્રયોજન કે નિરર્થક વાક્યનો ઉચ્ચાર જ કરતો નથી; તેમ
કઠોર, આમ્ય, ધર્મ, અર્થ ને કામથી વિરુદ્ધ, અસંગત ને અસંસ્કૃત,
તેમ ન્યૂન અધિક વાક્યોચ્ચાર પણ કરતો નથી. અનેક મહાત્માઓના
મુખથી મેં સાંભળ્યું હતું કે, રાજા જનક વિદેહી છે; પણ આજે
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, તું વિદેહીએ નથી, આત્મદર્શીએ

* જ્ઞાનામિઃ સર્વકર્મણિ અશ્રમસાત્કુરંતે સ્થિતઃ ॥

નથી, પણ દેહદર્શી અદ્ય પ્રાણી છે; અને સાથે મૂર્ખ પણ છે. વિદેહી-પરબ્રહ્માં રમણ કરનારો પુરુષ તો સદા સદ્ગુણે જ રહે છે. તે બ્રહ્મ વિના અન્ય પદાર્થ દેખતો જ નથી. નટ જેમ નટવાનો વેશ ધારણ કરે છે ત્યારે પણ પુરુષ છે, ને તે વેશનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પણ પુરુષ જ છે, તેમ બદ્ધવેત્તા, દિગમ્બર હોય કે સામ્બર હોય, ત્વગમ્બર હોય કે ચિદમ્બર હોય, તેમાં અધિક શું ને ન્યૂન શું, એ તારા જેવો વિદેહી ન જાણે ને તેમાં વને વિવક્ષણતા જણાય, તે તારું મૂર્ખપણું નહિ તો અન્ય શું ? તારામાં વિદેહપણું નથી; કેમકે જેનામાં અખંડિત સદ્ગુણતા હોય છે, તેજ વિદેહી છે; સદ્ગુણતાનો અભાવ એ જ સદેહીપણું જણાય છે. તું સદેહી છે તેથી તં મને નમ્ર બોધ, પણ સદ્ગુણતા હોત તો બ્રહ્મરૂપ જ બોત. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે જ વિદેહી છે. મારી પ્રતિજ્ઞા હતી કે, જે સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય, તે જ મારો સ્વામી થવાને યોગ્ય છે; અન્ય તો પશુ છે, તેની હું લગ્ન ધરતી નથી. પશુની લગ્ન કોણ ધરે છે ? આ મહામુનિ ઊંચી કોટીના, સ્થિતપ્રજ્ઞ બ્રહ્મરૂપ છે ને તેની જ મેં લગ્ન ધરી છે. તું સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી, તે એપરથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે કે, તં મને નમ્ર બોધ કૌતુક માન્યું. ને નમાવસ્થાને દ્વષણ ગળ્યું છે. તું પૂછે છે કે, હું કોણ છું ? એ પ્રશ્ન તારી અજ્ઞાનતા સ્વયં છે. માટી ને પાણી જેમ સ્વભાવથી ભેળાં છે, તેમ આ દેહ જડ અને ચેતનથી ભેળો છે; અને એ જડ ચેતનના સંયોગથી હું નિર્માણ થયેલી છું. હવે એ જડ ને ચેતન સર્વમાં છે. જે જડ તારામાં છે તે મારામાં છે ને જે ચેતન તારામાં છે તે મારામાં છે. તું કોને પ્રશ્ન કરે છે કે હું કોણ છું ? જડને પ્રશ્ન કરતો હોય, તો જે રેતીના ઠણો એક બીજા સાથે ભેળાયલા છતાં, એક બીજાને જાણતા નથી, તેમ જડ, જે નેત્ર શ્રોત્રાદિ છે, તે એક બીજાને જાણતાં નથી, તો તેઓ શું ઉત્તર આપશે ? ચેતનને પ્રશ્ન કરતો હોય તો ચેતન એક જ છે, જે તારામાં છે તે જ મારામાં છે, તો પૂછ તારા ચેતનને કે હું કોણ છું ? પ્રત્યેકમાં એક જ ચેતન ને એક જ જડ છે તો શું પ્રત્યેક વ્યક્તિને જૂઠું જૂઠું જ્ઞાન હોઈ શકે ? નહિ જ.

“હો રાજા જનક ! જાણ કે જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ત્રીશ ઠળાથી* વ્યક્તવાને પામી છે, તે હું છું, તું છે ને જગત માત્ર છે. તું પ્રશ્ન કરે

* પંચજ્ઞાનના હેતુ. પંચ ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, સત્ત્વ, અહંકાર, વાસનાતમક જગત, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, વ્યક્તિ દ્વંદ્વ-સુખ-દુઃખ, જન્મ-મરણ, લાભ-હાનિ, પ્રિય-અપ્રિય, શાળ, પંચગુહાશ્રય ને સદ્ભાવ, અસદ્ભાવ વિધિ, વીર્ય ને ત્રીશયું બળ.

છે કે, 'તું કોની છે ને મારા રાજભવનમાં ક્યાંથી આવી ?' એ પ્રશ્ન પણ મૂર્ખતાભર્યો છે. જેની સ્થિતિ ક્રમે ક્રમે ને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી હોય, જે એક રૂપમાં ન હોય, જેનો તું છે તેના જ સર્વ છે, તો હું કોની કહેવાઉં ? કેમકે સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં વીર્ય અને રુધિરના મિશ્રણથી આ દેહ બંધાય છે; તેમાંથી નવમે માસે જન્મ થાય છે; ત્રિહથી સ્ત્રી પુરુષ કહેવાય છે; બાળપણમાંથી ક્રમાનુસાર વધી યુવાવસ્થાને પામે છે ને પછી વૃદ્ધ થાય છે, અંતે મરણ પામે છે. ને આમ ક્રમે ક્રમે પૂર્વ પૂર્વ રૂપો નાશ પામતાં જાય છે, ને દીવાની જ્યોતિષેરે નવાં નવાં રૂપોને, જીવાત્મા ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કરે છે. આમ રૂપાંતર ને સ્થિત્યંતર થતું જાય છે. આ સર્વ વિકારો દેહને ધારવા પડે છે, આત્માને તેની સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી-તે તો વિકારરહિત છે. ત્યાં કોણ કોનું છે ને ક્યાંથી આવ્યું, એ પ્રશ્નનું ઉત્તર શું આપું ? જ્ઞાનીને એ પ્રશ્ન કેવો ? પ્રાણીને પોતાનાં હાડકાં ને ચામડાંની સાથે સંબંધ નથી, તો પછી ખીજા સાથે તે શાનો સંબંધ હોય ? જીવને એક સ્થિતિમાં ઠરવાનું નથી, તો હું જે આત્મરૂપ છું તેને કોની મનાઉં, અને હું કોણ છું ને કોની છું ને ક્યાંથી આવી, એ કેમ સમજાવી શકું ? હે રાજા ! જે તું સમાન-પણુનો અનુભવી હત-અદ્વૈતમાં મગ્નમસ્ત હત, તો આ પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવત નહિ; પણ તારામાં જ્ઞાનની ઉણપ છે, તેજ તને આવો પ્રશ્ન કરાવે છે. જ્ઞાની છે તે તો સર્વને દ્રવ્યથી નિર્મુક્ત જ જોય છે.

હવે જાણ કે, જ્યાંથી તું આવ્યો છે, ત્યાંથી જ હું પણ આવી છું. જે સ્થાન તારું ને સર્વનું છે તે જ સ્થાન મારું ને સર્વનું છે ને ત્યાંથી હું પણ આવી છું.

વળી તું પૂછે છે કે, આ સભામાં કેમ આવી ? કોની સભા ને કોનું મંદિર એ તું જાણતો નથી, તેથી જ એવો અભિમાનવાળો તું પ્રશ્ન કરે છે. આ મંદિર જ્વતમાં તારું હતું નહિ ને લવિષ્યમાં તારું રહેવાનું નથી ને વર્તમાનમાં પણ તું એનો સ્વામી નથી; કેમકે મંદિરના એક વિભાગમાં જ તારું સ્થળ છે. તે વિભાગનો પણ તું સ્વામી નથી, કેમકે એક પલંગપર જ તારી શય્યા છે; અને એ શય્યાનો પણ તું સ્વામી નથી, કેમકે તેના અર્ધની સ્વામિની, તારી અર્ધાંગના છે. તો તારી નગરી ક્યાં છે, તારું મંદિર ક્યાં છે ? ને તારી સભા ક્યાં છે ? પણ હે રાજા ! તને હજી ઉપશમની* પ્રાપ્તિ થઈ નથી ને

* ઉપશમ એટલે ઈન્દ્રિયસંયમ, તૃષ્ણાક્ષય. ઉપશમ થતોને ધર્મ છે. ચતેરુપશમોધર્મ:

પ્રાકૃત મનુષ્ય પેરે તું માત્ર વૃદ્ધ જ થયો છે, તેથી આવી અર્થ વગરની વાણી બોલે છે; તું જ્ઞાનવૃદ્ધ નથી, તેથી જ તને દ્વેષપણું દૃષ્ટિએ પડે છે. તારું મન અને ઇંદ્રિયો વિષયોન્મુખ છે; તેથી જ હું તારી દૃષ્ટિમાં નમ્ર દેખાઈ છું ને મને ભેદ તને કૌતુક થયું છે. હું તો બ્રહ્મરૂપ છું, તું પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ બ્રહ્મને નમ્ર કીયે પ્રકારે ભેદ શકે છે? હે જનક! તું સ્થિતપ્રજ્ઞ હોત, તો તને, હું કે જે સદા જ અંબર-ધારિણી છું તેને, તું નમ્રાવસ્થામાં છું, એમ દૃષ્ટિએ જ પડત નહિ.’

ગાર્ગીનાં આવાં અણુભોલ, બોધક ને તત્ત્વથી ભરપૂર વચનો સાંભળી, તે રાજા, જે પોતાને વિદેહમુક્ત થયેલા નિરભિમાનપણે માનતો હતો તેનું રહેલું સહેલું અભિમાન ગળી ગયું. તે ગાર્ગીને પગે પડ્યો ને ‘મને જ્ઞાન આપો,’ એમ તેણે તેની પાસે ભિક્ષા માગી.

ગાર્ગીએ કહ્યું; “હે રાજા! આ તારા સમર્થ ગુરુસમક્ષ હું જ્ઞાન આપવાને અધિકારિણી નથી. એને જ પૂછ. તને વિદેહમુક્ત કરવાને એ જ સમર્થ છે, પણ આ મારા સ્વામીને-તારા ગુરુને હું એક પ્રશ્ન પૂછું છું, તેનું ઉત્તર તું શ્રવણ કર, તેથી જ તારો અર્થ સરશે!”

ગાર્ગીના પ્રશ્ન

પછી ગાર્ગીએ ઉભય ઠર બેઠી, પ્રણામ કરી, યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું; “હે ભગવન! કહો, કનક અને કામિનીના ત્યાગથી કંઈ શ્રેષ્ઠ છે? જન્મ મૃત્યુથી કેાણ મુક્ત છે?”

મુનિચક્રચૂડામણિએ ગંભીરપણે વિચાર કરી કહ્યું; “હા, છે! કનક ને કામિનીનો ત્યાગ હઠથી પણ થાય છે, ને એ સ્થૂલ ત્યાગ છે; એમાં વિશેષતા યત્કિચિતે નથી. પણ જે સૂક્ષ્મ ને કારણનો ત્યાગ કરે છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે.* કામનો ત્યાગ સરળપણે કરી શકાય છે; પણ ‘સૂક્ષ્મ’નો ત્યાગ અતિ કઠિન ને દુર્લભ જ છે.

એક સ્ત્રી જન્મથી કુવારી રહી હોય તેણે સાઠ વર્ષોનું અયુષ્ય બ્રહ્મચર્યમાં વીતાડ્યું હોય, તેને પુરુષના સંગનો તો કુવારી સ્ત્રીનો શું પણ તેના અંગના રંગનો પણ સંકલ્પ થયો ન હોય, એવું ઉગ્ર બ્રહ્મચર્ય તે હઠથી પાળી શકી હોય, પણ તેનામાંથી ‘સૂક્ષ્મ’નો ત્યાગ ન થયો હોય તો

* સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિવક્ષણાઃ ॥

તેને પતન તો નિશ્ચય જ છે. કર્મયોગે તે માંદી પડી ને આસપાસના મનુષ્યો વૈદ્યને લાવ્યા. તે બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રી પુરુસક્ષમનો ત્યાગ પનો સ્પર્શ કરતી ન હોવાથી તેને પડદામાં બેસાડી હાથે દોરી બાંધી. તે દોરીનો છેડો વૈદ્યના હાથમાં આપ્યો, અને વૈદ્યે દોરી ઝાલતાં જ, તે બ્રહ્મચારિણીના અંગને ઠંડક વળે એવી ભાવના કીધી ને તે ભાવના બ્રહ્મચારિણીને ક્ષણી: તેને શાતા વળી. પણ તે જ ક્ષણે તે સ્ત્રીના હૃદયકાશમાં નૂતન ભાવના જન્મી કે હાથે બાંધેલી દોરીદ્વારા મને પુરુષનો સ્પર્શ થતાં જ આટલી શાંતિ વળી, તો જે સ્ત્રીઓ સર્વકાળ પુરુષનો સ્પર્શ કરતી હશે, તેમને કેટલી શાંતિ વળતી હશે ? આ વિચારને અંતે તેનું અવસાન થયું ને તેને વેશ્યાનો જન્મ ધરવો પડ્યો.

તાત્પર્ય કે, હઠથી કનક કામિની તબીય છે, પણ જે ‘સક્ષમ’ છે તે જ્યાંસુધી તબીય નહિ ત્યાંસુધી હઠનાં કમોં નિરર્થક જ છે. સ્થૂલનો ત્યાગ હઠથી બને છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ નથી, પણ સક્ષમનો જે ત્યાગી છે તે જ ત્યાગી છે ને તે જ શ્રેષ્ઠ છે.

હવે, હે સકળ તત્ત્વના રહસ્યને જાણવાવાળી વિદુષી ગાર્ગી ! ‘કારણ’ કેમ ત્યાગવું, તેની કથા કહું છું તે સાંભળ.

કોઈ એક અરણ્યમાં એક બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિ વસતા હતા. તેના અચળ-અટલ તપોબળથી પ્રસન્ન થઈ ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, કારણ ત્યાગનું વિષ્ણુ, શંકર, દેવ ને દેવી સર્વે પધાર્યા. સર્વ દષ્ટાંત તત્ત્વવિદ્ઢ દેવોએ બ્રહ્મવેત્તાને આશીર્વાદ આપી કહ્યું; ‘તમે અમારા લોકમાં પધારો.’

મુનિએ પ્રશ્ન કીધો; ‘હે દેવતાઓ ! કહો મને, તમારા લોકમાં નિત્યનું-શમતાવિષમતારહિત અખંડ સુખ છે ?’

સર્વ દેવોએ કહ્યું; ‘ના. અખંડ સુખ અમારા લોકમાં નથી, અખંડ સુખ તો બ્રહ્મધામમાં જ છે !’

તે બ્રહ્મવેત્તાએ કહ્યું; ‘એમ છે તો આપ પધારો. જ્યાંનું સુખ નાશરૂપ હોય ત્યાં મારે આવવાની ઇચ્છા નથી; મારે તો અખંડ સુખના ભોગી થવું છે કેમકે તે જ શ્રેષ્ઠ છે !’

દેવતાઓના પધારી જવા પછી, કોઈ કાળે એ બ્રહ્મવેત્તાના હૃદયકાશમાં અભિમાન સ્ફૂર્ત્યું કે, ‘અહો ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર જેવી દેવોએ મને પોતાના લોકમાં લઈ જવાને સમજાવ્યો-પ્રાર્થ્યો, છતાં

હું નિઃસ્પૃહ થયો થકો નહિ ગયો ! મારી જગાએ અન્ય હત તે તત્ક્ષણે તૈયાર થાત.' આવું અભિમાન રુકુરી આવતાં તેનો દેહ છટી ગયો ને એ અભિમાનના યોગે કેટલોક કાળ તેને આ લોકમાં રગડાવું પડ્યું.

માટે હે ગાર્ગી ! સૂક્ષ્મ ને કારણનો નાશ કરી, જે પુરુષ સમ-ચિત્ત રહી વિચરે છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે. કનક કામિનીત્યાગ શ્રેષ્ઠ નથી. અખંડિત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા છતાં દોરીના સ્પર્શથી પુરુષનો સ્પર્શ સુખદાયી વિચાર્યાથી વેશ્યાપણું પ્રાપ્ત થાય; નાશવંત લોકના સુખને તુચ્છ ગણવારૂપી દૃઢ જ્ઞાન થયા છતાં, મુનિને તે નિઃસ્પૃહપણાનું પણ અભિમાન રુપે, એ એની અપૂર્ણતા છે ને તેથી અધઃ પતન થાય છે, એટલા માટે, જ્ઞાનીએ, ગમે તેટલું જ્ઞાન છતાં પણ, પુરુષાર્થ કરી-સ્થિતપ્રજ્ઞ રહેવા માટે 'સૂક્ષ્મ' ને ને 'કારણ'નો ત્યાગ કરવો.

એ ત્યાગ તો જેને બ્રહ્માનંદનો અજર નશો ચડેલો છે, ને ગમે તેવી ખટાશથી પણ ઊતરતો નથી તેનાથી જ થાય છે; કેમકે તેને 'સૂક્ષ્મ' ને 'કારણ' બાધ કરતાં નથી. એવા બ્રહ્માનંદની પ્રજ્ઞા ત્રણે કાળોમાં દૃઢ-સમતાવાળી જ રહે છે. તેના સ્થાનમાંથી દ્વેત ઓગળી જાય છે, કનક ને કામિનીનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ હોય, પરંતુ તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ સૂક્ષ્મ ને કારણનો ત્યાગ છે. હે જ્ઞાતા ગાર્ગી ! એ ત્યાગ તેને જ થાય છે, કે જે એ 'વેદ'નો જ્ઞાતા બને છે; * અને તે જ સર્વરૂપ આત્માને જાણી, સર્વ પદાર્થોને આત્મારૂપ જોય છે ને તે જ સૂક્ષ્મ કારણનો ત્યાગ કરવે સમર્થ છે ને તે જ જન્મમૃત્યુથી મુક્ત છે. અનેકાશ્રદ્ધાબુદ્ધિવાળો કે જેણે બ્રહ્મને આત્મરૂપે પિછાણ્યું નથી, જે અવ્યક્તનો જ્ઞાતા નથી, તે તપ, યોગ, દાનાદિક કરતો સતો, કાળ આવતાં દેહને જ પામે છે ને જન્મમરણથી મુક્ત થતો નથી."

આ પ્રમાણે ગાર્ગી સાથે અનેક પ્રકારે સંવાદ કરી મુનિચક્ર-ચક્રામણિ યાજ્ઞવલ્કયે, જનકને 'વેદ'(જાણવા યોગ્ય)નું પરમ વિશુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યા પછી, તે વિદેહમુક્ત થયો હતો. એવા પરમ જ્ઞાનના સંપાદનથી જ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ કારણના નાશ પછી જ જનક વિદેહી થઈને રાજ્ય કરતો હતો. જનક, યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠાદિ જીવન-મુક્ત તેમ જ વિદેહમુક્ત હતા. તે સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ નિર્લેપ

* वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृत् वेदविदेव चाहम् ॥

હવા. * એ તેમનો સામાન્ય પુરુષાર્થ નહતો-પણ અસામાન્ય-અમતિમ-
અધૈયિક પુરુષાર્થ હતો; તેમનું જ્ઞાન શુદ્ધ હતું.

રાજા જનક પરમ તત્ત્વને વિશે અખંડવૃત્તિનો પ્રવાહ વહેવરાવી
અંતકાળે ભગવદ્ગુણને યથાર્થ જાણીને, કેવલ્ય ગાતને પામ્યો હતો.†

હે વત્સ સુવિચાર ! પૂર્વ જન્મના ઋણાનુબંધની, પૂર્વ જન્મનાં
કરેલાં કર્મોની તથા વિદેહી જનકના આત્મશોધનની આ કથા, તમારું
કલ્પણ કરો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો
દુર્લભ જ છે. દુર્લભ છે તેથી જ તેઓ કાળના કાળ વહી ગયા છતાં
તથ્થે લોકોમાં પ્રખ્યાત છે.

આ લાંબો ઇતિહાસ કહીને હિમગિરિના મહાત્માએ મૌન ધારણ
કર્યું. પરમ સંતોષ પામેલા બન્ને શિષ્યો મહાત્માનાં ચરણકમળમાં
પોતાનું મસ્તક મૂકીને, આ અદ્ભુત ઇતિહાસના શ્રવણનું મનન કરતા
કરતા પોતાના આશ્રમમાં ગયા.

ગુરવો વહવઃ સન્તિ ક્ષિપ્યન્તિપહારકાઃ ।

દુર્લભઃ સ ગુરુલોકે ક્ષિપ્યન્તિપહારકાઃ ॥

* અવક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ।

કર્મેણેવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥

† વહવો જ્ઞાનતપસા પુતા મદ્ભાવમાગત્માઃ ॥

પપ્પ બિન્દુ

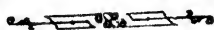
—૨૦૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨—

ઈશ્વરાસક્ધિ

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! મક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્વયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

હે પાર્થ ! એ પરમપુરુષ, અનન્યભક્તિથી-અપરોક્ષાનુભવથી લભ્ય છે-ભણી શકાય છે, જેને વિષે સંવે ભૂતો રહેલાં છે-જેણે આ સર્વ વિસ્તાર્યું છે.

—૨૦૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨—

પ્રભાતના શ્રી શંકરરૂપ મહાત્મા હર્ભાસન ઉપર બિરાજમાન હતા. બીજા હર્ભાસન ઉપર સુવિચાર બેઠો હતો. ભૂમિપર તેની સ્ત્રી છદ્મલિંગ બેઠી હતી. મહાત્માએ સમાધિમુક્ત થઈને બન્નેને આશીર્વાદ આપ્યો.

તે પછી હાથ જોડીને સુવિચાર બોલ્યો; “હે ગુરુદેવ ! ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેમ જાણખી શકાય ? એ વિષય સંબંધે મારા મનમાં ઘણી જ જાંજલ થયા કરે છે. અનેક ઋષિ મુનિઓએ અનેક પ્રકારે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, પરંતુ તે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર હૃદયકાંક્ષામાં કે પ્રત્યક્ષ નેત્રદ્વારા થઈ શકતો નથી. એ કેમ થઈ શકે ? શ્રુતિ કહે છે કે, ઈશ્વર વ્યાપક છે-જેમ વાતુ વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે તેમ ઈશ્વર પરમાત્મા ચરાચરમાં વ્યાપીને રહ્યો છે. એ વ્યાપક ઈશ્વર એક સ્વરૂપે કેમ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે ? જે ઈશ્વરને, આ જગત્ જોવા તલસે છે, એ ઈશ્વરમાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ જોઈને, તેની પ્રતિમા ચક્ષુ સમીપ ખડી થાય તો ઈશ્વરને સાકાર કહી શકશે. પણ આપે અનેક પ્રસંગે કહ્યું છે કે, ઈશ્વર સાકાર નથી, પણ નિરાકાર છે, નિરવયવી છે, અચર

* ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્ય નામ મહાવશાઃ । એ. ૪. ૧૧

છે, અમર છે, સર્વવ્યાપક છે, ચિદાત્મક છે ને સર્વગુણસંપન્ન છે; તેને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું નથી. છતાં આપ બીજીવાર એમ પણ કહો છો કે તે સાકાર છે; અને અનેક અવતારો ધારણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ કહ્યું છે કે; 'યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ! અમ્યુસ્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥' જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું એટલે સચ્ચિદાનંદ, નિર્ગુણ, નિરવયવી, સર્વવ્યાપક એવો જે પરમાત્મા, તે આ જગતમાં અવતરું છું.' એ ઇશ્વરનું સાકાર સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. વળી વેદ, જે પરમાત્માની વાણી છે તે શબ્દવડે 'નેતિ નેતિ' 'એ નહિ, એ નહિ' એમ કહી, * રૂપમાત્રનો અનાદર કરે છે. હવે ઇશ્વરને નિરાકાર કહીએ તો, પ્રાર્થના કરતાં, 'હૃ પ્રભુ ! તું અમારા પર દૃષ્ટિ કર !' એ શબ્દો વહીએ છીએ, તે અર્થરહિત થઈ પડે, કેમકે જે નિરાકાર છે-જેને હાથ, પગ, મુખ કણાદિ ઇન્દ્રિયો નથી, તેને નેત્રો પણ હોય નહિ અને નેત્રો હોય તે સાકાર ગણાય; હવે નેત્રો વગર કુપાની દૃષ્ટિ કેમ કરી શકે ? વળી સાકાર સ્વરૂપ તો જીવને સાધ્ય છે, પણ નિરવયવી, નિર્ગુણ, નિરંજન, સચ્ચિદાનંદઘન સ્વરૂપ જીવની દૃષ્ટિમાં કેમ ઊતરી શકે ? તેનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય ? અભિદ, મુક્ત, અજર, સર્વવ્યાપી એવું સ્વરૂપ બાજીવાનો, સાક્ષાત્કાર થવાનો પ્રકાર, હે ગુરુદેવ ! આપ અમને બતાવો. શંકરરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યે પણ 'મજ ગોવિંદમ્' ગાયું છે, તેમ નંદપ્રાજ્ઞર્ણિગંગલોલમનાયાસં પરમાક્ષમ । નાનાકલ્પિતનાનાકારમનાકારં સુવનાકારમ્ ॥ (નંદનાં આંગણાં વિશે મંદ મંદ ગતિ કરતા, શ્રમ વિનાના, પરમ આકાશરૂપ, અનેક પ્રકારના કલ્પિત આકારોને ધારણ કરનારા, નિરાકાર, ત્રણે ભુવનોરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે) વગેરે ગાઈને ઇશ્વરનાં સાકાર, તેમ જ નિરાકાર બંને સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે. તેમ જ ગીતા, ઉપનિષદ્ ને બીજે અનેક સ્થળે તેમને સાકાર, સાવયવ, નિરાકાર, નિરવયવ માન્યા છે. એ પ્રમાણે મહાત્મા પુરુષો પણ પરમાત્માનાં સ્વરૂપનું નૂતન નૂતન પ્રકારે વર્ણન કરે છે. જે સ્વરૂપને શિવ બ્રહ્માદિ બાણી શકતા નથી; જેઓ બાણે છે તેઓ પણ 'નેતિ નેતિ'-'એ નહિ, એ નહિ'-'એ શબ્દોવડે તેનું વર્ણન કરે છે; તો પરમાત્માનું શુદ્ધ અને સાક્ષાત્ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું દર્શન અમને કરાવો. આપ મહાત્મા, સંગથી રહિત, સત્પુરુષોમાં ઉત્તમ, નિત્ય તથા અદ્વિતીય આનંદરસથી વ્યાપક ને હયાના સમુદ્ર

* યન્નેતિ નેતિ વચ્ચેર્નિર્ગમા અવોચુઃ ।

છો, તે અમારા ઉપર કૃપા કરો ! આપના અનુગ્રહથી અમારા અનેક પ્રકારના સંશયો છેદાઈ ગયા છે;* અમે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ; કૃતાર્થ થયાં છીએ; કામાદિક અગાધ જૂઠ્ઠી ભરેલા સંસારરૂપી સાગરથી મુક્ત થવાને જિજ્ઞાસુ બન્યાં છીએ; આપ કૃપા કરીને એ અવિનાશી, અવિકારી દૈવલ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવીને આ જીવને કૃતાર્થ કરો.”

મહાત્મા ક્ષણભર મૌન ધારણ કરી નેત્રો મીચીને બેસી રહ્યા. પછી બોલ્યા; ‘હે વત્સ ! તારા જેવી જ જિજ્ઞાસા પૂર્વકાળમાં કોઈ એક રાજાને થઈ હતી, તેની કથા તું સાંભળ !”

આ વિશ્વમાં કોઈએક નગરમાં, સંપત્તિમાન, વિદ્વાન, શુભાજ્ઞ, શાસ્ત્રવેત્તા, સંસ્કારી, સત્પુરુષોને સેવનારો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે પરમ પદાર્થનો જિજ્ઞાસુ હતો ! પૂર્વ જન્મના સંસ્કારયોગથી એ રાજાને ઈશ્વરદર્શન-પ્રદ્યુમ્નપ્રાપ્તિની જિજ્ઞાસા થઈ હતી. અનેક મહાત્માઓ, સંત પુરુષો, પંઠિતો, તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે તેની સભામાં આવતા હતા. પણ કોઈ તેના મનનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ.

એ રાજા સર્વ મહાત્મા પુરુષોને એક જ પ્રશ્ન કરતો, “તમે ઈશ્વરને જાણો છો ? તે છે ? કેવો છે ? તે છે તો મને તે બતાવો. ન બતાવી શકતા હો તો તે નથી જ એમ માનો. પછી પાપ કે પુણ્યે નથી. દાન, તપ, વ્રત પણ નકામાં છે. તેને માટે ભજન યજ્ઞન પૂજન શા અર્થે ?”

રાજાનું પ્રશ્ન અતિ ગૂઢ-કૂટ હતું. વિશ્વનગરમાં રહેલા જીવો, પોતાનું જ સ્વરૂપ જાણતા ન હોતા, તો ઈશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ક્યાંથી જાણે અને બતાવે પણ કેમ ? જાણવાનો અહંભાવ ધરાવે તે તેઓની ક્ષુદ્ધકતા જ હતી. છતાં એ ક્ષુદ્ધક જીવો, રાજાને કોઈ રીતનું ઊંધું ચત્તું સમજાવી તેની પાસેથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની લાલસાથી ઠહેલા હતા કે, ‘અમે ઈશ્વરને સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ અને તેને બતાવવાને પણ સમર્થ છીએ.’

રાજા ઠહેતો કે-“મને બતાવો !”

આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપને નહિ જાણનારા અને દ્વૈતના ને અદ્વૈતના રહસ્યથી બહિર્મુખ એવા જીવો રાજાના મનનું સમાધાન કરીને, તે દ્વારા, સત્, ચિત્, અને આનંદધન એવું પરમાત્માનું

* મિથ્યે હૃદયપ્રત્યયઃ છિદ્યંતે સર્વસંશયાઃ ।

સત્યથી તથા અસત્યથી વિલક્ષણ કોઈ અન્ય પદાર્થના જેવું, પણ દૃષ્ટિથી અગોચર સ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; પણ ભેદરહિત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવું અને તેને માયિક દૃષ્ટિથી ગોચર થાય તેમ બતાવવામાં માયિક જીવો ફલીભૂત થતા નહતા, એટલે રાજ વધારે ને વધારે શંકાશીલ થતો હતો. તે સત્યાસત્યને બહુ સારી રીતે જાણનારો હતો, સંસારથી અત્યંત ઉઠાસીન થયેલો હતો પરંતુ સર્વ પદાર્થો સેવનારો ને પરમાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ સંસારમાં રહી, જાણવાને જિજ્ઞાસુ હતો.* તેની વૃત્તિઓ ઉત્તમ સ્થાનમાં ઠસતી હતી, તે નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેકી હતો, શમાદેહક ષટ્સંપત્તિનો ઉપાસક હતો, પણ શુદ્ધ ભાવનાથી વેળિત જીવને જે પરમ દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો, તે તેને ન થતો હોવાથી, નિત્ય જ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઘડભાંજ કર્યા જ કરતો હતો.

એવો અધિકારી જીવ, દુનિયાદારીના વાફપંડિતોના, વંખરી વાણી ધરાવનારાઓના ને ભોગોના ભોક્તાઓના વાક્યાપલ્લ્યથી છેતરાઈ જાય, એ અશક્ય જ હતું. તેના મનનું સમાધાન કરવાને આવેલા પંડિતો સાથે આત્મા અનાત્માનો, પંચકોષનો, જગતજીવનો, દૃશ્યાદૃશ્યનો તે એવી તો સારી રીતે વિચાર કરતો કે, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર પ્રપંચી જીવો તેની સાથના વાદમાં પરાજિત થતા.

કેદમાં પડેલા આવા પરાજિત થયેલા અનેક મહાત્માઓને તે

વેદાંતીઓ રાજ, જેમ વરુણપુત્ર બંદી જનક વિદેહીની રાજ-

સભામાં અનેક પંડિતો સાથે વિવાદ કરી પરાજય

કરતો ને પછી તેમને જળમાં પધરાવતો હતો, તેમ જ આ રાજ પણ, પરાજિત થયેલા મહાત્માઓને કેદ કરતો હતો, તેમ તેના કેદખાનામાં હજારો વિદ્વાન, ગુણુવાન, દ્વૈત અદ્વૈત શાસ્ત્ર ભણેલા ને કેટલાએક તો વળી ‘બ્રહ્મને અમે યથાર્થ જાણ્યું છે’ એવું કહેનારા વેદાન્તીઓ કેદ પડેલા હતા. એ વિદ્વાનો, ગુણુવાન ને બ્રહ્મને જાણવાનું શાસ્ત્ર ભણેલા હતા ખરા, પણ પોતાની અહંવૃત્તિથી જગતની માયામાં લોલુપ હોવાથી બંધાયેલા હતા. તેમને પોતાને ઇશ્વરના સાકાર કે નિરાકાર સ્વરૂપનો નિશ્ચય જ ન હતો, તો સાક્ષાત્કાર તો હોય જ શાનો? એવાઓ બીજને કેમ જ સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે? જેનું પોતાનું જ

* સંસારમાં સરસી રહે ને મન મારી પાસ;

સંસારમાં લેપાય નહોં તે જાણ મારે ઢાસ. ધીરે બ્રજ.

પેટ ખાલી છે, તે ખીજાને કેવી રીતે તૃપ્ત કરી શકે? બિલ્લુક બિલ્લુકને કેમ સંતુષ્ટ કરી શકે? પૂર્ણમાંથી જ પૂર્ણ થઈ શકે છે. અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કેમ થઈ શકે?

આ કલિયુગનો પ્રતાપ એવો છે કે સૌ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા અને કરાવવા તત્પર થાય છે; સર્વે જીવો બ્રહ્મ બ્રહ્મ, ઈશ્વર ઈશ્વર, પરમાત્મા પરમાત્માનો પોપટની પેઠે ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે; પરંતુ જેમ જળમાં રહેલા કમળને શીતળ અને મધુરાં જળનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ જ આ જીવોને પણ બ્રહ્મનો જરાએ સ્પર્શ થતો નથી. તેઓ લટપટ પંચી છે; માયામાં મુગ્ધ છે; ઉદરપરાયણ રહી, વિષયસેવનમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા છે; બ્રહ્મને જાણવાને ત્યાગની જે આવશ્યકતા છે, તેનાથી તેઓ બહિર્મુખ છે. જેની પ્રજ્ઞા પ્રકટ નથી, જે જીવ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત અને કૃતકૃત્ય થયો નથી, તે જીવ ભલે અનેક શાસ્ત્રો જાણે, સમર્થ ગુરુમુખથી આત્મા પરમાત્માના ભેદ અને અભેદનું જ્ઞાન શ્રવણ કીધું હોય, તોપણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને આંતરમાં વાળ્યા વગર, બ્રહ્મ-પરમેશ્વર-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી કે કરાવી શકતો નથી.*

રાજાએ કેદખાને મોકલેલા પુરુષોમાં એક પણ જીવ ખરે તત્ત્વવિત્ ન હોતો; બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામેલો ન હોતો; માર્ગે પણ ચડેલો ન હોતો. સર્વ વ્યવહારચતુર હતા. તે સર્વ માયામાં મુગ્ધ જ હતા.† તેમાંનાં કોઈની પણ અહંતા મમતા નાશ પામી ન હતી, તેઓ અવિનાશી પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાના અધિકારને પણ પામ્યા ન હતા. હા, તેઓ ફક્ત પરમાત્માને પામવાના રસ્તે ચડ્યા હતા ખરા. વત્સ! જાણ કે જગતમાં જે જાણતો નથી તે જ જાણે છે. જે જાણે છે તે જ નથી જાણતો. જે કહે છે કે હું જાણું છું તે નથી જાણતો; જે નથી જાણતો તે જ પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણે છે કે, હું માર્ગે ચડેલો છું. વેદનું અધ્યયન કરનાર, અનેક ધર્મશાસ્ત્રોને જાણનાર, જગતના કાર્યમાં અતિ કુશળ, મોટાં મોટાં સૈન્યનો પરાજય કરનાર, મોટાં મોટાં રાજ્યોને આંગણીના ટેરવા પર ન્યાવનાર, અનેક પદાર્થોના

* પરાઞ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃળત્સ્વયંમૂઃ, તસ્માત્પરાં પશ્યતિ, નાન્તરાત્મનમ્ ।

કશ્ચિત્ ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમેક્ષત, જાતૃત્તવશ્ચુઃ, અમૃતત્વમિચ્છન્ ॥

† નાહં પ્રકાશઃ સ્વર્ણસ્ય યોગમાયામમાવૃતઃ ।

ગુણવગુણ શોધનાર, ક્ષીપાંતરોમાં કીર્તિ સંપાદન કરનાર જીવ બ્રહ્મ-તત્વને જાણતો નથી. જેની ચોમેર જગતની લીલા તરવરી રહી છે, જે જગતને તેના ગોચર થતાં સ્વરૂપમાં જ ‘સત્ય’ જુએ છે, તેવો જીવ ગમે તેવાં મહાન કાર્યો કરનારો હોય છે, તોપણ તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. દુનિયાદારીના ડાઘા પુરુષો દુનિયામાં જ ડહાપણવાળા ગણાય છે; પણ તેમનું ડહાપણ પરબ્રહ્મને જાણવામાં નિષ્ફળ જ છે. ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, ને ગીતા ગુરુમુખથી સારી રીતે શ્રવણ કીધાં હોય, તો પણ જ્યાંમુઘી આત્મા અનાત્માની અભેદ સ્થિતિ જીવને પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાંમુઘી તે જીવને પરમાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દ્રષ્ટિએ પડતું નથી. જેમ ધાતુની કડછી દાળ શાક વગેરેના સ્વાદિષ્ટ રસને જાણતી નથી, તેમ અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનારો જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.*

રાજાએ અનેક સંત મહાત્માઓને કેદખાનામાં પૂરવાથી, લોકોમાં તેની અનેક પ્રકારે અપકીર્તિ થવા લાગી. દેશ દેશાંતરમાં તેની વાતો ચર્ચાઈ. તે નાસ્તિક ને અધર્મી-બ્રહ્મપીડક ગણાયો. થોડો કાળ જતાં કોઈ પણ પંડિત, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને તેની સમીપ આવવાને હિંમત કરી શક્યો નહિ. કિંવદંતી એવી ચાલી કે, જેઓને કેદખાને પૂરવામાં આવેલા છે, તેઓને રાજા અનેક પ્રકારે હુઃખ દે છે, કોઈને ઘેટીએ બેસાડી દળાવે છે, કોઈને રેંટીએ કાંતવા બેસાડે છે, કોઈને બળદની પેઠે કોશે જોડે છે અને કોઈની પાસે બીજાં અનેક અધર્મનાં કાર્યો કરાવે છે. આવી આવી અનેક ચર્ચા લોકોમાં ચર્ચાવા લાગી.

સૌ રાજાને ક્રીટ ક્રીટ કરવા લાગ્યું. કોઈ કહેવા લાગ્યા કે, ‘ઇશ્વર કુંઈ રસ્તામાં બેઠો છે કે, આવા પાપી રાજાને દર્શન દે!’ ત્યારે બીજા બોલ્યા કે, ‘વદ્વરતા વલ્લભગ’-‘ભલા ! ભત્રી પૃથ્વી પડી છે;† કોઈ ઇશ્વરનો લાલ, એનું માથું ભાંગવા નીકળી આવશે;’ કોઈએ કહ્યું કે, ‘હિમાચલમાં ઘણા મહાત્માઓ છે, તે આવે તો રાજાનો નાદરો ઉતારે;’ અને કોઈએ કહ્યું કે, ‘આ ઠગિઠાળમાં મહાત્માઓ જ કેવા ! એ તો હવે ગયા.’ બીજા નાસ્તિકવાદી બોલ્યા કે, ઇશ્વર હોય તો કોઈ બતાવે કેની ! ઇશ્વર બીશ્વર એ તો મનની કલ્પના છે, તે કાંકાં અને કુંકાં

* પઠન્તિ ચતુરો વેદાન્ધર્મશાસ્ત્રાણ્યનેકશઃ ।

આત્માને નેવ જાનન્તિ દર્શી પાકરસં યથા ॥

† કાલોડપ્યયં નિગ્ધધિવિપુલા ચ પૃથ્વી.

છે, ઠગારાઓની ઠગ વિદ્યા જ છે; આમ અનેક રીતે રાજાની નિંદા ને ચર્ચા થવા લાગી.

રાજાએ કેદખાનાનું વૃત્તાંત જગતથી એવું તો શુભ રાખ્યું હતું કે, ત્યાં શું બને છે તે કોઇ બાણતું ન હતું. એથી બહારની પ્રજા પોતાના મનમાં આવે એવી અનેક કલ્પનાઓ કરતી હતી. પણ રાજા શુદ્ધસત્વ-શુણી હતો; બ્રાહ્મણોનો પોષક હતો; ધર્મના પાશવડે બંધાયેલો હતો; ભગવદ્ધર્મના અનુષ્ઠાનવડે સર્વેશ્વર વિષે અખંડ ભક્તિમાન હતો; દયા, લજ્જા, ને ભયથી ભરપૂર હતો; જ્ઞાનમાં તે કંઈક સહેજ અપૂર્ણ હતો ને તેની વૃત્તિઓ વિષયમાં પ્રવૃત્ત હતી. તે મનને અને પંચજ્ઞાનેંદ્રિયોનો આશ્રય કરીને કેવળ શબ્દાદિ વિષયોનું જ સેવન કરતો હતો,* તેથી જ બ્રહ્મનું તત્ત્વ બાણવાથી બહિર્મુખ રહ્યો હતો. 'તત્ત્વ' પદ્ય અને 'ત્વં'પદ્યના અર્થનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન થયું ન હતું. તેમ આ જગતના માયિક પંડિતોએ તેને એવું ઠસાવ્યું હતું કે, પરમાત્મા નામ રૂપાદિકથી રહિત નથી પણ સહિત છે. તેનો સાક્ષાત્કાર મહાત્મા પુરુષો જ કરાવી શકે છે. તેથી જ તેને આ ચેટક લાગ્યું હતું કે, 'જે મને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપે, તેનો હું દાસ થઈને રહું અને આ રાજપદનો ત્યાગ કરી સર્વ કાળ તેની સેવા કરું.' એ રાજા કંઈ વિવેકરહિત ન હતો, તો પછી શુણસંપન્ન મહાત્માએને દુઃખ દે, એ બને જ કેમ ? પણ મંદબુદ્ધિને યોગે અજ્ઞાની પુરુષની પેરે, વ્યાપક પરમાત્માને પ્રમાણવડે બાણવાની ધ્રુષ્ટા ન કરવાં, અથવા તે રૂપાતીતને દૃષ્ટિએ નિરખવાને જે શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમ-ભક્તિની દૃઢતા જોઈએ,† તેવી દૃઢતા ન થવા છતાં તે માયિક દૃષ્ટિથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છતો હતો. હે વત્સ ! પ્રકાશક આત્માને પ્રમાણની અપેક્ષા જ નથી-તે સ્વયં પ્રકાશ જ છે. પ્રકાશક સૂર્યને જેમ પ્રકાશ માટે અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, તેમ સત્-ચિત્-આનંદ-ધનાત્મક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં અન્યની અપેક્ષા નથી. શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમ જ દર્શન કરાવે છે. પરંતુ એ જ્ઞાનથી તે વિમુખ હતો.

બ્રાહ્મણ, મહાત્મા, સંત કે તપસ્વીનો દ્રોહી એ રાજા ન હતો, પણ માનતો હતો કે, એ દ્વારા કોઈ પરમ પુરુષ મારું કલ્યાણ કરશે. કારાગૃહમાં પૂરેલા સંત મહાત્માઓને તે સર્વ પ્રકારનું સુખ આપતો

* શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ !

અધિષ્ઠાય મનઘાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ગીતા ૧૫।૯

† તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યમ ‡ માં ચ યોડ્યમિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે।

હતો. પ્રભાતમાં ઊઠીને તે સર્વનાં દર્શને જતો, તેમનું પૂજન, અર્ચન, પાદપ્રક્ષાલન આદિ કરીને તેમનાં ચરણામૃતનું પાન કરતો. કારાગૃહ-વાસી સંતો કોઈપણ વાતે દુઃખ ન પામે, તેની સંપૂર્ણ રીતે તપાસ રાખતો. આ સર્વ કાર્ય તે એવી તો ગુપ્ત રીતે કરતો હતો કે કારા ગૃહની બહારની પ્રજા કેવળ જ અજ્ઞાત રહી હતી. સંતો નિત્ય તેને આશીર્વાદ આપતા હતા કે, “હે રાજન્ ! અમારી ઇશ્વરપ્રતિ સપ્રેમ એવી યાચના છે કે, તારા મનનું સમાધાન થાયો.”

રાજા પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરીને કહેતો કે; “હે મહાત્મા પુરુષો ! હે કરુણાના સાગરો ! આપની કૃપાથી જ મારી કામના પૂર્ણ થશે. હું જે ઉત્તમ ક્ષણની પ્રાપ્તિ ઉરછું છું, તે કેવળ આપનાં ચરણની કૃપાવડે જ પ્રાપ્ત થશે. મારી કામનાની મુક્તિ સાથે આ કારાગૃહમાંથી આપ સર્વની પણ મુક્તિ થશે.”

રાજાએ દેશ પરદેશ ઢંઢેરો પીટાવીને જગતને બાણ કીધું કે, ‘જે કોઈ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવશે, તેના મનની ઢંઢેરો વ્યાવહારિક સર્વ કામનાની તે તૃપ્તિ કરશે-તેને પોતાનું રાજપાટ સોંપી દેશે, તે તેનો હાસ બની રહેશે, પણ જે કોઈ તેને છળવા આવશે, તેનો કારાગૃહમાં જ વાસ થશે.’ દેશ દેશાંતરથી અનેક પંડિતો, માયાના જીવડા સાધુસંતો, મોટા મોટા આચાર્યો ધન ને કીર્તિની લાલચે તેની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને આવતા હતા, પરંતુ તેઓ નિરંતરનો કારાગૃહનો વાસ સાંભળીને પુનઃ ચાલ્યા જતા હતા. આવનારા પુરુષોમાં એક પણ પુરુષ યૌદ્ધ લોકોનો સંન્યાસી કે વિશ્વસુખનો ત્યાગી ન હતો; પણ સર્વે કીર્તિ સુખાદિકના લાલચુ હતા. કોઈની પણ ભોગવાસના નિર્ભય ન હતી, તેમ કોઈને ઉત્કટ વૈરાગ્ય પણ વ્યાપેલો ન હતો. એવા પુરુષો તે રાજાની શંકાનું જ સમાધાન કરી શકે તેમ ન હતું, તો પરોક્ષનું અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) દર્શન તો કરાવી જ ક્યાંથી શકે ?

અપર અષ્ટાવક મુનિનું આગમન

પણ એક સમયે સાક્ષાત અપર અષ્ટાવક યોગી-તપસ્વી-મુનિ સંતનું રૂપ લઈ એ રાજાની સભામાં આવી ચઢ્યા. તેનું તેજોબળ જોતાં જ રાજા દિશ્-મૂઠ થઈ ગયો, સંજ્ઞામાં પડી ગયો અને તુરત પોતાના આસન ઉપરથી ઊઠીને તે ઋષિના ચરણમાં પડ્યો. પછી

અર્ધપાદથી તેમની પૂજા કરી બે હાથ જોડીને તે બોલ્યો; “હિ મહાત્મા ! હે દેવેશ ! આપ ભલે પધાર્યા ! કહો હું આપની શી સેવા કરું ? આ દાસ આપનાં ચરણ તળાંસવામાં પોતાનાં જન્મનું સાર્થક સમજે છે !”

અપર અષ્ટાવકે કહ્યું; “ હે રાજા ! હું તને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા આવ્યો છું !”

રાજાએ કહ્યું; “હિ મુનિ ! આપ મારી પ્રતિજ્ઞા જાણો છો ? જે કોઈ મને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે, તેને મારું આખું રાજપાટ અને સકળ વૈભવ-વિભૂતિ સોંપી દેવાને હું તત્પર છું; પણ જે દંભથી, કપટથી કે છળથી મને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને હું નિત્યને માટે કારાગૃહમાં મોકલું છું !”

અપર અષ્ટાવકે કહ્યું-“હે રાજા ! તારું રાજપાટ તારી પાસે રહેવા દે, મારે તેની કામના જ નથી; કારાગૃહવાસ કરાવવો એ તો તારે માટે અતિ કઠણ કર્મ છે ! અમારે સંતને તો રાજમંદિર ને કારાગૃહ સરખાં જ છે ! પણ પ્રથમ તું પ્રશ્ન પૂછ ને તારી કામનાને સફળ કર; અને સત્વર તે મૂઢતાથી અનેક મહાત્મા પુરુષોને કારાગૃહમાં પૂર્યા છે તેઓને મુક્ત કર.”

રાજાએ બે હાથ જોડીને પૂછ્યું; “હિ સંત પુરુષ ! પરમાત્મા છે ? તમે તેને જાણો છો ?”

અપર અષ્ટાવકે બોલ્યો; “હા, છે, અને તેને હું જાણુ છું !”

રાજા બોલ્યો; “હિ કૃપાસિધુ ! જો આપ પરમાત્માને જાણો છો, તો મને તેમનું દર્શન કરાવો !”

અપર અષ્ટાવકે કહ્યું; “હે રાજા ! હું તને દર્શન કરાવીશ પણ હું જે આજ્ઞા કરું તે તું સાંભળ ! આજથી આઠમે દહાડે તારા નગરમાંના શિષ્ટ પુરુષોની એક સભા કર; જે સંત મહાત્મા પુરુષોને તે કારાગૃહમાં પૂર્યા છે, તેમને એ સભામાં આવવાનું નિમંત્રણ કર; એ સર્વની સમક્ષ હું તને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવીશ !”

રાજાએ પ્રણામ કરીને તે મુનિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો અને મુનિરાજ આઠમે દિવસે આવવાનો વાયદો કરી તત્કાલ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા.*

* કાયસ્વસંયમાત્, તત્ પ્રાપ્ત્યત્કલ્પિતમે. ચક્ષુઃ પ્રજ્ઞાસંપ્રયોગે, અન્તર્ધાનમ્ । પાર્તજલયોગદર્શન, વિમૂતિપાદ, ૨૧ મું સૂત્ર.

આઠમે દિવસે પ્રભાતમાં રાજાએ મોટી સભા કીધી. નગરના શેઠ શાહુકારો, પંડિતો, ઝવેરીઓ, અધિકારીઓ અને સામાન્ય લોકોથી આખું દરબાર મંડળ ભરાઈ ગયું. એક બાજુએ કારાગૃહમાં પ્રવેશ સઘળા મહાત્માઓ પણ બિરાજમાન થયા હતા; તેઓ પણ કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મળે તેને માટે પ્રાર્થના કરતા હતા કે તે પરમેશ્વર આ મહાત્માને યશ અપાવે. સભામંડપના મધ્યમાં મૂકેલા ઊંચા સિંહાસન પર અપર અષ્ટાવક બિરાજેલા હતા. તેમનાં મુખચંદ્રના પ્રકાશથી સભામંડળ ઝળહળી રહ્યું હતું; તેમની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને સર્વે દિઃ-મૂઠ થઈ ગયા હતા. તેમનાં મુખમાંથી અસ્ફુટ ઝંકારનો જાપ જપાતો જ જતો હતો. સાક્ષાત્ શંકર જ રાજાના મનનું સમાધાન કરવાને પધાર્યા હોય તેવી તેમની આકૃતિ શોભી રહી હતી.

સભા ભરાઈ ગઈ. મહાત્માના મુખમાંથી શો શબ્દોચ્ચાર થાય છે, તે સાંભળવાને જેમ ચકોર પક્ષી ચંદ્રની સામા એકીટસે જોઈ રહે, તેમ સર્વની દૃષ્ટિ તેના પર જ ઠરી રહી હતી. ચોપદારે નેકી પોઠારી. સર્વ સ્થળે શાંતિ વ્યાપી ગઈ. પછી રાજા બોલ્યો; “હે મહાપુરુષ ! હે યોગીન્દ્ર ! મને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવો !”

યોગીન્દ્રે કહ્યું; “હે રાજા ! જરા ધીરો થા, પ્રથમ આ સભામાં બેઠેલા, હીરા-મોતી-માણેક પત્રાના પરીક્ષક ઝવેરીઓને મારી સમીપ બેસાડ.” તુરત જ ઝવેરીઓને આગળ લાવીને બેસાડવામાં આવ્યા.

તે પછી મહાત્માએ, રાજાના કંઠમાં પહેરેલો હીરાનો હાર તથા બીજા સામંતો અને મંત્રીઓના કંઠમાં પહેરેલા અષ્ટાવક અને માણેક, રત્ન, લીલમ, પત્રાના હારો લીલા; અને ઝવેરીઓ સમીપ બેઠેલા ઝવેરીઓને કહ્યું; “હે મહાજનો ! તમે ઝવેરાતની પરીક્ષા કરી શકો છો ખરા કે !”

ઝવેરીઓ બોલ્યા; “ હા, મહારાજ !”

પછી યોગીન્દ્રે સઘળા હારો ઠડાંઓ વગેરે તેમને આપી કહ્યું; “આની પરીક્ષા કરો.”

ઝવેરીઓએ એક એક હાર હાથમાં લઈને જણાવ્યું કે, આમાંનો અમુક અમુક હીરો લાખ લાખ રત્તનો છે-તેની કિંમત પચીસ લાખની છે; અમુક હીરાની કિંમત દશ લાખથી ઓછી અંકાશે નહિ. અમુક લા અણમોલ છે; અમુક લીલમ એવું છે કે, સો રૂપિયે પણ કોઈ

લે નહિ.' એમ જૂઠા જૂઠા હીરા, મોતી, માણેક, લાલ, લીલમની કિંમત જણાવી; તેમ જ તે જવાહીરાની ઉત્તમતા, મધ્યમતા અને કનિષ્ઠતાનું પણ કેટલુંક વિવેચન કીધું.

અપર અષ્ટાવકે ઝવેરીઓને કહ્યું; “આ લાલ લીલમની પરીક્ષા તમે ખરાખર કરી જાણો છો કે ?”

ઝવેરી મહાજને કહ્યું; “હા મહારાજ !”

યોગીન્દ્રે કહ્યું; “જબ હમકુ ‘અલીકે અલી’ યહ પરીક્ષા શિખા હો ! તુમ નહિ શિખાયગા તો ચાંડાલકે હાથસે તુમારા શિર કટવા ડાલેગા !” આમ બોલતાંની સાથે જ યોગીન્દ્રે એવી તો ભયંકર મુખ મુદ્રા ધારણ કીધી કે, ઝવેરીઓ ગભરાઈ ગયા, સભા આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ, રાજા વિચારમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો.

બુદ્ધેવો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘આ યોગીરાજ રાજાને કેવી રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવશે.’ ઝવેરીઓ એક બીજાના મોંઠા સામું ટગર ટગર જોતા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, હમણાં ને હમણાં ઝવેરાતની પરીક્ષા કરતાં કેમ શિખવી શકાય ? એ બને કેમ ?’ ઝવેરીઓને થોડીવાર અન્યોન્ય વાતચીત કરતા બેઠ, યોગીન્દ્રે ક્રોધ-મુદ્રા ધારણ કરીને કહ્યું કે; “અબે ઝવેરીઓ ! હમકુ શિખાતા હૈ કે નહિ ? ‘અલીકા અલી’ હમકુ ઝવેરાતકી પરીક્ષા શિખાવ, નહિતર ‘અલીકા અલી’ તુમારા શિર કટવા ડાલુંગા !” એમ કહીને પોતાની પાસેનો એક લઠુ ઉગામીને પુનઃ બોલ્યા કે; “શિખાતા હૈ કે નહિ !”

બીજા ઝવેરીઓ તો થરથર કાંપવા લાગ્યા, પણ તેમાંનો એક વૃદ્ધ ને હિંમતવાન ઝવેરી બોલ્યો; મહારાજ ! તમારે જોઈએ તો અલી ને અલી માથું કપાવી નાંખો, પણ ‘અલી ને અલી’ અમારાથી તમને એ પરીક્ષાશક્તિ શિખવી શકાય તેમ નથી. લાલ લીલમની પરીક્ષા કરતાં કરતાં અમારા કાળાનાં ધોળાં થયાં, પણ હજી પૂર્ણ પરીક્ષાશક્તિ અમારામાં આવી નથી, તો જેણે કોઈ દહાડો લાલ લીલમ જોયાં નથી, તેને એ પરીક્ષા કેમ શિકવી શકાય ?”

પણ મહારાજ તો હઠ લઈને બેઠા કે; “અલીકા અલી શિખાવ; ‘અલીકા અલી’ ઇસ્કી જો ન્યૂતાષિક કિંમત હૈ ઇસકા કારણ બતાવ, નહિતર તુમેરા શિર કટવા ડાલેગા;” અને પોતાના હાથમાંનો વજ્રહંક ઉગામી તે ઝવેરીના મસ્તકપર પ્રહાર કરવાને તૈયાર થઈ ગયા.

મહારાજની આ યુક્તિનો ભેદ રાજા સમજી શક્યો નહિ. તેમને અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા જોઈને રાજા પણ થરથરી ગયો ને મનમાં ગભરાયો કે, ‘રખેને બાવાજી એકાદનું માથું ફાડી નાંખે!’ પછી તે ક્રુદ્ધ જોડીને પ્રણામ કરતો બોલ્યો; “હું મહારાજ ! ‘અભી ને અભી’ તો આપને હીરા મોતી માણેક લાલ લીલમના મૂલ્યનો ભેદ, ઉત્તમ ને અધમપણું કેમ શિખવી શકે ? એની પરીક્ષાશક્તિ તમને કેવી રીતે શિખવી શકે ? એ શિખવાને-એનો ભેદ જાણવાને બહુ વર્ષો જોઈએ ! આ ઝવેરીઓનો બાપદાદાનો જવાહીર પારખવાનો ધધો છે અને બાળપણથી તે પારખવાનું શિખે છે, તોપણ હજી તે પાકા પરીક્ષક થયા નથી; તો આપ, જેણે કદાચ જ જવાહીરા જોયલાં, તેમને ‘અભીકા અભી’ કેમ શિખવી શકે ?”

યોગીન્દ્ર બોલ્યા; “હું, એસા હું ! અચ્છા-એ જડ પદાર્થકી પરીક્ષા શિખનેકું બહોત કાળ ચૈયે, ‘અભીકા અભી’ ઉસંકી વિદ્યા પદી શકાતી નહિ હું ! અબ કે અબ’એ ભેદકા સાક્ષાત્કાર હો ન સકેગા, એસા ?”

રાજાએ કહ્યું; “હા, મહારાજ ! એ ભેદ જોવા, જાણવા ને સમજવાને બહુ કાળ જોઈએ. અનેક પ્રકારના ભારે હલકા, નાના મોટા, લાલ લીલમ જોતાં જોતાં એની પરીક્ષાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પછી એની ઊંચી નીચી જાત જાણી શકાય છે.”

મહારાજને તો એટલું જ જોઈતું હતું. રાજાના મુખમાંથી એ જ વચન ઠઠાવતું હતું. પછી સૌમ્યદૃષ્ટિ ધારણ કરીને, ધૃજતા ઠંપતા ઝવેરીઓને શાંત પાડીને રાજા તરફ ફરી તે બોલ્યા; “હું રાજા ! કંઈ સમજ્યો ? તને તારી મૂર્ખાઈનું કંઈ ભાન થાય છે ખરું ? આ નામ રૂપ રંગવાળો એક જડ પથરો છે, જે દૃષ્ટિએ આ સમાજ જોઈ શકે છે, લેઈ શકે છે, પારખી શકે છે, તેની પરીક્ષાશક્તિ પણ હુમણાં ને હુમણાં સમજાવી-બતાવી શકાતી નથી; તો જે પરમાત્મા, સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ, જેના જેવું કોઈ નથી-જેનું રૂપ નહિ, રંગ નહિ, નામ નહિ; જે કેવળ અદ્વિતીય જ છે; આ ચર્મચક્ષુવડે નહિ દેખાય એવો જે છે;—જે શબ્દાતીત છે, રૂપાતીત છે, ઈંદ્રિયાતીત છે, જેને વેદ ‘નેતિ નેતિ’ કરીને વર્ણવે છે, તે પરમાત્માનો તને ‘અભીને અભી’ સાક્ષાત્કાર કરાવવો, એ કેમ બની શકે ? અલ્યા મૂઠ ! તો આ અનેક સંત મહાત્મા પુરુષોને તારી મંદ બુદ્ધિના યોગે કેદ કર્યા છે, તેનું કંઈ કારણ ? ‘અભીને અભી’ આ સર્વ મહાત્માઓને મુક્ત કર અને પછી હું તને ઈશ્વરનું દર્શન કરાવીશ !”

રાજા બુદ્ધિમાન હોતો. તે મહાત્માના વચનના મર્મને બહુ સારી રીતે સમજી શક્યો. તેણે પોતાના મંત્રીઓને બોલાવી, સર્વ સંત મહાત્માઓનો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરીને, તેમને સંતોષ પમાડી, કારાગૃહથી મુક્ત કીધા.

સભા વિસર્જન કરવામાં આવી. પણ મહાત્માનાં વચનામૃતનું પાન કરવા માટે સર્વ બેસી રહ્યા—એક ચટ્કું પણ લ્યાંથી વિદાય થયું નહિ. અપર અષ્ટાવક્ર તો ઈ ઈના બપમાં લીન હતા. તેમની સામાં બે હાથ જોડીને રાજાએ કહ્યું; “હું મહાત્મા ! હું યોગીન્દ્ર ! આપ મારી કામનાને તૃપ્ત કરો. ઇશ્વરનો મને સાક્ષાત્કાર કરાવો !”

થોડીકવાર મૌન ધારણ કરીને મહાત્મા બેઠ્યા; “હું મૂર્ખ રાજા ! હજી તારા મનમાં એવું ઘમંડ રહ્યું છે કે, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ક્ષણભરમાં થઈ શકે છે ? રે અલ્પમતિ પણ જિજ્ઞાસુ ! ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવો એ કંઈ સદુજ નથી. જ્યાંસુધી તારી માનસિક-માયિક વૃત્તિ ફેરવાઈ નથી, દિવ્ય નેત્રો પ્રાપ્ત થયાં નથી, લ્યાંસુધી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર તને થઈ શકશે નહિ ! ઇશ્વર ચક્ષુષનો વિષય નથી, પ્રેમનો-જ્ઞાનનો વિષય છે. માટે તું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. જ્ઞાનથી તને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થશે. જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનની કર્મ માત્રની નિવૃત્તિ થાય છે.* ક્રમેનો હેતુ અધ્યાસ છે—અધ્યાસ એટલે અન્યથા બુદ્ધિ.† રજજીમાં સર્પબુદ્ધિ થવી, છીપમાં રૂપાની બુદ્ધિ થવી, નાશવંતમાં અવિનાશી બુદ્ધિ થવી, એ અધ્યાસનું સ્વરૂપ છે. એ અધ્યાસનું કારણ અવિદ્યા છે, તસ્ય હેતુ-રવિષા । અવિદ્યાનો બાધ કરવાને તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્યોનું‡ જ્યાંસુધી વિશુદ્ધ હૃદયથી અહંકારવૃત્તિરહિત થઈને જ્ઞાન થાય નહિ, લ્યાંસુધી અવિદ્યાનો નાશ થતો નથી. અવિદ્યાનો નાશ ને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતાં ઇશ્વર-પરમેશ્વર-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સૂર્યથી અંધકારનો નાશ થયા પછી, ગમે તેટલા જોરથી દોડતો અંધકાર, જેમ સૂર્યના પ્રકાશને નસાડવાને શક્તિમાન થતો નથી, તેમ જ પરાવિધારૂપી સૂર્યનો હૃદયમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશ વ્યાપ્યા પછી, અપરા વિધારૂપી અજ્ઞાન

* જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાન યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાન પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥

† અતસ્મિન્ તદ્બુદ્ધિઃ—અધ્યાસઃ ।

‡ ૧ અયમાત્મા બ્રહ્મ, ૨ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ૩ તત્ત્વમસિ અને ૪ અહં બ્રહ્માસ્મિ

તેના હૃદયમાં ટકતું નથી. પણ જેમ આ જડ પદાર્થ, હીરા મોતીની પરીક્ષા કરતાં શિખવાને આખું આયુષ્ય બેઠએ-છતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી, તેમ જ એ પરાવિદ્યા* પ્રાપ્ત કરવાને આખું આયુષ્ય બેઠએ અને મોટો અભ્યાસ બેઠએ. થોડો કાળ ને થોડું સાધન પ્રાપ્ત કરેલો જીવ ધૃચ્છા કરે તો તે તેનું શબ્દાતીત ને ઇન્દ્રિયાતીત પરમ પુરુષને જોવાને માટે કેમ દર્શન કરી શકે તે કહે? જેમ હીરાની પરીક્ષા શિખવી શિખવાય તેવી નથી, તે સ્વશ્રમથી-સ્વદૃષ્ટિથી જ શિખી શકાય છે-બહુ કાળે શિખી શકાય છે, તેમ ઇશ્વરદર્શન પણ બહુશ્રમે-બહુ ભોગે, શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનથી જ-શુદ્ધ પ્રેમથી જ થઈ શકે છે. એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારને જ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા, શિવ, સત્યજ્ઞાનંદધન, પ્રભુ, કૃષ્ણ, રામ નરસિંહનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. હે મૂઢ રાજા એ સર્વનો સ્વરૂપ પણ વિચાર કર્યા વગર, આ મહાત્મા પુરુષોને તે અપાર દુઃખ દીધું, કલેશ કરાવ્યો, એ તારી મૂઢતાનું હું શું વર્ણન કરું !”

શાંતાકારની કથા

“પૂર્વકાળમાં તારા જ જેવો એક મૂર્ખ રાજા હતો. કોઈ એક સંતે તેને ‘શાંતાકારં મુજગચ્ચયનં પચનામં સુરેશં । એ શ્લોકનો, ગમે તેવો મોટો પંડિત આવે તો પણ તને ત્રણ વર્ષોની અંદર અર્થ સમજાવી શકે નહિ’ એમ કહ્યું. તેનો મર્મ ન સમજતાં આ સરળ શ્લોકનો પંડિત પણ અર્થ સમજાવી શકે નહિ, એમ જ તે મૂર્ખશિરોમણિના મનમાં ઠસી ગયું. આથી જેટલા પંડિતો તેની સભામાં આવે તેને તે પૂછવા માંડ્યો કે શાંતાકારં ઇત્યાદિનો અર્થ શો? અર્થ તો સહેલો હતો, પરંતુ રાજામાં તેના સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ન હતી, તેથી તે રાજા તારી માફક જ પંડિતોને જૂઠા, કંઈ આવડતું નથી એમ જણાવી કેદ કરતો હતો.

એક વખતે કોઈ વ્યવહારકુશળ પંડિત તે રાજાની પાસે આવ્યો અને રાજાને કહ્યું; “હે રાજા ! તું બહુ ચતુર અને વિચક્ષણ છે. આ શ્લોકનો અર્થ તું વિચક્ષણ છતાં તને સમજવા માટે આજથી ત્રણ વર્ષો બેઠએ.”

* અપરા વિદ્યા=૧ ઋગ્વેદ, ૨ યજુર્વેદ, ૩ સામવેદ, ૪ અથર્વવેદ, ૫ શિક્ષા,

૬ કલ્પ, ૭ વ્યાકરણ, ૮ નિરુક્ત, ૯ છન્દ અને ૧૦ ન્યાયાતિથ.

પરા વિદ્યા=યયા તત્ત્વ બક્ષરમધિગમ્યતે । સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

રાજાના હૃદયની વાત જ તેણે કહી ! ‘અહો ! આ કોઈ ખરો પંડિત મને મળ્યો.’ એમ રાજાએ માન્યું. તેણે તેને પ્રણામ કીધા. પછી રાજા બોલ્યો; “હે ભૂદેવ ! આપ કૃપા કરી મને એનો અર્થ સમજાવો.”

પછી તે વિવેકચતુર પંડિતે, રાજાને કૌમુદી કણાવવા માંડી ને રાજા ત્રણ વર્ષે જ્યારે વ્યાકરણ શિખી રહ્યો ત્યારે, ‘જ્ઞાતાકાર’નો અર્થ કરવા બેઠો. તેણે શું જોયું ? કારાગૃહમાં પડેલા પંડિતોએ જે અર્થ કીધો હતો, તે જ અર્થ તેને દૃષ્ટિગોચર થયો.

પછી વિવેકચતુર પંડિતની સામું જોઈને તે બોલ્યો; “પંડિતભા ! જે વિદ્વાનોએ મારી સભામાં ‘જ્ઞાતાકાર’ નો જે અર્થ કીધો છે, તે જ અર્થ આ શ્લોક વાંચતાં સમજાય છે. અરેરે ! તે ધૂતારા સાધુના ભોળવ્યાથી, ‘આ શ્લોકનો અર્થ સમજતાં ત્રણ વર્ષો થાય છે’ એમ માની મેં અનેક પંડિતોને મારી મૂઢતાથી કારાગૃહમાં ફેંકટમાં પૂર્યા છે.”

વિવેકચતુર પંડિતે કહ્યું; “હે રાજા ! તે સાધુ ધૂત ન હતો, પણ નિપુણ હતો, માત્ર અજ્ઞાનથી તારી બુદ્ધિ હણાઈ છે, તેથી જ તું તેના કહેવાના મર્મને સમજ્યો ન હતો. જ્ઞાતાકાર મુજગણ્યનં એ શ્લોકનો અર્થ કરવાને ‘તને’ ત્રણ વર્ષો જોઈએ; કારણ કે તું વ્યાકરણ આદિથી અજ્ઞાત હતો. પણ પંડિતો તો ભણેલા હતા, તેથી તેમને તો એ શ્લોકનો અર્થ સહજ જ હતો. વ્યાકરણનો તને અભ્યાસ થયો ને તેનો અર્થ આજે તું કરી શકે છે, તે ઉપરથી જ તું જાણી શકીશ કે, તે સાધુની ઇચ્છા તને સત્ય અર્થ શિખવવાની હતી. રાજા છતાં, તું દેવભાષાથી અજ્ઞાની રહે તે શોભે નહિ; તને ભણવાનું કહેવાય નહિ, -તેથી આ યુક્તિથી તને ભણાવ્યો ને તું સ્વતઃ અર્થ કરે, એ જ તે મહાત્માનું લક્ષ્ય વચન હતું.”

અપર અષ્ટાવકે કહ્યું; “હે રાજા ! ધંધરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પણ તે માટે બીજે કંઈ શોધવા જવાની જરૂર નથી. કોઈ ખતાવે ત્યારે જ તેનું દર્શન થાય છે એ તો અજ્ઞાન જ છે. તું તારા હૃદયમાં જો-એ ધંધર ત્યાં જ બિરાજે છે; મારી તરફ જો, ત્યાં પણ છે ! પણ જોતાં અર્થાત્-દર્શન કરતાં શિખવું જોઈએ. યથાર્થ જોનારો જ ધંધરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. યઃ પश्यति स पश्यति ।

રાજાએ પૂછ્યું; “હે મહારાજ ! પરમાત્માને હું મારા હૃદયમાં જોઈ શકતો નથી, તેનું કારણ શું ?”

અપર અષ્ટાવકે કહ્યું; “અજ્ઞમયાદિ પંચ કોષને* આકારે રહેલી અવિદ્યાશક્તિ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન હોય છે ત્યાં સુધી જીવશિવનો ભેદ-

* પંચકોષ-૧ અત્તમકોષ-સરીર, ૨ પ્રાણમય કોષ, ૩ મનોમય કોષ.

૪ વિજ્ઞાનમય કોષ અને ૫ આનંદમય કોષ.

અવહાર વિચરે છે. એ અવિદ્યાશક્તિ જ્યારે નિવૃત્તિને પામે છે, ત્યારે જીવશિવનો ભેદ નિવૃત્ત થાય છે; અને ભેદ નિવૃત્ત થયા પછી સર્વત્ર ચિકિત્સપરહિત આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે છે. એ શક્તિ પામવા માટે પુરુષે જગતની સર્વ ઉપાધિઓનો લય કરવો જોઈએ, વાસનામાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો ઉપર વિચારવડે મિથ્યાદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ અને જ્યારે વસ્તુનો અભાવ થઈ જાય ને કંઈ પણ અવશેષ રહે નહિ-નાહિ માયા ને નહિ વાસના, નહિ કામના ને નહિ કર્મફળની આસક્તિ, ત્યારે ઈશ્વરનું દર્શન થાય છે. અર્થાત્ કેવળ જ કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત થયે, સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થાય છે. સર્વ ઉપાધિરહિત સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં, જ્યારે કંઈ પણ અવશેષ રહેશે નહિ, જણાશે નહિ, અને ‘એ નહિ, એ નહિ’ એમ જોતાં જોતાં છેલ્લામાં છેલ્લું જે કંઈ રહેશે, તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે-તે જ બ્રહ્મરૂપ છે-તે જ અર્જુને જોયલું સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું વૈરાટ-વિશ્વન્યાપી સ્વરૂપ છે. કુશાગ્રબુદ્ધિનો જીવ જ એ ઈશ્વરસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. સમુદ્રને ઉલેચવો એ જેમ કઠિન કર્મ છે, તથાપિ મહાપ્રયત્નથી સમુદ્ર પણ ઉલેચી શકાય છે, તેમ જ જે જીવ, ખેદ પામ્યા વગર, અનનો નિઃશ્રદ્ધ કરીને, કર્માસક્તિનો ત્યાગ કરી, અજ્ઞાનને પૂરું કરી, સમાનપણે જગતમાં વિચરે છે-સર્વ કર્મનાં ફળનો સંન્યાસી બની, દેહધારી છતાં પણ વિદેહીપણે વિચરે છે, તે જ પરમ પુરુષનો પ્રેમી બની રહે છે, તે જ નૈષ્ઠિક પ્રેમી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સંકલ્પનો સંન્યાસ કરીને લગવ-સ્પર્શાયણ થઈ દ્વૈતમાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; ભોક્તા છતે અભોક્તા થવું જોઈએ; શુભાશુભ, લાભ હાનિ, સર્વમાં સમાન વૃત્તિ રાખવી જોઈએ; રાગ દ્વેષથી વિમુક્ત થવું જોઈએ; ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો જોઈએ; મનનો નાશ કરવો જોઈએ; વાસનાનો ક્ષય કરવો જોઈએ અને શમાદિકગુણસંપન્ન બનવું જોઈએ. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવામાં પોતાનો જ પુરુષાર્થ જ કામ લાગે છે. પોતાના પુરુષાર્થથી જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે-કોઈ અન્ય ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતું નથી. જેમ સ્ત્રીરમાંનો રોગ જાતે જ ઔષધ પીધા વિના ને કરી પાળ્યા વિના જતો નથી અને જેમ પોતાને લાગેલી જખ, પોતે ખાધા વિના શાંત થતી નથી, તેમ જ ઈશ્વર-પરમેશ્વર-પરમાત્મા-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર સ્વયં સત્ત્વન વગર થઈ શકતો નથી ને કરાવી પણ શકાતો નથી. જેમ

હિરાની પરીક્ષા બાંધે જ શિખ્યા વગર શિખાતી નથી, તેમ પરમેશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે રાગ દ્વેષાદિકથી પ્રભુ એવા આ સંસારને સ્વમતુલ્ય બાંધવો જોઈએ. પરમાત્માની ગુણમયી દેવી માયાનો ત્યાગ કરીને, જેમ જેળ બ્રમરીના ડંખથી બ્રમરીનું જ સ્મરણ કર્યા કરે છે અને છેવટે બ્રમરી જ થઈ જાય છે, તેમ જે જીવ પરમાત્માને પ્રસન્ન કરીને પરમાનંદપૂર્વક પરમાત્માનું જ રાતદહાડો રટણ કર્યા કરે છે, તે જ પરબ્રહ્મરૂપનું દર્શન કરી શકે છે, અન્ય નહિ. કોઈને માથે ભાર હોય તો તે ભારને ઉતારીને તેને સુખ આપી શકાય છે, કોઈને બુખ લાગી હોય તો તેને ખવરાવીને તૃપ્ત કરી શકાય છે; પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમાં અન્ય કોઈ સહાય કરી શકતું નથી. જે પરોક્ષ નથી, જે પ્રત્યક્ષ નથી, જે અનુમાનનો વિષય નથી, જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી, જે માપરહિત છે, જેને રૂપ નથી, રંગ નથી, આકાર નથી, પણ જે સત્ય જ્ઞાનમય અનંત 'બ્રહ્મ' એવું સ્વયંપ્રકાશ આનંદધન ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, એ રૂપ રાસોદ્દમ એનો સતત વિચાર કરવાથી જ જોઈ શકાય છે. એનો માર્ગ-દર્શક માત્ર ગુરુ જ છે.* એ રૂપ બહું તેમ પાતંગું નથી, ઊંચુંએ નથી તેમ નીચુંએ નથી. એ એક સ્થાનમાં નથી, પણ અનેક સ્થાનોમાં છે; એ જન્મ મૃત્યુ જરાથી બાધરહિત છે. એ જ આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે અને સંહારે છે; એ નિર્ગુણ છતાં સગુણ છે, નિરાકાર છતાં સાકાર છે ને પરોક્ષ છતાં અપરોક્ષ છે. એ કાષ્ઠ, પાષાણ કે ધાતુની મૂર્તિમાંએ છે, તેમ તેમાંએ નથી; એ રૂપ ઉપાધિરહિત છતાં સોપાધિક છે; એ જ આ જગતની લીલામાત્રને વિસ્તારે છે; એ જ કામ્ય કર્મનો પ્રેરક છે અને નિષિદ્ધ કર્મનો નિવારક છે; એ જ પ્રકાશક પણ છે અને અપ્રકાશક પણ છે; એ દ્વૈતરૂપે પ્રકાશે છે અને અદ્વૈતરૂપે લીલા વિસ્તારે છે; એ ભકતોના હૃદયમાં સર્વકાળ ચિરસ્થિર વસેલો છે અને અભક્ત જનને શાસન કરવામાં ઉત્સુક છે. એનાથી ક્ષતમાત્ર જન્મે છે, જન્મ્યા પછી જીવે છે અને જીવ માત્ર એનામાં જ પ્રવેશ પામી લીન થાય છે. એ જ પરમેશ્વર, એ જ બ્રહ્મ,† એ જ શ્રીકૃષ્ણ, એ જ શ્રીરામ. એ સ્વરૂપનું દર્શન નિષ્કામ પ્રેમથી થાય છે-પરમ પ્રેમથી જ થાય છે. અબ્રહ્મિલાદિને એ સ્વરૂપનું દર્શન પરમ પ્રેમને યોગે જ થયું હતું.

* उपदेक्षन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।

† सतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रवर्णितं अभिसंविशति । तद्विजिज्ञासस्व । तत् ब्रह्म । तैत्તિरीયોપनिषत् ૩।૧।૧

રૂપાતીવના એ રૂપમાં બાળકપણું, જીવાની કે ધરડાપણું નથી; તે એક દેશમાં કે એક કાળમાં હોતો નથી. તે તો એક જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને રહે છે ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ પણ ધરે છે. તેમ જ જેમ યંત્રથી ચાલતો સાંચો પોતાનું સ્વરૂપ કે વેગ બદલતો નથી, તેમ એ પોતાનું એક જ સ્વરૂપ ત્રણે કાળોમાં ધારણ કરી રહે છે અને નૂતન રૂપે પણ દર્શન દે છે. એ જ પરમાત્મા પરમેશ્વર છે. એવા પરમેશ્વરને જોવો, એ વાત સહેલ નથી. જે જીવ પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન પરમ પ્રેમી છે, જે શમાદિક પડ્ગુણસંપન્ન છે, તેમ જે જીવ, આ જગતના અનેક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થતાં પણ તેની ને તેની જ લેહમાં લેહલૂર-ચકચૂર છે, તેને જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ પરમાત્મા તારાથી દૂર નથી, પણ તારી સમુપજ જ છે-તારામાં જ છે, પણ શુદ્ધ પ્રેમ થયા વગર તેનું દર્શન તને થશે નહીં.”

રાજા તેને પ્રણામ કરીને બોલ્યો; “હે મહારાજ ! એ સ્થિતિને હજી હું પ્રાપ્ત થયો નથી. આપ મારા ગુરુ થઈને મને ઉપદેશ કરો ! આ રાજપાટ, ધન, ધામ, ગ્રામ, વિલાસ, વૈભવ, રાણી, કુમાર, એ કશાની પણ મને ઇચ્છા નથી. હે દયાસિંધુ ! મારા ઉપર કરુણા કરીને મને આપને શરણે લ્યો. કોઈ જન્મ જન્મમાંતરનાં મારાં સુકૃતને લીધે આપ પધાર્યા છો, તો કૃપા કરીને મારી વાસનાના વેગને ટાળી આ જગતની ઉપાધિથી મને મુક્ત કરો. મારામાં જે ઉણપ હોય તે દૂર કરીને સંસારરૂપી ઝૂડથી મને મુક્ત કરો. બહારના વિષયોનો તેમજ અંદરના અહંકારનો ત્યાગ કરવાને હું સમર્થ થાઉં, તેવી મારી વૈરાગ્યવૃત્તિ થાય, એવો મને ઉપદેશ કરી મને આપના ચરણમાં લ્યો !

અપર અષ્ટાવક્ર મુનિએ કહ્યું; “હે રાજા ! અનાત્મ પદાર્થનું ચિંતન, જે મોહરૂપ ને દુઃખમય છે, તેનો તું હરમેશને માટે ત્યાગ કરી દે અને જે શુદ્ધ પવિત્ર સ્વરૂપપર તને પ્રેમ-શ્રદ્ધા હોય, તેનું જ તું નિત્ય ચિંતન કર્યા કર અને સ્વયંપ્રકાશ, સર્વના સાક્ષીરૂપ પરમાત્મા તારા હૃદયમાં પ્રકાશી, શુદ્ધ સાત્વિકરૂપે દર્શન દે, એવી ભાવના કર્યા કર. એ ભાવના દૃઢ થતાં સુધી જેટલો પ્રયાસ થાય તેટલો કરી, અહંકારનો નાશ કરી, જગતમાં ઉદાસીનપણે વિચર. જ્યારે તારી ભાવના દૃઢ થશે કે તત્કાલ નિત્ય અવિનાશી અવ્યક્ત પરમાત્માનો તને સાક્ષાત્કાર થશે. એ પરમાત્માનાં રૂપના તેજઃપુંજનું દર્શન થવા માટે, પ્રથમ શમનું સેવન કર. શમ એટલે મનોનિગ્રહ. મનને જ્યાં ત્યાં રચળતું રખડતું વારી, તેના પર-

જય ઝેળવી, તારી આજ્ઞાનુસાર વર્તવાની તેને આજ્ઞા કરવાની શક્તિ-વાળો થા ને જો કે તે તારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તત્પર છે કે નહિ.* મનને જીત્યા પછી હમ-ઇંદ્રિયોને જીત. તે જીતાયા પછી ઉપરાંતને સેવ-કામના માત્રનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી, સર્વ કામનાને બાળી ભસ્મ કર. પછી તિવિક્ષાનું સેવન કર અને પરમ વૈરાગ્યશીલ થા. પછી પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન બન. ગુરુ જે કહે તેપર જરા પણ શંકાને અવ-કાશ ન આપ, તેનાં વચનને જ પરમ માન્ય ગણવાથી જ જીવનું કલ્યાણ છે, એટલી દશા વટાવ્યા પછી, તું મુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થઈશ; અને ત્યારે જ તને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર-અપરોક્ષ દર્શન થશે.

સ્મરણમાં રાખ કે, તે શબ્દાતીત છે, છતાં તેનું જ્ઞાન શબ્દથી થાય છે, ગીતા, ઉપનિષદ, વેદાન્ત સૂત્ર આદિ શબ્દો છે. એ શબ્દો-વડે પરમાત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થતાં જો સ્થિર ન થવાતું હોય તો રૂપનું સેવન કરવા માંડજે, તેમ કરવામાં હરકત નથી. એમ ન શંકા કરતો કે, પ્રભુ તો રૂપાતીત છે, માટે તેનું જ્ઞાન આ રૂપથી કેમ થાય? જેમ શબ્દાતીતનું જ્ઞાન શબ્દવડે થાય છે, તેમ રૂપાતીતનું જ્ઞાન રૂપવડે કેમ ન થાય? એવી દૃઢમતિથી, તેજ રૂપમાં સર્વે ઇંદ્રિયોને પરોવી, એ જ રૂપ સાક્ષાત ઇન્ધર છે, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા ને અચલ પ્રેમ થતાં, તેનો સાક્ષાત્કાર થશે-એમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. એ રૂપમાંથી જ પરમ પ્રભુનું દર્શન થાય છે, માત્ર તારી દૃષ્ટિ નૂતન-દિવ્ય થવાની પણ જરૂર છે.

આ વ્યવહારમાં રહી પ્રભુનું દર્શન કરવાને તું કેમ સમર્થ થાય? એનું દર્શન કોણ કરાવી શકે? આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયે-હાને તારા ઐશ્વર્યની શી પરવા કે તે તારા સમાધાન માટે તારી પાસે આવે? જેને તોષની કે રોષની પરવા નથી. જે ત્રણ લોકોના સ્વામીની સેવામાં તત્પર છે-ત્રણ લોકોનો જ સ્વામી છે, તેને તારા રાજપાટની પરવા શી છે? તું પંડે જ, પરમ પ્રેમ કરતો થા અને ઉક્તક્રમે-શમદમાદિ સાધન સેવનના ક્રમે-જ; તને સાક્ષાત્કાર થશે.†

* યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્.

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્નૈવ શર્ષં નયેત્ ॥ ગીતા-૬.૨૫

† જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનૈકપરમેત્તુ બુદ્ધ્યા વૃત્તિગૃહીતયા ।

આત્મસંસર્ગ મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ગીતા-૬.૨૫.

વારું આરાધ્ય મૂર્તિમાં એક લક્ષ થવાથી તને સાક્ષાત્કાર થશે. પણ અનન્ય એક લક્ષ્યથી-અન્યથી નહિ. એ મૂર્તિ જ પરમ પુરુષ છે.”

તુરત અપર અઘાવક અંતર્ધાન પામી ગયા. દરબાર વિસર્જન થયો. એ સમયથી રાજાએ, તે મહાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે, રાજપાટ અને ધનધામ આમાદિક ઉપરથી પોતાની અહંકારવૃત્તિને આવરી લીધી ને પોતાના ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ પરમ પુરુષ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું શુદ્ધ મને અહર્નિશ ધ્યાન ધરવા માંડ્યું. જ્યાંસુધી તેની અહંકારવૃત્તિનો નાશ થયો નહિ, ત્યાંસુધી તેણે કર્મકાંડનો ત્યાગ કીધો નહિ; તે પ્રભુની પૂજન, અર્ચન, સ્મરણ, પાદવંદન આદિ ક્રિયાઓ કરતો હતો. એમ કરતાં કરતાં ઘણે કાળે તેની ભાવના એવી તો દૃઢ થઈ ગઈ કે, પોતાના ઇષ્ટ ઉપાસ્ય વગર અન્યને જોવાને તે અસમર્થ થઈ પડ્યો. શ્રીકૃષ્ણનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ તેની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ કરતાં કરતાં કાલાંતરે તે પોતે જ કૃષ્ણસ્વરૂપમાં વિલીન થઈ ગયો.

× × × ×

સિદ્ધાશ્રમવાસી શંકર સ્વરૂપ મહાત્માએ સુવિચારને સંબોધીને કહ્યું; “હે વત્સ સુવિચાર ! ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સહજ કાળનું કે સહજ શ્રમનું કૃળ નથી. કાળના કાળ સુધી જે જીવોની ભાવના-પરમ પ્રેમ-જ્યાંસુધી તે જ રૂપમાં લય પામતાં નથી, ત્યાંસુધી તેમને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જે જ્ઞાન, જે શ્રદ્ધા, મેં તમારામાં પ્રકટાવી છે, તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી તથા જીવની મલિન બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા જગતના અભાવ અને અહંકારના નાશથી-ઉપાધિઓના ત્યાગથી, જગતની મોહમાયા-મમતાના મરણથી, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન ને ભક્તિના સેવનથી, સ્વસ્વરૂપના નિર્દિધ્યાસનથી, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવનો જગતપ્રતિને મોહ લય પામી જાય છે અને તે જીવ આ સંસારમાં રહ્યો છતાં પણ વિદેહમુક્તિને જ ભોગવે છે.”

મહાત્માના મુખથી ઇશ્વરના સાક્ષાત્કારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, સુવિચાર અને છન્નલિંગ મહાત્માની સમાધિનો સમય જોઈ,* તેમને પ્રણામ કરીને પોતાની પર્ણકુટી પ્રાંત વિદાય થયા. મહાત્માએ જે સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો, તેથી તેઓ ઇશ્વરના સ્વરૂપને પોતાનાં હૃદય-કાશમાં નિહાળીને પોતાને અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યા.

ત્યારે પ્રકટપ્રજ્ઞા કરદ્રવ્ય બેડી તેની સામે બેઠી. થોડી ક્ષણ પછી પ્રકટપ્રજ્ઞાએ કહ્યું; “હે મહાત્મનું ! હે દેવ ! હે સુવિચારશર્મા ! આપ શો વિચાર કરો છો ?”

સુવિચારે કહ્યું; “હે સુશીલે ! હે પ્રિય પ્રકટપ્રજ્ઞા ! આપણા ઉપર સદ્ગુરુદેવે જે અઢળક કૃપા કરી છે, તેનો જ માત્ર હું વિચાર કરું છું. અહો ! આપણા ભાગ્યનો પાર નથી. કાળના કાળ જતાં, અનેક સદ્ગુરુઓનો સમાગમ કરવા છતાં પણ, જેવું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આપણે ભાગ્યશાળી થાત નહિ, તેવું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આજે આપણે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ. આપણને ઉત્તમ જ્ઞાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તેને માટે, હે દેવિ ! મારે કોને ધન્યવાદ આપવો ? હે દેવિ ! એ બધો તમારો જ પ્રતાપ છે. તમારા જેવી પ્રકટપ્રજ્ઞાએ મને ઈર્ષ કરવાની

પ્રેરણા કીધી નહોત, તો શંકરનું તપ કયાં, દિવ્ય-
શિદ્ધાવલોકન મંથિની પ્રાપ્તિ કયાં, દિવ્યમંથિના સંયોગથી અનેક દાનપુણ્યો કરવાં કયાં, મહાત્મા મુનિનું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું કયાં, તેમનો જ્ઞાનોપદેશ કયાં, તમારા પર એ મહાત્માનો અનુચ્છ કયાં, મારું હિમગિરિમાં આવવું કયાં, આ દિવ્યજ્ઞાનનું પ્રાપ્ત થવું કયાં અને એ જ્ઞાનને યોગે જીવન્મુક્ત દશાની સ્થિતિ કયાં ! એ સર્વ કયાં હતું ? એ સર્વ આપણા પ્રારબ્ધનું બળ છે કે પુરુષાર્થનું બળ છે, એ સમજવાને હું અસમર્થ છું. હે દેવિ ! એ સર્વ પ્રતાપ તમારો-પ્રકટપ્રજ્ઞાનો જ છે. જે ખર્ચ્યું ખૂટે નહિ, વાવે બમણું થાય, લુટારા કે ચોર ચોરી બચ નહિ, તેવું ધન તમારાવડે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે.* મહાત્માએ જે મહાન ઉપદેશ કીધો છે, તેનું જ મને મનન થયા કરે છે. એ આનન્દમાં મને જગતના સર્વે આનન્દો ક્ષુદ્ર અને સ્વલ્પ જણાય છે. એક દિવસે ઉપદેશ કરતાં મહાત્માએ કહ્યું હતું કે, સંતોષ એ સર્વસુખસ્ય પરં નિધાનમ† ।

સંતોષ જ સર્વ સુખનું મૂળ છે

એ જ સત્ય છે. આ જગતમાં જે જીવો સંતોષી નથી, તે જીવો કાવા લુંટારાની માફક દોડધામ જ કરતા રહે છે અને ગમે તેટલું પ્રાપ્ત

* ન ચોરહાર્ય ન ચ રાજહાર્ય ન બ્રાતૃમાજ્યં ન ચ મારકારિ ।

વ્યયે કૃતે વ્યથત એવ નિત્યં વિચાધનં સર્વધનપ્રધાનમ ॥

† સર્પાઃ પિબન્તિ પવનં ન ચ દુર્બલાસ્તે કુષ્કૈસ્તૃણૈર્વનગજા બલિનો ભવન્તિ ।

વન્દેઃ ફલૈર્મુનિવરાઃ ક્ષપયન્તિ કાલં સન્તોષ એવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ ॥

કરે છે, તથાપિ તેઓની તૃષ્ણા સંતોષાતી નથી અને જેને સંતોષ નથી, તેને પારલૌકિક સાધન સિદ્ધ કરવાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય? તે તો લૌકિક જંજળમાં જ અમૂલ્ય મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવી દે છે. રણવું, વાવરવું, સંગ્રહવું, ખાવું, ખેલવું, સહેવું, અન્યની અધિકતા જોઇ ઇર્ષ્યા કરવી, પોતાની અધિકતાથી અહંકારને જગાડવો, નવો ખટરાગ જગાડી રગડવું અને રગડાવું, પ્રાપ્ત પદાર્થપર સંતોષ ન માનવો, તેમ જ અપ્રાપ્યને માટે વલખાં મારવાં, અસંતોષમાં ગુંચવાઇને વધારે ને વધારે રગડામાં પડવું—એ આ જગતના અદ્યક્ષ જીવોની નિત્યની કોડા છે. પણ સંતોષ વિના સુખ ક્યાં? પુરુષાર્થ વગર પ્રાપ્તિ ક્યાં? આત્મારામ વિના મોક્ષ ક્યાં? સદ્ગુરુ વિના સત્ અસતનું જ્ઞાન ક્યાં? અજ્ઞાની જીવનો સ્વભાવ એવો પ્રબલ હોય છે કે, પ્રાપ્તમાં તૃપ્તિ નહિ, પણ નૂતન નૂતન તૃષ્ણાની જાગૃતિ થવા દેવી ને અપ્રાપ્ય-દુર્લભ ગણાતા નાશવન્ત પદાર્થપર પ્રીતિ કરી, તે મેળવવાની આશા તૃષ્ણામાં મોહાંધ યઇ, અધોગતિના ખાડામાં પડી, તેમાં જ કૃતાર્થતા માનવી. એ આશા જૃષ્ણા કેવી ખાધરી છે, તેનું મને અપરોક્ષ દર્શન થયું છે.* આશા તૃષ્ણામાં જ કૃતાર્થતા માનનારાને, તે ગોથાં ખવરાવીને એવો તો મોહિત કરી દે છે કે, તે જીવ નથી આ લોઠનાં સુખને પામતો, તેમ જ નથી પરલોઠ માટે પુણ્યપુંજનો સંચય કરી શકતો.

કોઇએક પુરુષને દેવયોગે સોનામહોરથી ભરપૂર પાંચ ચરુઓ

પ્રાપ્ત થયા. આટલાથી જ તૃપ્ત ન થતાં તેની તૃષ્ણાએ

તૃષ્ણાદાસ અને છઠ્ઠો ચરુ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા કીધી† અને છ ચરુ

છ ચરુઓ પૂર્ણ કરવાની આશામાં તે તૃષ્ણાદાસે પોતાનાં સર્વ

સુખનો ત્યાગ કરી, અતિમહાકષ્ટે ધન મેળવી, છઠ્ઠો

ચરુ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો. ક્ષુદ્રક જીવથી કેટલી પ્રાપ્તિ થઇ શકે? જે દ્રવ્ય તેને પ્રાપ્ત થયલું હતું, તેમાંથી દાન ધર્મ કરવાનું તો ખાબુએ રહ્યું, પરંતુ તેને ઉપભોગ કરવો પણ તજી દઇને, તે જીવડો જે સુખ ભોગવતો હતો, તેમાં પણ ઓછું કરી. વિશેષ દ્રવ્યસંગ્રહ કરવાની તૃષ્ણાથી, અનેક સંકટો સહન કરવા લાગ્યો. તે લાંઘણો ખેંચે, સ્ત્રી પુત્રાદિને પૈ આપે નહિ. અતિથિ નિર્મુખ જાય તેની પરવા પણ

* જુઓ પૃષ્ઠ ૨૯ થી ૪૨ સુધીનું આશાભિક્ષકીનું આખ્યાન.

† “ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्वचनम् ॥

ન કરે, એમ છઠ્ઠો ચરુ પૂર્ણ કરવાની તૃષ્ણામાં ચગદાયો; પણ તેનો છઠ્ઠો ચરુ ભરાયો નહિ. દૈવેચ્છાથી ચોરો તેના સોનામહોરોથી ભરેલા પાંચ પૂર્ણ ચરુઓ અને છઠ્ઠો અપૂર્ણ ચરુ ઉપાડી ગયા. તે જેવો હતો તેવો નાગો બિખારી થઇ ગયો. પછી તે છએ ચરુઓને માટે રડવા લાગ્યો.

ત્યારે એક મહાત્માએ કહ્યું; ‘અરે ઓ! મૂઠ! તારી પાસે ધન હતું. ત્યારે તે નહિ કોઇને દાન દીધું, નહિ ધર્મ કીધો, નહિ પરમાર્થ કીધો કે નહિ પોતાના સુખ માટે તે વાપર્યું; પરંતુ વિશેષ ધન મેળવવા માટે તે તારા સર્વ સુખનો નાશ કીધો. એ ધન માર્ગના આ કાંકરાના તોલનું હતું, આવાં નિરુપયોગી ધનનો નાશ થયો છે,* તેમાં તને શા માટે શોક થાય છે? જે જીવ પ્રાપ્તથી તૃપ્ત નથી તથા અપ્રાપ્ત્ય માટે વલખાં મારે છે, તેની સર્વદા એ જ ગતિ થાય છે. જીવને જે પોતાને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય, તેના ઉપર તેણે સંતોષ રાખવો.† હે દેવ! ઉઘમો હજાર કરો, પણ કર્મ વિના કોડી પણ મળતી નથી, ત્યારે

શું પ્રારબ્ધ શ્રેષ્ઠ છે?

ના. તેએ શ્રેષ્ઠ નથી. પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મો, જે આ જન્મમાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પ્રારબ્ધ-દૈવ છે,‡ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મો આ જન્મે ફળરૂપે વિસ્તાર પામે છે, ને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેવાં કર્મો હોય છે તેવી બુદ્ધિ, તેવો વ્યવસાય, તેવી પ્રાપ્તિ, તેવાં ફળો અને તેવી સહાયતા મળી આવે છે. જીવને જે ઠેકાણે સુખ કે દુઃખ ભોગવવાનું હોય છે તે ઠેકાણે દોરીથી બંધાયેલા બળદની માફક તેનું ભાગ્ય-પ્રારબ્ધ બળાત્કારે ઘસડી જાય છે. પૂર્વ જન્મમાં ઉત્તમ કર્મ કરનાર ઉત્તમ ફળ મેળવે છે, અધમ કર્મ કરનાર અધમ ફળ મેળવે છે. જીવે પોતાનું પ્રારબ્ધ ઉત્તમ કરવા માટે પરમ કર્મ-સત્કર્મ-ઉચ્ચ કર્મ કરવું જોઈએ. કેમકે ક્રમેક્રમે એ જ સત્કર્મ પ્રપુષ્ટિત થઇને જીવને નવાં સત્કર્મને માટે ઉત્તેજિત કરે છે, પ્રારબ્ધ વિના ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી, દોડાદોડી કરવાથી ફળપ્રાપ્તિ થતી હોય તો શ્વાન અત્યંત દોડાદોડી કરે છે, ને વૃષભ-ધાંચીનો બેલ ઘણો પુરુષાર્થ કરે છે; પણ તેને કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી.

* દાનં મોળો નાશસ્તિભો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન મુક્તે તસ્ય મૃત્યુર્ધા મતિર્ભવતિ ॥

† ચલ્ચલભવેનુક્ર. ।

‡ પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદૈવમિતિ કથ્યતે

વળી આ જન્મે કરેલાં સંચિત કર્મનું ફળ જીવને તેના યોગ્ય સમયે જ આવી મળે છે. માટે જીવે પ્રત્યેક ક્ષણે એવાં સત્કર્મોનો સંચય કરવો જોઈએ, કે જે સંચયના પરિણામે તેને ભવિષ્યમાં ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. હે દેવ ! આ દેહને જે ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે પૂર્વ-જન્મના સુકૃતને પરિણામે થઈ છે, એવું મારું માનવું છે. જો એમ ન હોય તો તમારા જેવી પતિપરાયણ સ્ત્રીના મુખથી ધનની લાલસાનો ઉચ્ચાર પણ થાત નહિ. પણ જેમ પ્રારબ્ધ બળવાન છે, તેમ

પુરુષાર્થ પણ બળવાન છે.

ગાડું જેમ બે ચક્રો વગર ચાલી શકતું નથી, એક હાથે જેમ તાળી પડી શકતી નથી, સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ જેમ એકથી થતી નથી, તેમ જ પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ એ બે વિના ફળની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી.* જીવરૂપી એક ગાડાને વહન કરનારાં બે ચક્રો છે: પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ. જીવરૂપી ગાડાનું એક ચક્રથી વહન કરી શકાતું નથી. તેના વહનમાં પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થ એ બે ચક્રોની આવશ્યકતા છે, તેથી જીવે બંનેની સહાયતાથી જ સંસારમાર્ગ કાપવાનો છે. પુરુષાર્થને આધારે પ્રારબ્ધ છે અને પ્રારબ્ધને આધારે પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ વગર પ્રારબ્ધ ફળતું નથી અને પ્રારબ્ધ વગર પુરુષાર્થ ફળતો નથી. એ બંનેનો અન્યોન્યાશ્રય છે. જગન્નગરમાં વસતા અનેક જીવોનાં સત્ અસત કર્મોનું હું અવલોકન કરતો હતો. ઘણા પુરુષો પુરુષાર્થના સેવક હતા, વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ હતા, વિદ્વાનોમાં મુકુટમાણી હતા, ચતુરાઈમાં પારંગત હતા ને સાહસમાં સમર્થ હતા, પરંતુ તેઓનું પ્રારબ્ધ નિર્બળ હોવાથી, તેઓને યશ પ્રાપ્ત થતો નહિ. ઘણાનાં પ્રારબ્ધો તેજસ્વી પણ હતાં; પણ તેઓ જ્યાં સુધી પુરુષાર્થને આધીન થયા નહિ ત્યાં સુધી તેમનું પ્રારબ્ધ પ્રકાશી શક્યું ન હતું. આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરો. તમારા વચનથી દુઃખિત થયેલો હું, શંકરનું આરાધન કરવા ગયો, તો આજે પ્રકટ શંકરનાં મુખામૃતનું પાન કરવાને આપણે ભાગ્યશાળી બન્યાં છીએ.

કર્મ અને ઉપાસના

જ્યાં સુધી જીવની આત્મા પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ એકવૃત્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી જીવને કર્મ ચોંટલાં રહે છે. કર્મ અને ઉપાસના કરતાં કરતાં જ્યાં સુધી જીવની વાસના સત્ ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ થાય નહિ,

* યથા દ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્થ ગતિર્મયી | એવં પુરુષકારેણ વિના દેવં ન સિદ્ધવત્તિ ||

ત્યાં સુધી જીવે કર્મો કરવાનાં છે અને તે કર્મોના ભોગો પણ ભોગવવાના છે. એટલા માટે, જીવે નિત્ય એવાં કર્મોનો સંચય કરવો કે, જે કર્મો તેને નિબળનંદના સ્થાનપ્રતિ લઈ જવામાં સહાયજીવ થાય. કર્મથી ને ઉપાસનાથી જ જીવને અધિકારપદ પ્રાપ્ત થાય છે. અધિકારપદ પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાનમાર્ગ તરફ દોડી ગયેલા જીવો ‘અતો ષઢાસ્તતો ષઢાઃ’ થઈ પડે છે. જે જીવને ઇષ્ટપ્રાપ્તિની કામના છે, તેણે ધીમે ધીમે કર્મને ગોણું કરી ઉપાસનાને પ્રાધાન્યપદ આપવું. જ્યાં સુધી જીવ એકલાં કર્મના ખટાટોપમાં આચળ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી સુક્રિતાના દ્વારનું તેને દર્શન પણ થશે નહિ. જેમ શરીરસંપત્તિ સંપાદન કરવા અર્થે પ્રથમ રેચ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદસંપત્તિ સંપાદન કરવા અર્થે કર્મ* એ રેચને સ્થાને છે; નીરાગી શરીર કરવા અર્થે જેમ રોગનાશક ઔષધ આપવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્માનંદસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું રોગનાશક, અર્થાત્ સંસારના કલેશ, અને ખટરાગનો નાશ કરનાર ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ-કર્તવ્ય અને ઉપાસના છે; શરીરમાં જે અશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે દૂર કરવાને, કાંચન જેવું શરીર કરવાને માલતી ચંદ્રોદય આદિ જેમ ઔષધો છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી સંપત્તિ સંપાદન કરવાને જ્ઞાનરૂપી ઔષધ લેવું જોઈએ. એટલા કર્મના ખટાટોપમાં પડેલા જીવોને સત્ત્વી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જેમ રેચ લીધેલો મનુષ્ય શરીરસંપત્તિવાળો થઈ શકતો નથી, તેમ જ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનમાર્ગ પ્રતિ કર્મકંઈ જઈ શકતો નથી, છતાં જ્યાં સુધી જીવ સંસારમાં છે, ત્યાંસુધી તેને કર્મો કરવાનાં સર્જેલાં છે. વ્યવહારનાં કર્મો નિષ્કામપણે કરવાનાં છે. એ કર્મથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. વધુ કંઈ નહિ, પણ જે કર્મમાં અક્રમ ને અકર્મમાં કર્મ દેખે છે, તે જ બુદ્ધિમાન ને સત્કર્મી છે. યજ્ઞ, દાન, તપ આદિ કર્મો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; કેમ કે એ કર્મો નિષ્પાપ કરનારાં છે.† પણ કર્મથી મોક્ષ નથી; મોક્ષ તો જ્ઞાનથી જ છે. તથાપિ કર્મ નિષ્પ્રયોજન નથી. પણ દાન, પુણ્ય, જપ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, ઉપાસના, યમ, નિય-

* યજ્ઞ-દાન-તપઃકર્મ...પાવનાનિ મનોવિણામ ।

† કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ । સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ યજ્ઞ દાન-તપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેષ તત્ । યથો દાનં તપશ્ચૈષ પાવનાનિ મનોવિણામ ॥ એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ । કર્તેન્ધ્યાનીતિ મે પાર્થ ! નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥

માદિ વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી; જ્ઞાન વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ નિષ્કામ કર્મથી જ થાય છે; સકામ કર્મથી થતી નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિ પછી ચિત્તની શુદ્ધિ આવશ્યક છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાં રહેલો જીવ અર્થાત્ મોહ માયામાં ખરડાયેલો જે જીવ, મોહમાયાનો ઉપાસક છતાં અહં વ્રજાસ્મિ, અહં વ્રજાસ્મિનો લવારો કર્યા કરે છે, તે આ લોક અને બ્રહ્મલોક બંનેમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. એ ઉભયબ્રહ્મ જીવને અતીવ ચાંડાળ ગણી, તેનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો.

કેવાં કર્મો કરવાં ?

અધિકારી જીવે કર્મો એવાં કરવાં કે, જે કર્મના સંચયથી ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત થતા જન્મમાં તે હોમા પક્ષીની માફક ઊંચો ને ઊંચો જ વધ્યે જાય. જેમ જેમ તે ઊંચો ચડતો જશે, તેમ તેમ તેની વાસનાઓ નિર્બળ થતી જશે; સંસારના ખટરાગથી અને જગતની જંજળથી તે અતિ દૂર થતો જશે. દૈવવશાત્ તેના અંતઃકરણના કોઈ ખૂણામાં રહેલી તે વાસનાનું બળ ઘેરાવર થઈ, તેને નીચે પાડવાનો પ્રયત્ન કરશે, તો પણ, જેમ હોમા પક્ષીના બચ્ચાંઓ પૃથ્વીને અડતાં પૂર્વે સજીવન થઈ પુનઃ ઊંચે ઊડી જાય છે, તેમ જ અધિકારી બનેલો જીવ, વાસનામાં પાછો રગડાયા પૂર્વે, સંસારમાંથી મુક્ત થઈ, ઊંચે જ ચડ્યો જશે.

આવા ઉચ્ચ સ્થાનને પામતા જીવને માટે પરમાત્માએ સત્ ભૂમિકાઓ નિર્માણ કરી છે.

સત્ ભૂમિકાઓ

- ૧ કોઈને ઉદ્વેગ ન કરવો, પુણ્ય કર્મનું સેવન કરવું, પાપથી નિર્લેપ રહેવું, ભોગની અપેક્ષા ન કરવી, મન, વાણી અને
- પ્રથમ ભૂમિકા કર્મવડે સત્પુરુષનો સમાગમ કરવો અને જ્ઞાનની અપેક્ષા કરવી, એ પ્રથમ ભૂમિકા છે. એને યોગ
- ભૂમિકા કહે છે. ૨ નિર્દોષ અંતઃકરણરાખવું, સદ્ગુરુનો આશ્રય કરવો, મદ મોહાદિનો ત્યાગ કરવો, સંતપુરુષોનો સમા-
- દ્વિતીય ભૂમિકા ગમ કરવો અને તેમની વાણીનું તાત્પર્ય ગ્રહણ
- કરવું, એ વિચાર નામક દ્વિતીય ભૂમિકા છે. ૩ સંત પુરુષોના
- તૃતીય ભૂમિકા પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને શુદ્ધિમાં ઠસાવી નિશ્ચય
- કરે છે, તે જીવ અસંસર્ગી નામની તૃતીય ભૂમિકાને પહોંચે છે. એ

ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરેલો જીવ હું ઈર્ત્યવ્ય-લોકત્યવ્ય-રહિત છું; આધ્ય-આધક-રહિત છું; સુખ દુઃખ, પ્રારબ્ધ કર્મવડે આવે છે અને જાય છે, તે તો માત્ર ઇન્દ્રિયરાધીન છે; વિષયભોગો દાવાનલરૂપ છે; સંયોગ વિયોગને માટે છે; સંપત્તિ પરમ આપત્તિ છે અને ચિતાદિક રોગો બુદ્ધિને જ લાગેલા છે-એવા નિત્યના વિચારથી ચિત્તને વિષય-માત્રથી સંકુચિત કરી, વિષયોથી જે જીવ અસંગ રહે છે, તે સામાન્ય અસંસર્ગી છે. ઉપર્યુક્ત ભાવનાનો શુદ્ધાંતઃકરણથી ત્યાગ કરી, જે મૂક અને શાંત છે, તે શ્રેષ્ઠ અસંસર્ગી છે. જીવનો જ્યારે એ તૃતીય ભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ પરમ તત્ત્વને અનુભવે છે ને ક્રમે ક્રમે ચતુર્થ ભૂમિકામાં તે પ્રવેશ કરે છે. ૪ એ

ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરેલો જીવ, જેમ કોઈએક પ્રાણી, ચોથી સ્વપ્ન પોતાની પૂછડીના ખરી જવાથી જળમાં પણ રહી ભૂમિકા શકે છે અને સ્થળમાં પણ રહી શકે છે, તેમ જ અજ્ઞાન-અવિદ્યા-અહંરૂપી વળગેલા પૂછડાના વિના-શથી, તે જીવ પરબ્રહ્મધામમાં જવાનો અધિકારી થતો જાય છે, આ ચતુર્થ ભૂમિકાનું નામ સ્વપ્નભૂમિકા છે. સ્વપ્નભૂમિકાનો જીવ જગતને સ્વપ્નવત્ જીવે છે. ૫ એથી શ્રેષ્ઠ ભૂમિકામાં પ્રવેશ પાંચમી સુષુપ્તિ ઈરનાર જીવની ચિત્તવૃત્તિ સવશુત્પ્તશીલ અને બહુ ભૂમિકા બળવાન બને છે, તે જીવ-મુક્ત છે, અંતર્મુક્તિવાળો છે અને બહિર્મુક્તિવાળો પણ છે. આ સુષુપ્તિ ભૂમિકા પંચમ છે. ૬ એ ભૂમિકામાં રહેતો જીવ, દિન પ્રતિદિન પોતાની વૃત્તિસ્થિતિને સંકુચિત કરતો કરતો, જીવ-મુક્તની છઠી ભૂમિકા પરિપકવ થયેલી અવસ્થાને પામે છે. એ સ્થિતિમાં તે ઉઘરેટા જેવો દેખાય છે. સ્થિતિનો પરિપાઠ થતાં જ તેની ષષ્ઠી અને સપ્તમી ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે. ૭ સપ્તમી ભૂમિકા વાણીનો અવિષય-અગમ્ય છે, સર્વ ભૂમિ-સાતમી ભૂમિકા કાનું તેજોબિંદુ છે.* જે જીવ, લોકવાસના, દેહવા-સના અને શાસ્ત્રવાસનાનો ત્યાગ કરી, સર્વ બ્રાંતિને પરિ ઈરી, ઈ કારને તેના સાત્ત્વક સ્વરૂપમાં હૃદય વિષે ધારણ કરે

* જ્ઞાનમૂર્તિ: કુમેચ્છાસ્થયા પ્રથમા સમુદાહતા । વિચારણા દ્વિતીયા સ્યાત્તૃતીયા તનુમાનસી ॥ સત્ત્વાપત્તિશ્ચતુર્થી સ્યાત્તતોડસંઘક્તિનામિકા । પદાર્થભાવના ષષ્ઠી સપ્તમી યંગા સ્મૃતા ॥

છે, તે નિત્યશુદ્ધ, મુક્ત, વિશુદ્ધ અદ્વૈતને પહોંચી, પરમાત્મરૂપ ચિદાનંદમાં સ્વયંનો લય કરે છે.

નિરભિમાની ચરકી

હવે પંચમી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થનાર જિજ્ઞાસુએ જગતમાં રહે છે, જગતના જ નહિ, પણ વિશ્વના ‘અહમ’નો ત્યાગ કરવો જોઈએ, વિષય માત્રનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ધારણ કરવો જોઈએ. જેનાં પ્રારબ્ધ-કર્મોનો સંગ્રહ પુણ્યના પુંજરૂપ છે, તેજોરાશિ છે, તે જ જીવ આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી બની જાય છે.

ગુરુમુખથી શ્રવણ કર્યું છે કે, કોઈ એક જિજ્ઞાસુ સંત મહાત્મા, ઇશ્વરપૂજનમાં બંધાયેલા હતા. એક સમયે તેઓએ માર્ગે જતા કોઈ અન્ય સંતને મુખેથી સાંભળ્યું કે:-

અમાનિત્વમદંભિત્વમહિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टોपपत्तिषु ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमરતિર્जनસંસદિ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्જ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોડ્યથા ॥*

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું આ વચન સાંભળી તે સંતે નિશ્ચય કીધો કે ‘પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ, નિર્મળ, ઉન્નત કરવા અર્થે, નિરભિમાની, અદંભી, ક્ષમાશીલ, નિષ્કપટી થવું જોઈએ,’ આજથી હું ક્ષમાશીલતા ધારણ કરીશ, ઉક્ત શબ્દ તેને કાને જતાં જતાં પડ્યા હતા, તેમાંથી તેણે પણ એ નિશ્ચય કરી લીધો. તે આખો દિવસ તે સાધુબાવાએ ક્ષમાવૃત્તિમાં પૂર્ણ કીધો.

* સ્વશુભની ન પ્રશંસા કરવી, ન દંભ ધરવો, ન હિંસા કરવી, સહનશીલતા, સરળતા, આચાર્યસેવા, બાહ્યતર શુદ્ધિ, સન્માર્ગનિષ્ઠા, સંયમ, ઇન્દ્રિયાદિ વિષયમાં વૈરાગ્ય ને અહંકારરહિત થવું, જન્મ મૃત્યુ જરા વ્યાધિમાં નિત્ય દોષ જોવા, પુત્ર સ્ત્રી ગૃહાદિમાં પ્રેમ ન કરવો, સમયિત રહેવું, હર્ષ શોક ન ધરવો, પરમાત્મા પર સર્વાત્મદષ્ટિ કરી, એકાંત ભક્તિ કરવી, એકાંતમાં વાસ કરવો, અજ્ઞાનીમાં પ્રેમ ન કરવો, આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખવી, જ્ઞાનનું કળ મોક્ષ છે એમ જાણવું, આ સર્વને જ્ઞાન કહેવું છે અને તેનાથી વિપરીતને અજ્ઞાન કહ્યું છે.

બીજે દિવસે ‘નારાયણ હરે’ કરતા કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં તે ભિક્ષાર્થે જઈ ઊભા રહ્યા. ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ ભિક્ષા આપી, પણ દૈવયોગે તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીના પાત્ર સાથે મહારાજશ્રીનું પાત્ર અથડાયું ને તેના સંન્યાસનું અભિમાન જાગૃત થઈ આવ્યું ! રગે રગે ક્રોધ વ્યાપી ગયો અને અતિ ઘણા તિરસ્કાર સાથે તડુકીને સાધુબાવા બોલી ઉઠ્યા; “હે દુષ્ટા ! મારા પાત્રને તું અડકી કે ? ધિક્કાર છે ! સંતપુરુષોની આમ સેવા કરશે ?” આમ કહી ક્રોધાંધ બની જઈ અન્નસહિત તે પાત્રને ફેંકી દીધું અને ક્રોધાવિષ્ટ દૃષ્ટિ સાથે સાધુબાવા ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા. નદીમાં જઈ સચેલ સ્નાન કરીધું ત્યારે તેમનો ક્રોધ કંઈક અંશે શાંત પડ્યો અને આશ્રમમાં જઈને બેઠા ત્યારે તો ક્રોધ નિર્મૂળ થઈ ગયો.

તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે; “રે આ શું થયું ? મેં હજી ગઈ કાલે જ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, મારે ક્ષમા ગુણ ધારણ કરવો, પણ તે પ્રતિજ્ઞાને તો હું આજે જ ભૂલી ગયો ! મને મારા ભગવાનું અભિમાન આવ્યું ! તે સ્ત્રી મારા પાત્રને અડકી તેમાં શું થયું ? હું તો સંન્યાસી છું. મારે તો ચારેય વર્ણો સમાન છે, તેમાં અભિમાનવાનું શું છે ? હું બ્રાહ્મણ નથી, વૈશ્ય નથી, ક્ષત્રિય નથી, કે શૂદ્ર નથી. પણ હું તો ચૈતન્ય બ્રહ્મ છું, છતાં મારું અભિમાન હજી ગયું નથી, તો મારાં આ ભગવાંમાં ધૂળ પડી ! મારા કરતાં તો તે ગૃહસ્થની સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે, જેણે મારાં અનેક કટુ વચનો સાંભળ્યાં, છતાં પણ, ખરેખરો ક્ષમા ગુણ ધારણ કરીયો અને બે હાથ જોડીને દીન વદને ઊભી જ રહી હતી ! તેજ મારી ગુરુ ! તેજ મારી ઉપદેશ ! તેજ મને તારશે !”

આમ વિચાર કરતા સાધુબાવા તે ગૃહસ્થને ઘેર જઈ અચાનક તે સાધ્વીનાં ચરણોમાં પડીને બોલ્યા; “હે અંબે ! હે જગજ્જનનિ ! તારો મેં ધોરતમ અપરાધ કરીયો છે, તેની તું મને ક્ષમા કર. તું આજથી મારી ગુરુ છે. તારામાં જે ક્ષમાગુણ છે, તે આ ભગવાંમાં નથી. હે સતિ ! હે માતૃશ્રી ! મને આશીર્વાદ આપ કે, હું મારે માર્ગે ચાલ્યો જાઉં.”

હાવરી બાવરી થયેલી તે સ્ત્રી મૌન ધારણ કરી, હાથ જોડીને ઊભી જ રહી; અને સંત તેની આજ્ઞા માગી વિદાય થયો. એ દિવસથી તે સંત મહાત્માને એવી સચોટ ચટકી લાગી કે, તે ક્રોધ-રહિત થઈને સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાની બની ગયો; તેનું ભગવાનું અભિમાન ટળી ગયું, એટલે તે શુદ્ધ સાત્ત્વિક બની ગયો.

આમ જીવને પૂર્વજન્મનાં કે પૂર્વાશ્રમનાં અભિમાનો સમયે સમયે કલેશકારી થઈ પડે છે. એ અહંકારની વૃત્તિઓ, તેને આડે માર્ગે ઢોરી બંધ છે, પણ એમાંથી ચટકી લાગી જાય છે તો તત્કાળ તે જીવ નિરભિમાની બની તરી પણ જાય છે.

હે દેવિ ! આવું જ એક બીજું દૃષ્ટાંત મને સ્મરણમાં આવે છે. જીવને સ્ત્રી પુત્રાદિમાં મોહ નથી, પણ

સૌંદર્યમાં મોહ છે.*

સ્વાર્થમાં મોહ છે, દૃષ્ટિએ જન્મ આપેલી સૃષ્ટિમાં મોહ છે. દૃષ્ટિસૃષ્ટિનો લોપ થતાં જ, સૌંદર્યસૃષ્ટિનો નાશ થાય છે ને તેની સાથે મોહ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. સ્વાર્થ નષ્ટ થતાં, માયિક પ્રેમીપણું નષ્ટ થાય છે, ને માયિક પ્રેમ નષ્ટ થતાં તે સન્માર્ગમાં સંચરે છે.

કોઈ એક નગરમાં ધર્મપાળ નામનો એક શાહ વસતો હતો. તેને ધર્મશીલા નામની એક રૂપવતી કન્યા હતી. ધર્મપાળ અને આ કન્યાને પૂર્વ જન્મના યોગે યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત તેની ખુશ્બી થઈ હતી.† એક દિવસે તે માર્ગમાંથી જતી હતી, શાળી પુત્રી તેટલામાં નગરના તે રાજાના કુમારની દૃષ્ટિએ તેનું નાશવન્ત શરીર પડ્યું. એના અંગના રંગ-સૌંદર્યથી તે કુમાર અત્યંત મોહાંધ થઈ ગયો અને રાત દિવસ તેનું જ રટણ કરવા લાગ્યો. રાજકુમાર તો સઘળી મોજ શોખ મૂકી દઈ શોકસાગરમાં તણાવા લાગ્યો. આવું પીવું ને આનંદ ઉત્સવમાં ભાગ લેવો, એ સઘળું તેણે ત્યજી દીધું, આ મોહાંધપણાંથી તેનું શરીર દિનપ્રતિદિન સુકાતું ગયું. આ વૃત્તાંત તેના પિતા અને નગરની પ્રજાના પાલણીદાર રાજાને થતાં, રાજાએ ધર્મપાલનનો વિચાર કોરણે મૂકી, તે કન્યાના પિતાને કહ્યું; “તારી પુત્રીનાં મારા કુમાર સાથે લગ્ન કર.”

તે ગૃહસ્થે કહ્યું; “હે રાજા ! આ કાર્ય મોટું છે, તેથી પંદર દિવસ પછી હું એનું ઉત્તર આપીશ.” તેણે ઉત્તર તો આપ્યું, પણ તે દિવસથી તે ગૃહસ્થ ભારે ચિંતામાં પડ્યો. “મારે શું કરવું ? રાજા ક્ષત્રિય છે, હું

* Infatuated attraction, wrongly called Love, is skin-deep. Divine Love is soul-deep.

† ત્વ તં વુશ્નિર્ભોગ સમયે વૌર્ધવેદિજ્ઞ । ચત્તે ચ ક્તે વૃષઃ સંવિસૌ કુર્મસ્ય । ૫

વૈશ્ય છું, મારી કન્યા વ્રતાચારવતી ને સાધ્વી છે, તેને જો રાજકુળમાં આપું તો તે અનેક દુઃખોની લોકતા થશે.’ એવા વિચારમાં ને વિચારમાં બે દિવસમાં તેનું શરીર સુકાઈ ગયું ને તે સરડા જેવો બની ગયો.

પિતાની આ સ્થિતિ નિહાળી, તેની પ્રતાપી અને બુદ્ધિશાળી ધર્મશીલા પુત્રીએ પૂછ્યું; “હે પિતાજી ! આપને શું કબૂત છે ?”

પિતાએ ઇત્યંભૂત વૃત્તાંત પોતાની પુત્રીને કહી સંભળાવ્યો ને તે બોલ્યો; “રાજાનો ને આપણો વર્ણ જુદો છે, તેથી તેના કુમાર સાથે વારં લગ્ન કરતાં, મારા ધર્મશીલપણાને દૂષણ લાગે ને નગરમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને પણ અંધપ લાગે. લોકો નિંદશે કે, ‘આ ધર્મપાલ નામધારી, અધર્મને માર્ગે દ્રવ્યની લાલચથી સંચર્યો છે ને અનુગતો વિવાહસંબંધ કર્યો છે.’”

પિતાના મુખથી સકલ વૃત્તાંત સાંભળીને કન્યા ખડખડાટ હસી પડી. પછી બોલી; “હે પિતાજી ! આટલા માટે જ આપ ગભરાઓ છો કે ? એમાં શું મહાભારત કાર્ય છે, કે તમે આટલા બધા ચિંતાતુર થાઓ છો ? રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરીને, કુમારની ઇચ્છા થશે તો હું તેને વરીશ, તમે જરા પણ ગભરાઓ નહિ. હું ધર્મશીલા છું, મારા ને તમારા ધર્મને જરા પણ ખાંપણ આવવા દર્શ નહિ.”

પછી તે કન્યાએ પંદર દિવસમાં પોતાનું શરીર કોઈ સંત મહાત્માની પ્રસાદીના પ્રતાપે એવું ગાળી નાંખ્યું કે, તે હાડપિંજર જેવું બની ગયું. જેનાં મૃગલી જેવાં નેત્રો હતાં, તે ખાડામાં ઊતરી ચઢી જેવાં બની ગયાં. ચંદ્રના જેવું મુખ બંદર જેવું થઈ ગયું; પયોધરને સ્થાને ચીમળાયલા માંસના લોચા દેખાવા લાગ્યા; કેળ જેવી જંઘા સરકટીઆ જેવી થઈ ગઈ; ગંડસ્થળ જેવા નિતંબો બેસી ગયા અને સિંહ જેવી કટીપર માત્ર ચામડી જ રહેલી દેખાવા લાગી.

રાજપુત્ર તો હાંસ ને ઉમંગમાં આવી તે કન્યાનું જ ધ્યાન ધરતો હતો. તેના સમીપમાં તે કન્યા પંદરમે દિવસે ગઈ, પણ તે લાવણ્યમય મૂર્તિની મુખાકૃતિ બેતાં જ રાજપુત્ર ચમકીને તેનાથી દૂર નાઠો ! તે વિમાસણ કરવા લાગ્યો કે, “આ કોણ ? ભૂત કે પ્રેત ?”

તે કન્યાએ કહ્યું; “હે રાજપુત્ર ! હું ભૂતે નથી ને પ્રેતે નથી, પણ હું તે જ ધર્મપાળની પુત્રી છું કે, જેનાપર તમે મોહિત થયા છો. મને બેતાં આજે તમને મોહ કેમ થતો નથી, ને તમે કેમ દૂર નાસો છો ? જેનાપર તમને મોહ થયો છે, જેની પ્રાપ્તિ માટે આપે અજ્ઞ જળ તબ્યું

છે, જેને માટે ધર્મ ત્યજવા ને ત્યજવવા તપર થયા છે, તે જ હું તમારી સમીપ તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવા આવી છું. આવો, બેસો, જે ઇચ્છા હોય તે તૃપ્ત કરો !”

રાજપુત્રે કહ્યું; “તું આવી બિહામણી ને ભયંકર કેમ ?”

ધર્મશીલાએ કહ્યું; “કુમાર ! તમે મારામાં કયે સ્થળે ભયંકરતા જુઓ છો ? હું તો જે છું તેની તે જ છું.”

કુમારે કહ્યું; “જે સૌંદર્ય જોઈ મને લગ્ન કરવાને મોહ થયો હતો તે સૌંદર્ય ક્યાં છે ?”

કન્યા બોલી; “જે દેહમાં તમે સૌંદર્ય જોયું હતું તે જ દેહ આ છે, પણ મહારાજ ! તમને મારામાં ક્યાં સૌંદર્યનું દર્શન થયું હતું કે, તમે મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા હતા ? જે મારી સાથે લગ્ન કરવાની આપની ઇચ્છા હોય તો હું તૈયાર છું. પૂર્વે હું જે હતી તે આજ પણ છું. પૂર્વે રૂપે રંગે હું આવી જ હતી ને ઉત્તરમાં પણ રૂપે રંગે હું આવી જ થઈશ.”

રાજકુમારે કહ્યું; “તું તો પરમ સુંદરી હતી, તે આવી ઉંદરી, હાકણી ને પિશાચણીના જેવી કેમ બની ગઈ ?”

કન્યાએ કહ્યું; “હિ રાજકુમાર ! મારી સુંદરતા ઇંધ જતી રહી નથી, જે માંસ અને લોહીથી આ અંગમાં સુંદરતા તમને સૌંદર્ય અને મોહ જોવામાં આવતી હતી, તેને જ તમે સુંદરતા કહેતા હો તો ને તે જ તમારે બોઈતી હોય તો તે આંડાળવાડામાં છે, પણ તે સુંદરતા જોતાં તમને વમન થયા વગર રહેશે નહિ. હે કુમાર ! જરા સાંભળો. સૌંદર્યમાં જેને મોહ થાય છે, તે સૌંદર્ય નષ્ટ થતાં તેનો મોહ પણ નષ્ટ થાય છે. આજે હું બાણી થકી છું કે, તમને મારાપર મોહ ન હતો, પણ મારા સૌંદર્યપર મોહ હતો; અને સૌંદર્યપર જે મોહ રાખે છે તે મૂઢમતિ છે; કેમકે સૌંદર્ય પણ ત્રિકાલાબાધિત નથી. આજે જેને તમે સૌંદર્યવાન જુઓ છો તેને એક કાળે સૌંદર્યથી જર્જરિત થઈ આજની મારી સ્થિતિમાં બેસો, ત્યારે શું તમારા અજ્ઞાનપણાંપર લજ્જા આવશે નહિ ? તેથી, હે મહારાજ ! એકલા સૌંદર્યપર મોહ કરવો એ હાથા મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી. જે મારાપર તમને મોહ થયો હોય તો તમે મારા પાણિ શ્રદ્ધા કરો; અને મારા સૌંદર્યપર જ તમને મોહ હોય તો હું તમારી ધર્મપત્ની થવા ઇચ્છતી નથી.”

પછી ક્ષણભર મૌન ધરી, તે પ્રતાપી સાધ્વી બોલી; “હે રાજ-કુમાર ! આ માર્ગપ્રતિ દૃષ્ટિ કરો. તમારી દાસી આવે છે તેને જુઓ. જ્યારે તમે બાળક હતા ત્યારે એ દાસીને તમે જોઈ હતી ?”

રાજકુમાર બોલ્યો; “હા, મને ઝાંખું ઝાંખું સ્મરણ થાય છે કે, તે સમયે તે ઘણી રૂપાળી હતી !”

તે કન્યાએ કહ્યું; “આજે તેનાં ડાચે ડાચાં મળી ગયાં છે, દાંત પડી ગયા છે, માથાના વાળ બગલાની પાંખ જેવા ધોળા થઈ ગયા છે, શરીરપર કરચલી પડી ગઈ છે—આજે તે એવી તો કુરૂપા દેખાય છે કે, તમને જોવી પણ ગમતી નથી. પૂર્વકાળમાં એ સુંદરી હતી. એનું તે સૌંદર્ય આજે ક્યાં ગયું કે, જે સૌંદર્યપર તમારા પિતાએ તુષ્ટમાન થઈ, તમારાં લાલન પાલન માટે એને નીમી હતી ? મહારાજ ! તે સૌંદર્ય ક્યાં છે ? એ તો તેની તે જ છે ?”

રાજપુત્ર વિચારચસ્ત જ રહ્યો, ત્યારે તે સાધ્વીએ કહ્યું; ‘ ન સમજાતું હોય તો સમજો. તે સૌંદર્ય માત્ર દૃષ્ટિનો વિકાર જ હતો. સૌંદર્ય કંઈ વસ્તુ નથી, તેમ તે સ્થિર નથી; જેવું આજે દેખાય છે તેવું તે આવતી કાલે દેખાતું નથી; કેમકે દૃષ્ટિમાં ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન થયા કરે છે. જે આજે બાળ છે, તે કાળે અન્નાદિકના આહારથી તરુણ, પછી વૃદ્ધ, પછી જર્જરિત ને પછી કાષ્ઠરૂપ થાય છે.* એમ સૌંદર્ય—લાવણ્યનું પણ પરિવર્તન જોઈ, જ્ઞાની પુરુષો તેનો સહાનો જ ત્યાગ કરે છે. હે રાજ-પુત્ર ! કાળની કોડાનું તમને જ્ઞાન નથી, તેથી સૌંદર્યથી સૌંદર્ય શું છે ? મોહાંધ થઈ તમે તમારા ધર્મથી વિપરીત આચરણ કરી,

હાથે આંખો બંધ કરી કૂવામાં પડો છો. સૌંદર્ય શું છે ? આ નાશવન્ત શરીરમાં રક્ત, માંસ, મેદ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ રક્ત, માંસ, મેદ તે જ સૌંદર્ય ! એનાથી મનુષ્ય કાંતિમાન જણાય છે. એના યોગે જ સ્ત્રીઓની મુખાકૃતિને કવિઓએ કમળમુખી, ચંદ્રમુખી, નૃગનયની, અને માંસથી ભરેલી જંઘાને કદળીસ્તંભની, તેમના પયોધરાને કાથીના કુમ્ભસ્થળની અને તેમની કેડને સિંહની કટિની ઉપમા આપી છે. હે રાજકુમાર ! એ તો માત્ર કવિઓની કલ્પના છે. સ્ત્રી માત્ર માંસ, મજ્જા, રક્ત અને ચર્મના બનેલાં જેવાં બીજા પ્રાણીઓ છે, તેવી જ ચામડાની પૂતળી છે. તેનામાં વધુ કંઈ નથી. જે સૌમાં છે તે જ તેનામાં છે.

*વેદિનોડસ્મિન્યથા વેદે કૌમારં, યૌવનં, જ્ઞા ।

મારામાં જે હતું તે જ આ તમારી દાસીમાં છે ને તમારી બીજી રાણી-ઓમાં પણ છે. તે ગયું કંઈ નથી, તો પછી તમારો મોહ આજે તેમના પરથી કેમ ઊતરી ગયો છે ? હવે કહો, હે કુમાર ! શાપર તમને મોહ હતો ? મારાપર કે મારા રક્ત માંસપર ? જો મારાપર તમે મોહિત થયા હતા તો હું તો જે છું તેની ત જ છું અને જે પદાર્થથી હું સુંદરી ગણાતી હતી, તે પદાર્થ તો આંડાળવાડામાં પણ દૃષ્ટિએ પડે છે. તમને તેનાપર મોહ નથી. કેમકે, તેમાં તમે સૌંદર્ય જોતા નથી, તો પછી સૌંદર્ય ક્યાં છે ? સૌંદર્ય એ દૃષ્ટિનો વિકાર જ છે કે કંઈ બીજું છે ? એક જેને સૌંદર્ય માને છે, તે બીજાની દૃષ્ટિમાં કુરૂપ ગણાય છે. અજ્ઞાનીઓ જ દૃષ્ટિસૂચિમાં સુખ માને છે.*

“હે રાજકુંવર ! આ વિષયમાં તમને એક પૌરાણિક દૃષ્ટાંત કહું છું, તે સાંભળો ! તમે વિચાર કરો, અને રાજ્યની પ્રજા તે તમારાં પુત્ર પુત્રીઓ છે, એમ માનીને પ્રજાના પુત્ર પુત્રીઓ ઉપર મોહ ન પામતાં તમારા ધર્મનું પાલન કરો.

મને માનેલો મોહ જ અંધ બનાવે છે

પૂર્વે દિવોદાસ નામનો એક રાજા હતો. અનેક શાસ્ત્રોના શ્રવણથી ને મહાત્માઓના સમાગમથી તેની મતિ નિર્મળ દિવોદાસ રાજા હતી. તે સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ પ્રજાપાળ રાજા દૃષ્ટાંત હતો. મહાત્મા પુરુષોના સંગથી તેનો નિશ્ચય થયો હતો કે, આ દેહના ત્યાગ પછી જીવ પોતાની અંતઃકાળની વાસના પ્રમાણે ગમે તેવા દેહને ધારણ કરે છે. સામ્પ્રતથી ઊંચી યોનિમાં જન્મે છે ને નીચી યોનિમાં પણ જન્મે છે. મહાત્માઓના મુખથી આવો વૃત્તાંત સાંભળીને, મૃત્યુ પછી કેવો જન્મ થશે, તે ન જાણી શકાવાથી તે રાજા પરમ ખેદ પામ્યો.

એક પ્રસંગે તેણે પોતાના પાટવીકુમારને કહ્યું; “કદાચ મારો જન્મ જો કેાઈ નીચ યોનિમાં થાય, તો તત્કાળ મારું મસ્તક કાપી નાંખજે.”

પુત્રે પ્રશ્ન કર્યો; “પિતાજી ! તમે નીચ યોનિમાં અમુક સ્થાનમાં જન્મ્યા છો, એ હું કેમ જાણી શકું ?”

* મુખમેવ સર્વમવિવેકિનઃ । દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ ।

રાજાએ કહ્યું; “મારા કપાળમાં શ્રીવિષ્ણુનું ચરણ ચિહ્ન તિલક જોવામાં આવશે, તે ચિહ્ન જોઈ તું મારો નાશ કરજે, કે જેથી મારો અધમ યોનિમાંથી ઉદ્ધાર થાય !”

થોડે દહાડે દિવોદાસ રાજા મરણ પામ્યો. અંતકાળ સમયે શિકા. રના સ્વરમાં વાસના રહેવાથી તે સૂકરીની (ડુક્કરની) યોનિમાં અવતર્યો અને અનેક સૂકરીઓ સાથે ઉકરડાપર ક્રીડા કરવા લાગ્યો. આ સૂકર સૂકરીઓ ક્રીડા કરતાં હતાં, એવામાં દિવોદાસના પુત્રની તેનાપર અકસ્માત્ દૃષ્ટિ પડી, અને પૂર્વે તેના પિતાએ કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે તેણે એક સ્વરના કપાળમાં તિલકચિહ્ન જોઈને, તેને મારવા માટે તરવાર કઢાડી.

ભયથી કંપતા પૂર્વ જન્મના દિવોદાસ રાજાએ મનુષ્યવાણીથી કહ્યું; “હાં હાં ! આ શું અધર્મનું કૃત્ય કરે છે ?”

રાજકુમાર બોલ્યો; “તમારી આજ્ઞાને અનુસરું છું !”

દિવોદાસ સૂકરે કહ્યું; “મને અહીં જરાપણ દુઃખ નથી; હું આ સૂકરીઓની સાથે વિહાર કરું છું, જે મને દિવ્યાંગનાસમાન લાગે છે અને કાદવનો આહાર અમૃતના આહાર કરતાં પણ અધિક સ્વાદુ લાગે છે. આ નાની સૂકરી કેવી સુંદર છે ? તેને હું કાલે જ લઈ આવ્યો છું. આવી સુંદર સૂકરી અમારી જાતમાં એક પણ નથી. એની સાથે ક્રીડા કરવાથી મને જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કોઈ પણ લોકમાં નથી,”

દિવોદાસ સૂકરની આવી વાણી સાંભળીને રાજકુમાર ચક્રિત થઈ ગયો. અને વિચારવા લાગ્યો;—“રાજાના રાજમહેલમાં સ્વરૂપવતી સુંદરીઓને ભોગવવામાં જે આનંદ થાય છે, તે જ આનંદ સ્વરને ઉકરડામાં રહીને સૂકરીઓની સાથે ક્રીડા કરવામાં પણ છે. આ સૂકર, આ સૂકરીને સૌંદર્યવતી સમજે છે. મનુષ્ય પણ સ્ત્રીઓને સુંદર માનીને તેમાં મોહ પામે છે. ખરેખર, સૌંદર્યનો કે કુલ્લપતાનો આધાર પ્રાકૃત દૃષ્ટિમાં રહ્યો છે. સૌંદર્યનું કંઈ માપ કે ધોરણ નથી. જેનાં મને જે સૌંદર્ય માન્યું, તે સૌંદર્ય; વળી એકને જે સૌંદર્ય લાગે છે, તે બીજાને લાગતું નથી. અમુક જ સુંદર એમ કહી પણ કહી શકાય તેમ નથી. એ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, સૌંદર્ય જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. એકનો એક જ પદાર્થ તેના જન્મરની નજર પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો બને છે. રસ્તે ચાલતી એક સ્ત્રી પાસે પુરુષને એક સ્વરૂપવાન કામિની જેવી લાગે છે, એક કૂતરો એને માંસપિંડ સમજે છે, અને યોગી પુરુષ એને હાતનું ચાતનું મુડું

સમજે છે.* માટે મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે,† સૌંદર્યના સૌંદર્યને અને આનંદના આનંદને એટલે પરમાનન્દને તો માત્ર જ્ઞાતા પુરુષ જ જોઈ જાણી શકે છે, અન્યને તેનો અધિકાર નથી.”

મૂળ વાત પર આવતાં તે કન્યાએ મોહિત રાજકુમારને કહ્યું; “હે રાજપુત્ર ! તમે મારાપર મોહિત થયા છો, તો કહો, તમે મારામાં વિશેષ શું જોયું ? તમને અનેક રાણીઓ છે, તે મારાથી કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન નથી, પણ અધિક છે; તથાપિ જે સૌંદર્ય જોઈને તમે મોહિત થયા છો, એ તમારી દૃષ્ટિનો વિકાર જ છે કે બીજું કંઈ ? એ વિકાર કાઢી નાંખો, એટલે તમે સર્વને સમાન જ જોશો. સ્વકર સ્વકરીમાં જેવી સુંદરતા જોય છે, તેવી જ મનુષ્ય સ્ત્રીમાં પણ જોય છે. એમાં જ્ઞાતાને જ મોહ થતો નથી. હું જે પદાર્થથી ભરપૂર હતી ને છું, તે જ પદાર્થમય જગતની સ્ત્રીઓ પણ છે. મારાપર મોહ હોય તો લો, આ સૌંદર્ય તમારી હજુર હાજર છે !”

તે કન્યાનું આવું વૈરાગ્યપૂર્ણ સંભાષણ સાંભળીને રાજપુત્રનાં પ્રાકૃત-અજ્ઞાનમય નેત્રપટલો દૂર થઈ ગયાં; તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો સંચાર થયો અને તેને સર્વ બ્રહ્મમય હીસવા લાગ્યું. તે પછી તેણે અવસાન-પર્યંત પોતાની પ્રજાનું પુત્રવત તથા પુત્રીવત જ પાલન કીધું હતું.

સતપ્રાપ્તિ પ્રસંગ ઝડપી લેવો

સુવિચારે પ્રકટપ્રજ્ઞાને કહ્યું; “સૌંદર્ય એવો કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી; છતાં અનેક જીવો અનેક પ્રકારનાં સૌંદર્યને વશ થઈને, અનેક વાસનાઓમાં લપટાયા કરે છે. કોઈ ધનને, કોઈ કીર્તિને, કોઈ ભોગને સૌંદર્યનું સ્થાન સમજી, તે પાછળ ગાંઠો થાય છે. એવા સંસારી રગડામાં પણ જો તેને કોઈ અમૃદ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને ચટકી લાગી જાય, તો તેણે પોતાના દેહનું અને આત્માનું સાર્થક કરી લેવું ઇચ્છે છે. જીવને એવા પ્રસંગો મળે તો તે ઝડપવામાં ચૂકવું નહિ. દેવકૃપાથી જ એવા પ્રસંગો આવી મળે છે; અને તે પ્રસંગો જવા દેવાથી જીવને હુંમેશાંનો સંતાપ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ જન્મે જન્મ તે જીવને ચોર્યાસીના ફેરામાં અટવાવું પડે છે.

* एक एव पदार्थस्तु त्रिधा भवति वीक्षितः ।

कामिनी कुण्ठं मांसं कामिभिर्योगिभिः श्वभिः ॥

† मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

ભગવાન્ નારદ મુનિ કોઈ એક વયોવૃદ્ધ મૃદુસ્થને ત્યાં પધાર્યા અને તેમણે તેને કહ્યું: “હે અધિકારી જીવ ! તું વયમાં નારદજી અને આબ્યો છે, તારે ઘેર પુત્ર પુત્રીઓ છે, તે સંસાર માયાનો જીવડો ભોગવ્યો છે, ખાધું પીધું છે ને આનન્દ કીધો છે, હવે તું પ્રભુભજન કરીને આત્માનું સાર્થક કરી લે.”

આ મૃદુભતિ સંસારી જીવડો નિત્ય સત્સંગ કરતો, મહાત્માઓનું પૂજન કરતો, દાનધર્મપરાયણ રહેતો, પરપીડનથી સદા દૂર નાસતો, તથાપિ માયાનો જીવડો હતો. સંસારપર એ અભાગિયાને બહુ પ્રીતિ હતી. સત્સંગશિરોમણિ નારદ જેવા પરમભક્ત તેને ઘેર પધાર્યા, તેનો લાલ લેવાની તેને ઇચ્છા થઈ નહિ. તે બોલ્યો; “હે મહારાજ ! આપનું ઠહેવું સત્ય છે. આ છેલ્લા ચાર દહાડામાં જે સુકૃત્ય થાય, તે કરી લેવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે; હવે તો મારે પ્રભુભજનમાં પ્રીતિ કરવી જ જોઈએ. પણ શું કરું ? મારી ઇચ્છા તો ઘણીએ છે, પણ હજી આ રામ નાની અવસ્થામાં છે, શંકર ઠેકાણે પડ્યો નથી. એ જરા મોટા થાય, એટલે મારો નિશ્ચય છે કે, પ્રભુભજનમાં લાગી જઈશ.”

નારદજીએ કહ્યું; “અરે માયાના જીવડા ! તારાથી આ માયાનો ત્યાગ થશે નહિ ! રામ અને શંકર કાળે કરીને મોટા થશે, એટલે તને વળી બીજી જન્મળ વળગશે; એટલામાં તારું અવસાન પૂરું થશે અને તું જેવો ને તેવો જ આ લોકમાંથી હાથ ધસતો ને કપાળ કૂટતો ચાલ્યો જઈશ. તારે હજી ઘણું સંકટો વેઠવાનાં છે, તેથી તારાથી આ ભવમાં પ્રભુભજન થવાનું નથી ને માયા છૂટવાની નથી.” આમ કહીને નારદમુનિ અંતર્ધાન પામી ગયા.

માયામાં રચ્યાપચ્યા રહેલા મૂર્ખાની સ્થિતિ જેવી ને તેવી જ રહી ગઈ. પાછળથી તેને ઘણોએ પસ્તાવો થયો, પણ જે ઘડી ગઈ તે પાછી આવી નહિ.

જગજગરના જીવોએ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં-આજે નહિ ને કાલે કરીશ, બાહ્યાવસ્થામાં નહિ પણ તરુણાવસ્થામાં ને પછી વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુભજન કરીશ, તત્ત્વાનુસંધાન કરીશ, માયાને પરાસ્ત કરીશ, સંસારની મમતા તજીશ, એવા વિચારમાં-ક્ષણ પણ ગુમાવવી નહિ. કાલે ઠરવાનું કાર્ય આજે કરો અને આજનું હમણું જ કરી દ્યો. સમય (કાળ) કોઈની પણ રાહ જોતો નથી.*

* શ્વ: कार्यमय कुर्वीत पूर्वोक्तं चापराद्धिकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥

કાજળની કોટડીમાં કોઇક જ ડાઘ વગરનો રહે છે

ઘણા જીવો એમ સમજે છે કે, ‘અમે જનકવિદેહી જેવા છીએ’ અને એમ માનીને તેઓ પોતાને સિદ્ધવત્ જ સમજે છે. તેઓ માને છે કે, ‘જેમ જનક, યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠાદિ મહાત્માઓએ સંસારમાં રહીને પણ પરમાર્થ સાધ્યો હતો, તેમ અમે પણ પરમાર્થ સિદ્ધ કરીશું!’ પણ મોહ-જળમાં પડેલા અજ્ઞાની જીવડાઓ જાણતા નથી કે, જનક તે જનક જ હતા; યાજ્ઞવલ્કય તે યાજ્ઞવલ્કય જ હતા; વસિષ્ઠ તે વસિષ્ઠ જ હતા. બીજો જનક, વસિષ્ઠ કે યાજ્ઞવલ્કય થયો નથી ને થવાનો! પણ નથી. તેમની તુલનાએ આવી શકે, એવો કોણ માનવી છે? જે જનકે સુલભાને કહ્યું કે, મારા એક હાથને કોઈ ચંદન ચર્ચં ને બીજાને વાંસલાથી વીધે, તો પણ મને આનંદ કે શોક નથી! મૈત્રેયીને ને કાત્યાયનીને ત્યજી યાજ્ઞવલ્કયે જ્ઞાની છતાં અરણ્ય સેવ્યું હતું ને વસિષ્ઠના સો પુત્રોની પ્રાણહાનિ થઈ, તો પણ સતી અરુન્ધતીને કે સુનિને ક્રોધ, શોક કે મોહ થયો નહોતો. તેવી સ્થિતિને પહોંચનાર ને ઈશ એમની વચ્ચે શો ભેદ છે? આ સ્થિતિને પામેલો મનુષ્ય જીવ નથી પણ શિવ છે; ઈશ જ માત્ર નથી, પણ પરમેશ જ છે. આ સ્થિતિને જે પામ્યા નથી, રે જેમને તેના દ્વારનાં પણ સ્વપ્ને દર્શને થયાં નથી, તેવાઓ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ અને ‘તત્ત્વમસિ’નો જાપ જાપ્યા કરે છે! પરંતુ તેઓ જગતની હાંસીનાં પૂતળાંઓ જ છે!

આ સંસાર એક કાજળની કોટડી સમાન છે. તેમાં ડાઘ વગર શુદ્ધ રહીને પરમાર્થ સિદ્ધ કરવો, એ કામ ઘણું કઠિન છે. એક મહાત્માએ કહ્યું છે કે:-

“રામ ત્યાં નવ કામ બાસે, કામ ત્યાં નવ રામ:
તુલસી બેઠ નહી મળે, રવિ રંગી એક કામ.”

જ્યાં માયાના વિલાસરૂપ જગત છે ત્યાં પરમાત્મા નથી, અને પરમાત્મા છે ત્યાં જગત નથી. પરમાત્માને અને જગતને એક જ સ્થળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા અજ્ઞાની છે. માયાના વિલાસરૂપ આ જગતના મિથ્યા પદાર્થોની સાથે યથેષ્ટ વ્યવહાર કરનારા અને કામ ક્રોધાદિકને વશ થયેલા મનુષ્યો જે ત્યાગ દર્શાવે છે, તે તેઓનો મિથ્યા દંભ જ છે: ‘અહં બ્રહ્મ, અહં બ્રહ્મ’ એ તેઓનો જગતઠગણો પ્રપંચ છે અને પરમાત્મા પણ તેવા બ્રહ્મડગોથી કોટાનુ-કોટી કોશ દૂર જ રહે છે.

એક ગૃહસ્થ સંસારત્યાગનો ડોળ કરી ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ બની, પોતાના ઘરના એકાંત ભાગમાં રહેવા લાગ્યો. દંભી સંસારત્યાગી તેણે ઘરનો ખટરાગ સ્ત્રી પુત્રને સોંપી દીધો. તે લોકોને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હવે આપણે સર્વ જંગળ છોડી દીધી છે; હવે તો વત્વાનુસંધાન કરીને આત્માને શોધીએ છિયે; લોક સારું કહેા, નરતું કહેા આપણે કંઈ લેવાદેવા નથી; આપણે તો બ્રહ્મ છિયે ! બ્રહ્મને શું ?’ છતાં તેના કંદોરેથી કૂચી છૂટી ન હતી !

આવા સંસારી બેરાગી જ્ઞાની પાસે એક પ્રસંગે એક અર્થી જીવે જઈને કહ્યું કે, “હે ભાઈ ! મને પૈસાની ઘણી જરૂર છે, માટે પચાસ રૂપિયા આપો.”

રામને અને કામને એક આસને બેસાડનારા, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ના જીવડાએ કહ્યું; “ભાઈ ! હું તો પૈસાને હાથ પણ લગાડતો નથી; મારું છે શું કે તને આપું ? મેં સર્વનો ત્યાગ કીધો છે ?”

આમ વાત કરે છે, તેટલામાં એક દેણદાર સાથે તેના પુત્રને પંચાતી થઈ, એટલે રામકામદાસ તડૂકી બિધ્યા કે, ‘પૈસા તારા બાપના હતા કે લઈ ગયો ને આપતાં પંચાત કરે છે ? પૈસા કંઈ પથ્થરા કે કાંકરા નથી કે તે છોડી દેવાય ?’

પેલો દેણદાર આજ સુધી જેને બ્રહ્મનિષ્ઠ જાણતો હતો, તે અત્યારે તેને બ્રહ્મડગ ભાર્યો; અને તેણે ઊંડો નિઃસાસો નાંખીને કહ્યું કે, ‘લોકો કહે છે તેવા કળિજીવીયા વેદાંતીઓ* આજે મેં નજરે દીધા.’

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે, જેઓ ત્યાગીનો વેશ ઉપર ઉપરની ધારણ કરે છે, પણ અંદરના સંસારના ખટરાગોમાં માર્યા મારે કે, તેઓ જનક, યાજ્ઞવલ્કય અને વસિષ્ઠના ઓઠાં નીચે રાહી, સંસારમાં વિચરતા ઠાઠવથી લપટાયેલા અલ્પ જીવડા જ છે. કનક, કાન્તા ને કીર્તિના ત્યાગી તે જ ત્યાગી, ને તે જ સંન્યાસી છે. સંસારમાત્રનો ત્યાગ તે જ ત્યાગ; પદાર્થમાત્રપર વિરાગ, તે જ વિરાગ ને સંકલ્પમાત્રનો સંન્યાસ તે જ સંન્યાસ.† એવા પુરુષમાં ને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી. મોક્ષાભિલાષી જીવે જગતની જંગળનો નિત્યને માટે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અહં બ્રહ્માસ્મિને પહોંચેલાને ઘરે નથી, ઘને નથી, સંગે નથી, જગતે

* કલો વેદાંતિનો માંતિ ફાલગુને બાલકા દ્વ.

† સંન્યાસની અને ત્યાગની સમજણ માટે ગીતાછંદા ૧૮ મા અધ્યાયના આરંભના શ્લોકો અને તે પરનું ભાષ્ય જ જોવું.

નથી, પુત્રે નથી, દારાએ નથી, પરંતુ અહુ પ્રદ્વારિમનો મિથ્યા ડોળ ચાલનારાઓને તો તે સર્વ છે. જનક વિદેહીનું આવા પુરુષો વાતવાતમાં જે ઉદાહરણ આપે છે, તે હંભપર છત્રછાયા છે. તે મહાત્મા પુરુષ તો સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારથી મુક્ત હતો; પચ્ચત્તમિત્રાંમલા-જળકમળ-વત્ સંસારમાં રહી, સાંસારિક વિષયોથી અલિપ્ત હતો; વૈરાગ્યાદિક વિષયો તેમના સમીપ હાસવત્ થઈ ગયા હતા; તેમની આત્મસત્તા પરમ શ્રેષ્ઠ હતી; તે આત્મરસાયનનો આસ્વાદ કરનારા હતા. જેનું આત્મબળ શ્રેષ્ઠ હોય છે, તે જ સંસારનો ત્યાગ કરી શકે છે; બાકીના તો પાંજરામાં પૂરાયલા અને મુખે રામરામ બોલતા સૂડલાઓ જ છે.

સત્સંગ જ તારે છે

જગન્નગરના જીવેએ, નિત્ય સત્સંગ કરવો. સત્સંગ આત્મિક બળ આપે છે, સર્વ દૈહિક પાપને ભસ્મ કરે છે. ચેતનને સત્ત્વરૂપના અનુસંધાનમાં પ્રેરે છે. સત્સંગના પ્રતાપથી અનેક કુમાર્ગગામી જીવો પણ તરી ગયા છે.

એક સંત મહાત્માના ટોળામાં કોઈ એક અસાધુ પેસી ગયો. તે ઘણો જ હંભી હતો, છતાં સંતસેવામાં ઉત્સાહી હતો. અસાધુ જીવ સંતોની સાથે રહેતાં રહેતાં તેને અત્રપત્રત્રપ જ્ઞાન પણ થયું, પરંતુ તે જ્ઞાનથી તેનું હૃદય રંગાયું ન હતું. આ જીવ બહારથી સાધુતા દર્શાવતો, સંતસેવામાં દોડતો, પ્રેમથી સંતને પગે પડતો પણ અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકારની કુકામનાઓ કર્યા કરતો. અસાધુ તે અસાધુ !* તે સત્સાધુ એક તડાકે કેમ અને ? એ અસાધુ દ્રવ્યને જોતો કે તે ગ્રહણ કરવાને આતુર થતો; સ્ત્રીને જોતો કે લોગવિલાસની ઇચ્છાને આધીન થઈ જતો. પ્રભાતમાં સ્નાનસંધ્યા કરીને ગાયત્રીને જાપ જાપતો. ત્યારે તેના મનમાં એવા સંકલ્પ વિકસે! પણ થતા કે, ‘આદિત્ય ભગવાન રાજગાદી આપે તો હું અહોભાગ્ય થાઉં !’ તેના હૃદયની આવી ઘટનાઓથી કેટલાક મહાત્માઓ અજ્ઞાત ન હતા, પરંતુ આ અનધિ-

* હંસઃ શ્વેતો વકઃ શ્વેતઃ કો મેદો વકહંસયોઃ ।

નીરક્ષીરવિભાગેન હંસો હંસો વકો વકઃ ॥

કાકઃ કૃષ્ણઃ પિકઃ કૃષ્ણઃ કો મેદઃ પિક્કાકયોઃ ।

પ્રાપ્તે વસન્તઘમયે કાકઃ કાકઃ પિકઃ પિકઃ ॥

† ઐતત્ સવિતુર્વૈરણ્યમ્, મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ચિચો યો નઃ પ્રચોદયાત

કારી જીવ સંતોની સેવા ઉઠાવવાને સદાય તત્પર રહેતો હતો, તેથી દયાળુ મહાત્માઓએ તેને ઉન્નત સ્થાનમાં લઈ જવાની કામના કીધી.

ફરતું ફરતું આ સંત મહાત્માઓનું મંડળ કોઈ એક રાજાના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યું. તે રાજાને એક કન્યા હતી. તે રાજા ધર્મશીલ, સંતોનો સેવક ને સાંસારિક વિષયોને ધિક્કારનારો હતો. તે પોતાની કન્યા કોને પરણાવવી, તેના વિચારમાં ગુંથવાઈ ગયો હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે, ૧ કોઈ રાજકુમારને મારી કન્યા આપીશ તો રાજાએ મોટું ભાગે એવા દુષ્ટ હોય છે કે, તેઓ અનેક કુકર્મો કરવામાં સદા તત્પર રહે છે અને તેઓના રણવાસમાં અનેક સ્ત્રીઓ હોવાથી મારી પુત્રીને અનેક સંકટો વેઠવાં પડે. ૨ જો હું સામંતપુત્રને કન્યા આપીશ તો તે મારા ઐશ્વર્યથી અહંકારી બની, સજ્જન હશે તો પણ દુર્જન બની જશે. ૩ પ્રજાજનમાંથી કોઈને આપીશ તો રાજાનો જમાઈ થવાથી તે મદ-મત્સરમાં લીન થઈ અનેક પ્રકારનાં કુભાંડો કરવાને તત્પર થશે. આવો વિચાર થતાં, તે રાજાએ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન કોઈ સંત મહાત્માની સાથે કરવાનો નિશ્ચય કીધો.

ઉક્ત સંતમહાત્માઓનું મંડળ તેની રાજધાનીમાં આવ્યું, એટલે રાજાએ પોતાના મુખ્ય મંત્રીને મુખ્ય સંત પાસે મોકલી પોતાની પુત્રીના પાણિગ્રહણની પ્રાર્થના કીધી. સંતોએ વિચાર કીધો કે, ‘આપણે તે વળી સ્ત્રી શી? દ્રવ્ય શું? રાજ શું ને પાટ શું? સ્ત્રી અને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી, આત્માનુસંધાન કરવાને ત્યાગી થયા છિયે; સર્વસંકલ્પસંન્યાસી સર્વ સંકલ્પોનો સંન્યાસ કરવાનું મથન કરીએ છિયે, ત્યાં સંસારનો રગડો! વાહ! એ પણ ઠીક! જો સંસારી થઈએ તો અવશ્ય ઉભય લોકમાંથી ભ્રષ્ટ જ થઈશું. સ્ત્રી એ પરમ દુઃખની ખાણ છે, સ્ત્રી નરકમાં લઈ જનારી છે અને અનેક ઉપાધિઓ વધારનારી છે, તેનું તે પાણિગ્રહણ! વાહ! નરકનું દ્વાર હાજરાહજાર!’ આમ વિચાર કરીને સર્વ સંતોએ રાજકન્યાની સાથે પરણવાની ના પાડી, પણ પેલો ભાગવિલાસનો ભૂખ્યો અદ્ય સાધુપણને પામતો અસાધુ પરણવાને તૈયાર થઈ ગયો.

રાજાની કન્યા, રાજગાદીનો વારસો, એમ બેવડા લાભથી તેલોભાયો. તેણે રાજકુંવરી સાથે પરણવાની હા પાડી. તુરત રાજસભામાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. જો કે તે જીવ સંસારના વિકારોમાં પ્રવૃત્ત હતો. તથાપિ સત્સંગને યોગે તેની મલિન બુદ્ધિ કંઈક સંસ્કારી થઈ હતી, તેથી તેણે રાજાને પૂછ્યું; “કોઈ રાજકુમાર નહિ, કોઈ પ્રધાનપુત્ર નહિ, કોઈ સરદારપુત્ર નહિ અને મને આ કન્યા આપવાનું કારણ શું?”

રાજાએ કહ્યું; “હે મહાત્મા ! સંતો નિર્વિકારી, નિષ્કપટી, વિચાર-બળનું અને આત્મબળનું પોષણ કરનારા, પ્રપંચથી રહિત છે; તેથી જ હું મારી કન્યા તને દાનમાં આપવા ઇચ્છા કરું છું. સંતસેવાના પ્રતાપથી મારી પુત્રી પણ આગળ જતાં સંસ્કારી થઈને, ઉભય લોકનું શ્રેયઃસાધન કરવાને શક્તિમાન થશે ને ત્રિલોકની સ્વામિની થશે !”

સંતનો સંગ કરનારા આ ત્યાગીને તે સાંભળીને વિચાર થયો; ‘ઓહો ! સંતનો આટલો મોટો પ્રભાવ ! હું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સંત નથી, કામના મારા હૃદયમાં સળવળાટ કર્યા જ કરે છે, તેટલું છતાં મને આ રાજકન્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે! હું સાત્ત્વિક, નિરપેક્ષી, કામનારહિત, સર્વત્યાગી, સંત હોઉં તો હું શું પ્રાપ્ત ન કરી શકું ? ત્રિભુવનનો સ્વામી થતાં મને શાનો વિલંબ લાગે ? તેના સમક્ષ આ રાજપાટ શી ગણ-ત્રામાં ? નહિ, નહિ ! હું પરણીશ નહિ-હું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સંત જ બનીશ. આ રાજકન્યાનો નહિ, પણ ત્રિભુવનનો સ્વામી થઈશ.’ આમ વિચારીને તે ઊભો થયો અને રાજાને આશીર્વાદ દઈને બોલ્યો; “હે રાજન્ ! અમારે ત્યાગીને તે વળી લગ્ન શાં ? હું આ રાજકન્યાનો કે તમારા રાજ્યનો સ્વામી થઈશ નહિ; પણ ત્રિભુવનનો સ્વામી થઈને અખંડાનંદ પ્રાપ્ત કરીશ.” આટલું કહી તે પાછો સંતમંડળમાં

નામદેવ આવીને ઊભો રહ્યો; અને તે સંત મહાત્મા અનેક જન્મમાં પરમાત્માની ઉપાસના કરી, આત્મસત્તા પ્રાપ્ત કરી, શુદ્ધ બનીને છેલ્લે અવતારે નામદેવનું નામ ધારણ કરી, પ્રભુગુણ ગાઈને પરમ ધામને પહોંચ્યો.*

દેવિ પ્રકટપ્રજ્ઞા ! સત્સંગ જ જગતમાં સારસ્વ છે; અનેક મહાત્માઓ સત્સંગથી જ તરી ગયા છે. જગત્પ્રગરના જીવે જેમ બને તેમ સત્સંગ કરવો. સત્સંગ કરતી વખતે બહુ સંભાળ રાખવાની છે. માયાવી જગત્ પ્રપંચથી ભરેલું છે. ‘સાધુને વેશે ધૃતારા ઘણા’ તેમ અનેક સંત કહેવરાવનારા પુરુષો બગલગત બનીને જગતમાં વિચરે છે. એવાઓનો સંગ સત્સંગ કહેવાતો નથી, તેમ મોટા મોટા મઠો ને મંદિરો બાંધી બેઠેલા જીવો પણ સંત પદના અધિકારી નથી. એ તો માયાના જીવડા છે-તેઓને તો દૂરથી જ પ્રણામ કરવા.

* બહુનાં જન્મનાંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રવચસે ॥ પ્રયત્નાચતમાનસ્તુ લોભી લેહ્ય-કિલ્બિષઃ । બલેજન્મસંસિદ્ધસ્ત્વો માત્રિ વ્રાં નલિમ્ ॥

સંતોર્નું લક્ષણ

સંત પુરુષ રબ્બેશુણ્થી અને તમોશુણ્થી રહિત અર્થાત સત્ત્વશીલ હોય છે; તે જન્મ, જરા અને મૃત્યુના દુઃખને ગણકારતો નથી; કોઈને દ્રેષ કરતો નથી, કોઈ ઉપર પ્રેમ* પણ કરતો નથી, તેમ ખરે સંત જ માયિક પ્રેમમાં બંધાતો નથી, નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિની તે ઇચ્છા કરતો નથી; તેને પ્રકાશનો કે પ્રવૃત્તિનો મોહ

નથી; તે ઉદાસીનની પેઠે જગતમાં વિચરે છે; તે સત્ત્વાદિક ગુણોથી ચલાયમાન થતો નથી; તેને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; પત્યરને અને કાંચનને તે સમાન ગણે છે; તે સ્તુતિની વા નિદાની સ્પૃહા રાખતો નથી; માન અપમાનમાં સમાન બુદ્ધિ રાખે છે; તે મિત્રને અને શત્રુને સમાન ગણે છે; તે અવ્યભિચારી ભાક્ત કરીને પરબ્રહ્મને ઉપાસે છે; તે એકાંતિકને જ લજે છે; તે કોઈ પણ જાતના સાંસારિક-પ્રાર્થિક કાર્યોના આરંભ કરતો નથી; તે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય રાખે છે; તે મનને નિયમમાં રાખે છે, સંકલ્પનો જે સંન્યાસ કરે છે-એ જ ખરે સંત છે પરંતુ ડાળધાલુ સંતો રબ્બેશુણ્થી અને તમોશુણ્થી ભરપૂર હોય છે. તેઓને નથી શાંતિ કે નથી તત્ત્વનો નિશ્ચય. તેઓ

ડાળધાલુ સંત તો જગતના જંજાળી જીવડાઓ જ છે. જગતમાં વિચરતા તેઓ દ્રેષ, કલેશ, માનભંગ ને નિદાન જ ભોગી થાય છે. દર્શન કરતામાં જ એ જીવો ચિત્તને અને વિત્તને હરનારા છે; પરંતુ સંસારમાં લપટાયલા જીવોને ઉપદેશ દેનારા નથી. શુદ્ધ સાર્ત્ત્વક સંતો જ્યારે પ્રેમ, વીરતા, બ્રહ્માદ, ધર્મપ્રિયતા, દયાળુતા તથા દાનથી શ્રેય પ્રાપ્ત કરી, યમ, નિયમ, દમ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, ક્ષમા, અદ્રોહના ભોગી છે;†

* પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંચવ । । ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે । ગુણા વર્તતે इत्येव યોડવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥ સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલો શાશ્વત્કાંચનઃ । તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિદાતમસંસ્તુતિઃ ॥ માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ । સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્ચતે ॥ માં ચ યોડ્યમિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે । સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

† અમયં સત્ત્વસંશુ દ્વિજ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ । દાનં દમશ્ચ યજ્ઞથ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ । દયા મૃતેષ્વલોક્ષર્વં માર્દવં હીરવાપલ્લમ્ ॥ તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ કૌતમદ્રોહો નાસ્તિમાનિતા । મર્વંતિ સંપદં દેવીમમિજાતસ્વ ભારત ! ॥ સતજનના આ ૨૬ ગુણો તે મોક્ષકારક દેવી સંપત્તિ કહેવાય છે.

ત્યારે સંસારી સંતો દંભ, દર્પ, અભિમાન, પારુષ્ય તથા અજ્ઞાનના ભોગી છે.* શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે કે, પ્રથમ દૈવી અને ધીજી આસુરી સંપત્તિ છે. દૈવી સંપત્તિ તે સંત જ છે. એ સંતનો સંગ, તે સત્સંગ છે, ભિન્નતાનો-દ્વૈતનો ત્યાગ કરી એક નિષ્ઠાથી સંતસેવા કરવી. એ સંતસેવા જ જીવને સન્માર્ગે ચલાવીને ચિદાનંદના ધ્યાનમાં મગ્ન-મસ્ત કરાવે છે.

દેહ શાનો છે તે જુઓ

જીવને આ સંસાર અનેક પ્રકારે કષ્ટદાયક છે. દેવિ છદ્મલિંગ ! જગન્નગરના જે જીવો જગન્નગરને જ સત્ય જોઈ, તેના જ ઉપાસક બન્યા છે, તેને યદિચિત્ પણ જ્ઞાન નથી કે મારું આ લોકમાં જન્મ્યાનું સાર્થક ક્યાં છે; અને તેથી તે કષ્ટ, કષ્ટ ને કષ્ટ જ સહે છે. જીવનો પિડ બંધાય છે ત્યાંથી તે છેવટ પર્યંત તે કષ્ટનો જ ભોગી બને છે. ગર્ભો-પન્નિષદમાં જીવના કષ્ટની કથા છે, તે જે જાણે છે તે જ ગર્ભમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણું જે મનુષ્યશરીર દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સ્થૂલ શરીર છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ, એ પંચ-ભૂતાત્મક પંચ વિષયો, પંચ કર્મેન્દ્રિયવાળું અને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયવાળું એ શરીર છે. પંચ મન્દ્રિયથી તેનો નિર્વાહ થાય છે; ૫૮ રસ તેનો આશ્રય છે; ૫૭ શુભ્રથી તે વીંટળાયલું છે; સપ્ત ધાતુઓથી તેનું સ્થૂલ શરીર બંધાયલું છે; વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણ મળેથી સર્જિત છે; શુક્રનાં અને શોષિતનાં કારણવાળું છે; અને લક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય ને ચોષ્ય એમ ચાર પ્રકારના આહારથી આ સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ છે.† એમાં જે કઠિન ભાગ છે તે પૃથ્વી; દ્રવ ભાગ તે જળ, ઉષ્ણ ભાગ તે તેજ, ચલન વલન થાય છે તે વાયુ અને પોકળ તે આકાશ છે.‡ એ પંચ ભૂતો પોત પોતાનું નિર્માણકાર્ય કર્યા કરે છે. છ પ્રકારના રસથી લોહી, લોહીથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી મજ્જા ને એ સર્વના

* દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ । અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ ! સંપદમાસુરીમ્ ॥ આ ૬ આસુરી, કર્જનની સંપત્તિ બંધન કરનારી છે.

† પચ્ચાત્મકં પચ્ચ વર્તમાનં ષડાશ્રયં વહુળયોગયુક્તમ્ ।

તે સપ્તધાતું ત્રિમલં દ્વિયોર્નિ ચતુર્વિધાહારમયં શરીરમ્ ॥ ગર્ભો. ૧

‡ તત્ર યત્કઠિનં સા પૃથિવી, યદ્દનં તા બાપઃ, ચતુર્ણાં તત્તેજઃ, ચત્સ્યશ્ચ તિલ વાયુઃ, યત્સુષિરં તદાકાશમિત્યુચ્યતે । ગર્ભો. ૧

સંગ્રથી વીર્ય બને છે.* પિતાના વીર્યથી અને માતાના શોષિતથી ગર્ભ નીપજે છે. ગર્ભ રહ્યાના પ્રથમ દિવસે વીર્ય અને શોષિત ઘટ્ટ થાય છે, સાતમે દિવસે વિશેષ ઘટ્ટ થાય છે; પખવાડીએ ગોળ પિંડાકારે થાય છે. મહિના પછી તે પિંડ મોટો થઈને કઠિન થાય છે. બીજે માસે મસ્તક જેવી આકૃતિ બને છે, ત્રીજે માસે હાથ પગના અસ્પષ્ટ આકાર બંધાય છે, ચોથે માસે પગ અને માથા વચ્ચેના આકાર ધારણ કરે છે, પાંચમે માસે વાંસાનું હાડકું તૈયાર થાય છે, છઠ્ઠે માસે ઇન્દ્રિયોના આકાર ધારણ કરે છે, સાતમે માસે જીવની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે, આઠમે માસે સર્વ અવયવો પૂર્ણ થાય છે, નવમે માસે અવયવો પોષણ પામીને વૃદ્ધિ પામે છે અને દશમા માસમાં ગર્ભ જન્મ પામે છે.† એ ગર્ભકાળમાં જીવને અનેક કષ્ટો સહેવાં પડે છે.

ગર્ભધારણકાળે માતા કે પિતા વ્યાકુળચિત્ત હોય તો ગર્ભ આંધળો, લૂલો, કૂબડો કે કુંઠો અવતરે છે; પિતાનું વીર્ય અધિક હોય તો ગર્ભ પુરુષનું શરીર ધારણ કરે છે; માતાનું રુધિર અધિક હોય તો સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરે છે, સમાન હોય તો નપુંસકરૂપને ધારણ કરે છે.‡ વળી ગર્ભકાળમાં માતાને જે જે પીડા થાય છે, તે તે પીડા ગર્ભને પણ લોગવવી પડે છે. તે દબાય છે, ચંપાય છે, મળભૂત્રની ખાણમાં ઊંધો પડ્યો રહે છે; મહાકષ્ટકારી જઠરાગ્નિમાં બળ્યો બળ્યો થાય છે; અતિ મલિન હર્ગધવાળા વાયુથી તે સદા ત્રાહિ ત્રાહિ કરતો દોડાદોડ કરે છે. એ જીવ ગર્ભમાં નિરાધાર છે, નિર્બળ છે, પરાયા આશ્રયે રહે છે ને પરના

* પરસ્પરં સૌમ્યગુણત્વાત્ષઙ્ગિયો રસઃ, રસાચ્છોણિતં, શોણિતાન્માંસં, માંસાન્મેદઃ, મેદસઃ સ્નાયવઃ, સ્નાયુમ્બ્યોઽસ્થીનિ, અસ્થિમ્બ્યો મજ્જા, મજ્જાતઃ શુક્રમ્ । ગર્ભો.૨ રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે । મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જાયાઃ શુક્રસમ્ભવઃ ॥

† ઋતુકાલે સમ્પ્રયોગાદેકરાત્રોષિતં કલન્દં ભવતિ, સપ્તરાત્રોષિતં શુદ્ધુદં ભવતિ, અર્ધમાસામ્યન્તરે પિન્ડો ભવતિ, માસામ્યન્તરે કઠિનો ભવતિ, માસદ્વયેન શિરઃ સમ્પન્નત્, માસત્રયેણ પાદપ્રદેશો ભવતિ । અથ ચતુર્થે માસે ગુરુકઞ્ઠરકટિપ્રદેશા ભવન્તિ । પચ્ચમે માસે પૃષ્ઠવંશો ભવતિ । સપ્તમે માસે મુલ્હનાસિકાક્ષિપ્રોશ્રાણિ ભવન્તિ । સપ્તમે માસે જીવનસંયુક્તો ભવતિ । અષ્ટમે માસે સર્વલક્ષણસમ્પૂર્ણો ભવતિ । ગર્ભો. ૩

‡ પિતૃ રેતોઽતિરેકાત્પુલ્હઃ, માતૃ રેતોઽતિરેકાત્ષી, ઇમ્બોર્વીજતુલ્યત્વાત્સંયુક્તો ભવતિ । વ્યાક્રુક્તિમનસોરન્ધ્રાઃ ક્ષણાઃ કુખત્રા વાહના ભવન્તિ । ગર્ભો. ૩

કષ્ટનો ભોક્તા બને છે. જ્યાં પગ ને નીચું મસ્તક, એવી સ્થિતિમાં-
અંધારા અગારમાં-કે જ્યાં જીવનવાયુનો સંચાર નથી, પ્રકાશ નથી,
કેવળ નરકનો કૂપ છલાછલ છે, ત્યાં રહેવાથી શું કષ્ટ થાય છે, તેનો
વિચાર કરતાં કંપારી છૂટે છે. અહો કષ્ટ ! અહો ગતિ !

ગર્ભમાં જીવ અનેક પ્રકારે પોતાના ઉત્પન્નકર્તાની પ્રાર્થના કરે
છે કે, 'હે પ્રભુ ! આ સંકટમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર ! એ ઉપકારને હું
ત્રિશાળે પણ ભલીશ નહિ.' આવી સ્થિતિમાં રહેલો ગર્ભ જ્યારે આ
જગતના વાયુનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે ઉઠાં, ઉઠાં, તું ત્યાં ! એટલે
હું અહીં ને તું ત્યાં ! બોલતો જગદીશને સંસારના વાયુના સ્પર્શ સાથે જ
વીસરી જાય છે. શ્વાસોદ્વાસ લેતાં જ પરમાત્માના ઉપકારને, આપેલા
વચનને, કીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ભૂલી જાય છે ! અને જે અનેક કષ્ટો ગર્ભ-
વાસમાં સહન કીધાં હોય છે તેમને વીસરી જાય છે. જે જગતમાં બીજ-
રૂપે બંધાતાં દુઃખ, અકુરિત થતાં દુઃખ, બીજ બહાર પડતાં દુઃખ અને
ફૂલીફૂલીને નવપલ્લવ થતાં પણ દુઃખ, તે જગતને સુખકારી, સત્ય,
નિત્ય માનનારા જીવની પ્રજ્ઞાને ધન્ય જ કહેવી જોઈએ ! આ જગતમાં
જન્મ્યા પછી જે પુરુષના પુણ્યનો અત્યંત પરિપાક થાય છે, તે જ પુરુષ
વૈરાગ્યને પામીને એ કષ્ટમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો વિચાર કરે છે. તે
વધુ વિચારે છે કે, 'મેં કર્મવશાત્ અસંખ્ય શરીરો ધારણ કર્યા છે; તે
તે શરીરોને યોગ્ય નવનવા આહારો કર્યા છે, અનેક માતાઓના સ્તનોનું
પાન કર્યું છે, અનેક સુંદરીઓ સેવી છે, અનેક પુત્રોનાં લાડકોડ પ્રરાં કીધાં
છે, અનેક કુડકપટો કીધાં છે ને અનેક પ્રસંગે એક ખાડામાંથી નીકળીને બીજા
ખાડામાં પડ્યો છું, જન્મ્યો છું અને મર્યો પણ છું; સુખશય્યામાં પોલ્યો
છું ને નરકમાં રગદોળાયો છું. એવા દુઃખથી ભરેલા સંસારસાગરમાંથી
હમણાં જ મારો છૂટકો થયો છે, તો આ દેહના નાશવંત-અસ્થિર-કષ્ટ-
કારક સુખને ને આ સંસારને પ્રણામ કરવા જોઈએ ! અશુભની નિવૃત્તિ
કરવી જોઈએ; મુક્તિ માટે પરબ્રહ્મને શરણે જવું જોઈએ. અનેક જન્મોમાં,
અનેક પુત્ર કલત્રોના શુભાર્થ અનેક ઠમોં મેં કીધાં છે, પણ-તે સંબંધી
જનો-સુખના ભોગવવાવાળાઓ જતા રહ્યા છે-ક્યાં જતા રહ્યા છે, તે
હું જાણતો પણ નથી; અને મારા કર્મનો દાહ તો મેં હમણાં જ ભોગવ્યો
છે. કથા માસો સુધી અંધકારમાં રહી, ઉગ્રમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા મેં કરી છે.
તેને હું સાર્થક કરીશ.' આવા વિચારવાળો જ-કોઈક જીવ-કરોડમાં
એકાદો જીવ પોતાના દેહનું અને આત્માનું સાચું સાચું જ સાર્થક કરે

છે, ને પરમ પદ પ્રાપ્ત કરનારના સંઘમાં ભેડાય છે.* તે જ જીવનું જન્મ-મૃત્યું સાર્થક છે કે, જેને ફરી જન્મ નથી; તે જ જીવનું જન્મવું કલ્યાણકારી છે કે, જેણે અનેકોનું કલ્યાણ કીધું છે ને પરમપુરુષના સંઘમાં પ્રવેશ કીધો છે સકામ કર્મ દોષરૂપ છે

જગજગરના સંસારી જીવડાઓમાંનો કોઈ એક આતુર જીવ કોઈ સંત મહાત્મા પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. ‘ત્યાં બે સંતો પરસ્પર વાત કરતા હતા.

એક સંતે કહ્યું; ‘જીવે મરતાં સુધી કર્મો કરવાં બેઠાં. પિત્તળનું પાત્ર રોજ ને રોજ માંજવામાં આવે તો તે ચકચકિત બે સંતોની વાત રહે છે, તેમ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે જીવને કર્મો કરવાં આવશ્યક છે.”

બીજા મહાત્માએ કહ્યું; ‘સુવર્ણનાં પાત્રને માંજવાની કંઈ પણ જરૂર નથી; તે સદાય પ્રકાશ આપે છે. જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તેણે કર્મની અપેક્ષા શા માટે રાખવી બેઠાં? નિત્ય કર્મ કરવાથી કંઈ પણ ફળ થતું નથી.”

પ્રથમ મહાત્માએ કહ્યું; ‘નહિ, ફળ થાય છે. કાંચનપાત્ર શુદ્ધ છે, તથાપિ હવાના સ્પર્શથી, તેનામાં મલિનતા ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ જ્યાં સુધી સંસારમાં જીવનો વાસ છે, ત્યાંસુધી તેને મલિન સંસારની, મલિન હવાના સ્પર્શથી, મલિનતાનો ભય છે—એ ભય નિવારણુથં કર્મોની આવશ્યકતા છે. પ્રથમ કર્મો કરવાનાં છે અને અંતકાળ પર્યંત પણ કર્મો કરવાનાં છે જ. સંસારમાં રહેલો જીવ બે કર્મોથી બહિર્મુખ થાય છે, તો તેને પતનનો ભય રહે છે.”

બીજા મહાત્માએ કહ્યું; ‘સત્ય છે; પ્રારંભના કર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અંતઃકરણની શુદ્ધિથી જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા થાય છે; જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાથી શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; શ્રવણથી મનનની ટેવ પડે છે; મનનથી દૃષ્ટિ સમીપ નવો પ્રકાશ પ્રકટે છે; એ પ્રકાશમાં જેમ જેમ ઊડી-સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરતા જઈશું તો છેક ઊડાણમાં—આત્મ દૂરના સ્થાનમાં નિજનંદને બેવા ભાગ્યશાળી બને છે. કર્મો કરવાનાં છે

સકામ નિષ્કામ ખરાં; પણ સકામ કર્મોનો ભોગી જ્યારે કર્મોનાં ફળમાં કર્મ દોષ-દુઃખ-અનિત્યનો અનુભવ કરશે, ત્યારે પણ તેનાં કર્મો આપોઆપ છૂટી જ જશે. તે નિષ્કામનો ઉપાસક

* મનુષ્યાણાં સદસેઽ કલ્મિયતતિ સિદ્ધયે । ચતતોમપિ સિદ્ધાનાં કલ્મિજાં વેતિ તત્વતઃ ॥

બનશે, ત્યારે જ તેને સત્, ચિત્ અને આનંદનું દર્શન થશે ને પછી તે તત્ત્વ બની જશે-પારસ્પર્ય બની જશે; પછી તેને મલિન વાયુ બાધ કરી શકશે નહિ. એવા જ્ઞાનીને કર્મની અપેક્ષા જ શી છે? પણ જે મૂઢ જનો પરિપક્વ દર્શાને પામ્યા નથી, છતાં અહંભાવથી કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેમને માટે તો કર્મના ત્યાગથી ચોરાશીની રૈટમાળ જ સજેલી રહેશે.”

તે મહાત્માને જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું; “હે સંત ! કર્મો પોતાના અનુ-જ્ઞાનથી જ ચિત્તની શુદ્ધિ કરીને કૃતાર્થ થાય છે; અર્થાત્ તે કર્મો બ્રહ્માકાર વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયા પછી તો અસ્ત જ પામે છે.”

સંતે કહ્યું; “એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનીને કર્મો કરવાં ન કરવાં સમાન જ છે. જે નિષ્કામપણે કર્મ કરે છે, તે કર્મ જ નથી. જેમ જળપક્ષી પાણીમાં ડૂબકી માર્યા છતાં પાણીથી ચર્કિચિત્ પણ લીબતું નથી તેમ બ્રાહ્મી સ્થિતિને-બ્રહ્માકારવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને કર્મો કંઈ બાધ કરતાં નથી, પણ નિષ્કામકર્મો તો સહાય કરે છે.”

બ્રહ્માકારવૃત્તિનું ફળ

જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું; હે મહાત્મા ! આ દૃશ્ય સર્વ અવિધાનું કાર્ય છે; સર્વ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે અવિધાનું કાર્ય છે; તે જ રીતે બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવી, એ પણ અવિધાનું કાર્ય છે, તો તે કરવાથી શું મહત્ફળ છે ?

મહાત્મા ઉત્તર આપે છે. વંધ્યાપુત્ર જાય છે, એમ કહેવાથી વૃત્તિ તે આકાર કલ્પે છે; વાસ્તવમાં તો વંધ્યાપુત્ર છે જ નહિ, પણ શબ્દના શ્રવણથી તેવી આકૃતિ કલ્પે છે, તેમ જ બ્રહ્માકારવૃત્તિ એ પણ અવિધાનું કાર્ય છે અને, તથાપિ તે સત્ ચિત્ આનંદરૂપ વૃત્તિ થઈ જાય છે ને તેથી પુનરાવૃત્તિરહિત શોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. વૃત્તિ એ તો કાલ્પનિક જ છે. હવે કર્મ એ પણ અવિધાનું કાર્ય છે, તથાપિ અવિદ્યાથી અવિધાની નિવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ દૃશ્ય વિનાશી છે, એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ, કાર્યસહિત અવિધાની નિવૃત્તિ થાય છે. એમ જ, જ્ઞાન-પરમની પિછાણ એ પણ અવિધાનું કાર્ય છે અને, પરંતુ તેનાથી અવિધાની નિવૃત્તિ ન થાય, એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે જેમ વીંછી અનેક બચ્ચાં જણે છે ને તેને ખાઈ જાય છે અને સૂર્ય ઉદય પામતાં જ અંધકારને ખાઈ જાય છે, તેમ પરમનું જ્ઞાન ઉદય પામતાં જ તે અવિધાને ખાઈ જવાની શક્તિવાળું છે અને અવિધાના

બાધથી બ્રહ્મ એ જ સત્ રહે છે. જેમ કતક-રેણુ* એ માટીનું કાર્ય છે, તથાપિ તેને જળમાં નાંખવાથી માટીના કાર્યરૂપ મેલ કચરા વગેરેને નીચે બેસારી, જળને નિર્મળ કરીને પોતે પણ નીચે જઈ બેસે છે, તેમ જ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માકાર વૃત્તિ, ચિદ્ધાનંદને પ્રાપ્ત કરવાની, ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી વૃત્તિને ધારણ કરાવે છે અને અવિદ્યાનું કાર્ય છતાં તે સત્ય ક્ષણે અર્પે છે.

પ્રશ્ન-બ્રહ્મવાહમ્-‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું વારંવાર અનુસંધાન-વિચાર-વૃત્તિ કરવાનું શું કામ છે? જે છે તે છે જ. રાજાને પટ્ટાભિષેક કીધો, એટલે તે રાજા થયો જ છે. તેને વારંવાર ‘હું રાજા છું,’ ‘હું રાજા છું’ એમ બોલવાનું-વિચારવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. રાજા છે તે છે જ. એમ જ ‘આ પટ છે,’ ‘આ ઘટ છે’ એમ ઠહ્યાથી ને જાણ્યાથી પણ ક્ષણ શું?

ઉત્તર-હે જિજ્ઞાસુ! તે સત્ય કહ્યું; પણ સાંભળ. જેની પાસે સર્વ સામગ્રીઓ તૈયાર હોય, અર્થાત્ જે પૂર્વ જન્મનો જ સાધનસિદ્ધ હોય, જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈને નિર્મળ બન્યું હોય, તેને ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ ગુરુપદેશથી આવરણભંગ થઈને જ્ઞાનપ્રકાશ થઈ જાય છે; પણ જેને તેમ નથી, તેને પૂર્વના દેહાદિકના અધ્યાસના સ્ફુરણરૂપ દોષ વારંવાર આવીને નડે છે. જેમ સૂર્યના સતત પ્રકાશતા તેજોરાશિનો વાદળાંથી અટકાવ થાય છે અને શુદ્ધ પ્રકાશ પડી શકતો નથી, તેમ જ અપૂર્ણ સંસ્કારીને પૂર્વના અધ્યાસથી ‘બ્રહ્મવાહમ્’નો પ્રકાશ થઈ શકતો નથી. સૂર્યનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ લેવા માટે આડ કરતાં વાદળાંઓ જેમ દૂર થવાં જોઈએ, તેમ મિથ્યા દેહાધ્યાસનું સંપૂર્ણ રીતે ઉન્મૂલન કરી નાંખવાને અને જ્ઞાનમય બ્રાહ્મી

સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને, સત્યાધ્યાસને સ્થાપન કરવાને, ‘બ્રહ્મવાહમ્’નું અનુસંધાન કર્તવ્ય છે જ. કેમકે, એમ કરતે કરતે દૃઢ અપરોક્ષ થઈ જતાં આસ્પદ દશા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દશા પ્રાપ્ત થયે, કંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી. ‘હું પોતે બ્રહ્મ છું,’ એ તો સ્વભાવસિદ્ધ છે; પણ વચ્ચે વચ્ચે પુરુષ, ‘હું જીવ છું,’ હું તે વળી બ્રહ્મ શાનો? ઇશ તો બીજો જ છે’ એમ દ્વેતની બ્રાંતિમાં પડે છે; તે દૂર કરવા માટે, હું તે તે ને તે

* કતક એ એક જાતની વનસ્પતિ છે જેને નિર્મળી કહે છે. તેનો ગુણ પાણીનો મેલ કાપી નાંખી પોતે નીચે જઈ બેસે અને ઉપલા ભાગનું પાણી સ્વચ્છ, નિર્મળ બનાવે છે. તેણે જોડે રજ, ઝીણી વધી.

તે હું જ છું-હું પ્રજા જ છું, અન્ય નથી, એ વિચારની અપેક્ષા જ છે. રાજાનું, ઘટનું કે અન્ય સ્થૂલ પદાર્થનું દૃષ્ટાંત એમાં સંભવતું જ નથી; કારણ કે સ્વભાવસિદ્ધ પ્રજા અતિ સૂક્ષ્મ છે અને તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી, એ અતિ દુર્ધટ છે. હે જિજ્ઞાસુ ! હીરો કેટલો અને કેવો પાણીદાર છે, તેની પરીક્ષા શિખવાને ઝવેરી પાસે રહીને દૃષ્ટિની સૂક્ષ્મતા વગેરે પરિચાકતા કરવા માટે ઘણો ઠાળ અભ્યાસ કરવો પડે છે. વળી સૂર્ય સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ છે, છતાં તેનું સત્ય સ્વરૂપ બાણવાને જ્યોતિષના અભ્યાસની જરૂર છે; અને તે અભ્યાસથી તે કેવડો અને કેવો છે, તે બાણી શકાય છે. જો સ્થૂલને બાણવા સમજવાને અભ્યાસની જરૂર છે, તો સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ, તત્ત્વના તત્ત્વને સમજવાને અને તે સ્થિતિને પામવાને અધ્યાસની જરૂર હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ! જેમ ભ્રમરીના અધ્યાસથી યેળ ભ્રમરીરૂપ થઈ જાય છે.* તેમ 'બ્રહ્મવાહમ્'ના નિત્ય અધ્યાસથી 'બ્રહ્મવાહમ્' બની જવાય છે.

સુવિચારે છદ્મલિંગને કહ્યું; આટલા જ માટે સંસારી જીવડાઓએ હું દેહરૂપ છું, પુરુષ છું, સ્ત્રી છું, હું જન્મ મર- તારક અધ્યાસ છુનો અધિકારી છું, એવા અધ્યાસને છોડી દઈને, પ્રથમ હું પરમાત્માનો દાસ છું, એવી ભાવના દઢ કરવી. તે ભાવના દઢ થવા પછી, પરમાત્મા મારા હૃદયમાં જ છે, એ ભાવના દઢ કરવી ને અંતે હું તો તે જ પરમાત્મા છું, પ્રજારૂપ છું, અકર્તા છું, અલોકતા છું, નિર્લેપ છું, એવો અખંડ અધ્યાસ કરવો. અથવા તો દેહભાવે હું તેનો પરમાત્માનો દાસ છું. જીવભાવે તેનો અંશ છું અને આત્મભાવે હું તે તે જ છું,† એવી નિશ્ચિન ભાવના નિત્ય રાખવી. જગન્નગરમાં રહેલા જીવોની વૃત્તિ, એ અધ્યાસને છોડાવીને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોના ગોટાળામાં ઘોંચી ઘાલે છે, અસત્યને સત્ય મનાવે છે, તેથી અસત્યના મુખમાં જ જીવ જકડાઈ રહે છે. તેનો તે અધ્યાસ ત્યજવવા માટે, બ્રહ્મવાહમ્નો અધ્યાસ સર્વોત્તમ સાધન છે. અસત્ય જગતને પણ પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાની વૃત્તિ અનુસાર જુદે જુદે રૂપે જીવે છે.

* આ ક્રોધભ્રમશ્ચાયા કહેવાય છે. ક્રોધોડિપિ ભ્રમરી જ્વાલન્નગ્રમરત્વાય કલ્પતે ।

† દેહમાત્રેન દાસોઽહં જીવમાત્રે ત્વદંસકઃ ।

આત્મમાત્રે ત્વમેવાહમિતિ મે નિશ્ચલા મતિઃ ॥

બ્રાન્તિથી જ જગત્ ભાસે છે

એક સમયે દશ પુરુષો સાથે સાથે અંધારામાં ચાલ્યા જતા હતા.

તેઓ ચાલતાં ચાલતાં એક ઘરના દ્વારપર આવ્યા. દ્વારના મધ્યમાં એક

દોરડી પડેલી હતી. અંધકારના યોગે દોરડીનું સ્વરૂપ

રજ્જુસર્પન્યાય જણાયું નહિ, પણ આ સર્પ છે, એવી બ્રાંતિથી તે

દશે જણા તે દોરડીને બાળુએ ન ખસેડતાં ફૂદી

ફૂદીને પસાર થઈ ગયા. પછી અન્યોન્યમાં વાત કરવા લાગ્યા. એકે કહ્યું

કે, અહો! આ સર્પ કેવો મોટો છે! બીજાએ કહ્યું; ઘણો મોટો છે.

વાત તો તદ્દન જૂઠી જ હતી. એક જણે જે સર્પને જોયો તેને બીજાએ

જોયો નથી, પણ દશે જણને પોતપોતાની વૃત્તિઓમાં જુદો જુદો સર્પ

ભાસ્યો ને તેનો આરોપ તેમણે દોરડીમાં કરી દીધો. અધિષ્ઠાન દોરડી હતી.

તેમાં સર્પનો અધ્યાસ થયો હતો. અને તેથી તેઓને દોરડી સર્પરૂપે

જોવામાં આવી હતી. વસ્તુતાએ તો સર્પ ન હતો પણ દોરડી હતી.

એમ જ જગત્ વિશે પણ જાણવું. જગત્ સત્ય નથી, છતાં દરેક

પ્રાણીને બોલાતી વૃત્તિ અનુસાર જગત્ ભાસે છે ને તે પણ સત્ય

ભાસે છે. અહીં તો કેવળ બ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે, તે જ સત્ય છે, નિર્લેપ,

નિર્વિકારી, સનાતન ને શુદ્ધ છે. એ પરમાત્માની સત્તાથી જગતની

સત્તા ભિન્ન નથી. છીપમાં રૂપાનું ભાસવું, એ

શુકિતરજતન્યાય જેમ વિપર્યયજ્ઞાન છે, તેવું જ વિપર્યયજ્ઞાન,

જગતની સત્યતામાં પણ છે. જ્ઞાનવૃત્તિમાં અનેક

પ્રપંચો નહિ છતાં, જે પ્રતીતિ થાય છે, તે પણ વિપર્યયજ્ઞાન છે; મિથ્યા

રૂપામાં ને મિથ્યા સર્પમાં સત્ય રૂપાની ને સત્ય સર્પની પ્રતીતિ કરવાને

જેમ મિથ્યા બુદ્ધિ જાગૃત થઈ, છીપને તથા દોરડીને રૂપું અને સર્પ

મનાવે છે, અર્થાત્ રૂપુંએ નથી, તેમ સર્પે નથી, પણ તેના અધિષ્ઠાન-

રૂપ છીપ અને દોરડી જ છે ને રૂપું તથા સર્પ ભાસ માત્ર છે;

તેમ જ વસ્તુતાએ, આ જગત્ નથી, પણ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ જ

સત્ છે અને તે પરબ્રહ્મને લીધે જ જગત્ ભાસે છે. એ જ્ઞાન તે

પ્રમાજ્ઞાન છે. એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ જગત્જગરના જીવનું કર્તવ્ય

છે. એ કર્તવ્ય તેને બંધન કરવું નથી, પણ મુક્ત કરે છે.

‘યદા દૃષ્ટિસ્તદા સૃષ્ટિઃ *’

જગતની પ્રતીતિનું કારણ અવિદ્યા છે. તસ્ય દેવરવિદ્યા । એ અવિદ્યાનો નાશ થયા વગર સતતનું જ્ઞાન થતું નથી. નખથી શિખાપર્યંત અંતઃકરણ

* યદા દૃષ્ટિસ્તદા સૃષ્ટિઃ ।

રહેલું છે, તેને ઉપહિત ચેતન-ભુવ કહે છે ને અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર નીકળીને લંબાઈ છે અને અમુક વિષય-પદાર્થ સુધી પહોંચી, તેમાં જે ચેતન્ય છે, તે વિશેષ ચેતનવૃત્તિ, ઉપહિત ચેતનનું સાક્ષી છે, તેને જ્ઞેય છે ને સત્ય માને-મનાવે છે. હવે સ્વપ્નમાં કેવળ અવિદ્યા જ છે. અને જગત્ પણ એ સ્વપ્ન જેવું છે. વળી કાર્યકારણ-રૂપ પ્રપંચ અને તેની પ્રતીતિ, એ અવિદ્યાનું કારણ છે. હવે પ્રપંચની-સંસારની પ્રતીતિ, જ્ઞાન થયા પૂર્વે જ છે; પણ સત્ની પ્રતીતિ થયા પછી પ્રપંચની સત્તા રહેતી નથી અને પ્રપંચની સત્તા-શક્તિ-નો નાશ થતાં જ જગતની પ્રાંતિ ટળી જાય છે, અધ્યાસ મટી જાય છે ને અધિષ્ઠાન જે પરબ્રહ્મ, તે જ સત્ રહે છે.* યદા દૃષ્ટિસ્તદા સૃષ્ટિઃ એમ, જ્યાં સુધી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, ત્યાંસુધી નામરૂપાદિક સૃષ્ટિ ભુવ કહી પ્રપંચને સત્ય ઠરાવે છે;† પણ સત્યની પ્રતીતિની સત્તા તે જ આત્માની સત્તા છે અને આત્માની સત્તા કેટલી ને કેવી છે, તે જ્ઞાન વિના ને નિત્યના અધ્યાસ વગર પ્રતીત થતી નથી. તેથી ભુવે સદા સર્વદા બ્રહ્મ-વાદ્ય નો અધ્યાસ રાખવો જોઈએ. એ અધ્યાસમાં લીન થયા પછી સત્ જ સૃષ્ટિમાં ને દૃષ્ટિમાં-વિશ્વમાં-અવકાશમાં એ અવશેષ રહે છે. પર-માત્મા દૂર નથી, પણ તે સન્નિધ જ છે. જોતાં આવડું જોઈએ-તો જ તે દૃષ્ટિએ પડે છે. પ્રશ્ન થશે કે:-

પરમાત્મા કેમ દૃષ્ટિએ પડે ?

દર્પણમાં જેમ પદાર્થમાત્રનું અથવા આપણું પ્રતિબિંબ પડે છે, તથાપિ દર્પણમાં એમાંનું કંઈ પણ નથી; જેમ આપણે બિંબપ્રતિબિંબ તથા પદાર્થ માત્ર દર્પણથી નિરાળા છીએ, તેમ આ ન્યાય વ્યવહારદૃષ્ટિથી પરમાત્મા નિરાળો છે-તે જે કદપે છે તે અવિદ્યાનું કારણ છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી, સર્વમાં છે. જગતે જૂદું નથી, તુંએ જૂદો નથી, પરમાત્માએ જૂદો નથી, એ સર્વ એક જ છે. જે સિદ્ધત્વ છે તે મલિન બુદ્ધિનું જ કર્તવ્ય છે.

એક કાગળ ઉપર કોઈ એક ચિતારાએ સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું. પછી તે ચિત્ર જોઈને ચિત્રકાર ઘણો મગ્ન થયો. તે માંડો ચિત્ર અને ચિત્રકાર બેલો યદ્ય ગયો ને તેને જોઈને નાચવા કૂદવા લાગ્યો. ચિત્ર અતિ સુંદર હતું; પણ એ ચિત્ર 'ક્યાં છે?' તેવા વિચારથી તેણે કાગળને પૂછ્યું; "તારામાં ચિત્ર છે?"

* તદા શ્રુત્વઃ સ્વરૂપેઽનુચ્ચાનમ્ । † કૃતિશ્ચાસ્ત્વમિતરત્ર ।

કાગળે કહ્યું; “ચિત્ર શું ને મારામાં શું, તે હું જાણતો નથી.”

પછી કલમને પૂછ્યું; “તારામાં ચિત્ર છે ?”

કલમે કહ્યું; “ચિત્ર શું તે હું જાણતી નથી.”

એમ કાળા પીળા રંગોને પૂછ્યું, તો તેઓએ કહ્યું કે “અમે પણ જાણતા નથી.”

ચિતારાનું ચિત્ર તો છે જ, દેખાય પણ છે, ત્યારે એ ચિત્ર આબું ક્યાંથી ? એવો તેને સ્વયં વિચાર થયો, ખરેખર એ ચિત્ર ચિતારાની બુદ્ધિમાં જ છે. એમ જ જીવની વાસનામાં જ આ જગત જીવ ને શિવનો ભેદ રહ્યો છે. જેણે એ ભેદ કાઢ્યો છે, જે નૈષ્ઠિક થઈને પરમાત્માને વિષે એકતાર થઈ ગયો છે, તેને પરમાત્માનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર થાય છે.* એ એકતાર થવા માટે યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ.

જ્ઞાન એ પ્રકાશનાં છે

યથાર્થ જ્ઞાન અને અયથાર્થ જ્ઞાન. સતને જાણવું, એ યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે. સ્વપ્નામાં ઉત્પન્ન થયેલી કે ભ્રાંતિમાં દૃશ્યમાન થયેલી સૃષ્ટિને જે સત્ય માને છે અને તેમાં જ મોહ પામે છે, તે અયથાર્થ જ્ઞાન છે. જો કે બંને જ્ઞાનો ઇન્દ્રિયજન્ય છે; તથાપિ ઇન્દ્રિયો હો કે ન હો, તેનો કંઈ નિયમ નથી; કેમકે સ્વપ્નામાં ઇન્દ્રિયો નથી; તથાપિ ઇન્દ્રિયોવડે આત્માના તે શરીરના એટલે સ્વપ્ન શરીરના વ્યવહારો કરાય છે. આ વ્યવહારો અસત્ છે એમ જેને પ્રતીત થાય છે, તેને જ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ગણાય છે. પરમાત્માના સંકલ્પ માત્રથી આ સૃષ્ટિ નિયમિતપણે ચાલે છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. એને ઇન્દ્રિયો નથી. તે કર્તા બોક્તા છતાં અકર્તા અબોક્તા છે, એવું જ જ્ઞાન તે યથાર્થ જ્ઞાન અથવા તો પ્રમાજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રમાજ્ઞાનવાળો જીવ પરમાત્માને અશરીરી, ઇન્દ્રિયાલ્લકથી રહિત માને છે;† છતાં તેના યથાર્થ જ્ઞાનમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ અનુભવે છે, શરીરાદિ અવયવોવાળો જીવે છે; પણ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે, જે શરીરની કલ્પના કરવામાં આવે છે, જે ઇન્દ્રિયોની પ્રતીતિ બતાવવામાં આવે છે તેવો

* સકલમિદં (જગત); અહં (જીવ) ચ વાસુદેવઃ અને શિવ એ ત્રણે એક જ છે, એ ભક્તિમાર્ગનો ટોચ પરનો સિદ્ધાંત છે. વાસુદેવઃ સર્વમ્ (ગી. ૭-૧૬) એ ગીતાછનો સિદ્ધાંત કનિયાદારીને ઇશ્વરસ્વરૂપ મનાવનારો છે. સર્વં કલ્પિતં બ્રહ્મ (ઇં. ૬. ૩. ૧૪. ૧) સર્વ જગત્ પ્રકાશ છે, એ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે.

† અશરીરી એટલે વ્યાવહારિક-આ ઇન્દ્રિયોથી દેખાય કે આ સૃષ્ટિથી કલ્પાય તેવું નહિ, પણ એ સર્વથી પર જીવ એવું કોઈક દિવ્ય સ્વરૂપ.

તે નથી. તે ભજનારાને ભજે છે. ભજનારાનો આત્મા છે, ભજનારો તેના આત્મા છે અને આત્મા આત્માના ઐક્યથી ભજનારાને સાયુ-જ્યમુક્તિને અને દ્વૈતના વિષયથી ભજનારાને જ સામીપ્ય મુક્તિને અધિકારી બનાવે છે.

જગત્ સ્વપ્નતુલ્ય છે

જેમ સ્વપ્ન સત્ય નથી તેમ જગત્ પણ સત્ય નથી. બન્નેના વ્યવહારો મિથ્યા છે. જેમ સ્વપ્નમાં એક રંગ રાજા થાય છે, ધનાઢ્ય થાય છે, અને રાય રંગ-ભિખારી બની જાય છે; પરંતુ તે પુરુષ જગ્યા પછી જગત્ દશામાં જીએ છે, ત્યારે તેને બધું મિથ્યા-આગપંપાગ લાગે છે; રાજા તે રાજા જ છે ને ભિખારી તે ભિખારી જ છે; રાજાની ઋદ્ધિ સિદ્ધિ ગઈ નથી ને ભિખારીનું કાયતું ગયું નથી, સર્વ હાજર છે; તેમ જ જગત્, અને જગતના બધા વ્યવહારો માત્ર દૃષ્ટિએ રચેલી સૃષ્ટિમાં જ સત્ય જણાય છે; પરંતુ સત્ પદાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી-અદ્વૈત દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિથી સૃષ્ટ દૃષ્ટિનો વિષય જ માત્ર રહે છે. હવે સ્વપ્નમાં કાર્યકારણ એક સાથે જ બાંસે છે, જેમ કોઈ કુંભાર મૃત્તિકા લેવાને ટાપલો લઈને જાય, લાવે, ગુંદે, ચાકપર ચડાવી તેનો થડો બનાવે અને એ રીતે નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણથી ઘટરૂપી કાર્ય બને છે, તેમ સ્વપ્નમાં નથી, સ્વપ્નમાં તો કાર્ય અને કારણ એકી વખતે જ પ્રકટ થાય છે,* એ સર્વ અવિદ્યાનો જ પ્રતાપ છે.

કોઈને શંકા થશે કે, (૧) અવિદ્યામાં જગતની કારણતા કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? ઘટમાં મૃત્તિકા કારણ છે, પટમાં જગતના કારણ તંતુ કારણ છે; પરંતુ અવિદ્યા બધાનું કારણ શી વિશે શંકાઓ રીતે હોય? (૨) બીજું, અવિદ્યા એકલી જ જગતનું કારણ હોય તો તે જડ છે અને જગતમાં તો વિચિત્રતા બાંસે છે, માટે એ કેમ અસત્ય સંભવે? જો અવિદ્યાને ચેતનનો આશ્રય છે એમ કહીશું, તો કારણો વળી બે થશે, અવિદ્યા ને ચેતન. (૩) વળી જગતનું કારણ જીવોનાં અદૃષ્ટો છે, તેથી જીવોનાં અદૃષ્ટોને જગતનું કારણ કહીશું કે, ઈશ્વરને જગતનું કારણ કહીશું? દૃષ્ટાંતમાં જેમ કર્મ અને ભોગ; કર્મનાં ફળો ભોગ છે, એ ભોગ અવિદ્યાનું કાર્ય છે, એમ કહીએ તો કર્મજન્ય ચરાનું ફળ સ્વર્ગ છે, તે

* ન તત્ર રથાઃ, ન રથયોગઃ, ન પન્યાનઃ મવન્તિ અથ રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સૂત્રે. ૧૭. ૩. ૪૩/૧૦

મિથ્યા થશે; અને તે મિથ્યા છે, એમ કહીશું તો થાસો ખોટાં કરશે-
એનું સમાધાન કેમ થાય ?

આ શંકાનું ઉત્તર એટલું જ કે, જે સત્ છે તેની ઉત્પત્તિ થતી
નથી; પણ સત્ ત્રિકાલાભાધિત છે. તેમ જે અસત્
શંકાસમાધાન હોય છે તેની પણ ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેમ વંધ્યા-

પુત્ર, સસલાનાં શિંગડાં, આકાશનો છાંયડો વગેરેની
ઉત્પત્તિમાં સત્યતા જ નથી. હવે જગત્ અસત્ છતાં તેની ઉત્પત્તિ કહી
છે, તે જ સિદ્ધ કરે છે કે, જગત્ માયિક છે; તે સતે નથી, અસતે
નથી, તેમ સત્ અસત્ બેએ નથી. બે જગતને સત્ કહીશું તો પ્રપંચમાં
કાર્યત્વ આવશે નહિ અને અસત્ કહીશું તો તે અસંગ છે; કેમકે તે
દેખાય છે, વ્યવહારાય છે અને સત્ તથા અસત્ કહીશું તો એકી
વખતે સ્પૃષ્ટતા તથા અસ્પૃષ્ટતા જગત્માં ધટી શકતી નથી. વાસ્તવિક
રીતે જગત્ જેવું છે તેવું જ છે.

માનો કે તે અનિર્વચનીય છે. હવે અનિર્વચનીયનું કારણ પણ
અનિર્વચનીય જ હોવું જોઈએ, અને તેનું નામ તે અવિદ્યા. જગતની
ઉત્પત્તિ પૂર્વે જગત્ સત્ હોય તો સસલાંને શિંગડાં થવાં જોઈએ, અને
સત્ અસત્ બે ધર્મો તો એક સ્થાનકે રહી જ શકતાં નથી. મૃત્તિકેત્યેવ
સત્યં એ અર્થે પ્રમાણે જગત્ સત્ય ગણાય. પણ તેમ નથી. કેમકે પ્રપંચ-
જગતને સત્ય માને તો એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ એ પરમ શ્રુતિ, સજાતીય,
વિજાતીય ને સ્વગત લેદર રહિતત્વ દર્શાવે છે, તે વચન મિથ્યા કરે. પણ
જેમ ઘટ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસત્ છે અને ઉત્પત્તિ પછી સત્ ગણાય
છે, પણ જગતમાં તેમ નથી. જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ હોય તો એમાં
કાર્યત્વ શાનું હોય ? અર્થાત્ જગત્ અનિર્વચનીય છે અને તેવું જ અનાદિ
અજ્ઞાન તેનું કારણ છે. અજ્ઞાન એકલું છે, પણ તેની શક્તિ વિચિત્ર
છે, તેથી એ કારણનું આ કાર્યરૂપ જગત્ પણ વિચિત્ર છે.

છીપમાં રૂપાનો ભાસ થાય છે, તેનું કારણ છીપ નથી. પણ એ
રૂપાના ભાસનું કારણ અજ્ઞાન છે. એનું અન્ય નામ અવિદ્યા છે. એ
અવિદ્યા જડ છે. ભલે તે ચેતનને આશ્રયે રહેલી છે, પરંતુ તેથી ચેતનમાં
કારણતા આવતી નથી. ચેતન તો અધિષ્ઠાનને આશ્રયે રહે છે ને
એકલી જ અવિદ્યા જગતનું કારણ બને છે. જીવોના અદૃષ્ટનું, ઈશ્વરનું
તથા જગતનું કારણ માત્ર આ અવિદ્યા જ છે; અને આ જગત્
અવિદ્યારૂપ છે, તેથી જ તે મિથ્યા છે.

હવે યજ્ઞાદિક કરવામાં આવે છે, એ સાધન કર્મ છે અને સ્વર્ગાદિક લોકો તેનાં ફળો છે પણ તેનું તાત્પર્ય તો બ્રહ્મની એકતામાં જ છે. પરંતુ એમાંએ સાધ્ય અને સાધનભાવ દર્શાવી, બોધનદ્વારા જીને પુણે મર્ત્વલોકે વિશ્વસ્તિ । એવું બોધન કરીને, જીવને સ્વર્ગાદિકમાં પણ વૈરાગ્યમાં વાળવાનો મર્મ રાખ્યો છે. સર્વમાં વૈરાગ્ય કરાવી, પરમાત્માને પદે શાંતિમાં પર્યવસાન પમાડવામાં જ શાસ્ત્રનું એ બોધવચન છે. બ્રહ્મપદ-કૃષ્ણપદ-રામપદ-નિબાનંદપદ-સ્વરૂપાનંદપદ-પરમપ્રેમપદની પ્રાપ્તિમાં સ્વર્ગાદિક લોકો તુરંત છે, એ જ ભાવ શાસ્ત્રકરો-મુનિ-યોગીજનોએ એ વચનથી દર્શાવ્યો છે. નિત્યનું સ્થાન તો પરબ્રહ્મ ધામ છે, કે જેની પ્રાપ્તિ થયા પછી પુનઃ જન્મમરણ નથી,* પુનઃ પડવાનું નથી. જાણે ને જાણે ઠંઠ સુધી જાણે જ ચડવાનું છે, કે જેનાથી જાણે ચડવાનું પણ નથી । ત્યાં જ નિત્ય અને મુક્ત દશા છે.

સર્વવ્યાપી પરમ બ્રહ્મ જ પરમ છે

હું દેવિ । મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવા નિત્યમુક્ત સ્થાનની પ્રાપ્તિને બદલે પ્રપંચના જીવડાએ આ મોટો દેવ, આ નાનો દેવ, આ તો મારો ઇષ્ટ દેવ છે ને તે મોટો છે, એવા અભિમાનથી નિત્ય કલેશ વહોરી લે છે.

એક સમયે આપણા રાજાના દરબારમાં વિવાહ થયો કે કીયો

દેવ મોટો ? શંકર કે વિષ્ણુ ? ગણેશ કે શક્તિ ?

કયા દેવ મોટા સભામાંના વિદ્વાન ને ગુણવાન, જ્ઞાની ને અજ્ઞાની

સર્વે પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વાદવિવાદ કરવા

લાગ્યા. કોઈ શંકરની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા મંડી ગયા; કોઈ વિષ્ણુનાં

મોટાં કાર્યોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ચડલડાટ એટલો બધો વધી ગયો

કે, વાત કરતાં કરતાં બધા મારામારી ઉપર આવી ગયા. વાસ્તવિકમાં

કોઈએ શંકરનું કે વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કીધું ન હતું; તેમ બંને દેવોમાંથી

કોઈનું સ્વરૂપ પણ જાણ્યું ન હતું.

આ સંવાદ જીવાને સાક્ષાત્ હરિહર યોગીનું રૂપ ધારણ કરીને તે રાજસભામાં પધાર્યા. તેમણે બન્નેને શાંત પાડીને પૂછ્યું; હું દુનિયાદારીના ડાહ્યા પડિતો ! ધર્મના પોપલાઓ ! તમારામાંથી કોઈએ શિવને કે વિષ્ણુને જોયા છે ?

વિવાદીઓએ કહ્યું; “ના મહારાજ !”

* સમગ્રાન્દ પુર્વર્જન્મ ન વિશ્વતે । સસ્મિન્મૃત ન નિર્વર્તિ સુઃ ।

હરિહરે કહ્યું; ‘‘જો જોયા નથી, તો તમે તેની શ્રેષ્ઠતા કેમ પ્રતીત કરાવી શકશો? જો મૂઢમતિઓ ! હરિ અને હર એક જ છે, તેમાં ભિન્નતા નથી. લેહ માત્ર પ્રત્યેક પુરુષના જ્ઞાનબળમાં છે. આ દૃશ્ય માત્ર પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પરમાત્માની વિભૂતિઓમાંથી કોઈની પણ નિદા કરવાથી સત્ય ધર્મ પ્રવર્તીવી શકાતો નથી ને સત્યપદના અધિકારીએ થવાતું નથી. હરિ અને હર આ જગતમાં સર્વત્ર આત્મા-પરમાત્મા સ્વરૂપે ભિરાજે છે.’’ એમ કહેવાની સાથે જ આખા દરબારમાં તેજોરાશિરૂપ હરિ અને હર એક જ સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થયા. હરિના ઉપાસકે હરિને, હરના ઉપાસકે હરને, રામના ઉપાસકે રામને, બાળકુબ્જના ઉપાસકે બાળકુબ્જને, ગણેશના ઉપાસકે ગણેશને ને શક્તિના ઉપાસકે શક્તિરૂપે જોયા ! હરિ અને હર-પરમ પ્રભુ વિના અન્ય કંઈજ દૃષ્ટિએ પડતું ન હતું. બધા લોકો પોતપોતાના આત્માને વિષે હરિને અને હરને જોવા લાગ્યા.

પછી તેજોરાશિ હરિહરે કહ્યું; ‘‘આજ પરમાત્માનું એકજ-નિત્ય-શુદ્ધ-પરમ સ્વરૂપ છે, અન્ય કંઈજ નથી. જેઓ સાધનસંપન્ન છે, તેઓને જ એ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યને થતું નથી. જે જગતના જીવડા મદાંધ બનીને પરમાત્માની વિભૂતિઓને દ્વેષભાવથી જીવે છે, તેઓ સત્ ચિત્ આનન્દધન પદના અધિકારી નથી; અને તેઓને સત્ય જ્ઞાન ત્રણે કાળોમાં પ્રાપ્ત પણ થતું નથી. પણ જેમ અંધારામાં રહેલો ચોર કચરામાં હાથ ધાલીને પકડાવાની બીકથી નાસી જતાં છાણના ઢગલામાં જઈ પડે છે, અને તેની ધનપ્રાપ્તિની આશા નિર્મૂળ થાય છે, તેમ જેઓ પરમાત્માની વિભૂતિમાં ભેદદૃષ્ટિ કરે છે, તેઓ મિથ્યાવાદમાં લપટાઈ મોહના કાદવમાં ખરડાયા કરે છે. પરમાત્મા-મહેશ્વર અદ્વિતીય છે-શ્રેષ્ઠ છે-સર્વનું કારણ છે-સર્વમય છે. ગમે તે નામે તેને ઉપાસો, પણ તે ને તે જ છે. જળ-વારિ-પાણીને ગમે તેવા ભિન્ન નામથી મંગાવવામાં આવશે, તોપણ એક પદાર્થ જ આવશે; તેમ શંકરરૂપે, વિષ્ણુરૂપે, કૃષ્ણરૂપે, રામરૂપે, નૃસિંહરૂપે, વામનરૂપે, આદિત્યરૂપે, શાક્ટરૂપે, ગણેશરૂપે, માનવરૂપે, વનસ્પતિરૂપે કે વિરાટરૂપે ઉપાસના કરવાથી પરિણામમાં તો અંતે એક પરબ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ કરવાની છે.* એ પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધાની દૃઢતા ને વાસનાની નિર્મૂળતા, અપંચનું મિથ્યાત્વ અને સત્યની પ્રતીતિ, સંકલ્પનો સંન્યાસ ને અહમ્મને.

* આકાશાતવતિસં સૌર્વ સાગરં પ્રતિગચ્છતિ । સર્વવેવમસ્થાનઃ કેશવં પ્રતિગચ્છતિ ॥

વિનાશ, દ્વૈતનો નાશ ને અદ્વૈતમહદષ્ટિ, એ જ પ્રધાન કારણ છે. જેણે આત્મરસાયણ આપું છે, જે આત્મસત્તાથી વેષ્ટિત છે, જે આત્મરસનો સ્વાદિયો છે, તે જ આત્મા-પરમાત્માનું અનુસંધાન કરી પરમ પ્રભુને પામે છે.* આટલું કહીને હરિહર અંતર્ધાન પામી ગયા છતાં પણ જગતમાં ઘંટાકણ જેવા અનેક મૂઠ જનો વસે છે, કે જેઓ પોતાની જડતાનો ત્યાગ નહિ કરતાં, પરમાત્માની વિભૂતિઓને અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે અને મદાંધ બનીને સતની પ્રાપ્તિમાં નિર્બળબની સતને જ નિંદે છે.

સત શું ?

એ સત શું છે ? કેવું છે ? ક્યાં છે ? હે પ્રકટપ્રજ્ઞા ! તું જાણે છે કે, સત્ તે સત જ છે. નામરૂપરહિત છે. તેને કોની ઉપમા આપું ? એ સત્ પરમ પ્રકાશિત છે, સર્વત્ર છે. જ્યાં દિવાકર નથી, નક્ષત્રપતિ નથી, નક્ષત્રો નથી, સર્વત્ર પ્રભા જ છે, જેને જાણવાથી-જાણેવાથી જે ક્ષણસિદ્ધિ થાય છે તેથી અન્ય ક્ષણસિદ્ધિ નથી, જેના સુખથી અન્ય સુખ નથી, જેના જેવું અન્ય રૂપ, સૌન્દર્ય, કળા કે જ્ઞાન નથી, જેનાં દર્શનથી શ્રેષ્ઠ દર્શન નથી, જેનાં દર્શન પછી અન્ય દર્શનની અભિલાષા રહેતી નથી, તે જ સત્ ! એ જ સત્માંથી રામ, કૃષ્ણ, શંકર, બ્રહ્મા, આદિત્ય, ગણેશ, શક્તિ, વિરાડ, વિશ્વ ને પ્રાણીમાત્ર થયાં છે. એ જ સત્ને પરમાત્મા-પરમેશને મહેશ કહે છે. એ સતના દર્શનમાં જીવે સદા તત્પર રહેવું જોઈએ, મથન કરતાં રહેવું જોઈએ, ઉત્સાહી રહેવું જોઈએ. પણ જીવની કુલ્લકતા એટલી બધી અપાર છે કે, તે સત્ કરતાં અસતમાં વધુ મસ્ત રહે છે. મૂર્ખ પ્રાણી સંસારમાં રહીને આ મારો દેહ, આ મારી સ્ત્રી, આ મારો પુત્ર, આ મારો મિત્ર, આ મારો દાસ, આ મારો હાથી, આ મારો ઘોડો, આ મારી સંપત્તિ, એ સર્વ મારાં જ છે, હું જ આ કંઈ છું, મારા વિના કોણ કરે એવું છે-એમ હું હુંમાં બંધાય જઈ તેમાં જ લીન રહે છે, અને પોતાનું ઉત્તમ આયુષ્ય, માંસની પૂતળીઓની સેવામાં ને નાશવન્તને પ્રાપ્ત કરવામાં એજી ગુમાવે છે.*

કિચિત્ સંસ્કારી પુરુષ પૂજન અર્ચનના ઠાઠમાં કાળજીય કરે છે ને અધિક યજ્ઞયાગમાં મચી સતનો ફેરો જે સ્વર્ગાદિક, તેની જોષણા કરે

* વહ્નીપુત્રમિત્રાનુચરદયઘૃણાસ્તોષહેતુર્મમેશ્યં સર્વે સ્વાયુર્નવન્તિ પ્રથિતમ્હવ્યવી માંસમીમાંસયેહ । ઇતે જીવમિતિ ચેન જ્યજ્ઞહૃતિપટનો ચેન સૌભાગ્યજ્ઞાત્મકત્તં પ્રાણાણીસ-મન્તર્ગતમમૃતમમું નૈવ મીમાંસયન્તિ ॥

છે. એ સર્વ અસત્ત્વ વ્યવહાર જ છે. સત્ત્વની એવણાનો વ્યવહાર નથી. જેના વડે આ સર્વ સંગે વ્યવહાર કરવાને કુશળ થવાય છે, તથા જેના વડે સૌન્દર્યની પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રાણના અધિપતિ પરમાત્માની શોધમાં ફેાઈનું ચિત્ત ઘોંટતું નથી. કર્મઠની એવણા એ એવણા જ નથી, એ તો આવર્જન વિસર્જનનો ઘાટ છે. આ પુત્રોના ઉપર જેમની આત્મબુદ્ધિ છે, તે પામરો છે. જે પામરો તેમના સુખદુઃખને પોતાનું સુખદુઃખ માને છે, તેઓ વળી અદ્ય પ્રાણીઓ છે, અને તેમના રક્ષણની ચિતામાં જેઓ રાતદિવસ નિર્ગમન કરે છે, તેઓ મૂઢ જ છે ! જેઓ આ નાશવંત શરીરમાં અભિમાની છે, તે મરુભૂમિમાં જળની આશા કરનારા મૃગલા છે ! જે શરીરને યમનિયમાદિઠથી દંડવું બેઠ્યો, તે શરીરને જે મનુષ્યો વિષયના વિષયથી પોષે છે, તેઓને અમૃતની આશાથી મણિધરના રાફડામાં હાથ ઘાલવાથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ ફળ મળે છે. જેને સત્તા દર્શનની, નિત્ય પ્રાણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરવાની છે, તેણે અન્યની ઉપાસના કરવી નહિ. સાકર મેળવવાની ઇચ્છાવાળો બાવળને કે બોરડીને સેવે તે જેમ નિરર્થક છે, તેમ જ સત્પ્રાપ્તિ માટે અહંકાર ત્યજી, વૈરાગ્ય સજી, સંયમી બની પ્રેમી બનવું બેઠ્યો. જેમ બાવળને પંપાળનારો સાકરને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેમ જ સંસારના કામાદિકને પંપાળનારો સત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેને પરમાત્માની સાથે લગની લાગે છે, તે આનંદ-લગની-લેહ-રસ અન્યને જણાવી શકતો નથી-અખાડી શકતો નથી-તે અનુપમેય છે; જાણે છે-તે જ જાણે છે; તે જ તે સુખ ભોગવે છે. પરમાત્મામાં જે પ્રીતિ થાય છે, તે એક ભક્ત જ જાણે છે; અન્યને કહેવાથી તેને તેનો રસાસ્વાદ જણાતો નથી. પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં નામ, રમરણ, કીર્તન, લીલાતનુનું દર્શન, તેનામાં અથાગ પ્રીતિ, સાત્ત્વિક પદાર્થોના સંબંધથી પ્રેમની ભિમિઓનું ઉછળવું અને સતત્ત્વ તેમાં એકત્વર થઈ જવું, એ જ સાધનનું પણ સાધન છે અને સારનું પણ સાર છે. એ જ સાધનસંપન્ન જીવ એક જ જન્મે નિબાનંદના સ્થાનનો નિવાસી બને છે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલાને ભજનમાં કે ભજનારામાં દ્વેતભાવ રહેતો નથી; પૂજ્યપૂજકભાવ શ્રી જાય છે-પૂજ્ય તે પૂજકરૂપ ને પૂજક તે પૂજ્યરૂપ બની જાય છે-અડગ પ્રેમી એ પદને પામે છે-પ્રમાનંદને ભોગવે છે.

પ્રેમ અને બ્રહ્મ એક જ છે

પ્રેમ કહેા, જ્ઞાન કહેા, બ્રહ્મ કહેા, કૃષ્ણ કહેા, રામ કહેા, શંકર કહેા, એ સર્વ એક જ છે; નામ માત્રનો જ ભેદ છે.* જળ કહેા, વારિ કહેા, પાણી કહેા, સાગર કહેા, રત્નાકર કહેા, નદી કહેા, પણ સર્વત્ર પાણી જ છે; માતા કહેા, કાકી કહેા, ભાણી કહેા, દીકરી કહેા, બહેન કહેા, ગૃહિણી કહેા, પણ સ્ત્રી જાતિરૂપે એક જ છે. નામનો જ ભેદ છે. એમ જ બ્રહ્મ વિશે પણ સમજવું- જ્ઞાનથી પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે, પ્રેમથી પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. પ્રેમી અને જ્ઞાની એક જ છે. પ્રેમીથી જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીથી પ્રેમી શ્રેષ્ઠ છે. આમાં અધિક ન્યૂનતા બુદ્ધિ રાખવી અજ્ઞાનતાનું કાર્ય છે.

કોઇ એક પ્રસંગે જ્ઞાની અને પ્રેમી અરણ્યમાંથી જતા હતા, તેવામાં સામે વાઘ ભવામાં આવ્યો.

પ્રેમીએ કહ્યું, “આપણે નાશી જઇએ, નહિ તો વાઘ ખાઈ જશે !”

જ્ઞાનીએ કહ્યું; “આપણે તો પરમાત્મરૂપ જ છીએ, પરમાત્મા પરમાત્માનું રક્ષણ કરશે જ !”

પ્રેમીએ કહ્યું; “ભલા માણસ ! જે કાર્ય આપણાથી થઇ શકે છે, તે કાર્ય માટે પરમાત્માને શ્રમ આપવો, એ શું યોગ્ય છે ?”

પ્રેમી જન પરમાત્મામાં જે પ્રકારે એકતાર થઇ જાય છે, તેનું સ્વરૂપ નિરાળું છે. પ્રેમી અવતારી પુરુષ છે, જ્ઞાની પ્રેમી અને જ્ઞાની સિદ્ધ પુરુષ છે; પ્રેમી અનેકોના સહવાસમાં આવી જળ કમળવત્ નિર્લેપ રહી અનેકોના ઉદ્ધાર કરે છે. જ્ઞાની સિદ્ધદશામાં રહી જગતના બચથી દૂર ભાગે છે; પ્રેમી જન્મવમાં છતાં પણ નિર્લેપ રહે છે; અને તે જ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રેમી જે પ્રકારે પરમાત્મામાં એકતાર થઇ જાય છે-પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે, પરમાત્મામાં આત્માને વિલીન કરે છે, પરમ આત્મામાં આત્મા લીન થઇ જાય છે, તેની ખૂબીનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. જ્ઞાનીની લીનતા જૂદા જ પ્રકારની છે. જ્ઞાની જળના બુદ્ધિબુદ્ધ જેવો છે; જળ-માંથી નીપજી જળમાં જ સમાઈ વિલયને પામે છે. પ્રેમી વીણના સુર જેવો છે. પોતે આનંદ ભોગવી બીજાને ભોગવાવે છે છતાં બંને એક જ છે. માન કે પ્રેમી તે જીવ-મુક્ત છે, જ્ઞાની તે વિદેહમુક્ત

છે.* જ્ઞાન એ જ પ્રેમ છે, પ્રેમ જ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રેમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પ્રેમથી ઉપજેલું જ્ઞાન જ અચળ-અટળ-અખાદ્ય રહે છે. એ જ જ્ઞાનપ્રેમમાં રહેલો જ્ઞાની જીવ સર્વકાળ પરમાત્માનું સામીપ્ય ભોગવતો સાયુજ્યતાને પામે છે. આ અતિ અદ્ભુત છે, પણ સત્ય છે. એ જ દશાને પ્રાપ્ત જીવ ઈશ્વરની કૃપાથી સત્વર મુક્ત થઈ બળ્ય છે.

અર્જામિલ જેવા ક્ષણ માત્રમાં પણ એ દશા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. તે પ્રેમમાં અનન્યતાનો પ્રતાપ છે. જે પ્રેમથી અર્જામિલે નારાયણનું ભજન કીધું છે, તે જ પ્રેમ શુદ્ધ ને સત્ય છે. જ્ઞાનીની વૃત્તિ તીવ્રતમ ઉચ્ચાભિલાષી છે; પ્રેમનું હૃદય-વૃત્તિ-ભાવના ઉચ્ચ અને સંસ્કારી છે. ઉભયના આત્મામાં પરમાત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ પ્રેમ એ સમાન-સચોટ જ છે. પ્રેમી અને જ્ઞાની ભૂમા-બ્રહ્માના† દર્શનના અધિકારી છે. પ્રેમી પરમાત્માના સકળ દરબારગઢમાં જવાનો અધિકારી છે; જ્ઞાની દરબારનો સામંત છે. રાજા સામંત સંગે સદા જ મંત્રણા કરે છે-પોતાના હૃદયની ઊર્મિઓ તેનામાં સમાવે છે, પણ પ્રેમી તો રાજાના રણવાસથી તે રાજાના શુભ કાયમાં પણ રાજાની સમીપમાં ને અંતરમાં, બન્ને સ્થાનકોમાં રહી શકે છે. જ્ઞાની જ્ઞાનમાં સ્વસુખ માટે જ તલસે છે.

* જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તનું સ્વરૂપ પૂર્વાપર સમન્વયું છે; તેનો સ્પષ્ટાર્થ આમ સમજવો ન વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરત્યંતસુવહિરસ્તિ અને અશરીરં ઘાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃક્ષતઃ (છાન્દોઃ ૮.૧૨.૧) સશરીર જીવના પ્રિયાપ્રિયનો અત્યંત નાશ થતો નથી, ને જે અશરીરી છે તેને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી. એ શ્રુતિ જીવન્મુક્તની પ્રતિપાદક છે. જ્ઞાનીને શરીરપાત પર્થત જીવન્મુક્તની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. અને શરીરપાત અનંતર તેને વિદેહમુક્તની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં જનક જેવાને વિદેહમુક્તની સંજ્ઞાપ્રાપ્તિનું કારણ એટલું જ છે કે, તેમને હેહ ઉપરનું મમત્વ વિગત થયેલું-જનું રહેલું, તે જ છે. અર્થાત્ જનકને વિદેહમુક્તની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, ત્યાં શાસ્ત્રદૃષ્ટા તેને જીવન્મુક્ત પણ સમજવો; કારણ કે શરીર-પાત પૂર્વે, શાસ્ત્રદૃષ્ટા કાઠ વિદેહમુક્ત કહેવાતો નથી. જ્ઞાનદૃષ્ટા-મોક્ષદૃષ્ટા જીવન્મુક્તને વિદેહમુક્ત ઉભયે એક જ છે; છતાં જીવન્મુક્તને પ્રારબ્ધ ક્ષીણ થતાં સુધી ભોમ ભોગવવા પડે છે, અને વિદેહમુક્તને કંઈ જ રહેલું નથી; કારણ કે તેના શરીરનો પાત થયો છે. અર્થાત્ જીવન્મુક્તના ચિત્તના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે ને વિદેહમુક્તના ચિત્તનું સ્વરૂપ પણ નાશ પામે છે.

† અહીં પ્રેમ અને ભક્તિ પર્થાય અર્થમાં વાપર્યાં છે. જ્યાં જ્યાં પ્રેમ શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં ભક્તિ શબ્દ ઘટાવી શકાયો.

‡ ચત્ર નાન્નદ્વિજાનાતિ નાન્યથ્ચ શ્રુનોતિ ચ । નાન્યત્કયસિત યસ્મિન્નૈ સ મૂળા પ્રોચ્યસે શ્રુતૌ ॥

પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રના સુખને માટે પણ તલસે છે-પ્રેમી પોતાનું સર્વસ્વ પરમાત્માને જ જોય છે.

વૃન્દાવનની ગોપીઓ એ જ પ્રેમનું પાત્ર હતી. શ્રીકૃષ્ણને જગતના નાથ ન જાણતાં, ગોપીનાથ જાણી, શ્રીકૃષ્ણમય થવાથી તેઓ મુક્તિને પામી છે. એવા પ્રેમનું પાત્ર બનાવવાને તનમન-રહિત બની જવું જોઈએ, સદા ઉત્સાહી રહેવું જોઈએ, દૃષ્ટિ માત્રનો વિલોપ કરવો જોઈએ, દૃષ્ટિનો દૃષ્ટિમાં વિલય કરવો જોઈએ; ચિત્ત અને ચૈતન્ય, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એવી નામ માત્રની ઉપાધિઓ ટળી જવી જોઈએ, ભેદ મટવો જોઈએ, અભેદમય થઈ જવું જોઈએ ને બલવતી ભોગવૃત્તિને નાશ થવો જોઈએ. એ દિવ્ય પ્રેમ-જ્ઞાન, આત્માની પ્રગાઠ શક્તિ પ્રેમ-રસાયન, તેનો જે ભોગી છે તેનામાં સર્વકાળ તે રમણ કરે છે ને તેની વૃત્તિઓ વિરમી જાય છે. એ જ પ્રેમી પરમ જ્ઞાની છે કે, જેણે ભાવવૃત્તિથી ભાવત્વ, શૂન્યવૃત્તિથી શૂન્યત્વ, પરબ્રહ્મવૃત્તિથી પૂર્ણત્વ જાણ્યું છે, ને તેમાં સર્વસ્વનો વિલય કીધો છે.

હે પ્રકટપ્રજ્ઞા ! જ્ઞાની પુરુષરૂપ છે, પ્રેમી સ્ત્રીરૂપ છે. જેમ યુગલરૂપ વિના સૃષ્ટિ નથી, તેમ એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ છે, એમ હું માનતો નથી; ગુરુદેવ પણ મનાવતા નથી. પ્રેમ વિના જ્ઞાન મિથ્યા છે, જ્ઞાન વિના પ્રેમ વ્યર્થ છે. જ્ઞાની ને પ્રેમી બન્નેય સાયુજ્યમુક્તિના નિજપદના અધિકારી છે, બન્ને પ્રેમ-બ્રહ્મરૂપ બની રહે છે; બ્રહ્મમાં જ વિલસે છે. જગતમાં રહ્યા છતાં જેનો દ્વૈતભાવ અદૃશ્ય થયો છે તે જ્ઞાની-પ્રેમી નિર્હંતુક ભક્તિમાં જ લીન રહે છે; કેમકે હરિપ્રેમ જ્ઞાનરૂપ જ છે. જેમ સંસારી-અવિવેકી જીવને વિષયમાં અટળ પ્રીતિ છે તેવી જ અટળ હરિપ્રીતિ મારા હૃદયમાંથી જશે નહિ.

આ પ્રમાણેની અનેક પ્રકારની જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ કીધા પછી, સુવિચાર-શર્મા અને પ્રકટપ્રજ્ઞા ગુરૂંના આશ્રમ પ્રતિ ચાલ્યાં. માર્ગમાં સુવિચારે પુનઃ કહ્યું; “તમે સાક્ષાત્ પ્રકટપ્રજ્ઞા છો ! દેવ ! તમારા જ પ્રતાપથી આ જ્ઞાનની રિદ્ધિ સિદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઈ છે. તમે મારાથી વિશેષ ભાગ્યવતી છો, પ્રતાપી છો ને ઇશ્વરસાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાને પૂર્ણ અધિકારી છો.”

પતિમુખથી આવાં વચનો સાંભળીને થોડીકવાર છન્નલિંગ અંગેલ રહી અને પછી બોલી; “હે સ્વામિનાથ ! હું આ લોકના વ્યવહારમાં આપની દાસી છું; પ્રકટપ્રજ્ઞાનો પરમનાથ-સર્વસ્વ સુવિચાર છે. સુવિ-

ચાર જ પ્રકટપ્રજ્ઞાનો રક્ષક છે. પતિના સહવાસથી પત્ની નિવિકારી બની નિરંજનને જાણવાને લાગ્યશાળી બને છે. જો આપ જેવા સંતનો મં પાણિ ગ્રહણ કીધો ન હોત, તો મારી શી અવસ્થા થાત ? સાક્ષાત્ શંકરના અભિચ્છિન્ન દર્શનનો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો છે; તેમને મુખેથી ઝરવા જ્ઞાનામૃતનું નિત્ય પાન કરવામાં આવે છે, તે સર્વ આપનાં ચરણકમળનો જ પ્રતાપ છે. હે મહાત્મા ! હે સંત ! આપને શોધવા હું નીકળી ન હોત તો એ મહાત્માનાં દર્શનનો મને અલભ્ય લાભ ક્યાંથી મળત ? કારણ માત્રનું કારણ અને મારા કલ્યાણમાં તત્પર રહેનારા હું માત્ર આપને જ જોઉં છું. હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે, હું આપની સંગે જ સદા રહું અને આપ મજ સંગે સદા રહો—અને મજના મન-પ્રાણ-ચિત્ત સર્વ આપમાં વિલીન રહો.”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કરતાં તેઓ ગુરુના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યાં. માર્ગમાંથી ચૂંટી લીધેલાં સૌગંધિક પુષ્પોની માળા તેમણે ગુરુના કંઠ વિષે આરોપણ કીધી, અને કૃતાંજલિપૂર્વક ચરણવંદન કરી મહાત્માના મુખથી જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવા તેઓ સન્નિધિ જઈ બેઠાં.

અપ્રમ બિન્દુ

—સંસ્કૃત—

શુદ્ધ સંકલ્પ-સાત્ત્વિક ભાવના

સતિ સત્કો નરો યાતિ સદ્ભાવં લોકનિષ્ઠયા ।

કીટકો ધમરી ધ્યાયન્ધમરત્વાય કલ્પતે ॥

અર્થ-સદાસક્ત-એકનિષ્ઠાથી સત્(બ્રહ્મ)ના ચિંતનમાં લાગેલો પુરુષ સત્(બ્રહ્મ) પથ્થાને પામે છે; ભ્રમરીના ધ્યાનવાળો કીટ ભ્રમરીરૂપને પામે છે.

વિવેકચૂડામણિ.

—૦૦૦૦૦—

—સંસ્કૃત—

આજનું તેમનું ચારિત્ર્ય ગુરુદેવથી અજ્ઞાત ન હતું. જે જ્ઞાન સુવિચારે અને પ્રકટપ્રજ્ઞાએ પ્રાપ્ત કીધું છે તેથી મહાત્મા પ્રસન્નચિત્ત હતા. પ્રકટપ્રજ્ઞાને લીધે સુવિચારનું જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કાર્ય સંધાયું છે અને પ્રકટપ્રજ્ઞાપર સુવિચારની પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, એમ બાહ્ય, તેના મનનું કંઈ વિશેષ સમાધાન કરવા માટે ગુરુદેવ બોલ્યા;

“વત્સ સુવિચાર! આ લોકના જીવને બન્ધ અને મોક્ષમાં મૂકનાર મન છે.* મન અનેક નવી નવી સૃષ્ટિઓને રચનારું છે. મનને સાત્ત્વિક માર્ગ પ્રતિ વાળીશું તો ત્યાં વજ્રશે ને રાજસ કે તામસ માર્ગમાં ગ્રેરીશું તો ત્યાં ભટકશે. એ માર્ગોમાં વિચરતાં, તે તે માર્ગરૂપ તે તે ભાવના-સંકલ્પ તે કરશે. ભાવનાનુસાર વાસના પ્રકટ થશે, વાસનાનુસાર ક્રિયા-પ્રાપ્તિ થશે. એ ભાવનાનું ક્રિયા તેને આ જન્મમાં મળે છે કે અન્ય જન્મમાં મળે છે. જેની ઉચ્ચ ભાવના દૃઢ-શુદ્ધ અંતઃકરણમાંથી ઉદ્ભવી

* મનો હિ દ્વિવિધં પ્રોકં શુદ્ધં વાશુદ્ધમેષ ચ ।

અશુદ્ધં કામસંપર્કાન્શુદ્ધં કામવિવર્જિતમ્ ॥

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ ।

વન્ધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં સ્મૃતમ્ ॥ બ્રહ્મજિંહ્વ ૬૫નિ૫૧

હશે, તેને તેવાં ફળો પ્રાપ્ત થશે.* આ માટે જીવે સર્વકાળ ઊંચી-ઠૂડી-મોટી મોટી-ઉન્નતપણાંની-મોક્ષની ભાવના નિત્ય ક્યાં કરવી જોઈએ; અને મનને એ ભાવનામાં જ દબ કરવાં રહેવું, એ સર્વથા શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. કેમકે જે જેવી ભાવના કરે છે, જે જેવી વાસનાથી બંધાય છે, તેવો તેવો તે થાય છે. પુરુષ જો રાજાની ભાવના કરે છે તો તે રાજા બને છે, ચાંડાળની ભાવના કરે છે તો તે ચાંડાળ અવતરે છે, શ્રીમંતની ભાવના કરે છે તો શ્રીમંત, વિદ્યાની ભાવના કરનાર વિદ્વાન,† ચક્રવર્તીની ભાવના કરનાર ચક્રવર્તી, કોધની ભાવના કરનાર કોધી, કૂરતાની ભાવના કરનાર કૂર અને આત્મબળની ભાવના કરનાર પોતાની ભાવનાનુરૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. અસ મનુષ્ય કહે છે કે, ‘હું રાજા થાઉં,’ ‘હું શ્રીમાન થાઉં’ ‘હું વિદ્વાન થાઉં,’ ‘હું કીર્તિમાન થાઉં,’ ‘હું બ્રહ્મનિષ્ઠ બનું.’-પણ એવા મનોરથો ઘરમાં બેઠા બેઠા ક્યાં કરે તો તેથી તે કાંઈ રાજા કે ધનવાન થતો નથી, પણ જો તેની ભાવનાનુરૂપ વાસના દબ હશે, તો તે આ જન્મ નહિ તો અન્ય જન્મે પણ ભાવનાનુરૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરશે જ.

જીવના જીવિતની એક પવિત્ર ક્ષણ

પ્રત્યેક જીવના જીવનમાં એક ક્ષણ એવી આવે છે કે, તે ક્ષણમાં જે ભાવના દબ ધર કરી રહે છે, તેનો તેવી જ વાસનાનો પિંડ બંધાય છે, અને તે વાસનાનુરૂપ જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. એ શુભ ક્ષણમાં દબ થયેલો સંકલ્પ-મનોરથ-ભાવના જો અનુરૂપ ફળ આપે છે તો, સર્વકાળ જેને એક જ ભાવનાનું રટણ રહે છે, તેને તે ભાવના ફળે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે? માત્ર તે ભાવના દૃઢ-શુદ્ધ-પવિત્ર હોવી જોઈએ-વિશેષ કંઈ નહિ. એક ક્ષણમાં એક ને અન્ય ક્ષણે બીજી, એમ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન પામતા સંકલ્પો કંઈ ભાવના-વાસના નથી; એ તો ભ્રમણા માત્ર છે. જે જે જીવે ઉન્નત સ્થાનને પામ્યા છે, પરમભક્ત, પરમજ્ઞાની બની-સ્વેતદ્વીપવાસી બની મુક્ત થયા છે, તે પેલા શુભ કાળમાં વિશુદ્ધ મને કરેલા સંકલ્પ-મનોરથ-ભાવનાનો જ પ્રતાપ છે. પવિત્ર કાળમાં થયેલી પવિત્ર ભાવના શનૈઃ શનૈઃ દબ થાય છે; તે ભાવના પૂર્ણ થવાને તે મધન કરતો રહે છે ને માયાબળમાંથી ધૂટતો પણ જાય છે; તેને માર્ગ (સદ્ગુરુ) પણ મળે છે; ઉત્તરોત્તર સકળ સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી તે

* યાદશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ।

† ધનાર્થી લભતે ધનં, વિદ્યાર્થી લભતે વિદ્યામ્ ।

પરમ કૃણ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. અલ્પ પ્રાણીઓ સંકલ્પ-મનોરથ ભાવનાનું, માહાત્મ્ય ન બાળતા હોવાથી પ્રાપ્ત થયેલા કૃણનાં અનેક કારણો કલ્પે છે; પણ એ સર્વ મિથ્યા છે. જે પ્રાપ્ત થાય છે, -નિર્ધન કે ધનવાન, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, દાતા કે કૃપણ, કીર્તિવાન કે નિંદાપાત્ર, રાય કે રંક, ભક્ત-આસ્તિક કે નાસ્તિક, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, બદ્ધ કે મુક્ત-એવા સર્વ આ પ્રપંચમાં જોવામાં આવે છે. તેનું મૂળ મંડાલુ, આ લોકમાં જન્મ-જન્માંતરમાં પેઢી પવિત્ર ક્ષણમાં થયેલા પવિત્ર દૃઢ સંકલ્પ-મનોરથ-ભાવના જ છે. આ પવિત્ર ક્ષણ ક્યારે આવીને ઊભી રહે છે, તે તે પુરુષ બાળ્યે નથી, તેટલા માટે પરમ પદની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર જીવે પ્રતિક્ષણ ઉત્તમ સંકલ્પ-મનોરથ-ભાવના કરવાની મનને ટેવ પડાવવી. એ અદૃશ્ય રહેલી તે પવિત્ર ક્ષણ એજે ચાલી બાધ નહિ ને જીવને હાથ ધસવાં-ક્ષુલ્લેક ભાવનાનો ભોગ થઈ પડી, જન્મજન્માંતર વટીયો વટીયો કરતાં, આવર્જન ને વિસર્જન-જન્મવું ને મરવું ને પુનઃ જન્મવાના ને મરવાના ભોગના ભાગી થવું પડે નહિ, તે માટે હંમેશ સાવધ રહેવું.

વત્સ ! આ જગતમાં જે અનેક કાર્યો સધાય છે, તે પૂર્વ જન્મની પેઢી પવિત્ર ક્ષણની પવિત્ર ભાવનાનુરૂપ જ છે. એમાં કોઈ કોઈનું ઓશિ-ગણુ નથી. કુભાર ઘડો તૈયાર કરે છે, તેમાં નથી તેનાપર માટીનો

ઉપકાર થતો કે નથી ચાકનો ઉપકાર થતો; કે નથી
ભાવનાનુરૂપ ચાકને ફેરવવાનાં ઢાંડાનો ઉપકાર થતો. એક બીજાને
કળ સંયોગ થતાં પૂર્વકાળની ભાવનાનુરૂપ એક બીજાનું

કાર્ય સધાય છે. જે જ્ઞાનની તને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમાં પ્રકટપ્રજ્ઞાનું કંઈ બળ નથી, પણ તારા ને એના પૂર્વ જન્મોની પેઢી પવિત્ર ક્ષણની પવિત્ર ભાવના જ પ્રધાન કારણ છે, ને તમારાં અનેક જન્મોનાં ઠમોં આ જન્મે વિરમે છે. અનેક જન્મોના પવિત્ર સંકલ્પો-ભાવનાઓથી તમને આ જન્મે તેનું કૃણ-યથાર્થ જ્ઞાન મળ્યું છે;* તમે સત્યને બાંધ્યું છે; આજે તમારું તે બાંધવું પૂર્ણત્વને પામ્યું છે. જીવ માત્રની તે પવિત્ર ક્ષણમાં જેવી જેવી ભાવના થાય છે, તે જ ભાવનાને અનુસરતો વાસના-પિંડ બંધાય છે ને એ જન્મજન્માંતરમાં તેને વાસનાનુરૂપ કૃણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ભાવના જો સાત્ત્વિક હોય તો સાત્ત્વિક કૃણ મળે છે, રાજસ હોય તો રાજસ કૃણ મળે છે અને તામસ હોય તો તામસી કૃણ મળે છે. ચાલુ જન્મમાં જીવે જે જે ભાવનાઓ કરી હોય છે, તે તે

* જ્ઞાનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચતે ।

ભાવનાઓ અન્ય જન્મે સ્પુરાયમાન થઇને પ્રકાશી નીકળે છે. દૃઢ થયેલી ભાવનારૂપ, ચિંતન કરેલા પદાર્થ, ભોગ, પદ્ધતિ, તેની સમક્ષ આવીને તે જ જન્મમાં પણ ખડાં રહે છે. ભાવનાનું બળ એટલું વિશાળ છે કે તેથી સચ્ચિદાનંદ વિરાટ સ્વરૂપ શ્રીપરમ પરમાત્મા પણ શુદ્ધ ભાવના કરનારની સંપૂર્ણ ઈચ્છાને આધીન થઇને અનેક પ્રકારના અવતારો પણ ધારણ કરે છે.

દશરથરાયની જન્માંતરમાં થયેલી ભાવના

હે વત્સ ! ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્રનાં માતૃપિતા-દશરથ કૌસલ્યાની પૂર્વ જન્મની ભાવનાનું તને યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો સાંભળ.

મહારાજ દશરથને દેવી કૌસલ્યા જન્મ જન્માંતરમાં સ્વયંભૂ મનુ અને શતરૂપા હતાં. તેઓ તે જન્મમાં અનેક પ્રકારના મનુ અને શતરૂપા મનોરથો કરતાં. તેમના મનોરથ સંકલ્પ-ભાવના-વાસના અતિ દૃઢ હતાં, તેથી તે જન્મમાં પણ તેમણે અનેક પ્રકારની સંકલ્પસિદ્ધિ કીધી હતી. ઉત્તમ સંકલ્પને અનુસરતાં દંપતીની ભાવના અતિ પ્રબળ ને દૃઢ થઇ ગઇ. બન્નેએ એવો મનોરથ કીધો કે, આપણે ત્યાં વિરાટ ભગવાન્ પુત્રરૂપે અવતરે, આપણે તેમની લીલા-ક્રીડા ભેડીએ, તેમને લાઠ લડાવીએ, અનેક પ્રકારનાં સુખો ભોગવીએ અને તેમના સંબંધથી અસાર એવા સંસારને વરી નહીએ.

દિનપ્રતિદિન તે ભાવના દૃઢ થતી ગઇ. તેઓ નિત્ય પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે, “હે પરમ પ્રભુ પરમાત્મા સર્વેશ્વર સર્વાધાર સચ્ચિદાનંદ ! તું ભક્તની કામનાનો કલ્પદ્રુમ છે. અનંત કેટી બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ વારી ઇચ્છા માત્રથી થાય છે;* ભક્તના પ્રેમને તું આધીન છે; તેની કામના પૂર્ણ કરવાને અનેક પ્રકારે તું દર્શન દે છે; જે તારે આધીન છે તેને તું આધીન છે. હે પ્રભુ ! વારા શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપનું દર્શન થાય ને અમારી મનઃકામના પૂર્ણ થાય, એવી કરુણા કર !” આ પ્રાર્થના કરતા કરતા ભગવાન્ મનુ અને તેમનાં પત્ની શતરૂપા કંદ મૂળોનો આહાર કરીને પરમ વપ વપવા લાગ્યાં.

આ તીવ્ર તપના પ્રભાવથી તેમનું ધ્યાન-નિષ્ઠા-ભાવના એકરૂપ જ થઇ ગઇ. છેલ્લા સમયમાં તો માત્ર વાચુ ભક્ષણ કરીને જ દંપતી રહેવાં હતાં. તેમના તપના પ્રભાવથી આશ્રમસ્થાનનો આબુબાબુનો પ્રદેશ દેદીપ્યમાન થઇ ગયો હતો, બંને અસ્થિમાત્ર બની ગયાં હતાં છતાં

* इच्छामात्र प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

દેહીધ્યમાનપણાનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ઇંદ્રાદિક લોકમાં પણ તેમના તપનું યથોગાન થવા લાગ્યું. દેવ દેવાદિ તેના તપથી પ્રસન્ન થિત થઈને અનેક પ્રકારનાં વરપ્રદાનો આપવાને તત્પર થયા. પરંતુ જેનો સંકલ્પ-મનનો મનોરથ શુદ્ધ, સુધક, સુંદર ને પરમ છે, જગત ઉપર જેને આસક્તિ નથી, જેની ભાવના તીવ્રતર થયેલી છે, જેની વિદ્યાશક્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે અને અવિદ્યાનો હ્રાસ થયો છે, એવા મનુ ભગવાનને વરની કામના ન હોવાથી સર્વ દેવતાઓ મનુ ભગવાનની સ્તુતિ કરતા કરતા વિદાય થઈ ગયા.

પરમાત્માના ગુણગાનમાં ઉત્સાહસંપન્ન ધીર હંપતી વધારે ને વધારે સમાધિનિષ્ઠ થવાં ગયાં. તેમનો સંકલ્પ-ભાવના દૃઢ થતાં, તેઓ તેમાં જ તન્મય-તદાકાર થઈ ગયાં. તેમનું શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું અંતઃકરણ, પ્રાણનું સર્વ ભાન ને ચલન વલન (ચાલ ચલ થઈ ગયું. ભાવનાશક્તિની પૂર્ણતા એ જ તેમનો સંયમ હતો. જેમની ભાવના અખંડ, અવિચળ ને એકાગ્ર છે, તે કેટલા કાળ પર્યંત રહે છે, તેનું કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. તે અનંત કાળ રહે છે. બંનેએ અનંતકાળ તપ વધ્યું.

એકાંતિક પ્રેમાળ ભક્તચંદ્રના આર્કષણથી જેમ કર્ણસિંધુ એકદમ બિછળી આવે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની તેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા થઈ. ગંભીરરૂપે અદ્વૈત બનેલા શતરૂપા ને મનુભગવાનનો આનન્દ-કલ્પોલ્લેખનિ, કર્ણપ્રદેશમાં થઈને હૃદયમાં પ્રવિષ્ઠ થયો. તે અમુલ્યમય સ્પર્શથી શતરૂપા ને મનુભગવાનની ભાવના-સંવેદના ને શરીર અત્યંત પ્રકુલિત થઈ ગયું. તે દિવ્ય ગાન કર્ણપ્રદેશમાં ધ્વનિરૂપે સંભળાવા લાગ્યું. આંતર દૃષ્ટિમાં પરમ તત્ત્વ જ્યોતિરૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું. પરંતુ તેથી તૃપ્ત ન થતાં સ્વયંજ મનુએ પ્રાર્થના કીધી કે. "હે પ્રભુ ! આપના મનોમય દર્શનથી જ મને તૃપ્તિ નથી; આ હીનને હૃગ્ગોચર થાવો!"

ભક્તાજનની પ્રેમપૂર્ણ ભાવના બોધને, વિરાટ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે અનુપમ સૌન્દર્યમૂર્તિનું વર્ણન વાણી

સૌન્દર્યમૂર્તિનું કરી શકે તેમ નથી. પરમાત્માના અંગ પ્રત્યંગમાં વર્ણન દિવ્ય શોભા છવાઈ રહી હતી; તેમના ચુદ્ધ તેજસ્વી શ્યામ શરીરની કાંતિને નીલકમળ કે નીલમેઘની

ઉપમા ભલે આપીએ; પરંતુ જગતમાં નામરૂપથી ઓળખાતા કેઈ પણ પદાર્થની ઉપમા તેને આપી શકાય તેમ નથી. તેમનાં કરકમળો, ચરણ-કમળો ને અધરોષ પ્રખર અગ્નિના દાહપર શીતળ મેઘના સિંચનથી

જેવી શાંતિ થાય તેવી શાંતિ આપનારા હતા; સુભગ નાસિકાયુક્ત મુખચંદ્રની શોભા શરચ્ચંદ્રને લગિજત કરનારી હતી; વાંકડીઆ સુંવાળા ને જમર જેવા શ્યામ રંગવાળો કેશનો કલાપ, ગરદન ઉપર પથરાઈ રહ્યો હતો; નેત્રોમાંથી નીસરતું અમૃત, ભક્તના હૃદયને ઉદ્ધસિત કરતું હતું; વિશાળ ભાલ ને ઠામના ધનુષ્ય જેવી વક્ર જમરો વચ્ચે કેસરી તિલક શોભી રહ્યું હતું; કાનમાં મકરાકૃતિ કુંડળો હતાં-તે ક્ષણે ક્ષણે ગાલની સાથે અથડાતાં તેમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ પડતો હતો, તેથી મુખ-પ્રદેશ ઉપર દિવ્ય તેજ જળહળી રહ્યું હતું; મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલો દિવ્ય મુકુટ રત્નોથી જડેલો હતો-તેમાં નવચંદ્રનું તેજ જળકી રહ્યું હતું; સુંદર શંખાકાર ઠંઠમાં રહેલી મુક્તામાળા ને વૈજયંતીમાળા શ્યામ શરીર ઉપર તારાગણના સમુદાયની પેઠે, અનુપમ શોભતી હતી; વિશાળ વક્ષઃસ્થળમાં ભૃગુપદનું લાંછન નિસ્સીમ ગાંભીર્ય દર્શાવતું હતું; ભક્તોને ઉદ્ધાર કરનારા હાથીની શુદ્ધ જેવા લાંબા બાહુઓમાં રત્નકંકણો દીપી રહ્યાં હતાં; અને ભક્તભયહરણ ચરણારવિદોમાં સુવર્ણનાં નૂપુરો ભ્રમજૂમ કરી રહ્યાં હતાં; સીધી ને કોમળ આંગળીઓમાં રત્નોની મુદ્રિકાઓ જળહળી રહી હતી; પગનાં આંગળાંને અગ્રભાગ જ્યોત્સ્ના પ્રમાણે શોભા આપતો હતો; ચરણવળમાં વજ્ર, અંકુશ, ક્વજ ને કમળનાં ચિહ્નો ભિરાજમાન હતાં; પૃષ્ઠ ભાગમાં ભાથો હતો; હાથમાં અભયદંડ હતો; વીજળી જેવું ચળકાટ મારતું દિવ્ય પીતાંબર કટિપર ધારણ કરેલું હતું; શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ એ ચાર પુરુષાર્થરૂપ ચાર આયુધોને ધારણ કર્યાં હતાં; ડાબી બાજુએ સૌંદર્યની શોભાની બાહુરૂપ ચિત્તશક્તિ મહામાયા મંદ મંદ હાસ્ય કરતી ને વંદન કરતી કરદ્વય ભેડી ઊભી હતી. એવા જગન્મોહન સર્વેશ્વર ભગવાને લોકોત્તર અદ્વૈતપૂર્વ રૂપ ધારણ કરીને તેમને દર્શન દીધાં.

દંપતીનાં નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. અત્યાનંદથી તેમને ઠંઠ ગદ્ગદિત થઈ ગયે; કંઈ પશુ બોલવાને દંપતી સમર્થ થયાં નહિ. શરીર શિથિલ થઈ ગયું, છતાં દંડવત્ પ્રણામ કરતાં દંપતી હર્ષમૂર્છિત થઈ ગયાં. પછી દયાનિધિએ અભયપદ્મ હાથથી દંપતીને ઊઠાડીને કહ્યું, ‘તમારી નિસ્સીમ પ્રેમાળ ભક્તિથી આકર્ષાઈને હું તમારે આધીન થયો છું. હે મનુ! હે શતરૂપા! તમે મારાં એકાંતિક ભક્ત છો; તમારા જે જે મનોરથો હોય તે તે નિસ્સંકુચિતપણાંથી મને કહો; તે પશું કરવાને હું સદા ઉત્સુક છું. ભક્તને નહિ દેવા જેવું મારે કંઈ પણ

નથી. વિરાટમાં મારું જે જે કંઈ છે, તે સર્વ ભક્તોનું જ છે; હું પંડે પણ ભક્તોનો જ છું ને આ મારી ચિત્તશક્તિ મહામાયા તમારી અનન્ય ભક્તિથી તમારાપર પ્રસન્ન છે. સાત્ત્વિકપણે તમારા કલ્યાણમાં અમે સદા તત્પર છીએ. હે મનુ ! હે ! શતરૂપા ! તમે જાણો કે હું ભક્તોનો છું ને ભક્ત મારા જ છે !”

પરમાત્માની ચિત્તને પરમશીતળ કરનારી આ વાણીથી અતિ શીતળ બનેલાં હંપતી બોલ્યાં; “હે જગન્નિવાસ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે સર્વેશ્વર ! તું અનંત વરદાનોને આપનારો અમારી સામે જિલો છે, છતાં જેમ જન્મ-દરિદ્રી કલ્પવૃક્ષની નીચે જિલો રહીને પણ વિપુલ સંપત્તિ માગવાને લજ્જા પામે છે, તેમ તારી પાસેથી શુ માગવું તે, હે પ્રભો ! અમને સ્વતંત્ર નથી. તારા ઉદ્દેશ આદ્ય આગળ અમે સદાય સંકુચિત છીએ; પરંતુ તારો અપૂર્વ પ્રેમ અમને ધીટ બનાવે છે. હે પ્રભુ ! તારા પ્રેમ-રત્નાકરમાં પ્રેમબદ્ધ થઈને ડૂબી રહીએ, તે માટે તું અમારે ત્યાં પુત્ર-રૂપે અવતર !”

આવી પ્રેમાળ વાણી શ્રવણ કરીને વિરાટ ભગવાને કહ્યું; “પુત્ર-વાત્સલ્યના પ્રેમ માટે તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા, હું તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. હે મહાભાગા સતી શતરૂપા ! તું પૃથક્ વરદાન માગ; કેમકે મારી જે શક્તિ છે—ઐશ્વર્ય છે તે સતીનો પ્રતાપ છે. જગત્માં જન્મેલી ને જન્મતી સતીઓ નિરંતર મારી શક્તિમાં ને ઐશ્વર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે; એવી સતીનાં ચરણારવિદો મારાં ચરણારવિદથી વધુ પવિત્ર છે. તે સતીનો આનંદ પૂર્ણ કરવામાં મને પરમ આનંદ છે !”

સતી શતરૂપાએ કહ્યું; “હે આનંદકન્દ ! પતિના વરદાનથી મારા મનોરથો પૂર્ણ થયા છે. હે પ્રભુ ! તારી નિર્વાસનિક ને એકાંતિક ભક્ત થાઉં, તારા બાળસુખની ભોક્તા બનું ને તારાં ચરણોમાં નિઃસીમ ભક્તિ કરીને, હું વૈરાગ્યવાન ને જ્ઞાની થઈને અંતે તારાં ચરણોને પામું, એવું વરદાન આપ ! તને લાડ લડાવું, તારામાં જ મારી વૃત્તિ સદાય જાગૃત રહે, હું તારું નિત્ય લાલનપાલન કરું, આવી મારી નિત્યની ભાવના છે, તે પૂર્ણ કર.”

આવું મધુર ને અતિ ગૂઢ વચન સાંભળીને હાસ્યવદને નિરંજન, નિરાકાર ને સાકાર એવા વિરાટ ભગવાને કહ્યું; “હે જનનિ ! હે જનક ! તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ થશે. રઘુકુળમાં દશરથ કૌસલ્યારૂપે તમે જન્મશો; અને રામરૂપે હું તમારે ત્યાં જન્મીશ. આ મહામાયા ચિદ્-

શક્તિ મારી બાર્યા થશે. ત્યાં તમારા સર્વે મનોરથોને હું પૂર્ણ કરીશ. હે જનનિ ! નન્દયશોદારૂપે ચન્દ્રવંશમાં તમે જન્મશો, ત્યાં કૃષ્ણરૂપે તમે મને બાળક પેરે લાડ લડાવજો !” આવું વરદાન આપી વિરાટ ભગવાન અંતર્હિત થઈ ગયા.

હે વત્સ સુવિચાર ! એ ભાવનાનુરૂપ સ્વયં પરમાત્માએ સાકાર રૂપ ધારણ કરીને દશરથરૂપી મનુભગવાનના ઘરમાં વાસ કરીયો હતો. શતરૂપા યશોદાએ તેમને લાડ લડાવ્યાં હતાં. હે વત્સ ! જેની દૃઢ ભાવના છે તેને કંઈ અપ્રાપ્ય નથી.* પ્રાપ્ય અપ્રાપ્યનો પ્રશ્ન જેની ભાવના શુદ્ધ નથી, તેને જ છે.

આ જગજ્જગરમાં અનેક જીવોમાં કોઈ મોટા ને કોઈ નાના છે, કોઈ કૂર ને કોઈ મૃદુ છે, કોઈ રાજશ્રી છે ને કોઈ કાંચનહીન છે; એ સર્વ તેમની જન્મજન્મની ભાવનાનું જ ફળ છે. જેની ઉત્તમ ભાવના છે તે ઉત્તમ ફળને પામે છે; જેની કનિષ્ઠ ભાવના છે તે કનિષ્ઠ ફળને પામે છે. ઉત્તમ મોક્ષદાયી ભાવના-વાસના થવા માટે, કર્તા કૌક્રાતાની ભાવના ત્યજી, સંસારની ભાવના ત્યજી, શરીરને વિનાશી સમજી, અહં સત્તાનો વિનાશ કરી, તેના અનંવતામાં લય કરવો જોઈએ. એ ભાવના-વાસના શુદ્ધ છે ને જન્મનો ને મૃત્યુનો વિનાશ કરનારી છે-પરમ જ્યોતિષું દર્શન જ કરાવનારી નહિ, પણ પરમ જ્યોતિષમાં વિલીન કરાવનારી છે-ચિદાનંદમય છે. દૃઢસંકલ્પયુક્તા શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનાનું ફળ પરમ કલ્યાણકારી અને સાયુજ્યમુક્તિનું દાતા છે. આ ભાવના પ્રબળ કરવા માટે પુરુષે સ્વસ્વરૂપનું દર્શન કરી નિત્ય ઇષ્ટનો જ અધ્યાસ રાખવો જોઈએ. એક દિવસમાં, એક વર્ષમાં કે એક જન્મમાં પેલી પવિત્ર ક્ષણમાં જન્મેલી ભાવના, જે ક્રમે ક્રમે પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થતી જાય છે, તે સિદ્ધ થતી નથી; પરંતુ નિત્ય નિત્ય, ક્રમે ક્રમે એ પવિત્ર ભાવનાને દૃઢ કરવાં કરતાં, જન્મજન્માંતરમાં તે શુદ્ધ સાત્ત્વિકપણાંને પામે છે; અને ત્યારે જ તેના ઇચ્છિત મનોરથો પૂર્ણ થાય છે.†

હે વત્સ સુવિચાર ! જે ફળ આજે તને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તારી અનેક જન્મજન્માંતરોની ભાવનાની પરિપક્વ દશાનું પરમ ફળ છે; પ્રકટપ્રજ્ઞા માત્ર નિમિત્ત જ છે. પ્રકટપ્રજ્ઞાથી તને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ તારે નહિ બલ્લવું. પણ કાળના કાળ સુધી સુવિચાર-

* તૌત્રસંવેગાનામાસ્રત્ત્વઃ ।

† અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

સાત્ત્વિક ભાવનાથી થયેલી વિશુદ્ધિનું જ ફળ છે. પૂર્વ કાળમાં એવા અનેક પ્રસંગો બની ગયા છે, જેમાં માયાવશ જીવોને

ક્ષણમાત્રના ક્ષણમાત્રના પ્રસંગથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. રહુ-
પ્રસંગના ગણ રાજાને જડભરતના ક્ષણ માત્રના પ્રસંગથી પરમ
દૃષ્ટાંતો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું; દેવહૂતિને કપિલદેવની પાસેથી
અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું; શુદ્ધ જેવા ભયાનક

પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાન આપ્યું હતું; પુત્રોના મરણથી ખિન્ન થયેલાં દેવકીને શ્રીકૃષ્ણે મૃત પુત્રોનું દર્શન કરાવીને, જ્ઞાનની અધિકારિણી કીધી હતી; ઋષિના કંઠમાં મૃતસર્પનું આરોપણ કરાવીને શુકના મુખથી પરીક્ષિતને જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. એ સર્વ શાથી બન્યું ? એ શું એક જ જન્મના મનોરથ-સુવિચાર-સંકલ્પ-ભાવનાનું ફળ હતું ? ના, ના, જન્મજન્મોત્તરમાં રહુગંજુનો, દેવહૂતિનો, અર્જુનનો, દેવકીનો અને પરીક્ષિતનો હૃદ સંકલ્પ હતો-પવિત્ર ભાવના હતી-જેથી છેલ્લે જન્મે નિમિત્તમાત્રથી પરમ જ્ઞાનવાન બની, મોક્ષના સાધનનો સંગ્રહ કરી તેઓ તરી ગયાં હતાં. ભાવનાને પ્રસંગ મળતાં જ તે પૂર્ણ થઈ. બાકી માર્ગમાં જવું ક્યાં, પાલખી ઈચ્છાકવી ક્યાં, જડભરતનું ફૂલું ક્યાં, રહુમણનું કુવાકય ક્યાં, ભરતે જ્ઞાનોપદેશ કરવો ક્યાં ! એ કંઈ એક જ જન્મનું ને એક જ પ્રસંગનું ફળ નથી, પણ અનેક જન્મોની સાત્ત્વિક ભાવનાનું જ ફળ હતું. દેવહૂતિને પણ નવ પુત્રીઓ ઉપર પુત્રની ઠામના થવી ને તેને મુખે જ્ઞાન સાંભળવું, ભયાનક રણસંગ્રામ પ્રસંગમાં અર્જુનને મોહ થવો, શ્રીકૃષ્ણને પરમપુરુષ બણ્યા પછી પણ, દેવકીએ મરેલા પુત્રને માટે વિલાપ કરવો અને ધર્મનું રક્ષણ કરતા પરીક્ષિતને કહિના સંગથી ધર્મની વિરમૃતિ થવી અને તેના હાથે અકાર્ય થઈ જવું, શાપ પામવો અને શુકમુખે તત્ત્વોપદેશ સંપાદન કરી, અસારની પાર જવું, એ કંઈ સહજ પ્રસંગની સંપત્તિ નથી; પરંતુ અનંત જન્મોનું ફળ છે. એવું ફળ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રત્યેક જીવે શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૃત્તિ સંપત્તિનું આરાધન કરી, ક્રમે ક્રમે ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરી, પૂર્ણત્વને પામવું જોઈએ. વત્સ ! તને પણ એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે-એ તારું અહોભાગ્ય છે. તારી શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનાઓની અવધિથી જ સાંપ્રત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. પૂર્વકાળમાં એવો જ પ્રસંગ અવધૂતની માતાને પ્રાપ્ત થયો હતો.

“હે આનન્દકન્દ ! હે મહાત્મા ! હે ગુરુદેવ ! હે દયાસિંધુ ! કૃપા કરીને અવધૂતની માતાને એ પ્રસંગ કેમ પ્રાપ્ત થયો હતો, તે અમને કહો.” સુવિચારે કૃતાંજલિપૂર્વક ઠહું.

અવધૂતચરિત્ર

હિમગિરિના મહાત્માએ કહ્યું; “હે વત્સો! પૂર્વકાળમાં નિર્ગુણ નગરમાં બુદ્ધિમતી નામની એક સ્ત્રી હતી. તે જન્મની દરિદ્રી હતી. ઉદરપોષણ પણ તે મહાકષ્ટે કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને બારણે બારણે બીજા માગીને તે પોતાનો નિર્વાહ કરતી હતી. એક પ્રસંગે બુદ્ધિમતી ફરતી ફરતી કોઈ બ્રાહ્મણીના ઘર સમીપ જઈ પહોંચી. આ બ્રાહ્મણી મરણશય્યાપર પડેલી હતી. એ બ્રાહ્મણીની પાસે શાલિગ્રામની એક પરમ પવિત્ર મૂર્તિ હતી. તેનું તે નિત્ય પૂજન-વંદન-સેવન કરતી હતી. મરણસમયે તેની નિત્યની સખળ ભાવના પ્રવૃદ્ધિત થઈ. તેનાં નેત્રો સમક્ષ પરમ પ્રભુ તરવરવા લાગ્યા. તે સમયે સર્વ દુઃખોને વિસારી દઈને તે એક જ ચિંતા કરવા લાગી કે, ‘મારા મરણ પછી આ મારા ઇષ્ટ ભગવાન શાલિગ્રામનું કોણ પૂજન કરશે?’ એ પરમ પવિત્ર ભાવનાને ચોગે, એ બ્રાહ્મણી બાંધના પરમ પવિત્ર દેહનો ત્યાગ કરવાને તેનો પવિત્ર આત્મા પ્રસન્ન નહોતો. સાત સાત લાંઘણો થયા છતાં પણ તે બ્રાહ્મણબાળાનો આત્મા તેના દેહનો ત્યાગ કરી ગયો નહિ. તે મુખે ‘શાલિગ્રામ શાલિગ્રામ’ જ જપ્યા કરતી હતી, એટલામાં બુદ્ધિમતી તેના દ્વારપર જઈ પહોંચી અને તે બ્રાહ્મણીને નિઃશ્વેદ દશામાં જોઈ તેની સમીપ ગઈ. બ્રાહ્મણબાળાને ચેતન આવ્યું અને તે બોલી- ‘અલી બુદ્ધિમતિ! આ મારા ભગવાન શાલિગ્રામનું મારી પેટે જ તું નિત્ય પૂજન કરશે?’ બુદ્ધિમતીએ ‘હા’ પાડવાથી, બ્રાહ્મણબાળાએ શાલિગ્રામની મૂર્તિ તેને સોંપી; અને વત્સણે તેનો પવિત્ર આત્મા તેની શુદ્ધ ભાવનારૂપ દિવ્ય લોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો.

તે બ્રાહ્મણબાળા પેરે બુદ્ધિમતી તે શાલિગ્રામનું નિત્ય પૂજન-વંદન-સેવન કરવા લાગી. ક્રમેક્રમે તેના ચિત્તમાં પેલી પવિત્ર ક્ષણમાં એવી ભાવના જન્મી કે, “આ શાલિગ્રામરૂપ પરમાત્મા મને જ્ઞાનોપદેશ કરીને અસાર સંસારમાંથી તારે તો મારું પરમ કલ્યાણ થાય. અરેરે, મારે એવો કોઈ જ્ઞાની પુત્ર પણ નથી, જે મને આ અસાર સંસાર-સાગરમાંથી તારીને મારા મનોરથો પૂર્ણ કરે!” આ જ ભાવના તેના

ચિત્તપ્રદેશમાં નિત્ય નિત્ય વિપુલતા ધારણ કરવા

દૃઢ ભાવના

લાગી. ક્રમેક્રમે તેની ભાવના એવી તો દૃઢ થતી

ગઈ કે, ‘કોઈ ચોગી અવધૂત તેનો પુત્ર છે અને

તે તેને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે,’ એવું તે દશે દિશામાં પ્રત્યેક કાર્યમાં,

પ્રત્યેક ક્ષણમાં ચન્દ્રના ને સૂર્યના મણ્ડલમાં, આકાશમાં ને નક્ષત્રોમાં જોવા લાગી. પ્રસંગે પ્રસંગે તેની ભાવના નવાં નવાં સ્વરૂપો ઉપજાવવા લાગી. ‘જાણે કોઈ મહાત્મા બ્રાહ્મણને તે પરણેલી છે ને તેનાથી ગર્ભવતી થયેલી છે; તેના પેટમાં ઝંકારનો જપ જપાય છે; જન્મતો પુત્ર ઝંકારનો જ જપ જપવા લાગ્યો છે; ઝંકાર વિના અન્ય શબ્દનો તે ઉચ્ચાર જ કરતો નથી, અને ઝંકારનો જપ જપતો જપતો માતાને ઉપદેશ આપતો તે અવધૂતવેશી પુત્ર વનમાં ચાલ્યો જાય છે.’ એવી અદ્ભુત લીલા તે નિત્ય પરોક્ષ ને અપરોક્ષ જોવા લાગી. દિવસે દિવસે તેની આ ભાવનાઓ વિકાસ પામવા લાગી, સાત્ત્વિકપણે દૃઢ થવા લાગી. સાક્ષાત્ શાલિગ્રામને અવધૂત વેશમાં તે જોવા લાગી. આવી જ ભાવનાને તેના પિંડ બંધાતો ગયો; અને ભાવનારૂપ વાસના સંગે તે પંચત્વને પામી.

પૂર્વ જન્મની ભાવનાનુરૂપ ને દૃઢ બંધાયેલી વાસનાનુરૂપ, તેનો જન્મ શ્રીવિશ્વનાથની કાશીપુરીમાં થયો. વયમાં આવતાં તેના પિતાએ, વિધિપૂર્વક, એ જ નગરના વિવેકશીલ નામના સુજ્ઞાની બ્રાહ્મણ સંગે તેનાં લગ્ન કીધાં. આ જન્મનું તેનું નામ સિદ્ધસંકલ્પમતી હતું. (સિદ્ધસંકલ્પમતી અદ્ધોરાત્ર પરમાત્માની સેવામાં પરાયણ રહેતી, શાલિગ્રામની પૂજા કરતી ને વૃત્તિ માત્ર નિરન્તર એકાગ્ર રાખી લયાવસ્થાને સિદ્ધ કરતી હતી; અને એમ નિર્વિકલ્પ દશા માટે ચિત્તેકાગ્ર્ય સહજ પ્રાપ્ત થતું હતું; પરમ જ્યોતિર્મયના દર્શનના પ્રભાવે માનુષ્યવ્યહાર ને બ્રહ્માંડ એકાકાર થઈ, તેની દૃષ્ટિએ તરવરતો હતો; અન્યના જીવનમાં તેના જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા-ઉન્નતિ છે, એમ જાસતું હતું! મોક્ષાધિકારીને એમ જ થાય, એથી વિપરીત કે વિષમ ન જ થાય-તેની તેવી જ ભાવના હતી, તદ્રૂપ દિવ્ય સત્ત્વો તેની દૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિ રચતાં હતાં.

સિદ્ધસંકલ્પમતી પરમ સતી હતી, પતિપરાયણ હતી, વિવેકથી પોતાનું ગૃહકાર્ય યથેચ્છ કર્યા કરતી હતી ને ભાવનારૂપ વય થયા છતાં પણ પુત્ર ન થવાથી, તેની પ્રાપ્તિની કામના કરતી હતી. પોતાના કુળને અનુસરીને તેણે અનેક પ્રકારનાં વ્રતો કરવા માંડ્યાં ને ગરીબોને દાન દેવાં માંડ્યાં. શાલિગ્રામનું પૂજન કરતી વખતે પુત્રપ્રાપ્તિનો મનોરથ પૂર્ણ કરવા માટે તે ગદ્ગદિત કંઠે પ્રાર્થના કરવા લાગી. એ રૂપે પૂર્વ જન્મની તેની વાસનારૂપ ભાવના દૃઢ થવામાં જેટલી જેટલી ઉણપ હતી, તે આ જન્મમાં પૂર્ણ થતી ગઈ. તેની ભાવના પ્રમાણે સુદિનમાં અને સુયોગમાં તેને ગર્ભ રહ્યો.

ગર્ભ છ માસનો થયો, ત્યારે એક દિવસે તેનો પતિ વિવેકશીલ પૂજા કરતો હતો અને સિદ્ધસંકલ્પમતી તેની સમીપમાં બેઠી બેઠી પૂજાનું સાહિત્ય આપતી હતી, તે સમયે ગર્ભમાં ઝંકારનો જાપ જપાવા લાગ્યો. સિદ્ધસંકલ્પમતી અને વિવેકશીલ આ ચમત્કાર જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં, અને ‘ગર્ભ કોઈ કારમો છે, કોઈ અવતારી છે,’ એમ માનવા લાગ્યાં. દશમો માસ પૂર્ણ થતાં સિદ્ધસંકલ્પમતીને પ્રસવ થયો ને એક અવધૂત બાળકનો જન્મ થયો. જન્મતાં વેત જ, તે બાળક મોટે મોટે ઝંકારનો જાપ જપવા લાગ્યો. તે સિવાય તેણે ઉંવા કે તું ત્યાં, એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ કીધો નહિ. એ જોઈને સૂતિકાગૃહના સર્વ મનુષ્યો ચકિત થઈ ગયાં.

બાળક અવધૂત પાંચ વર્ષોના થયો ત્યાંસુધી ઝંકાર વિના કોઈ પણ ધ્વનિ કરતો ન હતો. માતાપિતાને બાળક જ્યારે નાનું હોય છે, ત્યારે તે ક્યારે મોટું થાય, ચાલતું થાય, બોલતું થાય એવા અનેક મનોરથો થાય છે. તેવા મનોરથો વિવેકશીલને ને સિદ્ધસંકલ્પમતીને પણ થતા હતા. અવધૂત બાળક ખાતો હતો, રમતો હતો, પરંતુ એકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતો ન હતો. તે જોઈને સર્વને આશ્ચર્ય લાગતું હતું. પુત્રને બોલાવવાના ઘણા ઘણા ઉપાયો માતાપિતાએ કરવા માંડ્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ થયા. સગાં સહોદરે ને વ્યવહારજ્ઞાતા વૈદ્યોએ જણાવ્યું કે, બાળક મૂંઝો છે, તેથી માતાપિતા ઘણો જ સંતાપ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ એ બાળકમાં દેહના ધર્મથી વિપરીતતા પ્રત્યક્ષ દર્શન દેતી હતી, તે મૂંઝો છતાં બહેરો ન હતો, તે સર્વ સાંભળતો હતો, સર્વ સમજતો હતો, પદાર્થ માત્રને નીરખીને બાણે તે પદાર્થનું અવલોકન કરીને સાર થહણ કરતો હોય તેવી ક્રિયા કરતો હતો; છતાં પણ તે બાળક એક પણ શબ્દ બોલતો ન હતો.

અવધૂત બાળક આઠ વર્ષોના થયો. તેના યજ્ઞોપવીતનો ઠાળ આવી પહોંચ્યો. પિતાએ યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર કરવાનો વિચાર કર્યો તે સમયે અન્ય બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે, “તે ગાયત્રીને કેવી રીતે ભણી શકશે ?” કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, ‘તેના યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર તો થવો જ જોઈએ; તેના કાનમાં ગાયત્રીમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાથી તે સંસ્કૃત અને પવિત્ર થઈ શકશે.’ પછી બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી સંતાપ પામેલાં માતાપિતાએ આ વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞોપવીત આપવાનો વિચાર કર્યો.

અવધૂતે માતાને કહેલો ઉપદેશ

યજ્ઞોપવીતની ક્રિયા માટે બાળક અવધૂતને યજ્ઞમંડપમાં બેસાડ્યો, ને બ્રાહ્મણો વેદોચ્ચાર કરતા અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્ નો ઘોષ કરવા લાગ્યા, તે સાથે જ અવધૂતે પણ પોતાના મધુર કંઠથી, પદ, કમળી સાથે વેદની ઋચાઓ ભણુવા માંડી. એટલું જ નહિ, પણ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદના મંત્રો પણ સંસ્કારી પંડિતની પેઠે ભણુવા માંડ્યા. તે નિહાળી બ્રાહ્મણમંડળ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું-સંતુષ્ટ થયું. અને માતાપિતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

ન્યારે માતા સિદ્ધસંકલ્પમતી બાળબ્રાહ્મણારી અવધૂતને ભિક્ષા પીરસવા આવી, ત્યારે પ્રથમ ભિક્ષા પીરસતાં અવધૂત બાળયોગીએ ‘મન્વતિ ! ભિક્ષાં દેહિ’ ને બદલે ઋગ્વેદનો મંત્રોચ્ચાર કીધો:- અગ્નિમીલે પુરો-હિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ! હોતારં રત્નધાતમમ્ ! (અર્થ-યજ્ઞના દેવ, ઋત્વિજ, હોતા, રત્નને ધારણ કરનારા અગ્નિદેવની હું સ્તુતિ કરું છું.) એ મંત્રોચ્ચાર સાંભળી બ્રાહ્મણમંડળ પુનઃ નિરવધિ ચકિત થઈ ગયું. તે પરસ્પર વાત કરવા લાગ્યું કે, જે જન્મનો મૂંગો છે, તેને આ વેદનું જ્ઞાન ક્યાંથી ? (૨) બીજી વખત તેની માતા ભિક્ષા પીરસવા આવી, ત્યારે યજુર્વેદનો મંત્ર ભણુતાં બાળયોગી અવધૂત બોલ્યો કે; હૈન્નાવાસ્યભિદં સર્વં યલ્લિચ જગત્યાં જગત્ । તેન ત્યક્તેન મુંજીયાઃ ॥ (અર્થ-આ જગતમાં જે કંઈ પદાર્થ છે તે ઇશ્વરથી વ્યાપ્ત છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું તારા આત્માનું રક્ષણ કર.)* (૩) ત્રીજીવાર તેની માતા ભિક્ષા પીરસવા આવી, ત્યારે તેના કર્ણ સમીપમાં જઈને અવધૂતે સામવેદનો મંત્રોચ્ચાર કીધો ॐ આપ્યાયન્તુ મમાંગાનિ વાક્ પ્રાણજ્ઞઃ ધોત્રમયો જઞમિન્નિવાનિ જ સર્વાણિ, સર્વં વ્રજોપનિષદં માહં વ્રજ નિરાકુર્યાં મા મા વ્રજ નિરાકરોઽ ॥ (અર્થ-મારાં અંગો, વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુષ, શ્રોત્ર, બળ, સર્વ ઇન્દ્રિયો તુમ થાવ, હું બ્રહ્મને વીસરું નહિ અને તે મને વીસરે નહિ.)† જેમ જેમ બાળ અવધૂત આ પ્રમાણે બોલતો ગયો, તેમ તેમ તેની માતાને ગભરાટ થતો ગયો ને તેનો પિતા દિઃમૂઠ જેવો બની પુત્રના મુખને જોઈ રહ્યો. બ્રહ્મમંડળ એકચિત્ત બની, તે શું કરે છે, તે જોવાને આતુર બની તેને વીંટીને જીલું રથું. (૪) ચોથીવાર બાળબ્રાહ્મણારીની માતા, ભિક્ષા

* શુક્લયજુર્વેદીય વાજસનેયી મંત્રસંહિતોપનિષદ્-ધરીપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર. યજુર્વેદનો છેલ્લો ૪૦ મો અધ્યાય.

† સામવેદીય તપસ્યાર ઉપનિષત્-કેનોપનિષદનો સાંતિમંત્ર.

આપવા આવી, ત્યારે પુત્રના જૂઠા જૂઠા વેદના મંત્રો સાંભળીને સચકિત તથા સભય બિભી જ રહી. તેણે બાળકને કહ્યું; “હે પુત્ર ! તું આ શું કરે છે ? ભિક્ષા લે.”

બાળબ્રહ્મચારીએ કહ્યું; “હે જનનિ ! હું ભિક્ષા ગ્રહણ કરું છું, હું ભિક્ષા ગ્રહણ કરું છું !” એમ કહીને તે અથર્વવેદનો મંત્ર બોલ્યો:-
અદં કર્ણેભિઃ શ્રુણ્યામ દેવાઃ મદં પश्यેમાહ્નભિર્વજ્રવાઃ । સ્થિરૈરઞ્જૈસ્તુદુર્વાસસ્તનુભિઃ વ્યજ્રેમ દેવહિતં યદાણુઃ । (અર્થ-હે યજન કરવા યોગ્ય દેવો ! કર્ણોવડે કલ્યાણને સાંભળીને, નેત્રોવડે કલ્યાણને જોઈને અને સ્થિર એવાં અંગોવડે તમારી સ્તુતિ કરીને અમે શરીરોવડે દેવોનું હિત કરે તેવાં આયુષ્યને મેળવીએ.)*

આ મંત્રોચ્ચાર કરીને બાળબ્રહ્મચારી અવધૂતે કહ્યું; “હે જગદમ્ભે ! હે મમ જનનિ ! હે જગજ્જનનિ ! મને ભિક્ષા આપવાનો તારો મનોરથ છે. તથી તું ચાર ચાર વાર ભિક્ષા આપવા આવી છે, પણ મને જે ભિક્ષા બ્રહ્મચારી છે, તે તે મને એકવાર પણ આપી નથી-મારી માગી ભિક્ષા તું મને આપીશ ?”

સિદ્ધસંકટપમતીએ કહ્યું; “હે પુત્ર ! અપાર આનંદ મને પ્રાપ્ત થયો છે; તારા જેવો પુત્ર, તારા પિતાનો વંશ રાખનાર છે, તેથી તારા પિતાને પણ આનંદ થયો છે; આ બ્રહ્મમંડળ જે તારા કારમા સ્વરૂપથી અને તારી દેવાંશી વાણીથી આનંદ ભોગવે છે, તેઓની સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હે પુત્ર ! જે ભિક્ષાની વને કામના હશે, તે ભિક્ષા આપીને તારો મનોરથ હું અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ”

પ્રસન્નચિત્તવાળા અવધૂતે હાસ્યપૂર્ણ વદનથી કહ્યું; “હે માતા ! હે અંબા ! તારા આ પુત્રને સંન્યાસ લેવાની ભિક્ષા આપ.”

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણદ્વયતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

(અર્થ-આ પૂર્ણ છે, પેલું પણ પૂર્ણ છે, પૂર્ણથી જ પૂર્ણ થાય છે અને પૂર્ણનું પૂર્ણ કંઈ લેવાથી પૂર્ણ જ અવશેષ રહે છે †) એ જ મારી ભિક્ષામાં પૂર્ણતા છે.”

બાળકના મુખથી આ વચન સાંભળીને, સિદ્ધ સંકટપમતીને તેના વ્યાવહારિક અજ્ઞાનથી જે આઘાત થયો, તેનું વર્ણન કરવાને કોઈપણ શક્તિમાન નથી. ચારે મુખોવડે બ્રહ્મા અને હજાર મુખોવડે શેષ પણ તેનું વર્ણન કરવાને સમર્થ નથી. હજી હમણાં જ-આજે જ-પ્રાણથી પણ

* અથર્વવેદીય બ્રાહ્મણોપનિષદ-પ્રશ્નોપનિષદનો ચાતિમંત્ર.

† શુક્લચંદ્રવેદીય મંત્રસંહિતોપનિષદ-ધર્મોપનિષદનો ચાતિમંત્ર.

અધિક પ્રિય પુત્ર-બાળકે મૌનમત ત્યજેલું છે, અને હર્ષપૂર્વક યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરાવનારા બ્રહ્મદેવો સાથે માતાપિતા આનંદાબિધમાં તરવા લાગ્યાં છે; પુત્ર ભાગ્યશાળી છે, અવતારી છે, સંપૂર્ણ જ્ઞાની છે, એવા વિચારમાં હંપતી કલ્હોલ કરે છે; પુત્ર મોટો થઈ આપણું પરિપાલન કરશે, પિતૃઋણ આપીને આપણને તારશે, ‘પુ’ નામના નરકમાં પડતાં અટકાવશે, લોક-સમુદાયમાં આવા સકળગુણસંપન્ન પુત્રથી આપણી કીર્તિમાં વૃદ્ધિ થશે, એ આનંદ ભોગવવાનો હજી પ્રારંભ થાય છે, તે જ ક્ષણે પુત્રે સંન્યાસ લેવાની ભિક્ષા માગી, તે સાંભળીને વિવેકશીલ તે સિદ્ધસંકલ્પમતીને કેવો આઘાત થયો હશે, તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે.

સિદ્ધસંકલ્પમતીનાં નેત્રોમાંથી ખળખળ પાણી વહેવા લાગ્યાં, તેનો કંક રંધાઈ ગયો. મહાકળે પણ તે બોલી શકી નહિ. તે ક્ષણભર ચિત્તભ્રમથી ગ્રસ્ત બની ગઈ ને તેથી તેને મૂર્છા આવી ગઈ.

માતાની આવી અવસ્થા થયેલી જોઈને બાળ અવધૂતે તેનાં નેત્રો ઉપર હાથ ફેરવીને તેને સાવધ કરી, ત્યારે માતા બોલી; “હે પુત્ર ! તે આ શી ભિક્ષા માગી ? મારા પ્રભુ શ્રીશાલિગ્રામની કૃપાથી તારા જેવું પુત્રસ્તન મને સાંપડ્યું. તે શું સંન્યાસ લેવા માટે ? હે પુત્ર ! ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પૂર્વે, અમારા લાડકોડનો લ્હાવો લેવારવ્યા પૂર્વે તું સંન્યાસ લે, તે અમારાથી કેમ સહન થશે ? હે પુત્ર ! તું કોઈ બીજી ભિક્ષા માગ.”

બાળપ્રજ્ઞાચારીએ કહ્યું; “હે માતા ! મારે એ જ ભિક્ષા જોઈએ છિયે, અન્ય નહિ. હે માતા ! એ ભિક્ષા આપવામાં તને શી બાધા છે ?”

માતાએ કહ્યું; “હે પુત્ર ! તું મારે રક્ષક છે, મારા મનોરથો પૂર્ણ કરનારો છે, પણ મારી આજ્ઞા વિના તારાથી સંન્યાસ લેવાય નહિ.”

પુત્રે કહ્યું; “હે અંબે ! તારી પ્રતિજ્ઞા છે તે પૂર્ણ કર. મારા પિતાનો વંશ રાખનાર ધર્મશીલ ત્રણ પુત્રોની ને એક પુત્રીની તું માતા થશે; માટે મને સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા આપ !”

પછી બાળ અવધૂતે ફરી કહ્યું; “હે અંબે !

અનિશ્ચાનિ જરીરાણિ વિભવો નૈવ જ્ઞાપતઃ ।

નિશ્ચં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥

(અર્થ-શરીરો નાશવંત છે; તેમ જ વૈભવો પણ શાશ્વત નથી; અને મૃત્યુ નિત્ય પાસે રહેલું છે, તેથી ધર્મનો સંગ્રહ કર્યા કરવો.) એ જન્મ ધર્માતું કર્તવ્ય છે.”

સિદ્ધસંકલ્પમતી બોલી; “હે વહાલા પુત્ર ! માતાની આજ્ઞા વગર તું વાકે કર્તવ્ય કેમ પૂર્ણ કરશે ?”

“હે અંબે ! માતા કોણ ને વળી પુત્ર કોણ ?” અવધૂતે પૂછ્યું. “તું માતા કોની ને હું પુત્ર કોનો ? હું તો અવધૂત, યોગી, બાળધ્રુવ-ચારી છું ! મારે માતા શાની ને પિતા શાનો ? હું અજન્મા, અવિકારી, અલિપ્ત, નિરંજન છું. તે તો હજી બણ્યું નહિ ? તારા મનમાંથી પુત્ર ને માતાનો વિચાર જડમૂળથી છેદી નાંખી, તું મારા ને તારા સ્વરૂપને જો. હે જનનિ ! તારી પૂર્વ જન્મની ભાવના પૂર્ણ કરવા મેં જન્મ ધર્યો છે. તારી ભાવના હતી કે, ‘મને શાલિગ્રામ જેવો પવિત્ર ને કલ્યાણદાતા પુત્ર થાય ને તે અસાર સંસારસાગર તરવાનો ઉપદેશ આપી, મારું કલ્યાણ કરે, તે વાસના-ભાવના પૂર્ણ કરવાને જ મારો અવતાર છે.’ હે મા ! તું જાણ કે, આ શરીર અનિત્ય છે ને આયુષ્યનો ભરોસો નથી. જેમ આઠાશમાં વિદ્યુત્ ચમકી ક્ષણમાં નાશ પામે છે, સાગરમાં ક્ષણમાં બુદ્ધિબદ્ધ થઈ, દેખાઈ ક્ષણમાં જ લોપ થાય છે, તેવું જ આયુષ્ય છે. જગતમાં કોઈ ચિરંજીવ નથી ને કોઈ સ્થિર પણ નથી; તેટલા માટે પ્રાપ્ત ક્ષણમાં, પુરુષે આત્મકલ્યાણ કરી લેવું. એક પવિત્ર ક્ષણમાં જન્મેલો, પવિત્રતામાં દૃઢ થઈ વૃદ્ધિ પામેલો સાર્વત્રિક સંકલ્પ-પવિત્ર ભાવનામાં, મેં તરણોપાય દૃઢ કરી સિદ્ધ કીધો છે ને તું કરી લે ને તારી ભાવના સફળ કર. હે અંબે ! આ રમશાનભૂમિ તરફ તું જો. ત્યાં નિત્ય અસંખ્ય મનુષ્યો ભરમીલત થાય છે, તેમાંથી જેઓએ તત્ત્વસંગ્રહ કીધો છે, જન્મના-દેહના-આત્માના ધર્મને જાણ્યો છે, નિત્ય ધર્મ શો છે, તે જાણી પરમાત્માને પીછાણ્યો છે, તે જ જન્મના તથા મૃત્યુના ફેરામાંથી બહાર નીકળી ગયા છે: શેષ તો મિટ્ટીમાંથી ઘડાય છે, મિટ્ટીમાં મોહ પામી, મિટ્ટીમાં જ પડી, મિટ્ટીમાંથી પુનર્જન્મ ધરી, પુનઃ મિટ્ટીમાં સમી જાય છે.

આઠાશમાં સૂર્યનારાયણ દેવનો હૃદય થાય છે અને લોકદૃષ્ટિયા તે અતિ તીવ્ર ગતિથી કોટ્યાનકોટી કોશોની મજલ કરે છે. એની ગતિથી ક્ષણે ક્ષણે જીવનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. રાત્રિ પડે છે ને પાછું પ્રભાત થાય છે. તે પ્રત્યેક ક્ષણે આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે, તેનો વિચાર કોને છે ? સૌ મિથ્યા રગડામાં રગદોળાયલા જ રહે છે અને એમ કરતાં કરતાં, આજે ભજન કરીશું, કાલે ઇશ્વર સેવીશું, ત્રીજે દિવસે જ્ઞાન મેળવીશું, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં છત્રીસ હજાર

રાત્રિઓ (૧૦૦ વર્ષો) સમાપ્ત કર્યા બાદ છે ને કર્તવ્ય ચૂકી બાદ છે. હે માતા ! એ છત્રીજ હજાર દિવસોમાં (સો વર્ષોમાં) પણ આ જન્મજગરના જીવોની કામના પૂર્ણ થતી નથી. નિત્ય નિત્ય તેઓ નવી નવી ઉપાધિ-ઓમાં-માયામાં આનંદપૂર્ણ હૃદયે રગદોળાયા કરે છે, અને અંતે લક્ષ ચોરાશીની રેટમાળમાં પડીને જન્મમરણના ફેરામાં અટવાયા કરે છે. જેમ થોડા પાણીનું માછલું થોડા કાળમાં જ મરી બાદ છે, તેમ જ મનુષ્ય પણ અલ્પાયુષી છે, તેથી થોડા કાળમાં મરણ પામે છે. જેમ વૃક્ષપર પડેલું વરસાદનું પાણી ક્ષણભર સ્થિર રહી શકતું નથી, થોડી ક્ષણમાં જ જમીનપર ગળડી બાદ છે, સુકાઈ બાદ છે, અને હટું નહતું થઈ બાદ છે, તેવી જ આ શરીરની પણ ગતિ છે. જીવ જન્મે છે, બાલ્યાવસ્થા ભોગવે છે, યૌવનનો અનુભવ લે છે, વૃદ્ધ થાય છે અને મરણ પામે છે. આ જ આ દેહનો નિત્યનો ધર્મ છે.* એમાંથી તરી જનારાને માટે અનિત્ય પદાર્થપર વિરાગ ને નિત્યપર રાગ થવો એ નિત્યનું કર્તવ્ય છે. જેમ વટવૃક્ષ ઉપર લીલાં પાંદડાં આવે છે, તેમાંથી નાનાં મોટાં કુમળાં સૂકાં વખત આવ્યે ખરી પડે છે અને કાળને વશ થઈ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે છે,† તેમ જ આ જગતના જીવોમાં અનેક જીવો જન્મે છે, તેમાંના નાના કે મોટા, વખતે કે ક્વખતે, કાળના સુખમાં જઈ પડે છે.

હે અરમે ! આ પ્રમાણે જગતના જીવોની વ્યવસ્થા છે. આ મનુષ્ય-દેહ નિત્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. તે તો બહુ કાળના પુણ્યના સંચયનું પરિણામ છે; અનેક જન્મોની શુભ વાસનાનું ફળ છે; જન્મજન્માંતરની ભાવનાઓનો પ્રતાપ છે. તેમાં પરમ પુરુષ સાથે ઘાટો રનેહ કરવો, તેના પ્રેમમાં લીન થવું, એ જ સકળ તત્ત્વનું તત્ત્વ, સારનો સાર ને ધર્મનો ધર્મ છે. પિતા, માતા, પુત્ર, ધન, સુખ એ તો ચાર ઘડીની ચટકી છે, તેમાં મોહ શો ? તારો મોહ ત્યજ ને મને જ ભજી, તરી બાંધ ને મને આજ્ઞા આપી કૃતાર્થ થા.”

* જસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અવક્ષીયતે અને નસ્ત્યતિ એ પદ્ધતિ વિકાર છે.

† આ વટવૃક્ષના દષ્ટાંતને લગતી પીપળાના વૃક્ષને હિંદુશીને એક કહેવત છે તે આ પ્રમાણે—

‘પીપળપાન ખરંતાં, હસતી દૂપળીઆ;

મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડીઆ.’

આ કહેવતમાં થોડો ફરક નજરે પડે છે પણ ભાવાર્થ એક જ છે.

‡ અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ।

સિદ્ધસંકલ્પમતીનું આ ઉપદેશથી અમાધાન થયું નહિ, તેના હૃદયમાં હજી કંઈક અજ્ઞાન-કંઈક મોહ-કંઈક વ્યાવહારિક ત્રાસનાનો સંસાર હતો. તેનો નાશ કરવા, તેને દૂર કરવા અવધૂતે ફરીથી એકવાર અનુષ્ઠાન લીધું. તે પુનઃ બોલ્યો; “હે અમ્મે ! આ નહીં તરફ તારી દૃષ્ટિ કર. તે બળભળાટ કરતી વહી જાય છે. તેનો અપાર વેગ જો ! દૂર દૃષ્ટિ કરતાં તેનો વેગ તને જણાશે, પણ આ સ્થળથી તે કેમ વહે છે, તે જણાતુંએ નથી. વળી એ નહીં આગળ ને આગળ વધતી જઈ સમુદ્રને મળે છે, પણ પોતાનાં મૂળ સ્થાનને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. એમ જ આ દેહનું પણ સમજ. બાળક કેમ વધે છે, કેમ જગતમાં રમે છે, જગતમાંના લોકો તેને કેમ રમાડે છે, તે કેમ મોટો, જડો, માંદો થાય છે, શિશુ, કિશોર, તરુણ ને વૃદ્ધ કેમ થાય છે, કેમ મૃત્યુને પામે છે તે, આ નદીના સમીપમાં ઊભેલાને જેમ તેનો વેગ જણાતો નથી, પણ દૂરથી જોનારાને જ તે જણાય છે, તેમ જ મારી ગતિ તને જણાતી નથી, અન્ય જ તે જોઈ શકે છે. વળી જેમ નદી મૂળ સ્થાનને પુનઃ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ જ જીવને પુનઃ બાળપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી; તો પછી બાળપણમાં સંન્યાસ ન લેવો ને વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ લેવો, એનો અર્થ શો ? ગયું તે પાછું આવતું જ નથી. પણ હે જનનિ ! કાળનો વેગ તો અતિ ત્વરિત છે-નદીના વેગ કરતાં પણ જીવિતનો વેગ વધારે પ્રચ્છડ છે. મારા પ્રવિ તું દૃષ્ટિ કર. હજી ગઈ કાલે હું નાતું બાળક હતો, આજે જોતજોતાંમાં મોટો થઈ ગયો છું. ક્યારે મોટો થયો, કેવી રીતે મોટો થયો, તેનું તને જ્ઞાન પણ નથી. અમ્મે ! આયુષ્યની-જીવિતની આવી ગતિ છે. પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, વૈભવ, દેહ-આયુષ્ય નાશાવંત છે. જેમ સમુદ્રમાં રહેલો મગર સપાટાબંધ મનુષ્યને ગ્રહણ કરે છે, તેમ કાળ પણ મનુષ્યને સપાટાબંધ વશ કરી લે છે. વિશ્વમાં કોઈ અમર નથી. અમર તો તે જ છે કે, જેણે પોતાના દેહનું જ નહિ, પણ આત્માનું કલ્યાણ કરવાનું સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ અમૃત પીધું છે.”

સિદ્ધસંકલ્પમતીએ કહ્યું; “હે પુત્ર ! તે સંસારનો લહાવો લીધો નથી તે લે, અને પછી તારી સાથે જ અમારું પણ કલ્યાણ કરી કલ્યાણને માર્ગે ચડ ને ચડાવ !”

“હે જનનિ ! કહે મને, સંસાર એટલે શું ? સંસાર એટલે અજ્ઞાન, સ્વપ્ન કે કંઈ અન્ય છે ? પણ જેમ ઊંઘમાં આવેલું સ્વપ્ન જાગૃતાવસ્થામાં નાશ પામે છે, તેમ જ, હે અમ્મે ! સ્વપ્નરૂપ આ સંસાર પણ નામરૂપ-

રહિત જાગૃતાવસ્થા-જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં નાશ પામી જાય છે, એવો સંસાર ભોગવવા મને તું કહે છે, ને તેમાં કલ્યાણ માને છે ? શી વિપરીત મતિ ! પણ હે અમ્મે ! જાણ કે સુંદર વૃક્ષ ઉપર મોજરાનું કે ગુલાબનું ફૂલ સુંદરતામાં પ્રકાશી રહે છે ખરું, પણ જેને આજે આપણે સુગંધિદાર જોઈએ છિયે, તે કાલે કરમાઈ જાય છે-સૂકાઈ જાય છે, દૃષ્ટિમાંથી જતું રહે છે ને મનઃસૃષ્ટિમાંથી પણ નાશ પામે છે; કેમકે કાળ તેને ખાઈ જાય છે-વીસરાવી દે છે. તેમ જ આ આયુષ્ય આકાશમાં ઝબકતી વીજળીના જેવું છે: એ ક્ષણમાં તે દૃષ્ટિએ પડે છે, પણ બીજે જ ક્ષણે તે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેની કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. હે અમ્મે ! એવું આયુષ્ય અસ્થિર છે, તેમાં જીવે વત્સોપદેશ ગ્રહણ કરીને પરમ કલ્યાણ પામવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંસાર ભોગવવા માટે નહિ ! મારાએ અનેક જન્મો થયા છે ને તારાએ અનેક જન્મો થયા છે: ત્યાં તું માતાએ ન હતી ને હું પુત્રે ન હતો. અનેક પુત્રોનું સુખ તં અનુભવ્યું છે ને અનેક માતાઓનાં લાડકોડ મેં પણ ભોગવ્યાં છે. તેમાંના એકે પુત્રનું તને આજે સ્મરણ નથી, તેમ તેનો મોહ પણ નથી, તં જેમ તેઓનો મોહ ત્યજી દીધો છે, તેવો જ મારા પ્રતિ પણ વિરાગ ધારણ કર, ને આ વિશ્વપ્રતિ પણ વિરાગ ધારણ કર, ને તારા આત્માનું કલ્યાણ કરી લે; કેમકે તારા આત્માના કલ્યાણ માટે જ મારે જન્મ ધરવો પડ્યો છે. હે મા ! આ જન્મે, તારા સંકલ્પનો સંન્યાસ કરીને સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરી, મોક્ષને પામ; યુક્ત એવાં કર્મફળનો ત્યાગ કરી નૈષ્ઠિક બનીને શાંતિને પામ ! પણ જે અયુક્ત છે તેની કામનામાં ફલાસક્તિ કરી બંધનમાં પડ નહિ.† તું યુક્ત થઈ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી ચિત્તનો નિરોધ કર,‡ વાસનાનો ક્ષય કર, મનનો લય કર, તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કર. આ પ્રપંચ મિથ્યા છે, તેનું મિથ્યાપણું જાણીને તારા આત્માને સાધ્ય રાખ ને મારા પ્રતિની જ નહિ, પણ આ લોકની ને દેવલોકની-પ્રજ્ઞલોકની ને સત્યલોકની સર્વ વાસનાને ત્યજી દે. પૂર્વ

* बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप । ॥

† युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा क्षांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

‡ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।

જન્મમાં તારી જે જે ભાવનાઓ અંધારી રહેલી છે, તેમના પર જ્ઞાનામૃતનું સિંચન કરીને પવિત્રતાને પુષ્ટ કર. તેમને નવપદ્ધવિત કર ને તારા આત્માનું સાર્થક કરી લે. હે મૈયા ! દેહની અનિત્યતા જાણી મારા જ સ્વરૂપમાં તું સદાય નિમગ્ન રહેશે તો તું પરમ પદને પામશે.”

વાતસલ્ય પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયેલી માતાને પુત્રનો જ્ઞાનોપદેશ સાંભળતાં, પૂર્વ જન્મની ભાવનાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. પૂર્વ જન્મમાં શાલિ-ગ્રામની પૂજા કરતાં એને જે જે ભાવનાઓ થતી હતી, તેમનું તાદૃશ ચિત્ર તેની સમીપમાં ખડું થઈ રહ્યું. તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેનો મોહ નાશ પામ્યો. તે પોતાના પુત્રને પુત્રરૂપે નહિ પણ અદ્વિત્ય ચોગીરૂપે જોવા લાગી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શંકરસ્વરૂપે તેનું તેને દર્શન થયું! તે રૂપમાં તે તદાત્મક થઈ ગઈ. એ રૂપના સ્વરૂપાનુસંધાનમાં તે એવી તો લીન થઈ ગઈ કે, તેની મનઃસૃષ્ટિમાંથી કંઈ એ ગળી ગયું. દેહનું બાન પણ ભલાઈ ગયું! બ્રહ્મદેવસમાજ આ બાળક અવધૂતનું જ્ઞાન જોઈને તેને વંદન કરવા લાગ્યો. બાળ અવધૂતને હર્ષ કે શોક, મારું કે તારું, એમાંનું કંઈ નહોતું. તેની વૃત્તિ તેની માતાના કલ્યાણમાં જ લાગેલી હતી.

થોડીવારે બ્રાંતિ મટતાં સિદ્ધસંકલ્પમતી બોલી; “અહા ! હું આજે કૃતાર્થ થઈ છું ! જેમ દેવહૂતિનું કલ્યાણ કરવાને કપિલ ભગવાન જન્મ્યા હતા, તેમ જ મારું કલ્યાણ કરવાને મારે આ અવધૂત ચોગીને જન્મ થયો છે. મારું મમત્વ અને અહંત્વ ક્ષીણ થયું છે ને નષ્ટ થયું છે. આ અદ્વિત્ય મૂર્તિમાં હું લીન છું. એ જ મૂર્તિનું ધ્યાન અને ભાવના અંતકાળ પર્યંત મને રહેા !” પછી પુત્રને ઉદ્દેશીને તે બોલી; “હે ચોગીન્દ્ર ! હે વિપુલ જ્ઞાની ! મેં ભિક્ષા આપી. આપની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં વિચરો.”

તુરંત જ જે દંડકમંડુ હાથમાં હતાં તે લઈને અવધૂતે વનમાં પ્રયાણ કીધું. તેનું અકલિત ચરિત્ર નીરખી જનસમાજ કૃતાર્થ થયો.

પ્રયાણકાળે તે અવધૂત મહાત્માએ ઠહું કે; “અશાશ્વત દેહને જે અનિત્ય જાણે છે, અનિત્ય દેહના સુખને જેણે વિલાંબિ આપી છે અને પરમાત્માની ભક્તિમાં જે લીન છે, તે શાશ્વત પરબ્રહ્મ ધામનો ને તેના સુખનો ભાગી થાય છે. અહો લોકો! શાશ્વત અને અશાશ્વત જાણી, નિત્ય મુક્ત પરમ આનંદના ભાગી થવાનો પ્રયત્ન કરી, જેના હૃદયકાશમાં તે ભાવના પ્રબળ થઈ સંચાર કરશે તે જ તેના સુખનો ભોક્તા થશે.”

ભાવનાનું સ્વરૂપ

વત્સ સુવિચાર ! એ જ અવધૂત યોગી તે ગુરુ હતાત્રેય છે. તેણે જ જગતના કલ્યાણરૂપ ચોવીસ પદાર્થોમાંથી તત્ત્વ ગ્રહણ કરી, ચોવીસ ગુરુઓ કીધા હતા.* શુદ્ધ ભાવનાને તેણે જ પરમ પદે સ્થાપી છે. પ્રકટ-પ્રજ્ઞા તો તારા પ્રસંગમાં એક કારણ જ છે; તેમ તેના પ્રસંગમાં તું પણ કારણ છે. તમારી બન્નેની પૂર્વ જન્મોની ભાવના સાત્ત્વિકપણાને પામી હતી, તેનું જ આ જન્મમાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવ ધ્યાનની-સંકલ્પની-મનોરથની-ભાવનાની પૂર્ણ દૃઢતા કરે છે, તે જીવને પિડ-ભગવાન મનુ પ્રમાણે-શુદ્ધ સાત્ત્વિક વાસનાનો ગંધાય છે. તે વાસના પવિત્ર ને દૃઢ થતાં પૂર્ણાનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે, જેને જેવો ને જેપર પ્રેમ હશે, જેની જેવી ભાવના હશે, જેની જેવી વાસના દૃઢ હશે, તેને તેવે રૂપે ઈષ્ટ સ્વરૂપની ને ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થશે. પ્રેમ જ પ્રમુખ છે, ભાવના બળવાન છે, સંકલ્પ સિદ્ધિ આપે છે, પ્રેમલક્ષિતથી જ તન્મયતા, તદ્વાકારતા-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના આનન્દનો પાર રહેતો નથી. તેનો આનંદ અનિર્વચનીય છે; ન્યૂનતારહિત છે.

પરબ્રહ્મના સન્નિધિ વિરાજતા ભક્તજનો શુદ્ધસાત્ત્વિક ભાવનાવાળા છે; તેથી સર્વે જ તેમને પ્રિય અને સમાન છે. જેઓ સર્વસ્વ ઇશ્વરાર્પણ કરતા સતા વ્યવહારમાં વિચરે છે-અસત્થી દૂરના દૂર રહે છે, તેઓ-માંના રાજા કે રાંક સાયુજ્યતામાં સમાન જ છે, ઇશ્વરસન્નિધિ એકા-સન ઉપર બેસવાનો સ્ત્રી કે પુરુષ, બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલ, ધનવાન કે નિર્ધન સર્વને સમાન અધિકાર છે. તમારા બન્નેની પણ ઇશ્વરસન્નિધિ સમાનતા જ છે. જેમ પતિતપાવિની જાલવીના નિરનિરાળા ઘાટોપર

* ચોવીસ ગુરુઓના નામો-૧ પૃથ્વી, ૨ વાયુ, ૩ આકાશ, ૪ જલ, ૫ અગ્નિ, ૬ ચન્દ્ર, ૭ સૂર્ય, ૮ ક્ષેપાત, ૯ અજગર, ૧૦ સમુદ્ર, ૧૧ પતંગ, ૧૨ મધુમક્ષિકા, ૧૩ હાથી, ૧૪ મધુહર્તા, ૧૫ હરણ, ૧૬ મત્સ્ય, ૧૭ પિંગલા વેશ્યા, ૧૮ કુરર, ૧૯ બાલક, ૨૦ કન્યા, ૨૧ બાણ બનાવનાર, ૨૨ સાપ, ૨૩ કરૌંચિયા અને ૨૪ સુપેશકાર. આ ચોવીસને હતાત્રેયે ગુરુ બનાવ્યા હતા. એમનાયકી તેણે ક્રમાનુસાર ૧ નિઃકંપતા, ૨ નિઃસંગતા, ૩ અવિચિત્રતા-નિર્લેપતા, ૪ પાવિત્ર-જનકતા, ૫ હોપશક્તિ, ૬ નિર્વિકારતા, ૭ અભિન્નતા, ૮ નિઃસંગતા, ૯ ચદ્મ્બા-લાલસંતુષ્ટતા-અચાચકતા, ૧૦ ગાંભીર્ય, ૧૧ અનાસક્તતા, ૧૨ સારમાહકતા, ૧૩ સ્પર્શવિમુખતા, ૧૪ નિર્લેભતા, ૧૫ અનાકુષ્ઠતા, ૧૬ અલોહપતા, ૧૭ નિષ્કામતા, ૧૮ અપરિશદતા, ૧૯ નિરભિમાનતા, ૨૦ એકાકિતા, ૨૧ બાહ્યચેતરવૃત્તિશૂન્યતા, ૨૨ સુખસાક્ષીનતા, ૨૩ અદ્વિતીયતા અને ૨૪ ધ્યાનતપરતા આ ચોવીસ ગુણો ગ્રહણ કર્યા હતા.

એકસરખું જ પાવન ઠરનારું જળ વહે છે, તેમ જ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર શુદ્ધ ભાવનાથી જે જે ભક્તોએ જેવી જેવી ઉપાસના કીધી છે, જ્ઞાન સંપાદન કીધું છે, તેમને તેવું ફળ મળ્યું છે, પણ જેની પ્રેમાળ ભાવના ઇશ્વરપ્રતિ જ છે, તે સર્વ પરમ પુરુષ સમીપ સમાન જ છે. રુચિની વિચિત્રતા પ્રમાણે જેમ સુવર્ણના અનેક અલંકારો નૂતન નૂતન સ્વરૂપે દર્શન દે છે, પણ અંતે તો સુવર્ણ જ છે,* તેમ પ્રેમી ભક્તની વિચિત્ર રુચિઅનુસાર પરબ્રહ્મનાં નૂતન નૂતન રૂપો દેખાય છે, પણ તે સર્વ એક જ છે. ઇશ્વર, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમ, નારાયણ, આદિ-પુરુષ, પરમજ્યોતિ, હરિ, હર એક જ છે—માત્ર નિસ્સીમ પ્રેમ અને એકાંતિક ભક્તિનાં સ્વરૂપો જ જ્યાં દર્શન દે છે. એ સર્વ ભાવનાનાં જ નૂતન નૂતન રૂપો છે. એ નૂતન નૂતન ભાવનારૂપ નૂતન નૂતન સ્વરૂપધારી પરમાત્માના સાન્નિધ્યનો જીવ પોતપોતાની ભાવનાનુસાર અધિકારી છે.

શુદ્ધ ભાવના પ્રદીપ્ત કરવા બાહ્ય રંગનો ત્યાગ કરવો અને આંતર-દૃષ્ટિને ભગૃત કરવી; હૃદયપ્રદેશમાં દર્શન હેતા ભવત્સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન કરવું; ચરણકમળથી દૃષ્ટ ઝમાવી અતિ શાંતપણે ધીમે ધીમે દૃષ્ટિને જાણે જાણે ચડાવી, ભગવાનનાં મુખારવિંદપર સ્થિર સ્થાપવી અને એ જ ક્રમે ધીમે ધીમે નીચે જિતારી ચરણકમળોપર પુનઃ સ્થિર કરવી. એમ આરોહણ અવરોહણ કરતાં કરતાં ચરણોપર અને નેત્રોપર દૃષ્ટ સ્થિર થઈ જશે; ભક્તની દૃષ્ટિ ત્યાં જ લીન થઈ જશે; અને પછી જો-ત્રિકાળે પણ હૈવવશાત્ ઘાડા અંધકારમાં અજ્ઞાનમાં જવાનો સમય આવે તોપણ તે સ્વરૂપ-મૂર્તિ (તત્ત્વનું જ્ઞાન-સ્વરૂપાનુસંધાન) વિહર થશે નહિ, પણ તેમાં જ તે લીન રહેશે. પછી ક્રમે ક્રમે ધ્યાતાનો અને ધ્યેયનો લોપ થઈ જશે, અને સ્વરૂપ બિહુરસદ્વારા પરમાત્મામાં એવું લીન થઈ જશે કે, ત્યાં જ અવધિ, ત્યાં જ મુક્તિ, સર્વત્ર ‘હરિરેવ જગજ્ગદેવ હરિઃ’ જણાશે.”†

આ પ્રમાણેની ભાવનાનું અપૂર્વ જ્ઞાન આપી, યોગીન્દ્ર મહાત્મા વિરામ પામ્યા; અને શુદ્ધ સાર્ત્ત્વિક ભાવનાથી ભાવિત થયેલાં હંપતી પોતાના આશ્રમ પ્રતિ વિદાય થયાં: એ દિવસથી નિત્ય શુદ્ધ સાર્ત્ત્વિક ભાવનાને વિશેષ નિર્મળી, વિશેષ તેજસ્વી ને અતિ દઢ કરતાં ગયાં.

* ઘાટ ધણા પછી નામરૂપ જુજવા, અંતે તો હેમજું હેમ હોય.

† ૧ દેશબંધચિત્તસ્ય ધારણા । ૨ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષક્રાન્તતા ધ્યાનમ્ । ૩ તદ્વેવાર્કમાત્ર-નિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ । પાતંજલયોગદર્શનમ્ । વિમુત્તિપદઃ ।

કના આશ્રમનાં મુનિબાળકોની આસપાસ ફૂદી નાચીને આનંદ ઉપ-
ભવતાં હતાં. મુનિબાળકો પણ તેમને પંપાળીને તેમનાં મુખોનાં ચુંબને
લેતાં હતાં. એ જોઈને યોગીન્દ્ર મહાત્મા પરમાત્માની પરમ લીલાને
પ્રણામ કરતા હતા.

મહાત્માનું આવું અલૌકિક દિવ્ય પ્રસન્ન મુખ જોઈને સુવિચાર ને
છન્નલિંગ પણ ઘણા જ પ્રસન્ન થઈ ગયાં. તેઓએ માર્ગમાંથી આવતાં
માનસ સરોવરમાંથી ઉત્તમ કમળો ચૂંટી લઈને, પ્રત્યેક પોતાનો પ્રેમ-
ભક્તિ-આનંદ દર્શાવવા એક એક માળા ગૂંથી હતી, તે મહાત્મા મુક્તા-
દેવના પ્રસન્ન ચિત્તમાં આમોદપ્રમોદ વધારતાં, તેમના કંઠમાં પરમ પ્રેમથી
આરોપી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને તેમની સન્નિધિમાં બેઠાં.

પછી પ્રસન્ન ચિત્તે યોગીન્દ્ર મહારાજ બોલ્યા; “હિ વત્સ સુવિ-
ચાર! હિ પ્રકટપ્રજ્ઞા! આપણો સમાગમ, આ
પરમધામવર્ણન જગતની લીલા માટે આજે તો છેલ્લો જ છે! આપણે
પાછા મળીશું: આપણે અનિર્વચનીય સ્થાનમાં
મળીશું ખરા, પણ ત્યાં આ રૂપે નહિ; તે સ્થાનમાં આપણું સ્વરૂપ
નૂતન જ બની જશે. જ્યાં મળીશું ત્યાં હુંએ નથી ને તુંએ નથી; ત્યાં
બ્રાહ્મણે નથી, શૂદ્રે નથી, ગુરુએ નથી ને શિષ્યે નથી; ત્યાં શોક, મોહ
કે ભયે નથી-ત્યાં અભય જ છે. ત્યાં કહેનારે નથી, સાંભળનારે નથી,
કર્તાએ નથી, લોકતાએ નથી, દ્રેષે નથી ને રાગે નથી; લોભ, મોહ,
મદ, મત્સર, આશા, તૃષ્ણા, ધર્મ, અર્થ, કામ એમાંનું ત્યાં કંઈએ નથી,
ત્યાં પાપ પુણ્ય, સુખદુઃખ, વેદ, યજ્ઞ, યાગ, ભોજન કે ભોજ્ય એમાંનું
કંઈએ નથી; ત્યાં મૃત્યુની શંકા નથી ને જન્મનો ભય નથી, જાતિનો
ભેદ નથી ને વિજાતિથી સંકોચ પામવાનું નથી. ત્યાં પિતાએ નથી ને
માતાએ નથી, બંધુએ નથી ને મિત્રે નથી; ત્યાં માત્ર ચિદાનંદ પરમ
પવિત્ર પરમાત્મા જ છે. એ જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની આ લોકના
જીવમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રબળ વાસના થવી જોઈએ.* કર્તા લોકતા
આદિ ક્રમાંને જેના હૃદય-ચિત્તમાંથી લોપ થઈ ગયો છે, જેનો મનો-
ભય થયો છે, જે વૃત્તિ શૂન્ય કરી, આત્મભય બની, સર્વત્ર એકતા
અનુભવે છે ને જે પરમ શ્રદ્ધાથી પરમાત્મા-પ્રજ્ઞને ભજે છે, એવા જીવો
જીવન્મુક્ત છે; અને એ જીવન્મુક્ત જ વિદેહમુક્તરૂપે વ્યવહારમાં
વિચરી, એ અવિનાશી-અમૃતધામને પામે છે. આ એક પ્રકારની

* માધિષ્ઠાણું ધનજય ।

વાસના છે, પણ જીવન્મુક્તના આત્મામાં આવી જે વાસના વાસ કરીને દૃઢપણે રહી છે, તે વાસના નથી, પરંતુ શુદ્ધ સત્ત્વ નામનું સત્તા-સામાન્ય છે; અને આકાશની પેઠે જીવને ઉપાધિ થયા છતાં, કર્મ ધર્મમાં જે લેપાતો નથી, સર્વજ્ઞ છતાં જે મૂઢની પેઠે બેસી રહે છે, જે વાયુની પેઠે અશક્ત રહીને સર્વત્ર વિચરે છે, એ જ જીવન્મુક્તની દશા છે. એ દશા ભોગવતા જીવને ચિદાનંદના ધામમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર છે. જે આત્મ શબ્દ બ્રહ્મને જાણી એટલે વેદની પેઠે પાર પહોંચે છે, તે જ્ઞાનવાન બની પરમ મોક્ષને પામે છે.

હે વત્સ ! એ અધિકાર તમને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયો છે. આજે જે ઉપદેશ હું તમને આપું છું, તેને તમારા હૃદયપદેશમાં નિત્યનો સ્થાપન કરશો તો ચિદાનંદના ધામમાં આપણે એક જ સ્વરૂપે એક જ દૃષ્ટિમાં, એક જ વાણીમાં ને એક જ વાસનામાં મળીને આનંદે કલ્લોલ કરીશું ! તદ્વર્થ જ્ઞાનોદયમાં પ્રતિબંધક જે ભલિન વાસના, તેનો સંગ ન થવા દેવો, પણ અંતઃકરણ શુદ્ધ કરી વૃત્તિશૂન્ય બનવું અને ત્યારે જ નિર્વિકલ્પ અક્ષય અભય બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. કાલથી તમારે સંસારમાં જઈને દેહના જે ભોગો ભોગવવાના શેષ છે તે ભોગવવા; પણ પૂર્ણ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે નિશ્ચલ મંત્ર છે તેનો સદા મનસા વાચા કર્મણા જાપ જાપ્યા કરવો,* જેમ ઐ પરમ પવિત્ર છે, સર્વ સિદ્ધિદાતા છે, તેવો જ એક મંત્ર છે. એ મંત્રનું નામ પ્રેમ-ભક્તિ-બ્રહ્મ ! જગતના માયિક પ્રેમના જેવો

માયિક પ્રેમ એ પ્રેમ નથી, સ્વાર્થમય કે નથી દુરાશાવાળો.

અને પરંતુ એ પ્રેમ તો અલૌકિક છે. એ પ્રેમ વૈખરી

અલૌકિક પ્રેમ વાણીથી વર્ણવી શકાય તેવો નથી; કોઈ શાસ્ત્રોએ

એ પ્રેમનું વર્ણન કીધું નથી; એ પ્રેમ વેચાતો લઈ

શકાતો નથી ને માગેલો મળી શકતો નથી; કરતાં એ કરી શકાતો નથી.

એ પ્રેમ દ્વિવ્ય છે, અદ્વિતીય છે. અચળ છે, નિત્ય અને મુક્ત

છે. એ પ્રેમમાં જ પરબ્રહ્મનું અલૌકિક સ્વરૂપ છે: ના, એ પ્રેમ જ બ્રહ્મ

છે ! એ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે ! એ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે ! એ જ પરમાત્માની

નિષ્કામ અનન્ય નિર્નિમિત્ત (અહેતુકી) ભક્તિ છે; એ જ સાચુજન્ય

મુક્તિ છે; એ જ અક્ષરધામનો વાસ છે; એ જ કૈવલ્ય અને નિર્વાણ

* તત્ત્વપ્રસ્તરદર્શનાવનમ્ ।

છે. એની પેઢી પાર કંઈ પણ નથી. દ્રહાની દૃષ્ટિ જ્યાં સુધી પહોંચે છે, તેનાથી અનન્ત કેશો ફર વસેલા ચિદાનન્દ ઘનસ્થામ સચ્ચિદાનન્દ પરમ પ્રભુ પરમાત્માનું જે ધામ છે તે પ્રેમધામ છે. એ ધામમાં જ્યારે આપણે મળીશું-વસીશું, ત્યારે આ સ્થૂળના પરમાણુઓ એવામાં આવશે નહિ; ત્યાં દેહ, દૃષ્ટિ, વાણી, શ્રવણ, સર્વ દિવ્ય અને અલૌકિક જ રહેશે. એ દિવ્ય પ્રેમધામમાં જવાને અનેક માર્ગો તને શ્રવણ કરાવ્યા છે; હવે સ્મરણ (મનન) અને નિદિધ્યાસન નિત્ય ચાલુ રાખવાનું કર્મ શેષ રહ્યું છે. તે પૂર્ણ કરીને જગતમાં વિચરો ! તમે જીવન્મુક્ત છો, માટે જગતમાં વિચરવાથી તમને કોઈ પણ રીતનો બાધ આવશે નહિ.

ચિદાનંદનું પ્રેમધામ પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ પ્રેમધામનિવાસી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું એકલક્ષ્ય રાખી વાસના માત્રના બીજને ક્ષીણ કરી, મનોલય કરી, નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞાત સમા-પરમ ધામે કેમ ધિમાં સ્થિર થવું ને શ્રદ્ધાથી સતત પરમાત્માનું પહોંચવું ધ્યાન ધર્યાં કરવું-સંકલ્પ માત્રનો સંન્યાસ કરવો-રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયા, મમતાનો ત્યાગ કરવો-અહંતા

તદા મમતાનું સદાને માટે ભરમ કરવું-કર્મો માત્ર નિષ્કામ બુદ્ધિએ કરવાં ! અકર્મેનો ત્યાગ કરી પરમ સ્વરૂપનો પરમ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવામાં પરમ વિહીન થઈ રહેવું-એ જ આ જીવનો જન્મારો-આવર્જન ને વિસર્જન સફળ કરનાર, ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંકલ્પ છે માટે તેની જ વાસના બંધાવી બેઠોએ. એ વાસના જે પૂર્ણ કરે છે, તે પરમ પ્રેમી બની જાય છે. પ્રેમી એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ. તેને આધીન સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ સદા જ છે. તે ને તે એક જ છે. તત્ત્વમસિનો જ્ઞાતા પરમ પ્રેમી જ આત્મસ્થ છે; આત્મસ્થ જ પરમાત્માની એકરૂપતાનો ભોગી છે.* અવસાનકાળે તે આત્મસ્થ-પરમ પ્રેમી જ પોતાના દિવ્ય ધામમાં જઈ નિત્યનો આનંદ ભોગવે છે-આત્માને પરમાત્મા સમાન જ બનાવી દે છે, -રે પોતામાં જ વિહીન કરે છે. હવે પરમાત્માના પરમ પ્રેમના સમાધિસુખમાં જે અટળ-નિત્ય રમણ કરે છે, તે સર્વકાળ જ પરિતૃપ્ત છે, ને તેનાં દુઃખ-માત્ર ટળી જાય છે. જેનાં દુઃખ માત્ર ટળી ગયાં, તેને સુખ જ સિદ્ધ છે. એવા ભક્ત-આત્મસ્થ પર પરમાત્માની સદા જ કૃપા-પ્રસન્નતા છે.

* આત્મસંસ્યં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥

પરમાત્મા એવા હયાળુ છે કે, જે તેના ભક્ત બને છે, તેની ઈચ્છાને જ વશ વર્તી તેના જ થઈ રહે છે—એટલે સુધી કે ભક્તની ઈચ્છા તે જ ભક્તની ઈચ્છા પ્રમાણ ગણાય છે, અને પરમેશ્વર-ભગવાનની ઈચ્છા ગ્રીષ્ઠ થઈ જાય છે. એવા સિદ્ધ દશાવાળા ભગવદ્ભક્તો ધન, કુટુંબ, કીર્તિ વગેરે સર્વ દોષોથી મુક્ત બની, અત્યંત શાંત થઈ, પ્રેમમસ્ત રહીને આ લોકમાં વિચરે છે, ભૂતહયાવડે આર્દ્ર બને છે, વાણીદારા જ્ઞાનામૃત પ્રકટ કરે છે, માયાને મૂઠ બનાવીને હાંકી કાઢે છે, લોકલજ્જના તાપને હાંકી કાઢે છે અને તેમનું હૃદયકમળ પરમાત્માના પ્રેમામૃતથી સદાય પ્રપુલ્કિત રહે છે. એવા ભક્તને આધીન ભગવાન છે. એ ભક્તની ઈચ્છાથી પ્રતિકૂળ એક પાંદડું પણ હલાવવાને તે સશક્ત નથી. એવી પરમ-અનન્ય ભક્તિ સિદ્ધ કરેલા જીવો જ પરમાત્માની ઈચ્છાથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જ સોહે છે.

નવમી રાત્રિએ કૌરવોની યુદ્ધમંત્રણા

મહાભારતના યુદ્ધની નવમી રાત્રિએ પાંડવોના પ્રતિપક્ષી કૌરવો સભા ભરીને બેઠા હતા. બન્ધુ દુઃશાસન, ગુરુપુત્ર અર્જુન, વિકર્ણ, મિત્ર કર્ણ, હિતચિતક માયી શકુનિ આદિ રાજાઓની સાથે પ્રતાપી રાજા દુર્યોધન મજ્ર કરતો હતો. એ દિવસે યુદ્ધમાં નારાયણના સખા અર્જુને અદ્ભુત પરાક્રમ કીધું હતું, તેથી તે ખિન્નબદન હતો. મજ્ર-સભામાં યુદ્ધના વિષયમાં સર્વ રાજાઓએ પોતપોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. પક્ષી દુર્યોધન બોલ્યો; “હે મિત્ર રાજાઓ! યુદ્ધારંભને આજ નવ દિવસો થયા; આપણું અસંખ્ય સૈન્ય છતાં આપણે પાંડવોનો પરાજય કરી શક્યા નથી. બન્ધુઓ! આજે અર્જુને સંહાર કરવામાં પ્રજ્ઞ કીધો છે. જો એવો ને એવો તે સંહાર કર્યો જશે, તો મારો નિક્ષય છે કે, આપણે જય પામીશું નહિ. એની અને મોટી ચિંતા થાય છે, ને હવે કોઈ પણ માર્ગ મને સ્પષ્ટ નથી કે જેનો આપણે અંગીકાર કરીએ.”

આ વચન સાંભળીને પરમ પ્રેમવડે ઉર્કઠિત બનેલા કર્ણે કહ્યું; “મહારાજ દુર્યોધન! હું આપનું શું હિત કરું તે મને કહો? જો સેના-પતિપદે હું હતા તો ક્યારનીએ મેં આ પૃથ્વીને અપાંડવી કીધી હતા,

પણ બીજાપિતામહ સેનાપતિ હોવાથી મારી પ્રતિજ્ઞા

કર્ણની જલાહ છે કે, તેઓ જ્યાંસુધી સેનાપતિ હોય ત્યાંસુધી

મારે યુદ્ધ કરવું નહિ, તેથી હું નિરુપાય છું. જો

બીજાપિતામહ સેનાપતિપદનો ત્યાગ કરે, અજ્ઞ શસ્ત્ર તણ દે તો પક્ષી

મારો કેવો પ્રભાવ છે, તે હું સકળ જગતને દર્શાવીશ. ભીષ્મપિતામહ પાંડવોના પક્ષપાતી છે;—જેવા તમે તેમના સગા છો, તેવા જ પાંડવો પણ તેમના સગા છે; અને પાંડવો ઉપર પ્રીતિ હોવાથી મન મૂકીને પિતામહ યુદ્ધ કરતા નથી. યુદ્ધારંભે પિતામહે વળી કહ્યું પણ છે કે, ‘હું પાંડવોનાં સૈન્યને હણીશ, પણ પાંડવોને નહિ;’ તેથી જ્યારે તેમની સામા અર્જુન ઊભો રહે છે, ત્યારે તેઓ સંકુચિત મને બાણ મારે છે ! હવે તમે ભીષ્મપિતામહને કહો કે, તેઓ સેનાપતિપદનો ત્યાગ કરે. પછી જીઓ મારા હાથ કેવા છે ! ભલે કૃષ્ણ અર્જુનને સહાય કરે, યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરે, ભીમની ગદાને તેજસ્વી બનાવે, પણ એક સપાટામાં હું અર્જુનનો નાશ કરીને વિજય પ્રાપ્ત ન કરું તો મારું નામ કર્ણ નહિ !”

કર્ણનાં વચનને સર્વેએ અભિનંદન આપ્યું. પુનઃ કર્ણ બોલ્યો, “રાજા દુર્યોધન ! તમે ભીષ્મપિતામહને જઈને કહો કે, ‘તમે પાંડવોના પક્ષપાતી છો, તેથી તમારાથી પાંડવોનો પરાજય થઈ શકે તેમ નથી. વળી તમે વૃદ્ધ છો ને અર્જુન યુવાન છે, એ જોડું અસમાન છે. વૃદ્ધ યુવાનનો કેમ પરાજય કરી શકે ? તમે વૃદ્ધ છો, તેથી ગંગા કાંઠે જઈ રહો; હું તમને સર્વ સાહિત્ય-દાસ દાસીઓ પૂરાં પાડીશ અને તમારી નિત્ય સેવા કરીશ.’ આ કહેવાથી પિતામહ ઘણા ગુસ્સે થશે, તેથી તેઓ કાં તો સેનાપતિપદ છોડી દેશે અથવા કંઈ અવનવું કરશે.” આ વચનને પુનઃ સર્વેએ અનુમોદન આપ્યું, અને દુર્યોધન ઉત્સાહી બનીને એકલો જ ભીષ્મપિતામહના શિબિરમાં ગયો.

એ સમયે ભીષ્મપિતામહ સાક્ષાત્ પ્રહારૂપ નંદનંદના ધ્યાનમાં નિમગ્ન હતા. તેમને પ્રજ્ઞામ કરીને દુર્યોધન નીચે મોઢ થોડીવાર ભેસી રહ્યો. પિતામહે પ્રથમ “રાજા દુર્યોધન ! તારે કંઈ કહેવું છે ?”

દુર્યોધન બોલ્યો; “આજે અર્જુને પોતાનું પરાક્રમ જે પ્રકારે દાખવ્યું છે તે જોયા પછી હે પિતામહ ! આપણે શું કરવું, તે કંઈ મને સૂઝતું નથી. આપણું સૈન્ય અસંખ્ય છતાં પણ અર્જુન અને ભીમ નિત્ય નિત્ય તે એટલું તો ઓછું કરતા જાય છે કે, હું ધારું છું કે બે ચાર દહાડામાં આપણા સર્વ સૈન્યનો સંહાર વળી જશે !”

ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા; “તાત દુર્યોધન ! હું મારું કર્તવ્ય તો યથાર્થ રીતે કર્યો જાઉં છું, તેમાં કોઈ રીતની કચાશ રાખતો નથી.

રથી, મહારથી, પેદળ, હુયદળમાંથી દશ હજાર ચોદાબોનો મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હું નિત્ય સંહાર કરું છું !”

દુર્યોધને કહ્યું; “હિ નરશાર્દૂલ ! આપ સત્ય કહો છો, પરંતુ આપ હવે વૃદ્ધ થયા હો, અર્જુન તરુણ છે, ઉગ્ર તેજસ્વી છે, આનનુબાહુ છે, બાણાવળી છે, તેને આપ પહોંચી શકો એમ

દુર્યોધનમુખે નથી ! વળી આપના મનમાં પાંડવોનો પણ પક્ષ કર્ણનો સંદેશ છે, તેથી મનમાન્યું યુદ્ધ આપ કરી શકો નહિ, એમાં હું આપનો શો દોષ કાઢું ? પણ તમારે સ્થાને

જે કર્ણ હોત તો તેણે ક્યારનાએ પાંડવોને સ્વર્ગનાં દ્વાર ખતાવી દીધાં હોત ! જે આપ સેનાપતિના પદનો ત્યાગ કરો અને ગંગાતટે વાસ કરો તો કર્ણ સૈન્યમાં આવી પાંડવોનો સંહાર કરે. આપના આશ્રમમાં, હું આપને ત્યાં સર્વ સાહિત્ય પૂરું પાડીશ; આપ ત્યાં રહી પ્રભુભજન કરો. હે પિતામહ ! તમે જે સેનાપતિપદનો ત્યાગ કરો તો મારો નિશ્ચય છે કે, કર્ણ અર્જુનને પૂરો પડી શકશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ અર્જુનનો પરાજય કરીને અપાંડવી પૃથ્વી કરશે !” દુર્યોધનના આ રીતના વચનો સાંભળતાં જ ભગદ્રુભક્ત, નૌષ્ઠક બ્રહ્મચારી, ક્ષાત્ર ધર્મનું શુદ્ધ હૃદયથી સેવન કરનાર ગંગાપુત્રે ઉદ્ઘાસીનતા સાથે મંદ રિમ્ત થયું.

ક્ષત્રિયને શસ્ત્રો ત્યાગ કરી સંન્યાસ ધારણ કરવાનું કે ગંગાતટે વાસ કરવાનું કહેવું, એ મોટું અપમાન છે. મર્મમાં ને મર્મમાં દુર્યોધને ગંગાપુત્રનું જે અપમાન કીધું, તે પરમ પુરુષના ઉપાસક, હું ને મારાના ત્યાગી, તેમ જ શાંત, દાંત, રાગ દ્રેષ રહિત છતાં એ ધર્મબ્રષ્ટ કરાવનારાં વચનને સહન કરી શક્યા નહિ; તથાપિ પોતાના ક્રોધને નિયમમાં રાખીને તેઓ બોલ્યા; “હિ તાત દુર્યોધન ! હું પૂર્ણ ઉદ્ઘાસથી ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને યુદ્ધ કરું છું; પણ તું અર્જુનનું બળ બાણુતો નથી, તેથી જ મને દ્રુપદ આપે છે. યુદ્ધ કરવામાં મેં ઉણપ રાખી નથી. શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા મૂકાવી, એ તું તારા અહંકારમાં વીસરી જાય છે. અર્જુન કેવો વીરપુરુષ છે, તેનું તને ને તારા સહાયકારી મિત્રોને જ્ઞાન નથી; અને તેથી જ તું મારા બળાબળની કિંમત આંકી શકતો નથી. હવે સાંભળ ! તારા કર્ણ જેવો સો કર્ણો સામા આવે તોપણ જેનો સારથિ શ્રીકૃષ્ણ છે, તેને કોઈ જીતી શકે તેવા કોઈને આ વિશ્વમાં હું જોતો નથી. છતાં તારા મનમાં એમ શંકા રહે છે કે, હું પાંડવોનો પક્ષ કરું છું, તો સાંભળ પુનઃ મારી પ્રતિજ્ઞા; આવતી કાલે હું જે યુદ્ધ કરું, તે

તું બેજે. ‘એ સુદમાં કાં તો હું નહિ ને કાં તો બીજા પ્રતિજ્ઞા પાંડવો નહિ.’ પછી તારે મારે અર્થે ગંગાતટ પર સુંદર મંદિર બંધાવવાની પણ આવશ્યકતા નથી, તેમ મારી સેવામાં સુંદર દાસ દાસીઓ મોકલવાની પણ તને આવશ્યકતા રહેશે નહિ.” સતના ઉપાસક બીજા પિતામહની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને, હૃદયમાં પ્રસન્ન થયેલા દુર્યોધને પિતામહના પાદોને વંદન કીધું અને તે ત્યાંથી વિદાય થયો.

તુરત તે મંત્રગૃહમાં આવ્યો. કર્ણ, શકુનિ આદિ પોતાના આસ-મંડળને તેણે બીજા પિતામહની પ્રતિજ્ઞા નિવેદન કીધી. ક્ષણવારમાં સર્વત્ર એ વર્તમાન પ્રસરી ગયા. કૌરવની છાવણીમાં હર્ષનાદ ફેલાઈ ગયો. મોટામોટા મહારથીઓએ માન્યું કે ‘આવતી કાલે જે બચે તે નવે અવ-તારે આવ્યો બાણવો;’ કેમકે બીજા પિતામહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સફળ કર્યા વિના રહેશે નહિ. રથી રથીમાં, મહારથી મહારથીમાં, પેદલ પેદલમાં અનેક પ્રકારની વાતો થવા લાગી. કોઈ બોલ્યો કે, આવતી કાલે આ સમયે અર્જુન જીવશે નહિ; કોઈએ કહ્યું કાલે અપાંડવી પૃથ્વી થઈ જશે અને મહારાજ દુર્યોધન એકચક્રે રાજ્ય કરશે.

સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું; અર્જુન જીતાવો સહેલો નથી ! તેને ચોગીન્દ્ર કૃષ્ણની સહાયતા છે. વળી બીજા પિતામહ વૃદ્ધ છે, એટલે તેના રથના કટકે કટકા બીમની ગદા કરી નાંખશે.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું; હે સંજય ! તું પાંડવોની કીર્તિ મા ગા. બીજા પિતામહ જેવા તેવા નથી, તેમની પ્રતિજ્ઞા કોઈ કાળે પણ અફળ ગઈ નથી, તો અર્જુનના શા ભાર ! નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનારા પરશુરામનો પણ જેણે પરાજય કીધો છે, તે અર્જુનનો પરાજય કરીને જીતજીતામાં તેને ધૂળ ચાટતો કરશે !

છાવણીમાંના મહારથીઓએ વિચાર્યું કે, બીજા પિતામહની પ્રતિ-જ્ઞામાં પ્રપંચ તો નહિ હોય ? તેમણે શી પ્રતિજ્ઞા કીધી છે—‘કાં તો હું નહિ ને કાં તો પાંડવો નહિ.’ પાંડવો પણ તેમના પુત્રો જ છે કે ની ! પિતા પુત્રનો ઘાત કરે એ તો સાક્ષાત્ કલિયુગ આવ્યો જ સમજવો. પણ બીજા પિતામહ સત્યવાદી છે, દુરાધર્ષ છે, અમોઘ બાણ મારનાર છે; તેમની પ્રતિજ્ઞા અફળ તો નહિ થાય. આમ સૈન્યમાં અનેક પ્રકારના ગપાટા સપાટા ચાલવા લાગ્યા. હર્ષમાં આવી જઈને વાર્તાવિનોદમાંથી સર્વ સૈન્યે એવી તો મોટી વીરગર્જના કીધી કે પાંડવ સૈન્ય ખળભળી ઊઠ્યું.

પાંડવોની છાવણીમાં—યુધિષ્ઠિરના શિબિરમાં દશમે દિવસે કેમ યુદ્ધ કરવું, તેનો વિચાર કરવાને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવોની યુદ્ધ સેનાપતિઓની સાથે પાંડવો બિરાજમાન હતા. મંત્રણા સભા તેઓ કૌરવોની છાવણીમાં થતા આનંદધ્વનિઓ સાંભળીને, તેનું કારણ જાણવાને આતુર થઈ ગયા. એટલામાં ભીષ્મપિતામહની છાવણીમાંથી પાંડવોનો દૂત આવ્યો. તેણે ભીષ્મપિતામહની પ્રતિજ્ઞા કહી સંભળાવી. એ પ્રતિજ્ઞા સાંભળતાં જ પાંડવો નિસ્તેજ બની ગયા, તેમનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં અને તેઓ એક બીજાના મોઢા સામું ટગર ટગર જોઈ રહ્યા.

સર્વ મંડળને ક્ષુભિત જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા; “ભીષ્મપિતામહ સત્યવાદી છે, તેમનું વચન કેઈ પણ કાળે અસત્ય થશે નહિ. પિતામહે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે સહજ વિચારનું પરિણામ નહિ હોય. બંધુઓ! આપણા જીવિતનો પાક આજે જ પૂર્ણ થયો છે એમ સમજો!”

આ વચન સાંભળી ભીમ ને અર્જુન કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ. ક્ષણવારમાં પાંડવોનામાં પણ એ સમાચાર ફરી વળતાં હાહાકાર ઘોળી ગયો. ભીષ્મપિતામહના પરાક્રમથી કોઈ પણ અજ્ઞાત ન હતું; તેઓ અજિત હતા. તેમણે દિગંતમાં દિગ્વિજય કીધો હતો. તેમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને નાનાથી તે મોટા સુધી સર્વ સૈનિકો ચિન્તાતુર બની ગયા. કેટલાએક ક્ષુલ્લક મનના સેનાનીઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા; અને ઘોર સંહારનો વિચાર કરતાં તેમનાં શરીરો પ્રસ્વેદથી ભીંજાઈ ગયાં. યુધિષ્ઠિર, ભીમ ને અર્જુન શા નિર્ણયપર આવે છે, તે જાણવાને આખી છાવણી ટમટમી રહી.

પાંડવોની મંત્રસભામાં થોડીવારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો; “મહારાજ! ભીષ્મપિતામહ અતુલ પરાક્રમી છે, અમોઘ બાણોની વૃષ્ટિ કરનારા છે. પણ જ્ય પરાજય મનુષ્યના હાથમાં નથી: એ કાર્ય તો પ્રારબ્ધનું છે. ભીષ્મપિતામહ સત્યપ્રતિજ્ઞ છે, અજિત છે ને અગાધ શક્તિવાળા છે—છતાં તે પણ મનુષ્ય છે!”

અર્જુને કહ્યું; “ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! તું ભૂલે છે, તે ગંગાપુત્ર છે, દિવ્ય તેજસ્વી છે, સ્વચ્છંદમૃત્યુ પામનારા છે—તેમની ધૃત્તિ વગર મૃત્યુ તેમની પાસે આવી શકે તેમ નથી. તેમની વાણીમાંથી કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ કાળે અસત્ય વેણ નીકળ્યું કોઈએ સાંભળ્યું નથી, તેમની પ્રતિજ્ઞા સફળ જ થશે!”

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું; “આપ સત્ય કહો છો. ભીષ્મપિતામહ અજિત છે, દુરાધર્ષ છે અને નરશાર્દૂલ છે; પણ હે અર્જુન ! નિયંતાએ તેમને પણ બે હાથ આપેલા છે ને આપણને પણ બે હાથ આપેલા છે. ક્ષત્રિયે ભયથી ધ્રુજવું, એ તેના ક્ષાત્રધર્મને કલંક લગાડનાર છે. સત્યવાદી ભીષ્મપિતામહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરશે, એ નિઃસંશય છે, તથાપિ આપણે ક્ષુલ્લક પ્રાણી માફક પરાજય તો પામીશું નહિ, આપણે કંઈક યુક્તિ કરવી જોઈએ.”

મંત્રસભામાં દ્રૌપદી બેઠાં હતાં, તે બોલ્યાં; “હું ધારું છું કે, આ અતિ મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. મારા બંધુ શ્રીકૃષ્ણની સલાહ વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. ભીષ્મપિતામહના અક્ષયબાણથી મારા પતિ-ઓનું મૃત્યુ થાય, એ કેમ જોવાશે ? મારા સત્યપ્રતિજ્ઞ સ્વામીઓએ શત્રુઓનો પરાજય કરીને મને અખંડ સૌભાગ્યવતી રાખવાનું જે પણ લીધું છે, તે મિથ્યા થવું ન જ જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણને બોલાવો, તેમની સલાહ લો. આ સંહારમાંથી તેના સિવાય બીજું કોઈ રક્ષણ આપી શકે તેવું નથી.” શાણી રાણી દ્રૌપદીની શાંત વાણી સાંભળીને દ્વતદ્વારા યુધિષ્ઠિર મહારાજાએ શ્રીકૃષ્ણને તેડાવી મંગાવ્યા.

સકળ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, રક્ષણ કરનાર ને સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ઘણે મંદ પગલે મોટા વિચારમાં લીન થયેલા પાંડવોની મંત્રસભામાં આવ્યા ને યુધિષ્ઠિરને પ્રજ્ઞામ કરીને બેઠા. રાજા યુધિષ્ઠિરે પિતામહની પ્રતિજ્ઞાનો ઇત્યંભૂત વૃત્તાંત તેમને નિવેદન કીધો. શ્રીકૃષ્ણ ક્ષણભર માન ધારણ કરી રહ્યા. પછી કેશવ કહ્યું; “ભીષ્મપિતામહનું વચન કદી પણ વ્યર્થ જશે નહિ; તેમની કરેલી પ્રતિજ્ઞા કાલે પ્રભાતમાં સકળ જ થશે ને આવતી કાલની સંધ્યામાં આ પૃથ્વી પાંડવો વિનાની થશે. શી યુક્તિ કરવી, તે મને પણ સ્પષ્ટતી નથી. મહારાજા યુધિષ્ઠિર ! જે નૈષ્ઠિકત્વધારી છે, જેણે આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કીધું છે, ઉદાસીનપણે જે જગતમાં વિચરે છે, સ્વસ્વરૂપમાં જેને અનુસંધાન છે, અનાત્મ પદાર્થનું જેમને ચિંતન જ નથી, મોહ તથા દુઃખના કારણરૂપ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને જે આનંદરૂપમાં વિલસે છે, એવા બ્રહ્માનંદી યોગી પુરુષના વચનની નિષ્કળતા કરવાને કોણ સમર્થ છે ? આપને માટે એ જ કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ છે કે પૂર્ણ બળથી લડવું. અર્જુન જેવો બાણાવળી આપણો સહાયક છે, ભીમ જેવો મહાબળવાન ગદાધારી તમારી સહાયતામાં ઊભો છે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો સમર્થ સેનાપતિ

છે, દ્રુપદરાજપુત્ર શિખંડીને હાથે ભીષ્મપિતામહનું મૃત્યુ નિર્માણ થયું છે એમ કહેવામાં આવે છે, તો પછી તમને શો ભય છે ?”

શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં માર્મિક વચનો સાંભળીને ભીમ બોલ્યો; “ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ ! ભીષ્મપિતામહની સામા ટકી શકવાની મારી તો જરા પણ શક્તિ નથી, અર્જુનમાં શક્તિ હોય તો અર્જુન જાણે ! હું તો ગદાથી સુદ્ધ ઠરી શકું ! ગડદાપેચ કરવામાં આપણે કુશળ છીએ; આપણી ગદા જ્યાં ભીંછળે ત્યાં કોઈના આશરા નથી; પરંતુ બાણ મારવામાં કુશળ ભીષ્મપિતામહની સામા હું ક્ષણભર પણ ટકી શકું, એવી મારી તો હિંમત નથી. અર્જુનને પોતાના બળ પરાક્રમપર શ્રદ્ધા હોય તો એકલો તે જ ટકી શકે !”

તત્કાલે અર્જુન બોલ્યો; “તમે શી ક્ષણે રો છો ? ભીષ્મપિતામહની સામા હું ટકી શકું ? આકાશમાં સુસવાટા કરતાં આવતાં એમનાં બાણો હું પાછાં વાળી શકું કે ? રે તમે જાણતા નથી, પણ પિતામહ એક હાથે બાણો ફેંકતા નથી, પણ હજાર હાથે બાણો ફેંકે છે. મારા બાણનો વેગ એમના બાણના વેગને પહોંચી શકે નહિ. તેમના બાણની ગતિ જ દૃષ્ટિએ પડતી નથી, તો તે છેદાય જ કેમ ?”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “જો અર્જુન હિંમત હારી જાય છે, તો પછી આપણો ઉપાય જ નથી. આપણા સૈન્યનું સર્વ બળ અને સૈન્યનો સર્વ વિશ્વાસ એકલા અર્જુન ઉપર જ છે. જ્યારે અર્જુન જ હતાશ થઈ જાય, ત્યારે બીજા કોની એવી ગતિ છે કે જે ભીષ્મપિતામહની સામે ક્ષણભર પણ ટકી શકે ? મને તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે, આવતી કાલે ઘોર સંહાર થશે અને પૃથ્વી અપાંડવી થશે ! કાલે મહાન અનર્થ થશે ! જે જીવે તે નવે અવતારે જ આવ્યો ગણાશે. ભીષ્મપિતામહનું બળ દિવ્ય અને તેજસ્વી છે, તેના બાણના મારમાંથી કોઈ પણ બચી શકે એમ નથી.”

શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચનો સાંભળીને દ્રૌપદી બોલ્યાં; “હે કૃષ્ણ ! ભીષ્મપિતામહના સંહારમાંથી પાંડવોનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી જ ? પાંડવોના સંહારથી આ તમારી બહેન દ્રૌપદીને તમે વિધવા બેવાને જીસુકત છો ? હે કરુણાસિંધુ ! હે દીનવત્સલ ! જો તમે દયા કરો તો ભીષ્મપિતામહના બાણોમાંથી પાંડવોનું રક્ષણ થઈ શકે જ. અનેક સંકટોમાંથી તમે અમને ઉગાર્યા છે; તમારા જ પ્રતાપથી બળતા લાક્ષાભવનમાંથી પાંડવોનું રક્ષણ થયું છે; ભરી સભામાં મારી લજ્જા

રાખનાર પણ તમે જ છો; દુર્વાસાના કોપમાંથી મુક્તિ અપાવનાર પણ તમે જ છો; હું તમારી ભગિની છું ! સર્વકાળ તમને જ ભળું છું ! પાંડવો તમારા ભક્તજનો છે. એ ભક્તો તમારે શરણે છે, અને શરણાગતને રક્ષણ આપવાનું તમે જે ભગવાન, તેનું શું કાર્ય નથી ? હું વિધવા થઈશ તે શું તમને રુચશે ? હયા ઠરો ! ઠરુણાણુ રહો ! ભક્તભયભંજન ! આ સંકટમાંથી રક્ષણ કરવાને તમારા સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી; ખાંહે ગ્રહ્યાની લાજ રાખો.

સૌંચ્યો તખ તરુવર ભયો, કાટયોતખ ભયો જહાજ;

તારે પણ દુખવે નહિ, ખાંહિ ગ્રહ્યાકી લાજ.

જો ભીષ્મપિતામહ પોતાના પુત્રો ઉપર જ અકૃપાવન્ત થશે અને પાંડવો નિર્ભી જ થશે, તો જગતમાં નીતિ ઉપર અનીતિનો જ જય થશે ! દુર્યોધને અમને જે જે સંકટો આપ્યાં છે, તે તે સંકટોનો તેને જરા પણ બદલો મળશે નહિ. રે ! તેણે જે અધર્માચરણ કીધું છે, તે અધર્માચરણ શું સફળ જ થશે ? મોટા ભાઈની સ્ત્રી જે માતાસમાન છે, તેને ભરસભામાં લાવીને તેનાં વસ્ત્રો ખેંચવાની જે દુષ્ટતા તે દુષ્ટ દર્શાવી છે, તેનું ક્ષણ મળ્યા વગર નિષ્કંટક રાજ્યનો તે સ્વામી થઈ બેસશે ? દુષ્ટાત્મા દુઃશાસને જ્યારે વડિલોના સમક્ષમાં નિર્લજ્જપણે મને કહ્યું કે, તું દુર્યોધનના ખોળામાં બેસ; તે સમયે ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, દુઃશાસનના રક્તથી તારી વેણી ભીંજવીશ ત્યારે જ આ કેશકલાપ બંધાશે, તે પ્રતિજ્ઞા શું અફળ જશે ? એ સર્વ તમે કેમ સહન કરી શકશો ? હે ભગવન ! હે મહેશ ! હે શરણાગતવત્સલ ! તમારી ઇચ્છા વગર એક તરણું પણ હાલી શકતું નથી; તમે જ અર્જુનને કહ્યું છે કે, ‘મયૈવ તે નિહતાઃ-મેં જ તે સર્વને હણેલા છે,’ તે વચન તમે કેમ મિથ્યા થવા દ્યો છો ? બલે, તમારી ઇચ્છા મને વિધવા બનાવીને દુર્યોધનને નિષ્કંટક રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવવાની હોય તો તેમ થાઓ, પણ જગત શું કહેશે ? પાંડવોને પક્ષે શ્રીકૃષ્ણ જેવા સમર્થ જગન્નિયંતા છતાં પણ, અનીતિમાન કૌરવોએ તેમનો નાશ કીધો, ધર્મ ઉપર અધર્મનો વિજય થયો !”

શ્રીકૃષ્ણ શાંત મને બોલ્યા, “હે કૃષ્ણા ! હું અને તું એક જ છીએ; તું માયા છે, હું મહેશ્વર છું; તું શક્તા છે, હું સર્વેશ્વર છું. પણ હું ભક્તાધીન ભગવાન છું. આ પાંડવો મારા ભક્ત છે એ સત્ય છે, પણ એવા જ મારા પરમ ભક્ત ભીષ્મપિતામહ પણ છે. હે દ્રૌપદી ! ભક્તની ઇચ્છા વગર હું એક તરણું પણ ફેરવવાને સમર્થ નથી !”

શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળીને દ્રૌપદી ધ્રુશકે ધ્રુશકે રડવા લાગી; ત્યારે ઠરણ્યાસિધુ, દીનવત્સલ ભગવાને કહ્યું; “રાણી દ્રૌપદી ! પાંડવોનું રક્ષણ કરવું હોય તો મારી સાથે ચાલો, આપણે કેાઈ યુક્તિ શોધી કહાડીએ.”

દ્રૌપદી બોલ્યાં; “તમારી આજ્ઞાને હું સદા જ અનુસરનારી છું. તમે જ પાંડવોનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છો; કહો, હું આપની શી આજ્ઞાનું પાલન કરું?” તુરત શ્રીકૃષ્ણ ઊભા થયા, દ્રૌપદીએ પણ બે હાથ બેડી ઊભાં થઈને પાંતરોને પ્રણામ કીધા.

પછી શ્રીકૃષ્ણ દેવી દ્રૌપદીને સાથે લઈને યુધિષ્ઠિરના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા. મત્રસભામાંનો કેાઈ પણ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનનો ભેદ સમજી શક્યું નહિ. સર્વનાં મન ચિતાતુર જ હતાં, સર્વની શાંતિનું કેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ જ હતું. એ ક્ષણે સર્વની વૃત્તિ કૃણ્મય જ હતી.

તંબૂમાંથી બહાર નીકળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “દ્રૌપદી ! આ કાળી-માઝમ રાત્રે મારી સાથે આવશો ? તમને કંઈ ભય તો નથી ?”

દ્રૌપદીએ કહ્યું; “જ્યાં સર્વેશ્વર છે ત્યાં ભય શો ? ચાલો, ક્યાં જવું છે ? હું સદા તમારી આજ્ઞાનુસાર, સૂર્યની પાછળ પાછળ જેમ છાયા ભય છે, તેમ તમારી પાછળ આવીશ !” પછી શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી પાંડવસેનાની છાવણીને ખૂંદતાં ખૂંદતાં, અનેક માર્ગો અને તંબૂઓ ભેતાં ભેતાં, આગળ ને આગળ ચાલવા લાગ્યાં.

ચાલતાં ચાલતાં દ્રૌપદી ઘણી થાકી ગઈ. તે કરુણાળ સ્વરે બોલી;—“હું ભગવન ! આપ મને ક્યાં તેડી જાવ છે ?”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “પાંડવોને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારવા !”

દ્રૌપદી બોલી; “હું હવે છેક જ થાકી ગઈ છું; પાછલી રાતનો ફકડો પણ ખાલવા લાગ્યો છે, તો તમે હવે મને ક્યાં લઈ જાઓ છો તે કહો. હવે વધારે આગળ ચાલવાની મારામાં શક્તિ રહી નથી.” એમ વાત કરતાં ચાલતાં ચાલતાં તેઓ કૌરવોની છાવણીના સીમાડા ઉપર આવી પહોંચ્યાં.

તારાઓ ચળક ચળક ચમકારા મારી રહ્યા છે; સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે; શાંતિમાં લવલીન થઈ જવાય છે; તેમાંથી અનેક પ્રકારના ભેદ પ્રલેહોનો આમોહપ્રમોહ જણાય છે. તે સમયે માયા ને મહેશ્વર સીમાડાની બહાર આવ્યાં. દ્વરથી એક ઝળઝળાં પ્રકાશી

રહેલો તંબૂ દેખાવો હતો, તે બતાવીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “હું સતિ દ્રૌપદી ! હવે વધુ આગળ જવાનું નથી. હું કહું છું તે તમે લક્ષપૂર્વક સાંભળો ! આ સામે જે શિબિર દેખાય છે તે ભીષ્મપિતામહનો છે. ભીષ્મપિતામહ સદાય જાગૃત જ છે. એમને જઈને પ્રણામ કરો અને આશીર્વાદ ગ્રહણ કરો. એ જ આશીર્વાદ પાંડવોને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારશે,”

ભીષ્મપિતામહના શિબિરની આસપાસ પહેરેગીરો ચોક્કી કરતા હતા; તંબૂની બહાર અને અંદર દીવાનો પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો હતો; કિનખાખનો તંબૂ ઝળાંઝળાં ઝબકારા મારી રહ્યો હતો. દેવી દ્રૌપદી એકલાં તંબૂના દરવાજા સમીપ પહોંચ્યાં. ભીષ્મપિતામહના શિબિરમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને જવાની આજ્ઞા ન હતી, પરંતુ દેવી દ્રૌપદીનું અલૌકિક પાતિત્રત્ય ભીષ્મપિતામહ જાણતા હોવાથી, એક તેને જ, કોઈ પણ સ્થળે ને કોઈ પણ સમયે, આવવાનો પ્રતિબંધ ન હતો. એ વાત સર્વ પહેરેગીરો જાણતા હોવાથી, અટક્યા વગર દેવી દ્રૌપદી પિતામહના શિબિરમાં દાખલ થયાં.

જેવાં દેવી દ્રૌપદી શિબિરમાં પેઠાં કે, તે જ ક્ષણે એક ચોપદારનું રૂપ ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે પણ શિબિરમાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પહેરેગીરે તેમને અટકાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ એક બાબુથી પાછા હોઈ ને બીજી બાબુથી જવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ સઘળી તરફથી તેમને રોકવામાં આવ્યા. છેવટે લઘુલાઘવી કરીને એવી ચપલતાથી શ્રીકૃષ્ણ શિબિરમાં દાખલ થઈ ગયા કે, પહેરીગીરો જોઈ જ રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણે ચોપદારનું એવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે. તેને કોઈ પણ ઓળખી શક્યું નહિ. તંબૂમાં દાખલ થઈને, ચોકીદારોના બેસવાના એક બાજઠ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ બેસી ગયા ને દેવી દ્રૌપદી ભીષ્મપિતામહ જે શય્યા ઉપર હતા, તે ખંડમાં ગયાં.

પિતામહ પલંગપર ચોશીકે અઢેલી લાંબા પગો કરી સ્વતા હતા. તેમના શ્વેત કેશોને શોભાવે એવી શ્વેત શાલ તેમણે ઓઢેલી હતી, તેમનાં નેત્રો મીચેલાં હતાં અને મનમાં જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ દ્રૌપદીને પાંડવોને અભય અપાવવાને મોકલી હતી, તે જ પરમાત્માનું તે ધ્યાન ધરતા હતા. નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જાપ તેમના મુખથી ચાલુ જ હતો. મહાત્મા ભીષ્મ શ્રીકૃષ્ણની અદ્ભુત લીલાનો તે સાક્ષાત્કાર કરતા હતા, તેવામાં જ દ્રૌપદીએ જઈ પ્રણામ કરીને કહ્યું; “સસરાજી ! હું આપને પ્રણામ કરું છું ?”

મીચેલાં નેત્રે જ ભીષ્મપિતામહે કહ્યું; “બહ્મલૌભાગ્યવતી મવ !”

પછી નેત્રા ઉઘાડીને કહ્યું; “અહો ! કોણ દેવી દ્રૌપદી ! તમે અત્યારે પાછલી રાત્રિના અહીં ક્યાંથી ?”

દ્રૌપદીએ ભીષ્મપિતામહની લજ્જા કાઢી બે હાથ બેડીને કહ્યું; “સસરાજી ! આજનો દિવસ આપની પુત્રવધૂ સૌભાગ્યવતી છે ! એ સૌભાગ્યસહિત આપનું છેલ્લું જ દર્શન કરવા હું આવી છું ! મારા સ્વામીઓની આજ્ઞાથી આપનું દર્શન વંદન કરવાને આવી છું ! આપે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, આવતી કાલે અપાંડવી પૃથ્વી કરવી ! આપનું વચન કોઈ કાળે પણ ભિથ્યા થાય તેવું નથી ! આપ સત્યવાદી છો, તેથી કાલે અપાંડવી પૃથ્વી થશે. આપના પુત્રોના અવસાન પછી, આપની આ પુત્રવધૂનું દર્શન, તેના સૌભાગ્ય સાથે આપ પૂજ્ય કરી શકશો નહિ. તેથી છેલ્લી વારનું આપને નમન કરવાને આવી છું !”

તુરત જ ભીષ્મપિતામહ શય્યાપરથી બેઠા થઈ ગયા ને દ્રૌપદીને પૂછ્યું; “આ સમયે તું કોની સાથે આવી છે ?”

શ્રીકૃષ્ણના શિષ્યોના પ્રમાણે દ્રૌપદીએ કહ્યું; “સેવક સાથે !”

ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા; “દ્રૌપદી ! આ સર્વ પ્રપંચ શ્રીકૃષ્ણનો જણાય છે, તે વિના અન્યની બુદ્ધિ જ નથી. તારો તે સેવક ક્યાં છે ? તે અનાથનો નાથ, દીનવત્સલ, બક્તરક્ષક, પાંડવોનો પ્રિય મિત્ર, દેવકીનો જ્યોત્સના, ગોપીઓનો પ્રાણ, લાડીલો ગોપાળ કનૈયો-તારો સેવક ક્યાં છે ?” ભીષ્મપિતામહની અગાધ બુદ્ધિ બેઠને દ્રૌપદી દિશ્-મૂઠ બની ગઈ, સંભ્રમમાં પડી ગઈ.

ભીષ્મપિતામહે એકદમ ઊભા થઈને દ્રૌપદીને કહ્યું; “એ અનાથનો નાથ ક્યાં છે, તેનું મને દર્શન કરાવ !”

દ્રૌપદી બોલી; “હે મહારાજ ! એ તો દ્વારપર છે !” તુરત જ અડવાણે પગે ભીષ્મપિતામહ તંબૂની પહેલી ઠનાત બહાર આવ્યા.

અહીંયાં ચોપહારના વેશમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, હાથમાં છડી લઈને ઊભા હતા, તેમનું દર્શન કરી, તે વિસ્મય મને હાથ બેડીને ઊભા રહ્યા ને તેમનાં ચરણકમળમાં હર્ષનાં અશ્રુઓ પાડતાં તેમણે પ્રણામ કરીને કહ્યું; “હે જગતના નાથ ! હે પાંડવોના સખા ! આપને આટલો બધો શ્રમ લેવાનું શું પ્રયોજન ? આવો પ્રપંચ રચવાનું શું પ્રયોજન ? આપનું મારેલું સર્વ જગત મરેલું જ છે; એ જગતમાં હું પણ સમાયલો છું; આ દાસ આપની ઇચ્છાને સદાય આધીન જ છું. હે કેશવ ! હે પરમ

પ્રભુ પરમાત્મા ! હે ચિદાનંદસ્વરૂપ ! આપની ઇચ્છા વિના એક પાંદડું પણ ફરકતું નથી. તો આ તમારો ભક્ત કોણ ? આપની ઇચ્છાનુસાર પવન વાય છે, સૂર્ય તપે છે, અગ્નિ પ્રકાશે છે,* બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચે છે, રુદ્ર સંહાર કરે છે. આપની જ ઇચ્છા પ્રમાણે આ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર ચાલે છે. આપ જ આ જગતના જીવોના જન્મ, વૃદ્ધિ, જરા, મૃત્યુના કારણ છો; આપની આજ્ઞાનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકે એમ નથી, એવા આપે, આ દાસને માટે પ્રયાસ શા માટે ઉઠાવવો બેઠ્યો ? હે દેવકીનંદન ! હે યશોદાનંદવર્ધન ! હે ગોપીઓના પ્રાણુ ! હે પ્રેમના સાગર ! હે સચ્ચિદાનંદ ! હે મહેશ્વર ! હું આપની કેઈ આજ્ઞાને નહિ ઉઠાવું તેમ છે ? આપનું નામસ્મરણ જ આ જગતના શોક તથા મોહ-માંથી રક્ષા કરનારું છે: હરિ એવા બે અક્ષરોનો શબ્દ જ પ્રાણીઓને સંસારરૂપી મહાસાગરમાંથી તારીને અક્ષય, અભય, સર્વ સુખના ધામ-રૂપ તટપર મૂકે છે,† એવા હરિરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે મારે માટે આટલો શ્રમ ન ઉઠાવવો બેઠ્યો.”

આટલું બોલતાં બોલતાં ભીષ્મપિતામહ એવા તો ગળગળા થઈ ગયા કે, તેમનો કંઠ રુંધાઈ ગયો. પછી તેઓ પરમાત્માનાં ચરણો વચ્ચે મસ્તક મૂકીને પડ્યા જ રહ્યા, ત્યારે તેમને ભીમા કરીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું; “હે ભીષ્મપિતામહ ! તમે મારા સ્વામી છો, વડીલ છો, તમારી કોઈ પણ આજ્ઞા પાળવાને આ વ્યવહારબંધનથી હું સદા જ બંધનમાં છું. હું આપનો દાસ છું, મને આજ્ઞા કરો તે ઉઠાવવાને હું તત્પર છું.”

ભીષ્મપિતામહે કહ્યું; “હે ગોપીકાંત ! હે જનાર્દન ! હે જગન્નાથ ! હે પરમ પુરુષ ! હે પુરુષોત્તમ ! આપનાં વચનો સાંભળીને મને અત્યંત ઔદાસીન્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આપ હજી પણ શું મારી કસોટી કરો છો ? હું શું આપનું સ્વરૂપ જાણતો નથી ? કૌરવસભામાં દુર્યોધનને, રણમાં અર્જુનને, જે વિરાટ સ્વરૂપનું આપે દર્શન કરાવ્યું તે તમે નથી ? ઓ પ્રભુ ! આપ આ વિશ્વનું કારણ છો, વિશ્વનું પાલન કરનારા છો, અવ્યક્ત છો, અવિનાશી છો, દૈત્યોનો સંહાર કરનારા છો, નિદ્રારહિત પ્રાણુ વાયુને જીવનારા છો, શાંત, દાંત તથા જિતેન્દ્રિય છો, સર્વના

* મીષાડસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષોદેતિ સૂર્યઃ । મીષાડસ્માદગ્નિચ્છેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવાતિ પંચમઃ ।

† સકૃદુચ્ચરિતં યેન હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ।

વદઃ પરિકરસ્તેન મોક્ષાય ગમનં પ્રતિ ॥ પાંચવગીતા.

સાક્ષી છો, ભક્તને આનંદ અપનારા છો, ભક્તનું પાલન કરનારા છો, અનેક અવતારો ધરીને અનેક લીલાઓને વિસ્તારનારા છો ને ધર્મની સંસ્થાપના માટે અનેક અવતારધારી છો; હે ભગવન! હે કમળનયન! આપ આ સેવક ઉપર-આપના ભક્ત ઉપર દયા કરીને તેને છોડો નહિ! ધૈરવોની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને જ્યારે મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી, ત્યારે જ હું જાણતો હતો કે, આપની ઇચ્છા વિના એક તરફ પશુ હાલી શકે તેમ નથી. આપે અર્જુનને કહ્યું છે કે, ‘સર્વ ધૈરવ યોધવીરોને મેં પૂર્વથી હથેલા છે,’ છતાં મારે માટે આપને જે શ્રમ પડ્યો છે તે અપરાધને માટે ક્ષમા કરો! ક્ષમા કરો! મહાત્મા પરમાત્માના પરમ ભક્ત ભીષ્મ-પિતામહનાં દીન વચનો સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ પશુ ગળગળા થઈ ગયા.

પછી પ્રેમપુરઃસર ભીષ્મપિતામહનો હાથ પકડી તેમને છાતીસરસા ચાંપીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; “હે ભીષ્મપિતામહ! હે તત્ત્વના તત્ત્વતે જાણનારા ગાંગેય! હે પરમભક્ત! આપ કૃતાર્થ છો. આપના જેવું ત્રણે લોકોમાં કોઈ પશુ નથી; આપ ને હું એક જ છિયે, તથાપિ હું આપને આધીન છું. હે નરશાર્દૂલ! હે નૈષ્ઠક બ્રહ્મચારી! હે સત્યપ્રતિષ્ઠ! હે અસિદ્ધરૂપ! આપના વચનનું ખંડન કરવાને હું સમર્થ નથી. આપે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને આપ જ સફળ કરશો, એવો નિશ્ચય હોવાથી અને તેમ કરતાં અધર્મનો ધર્મ ઉપર વિજય થાય, તે અનીતિને જગતમાં પ્રવર્તતી અટકાવવા અર્થે જ મારે આ શ્રમ લેવો પડ્યો છે. હે ભક્ત ભીષ્મ! હે ગાંગેય! તમે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને નિષ્ફળ કરવા તમે પોતે જ સમર્થ છો, અન્ય નથી જ. પાંડવો તો શું, પશુ આ બ્રહ્માંડનો સ્વામી જે હું, તે પશુ એ પ્રતિજ્ઞા અન્યથા કરવાને સમર્થ નથી, તો પછી બીજાની તો ગતિ જ શી? આ દ્રૌપદી મારી પરમ ભક્ત છે, તેવા જ તમે પશુ છો. પાંડવોથી પશુ તમે મને પરમ પ્રિય છો. વિશ્વનો અચળ નિયમ એ છે કે, માતાપિતા પુત્રોના રક્ષણકર્તા છે. એ અચળ નિયમનો ભંગ ન થાય, માટે આ દ્રૌપદીને આપનાં ચરણોમાં વંદન કરવાની મેં પ્રેરણા કીધી છે. અને જણાવ્યું છે કે, “પાંડવોપર આવેલા આ મહાન સંકટમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને ભીષ્મપિતામહ વિના અન્ય સમર્થ નથી; ભીષ્મપિતામહનો તું આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર, તેથી જ તારું સૌભાગ્ય સચવાઈ રહેશે!” હે ભક્તશિરોમણિ! દ્રૌપદીની પોતાના સૌભાગ્યની કામનાને આપે સફળ કીધી છે અને પાંડવો મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગર્યા છે. આપના મૃત્યુનો ઉપાય શો છે તે જ આપ દ્રૌપદીને કહો, કેમકે તમે સ્વચ્છંદમૃત્યુ છો.”

ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા, “હે સચ્ચરાચર વ્યાપી વિભુ ! હે સર્વજ્ઞ ! આપથી શું અભણ્યું છે ? દુષ્ટદરાજપુત્ર શિખંડીના બાણથી જ મારું મૃત્યુ છે, તે આપ જાણો છો; છતાં મને શા માટે પૂછો છો ? શું આટલા જ માટે આપને શ્રમ લેવો પડ્યો ? હે દીનદયાળ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે કરુણાસાગર ! આપના એક નિમિષ માત્રથી જ આખા જગતનો પ્રલય થાય તો હું શી ગણત્રીમાં ?”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “હે મહાત્મન ! હે ગાંગેય ! હે સ્વચ્છંદમૃત્યુવાળા ! આપની ઇચ્છા વગર આપનું મૃત્યુ કરવાને કોણ સમર્થ છે ? તેમાં તમે જે મારા પરમભક્ત, તેમનું મૃત્યુ આણવાને તો કોઈ પણ સમર્થ નથી. હું, જે આ સર્વ સજીવ છું, પાણું છું, સંહારું છું, તે સમર્થ નથી, તો પાંડવો કેમ સમર્થ બનશે ? પાંડવો આપના પુત્રો છે. એમના કલ્યાણને માટે તમે સદાય ઉત્સુક રહો, એમાં કોઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. પણ તમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આવતી કાલે રણસંગ્રામમાં ‘કાં તો હું નહિ, કે કાં તો પાંડવો નહિ,’ આ તમારી પ્રતિજ્ઞા સદા તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સફળ થઈ શકે તેવી છે. તમારા બાહુબળ આગળ પાંડવોનો પરાજય જ છે; અને પાંડવોનો પરાજય-નાશ એ ત્રણે લોકોમાં તમારી કીર્તિ તથા યશને* લાંચ્છન લગાડનાર થઈ પડે. એ બયથી જ, દેવી દ્રૌપદીને તમારા આશીર્વાદ માટે-અખંડ સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ માટે તમારા જેવા નિત્ય બ્રહ્મચારીને પગે પડાવી. પાંડવો જે તમારા પુત્રો છે તેમનું રક્ષણ તમારી ઇચ્છાનુરૂપ થયું છે, તમને હણવાને પાંડવો સમર્થ નથી, અને પાંડવોને તમે હણો તો પિતાએ સંતાનોનો ઘાત કીધો, એ અધર્મનું પાતક ને અપકીર્તિમાંથી સંરક્ષણ કરાવવા તથા તમારી પ્રતિજ્ઞા ‘હું નહિ કે પાંડવો નહિ’ એનું સાક્રદંડ કરાવવા માટે જ તમારી ભક્તિને અધીન થઈ, તમારી પાસે દ્રૌપદીને વરદાન અપાવવા મેં પ્રેરણા કીધી છે. હે ભક્ત ! હું સદા ભક્તની જ ઇચ્છાને વશવર્તી છું. મારા ભક્તની ઇચ્છાથી હું કિચિત્ પણ વિહર જઈ શકતો નથી. જો તમારી ઇચ્છાથી વિપરીત થાય તો મમ ભક્તનું બિરદ બાય, જે હું સહન કરવે અસમર્થ છું. હે ગાંગેય ! જે પોતાને અર્પણ કરે છે, તે બીજને બચાવે છે, પણ તમારે તો પોતાને અર્પણ કરી પોતાના જ આત્માને બચાવવાનો છે. તમે! જીવનનું લઘુત્વ ને મરણનું

* વાનાદિપ્રમથા કીર્તિઃ કૌર્યાદિપ્રમથં યશઃ । ઘાન દેવાથી જે પ્રાપ્ત થાય છે તે કીર્તિ ને વીરતાથી જે પ્રાપ્ત થાય છે તે યશ, ભીષ્મપિતામહ અનેના લોકોના હતા.

ભવ્યત્વ સારી રીતે જાણે છે. તમે વ્યવહારસંબંધથી બંધાઈ, તમારા હિગત્વ પર્યંત વ્યાપેલા વિશાળ-પ્રપુક્ષિત આત્માને કલેશ વહોરાવ્યો છે, અર્થથી તમારા તુમ આત્માને નીચો નમાવ્યો છે,* તે હું સહન કરી શકતો નથી. તમે જીવન્મુક્ત છો, છતાં તમારામાં વ્યવહારબંધનની† જે વાસના સહજ હતી, તેનો આજે તમે ક્ષય કીધો છે અને તમે વિદેહુમુક્ત સિદ્ધ થયા છો;‡ કેમકે પરમ અક્ષર બ્રહ્મનો તમને સાક્ષાત્કાર થયો છે ને સદસદ્રૂપ માયાને ભેદીને પરબ્રહ્મને અનુભવી

તમે આત્મસ્થ થયા છો. આ પૃથ્વીપર તમારું ભાવી દીર્ઘ દેહ જીવન કલેશકારી ન નીવડે, તેથી મારામાં સમાવવા માટે જ તમારે મુખે તમારું મૃત્યુ નિર્માણ કરાવ.

વાનું આવશ્યક જોયું, ને પરજીવન સમીપ સ્વજીવન તુચ્છ જણાવવા તમને પ્રયાણ સ્વયંયું છે. હે મમ પ્રાણ! પરમ અભેદભક્ત! પ્રારબ્ધ-કર્મના ભોગો અજ્ઞાનીને તથા જ્ઞાનીને સમાન હોય છે, પણ જ્ઞાનીને ધૈર્યને લીધે કલેશ થતો નથી, ત્યારે ધૈર્યરહિત અજ્ઞાની કલેશને પામે છે.॥ પંથ કાપનારા બે પુરુષો સમાન રીતે જ પરિશ્રમને વશ થાય છે, પણ જે માર્ગના અંતરને જાણે છે તે ધૈર્ય રાખીને ધીમે ધીમે ચાલે છે અને અજ્ઞાની-નહિ જાણનારો વ્યાકુળ બનીને કલેશ વહોરે છે. હે ગાંગેય! તમે પૂર્ણજ્ઞાની છો, પૂર્ણભક્ત છો, મારું અંતર છો; તમને જ વિદિત છે કે, તમે પ્રમુખ સર્વ કૌરવ યોધવીરો પૂર્વથી લૌકિક દૃષ્ટિએ હણાયલા છે-સ્વતઃ મુવેલા જ છે, એ સત્ય છે. તદ્દપિ તમે તે હું જ છું, તેથી તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું કંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી. જ્ઞાની મારું અંતર છે,§ પણ ભક્ત તો મારું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. જે મારામાં જ લીન છે, અહંકારવૃત્તિથી રહિત છે, કેવલ આત્મારામ છે, તે કંઈ પણ ઇચ્છતો નથી, તે કામનારહિત જ છે.¶ હે પિતામહ! એવા જ તમે મારા પરમભક્ત છો, સત્ત્વસ્વરૂપને અનુભવનારા છો, પ્રમુદ્ધ છો, મહાત્મા છો, અચળ છો, ભેદથી રહિત છો. હે તત્ત્વના તત્ત્વને જાણનારા!

* અર્થસ્ય દાસોઽહમ્ ।

† સંબંધીજનના સ્નેહની.

‡ વાસનાક્ષયાન્મુક્તિઃ ।

॥ સજ્ઞાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત । । કૃપાદ્વિદ્વાંસૃથા સજ્ઞાઃ કીર્તુર્લોકલક્ષ્મણમ્ ॥

§ જ્ઞાવી ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

યસ્સ્વાત્મપ્રતિરેષ ત્યાદાત્મવૃત્તસ્ય માનવઃ । જ્ઞાતમન્વેષ ચ સંકુટસ્તદ્દેવ કાર્યે ચ વિચિત્રે ॥

સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં સદા આનંદે રમનારા ! તમે મને જાણો છે. ને તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાને હું સમર્થ નથી; હવે ઠહો, હું તમારું શું પ્રિય કરું ?”

લીંગપિતામહે ગળગળા સ્વરે કહ્યું; ‘હે પરબ્રહ્મ ! હે પરમાત્મા ! હે સકલ સૃષ્ટિના સ્વામી ! આપના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જ મારી કૃતાર્થતા છે. આપની ઇચ્છા પાંડવોને વિજય અપાવવાની છે, એ આપનું એક નિમેષ માત્રનું કર્તવ્ય છે. આ સર્વ જગત્ મૃત્યુના મુખમાં જ છે. આપ કાળના પશુ કાળ છો, તેમ અક્ષરના સ્વામી છો. આપનાં દર્શન એ જ મારે સાલોક્ય, સારૂપ્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય મુક્તિ છે; એથી મારે વધારે શું જોઈએ ? આપનાં નિત્યમુક્ત સ્વરૂપનું મારા હૃદયમાં દર્શન સ્મરણ રહો;’ ને

“ભારત જુદું સમય ને સુંદર, અર્જુન રથને ઢાંક્યો;
તે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ જગસુંદર, મમ મનહું રહે ઝાંખ્યો.
સુંદર અલકાવલીમાં રહી છે, રણની ધૂળ લપટાય;
લોહે શ્રમજલ બિન્દુ વહનપર, છળી લાગે મુખકાચ.
મમ ઘાડા બાણનથી ધાયલ, ખંડિત કવચ અંત્ર ધાર્યું;
અનુક્રિન રહો મુજ નેણાં આગે, એ છે મુજનું માગ્યું.
જેને મૂળ પ્રતિજ્ઞા માટે, નિજ પ્રતિજ્ઞા ટાળી;
તેજ સ્વરૂપમાં લાગે લગની, ગતિ મારી બનવારી.
પાંડવ સેનને મૂર્છિત જોઈ, મુજ સામા ધસી આવ્યા;
ટોપ ભરી દૃષ્ટિ કરી સ્વામિ, ચક્ર ફેરી ડરાવ્યા.
પત્ર પકડી પારથ ત્યાં શેકે, સૃષ્ટિ થરથર કંપે;
હસ્તી ફળવા કેસરી પેરે, ઉછાહ વાધ્યો અંગે.
સખા વિનતિ નવ ગણકારી, મુજ વધ ઇચ્છી ધાયા;
તુટી રહ્યું તન કવચ મનોહર, શોભી રહ્યા ધનછાયા.
પીતાંબર ફરફરી રહ્યું છે, એ છળી લાગે પ્યારી;
તેહ રૂપે વસો ચિત્ત મારે, સદા શ્રી ગિરિવરધારી.”

લીંગની આ પ્રાર્થનાથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા ગળગળા થતા લીંગ-પિતામહેને ભેટી પડ્યા. અન્યોન્યનાં રોમાંચો ખડાં થઈ ગયાં, ભેદભાવ મટી ગયો, પરમ જ્યોતીરૂપનું દર્શન થઈ ગયું ! લીંગ નહિ, કૃષ્ણ નહિ, પણ એક જ-અદ્વૈતાત્મરૂપ પરમજ્યોતિ ! શ્રીકૃષ્ણ તે જ લીંગ-રૂપ ને લીંગ તે જ શ્રીકૃષ્ણરૂપ થઈ રહ્યા. લીંગ, કૃષ્ણ, દ્રૌપદી, પહેરે-

ગીરો, સેવક સર્વને એક જ રૂપે અપરોક્ષ ને પરોક્ષ દર્શન થયું. અખંડ
એક્ય ! પરમ દર્શન !

પછી ભીષ્મપિતામહે શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધ પાદથી પૂજન કીધું. પોતાના
ભક્તને થોડા કાળમાં આ જગતમાંથી વિરહ થવાનો છે, તેની વેદ-
નાથી ઘવાયલા શ્રીકૃષ્ણે ગદ્ગદિત કંઠે ભીષ્મપિતામહને અનેક આશી-
ર્વાદો આપીને વિદાય માગી, ત્યારે પુનઃ ભીષ્મે પ્રાર્થના કીધી કે:-

પ્રિય પ્રાણનાય, મન મોહન સુંદર ધારા;
ક્ષણે એકે પણ નવ રહો, મુજ નેણનથી ન્યારા.
તુજ દર્શન વિણ તન, રોમ રોમ ક્રુઃખ બ્યાપે;
તુજ સ્મરણ વિણ આ વિશ્વ, વિષ સમ લાગે.
તુજ સંયોગ વિણ તન, વિયોગ ક્રુઃખ ખૌ સાલે;
અકળાય પ્રાણ જવ તુજ-મૂર્તિ નવ ભાલે.
મુજ ક્રુઃખ હરણ એા જીવન-પ્રાણ આધારા;
ક્ષણે એકે પણ નવ રહો ૧.

આ જીવનના આધાર, અહા ઝૂં તસેત;
તુજ વિણ જમનો કાઠ, ભાસે તૃણવત-
તુજ દર્શનથી સહ રમ્ય, અવર, નહિ ચારું;
તુજ વિણ આ જગતું સુખ, લાગે નહિ ખારું.
સચ્ચિદાનંદ ધનરૂપ, આ નેણના તારા;
ક્ષણે એકે પણ નવ રહો ૨.

તુજ વિણ લાગે ક્ષણ એક, કહપ સમ ભારી;
તુજ વિણ સ્વર્ગનું સુખ, મહા નરક ક્રુઃખકારી.
તુજ સંગે વનનું સુખ, મહાં છું વારી;
મારે મન વસ્યા એક, શ્રી ત્રિવિરધારી.
રહો સદાકાળ મનમાંથી, પ્રાણના ધારા;
ક્ષણે એકે પણ નવ રહો ૩.

દ્રૌપદીને અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું; પાંડવો બચ્યા; સ્વચ્છંદ-
મૃત્યુ ભીષ્મપિતામહે સ્વેચ્છાને અધીન થઈ, સ્વજીવનથી પરજીવન
એક માની, સ્વજીવનને પરમસ્વરૂપમાં વિલીન કીધું. દશમા દિવસના
મહાભારતના યુદ્ધમાં શિખંડોના નિમિત્તે, પણ સત્યનો વિજય કરીને
ભીષ્મપિતામહ અર્જુનના બાણોથી પરાજય પામ્યા, અને પરમાત્માના
રૂપમાં જ વિલીન થઈ, ઉત્તરાયણમાં સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરી, સૂક્ષ્મની

પાર દેવયાનમાં વિચર્યા. ભક્તનાં લાડકોડ પૂરાં પાડનાર પરમાત્માએ જે અદ્ભુત લીલા એ પ્રસંગે દર્શાવી છે, તે અવર્ણનીય છે.*

શ્રીકૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

યોગીન્દ્ર મહાત્માએ સુવિચારને સંબોધીને કહ્યું: “તાત સુવિચાર ! પરમાત્મા સદાય પોતાના ભક્તને અધીન છે. જેવી જેવી ભાવનાથી ભક્ત પરમાત્માને ભજે છે, તેવી તેવી ભાવનાથી પરમાત્મા તેને અધીન થઈ રહે છે. જ્યારે કુરુસભાના અન્ય જીવો શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્યભાવથી જોતા હતા,† ત્યારે જીવન્મુક્ત બીજમ્પિતામહ શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોતા હતા. શ્રીકૃષ્ણનું યથાર્થ અભિદ, એકરસમય સ્વરૂપ

* અદ્વૈતાત્મક દર્શનના આ ગ્રંથમાં દ્વૈતભાવ દર્શાવનાર આ બિન્દુ જોઈ, કોઈ પણ વાચકને ચંકા થશે; કેમકે “ભક્તાધીન ભગવાન્” નામનું આ બિન્દુ છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે દ્વૈતની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ તેમ નથી, એ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતાં સત્ત્વર જણાશે; કારણ કે, આ બિન્દુમાં તો અભેદપદ કેમ પ્રાપ્ત કરાય, તેને માટે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે ને અદ્વૈતનો બોધ કરીને અભેદભાવ જ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ભક્તાશબ્દે કરીને સ્વસ્વરૂપને જણનારો જીવાત્મા સમજવો અને ભગવાન રાખે કરીને શુદ્ધ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સમજવો. જીવાત્મા જો કે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં મળી જાય છે, તોપણ તે પરમાત્માનાં અંશરૂપે જ ગણાય છે. એમાં સમુદ્રતરંગન્યાય એક દૃષ્ટાંતજીત છે. જેમ તરંગ સમુદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈને સમુદ્રમાં જીરો મળી જાય છે, પરંતુ તરંગ કંઈ સમુદ્ર કહેવાતો નથી, પણ તરંગ સમુદ્રનો જ કહેવાય છે; એમ જ જીવ વ્યાપક બ્રહ્મમાં મળી જાય છે, તો પણ તે બ્રહ્મ નહિ-પરંતુ બ્રહ્મજીત કહેવાય છે. આ સિદ્ધાંતને અદ્વૈતમતના પ્રતિપાદન કરનારા શ્રીમદ્ગુરુરાચાર્યે ‘સત્યપિ મેદાપગમે નાય ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ । સામુદ્રો હિ તરંગઃ કચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥’ એ શ્લોકમાં અભેદનું હાઈ, અદ્વૈતમતનો સારોશ, વેદાંતમતનું રહસ્ય જણાવ્યું છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘હે નાય ! તારામાં અને મારામાં અભેદ છે, એ જો કે સત્ય છે, તોપણ હું તારો છું, તું મારો નહિ; જેમ કે સમુદ્રના તરંગો હોય છે, પણ કદી તરંગોનો સમુદ્ર હોતો નથી,’ આમાં જ્ઞાન સાથે ભક્તિરસ ભિન્ન રહેલો છે. એથી પણ સ્પષ્ટ કથન ભગવાન્ શંકરાચાર્યે એક સ્થળે આ પ્રમાણે કરેલું સ્મરણમાં છે. દેહદૃષ્ટ્યા તુ દાસોઽહં જીવદૃષ્ટ્યા ત્વદંશકઃ । આત્મવુદ્ધ્યા ત્વમેવાહમિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ અર્થ:-“હે પ્રભો ! દેહદૃષ્ટિએ જોતાં હું તમારો દાસ છું, (કારણ કે તમે સર્વજીવ્યુક્ત સ્વામી છો.) જીવભાવે જોતાં હું તમારો અંશ પ્રકટ્યો છું, અને શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિએ જોતાં તમે તે હું જ છું, (જે તમે તે જ છું, તમારાથી હું જુદો નથી અને મારાથી તમે જુદા નથી.) એવી મારી નિશ્ચિત મતિ છે.

† અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતમ્ । પરં ભાવમજાનંતો મમ મૃતમહેશ્વરમ્ ॥

કૌરવસભામાં માત્ર ભીષ્મપિતામહ અને વિદુર એ જ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમને જ પરમાત્મા અધીન હતા; અન્ય જીવોને તો પોતા-પોતાની ભાવનાનુરૂપ દર્શન થયું હતું. આ સૃષ્ટિનો સંહાર કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા ભીષ્મપિતામહનો કાળ આણવાને અસમર્થ નહતા, પરંતુ પરમાત્મમય જ ભીષ્મપિતામહ હતા. પરમાત્માને તે વશ નહતા, પણ ભીષ્મપિતામહને વશ તે હતા; કારણ કે તે પરમાત્માના ઐક્યનો અનુભવ કરતા હતા. ભીષ્મપિતામહ પરમાત્માના પરમ ભક્ત હતા, તેમનામાં રાત દહાડો લીન હતા, તેઓ તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જનસમૂહમાં કે એકાંતમાં કર્યા કરતા હતા. એવા ભક્તજનની પ્રતિજ્ઞા અકૂળ નહિ કરવા માટે, દ્રૌપદીને સાથે લઈને, ભીષ્મપિતામહનો આશીર્વાદ અપાવીને, તેમનાં જ વચનનું સાક્ષ્ય પરમાત્માએ કરી બતાવ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ જાણતા હતા કે, ભીષ્મ દુરાધર્ષ છે, અજિત છે, આ લોકમાં તેમની ખરોખરી કરી શકે તેવો કોઈ પણ નથી; તે શ્રીકૃષ્ણ-પરમાત્માના પણ પરમ ભક્ત હતા ને તેમણે શ્રીકૃષ્ણને પણ જીતેલા હતા ! એવા પરમ ભક્તની પ્રતિજ્ઞા અકૂળ જાય, એ પરમાત્મા સહન કરી શકે નહિ.

પ્રિય વત્સ સુવિચાર ! એ જ ભક્તની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા પરમાત્માએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ત્યજ ચક્રરૂપી શસ્ત્ર હાથ ધર્યું હતું. પોતાના ભક્તના હિતને માટે પરમાત્માએ થોડો શ્રમ ઉઠાવ્યો નથી. પ્રહ્લાદને જ્યારે સંકટ આવી પડ્યું, ત્યારે તૃસિહનું અમાનુષિક રૂપ ધારણ કરીને તેણે તેના સંકટનું નિવારણ કર્યું હતું અને ભક્ત તથા પ્રિય સખા અર્જુનને રણમાં તૃષા લાગી, ત્યારે ત્યાં જ ગંગા ઉત્પન્ન કરીને તેની તૃષા મટાડી હતી. પરમાત્માએ અનેક ભક્તોની અનેક વેળાએ કામનાઓ પૂરી છે.

શ્રીકૃષ્ણરૂપનું રહસ્ય

હે પ્રિય વત્સો ! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પૂર્ણ અવતારી છે. એમનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે, એમનું જ્ઞાન પણ દિવ્ય છે. એ પરમ અદ્ભુત સ્વરૂપની અવતારલીલાનું રહસ્ય પણ અદ્ભુત જ છે. નંદ એ બ્રહ્મા છે; યશોદા એ મુક્તિ છે; વસુદેવ એ વેદ છે; દેવકી એ બ્રહ્મવિદ્યા છે; ગોપી એ ગો (પૃથ્વી, વાણી, ઇન્દ્રિયો, ગૌ) છે; શ્રીકૃષ્ણે હાથમાં ધરેલી ચક્રિકા એ યોગમંત્ર છે; બંસી એ સૌમ્ય સ્વરૂપ છે; ગોપસખાઓ

એ દેવતાઓ છે; વનનાં વૃક્ષો એ તપસ્વીઓ છે અને વૃન્દાવન એ સાક્ષાત્ વૈકુંઠ જ છે. બળભદ્ર એ શેષનાગ છે અને સ્વયં એ વેદે નિરૂપણ કરેલું પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણે જે અનેક પ્રકારની લીલાઓ કીધી છે, તેમાં અપરમાતા રાહિણી એ ધ્યાનમૂર્તિ છે; સત્યભામા એ અહિંસા સ્વરૂપ છે; અકૂર એ સત્ય છે; ઉદ્ધવ એ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ છે; કંસ એ કલહ છે; અઘાસુર એ કામ છે; ચાણુર એ દ્રેષ છે; મુષ્ટિક એ મત્સર છે; કુવલયાપીઠ એ દર્પ છે; બકાસુર એ ગર્વ છે; તૃણાવર્ત એ લોભ છે; કેશી સાક્ષાત્ ક્રોધની મૂર્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણે ધારણ કરેલો શંખ એ લક્ષ્મીરૂપ છે; નંદકબર્જી એ રુદ્રનું ઉચ્ચરૂપ છે; સુદર્શન ચક્ર એ જ્ઞાનચિહ્ન છે; ધારણ કરેલો બાણ એ કાળ છે; શારંગધનુષ એ માયા છે; પદ્મ એ જગતનું બીજ છે; વૈજયંતી માત્રા એ વાયુ છે; તુલસીમાળા એ ભક્તિ છે; ચમર એ ધર્મ છે; છત્ર એ આકાશ છે, અને પટરાણી ઋકિમણી એ બુદ્ધિ-આદ્ય શક્તિ-મહામાયા છે.*

આલું શ્રીકૃષ્ણના પરમ સ્વરૂપનું સ્મરણ ભીષ્મપિતામહ દષ્ટિ સમીપથી ક્ષણભર પણ ખસેડતા નહતા. શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન તેઓને કંઈ પણ દષ્ટિએ પડતું ન હતું. ચરાચરમાં, જ્યાં દષ્ટિપાત થતો ત્યાં ત્યાં, તે એ જ સ્વરૂપમાં વિહરતા હતા. તે સર્વ કર્મ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણને અર્પતા, ફલાલિસંધિના ત્યાગી રહેતા, ને કામરહિત બની તેને જ પરબ્રહ્મપૂર્ણનું પૂર્ણ, તત્ત્વનું તત્ત્વ ને સારનું સાર જાણતા-અનુભવતા. એવા પરમભક્ત ભીષ્મને શ્રીકૃષ્ણ આધીન જ હતા.

હે જીવન્મુક્તો ! પરમાત્માનું તમારે ક્ષણભર પણ ધ્યાન-લક્ષ મૂકવાનું નથી. તેના જ લક્ષમાં જે જીવ નિમગ્ન થાય છે, તેણે સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કર્યું, સર્વ પૃથ્વીનું દાન કર્યું, સહસ્ર યજ્ઞો કર્યાં, પિતૃ-ઓને ઉદ્ધાર્યાં, દેવોનું યજન કર્યું, એમ સમજવું. પરમાત્માના લક્ષમાં વિહરતો જીવ સંસારી નથી, દેહી નથી, પણ કામનાથી મુક્ત જ છે, નિત્ય કેવળને પ્રાપ્ત કરનારો છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. તેને ઈન્દ્રિયોના અર્થને વિષે તેમ કર્મ વિષે પણ આસક્તિ રહેતી નથી. જે પુરુષે સર્વ સંકલ્પોનો નાશ કીધો છે,† તે જ ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મનો સખા છે, બંધુ છે, રે ચિદાનંદરૂપ જ છે. પરમાત્માની સાયુજ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણની આવશ્યકતા છે; પછી પાદસેવન,

* વિસ્તાર માટે જુઓ કૃષ્ણોપનિષત્.

† ચદા દિ નૈરિદિચાયેષુ ન કર્મસ્વનુષન્તે । સર્વસંકલ્પસંન્ધાણી ચોમાકલ્પસ્તદોચ્યતે ॥

અર્ચન અને વંદન કરતાં કરતાં હાસ્યભાવ મનમાં આણવો.* એ હાસ્ય-
ભાવમાં હું તેમનો છું, એવો વિચાર મનમાં દૃઢપણે ઠસાવવો. એ
શરણું શ્રેષ્ઠ છે; પણ મૃદુ છે.

એમાં પુરુષે મનસા વાચા કર્મણા આ જ દૃઢ નિશ્ચય કરી લેવો.
કે, હે દીનવત્સલ ! હે દયાસિંધો ! હે કરુણાસાગર ! આપનું અલૌકિક

સ્વરૂપ જાણવાને હું અસમર્થ છું; છતાં આપનું
હાસભાવની આર્થના સ્વરૂપ હું જોઉં છું ને આપના જ પ્રેમમાં રમું છું.

હે નાથ ! મારા તમારા વચ્ચે મોટો ભેદ છે, છતાં
હું તમારો જ છું; હું તમારે શરણે છું; હું તમારો પરમ ભક્ત છું. હે
નાથ ! તમે મારા નથી, તથાપિ હું તમારો છું. માટે મારા ઉપર દયા
કરીને આપ મને આપની ભક્તિને પરમ અધિકારી કરો ને આપને
શરણે લ્યો. આ નરકરૂપ સંસારમાં અપાર દુઃખમાંથી ઉગારીને તમે
મને તમારી સેવાનો અધિકારી કરો. હે નાથ ! જેમ સમુદ્રમાંથી
નીપજવા તરંગો સમુદ્રના છે, સમુદ્ર કંઈ તરંગનો નથી, તેમ જ હે
દીનવત્સલ ! ભેદભાવ હોવા છતાં હું તમારો છું. તમે મારા નથી.

આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનોનો અભ્યાસ પરિપાક દશાને
પામવો જોઈએ. આ ભક્તિપ્રકાર મૃદુ છે. એવી હાસ્યની સ્થિતિ પૂર્ણ
થતાં હાસ પણ સખા થાય છે. એવું આ સંસારમાં અનેક સ્થળે
જવામાં આવ્યું છે, તે પરમાત્મા એકનિષ્ઠ ભક્તને પોતાનો સખા
કરવાનો વિલંબ કરે તેમ નથી. એ સ્થિતિમાં, જે પરમાત્માનું હાસ-
સ્થિતિમાં ભેદભાવે ઉપાસન થતું હતું, અને જે પરમાત્માનું અન્યરૂપે
સેવન થતું હતું, તે પરમાત્મા સખા સ્થિતિમાં ભક્તના હૃદયમાં જ
નિવાસ-સ્થિતિ કરી સર્વકાળ રહે છે. એ સ્થિતિમાં આવેલા જીવના
ચર્મચક્ષુ સમક્ષથી પરમાત્મા દૂર જાય, પરંતુ તેના હૃદયચક્ષુ સમીપથી
તેનું વિદ્વર થવું, એ તે અશક્ય જ હોય છે. સંસારમાં રહ્યા છતાં
અનેક જાતનાં દુઃખો આવી પડે, તેવે સમયે પણ પરમાત્મા જેના
હૃદયમાંથી વિદ્વર થઈ શકતા નથી, તેવા ભક્તને અંતે પરમાત્મા પોતાના
હૃદય સાથે, જેમ ગોપીઓને ચાંપી હતી, તેમ ચાંપીને તેની સર્વ
કામનાઓને સફળ કરે છે. ભક્તિનો આ દ્વિતીય પ્રકાર મધ્યમ ગણાય
છે, પણ ભક્તિનો શ્રેષ્ઠ પ્રકાર આત્મનિવેદન છે.

* ભવણં ક્ષીતેન વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । ભર્ષનં વન્દનં હાસ્યં સહચમાત્મનિવેદનમ્ ॥
હતિ પુંઢાર્પિતા વિષ્ણોર્મધિચેત્ત્વચ્છ્રુણા । ક્રિયતે ભગવત્સદ્વા તન્મયસ્વરૂપીત્તમુત્તમમ્ ॥

એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને વાસુદેવઃ સર્વમ્ । સર્વત્ર વાસુદેવ વગર
 આત્મનિવેદન ભક્તિ બીજું કંઈ પણ દૃષ્ટિએ પડતું નથી. હું તે તે ને તે તે હું,
 એવી સાર્વિક ભાવના તેના હૃદયમાં વિલસે છે; તેવો
 પુરુષ, નિત્ય, મુક્ત પરમાત્માનો પરમ અનન્યભક્ત છે.

જે પોતાથી અન્ય કંઈ જોઈ શકતો નથી, અન્યને ઉપાસતો નથી,
 અન્યનું શરણું લેતો નથી, જે સર્વાંકાર, સર્વમય, ચિદાનંદસ્વરૂપમાં જ
 વિલસે છે, સર્વત્ર અભેદમય જીવે છે, તે નિઃસંશય રહીને સંસારની સર્વ
 કામનાનો ત્યાગ કરી દે છે. તેને શત્રુ કે મિત્ર, સ્વજન કે અન્યજન,
 સુવર્ણ કે ભસ્મ, પારસમણિ કે પાષાણ, રોગ કે ભોગ, તીર્થ કે શ્વપચનું
 ઘર, દેવાંગના કે કૂખડી, શ્વાન કે સર્વાંગસુંદર અશ્વ, અમૃત કે વિષ,
 આ લોક કે દેવલોક, કીટત્વ કે વિહંગમત્વ, કોઈ પણ સ્થિતિ સમાન છે.
 તેમાં તે સુખ કે દુઃખ માનતો નથી, પણ એકરૂપ રહે છે. જેની સ્વર્ગની,
 ઈંદ્રપદની કામના નષ્ટ થઈ છે, તે જ સાચુજ્ય મુક્તિનો સ્વામી છે.
 શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે તેમ, કર્મફળના આસંગો તજી, નિત્ય
 તૃપ્ત, નિરાશ્રય એવો જે કર્મને વિષે અત્યંત પ્રવૃત્ત છતાં પણ કંઈ
 ઠરતો નથી,* જેવા છતાં પણ જોતો નથી, સાંભળવા છતાં પણ સાંભ-
 ળતો નથી, કર્તવ્ય માત્રમાં જેની ઉદાસીનતા છે, તે સદાય તૃપ્ત છે,
 સદાય મુક્ત છે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા પછી એ ભક્તને પુનર્જન્મ
 નથી; તેને ઉદયે નથી, તેમ અસ્તે નથી; તે સત્ કે અસતથી વિદ્વર
 નથી, તેમ ભિન્ને નથી. જેનું અહંત્વ નાશ પામ્યું છે, તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ-
 રૂપ જ છે. આત્મસ્વરૂપના સહજાનંદમાં સદા વિહરતા, સ્વચ્છંદ લીલા
 ભોગવતા, એ ભક્તો નિઃસંગ, નિરર્ગળ, એવી રીતે વિચરે છે કે, જેમ
 પાણીમાં ચાલતા મચ્છની ગતિ કે આકાશમાં ઊડતા પક્ષીની ગતિ ગૂઢ
 રહે છે—અને તેનો પાર પામી શકતો નથી, તેમ આત્માનંદ એકાંતિક
 ભક્તને મનુષ્ય તો શું પણ દેવતાઓ પણ કળી શકતા નથી. આવી
 સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈને, હે તાત ! તમે જગતમાં વિચરો. તમને કોઈ
 પણ પ્રકારનો દોષ લાગશે નહિ. પરમાત્મા ભક્તનો છે, ભક્ત તેનો
 છે, ભક્ત ને તે એક સ્વરૂપ છે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ,
 દેહી છતે જીવન્મુક્ત છે; વિદેહી છતે જીવન્મુક્ત છે.

હરિઃ ॐ શાંતિઃ ! શાંતિઃ ! શાંતિઃ !

* ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યભિપ્રવક્તોઽપિ નેવર્કિષ્ણિત્કરોતિ સઃ ॥

જ્યોતીસ્વપ્નું દર્શન

પોતાના પ્રિય શિષ્યોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરીને યોગીન્દ્ર મહાત્મા ક્ષણમાત્ર મૌન ધરી રહ્યા. બંને શિષ્યો ગુરુદેવના મુખદર્શનનું પાન કરતાં ગળગળા થઈ ગયા. જવાની ઇચ્છા ન છતાં, નિરિચ્છાએ ઊઠ્યા; મન્દ મન્દ પગલે ચાલવા માંડ્યું. ગુરુદેવ તેમનો મનોભાવ જાણી ગયા, ઊઠ્યા. તેમણે બન્નેને હૃદયસરસા ચાંપ્યા, માર્ગસ્થ કીધા.

થોડાંક પગલાં આગળ જઈ, સુવિચાર ને પ્રકટપ્રજ્ઞાએ યોગીન્દ્ર દેવનું પુનઃ દર્શન કરવા મુખ ફેરવ્યું. શું દૃષ્ટિએ પડ્યું? પર્ણકુટી-ગુહા ન હતી, સિંહ પણ ન હતો, માત્ર યોગીન્દ્ર! સમાધિસ્થ યોગીન્દ્ર! તે આકાશના અવકાશમાં ઊભા હતાં. ધીમે ધીમે તે આકાશમાં વ્યાપક જણાવા લાગ્યા. સુવિચાર ને પ્રકટપ્રજ્ઞાની દૃષ્ટિ એકતાર થઈ. પછી ધીમે ધીમે, ક્ષણે ક્ષણે તેમના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ ઓગળવા લાગ્યાં ને જોતજોતામાં તે એવા અદૃશ્ય-અગોચર થતા ગયા કે, ચર્મચક્ષુથી જોવું અશક્ય થઈ પડ્યું.

બંને શિષ્યો યોગીન્દ્રના આ પ્રમાણે અકસ્માત અદૃશ્ય થઈ જવાથી-વિશ્વમાં વિશ્વમય થવાથી અતિ ઘણા અંજાઈ ગયા. તેમનાં નેત્રોમાંથી એક સરખી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. એટલામાં ચોપાસ એક દિવ્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત થવા લાગ્યું. તે સર્વવ્યાપી સ્વરૂપ, મહાતેજોરાશિનેા પુંજરૂપ અલૌકિક ગાન કરતું હતું, સર્વત્ર છવાઈ ગયલું હતું. જે દિશામાં દૃષ્ટિ કરે તે દિશામાં મહાત્માનું સ્વરૂપ દર્શન દેતું હતું, ત્યાંથી મધુરો ગાનનાદ એવો જ નીકળતો હતો કે, “સંસારના નિષ્કામપણે સ્વયં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો ભોગવીને કુંદન-

દિવ્ય બોધ રૂપ થયા વિના પરમાત્માનું પરમધામ પામી શકાતું નથી. તે ધામ પ્રાપ્ત કરનારાએ સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરવાનો છે. હે શિષ્યો! હે બાળકો! તમારું શેષ આયુષ્ય મહાત્મક કરીને સંસારમાં વિચરણ કરવાથી કેઈ પણ જાતનો તમને પ્રત્યવાય લાગશે નહિ. જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે મારો જન્મ છે. આ જન્મ પણ તે જ છે. મારારૂપ થશો, મારા ભક્ત થશો, તો તમારી ગતિ છે, મોક્ષ છે.” આ પ્રમાણે ધૂમતા નાદમાંથી નીકળતા શબ્દ-બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી એક પરમજ્યોતિ પ્રકટ થઈ અને જોતજોતામાં આકાશના અવકાશમાં વિલીન થઈ ગઈ.

અને દંપતી શુદ્ધરૂપ અન્યા છતાં પણ ગુરુવિરહથી ઉદાસ થઈ ગયાં. પછી કેટલોક કાળ પવૈતપર રહી, ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરી, પ્રારબ્ધ ભોગવવાને તેમણે એ દિવ્ય સ્થળનો ત્યાગ કીધો, તે બન્ને ધીમે ધીમે હિમ્મતગરિનું સૌન્દર્ય નીરખતાં નીરખતાં પોતાના સ્થાનમાં આવી રહ્યાં. જે ઉત્તમ જ્ઞાન તે મહાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કીધું હતું, તેનો અનેક લોકોને ઉપદેશ આપીને, સંચિત કર્મના ભોગ ભોગવી, નિર્વાસનિક બની-શુદ્ધ નિર્ગુણ બની, કાળની જ નિરીક્ષા કરતાં તેઓ સંસારમાં વિચરવા લાગ્યાં અને કાળ આવતાં પરમાત્માનાં પ્રેમધામમાં જઈને અખંડ પ્રેમાનન્દની લીલાનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં.

इति श्रीनंदनंदनपादारविंदमिलिंदेन देशाङ्कुलोत्पन्नेन सूर्यरामसुतेन
इच्छारामेण विरचिते चन्द्रकान्ते पर्णकुटीरहस्यनाम्नि चतुर्थप्रवाहे
तत्त्वानुसंधानोपदेशनामा द्वितीयः खंडः ॥

વિલય

कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरन्ति रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये ।
ते भिन्नदेहाः प्रविशन्ति कृष्णं हविर्यथा मन्त्रहुतं वृताशे ॥

અર્થ-શ્રીકૃષ્ણ(પરમાત્મા)માં આસક્ત, શ્રીકૃષ્ણનું ક્ષણે ક્ષણે સ્મરણ કરનાર, રાત્રિના સૂતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું (અર્થાત્ નિદ્રા, સ્વપ્નમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું), ઊઠતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું જેને સ્મરણ થાય છે, તેવો જીવાત્મા ભિન્ન દેહવાળો છતાં, જેમ મંત્ર બાળી હોયેલું હવિ અગ્નિમાં મળી જાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં મળી જાય છે.

[નોંધ-ચન્દ્રકાન્તમણિના ચતુર્થ વિભાગનો અથવા પંચમ પ્રવાહનો અલ્પ આરંભ કરીને અન્યકર્તા અમારા પૂજ્ય પિતા શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ એમનો દેહ સાંત પડ્યો. દયાળુ સર્વેશ્વરની ઇચ્છા આ અન્યની પૂર્તિને અનુકૂળ ન થઈ, એટલે આ અન્યમાળાનો છેલ્લો ભાગ ચઢ્ઢાએ અપૂર્ણ રૂપમાં જ રહ્યો છે, અને તે કાંઈથી પૂર્ણ થઈ શકે તેમ નથી. સદ્ગતના વચનામૃત પ્રમાણે તેઓશ્રીનો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને હૃદયના સંવાદ દ્વારા પરમાત્માના પરમધામનું અવર્ણનીય શક્ય વર્ણન આપવાનો વિચાર હતો, પણ તે ફલીલત થયો નહિ. ધણા જિજ્ઞાસુઓ તેમના રચિત ચતુર્થ ભાગ માટે પૂચ્છા કરતા કરે છે, તેઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે આ ખુલાસો કરીએ છીએ.

ન. ઈ. દેસાઈ]

[ચંદ્રકાંત ભાગ ૪ થાના થોડાઠ જ પાનાં લેખકે લખ્યાં હતાં. ત્યારપછી લેખકનું તા. ૫-૧૨-૧૯૧૨ ના રોજ અચાનક હૃદય બંધ પડી જતાં અવસાન થયું, એટલે અંત અપૂર્ણ રહ્યો છે. -પ્રકાશક તા. ૧-૧૦-૪૮]

ચન્દ્રકાન્ત

(વેદાન્તજ્ઞાનનો મુખ્ય ગ્રંથ)

ચતુર્થ ભાગ

પંચમ પ્રવાહ-અભ્યાસયોગ; ૫૪ પ્રવાહ-શુદ્ધિશુદ્ધિ;
સપ્તમ પ્રવાહ-પરમધામ-કૃત્યધામ

કર્તા

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

“ગુજરાતી”ના આઠ તંત્રી. “ગુજરાતી” પ્રેસના સ્થાપક. “ગુજરાતી” પંચાંગના પ્રવર્તક. સંપાદક-“બહુત કાવ્યહોડન,” “નરસિંહ મહેતાદેવ કાવ્યસંગ્રહ,” “પદ્યબંધ ભાગવત,” “કૃષ્ણચરિત્ર,” “પંચદશી” ઉપર “ચન્દ્રકાન્ત વિવરણ”ના કર્તા. હિન્દુ અને ખ્રિસ્તીઓ, હિંદીપર હુલો, શિવાજીની સુરતની લૂટ, સવિતા સુંદરી, ગંગા, દીપુ સુલતાન, બાળકોનો આનંદ વગેરેના પ્રણેતા. વાસ્ત્વિક રામાયણ, શુકનીતિ, વિદુરનીતિ, યમસ્મૃતિ, ચારુચર્યા અથવા શુભાચાર, કળાવિલાસ, અરેબિયન-નાઈટ્સ, ઇત્યાદિના ભાષાંતરકર્તા.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ

સંવત ૨૦૦૪]

[સન ૧૯૪૮

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ ૧

ચન્દ્રકાંતની કરવા ધારેલી રચના

ચન્દ્રકાંત ભાગ ૧ લે।	{	પ્રથમ પ્રવાહ—પુરુષાર્થ દ્વિતીય પ્રવાહ—ચૈતન્ય
ચન્દ્રકાંત ભાગ ૨ જો	{	તૃતીય પ્રવાહ—અચ્યુતપદારોહણ
ચન્દ્રકાંત ભાગ ૩ જો	{	ચતુર્થ પ્રવાહ—પર્ણકુટી રહસ્ય
ચન્દ્રકાંત ભાગ ૪ થો	{	પંચમ પ્રવાહ—અભ્યાસયોગ ષષ્ઠ પ્રવાહ—જીવન્મુક્તિ સપ્તમ પ્રવાહ—પરમધામ—કૈવલ્યધામ

“ચન્દ્રકાંત ૪ થા ભાગ”નાં ૮૦ પૃષ્ઠ લખાયાં છે, પણ અગાડી ચાલતું જ નથી.”

ચિત્રા રામ શૂ - દેવદાસ

લેખકના પરમભિત્ર સદ્ગુરુ શ્રીમદ્દાદા શાસ્ત્રીજી તા. ૨૧-૧૧-૧૯૧૦ ના લખેલા પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત.

નોંધ :- ચંદ્રકાંત ભાગ ચોથાનું માળખું, રૂપરેખા, રચના નીચે પ્રમાણે ગોઠવી રાખી હતી, પણ તે પ્રમાણે કરવાને લેખક દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવવાને આ પૃથ્વીતળપર હયાત રહી શક્યા નહિ, તેથી આ ચંદ્રકાંતનો ચોથો ભાગ પૂર્ણ લખાયો નથી. તેટલા પૂરતો ચંદ્રકાંત ગ્રંથ અપૂર્ણ કહેવાય. નીચેની અનુક્રમણિકા પરથી વાંચનારને ચોથા ભાગનું જાણું, અસ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે તો ઇશ્વરકૃપા સમજવી.

ગાંધી જયંતી :: તા. ૨-૧૦-૧૯૪૮ ખાલુભાઈ ઇચ્છારામ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ પ્રવાહ-અભ્યાસયોગ (પરમાત્માને પામવા માટે શું કરવું? અને કેવો યોગ ફળદાયી નીવડે તેનું વર્ણન.)

શાસ્ત્રોનું ને સદ્ગુણના વચનોનું રહસ્ય સમજ્યા પછી યોગ્ય-એક ધ્યાનથી પરમાત્માને પામવાનો મુમુક્ષુ અભ્યાસ કરે છે.

પદ્મ પ્રવાહ-જીવન્મુક્તિ

(જીવન્મુક્ત એટલે શું? અને કેવા પ્રકારે જીવન્મુક્તિ મળે તેનું વર્ણન.)

પરમાત્માને પામવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થ યોગે તે મુમુક્ષુ જીવન્મુક્ત થઈ જશે.

ચતુર્થ પ્રવાહ-પરમધામ

(પરમધામ એ શું છે? ત્યાંના ઐશ્વર્ય-પ્રતાપ; કૈવલ્ય દશા પ્રાપ્ત થતાં, થતી જનની-આત્માની સ્થિતિ; પરમાત્માનું નિત્યમુક્ત સ્વરૂપ-પરમધામ-અક્ષરધામ કેવું છે, તે સર્વેનું વર્ણન.)

ને જેવો તે મુમુક્ષુ જીવન્મુક્ત થયો કે પરમધામને પામી લયયોગ સાધશે.

લેખકનું વક્તવ્ય

ચંદ્રકાંત પ્રથમ ભાગ (સન ૧૮૯૧ માં) તૈયાર કરીધો ત્યારે આ પ્રમાણેની રચના કરવા નિર્ધારી હતી ને માત્ર દિશા દર્શાવી હતી; પણ લખતાં લખતાં જેમ વિચારમાં વધારે જાડો ઉતરતો ગયો, તેમ તેમ એ ક્રમમાં સહજ ફેરફાર થતો ગયો છે.

ઇ. સ્કૃ. ૧૯૫૫. સન ૧૯૧૨.

સુમંગલમ્

પ્રશસ્તાચરણં નિત્યમપ્રશસ્તવિવર્જનમ્ ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १ ॥

નિત્ય પ્રશંસનીય ઉત્તમ આચરણથી વતવું અને અપ્રશંસનીય ખરાબ આચરણનો ત્યાગ કરવો એને જ તત્ત્વદર્શી ઋષિઓએ મંગલ કહ્યું છે. ૧

मंगलामंगलं यतैयत् करोतीतीश्वरो हि मे ।

तत्सर्वं मंगलायेति विश्वासः सख्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ઈશ્વર જે કંઈ મંગળ કે અમંગળ કરે છે તે સર્વ મારા મંગળ માટે જ છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તેને ઈશ્વર સાથેના સખ્યપણાના લક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૨

यत्कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मया कृतम् ।

त्वया कृतं तु फलमुक्त्वं त्वमेव मधुसूदन ॥ ૩ ॥

હું મધુસૂદન ! મેં જે કંઈ કરેલું હોય અથવા હું જે કંઈ કરીશ તે સર્વ મારું કરેલું નથી, પણ તું કરાવેલું છે, અને તેના ફળના બોક્તા પણ તમે જ છો. ૩

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः ।

संतोषं जनयेत् प्राज्ञः तदेवेश्वरपूजनम् ॥ ४ ॥

પ્રાજ્ઞ માણસે કોઈપણ પ્રકારે મહેનત લઈને માનવ જનને સંતોષ આપ્યો હોય તો તે જ તેનું ઈશ્વરપૂજન છે. ૪
યત્સત્તયા સદિદમસ્તિ યદાત્મભાસા પ્રદ્યોતિતં જગદ્દોષમપાસ્તદોષમ ।
તદ્ભ્રમ્ય નિષ્કલમસંગમપારસૌંદર્યં પ્રત્યગ્ભજે પરમમંગલમદ્વિતીયમ્ ॥ ૫ ॥

જેની સત્તાથી આ જગત ચેતનાત્મક સર્વ જગત્ અસ્તિત્વ બોગવે છે અને જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે સર્વ જ્ઞતાના નિષ્કળ, સર્વ સંગથી રહિત, કોપોથી રહિત, અપાર સુખસ્વરૂપ, પરમ મંગલમય અને ઘટધટમાં વ્યાપી રહેલા અદ્વિતીય એવા પ્રભુને હું બોલું છું. ૫

નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિત્ જ્ઞાત્ ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ ।

જાનન્નાપિ હિ મેધાવી જઙ્ગવત્ લોક આચરેત્ ॥ ૬ ॥

પૂછ્યા વિના બોલવું નહિ, છળકપટથી પૂછનારને જવાબ આપવો નહિ, મેધાવી એ તો સર્વ જાણતો હોવા છતાં જગતમાં જડ પ્રમાણે આચરણ કરવું. ૬

કેચિદ્વદન્તિ ધનહીનજનો જઘન્યઃ કેચિદ્વદન્તિ ગુણહીનજનો જઘન્યઃ ।

વ્યાસો વદત્યસ્તિલ્લવેદપુરાણવિજ્ઞો નારાયણસ્મરણહીનજનો જઘન્યઃ ॥ ૭ ॥

સાંસારિકો વહે છે કે ધનહીન જન કંઈ કામનો નહિ; નીતિજ્ઞો કહે છે કે ગુણહીન મનુષ્ય કંઈ કિંમતનો નહિ; પરંતુ અખિલ વેદ પુરાણ જાણનારા વ્યાસદેવજીનું તો એમ કહેવું છે કે, શ્રીનારાયણના સ્મરણથી વિમુખ થયેલ મનુષ્ય જ ખરેખર પામર છે. ૭

સુતઃ સચરિતઃ સતી પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસાદોન્મુલ્લઃ

સ્નિગ્ધં મિત્રમવશ્ચકઃ પરિજનો નિષ્કેશલેશં મનઃ ।

આકારો રુચિરઃ સ્થિરશ્ચ વિભવો વિશ્વાવદાતં મુખં

તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ઠદહરૌ સંપ્રાપ્યતે દેહિનામ્ ॥ ૮ ॥

જો જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થયા હોય તો જ પુરુષને સારાં આચરણવાળો પુત્ર થાય છે, સતી સાંઘી સ્ત્રી મળે છે, સ્વામી (શેઠ વગેરે પોપણ કરનાર) પ્રસન્ન રહે છે, સ્નેહવાળો મિત્ર મળે છે, નોકર વગેરે શુદ્ધ મનથી રહે છે, મનમાં શંકા પણ ક્યેશ રહેતો નથી, સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, પૈસવ સ્થિર થાય છે, અને મુખ વિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે. ૮

કોઽહં કસ્ત્વં કુત આયાતઃ કા મે જનની કો મે તાતઃ ।

ઈતિ પરિભાવય સર્વમસારં સર્વં ત્દક્ત્વા સ્વપ્રવિચારમ્ ॥

કા તવ કાંતા કસ્તે પુત્રઃ સંસારોઽયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્ય ત્વં વા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિત્તય યદિદં જ્ઞાતઃ ॥ ૯ ॥

હું કોણ ? તું કોણ ? ક્યાંથી આવ્યો ? મારી જનની કોણ ? મારો પિતા કોણ ? આ પ્રમાણે સ્વમંતુલ્ય સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરી સર્વ અસાર છે એમ જાણ. તે જ પ્રમાણે તારી સ્ત્રી કોણ ? તારો પુત્ર કોણ ? તું જ પોતે કોનો ? અથવા તું ક્યાંથી આવ્યો છે ? આ સંસાર જ ધણે વિચિત્ર છે. માટે હે ભાઈ ! આ સર્વ વસ્તુ સ્થિતિનું તું મનન કર. ૯

કાહં બ્રહ્મેષિ ચિદ્વા વિરહિચ્ચક્ષ્ણં દર્શયન્તી વિશુદ્ધં
 કૂટસ્થસ્વપ્રકાશં પ્રકૃતિસુચરિતા સ્ખન્દદન્તી ચ માયાદ્ ।
 કાચિથાહંમેતિ સ્થગિતપરસ્ત્થા વિત્તભિતૌ લિલ્લન્તી
 સર્વાનર્થાનનર્થાન્ વિષયગિરિભુવા વાસનાગૈરિકેષ ॥ ૧૦ ॥

જે નિત્ય નિરતિશય સુખરૂપ, વિશુદ્ધ, ક્ષુદ્રસ્થ, સ્વયંપ્રકાશ
 એવા પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને દર્શાવતી તથા માયાનું ખંડન કરતી,
 સ્વભાવથી જ સુચરિત્રવાળી ‘બ્રહ્મં બ્રહ્મ’ હું બ્રહ્મરૂપ છું, એવા આકા-
 રની બ્રહ્મવિદ્યા ક્યાં અને પરબ્રહ્મના સુખને ઢાંકી દેનારી તથા
 વિષયરૂપી પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા વાસનારૂપી ગેરવટે ચિત્તરૂપી
 ભીંત ઉપર સર્વ જાતના અનર્થોને આવેખતી અર્થાત્ ચિત્તને અનર્થોના
 તરફ ધસડી જનારી ‘અહં, મમ’ હું તથા મારૂં તારૂં એવા પ્રકારની
 અવિદ્યા ક્યાં ? ૧૦

યામાસાય ત્રિકોક્તીજનમહિતશિવાવલ્લભારામભૂમિ
 ત્રણ્ણાદીનાં સુરાણાં સુસ્રવસતિભુવાં મળ્દલં મળ્દયન્તિ ।

નો ગર્ભે વ્યલુટન્તિ ક્ષિદિપિ મહજા માતુરુક્ષાન્તિભાજ-
 સ્તાં કાશી નો મજન્તે કિમિતિ સુમતયો દુઃસ્વભારં વહન્તઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્રણે લોકમાં પરમપૂજ્ય શ્રી હાવાવલ્લભ એવા શંકરની વિશ્રામ
 ભૂમિરૂપ કાશીપુરીમાં જે મનુષ્યો નિવાસ કરે છે, તે મનુષ્યો બ્રહ્મા-
 દિક જેવતાઓના સુખકારક સ્થાનોને પણ અલંકૃત કરે છે. અર્થાત્
 તે તે પવિત્ર સ્થાનોના પણ એક આભૂષણસ્વરૂપ થઈ પડે છે. એટલું
 જ નહિ, પરંતુ તેઓને માતાના ગર્ભમાં કહી પણ પુનઃ આજોટું
 પડતું નથી અને જન્મમરણના ફેરામાંથી હમેશને માટે મુક્ત થઈ
 જાય છે. માટે હે સુમતિભાવ પુરુષો ! તમે શા માટે સાંસારિક
 દુઃખના ભાવને વહા કરો છો ? અને કાશીપુરીમાં શા માટે વાસ
 કરતા નથી ? ૧૧

ત્રણતદુરિતચૌરઃ પૂતનાપ્રાણચૌરઃ

ચલ્લયવસનચૌરો બાલગોપાંગનાનામ્ ।

નયનહવચચૌરઃ વદયતાં સજ્જનાનામ્

અપહરતિ મનો મે કોઽપયચં કૃષ્ણચૌરઃ ॥ ૧૨ ॥

શરણે આવેલાના કુઃખ હરનાર, પૂતનાના પ્રાણ હરનાર,
 બાલગોપીઓના બંધકી અને વસ્ત્ર હરણ કરનાર તથા જ્ઞાની
 સજ્જનોના નયન અને હૃદય ચોરનાર એવા કાક એક અનિર્વર્ણનીય
 કૃષ્ણ ચોર મારું મન હરી જાય છે. ૧૨

ગજ્ઞાતીરે હિમગિરિશિલાવદ્વપચાસનસ્થ
 બ્રહ્મધ્યાનાભ્યસનવિધિના યોગનિદ્રાં ગતસ્થ ।
 કિં તૈર્ભાવ્યં મમ સુદિવસૈર્થત્ર તે નિર્વિઘ્નક્રાઃ
 સંપ્રાપ્સ્યન્તે જરઠહરિણા શુક્લકન્ઠવિનોદમ્ ॥ ૧૩ ॥

મંજાના તીર ઉપર હિમગિરિની શિલાપર પદાસન વાળી ,
 વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્માનું ધ્યાન ધરીને યોગનિદ્રાને પામેલા એવા મારા
 શરીરને નિઃશંક થઈને ધરડાં હરણાં યોતાનાં શિંગડાં ધસે, અર્થાત્
 (ધરડાં હરણુ યોતાનાં શિંગડાં ધસે તો પણ સમાધિ છુટે નહિ
 એવી બ્રહ્મધ્યાનશીન યોગનિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલા) એવા મારા સુદિવસો
 અંતિમ સમયમાં વ્યતીત થાઓ. ૧૩

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તસિ ભૂયઃ ।
 તમેવ ચાવ્યં પુરુષં પ્રપયે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં આગળ ગયેલા ફરીને સંસારમાં આવતા નથી તેવા
 સંસાર વૃક્ષના મૂળશ્વત વિખચુપદને શોધવું. પરમાત્માને શોધનારા
 પુરુષે જે પરમાત્માથી ચિરકાળવડે આ સંસારની પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તે
 જ આહિ પુરુષને સરણે જડે છું, એ પ્રમાણે એકાંત ભક્તિથી
 પરમ પદને શોધવું. ૧૪

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા બ્રહ્માત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।
 દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સ્વદુઃસ્વસંજૈર્ગચ્છંસ્વમૂઢાઃ પદમભ્યયં તત્ ॥ ૧૫ ॥

જેઓ માનરહિત તથા મોહરહિત છે, જેઓએ પુત્રાદિના સંજને
 કોપ જાત્યો છે, જેઓ આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા છે, જેઓ વિરોધ
 કરીને કામનારહિત છે અને સુખ દુઃખના કારણ હોવાથી સુખ દુઃખને
 નામે બોલતાં ટાલ તડકો વગેરે દ્વંદ્વરહિત એવા માચારહિત જ્ઞાની
 પુરુષો વિખચુના અવિનાશી સ્વરૂપને પામે છે. ૧૫

ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશ્વંકો ન પાવકઃ ।
 યદ્વત્સ્યા ન નિવર્તતે તદ્વામ પરમં મમ ॥ ૧૬ ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ જે પદને પ્રકાશ કરી ચકતા નથી અને
 ચોખ્ખો જે પદને પામીને ફરી અવતરતા નથી, તે માફે પરમ
 ધામ-કેવલ્ય ધામ-સ્વરૂપ છે. ૧૬

પંચમ પ્રવાહ

તે છુટો થઈ ન્યાં જશે ત્યાં શું થશે? પણ તે જશે ક્યાં? રે, રે, તેનું મને જ્ઞાન નથી, મને કાંઈ તે આપતું નથી—સમગ્રવતું નથી! ન્યાં એ હંસલો જશે ત્યાં તેને કાણુ પૂછશે? શું પૂછશે? પછી તે ક્યાં જશે? આ વિચારથી મારું મન ગભરાય છે, મને સર્વ અકારું લાગે છે. એ વિચારથી હું છતી આંખે અંધ છું, છતે કાને બહેરો છું, છતી જીભે સ્વાદ—રસ વગરનો છું, છતે મ્હોડે મુંગો છું. મને કશાથી પણ આનંદ થતો નથી, કાંઈનું પણ બોલવું મને રચતું નથી. મને આ લોકમાં રહેવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ લોકમાંથી જવાની ઇચ્છા થતી નથી. ક્યાં જઈ? શું કરું? હે હરિ! જેને હું નિત્ય ઉપાસું છું, તે નું મને શાન્તિ આપ.”

આવા શબ્દો પોતાના મન સાથે બોલતો એક વિકલ્પવેશી પુરુષ રેવ-તાચળની પવિત્ર ભૂમિપર મંદમંદ પગલે, સ્થાન મુખે, ઉંચે ને ઉંચે ચઢ્યો જાય છે. ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. દિશાઓ શૂન્ય છે. અહુણાં પશુ કે પક્ષી, માનવ કે જનાવર કોઈનો શબ્દ સંભળાતો નથી. સમયે સમયે વાયુદેવ પોતાનો પ્રતાપ બતાવે છે, ત્યારે પર્વત પરના વૃક્ષોના ધ્રુમવાનો, ડાળી સાથે ડાળીઓ અથડાવાનો, પાંદડાનો ખરર પડવાનો ગ્રીણો ને જડો અવાજ કંઈક કાન ઉપર પડે છે. આ પુરુષને નિર્જનપણાથી ભય થતો નથી. તેની દષ્ટિ માત્ર આકાશના એક તારા ઉપર જ ઠરી છે, અને તેને લક્ષી ઉપરનો ઉપર ચઢ્યો જાય છે. આસપાસ અનેક વનરાજીઓ છે, તેમાંથી પરાગમય પવન પરાગ ફેલાવે છે, તેથી પણ આ પુરુષને કંઈ આનંદ થતો નથી; પવનના સુસવાટાથી તેના બુદ્ધિ શરીરને કંપાવ થતો નથી, ભયે નથી, તેમ આગળ વધવાથી તેને કંઈ આશા હોય તેમ પણ જણાતું નથી.

પ્રાચીમાં હજી અરુણોદય થયો નથી.*

* [નોંધ—ચન્દ્રકાન્ત મણિના ચતુર્થ વિભાગનો અથવા પંચમ પ્રવાહનો આટલો જ આરંભ કરીને અન્યકર્તાનો ફેદ શાંત પડ્યો. ક્યાં સર્વેશ્વરની ઈચ્છા શી હશે, તે કળી શકાય તેમ ન હોવાથી આ અન્ય અપૂર્ણ કરામાં જ રહ્યો છે અને તે કાંઈથી પૂર્ણ થઈ શકે તેમ નથી. સદ્ગતના વચનામૃત પ્રમાણે તેઓશ્રીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને હૃદયના સંવાદ દ્વારા પરમાત્માના પરમધામનું અવર્ણનીય શક્ય વર્ણન આપવાનો વિચાર હતો, પણ તે ફળીભૂત થયો નહિ. ધણા જિજ્ઞાસુઓ તેમના રચિત ચતુર્થ ભાગ માટે પૂચ્છા કર્યાં કરે છે, તેઓની જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરવા માટે આટલો—જેટલો હતો તેટલો ભાગ અત્રે છાપેલો છે. ન. ઈ. દેસાઈ]

CHANDRAKANT Vol. I

OR

FIRST STEP TO VEDANT

By the late I. S. Desai

Published by

THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

SASSOON BUILDING, Elphinstone Circle, Fort, Bombay 1

"In Classical Sanskrit literature Chandrakant is often mentioned as very rare stone oozing away under the influence of the moon.

This is a very appropriate title to the book which explains several tenets of the Vedant Philosophy in such an easy flow that the reader forgets that he is reading a work on an abstruse subject like philosophy and enjoys the reading quite as he enjoys novel reading. Illustrative stories are freely given to facilitate the understanding of the subject, which is a special and charming feature of the book. No wonder that the original Gujarati book has run into nine editions and has been translated into several Indian vernaculars.....We shall await with interest for further volumes of the book." MODERN REVIEW, Dec., 1928

CHANDRAKANT Vol. II

A treatise on Vedant in the form of a narrative.

By the late ICHHARAM S. DESAI

"The first volume of this, rather bulky but, interesting work was favourably noticed in the December (1928) issue of this periodical. The writer has in this (second) volume followed up the subject in its heavier portions, leading to the coveted goal of the Vedantists, viz., (1) the realisation of the Brahma through love and (2) the wiping of the necessity of re-birth. The two volumes together form a valuable addition to the Vedantic stock of literature." MODERN REVIEW, March, 1929

(વેદાન્ત જ્ઞાનનો શુભ અર્થ)

ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૧ લો

પ્રથમ પ્રવાહ-પુરુષાર્થે દ્વિતીય પ્રવાહ-ચૈતન્ય

આ દશમી આવૃત્તિમાં ચિત્રો આપ્યા છે. પહેલા પ્રવાહમાં શુર શિષ્યના પ્રશ્નોત્તર રૂપે શંકા સમાધાનના વિષયો છે અને બીજામાં યશસ્વ રાજના વૃત્તાંત રૂપે વેદાન્ત જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે આપેલું છે.
કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ ૨૭૨૨૨ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦

ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૨ નો

તૃતીય પ્રવાહ—અચ્યુત પદારોહણ

આ ભાગમાં બહુકે અને વરેષ્ઠ રાજના આખ્યાનમાં જગન્નમરથી તે અચ્યુતપદારોહણ નામનો ત્રીજો પ્રવાહ છે. એમાં સુમુક્ષુ જીવે ઉત્તરોત્તર પોતાની સુક્તિ માટે થું થું કરવું તે બહુજ ઉત્તમ રીતે સમજાવેલું છે.
કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ ૨૭૨૨૨ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦

ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૩ નો

ચતુર્થ પ્રવાહ—હિમગિરિની પર્ણકુટી

એમાં જ્ઞાતિનું ચરિત્ર, પુરૂષની કરજ, ગુરૂનું કર્તવ્ય અને ઉત્તમ વેદાંત જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. એ ઉપરાંત કર્તાનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત આપેલું છે.
કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ ૨૭૨૨૨ ટ. ખ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

ટીલ્કર્ણબેઠ પાછળ, સામુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન
સર્કલ, કેમ્, મુંબઈ

શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી કૃત

પંચદશી

“ચન્દ્રકાન્ત” વિવરણ સહિત

(ત્રીજી આવૃત્તિ—સાચબ)

અનુવાદક અને વિવરણકર્તા : ઇચ્છારામ સુયશમ દેસાઈ

‘ચન્દ્રકાન્ત’ની રચના પ્રમાણે સચોટ અને બોધપ્રદ દૃષ્ટાંતોથી ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે વેદાંતના ગૂઢ રહસ્યોની સમજણ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.—

વેદાન્ત જ્ઞાનનો આ ક્ષત્ર્ય પૂજ્યપાદ ભગવાદ શ્રીમદ્વેદાચાર્યની વાણીપર વિરજીતાર વિદ્યારણ્ય સ્વામીનો રચેલો છે. એના પર વિસ્તારથી ચન્દ્રકાન્ત નામનું વિવરણ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ લખેલું છે, તે એવી તો સરળતાથી આપવામાં આવ્યું છે કે સાધારણમાં સાધારણ વેદાન્તનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદાન્ત એવા ગદ્યનમાં ગદ્યન વિષયની અંદર આંત સરળતાથી પ્રવેશ કરી શકે. (૧) પ્રથમ અવતરણિકા આપવામાં આવેલી છે, (૨) પછી મૂળ શ્લોક, (૩) પછી સ્તોત્રાર્થ અને (૪) તેની નીચે વિસ્તારવાળું ચન્દ્રકાન્ત વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. જિજ્ઞાસુને સમજવાને સરળ થઈ પરે તેટલા માટે સ્વલેક્ષ્યને દૃષ્ટિથી અને સંવાદથી સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરેલા છે. આ પ્રકારની કોઈ પણ ભતની ક્રીડા ગુજરાતી બાષ્પના કોઈ પણ ભાષામાં થઈ નથી. વિદ્યારણ્ય સ્વામીનું સપ્રમાણ ચરિત્ર પણ આપેલું છે. આ ક્ષત્ર્ય સુધારી વધારીને જીવાવવામાં આવ્યો છે. પાકાં પૂઠાં અને ઉત્તમ કાચળપર જાપેલું છે.

પૃષ્ઠ ૧૧૪; કિં. રૂ. ૧૦. રજરૂર ડ. ખ. ર. ૧૧.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

શિશવંશીક પાછળ, સામુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન
સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

ગંગા— એક ગુર્જર વાર્તા

કર્તા:— ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

આ વાર્તા ગુર્જર સંસ્કારની અનુપમ સત્ય ઘટના ઉપર ધડાપલી છે. આ વાર્તામાં વપરાયેલી ભાષા ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્વાનોએ ૩૬ ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાના નમુના તરીકે સ્વીકારેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૫ માં મુંબઈની કોલેજમાં શિખતા વિદ્યાર્થીઓનું મહાજન અને પાઠશાળાનું જીવન કેવું હોય છે તે આમેદુલ દસ્તાવેજ છે. કિ. ૩. ૨ ટ. ખ. ૩. ૦।

શિવાજીની સુરતની લુટ

મહાન શિવાજીએ સુરતની જે લૂટ થયેલી તેનો એતિહાસિક વર્તાત આમાં સામેલ છે. આત્મારામ ભૂખણવાળા કાશ્મી બહિરજી અને બેરાગી; સુરત પર મરાઠાઓએ ધેરા લાદ્યો ત્યારે સુરતના કહેરીઓએ શું કહ્યું; શિવાજી મહારાજની કચેરી; બશકરને ખાવાનું, પમાર, રહેવાનું કેમ મળતું, કેવું મળતું વગેરેનો ખ્યાલ આ વાર્તાજી આપે છે. આખરે સુરતીઓ મરાઠાઓને પાછા હાથે છે. કિ. ૩. ૨. ટ. ખ. ૩. ૦।

સવિતા સુંઢરી

આ વાર્તા પશ્ચ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈની રચેલી છે. તેમાં હિંદુ સંસ્કારની એક ખરાબ રીતનું આમેદુલ દસ્તાવેજનક ચિત્ર છે. તેમાં કન્યા પરણવા જતા કુળવાન ધરડા વરનો થયેલો ફેસ્ટો વાંચવાલાયક છે રમુજી અને ઉપદેશવાળી વાર્તા છે. કિ. ૩. ૦। ટ. ખ. ૧ આનો

મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર

અ.માં રાજતેજોમયી ઇંગ્લેન્ડની રાણીની વાર્તારૂપે રસિક જીવનકથા છે. આ પુસ્તક મુંબઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તથા માયકવાડના સરકારી કૌલવણી ખાતાએ છનામ અને લાયબ્રેરીમાં રાખવા મંજૂર કર્યું છે. કો. ૧-૮-૦.

“ગુજરાતી” (પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, આમુન 1918), સર્કલ, કોલ, મુંબઈ

શુકનીતિ

અનુવાદક : ઈન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

આ ગ્રંથ રાજકાજ અને સામાન્ય વ્યવહારમાં ધણો ઉપયોગી ગણાયો છે. એ નીતિશાસ્ત્રવેત્તા શુકન્યાર્યાના રચેલો છે. મુરોપી અને હિન્દી વિદ્વાનોએ તેના ભારે વખાણ કર્યા છે. મૂળ અને ભાષાંતર સાથે આપેલાં છે. રાજ અને વ્યવહારનીતિ સમજવા માટે રાજ રજવાડાઓ અને ઠાકારો તથા જમીનદારો અને શ્રીમંતો માટે આ એક માર્ગદર્શક પુસ્તક છે. સામાન્ય વ્યવહાર સમજવા માટે સર્વેને એકસરખો ઉપયોગી આ ગ્રંથ છે. કીંમત રૂ. ૨-૦-૦.

વિદુરનીતિ

શ્રી મહાભારતમાં લડાઈ પહેલાં મહાત્મા વિદુરે અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરેલો છે નીતિશાસ્ત્રનું તત્ત્વ એમાં સુંદર રીતે સમજાવેલું છે. ભાષાંતર સ્પષ્ટ અને સુમેધક છે અને તેની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ છે એ તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. કીં. ૦-૮-૦.

કામંદકીય નીતિસાર

આ પશુ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર એક ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એ કામ દંક નામના બુદ્ધિશાળી બુદ્ધ સંધુનો રચેલો છે. એની ખ્યાતી ચીન, સીઆમ અને પરદેશોમાં ધણી છે. રાજનીતિ અને સામાન્ય વ્યવહારનીતિ સંબંધમાં આ એ નીતિનાં પુરાકો અવસ્થા વાંચવા જેવા છે. કીં. રૂ. ૨-૦-૦.

ચાર્યચાર્યા અથવા શુભ આચાર

આ ગ્રંથ જે કે નાનોશો છે પણ વધારે ઉપયોગી છે. એમાં ૧૦૧ દાખલાઓ છે. અર્ધા વાક્યમાં નીતિનો એક સિદ્ધાંત અને બીજા અર્ધમાં ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણો વગેરેમાંથી અનુકૂળ ઉદાહરણો આપેલાં છે. આ પુસ્તક લઈને માત્રાપો પોતાના છોકરાઓને યાન આપે તો તેઓ વ્યવહારકુશળ અને ધાર્મિક થાય. કીં. રૂ. ૦-૪-૦

જરાની પ્રિ. પ્રેમ, સાસુન મિલિંગ, એલ્ટી-સ્ટ્રીટ સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

“ગુજરાતી” પ્રેસનું

વાલ્મીકિ રામાયણ

શ્રીરામગીતાસહિત

અનુવાદક :—સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

રામાયણના સાતે કાણડાનું શબ્દશબ્દ અને શ્લોકપ્રવૃત્તિનું સુંદર સરળ હૃદયંગમ ગુજરાતી ભાષાંતર છે. મૂળ સંસ્કૃત રામાયણ સાથે સરખાવવા માટે પ્રવૃત્તિના આંકડા અને કેટલેક સ્થળે ટિપ્પણ પણ આપવામાં આવ્યું છે વિદ્યતા ભરેલી પ્રસ્તાવના પણ લખવામાં આવી છે. આદિ કેવિ વાલ્મીકિ વિરચિત શ્રીરામચંદ્ર પ્રભુનું આ સંપૂર્ણ ચરિત્ર છે. સર્વ પ્રકરણો જૂદા પાઠ્યાં છે, જેથી પ્રત્યેક વિષયો સહજમાં જણાઈ આવે છે.

શ્રીરામગીતા તથા શ્રીરામચંદ્રજીની લીલાઓનું તિથિ અને વર્ષપત્રક નવાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. ૩૦ થી વધુ ચિત્રો જાયા આદી પેપર પર છાપવામાં આવ્યાં છે. સારી બાંધણીમાં બાંધેલું છે: કિં. રૂ. ૧૬) રજીસ્ટર ટપાલ ખર્ચ ૧૧૧ અલગ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

કોમ્પ્યુટર પ્રિન્ટિંગ, એડફીન્સ્ટન ચર્ચલ, કોટ, મુંબઈ

અલકે લયલા વ લયલા

અરેબિયન નાઇટ્સ

૧૦૦૧ રાતની વાતો

પરપ થી વધુ ચિત્રો

અનુ: ૨૫૦ ઈસ્લામ સૂર્યશમ દેસાઇ

આ વાર્તાના પુસ્તકને અરબી ભાષામાં અલકે લયલા વ લયલા અથવા એક હબર ને એક રાતની વાર્તાઓ કહે છે. એમાં ગુલશતી ભાષામાં છપાયેલા કેઈ પણ સચિત્ર પુસ્તક કરતાં સફુથી વધારે સારાં ચિત્રો છે. એમાં વાર્તાઓ તે એવી સરસ છે કે જેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તે પાર આવે નહિ. આ વાર્તાઓ જીવનિખ્યાત છે. એકવાર ગ્રન્થ હાથમાં લીધા તે પાછા મુકવો ગમશે નહિ. આ આવૃત્તિ બર્ડનની છેલ્લી આવૃત્તિ ઉપરથી સુધારી વધારવામાં આવી છે અને તેમાં ઐતિહાસિક વિગતો અને અન્વેષણથી ભરપૂર પ્રસ્તાવના લખી છે. આ નવી આવૃત્તિમાં બધાં મળીને લગભગ ૫૨૫ સુંદર આકર્ષક ચિત્રો છાપવામાં આવેલાં છે. ડૉ. રૂ. ૧૬. ૨૭. ૮. ખ. રૂ. ૧-૮-૦

“ગુ જ રા તી” પ્રિન્ટ ગ પ્રે સ

સામુન બિહીંગ, એલફીન્સ્ટન ચર્ચલ, કોલ, મુબઈ

કળાવિલાસ

અનુવાદક અને ટીકાકાર: ઇચ્છારામ સુરદાસ દેસાઈ

નામ પ્રમાણે આ ગ્રન્થ કળાઓનો ભંડાર છે. આ ચોપડી વાંચવાથી વ્યવહારકુશળ થવાય છે. ૧૦૦૧ કળાઓ કવિ ક્ષેત્રેન્દ્રે એમાં બતાવી છે જે વાંચવાથી અને સમજવાથી સંસારમાં ઠગાવાનો ભય રહેતો નથી. એમાં દરેક કીસખી માણસ, વેશ્યા, વેપારી વગેરે શી શી યુક્તિઓ વાપરે છે તેનું વર્ણન સમજીતી દાખલા સાથે આપેલું છે. નથી.

રાસેલાસની કથા

મિસરના રાજપુત્રની તત્વજ્ઞાનવાળી કથા આમાં આપી છે. ૬૧૦ જોનસનનો અંગ્રેજી ભાષામાં આ ગ્રન્થ ધણો વખણાયેલો છે. એમાં ઇજીપ્તના પીરામીડો વગેરેના સુંદર ભણવાળેય વર્ણનો છે અને તે ઉપરથી મનુષ્યનો થતો તત્ત્વબોધ આપેલો છે. નથી.

શ્રીકૃષ્ણકથામૃત

મહાભારત, ભાગવત, હરિવંશ, પદ્મપુરાણ વગેરે ઉપરથી તારવીને લખેલું શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક ચરિત્ર, રાસાદિલીલાનું રહસ્ય પ્રત્યાદિ આ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યા છે. કિં. રૂ. ૦-૪-૦. ટ. ખ. ૧ આનો.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર

કાવ્ય ગિરધરકૃત રાગરાગણીમાં છે. આમાં શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધની ઉત્તમ રસમય કથા છે. કવિની કાવ્યશક્તિ એમાં અપૂર્વ રીતે ખીલેલી છે. વૈષ્ણવોએ અને કૃષ્ણકથારસ ભોગીજનોએ અવશ્ય વાંચવા જેવો ગ્રન્થ છે. નથી.

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વેશનની પાછળ, જાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સ્ટ્રીટ, ડાહ મુંબઈ

દિલ્હી પર હલ્લો

અનુવાદક : ઇસ્હારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

ભારતખંડમાં હિન્દુ રાજ્યનો કેમ નાશ થયો તે દર્શાવનારી આ અનુપમ વાર્તા છે. એમાં પૃથુરાજ ચૌહાણ તથા ઉદેપુરના રાણા જમઃસિંહની વીરતાનું અદ્ભુત દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે અને કેવા દમાફટકાથી શાહજહાન ઘોરીએ પૃથુરાજનો પરાજય કીધો હતો તેનું ને તે કાલની રીતે દર્શાવનારું યુદ્ધવર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. કી. ર. ૨-૦-૦.

હિંદ અને ખ્રિસ્તીયા અને

રાજ્યભક્તિ વિડંબણ

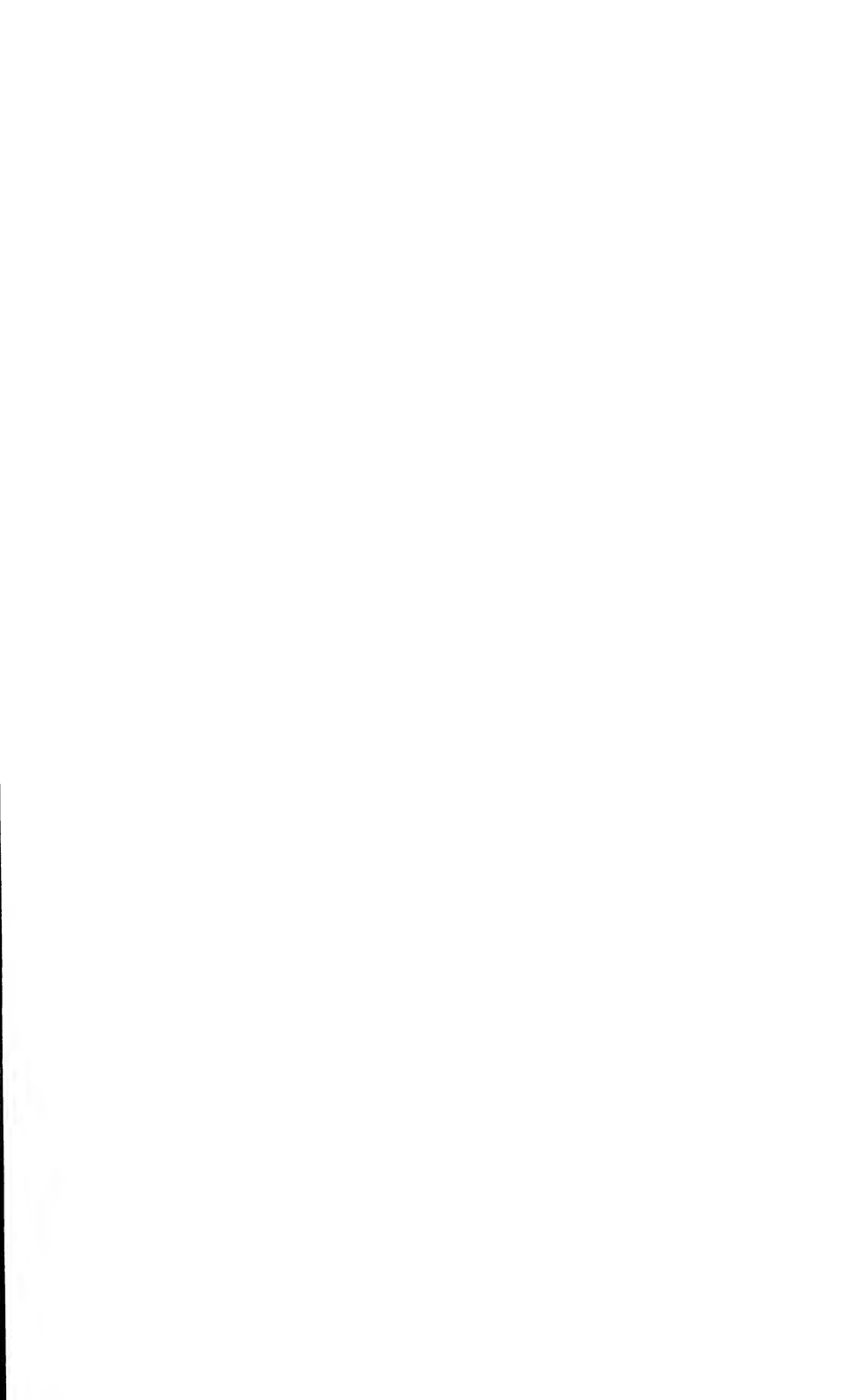
(એકાંકી અને એક પાત્રી નાટકભાષ્ય)

કર્તા:—સ્વ. ઇસ્હારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

(૧૮૮૫)—(કર્તા:—ઇસ્હારામ સૂર્યરામ દેસાઈ—પ્રામાણિક ૪ થી આરંભિત—સચિત્ર અને કર્તાના હસ્તાક્ષરવાળાં ત્રણ સહિત) આ પુસ્તકમાં હિન્દુ દેવી અને ખ્રિસ્તીના દેવી સાથે વિન્યાયન થિયર ઉપર થયેલો રાજકીય અદ્ભુત કલ્પિત સંવાદ આપેલો છે. એમાં હિન્દની પ્રભાનાં સુખ દુઃખો જોરજોરે બાપમાં અંગ્રેજ સરકારને જણાવેલાં છે. છેવટે હોડ રીપનને મોકલી ખ્રિસ્તીના દિનનું સમાધાન કરે છે, તે ક્ષમા છે. આ પુસ્તકે મુજરાતી સૃષ્ટિમાં અજબ નવૃત્તિ આણી છે. લંડન ટાઇમ્સ વગેરે પત્રોએ જેઓ અભિપ્રાય આપેલો છે. આ એક જ પુસ્તક છે જેને માટે દેશની ધારાસભામાં અને ટેક પાર્લામેન્ટમાં સવાલો પૂછાયા હતા. ટીકા, ટીપ્પણ સહિત વેચાર છે, નવા સુધારા વધારા સાથે. આ ગ્રંથ સાથે સ્વ. ઇસ્હારામ લખેલું એક એકાંકી નાટક, જે રાજ્યભક્તિ વિડંબણને નામે છે તે જોઈએ છે. મુજરાતી બાપમાં આની બરાબરીનું એક રાજકીય પુસ્તક નથી. આ નાટક અથવા બાષ્પ રાજકીય દર્શન કરાવે છે. વર્ણ સુંદર અને હાસ્ય ભર્યું કરે તેવું નાટક છે. કી. ર. ૩ પટાઉલી કીમત રૂ. ૨-૦-૦. ડ. ખ. ૦-૮-૦

“મુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

રીઝર્વેશનની પાછળ, સામુન પ્રિન્ટીંગ, એવીન્સ્ટન સ્ટ્રીટ, ૧૦૮, મુંબઈ ૧

ગુજરાતી પ્રેસની

પંચદશી

“ચંદ્રકાન્ત” વિવરણ સાહિત

અવતાર અને “ચંદ્રકાન્ત” વિવરણ દ્વારા

સ્વ. હરિદાસ સુર્યરામ દેસાઈ

સર્વોદય અને જોષીપ્રદ દૃષ્ટાંતોથી ‘ચંદ્રકાન્ત’ની રચના
પ્રમાણિત વેદાંતનાં ગૂઢ સ્વરૂપોની સરળ સમજણ નીચે
પ્રમાણિત આપવામાં આવી છે:—

(૧) પ્રકરણનો સાર, (૨) અવતરણિકા, (૩) મૂળ
મ્લોક, (૪) શબ્દાર્થ અને (૫) તેની નીચે સરળ
વિસ્તારવાળું, દાખલા દલીલોવાળું ચંદ્રકાન્ત વિવરણ
બગેરે. જિજ્ઞાસુને સમજવાને સરળ થઈ પડે તેટલા
ભાગે સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટાંતો અને ગુરુ-શિષ્યના
સંવાદોથી વેદાંતના સિદ્ધાંતો દઢ કરેલા છે.

કિં. રૂ. ૧૦

દાખલા ભાગ ૩. ૧

ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૧ ભા. ૩. ૧૦, ભાગ ૨ ભા. ૩. ૧૦, ભાગ ૩ ભા. ૩. ૧૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સામુલ પ્રિન્ટિંગ, “પ્રગતિ” રોડને કાંઠે
શિવ નગરની પાસે, વિદ્યાર્થી-પરિષદ, ગાંધી-મુખર્ષી ૧

શ્રી રામસુ-દેશી

જન્મ (ગુરત)

વિ. સં. ૧૯૦૬ આવસુ સુદ ૬ ને ગુરવાર
(તા. ૧૭-૮-૧૮૫૩)

દેહવિજય (મુંબઈ)

વિ. સં. ૧૯૧૬ શકિત વદ ૧૩ ને ગુરવાર
(તા. ૫-૧૨-૧૯૧૨)